

DATE SLIP

GOVT. COLLEGE, LIBRARY

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

उत्तरार्धे

कृदन्ते कृत्यप्रकरणम् ॥ ६५ ॥

२८२६ धातोः । (३-१-९१) आ तृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयम् ।

अथ कृदन्तप्रक्रिया निरूप्यन्ते । तदेवं 'प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाव्याय-
गोचराः' इति प्रतिज्ञातेषु तृतीयाव्यायस्यप्रत्ययेषु प्रथमपादे 'प्रत्ययः, परश्च' इत्या-
रम्भ्य 'कुपिरञ्जोः प्राचां श्यन्-' इत्यन्तैः मूर्त्रैर्विहिताः कतिचित्प्रत्यया निरूपिताः ।
अथ तदुत्तरसूत्रविहितान् निरूपयितुमुपक्रमते धातोः । आ तृतीयेति । आ

समस्तजगतामीशौ जगदानन्दकारकौ ।

जगतीजनकौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥

'कृदतिङ्' इति तिङ्भिन्नप्रत्ययस्य कृत्संज्ञाकरणात् कृतां तिङ्ज्ञानावीनज्ञानत्वात्तिङ्नि-
रूपणानन्तरमेव कृतां निरूपणमुचितमिति तिङो निरूप्य कृतो निरूपयितुमाह धातोरिति ।
ननु तिङ्निरूपणात्प्रागेव 'स्पृशोऽनुदके किञ्' 'ऋत्विग्दृग्-' इत्यादिना किञ्नादिनिरूपणं
कृतमिति कथमियं भवदुक्तसंगतिः संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः — किञ्नादिनिरूपणस्य तत्र
प्रासङ्गिकत्वात् प्राग्वान्येन च कृतामत्रैव निरूपणान्नोक्तशङ्कावकाश इति । यद्यपि 'धातो-
रेकाचो हलादेः-' इति सूत्राद्धातोरित्यनुवर्तत एव तथापि आर्ध्वानुकसंज्ञाया आश्रितशब्द-
व्यापारत्वलाभाय पुनर्धातोरिति ग्रहणं कृतम् । अन्यथा 'आर्ध्वानुक' शेषः' इत्यनेन तिङ्शि-
ङ्गिन्नस्य धातोर्विहितप्रत्ययमात्रस्यार्ध्वानुकसंज्ञायां लूभ्यां पूभ्यामित्यादाविङ्गुणौ स्यातां
धातोर्विहितत्वेन भ्यामादेरार्ध्वानुकत्वात्, पुनर्वाग्रहणे कृते तु तव्यत्तव्यादय इव धातोरित्ये-
वमविधानाद् भ्यामादेरार्ध्वानुकत्वं नेति दिक् । 'प्राग्लादेशाद्धात्वधिकारः' इति पञ्चोऽ-
युक्त इत्याशयेनाह आ तृतीयसमाप्तेरिति । तृतीयाव्यायसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ।
प्राग्लादेशादिति पक्षे तु 'तिङ्शित्सार्वानुकम्' इत्यत्र धातोरित्यधिकारामावात्
शित्प्रत्ययमात्रस्य सार्वानुकत्वेन शसोऽपि सार्वानुकत्वे 'सार्वानुकमपि' इति हित्वे
च हरीनित्यादौ 'वेडिति' इति गुणः स्यादिति ज्ञेयम् । स्यादेतत्—धातोर्लकारे सच्चि-
तस्मिन् परतो नित्यत्वात्करिष्यतीत्यादौ प्रथमं स्यप्रत्ययप्रवृत्तौ तिवाद्यप्रसङ्गः, यत्र तु
तिवाद्याश्रयो विकरणस्तत्रैव व्यवधानामावाद्भवतीत्यादौ तिवाद्यः स्युरिति चेत् ।

रूपोऽपवादप्रत्यय उत्सर्गस्य वावको वा स्यात्स्वविकारोक्तं विना ।
 २३१ कृत्याः । (३—१—१५) अविकारोऽयं ण्वुल् प्राक् । २८३२
 त्तिरि कृत् । (३—४—६७) कृत्यप्रत्ययः कर्तरि स्यादिति प्राप्ते २८३३

रोक्तं विनेति । 'त्रियां क्तिन्' इति वक्ष्यमाणस्वविकारस्त्यमपवादं विनेत्यर्थः । स्व-
 कारस्त्यस्य असरूपः प्रत्यय उत्सर्गस्य नित्यमेव वावक इति भावः । 'ण्वुल्तृचौ' इत्यु-
 णि । 'इणुपवनाप्रोक्तिरः कः' इत्यपवादः । तद्विषये ण्वुल्तृचावपि भवतः । विजिपः ।
 ज्ञेयकः । विज्ञेता । असरूप इति किम्, 'कर्मण्यण्' इत्युत्सर्गः । 'आतोऽणुपसर्गे कः' इत्यप-
 दाः । स तु सरूपत्वान्नित्यं वावक एव । गोदः । कम्बलदः । 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्'
 ते वचनाद् अनुबन्धो न साहचर्यप्रतिबन्धकः । अत्रियां किम्, 'त्रियां क्तिन्' इत्युत्सर्गः । 'अ-
 प्रत्ययात्' इति प्रत्ययान्ताद्विहितः अकारप्रत्ययः तस्य अपवादः । स वावक एव भवति ।
 जिकीर्षा । व्यावक्रोशी व्याकृष्टिः इत्यत्र तु 'कर्मव्यतिहारे णच् त्रियाम्' इति णच्
 कृतो वावको वा भवत्येव । अत्रियामिति निषेधस्तु नास्ति, तस्य णच्ः 'त्रियाम्'
 स्वविकारोक्तत्वाभावात् । कृत्याः । कृत्यसंज्ञका इत्यर्थः । ततश्च 'प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु'
 व्याध, अहं कृत्यतृचश्च, शकि लिङ च' इत्यादिषु प्रवर्तते । ण्वुलः प्रागिति । 'ण्वुल्तृचौ'
 त्यतः प्रागित्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । कर्तरि कृत् । अयं निदेशोऽयम् ।
 ति प्राप्ते इति । वक्ष्यमाणतद्व्यादिप्रत्ययानां कृत्यसंज्ञकत्वात्तेषां कर्तरि प्राप्तवि-

त्संज्ञेहाय सरूपो वेति त्र्यादित्याद्येनाह असरूप इति । असरूप इति किम्, 'कर्मण्यण्'
 इत्युत्सर्गः । 'आतोऽणुपसर्गे कः' इत्यपवादः । स तत्सर्गस्य नित्यं वावको यथा स्यात् । गोदः ।
 कम्बलदः । न च कृत्येऽयमस्यप्रहणे अङ्कयोरप्यस्यप्रहणस्येष्टसिद्धिरिति वाच्यम्, नानुबन्ध-
 नमसारूप्यम् इति सिद्धान्तात् अत्रियामित्यत्र त्रौशब्दः स्वर्यते स्वरितेन चाधिकारावगति-
 त्वाशयेनाह स्वविकारोक्तं विनेति । तेन 'त्रियां क्तिन्' इत्युत्सर्गम् 'अप्रत्ययात्' इत्य-
 ङादो नित्यं वावते । जिकीर्षा । जिहोर्षा । नन्वत्रियामित्यत्र त्रौशब्दस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय
 स्तिनाविकारावगतिरित्यादिव्याख्यां विहाय त्रियामभिवेद्यां वासरूपविवर्तिनेति त्रियामि-
 त्त्वं शब्दमुच्चार्य विहिते वासरूपविवर्तिनेति वा व्याख्यायतामिति चेत् । अत्राहुः—'त्रियां
 ज्यायानिति पक्षे लब्ध्या लवित्तयेति यतो विषये तव्यो न स्यात्, द्वयोरपि इह त्रौवावक-
 तात् । त्रियामिति शब्दोच्चारणपक्षे तु व्यावक्रोशी व्यावकृष्टिरिति कर्मव्यतिहारे णचो
 ण्यपये क्तिन् स्यात् । द्वयोरपि त्रियामित्युच्चार्य विधानात् । ततश्च स्वविकारोक्तं
 नेति व्याख्येयं ज्यायसीति दिक् । कृत्याः । अत्र प्रत्यय इत्यादिवत्कृत्य इत्य-
 कारेणागोष्टिसिद्धेर्वहवचनमुक्तप्रत्ययसमुच्चयार्थम् तेन केलिमरादयो जापकसिद्धा इति
 पक्षेऽप्येया इत्याहुः । ण्वुलः प्रागिति । 'ण्वुल्तृचौ' इत्यतः प्रागित्यर्थः । 'रोगा-
 रायां ण्वुल् बहुलम्' इति नावविः प्रत्यासत्तिन्यायात् । अवविशिषे जापकं तु
 हि कृत्यतृचश्च' इत्यत्र कृत्यात्पृथक् तृचो ग्रहणमेव । न चैवं तृचोऽङ्क्यत्वेऽपि ण्वुलः
 त्यत्वं दुर्वारं स्यात्, इष्टान्तौ तु 'तयोरेव—' इति नावकर्मणोरेव ण्वुल् स्यात् न तु

तयोरेव कृत्यक्तखलार्थाः । (३-४-७०) एते भावकर्मणोरेव स्युः । २८३४ तव्यत्त-
व्यानीयरः । (३-१-९६) घातीरेते प्रत्ययाः स्युः । तकाररेफौ स्वरार्थौ । एधितव्यम्
एधनीयं त्वया । भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च । चेतव्यश्चयनीयो वा
धर्मस्त्वया । 'वसेस्तव्यकर्तरि णिच्' (वा० १९२०) । वसतीति वास्तव्यः । 'केलिमर
उपसंख्यानम्' (वा० १९१९) । पचेलिमा मापाः, पक्तव्याः । भिदेलिमाः सरला, भेत्त-
व्याः । कर्मणि प्रत्ययः । वृत्तिकारस्तु 'कर्मकर्तरि चायमिष्यते' इत्याह । तद्भाष्यविरुद्धम् ।
२८३५ कृत्यचः । (८-४-२९) उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्याच उत्तरस्य कृत्यस्य

त्यर्थः । तयोरेव कृत्यक्तखलार्थाः । 'लः कर्मणि च भावे च-' इति सूत्रोपात्ते भावकर्मणी
तच्छब्देन परामृश्येते, तदाह एते भावकर्मणोरेवेति । न तु कर्तरीति भावः । वैशेषि-
कत्वादेव सिद्धे एवकारस्तु तव्यदादीनां कृत्संज्ञकतया प्राप्तकर्त्रर्थकत्वस्याभावमनुवदन् कृत्य-
संज्ञया वैशेषिक्या कृत्संज्ञाया अवाधं गमयति । तव्यत्तव्यानीयरः । तव्यत् तव्य अनोयर्
एषां द्वन्द्वः । प्रत्ययाः स्युरिति । ते कृत्संज्ञकाः कृत्यसंज्ञकाश्च इत्यपि ज्ञेयम् । स्वरार्था-
विति । 'तित्स्वरितम्' इति 'उपोत्तमं रिति' इति च स्वरविशेषार्थावित्यर्थः । निरनुबन्ध-
कस्य तु तव्यस्य प्रत्ययस्वरेण आद्युदात्तत्वमेवेति बोध्यम् । भावे उदाहरति एधितव्य-
मिति । त्वत्कर्तृका एधनक्रियेत्यर्थः । ननु 'लः कर्मणि च-' इत्यत्र असत्त्वभूतस्यैव भावस्य
ग्रहणम्, तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपताया उक्तत्वात् । ततश्च तस्य भावस्य असत्त्व-
रूपस्यात्र 'तयोरेव कृत्य-' इति तच्छब्देन परामर्शात्तव्यदादीनामनामसत्त्ववाचितया लिङ्ग-
संख्यानवयोऽनुपपन्न इत्यत आह भावे औत्सर्गिकमेकवचनमिति । 'एकवचनम्, द्विवहुपु
द्विवहुवचने' इति सूत्रपाठमभ्युपगम्य द्वित्वबहुत्वाभावे एकवचनमिति भाष्यसिद्धान्तादिति
भावः । क्लीबत्वं चेति । 'एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम, लिङ्गसर्वनाम नपुंसकम्' इति 'दाण्डि-
नायन-' इति सूत्रस्य भाष्यादिति भावः । कर्मण्युदाहरति चेतव्य इति । 'वसेस्तव्यत् कर्तरि
णिच्' इति वातिकम् । वास्तव्य इति । वस्तेत्यर्थः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । केलिमर इति ।
घातीरित्येव । भावकर्मणोरेवेदम् । केलिमरि ककाररेफावितौ । भिदेलिमा इति । कित्वा-
न्तोपधागुणः । सरला वृक्षविशेषाः । तद्भाष्येति । भाष्ये भिदेलिमा इत्युदाहृत्य भेत्तव्या
इत्येव विवरणादिति भावः । कृत्यचः । 'रपाम्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादिनोत्परः'
इत्यत उपसर्गादिति च । उपसर्गस्थादिति विवक्षितम् । कृतीत्यनन्तरं विद्यमानस्येति

कर्तरीति वाच्यम्, भाष्ये एव ण्वुलः कृत्यत्वमाशङ्क्य योगापेक्षं ज्ञापकमिति
सिद्धान्तितत्वात् । वृत्तिकारस्तु सूत्रे प्राग् ण्वुल इति प्रचिक्षेप । तयोरेव । तच्छ-
ब्देन भावकर्मणी परामृश्येते एवकारस्तु कर्तृयोगव्यवच्छेदार्थस्तदाह भावकर्मणो-
रेवेति । यद्यप्येतत्तत्क्रौण्डिन्यायेनैव लभ्यते, तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवकार
इत्येके । तन्नायस्यनित्यत्वज्ञापनार्थमित्यन्ये । स्वरार्था इति । तकारः 'तित्स्वरितम्'
इति स्वरितत्वायः । रेफस्तु 'उपोत्तमं रिति' इति मध्योदात्तायः । कृत्यचः ।

नस्य णत्वं स्यात् । प्रयाणीयम् । अचः किम्-प्रमग्नः । 'निर्विण्णस्योपसर्ग-
ध्यानम्' (वा. ५००४) । अचः परत्वाभावादप्राप्ते वचनम् । परस्य णत्वम्,
पूर्वस्य णत्वम्, निर्विण्णः । २२३६ णेर्विभाषा । (८-४-३०) उपसर्गस्यान्ति-
मिच्छात्परस्य ण्यन्ताद्विहितो यः कृतस्यस्य नस्य णो वा स्यात् । प्रयाप-
णीयन्, प्रयापनीयम् । विहितविशेषणं किम्-यका व्यवधाने यया
स्यात् प्रयाप्यमाणं पश्य । 'णत्वे दुर उपसर्गत्वं न' इत्युक्तम्, दुर्यानिम्,

शेषः । अच इति पञ्चमी, तदाह उपसर्गस्थादिति । असमानपदत्वादप्राप्तौ वचनम् ।
'अटकुप्वाङ्मुम् व्यवधेऽपि' इत्यनुवर्तते, तदाह प्रयाणीयमिति । निर्विण्णस्येति । नस्य
ण इत्युपनन्द्यानमित्यर्थः । अचः परत्वाभावादिति । विदेः क्तप्रत्यये 'रदान्याम्-' इति
दकारादुत्तरस्य तकारस्य पूर्वपदस्य च नत्वे निर्विन् न इति स्थिते नकारस्य अचः परत्वा-
भावात् 'कृत्यचः' इति अप्राप्ते णत्वे इदं णत्ववचनमित्यर्थः नकारेण व्यवधानाच्च णत्वस्या-
प्राप्तिर्विद्वा । पूर्वस्येति । नस्य णत्वे णत्वेन णत्वमित्यर्थः । तथा च द्विणकारकं रूपम् ।
णेर्विभाषा । 'कृत्यचः' इत्यनुवर्तते । 'रदान्यां नो णः' इति च । णेरिति कृतो विहित-
विशेषणम्, तदाह उपसर्गस्थादित्यादिना । प्रयापणीयमिति । यायातोर्णौ पुकि यापि
इत्यस्माद् ण्यन्तादनीयारि णेलोऽनेन णत्वविकल्पः । यकेति । यापि इत्यस्माद्
ण्यन्तात् कर्मणि लटः शानचि 'आने मुक्' इति मुगागमे यकि णिलोपे प्रयाप्यमाण-
शब्दं णत्वविकल्प इष्यते । णेः परो यः कृन् तत्स्यस्य णत्वविकल्प इत्युक्तौ तु
कृतः शानचा यका व्यवहितत्वेन णिचः परत्वाभावात् तत्स्यस्य नस्य णत्वविकल्पो
न स्यात् । तदर्थं णेरिति विहितविशेषणमाश्रितमित्यर्थः । भाष्ये तु ण्यन्तात्परो
यः कृत् इत्यंशेऽप्यटकुप्वाङ्मुमित्याद्यनुवर्त्य यकारव्यवधानेऽपि णत्वविकल्पः सम-
यितः । णत्वे दुर इति । 'दुरः पत्वणत्वयोत्पसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । इत्यनेनेति
भावः । ततश्च दुर उपसर्गत्वाभावात् नतः परे कृत्यनकारे सूत्रद्वयमपि न प्रवर्तते

उपसर्गादित्यनुवर्तते रदान्यामिति च । तत्र तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमित्याह उपसर्ग-
स्थादिति । कृतस्थस्य नस्येति । अच उत्तरस्थेत्यस्य कृतो विशेषणत्वे तु प्रया-
पणमित्यादौ न स्यादिति भावः । प्रमग्न इति । 'दुमस्जो शुद्धौ' 'ओदितश्च' इति
निष्ठातत्त्वम् तस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः—' इति सलोपे 'चोः कु.' निर्विण्णस्येति ।
विदेः क्तस्य 'रदान्याम्-' इति नत्वं पूर्वस्य दस्य च प्रायापणीयमिति । या
प्रापणे । णिचि 'अतिहो-' इति पुक् 'णेरनिटि' इति णिलोपः । प्रयाप्यमाण-
मिति । यातोर्णचि पुकि ण्यन्तस्य वानुत्वेन वर्तमाने कर्मणि लटि, लटः शानच्
तस्य शित्वेन 'तिङ्शित—' भावंवानुकृत्वे 'भावंवानुके यक्' इत्यनेन यकि कृते
'णेरनिटि' इति णिलोपे 'आने मुक्' इति मुगागमे णत्वे च निश्चिति रूपम् । विहित-
विशेषणाकरणे तु यका व्यवधानेन ण्यन्तात्परत्वाभावात् सिध्यति । न चाङ्ब्यवा-
येऽपीति भविष्यतीति वाच्यम्, रदान्यां परस्य नत्वेत्यंशे तस्मादिति निदिष्टपरि-
भाषया प्रापितस्याव्यवधानस्य रामागामित्यादिसिद्धये व्यवयेऽपीति योगविभागेन

दुर्यापनम् । २८३७ हलश्चेजुपधात् । (८-४-३१) हलादेरिजुपधान्कृन्तस्याचः परस्य णो वा स्यात् । प्रकोपणीयम्, प्रकोपनीयम् । हलः किम्-प्रोहणीयम् । इजुपधात् किम्-प्रवपणीम् । २८३८ इजादेः सुनमः । (८-४-३२) सनुमश्चेद्भवति तर्हि इजादेर्हलन्ताद्विहितो यः कृत्तत्स्थस्यैव । प्रेङ्खणीयम् । इजादेः किम्-‘मागि सर्पणे’ प्रमङ्गनीयम् । नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थम् । ‘अट्कुप्वाङ्—’ (सू० २९७) इति सूत्रेऽप्येवम् । तेनेह न-प्रेन्वनम् । इह तु स्यादेव । प्रोम्भणम् । २८३९ वा निसनिच्चनिन्दाम् ।

इत्यभिप्रेत्य उदाहरति दुर्यानं दुर्यापनमिति । यातेर्ण्यन्तात् ल्युटि णिलोपे दुर्यापनमिति रूपम् । हलश्चेजुपधात् । हलन्तादिति नार्थः, इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात् । किंतु हलादेरिति विवक्षितम् तदाह हलादेरिजुपधादिति । परस्येति शेषः । प्रोहणीयमित्यादि-प्रत्युदाहरणे तु ‘कृत्यचः’ इति नित्यमेव णत्वम् । इजादेः । ‘णेविभाषाया इति निवृत्तम् । ‘कृत्यचः’ इत्यनुवर्तते, ‘हलश्चेजुपधात्’ इत्यतो हल इति च । प्रकृतिविशेषणत्वात् तदन्तविधिः तथा च सुनमो हलन्तात् इजुपधात् परस्य कृन्तस्य णः स्यादिति लग्यते । एवं च प्रेङ्खणीयमित्यादौ ‘कृत्यचः’ इत्येव सिद्धेरिदं नियमार्थमित्याह सनुमश्चेदिति । कृत्स्थस्यैवेत्यनन्तरं । णत्वमिति शेषः । प्रेङ्खणीयमिति । इजुपधातुरित्त्वात्सनुम् । ननु ‘इवि प्रीणने’ इति धातोर्युटि तस्यानादेशे प्रेन्वनमित्यत्रापि णत्वं स्यात्, सनुमोऽस्य इजादित्त्वाद्धलन्तत्वाच्चेत्यत आह नुमग्रहणमित्यादि । अनुस्वारश्च सर्व एव गृह्यते, न तु नुमस्थानिक एव, अवशिेषात् । तदाह इह त्विति । प्रोम्भणमिति । इह

वावे सति आदर्शनेत्यादावतिप्रसङ्गे प्राप्ते आट्कुप्वाङित्यंशो नियमार्थः । आङ्ग्रहणं तु पदव्यवायेऽपीति निषेधं वाधितुमिति स्थितम् । ‘णेविभाषा’ इत्यत्र तु ण्यन्तकृतोरव्यवधानस्यापेक्षा कथमङ्ग्रहणेन निवार्यते भावः । हलश्च । इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचाराद्धल इत्यनेन तदादित्वं लक्ष्यत इत्याह हलादेरिति । प्रकोपणीयमिति । कुप क्रोधे । प्रोहणीयमिति । ऊह वितर्के । अत्र ‘कृत्यचः’ इति नित्यमेव णत्वम् । एवं प्रवपणीयमित्यत्रापि । द्रुवप् वीज-संताने । इजादेः सनुमः । ‘कृत्यचः’ इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह सनुमश्चेदित्यादि । इह हल इत्यनुवृत्तं न तु तदादिपरम् । इजादेर्हलादित्वात्तदाह हलन्तादिति । विहित इति । यदि तु विहितविशेषणं न व्याख्यायेत तर्हि नियमार्थता न । लभ्येत, णिजन्ताद्विहितस्यापि कृत्स्थनकारस्य णिलोपे कृते हलन्तात्परत्वेन ‘णेवि-भाषा’ इति विकल्पं वाधितुं विधेः संभवात् । इष्टापत्तौ तु अणिजन्तप्रकृतिकानी-यरप्रत्ययान्तं प्रेङ्खणीयमित्याद्युदाहरणं न स्यात्, किंतु णिजन्तप्रकृतिकमेवोदाहरणं स्यात् किं च अस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वाभावात्प्रमङ्गनीयमित्यत्र ‘कृत्यचः’ इत्यनेन णत्वं स्यात्, अतो विहितविशेषणमवश्यं स्वीकार्यमिति दिक् । नन्वेवमपि नियमार्थता न युज्यते, प्रेन्वनमित्यत्र विध्यर्थत्वसंभवात्, नुमनकारेण व्यवधानात् ‘कृत्यचः’ इत्यस्या-प्राप्तेरित्यत आह नुमग्रहणमिति । ‘अट्कुप्वाङ्—’ इति सूत्र इवात्रापि नुमानु-

(८-४-३३) एषां नस्य णो वा स्यात्कृति परे । प्रणिशित्यन्तः प्रेनेशित्यन्तः ।
 २८४० न भामूपकमिगमिष्यायीवेपाम् । (८-४-३४) अन्यैः कृतस्य णो न ।
 प्रमातीयम् । प्रमवनीयम् । 'पूज एवेह ग्रहणमिष्यते' (वा० ५०११) । पूजस्तु प्रपवणोयः
 सामः । 'प्यन्तमादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ५०१२) । प्रमापनीयम् । 'ह्यात्रः शस्य यो
 वा' (वा० १४८४) इत्युक्तं णत्वप्रकरणोपरि तद्व्यम् । यत्त्वस्यासिद्धत्वेन शकारव्यव-
 वानात् णत्वम् । प्रह्यानीयम् । २८४१ कृत्यल्युटो बहुलम् । (३-३-११३)
 स्नात्यनेन स्नानीयं कृणुम् । दीयतेऽर्धे दानीया विप्रः । २८४२ अचो यत् ।
 (३-१-९७) अजन्ताद्वातार्यत्स्यात् । चेयम् । जेयम् । अजग्रहणं शक्यम-
 कर्तुम् । योगविभागाऽप्येवम् । तव्यदादिष्वेव यतोऽपि सुपठत्वात् । २८४३
 उन्मवानुः स्वाभाविकानुस्वारवानेव, न तु नुमस्यानिकानुस्वारवानिति भावः । वा निस ।
 'कृत्यचः' कृतोऽत्यनुवृत्तम् । अत्र इति च निवृत्तम्, तदाह एषां नस्येति । न भामू ।
 प्रमातीयमिति । इह 'कृत्यचः' इति प्राप्तं णत्वं नेति भावः । णत्वप्रकरणोपरीति । इदं
 'चञिङः स्यात्' इति सूत्रे नाप्ये स्पष्टम् । प्रह्यानीयमिति । इह यत्त्वस्यासिद्धत्वा
 शकारेण व्यवधानात् 'कृत्यचः' इति णत्वं नेति भावः । कृत्यल्युटो । याम्यः प्रकृतिभ्यो
 येष्वयेषु विहिताः ततोऽप्यत्रापि स्युरित्यर्थः । स्नानीयमिति । करणे अनीयर् । दानीय
 इति । नंप्रदानं अनीयर् । नाप्ये तु 'कृतो बहुलमिति वक्तव्यम्' इत्युक्त्वा
 पादान्यां ह्रियते पादहारकः । कर्मणि ष्वुल् । इवोऽग्नीभावात्पमानेन । अनद्यतने
 भविष्यति लृडित्युदाहृतम् । अचो यत् । शक्यमकर्तुमिति । 'ऋहलोऽर्ण्यत्'
 इति ऋहलन्ताद् विशिष्य ष्यतां विहितत्वेन हलन्तेभ्यो यत्प्रत्ययस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः ।
 वासुक्वविश्वस्तु नक्षत्रात्र भवति । योगविभागोऽप्येवमिति । कर्तुमशक्य
 स्कारा लभ्यत इति विध्यर्थत्वमिह न गङ्गनायमिति भावः । प्रोन्मगामिति । उन्म पूरण
 इत्यस्माद्भावे बुद् । वा निस । 'कृत्यचः' इत्यताज्जुवर्तनादाह कृति पर इति । प्यन्त-
 मादीनामिति । प्यन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वादप्राप्ते वचनम् । 'हिरचङि' इति सूत्रे अचञ्चेति
 पयुंदासेन प्रकृतिप्रद्वेगे प्यविकस्यानि ग्रहणमिति ज्ञानादेतात्सिद्धमिति । केचिदाहुस्तद्रमसात्,
 ज्ञानं तु कृत्वमात्रविषयकमिति भाष्यादौ सिद्धान्तितत्वात् । अचो यत् । वातोरिति
 वतते । अजग्रहणं च वाताविशेषणं विशेषणेन तदन्तविविस्तदाह अजन्तादिति । शक्यम-
 कर्तुमिति । अत्र केचिदजग्रहणमजन्तनूतपूर्वादपि यथा स्यादित्येवमयं पोजितम् । तेन दित्यं
 वित्यमित्ययं यति कृते 'यतोऽजावः' इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति, ष्यति कृते तु 'तित्त्वरितम्'
 इति प्रसज्येत । न च दित्यं वित्यमित्ययं 'ऋहलः—' इति ष्यतः प्रसक्तिरेव नास्तीति
 वान्यम्, आर्षवानुकेविविज्ञायामेव अतो लोपे कृते हलन्तत्वेन तत्संभवादित्याहुः ।
 तदाभावतः, आर्षवानुके विविज्ञिते यद्यतो लोपः स्यात्तदा हीदं संभवेत्, लोपस्तु आर्ष-
 वानुके पर एवोचितः । अन्यथा परनिमित्तत्वानावेन स्यान्नित्त्वामावे गगयतोऽत्या-

ईद्यति । (६—४—६५) यति परे आत ईत्स्यात् । गुणः । देयम् । ग्लेयम् ।
 'तकिशसिचतियतिजनिम्यो यद्वाच्यः' (वा० १९२२) तक्यम् । दास्यम् ।
 चत्यम् । यत्यम् । जन्यम् । जनेयं द्विविः स्वरार्थः ण्यतापि रूपसिद्धेः । न
 च वृद्धिप्रसङ्गः 'जनिवध्योश्च' (मू० २५१२) इति निषेधात् । 'हनो वा
 यद्ववश्च वक्तव्यः' (वा० १९२३) । वध्यः । पक्षे वध्यमाणो ण्यत् वात्यः ।
 २८४४ पोरदुपधात् । (३—१—९८) पदगान्ताददुपधाद्यत्स्यात् । ण्यतोऽ-

इत्यर्थः । कुत इत्यत आह तव्यदादिप्वेवेति । तव्यत्तव्यानीययंत इत्येकमूत्रत्वेनैव पठितुं
 शक्यत्वादित्यर्थः । ईद्यति । आत इति । 'आतो लोप इटि च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति
 भावः । गुण इति । दावातोः 'अचो यत्' इति यति आत ईत्त्वे 'सार्वधानृकाचंधानुकयोः'
 इति गुण इति भावः । ग्लेयमिति । 'ग्लै हर्षलये' इति वातोयंति 'आदेचः-' इत्यात्त्वे
 ईत्त्वे गुण इति भावः । तकिशसीति । तकि, दासि, चति, यति, जनि एषां पञ्चानां द्वन्द्वः ।
 इका निर्देशः । 'ऋहलोर्ण्यंत' इत्यस्यापवादः 'तक हसने, शमु हिंसायां, चते याचने, यतो
 प्रयत्ने, जनी प्रादुर्भावे' इति धातवः । अत्र सर्वत्र अकर्मकम्यो भावे प्रत्ययः । सकर्मकम्यस्तु
 कर्मण्येतीति विवेकः । ननु 'अहं कृत्यतृचश्च' इत्यहंऽपि जनेर्ण्यताऽपि जन्यमिति रूपसिद्धेः
 जनिग्रहणं व्यर्थमित्यत आह स्वरार्थ इति । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तार्थ इत्यर्थः । ननु ण्यति
 उपधावृद्धिः स्यात्, अतस्तदभावायमिह जनेयं द्विविरस्तिवत्याशङ्क्य निराकरोति न च
 वृद्धिप्रसङ्ग इति । कुत इत्यत आह जनिवध्योरिति । हनो वेति इनवातोर्ण्यं स्यात् ।
 प्रकृतेर्वंदादेशश्चेत्यर्थः । पक्षे इति । यदभावपक्षे इत्यर्थः । वात्य इति । ण्यति 'हनस्तो-
 ऽचिण्णलोः' इति नस्य तः । कुत्वम् । उपधावृद्धिः । ववादेशस्तु यत्संनियो-
 गशिष्टत्वाच्चेति भावः । पोरदुपधात् । ननु शप्यं लभ्यमित्यत्र 'ऋहलोर्ण्यंत'

दावुपधावृद्धिप्रसङ्गादिति भावः । सुपठत्वादिति । द्वये धातवोऽजन्ता हलन्ताश्च । तत्र
 हलन्ताण्यतं वक्ष्यतीति परिशेषादजन्तादेव यद्भविष्यतीति भावः । तकिशसीति । तक
 हसने । शमु हिंसायाम् । चते याचने । यत्तु केचिच्छेसीति सांनुस्वारं पठन्ति तदुपेक्ष्यम् ।
 ईहवन्दवृशसदुर्हा ण्यतः' इति सूत्रविरोधेन शंसेर्ण्यंत एव स्वीकर्तव्यत्वात् । हनो वा
 यदिति । हन्तेर्वा यत्स्यात्, यत्संनियोगेन ववादेशस्तु नित्य एव । यद्यपि वधमहंतीति वध्य
 इति 'शीर्षच्छेदाद्यच्च' इत्यतो यदित्यनुवर्तमाने 'दण्डादिभ्यः-' इति तद्धितेन यतापि सिध्यति
 तथाप्यसिबध्यो मुसलवध्य इति समासो न सिध्येत् । कृति पुनः 'कर्तृकरणे कृता-' इति
 सिध्यति । न चासिबधमहंतीति विग्रहे कृतसमासादेव तद्धितोऽस्तिवति वाच्यम्, दण्डादिषु
 केवलस्य वधशब्दस्य पाठात्प्रत्ययविधौ तदन्तविधेश्च प्रतिषेधात्स्वरे भेदाच्च । असिबधशब्दा-
 दिति हि सति 'तित्स्वरितम्' इति स्वरितः प्रसज्येत । कृदन्तेन समासे तु कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरेण वध्यशब्द आश्रुदातः । अतएव वध्यशब्देन तद्धितान्तेन सह मुमुषेति समास
 इत्यपि न वाच्यम् । अन्तोदात्तत्वप्रसङ्गादिति दिक् । वात्य इति । 'हनस्तोऽ-

पत्रादः । शप्यम् । लभ्यम् । 'नानुबन्धकृतमसारूप्यम्' । अतो न ण्यत् । प्रत्ययेति स्फुरेव ।
 २८४५ आहो यि । (७-१-६५) आहः परस्य लभेर्नुंस्याद्यादौ प्रत्यये विवक्षिते । नुमि
 कृते बहुवचनमात्राद् ण्यदेव । आलम्ब्यो गौः । २८४६ उपात्प्रशंसायाम् । (७-१-६६)
 उपलम्ब्यः साधुः । स्तुतौ किम्-उपलब्धुं शक्य उपलम्ब्यः । २८४७ शक्तिसहोश्च ।

इति कदाचिद् ण्यदपि स्यात् । यत्पुन्यतोरसारूप्येण 'वासरूप—' इत्यस्य प्रवृत्तेरित्यत आह
 नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति । वासरूपमूत्रे भाष्ये स्थितमिदम् । अनुबन्धनिर्मुक्तस्यैव
 मसारूप्यं विवक्षितमित्यर्थः । प्रकृते च यत्पुन्यतोरनुबन्धरहितयोः सारूप्याद् वासरूपविवे-
 प्रवृत्ते शप्यमित्यादौ ण्यदपवादो यदेवेति भावः । आहो यि । 'इदितो नुम् वातोः' इत्यतो
 नुमिति 'लभेत्' इत्यतो लभेरिति चानुवर्तते, तदाह आहः परस्येति । विवक्षिते इति ।
 योति विपयसप्तमीति भाष्ये स्पष्टम् । विवक्षिते इत्यस्य प्रयोजनमाह नुमि कृते इति ।
 यत्प्रत्यये विवक्षिते तत्प्रवृत्तेः प्रागेव नुमि कृते बहुवचनमात्राद्यप्रत्ययस्याप्रवृत्तेर्ण्यदेवेत्यर्थः ।
 यति परे नुमित्वर्थे तु बहुवचनत्वाद् यदेव स्याद् न तु ण्यदिति भावः । आलम्ब्यो गौरिति ।
 यद्यपि यत्पुन्यतोर्न कर्मदेः, तथापि ण्यति 'कृते तित्स्वरितम्' इति स्वरितत्वम् ।
 यति तु 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वमिति स्वरमेदः फलम् । उपात्प्रशंसायाम् ।
 उपात्परस्य लभेर्नुं स्याद् यादौ प्रत्यये विवक्षिते प्रशंसायां गम्यमानायामित्यर्थः ।
 उपलम्ब्यः साधुरिति । समीपे प्राप्य इत्यर्थः । साधुगन्दात् प्रशंसा गम्यते ।
 इहापि नुमि कृते बहुवचनमात्राद् ण्यदेव, स्वरे विशेषः पूर्ववत् । शक्तिसहोश्च ।

चिण्णलोः' इति तत्वम्, 'हो हन्तेः—' इति कुत्वम् । पारदुपधान् । पाः किम्, पाक्यम् ।
 अदुनयात्किम्, कोप्यम् । तपरकरणं किन्, बाष्प व्याप्तौ, आप्यम् । नानुबन्धेति । अनुबन्धा-
 नामनवयवत्वात् तत्कृतमसारूप्यं नाश्रीयते । एकान्तत्वपक्षेऽपि 'ददातिदवात्योविभाषा' इति
 विभाषाग्रहणाल्लिङ्गाश्रीयते । अन्यथा अनुबन्धकृतादसारूप्यादेव शबिपये णा भविष्यतीति
 किं तेन विभाषाग्रहणेन । ततश्च पक्षद्वयेऽपि शप्यमित्यादौ ण्यन्न भवतीति भावः । एतच्च
 ददातीत्यादिमूत्रे विभाषाग्रहणमनुबन्धानामनेकान्तत्वपक्षे शबिपये णस्याप्राप्तौ विभाषा, एका-
 न्तत्वपक्षे तु प्राप्तविभाषेति पक्षद्वयसाधारणं विभाषाग्रहणं लिङ्गं मनोरमायामेकान्तत्वपक्ष एवो-
 पन्यस्तमिति तदनुसारेणैवाप्युक्तम् । अनेकान्तत्वपक्षे त्वसाधारणं लिङ्गम् 'उदीचां माडः—'
 इति मूत्रे माडो ग्रहणम् । मेड् इत्यत्र हि नत्यपि इकारानुबन्धे तत्स्यानवयवत्वाद्
 एजन्तत्वमविहतमिति 'वादेच उपदेशे—' इत्यात्वस्वीकारादिति दिक् । ण्यदेवेति ।
 तेन 'तित्स्वरितम्' इति स्वरिते सति आलम्ब्य इत्यत्र समासात्तादात्तत्वं वायित्वा
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण स्वरितान्तत्वमिष्टं सिध्यति, यति तु 'यतोऽनावः' इत्याद्युदा-
 त्तत्वेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्रसज्येत, तच्चानिष्टमिति भावः । उपात्प्रशंसायाम् । यादौ
 प्रत्यये विवक्षिते उपपूर्वाल्लभेर्नुं स्यात्प्रशंसायाम् । सा चेह गम्यमानतया विशेष-
 णम् । वात्वर्यस्तु प्राप्तिरेव, तेन यस्य प्राप्तिर्यस्माद्वा प्राप्तिः प्रशंसाहेतुर्भवति तदि-

(३-१-१९) शक्यम् । सहायम् । २८४८ गदमदचरयमश्चानुपसर्गे । (३-१-१००)
 गद्यम् । मद्यम् । चर्यम् । 'चरेराडि चागुरौ' (वा० १९२५) । आचार्यो देशः, गन्तव्य
 इत्यर्थः । अगुरौ किम्-आचार्यो गुरुः । यमेनियमार्थम्, सोपसर्गान्मा भूदिति । प्रयाम्यन् ।
 निपूर्वात्स्यादेव, 'तेन तत्र न भवेद्विनियम्यम्' (वा० १९३०) इति वार्तिकप्रयोगात् । एतेन
 'अनियम्यस्य नायुक्तिः' 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा' इत्यादि व्याख्यातम् । नियमे
 साधुरिति वा । २८४९ अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु । (३-१-१०१)
 वदेर्नञ्युपपदे 'वदः सुपि—' (सू० २८५४) इति यत्कयोः प्राप्तयोर्देव, सोऽपि

पञ्चम्यर्थे पठ्यो । आभ्यां यदित्यर्थः । ण्यतोऽपवादः । गदमद । गद, मद, चर, यन् एषां
 चतुर्णां द्वन्द्वः । अनुपसर्गं इति सप्तमी पञ्चम्यर्थे । एभ्यो अनुपसर्गेभ्यो यदित्यर्थः । ण्यतोऽ-
 पवादः । उपसर्गाद् ण्यदेव । प्रगाद्यमित्यादि । चरेराडि चागुराविति । वार्तिकमिदम् ।
 आडि उपसर्गे सत्यपि चरेर्यत्स्यादगुरौ इत्यर्थः । आचार्यो गुरुरिति । शुभ्रूपणीय इत्यर्थः ।
 ननु 'पोरदुपधात्' इत्येव सिद्धे यमेरिह ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह यमेनियमार्थमिति । अनु-
 पसर्गादेव यमेर्ण्यदिति नियमार्थमित्यर्थः । तत्फलमाह सोपसर्गान्मा भूदिति । ननु 'अनि-
 यम्यस्य नायुक्तिः' इत्यत्र 'त्वया नियम्या ननु दिव्यचक्षुषा' इत्यादौ च निपूर्वाद्यमेः कथं
 यत् । अनुपसर्गादिति निषेधादित्यत आह निपूर्वात्स्यादेवेति । यदिति शेषः ।
 कृत इत्यत आह तेन तत्रेति । प्रकारान्तरेण समावृत्ते नियमे साधुरिति
 वेति । 'यमः समुपनिविष्टु च' इति निपूर्वाद्यमेभवि अ-प्रत्यये नियमशब्दः ।
 नियमे साधुरित्यर्थे 'तत्र साधुः' इति प्राग्बितीये यत्प्रत्यये नियम्यशब्दो व्युत्पाद्य
 इत्यर्थः । अवद्यपण्य । अवद्य, पण्य, वर्य एषां द्वन्द्वात्प्रयनावहुवचनम् । गर्ह्य,
 पणितव्य, अनिरोध एषां द्वन्द्वात्सप्तमीवहुवचनम् । अवद्यादयत्रयः क्रानात् गर्ह्यादिषु
 द्विष्वर्थेषु निपात्यन्ते इत्यर्थः । ननु 'वदः सुपि —' इत्येव सिद्धे अवद्यग्रहणं व्यर्थमित्यत
 आह नञ्युपपदे इति । यत्कयोः स्वरे विशेषः, संप्रसारणतदनावौ चेति भावः ।
 हांदाहरणम् । विपरीते तु प्रत्युदाहरणम् । इहापि यादौ प्रत्यये विवक्षिते इत्यर्थान्नुमि कृते
 ण्यति सत्यन्तस्वार्त्तत्वं भवति । यति तु सत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं स्यात् । प्राचा तु स्वरे विशेष-
 मनालोच्य 'पोरदुपधात्' इति यत्मेव स्वीकृत्य यति परे नुमिति व्याख्यातं तदाकरविरोधादु-
 पेक्ष्यमित्याहुः । गदमद । व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे सप्तमी । एभ्योऽनुपसर्गेभ्यो यत्स्याद् ण्यतोऽप-
 वादः । अनुपसर्गे किम्, 'न नैपवे कार्यमिदं निगाद्यम्' इति श्रोहर्षः । यमेरिति । 'पोरदु-
 पधात्' इत्यनेनैव सिद्धेरिति भावः । नियमे साधुरिति । 'यमः समुपनिविष्टु च' इति वैक-
 ल्यिकेऽप्रत्यये कृते 'तत्र साधुः' इति तद्धितां यदित्यर्थः । यद्यन्यास्मन्यसे 'कृत्यानां कर्तरि वा'
 इत्यस्याप्रवृत्ते कर्तरि तृतीया दुर्लभा तथापि त्वयेति तेनेति 'च करणत्वविवक्षया तृतीयेति
 स्थितस्य गतिर्वोभ्या । केवलाद्यतं कृत्वा निशब्देन समास इत्यपरे । यद्वा 'यमोऽपरिवेपणे
 मित्' इति मतमाश्रित्य 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादाविव मित्वं स्वीकृत्य ण्यन्ताद्यद्

गर्हायामेवेत्युपनयार्थं निपातनम् । अवयं पाप्मम् । गर्ह्ये किम्-अनुद्यं गुरुनाम् । तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं च ।

आत्मनाम् गुरोर्नाम् नामातिशयपणस्य च ।

श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठानत्यकलत्रयोः ॥ इति स्मृतेः

पय्या गौः, व्यवहर्तव्येत्यर्थः । पाप्यमन्यत् । स्तुत्यर्हमित्यर्थः ।

अतिरोषोऽतिवन्धस्तस्मिन्निषेधे वृद्धो यत् । शतेन वर्या कन्या । वृद्धाया ।
२८५० बह्यं करणम् । (३—१—१०२) बह्व्यन्तेनेति बह्यं शकटम् । करणं

अवयं पापमिति । गर्हितत्वादवाच्यमित्यर्थः । अनुद्यं गुरुनामेति । अत्र तत्रि रूपपदे
'वदः सुपि' इति क्यपि 'वचिस्वपियजादीनां किटि' इति संप्रसारणे रूपम् । वचनानर्ह-
मित्यर्थः । अत्र गर्हाया अत्रतीतेः यदेवेति न नियम इति भावः । ननु गुरुनान्तः अत्र अगर्ह्य-
त्वात् कथं वचनानर्हत्वमित्यत आह तद्धि न गर्ह्यं वचनानर्हं चेति । कुत इत्यत आह
आत्मनामेति । पय्या गौरिति । पगवातोऽर्थवहारायकाद् यन्निपात्यते इति भावः ।
यद्यपि 'पग व्यवहारे स्तुतौ च' इति वानांः अर्थद्वयमस्ति, तथापि पप्यशब्दस्य प्रयोगबलेन
व्यवहर्तव्य एव स्वरूपादिह व्यवहागर्थक एव गृह्यते, तदाह व्यवहर्तव्येति । ज्ञेयमित्यर्थः ।
पाप्यमन्यदिति । प्यति उवाचुद्धिरिति भावः व्यवहर्तव्यावन्मदित्यर्थः, तदाह
स्तुत्यर्हमिति । अप्रतिबन्ध इति । अनियम इत्यर्थः । वृद्धो यदिति ।
'वृद् संभक्तौ' इति क्रैयादिकस्यैवात्र ग्रहणम्, न तु 'वृद् वरणे' इत्यस्य, अनिराव-
काशस्य संभक्तिवाचित्त एव मानङ्गत्याजिति भावः । शतेन वर्या कन्येति ।
पुत्रशतेन परिग्रहीतुमर्हा, कतेनैव वरणोपेति नियमो नास्तीत्यर्थः । वृद्ध्या-
अन्येति । अनुत्पेन वरगोपेत्यर्थः । 'एतिसुशास्वृहृष्टुः क्यत्' इति क्यपि तुक् ।
अत्र अनियमस्य अत्रतीतेने यत् । अत्र वर्याशब्दस्य त्रीलङ्गस्य ग्रहणात्पुंनि
वर्गा अतिवन्ध इति वृत्तिः । बह्यं करणम् । बह्यः करणे यद् निनात्यते ।

वेद्यः । अथ वा मंजातृवृक्विषेः नित्यत्वाद् प्यत्येव वृद्धिर्न प्रवृत्तेति विकृ । एवं च वानिक-
प्रयोगादप्ययामिह इति तद्व्येन निवृत्ताद्यमिति न कल्पनीयमिति भावः । अनुद्यमिति ।
अत्र वदेः क्यदेव नवति, यजादित्वात्संप्रसारणम्, 'मन्त्रोपो नत्रः' 'तस्मात्पुडवि' । व्यवहर्त-
व्येति । यद्यपि पगित्यशब्दोऽर्थद्वयमाधारणस्तथापि निनातनव्येह स्वव्यवत्त्वादव्यवहर्तव्य
एवार्थं निनात्यते । उक्तं च हरिणा—'वानुमावनकालानां प्रारत्यर्थं नियमस्य च । अनुवन्वाविका-
नानां स्वव्ये च निगननम्' इति । अनुवन्वाविकागनां नियमस्य च प्रारत्यर्थमिति पूर्वना-
त्ययः । शतेनेति । शतशब्दोऽनियमपरः । कन्यायां वरणे वरयितृणां नियमो नास्तीत्यर्थः ।
वर्येति । संभक्त्येत्यर्थः । वृद् संभक्तादित्यस्येदं निगननम् तत्रैवानिरोषकनस्यायस्य
संभवादिति भावः । अनिरोषेऽप्यित्यस्यानुत्तौ वृजोपि स्यादिति व्वनयति वृत्त्येति । 'एति-
स्तुशान्—' इत्यादिना वृजः क्यत् । इह मृयेऽव्यादीनि निर्वनन्तिवानि पृथक्-
वानि तत्र वयमिहगृह्यन्तोऽनुव्रिये । न त्वयं दृष्टेन जनन्तेन निर्देशः । तेन वर्येति

किम्-वाह्यम्, वोढव्यम् । २८५१ अर्थः स्वामिवैश्ययोः । (३-१-१०३) 'ऋ गतौ' अस्माद्यत् । प्यतोऽपवादः । अर्थः स्वामी वैश्यो वा । अनयोः किम्-आर्यो ब्राह्मणः, प्राप्तव्य इत्यर्थः । २८५२ उपसर्गा काल्या प्रजने । (३-१-१०४) गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदित्यर्थः । उपसर्गा गौः । गर्भाधानार्थं वृषभेणोपगन्तुं योग्येत्यर्थः । प्रजने काल्या इति किम्-उपसर्गा काशी । प्राप्तव्येत्यर्थः । २८५३ अजर्यं संगतम् । (३-१-१०५) नन्पूर्वाज्जीयन्तेः कर्तरि यत् संगतं चेद्विशेष्यम् । न जीर्यतीत्यजर्यम् । तेन संगतकार्येण रामाजर्यं कुरु द्रुतम्' इति भट्टिः । 'मृगैरजर्यं जरसोपदिष्टमदेहवन्वाय पुनर्वन्व' इत्यत्र तु संगतमिति विशेष्यमध्याहार्यम् । संगतं किम्-अजरिता कम्बलः । भावे

प्यतोऽपवादः । अर्थः स्वामिवैश्ययोः । अस्माद्यदिति । निपात्यत इति शेषः । प्यतोऽपवाद इति । 'ऋहलोः-' इति प्राप्तस्य प्यतोऽपवाद इत्यर्थः । यति ऋकारस्य गुणे रपरत्वम्, तदाह अर्थः स्वामीति । आर्यो ब्राह्मण इति । प्यति वृद्धौ रपरत्वमिति भावः । उपसर्गा । प्रजनं प्रजननो गर्भग्रहणम्, भावे घञ्, 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिपेधः । कालः प्राप्तोऽस्याः काल्या, 'तदस्य प्राप्तम्-' इत्यनुवर्तमाने 'कालाद्यत्' इति यत् । चेदित्यध्याहार्यम्, तदाह गर्भग्रहणे प्राप्तकाला चेदिति । गर्भग्रहणे प्राप्तकाला लोपशुव्यक्तिः विवक्षिता चेद् उपसर्गा इति निपात्यते । उपपूर्वात् सवातोः यदिति फलितम् । प्यतोऽपवादः । अजर्यम् । कर्तरि यदिति । 'कर्तरोति वक्तव्यम्' इति वार्तिकम् । निपातनात् कर्तरोति लभ्यत इति तदाशयः । संगतमिति । संगतं संगमः न जीर्यतीत्यजर्यमिति । मित्रत्वमिति शेषः । जरितु न भवतीत्यर्थः । अत्र भट्टिप्रयोगमाह तेनेति । हे राम तेन आर्येण अजर्यम् अनश्वरं संगतं संगमं द्रुतं कुरु इत्यन्वयः । ननु 'मृगैरजर्यं जरसा' इत्यत्र संगतशब्दाभावात् कथं यदित्यत आह मृगैरित्यादि । कालिदासकाव्यमिदम् । अजरितेति । तुजन्तम् । अत्र संगतशब्दाभावान्न यदिति भावः । भावे त्विति । भावस्य

स्त्रियामेव निपात्यते । अस्त्रियां तु वृडः 'ऋहलोर्ण्यत्' वार्या ऋत्विजः । ऋत्विजामपि यज्ञमात्रे वरणीयत्वादिनिरोधोऽस्ति, स्त्रीत्वं तु नास्तीति प्यदेव भवति । एतच्च वृत्तिकारमतम् । न चात्र 'एतिस्तु-' इति क्यप् शङ्क्यः । तत्र वृज एव ग्रहणं न तु वृड इति सिद्धान्तात् । भट्टिस्तु द्वन्द्वाज्जसा निर्देश इति मत्वा पुंलिङ्गेषु यत् प्रायुङ्क्त 'सुग्रीवो मम वर्योऽसौ' इति । बाह्यमिति । वहनकर्मैत्यर्थः । उपसर्गा । उपपूर्वात्सरतेः सत्तर्वा यन्निपात्यते । कालः प्राप्तोऽस्याः काल्या । 'तदस्य प्राप्तम्' इति वर्तमाने 'कालाद्यत्' इति यत् । प्रजननं प्रजनो गर्भग्रहणम् । भावे घञ् 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिपेधः । उपसर्ग्येति । कर्मणि प्यत् । कर्तरि यदिति । 'तयोरेव-' इति भावे प्राप्ते कर्तरि यन्निपात्यत इति भावः । संगतं चेदिति । नपुंसके भावे क्तः विशेष्यमिति । इहाजर्यमिति समुदायस्य संगतं वाच्यमित्यर्थो न आह्यः, पर्यायाणां युगत्प्रयोगासंभवेनाजर्यं सतां संगतमिति प्रयोगानापत्तेः । तेन

तु संगतकर्तृकेऽपि ष्यदेव । आजायं संगतेन । २८५४ वदः सुपि क्यप् च (३-१-१०६)
उत्तरसूत्रादिह भाव इत्यपकृष्यते । वदेभवि क्यप् स्याच्चाद्यनूपसर्गे सुप्युपपदे । ब्रह्मोद्यम्,
ब्रह्मवद्यम् । ब्रह्म वेदः, तस्य वदनमित्यर्थः । कर्मणि प्रत्ययावित्येके । उपसर्गे
तु ष्यदेव । अनुवाद्यम् । अपवाद्यम् । २८५५ भुवो भावे । (३-१-१०७) क्यप्स्यात् ।
ब्रह्मणो भावो ब्रह्मभूयम् । सुपोत्येव, भव्यम् । अनुपसर्गे इत्येव, प्रभव्यम् । २८५६ हनस्त-
च । (३-१-१०८) अनुपसर्गे सुप्युपपदे हन्तेभवि क्यप्स्यात्कारश्चान्तादेशः ।
ब्रह्मणो हननं ब्रह्महत्या । स्वीत्वं लोकात् । २८५७ एतिस्तुशाम्बुजुषः
क्यप् । (३-१-१०९) एभ्यः क्यप्स्यात् । २८५८ ह्रस्वस्य पिति कृति
तुक् । (६-१-७१) इत्यः । स्तुत्यः । 'शास इवङ् हलाः' (सू० २४८६) ।
शिष्यः । वृ इति वृजो ग्रहणं न वृङः । वृत्यः । वृङस्तु वार्या ऋत्विजः ।

संगतकर्तृकत्वेऽपि संगतस्य प्रत्ययवाच्यत्वाभावाद् न यदित्यर्थः । वदः सुपि । उत्तरेति ।
'भुवो भावे' इत्युत्तरसूत्राद्भावे इत्यपकृष्यते इत्यर्थः । भूवातोरकर्मकत्वेन उत्तरसूत्रे भाव-
ग्रहणस्य वैयर्थ्यादिति भावः । अनुपसर्गे इति । 'वदः सुप्यनुपसर्गग्रहणम्' इति भाष्यादिति
भावः । ब्रह्मोद्यमिति । वदेः क्यपि 'वचिस्त्वपि-' इति संप्रसारणम् । वस्तुतस्तु नेह भाव-
ग्रहणमपकृष्यते । तत्र भावग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्यादिति मतमनुसृत्याह कर्मणि प्रत्यया-
वित्येके इति । क्यव्यतावित्यर्थः । ब्रह्मभूयमिति । कित्त्वान्न गुणः क्लीबत्वं लोकात् ।
भव्यमिति । भाव इत्यर्थः । अत्र सुप्युपपदत्वाभावाद् यदेव गुणः, 'वान्तो यि-' इत्यवादेशः ।
प्रभव्यमिति । प्रभाव इत्यर्थः । हनस्त च । अन्तादेश इति । प्रकृतेरिति शेषः । भावे-
किम् ? घात्यो वृषलः । अनुपसर्गे किम् ? प्रघातः । निवृत्तपदं हव्येति तु असाध्वेव ।
एतिस्तु । एति, स्तु, शास्, वृ, ह, जुष् एषां पण्णां समाहारश्चान्तात्पञ्चमी । सुप्यनुपसर्गे
भाव इति निवृत्तम्, तदाह एभ्यः क्यप्स्यादिति । ह्रस्वस्य । स्पष्टमिति न
व्याख्यातम् । इत्य इति । इणः क्यपि तुक् । उपेयमित्यत्र तु ईडो दैवादिकाद्यत् वृजो
संगतमिति भट्टिप्रयोगानुपपत्तेश्च । वदः । सकर्ममत्वाद्भावे कृत्यप्रत्ययो दुर्लभः 'लः कर्मणि-'
इति सूत्र इव 'तयोरेव-' इत्यत्रापि सकर्मकेभ्यः कर्मणि अकर्मकेभ्य एव भावे इति सिद्धान्तात् ।
अत आह भाव इत्याकृष्यत इति । 'भुवो भावे' इत्यत्रानुपसर्ग इत्यनुवर्तनाद्
नित्यसर्गस्य भवतेरकर्मकत्वात् 'तयोरेव कृत्य-' इति भावे कृत्यप्रत्ययसिद्धौ भावग्रहणस्य
वैयर्थ्यशङ्कायां भावग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्ये स्थितं तद्भाष्यस्वारस्यग्राहिणां मतमाह कर्म-
णीति । अनुपसर्गे इति । सुपि किम्, 'हनस्तो चिण्गलोः' । घातः । अनुपसर्गे किम्,
प्रघातः, भावे घञ् एतिस्तु । एभ्य इति सुप्यनुपसर्गे भावे इति च निवृत्तमिति भावः । एती-
तीण एव ग्रहणं नेङ्गिकोः । तयोरेषिपूर्वयोरेव ग्रहणादेतीति निर्देशानुपपत्तेः तथा च रत्नायं
वेदानामध्येयं व्याकरणमिति भाष्ये यदेव प्रयुक्तः । केचित्तु 'इष्वादिक् इति वक्तव्यम्' इति
वचनादिकोऽपि भवतीत्यवोक्त्यामातेत्युदाहरन्ति । इत्य इति । कथं तर्हि उपे

आहत्यः । जुष्यः । पुनः क्यवृक्तिः परस्यापि ण्यतो वाचनार्था । अवश्यस्तुत्यः । 'शंसिदुहिगु-
हिम्यो वा' (वा० १८३५) इति काशिका । शस्यम्, शंस्यम् । दुह्यम्, दोह्यम् । गुह्यम्,
गोह्यम् । 'प्रशस्यस्य श्रः' (सू० २००९) 'ईड्वन्द्वृशंसदुहां ण्यतः' (सू० ३७०२) इति
सूत्रद्वयवलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् । 'आङ्पूर्वादञ्जेः संज्ञायामुपसंख्यानम्'
(वा० १९२५) । अङ्ग व्यक्तिसंज्ञादिषु, बाहुलकात्करणे क्यप्, 'अनिदिताम्—
(सू० ४१५) इति नलोपः प्राज्यम् । २८५९ ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः (३-१-११०)

ग्रहणमिति । वार्तिकमिदम् । न वृड् इति । 'वृड् संभक्तौ' इति डितः कैवादिकस्य न
ग्रहणमित्यर्थः । वार्या ऋत्विज इति । अवश्यं भजनीया इत्यर्थः । अत्र 'वृड् संभक्तौ'
इत्यस्माद् ण्यदित्यर्थः । अवघपण्यवर्या इति निपातनसिद्धो यत्तु न, अत्र निरोधस्य नियमस्य
विवक्षितत्वात् । ननु 'वदः सुपि—' इत्यतः अनुवृत्त्यैव सिद्धे क्यग्रहणमिह व्यर्थम् । न च
चकारानुक्तपृथगतोऽप्यनुवृत्तिनिवृत्तये क्यग्रहणमिति वाच्यम्, चकारस्य अस्वरितत्वेन 'भुवो
भावे' इत्याद्युत्तरसूत्रेष्वनुवृत्त्यभावादित्यत आह क्यवृक्तिः परस्यापीति । 'ओरावश्यके'
इति विहितस्येत्यर्थः । वेति काशिकेति । वा क्यप् । तदभावे हलन्तत्वाद् ण्यत् । भाष्ये
स्वेतन्न दृश्यते इति भावः । शस्यम्, शंस्यमिति । क्यप्पक्षे 'अनिदिताम्' इति नलोपः ।
दुह्यमिति । क्यप्पक्षे कित्त्वान्न गुणः । अत्र 'शंसिदुहिगुहिम्यो वा' इत्यस्य भाष्ये अदर्शनेऽपि
शंसिर्ण्यतृक्यपौ प्रामाणिकावित्याह प्रशस्यस्येति । 'प्रशस्यस्य श्रः' इति निर्देशवलात् शंसेः
क्यप्सिद्धः । 'ईड्वन्द्वृशंसदुहां ण्यतः' इत्याद्युदात्तत्वविधौ शंसिर्ण्यदन्तत्वानुवादवलाद्
ण्यत्सिद्धः । ततश्च शस्यं शंस्यमिति रूपद्वयं सिद्धम् । इतरयोस्तु दुहिगुहाः क्यञ्चिकल्पे मूलं
नास्तीत्यर्थः । उपसंख्यानमिति । क्यप् इति शेषः । आज्यमिति । न चाङ्पूर्वकत्वे
पदपाठे अवग्रहः स्यादिति वाच्यम्, इष्टापत्तेः । पदकाराणामवग्रहाभावस्त्वप्रामाणिक एव ।
पदपाठस्याधुनिकत्वाद् इति भाष्ये स्पष्टम्, एवं च अस्मद्विद्यगित्यस्मद्विद्यगित्यवग्रहः
अप्रामाणिक एव । अस्मद्वि अक् इत्येवावग्रहो युक्तः, अस्मच्छब्दस्य ढेरद्यादेश-
विधानाद् इत्याद्यूयम् ऋदुपधाच्चाक्लृपिचृतेः । क्लृप्चृती वर्जयित्वा

ईड् गताविति दैवादिकाद्यत् । न वृड् इति । 'ईड्वन्द्वृ' इति ज्ञापकात् तत्र हि
ईड्वन्द्विभ्यां सहचर्यादात्मनेपदिनो वृड् एव ग्रहणमिति भावः । परस्यापीति ।
'ओरावश्यके' इति प्राप्तस्य ण्यस्यावकाशोऽवश्यलाभ्यमिति आवश्यकविवक्षायां स्तुत्य
इत्यादौ क्यपोऽवकाशः अवश्यस्तुत्य इत्यादाबुभयप्राप्तौ 'विप्रतिपेवे परम्—' इति
ण्यत्स्यात् तन्माभूदिति पुनः क्यवृक्तिरिति भावः । आङ्पूर्वादञ्जेरिति । ननु
ण्यत्वेन नलोपः कस्मान्नोक्त इति चेन्न । कुत्वप्रसङ्गात्तत्स्वरप्रसङ्गाच्च । तस्मात्क्यवन्त
एवाज्यशब्दः । नन्वेवमवग्रहः प्राप्नोति । न चेष्टापत्तिः, 'आज्यं किमासीत्'
इत्यादौ पदकारैस्तदकरणादिति चेत् । अत्र भाष्यम्—न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः
पदकारैस्तु लक्षणमनुवर्त्यमिति ऽत्यपि अवान्तरपदत्वे 'ऋत्विजम्—', 'पूर्वेभिः' इत्या-

वृत् वृत्त्यम् । वृत् वृत्त्यम् । कृत्पिचूत्योस्तु कल्यम्, चत्यम् । तपरकरणं किम्-कत् कोत्यम् ।
 अनित्यप्यन्तात्पुनश्च इति णिजभावे प्यत् । णिजन्तात्तु यदेव । २८६० इ च
 खनः । (३-१-१११) चात्क्यम् । आद्युणः (मू० ६९) खेयम् । इ चेति ह्रस्वः सुपठः ।
 नन्दे? मृत्वाऽसंज्ञायाम् । (३-१-११२) मृत्वाः कर्मकराः । मर्तेत्या इत्यर्थः । क्रिया-
 यञ्चोऽयं न संज्ञा । समथ बहुलम् । मर्तृत्वाः । संभार्याः । असंज्ञायामिव विकल्पार्थमिदं
 वार्तिकम् । असंज्ञायां किम् भार्या नाम क्षत्रियाः । अथ कथं भार्या बह्विति । इह हि 'संज्ञायां समज'

श्रुतपदाद्भातोः कथयित्वर्थः । ननु तपरकरणमिह व्यर्थमित्यत आह अनित्यप्यन्ता इति ।
 णिजन्तात्तु यदेवेति । 'अथो यत्' इत्यनेनेति भावः । ई च खनः । चान् क्यविति ।
 क्तेः क्यप् स्यात् प्रकृतेः इकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थः । ह्रस्वः सुपठ इति । ह्रस्वस्य इकारस्य
 आद्युणेत्येयमिति सिद्धेरिति भावः । मृत्वाऽसंज्ञायाम् । क्यविति शेषः । मृत्वाः
 कर्मकरा इति । मृत्त्यर्थं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः । 'कर्मणि मृतौ' इति वृत्त्युः । मर्तृत्वा इति
 वेतनगतं परार्थं कर्मणि प्रेषयितव्या इत्यर्थः । ननु मृत्त्यव्यञ्ज्यस्य कर्मकरेषु कृत्वात्संज्ञाशब्द-
 त्वमेवेत्यत आह क्रियाशब्द इति । भार्या नाम क्षत्रिया इति । क्षत्रियविरुपेषु
 कृत्वाः संज्ञाशब्दोऽयमिति भावः । अथ कथं भार्या इति । क्यप् भवितव्य-
 मित्याशेषः । ननु क्त्वां भार्याशब्दस्य संज्ञाशब्दत्वाद् 'मृत्वाऽसंज्ञायाम्' इत्यस्या-
 प्रकृतेरप्यनादेशोऽनुपपन्न इत्यत आह इह हीति । 'स्त्रियां क्तिम्' इत्यतः

वाविव संप्रदायानुरोधेन क्वचिदवग्रहो न क्रियते इत्यादि तद्विषयः । कृत्पिचूत्योऽस्त्विति ।
 कृत् नामर्थः । चूती हिंसाग्रन्थनामाः । कृत्यमिति । कृपेन्त्यस्यासिद्धत्वाद् श्रुतवर्णयोः
 भावस्यविधानाच्च श्रुतपद्यत्वम् । ह्रस्वः सुपठ इति । दीर्घं पठनः मूत्रकृतस्त्वयमाशयः-दीर्घ-
 निर्देश इ इ इति प्रश्नेपार्थस्तत्र द्वितीय इकारो 'ये विनापा' इत्यादववाचनार्थः । अन्यथा 'ये
 विमाण' इत्यस्यावकाशः, स्थायते । स्थायते । इत्यस्यावकाशो यस्मिन् पक्षे आत्वं नास्ति ।
 आत्त्वपक्षे तु उभयप्रसङ्गे परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चाहं स्याद् 'ये विनापा' इत्यत्र हि ये इति
 विषयसमर्था । तथा च यकारादीं वृद्धिस्थे एव प्राप्तमात्वनन्तरङ्गम् । ईकारस्तु क्यप् नह
 विधानाद् बहिरङ्गः । तथा चान्तरङ्गस्यात्वस्य बाधनाय प्रक्षेपेण द्वितीय इकारविधिरावश्यक
 इति ई चेति दीर्घोच्चारणं कृतमिति । दीर्घं प्रत्याक्षमाणस्य भाव्यकृतस्त्वयमाशयः । इत्वन-
 न्तरङ्गं परिनिमित्तमपेक्ष्य विधानात्, क्यप्संनियोगशिष्टं हितम् । आत्वं तु बहिरङ्गं ये इति-
 परसप्तम्याथयनात् । एवं च इत्वेनास्त्वभावो न्याय्य एवेति दीर्घो न पठनीयः । ह्रस्व-
 पाठे मायाशब्दमस्तीति तदनुरोधेन ये इति परसप्तम्याथयनमपि युक्तमिति । स्यादे-
 तन्-इ चेति ह्रस्वादेशाभ्युपगमे तस्यादेशस्य पूर्वण सह आद्युणे तस्यासिद्धत्वा
 'ह्रस्वस्य भित्ति-' इति तुक् स्यात्, 'पञ्चतुकोरमिदः' इति पञ्चे तुकि च कर्तव्ये एका-
 वेदभाक्स्यासिद्धत्वाच्चाकारात् । अतो दीर्घ एव विधेय इति चेत् । मैवम् । पदान्त-
 पदाद्योरादेशोऽस्मिदो न स्वभ्योऽस्तीति निद्वान्तात् । अन्यथा वृत्ते छत्रमित्यत्र डाव इ-

(सू. ३२७६) इति क्यप् भाव्यम् । संज्ञापर्युदात्तस्य पुंसि चरितार्थः । सत्यम् । विभक्तौ
इति दीर्घान्तात् क्रयादेर्वा ण्यत् । क्यप् तु भरतेरेव । 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य'
इति परिभाषया । २८६२ मृजेर्विभाषा । (३-१-११३) मृजेः क्यत्वा स्यात् । पक्षे
ण्यत् । मृज्यः । २८६३ चजोः कु घिण्यतोः । (७-३-५२) चस्य जस्य च कुत्वं
स्याद् घिति ण्यति च प्रत्यये परे । ('निष्ठायामनिट इति वक्तव्यम्' (वा. ३५५१) ।
तेनेह न । गज्यम्) । 'मृजेर्बुद्धिः' (सू. २४७३) । माग्यः । २७७४ न्यङ्क्वादीनां
च । (७-३-५३) कुत्वं स्यात् । न्यङ्कुः । 'नावञ्चेः' (उ. सू. १७) इत्युप्रत्ययः ।
२८६५ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याव्यध्याः । (३-१-११४) एते
सप्त क्यदन्ता निपात्यन्ते । राजा सोतव्योऽभिषवद्वारा निष्पादयितव्यः । यद्वा

त्रियामित्यनुवृत्तौ 'व्रजयजोमवि क्यप्' 'संज्ञायां समजनपद-' इति सूत्रेण क्यप् स्यादित्यर्थः ।
ननु संज्ञायां भृवः क्यत्विधौ 'भृवोऽसंज्ञायाम्' इत्यत्र असंज्ञायामिति व्यर्थमित्यत आह संज्ञा-
पर्युदासस्त्विति । समाधत्ते सत्यमिति । 'डुभृम् धारणपोषणयोः' इति जुहोत्यादौ
ह्रस्वान्तो ड्वित् लिच्च । 'भृ भत्संने, भरणेऽपि' इति क्रयादौ दीर्घान्तः । आभ्याम् 'ऋहलो-
ण्यत्' इति ण्यदेवेत्यर्थः । क्यप् तु भरतेरेवेति । 'भृम् भरणे' इति भ्रादौ ह्रस्वान्तो
नित् । अस्यैव 'संज्ञायां समजनपद-' इत्यत्र 'भृवोऽसंज्ञायाम्' इत्यत्र च भृवग्रहणेन ग्रहणम् ।
न तु डुभृवो जौहोत्यादिकस्य । न च क्रैयादिकस्य निरनुबन्धकस्य दीर्घान्तस्येति भावः, कुत
इत्यत आह तदनुबन्धकेति । 'तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषयेत्यर्थः ।
विभक्तौः क्यवभावे वीजमिदम् । क्रैयादिकस्य दीर्घान्तत्वाद् न क्यव् इति बोध्यम् । मृजे-
र्विभाषा । क्यप्पक्षे उदाहरति मृज इति । क्तिवान्न गुणः । चजोः कु घिण्यतोः ।
कु इत्यविभक्तिको निर्देशः । चजोऽविण्यतोश्च ययासंख्यं तु न, तिन रक्तं रागात्
इति घञि जस्य कुत्वनिर्देशात् । राजसूय । राज्ञेति । क्षत्रियेणेत्यर्थः । अभि-
पदेति । प्रावभी रसनिष्पत्यर्थं सोमलतानां कुट्टनमभिषवः, तत्प्रणाडिकया निष्पाद-
यितव्यो यज्ञविशेषो राजसूय इत्यन्वयः । यद्वेति । लताविशेषात्मकः सोमः

गुणस्यासिद्धतया छ चेति ह्रस्वाभ्रयो नित्यस्तुक् स्यात् । इष्यते तु दीर्घान्ताद्वादेति
वैकल्पिक इति दिक् । 'भृवोऽसंज्ञायाम्' इत्यसंज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्भाष्येत्यत्र सूत्रान्त-
रेणापि क्यव् न भविष्यतीत्यत आह पुंसि चरितार्थ इति । भार्या नाम क्षत्रिया
इत्यत्रेत्यर्थः । तदनुबन्धेति । डुभृम् इत्यनेकानुबन्धत्वाद् विभक्तौः क्यपोऽप्रसङ्ग
इति भावः । मृजेर्विभाषा । ऋदुषवत्वान्नित्यं क्यपि प्राप्तेज्यमारम्भः । चजोः ।
ययासंख्यं नेह विवक्षितं 'तिन रक्तं रागात्' इति लिङ्गादिति कैयटहरदत्तादिभिर्वक्तं
तदालोच्याह चस्य जस्य चेत्यादि । घिति ण्यति च चस्य कुत्वं घिति ण्यति च
जस्य कुत्वमिति विवेकः । न्यङ्कुरिति । 'ऋणसाररुच्यङ्कुरङ्कुशम्बररोहिषाः'
इत्यमरः । राजसूय । यद्वेति । राजानं व्रीणन्ति इत्यादौ तयादर्शनादिति भावः ।

रुतात्मकः सोमां राजा स मूयते कण्ठ्यतेऽनेत्यधिकरणे क्यञ्जिपातनादीर्घः । राजसूयः, राजसूयम् । अर्धचादिः । सरत्याकाशे सूर्यः । कर्तरि क्यञ्जिपातनादुत्वम् । यद्वा 'पू प्रेरणे' तुदादिः । नुव्रति कर्मणि लोकं प्रेरयति क्यप् रट् । मृषोपपदाद्वदेः कर्मणि नित्यं क्यप् । मृषाद्यम् । विशेष्यनिष्ठास्यम् । 'उच्च्रायमोन्दर्यगुणा मृषाद्याः' । रोचतेः रुच्यः । गुपरादेः कत्वं च संज्ञायाम् । नुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यम् । गोप्यमन्यत् । कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्याः कर्मकर्तरि । शुद्धे तु कर्मणि कृष्टपात्राः । न व्यथतेऽव्यथ्यः । २८६६ भिद्योद्धयो नदे । (३-१-११५) भिदेरुज्ज्ञेयश्च क्यप् । उज्ज्ञेयत्वं च । भिनत्ति कूलं भिद्यः । उज्जत्युदकमुद्धयः । नदे किम्-भेत्ता । उज्जिता । २८६७ पुष्यसिध्यौ नक्षत्रे । (३-१-११६) अधिकरणे क्यञ्जिपात्यते । पुष्यन्त्यस्मिन्नर्थाः पुष्यः । सिध्यन्त्यस्मिन्सिध्यः । २८६८ विपूय-विनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु । (३-१-११७) पूङ्नीजिभ्यः क्यप् । विपूयो मुञ्जः ।

राजशब्देन विवक्षितः, राजानं क्रीणातीत्यादौ तथा प्रसिद्धेः । स राजा मूयते अभिपूयते अत्र यजविशेषे इति व्युत्पत्त्या राजसूय इत्यन्वयः । 'कर्तरि कृत्' इत्यधिकारात् कथमधिकरण-व्युत्पत्तिरित्यत आह अधिकरणे क्यविति । कुत इत्यत आह निपातनादिति । ननु पुनर्वातोः क्यपि कथं दीर्घः । 'अकृत्मावन्वानुकयोः-' इत्यस्य कृत्यप्रवृत्तेरित्यन आह निपातनादीर्घ इति । निपातनादित्युभयान्वेति । उन्वमिति । तस्य रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इत्यपि बोध्यम् । मृषोद्यमिति । क्यपि 'वचिस्वपि-' इति संप्रसारणम् । रोचतेरिति । रुचवातोः क्यपि रुच्य इति रूपमित्यर्थः । गुपेरिति । गुपवातोः क्यप् प्रकृतेरादिवर्णस्य ककारश्च संज्ञायां निपात्यते इत्यर्थः । नुवर्णरजतभिन्नं धनं कुप्यमिति ज्ञेयम् । तथा च 'हिरूपे कृताकृते' इत्युक्त्वा अमर आह 'ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्' इति । कृष्ट इति । कृष्टप्रदेशे ये स्वयं पच्यन्ते फलन्ति ते कृष्टपच्या इत्यर्थः । कर्मकर्तरीति । अत्र कर्मकर्तरि क्यवित्यर्थः । निपातनादिति भावः । शुद्धे त्रिति । मुख्यकर्मणि तु ण्यति उपवावृद्धो 'चजोः' इति कुत्वे कृष्टपात्रम् इति रूपमित्यर्थः । न व्यथते अव्यथ्य इति । अत्र निपातनात् कर्तरि क्यविति भावः भिद्योद्ध्यौ नदे । क्यविति । नदविशेषे कर्तरि निपात्यते इति शेषः । पुष्यसिध्यौ । निपात्येते इति शेषः नक्षत्रविशेष गम्ये इत्यर्थः । विपूय ।

पुम् अभिपव इत्यस्य ह्रस्वान्तत्वादाह निपातनाद्दीर्घ इति । निपातनं च रूप्यर्थमपि । तेनाद्यपक्षे अद्यमेवादौ द्वितीयपक्षे ज्योतिष्टोमादौ च नातिप्रसङ्गः । उत्त्वमिति । तस्य रपरत्वाद् 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । नित्यं क्यविति । तेन 'वदः सुपि क्यप् च' इति यत्प्रत्ययो नेति भावः । भिद्योद्ध्यौ । क्यविति । कर्तरीति शेषः । उद्ध्य इति । 'तौयदागम इवोद्ध्वभिद्ययोर्नामधेयसहस्रं विचेष्टितम्' इति रघुः । पुष्यसिध्यौ । नक्षत्रे किम्, पोषणं सेवनम् । अधिकरणे ल्युट् । पुष्यसिध्ययोः पर्यायत्वेऽपि स्वरूपपरत्वात्पूत्रे इन्द्रः । 'पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ' इत्य-

रज्ज्वादिकरणाय शोधयितव्य इत्यर्थः । विनीयः कल्कः । पिष्ट लोषविशेष इत्यर्थः । पापमिति वा । जित्यो हलिः । वलेन ऋष्टव्य इत्यर्थः । कृष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाण्डं हलिः । अन्यत्तु विषयम् विनेयम् जेयम् । २८६९ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । (३-१-११८) 'छन्द-
सीति वक्तव्यम्' (वा० १९४४) प्रतिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् अपिग्राह्यम् २८७० पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च (३-१-११९) अवगृह्यं प्रगृह्यं वा पदम् । अस्वैरी परतन्त्रः । गृह्यकाः शुकाः पञ्जरादिवन्धनेन परतन्त्रीकृता इत्यर्थः । बाह्यायान् — ग्रामगृह्या सेना । ग्रामवहिभूतेत्यर्थः । छोलिङ्गनिर्देशात्पुंनपुंसकयोर्न । पक्षे भवः पक्ष्यः । दिगादित्वा-
द्वात् । बायैर्गृह्यते बायंगृह्यः । तत्पक्षाश्रित इत्यर्थः । २८७१ विभाषा कृष्टृपोः । (३-१-१२०) क्यप्स्यात् । कृत्यम् । वृष्यम् । पक्षे—२८७२ ऋह-
लोर्ण्यत् । (३-१-१२४) ऋवर्णान्ताद्धलन्ताच्च वातोर्ण्यत्स्यात् ।

विषय, विनीय, जित्य एते यथाक्रमं मुञ्जकल्कहलिषु क्यवन्ता निपात्यन्ते । तदाह
पूडित्यादिना । न्यादिसाहचर्यात् नौवादिकत्यैव पृषातोर्ग्रहणमिति भावः । कल्कः
शोधकद्रव्यम् । पापमिति वेति । कल्कशब्दस्य शोधनीये पापेऽपि प्रसिद्धत्वादिति भावः ।
हलिशब्दस्य विवरणम् कृष्टसमीकरणार्थमिति । प्रत्यपिभ्यां ग्रहेः । छन्दसीति ।
वातिकमिदम् । वृत्तिकृता तु सूत्रे प्रक्षिप्तम् । ननु छान्दसस्य किनर्थमिहोपन्यास इत्यत आह
लोके त्विति । पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च । पद, अस्वैरि, बाह्या, पक्ष्य एष्वर्थेषु ग्रहेः
क्यवित्यर्थः । अवगृह्यं प्रगृह्यं वा पदमिति । समस्तपदस्य अवान्तरपदविच्छेदः
अवग्रहः । 'अप्रावेत्यादिपदमिति शिरस्कं प्रग्रहः' इति प्रातिशाख्ये प्रसिद्धम् ।
'इद्वेदेद्विवचनं प्रगृह्यम्' इति सूत्रोदाहरणं च प्रगृह्यम् । विभाषा कृष्टृपोः । पञ्चम्यर्थे
षष्ठी । कृमः ऋदन्तत्वाद् नित्यं ण्यति प्राप्ते वृषेः ऋदुपधत्वाद् नित्यं क्यपि
प्राप्ते च, क्यत्विकल्पोऽयम् । पक्षे इति । क्यवभावपक्षे विशेषो वक्ष्यते
इत्यर्थः । ऋहलोर्ण्यत् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तदाह ऋवर्णान्तादिति । युग्यं च

नरः । पापमिति वेति । 'तपो न कल्कोऽध्ययनं न कल्कः' इत्युपक्रम्य 'तान्येव
भावोपहृतानि कल्कः' इति भारते दर्शनात् 'कल्कः पापाशये पापे दम्ने विट्कि-
ट्वयोरपि' इति कौशान्चेति भावः । वक्तव्यमिति । वृत्तिकृता तु सूत्रे प्रक्षिप्तम् ।
क्यप उदाहरणं तु छन्दस्येव । नत्तस्य न प्रतिगृह्यं तस्मान्नापि गृह्यम् । लोके त्विति ।
श्वदेवेति भावः । पदास्वैरि । एष्वर्थेषु ग्रहेः क्यप् स्यात् । अवगृह्यमिति । यस्य पदस्या-
वग्रहः क्रियते तत्पदम् । अवग्रहो विच्छेदः । अवान्तरपदसंज्ञां सूचयितुं पदपाठकाले किञ्चित्का-
लमवसानम् । प्रगृह्यमिति । यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता तत्प्रगृह्यमिति वृत्तिः । दक्षपि
पदावयवस्य द्विवचनादेः प्रगृह्यसंज्ञा न तु पदस्य तथाप्यवयववचनस्य समुदाये
उपचारो बौध्यः । अवगृह्यप्रगृह्यशब्दौ प्रातिशाख्यादिषु पदविशेषपरतया निवृद्धौ ।
अस्वैरीति । स्वेन ईदितुं शीलमस्य स्वैरी स्वतन्त्रः । 'स्वादीरेरिणोः' इति

कार्यम् । व्यर्थम् । २८७३ युग्यं च पत्रे । (३-१-१२१) पत्रं वाहनम् । युग्यो गौः । अत्र
 क्यप्कुत्वं च निगद्यते । २८७४ अमावस्यदन्यतरस्याम् । (३-१-१२२) अमोपपदाद्वसे-
 रविकरणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाणिको ह्रस्वश्च निगद्यते । अमा मह वसतोऽस्यां चन्द्रार्का-
 वमावास्या, अमावस्या । 'ऋहलोऽप्यन्' (वा० २८७२) । 'चजोः-' (सू० २८६३) इति
 कुत्वं । पाक्यम् । पागौ छजेऽप्यन्वाच्चः' (वा० १९४६) ऋदुपवलक्षणस्य क्यपोऽन्वाद् ।
 पाणिभ्यां वृज्जते पाणिमर्ग्या रज्जुः । 'नमवपूर्वाच्च' (वा० १९४७) समवसर्ग्या ।
 २८७५ न ववादेः । (७-३-५९) कादेर्वातोऽचजोः कुत्वं न । गज्यम् । वार्तिककारस्तु

पत्रे । क्यवत्तं निगद्यते । प्यतोऽन्वाद् । युग्यो गौरिति । शकटादिना योक्तव्य इत्यर्थः ।
 क्यपि कुत्वं निगद्यते । पत्रं वाहनमिति । पाणि गच्छत्यनेनेत्यर्थे 'दान्मोशस-' इत्या-
 दिना करणे घृत् । प्यति नृ योर्ग्यमिति स्यात् । अमावस्यद् । अधिकरणे इति । निग-
 दनलभ्यमिदम् । अनेत्यस्य विवरणम् सहेति । 'ऋहलोऽप्यन्' इत्यनुपदमेव प्राक् प्रसङ्गाद्
 व्याख्यातमपि सूत्रज्ञानात् पुनरुक्तम् । कुत्वमिति । पचेऽप्यति 'चजोः-' इति कुत्वमिति
 नावः । ननु पागौ छजेऽप्यदिति व्यर्थम् 'ऋहलोः' इत्येव सिद्धेरित्यत आह ऋदुपवलक्षण-
 स्येति । 'ऋदुपवाचाकृपिचूतेः' इति ण्यदपवादस्य क्यपो वाचनार्थमित्यर्थः । पाणिसर्ग्या
 रज्जुरिति । प्यति 'चजोः' इति कुत्वम् । समवपूर्वाच्चेति । वार्तिकमिदम् । छजेऽप्यदिति
 शेषः । नक्वादेः । कुः कादियस्येति विग्रहः । चजोः कु इत्यनुवर्तते, तदाह कादेरिति ।
 क्यवर्गादित्यर्थः । वार्तिककारस्त्विति । 'चजोः कु विग्न्यतोः' इति सूत्रे 'निष्ठायाद्-

वृद्धिः । ननुपूर्वंस्तु अस्वैरी । गृह्यका इति । 'अनुकम्पायान्' इति क् । 'गृहासक्ताः पञ्चि-
 मृगाश्चेकास्ते गृह्यकाश्च ते' इत्यमरः । विभाषा कृ । करोतेः क्यप्यप्राप्ते वृषेस्तु ऋदुपव-
 त्वान्नित्यं प्राप्तेऽनारम्भः । पत्रं वाहनमिति । पत्यनेनेत्यर्थे 'दान्मोशस-' इत्यादिना
 करणे घृत् । युग्यो गौरिति । यद्यपि 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' इति तद्धितयत्तापि इदं
 निव्यति तथापि प्यत् व्यावर्तयितुमिदं सूत्रम् । अन्यथा हि योर्ग्यो गौरिति स्यात् । अन्ये
 त्वाहुः-युग्यो हस्तीति हि वृतावुदाहृतं तत्तु तद्धितेन न सिध्यति । न हि हस्ती युगं वहति ।
 कृता, तु सिध्यति । युज्यते संव्यते बसौ कुर्यादिनेति, ततश्चात्र वैयर्थ्यशङ्कैव नास्तीति
 दिक् । वृद्धौ सत्यामिति । तेन 'अमावस्या वा' इति विहितस्तद्धितो ह्रस्वपक्षेऽपि
 निव्यति एकदेशविकृतस्यान्यत्वात् । यदि तु यत्प्रत्ययान्तस्येदं पाणिकं निगद्यतमित्याश्रीयते
 तदा यत्ता मुक्तेऽधिकरणे ण्यदेव तावद् दुर्लभः । अयापि बाहृत्काङ्क्ष्यते । एवमपि
 ण्यदन्तमूढ्य विहितस्तद्धितो यदन्तात् स्यादिति दिक् । ऋहलोः । पञ्चम्यर्थे पठौ ।
 ऋ इति ऋधातोर्न ग्रहणं किं तु ऋधणस्य, ह्य नाहचर्चात्परं कार्यमिति निर्देशाद्
 'इडवत्-' इत्यादिलिङ्गाच्च । 'ऋहलोः-' इत्येतदनुवर्तमानस्य वातोविशेषणं विरो-
 धेन तदन्तविधित्तदेतदाह ऋधणान्तादित्यादि । अनेदमववेयम्-मूलपृष्ठकेषु
 सर्वत्र 'विभाषा कृपयोः' इत्यत्र पक्षे ण्यद् नवनीति वक्तुम् 'ऋहलोऽप्यन्' इति सूत्रं

‘वज्रोः-’ (सू० २८६३) इति सूत्रे ‘निष्ठायामनिटः’ इति पुरयित्वा ‘न क्वादेः’ इत्यादि प्रत्याचख्यौ । तेन अर्जि तर्जिप्रभृतीनां न कुत्वम् । निष्ठायां सेट्त्वात् । प्रङ्गुलुङ्प्रभृतीनां तु क्वादित्वेऽपि कुत्वं स्यादेव । सूत्रमते तु यद्यपि विपरीतं प्राप्तम् । तथापि ‘यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्’ । २८७६ अजिब्रजोश्च । (७-३-६०) न कुत्वम् । समाजः । परिव्राजः । २८७७ भुजन्त्युजौ पाण्युपतापयोः । (७-३-६१) एतयोरेतौ निपातौ । भुज्यते अनेनेति भुजः पाणिः । ‘हलश्च’ (सू० ३३००) इति घञ् । न्युज्जन्त्यस्मिन्निति न्युज्जः । उपतापो रोगः । पाण्युपतापयोः किम्—भोगः समुद्रगः । २८७८ प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे । (७-३-६२) एतौ निपात्यौ यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । द्वयोऽनुयाजाः । यज्ञाङ्गे किम्—प्रयागः अनुयागः । २८७९ वज्रेर्गतौ । (७-३-६३) कुत्वं न । वाञ्छ्यम् । गतौ किम्—वङ्क्यं काष्ठम् । कुटिलीकृतमित्यर्थः । २८८० ओक उचः के । (७-३-६४) उचैर्गुणकुत्वे निपात्येते

निटः’ इति पुरितम् । तथा च निष्ठायां यः अनिट् तद्धात्वव्यवयोः वज्रोः कुः स्याद् धिति ण्यति चेत्यर्थः फलति । तथा ‘न क्वादेः’ इति सूत्रं ‘यज्याचखप्रवचवर्धश्च’ इत्यत्र याचख च ग्रहणं च न कर्तव्यमिति प्रत्याचख्यादित्यर्थः । किं तत इत्यत आह तेनेति । सूत्रमते अर्जितर्जिप्रभृतीनां ण्यति कुत्वं स्यात्, ‘न क्वादेः’ इति निषेधस्य तत्राप्रवृत्तेरिति भावः । तदेवं सूत्रमते अतिव्याप्तिमुक्त्वा ‘अव्याप्तिमाह शुचुगुलुङ्प्रभृतीनामिति । तेषां कवगां-दित्वेऽपि ण्यति श्रोक्यमित्यादौ कुत्वमिष्टं स्यादेव वार्तिकमते ‘न क्वादेः’ इति निषेधस्य प्रत्याख्यातत्वात् । सूत्रमते तु ‘न क्वादेः’ इति निषेधात् श्रोक्यमित्यादौ कुत्वमिष्टं न स्यादित्यव्याप्तिरिति भावः । नन्विदं वार्तिकं विपरीतफलमपि संनतत्वाद् ग्राह्यमेव । विरोधे विकल्पस्य वक्तुं शक्यत्वादिति शङ्कते सूत्रमते तु यद्यपीति । परिहरति तथापीति । यथोत्तरमिति । अयं दैवाकरणसमयः । अजिब्र-ज्योश्च । इत्यादि स्पष्टम् । वज्रेर्गतौ । कुत्वं नेति । शेषपूरणनिदम् । ‘वज्रोः कु षिण्यतोः’ इत्यतः कुग्रहणस्य ‘न क्वादेः’ इत्यतो नैत्यस्य चागुवृत्तेरिति

पठित्वा पश्चाद् ‘युग्यं च पत्रे’ ‘अभावस्यदन्यतरस्याम्’ इति पठितम् । मनोरन्नायां तु सूत्र-पाठक्रमेण ‘युग्यं च पत्रे’, ‘अभावस्यदन्यतरस्याम्’ इति व्याख्याय पश्चाद् ‘ऋहलोः-’ इति सूत्रं व्याख्यातं तथैवात्रापि व्याख्यातमिति गर्ज्यमिति । गर्जं शब्दे ‘ऋहलोः-’ इति ण्यति ‘वज्रोः-’ इति कुत्वे प्राप्तेऽयं निषेधः । कुत्वं स्यादेवेति । ‘उदितो वा’ इति इत्याद्यानि-इविवल्पाद् ‘यस्य विनापा’ इति निष्ठायामनिट्त्वादिति भावः । विपरीतमिति । सूत्रका-रमते शुचुगुलुङ्प्रभृतीनां ‘न क्वादेः’ इति कुत्वं न भवति, वार्तिककारमते तु निष्ठायामनिट्-त्वात् ‘वज्रोः-’ इति कुत्वं भवतीति परस्परविच्छेदमित्यर्थः । यथोत्तरमिति । तथा च वार्तिकानुरोधेन कुत्वं स्वीकर्तव्यमिति भावः । समाज इति । अज गतिक्षेपणयोरित्यस्मा-दजि ‘वज्रोः-’ इति कुत्वे प्राप्तेऽयं निषेधः । एवं वजरेरपि । न्युज्ज इति । उज्ज आजर्ज ।

के परे । अंकः शकुन्तलपुत्रौ । इत्युपपन्नपः कः । यत्र सिद्धे अन्तोद्गातार्यमिदम् । २८८२
 एष आवश्यके । (७-३-६५) कुत्वं न अवश्यमाच्यम् । २८८२ यजयाचरुचप्रवच-
 चञ्च । (७-३-६६) एषे कुत्वं न । वाच्यम् । वाच्यम् । रोच्यम् । प्रवाच्यं ग्रन्थविरोधः ।
 'ऋच्' अच्यम् । ऋदुपपत्तेरुच्यत एव नामान्यत् । 'त्यजथ' त्याज्यम् । 'त्यजिभूज्योश्च' इति
 काशिका । तत्र प्रजेर्गृह्यं चित्यम् । नाप्यानुक्तत्वात् । 'प्यत्यकरणे त्यजेत्पदंस्यान्' ।
 इति हि नाप्यम् । २८८३ वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । (७-३-६७) वाच्यम् ।
 अशब्दाख्यानां तु वाच्यम् । २८८४ प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे । (७-३-६८)
 प्रयोक्तुं शक्यः प्रयोज्यः, निजेक्तुं शक्यो नियोज्या मृत्युः । २८८५ भोज्यं

भावः । एष आवश्यके । कुत्वं नेति । शेषपूरणमिदम् । आवश्यकेऽर्थे यो पदः तस्मिन् परे
 'वजाः कु विगन्तव्यः' इति कुत्वं नैत्यर्थः । यजयाच । एषे कुत्वं नेति । शेषपूरणमिदम् ।
 यज, याच, रच, प्रवच, ऋच एव इन्द्रान् गतो । एषा एषे परे 'वजाः कु विगन्तव्यः' इति
 कुत्वं नैत्यर्थः । ननु अच्यमित्यत्र कथं पठ्यम् । 'ऋदुपपत्तौऽपि' इति ऋदुपपत्तिलक्षणस्य
 क्यपो पदपवारत्वाविशेषत आह ऋदुपपत्तेरपीति । त्यजिभूज्योश्चेति । एषे कुत्वं नेति
 शेषः । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् । वचवाचोऽर्थे कुत्वं न शक्यमज्ञा वजंयित्वत्यर्थः । वाच्य-
 मिति । वस्त्विति शेषः । अशब्दसंज्ञायामित्यस्य प्रयोजनमाह शब्दात्प्रायां तु वाक्यमिति ।
 'एकतिङ् वाक्यम्' इति संज्ञाशब्दाज्यमिति भावः । प्रवाच्यमित्यत्र नु ग्रन्थविरोधसंज्ञात्वेऽपि नायं
 कुत्वनियेयस्य । नपेवः 'यजयाच-' इत्यत्र प्रवचेति विशिष्योपादानाद् असंज्ञायामित्यस्य प्रपूर्वा-
 द्वेत्वेत्यत्र चारेणान्वयान् । एतदभिप्रायेणैव प्रवाच्यं ग्रन्थविरोध इत्युक्तं प्राक् । प्रयोज्यनि-
 योज्यौ । शक्यार्थे एषे कुत्त्वानावो निरात्यने । 'शक्ति लिङ् च' इति वृत्त्याना शक्यार्थेऽपि

निर्गुर्वस्यास्त्र जस्य कुत्वानावा दस्य च वकारा निपात्यते । यत्रा सिद्धे इति । उच समवाय
 इत्यस्माद्विचि 'वजोः—' इति कुत्वं लघुस्वरगुणे च ओक इति रूपं सिध्यति, परं तु 'अनिश्या-
 दितित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वनिर्णयं स्यादिति भावः । एष आवश्यके । अवश्यंभाव आवश्यकम् ।
 मनोज्ञादिच्च्द् वृत् । अव्ययानां नमात्रे टिलोपः । अवश्यपाच्यमिति । 'आवश्यकवमर्थ-
 योनिनिः' 'व्रत्याश्च' इति पठ्यम् । आवश्यकशब्दोऽर्थघातनायो न तु प्रयोगार्थः । तेनार्थप्रकर-
 णादिगम्येऽपि तस्मिन् प्यत्तुत्वानावश्च भवति । यत्रा 'अशोच्यान्त्वशोचस्त्वम्' इति ।
 केचित्तु शोचितुमर्हाः वाच्याः, न शोच्या अशोच्या इति भगवद्गीतास्त्विदं व्याचक्षते तच्चि-
 त्यम् । 'अहं इत्यवृचश्च' इति पठ्यति 'वजोः—' कुत्वप्रसङ्गात् । 'वजोः—' इति कुत्वं 'निष्ठायाम-
 नन्तिटः' इति वार्तिकमते तु नम्यगेवेति दिक् । यज । यज देवपूजादौ । दयाच, याचजा-
 यान् । उच दोहौ । प्रपूर्वौ वच परिभाषणे । ऋनु न्नुनौ । ग्रन्थविरोध इति ।
 तथा च संज्ञेयमिति 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' इत्यस्याप्रसङ्गात्प्रियोज्यमिति भावः ।
 जापकादिति । नह्यत्वाद्वाच्यविधिना प्यद्वेदिति न शङ्कनोयमिति भावः ।

भक्ष्ये । (७-३-६९) भोग्यमन्यत् । 'ण्यत्प्रकरणे लपिदभिभ्यां चेति वक्तव्यम्' ।
लाप्यम् । अभिर्वातिष्वपठितोऽपि वार्तिकवलात्स्वीकार्यः । दाम्यः । २८८६ ओरावश्यके ।
(३-१-१२५) उवर्णान्ताद्धातोर्ण्यत्स्यादवदयम्भावे द्योत्ये । लाप्यम् । पाप्यम् । २८८७
आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च । (३-१-१२६) 'पुब्' आसाव्यम् । 'युमिश्रणे' याव्यम् ।
त्राप्यम् । राप्यम् । त्राप्यम् । आचाम्यम् । २८८८ आनाय्योऽनित्ये । (३-१-१२७)
आङ्पूर्वान्नयतेर्एयंदायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष एवेदम् । स हि गार्हपत्या-
दानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । आनीयोऽन्यः घटादिः, वैश्यकुलादानीतो

विहितत्वात् ण्यदन्तस्य शक्यार्थकत्वमपि । भोज्यं भक्ष्ये । भक्ष्ये गम्ये ण्ये भुजेः कृत्वाभावो
निपात्यते । इति प्रासङ्गिकम् । अयं प्रकृतम् । लपिदभिभ्यां चेति । वार्तिकमिदम् 'ऋह-
लोर्ण्यत्' इति सूत्रस्यम् । 'पोरदुपधात्' इति प्राप्तस्य ण्यदपवादस्य यतोऽपवादः । ओरा-
वश्यके । लाप्यं पाप्यमिति । 'अचो णिति' इति वृद्धौ 'वान्तो यि-' इत्यवादेशः ।
आसुयुवपि । आसु, यु, वपि, रपि, त्रपि, चम् एषां समाहारद्वन्द्वः । ण्यदिति शेषः । आसा-
व्यमिति । आङ्पूर्वस्य सुबो ग्रहणमिति भावः । आनाय्योऽनित्ये । अनित्ये इति छेदः ।
दक्षिणाग्निविशेष एवेति । वार्तिकमिदम् । स हीति । दक्षिणाग्निहोत्रार्थमहरहः
गार्हपत्यादेः प्रणीयत इत्यर्थः, एतेन आङ्पूर्वकस्य नयतेरर्थ उक्तः । अनित्यश्चेति ।
गार्हपत्यवन्नित्यवारणाभावादिति भावः । तदाह सततमप्रज्वलनादिति । सततं

वाक्यमिति । 'तिङ्मुबन्तचयो वाक्यम्' । भोज्यम् । भक्ष्यमिहागम्यवहार्थमात्रं विवक्षितं न
तु स्वरविशदमग्यवहार्थम् । तेन भोज्या यवागूरित्यपि भवतीत्याहुः । भोग्य-
मन्यदिति । पालनीयमुपभोग्यं चेत्यर्थः । लपिदभिभ्यां चेति । 'पोरदुपधात्' इति प्राप्तस्य
यतोऽपवादः । जयादित्यस्तु 'आसुयुवपिरपि-' इति सूत्रे लपि प्रक्षिप्य रपिलपिचपोति पठि-
त्वाऽनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण दमेः संग्रह इत्युक्तवान् तत्र वैषम्येण व्याख्यानं निर्वीजं भाष्य-
विरोधश्च स्पष्ट एवेति बोध्यम् । स्वीकार्य इति । 'कास्यनेकाच आम्बक्तव्यश्चुलुम्पाद्यर्थम्' इति
वार्तिकवलाद्यथा चुलुम्पादिव आम् स्वीक्रियते तद्वदिति भावः । तथा च प्रयुज्यते—'न ता
नशन्ति न दभाति तत्करः' 'विष्णुर्गोपा अदाम्यः' इत्यादि । लाप्यमिति । आवश्यके उपपदे
इति व्याख्याने तु नेदं सिध्यतीति भावः । क्वचित्तु लाघवं प्रत्यनादराद् व्यतित्ते इत्यादौ
व्यतिशब्दवद् द्योतितार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते । अवश्यलाप्यम् । अत्रोपपदसमासासंभवेऽपि
मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात्समासः । आसु । पुब् । आसाव्यमिति । पुब्
अभिपव इत्ययं गृह्यते न तु पु प्रसवैश्वर्ययोरिति । 'कृत्यत्युटो बहुलम्' इति बहुल-
ग्रहणादिति भावः । यु मिश्रण इति । युब् वन्वन इति तु न गृह्यते सानुवन्धक-
त्वादिति भावः । 'अत्र युप्रभृतीनां द्वन्द्वं कृत्वा पश्चादासुशब्देन द्वन्द्वः । तेन 'अल्पा-
चत्तरम्' इति युशब्दस्य न पूर्वनिपातः शङ्क्यः । इहाद्ययोः 'अचो यत्' इत्यनेन
रपित्रपिचनो न तु 'पोरदुपधात्' इत्यनेन यत्प्रत्यये प्राप्तेऽप्यमारम्भः । अनित्यमात्रे यद्दि

निकायो निवासः । अधिकरणे ण्यत् आय् धात्वादेः कृत्वं च निपात्यते ।
 धोयतेऽनया समिरिति वाय्या ऋक् । २८६१ । क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चार्या ।
 (३-१-१३०) कुण्डेन पीयतेऽस्मिन्तोमः कुण्डपाय्यः ऋतुः । सञ्चीयतेऽसौ
 मञ्चाय्यः । २८९२ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः । (३-१-१३१)
 अग्निधारणायै स्थलविशेष एते साधवः । अन्यत्र तु परिवेयम् उपवेयम्

निवास इति । कुतूलादिरित्यर्थः । अधिकरणे इति । चित्रातोरधिकरणे ण्यन्निपात्यते
 इत्यन्वयः । आय इति । अच्परकत्वानादाद् आयादेशोऽप्राप्तो निपात्यते इत्यन्वयः ।
 धाय्या ऋगिति । धावातोः करणे ण्यति आयादेशो निपात्यते इति भावः । सानिवेधो नाम
 समिदावानार्या ऋग्विशेषाः तत्र 'समिध्यमानो वध्वरे' इति ऋच उपरि प्रजप्या 'धृयुपाजा
 अमर्त्यः' इत्याद्या ऋचप्रसिद्धा । क्रतौ कुण्डपाय्य । ऋतुविशेषे गम्ये एतौ निपात्यते ।
 कुण्डेनेति । अल्परकैः चमसैरित्यर्थः । सानात्तेनैकवचनम् 'यदत्सत्त्वैश्चमसैर्नैकयन्ति
 तदेषां कुण्डम्' इति श्रुतिः । कुण्डपाय्य इति । सद्रविशेषात्मकः । ऋतुः । कुण्डेनेति
 तृतीयान्ते उपपदे अधिकरणे ण्यत् । जातो युक् । संचाय्य इति । संपूर्वात् चित्रः
 कर्मणि ण्यत् आयादेशश्च निपात्यते इति भावः । संचाय्यो नाम ऋतुविशेषः क्वचिच्छा-
 न्नायामन्वेषणीयः । अग्नौ परिचाय्य । अग्नौ गम्ये परिचाय्य उपचाय्य, सनूह्य एतौ
 निपात्यन्ते । 'अग्निशब्द इष्टकारचित्तस्थण्डिलविशेषे वर्तते, 'इष्टकामिरग्निं चिनोति' इति
 श्रुतेः । इष्टकावृत्तचयनेन अग्न्याख्यं स्थण्डिलं निष्पादयदित्यर्थः । 'ब्रह्मवादिनो वदन्ति
 यन्मृदा चाद्भिश्चाग्निश्चीयतेऽयं कस्मादग्निरुच्यते इति यच्छब्दोभिश्चिनोत्यग्नयो वै
 छन्दांसि तस्मादग्निरुच्यतेऽयो इयं वा अग्निर्वैश्वानरो 'यन्मृदा चिनोति तस्मादग्निरु-
 च्यते' इति वाक्यशेषाच्च तदाह अग्निधारणेति । तत्र परिपूर्वादुपपूर्वाच्च
 चित्रः कर्मणि ण्यत् आयादेशश्च निपात्यते । संपूर्वस्य पद्युक्तामः परिचाय्यं चिन्वीत
 आमकामः' इति तैत्तिरीयश्रुती परिचाय्यसमूहौ प्रसिद्धौ । उपचाय्यस्त्वग्निः क्वचि-

अमर्त्यः' इत्यादिकैव । अयं च विशेषो निपातनस्य ह्यर्थत्वाल्लभ्यते । नन्वेवं निपातनात्सा-
 निवेनीविशेषवाचकत्वे सामिधेनीग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः—सूत्रे सामिधेनीग्रहणं प्रयोग-
 विशेषोपलक्षणार्थम् । तथा चात्रामिधेयामपि दृश्यते 'धाय्यां संसति' इति । न हि शस्त्रेण
 सन्निह प्रलिप्यते । क्रतौ कुण्डपाय्य । कुण्डशब्दे तृतीयान्ते उपपदे पित्रेतरधिकरणे यत्प्रत्ययो
 युगागमश्च निपात्यते । नन्वत्र ण्यदेव निपात्यतां प्रकृतत्वात् । एवं च 'जातो युक् चित्रकृतोः'
 इति सिद्धत्वाद् युक् च न निपातनीय इति लाघवमस्त्योति चेत् । मैवम् । तित्स्वरप्रसङ्गात् ।
 इष्यते तु 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्तः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । तथा च प्रयुज्यते । प्रगाय्यान्
 कुण्डपाय्य इति । संपूर्वाच्चिनोतेस्तु ण्यदायौ निपात्यते । क्रतौ किन्, कुण्डपानम् ।
 संचेयम् । अग्नौ परि । अग्निरिह न उब्रलनः किं तु तद्धारणार्थमिष्टकाचयनेन
 निर्मितं स्थलं तदाह स्थलविशेष इति । एते साधव इति । स्थलविशेषेऽग्नि-

संवाद्यम् । २८१३ चित्याग्निचित्ये च । (३-१-१३२) वीयतेऽसौ
चित्योऽग्निः । अग्नेश्चयनमग्निचित्या । 'प्रेपातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च' (सू० २८१७)
त्वया गन्तव्यम् गमनीयम् गम्यम् । इह लोटा वाया मा भूदिति पुनः कृत्यविधिः
'स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं' वासरूपविधिः क्वचिन्न' इति ज्ञापयति । तेन 'क्त्युत्तुमुत्तल-
येषु न-' इति सिद्धम् । अहं कृत्यतृच' (सू० २८२२) । स्तोनुमहं स्तुत्यः
स्तुतिकर्म । स्तोता स्तुतिकर्ता । लिङा वाया मा भूदिति कृत्यतृचोविधिः ।

च्छाखायामन्वेपणीयः । चित्याग्निचित्ये च । चित्यश्च अग्निचित्या चेति द्वन्द्वः । अग्नो
निपात्येते । चित्योऽग्निरिति । कर्मणि ण्यत् नृक् च निपात्यते । अग्नेश्चयनमिति ।
अग्निशब्दे पठ्यन्ते उपपदे त्रिणो ण्यत् नृक् च लोत्वं लोकात् । 'प्रेपातिसर्ग-' इति
व्याख्यातमपि स्मार्यते । गम्यमिति । 'पोरदुपवाद्' इति ण्यदुपवादः क्यप् । ननु सामान्येन
भावकर्मणोर्विहितानां कृत्यानां प्रैपादिषु तदभावे च मिद्वेः प्रैपादिषु कृत्यविधिव्यर्थ इत्यत
आह लोटा वाया इति । इह प्रैपादिषु कृत्यविध्यभावे लाट् चेति प्रैपादिषु लाटा विशेष-
विहितेन कृत्यानां वाचः स्यात् कृत्यानां प्रैपाद्यभावे भावकर्मणोश्चरितार्थत्वान् । अतः
प्रैपादिषु कृत्यानां लाटा वाचनिवृत्तये पुनः कृत्यविधिरित्यर्थः । ननु वासरूपविधिनैव लाटा
प्रैपादिषु कृत्यानां वाचो न भविष्यतीत्यत आह स्त्र्यधिकारादूर्ध्वमिति 'त्रियां क्तिन्'
इत्यत ऊर्ध्वमित्यर्थः । 'प्राक् त्रियाः वामरूपविधिः' इति भाष्यम् । ननु स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं
वासरूपविधेरप्रवृत्तौ 'स्त्रियां क्तिन्' इति सामान्यविहितस्य क्तिन्ः 'त्रिङ्गिदादिभ्याङ्' इति
विशेषविहितस्य नित्यवाचः स्यात्, ततः अमा धात्तिः, भिदा भित्तिरित्यादि न
स्यादित्यत आह क्वचिन्नेति । क्वचिदित्यस्यानिर्वाणदाह तेन क्त्युत्तुमुत्तल-
लर्थेषु नेति । सिद्धमिति । एषु वासरूपविधिर्नास्तीत्यर्थः । 'स्त्र्यधिकारात् प्राग्
वासरूपविधिः, न तु तत ऊर्ध्वम्' इति भाष्यस्य क्त्युत्तुमुत्तलर्थेषु वासरूपविधि-
र्नास्तीत्यत्र संकाच इति भावः । अतः व्याख्यानमेव शरणम् । अहं कृत्यतृच-
श्चेति । प्राग्वाह्यमेति विशेषविधयश्च स्मार्यन्ते । 'लिङ्गिदा' इत्यत्र लिङ्गुक्-
पार्थश्चकार इत्युक्तं प्राक् । ननु अहं अनहं च सामान्यविधानादेव अहंङि कृत्यतृचोः
वेधे परिपूर्वाच्चिन्नांतेः ष्यदायादेशयोः संपूर्वस्य वदेशु संप्रसारणदोषयोश्च निरातनादिति
भावः । चित्योऽग्निरिति । चिन्नांतेः कर्मणि क्यप् । यताऽपवादः । इह नूत्रे अनाचित्यनु-
वर्तते तच्च चित्यशब्दस्यैव विशेषणं न द्वितीयस्य । तस्य भावार्थकत्वेनाग्निवाचकत्वासंभवात् ।
अग्नेरन्यत्र त्रैयमित्येव । शब्दकौस्तुभादौ तु अग्निचित्येत्यत्र भावे यकारप्रत्ययस्तुक्
च निपात्यते न तु क्यप् । तेनान्तोदात्तत्वं भवति । क्यपि तु कृते क्यपः
पित्वादनुदानत्वे धानुस्वरेण चित्य इवाद्युदात्तः स्यादिति अस्यतम् । ननु
वासरूपविधिना कृत्या अपि भविष्यतीत्यत्र आह स्त्र्यधिकारादूर्ध्वमित्यादि ।
क्त्युडिति । हसितं हसनं द्यावस्य । 'नपुंसके भावे क्तः' 'लुट् च'
इत्यनयोविषये भावे इति घञ । इच्छति मोक्षुम् । अत्र 'इच्छायेषु लिङ्लोटो'
इति लोपः । लिङ् तु भवत्येव । 'समानकर्तृकेषु तुप्' 'लिङ् च' इति वचनात् । ईय-

२८६४ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा । (३—४—६८)
एते कृत्यान्ताः कर्तरि वा निपात्यन्ते । पक्षे तयोरेवेति सकर्मकात्कर्मणि, अकर्म-
कात् भावे ज्ञेयाः । भवतीति भव्यः । भव्यमनेन वा गायतीति गेयः
साम्नामयम् । गेयं सामानेन वा इत्यादि । 'शकि लिङ् च' (सू. २८२३) ।

सिद्धयोः पुनस्तद्विविध्वयः, इत्यत आह लिङा वाधेति । अहं चेत्येतावत्येव उक्ते चकारा-
नुकृष्टस्य लिङ् एवाहं विविः स्यात् । तथा च अहं कृत्यतृचोर्विविर्न स्यात्, अहं विशेषविहि-
तेन लिङा बाधात्, अहं कृत्यतृचोर्विस्तार्यत्वात् । वासरूपविविस्तु स्व्यविकारादूर्ध्वं न
प्रवर्तते इत्युक्तमेव । अतो लिङा बाधा मा भूदिति कृत्यतृचोर्विविरित्यर्थः । भव्यगेय ।
कर्तरि वेति । 'कर्तरि कृत्' इत्यतः कर्तरोत्यनुवृत्तं वेत्यनेन संबध्यते । तथा च कर्तरि वा
एते निपात्यन्ते । अन्यत्र नेति फलति । तत्र अन्यत्रेत्यस्यानिवारणादाह पक्षे इति । भव्यत्रापि
न सर्वत्र, किन्तु 'तयोरेव कृत्यतृचलयाः' इति सूत्रेण सकर्मकात् कर्मणि अकर्मकाद्भावे एते
कृत्या ज्ञेया इत्यर्थः । 'तयोरेव कृत्य-' इति इति सूत्रे 'लः कर्मणि च' इत्यस्मात्सकर्मकम्यः
कर्मणि अकर्मकम्यो भावे इत्यनुवर्तते इति भावः । भवतीति भव्य इति । कर्तरि अचो
यत् । भव्यमनेन वेति । भावे यत् । गेयः साम्नामयमिति । गावातोः कर्तरि यत् ।
'ईद्यति' इति प्रकृतेः ईत्त्वम् । गुणः । साम्नां कर्मणामनभिहितत्वात् कृद्योगे षष्ठी । कर्तुर-
भिहितत्वात् प्रथमा । गेयं सामानेनेति । कर्मणि यत् सकर्मकत्वात् । न तु भावे । कर्तुर-
नभिहितत्वात्तृतीया । कृद्योगषष्ठी तु कृत्ययोगे कर्तरि वैकल्पिकी, 'कृत्यानां कर्तरि वा' इत्यु-
क्तेः । इत्यादीति । प्रवचनीयो गुरुर्दस्य । प्रवक्तव्यः । कर्तरि अनीयर् । प्रवचनीयो
वेदो गुरुणेति वा । उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः, उपस्थानीयो गुरुः शिष्येणेति वा । जन्योऽसौ ।
जायते इत्यर्थः । जन्यमनेनेति वा । आप्लवतेऽसौ आप्लाव्यः । 'आरादशदके' इति कर्तरि
ष्यत् । आप्लाव्यमनेनेति वा । आपतत्यसौ आपात्यः । 'श्रृहजोः-' इति कर्तरि ष्यत् । आपा-
त्यमनेन वा । 'शकि लिङ् च' इत्यादि व्याख्यातं प्राक् । विशेषविदक्षया सूत्ररूपादिहोपन्य-
स्तम् । नन्विह चकारानुकृष्टकृत्यविविध्वयः । शक्तौ अशक्तौ च भावकर्मणोः साम्ना-

त्वानः । 'भातो युच्' इति युच् । अत्र 'ईपददुःपु' इति खल् न । लिङा-
वाधेति । चकारेण 'लिङ् याद' इत्यतो लिङ्नुकृत्यत इति भावः । भव्य । 'तयो-
रेव-' इति नियमात्कर्तर्यप्राप्ते वचनम् । साम्नामिति । कर्मणि षष्ठी । इत्यादीति ।
प्रवतीति प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य । प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्यायः । उपस्था-
नीयः शिष्यो गुरोः । उपस्थानीयो गुरुः शिष्येण । जायते जन्यः जन्यमनेन वा ।
आप्लवते आप्लाव्यः । ष्यत् आप्लाव्यमनेन वा । शकि लिङ् चेति । बोद्धव्य
इति । बह प्रापणे इत्यस्मात्तव्यः । हस्य 'हो ङः' इति ङत्वे 'अपस्तयोः-' इति
ङत्वे 'दृना दृः' इति दृत्वे 'हो ङे लोपः' 'अहिवहोः' इत्यवर्णस्यौत्वम् । अत्र

चाकृत्याः । वोढुं शक्यो वोढव्यः । वहनीयो वाह्यः । लिङ्ग वाया मा भूदिति कृत्योक्तिः । लाघवादेनैव ज्ञापनसंभवे प्रैपादिमूत्रे 'कृत्याश्च' इति सुत्यजम् । अहं कृत्यतृचोर्ग्रहणं च ।

इति कृत्यप्रकरणम् ।

अथ पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ॥ ६६ ॥

२८२५ ण्वुल्तृचौ । (३—१—१३३) घातोरेतौ स्तः । 'कर्तरि कृत' (सू० २८३२) इति कर्त्रर्थे । 'युवोरनाकौ' (सू० १२४७) । कारकः । कर्ता । वोढूमहो वोढा । कारिका । कर्त्री । 'गाङ्कुटा-' (सू० २४६१) इति डित्त्वम् ।

न्यतः कृत्यविधित एव शक्तावपि सिद्धेरित्यत आह लिङ्ग वाघेति । 'शकि लिङ्' इत्येता-
वत्येवोक्ते शक्तौ विशेषविहितेन लिङ्ग कृत्यानां वाघः स्यात्, अशक्तौ कृत्यानां चरितार्थत्वाद्
वासरूपविधितु स्त्र्यधिकारादूर्ध्वं नेत्युक्तमेवेति भावः । लाघवादिति । इह चकारमात्रेण
वासरूपविधेः स्त्र्यधिकारादूर्ध्वम् अनित्यनाज्ञापनं संभवति । अतः 'प्रेपातिसगं-' इति
सूत्रे कृत्यग्रहणेन 'अहं कृत्यतृचश्च' इत्यत्र कृत्यतृचग्रहणेन च तज्ज्ञापनाश्रयणे गौरवमिति भावः ।

इति श्रीवामुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां कृत्यप्रकरणं समाप्तम् ।

अथ कृदन्तप्रकरणम् । ण्वुल्तृचौ । अनयोर्वर्तमानकालादन्यत्र न प्रयोग इति
भाष्यम् । वोढुमर्ह इति । 'अहं कृत्यतृचश्च' इत्युक्तेरिति भावः । वोढेति । वहः
तृच्यनुदात्तत्वादिङभावे ढत्ववत्त्वं दुर्लभलोपेण 'सहिवहोः-' इत्योत्त्वम् । कृटि-
ढलोपे कर्तव्ये षुत्वमसिद्धमिति न शङ्क्यम्, आश्रयासिद्धत्वात् वाधा माभूदिति ।
कृत्यानामिति शेषः । कृत्योक्तिरिति । कृत्यानुकर्षकचकारोक्तिरित्यर्थः । लाघवादिति ।
इह हि चकारमात्रेण ।

इति तत्त्वबोधिण्यां कृत्यप्रकरणं समाप्तम् ।

ण्वुल्तृचौ । णकारो वृद्धयर्थः । लकारो 'लिति' इति स्वरायः । तृचश्चकारस्तु
'तुरिष्टमेयस्तु' 'तुष्ट्यन्दसि' इत्यादौ सामान्यग्रहणविधात्तार्थः । 'चितः' इत्यन्तोदात्तायस्तु
न भवति, 'आशुदात्तश्च' इत्यनेनैव सिद्धेः । एवं च 'अष्टुन्-' इति सूत्रे तृचोः
पृथग्रहणं विहाय अष्टुस्त्व इत्येव भुवचमित्येके । अन्ये तु सामान्यग्रहणेऽपि
क्वचिद्विशेषस्यैव ग्रहणं भवतीति ज्ञापनार्थम् 'अष्टुन्-' इति सूत्रे तृचोः अनयो-
र्ग्रहणम् । तेन कोषग्रहणेन तद्विद्वद्ग्रहणमित्येतत्सिद्धमित्याहः । वोढेति ।

कुटिता । अणिदित्युक्तेर्न डित्वम् । कोटकः । 'विज इट्' (सू० २५३६) । विजिता । 'हनस्तोऽचिण्गलोः' (सू० २५७४) । घातकः । 'आतो युक्-' (सू० २७६१) दायकः । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (सू० १७६३) इति न वृद्धिः । शमकः । दमकः । अनिट्स्त्वु नियामकः । 'जनिवध्योश्च' (सू० २३०२) । रन्धकः । जम्भकः । 'नेट्वलिटि रघेः' (सू० २५१६) । रघिता, रद्धा । 'मस्जिनशोः-' (सू० २५१७) इति नुम् । मङ्क्ता । नष्टा, नशिता । 'रभेरशच्छ्लिटोः' (सू० २५८१) रन्धकः । रद्धा । 'लभेश्च' (सू० २५८२) । लम्भकः । लब्धा । 'तोपसह्-' (सू० २३४०) एपिता एष्टा । सहिता; सोढा । दरिद्रातेरालोपः । दरिद्रिता ।

तेत्यत्र लघूपधगुणमाशङ्क्याह गाडिति । तर्हि ण्वुलि कोटक इत्यत्रापि गुणो न स्यादित्यत आह अणिदित्युक्तेरिति । विजितेत्यत्र लघूपधगुणमाशङ्क्याह विज इडिति । इति डित्वमिति शेषः । विजितेति । डित्वान्न गुणः । अनिट्स्त्विति । तस्यानुदात्तोपदेशत्वादिति भावः । जनक इत्यत्रोपवावृद्धिमाशङ्क्य वृद्धिनिषेवं स्मारयति जनिवध्योश्चेति । वध हिंसायामिति । घात्वन्तरं भौवादिकम्, न्वादेराकृतिगणत्वात् । नत्वयं हन्तेर्वधादेशः । तथा सति 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेवसूत्रे वधिरग्रहणवैयर्थ्याद् वधादेशस्यादन्ततया अलोपस्य स्यानिवत्त्वादेव वृद्धयभावसिद्धेः । वधक इति । 'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिनिषेधः । रन्धकः जम्भक इत्यत्र इदित्वाभावादप्राप्ते नुमि तद्विचि स्मारयति रधिजभोरचीति । रधितेत्यत्र 'रविजभोः-' इति नुममाशङ्क्याह नेट्वलिटि रघेरिति । रधिता रद्धेति । 'रवादिभ्यश्च' इति वेट् । मस्ज् तृ इति स्थिते बाह मस्जिनशोरिति । नुम्बिविरयम् । मङ्क्तेति । मस्ज् तृ इति स्थिते 'मस्जेरन्त्यात् पूर्वो नुम् वाच्यः' इति सकारादुपरिजकारात् प्राङ् नुम् । मस्ज् तृ इति स्थिते 'स्कोः-' इति सलोपः, जस्य कृत्वेन गः, तस्य चत्वेन कः, अनुस्वारः, परसवर्णेन ड इति भावः । नष्टा, नशितेति । रवादित्वाद्देट् । इडभावपक्षे 'मस्जिनशोः-' इति नुमि नन्श् तृ इति स्थिते 'ब्रश्च-' इति शस्य पः । नस्यानुस्वारः । प्ठुत्वम् । रभेरशच्छ्लिटोरिति । नुम्बिविरयम् । लट्थेति । 'क्षपस्तयोः-' इति तस्य वः, जडत्वेन नस्य वः । तापसहेति । इड्विकल्पोऽयम् । सोढेति । ढत्ववत्पठुत्वढलोपाः । 'सहिवहोः-' इत्योत्त्वम् । दरिद्रातेरालोप इति । दरिद्रा- 'अहं कृत्यवृचश्च' इति वृच् ढत्वादयस्तु बोधव्य इत्यत्रैवात्राप्युच्चाः । रधितेति । 'रवादिभ्यश्च' इति वेट् । रद्धेति । इह 'नेट्वलिटि-' इति निषेवाप्रवृत्तावपि 'रवि-' इत्यनेन अच्परत्वाभावान्नुम्न । मङ्क्तेति । दुमस्त्रो चुद्धौ । अस्मात् वृच् 'मस्जि-' इति नुम् अन्त्यात्पूर्वः । 'स्कोः-' इति सलोपः । जस्य कृत्वे चत्वेनम् । अनुस्वारपरसवर्णौ । 'वहूनां समवाये द्वयोर्द्वयोः संयोगः' इति पक्षे तु नुमागमस्याच्चरत्वेऽपि 'स्कोः-' इति सलोपो भवत्येवेति ज्ञेयम् । नष्टेति । रवादित्वादिडभावपक्षे नुम् । लट्थेति । 'क्षपस्तयोः-' इति वः, नकारस्य जडत्वम् । 'लभेश्च' इति नुम् तु न

‘ण्वुलि न’ । दरिद्रायकः । ‘कृत्यल्युटः—’ (सू० २८४१) इत्येव सूत्रमस्तु । यत्र विहितास्त-
तोऽप्यत्रापि स्युरित्यर्थात् । एवं च बहुलग्रहणं योगविभागेन कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारार्थम् ।
पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः । कर्मणि ण्वुल् । क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदविपयात्कृत इष्णिपेवो
वाच्यः’ (वा० ४४२२-४४२३) । प्रकृता । कर्तरि इति किम्—प्रक्रमितव्यम् । आत्मने-
पद इति किम्—संक्रमिता । अनन्यभावे विषयशब्दः । तेन ‘अनुपसर्गाद्वा’ (सू० २७१६) इति
विकल्पाहंस्य न निषेधः । क्रमिता । तदर्हत्वमेव तद्विषयत्वम् । तेन क्रन्तेत्यपीति
केचित् । ‘गमेरिट्—’ (सू० २४०१) इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तडानयोरभावं लक्षयति ।
संजिगमिपिता । एवं ‘न वृद्धयश्चतुर्थ्यः’ (२३४८) । विवृत्तिमता । यङन्ता-

तेरालोपो वक्तव्यः—‘इत्यनेनेति भावः । ण्वुलि नेति । ‘दरिद्रतेण्वुलि आलोपो नेत्यर्थः ।
‘न दरिद्रायके लोपः’ इति वार्तिकादिति भावः । दरिद्रायक इति । ‘आतो युक्’ इति
भावः । पादाभ्यां ह्रियते पादहारक इत्यत्र कर्मणि ण्वुलं साधयितुमाह कृत्यल्युट इत्ये-
वेति । ‘कृत्यल्युटः’ इत्येतावतीत्र पुनर्वचनवलाद् येष्वर्थेषु ते कृत्यल्युटो विहिताः, ततोऽप्ये-
ष्वर्थेषु भवन्तीत्यर्थलाभाद् बहुलग्रहणं योगविभागार्थम्, कृत्यल्युटया येष्वर्थेषु विहिताः ततोऽप्य-
त्रापि क्वचिद् भवन्तीति । एवं च कर्मण्यपि ण्वुल् मिष्यतीत्यर्थः । ‘कृतो बहुलम्’ इति
वार्तिकं तु एतद्योगविभागमिद्वक्तव्यमपरिमितं भावः । क्रमेरिति । आत्मनेपदविपयात् क्रमेः
परस्य कर्तरि कृतो नेडित्यर्थः । ‘स्तुक्रभोः—’ इति सूत्रस्यमिदं वार्तिकम् प्रकन्तेति ।
‘प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्’ इत्यात्मनेपदविषयोऽयम् । नन्वेवं सति क्रमितेत्यत्र कयमिडित्यत
आह—अनन्यभावे विषयशब्द इति । वर्तते इति शेषः । आत्मनेपदाविनाभाव इति
यावत् । क्रमेः कर्तर्यात्मनेपदिन इति फलितम् । तेनेति । क्रमितेत्यत्र क्रमेः ‘अनुपसर्गाद्वा’
इत्यात्मनेपदविकल्पविधानाद् नित्यमात्मनेपदित्वाभावाद् इष्णिपेवो नेत्यर्थः । मतान्तरमाह—
तदर्हत्वमेवेति । आत्मनेपदाहंत्वमेवात्मनेपदविषयत्वम् । ततश्च आत्मनेपदपक्षे इष्णिपेवे
सति क्रन्तेति रूपम् । आत्मनेपदाभावपक्षे तु क्रम इति क्रमितेति रूपमिति केचिदाहुरित्यर्थः ।
अत्र पक्षे विषयपदस्य न प्रयोजनमित्यस्वरसः । ननु संजिगमिपितेत्यत्र सनः कयमिट्, गमेर-
नित्मु पाठात् सनः परस्मैपदपरत्वाभावेन ‘गमेरिट् परस्मैपदेपु’ इत्यस्याप्रवृत्तेरित्यत आह
गमेरिट् इत्यत्रेति । गत्रमिति । ‘न वृद्धयश्चतुर्थ्यः’ इत्यत्रापि परस्मैपदग्रहणमनुवृत्तं तडा-
नयोरभावं लक्षयतीत्यर्थः । विवृत्तिसतेति । वृतेः सनि रूपम् । ‘हलन्ताच्च’ इति

भवति, अचीत्यनुवर्तनात् । ण्वुलि नेति । ‘सनि ण्वुलि ल्युटि च न’ इति वच-
नात् । योगविभागेनेति । ‘कृत्यल्युटो बहुलम्’ इति सूत्रे कृतो बहुलमित्येवाकरे
स्थितम् । तथा च योगविभागं विनैः सर्वेष्टसिद्धिरित्याहुः । प्रकन्तेति । ‘प्रोपाभ्यां
समर्थाभ्याम्, इति क्रमेरात्मनेपदविषयता । अनन्यभावे विषयशब्द इति ।
तद्व्याविषयत्वे सति तद्विषयत्वमनन्यभावः । तथा च विकल्पाहंस्य क्रमेः परस्मैपदा-
त्मनेपदोभयप्राप्तिविषयत्वान्निषेधो नेति भावः । संजिगमिपितेति । संपूर्वाङ्गमेः

ण्वुल् । अल्लोपस्य स्यानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पापचकः । यङ्लुगन्तात् पापचकः ।
 २८६६ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः । (३-१-१३४) नन्दादेर्ल्यु-
 श्रद्धादेर्णिनिः पचादेरच् स्यात् । नन्दयतीति नन्दनः । जनमर्दयतीति जनार्दनः ।
 मधुं सूदयतीति मधुसूदनः । विशेषेण भीषयते इति विभीषणः । लवणः ।
 नन्दादिगणे निपातनाणत्वम् । ग्राही स्यायो । मन्त्री । विशयी । वृद्धय-
 भावो निपातनात् । विषयी । इह पत्वमपि । परिभावी, परिभवो । पाक्षिको

कित्त्वान्न गुणः यङन्तादिति । पचिवातोर्यङन्तात् पापच्येत्यस्माद् ण्वुलित्यर्थः । तस्य अका-
 देशे 'यस्य हलः' इति यकारलोपे अतो लोपे पापच् अक इति स्थिते उपधावृद्धिमाशङ्क्याह
 स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति । यङ्लुगन्तात्त्विति । यङः संघातस्य लुक् अजादेशत्वाभावेन
 स्थानिवत्त्वासंभवादुपधावृद्धिर्निर्वाहा । 'न वानुलोप-' इति निषेवस्तु न, यङ्लुक् अनैमि-
 त्तिकत्वाद् उपधावृद्धेरित्यलक्षणत्वाभावाच्च । नन्दिग्रहि । नन्दि, ग्रहि, पच एषां द्वन्द्वः ।
 नन्दिग्रहिपचाः आदिर्येपामिति विग्रहः । आदिशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः फलति । ल्यु, णिनि, अच्
 एषां द्वन्द्वात् प्रथमा । यथासंख्यमन्वयः । तदाह नन्दादेरित्यादि । नन्दि इति ण्यन्तग्रह-
 णम् । तदाह नन्दयतीति नन्दन इति । ल्योरनादेशः, 'णेरनिटि' इति णिलोपः । मधुं
 सूदयतीति । मधुरसुरविशेषः तं सूदयति हन्तीति मधुसूदनः । ल्युः अनादेशः
 णिलोपः । 'सात्वदाद्योः' इति न पत्वम् । नन्दादयो वृत्तौ पठिताः । तत्र केचिद् ण्यन्ताः
 केचिदण्यन्ताः । सूत्रे 'ग्रह उपादाने' इत्यस्य ग्रहीति इका निर्देशः । सौत्रत्वाद् 'ग्रहिज्या'-
 इति संप्रसारणं न । ग्राहीति । ग्रहवातोर्दुपधाणिनिः । नकाराविकार उच्चारणार्थः ।
 उपधावृद्धिः । विशयीति । विपूर्वात् 'शोङ् स्वप्ने' इति घातोर्णिनिः । गुणाया-
 देशौ । 'अचोऽणिनि' इति वृद्धिमाशङ्क्याह—वृद्धयभाव इति । विषयीति ।
 'पिब् वन्वने' अस्मात्कृतपत्वाणिनिः गुणायादेशौ । नन्विह कथं न वृद्धिः, कथं
 च पत्वं पदादित्वादित्यत आह—पत्वमपीति । निपातनाद् वृद्धयभावः पत्वं चेत्यर्थः ।

सन् 'सन्त्यङो' इति द्वित्वे हलादिःशेषे 'सन्त्यतः' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'आर्धवानुकस्य-' इति सन
 इट्, पत्वम् सन्नन्तात्तृच् पुनरिट् । अल्लोपस्येति । प्राचा तु 'न वानुलोप-' इति सूत्रे इक
 इत्यनुवृत्तेर्बुद्धेरनिषेवः पापचक इत्युक्तम्, तन्न । यङन्ते अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन वृद्धेः प्राप्त्य-
 भावात् । ननु यङ्लुकि पापचकत्वाभिप्रायेण तथोक्तम् । तत्र हि आकारविशिष्टस्यैव यङो
 लुगिति सर्वसंमतत्वेन स्थानिवत्त्वादिति चेत् । भैवम् । एवं तर्हि आर्धवानुकस्य घात्ववयवलो-
 पनिमित्तत्वाभावेन यङ्लुगन्ते 'न वानुलोप-' इति निषेवस्य प्रसक्त्यभावात् । नन्दिग्रहि ।
 द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण आदिशब्दः प्रत्येकं संवध्यते तदाह नन्दादेर्ल्युरित्यादि । मधुसूदन इति ।
 मधुं दैत्यं सूदयतीति विग्रहः । पूद क्षरणे । इह अर्दिनूदिभ्यां कर्मण्यणि प्राप्ते नन्दादिपाठाद्
 ल्युः । विभीषण इति । 'भियो हेतुभ्ये ण्वक्' । ग्राहीति । णिनेर्णत्वादुपधावृद्धिः ।
 स्थायीति । अतो युक् । मन्त्रीति । मन्त्रोति । चुरादाविदित्पाठान्नुम्, 'णेरनिटि'
 इति लोपः । विषयीति । पिब् वन्वने 'घात्वादेः-' इति पस्य पत्वे 'आदेशप्रत्य-

वृद्धयनावो निपात्यते । पचादिराकृतिगणः । 'शिवशमरिष्टस्य करे' (सू० ३४८९) 'कर्मणि घटोऽञ्च्' (सू० १८३६) इति सूत्रयोः करोतेघटेश्चाप्रयोगात् । अचप्रत्यये परे यङ्लुग्वि-
वानाच्च । केषांचित्पाठस्त्वनुवृत्त्यात्तद्व्यर्थः । केषांचित्प्रपञ्चार्थः । केषांचिद्वाधकवाचनार्थः ।
पचतीति पचः । नदद् चोरट् देवद् इत्यादयष्टितः । नदी । चोरी । देवी । दीव्यतेः 'इ-
पव-' (सू० २८९७) इति कः प्राप्तः । जारभरा । श्वपचा । वनयोः 'कर्मण्यङ्' (सू०
०९१३) प्राप्तः न्यङ्क्वादिषु पाठाञ्छ्वपाकोपि 'यङोऽञ्चि च' (सू० २६५०) इति गुणवृ-
द्धिनिषेधः । चैक्रियः । नेत्यः । लोलुवः । पोषुवः । मरीमृजः । 'वरिचलिप-

परिभावी परिभवी इत्यत्र गित्वाभित्यवृद्धिनाशङ्क्याह-पाक्षिक इति । ब्रह्मादयो वृत्तौ
पठिताः । पचादिराकृतिगण इति । पच वप इत्यादिकतिपयघातून् पठित्वा आकृतिगण
इति गणपाठे वचनादिति भावः । गणपाठे आकृतिगणत्ववचनाभावेऽप्याह शिवशमिति ।
सूत्रे करशब्दस्य पचादिगणोऽपठितस्य कृत्तः अचप्रत्ययान्तस्य 'कर्मणि घटः' इति सूत्रे घटेरञ्चि
घटशब्दस्य च प्रयोगदर्शनादित्यर्थः । अचप्रत्यय इति । यङन्तादचप्रत्यये परे 'यङोऽञ्चि च'
इति यङो लुग्विधीयते । नहि पचादिगणे यङन्तं पठितमस्ति । अतोऽपि पचादेराकृतिगणत्वं
विज्ञायते इत्यर्थः । पचादेराकृतिगणत्वे नदद् चोरट् इत्यादीनां तत्र पाठो व्यर्थ इत्यत आह
केषांचिदिति । ट्कारानुवृत्त्यात्तद्व्यर्थः । नन्वेवमपि वद चल् इत्यादीनां अनुवृत्त्यरहितानां
तत्र किमर्थः पाठ इत्यत आह केषांचित्प्रपञ्चार्थ इति । 'वाधकेति । जार भर श्वपच
इत्यादौ पचाद्यजपवादस्य कर्मण्यङो वाचनार्थं मरपचादीनां पाठ इति भाष्यम् । देवः सेव
इत्यादौ 'इपवताप्रीकिरः कः' इति विशिष्य विहितस्य कस्य वाचार्थं च तदेतदुपपादयति-
नडदित्यादि । ननु पचादिगणे श्वपचशब्दस्य वाधकवाचनार्थत्वे श्वपाक इति कयमित्यत
आह न्यङ्क्वादिषु पाठाञ्छ्वपाकोऽपीति । कवाचिदप्रत्ययः कुत्वं चेत्यर्थः । चैक्रियः,
मरीमृज इत्यादौ प्रक्रियां दर्शयति यङोऽञ्चि चेति । क्रीडादिवातोऽञ्चि यङो लुगित्यर्थः ।
द्वित्वादौ चैत्री ष इत्यादिस्त्वितौ आह-न धातुलोप इति । चैक्रिय इति । गुणानां
संयोगपूर्वत्वात्त यङ् । नेत्य इति । 'एतेकाचः-' इति यङ् । लोलुव इति । उवङ् ।
यप् न, 'बोः सुपि' इत्युक्तेः । मरीमृज इति । अत्र 'न बाजुलोपे-' इति निषेधाद्-

ययोः' इति प्राप्तस्य पत्वस्य 'भात्तवाधोः' इति निषेधात्तद्व्यर्थ इह पत्वमपीति ।
निनातनादित्यनुपपद्यते 'परिनिबन्धः-' इति सूत्रे सित्तयेति तान्ताजन्तसिनो-
तेग्रह्णापिन्त्यन्तसिनोतेनिपातनं विना पत्वं दुर्लभमिति भावः । जारभरेत्यादि ।
जारं विनति, इवानं पचतीति विग्रहः । श्वपाकोऽपीति । कर्मण्यङपि पञ्जे मव-
तीति भावः । चैक्रिय इति । संयोगपूर्वत्वाद् 'एतेकाचः-' इति न यङ् । लोलुव
इति । इह चुवभावाद 'बोः सुपि' इति यप्तेति 'अञ्चि इत्यानु-' इत्युवङ् । मरी-
मृज इति । 'रीगुदुपघस्य च' रीगागमो ह्लादिशेषश्च नेति । सति तु ह्ला-
दिशेषे आगमस्य लादेशस्य वा विशेषो नास्तीत्यत्रा चाम्पात्तत्वेत्येव नृपादिति भावः ।

तिवदीनां वा द्वित्वमभ्यासस्यास्येति वक्तव्यम्' (वा. ३४३९) । अगागमस्य दीर्घत्व-
सामर्थ्यादभ्यासह्रस्वो 'हलादिः शेषः' (नू. २१७९) च न । चराचर । चलाचलः ।
पतापतः । वदावदः । 'हन्तेर्धत्वं च' (वा. ३४३१) । घट्ठनभ्यासस्य, उत्तरस्य, तु 'अभ्या-
साच्च' (सू. २४३०) इति कुत्वम् । घनः । 'वार्तेणिलुक्चोक्च दीर्घस्थान्यासस्य' । पादपटः ।
पक्षे चरः । चलः । पतः । वदः । हनः 'रात्रेः कृति-' (सू. १००४) इति वा मुम् । रात्रि-
ञ्चरो रात्रिचरः । ८६७ इगुपधज्ञाप्रोक्तिरः कः । (३-१-१३४) अभ्यः कः स्यात् ।
क्षिपः । लिखः । ब्रुवः । कृष्यः । जः । प्रीणातीति प्रियः । किरतीति किरः । वाचस्पतिविधिना
ण्डुलुचावपि । क्षेनकः क्षेप्ता । २८६८ आतश्चोपसर्गे । (३-१-१३६) कः स्यात् । 'इयाद्वय-
व-' (सू. २९०३) इति णस्यापवादः । सुगलः । प्रज्ञः । २८६६ पात्राध्माधेदृशः शः ।

मृज्वृद्धिः । चरिचलीति । एषाम् अन्प्रत्यये परे द्वित्वम्, अभ्यासस्य अगागमेऽन्त्यर्थः ।
ननु चराचर इत्यत्राभ्यासे रेफाकारस्य ह्रस्वः स्यात्, हलादिशेषेण तत्र रेफस्यापि निवृत्तिः
स्यादित्यत आह आगागमस्येति । ह्रस्वत्वे सत्यगागमे दीर्घोच्चारणं व्यर्थम्, अगागमस्यैव
विधानं शक्यत्वात् । तथा हलादिशेषेण रेफस्य निवृत्तौ ह्रस्वत्वेऽपि सवर्णदोर्ध्वे चराचर
इति सिद्धेः । दीर्घोच्चारणं हलादिशेषाभाव गमयतीत्यर्थः । हन्तेरिति । वार्तिकमिदम् ।
हनघातोरचि घट्ठं द्वित्वम् आक् चेत्यर्थः । ननु उत्तरखण्डे 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वसिद्धेः
क्रियार्थमिह घट्ठविधानमित्यत आह घट्ठमभ्यासस्येति । इह विधीयत इति शेषः ।
पाटेरिति । वार्तिकमिदम् । पाटेर्णौ पाटि इत्यस्माद् अचि णेलुङ्कु द्वित्वम् । अभ्यासस्य
अगागमः । अभ्यासस्य आकारस्य ह्रस्वे तस्य दीर्घश्चेत्यर्थः । वृद्धिनिवृत्तये णेलुङ्गिबिधिः ।
अगागमे दीर्घोच्चारणाद् हलादिशेषेण टकारस्य न निवृत्तिः, हलादिशेषे तु आद्युणे पोपट
इति रूपस्य अगागमेऽपि सिद्धेः । इगुपधज्ञा । 'कृ विज्ञेयं' इत्यस्य इत्वे रारत्वे च
किर् इति रेफान्तम् । इगुपध, जा, प्री, किर् एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । कित्त्वं णुणनिषेधार्थम् ।
ज्ञ इति । आतो लोपः । प्रिय इति । प्रीम् के इयङ् । किर इति । कृघातोः के
इत्वे रपरत्वम् । आतश्चोपसर्गे । कः स्यादिति । शेषपूरणम् । उपसर्गे उपपदे
आन्ताद्धातोः कः स्यादिति फलति । णस्यापवादः इति । तस्य उन्सर्गेऽणुप-
सर्गे च आदन्तसामान्यविहितत्वाद् इति भावः । सुगल इति । ग्लैवातोः 'आदेवः—'
इत्यात्वे वृत्ते कप्रत्यये आतो लोप इति भावः । प्रज्ञ इति । जाघातोरातो लोपः ।

पाटेणिलुगात् । 'णेरनिटि' इति लोपे हि प्रत्ययलक्षणन्यायेन पादपट इत्यत्रोपवा-
वृद्धिः स्यादिति भावः । इहापि पूर्ववदप्रत्ययहलादिः शेषयोरभावः । इगुपध । इ
उपधा यस्य सः । जा अवबोधने, प्रीम् तर्पणे, कृ विज्ञेये । एषानितरेतरयोगद्वन्द्वे
व्यत्ययेन पञ्चम्येकवचने कृष्यस्य धात्वनुकरणत्वेन प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशाद्
'ऋत इहातोः' इति इत्वम् । समाहारद्वन्द्वे तु नपुंसकह्रस्वत्वे सति इत्वं न स्यात्
ज्ञ इति । जानातीति जः, 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः । प्रात्राध्मा । पा पाने

(३-१-१३७) पिबतीति पिबः । जिघ्रः । वमः । घयः । वया कन्या । घेटष्टित्वात् 'स्तनन्वयो' इति खद्योव डोप्प्राप्तः 'खद्योज्यत्र नेप्यते' इति हरदत्तः । पश्यतीति पश्यः । 'घ्रः संज्ञायां न' (वा. १९६७) । व्याघ्रादिभिः— (नू. ७३५) इति निर्देशात् । २६०० अनुपसर्गाल्लिम्प-विन्द्वारिपारिवेद्युद्ग्रेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च । (३—१—१३८) गः स्यात् । लिम्पः । विन्दः । वारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातिः

पात्रा । अत्र 'लुग्विकरणाप्लुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्' इति मत्वाह पिबतीति पिब इति । पावातोः ग्रप्रत्यये तस्य शित्वेन सार्धवानुकत्वात् 'पात्राव्मा—' इति पिवा-देशः । स चादन्त इत्युक्तम् । शप् पररूपम् । जिघ्र इति । 'पात्रा—' इति पावातोर्जिघ्रा-देशः । थम इति । ध्मावातोर्वमादेशः । घय इति । घेटः शः, गप्, वयादेशः, पररूपमिति नावः । वया कन्येति । अत्र घेट्वानुष्टिप् स अदन्तो न भवति । यस्त्वदन्तो घयशब्दः, स न टिप् । अतोऽन 'टिड्ढाणञ्—' इति न डोविति नावः । घेटष्टित्वादित्यारभ्य हरदत्तमतम् । स्तनन्वयीतीति । स्तनशब्दे उपपदे घेट्वातोः 'नासिकास्तनयोः—' इति खशि कृते 'क्षित्यनव्ययस्य' इति भुमि स्तनन्वयशब्दः । अत्र खशि कृते घेटष्टित्वमाश्रित्य यया 'टिड्ढा-णञ्' इति टोप् तथा वया कन्येत्यत्रापि डोप् प्राप्तः । स डोप् खद्योज्यत्र नेप्यते इति हरदत्त आहृत्यर्थः । वस्तुतस्तु 'टिड्ढाणञ्—' इति सूत्रे टिडाद्यवयवाकारस्यैव ग्रहणमिति भाष्य-विरोधादिदं चिन्त्यम् । न च चित्त्वमामय्यदिव स्तनन्वयीशब्दाद् डोविति वाच्यम्, वया कन्येत्य-नापि टोप्प्रमज्ज्ञान् खद्योज्यत्र नेप्यते इत्यत्र प्रमाणाभावात् । तस्मात् स्तनन्वयीत्यप्रामाणिक-मेव । तस्य प्रामाणिकत्वे गोरान्तिव्यं कल्प्यम्, डोप्यप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्राप्त्या स्वरे विशेषा-भावाद् इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । ह्रगः उदाहरति पश्य इति । 'पात्रा—' इति पञ्चादेशः । घ्रः संज्ञायां नेति । घ्रावानोः संज्ञायां शो नेत्यर्थः । कुन इत्यत आह व्याघ्रादिभिरिति । अन्यथा व्याजिघ्रादिभिरिति निर्दिशेदिति नावः । अनुपसर्गात् । शः स्यादिति । शेष-पूरणम् । लिम्पः विन्द्व इति । 'उपेदेहे' 'लिप् विद्वल् लामे' इति तुदादौ, तान्यां शः, 'शे मुचादीनाम्' इति नुम् । सूत्रे कृतनुमी लिम्पविन्दौ निर्दिष्टौ । अतस्तौदादिकयो-रेव ग्रहणम् । धारय इति । 'घृञ् धारणे' 'घृङ् अवस्थाने' आन्यां हेनुमण्य-

पा रजणे इत्यर्थं तु न गृह्यते लुग्विकरणत्वात् । इह सूत्रे उपसर्ग इति केचिदनु-वर्तयन्ति तद्वह्नामसंमतम् । तथा च श्रीहर्षः 'फलानि धूमस्य वयानवोमुत्तान्' इति । श्रूयते च 'यदा परयः परयते त्वनवर्णम्' इति । अनुपसर्गाल्लिम्पविन्द्व । इह लिम्पविन्द्वेति भाविना नुमा मनुष्कौ निर्दिष्टौ । तेन लानाव्यस्यैव विन्द्वेनहणं न तु नत्ताद्ययंकानाम् । धारय इति । घृञ् धारणे, घृङ् अवस्थाने । प्यन्तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । अय कयं 'न मल्लमनोत्तरधारयस्य ते' इति श्रीहर्षः । परत्वाद्धि नृज-धारादिपिव कर्मप्रणा नाव्यम् । तथा वातिकम् 'अकारादनुपपदात्ममोऽपदो विप्रनिषेजेन' इति । मत्यम् । कर्मणः शेषत्त्वविवक्षायामणोऽप्राप्त्या शे कृते शेष-

मुखार्थः । सौत्रो हेतुमण्यन्तः । सातयः । वासरूपन्यायेन क्विप् सात्परमात्मा । सात्वन्तो भक्ताः । पह मर्पणे, चुरादिः हेतुमण्यन्तो वा । साहयः । अनुपसर्गात् कित्-प्रलिपः । 'नौ लिम्पेर्वाच्यः' (वा० १९९८) । निलिम्पा देवाः । 'गवादिषु बिन्देः संज्ञायाम्' (वा. १९६१) । गोविन्दः । अरविन्दम् । ददातिदधात्योर्विभाषा । (३-१-१३९) शः स्यात् । ददः । दधः । पसे वक्ष्यमाणो णः । अनुपसर्गादित्येव । प्रदः । प्रवः । २६०२ ज्वलितिकसन्तोभ्यो णः । (३-१-१४०) इतिशब्द आद्यर्थः । ज्वलादिभ्यः

न्ताभ्यां, शः, शप्, गुणायदेशौ । पारय इति । पृषातोः ण्यन्ताच्छः, शप् गुणायदेशौ । विद वेदनाख्यादिषु । चुरादिष्यन्ताच्छः शप् गुणायदेशौ । उदेजय इति । उत्पूवदिजधातोः ण्यन्ताच्छः, शप्, गुणायदेशौ । चेतय इति । 'चिती संज्ञाने' ण्यन्ताच्छः, शप्, गुणायदेशौ । एवं सातयः । सादिति रूपं सावयितुमाह वासरूपन्यायेन । क्विविति । सातयति सुखयतीत्यर्थे क्विप् णिलोपः । यद्यपि क्विप् सामान्यविहितः सातेः शप्रत्ययस्तु तदपवादः । तथापि वासरूपविना क्विपि भवतीत्यर्थः । सात्परमात्मेति । 'एष ह्येवानन्दयति' इति श्रुतेः तस्य सुखयितृत्वावगमादिति भावः । सात्वन्त इति । सात् परमात्मा भजनीय एषामित्यर्थे मनुषू । 'मादुपवायाः-' इति मत्स्य वः । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वात् पदत्वाभावात् जश्त्वम् । साहय इति । साहेः शः शप् गुणायदेशौ । प्रलिप इति । इयुपवलक्षणः कः । नौ लिम्पेरिति । वार्तिकमिदम् । नि इत्युसर्गे उपपदं लिम्पे शो वाच्य इत्यर्थः अनुपसर्गादित्युक्तेः पूर्वणाप्राप्तौ वचनम् । गवादिष्विति । वार्तिकमिदम् । गवादिषु उपपदेषु बिन्देः शो वाच्य इत्यर्थः । संज्ञायामेवेति नियमार्थमिदम् । गोविन्द इति गा उपनिषद्वाचः प्रमाणतया बिन्दतीत्यर्थः । अरविन्दमिति । चक्रे नाभिनेम्योरन्तराल-प्रोतानि काष्ठानि अराणि तत्सदृशानि दलानि बिन्दतीत्यर्थः । कर्मण्यणोऽपवादः शः । ददाति-दधात्योर्विभाषा । दाब् दाब् आभ्यां शो वा स्यात् । ददः दध इति । शः, शप् 'श्लुः' 'श्लौ' इति द्वित्वम्, आतो लोपः । वक्ष्यमाण इति । 'व्याद्व्यव-' इत्यनेनेति भावः । प्रदः प्रध इति । 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । ज्वलिति । आद्यर्थ इति । तथा च ज्वल् इति आदिवर्षां ते ज्वलितयः, ते च वे कसन्ताश्चेति ज्वलितिकसन्ताः, तेभ्य इति विग्रहः, तदाह ज्वलादिभ्य इति । 'ज्वल दीप्तौ' इत्यारभ्य 'कस

पष्ठयन्तेन समाप्तो नविष्यति । एतेन गङ्गाधरमूवरजलवरादयो व्याख्याताः । पारय इति । पार कर्मसमाप्तौ चुरादिष्यन्तः पृ पालनपूरणयोरिति वा हेतुमण्यन्तः । वेदय इति । विद चेतनाख्यानादिषु चुरादिः, जानाद्यर्थानामन्यतमो वा हेतुमण्यन्तः । इहोदाहरणेषु लिपिविदिभ्यां तुदादिभ्यां शः, 'शे मुचादीनाम्' इति नुम् । वार्यादिभ्यस्तु शब्दगुणायदेशः । अरविन्दमिति । चक्रस्य नाभिनेम्योरन्तराले स्थितानि काष्ठानि अराः तदाकाराणि दलानि तत्सादृश्यादरास्तान् बिन्दति लभते इत्यर्थे कर्मण्यणो वाचनायेदम् । ददातिदधात्योर्विभाषा । ददः दध इति ।

कसन्तेभ्यो वा णः स्यात् । पञ्चेऽञ् । ज्वालः, ज्वलः । चालः चलः । अनुपसर्गादित्येव ।
उज्ज्वलः । 'तनोतेरुपसंख्यानम्' (वा. १९७०) । इहानुपसर्गादिति विभाषेति च न
संवध्यते । अवतनोतीत्यवतानः । २९०३ श्याद्व्यधास्तुसंस्त्रतीणवसावहृल्लिहृल्लिप-
श्चसश्च । (३-१-१४१) श्यैङ्प्रभृतिभ्यो नित्यं णः स्यात् । श्यैङोऽनस्यतेश्चाऽऽन्तत्वा-
त्सिद्धे पृथग्रहणमुपसर्गे कं वाधितुम् । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । आत्-दायः वायः ।
व्यायः । 'तु गतो' आङ्पूर्वः संपूर्वश्च । आत्तावः । संत्तावः । अत्यायः ।

गतौ इत्येवमन्तेभ्य इत्यर्थः । वा णः स्यादिति । विभाषेत्यनुवर्तते इति भावः ।
पञ्चेऽजिति । इगुपवेभ्यः कः इत्यपि बोध्यम् । उपसंख्यानमिति । णस्येति शेषः ।
न संवध्यते इति । अवतान इत्येव भाष्ये उदाहरणादिति भावः । श्याद्व्यधास्तु । श्या,
आत्, व्यध, आत्, संत्तु, अनीण, अवसा, अवहृ, लिहृ, लिप, द्रवस् एपामेकादशानां समाहार-
द्वन्द्वात्म्यञ्चमी । अनुपसर्गादिति निवृत्तम्, उत्तरसूत्रेऽनुपसर्गग्रहणात् । एवं च तत्संबद्धं विभाषा-
ग्रहणं च नानुवर्तते, तदाह नित्यमिति । श्यैङ् इति । श्यैङ्वातोः अवपूर्वकस्य पोधातोश्च
कृतात्त्वयोः सूत्रे निर्देशः । तयोरादन्तत्वादेव सिद्धे पुनर्ग्रहणम् 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्य-
यवाचनार्थमित्यर्थः । अवश्यायः प्रतिश्याय इति । श्यैङ् आत्त्रे कृते णः, आतो युक् ।
आदिति । आदन्तत्वादाहरणमूचनम् । दायः धाय इति । णे आतो युक् ।
व्याध इति । व्यवेर्णे उपवावृद्धिः । आत्तायः संत्ताय इति । णे
'अचांऽणिगिति' इति वृद्धिः आवादेशः । अत्याय इति । अतिपूर्वादिण्यातोर्णे

या परे 'जुहोत्यादिभ्यः—' इति दृष्टुः 'छौ' इति द्वित्वम् । अपित्त्वावंचानुकस्य यस्य
डित्त्वाद् 'आतो लोप—' इत्यालोपः । वक्ष्यमाणो ण इति । 'श्याद्व्यधा—' इति
णप्रत्यये आतो युक्ति । दायः । वायः । प्रदः प्रथ इति । 'आतश्चोपसर्गे' इति कः ।
स्यादेतत्—द्वे दाने, दध वारणे; आभ्यामचि ददो दध इति सिद्धम् । दावाभ्यामादन्तलक्षणो
णप्रत्यये दायो दाय इत्यपि, ततश्चेदं मूत्रं व्यर्थमिति चेत् । सत्यम् । स्वरायंमिदं मूत्रम् ।
अददः । अदधः । इह हि अवयवपूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्यते । अजन्तत्वे तु अजकावशतावित्य-
न्तोदात्तत्वं स्यात् । इतिशब्द आद्यर्थ इति । निगातानामनेकार्थत्वादिति भावः ।
श्याद्व्यधा । अनुपसर्गादिति निवृत्तम् । उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणात् । एवं च तत्संबद्धं
विभाषाग्रहणमपि निवृत्तं तदाह नित्यमिति । इह मूत्रे श्यैङ् गतात्रित्वस्य आत्वे श्या आत्
इति प्रश्लेषो न तु शीङो पणादेशेन, नाप्यततेः अच्छद्वान्तानां दायतिप्रभृतीनां नाप्यकारा-
न्तानां वा प्रश्लेषेण ग्रहणं व्याख्यानादिति भावः । कं वाधितुमिति । अन्यथा 'आतश्चोपसर्गे'
इति सूत्रे आश्रु संश्रु इति तालव्यं पठित्वा गृणातिरुदाहनस्तदनाकरम् । तथा च प्रयुजते—
'अनाश्रवावः किमहं कदापि यक्तुं विशेषात्परमस्ति शेषः' इति नैपवादी ।
अमरोऽप्याह 'यचने स्वित आश्रवः' इति । यदि तु मूत्रे अस्मिन् गृणातिर्ग्रहणं

अवसायः । अवहारः । लेहः । श्लेषः । स्वासः । २९०४ दुन्योरनुपसर्गे ।
 (३-१-१४२) णः । स्यात् । दुनोतीति दावः । नीसाहचर्यात्सानुवन्वका-
 द्दुनोतेरेव णः । दवतेस्तु पचाद्यच्, दवः । नयतीति नायः । उपसर्गे तु प्रदवः ।
 प्रणयः । २९०५ विभाषा ग्रहः (३-१-१४३) णो वा । पञेञ् । व्यव-
 स्थितविभाषेयम् । तेन जलचरे ग्राहः । ज्योतिषि ग्रहः । 'भवतेश्च' इति
 काशिका । भवो देवः संसारश्च । भावाः पदार्थाः । भाष्यमते तु प्राप्यर्याच्छ्र-
 रादिष्यन्ताद् । भावः । २९०६ गेहे कः । (३-१-१४४) गेहे कर्तरि
 ग्रहेः कः स्यात् । गृह्णाति धान्यादिकमिति गृहम् । तात्स्थ्याद् गृहा दाराः

वृद्ध्यायादेशौ । अवसाय इति । अवपूर्वात् 'पोञ्त्कर्मणि' इत्यस्माद् णे आत्वे आतो
 युक् । लेहः श्लेष इति । णे लघ्वण्वणुः । स्वास इति । णे उपचावृद्धिः । दुन्योरनु-
 पसर्गे । दुनोतेः नयतेश्चेत्यर्थः । दवश्चद्वं सावयितुमाह नीसाहचर्यादिति । नोव्वातुः
 सानुवन्वकः, तत्साहचर्यति 'दु द्रु उपतापे' इति स्वादिगणस्यादेव णप्रत्यय इत्यर्थः । दवते-
 स्त्विति । 'दु द्रु गतौ' इति भौवादिगाद् निरनुवन्वकात्पचाद्यजित्यर्थः । विभाषा ग्रहः ।
 व्यवस्थितविभाषेयमिति । इदं 'शाच्छोः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेनेति । जलचरे
 मत्स्यादौ वाच्ये णप्रत्यये उपचावृद्धौ ग्राह इत्येव भवति । ज्योतिषि सूर्यचन्द्रादौ वाच्ये
 अचप्रत्यये ग्रह इत्येव भवतीत्यर्थः भवतेश्चेति । णो वेति शेषः । पञे अच् । काशि-
 केति । भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः । इयमपि व्यवस्थितविभाषैव, तदाह
 भवो देव इति । महादेव इत्यर्थः । अत्र अजेवेति भावः । भावाः पदार्था
 इति । अत्र ण एवेति भावः । ननु भवतेश्चेति णविकल्पस्य भाष्ये अदर्शनात् कथं
 भाष्यमते भावशब्द इत्यत आह भाष्यमते त्विति । भावयति प्रापयति स्वकार्य-
 मित्यर्थे 'भू प्राप्तौ' इति चुरादिष्यन्ताद् भावि इत्यस्माद् अचप्रत्यये णिलोपे भावशब्द
 इत्यर्थः । गेहे कः । 'विनाषा ग्रहः' इत्यस्यापवादः गृहमिति । 'ग्रहिज्या-' इति
 संप्रसारणं पूर्वरूपं च । ननु गृहा दारा इति कथम् । कर्तयैव वाच्ये कप्रत्यय-
 विधानादित्यत आह तात्स्थ्यादिति । गृहशब्दो गेहस्ये लाक्षणिक इति भावः ।

स्यात्तर्हि 'ऋदोरप्' इति सामान्यविहितमपं बाधित्वा आङ्पूर्वकाच्छ्रुणोतेर्विशेष विहिते
 ण एव स्यात्, तथा च आश्रव इति रूपं न स्यात्कित्वाश्रव इति स्यादिति दिक् ।
 लेहः श्लेष इति । 'इणुपवज्ञा-' इति कप्रत्यये गुणो न स्यादिति भावः । दुनो-
 तेरिति । द्रु उपतापे इत्यस्मात् । दवतेरिति । द्रु गतावित्यस्मात् । दव इति ।
 'दवदावौ वनारण्यवही' इत्यमरः । काशिकेति । भाष्ये त्वेत्तद्वातिकं नास्तीति तन्मते
 भावशब्दोऽज्ञाधुरित्यत आह भाष्यमते त्विति । गेहे कः । गेह इति प्रत्यया-
 यंस्य कर्तुर्विशेषणं नोपपदम् । 'गृहपतिना संयुक्ते व्यः' इति निर्देशादित्यनिप्रेत्याह
 गेहे कर्तरीति । एतत्सूत्रं तु शक्यमकर्तुम् । गृह ग्रहणे इति न्वादेरिणुपवलजणे
 कप्रत्यये कृते गृहशब्दस्य सिद्धेः । तात्स्थ्यादिति । भवति हि तात्स्थ्यात्ताच्छ्र-
 व्धम् । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादौ मञ्चशब्देन पुरा अपि व्यपदिश्यन्ते, एवं च गृह

हायनो वर्षम् । जिहीते प्राप्नोतीति वा । २६११ प्रुसृत्वः समभिहारे वुन् ।
 (३-१-१४९) समभिहारग्रहणेन साधुकारित्वं लक्ष्यते । प्रवकः । सरकः । लवकः ।
 २९१२ आशिपि च । (३-१-१५०) आशीर्विषयार्थवृत्तेर्बुन्स्यात्कर्तरि । जीवतात्-
 जीवकः । नन्दतात्-नन्दकः । आशीः प्रयोक्तुर्धर्मः । आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः ।

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

पञ्चम्यन्तम्, तदाह हाको हाडश्चेति । प्रुसृत्वः । लक्ष्य इति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् ।
 प्रु, छ, लू एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । आशिपि च । जीवक इति । आशास्यमानजीव-
 नक्रियाश्चय इत्यर्थः । एवं नन्दकः । आशीरिति । आशासनम् अयमित्यं भूयादिति प्रार्थनं
 शब्दप्रयोक्तृकर्तृकमिति यावत् । तत आशासितुः पित्रादेरियमुक्तिः । इत्थं नन्दकशब्दप्रयोगः ।
 औचित्यादिति भावः ।

जिहीते इति ओहाङ् गतौ 'मृगामिति' इत्यभ्यासस्येत्वम् । प्रुसृत्वः । पञ्चमीत्याने व्यत्य-
 येन जञ् । 'ओः सुपि' इति यण् । लक्ष्यत इति । भूयः सहचाराद्, यो हि यां क्रियां पुनः
 पुनरनुभवति स तत्र प्रायेण कौशलं लभते तेन सकृदपि यः सुष्ठु करोति तत्र वुन् । यस्तु
 बहुशोऽपि दुष्टं करोति तत्र नेति भावः । आशिपि च । अप्राप्तप्रार्थनमाशीः । स च प्रयो-
 क्तुर्धर्मो न प्रत्ययार्थः, 'कर्तरि कृत्' इति कर्त्रर्थे विधानादित्याद्येनाह आशीर्विषयार्थेत्या-
 दिना । जीवतादिति । जीवनं तत्र भूयादित्यर्थः । जीवक इति । क्रियां तु वापि
 'आशिपि वुनश्च न' इति निषेधात् 'प्रत्ययस्यात्-' इति इत्याभावः । जीवकः ।

२६१३ कर्मण्यण् । (३-२-१) कर्मण्युपपदे घातोरण्यत्ययः स्यात् । उपपदसमासः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्न । 'शीलिकामिभक्ष्यारिभ्यो णः' (वा. १९८०) । अणोऽपवादार्थं वार्तिकम् । मांसशीला । मांसकामा । मांसभक्षा । कल्याणाचारा । ईक्षिस्मिभ्यां च' (वा. १०८१) सुखप्रतीक्षा । बहुक्षमा । कथं तर्हि; गङ्गावरभूवरादयः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां भविष्यन्ति । २६१४ ह्यावामश्च । (३-२-२) एभ्यः अण् स्यात् । कापवादः । स्वर्गह्यायः । तन्तुवायः । वान्यमायः ।

अथ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः । कर्मण्यण् । कर्मण्युपपदे इति । 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इत्यत्र तत्रेत्यनेनेदं लभ्यत इति तत्रैवोक्तम् । प्रत्ययस्तु कर्तर्येव । उपपदसमास इति । 'उपपदमतिङ्' इत्यनेनेति भावः । कुम्भं करोतीति । अस्वपदो लौकिक-विग्रहोऽयम् । कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकविग्रहवाक्ये । सुवृत्तपतेः प्रागेव कारशब्देन कृदन्तेन कुम्भ अस् इति पठ्यन्तस्य समास इति प्रागेवोक्तम् । ननु आदित्यं पश्यतीत्यादित्यदर्शः, हिमवन्तं शृणोतीति हिमवच्छ्रावः, ग्रामं गच्छतीति ग्रामगाम इत्यादि स्यादित्यत आह आदित्यं पश्यतीत्यादावनभिधानान्नेति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । शीलीति । शीलं, कामि, भक्षि, आचरि एभ्यो णप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । ननु 'कर्मण्यण्' इत्यणैव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह अणोऽपवादार्थमिति । अणन्तत्वे तु डीप् स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं णविधानमिति भावः, तदाह मांसशीलेति । 'शील समाधौ' इति भ्वादिः । इह तु स्वभावतः नेवने वर्तते । मांसं स्वभावतः सेवमानेत्यर्थः । मांसकामेति । मांसं कामयते इति विग्रहः । मांसभक्षेति । मांसं भक्षयते इति विग्रहः । कल्याणाचारेति । कल्याणमाचरतीति विग्रहः । सर्वत्र टाप् । ईक्षिस्मिभ्यामिति । वार्तिकमिदम् । ण इति शेषः । कथमिति । कर्मण्यणि गङ्गावार इत्यादि स्यादित्याक्षेपः । कर्मणः शेषत्वेति । तथा च कर्मोपपदाभावान्नापि भावः । ह्यावामश्च । 'ह्येव स्पर्शायाम्' : वेव् तन्तुसन्ताने' अनयोः कृतात्वयोनिर्देशः 'माङ् माने' एषां द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । एभ्य इति । कर्मण्युपपदे एभ्यः अण् स्यादित्यर्थः । ननु 'कर्मण्यण्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह कापवाद इति । 'घातोऽनुपसर्गे कः' इत्यस्याणपवादस्य वक्ष्यमाणस्य वाचनार्थमित्यर्थः । माङ्मेङो-रिह ग्रहणम्, ननु 'मा माने' इत्यस्य, अकर्मकत्वात् । स्वर्गह्याय इति । यद्यपि

कर्मण्यण् । उपपदसमास इति । 'तत्रोपपदम्—' इति कर्मादि-वाच्यकुम्भादिवाचकपदस्योपपदसंज्ञायाम् 'उपपदमतिङ्' इति समास इत्यर्थः । कुम्भकार इति । अणि कृते 'कर्तुंकर्मणोः कृति' इति पठ्यन्तस्य कुम्भशब्दस्य कारशब्देन समासः शेषत्वविवक्षायामिति । पदसंस्कारपक्षे तु धरतीति धरः, गङ्गाया धर इति कर्मणि या षष्ठी तदन्तेन समास इति सुवचम् । स्यादेतत्—घातोविधीयमानस्याणादेः पदविधित्वाभावेन समर्थपरि-भाषाया अनवस्थानात्पश्यति कुम्भं, करोति कटमित्यादावसमर्थादपि घातोरणादयः

२६१५ आतोऽनुपसर्गे कः । (३-२-३) आन्ताद्वातोऽनुपसर्गात्कर्म-
ण्युपपदे कः स्यान्नाण् । 'आतो लोपः' । गोदः । पाष्णित्रम् । अनुपसर्गे किन्-
गोसन्दायः । 'कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो डः' (वा. १९८४) । ब्रह्म
जिनाति ब्रह्मज्यः ! सर्वत्रग्रहणात्तत्श्चोपसर्गे । आह्वः । प्रह्वः । २९१६ सुपि
स्थः । (३-२-४) सुपीपि योगो विभज्यते । नुप्पुपपदे आन्तात्कः स्यात् ।
द्वाभ्यां पिवतीति द्विपः । समस्यः । विषमस्यः । ततः 'स्व' । सुपि तिष्ठतेः

पराभिभवेच्छायां स्वर्वायां पराभिभवस्य कर्मणो घात्वर्थत्वेनोपसर्गहादकर्मक इत्युक्तम् ।
तथापि इहांभिभवेच्छा घात्वर्थः । स्वर्गमनिभवितुं वाञ्छतीत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादात्वे कृते
आतो युक् । एवमग्रेपि । आतोऽनुपसर्गे कः । पाष्णित्रमिति । पाष्णिः पादमूलनागः ।
तं त्रायते इति विग्रहः । 'त्रैङ् पालने' आत्वे कृते कः । गोसन्दाय इति । अप्यातो युक् ।
कविधौ सर्वत्रेति । वार्तिकनिदम् । सर्वत्र कप्रत्ययविधौ संप्रसारणाह्नयः कापवादे
उप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । ब्रह्मज्य इति । 'ज्या वयोहानौ' अस्माहुः । डित्त्वसामर्थ्यादिनस्यापि
टेलोपः । अत्र कप्रत्यये सति मित्त्वाद् 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणं प्रसक्तम् । अतो ड एव, न
तु कः । सर्वत्रेति । उपसर्गे उपपदे आतोऽपि ड एव । न तु 'आतश्चोपसर्गे' इति कः ।
सर्वत्रग्रहणादित्यन्वयः । अन्यथा अनन्तरस्य विविरिति न्यायाद् 'आतोऽनुपसर्गे कः' इत्येव
वाच्येत न तु 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्यय इति भावः । आह्वः प्रह्व इति । अत्र 'आतश्चो-
पसर्ग' इति कं वाचित्वा ड एव । तस्य अकित्वाद्यजादिलक्षणं संप्रसारणं न । सुपि
स्थः । योगो विभज्यते इति । इदं भाष्ये स्पष्टम् । तत्र सुपीत्यंशं व्याचष्टे
सुप्पुपपदे इति । इदं केवलोपसर्गे व्यर्थम्, 'आतश्चोपसर्गे' इत्येव सिद्धेः । कर्मण्यु-
पपदेऽप्येतद्व्यर्थमेव, 'आतोऽनुसर्गे कः' इत्यारम्भादिति नत्वोदाहरात् द्वाभ्या-
मिति । तत इति । सुपीत्यंशस्य व्याख्यानानन्तरं स्य इत्यंशो व्याख्यायत इत्यर्थः ।

स्युरिति चेत् । अत्राहुः—कुम्भाद्युपपदे द्वितीयमानस्याणादेरपि पदाश्रितविवित्वात्समर्थपरि-
भापोपस्यानाश्रोक्तदोषः । उपोच्चारितं पदं ह्युपपदं पदं च सुप्तिङन्तमिति प्रागेवोक्तत्वा-
दिति । ह्यावामश्च । कापवाद् इति । 'आतोऽनुपसर्गे-' इति प्राप्तिर्वोच्य । स्वर्गहाय
इत्यादि । ह्वेव्वेवोः 'आदेच-' इत्यात्वे 'आतो युक्-' इति युक् । माङ् नाने नेङ् प्रणिदाने ।
अनयोरिह ग्रहणं न तु मा माने इत्यस्य अकर्मकत्वात् । कविधानस्य फलमाह आतो लोप
इति । पाष्णित्रमिति । पाष्णिं त्रायत इति त्रैङ् पालने । गोसन्दाय इति । जणु, युक् ।
प्रसारणिभ्य इति । प्रसारणमिति संप्रसारणपर्यायः । जिनातीति । ज्या वयोहानौ ।
ज्यादिभ्य इति इनाप्रत्यये 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणे पूर्वद्वये 'हलः' इति दीर्घे च कृते
'प्रादीनाम्-' इति ह्रस्वः । ब्रह्मज्य इति । डित्त्वसामर्थ्यादिनस्यापि टेलोपः । पूर्वेण के हिं
कित्वात्संप्रसारणादौ च ब्रह्मजिय इति स्यात् । आह्वः प्रह्व इति । के हि सति
'वचित्त्वपि-' इत्यादिना ह्वेवः संप्रसारणे सति आह्वः प्रह्व इति स्यादिति बोध्यम् ।
सुपि स्थः । सुविति प्रत्याहारो गृह्यते न तु सममोवह्वचनम् । कृत्रिनाकृत्रिनयोः

कर्मकेषु सुपीत्यस्य संबन्धः । २६१६ तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः । (३-२-५) तुन्द-
शोकयोः कर्मणोरुपपदयोराम्बां कः स्यात् । 'आलस्यनुत्ताहरणयोरिति वक्तव्यम्' (वा०
१९८७) तुन्दं परिमार्ष्टीति तुन्दपरिमृजाऽलसः । शोकापनुदः सुखस्याहर्ता । अलसादन्यत्र
तुन्दपरिमार्ज एव । यश्च संसारासारत्वोपदेशेन शोकमपनुदति स शोकापनोदः । 'कप्रकरणे
मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा० १९८९) । मूलानि विभुजति मूलविभुजो रयः ।
आकृतिगणोऽयम् । महीध्रः । कुध्रः । गिलतीति गिलः । २९२०
प्रे दाज्ञः । (३-२-६) दारूपाजनातेश्च प्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदे कः स्याद-
णोऽपवादः । सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । अनुपसर्ग इत्युक्तेः प्रादन्यस्मिन्नुपि न कः ।
गोसंप्रदायः । २६२१ समि ख्यः । (३-२-७) गोसंख्यः २६२२

तिष्ठतीति विग्रहः । एवं त्रिष्ठः, कुरेष्ठः, कुष्ठः, दृड्कुष्ठः, अङ्गुष्ठः, मञ्जिष्ठः, पुञ्जिष्ठः, परमेष्ठः,
निपातनादलुक् 'हलदन्तात्-' इति वा । बहिष्ठः । दिविष्ठः । पूर्ववदलुक् । अग्निष्ठः । कप्रत्यया-
न्तस्येति किम्, भूमिस्तितम् । इत ऊर्ध्वमिति । 'तुन्दशोकयोः-' इत्यारभ्येत्यर्थः । सुपीत्य-
स्येति । न तु कर्मणोऽस्य, असंभवादिति भावः । तुन्दशोकयोः । तुन्दशोकयोरिति सप्तमी ।
परिमृज, अपनुद, अनयोर्द्विन्द्वात्पञ्चम्ये पठो, तदाह 'उपपदयोराम्बा'मिति । तुन्दपरि-
मृज इति । तुन्दम् उदरम् । अत्र 'मृजेरजादौ' इति पाञ्जिकवृद्धिर्न भवति, व्यवस्थितविभा-
षाश्रयणादित्याहुः । मूलानि विभुजतीति । विमर्दयतीत्यर्थः 'भुजो कौटिल्ये' तुदादिः ।
इहोपसर्गबलान्मर्दने वृत्तिः । महीध्र इति । महीं वरतीति विग्रहः । तित्त्वान्न गुणः । ऋका-
रस्य यण् रेफः । अणि तु महीवार इति स्यात् । कुध्र इति । कुः पृथ्वी, तां वरतीति
विग्रहः । गिल इति । 'गु निगरणे' अस्मात् कः कित्त्वान्न गुणः, इत्वं रपरत्वम् । 'अचि
विभाषा' इति लत्वम् । प्रे दाज्ञः । प्रे इति सप्तमी पञ्चम्ये । दा, जा अनयोर्द्विन्द्वात् पञ्चम्येक-
वचनम् । प्रोपसृष्टादिति । प्रेत्युपसर्गपूर्वकादित्यर्थः । सोपसर्गार्थ आरम्भः । समि ख्यः ।
समीति पञ्चम्ये सप्तमी । गोसंख्य इति । गाः संचष्ट इति विग्रहः । संपूर्वात् चञिङः ख्याञि

यान्तस्येत्यव्याहृत्य व्याख्येयम् । द्विष्ठः । त्रिष्ठ इति । द्वयोस्तिष्ठतोत्यादिविग्रहः ।
एवमम्बष्ठः बाम्बष्ठः गोष्ठः भूमिष्ठः सव्यष्ठः अपष्ठः कुरेष्ठः कुष्ठः दृड्कुष्ठः अङ्गुष्ठः
मुञ्जिष्ठः पुञ्जिष्ठः परमेष्ठः बहिष्ठः दिविष्ठः अग्निष्ठः । आभ्यामिति । परिमृजापनु-
दोरित्यत्र पञ्चम्ये पठोति भावः । तुन्दपरिमृज इति । अत्र मृजेरजादविति
वैकल्पिकी वृद्धिव्यवस्थितविभाषया नेत्येके । स्यादेवेत्यन्ये । मूलविभुजादिभ्य
इति । तादर्थ्ये एषा चतुर्थी । मूलविभुजादिसिद्धयर्थानित्यर्थः । प्रे दाज्ञः । गामादा-
ग्रहणेऽप्यविशेषादाह दारूपादिति । पथिप्रज्ञ इति । पथानं प्रकर्षणं जानाती-
त्यर्थः । प्रादन्यस्मिन्निति । प्रशब्दनात्रोपपदे अस्य सूत्रस्य चरितार्थत्वादुपसर्गा-
न्तरे सति 'आतोऽनुपसर्ग-' इत्यनेनापि न भवतीति भावः । गोसंख्य इति ।
गाः संचष्ट इति विग्रहः । चञिङः ख्याञ् ख्या प्रकयन इत्यस्य संपूर्वस्य प्रयोगो

गापोष्टक् । (३-२-८) अनुसृष्टान्वानायां ट् स्यात्कर्मप्युपपदे । सामगः, सामगी ।
 उपसर्गे तु सामसंगायाः । 'पिबतेः नुराशीञ्चोरिति वाच्यम्' (वा० १९९०) । नुराशी ।
 शीघ्रयो । अथवा क्षीरसा ब्राह्मणी । नुरां पाति रञ्जतीति नुराग । २६२३ हरतेरनुद्यमनेऽच्
 (३-२-९) अंशहरः । अनुद्यमने किम्-भारहारः । अकिञ्चिद्भुलाङ्कुशजोमरयष्टिषट्-
 षट्पञ्चदश ग्रहेत्संख्यातम्' (वा० १६९२) अकिग्रहः । लाङ्गलग्रहः । 'सूत्रे च वायेश्च'
 (वा० १९९३) सूत्रग्रहः । यस्तु सूत्रं केवलमुपादत्ते न तु वारयति तत्रापेक्ष, सूत्रग्रहः ।
 २६२४ वयसि च (३-२-१०) उद्यमनायं सूत्रम् । कवचहरः कुमारः ।

इत् । 'ह्या प्रकयते' इत्यस्य तु नृपूर्वस्य प्रयोगानावात्, सार्धवानुकुमादविषयत्वाच्च
 नेह संबध्यते । गापोष्टक् । 'नै शब्दे' 'पा पाने' इत्यनयोः टक् स्यात् कर्मप्युपपदे । सामग
 इति । टक् आतो लोपः । सामगीति । टित्वाच्चेति भावः । सामसंगाया इति ।
 सामसर्गादौ गैवातोः कर्मप्यगि आतो युक्ति इत्यन् । पियतेरिति । वातिकनिम् । पावातोः
 नुराशीञ्चोरननदयोः टक् स्यादित्यर्थः । क्षीरपेति । क्षीरं पिबतीत्यर्थे नुराशीञ्चोरन्यतरत्वा-
 नावाद् 'आतोऽनुसर्गे कः' इति कप्रत्यये टात् । पाति रञ्जतीति । 'पा रञ्जणे' इति
 ण्विक्करणस्य द्वित्तिग्रहणेन अग्रहणमिति भावः । हरतेरनुद्यमनेऽच् । अनुद्यमने विद्यमाना-
 त्कर्मप्युपपदे अजित्यर्थः उद्यमनम् उद्ग्रहणम् । अंशहर इति । अंशस्य स्वीकर्तव्यर्थः ।
 भारहार इति । भारम् उद्गृह्णातीत्यर्थः । ग्रहेत्संख्यातमिति । अचप्रत्ययस्येति शेषः ।
 'ग्रह उपादाने'ऽदुपपन्नः । इतिद् ग्रहेरिति तु कृतसंप्रसारणस्य इका निर्देशः । शक्तिग्रह इति ।
 अकिस्त्वान्न संप्रसारणम् । लाङ्गलग्रह इति । अंकुशग्रह इत्याद्यप्युदाहार्यम् । सूत्रे चेति ।
 वातिकनिम् । सूत्रे कर्मप्युपपदे वारणार्थकाद् ग्रहवातोऽजित्यर्थः । वयसि च ।
 कर्मप्युपपदे वयसि गन्त्ये हरतेरजित्यर्थः । ननु 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' इत्येव सिद्धे

नास्तीति व्यासकारः । सार्धवानुकुमादविषयोऽप्यौ वातुरिति च मनोरमादौ स्थितम् ।
 गापोष्टक् । इह गानादाग्रहणेष्वविशेषेऽपि गायतेरेव ग्रहणं न तु गाङ् गतौ गा स्तुतौ
 इत्यनयोः, अननिवानात् । सामगः । सामगीति । एतेन टक्ः कित्त्वनालोपायं टित्वं तु
 द्वौवर्गमिति स्वनितम् । प्रत्ययादिकारादृकः प्रत्ययत्वेन 'प्रत्ययः' 'परश्च' इति वातोः पर
 एव स्यादिति 'आद्यन्तौ टकितौ' इत्यस्याय आद्यद्वैव नास्तीति बोध्यम् । सामसंगाया
 इति । कर्मप्यगि सति 'आतो युक्-' इति युक् पियतेरिति । 'ण्विक्करणाण्विक्करणयोः'
 इति परिभाषाल्लोपायकथनम्, उपपदपरिणामं तु वाचनिकमेव । क्षीरपेति । क्षीरं पिबती-
 त्यातोऽनुसर्गे कः । शक्तीति । षट्ग्रहणेनैव सिद्धे षट्ग्रहणं लिङ्गविधित्परिभाषाया अनि-
 त्यत्वज्ञानार्थम् । तेन नद्वराजीत्यत्र ट्व् 'द्विपतीनाम्' इत्यत्र 'द्विपत्यरयोः-' इति खच् नेति
 दिक् । कवचहर इति । कवचोद्यमनं त्रियमाणं संभाव्यमानं वा वयो गमयति । तेनासत्यपि कवच-

२६२४ आङि ताच्छील्ये । (३-२-११) पुष्पाण्याहरति तच्छीलः पुष्पाहरः । ताच्छील्ये किम्-भारहारः । २६२६ अर्हः । (३-२-१२) अर्हतेरस्यात्कर्मण्युपपदे अनोऽपवादः । पूजार्हा ब्राह्मणी । २६२७ स्तम्बकर्णयो रमिजपोः (३-२-१३) 'हस्ति-सूचकयोरिति वक्तव्यम्' (वा० १९९४) स्तम्बे रमते स्तम्बेरमो हस्ती । 'तत्पुरुषे कृति-' (सू० ९७२) इति 'हृदन्तात्-' (सू० ९६६) इति वा डेरलुक् । कर्णजपः सूचकः । २६२८ शमि धातोः संज्ञायाम् । (३-२-१४) शम्भवः । शंवदः । पुनर्धातु-ग्रहणं वाचकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थम् । कृत्रो हेत्वादिषु टो मा भूत् । शंकरा नाम परिव्राजिका तच्छीला । २६२९ अधिकरणे शेतेः (३-२-१५) ज्ञे शेते खशायः । पार्श्वादिपूपसंख्यानम् (वा० १६९६) । पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः । पृष्ठशयः । उदरेण शेते उदरशयः । उत्तानादिषु कर्तृषु (वा० १९९८) । उत्तानः शेते उत्तानशयः । अवमूर्धशयः । अवनतो मूर्धा यस्य सः अवमूर्धा अवोमुखः शेते इत्यर्थः । गिरौ

किमर्थमित्यत आह उद्यमनार्थमिति । आङि ताच्छील्ये । आङ्पूर्वाद्वर्ततेः कर्मण्युपपदे अच् स्यात्ताच्छील्ये गम्ये । ताच्छील्यं तत्स्वभावता । पुष्पाहर इति । पुष्पाहरणे फलानपेक्षमेव स्वाभाविकी प्रवृत्तिरस्येत्यर्थः । अर्हः । अनोऽपवाद इति । यद्यपि अणि अचि च पूजार्हंरूपे न दिशेयः, बहुपधत्वाभावेन वृद्धेऽप्रसक्तेः । तथापि स्त्रियामणन्तत्वे डीप्स्यात् । तन्निवृत्तये अज्जिविः, तदाह पूजार्हेति । स्तम्बकर्णयोः । रम जप अनयोरकर्मकत्वात् कर्मणीति न संबध्यते । जपेः शब्दोच्चारणार्थकस्य धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकत्वं बोध्यम् । दर्भादितुणनिचयः स्तम्बः । सूचकः । पिशुनः । हस्तिसूचकयोः किम् ? स्तम्बे रन्ता गौः । कर्णे जपिता गुरुः, मशको वा । शमि धातोः । शमि इति सप्तम्यन्तम् । शमिति सुखार्थकमव्ययम् । तस्मिन्नुपपदे धातोर्च् स्यात्संज्ञायाम् । ननु धातुग्रहणं व्यर्थम् । न च रमिजपोरनुवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम्, अस्वरितत्वादेव तदननुवृत्तिसिद्धेरित्यत आह पुनर्धातुग्रहणमिति । 'कृत्रो हेतुताच्छील्यानु-लोम्येषु' इति टप्रत्ययः अच्प्रत्ययवाचको वक्ष्यते, तद्वाचनार्थमित्यर्थः । अधिकरणे । सुवन्ते-ऽधिकरणवाचिन्त्युपपदे शीङ्धातोर्च् स्यादित्यर्थः । पार्श्वादिष्विति । अत्राधिकरणवा-चिनीति न संबध्यते । तद् ध्वनयन्नुदाहरति पार्श्वाभ्यामिति । उत्ताना-दिषु कर्तृष्विति । वार्तिकमिदम् । उत्तानादिशब्देषु कर्तृवाचिपूपपदेषु शीङोऽ-जित्यर्थः । गिराविति । वार्तिकमिदम् । गिरावुपपदे शीङो डप्रत्यय इत्यर्थः ।

ग्रहणे क्वचहर इति भवत्येव । हस्तिसूचकयोरिति । अन्यत्र तु स्तम्बेरन्ता । कर्णे जपिता । शमि धातोः । शमि उपपदे धातुमात्रात्संज्ञायामच् स्यात् । पुन-र्धातुग्रहणमिति । असति धातुग्रहणे शमि संज्ञायामित्यस्यावकाशः । शंभवः । शंवदः । 'कृत्रो हेतुताच्छील्य-' इत्यस्यावकाशः श्राद्धकरः शंकर इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वाद् एव स्यात् । धातुग्रहणे कृते तु तत्सामर्थ्यादत्रैव भवति, तदाह शंकरा-न्नामेत्यादि । अनधिकरणार्थमुपसंख्यानमिति दर्शयति पार्श्वाभ्यामित्यादिना ।

इच्छन्ति (वा० १९९९) गिरिशः लोके गिरिशयः । कथं तर्हि 'गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी' इति । गिरिरस्यास्तीति विग्रहं लोमादित्वाच्छः । २९३० चरेष्टः (३-२-१६) अविकरणे उपपदे । कुरुचरः । कुरुचरी । २६३१ भिक्षासेनादायेषु च । (३-२-१७) भिक्षां चरतीति भिक्षाचरः । सेनाचरः । आदायेति ल्यबन्तम् । आदायचरः । कथम् 'प्रेष्य स्थितां सहचरीम्' इति । पचादिषु चरडिति पाठात् । २६३२ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तः । (३-२-१८) पुरःसरः । अग्रतः सरः । अग्रमग्रेणाग्रे वा सरतीत्यग्रेसरः । सूत्रेऽग्रे इत्येदन्तत्वमपि निनात्यते । कथं तर्हि 'यथं तदग्रसरगादितकृष्णसारम्' इति । बाहुलकादिति हरदत्तः । २६३३ पूर्वं कर्तरि । (३-२-१६) कर्तृवाचिनि पूर्वशब्द उपपदे सर्तः स्यात् । पूर्वः सरतीति पूर्वसरः । कर्तरि किम्-पूर्वं देशं सरतीति पूर्वसारः । २९३४ कृत्रो हेतुताच्छ्रील्यानुलोम्येषु । (३-२-२०) एषु द्योत्येषु

'अविकरणे शैते' इत्यत्रोऽगवादः । "नमो गिरिशाय च शिपिविष्टाय च" इति । शीङा इत्यप्ये डित्त्वज्ञानव्याप्त्येदन्तस्यापि टैलोनः यद्यपि वैदिकप्रक्रियायामेवेदं व्याख्येयम् । तथापि लोके इत्यप्यस्य न प्रवृत्तिः किं त्वजेवेति प्रदर्शनार्थमिह तद्व्याख्यानमित्यभिप्रेत्य लोके अप्रत्ययमुदाहरति गिरिशाय इति । कथमिति । लोके इत्यप्यस्य सन्तर्वादिति भावः । समावृत्ते गिरिरस्यास्तीत्यादि । चरेष्टः । ट इति च्छेदः । अविकरणे उपपदे इति शेषः । 'अविकरणे शैते' इत्यतः । तदनुवृत्तेरिति भावः । कुरुचर इति । कुरुषु चरतीति विग्रहः । न च 'अकर्मकवानुभियोगि—' इति कर्मत्वं शङ्क्यम् तस्य वैकल्पिकतायाः तत्रैव प्रपञ्चितत्वात् । तत्र अत्रत्यमपि नाप्यं प्रमाणम् । भिक्षां चरतीति । चरतिरत्र चरणपूर्वकं आजन्ते वतते । चरणेन भिक्षामाजयतीत्यर्थः । सेनाचर इति । सेनां प्रापयतीत्यर्थः । ल्यबन्तमिति । यत्र व्याख्यानमेव शरणम् । आदाय चरतीति । लब्धं द्रव्यं गृहीत्वा चरतीत्यर्थः । कथमिति । अविकरणे भिक्षासेनादायेषु उपपदेषु च विहितस्य इत्यप्यस्य सहपूर्वाच्चरेरन्तर्वादिति भावः । समावृत्ते पचादिष्विति । यद्यपि भिक्षाचर इत्यादौ पचाद्यचि क्वचित्, तथापि नित्योपपदसनासार्यमज्झिधानमित्याहुः । पुरोऽग्रतः । पुरस् अग्रतस् अग्रे एषूपपदेषु सर्तः टः स्यादित्यर्थः । अग्रेसर इति । ननु समानावयवत्वात्सुप्तो लुकि अग्रसर इति स्याद् इत्यत आह सूत्र इति । कथमिति । एदन्तत्वनिपातनात् कथमग्रसरशब्द इत्यर्थः । समावृत्ते बाहुलकादिति । पूर्वं कर्तरि । कर्तृशब्दः कर्तृवाचिनि गौगः, तदाह कर्तृवाचिनीति । कृत्रो हेतु । हेतुः कारणम् । अनुलोम्यम् आराध्यचित्तानुवर्तनम् । द्योत्येष्विति । कर्तुरेव

कुरुचर इति । कुरुषु देशेषु चरत्यटतीत्यर्थः । भिक्षासेन । अनविकरणार्थं आरम्भः । भिक्षां चरतीति । चरतिरत्र चरणपूर्वकं अजन्ते वतते । चरणेन भिक्षामाजयतीत्यर्थः । सेनाचर इति । सेनां चरति प्रविशतीत्यर्थः । पचादिष्विति । टविवानं नु 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसनासार्यम् । सहचरः । सहचरोत्पन्न

करोतेष्ट स्यात् । 'अतः कृकमि-' (सू० १०६) इति सः । यशस्करो विद्या ।
 श्राद्धकरः । वचनकरः । २६२५ दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्ता-
 दिबहुनान्दीकिलिपिलिविलिभक्तिकर्तृचित्रनेत्रसंख्याजङ्घावाह्वर्यत्तद्वनुररुष्टु ।
 (३—२—२१) एषु कृग्रष्टः स्यादहेत्वादावपि । दिवाकरः । विभाकरः ।
 निशाकरः कस्कादित्वातः । भास्करः । बहुकरः । बहुशब्दस्य वैपुल्यार्थं

प्रत्ययवाच्यत्वादिति भावः । हेत्वादिप्रपदेष्विति तु नार्थः व्याख्यानात् । कर्मण्युपपदे
 इत्यपि द्रष्टव्यम् । 'कुप्वो इति जिह्वामूलीयमाशङ्क्याह अतः' कृकमीति । हेतावुदाहरति
 यशस्करी विद्येति । विद्या यशहेतुः । श्राद्धकर इति । श्राद्धक्रियाशील इत्यर्थः ।
 वचनकर इति । गुर्वादिवचनानुवर्तोत्यर्थः । दिवाविभा । दिवा, विभा, निशा, प्रभा,
 भासु, काय, अन्त, अन्त, आदि, बहु, नान्दी, किन्, लिपि, लिवि, वलि भक्ति, कर्तृ, चित्र,
 नेत्र, संख्या, जङ्घा, वाह, अहर् यद्, तद्, धनुज, अरु, एषां सप्तविंशतेर्द्वन्द्वात्सप्तमी ।
 एष्विति । उपपदेष्विति शेषः । अहेत्वादिष्वपीति । हेतुताच्छील्यानुलोम्येषु अगम्येष्व-
 पीत्यर्थः । हेत्वादिग्रहणस्य अनुवृत्तेरिति भावः । एतेन अहेत्वाद्यर्थनिर्देशं सूत्रमुक्तं भवति ।
 अत्र कर्मणीति सुपीति चानुवृत्तं यथायोगमन्वेति । दिवाकर इति । दिवेत्यकारान्तमव्ययम-
 हीत्यर्थः । तस्याविकरणशक्तिप्रधानस्यापि वृत्तिविषये कर्मत्वं बोध्यम् । दिवा अहनि
 अर्थात् प्राणिनश्चेत्प्रायुक्तान् करोतीति वा विग्रहः । विभाकर इति । विनां करोतीति
 विग्रहः । निशाकर इति । निशां करोतीति विग्रहः । एवं प्रभाकरः भासः करोति इति
 विग्रहे 'अतः कृकमि-' इत्यत्रात इति तत्परकरणात्सत्त्वस्याप्राप्तेः 'कुप्वोः—' इति जिह्वा-
 मूलीयवित्प्रवाशाङ्क्याह कस्कादित्वादिति । कारकरः अन्तकरः आदिकरः
 इति सिद्धवत्कृत्याह बहुकर इति । ननु संख्याग्रहणेनैव सिद्धे बहुग्रहणं
 व्यर्थमित्यत आह बहुशब्दस्येति । वैपुल्यवाचिनस्यस्य न संख्याशब्दत्वमिति
 'बहुगणवतुडति संख्या' इत्यत्रोक्तम् । नान्दीकरः किकर इति सिद्धवत्कृत्याह
 तु सुप्सुपीति वैकल्पिकः समासः । कृञो । हेतुरिह लौकिको न तु 'तत्प्रयोजको हेतुश्च'
 इति कृत्रिमः केवले कृञि तत्संभवात् । द्योत्येष्विति । न तु वाच्ये 'कर्तारि कृत्, इत्यस्य
 वावापत्तेरिति भावः । हेत्वादिषु क्रमेणोदाहरति यशस्करीत्यादि । एषु किन्, कुम्भकायः ।
 इह प्रसिद्धतरत्वात् द्व्यनुबन्वावपि करोतिरेव गृह्यते न तु कृञ् हिंसायामिति । हेतुः
 कारणम् । आनुलोम्यमाराध्यचित्तानुवर्तनम् । दिवाविभा । ननु अन्तशब्देन-
 नञ्समासे स्वीकृतेषीष्टसिद्धौ भूत्वे त्वन्तशब्दात्पृथगनन्तग्रहणं व्यर्थमिति
 चेत् । अत्राहुः—स्वरे तु विशेषोऽस्ति । नञ्समासे हि अव्ययपूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः स्यात्, अनन्तशब्दस्योपपदत्वे तु 'गतिकारकोपपदात्कृत्-' इति
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति । दिवाकर इति । दिवा दिवसं करोतीति
 विग्रहः । दिवानूता रात्रिरित्यादाविव दिवाशब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्परत्वात् ।
 मूलेऽनुक्तान्यपि कानिचिदुदाहरणाति ऊह्यानि । कर एव कारः । प्रजादित्वाद्गृ ।
 करं करोतीति कारकरः आदिकरः नान्दीकरः किकरः वलिकरः भक्तिकरः कर्तृकरः

नन्यापेक्षया पृथग्रहणं लिपिलिविधञ्चौ पर्यायो । 'मन्था—एककरः । द्विकरः । कस्का-
दित्वाद्बह्वर्कः । 'नित्यं समसिञ्जुत्तरपदस्यस्य' (सू० १५६) इति पत्रम् । वनुष्करः ।
अरक्करः । 'क्रियत्तद्बहुपु कृत्रोऽज्जिवानन् ।' (वा० २००२) इति वार्तिकम् । किकरा ।
यत्करा । तत्करा । हेत्वाद्यौ टं वाधित्वा परत्वादच् । पुंयोगे ङीप् । किकरो । २६३६
कर्मणि भृतौ । (३-२-२२) कर्मशब्द उपसर्गे करोनेष्टः स्याद् भृतौ । कर्मकरो भृतकः । कर्म-
कारोऽप्यः । २६३७ न शब्दश्लोककल्हगाथावैरचादुमूत्रमन्त्रपदेषु । (३-२-२३)

लिपिलिविशब्दस्येति । तथा च लिङ्गिकरः क्विकरः धेनकर इत्यन्तं मिद्वत्कृत्याह
संल्येति । उदाह्रियते इति शेषः । जङ्घाकरः बाहुकर इति मिद्वत्कृत्य अहस्करशब्दे
'कृत्रोः—' इति जिह्वाभूलीयावन्गोत्राङ्क्याह कस्कादित्वादिति । यत्र जहातेत्यने
अहनृशब्दे हनृशब्दस्योत्तरपदतया तद्विभक्तस्य उत्तरपदस्यत्वाद् 'अनः कृमि—' इत्यस्य न
प्राप्तिरिति भावः । वनुष्करशब्दे आह नित्यं समाम इति । प्रत्ययादयवत्वाद् 'इदुदुमवस्य
च' इत्यस्य न प्राप्तिरिति भावः । कृत्रोऽज्जिव नमिति । टस्याववादः । किकरेति ।
टप्रत्यये तु टित्वाद् ङीस्यादिति भावः । हेत्वादियु पूर्वप्रतिपेक्षनाश्रित्य 'कृत्रो हेतु—'
इति किङ्करादिषु ट एव । किङ्करोति न्यासकारमतं दूषयितुमाह हेत्वादाविति ।
पूर्वप्रतिपेक्षनाश्रित्य निर्मूलत्वादिति भावः । नहि किङ्करीति क्यमित्यन आह पुंयोगे
ङीप्ति । कर्मणि भृतौ । कर्मणोऽप्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणं तु कर्मशब्दस्वर-
ग्रहणार्थम् । कर्मकरो भृतक इति । वतनं गृहेत्वा यः परार्थं कर्म करोति न
भृतक इत्युच्यते । न शब्दश्लोक । शब्द, श्लोक, कल्ह, गाथा, वैर, चादु,

चित्रकरः धेनकरः जङ्घाकरः बाहुकर इति । वार्तिकमिति । कैयटहरदत्तादिरीत्योक्तम् ।
मायवस्तु इष्टिरियमित्याह पुंयोगे ङीप्ति । यत् न्यानवृत्तेऽन्तम्—हेत्वादियु पूर्वमूत्रेण ट
एव भवति तेन किकरणशीला किकरीत्युपपन्नं भवति' इति तन्नादनव्यम् । परत्वादच् टत्रो
वाधितत्वापूर्वप्रतिपेक्षस्य निर्मूलत्वाच्चेति भावः । वृतौ तु पक्षान्तरमप्युक्तम्, अथवा
पञ्चादिषु पाठः करिष्यत इति 'दिवाविना—' इत्यस्मिन् मूत्रे किमादिग्रहणमपनोय पञ्चादिष्वेव
'क्रियत्तद्बहुपु कृत्रः' इति पठित्वार्थं वार्तिकमरीत्यमेव नेयमिति तस्यायमाशयः । अस्मिन्पक्षे
कर्मण्यं वाधित्वा चरितार्थमिदं वचनं हेत्वादिविवक्षायां परत्वाद्देन वाच्यते तेन पुंयोगं
विनापि किकरो स्यादेव, पुंयोगविवक्षायां तु निर्विवादो ङीप् क्रियत्तद्बहुपञ्चनेति प्रक्रियायां
विकल्पोक्तिस्त्वाकरविरुद्धत्वात्कर्मण्योऽङ्गि पक्षे प्रसङ्गाच्चातुक्त्वे । न चाजनात्रे 'दिवा-
विना—' इति टः स्यादिति वाच्यम्, मूत्रे किमादिग्रहणापनयनस्य हरदत्तादिभित्कृत्यान् ।
अथवा मूत्रे किमाद्यपनयनं मास्तिवति प्रोटिवादेन प्रविष्याग्रन्थः प्रगृह्य इति स्वीक्रियते
नया च हेत्वाद्यविवक्षायां क्रियत्तर्दिनि वार्तिकेनाच्, तद्विवक्षायां तु परत्वादच् इति
विषयविशेषे व्यात्मनेदान् फलिनं विकल्पमाश्रित्य प्रक्रियायामज्जेति प्राचीनमिति
स्थितस्य गतिः नमर्थनोया । कर्मणि भृतौ । भृतिर्वैतनम् । कर्मणुवृत्तौ पुनः कर्म-

एषु कृत्तौ न । हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिषिध्यते । शब्दकार इत्यादि । २६३स्तम्बशक्तो-
 रिन् । (३-२-२५) 'ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यम्' (वा० ३००३) स्तम्बकरि-
 ब्रीहिः । शकृत्करिवत्सः । ब्रीहिवत्सयोः किम्-स्तम्बकारः शकृत्कारः । २६२६ हरतेर्दृति-
 नाथयोः पशौ । (३-२-२५) दृतिनाथयोरुपपदयोर्हृत् इत्यात् पशौ कर्तरि । दृति
 हरतीति दृतिहरिः । नाथं नासारज्जुं हरतीति नाथहरिः । पशौ किम्-दृतिहरः नाथहरः ।
 २९४० फले ग्रहिरात्मन्मरिश्च । (३-२-२६) फलानि गृह्णाति फलेग्रहिः । उपपदस्य
 एदन्तत्वं ग्रहेरिन्प्रत्ययश्च निपात्यते । आत्मानं विभर्तीति आत्मन्मरिः । आत्मनो
 मुमागमः भूव इन् । चात्कुक्षिम्भरिः । चान्द्रास्तु आत्मोदरकुक्षिष्विति पेटुः ।
 'ज्योत्स्नाकरम्भमुदरयश्चकोराः' इति मुरारिः । २९४१ एजेः खश् ।
 (३-२-२८) ण्यन्तादेजेः खश् स्यात् । २६४२ अरुद्विपदजन्तस्य मुम् ।
 (६-३-६७) अरुषो द्विपदोज्जन्तस्य च मुमागमः स्यात्सिद्धन्त उत्तरपदे, न

सूत्र, मन्त्र, पद, एषां नवानां द्वन्द्वः । हेत्वादिष्विति । 'कृत्रो हेतुताच्छ्रौत्यानुलोम्येषु' इति
 प्राप्तः टप्रत्ययोऽनेन प्रतिषिध्यते इत्यर्थः । स्तम्बशक्तोरिन् । स्तम्बे शकृति च कर्मण्युप-
 पदे कृव इन् । स्यात् । नकार इत् । ब्रीहिवत्सयोरिति । ब्रीहौ वत्से च कर्तरीत्यर्थः ।
 स्तम्बशक्तोर्योऽसंख्यमन्वयः स्तम्बकरिर्ब्रीही रिति । स्तम्बं वृणनिचयं करोतीति विग्रहः ।
 हरतेर्दृतिनाथयोः । दृतिः चर्मभस्त्रिका दृतिहारः इवा इति वृत्तिः । नाथशब्दस्य विवर-
 णम्-नासारज्जुमिति । नासिकाप्रोतरज्जुमित्यर्थः । नाथहरिरिति । नासिकाप्रोतरज्जुके
 पशुविशेषे षडोऽयम् । फलेग्रहिः । ग्रहेरिन्निति न तु 'गृह्ण, ग्रहणे' इति ऋदुपवादि-
 त्यर्थः । मुमागम इति । आत्मनश्चब्दस्य नलोपे कृते अकारादुपरि मुमित्यर्थः । चकारो-
 ऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति नत्वाह चात्कुक्षिम्भरिरिति । नाप्ये तु 'भूवः कुक्ष्यात्मनोर्मुम् चेति
 वक्तव्यम्' इति स्यतन् । 'स्यादवगध्यः फलेग्रहिः' इति वृक्षपययि अमरः । उमावात्मन्मरिः
 कुक्षिम्भरिः स्वोदपूरके' इति दिशेऽप्यनिघ्नवर्गे । उरदम्भरिशब्दं समर्थयितुमाह चान्द्रास्त्विति ।
 एजेः खश् । एजेरिति ण्यन्तस्य एजृवावोग्रहणम् । न त्विका निदेशः, व्याख्यानादिति
 भावः । खकारशकारावितौ । कर्मण्युपपदे इत्यपि ज्ञेयम् । अरुद्विपत् । अरुत्, द्विपत्,
 अजन्त एषां समाहारद्वन्द्वात् पशौ । 'अलुपुत्तरपदे' इत्यधिकाराद् उत्तरपदे इति लभ्यते ।
 'खित्यनव्ययस्य' इत्यतः खितौत्यनुवृत्तम् । खितः प्रत्ययत्वात्तदन्तविधिः तदाह

ग्रहणात्स्वरूपपरयेत्याह कर्मशब्द इति । स्तम्बकरिरित्यादि इनो नित्वात्
 कृदुत्तरप्रकृतित्वरेणोत्तरपदनाशुदात्तम् । कुक्षिम्भरिरिति । एवं च 'गिरिस्तु
 कनकाचलः कति न सन्ति चाश्मव्रजाः किटिस्तु घरणीवरः कति न सन्ति भूदा-
 रकाः । मरुत्तु यलदानिलः कति न सन्ति सञ्ज्ञानिलाः प्रमुस्तु विदुषात्रयः कति
 न सन्ति कुक्षिम्भराः ॥' इति केषांचित्प्रयोगः प्रामादिक एव । एजेः खश् एजृ
 कम्पने एजेरिति ण्यन्तस्य निदेशो न तु शुद्धस्येका निदेशः, खशः शिक्करणात्ति-

प्रकरणम् ६६] ४-४ बालनोरमान्तत्वबोधिनीसहित.

त्वय्यस्य । शित्वाच्छ्रुतिः । जनमेजयतीति जनमेजयः । 'वातशुनीतिलशर्बजवेदुद-
जहातिन्यः खश उपसंख्यानम्' (वा० २००५) । वातमजा मृगाः । २६२३ खित्यज-
व्यस्य । (६-३-६६) खिदन्ते परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् ततो मुम् । शुनिन्ययः ।
तिलन्तुदः । शर्बज्जहा मापाः । शर्वोऽग्नशब्दस्तं जहतीति विग्रहः । जहातिरन्तर्भावितपशुयैः ।
२६४४ नासिकास्तनयोर्ध्माघेटः । (३-२-२९) अत्र वातिकम्-स्तने घटो नासिका-
ध्मयेति वाच्यम्' (वा० २००६-७) । स्तनं वयतीति स्तन्यवयः । घेटपृष्ठात्स्तन्यवयी ।

खिदन्ते उत्तरपदे इति । जनमेजय इति । जनान् एजयतीति विग्रहः । खशः शित्वा-
त्सार्ववानुकृवं शप्, गुणायादेशौ, पररूपम्, सुपो लुकि, मुम् । वातशुनीति । वातिक-
मिदम् । वात, शुनी, तिल, शर्ब एषां द्वन्द्वात्सप्तमी । अज, वेदु, तुद, जहाति एषां द्वन्द्वात्स-
प्तमी । ययांसंख्यमन्त्रयः । वातमजा इति । वातमजन्तीति विग्रहः । सुपो लुकि मुम् ।
अय शुनी वयतीति विग्रहं शुनीशब्दे उपपदे घेटः खश अयादेशे पररूपं शुनी वय इति
स्थिते आह खित्यनव्यस्य । ह्रस्वः स्यादिति । 'इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य' इत्यतः
तदनुवृत्तेरिति भावः । अत्र ह्रस्वयुक्त्या अच इत्युपस्थितं द्रष्टव्यम् । ततो मुमिति । पूर्वं ह्रस्वे
कृते ततो मुमित्ययः । पूर्वं मुमि कृते तु अजन्तत्वाभावाद्द्रव्यो न स्यादिति भावः ।
शर्बज्जहा मापा इति । भाष्ये तु मृगा इति पाठः । शर्बः अग्नद्वारे स्थितः शब्द इति
भाष्यवादयः । अन्तर्भावितेति । तथा च शर्बं हापयन्तीति विग्रहः फलितः । भाष्ये तु
'वातशुनी-' इति वातिके गर्बोऽपि पठितम् । नासिका । नासिका, स्तन अनयोः द्वन्द्वा-
त्सप्तमी । घ्ना, वेदु अनयोः द्वन्द्वात्सप्तम्ये पठो । खगिति शेषः । ययांसंख्यमन्त्रये प्राप्ते
आह अत्र वातिकमिति । घेटपृष्ठादिति । यद्यपि 'दिद्द-' इत्यत्र तिदाद्यन्तं यददन्तं

ज्ञात । तद्वि सार्ववानुकृत्वे सति शप् यया स्यादिति । न च शुद्धस्य शब्दस्य शपि
सत्यसति वा विशेषोऽस्ति न चोत्तरायं शित्वमिति वाच्यम्, इहार्थवत्त्वे संभवति
केवलोत्तरायत्वस्यान्याप्यत्वात्तदेतदाह ण्यन्तादेजेरिति । अरुर्द्विषत् वणग्रहणे
तदन्तविधेः सिद्धाप्यन्तग्रहणं शुनिधय इत्यादौ ह्रस्वे कृते मुमप्रवृत्त्ययम् । तथा हि
अन्तःशब्दः समीपपरः अच्चासावन्तथेति विग्रहः । निपातनाद्विशेषणस्य परनिपातः ।
समीपः 'चित्पनव्ययस्य' इति सूत्रेण विहितो योज् तदन्तस्य मुमिति व्याख्यायते ।
एवं च जनमेजय इत्यादौ स्वतो ह्रस्वेऽपि मुमितिद्वये प्रथमं खितीति ह्रस्वः प्रवर्तनीय
इत्यवश्यम् । शर्बज्जहा इति । शर्वन् शर्बः । शृष्टु कुत्सायाम् । घञ् । तं जहति
इति । ननु मापाः शर्बमपानशब्दं त्याजयन्ति न तु स्वतो जहतीत्यागङ्गायामाह
अन्तर्भावितण्यर्थ इति । ययांसंख्यं वारयितुमाह अत्रेति । घेटपृष्ठादिति ।
अथयवे अचरितावन्तथेति भावः । खग्रत्ययान्तादेव घेटो ङीविटो नाग्यत इति
वर्धमानङ्गीरस्वामिहरदत्तादयः । तेन 'पाशाध्माघेट-' इति शप्रत्यये 'वातोऽनुपसर्गे
कः' इति कप्रत्यये च टावेव । यया कन्या । गां वयतीति गोया । अत्र च संप्रदाय

नासिकन्धमः, नासिकन्धयः । २९४५ नाडीमुष्टयोश्च । (३-२-३०) एतयोरुपपदयोः कर्मणोष्मघिटोः खश् स्यात् । 'यथासंख्यं नेष्यते' । नाडिन्धमः नाडिन्धयः । मुष्टिन्धमः, मुष्टिन्धयः । 'घटोखारीखरीपूपसंख्यानम्' (वा० २००८) । घटिन्धमः, घटिन्धय इत्यादि । खारो परिमाणविशेषः । खरी गर्दभी । २९४६ उदि कूले रुजिवहोः । (३-२-३१) उत्पूर्वाभ्यां रुजिवहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदे खश् स्यात् कूलमुद्रुजतीति कूलमुद्रुजः । कूलमुद्रुहः । २९४७ वहाभ्रे लिहः । (३-२-३२) वहः स्कन्वस्तं लेढोति वहंलिहो गौः । अदादि-त्वाच्छपो लुक् । खशो डित्त्वान्न गुणः । अत्रंलिहो वायुः । २९४८ परिमाणे पचः । (३-२-३३) प्रत्यम्पचा स्यान्नी । खारिम्पचः ङकटाहः २९४९ मितनखे च । (३-२-३४) मितम्पचा ब्राह्मणी । नखम्पचा यवागूः । पचिरत्र ताप-वाची । २९५० विध्वरूपोत्तुदः । (३-२-३५) विधुत्तुदः । मुमि कृते

प्रातिपदिकमिति व्याख्यातम् तथापि टित्त्वस्यावयवे अचरितार्थत्वाद् डोविति हरदत्तः । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'प्राग्राध्मावेद्दृशः शः' इत्यत्रोक्तम् । नासिकन्धम इति । ह्रस्वे कृते मुन् । नासिकायाः ध्मश्चेति चकाराद्धेश्चेति लभ्यते । तस्योदाहरति नासिकन्धय इति । नाडीमुष्टयोश्च । यथासंख्यं नेष्यत इति । इदं तु भाष्ये स्पष्टम् । घटोखारीति । इत्यादि स्पष्टम् । उदि कूले । उदोति । दिग्भोगपञ्चम्ये सप्तमी । रुजिवहोरिति पञ्चम्ये षष्ठौ । 'रजो भङ्गे' तुदादिः । अत्र रजः सकर्मकत्वात् कर्मण्युपपदे इति लब्धम् । तेन कूलं विशेष्यते । न तु उच्छ्वदः, तस्य असत्त्ववाचित्वात्, तदाह उत्पूर्वाभ्यामित्यादि । कूलमुद्रुज इति । सुपो लुकि मुमिति भावः । वहाभ्रे लिहः । वहे अत्रे च कर्मण्युपपदे लिहः खशित्यर्थः । वहशब्दस्य विवरणम्-स्कन्ध इति । शपो लुगिति । खशः शित्वेन सार्ववानुकत्वात् कृतस्य शपो लुगित्यर्थः । परिमाणे पचः । परिमाणं प्रत्यादि । तस्मिन् कर्मण्युपपदे पचेः खशित्यर्थः खारिम्पच इति । 'खित्यन-व्ययस्य' इति ह्रस्वः । मुम् । मितनखे च । मिते नखे च कर्मण्युपपदे पचेः खशित्यर्थः । नखानां विक्रित्यसंभवादाह पचिरत्रेति । विध्वरूपोत्तुदः ।

एव शरणम् । नासिकंधम इति । 'प्राग्राध्मा-' इति वमादेशः । नाडीमुष्टयोश्च । यथासंख्यं नेति । एतच्चेहैव सूत्रे भाष्ये वृत्तौ च स्थितम् । यत्तु 'यथासंख्यम्' इति सूत्रे नाडीमुष्टयोरित्युदाहृतं भाष्ये तत्प्राप्तिमात्रानिप्रायेणेत्येकं । शब्दकौस्तुभे तु मतभेदेन तद्-बोध्यमिति स्थितम् । घटोखारीखरीपूवति । जयादित्यस्तु वातशब्दमप्युदाजहार । वातंवमः वातंवय इति । तत्तु भाष्यादौ न दृश्यत इति मूले एवोपेक्षितम् । उदि कूले । ननु कूलस्ये-वोच्छ्वदस्यापि सप्तम्यन्तत्वादुपपदत्वं स्यात्ततश्च रुजिवहिभ्यां सह यथासंख्यं स्यादिति चेत् । अत्राहुः—नाडीमुष्टयोरितिवल्लाघवाद्रूपल्योरिति वक्तव्ये उदोति व्यस्तोच्चारणान्नोपपदम् । एवं चोदोति पञ्चम्याः स्थाने सप्तमी, रुजिवहोरिति तु पञ्चम्याः स्थाने षष्ठीति । एतच्च यथासंख्य-सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । किं च रजः सकर्मकत्वात्कर्मण्युपपत्तिरिति तेन कूलं विशेष्यते नोच्छ्वदः ।

नंवांगान्तस्य लोपः । अल्नुदः । २९५१ असूर्यललाटयोर्दृशितपोः । (३-२-३६)
 असूर्यमित्यसमर्थममानः । दृशिना नत्रः नंन्वान् । सूर्यं न पठ्यन्तीत्यसूर्यमश्या राजदाराः ।
 ललाटन्तः सूर्यः । २९५२ उग्रम्पश्येरन्मदपाणिन्धमाश्च । (३-३-२७) एते निपा-
 त्यन्ते । उग्रमिति क्रियाविशेषणं तस्मिन्नुपपदे द्वेः नञ् । उग्रं पठ्यन्तीत्युग्रमश्वः ।
 उग्रादकं तेन माद्यति शेष्यतेऽविश्वतत्वादिति इन्मन्देशे भेदज्योतिः । इह निपातनाच्छयन्न ।
 पागयोऽन्वायन्तेऽस्मिन्निति पाणिन्धमाऽश्या । अन्वकाराद्यावृत्त इत्यर्थः । तत्र
 हि नञाद्यन्तोऽन्वाय पागयः नञ्चन्ते । २९५३ प्रियवशे वदः खच् ।
 (३-२-३८) प्रियंवदः । वयंवदः । 'गमेः नृपि वाच्यः' (वा० २००९) ।

विधुः, अल्नुदः, अनयोः कर्मणोरुपपदयोः तुदः खजित्यर्थः । विधुंतुद इति । विधुश्चन्द्रः तं तुद-
 तीति विग्रहः । राहुरित्यर्थः । अल्नुदश्च उकारादुपरि भुमि कृते सकारस्य संयागान्तलोप
 इत्यर्थः । अल्नुद इति । अल्मर्मं तत्तुदतीति विग्रहः । असूर्यललाट । दृशितपोरिति
 पञ्चम्यर्थे षष्ठी । असूर्ये ललाटे च कर्मण्युपपदे दृशेस्तपेथ नञित्यर्थः । असूर्यमिति ।
 असूर्यमश्या इत्युदाहरणे असूर्यमित्यसमर्थममानः सौम इत्यर्थः । कुतोऽमामर्थ्यमित्यत आह
 दृशिनेति । सूर्यं न पठ्यन्तोत्यर्थं नत्रो दृशिनान्वितत्वेन सूर्यगर्वेनान्वयानावादित्यर्थः ।
 लालटन्तः सूर्य इति । ललाटे तनतीति विग्रहः । सूर्यं पठ्यन्ता ललाटस्य अवश्यं तापादिति
 नावः । उग्रम्पश्य । उग्रम्पश्य, इरम्मद, पाणिन्धम एवा द्वन्द्वः । उग्रम्पश्य इति । त्रि-
 शन्, पर्यादेशः । इराशब्दस्य विवरणम्—उदकमिति । इरम्मद इति । 'खित्यनव्ययस्य' इति
 ह्रस्वः । मदेर्देवादिनत्वात् व्यनमाङ्क्याह निपातनाच्छयन्नेति । पाणिन्धम इति । शपि
 'मात्रा—' इति वमादेशः । प्रियवशे । प्रिये वशे च कर्मण्युपपदे वदवातोः खजित्यर्थः ।
 नञि प्रहृते खजिवेत्तरमूत्रे प्रयोजनं वक्ष्यते । गमेः नृपि वाच्य इति । खजिति
 शेषः । ननु नंजागामित्यनुवृत्तौ 'गमञ्च' इति वक्ष्यमाणमूत्रेणैव निन्दे किमर्थमिदं
 अमत्तत्रावित्वेनासंभवान्, तदेतदह उत्पूर्वाभ्यामित्यादिना । विधुन्नुद इति ।
 'अर्द्धपदजन्तस्य—' इत्युकारात्परो मुन् । 'तमस्तु गङ्गाः स्वर्मानुः मैहिकेयो विधुन्नुदः'
 इत्यमरः । अल्नुद इति । 'अल्नुदं नु मर्मस्त्वृक्' इत्यमरः । 'व्रगांजिन्न्यामी-
 मन्तः' इति च । असूर्यपश्या इति । 'पात्राणा—' इति षष्ठादेशः । पुत्तिपरं
 चेदम् । एवं नान राजदारा गुप्ता यदपरिदृश्यदर्शनं सूर्यमपि न पठ्यन्ति किं पुनः
 परपूष्पमिति । तेन नञपि सूर्यदर्शने प्रयोगां न विवक्ष्यते । यदा नु सूर्यानावदर्शन-
 मानं सूर्येतरचन्द्रादेर्दर्शनं वा विवक्षितं तदा नञ् न भवत्यनभिधानादिनि न्यामकारा-
 दयः । प्रियवशे वदः खच् । नकारा मुनयश्चतारस्तु 'गचि ह्रस्वः' इति विशेष-
 पत्तायं इति वृत्तिः । से ह्रस्व इत्युच्यमाने एजेः खन् जनमेजय इत्यत्रापि स्यादिति
 नदाशयः । 'एकानुदव्यग्रहणे द्वयनुदव्यस्य न ग्रहणम्' इति नञि न भविष्यतीत्या-
 सिना वृत्तिरन्यन्यानुत्त्वगङ्गाः । नञि प्रहृते प्रहृणन्तमङ्गमुनगरादं । द्विपत्ता

असंज्ञार्थमिदम् । मितङ्गमो हस्ती । 'विहायसो विह इति वाच्यम्' (वा० २०१०) 'खच्च द्विवाच्यः' (वा० २०११) विहङ्गः, विहङ्गमः । भुजङ्गः, भुजङ्गमः । २६५४ द्विषत्परयो-
स्तापेः । (३-२-३९) खच् स्यात् । २९५५ खचि ह्रस्वः । (६-४-९४) खच्परे णौ
उपधाया ह्रस्वः स्यात् । द्विपन्तं परं वा तापयतीति द्विपन्तपः, परन्तपः । घटघटीग्रहणा-
ङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्या । तेनेह न । द्विपन्तौ तापयतीति द्विपन्तापः । २९५६
वाचि यमो व्रते । (३-२-४०) वाक्छब्द उपपदे यमेः खत्स्यादव्रते गम्ये ।
२६५७ वाचंयमपुरन्दरौ च । (६-३-६९) वाक्पुरोरमन्तत्वं निगद्यते ।

वार्तिकमित्यत आह असंज्ञार्थमिदमिति । विहायस इति । विहायशब्दः आकाशे वर्तते ।
तस्मिन्नुपपदे गमेः खच् । 'गमश्च' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण पूर्ववार्तिकेन वा सिद्धः खच् 'च' इत्य-
नूद्यते । प्रकृतेर्विहायशब्दस्य विहादेशो वाच्यः, स च खच् द्विवाच्य इत्यर्थः । विहङ्ग
इति । डित्त्वपक्षे तत्सामर्थ्यादभस्यापि टेलोः । विहङ्गम इति । विहायसा गच्छतीति
विग्रहः । भुजङ्गम इति । भुजैर्गच्छतीति विग्रहः । द्विषत्परयोः । 'तप दाहे' चुरादिः, 'तप
सन्तापे' भ्वादिः । द्वयोरपि ण्यन्तयोस्तापेरिति निर्देशः । खच् स्यादिति । द्विपत्, पर
अनयोः कर्मणोरुपपदयोः तापेः खजित्यर्थः । द्विपत् तापि अ इति स्थिते आह खचि ह्रस्वः ।
'दोषो णौ' इत्यतो णाविति 'ऊदुपधायाः-' इत्यत उपधाया इति चानुवर्तते, तदाह खच्परे
णाविति । खशि प्रकृते खचो विविरिह ह्रस्वार्यः णिलोपार्थश्च । खशि तु तदुभयं न स्यात्,
खशः शित्त्वेन सार्वधानुक्तया णिलोपासंभवात् । न च इहैव सूत्रे खञ्जिवीयताम्, पूर्वसूत्रे
खशेवानुवर्ततामिति वाच्यम्, अन्यतोऽपि निवानार्थत्वात् । एवं च 'गमेः सुपि-' इति वार्तिकम्
एतल्लव्यार्थक्यनपरमेवेत्याहुः । द्विपन्तप इति । 'अर्द्धद्विपत्-' इति तकारात्प्राग् मुम् ।
परन्तप इति । परः शत्रुः । ननु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया द्विपतीशब्देऽप्युपपदे तापः खचि
द्विपतोतप इति स्यात् द्विपतीताप इत्यण्यन्तं न स्यादित्यत आह घटघटीति । 'शक्तिलाङ्ग-
लाङ्कुशयष्टितोमरघटघटीघनुष्पु ग्रहेरुपसंख्यानम्' इत्यत्र घटग्रहणेनैव लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषया घटीशब्दस्यापि सिद्धे पुनर्घटीग्रहणाद् लिङ्गविशिष्टपरिभाषा अनित्येति विज्ञायते
इत्यर्थः । उपपदविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेति ड्याप्सूत्रे भाष्याच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।
वाचि यमो व्रते । इत्यादि वक्तव्यम् । वाचंयमपुरन्दरौ च । वाक्पु-

इत्यत्र ह्रस्वाणिलोपौ यथा स्यातां शप् च भावमिति । नन्वेवमुत्तरत्रैव क्रियतामिति
चेत् । सत्यम् । इह करणन्यतोऽपि क्वचिद् भवतीति ज्ञापनार्थम्, तेन 'गमेः सुपि-'
इति नापूर्वं वार्तिकं किं तु ज्ञापकसिद्धमेव । असंज्ञार्थमिति । संज्ञायां तु वक्ष्यमा-
णेन 'गमश्च' इति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः । विहंगम इति । विहायसा अका-
शेन गच्छतीति विग्रहः । पूर्ववार्तिकेनैक्यमकृत्वा 'खच्च द्विवा' इति पृथक्करणसामर्थ्या-
दन्यत्रापि क्वचिद्भवतीत्याशयेनोदहरति भुजंगः, भुजंगम इति । इह 'गमेः
सुपि-' इति खच् । द्विपन्तप इति । 'अर्द्धद्विपत्-' इति मुमि कृते संयोगान्त-

वाचंयनां मौनव्रती । व्रते किम्-अशक्त्यादिना वाचं यच्छतीति वाग्यामः । २९५८
पूःसर्वयोर्दारिसहोः । (३-२-४१) पुरं दारयतीति पुरन्दरः । सर्वसहः । सहिग्रहण-
नसंज्ञार्थम् । 'भगे च दारेः' (वा० २०१३) इति काशिका । बाहुलकेन लब्धमिदमित्याहुः
भगं दारयतीति भगन्दरः । २९५९ सर्वकूलाभ्रकरीषेषु कयः । (३-२-४२) सर्वङ्कपः
ऋतः । कूलङ्कपा नदी । अन्नङ्कपा वायुः । करोपङ्कपा वात्सा । २९६० मेवर्तिभयेषु
कृन्मः । (३-४३) मेवङ्करः । ऋतिङ्करः । भयङ्करः । भयशब्देन तदन्तविधिः ।
अभयङ्करः । २९६१ ज्ञेमप्रियमद्रेऽण् च । (३-२-४४) एषु कृत्राणस्यात् ।
चात्त्वच् । ज्ञेमङ्करः, ज्ञेनकारः । प्रियङ्करः, प्रियकारः । मद्रङ्करः, मद्रकारः, वेति वाच्ये-
ऽग्रहणं हेत्वादिषु टो ना भूदिति । कथं तर्हि 'अल्पास्मः ज्ञेमकरः' इति ।
कर्मणः शेषत्वविवक्षायां पचाद्यच् । २९६२ आशिते भुवः करणभावयोः ।

रोरिति । वाचं यच्छतीति, पुरं दारयतीति च विग्रहे यमेदरिश्च खच् । ननु लुकि वाचं
यम, पुरं दार, इति स्थिते वाचपुरोदमन्तत्वं निपात्यते इत्यर्थः । 'अर्वादिपदजन्तस्य—' इति
मुनस्तु न प्रसक्तिः । पूःसर्वयोर्दारिसहोः । दारिसहंरिति पञ्चम्यर्थे पष्ठो । पुरं शब्दे च
कर्मवाचिन्युपदे दारेः सहैव त्रिजित्यर्थः । यवासंख्यमन्वयः । दारोति ण्यन्तस्य ग्रहणम् ।
पुरन्दर इति । पुरं दारयतीति विग्रहे दारेः खचि गिलांसे 'खचि ह्रस्वः' इत्युपवाहस्वे
सुपो लुकि 'वाचंयमपुरन्दरी च' इति निपातनादमन्तत्वम् । ननु 'संज्ञायां भृतृवृजिवारि-
सहितपिदमः' इत्येव सिद्धे सहयानारिह ग्रहणं व्ययमित्यत आह असंज्ञार्थमिति । भगे
चेति । इत्यादि स्मृम् । ऋतिङ्कर इति । ऋतिर्गननम् । अभयङ्करशब्दं सावयितुमाह
भयशब्देन तदन्तविधिरिति । इदं च 'ज्ञेन विधिः—' इत्यत्र भाष्ये स्मृम् । ज्ञेमप्रिय ।
ननु 'ज्ञेमप्रियमद्रे वा' इति त्रिवा विकल्पविवौ खजभावे कर्मण्यण्' इत्यस्य सिद्धत्वाद-
प्यग्रहणं व्ययमित्यत आह वेति वाच्ये इति । हेत्वादिष्विति । 'कृत्रा हेतुताच्छ्रौत्यानु-
लोम्येषु' इति विहित इत्यर्थः । कथं तर्हीति । 'कृत्रा हेतु—' इत्यस्य जगा वाचात् ज्ञेमकार
इति भवितव्यम् । खचि तु मुन् स्यादित्याशेनः । सनायते कर्मणः शेषत्वेति । तथा च
कर्मागमदामावाद् अगभावे वाजिति भावः । ज्ञेमङ्करोति तु गौरादित्वाद् आपित्याहुः ।

लोचः । वाचि यमो व्रते । निपात्यत इति । न चैवं खच् प्रत्ययाऽन्यत्रैव निपात्यता-
मिति वाच्यम्, व्रतादन्वयापि प्रसङ्गात् । यदि तु निपातनवशदेव व्रतविषयता आश्रयते
तत्रैव वा व्रतग्रहणं क्रियते वाचंयमा व्रते पुरन्दरश्चेति तदा इह 'वाचि यमो व्रते' इति
सूत्रम्, 'पूःसर्वयोः—' इत्यत्र पुरिदारोरित्यंशश्च शक्यमक्तुम् । पूःसर्वयोः ।
दृ दिदारणे अयमेव गृह्यते न तु द मये दृङ् आदर इत्येताविति संप्रदायः ।
असंज्ञार्थमिदम् । संज्ञायां तु 'संज्ञायां भृतृवृजि—' इति वक्ष्यमाणेन सिध्यतीति भावः ।
आशितंभव इति । यावता ओदनेन अतिशयादिर्भोजितो भवति स एवमुच्यते । इह
वासरूपविधिना ल्युडपि । आशितमवनम्, घञ् तु बाध्यत एव सत्त्वादित्याहुः ।

(३—२—४५) आशितशब्द उपपदे भवतेः खच् । आशितो भवत्यनेनाशितम्भव
 बोदनः । आशितस्य भवनमाशितम्भवः । २६६३ संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमेः ।
 (३—२—४६) विश्वं विभर्तीति विश्वम्भरः । विश्वम्भरा । 'रथन्तरं' साम । इह रथेन
 तरतीति व्युत्पत्तिमात्रम्, न त्ववयवार्थानुगमः । पतिवरा कन्या । शत्रुञ्जयो हस्ती ।
 युगन्वरः पर्वतः । शत्रुंसहः । शत्रुन्तपः । अरिन्दमः । दमिः शमनायाम्, तेन सकर्मक
 इत्युक्तम् । मतान्तरे तु अन्तर्भावितप्यर्थोऽत्र दमिः । २६६४ गमश्च । (३—२—४७)
 सुतङ्गमः । २९६५ अन्तात्यन्ताध्वदूरपारसर्वानन्तेषु डः । (३—२—४८) संज्ञाया-
 मिति निवृत्तम् । एषु गमेडः स्यात् । डिङ्सामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । वन्तं गच्छती-
 त्यन्तग इत्यादि । 'सर्वत्रपन्नयोरुपसंह्यानम्' (वा० २०१४) । सर्वत्रगः । पन्

आशिते । करणे उदाहरति आशितो भवत्यनेनेति । भावे उदाहरति आशितस्य
 भवनमिति । संज्ञायाम् । खजिति शेषः भृ, तृ, वृ, जि, धारि, सहि, तपि, दमि एषा-
 मष्टानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । विश्वम्भर इति । विष्णोरियं संज्ञा । विश्वम्भरेति ।
 वृथिव्याः संज्ञा इयम् । रथन्तरमिति । तृवातोः खच् । रथेन तरितृत्वस्य सामविशेषे
 असंभवादाह इहेति । वृवातोऽरुदाहरति पतिवरेति । शत्रुञ्जय इति । जिवातोः खच् ।
 धारोति प्यन्तग्रहणम्, तस्योदाहरति युगन्धर इति । युगं वारयतीति विग्रहः । 'खचि
 ह्रस्वः' इत्युपधाह्रस्वः, णिलोपः । शत्रुंसह इति । शत्रून् सहते इति विग्रहः । ह्रस्वादि
 पूर्ववत् । एवमग्रेऽपि । शत्रुन्तप इति । शत्रून् तपतीति विग्रहः । अरिन्दम इति ।
 अरिषु निग्रहविषये शमयतीत्यर्थः । दमिः शमनायामिति । 'दमु उपशमे' इति घातुपाठे
 उपशमशब्दे शमेर्ष्यन्ताद् घञ् । तथा च दाम्यतीत्यस्य उपशमयतीत्यर्थश्चयणात् सकर्मकत्वमिति
 भाववादिमते सकर्मकोऽप्यमित्यर्थः । मतान्तरे त्विति । 'दमु उपशमे' इत्युपशमार्थस्य दमेर-
 कर्मकत्वमिति हरदत्तादिभिरुक्तमित्यर्थः । गमश्च । संज्ञायां खजिति शेषः । अन्तात्यन्त इत्यादि

न चात्र क्तल्युट्त्तुमुन्खल्येषु वासरूपविभिर्निति ल्युटो निषेधः शङ्क्यः । यत्र हि घनादेर्वाचि-
 कत्वेन क्तल्युडादयः प्रसक्तास्तत्र नित्यं बाधो न तु विकल्पेनेति तस्यार्थः । इह तु ल्युटो-
 ऽप्यपवादः खच् । अत्र वासरूपन्यायो निर्वाच एव । एतच्च आशितभवनमित्युदाहरतो
 ज्यादित्यापि संमतमेवेति दिक् । संज्ञायां भृतृ । 'विश्वम्भरः कैटभजित्' । 'रसा विश्वम्भरा
 स्थिरा' इत्यमरः । व्युत्पत्तिमात्रमिति । तत्फलं तु स्वरावग्रहौ 'रथन्तरमाजभारा वसिष्ठ'
 इत्यत्र हि । रथमित्यवगृह्णन्ति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वं चाधीयते । अखण्डत्वे
 त्ववग्रहो न स्यान्नखण्डित्यस्येत्याद्युदात्तश्च स्यात् । इत्युक्तमिति । भाववाद्यनुरोधेनेत्यर्थः ।
 मतान्तरे त्विति । हरदत्तादिमत इत्यर्थः । चित्तव्यापारोपरमः शमः, इन्द्रियव्यापारोपर-
 मस्तु दम इत्यादि वेदान्तग्रन्थाश्चेहानुकूलाः । संज्ञायां किम्, कुटुम्बं विभर्तीति कुटुम्बभारः ।
 गमश्च । पूर्वसूत्र एव गमिर्नोक्तः उत्तरसूत्रे गमेरेवानुवृत्तियथा स्यात् भृप्रभृतीनां भाभूदिति ।

पजितं गच्छतीति पन्थाः । पन्नमिति पद्यतेः क्तान्तं क्रियाविशेषणम् । 'उरसो लोपश्च' (वा० २०१५) । उरसा गच्छतीत्युगः । 'सुदुरोरधिकरणे' (वा० २०१६) सुखेन गच्छत्यत्र सुगः । दुर्गः । 'अन्यत्रापि दृश्यत इति वक्तव्यम्' (वा० २०१८) । ग्रामगः । 'हे च विहायसो विहादेशो वक्तव्यः' (वा० २०११) । विहगः । २९६६ आशिपि हनः । (३-१-४९) शत्रुं वव्याच्छत्रुदः । आशिपि किम्-शत्रुघातः । 'दारावाहनांशान्तस्य च टः संज्ञायाम्' (वा० २०१९) । दारुशब्दे उपपदे आहूपूर्वाद्धन्तेरन् टकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इत्यर्थः । दारुघाटः । 'चारौ वा' (वा० २०२०) चारुघाटः चारुघाटः 'कर्मणि समि च' (वा० २०२१) । कर्मण्युपपदे संपूर्वाद्धन्तेरुक्तं वेत्यर्थः । वर्णान्तिहन्तीति वर्णसंघाटः । पदसंघाटः । वर्णसंघातः । पदसंघातः । २६६७ अपे क्लेशतमसोः । (३-२-५०) अपपूर्वाद्धन्तेडः स्यात् । अनाशोरर्थमिदम् । क्लेशापहः पुत्रः । तमांशहः सूर्यः । २६६८ कुमारशीर्षयोर्णिनिः । (३-२-५१)

व्यक्तम् । सर्वत्रपन्नयोरिति । सर्वत्रशब्दे पन्नशब्दे चोपपदे गमेडस्योपसंहयानमित्यर्थः । उरस इति । उरसि उपपदे गमेडं उरश्शब्दान्तस्य लोपश्चेति वक्तव्यमित्यर्थः । सुदुरोरिति । सु, दुर् अनयोत्पन्नयोर्गमेडः स्याद् अविकरणे वाच्ये इत्यर्थः । अन्यत्रापि दृश्यत इति । अन्येष्वप्युपपदेषु अन्येभ्योऽपि वानुभ्यो ङो दृश्यते इत्यर्थः । अनेनैव सिद्धे 'सर्वत्रपन्थाः' इत्यादि प्रपञ्चायमेव । एवं च 'सप्तम्यां जनेडः' इत्यत्रापि 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति प्रपञ्चायमेव । हे चेति । विहायसो विह इत्युक्तस्य खज्विपयत्वादिदं वचनम् । विहग इति । खजि तु मुमि विहङ्गम इति रूपम् । आशिपि हनः । कर्मण्युपपदे हन्तेडः स्याद् आशिपि गम्यायामित्यर्थः शत्रुघात इति । आशोरभावाङ्ङानावे अण् । 'हनस्त-' इति तत्त्वम् । दारावाहन इति । वार्तिकमिदम् । दारौ आहनः अण् अन्तर्भवेति च्छेदः । ग्रन्थनियोगेन ट्वविधानार्थमिदम् । चारौ वेति । वार्तिकमिदम् । चारुशब्दे उपपदे आहू-पूर्वाद्धन्तेः अण्, अन्तस्य टः वा स्यादित्यर्थः । कर्मणि समि चेति । वार्तिकमिदं । उक्तं वेति । अण् अन्तस्य ट इत्यर्थः चारुवित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये कर्मणोऽत्युक्तिः । अपे क्लेश-तमसोः । 'आशिपि हनः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह अनाशोरर्थमिति । कुमारशीर्षयोर्णिनिः । अनयोत्पन्नयोः हन्तेर्णिनिः स्यादित्यर्थः । नकारादिकार सुदुरोरिति । कर्मणि तु 'ईपद्दुःसुपु-' इति खलेव । सुखेन गम्यत इति सुगमः । पन्थाः । दुर्गमः । दाराविति । शब्दापेक्षया पुल्लिङ्गता, तदाह दारुशब्दे इति । 'काष्ठं दादित्त्वनं त्वेव' इत्यमरः । ट्विविधानार्थमिदम् । अण् तु 'कर्मण्यण्' इत्येव सिद्धः । 'अन्योऽन्यस्य' इत्येव सिद्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टायम् । अन्यथा हि टप्रत्ययः संभाव्येत । दावाहन्तीति दारुघाटः । गोवाकालकादारुघाटस्ते वनस्पतीनाम् । कुमार-शीर्षयोर्णिनिः । एतयोः कर्मणोत्पन्नयोर्हन्तेर्णिनिः स्यात् । 'मुप्यजातौ-' इत्यादिभिः सिद्धे ताच्छ्रौत्यावश्यकवाचमर्थविरहेऽपि णिन्यर्थं शिरसः शीर्षभावायं वच-

कुमारघातो । शिरसः शीर्षभावो निपात्यते । शीर्षघातो । २६६६ लक्षणे जायापत्योष्टक् । (३-२-५२) हन्तेष्टक्याल्लक्षणवति कर्तरि । जायाघ्नो ना । पतिघ्नो स्त्री । २६७२ अमनुष्यकर्तृके च । (३-२-५३) जायाघ्नस्तिलकालकः । पतिघ्नो पाणिरेखा । पतिघ्नं घृतम् । अमनुष्य इति किम्-आबुघातः शूद्रः । अय कथं बलभद्रः प्रलम्बघ्नः, शत्रुघ्नः कृतघ्न इत्यादि । मूलविभुजादित्वासिद्धम् । चोरघातो नगरघातो हस्तीति गृवाहुलकादणि । २६७१ शक्तौ हस्तिकवाटयोः । (३-२-५४) हन्तेष्टक्याच्छक्तौ चोत्यायाम् । मनुष्यकर्तृकार्थमिदम् । हस्तिघ्नो ना । कवाटघ्नश्चोरः कपाटेति पाठान्तरम् । २९७२ पाणिघताड्यौ शिल्पिनि । (३-२-५५) हन्तेष्टकितलोपो घत्वं च निपात्यते पाणिघताड्योरुपपदयोः । पाणिघः । ताडवः । शिल्पिनि किम्-पाणिघातः ताडघातः । 'राजघ उपसंख्यानम्' (वा० २०२२) । राजानं हन्ति राजघः ।

उच्चारणार्थः । लक्षणे । लक्षणवतीति । सूत्रे लक्षणशब्दः अशंभाद्यजन्त इति भावः । जायाघ्नो नेति । जायाहननसूचकलक्षणवान् पुरुष इत्यर्थः । 'गमहन-' इत्युपघालोपः । पतिघ्नी स्त्रीति । पतिहननसूचनलक्षणवतीत्यर्थः टित्वाद् डीप् । अमनुष्य । अमनुष्यकर्तृके घात्वर्थे वर्तमानादन्तेः कर्मण्युपपदे टित्यर्थः । जायाघ्नस्तिलकालक इति । तिलाकृतिकृष्णविन्दुरित्यर्थः । पूर्वभूत्रस्य लक्षणवति कर्तरि प्रवृत्तिरिति भावः । अथ कथमिति । प्रलम्बघ्नादौ हन्तेर्मनुष्यकर्तृकतया टकोऽसंभवादित्याक्षेपः । समावृत्ते मूलविभुजादित्वासिद्धमिति । कप्रत्ययेनेति भावः । ननु चोरघातो हस्तीत्यादि कथम्, अमनुष्यकर्तृकत्वेन हन्तेष्टको दुर्वारत्वादित्यत आह चोरघात इत्यादीति । गृवाहुलकादणीति । 'हृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणादणि समावेयमिति भावः । शक्तौ हस्तिकवाटयोः । हरितघ्न इति । हस्तिनं हन्तुं शक्त इत्यर्थः । एवं कवाटघ्नः । पाणिघताड्यौ । पाणिना हन्तीति पाणिघः । ताडः ताडनं तेन हन्तीति ताडघः । मल्लाक्षिः । राजघ उपसंख्यानमिति । राजघशब्दे उक्तनिपातनस्य उपसंख्यानम् । लक्षणवतीति । सूत्रे लक्षणशब्दोऽशंभाद्यजन्त इति भावः । जायाघ्न इति । जायामरणसूचकं पाणिरेखाविशेषादिकं यस्यास्ति स तां हन्तीति गौणो व्यवहारः । एवं पतिघ्नीत्यत्रापि बोध्यम् । अमनुष्यकर्तृके च । मनुष्यभिन्नकर्तृकेषु वर्तमानादन्तेः कर्मण्युपपदे टक् स्यात् । यद्यप्यमनुष्यशब्दो वृद्ध्या रक्षः पिशाचादीनाहेति प्राग्युक्तं तथापीह लक्ष्यानुरोधेन व्याख्यातव्यमित्याशयेनाह तिलकालक इत्यादि । नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति ठगणोः सारूप्याद्व्यतिरिक्तव्यप्रवृत्तेराह गृवाहुलकादिति । शक्तौ हस्ति । शक्तौ किम्, विषेण हस्तिनं हन्तीति हस्तिघातः । यद्यपीह शक्तिरस्ति अशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेस्तथापि शक्तिग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षो विज्ञायते तेन स्वबलेनैव हन्तुं या शक्तिः सा गृह्यते । कपाटघ्न इति । कं शिरः पाटयति प्रविशत इति कपाटम् । पाठान्तरे तु अटतेः पचाद्यच् । 'कवं चोप्ये' इत्यत्र योग-

२९७३ आढ्यमुभगस्थूलपलितनग्नान्वप्रियेषु च्यर्थेष्वचौ कृञः करणे ल्युन् । (३-२-५६) एषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु कर्मसूपपदेषु कृञः ल्युन्स्यात् । अनाढ्यमाढ्यं कुर्वन्त्यनेन आढ्यंकरणम् । 'अचौ' किन्-आढ्यो कुर्वन्त्यनेन । इह प्रतिषेधसामर्थ्याल्ल्युडपि नेति काशिका । भाष्यमते तु ल्युट् स्यादेव । अच्चाविल्युत्तरार्थम् । २९७४ कर्तरि भुवः खिण्णुच्चक्रौ । (३-२-५७)

नमित्यर्थः । आढ्यमुभग । आढ्य, मुभग, स्थूल, पलित, नग्न, अन्व, प्रिय एषां सप्तानां इन्द्रास्सप्तमी । ल्युन् स्यादिति । करणे वाच्यं इति शेषः । 'करणाविकरणयोश्च' इति ल्युट्-पवादोऽयम् कर्तरीति तु अत्र न संबध्यते । आढ्यङ्करणमिति । राजाद्यनुवर्तनमिति शेषः । कृञः ल्युन् अनादेशः, 'अर्वादिपदजन्तस्य-' इति मुम् । मुभगङ्करणमित्याद्यनुदाहार्यम् । आढ्योऽकुर्वन्त्यनेनेति । अत्र च्विप्रत्ययसत्त्वाद् न ल्युन्निति भावः । ननु ल्युडपवादभूतल्यु-नभावपक्षे उत्सर्गभूतो ल्युट् कृतो नैत्यत आह इहेति । यदि ल्युडपवादल्युनभावे उत्सर्गभूतो ल्युट् स्यात्, तदा ल्युन्निधिरनर्थकः स्यात् । च्यन्ते उपपदे ल्युन्ल्युटोः रूपे विशेषाभावात् न च ल्युनि मुम्, ल्युटि तदभाव इत्यस्ति विशेष इति वाच्यम्, च्विप्रत्ययान्तस्याव्ययत्वेन ल्युनि सत्यपि मुमभावाद् 'अर्वादिपदजन्तस्य-' इत्यत्रानव्ययस्येत्यनुवृत्तेः । एवं च 'अचौ' इति च्यन्ते उपपदे ल्युनः प्रतिषेधसामर्थ्यात् ल्युनभावे ल्युडपि नेति विज्ञायत इति काशिकामतमित्यर्थः । एवं च 'अचौ' इति च्यन्ते उपपदे ल्युन्प्रतिषेधः ल्युनभावपक्षे ल्युडभावार्य इति स्थितम् । भाष्यमते त्विति । भाष्ये 'ल्युनि च्विप्रतिषेधाननर्थक्यम् । ल्युट् ल्युनोरविशेषात् । मुमर्थमिति चेन्न अव्ययत्वात्, इत्यादिसंदर्भेण अच्चिग्रहणं ल्युन्निधौ प्रत्याख्याय 'अचौ' इत्युत्तरार्थमित्यु-क्तम् । तन्मते तु च्यन्ते उपपदे ल्युना मुक्ते ल्युट् स्यादेवेत्यर्थः । कर्तरि भुवः । खिण्णुचि

विभागात्काः क्वादेशेन इतिहरदत्तः । आढ्यमुभग । च्यर्थेष्विति । अमृततद्भावविषयेष्वि-त्यर्थः । आढ्यंकरणमिति । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया आढ्यराशेऽयुपपदे यदा ल्युन् तदापि 'खित्यनध्यमस्य' इति ह्रस्वेन एतदेव रूपम् । आढ्योऽकुर्वन्त्यनेनेति । नन्विह ल्युनोऽभावेऽपि 'करणाविकरणयोश्च' इति ल्युटा नवितव्यमित्यत आह प्रतिषेधसामर्थ्यादिति । तथापि आढ्योऽकरणमिति रूपं ल्युट् ल्युनोस्तुल्यम् । न च ल्युनि मुमल्लस्यौ स्यात्तमिति वाच्यम्, अन-व्ययस्येति पशुदासात् । 'ऊर्वादिच्चिडाच्य' इति निपातसंज्ञकत्वेन च्यन्तस्य अव्ययत्वात् । न च ल्युनि सति 'उपपदनतिङ्' इति नित्यसमासो लभ्यते, ल्युटि तु नेति वाच्यम्, ल्युट्वपि गतिनमासस्य संनवात् । तस्यापि नित्यसमासत्वात् । न च द्वौप्रत्यये विशेषः, ल्युटि 'टिड्ढा-' इति सूत्रेण ल्युनि तत्रत्येन ल्युन उपसत्त्वानेन च द्वौपस्तुल्यत्वात् । नापि स्वरे विशेषः, ल्युटि लिट्स्वरेण ल्युनि नित्स्वरेण कृञ् उदात्तत्वाविशेषात् । न चोत्तरार्थमच्चाविल्युक्तमिति वाच्यम्, केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव ब्रूयात् । तदेत-दुक्तम् इह ल्युडपि नेति । भाष्यमते त्विति । भाष्यवार्तिकस्वरत्नेन ल्युटिश्च इति केवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते । अतस्तद्विरोधाद् वृत्तिकृन्मतमयुक्तमिति कैयटः ।

आढ्यादिषु च्यर्थेष्वच्यन्तेषु भवतेरेतौ स्तः । अनाढ्यः आढ्यो भवतीति आढ्यम्भविष्णुः आढ्य-
म्भावुकः 'स्पृशोऽनुदके किन्' (सू० ४३२) । घृतस्पृक् । कर्मणीति निवृत्तम् । मन्त्रेण स्पृश-
तीति मन्त्रस्पृक् । 'ऋत्विग्दधृःस्त्वग्दिगुष्णिगञ्जुयुजिर्बुध्नां च' (सू० ३७३) व्याख्यातम् ।
'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कश्च' (सू० ४२९) । 'समानान्ययोश्चेति वाच्यम्' (वा० २०२९)
सहक्, सहशः । अन्याहक्, अन्याहशः । 'क्तोऽपि वाच्यः' (वा० २०३०)

खचावितौ । खुकमि खचावितौ । आढ्यम्भविष्णुरिति । अनाढ्य आढ्यो भवतीति
विग्रहः । आढ्यम्भावुक इति । भित्त्वाद्वृद्धिः । करणग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये
कर्तृग्रहणम् । खिष्णुच इकारस्तु व्यर्थ एव इटा सिद्धेः । अच्चौ किम् ? आढ्यो-
भविता । स्पृशोऽनुदके किन्निति । व्याख्यातं हलन्ताविकारे । निवृत्तमिति ।
आवित्यर्थः । सहक, सहश इति । समानो दृश्यते इति न विग्रहः, कर्तव्येव

कर्तरि भुवः । अच्यन्तेऽपि विति । अच्चावित्यनुवर्तते । अन्यया आढ्योभविष्णुः आढ्यो-
भावुक इति स्यादिति भावः । कर्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थानुत्तरार्थं चेति प्राञ्चः ।
वस्तुतस्तु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेवानुवृत्तिसिद्धेः, उत्तरत्राप्युपयोगो नेति स्रष्टीकरिष्यमाण-
त्वाच्च । खकारो मुमर्थः । चकारः 'चित्' इत्यन्तोदात्तार्थः । अकारो वृद्धयर्थः । स्यादेतत्—
खिष्णुच इकारो मास्तु ख्णुरित्येवोच्यताम्, एवं चकारोऽपि न कर्तव्यः प्रत्ययस्वरेणैवाभि-
मतसिद्धेः, इकारादित्वसिद्धये इडागमे कृतेऽपि 'आगमा अनुदात्ताः' इति तस्यानुदात्तत्वात् । न
च 'कृत्योक्तेष्णुच्चावित्यश्च' इति स्वरसूत्रे अस्य ग्रहणं न स्यात् । चकारानुबन्धाभावादिकारस्य
लाक्षणिकत्वात्पत्वणत्वयोरसिद्धत्वेनेष्णु इति रूपभावाच्चेति वाच्यम् । कृतेऽपि इकारे 'तदनु-
बन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य' इति परिभाषया अलङ्कृतादीष्णुच एव ग्रहणं स्यान्न त्वेतस्य ।
इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्याग्रहणमिति चेदन्ततैवं ख्णुजयमस्तु तत्रेति कृते चकारानुबन्धसा-
मर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्त्विति किमिकारेणेति चित्यमेतत् । न चेह लाघवाभावादिकारोस्तु
चकार एव मास्त्विति शङ्क्यम्, एकमात्रो ह्रस्वा व्यञ्जनं त्वर्धमात्रकमिति सर्वसंमतत्वात् ।
यत्तु हरदत्तेनोक्तं पत्वणत्वयोः सामर्थ्यादस्य ग्रहणमिति तदापाततः स्तुजपेजया णुञ्जुलौ
प्रत्युत प्रक्रियालाघवेन पत्वणत्वयोः करणस्योचिततया सामर्थ्यायोगादिति दिक् । निवृत्तमिति ।
ननु स्पृशोः सकर्मकत्वात्कर्मण्युपपद इत्येव प्राप्येत इति चेत् । अत्र प्राञ्चः—पूर्वमूनात्कर्तरि
इत्यनुवर्तते सा चानुवृत्तिः 'कर्तरि कृत्' इत्यनेनैव कर्तरि किनः सिद्धत्वाद्व्यर्था सती कर्तृप्रच-
यार्था, कर्मण्युपपदे एकः कर्ता करणादौ चापर इत्येवं कर्तृप्रचयस्तथा च सुबन्ते उपपदे इति
फलितं भवतीति मन्त्रस्पृगित्याद्यपि सिद्धमिति । वस्तुतस्तु कर्तृग्रहणं व्यर्थमिति पूर्वसूत्र
एवोक्तम् । न चेह कर्तृप्रचयार्थं तदावश्यकमिति शङ्क्यम्, मन्त्रस्पृगित्यादेः विवपापि
सिद्धेः । न च विवपि कुत्वं न स्यादिति वाच्यम् । विवप्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहि-
बलादेव कुत्वसंभवादिति दिक् । सहगिति । तमिवेमं पश्यन्ति जनाः स इवार्थं

नाहम् । सद्यः । कन्यादयः । २९७५ सत्सूत्रिषु ब्रह्मदुक्त्युजविदभिर्दृष्टिदजिनी-
राजामुपसर्गोऽपि विवृत् । (३-२-३१) एतः विवृत्त्यादुपसर्गो सत्यज्ञाति च
मुच्यते । अतः । उपनिषत् । अष्टमः । प्रभुः । मित्रद्विद् । प्रद्विद् । मित्रघुक् । प्रघुक् ।
गोघुक् । प्रघुक् । अष्टघुक् । प्रघुक् । वेदविद् । निविदित्यादि । अग्रग्रामाभ्यां नयतेषां
वाच्यः । (वा० ५०६४) । अग्रगोः । ग्रामगोः । २९७६ भजो णिवः । (३-२-६२)
मुच्यते चोपपदे भजोऽपि स्यात् । अंशभाक् । प्रभाक् । २९७७ अदोऽनन्ते ।
(३-२-६८) विद् स्यात् । आनमति आनात् । सस्यात् । अतः किम्-अत्रादः । २९७८

विद्विधानात् । किन्तु कर्मकर्तारि किन्तुत्वौ । समानः पश्यतीति विग्रहः । समानत्वेन
ज्ञानविषया भवतीत्यर्थे इति भाष्ये स्पष्टम् । 'हृदयानुपु' इति समानस्य समानविकल्पः ।
तत्र 'विनाशोदरं' इत्यतो विनाशानुवृत्तेः समानदृक् सद्यः समानदृगः सद्य इति भाष्याच्च ।
अन्यादिगति । 'आ सर्वेतामन्' इत्यात्मन् । कसोऽपीति । त्यत्रापि समानान्ययोश्च
दृष्टेः कसोऽपि वाच्य इत्यर्थः । सत्सूत्रिषु । सद्, नृ, द्विष, दुह, दुह, युज, विद, मिद,
छिद, जि, ती, राज् एषां इन्द्रात्मन्यर्थे पठ्यते । अनुसर्गो इत्यस्य निवृत्त्यैव सिद्धे उपसर्ग-
मीति वचनम् अत्र नृ मुच्यते उपसर्गग्रहणं नेति जापनायनम् । तेन 'वदः मुनि कयम् च'
इति विग्रहरसर्गो न भवतीति भाष्ये स्पष्टम् । अमुसदिति । दिवि सोदनीति विग्रहः ।
'नाशमाद्या' इति न पठ्यम् । 'पूर्वपदान्' इति पठ्यं तु न भवति, तस्य च्छान्दसत्वाद्
'आदिनेया विविधः' इत्यत्र मुपानादित्वात् पठ्यमित्याहुः । उपनिषदिति । 'सदिरप्रते'
इति पठ्यम् । इत्यादीनि । काठिनित्, रज्जुच्छिन्ना । यशुजित्, 'ह्रस्वस्य मिति-' इति
तुक् । मेनानी, विराद् । अग्रग्रामाभ्यामिति । अग्रग्रामाभ्यामिति पठ्ये वचनम् ।
भजो णिवः । मुनि उपसर्गो चोपपदे भजोऽपि स्यात् । अंशभागिति । गित्वा-
दुपपत्तिः । अदोऽनन्ते । विद् स्यादिति । येषूपपत्तिदम् । अत्रगच्छन्ति

पश्यति ज्ञानविषयो भवतीति व्युत्पत्त्या कर्मकर्तारि प्रत्ययो क्लृप्तोऽनुपपत्त्या । सत्सूत्रिषु ।
पद्य विग्रहादी । नृ इति द्विषा नाहचर्चात्पूर्वपदानाविकल्प्य ग्रहणं न तु मुच्यतेमुच्यतेः ।
युजिर्, योनि, दुह समानी, द्वयोःपि ग्रहणम् । विद ज्ञाने, विद विचारणे, विद सत्तायाम्
वशागामिनि ग्रहणम् । विद्वत् लाम् इत्यस्य तु न ग्रहणम् । विद्वत्कारस्य विवक्षितत्वात् ।
युसदिति । 'पूर्वपदान्-' इति पठ्यं तु न भवति छान्दसीत्यनुवृत्तेः । तथा च भाष्यः-मनसु
येन मुच्यते त्वयोपपत्ति' इति । 'आदिनेया विविधः' इत्यत्र तु मुपानादित्वात्पठ्यमिति भाष्य-
वाच्यः । उपनिषदित्यत्र तु 'सदिरप्रते' इति पः । अग्रग्रामाभ्यामिति । 'च एषां
ग्रामगोः' इति निर्देशेन जापितमेतत् । तौनृद्वयविविधत्वे चेदम्, तेन कर्मण्यपि पठ्यं न
भवति । ग्रामगोः । ज्ञानस्य सामान्यविषयत्वाद् अग्रग्रामाभ्यामिति पठ्यं तेनाग्रगौरित्यपि
निवृत्तिरित्याहुः । अदोऽनन्ते । विद् स्यादिति । 'जन्मनश्चनमनमो विद्' इति
पूर्वपदानुवृत्तेः पूर्वपदान् विद् नोपपत्तिम् । तत्र हि 'छान्दसि नृः' इत्यनृच्छान्दसीत्य-

क्रव्ये च । (३-२-६९) अदेर्विट् । पूर्वेण सिद्धे वचनमण्वाधनार्थम् । क्रव्यात् ।
 धाममांसभक्षकः । कथं तर्हि 'क्रव्यादोऽप्य आशरः' इति । पक्वमांसशब्दे उपपदेषु ।
 उपपदस्य क्रव्यादेशः, पृषोदरादित्वात् । २६७६ दुहः कव्यश्च । (३-२-७०)
 कामदुघा । २६८० अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । (३-२-७५) छन्दसीति निवृत्तम्,
 मनिन्, कनिप्, वनिप्, विच् एते प्रत्ययाः घातोः स्युः । १६८१ नेड्वशि कृति ।
 (७-२-८) वशादेः कृत इण् स्यात् । शू, सुशर्मा । प्रातरित्वा । २६८२ विड्वनोर-
 नुनासिकस्याऽऽत् । (६-४-४१) अनुनासिकस्य आत्स्यात् । विजायत इति
 विजावा । ओण्, अवावा । विच्, रोट्, रेट् । सुगण् । २६८३ क्विप् च । (३-२-७६)
 अयमपि दृश्यते । 'सत्सूद्विप्-' (सू० २९७५) इति त्वस्यैव प्रपञ्चः । उच्चा-

सुप्युपपदे अदेर्विट् स्यादिति फलितम् 'जनसनखनक्रमगमो विट्' इति छान्दससूत्राद्विडित्यनु-
 वर्तते । सरयादिति । सत्यमतीति विग्रहः । अत्राद इति । कर्मभ्यण् । क्रव्ये च ।
 अदेर्विडिति । शेषपूरणमिदम् । अण्वाधनार्थमिति । क्रव्ये अदेर्विडेव न त्वणित्यर्थ-
 काभादिति भावः । कथं तर्हीति । क्रव्ये उपपदे अदेर्विडेवेति नियमादणोऽसंभवादित्याक्षेपः ।
 समावृत्ते पक्वमांसशब्द इति । तर्हि पक्वमांसाद इति स्यादित्यत आह उपपदस्य
 क्रव्यादेश इति । कुत इत्यत आह पृषोदरादित्वादिति । दुहः कव्यश्च । सुप्युपपदे
 दुहः कस्यात् प्रकृतेर्घश्चान्तादेश इत्यर्थः । कामदुघेति । घेनुरिति शेषः । काममपेक्षितं
 दुग्धे इति विग्रहः । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते । 'विजुपे छन्दसि' 'आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च'
 इत्यधिकारे इदं सूत्रम् । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । मनिनि अन्यो नकार इत्,
 इकार उच्चारणार्थः । कनिपि वनिपि च पकार इत् इकार उच्चारणार्थः । नेड्वशि कृति ।
 षष्ठ्यर्थे सप्तम्यौ । वशा कृद्विशेष्यते । तदादिविविः, तदाह वशादेरिति । सुशर्मेति ।
 शूघातोर्मनिन् । प्रातरित्वेति । इण्वातोः कनिप् । विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत् ।
 विड्वनोरिति सप्तमी । अनुनासिकस्य आदिति छेदः । विजावेति । जनेर्वनिप् । जनेर्नकार-
 स्य आकारः । सवर्णदीर्घः । अवावेति । ओणेर्वनिप् । णकारस्य आकारः अवादेशः ।
 विजिति । उदाह्रियते इति शेषः । रोट् रेडिति । 'रुप्, रिप् हिंसायाम्' विच् ।
 'वेरपृक्तस्य' इति बलोपः । सुगणिगति । गणेर्विच् । क्विप् च । अयमपीति ।
 सर्ववानुम्यः सौपपदेभ्यः नित्यपदेभ्यश्च छन्दसि लोके च क्विप् दृश्यते इत्यर्थः ।

नृवर्तनात् । कामदुघेति । घेनुरिति शेषः । कामं दोग्धोति विग्रहः । अन्येभ्योऽपि
 दृश्यन्ते । इह 'विजुपे छन्दसि' इत्यतो विच् प्रत्ययः । 'आतो मनिन्-' इति
 सूत्रान्मनिनादयश्चानुवर्तन्ते, तदाह मनिन्क्वनिवित्यादि । सुशर्मेति । सुष्ठु
 शृणोतीति विग्रहः । प्रातः एतीति प्रातरित्वा । इणः क्वनिपि 'ह्रस्वस्य पिति-'
 इति तुक् । अवावेति । अनुनासिकस्य आत्वे अवादेशः । सौ दीर्घनलोपौ । रोट्
 रेडिति । रुप् रिप् हिंसायाम् । उपधागुणः । जश्त्वचत्वे । बाह्व्रजिति पाठः ।

सत । पर्णञ्चत् । वाहभट् । २६८४ अन्तः । (८—४—२०) पदान्तस्यापि-
 नस्य णत्वं स्यादुपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्येत् । हे प्राण । 'शास ह्य—' (सू०
 २४८६) इतीत्तम् । मित्राणि शास्ति भिन्नशीः । 'आशासः कौ उपधाया इत्यं
 नाच्यम्' । (या० ४०७०) आशीः । इत्योत्ते । गीः । पूः । २६८५ इस्मन्-
 न्तत्वेन सिद्धेः 'सत्सूत्रि—' इति सूत्रे व्यर्थमित्यत आह सत्सूत्रिपेति । 'सत्सूत्रिप—'
 इति सूत्रं तु 'मित्रं च' इत्यस्यैव प्रपञ्च इत्यर्थः । उल्लासदिति । उल्लासाः संसत इति
 निगृहः । संसेः मित्रं, 'अनिदिताम्—' इति नलोपः, 'मसुसंभु—' इति दत्तम् । एवं
 पर्णञ्चत् । पर्णादि ऋसत इति निगृहः । वाहभट्टिति । वाहद् भ्रश्नति इति निगृहः ।
 ब्रह्मादिना कः । अन्तः । 'अनितेः' इति सुवमनुवर्ति, 'रपाभ्यां नो णः—' इति च । अत
 इति पक्षार्थे प्रथमा । पदस्यन्तो निनिधितः । उपसर्गदिसमासेऽपि इत्यत उपसर्गादित्यनु-
 वर्तते । तथाह पदान्तस्येत्यादिना । हे प्राणिनि । प्रवृत्तितः विभक्तात् संज्ञोभने-
 कवनवस्य हल्ल्यादिलोपः, नस्य णः । नलोपस्तु न, 'न डिसंभुद्धयोः' इति नियेयात् ।
 भिन्नशीरिति । मित्राणि शास्तीति निगृहः । शासेः मित्रं 'शास ह्यङ्गुलोः' इत्युपधाया
 इत्यम्, गौरुपधायाः—' इति दीर्घः । मित्रशिपावित्यादौ आदान्तत्वात् दीर्घः । आशासः क्त्वा-
 विति । 'आहः शासु ह्यङ्गाम्' इत्यात्मनेपदी । तस्म 'शास ह्यङ्गुलोः' इति इत्ते तु
 न भवति, अत परस्मैपदिन एव शासेर्ग्रहणात् । अन्यथा आशासो इत्यात्तापि इत्त-
 पतोः । अत आशासः क्त्वामिति मिथिः । इत्त्वोत्ते इति । गुमातोः मिथि, अत इत्ते,
 रपरस्ये सोल्लो, 'गौरुपधायाः—' इति दीर्घे गीरिति रूपम् । कृमातोः मिथि, 'उदोद्व-
 पूर्वस्य' इति श्रुतः उत्तरे, रपरस्ये, सुलोपे, उपमादीर्घे पुः इति रूपमित्यर्थः । इस्म-
 न्नन । इस्, मनु, मन, मि एषां चतुर्णां द्वन्द्वः । 'तदेर्धेऽङ्गुपसर्गस्य' इत्यातः प्रादे-
 वाहभट्टाद् भ्रश्नतीति निगृहः । वृत्तौ तु वाहभट्टिति पाठः । वट्ः रक्तभ्रः 'अनेपामपि
 दृश्यते' इति पूर्वपदास्तस्य दीर्घ इति हरदत्तः । अन्तः । अनितेरिति वर्तते अतश्चोत्तरपदा-
 पेक्षो गुणत्वे नातिरोक्षतायाज्यभिचारदत्त आह पदान्तस्येति । हे प्राणिनि । अत प्राणने
 मित्रं 'अनुनासिकस्य—' इति दीर्घः । 'न डिसंभुद्धयोः' इति नलोपनिषेधः ।
 अन्यथा तु नलोपेन भाव्यमिति संभुद्धयन्तमुदाहृतम् । भिन्नशीरिति । लोकोपि
 विप्रत्यये प्रत्ययलक्षणान्नायेन हलादिकप्रत्ययपरस्मैपदिन, वर्णाच्ये नास्ति
 प्रत्ययलक्षणमित्येतद्वर्णप्राधान्य एवेत्युक्त्यादिति भावः । आशास इति । शासु
 अनुज्ञाष्टौ, आहः शासु ह्यङ्गाम्, आत्मनेपदे 'शास इति—' इत्यादिना सिद्धे
 क्तोप उपधाया इतिमिति निगमार्थमिदम् । तेन आशासो इति सिद्धमित्येते । अन्ये
 तु सिध्यर्थमोर्धं न निगमार्थं प्राप्त्यभावात् । न च 'शास ह्यङ्गुलोः' इति इत्तस्य
 प्राप्तिरस्तीति नाच्यम्, तथाह साहचर्यात्परस्मैपदिन एव शासेर्ग्रहणात् । यद्यपि 'अति-
 शास्ति—' इति सूत्रे गुणम् गोपकरणात्तर्ह्यङ्गि हारत समारतोति पदस्येज्यङिति
 सिद्धान्तस्याप्राप्त्यर्थतया परस्मैपदग्रहणानुबुत्तव्यापरे स्पष्टतया परस्मैपदे दृष्टो यः
 साप्तिरस्मात्परस्याङिति निगमार्थः । तथा चाशासो इत्यत इत्तप्रगतिरेव नास्तीत्याहः ।

न्विष्यु च । (६-४-१७) एषु छादेर्ह्रस्वः स्यात् । तनुच्छत् । 'अनुनासिकस्य क्वि-
(सू० २६६६) इति दीर्घः 'मो नो वातोः' (सू० ३४१) । प्रतान् । प्रद्यान् । 'च्छ्वाः-'
(सू० २५६१) इत्युट् । अजधूः । 'ज्वरत्वर-' (सू० २६५४) इत्युट् । जूः जूरौ जूरः । तुः ।
तूः । ऊट्, वृद्धिः, जनानवतीति जनौः । जनावौ जनावः । नृः मुवौ नुवः । सुमूः सुन्वौ
मुन्वः । 'राल्लोपः' (सू० २६५५) । मुर्छा । नूः नुरौ मुरः । धुर्वौ, वूः । २६८६ गमः
क्वौ । (३-४-४०) अनुनासिकलोपः स्यात् । अङ्गात् । 'गमादीनानिति वक्तव्यम्'
(वा० ४०७६) पुरोत्त । संयत् । नुनत् । 'ऊ च गमादीनानिति वक्तव्यं

रिति 'खचि ह्रस्वः-' इत्यतो ह्रस्व इति चानुवर्तते, तदाह एषु छादेरिति । अर्वा-
दाकारस्येति गम्यते, अलोन्तपरिभाषानाश्रित्य इकारस्य ह्रस्वविधौ प्रयोजनानावात् । एवं
च 'ऊट्पवायाः-' इत्यत उपवाया इति नानुवर्तनीयम्, व्यन्तस्य छादेर्दकारोपवत्त्वात् ।
इत्छदिः, मत् छद्म, न् छत्तम् । क्वौ उदाहरति तनुच्छदिति । तनुं छादयतीति
विग्रहः । अय तनेः शमेश्च क्विपि विशेषमाह अनुनासिकस्येति । अजधूरित्यत आह
च्छ्वोरिति । अजैर्दोष्यतीति विग्रहे दिव्यातोः क्विपि वकारस्य ऊठि इकारस्य यणिति
भावः । त्वरेति । ज्वरघातोः क्विपि अकारवकारयोरेकस्मिन् ऊठि कूरिति रूपम् । त्रिवेः
क्विपि इकारवकारयोरेकठि नूरिति रूपम् अवघातोः क्विपि अकारवकारयोरेकठि ऊरिति
रूपम् । वृद्धिरिति । जनानवतीति विग्रहः, अवेः क्विपि, अकारवकारयोरेकठि, जन ऊ इति
स्थिते, आद्युणं वाधित्वा 'एत्येवत्पठन्' इति वृद्धिरौकारादेश इत्यर्थः । मूरिति ।
मवेः क्विपि, अकारवकारयोरेकठि । सुन्वौ सुन्वौ इति । अनेकाच्चाद् गतिपूर्वत्वाच्च
यणिति भावः । रादिति । मुर्छाघातोः क्विपि 'राल्लोपः' इति छकारस्य लोपे सुलोपे
'वौ-' इति दीर्घे मूरिति रूपम् । नुरौ मुर इति अपदान्तत्वान्नोपघादोषः । धुर्वौवि ।
धुर्वौघातोः क्विपि 'राल्लोपः' इति वकारस्य लोपे नुलोपे 'वौः-' इति दीर्घे धूरिति रूप-
मिति भावः । गमः क्वौ । अनुनासिकलोपः स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'अनुदात्तोप-
देशः-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । शलादिप्रत्ययपरकत्वानावाद् अनुदात्तोपदेशेत्य-
प्राप्तौ वचनम् । अङ्गादिति । अङ्गाख्यं देशं गच्छतीति विग्रहः । क्विपि मकार-
लोपे तुक् । एवं ब्रङ्गात्कलङ्गादित्यादि । गमादीनानिति । क्वावानुनासिकलोप
इति शेषः । पुरोत्तदिति । पुरिः हृदयाख्यः मांसखण्डविशेषः । तं तनोति आच्छा-
दयतीति विग्रहः । हृदयकमलाच्छादको मेदोविशेषः । 'पुरोत्तता हि हृदयनाच्छेद्यते'
इति श्रुतिरिति कर्कमाप्यम् । तनेः क्विपि नकारलोपे तुक् । 'नहिट्टित्विपि-' इति
पूर्वपदस्य दीर्घः । संयदिति । यमेः क्विप् । मलोपे तुक् । सुनदिति । ननेः क्विपि
मलोपे तुक् । ऊ चेति गमादीनानुपवाया ऊनावदचेति वक्तव्यमित्यर्थः । लोप-

वस्तुतस्तु 'आशिपिल्लौटो' 'क्षियाशीः प्रैषे' इत्यादिनिर्देशेनैव सिद्धमिति नेदमपूर्वं
वातिकम् । ततश्च इत्वं वाच्यमित्यस्य इत्वं वाक्येयमित्यर्थः । आशिपीत्याद्यु-

लोपश्च' (वा० ४०७३-७४) । अग्रेगूः । अग्रेभूः । २६८७ स्थः क च ।
 (३-२-७७) चात्किप् । शंस्यः । शंस्थाः । 'शमि धातोः-' (सू० २९२८)
 इत्येवं वाचिन्तुं सूत्रम् । २६८८ मुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । (३-२-७८)

श्चेति । चकारादनुनासिकलापः समुद्योयते इति भावः । अग्रेगूरिति । अग्रे गच्छतीति विग्रहो
 गमेरकारस्य ऊभावो 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । अग्रेभूरिति । भ्रमेरकारस्य ऊभावः,
 मलोपश्च । स्थः क च । केत्यभिभक्तिकम् । स्य इति पञ्चम्यन्तम् । चात् क्विविति ।
 उपसर्गो अनुपसर्गो च मुदन्ते उपपदे स्यावातोः कप्रत्ययः स्यात् । क्विप् चेति फलितम् । शंस्य
 इति । शमित्यव्ययं नुखे । तत्पूर्वात् स्याधानोः कप्रत्यये आतो लोपः । शंस्था इति । क्विपि
 रूपम् । सुखं स्यापयतीत्यर्थः । तिष्ठतिरन्तर्भावित्यर्थः । शंस्था इति भाष्यप्रयोगात् पृषोदरा-
 दित्वाच्च 'धुमास्या-' इति ईत्वं न । केचित्तु क चेति चकाराद् विजेष्वानुकुप्यते
 इत्याहुः । ननु 'सुपि स्यः' इति कप्रत्यये 'क्विप् च' इति क्विपि, च सिद्धे किमर्थ-
 मिदमित्यत आह शमिधातोरित्यचमिति । अन्यथा वानुग्रहणनामध्यात् कृञो
 हेत्वादिषु टप्रत्ययमिव शम्पूर्वात् स्यावातोः कं क्विप् च अचप्रत्ययो बाधेतेति भावः ।
 सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये । 'सुपि स्यः' इत्यतः सुपोत्यनुवृत्तौ पुनः सुन्न-
 हणमुपसर्गोऽपि निवानार्थम् । अन्यथा 'आतोऽनुपसर्गो' इत्यतः अनुपसर्गो इत्यनु-
 क्तिर्देशादिति दिक् । सुम्वाविति । 'ओः मुपि' इति यण् । स्थः क/च । शंस्था इति ।
 क्विपि कृते 'धुमास्या-' इति ईत्वं न स्यानिवद्भावस्य । अनल्विवाविति निषेधात् । प्रत्यय-
 लक्षणसूत्रं तु प्रत्ययस्याप्तावारणरूपं यत्राश्रीयते तत्रैवेति नियमार्थमिति निष्कर्षात् । यत्तु
 कैयटेनोक्तम्—ईत्वमवकारादाविति वचनाद्भाष्यकारोद्योदाहरणप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेन
 ईत्वं नेति । तद् अतृणेडित्वादिसिद्धये प्रत्ययप्राधान्ये अल्विव्ययं प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति
 पञ्चमभिप्रेत्य तत्राप्यवकाराविति वचनस्वीकारे मुधोवेति न सिद्ध्येदित्यपरितोषेन पञ्चान्तर-
 स्वीकार इति बोध्यम् । ननु नियमार्थमिति निष्कर्षमक्षे तु प्राप्नुक्तमिवशीरित्यत्र कथमित्वं
 भवेदिति चेत् । अत्राहुः—शासः इदिति । ततः अङि नियमार्थमिदम् । अजादौ चेदित्वं स्याद-
 ड्येव नान्यत्रेति हलग्रहणं भास्त्विति । जेयमिति । न चैत्रमपि हलादौ पिति साध्वानुके तृणह
 श्नो विधानादतृणेडित्यादि तु नियमपक्षे न सिद्ध्यतीत्यल्विव्ययमिति पञ्चोऽपि स्वीकार्य
 इति वाच्यम्, 'उतो वृद्धिः-' इति सूत्राद्धलग्रहणमनुवर्त्य तृणहानीत्यवानिष्टवारणाय
 'नाम्पस्तत्वाचि-' इति सूत्राच्च नैत्यनुवर्त्य व्याख्यानात् । एतच्च ह्वादिगण एव
 व्याख्यातम् । स्यादेतत्—'मुपि स्यः' 'क्विप् च' इति सूत्राभ्यां कक्विपौ सिद्धौ तत्राह
 शमीत्यादि । वानुग्रहणनामध्याद्धि वानुमात्राद्भवन्न च प्रत्ययो हेत्वादिषु कृञपृं यया
 बाधते तथा तिष्ठतेः कक्विपावपि बाधेतेति 'स्यः क च' इत्यारम्भ इति भावः । तन्नेवं
 'शमि धातोः-' इत्यस्यानन्तरं 'स्यः क च' इति सूत्रेण च, चकारेणाचि नमच्चित्ते सव-
 ण्दीर्घेण शंस्था इति भविष्यति । एवं चोत्सर्गापवादयोः समानदेशतया संदर्भानुद्धिरपि
 न्यस्यते, इत्वाभावार्थं च न यतनीयमिति महत्तापवमिति चेत् । अत्राहुः—अशंस्था

अजात्यर्थे सुपि घातोणिनिः स्यात्ताच्छीत्ये घोत्ये । उष्णभोजी । शीतभोजी । अजातौ किम्—
ब्राह्मणानामन्त्रयिता । ताच्छीत्ये किम्—उष्णं भुङ्क्ते कदाचित् । इह वृत्तिकारेणोपसर्गभिन्न
एव सुपि णिनिरिति व्याख्याय 'उत्प्रतिभ्यामाङि सत्तेरुपसंख्यानम्' इति पठितम् । हरदत्तमा-
धवादिभिश्च तदेवानुवृत्तम् । एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । प्रसिद्धश्चोपसर्गोऽपि णिनिः 'स
वभूवोपजीविनाम्' 'अनुयायिवर्गः' 'पतत्यवो घाम विसारि' 'न वञ्चनीयाः प्रभवोऽनुजो-
विभिः' इत्यादौ । 'साधुकारिण्युपसंख्यानम् । (वा० २०३८) 'ब्रह्मणि वदः'

वर्तते । तद् वचनयन्नुदाहरति उष्णभोजीति । उष्णभोजनशील इत्यर्थः । उपसर्गभिन्न
एवेति । अनुपसर्ग इत्यनुवर्तते । सुव्यग्रहं तु 'सत्सूद्विप-' इति सूत्राद् उपसर्गोऽपीत्यनुवृत्तिनि-
वृत्त्ये इति भावः । उत्प्रतिभ्यामिति । उत्प्रतिभ्यां परे आङि प्रयुज्यमाने सति तत्पूर्वात्सत्ते-
रिनेरुपसंख्यानमिति तदर्थः । उदात्तारिणो प्रत्यासारिणोत्युदाहरणम् । भाष्यविरोधादिति ।
सुव्यग्रहणमुपसर्गग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम्, उपसर्गं अनुपसर्गं च सुवन्ते उपपदे घातोणिनिरित्येव
भाष्ये उदाहृतत्वादिति भावः । तथा च 'उत्प्रतिभ्यामाङि सत्तेः' इति वचनं नादत्तव्यम् ।
भाष्ये तत्पाठस्तु प्रसिद्ध एवेति भावः । अत एव 'अनुगादिनः' इति सूत्रप्रयोगश्च संगच्छते
इति ज्ञेयम् । उपसर्गभिन्न एव सुपि णिनिरिति मतं शिष्टप्रयोगविरुद्धं चेत्याह प्रसिद्ध-
श्चोपसर्गोऽपि णिनिरिति । इत्यादावित्यत्रान्वयः । साधुकारिणीति ।
कृग्रहणं सर्ववातूपलक्षणम् । साधुकारीत्यादिशब्दविषये तत्सिद्धयर्थं णिनेरुपसं-
ख्यानमित्यर्थः । साधुशब्दे उपपदे घातोणिनिरिति यावत्, भाष्ये साधुकारी
साधुदायीत्युदाहरणात् । ब्रह्मणि वद इति । णिनेरुपसंख्यानमिति शेषः ।

इत्यत्र 'अच्चावशक्तौ' इति सूत्रेणोत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । 'कृदग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि-'
इति शंस्याशब्दस्याजन्तत्वात् । निवन्तेन नञ्समासे तु नञ्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिद्धयतीति ।
उष्णभोजीति । उष्णं भोक्तुं शीलमस्य । आमन्त्रयितेति । मन्त्रि गुप्तपरिभाषणे चुरादि-
राङ्पूर्वं, ईदित्वाद्गुम्, ताच्छीत्यस्य विवक्षितत्वात्तु । अत एव 'न लोका-' इति निषेवाद्
ब्राह्मणानित्यत्र कर्मणि षष्ठी न कृता । उपसर्गभिन्न एवेति । 'सत्सूद्विप-' इति सूत्रे उप-
सर्गोऽपीत्युत्तत्वादुपसर्गभिन्नस्यैव सुपो लाभायास्मिन्सूत्रे पुनः सुव्यग्रहणं कृतमिति भावः ।
भाष्यविरोधादिति । उक्तं च भाष्ये—सुविति वर्तमाने पुनः सुव्यग्रहणं किमर्थमनुपसर्गं
इत्येवं तु सुव्मात्रे यथा स्यादुदात्तारिण्यः प्रत्यासारिण्य इति । अस्यायमाशयः—'सत्सूद्विप-'
सूत्रे 'सुपि स्यः' इत्यतः सुवीत्यनुवर्तते, तच्च उपसर्गोत्तरपरम्, उपसर्गोऽपीति पृथ-
गुक्तेः । तदिहानुवर्तमानमर्थोविकारादुपसर्गोत्तरपरमेव स्यादिति निष्कर्षे तु मा भूदिह सुव्य-
ग्रहणम् । उपसर्गोऽपीत्यंशस्याप्यनुवृत्त्या निर्वाहात् । सर्वथापि सुव्मात्रे उपपदे
णिनिः न त्वनुपसर्गं एवेति सिद्धान्तः । एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् । प्रसिद्ध-
श्चेति । एवं च पाणिनीयानुसारिणीमिति प्रक्रियाकारप्रयोगोऽपि निर्वाध एव ।

(वा० २०३९) अताच्छील्यार्थं वार्तिकद्वयम् । साधुदायी । ब्रह्मवादी । २६८६ कर्तुर्युपमाने । (३—२—७९) णिनिः स्यात् । उपपदार्थः कर्ता प्रत्ययार्थस्य कर्तुरूपमानम् । उष्ट्र इव क्रोशति उष्ट्रकोशी । ध्वाङ्क्षरावी । अताच्छील्यार्थं जात्यर्थं च सूत्रम् । कर्तरि किम्-अपूपानिव भक्षयति माषान् । उपमाने किम्-उष्ट्रः क्रोशति । २६६० व्रते । (३—२—८०) णिनिः । स्थण्डिलेशायी । २६९१ बहुलमाभीक्ष्ण्ये । (३—२—८१) पौनःपुन्ये द्योत्ये सुप्युपपदे णिनिः । क्षीरपायिण क्षीनराः । २६६२ मनः । (३—२—८२) सुपि मन्यते णिनिः स्यात् । दर्शनीयमानी । २६६३ आत्ममाने खश्च । (३—२—८३)

ननु 'सुप्यजातौ-' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं वार्तिकमित्यत आह अताच्छील्यार्थमिति । साधुदायीति । आतो युक् । ब्रह्मवादीति । ब्रह्म वेदः । कर्तुर्युपमाने । कर्तुरूपमानमिति । वेदिदयध्याहार्यम् । ननु 'सुप्यजातौ-' इति सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह अताच्छील्यार्थमिति । व्रते । णिनिः स्यादिति । सुप्युपपदे णिनिः स्याद् व्रते गम्ये इति यावत् । स्थण्डिले शायीति । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् । बहुलमाभीक्ष्ण्ये । जातावप्युपपदे प्राप्त्यर्थमिदम् तद् ध्वनयन्नुदाहरति क्षीरपायिण इति । मनः । दैवादिकस्यैव मनेग्रहणं न तु तानादिकस्य, बहुलग्रहणानुवृत्तेः, तदाह सुपि मन्यतेरिति । मनुतेग्रहणे तु वाचकमुत्तरसूत्रे वक्ष्यते । आत्ममाने खश्च । आत्मनः स्वस्य

अमरश्च प्रायुङ्क्त — 'लिङ्गशेषविधिव्यापी विशेषैर्यद्यवावितः' इति दिक् । साधुकारिणीति । एतच्च ज्ञापकसिद्धम् । 'आ क्वेः-' इति सूत्रे हि तच्छीलात्पृथक् साधुकारी गृह्यते तच्च ताच्छील्यं विनापि णिनौ सत्येव संगच्छते । ब्रह्मणि वद् इति । इदं तु वाचनिकमेव । अताच्छील्यार्थमिति । एतच्च कैयटहरदत्तादिग्रन्थे स्पष्टम् । यत्तु भट्टवार्तिके ब्रह्मवादशब्दस्य तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिपरतया व्याख्यानं कृतम् । आ क्वेरित्यधिकारे तु ब्रह्मणि वदेर्णिनिविधायकं वचनं नास्त्येवेति कथमिदं संगच्छेतेति चेत् । अत्राहुः—भट्टपादानामयमाशयः 'सुप्यजातौ-' इति सूत्रेण ताच्छील्ये णिनिः । उपसंख्यानानेन ज्ञापकेन वा साधुकारिणि णिनिः । 'आवश्यकधर्मण्योणिनिः' इत्यावश्यकं णिनिस्तु चेद्धर्मं पर्यवस्यति न त्विह 'आ क्वेः-' इति सूत्रस्य व्यापारोऽस्तीति । ननु ब्रह्मवादिनो वदन्ति इत्यत्र ब्रह्म वेद इति ब्रह्मशब्दस्यापि जातिवाचकत्वात्कथमिह ताच्छील्ये णिनिरिति समर्थनमिति चेत् । अत्र नव्याः—'सुप्यजातौ-' इत्यत्र प्राणिजातिरेव पर्युदस्यते ताच्छील्यसमभिव्याहारात् । ब्रह्मणानामन्वयितेति प्रत्युदाहरणानुगुण्याच्चेति न काप्यनुपपत्तिरिति । मनः । बहुलग्रहणानुवृत्तेरिह मन ज्ञान इति दैवादिकस्यैव ग्रहणं न तु मनु अवबोधन इति तानादिकस्य । तेन उत्तरसूत्रे खशि इत्यन्तेव भवति नतूप्रत्ययस्तदाह मन्यतेरिति । आत्ममाने । मननं मानः भावे घञ्, आत्मनो मान इति कर्मणि षष्ठ्या समासः ।

स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यतेः सुप्ति खश् स्यात् । चाणिनिः पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम्मन्यः, पण्डितमानी । 'खित्यनव्ययस्य' (सू० २९४३) । कालिमन्या । अन्वयस्य किम्-दिवामन्या । २६९४ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च । (६-६-६८) इजन्तादेकाचोऽम्प्रत्ययस्य च स्वाद्यम्बत् खिदन्ते परे । 'बौतोऽम्प्रत्ययः' (सू० २८५) गाम्मन्यः । 'वाऽम्प्रत्ययः'

मानो मननम् आत्ममानः, तदाह स्वकर्मके मनने इति । पण्डितम्मन्य इति । खश्ः शित्वेन सार्वधातुत्वात् खन् । खित्वाद् अर्लद्विपत्- इति भुम् ! तानादिकस्य मननेर्ग्रहणे तु ङविकरणः स्यात् । कालोमात्मानं मन्यते इत्यर्थे खशि ख्यनि कृते आह खित्यनव्ययस्येति । 'स्त्रियाः पुंवत्-' इति पुंवत्त्वं वावित्वा परत्वाद्भ्रस्व इत्यर्थः । दिवामन्येति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि दिवाशब्दस्य वृत्तिविषये कर्मत्वं बोध्यम् । इच एकाचः । एकाचः अमिति छेदः । अन् च अम् चेत्येकशेषः । एकं विधेयसमर्पकम् । इच एकाचोऽमिति प्रथमं वाक्यम् । इच इत्येकाच इति च पञ्चमी । 'अलुपुत्तरपदे' इत्युत्तरपदाधिकाराद् आक्षिप्तं पूर्वपदम् इचा विशेष्यते । तदन्तविधिः, तदाह इजन्तादेकाचोऽम् स्यादिति । भुमोऽम्वादः । द्वितीयम् अम्पदं प्रत्ययवदित्येकदेशेन प्रत्ययेन सनानाधिकरणं संबध्यते । असा-मर्थ्येऽपि वतिप्रत्यय आर्षः । अम्प्रत्ययवदिति द्वितीयं वाक्यं संपद्यते । स्वादिप्रत्ययेषु यद् द्वितीयैकवचनं तदेवात्र 'अमिति विवक्ष्यते, व्याख्यानात्, तदाह स च स्वाद्यम्बदिति । एतत्सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । खिदन्ते पर इति । खिदन्ते उत्तरपदे परत इत्यर्थः । 'खित्यनव्ययस्य' इत्यतः खितोत्यनुवर्तते इति भावः । अम्प्रत्ययवदित्यतिदेशस्य प्रयोजनमाह औतोम्शसोरिति । गाम्मन्य इति । गामात्मानं मन्यते इत्यर्थे मनेः खशि ख्यन्, सुपो लुक्, गौशब्दादम्, अम्प्रत्ययवदित्यतिदेशाद् मकारस्य 'न विभक्तौ-' इति नेत्वम् । 'बौतोऽम्प्रत्ययः' इत्योकारस्य मकार इति भावः । अम्प्रत्ययवदित्यस्य प्रयोजनान्तरमाह वाऽम्शसोरिति ।

स्वपर्याय आत्मशब्दः प्रत्ययार्थत्वे सन्निहितकर्ता स्वपदार्थस्तदाह स्वकर्मक इत्यादि । चादिति । ननु वाचरूपविधिना लभ्यत एव णिनिरिति किमर्थश्चकार इति चेत् । अत्राहुः-चकारेणाविच्छेदाय णिनिः समुच्चीयते । तेन 'करणे यजः' इत्यादौ णिनिरेवानुवर्तते, न तु 'खश्, एवं चोक्तप्रयोजनानुरोधेन चानुकृष्टं नोत्तरत्रेतीह न प्रवर्तते इति । पण्डितमात्मनमिति । एकस्याप्यात्मनः स्वरूपेण कर्तृत्वं पण्डितत्वविशिष्टरूपेण च कर्मत्वं बोध्यम् । आत्ममाने किम्, दर्शनीयमानी देवदत्तो यज्ञदत्तस्य । कालिमन्येति । 'स्त्रियाः पुंवत्-' इति प्राप्तं पुंवद्भावं वावित्वा परत्वाद् ह्रस्वः । यत्त्वत्र 'व्यङ्मानिनोः-' इति प्रान्तः पुंवद्भाव इति प्रसादकृतोक्तं तद्वन्मसोक्तमेव, मानिनरूपाभावस्य स्पष्टत्वात् दिवामन्येति । अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिस्वभावात्कर्मत्वम् । इच इकाचः । अम्ग्रहणमिहान्वर्तते, तत एकेन अम् विधीयते परेण प्रत्ययो विशेष्यते तदाह स्वाद्यम्बदिति । एवं च

(सू० ३०२) । त्रियम्मन्यः, त्र्योम्मन्यः । नृ, नरम्मन्यः । भुवम्मन्यः । त्रिय-
मात्मानं मन्यते त्रिमन्यं कुलम् । भाष्यकारवचनाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्वो मुममोर-

त्रियम्मन्य इति । त्रियमात्मानं मन्यते इत्यर्थे मनेः खशि इयन् । सुपो लुक् ।
श्रीशब्दाद् 'वाञ्छसोः' इति इयङ्विकल्पः । अत्र यकारादकारश्रवणार्थम् अम्विधिः । मुमि
तु अकारो न श्रूयेत । त्र्योम्मन्य इति । इयङ्भावपक्षे 'अमि पूर्वः' । अम्प्रत्ययवदित्यस्य
प्रयोजनान्तरमाह नृ, नरम्मन्य इति । नृ इत्यविभक्तिकम् उदाहरणे नृशब्दस्य समावेश-
सूचनार्थम् । नरमात्मानं मन्यते इत्यर्थे मनेः खश्, इयन्, सुपो लुक्, नृशब्दादम् अम्प्रत्यय-
वदित्यतिदेशाद् 'ऋतोऽङि-' इति गुणः । अत्रापि रेफादकारश्रवणार्थः अम्विधिः । मुमि
त्वकारो न श्रूयेत । अम्प्रत्ययवदित्यस्य प्रयोजनान्तरमाह भुवम्मन्य इति । भुवमात्मानं
मन्यते इत्यर्थे मनेः खश्, इयन् सुपो लुक् । भूशब्दादम्, अम्प्रत्ययवदित्यतिदेशाद् 'अचि
ऋचातु-' इत्युवङ् । अतिदेशाभाव तु उवङ् न स्यात्, तस्याजादिप्रत्यये विधानात् ।
त्रिमन्यमिति । मनेः खश् इयन् । अत्र मननक्रियां प्रति कुलत्वेन रूपेण कुलं कर्तुं,
तस्यैव कुलस्य अध्यारोपितश्रोत्रेण रूपेण कर्मत्वं चेति स्थितिः । एवं च श्रीशब्दस्य नित्य-
स्त्रीलिङ्गस्यापि कुले लक्षणया वृत्तेर्नपुंसकत्वम् । यत्र हि प्रातिपदिकस्यैव लक्षणा प्रसिद्धा
तत्र पूर्वलिङ्गत्यागः । यथा प्रकृते श्रीशब्दः । यत्र तु पदस्य लक्षणा, न तत्र पूर्वलिङ्गत्यागः,
यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ इति, 'पुंयोगादात्यायाम्' इति सूत्रे प्रकृतसूत्रे च भाष्यकैयटयो-
र्मर्यादा स्थिता । एवं च कालिम्मन्यं कुलमित्यत्र कालीशब्दस्य न स्त्रीलिङ्गपरित्यागः,
प्रयोगानुसारेण तत्र पदलक्षणाया एवाभ्युपगमात् 'त्रिमन्यं कुलमित्यत्र तु प्रयोगानुसारात्
श्रीशब्दस्य प्रातिपदिकस्यैव लक्षणेति पूर्वलिङ्गपरित्यागाद् नपुंसकलिङ्गत्वमेवाश्रीयते ।
ततश्च श्रीशब्दस्यात्र नपुंसकत्वात् 'त्रित्यनव्ययस्य' इति बहिरङ्गं 'वाचित्वा ह्रस्वो नपुंसके
प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्व एव व्याप्यः । मुमपवादे 'इच एकाचः-' इति अमि कृते तस्य
'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक् । तथा च त्रिमन्यं कुलमिति सिद्धम् । न च गाम्मन्य इत्यादावपि
'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' इति लुक् स्यादिति वाच्यम्, 'इच एकाचः-' इत्यमः 'सुपो घातु-'
इति लुगपवादत्वात् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुक्स्तु नायमम्विधिबोधकः, मध्येऽपवादत्यायाद्
इति प्रकृतसूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम्, तदाह भाष्यकारवचनाच्छ्रीशब्दस्य ह्रस्व
'न विभक्तौ तुस्माः' इति निषेधान्कारस्य नेत्संज्ञा, अत एव परश्च भवति । 'औतोऽम्शसोः'
इत्यत्र शसा साहचर्यात् सुवेवाम् गृह्येत इत्युक्तत्वादित आकारश्च भवतीत्याशयेनो-
दाहरति गाम्मन्य इति । नरम्मन्य इति । 'ऋतोऽङि-' इत्यादिना गुणः । भाष्य-
कारेति अयं भावः—यथा षष्ठादयः शब्दाः पुंयोगास्त्रिययां वर्तन्ते षष्ठी
गणिकेति तथेह श्रीशब्दः परित्यक्तत्वाल्लिङ्गः स्त्रीवः सन् कुले वर्तते, तत्र 'ह्रस्वो नपुं-
सके-' इति ह्रस्वः, मुम तु न । अपवादेन अमा वाचात् । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इत्यमो
लुक् । न चैवं गाम्मन्य इत्यादावपि 'सुपो घातुप्रातिपदिकयोः' इति लुक् स्यादिति
वाच्यम्, अम्विधिसामर्थ्यादिव तद्वाधादित्याहुः । अम्प्रत्ययस्तु 'मध्येऽपवादा-' इति

भावश्च । २६६५ भूते । (३-२-८४) अविकारोऽयम् । 'वर्तमाने लट्' (सू० २१५१) इति यावत् । २६६६ करणे यजः । (३-२-८५) करणे उपपदे भूतार्थाद्यजेणिनिः स्यात्कर्तरि । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी । २९६७ कर्मणि हनः । (३-२-८६) पितृव्यघाती । कर्मणीत्येतत् 'सह च' (सू० ३००६) इति यावदधिक्रियते । २६६८ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्तिप् । (३-२-८७) एषु कर्मसूपपदेषु हन्तेभूते क्तिप् स्यात् । ब्रह्महा । भ्रूणहा । वृत्रहा । 'क्तिप् च' (सू० २९८३) इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । ब्रह्मादिष्वेव, हन्तेरेव, भूत एव, क्तिवेवेति चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । ब्रह्मादिष्वेव

इति । 'ह्रस्वो नपुंसके—' इत्यनेनेति शेषः । मुममोरभावश्चेति । मुमपवादस्य अमः 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकि सति तयोः प्रयोगाभावः फलतीत्यर्थः । भूते । अधिकारोऽयमिति । घातोरित्यधिकृतम् । ततश्च भूतार्थवृत्तेर्वातोरित्युत्तरत्रानुवर्तते इति फलति । वर्तमान इति । 'वर्तमाने लट्' इत्यतः प्रागित्यर्थः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । करणे यजः । सोमेनेति । सोमाख्यलताविशेषरसेन यागं कृतवानित्यर्थः । सोमलतारसद्रव्यकेन यागेन अपूर्वमुत्पादितवानिति सोमांसकाः । एतच्च द्वितीयस्य द्वितीये 'द्रव्यसंयोगाच्चोदना पशुसोमयोः' इत्यविकरणे अव्वरमोमांसाकुतूहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । अग्निष्टोमयाजीति । अग्निष्टोमाख्ययागेन अपूर्वं भावितवानित्यर्थः । कर्मणि हनः । कर्मण्युपपदे भूतार्थाद् हनेर्णिनिः स्यात् । पितृव्यघातीति । पितृव्यं हतवानित्यर्थः । 'हनस्तः' इति तः, 'हो हन्तेः—' इति हस्य घः । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्तिप् । पूर्वसूत्रात्कर्मग्रहणानुवृत्तेराह कर्मस्विति । हन्तेभूते इति । भूतार्थवृत्तेर्हन्तेरित्यर्थः । चतुर्विध इति । पुनर्विधानलव्वस्य एवकारस्य त्रिनिगमनाविरहाच्चतुर्विधि निवेश इति

न्यायेन 'सुपो घात्रातिपदिकयोः' इति लुक्मेव बाधते, न तु 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति लुकमिति भाष्यादौ स्थितम् । स्यादेतत्—नपुंसकह्रस्वे कृते मुमः प्राप्तिरेव नास्ति, कयमत्रापवादेन अमा वावादित्युक्तिः संगच्छेत, 'अरुद्धिपत्—' इति सूत्रे हि अन्तर्ग्रहणस्य समीपवाचित्वेन 'क्षित्यनव्ययस्य' इति ह्रस्वे कृते पश्चान्मुमिति व्याख्यातत्वात् । सत्यम् । जनमेजय इत्यत्र स्वतःसिद्धेर्षि ह्रस्वे यथा 'क्षित्यनव्ययस्य' इति पुनर्ह्रस्वो मुमर्थं स्वीक्रियते तयात्रापि भवेदित्यस्त्येव मुमः प्राप्तिरिति । भूते । घातोरित्यधिकाराद्धात्वर्थस्य विशेषणमिदम् । भूतेऽर्थे विद्यमानाद्धातोरित्यर्थः । करणे । स्वरितत्वाणिगिरेवानुवर्तते न तु खश् इत्याह णिनिः स्यादिति । सोमेन लताविशेषेण यागं कृतवानित्यर्थः । अग्निष्टोमेति । अग्निष्टोमस्तोत्रेण समाप्यमानो यो यागः स लक्षणयाऽग्निष्टोमस्तेनापूर्वं भावितवानित्यर्थः । उक्तं च काशिकायाम् 'अग्निष्टोमः फलमात्रनायां करणम्' इति । कर्मणि हनः । पितृव्यघातीति । अत्र काशिका—'कुत्सितग्रहणं कर्तव्यमिह मामूत् चोरं हतवान्' इति । यद्यपीदं भाष्ये नास्ति तथापि शब्दशक्तिस्वामाख्यादिदं लभ्यत इत्याहुः । चतुर्विध इति । अयमाशयः—इह सूत्रे श्रुतत्वात्पूर्वं ब्रह्मादय उद्देश्यास्ततोऽनन्तरं प्रकृतित्वाद्दन्तिस्ततः

क्विवेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यम् । २६६६ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृत्वः । (३-२-८९) सौकर्मदिपु च कृत्वः क्विप्स्यात् । त्रिविधोऽत्र नियम इति भावः । तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति नियमात् पुरुषं हतवानित्यत्र न क्विप् । ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेति नियमाद् ब्रह्म अवीतवानित्यत्र न क्विप् । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूतकाले एवेति नियमाद् ब्रह्म हन्ति हनिष्यति वेत्यत्र न क्विप् । क्विवेवेति नियमाद् ब्रह्म हतवानित्यत्र अण् न भवति, किन्तु 'ब्रह्मभ्रूण-' इति क्विवेव । निष्ठा तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन व्यावृत्तेः । द्विविध इति । उभयतो नियमोऽयम्-ब्रह्मादिष्वेव क्विवेवेति च भाष्यमित्यर्थः । एवं च हन्तेरेव भूत एवेति नियमद्वयमुपेक्ष्यमिति भावः । सुकर्म । सु, कर्म, पाप, मन्त्र, पुण्य एषां पञ्चानां द्वन्द्वः । त्रिविध इति ।

परिरोपाद् भूत इति । क्विप् तु सर्वान्ति निर्देष्टव्यः, विवेकत्वात् । तदेवं वचनव्यक्तिः, ब्रह्मादिपुपदेषु हन्तेर्भूते क्विविति । एवं स्थिते यत्रैवकारस्ततोऽप्यत्र नियम इति न्यायेन नियमोऽत्र भवन्नन्तरे भवति । ततश्च ब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणे हन्तेस्तदनन्तरं निर्दिष्टत्वादुपपदान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलो नियमो भवति । ब्रह्मादिषु हन्तेरेव भूते इत्यवधारणे त्वनन्तरत्वाद्विरोधेऽपि प्रायस्यादुपपदनियमो घात्वन्तरनिवृत्तिफलकः, ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते एव क्विवित्यवधारणे तु क्विवहन्त्योरानन्तर्येऽविशिष्टेऽपि प्राधान्यात्कालान्तरसंबन्धकवृत्तिफलकः प्रत्ययनियमः । ब्रह्मादिषु हन्तेर्भूते क्विवेवेति वचनव्यक्तौ प्रत्ययान्तरसंबन्धनिवृत्तिफलकः कालनियमः । सांख्यं प्रकृत्युपपदप्रत्ययकालनियमानां विवेकः । अगृह्यमाणविरोपात्तु चतुर्विधस्यापीह ग्रहणम् । तत्र ब्रह्मादिष्वेव हन्तेरिति प्रकृतिनियमे भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमानकाले भविष्यत्काले चोपपदान्तरेऽपि भवत्येव । पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा । 'अरिहयोरिहयोगविचक्षणः' । अरोन् हन्तीति अरिहा स चासौ योगश्च अरिहयोगस्तत्र विचक्षण इत्यर्थः । प्रकृतिनियमफलं तु पुरुषं हतवान् पुरुषहा इति भूतार्थे प्रयोगाभावः । ब्रह्मादिषु हन्तेरेवेत्युपपदनियमेऽपि भूत इत्याश्रयणाद्वर्तमानभविष्यत्कालयोर्वात्त्वन्तरादपि भवत्येव । वृत्रं जयति जेष्यति वा वृत्रजिदिति । उपपदनियमफलं तु वृत्रं जितवान् वृत्रजिदिति प्रयोगाभावः । भूत एव क्विविति प्रत्ययनियमेऽपि ब्रह्मादिष्वित्युक्तेरुपपदान्तरे वर्तमानभविष्यत्कालयोर्हन्तेः क्विब् भवत्येव । पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा अरिह्वेति प्राग्वत् । प्रत्ययनियमफलं तु ब्रह्माणं हन्ति ब्रह्महेत्यादिप्रयोगाभावः । भूते क्विवेवेति कालनियमेऽपि ब्रह्मादिष्वित्युक्तेरुपपदान्तरे भूतेऽपि प्रत्ययान्तरं भवत्येव, पितृव्यं हतवान् पितृव्यघाती । इह 'कर्मणि हन्ः' इति भूते णिनिः । कालनियमफलं तु ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्मघातीति प्रयोगाभावः । सोपपदश्च प्रत्ययो नियमेन व्यावर्त्यते, निष्ठा तु भवत्येव वृत्रं हतवानिति । भाष्यकारस्तु प्रकृतिकालनियमावेवातिश्रियन् । तस्यायमाशयः—वानुक्तालो हि नेह मूढे श्रुतौ किं तु प्रकरणलक्षणजघन्यप्रमाणेनोपस्थितौ । अतस्तयोरेवोपरोवो न्याय्यो न तूपपदप्रत्यययोः श्रुत्युपस्थापितत्वात् । एवं न्यायोपपृच्छेन भाष्येण सह विरोधाद् वृत्तिमतमुपेक्ष्यमेवेति कैयटे स्थितम् । यच्चिह हर्दत्तेनोक्तं चानूपपदविषये नियमद्वयं भाष्ये प्रदर्शितमिति,

काशिका । सुकृत् । कर्मकृत् । पापकृत् । मन्त्रकृत् । पुण्यकृत् । क्विवेवेति नियमात्कर्म कृत-
वानित्यत्राण् न । कृञ् एवेति नियमान्मन्त्रमघीतवान् मन्त्राध्यायः, अत्र न क्विप् । भूत एवेति
नियमान्मन्त्रं करोति करिष्यति वेति विवक्षायां न क्विप् । स्वादिष्वेवेति नियमाभावादित्यस्मि-
न्नप्युपपदे क्विप्, शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् । ३००० सोमे सुञः । (३-२-९०) सोमसुत् ।
चतुर्विधोऽत्र नियम इति काशिका । एवमुत्तरसूत्रेऽपि । ३००१ अग्नौ चैः । (३-२-९१)
अग्निचित् । ३००२ कर्मण्यग्न्याख्याम् । (३-२-९२) कर्मण्युपपदे कर्मण्येव
कारके चिनोतेः क्विप् स्याद् अग्न्याधारस्यलविशेषस्याख्यायान् । श्येन इव चितः
श्येनचित् । ३००३ कर्मणीनि विक्रियः । (३-२-९३) कर्मण्युपपदे

सुकर्मादिषु भूते कृञः क्विवेवेति, नुकर्मादिषु भूते कृञ् एव क्विविति, सुकर्मादिषु भूत एव कृञ्
इति त्रिविध इत्यर्थः । अण् नेति । क्तवत्सु भद्रत्वेव, सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन व्यावृत्ते-
रिति भावः । स्वादिष्वेवेति । नुकर्मादिषु पञ्चत्वित्यर्थः । सोमे सुञः । सोमे कर्मण्युपपदे
भूते सुनोतेः क्विवित्यर्थः । चतुर्विध इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् । एवमिति । 'अग्नौ चैः'
इत्युत्तरसूत्रेऽपि चतुर्विधो नियम इत्यर्थः । अग्नौ चैः । अग्नौ कर्मण्युपपदे भूतार्थवृत्तेश्चिनोतेः
क्विप् स्यादित्यर्थः । अग्निचिदिति । अग्न्याख्यं स्यण्डिलविशेषमिष्टकानिश्चितवानित्यर्थः ।
कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । कर्मणीत्यनुवृत्तमुपपदसनर्पकम् । अत्रत्यं तु कर्मणोत्वेत-
त्प्रत्ययार्थसमर्पकम् । तथा चात्र कर्तरोति न संबध्यते, तदाह कर्मण्युपपदे
इत्यादि । चिनोतेरिति । भूतार्थादित्यपि बाध्यम् । श्येन इवेति । श्येन-
शब्दः श्येनसदृशे लाक्षणिक इति भावः । श्येनाकृतिक इति यावत् । कर्मणीनि

तत्र वातुकालविषयमिति वक्तव्ये उपपदग्रहणं प्रामादिकनित्यवधेयम् । सुकर्म । त्रिविध इति ।
वातुनियमस्त्वह नेष्यत इति भावः । क्विवेवेतीति । भूते क्विवेवेति प्रत्ययान्तरसंबन्धनि-
वृत्तिफलककालनियमादित्यर्थः । कृञ् एवेतीति । सुकर्मादिषु कृञ् एवेति वात्तन्तरसंबन्ध-
निवृत्तिफलकोपपदनियमादित्यर्थः । भूत एवेतीति । भूत एव क्विविति कालान्तरसंबन्धनिवृ-
त्तिफलकप्रत्ययनियमादित्यर्थः । स्वादिष्वेवेतीति । स्वादिष्वेव कृञ् इत्युपपदान्तरसंबन्धनि-
वृत्तिफलकधातुनियमाभावादित्यर्थः । सोमे सुञः । इहापि चतुर्विधो नियम इति वृत्तिः ।
एवमुत्तरसूत्रेऽपि । तत्र भूतकालस्य क्विप् नियतत्वात्सोमं सुतवान् सोमसावः, अग्नि चितवान्
अग्निचाय इत्यण् न भवति । सुनोतेः सोम इव उपपदे नियतत्वाच्चिनोतेस्त्वग्नावोपपदे निय-
तत्वात् । सुरां सुतवान् सुरासुत् इष्टकाश्चितवानिष्टकाचिदिति न भवति, किं तु सुरा-
साव इष्टकाचाय इत्यणो भवति, सोमस्य सुनोतावेव धातोर्नियतत्वात् । अग्नेस्तु
चिनोतावेव नियतत्वात् । सोमं ब्रीतवान् सोमब्रीः, अग्निं भृतवान् अग्निभृद् इति
क्विप् न भवति किं तु सोमब्रायः अग्निभार इत्यणो भवति । भूत एव क्विपो निय-
तत्वात्सोमं सुनोति सोप्यति वेत्यर्थे क्विप् न भवति । तथा अग्निं चिनोति क्रेष्यति
वेत्यर्थे क्विवभावः, क्विप्नेव । कर्मण्यग्न्याख्यायाम् । श्येनचिदिति । समु-

विपूर्वात्क्रोणातेरिति स्यात् । 'कुत्सितग्रहणं कर्तव्यम्' (वा० २०४७) । सोमविक्रीयी । वृत्तविक्रीयी । ३००४ दृशेः कनिप् । (३—२—९४) कर्मणि भूत इत्येव । पारं दृष्टवान् पारदृष्टा । ३००५ राजनि युधि कृञ् । (३—२—९५) कनिप् स्यात् । युधिरन्तर्भावितण्यर्थः । राजानं बोधितवान् राजयुच्चा । राजकृत्वा । ३००६ सहे च । (३—२—९६) कर्मणोति निवृत्तम् । सहयुच्चा । सहकृत्वा । ३००७ सप्तम्यां जनेर्ङः । (३—२—९७) सरसिजम् । मन्दुरायां जातो मन्दुरजः । 'ङयापोः—' (सू० १००१) इति ह्रस्वः । ३००८ पञ्चम्यामजातौ । (३—२—९८) जातिशब्दवर्जिते पञ्चम्यन्ते उपपदे जनेर्ङः स्यात् ।

विक्रियः । इति इत्यविभक्तिकम् । विपूर्वस्य क्रीणातोर्विक्रिय इति पञ्चम्यन्तम् । कुत्सितेति । कुत्सिते कर्मण्युपपदे उक्तविवर्धनतीत्यर्थः । सोमविक्रीयीति । सोमद्रव्यं च विक्रीयमाणं विक्रेतुः कुत्सामावहति, तद्विक्रयस्य निषिद्धत्वादिति भावः । दृशेः कनिप् । 'आतो माननुक्वनिव्वनिपश्च, अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्येव कनिपि सिद्धे तत्तत्तद्वचरितमनिना-दिव्यावृत्त्यर्थमिदम्, सोपपदाणादिवाचनार्थं च निष्ठा तु भवत्येव, सोपपदप्रत्ययस्यैवात्र पुनः क्विब्रह्मणेन निवृत्तेः । पारं दृष्टवान् । राजनि युधि कृञ् । युधि, कृञ् अनयोः समाहार-द्वन्द्वात्पञ्चमी । क्वनिप् स्यादिति । राजनि कर्मण्युपपदे भूतार्थाद्भुवेः कृञ्श्च कनिवित्यर्थः । ननु युधेर कर्मकत्वात् तत्र कर्मण्युपपदे इत्यस्य कथमन्वय इत्यत आह युधिरन्तर्भावितेति । राजकृत्वेति । राजानं कृतवानित्यर्थः । सहे च । सहशब्दे उपपदे युधिकृञ्भ्यां कनि-वित्यर्थः । सप्तम्यां जनेर्ङः । सप्तम्यन्ते उपपदे जनेः भूतार्थाद्ङ् इत्यर्थः । सरसिज-मिति । डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः । 'हलदन्तात्—' इति 'तत्पुरुषे कृति—' इति वा अलुक् । मन्दुरज इति । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः ।

दायोऽयम् आहवनीयधारणार्थं इष्टकानिर्मितस्यलविशेषे निरुद्धः । कर्मणोति । कुत्सित-ग्रहणमिति । एतच्च वार्तिकं पुनः कर्मग्रहणसामर्थ्याल्लभ्यते, यत्कर्म क्रियया संवध्यमानं कर्तृकुत्सामावहति तत्रेत्यर्थः । सोमादयश्च विक्रीयमाणाः शास्त्रे प्रतिषेधात्कुत्सावहाः कुत्सितग्रहणान्तेह धान्यविक्रयः । दृशेः कनिप् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सिद्धे नियमार्थमिदं कनिवेव यथा स्यात्तत्सहनिदिष्टौ मनिव्वनिपौ माभूतां न वा अणादय इति । सोपपदप्रत्ययस्यैव नियमेन निवर्तनान्निष्ठा तु भवत्येव । पारं दृष्टवानिति । एवं स्थिते 'विश्वदृष्टनयना वयमेव' इत्यादौ विश्वं पश्यन्ति विश्वदृष्टानि तानि नयनानि येषां ते विश्वदृष्ट-नयना इत्येवं कनिवन्तस्य लटा विग्रहेऽपि न क्षतिः । प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्येवं वृत्ति-कारादिनिव्याख्यातत्वात् । कालान्तरनिवृत्त्यर्थमिदमिति कैरप्यभियुक्तैरनुत्तत्वादिति दिक् । राजनि युधि कृञ् । सहे च । इदमपि सूत्रद्वयं 'दृशेः कनिप्' इतिवन्नियमार्थमिति न्याय्यम् । वस्तुतस्तु दृशिग्रहणेन निर्वाहस्यागतिक्त्वादियं त्रिसूत्री विधात्रीत्यपि सुवचम् । प्राचां ग्रन्थास्त्विहोदासीना एवेति शब्दकैस्तुमे स्थितम् । मन्दुरायामिति । 'वाजिशाला

संस्कारजः । अष्टष्टजः । ३००६ उपसर्गे च संज्ञायाम् । (३-२-१९) 'प्रजा स्यात्सन्ततौ जने' । ३०१० अनौ कर्मणि । (३-२-१००) अनुपूर्वाब्जनेः कर्मण्युपपदे डः स्यात् । पुमांसमनुरुध्य जाता पुमनुजा । ३०११ अन्येष्वपि दृश्यते । (३-२-१०१) अन्येष्वुपपदेषु जनेऽः स्यात् । अजः । द्विजो ब्राह्मणः । ब्राह्मणजः । अपिशब्दः सर्वोपाविध्यभिचारार्थः, तेन घात्वन्तरादपि कारकान्तरेष्वपि क्वचित्, परितः स्नाता परिखा । ३०१२ क्तक्तवत् निष्ठा । (१-१-२६) एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः । ३०१३ निष्ठा । (३-२-१०२) भूतार्थवृत्तेर्घातोनिष्ठा स्यात् । तत्र 'तयोरेव-' (सू० २८३३) इति भावकर्मणोः क्तः । 'कर्तरि कृत्' (सू० २८३२) इति कर्तरि क्तवतुः । उकावितौ । स्नातं मया ।

पञ्चम्यामजातौ । जनेरिति । भूतार्थादिति शेषः । संस्कारजमिति । संस्काराब्जात्मित्यर्थः । उपसर्गे च । जनेऽः इति शेषः । संज्ञायामिति समुदायोपाविः । अनौ कर्मणि । ननु जनेरकर्मकत्वात्तत्र कर्मण्युपपदे इत्यर्थस्य कथमन्वय इत्यत आह पुमांसमनुरुध्येति । अनुरुध्य जननं घात्वर्थं इति भावः । पुमनुजेति । पुंस् इति पूर्वपदे संयोगान्तलोप इति भावः । अन्येष्वपि दृश्यते । अज इति । न जात इत्यर्थः । द्विजो ब्राह्मण इति । द्विर्जात इत्यर्थः । 'मानुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिवन्वनात्' इत्यादिस्मृतेरिति भावः । अपिशब्द इति । 'सप्तम्यां जनेऽः' इत्यादिसूत्रेषु ङविविषु यानि विशेषणान्युपात्तानि प्रकृतिविशेषरूपाणि भूते कर्तरीति प्रत्ययार्थविशेषणं च तदतिक्रमार्थं इत्यर्थः । क्तक्तवत् निष्ठा । क्त, क्तवतु अनयोर्द्वन्द्वः, निष्ठेति प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । निष्ठा । भूते इति शातो रिति चाधिकृतम्, तदाह भूतार्थेत्यादि । भावकर्मणोः । क्त इति । तथा च क्तप्रत्ययविषये कर्तरीति न संवध्यते इति भावः । कर्तरि क्तवतुरिति । कृत्यक्तखलर्यानामेव भावकर्मणोर्विधानादिति भावः । 'तयोरेव कृत्यक्त—' इत्यत्र 'लः कर्मणि—' इत्यस्मात् 'सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि चेत्यनुवर्तते । ततश्च अकर्मकेभ्यो भावे क्तः, सकर्मकेभ्यस्तु कर्मणीति व्यवस्था लभ्यते ।

बु मन्दुरा' इत्यमरः । पुमनुजेति । इह जनिः सकर्मकः, अनुरोधविशिष्टजननवृत्तित्वात् । अन्येष्वपि दृश्यते । 'सप्तम्यां जनेः—' इत्युक्तमसप्तम्यामपि दृश्यत इत्याह अजः । द्विज इति । न जायत इत्यजः, द्विर्जातो द्विजः 'जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विजः' इत्यभियुक्तोक्तेः । 'पञ्चम्यामजातौ' इत्युक्तं जातावपि इत्याह ब्राह्मणज इति । अपिशब्द इति । यत्तु 'अन्तात्यन्ताध्व—' इति प्रकरणे 'अन्यत्रापि दृश्यते' इत्युपसंख्यातं तदभूतकालं विनापि यथा स्यादित्येवमर्थम् । वस्तुतस्तु प्रकृतसूत्रस्यस्यापिग्रहणस्य सर्वोपाविध्यभिचारार्थत्वात्तद्वातिकमनेनेव गतार्थम् । विभाषितं चेदम् 'इको गुणवृद्धौ' इति सूत्रे जनेऽः प्रक्रम्य 'अमेरप्ययं डा वक्तव्यः, इति वदता भाष्यकारेण । एवं च प्रकृतसूत्रस्यम् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वातिकमपि गतार्थमिति बोध्यम् । क्तक्तवत् निष्ठा । ननु क्तक्तवत्तोः सिद्धयोनिष्ठेति संज्ञासिद्धिः, सिद्धायां निष्ठासंज्ञायां क्तक्तवत्तोर्विधानमित्यन्योन्याश्रय इति चेत् ।

स्तुतस्त्वया विष्णुः । विष्णुर्विश्वं कृतवान् । ३०१४ निष्ठायामण्यदर्थे । (६-४-६०)
 ण्यदर्थो भावकर्मणी, ततोऽप्यत्र निष्ठायां क्षियो दीर्घः स्यात् । ३०१५ क्षियो दीर्घात्
 (८-२-४६) दीर्घात् क्षियो निष्ठातस्य नः स्यात् । क्षीणवान् । भावकर्मणास्तु क्षितः
 कामो मया । 'श्रयुकः किति' (सू० २३८१) क्षितः, क्षितवान् । भूतः, भूतवान् । क्षुतः ।
 'ऊर्णोतेनुवद्भावो वाच्यः' (वा० १८५१) । तेन एकाव्वाञ्छेत्, ऊर्णुतः । नुतः । वृतः ।
 ३०१६ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः । (८-२-४२) रेफदकाराभ्यां परस्य
 निष्ठातस्य नः स्यात् । निष्ठापेक्षया पूर्वस्य घातोदकारस्य च । शृ 'ऋत इत्' (सू०

इति मत्वोदाहरति स्नातं मयेति । अकर्मकत्वाद् भावे क्तः । स्तुतस्त्वया विष्णुरिति ।
 सकर्मकत्वात् कर्मणि क्तः । कर्तरि क्तवत्तुमुदाहरति विष्णुर्विश्वं कृतवानिति ।
 निष्ठायामण्यदर्थे । ण्यदर्थो भावकर्मणी इति । 'ऋहलः-' इति ण्यतः कृत्यसंज्ञकस्य
 तयोरेवेति भावकर्मणोरेवेति प्रवृत्तेरिति भावः । ततोऽन्यत्रेति । कर्तरीत्यर्थः । क्तवताविति
 फलितम् । क्षियो दीर्घः स्यादिति । क्षिय इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते, 'पुष्पवोर्दीर्घवृद्धदसि'
 इत्यतो दीर्घ इति चेति भावः । क्षियो दीर्घात् । दीर्घादिति क्षियो विशेषणम्, तदाह
 दीर्घात् क्षिय इति । दीर्घान्तादित्यर्थः निष्ठातस्य न इति । 'रदाम्याम्-' इत्यतस्तदनु-
 वृत्तेरिति भावः, क्षीणवानिति । अघातोः कर्तरि क्तवत्तुः, 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति दीर्घः
 तकारस्य नत्वम्, पात्परत्वाण्णः । क्षितः कामो मयेति । क्षपित इत्यर्थः । 'क्षि क्षये'
 इत्यस्माद् अन्तर्भावितण्यर्थत्कर्मणि क्तः । भावे तु क्षितं कामेनेत्युदाहार्यम् । अत्र
 ण्यदर्थयोर्भावकर्मणोर्हिते क्ते दीर्घो न भवति, अण्यदर्थ इत्युक्तेः । दीर्घान्तिवामा-
 वात् 'क्षियो दीर्घात्' इति नत्वं न । श्रयुकः कितितीति । श्रित इत्यादौ इष्णिपेव-
 स्मारकमिदम् । क्षुत इति । 'दु क्षु शब्दे' अस्मात् क्तः । ननु ऊर्णुत इति कथम् ?
 अनेकाच्चात्वेन श्रयुक इति निषेवस्याप्रवृत्तेरित्यत आह ऊर्णोतेनुवदिति । वात्ति-
 कमिदम् । रदाभ्याम् । रदाभ्यामित्यकारावुच्चारणार्थं, तदाह रेफदकाराभ्या-
 मिति । निष्ठायाः तु निष्ठात्, तस्य निष्ठात इति विग्रहः तदाह निष्ठात-

अत्राहुः-भाविनी संज्ञाञ्च विज्ञायते स भूते भवति यस्योत्पन्नस्य निष्ठाति संज्ञा भवति इत्या-
 श्रयणे सामर्थ्यात् क्तवत्त्वोविधानमेतदिति नास्त्युक्तदोष इति । ण्यदर्थो भावकर्मणी
 इति । यद्यपि याज्या ऋगित्यादौ करणादावपि बाहुलकाण्यद्भवति, तथापि 'तयोरेव-'
 इति वचनाद्भावकर्मणी एव साक्षादुपात्तोऽर्थः इति स एवेह विवक्षित इति भावः ।
 क्षियो । क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः, द्वयोरपि ग्रहणम् । क्षितः काम इति ।
 अन्तर्भावितण्यर्थत्वेन सकर्मकत्वात्कर्मणि क्तः । एतच्च 'अक्षितोत् सनेदिमम्'
 इति मन्त्रव्याख्यायां भाववग्रन्थे स्पष्टम् । भावे तु क्षितं कामेनेत्याद्युदाहरणोपम् ।
 इष्णिपेवसूत्रं स्मारयति श्रयुकः कितितीति । क्षुत इति । द्रक्षु शब्दे ।
 नुत इति । शृ स्तुतौ । वृत इति । वृड् संभक्तौ, वृल् वरणे । रदा-
 भ्याम् । इह रदाभ्यामित्यनेन तकारो विशेष्यते न निष्ठा, तेन चरितमुदितमित्यत्र

२३९९) रपरः, णत्वम्, शीर्णः । वहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्नेह-कृतस्यापत्यं कार्तिः । छिन्नः । भिन्नः । ३०१७ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः । (८-२-४३) निष्ठातस्य नः स्यात् । द्राणः । स्त्यानः । ग्लानः । ३०१८ त्वादिभ्यः ? (८-२-४४) एकविंशतेर्लृ-वादिभ्यः प्राग्वत् । लूनः । ज्या, 'ग्रहिज्या-' सू० (२४१२) जीनः । 'दुग्धोर्दोधश्च' (वा० ४८३२) 'दु' गतौ दूनः । 'दु दु उपतापे, इत्ययं तु न गृह्यते, सानुबन्धकत्वात् । 'मृदुतया दुतया' इति माघः । गूनः । 'पूजो विनाशे' (वा० ४८३३) । पूना यवाः, विनष्टा इत्यर्थः । पूतमन्यत् । 'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य' (वा० ४८३४) । सिनो ग्रासः । ग्रास इति

स्येति । निष्ठातकारस्येत्यर्थः । नः स्यादिति । नकारः स्यादित्यर्थः । सूत्रे न इति प्रयमा-न्तम् । अकार उच्चारणार्थः । दकारस्य चेति । नकार इत्यनुपज्यते । सूत्रे द इति पठ्यन्-न्तमिति भावः । चरितम् इत्यत्र तु नत्वं न, निष्ठातकारस्य इटा व्यवहितत्वेन रदाम्बां परत्वाभावात् । रेफात्परस्योदाहरति शृ इति । शृधातोः क्तप्रत्ययसूचनमिदम् । ननु कृत-स्यापत्यं कार्तिः । अत इव, आदिवृद्धिः, रपरत्वम् । अत्र निष्ठातकारस्य रेफात् परस्य नत्वं स्यादित्य आह वहिरङ्गत्वेनेति । दात्परस्योदाहरति छिन्नो भिन्न इति । अत्र निष्ठात-कारस्य वात्वन्तदकारस्य च नत्वमिति भावः । संयोगादेः निष्ठातस्य नः स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । द्राण इति । 'द्रा कुत्सायां गतौ' अस्मात् क्तः, नत्वम् णत्वम् । ग्लान इति । 'ग्लै हर्षक्षये' 'आदेचः-' इत्यात्वे नत्वम् । त्वादिभ्यः । एकविंशतेरिति । क्र्यादिषु प्वादयो द्वाविंशतिः, तेषु आद्यं पूलं विहाय त्वादिभ्यः एकविंशतेरित्यर्थः । ज्येति । धातुसूचनम् । ग्रहिज्येति । संप्रसारणसूचनम् । जीन इति । ज्या त इति स्थिते 'संयोगादेः-' इति निष्ठानत्वस्यासिद्धत्वात् ततः प्रागेव संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते आतः परत्वाभावात् 'संयोगादेरातः-' इति नत्वस्याप्राप्तावनेन नत्वम् । दुग्धो-र्दोधश्चेति । वार्तिकमिदम् । दु गु आन्यां परस्य निष्ठातस्य नत्वं प्रकृतेर्दोधश्च इत्यर्थः । 'मृदुतया दुतया' इति माघकाव्ये दुतशब्दं साधयितुमाह दु दु उपतापे इत्यादि । गून इति । गुधातोः क्तो दीर्घः । पूजो विनाशे इति । वार्तिकमिदम् विनाशार्थात् पूजः परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः सिनोतेरिति । वार्तिकमिदम् ।

न, तकारस्येटा व्यवहितत्वात्तदेतदाह पदस्य निष्ठातस्येति । वहिरङ्गत्वेनेति । निष्ठातकाराद्विर्भूततद्धितवित्प्रत्ययमाश्रित्याङ्गस्यादेरचो विधीयमानत्वाद् वृद्धिर्वहिर-ङ्गेति भावः । द्राण इति । द्रा कुत्सायां गतौ । ग्लानः । म्लान इति । ग्लै म्लै हर्षक्षये । एकविंशतेरिति । क्र्यादिषु प्वादयो द्वाविंशतिः पठ्यन्ते तत्र पूलं विहाय त्वादयो ज्ञेयाः । जीन इति । हल इति दीर्घः । सिद्धत्वान्नित्यत्वाच्च 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणे कृते 'संयोगादेरातः-' इत्यस्याप्राप्तिः । गून इति । गु पुरीपोत्सर्गे । विनष्टा इति । धातूनाममेकार्थत्वात्पूज् पवन इत्ययं विनाशेऽपि वृत्तिः । सिनोतेरिति । पिबन्वने । ग्रासरूपं कर्म ग्रासकर्म तत्कर्तृ यस्य सिनो-तेस्ततः परस्य निष्ठातस्य नः स्यादित्यर्थः । सिनो ग्रास इति । पिण्डीक्रियमाणो

किम्-सिता पाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकस्य इति किम्-सितो ग्रासो देवदत्तेन । ३०१६ ओदि-
तश्च । (८-२-४५) भुजो, भुग्नः । दु ओ धि, उच्छूनः । ओ हाक्, प्रहीणः । 'स्वादय
बोदितः' इत्युक्तम् । सूनः, सूनवान् । दूनः, दूनवान् । ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेट्,
उड्डीनः । ३०२० द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः । (६-१-२४) द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्श
चार्ये श्यैङः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । ३०२१ श्योऽस्पर्श । (८-२-४७) श्यैङो
निष्ठातस्य नः स्यादस्यशैज्ये । 'हलः' (सू० २५५९) इति दीर्घः । शीनं घृतम् ।

कर्मैव कर्ता कर्मकर्ता, ग्रासः कर्मकर्ता यस्य स ग्रासकर्मकर्तृकः, तस्मात् 'पिब् वन्वने' इत्यस्मा-
त्परस्य निष्ठातस्य नत्वमित्यर्थः । ओदितश्च । ओकारेतो घातोः परस्य निष्ठातस्य नत्वमि-
त्यर्थः । भुग्न इति । नत्वस्यासिद्धत्वाद् जस्य पूर्वं कुत्वम् । ततो नत्वम् । उच्छून इति ।
उत्पूर्वात् 'दु ओ धि' इति घातोः कः, यजादित्वात्संप्रसारणम्, पूर्वरूपम्, 'बोदितः-' इति
नेट्, हल इति दीर्घः, निष्ठानत्वम् । प्रहीण इति । 'धुमास्या-' इति ईत्वम्, नत्वम्, 'कृत्यचः'
इति णत्वम् । स्वादय इति । 'पूङ् प्राणिप्रसवे' इत्याद्या नव घातव ओदित इति दिवादि-
गणे उक्तमित्यर्थः । सून इति । पूङ्, नत्वं 'अथुकः किकिति' इति इण्निपेयः । दून इति ।
'दूङ् परितापे' अस्मात् कः, स्वादित्वेन ओदित्वात्नत्वम् । ननु 'डीङ् विहायसा गतौ' इत्यस्य
उड्डीन इति कथं रूपम्, सेट्त्वाद् उगन्तत्वाभावेन 'अथुकः किकिति' इति निपेयस्या-
प्रवृत्तेरित्यत आह ओदिन्मध्ये डीङः पाठसामर्थ्यान्नेडिति । इटि सन्नि
निष्ठातस्य ओदितोडीङः परत्वाभावात्तत्वाप्रसक्तेस्तस्य ओदिन्सु पाठो व्यर्थः स्या-
दित्यर्थः । द्रवमूर्ति । 'श्यैङ् गतौ' इत्यस्य कृतात्वस्य श्य इति पठौ । द्रवमूर्तिश्च
स्पर्शश्चेति विग्रहः । मूर्तावित्यस्य विवरणम् काठिन्य इति । संप्रसारणं स्या-
दिति । 'व्यङः संप्रसारणम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तथा च श्यैङः क्ते आत्ते
संप्रसारणे पूर्वरूपे सित इति स्थिते श्योऽस्पर्श । श्यः अस्पर्श इति च्छेदः । दीर्घ
इति । नत्वात्प्रागेव 'हलः' इति दीर्घ इत्युचितम्, नत्वस्य त्रैपादिकत्वात् । शीनं

ग्रासो यदा दव्यादिव्यञ्जनवशाद् वन्वनेऽनुकूलो भवति तदा कर्मण एव कर्तृत्वमिति बोध्यम् ।
ग्रासेति किमिति । ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किमर्थमित्यर्थः । कर्मकर्तृकेति । किमिति । ग्रास-
कर्मकस्येत्येवास्तु कर्तृपदं किमर्थमित्यर्थः । कर्मपदं विहाय ग्रासकर्तृकस्येत्युक्तौ तु ग्रासेन कण्ठः
सित इत्यत्रापि स्यादिति बोध्यम् । भुग्न इति । भुजो कौटिल्ये । नत्वस्यासिद्धत्वाद् सन्नि
परतः कुत्वम् । उच्छून इति । श्यतेर्यजादित्वात्संप्रसारणे पूर्वरूपे च 'हलः' इति दीर्घः ।
प्रहीण इति । 'धुमास्या-' इति ईत्वम् । सून इति । पूङ् प्राणिप्रसवे । दून इति । दूङ्
परितापे । ओदिन्मध्ये इति । यदि डीङ् इट् स्यात्तर्हि घातोः परो निष्ठातकारो न संभ-
वतीति नत्वार्थः पाठोऽनर्थकः स्यादिति भावः । न च ओदिन्मध्ये पाठसामर्थ्यादिदा व्यव-
वाने नत्वं भवेदिति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शङ्क्यम्, लक्ष्यानुरोधेन इडभावकल्प-
नाया एव न्याय्यत्वात् । अन्ये तु सत्यपि इडागमे सवर्णदीर्घे चैकादेशस्य पूर्वा-

अस्पर्शो किम्-शीतं जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किम्-संश्यानो वृश्चिकः । शीतात्संकुचित इत्यर्थः । ३०२२ प्रतेश्च । (६-१-२५) प्रतिपूर्वस्य इयः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् । प्रति-
शीनः । ३०३२ विभाषाभ्यवपूर्वस्य । (६-१-२६) इयः संप्रसारणं वा स्यात् । अमि-
शीनं घृतम् । अवश्यानः अवशीनो वृश्चिकः । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेनेह न, समवश्यानः ।
३०२४ अञ्चोऽनपादाने । (८-२-४८) अञ्चो निष्ठातस्य नः स्यान्न त्वपा-
दाने । ३०२४ यस्य विभाषा । (७-२-१५) यस्य क्वचिद्विभाषयेद्विहित-
स्ततो निष्ठाया इण् स्यात् । 'उदितो वा' (सू० ३३२८) इति क्त्वायां वेदत्वा-
दिह नेट् समक्नः । अनपादाने किम्-उदत्तमुदकं कृपात् । नत्वस्यासिद्ध-

घृतमिति । घनीभूतमित्यर्थः । घातूनामनेकार्थत्वात् । यद्यपि घृतेऽप्युष्णस्पर्शोऽस्त्येव । तथापि
शीताद्यस्पर्शविशेष एव विवक्षित इति भावः । अस्पर्शो किमिति । इयैङो निष्ठातस्य नत्वं
स्यादित्येतावदेवास्त्वित्यर्थः । शीतं जलमिति । शीतस्पर्शवदित्यर्थः । अत्र 'द्रवमूर्तिः-' इति
संप्रसारणमेव, न तु निष्ठानत्वमित्यर्थः । एवं च 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः-' इत्यस्य स्पर्शो इदमुदाह-
रणम् । 'इयोऽस्पर्शो' इत्यस्य तु प्रत्युदाहरणमिति बोध्यम् । सूत्रयोः स्पर्शशब्दः प्रधानभूते
गुणभूते च वर्तते । तत्र गुणभूते विशेष्यनिघ्नः । शीता आपः, शीतं जलमित्यादि । यदा तु
स्पर्शविशेषो गुणः प्राधान्येन विवक्षितः तदा ङीवत्वमेव । 'शीतं गुण' इत्यमरः । संप्रसारण-
विधौ पृच्छति द्रवमूर्तिस्पर्शयोः किमिति । संश्यान इति । अत्र स्पर्शस्याप्रतीतेः न संप्रसा-
रणम् । नत्वं तु भवत्येवेति भावः । प्रतेश्च । द्रवमूर्तिस्पर्शग्यामन्यत्रापि संप्रसारणप्राप्त्यर्थ-
मिदम् । प्रतिशीन इति । प्रतिगत इत्यर्थः । अत्र 'इयोऽस्पर्शो' इति नत्वम् । विभाषा ।
इयैङ इति शेषः । संप्रसारणं वा स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । द्रवमूर्तिस्पर्शयोनित्यं संप्रसारणे
प्राप्ते ततोऽन्यत्राप्राप्ते विभाषयेत् । अभिश्यानं घृतमिति । अत्र द्रवमूर्तौ संप्र-
सारणविकल्पः । अवश्यानः अवशीनो वृश्चिक इति । अत्र द्रवमूर्तिस्पर्शा-
भावेऽपि संप्रसारणविकल्पः । समवश्यान इत्यत्रापि संप्रसारणविकल्पमाशङ्क्याह
व्यवस्थितेति । अञ्चोऽनपादाने । न त्वपादाने इति । अपादानसमभिव्या-
हारे असतोत्यर्थः । यस्य विभाषा । यस्येति । यस्मादित्यर्थः । निष्ठाया इण्
स्यादिति । 'इतीदितः-' इत्यतो निष्ठायामिति 'नेडवशि-' इत्यतो नेडिति चानुवर्तत इति
भावः । नत्वञ्चेनित्यं सेट्कत्वात् कथं तस्य क्वचिद्वेदकत्वमित्यत आह उदितो वेति ।
समक्न इति । संगत इत्यर्थः । संपूर्वाद् अञ्चुवातोः क्तः 'आर्षवातुकस्येट्-' इति
प्राप्तस्य इटो निषेवः । 'अनिदिताम्-' इति नलापः । चस्य कुत्वम् । उदत्तमुदकं
कृपादिति । उदत्तमित्यर्थः । अत्रापपादानसमभिव्याहारसत्त्वाद् नत्वं नेति भावः ।

नत्वेन ग्रहणादिटा व्यवधानं नास्त्येवेतोऽपि सिध्यतीत्याहुः । संश्यान इति । इयैङ्-
गतावित्यस्य 'आदेच-' इत्यात्वे 'संयोगादेरातः-' इति निष्ठातस्य नः । यस्य
विभाषा । यस्येत्यार्धवातुकापेक्षया पष्ठी । यदीयस्यार्धवातुकस्येत्यर्थः । समक्न इति ।
अञ्चु गतिपूजनयोः संपूर्वः, नत्वस्यासिद्धत्वात् । झलि परतः कुत्वम् उदत्तमिति ।

त्वाद 'ब्रश्च-' (सू० २९४) इति पट्वे प्राप्ते, 'निष्ठादेशः पत्वस्वरप्रत्ययेड्वित्रिषु सिद्धो वाच्यः' (वा० ४७७३) । वृक्कः । वृक्कवान् । ३०२५ परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु । (८-३-२५) पूर्वेषु मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निनात्यते । परिस्कन्दः । 'प्राच्य' इति किम्-परिस्कन्दः परिस्कन्दः । 'परेश्च' (सू० २३९९) इति पत्वविकल्पः । 'स्तमेः' (सू० २२७२) इति पट्वे प्राप्ते—३०२७ प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च । (८-३-११४) अत्र पत्वं न स्यात् । ३०२८ दिवोऽविजिगीषायाम् । (८-२-४९) दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम् । द्यूनः । विजिगीषायां तु द्यूतम् । ३०२९ निर्वाणोऽवाते । (८-२-५०) अवाते इति च्छेदः । निःपूर्वाद्वातेनिष्ठातस्य नत्वं स्याद्वातश्चेत्कर्ता न । निर्वाणो-

'ओ ब्रश्च छेदने' सस्य इच्छत्वेन निर्देशः, अस्मात्ततः, 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणम्, ऊदित्वेन वेदकत्वादिह 'यस्य विभाषा' इति नेट् चस्य कुत्वेन कः, 'ओदितश्च' इति निष्ठातत्वम्, तस्यासिद्धत्वेन झल्परत्वात् 'स्कोः—' इति सलोपे, णत्वम्, वृक्क इति रूपमिति स्थितिः । तत्र नत्वस्यासिद्धत्वेन झल्परत्वाद् 'ब्रश्च-' इति पत्वं स्यादित्यत आह निष्ठादेशः पत्विति । तथा च 'ब्रश्चअस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां पः' इति पट्वे कर्तव्ये नत्वस्यासिद्धत्वाभावेन झल्परत्वाभावान्न पत्वमित्यर्थः । स्वरप्रत्ययेड्वित्रिषुदाहरणानि भाष्ये स्पष्टानि । परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारे इदं सूत्रम् । पूर्वेष्वेति । 'परेश्च' इति पूर्वसूत्रम् । परेः परस्य स्कन्देः सस्य पो वा स्यादिति तदर्थः । तेन पत्वविकल्पे प्राप्ते प्राच्यभरतेषु पत्वाभावो निनात्यत इत्यर्थः । परिस्कन्द इति । परिपूर्वात् स्कन्देनिष्ठायास्तकारलोपः । दिवो । अविजिगीषायामिति छेदः । द्यून इति । स्तुत इत्यर्थः । च्छ्वोः—' इत्युट् । विजिगीषायां तु द्यूतमिति । द्यूतस्य विजिगीषया प्रवृत्तेरिति भावः । निर्वाणोऽवाते । कर्ता नेति । 'निरिच्छुसर्गपूर्वो वावानुविनाशे वर्तते, उपरमे च । तस्मिन् वात्वर्थे यदि वायुः कर्ता तदा नत्वं नेत्यर्थः । निर्वाणोऽग्निर्मुनिर्वेति । नष्ट उपरत इति क्रमेणार्थः । 'गत्यर्थकमेक-

उद्धृतमित्यर्थः । व्यक्तमित्येतत्तु अञ्जू व्यक्तित्वस्य न त्वञ्चेः । तेनात्र नत्वाभावः । वृक्क इति । ओब्रश्च छेदने, 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् । नत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः—' इति सलोपः 'चोः कुः' इति कुत्वं च । ऊदित्वेन वेदकत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठाया इडभावः । नुड्वित्रिविलादेशविनामेषु वर्णकदेशस्यापि वर्णत्वेन ग्रहणाहकारैकदेशो रेफो निमित्तमिति 'अट्कुच्चाङ्-' इति नस्य णत्वम् । णत्वस्य विनाम इति प्राचां संज्ञा । 'ऋवर्णान्नस्य णत्वम्-' इति यथाश्रुतमज्ञेऽपि णत्वनिषेधार्थं क्षुम्नादिषु नृमनश्चन्द्रपाठाहकारं निमित्तीकृत्यापि 'अट्कुच्चाङ्-' इति णत्वं भवत्येवेति दिक् । परिस्कन्दः । अत्रि निगातनम् अथवा निगातकारस्य लोप इति काशिका । द्यून इति । 'च्छ्वोः शूङ्-' इत्युट् । क्षीग इत्यर्थः । द्यूतमिति । विजिगीषया हि तत्राज्ञाः पात्यन्ते इति गम्यते विजिगीषा । निर्वाणोऽवाते । वा गतिगन्धनयोः, निःपूर्वादिस्नादिनिष्ठातस्य नत्वे णत्वम् । वातश्चेत्कर्ता नेति । एवं च

अग्निर्मुनिर्वा । वाते तु निर्वातो वातः । ३०३० शुषः कः । (८-२-५१) तिष्ठति इत्येव
 शुष्कः । ३०३१ पचो वः । (८-२-५२) पक्वः । ३०३२ ज्ञायो मः । (८-२-५३)
 ज्ञामः । ३०३३ स्य प्रपूर्वस्य । (६-१-२३) प्रादस्यः संप्रसारणं स्यान्निष्ठायाम् ।
 ३०३४ प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् । (८-२-५४) निष्ठातस्य नो वा स्यात् । प्रस्तीनः
 प्रस्तीतः । प्रात् किन्-स्त्यानः । ३०३५ अनुपसर्गात्फुल्लजीवकृशोल्लावाः ।
 (८-२-५५) लि फल, फुल्लः । निष्ठातस्य लट् निपात्यते क्तवत्त्वेकदेशस्यापीदं निपातन-
 मिष्यते; फुल्लवान् । जीवादिषु तु क्तप्रत्ययस्यैव तलोपः । तस्यासिद्धत्वात्प्राप्तयेदोऽभावश्च
 निपात्यते । जीवो मत्तः । कृशस्तनुः । उल्लाघो नीरोगः । अनुपसर्गात् किन्-३०३६ आदि-

इत्यादिना कर्तरि क्तः । निर्वातो वात इति । अत्र वातस्य कर्तृत्वान्नत्वं नेति भावः ।
 निर्वाणो दीपो वातेन इत्यत्र तु वातस्य करणत्वेन विवक्षितत्वात्कर्तृत्वान्नावाद् नत्वं निर्वाह्यम् ।
 भावे तु निर्वातं वातेन । शुषः कः । निष्ठात इति । शुषः परस्य निष्ठातस्य कः स्यादिति
 फलितम् । पचो वः । पचेः परस्य निष्ठातस्य वः स्यादित्यर्थः । पक्व इति । वत्वस्या-
 सिद्धत्वात् कृत्वम् । ज्ञायो मः । 'ज्ञै ज्ञये' इत्यस्मात् परस्य निष्ठातस्य मः स्यादित्यर्थः ।
 ज्ञाम इति । 'आदेवः-' इत्यात्वम् । 'गत्यर्थाकर्मक-' इति कर्तरि क्तः । ज्ञोण इत्यर्थः ।
 अन्तर्भावितव्यत्वे लपति इत्यर्थः । स्यः प्रपूर्वस्य । स्यै इत्यस्य कृतात्वस्य स्य इति
 षष्ठ्यन्तम् । 'ष्यङ् संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमिति 'स्फायः स्त्री' इत्यतो निष्ठायानिति
 चागुर्वण्ते, तदाह प्रादित्यादि । संप्रसारणे पूर्वस्त्वे 'हलः' इति दीर्घं प्रस्ती त इति स्थिते
 प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् । प्रस्त्य इति पञ्चमी । प्रपूर्वात्स्यैवातोऽरित्यर्थः । निष्ठातस्य न इति
 शेषः । प्रस्तीम इति । संयोगादे- इत्यर्थः । अनुपसर्गात् । एते निपात्यन्ते उपसर्गात् परा
 न चेदित्यर्थः । लत्वमिति । 'आदितश्च' इति इडभावः; 'ति च' इत्युत्वं च सिद्धमिति
 भावः । 'फल निष्पत्तौ' इत्यस्य तु नात्र ग्रहणम्, इडभावस्यापि निपात्यत्वापत्तेः । ननु
 क्तवतुप्रत्यये फुल्लवानिति कथम् । क्तवतुप्रत्यये क्तस्त्यानर्थकत्वेन फुल्लशब्देनाग्रहणादित्यत्र
 आह क्तवत्त्वेकदेशस्यापीति । जीवादिष्विति । जीवकृशोल्लावेष्वित्यर्थः क्तप्रत्ययस्यै-
 वेति । न तु क्तवत्त्वेकदेशस्यापीत्यर्थः । अनर्थकत्वादिति भावः तस्येति । तलोपस्येत्यर्थः ।
 जीवो मत्त इति । जीवेः क्तः, तलोप, इडभावश्च । कृशस्तनुरिति ।
 कृशेः क्तः, इडभावश्च । उल्लाघो नीरोग इति । लाघेः क्तः,
 तलोपः, इडभावश्च । अत्र मत्तादिस्वार्यो निपातनबलात् । अनुपसर्गात्कि-

वातेन हेतुना निर्वाणो दीप इत्यत्र निषेधो नेत्याहुः । निर्वात इति । 'गत्यर्थाकर्मक-'
 इति कर्तरि क्तः । निषारं वातो गत इत्यर्थः । शुष्क इति । शुष घोषणे ।
 ज्ञाम इति । ज्ञै ज्ञये । 'आदेवः-' इत्यात्वम् । प्रस्तीमः । प्रस्तीत इति । स्यै
 ष्यै शब्दसंघातयोः ज्ञात्वे कृते 'संयोगादेः-' इत्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं संप्रसारणे पूर्व-
 स्त्वे च कृते 'हलः' इति दीर्घः, पश्चाद्यग्रत्वादान्तत्वयोर्विरुद्धात् नत्वम् । संस्त्यान

तश्च । (७-२-१६) आकारेतो निष्ठा इण स्यात् । ३०३७ ति च । (७-४-८९) चरफलो रत उत्स्यात्तादौ किति । प्रफुल्लः । प्रक्षोवितः प्रकृशितः । प्रोक्ष्माधितः । कथं तर्हि 'लोघद्रुमं सानुमतः प्रफुल्लम्' इति, 'फुल्ल विकसने' पचाद्यच् । सूत्रं तु फुल्लादिनिवृत्त्यर्थम् । 'उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसंख्यानम्' (वा० ४८४३) । ३०३८ नुदविदो न्द्राघ्राहोभ्योऽन्यतरस्याम् । (८-२-५६) एभ्यो निष्ठातस्य नो वा । नन्तुः, नत्तुः, । विद विचारणे, रौधादिक एव गृह्यते । उन्दिना परेण साहचर्यात् । विन्न, वित्तः । वेत्तेस्तु विदितः । विद्यतेविन्नः । उन्दी-३०३६ श्वीदितो निष्ठायाम् । (७-२-१३) स्वयतेरोदितश्च निष्ठाया इण उन्नः, उत्तः, । त्राणः, त्रातः । ब्राणः, ब्रातः । ह्योणः, ह्योतः । ३०४० न ध्याख्यापृमूच्छिमदाम् । (८-२-५७) एभ्यो निष्ठातस्य नत्वं न ।

मिति । अत्र प्रफुल्ल इति प्रत्युदाहरणं विवक्षन् तत्र विशेषमाह आदितश्च । निष्ठाया इण स्यादिति । 'स्वीदितः-' इत्यतो निष्ठायामिति 'नेड्वशि-' इत्यतो नेडिति चानुवर्तते- इति भावः । ति च । 'चरफलोश्च' इति सूत्रानुवृत्ति मत्वाह चरफलो रिति । अत उत्स्यादिति । 'उत्परस्यातः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । कितीति । 'दोषे इणः किति' इत्यतो मण्डूकफ्लुत्या तदनुवर्तते इति भावः । वस्तुतस्तु कितीत्यनुक्तिर्निर्मूला निष्फला च । तयोः सेट्कत्वेन निष्ठां विना तकारादिप्रत्ययाभावात् । कथं तर्हीति । 'प्रफुल्लमित्यस्य सोपसर्गत्वेन निष्ठातस्य लत्वासंभवादिति भावः । समावर्त्ते फुल्लेति । ननु फुल्लेः पचाद्यचैव फुल्ल इत्येतस्य सिद्धेः फुल्ल इत्यस्य निपातनं व्यर्थमित्यत आह सूत्रं त्विति । उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति । निष्ठातस्य लत्वनिपातनमिति शेषः । सोपसर्गार्थं वचनम् । नुदविदो न्द्र । ह्योवातोरप्राप्ते इतरेभ्यो नित्यं प्राप्ते नत्वविकल्पोऽयम् । रौधादिक इति । विद विचारणे इत्ययमित्यर्थः । वेत्तेस्त्विति । 'विद ज्ञाने' इत्यस्येत्यर्थः । अयं सेट्, अनिट्केष्वनन्तर्भावात् । तदाह विदित इति । अत्र निष्ठातस्य इटा व्यवहितत्वान्नत्वं नेति भावः । विद्यतेविन्न इति । 'विद सत्तायाम्' इत्ययमनिट्, 'रदान्याम्-' इति नित्यं नत्वमिति भावः । उन्दीति । उदाहरणसूचनम् । श्वीदितो निष्ठायाम् । श्वि, ईदित् अनयोः नमाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । 'नेड्वशि-' इत्यतो नेडित्यनुवर्तते, तदाह श्वयतेरिति । न व्याख्या । पञ्चम्यर्थे षष्ठी, तदाह

इत्यत्र तु भवत्येव क्षीवादिष्विति । क्षोबृ मदे, कृश तनुदे, लाघृ शक्तावृत्पूर्वः, एभ्यः क्तः । ननु फुल्लादयः सिध्यन्ति तर्हि सूत्रेणेत्यत आह सूत्रं त्विति । निवृत्त्यर्थं मित्युपलक्षणम् । फुल्लवानिति रूपस्य 'निष्ठा च द्वयजननात्' इत्याधुनातस्य च सिद्धव्यर्थमिति बोध्यम् । उत्फुल्लसंफुल्लयोरिति । यद्यपि प्रफुल्ल इतिवत् फुल्लेः पचाद्यचा सिद्धम्, तथापि उत्फुल्लः संफुल्ल इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् । नुदविदो । 'रदान्यां-' 'संयोगादेरातः-' इति नित्ये प्राप्ते ह्योत्यस्याप्राप्ते उभयत्र विभाषेयम् । वेत्तेस्त्विति । तथा च भाष्यम् । 'वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेविन्न इष्यते । विन्तेविन्नश्च वित्तश्च

ध्यातः । ध्यातः । पूर्तः । 'राल्लोपः' । मत्तः । ३०४१ वित्तो भोग-
प्रत्यययोः । (४-२-५८) विन्दतेनिष्ठान्तस्य निपातोऽयं भोग्ये प्रतीते
चार्ये । वित्तं धनम् । वित्तः पुरुषः । वनयोः किम्-विन्नः । 'विभाषा गन-
हन-' (सू० ३०९९) इति वक्तौ वेदत्वादिह नेट् । ३०४२ भित्तं शकलम् ।
(८-२-५९) भिन्नमन्यत् । ३०४२ ऋणमाधमर्ण्ये । (८-२-६०)

एस्य इति । ध्यात इति । ध्यैवातौः क्तः 'आदेशः-' इत्यात्वम् । अत्र 'संयोगादेरातः -'
इति प्राप्तं नत्वं न । ध्यात इति । ध्यावादेशपक्षे यणत्वात्, 'संयोगादेरातः-' इति
प्राप्तं नत्वं न । ध्यादेशस्य शस्य यत्वे तु यस्य णत्वप्रकरणगतस्यासिद्धत्वाद्यणत्वानावात्
'संयोगादेरातः-' इति नत्वस्य न प्रसक्तिः । स्वतः सिद्धत्वाभावेऽस्तु आर्षवानुक्ते प्रयोगो
नास्त्येवेति ध्याग्रहणं व्यर्थमेव । पूर्त इति । पृथातोः क्तः 'श्र्युकः किति' नेट् 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य'
इति उत्त्वम् रपरत्वम् । इह 'रदाम्याम्-' इति प्राप्तं नत्वं न । मुद्धाधातोः क्ते आह राल्लोप
इति । छस्य लोप इति भावः । मूर्त इति । 'आदितश्च' इति नेट् । छलोपे 'रदाम्याम्-'
इति प्राप्तं नत्वं न 'हलि च' इति दोषः । मत्त इति । 'मदी हर्षण्लेपनयोः' अन्तात् क्तः
'स्वीदितो-' इति नेट् । अत्र 'रदाम्याम्-' इति प्राप्तं नत्वं न । वित्तो भोगः । भुज्यत
इति भोगो भोग्यम् । प्रतीयते इति प्रत्ययः प्रख्यातः । अत्र विन्दतेरेव ग्रहणमिति भाष्ये
स्पष्टम् तदाह विन्दतेरिति । निपातोऽयमिति । 'मुदविद्वान्-' इति प्राप्तस्य
पाक्षिकनत्वस्य अभावनिपातनमित्यर्थः । वित्तः पुरुष इति । प्रख्यात इत्यर्थः ।
विन्न इति । लब्धश्चोरादिरित्यर्थः । 'यस्य विभाषा' इति इण्निषेधमुपपा-
दयति विभाषा गमेति । एकात्र इति निषेधाच्चेत्यपि बोध्यम् । भित्तं शक-
लम् । शकल वाच्ये भिदेः क्तस्य नत्वामात्रो निपात्यते । शकलत्वजातिविशिष्टे
अवयवार्यमनपेक्ष्य लुङोऽयम् । ततश्च भित्तशकलयोः पर्यायत्वान्न सहयोगः ।
भिदिक्त्रियाविवक्षायां तु भित्तं भिन्नमिति भवतीति भाष्ये स्पष्टम् । ऋणमाधमर्ण्ये ।

भोगे वित्तश्च विन्दतेः' इति उन्नः, उत्त इति । 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । न ध्या ।
ध्यै चिन्तायाम् । ध्या प्रकयने । पृ पालनपूरणयोः । मुद्धा मोहस्तमुद्धाययोः । मदी हर्षे ।
पूर्त इति 'श्र्युकः किति' इति इण्निषेधः । लोपविधिं स्मारयति राल्लोप
इति । मूर्त इति । 'आदितश्च' इति नेट् । मत्त इति । 'स्वीदितः-' इति
नेट् । वेत्तेजानार्यकाद्विदेरिटा भाव्यं सत्तार्थकविदेर्विचारार्थकविदेश्च भोगप्रत्यय-
योर्वृत्तिर्न संभवतीत्याशयेनाह विन्दतेरिति । विद्वल लाम् इत्यस्येत्यर्थः । भुज्यत
इति भोगः । प्रतीयत इति प्रत्यय इति कर्मसाधनावेताविति व्याचष्टे भोग्ये प्रतीते
चार्य इति । भित्तं शकलम् । भिदेः क्ते 'रदाम्याम्-' प्राप्तनत्वस्याभावो
निपात्यते । भित्तं शकलत्वादे वा' इत्यमरः । भिन्नमन्यदिति । विदीर्णमित्यर्थः ।
ऋणमाधमर्ण्ये । अवमं दुःसप्तप्रदमृणमस्य सोऽधमर्णः, तस्य भाव बाधमर्ण्यं तेन

ऋचातोः क्ते तकारस्य नत्वं निपात्यते आवमर्ण्यव्यवहारे । ऋतमन्यत् । ३०४४ स्फायः स्फी निष्ठायाम् । (६—१—२२) स्फोतः । ३०४५ इष्णिष्ठा-
याम् । (७—२—४७) निरः कुपो निष्ठाया इट् स्यात् । 'यस्य विभापा' (सू०
३०२५) इति निपेवे प्राप्ते पुनर्विविः । निष्कृपितः । ३०४६ वसतिलुधोरिट् ।
(७—२—५२) आम्भां क्त्वानिष्ठयोनित्यमिट् स्यात् । उपितः । क्षुधितः । ३०४७
अञ्चेः पूजायाम् (७—२—५३) पूजार्थादञ्चेः क्त्वानिष्ठयोरिट् स्यात् ।
अञ्चितः गतौ । तु अक्तः । ३०४८ लुभो विमोहने । (७—२—५४) लुभः

अवमर्णस्य कर्म आवमर्ण्यम् । आधमर्ण्यव्यवहारे इति । स च अन्यदीयं द्रव्यं गृहीतमियता
कालेन इयत्या वृद्ध्या प्रतिदीयते इति संविद्वपः, तस्मिन्विषये इत्ययं । ऋतमन्यदिति ।
सत्यमित्यर्थः । स्फायः स्फी । 'स्फायी वृद्धौ' अस्य स्फीभावः स्याद् निष्ठायां परत
इत्ययं । इष्णिष्ठायाम् । 'निरः कुपः' इति सूत्रमनुवर्तते, तदाह निर इति । ननु 'आर्वा-
धानुकल्पेद्-' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह यस्येति । कुपधातोः तृजादौ 'निरः
कुपः' इति पूर्वसूत्रेण वेदकत्वाद् 'यस्य विभापा' इति प्राप्तस्येष्णिपेवस्य वाचनार्थं पुनरिह
विधानमित्यर्थः । इदित्यनुवर्तमाने पुनरिङ्ग्रहणं तु 'स्वरतिसूति—' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्ति-
निवृत्तये । वसतिलुधोरिट् । पञ्चम्यर्थे पठो । क्त्वानिष्ठयोरिति । 'विलशः क्त्वानि-
ष्ठयोः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । नित्यमिति । इदित्यनुवर्तमाने पुनरिङ्ग्रह-
णस्य 'स्वरतिसूति—' इत्यतो वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थत्वादिति भावः । 'एकाच उपदेशे—'
इति इष्णिपेववाचनार्थमिदं सूत्रम् । उपित इति । यजादित्वात् संप्रसारणम्, 'शासि-
वसिधत्तोनां च' इति पः । अञ्चेः पूजायाम् । 'उदितो वा' इति क्त्वायां विकल्पे
प्राप्ते निष्ठायां तु 'यस्य विभापा' इति निपेवे प्राप्ते वचनम् । अञ्चित इति । 'नाञ्चेः
पूजायाम्' इति नलोपनिपेवः । लुभो विमोहने । लुभ इति पञ्चमी । 'लुभ
विमोहने' तुदादिः । विमोहनं व्याकुलीकरणमिति वृत्तिः । 'लुभ गार्घ्यं' दिवादिः ।

व्यवहारविशेषो लक्ष्यते । ततश्च उत्तमर्णोऽपि सिध्यतीत्याशयेन व्याचष्टे आधमर्ण्यव्यवहार
इति । स व्यवहारो दातृग्रहीत्रोः संख्यो भवतीत्युत्तमर्णोऽपि प्रयोगो न विरुध्यते । लक्षणायां
तु 'धारेरुत्तमर्णः' इति निर्देशो लिङ्गम् । स्फाय स्फीः । स्फायो वृद्धौ । कथं तर्हि स्फोति-
काम इति । स्फीतमाचष्टे इति ण्यन्तादच इः अल्लोपणिलोपौ । यस्येति । 'निरः कुपः' इति
विकल्पितेदत्वादिति भावः । उपित इति । यजादित्वात्संप्रसारणम् । 'शासिधत्ति—' इति
पः । वसतीति शपा निर्देशः स्पष्टार्थः । वस्तेः सेदकत्वाद्वसितव्यमेवेदं । लुधित इति । एवं
च 'तस्यालमेपा क्षुधितस्य' इति प्रयोगो निवधि एदेति क्षुधेर्वातोर्भावे किन्पि 'तारकादित्वा-
दितच्' इति धानुवृत्तिषु यदुक्तं तन्नादर्थव्यम् । समानन्यायतया कृषितादावुपयोक्ष्यत इति
वा कथंचिन्नेयम् । अञ्चेः । उदित्वात् क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायां 'यस्य विभापा'
इति निपेवे प्राप्ते वचनम् । अञ्चित इति । 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति नलोपनिपेवः
अक्त इति । 'अनिदिताम्—' इति नलोपः । लुभो । 'तीपसह—' इति क्त्वायां

क्त्वानिष्ठयोरित्यमिद् स्यान्न तु गार्घ्ये । लुभितः । गार्घ्ये तु लुब्धः । ३०४९ किल्शः क्त्वा-
निष्ठयोः । (७-२-५०) इड् वा स्यात् । 'किल्श उपतापे' अस्य नित्यं प्राप्ते 'किल्शू
विवाधने' अस्य क्त्वायां विकल्पे सिद्धेऽपि निष्ठायां निषेधे प्राप्ते विकल्पः । किल्शितः,
किल्शः । ३०५० पूडश्च । (७-२-५१) पूडः क्त्वानिष्ठयोरिड् वा स्यात् । ३०५१
क्त्वा च । (१-२-२२) पूडः क्त्वा निष्ठा च सेट् किल स्यात् । पवितः, पूतः ।
क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थम् । 'नोपधात्-' (सू० ३३२४) इत्यत्र हि क्तवैव संवध्यते । ३०५२
निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिद्विदिद्विषः । (१-२-१९) एभ्यः सेण्निष्ठा किल स्यात् ।
शयितः । शयितवान् । अनुबन्धनिर्देशो : यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । शेष्यितः । शेष्यितवान् ।
'आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या' (वा० २०५१) ३०५३ आदिकर्मणि क्तः
कर्तरि च । (३-४-७१) आदिकर्मणि यः क्तः स कर्तरि स्यात् । चाङ्गाव-
न्न तौदादिकस्यैव ग्रहणम्, तस्यैव विमोहनार्थक्त्वात् । न तु दैवादिकस्य, तस्य गार्घ्यार्थ-
क्त्वात्, तदाह न तु गार्घ्ये इति । 'तोपसह-' इति क्त्वायां विकल्पे प्राप्ते निष्ठायां तु
'यस्य विमापा' इति निषेधे प्राप्ते वचनम् । लुभित इति । विमोहि इत्यर्थः । गार्घ्ये
तु लुब्ध इति । अमिकाङ्क्षावानित्यर्थः । 'मतिवृद्धिपूजायैत्यर्थ' इति कर्तरि क्तः ।
किल्शः क्त्वानिष्ठयोः । इड् वा स्यादिति शेषः । 'स्वरतिनृति-' इत्यतो वेत्यनुवृत्तेरिति
भावः । नित्यं प्राप्त इति । 'बार्धवानुकस्येड्वलदेः' इत्यनेनेति भावः । विकल्पे सिद्ध
इति ऊदित्वादिति भावः । निष्ठायां निषेधे प्राप्ते इति । 'यस्य विमापा' इत्यनेनेति
भावः । पूडश्च । क्त्वानिष्ठयोरिति । 'किल्शः क्त्वानिष्ठयोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति
भावः । इड्वेति । 'स्वरतिनृति-' इत्यतो वाग्रहणस्य 'इण्निष्ठायाम्' इत्यत इड्
इत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । 'अयुक्तः-' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । पूडः क्त्वा
च । 'न क्त्वा सेट्' इत्यतो न सेट् इत्यनुवर्तते । 'असंयोगात्-' इत्यतः किदिति 'निष्ठा
शीङ्-' इत्यतो निर्लेपेति च, तदाह पूडः क्त्वा निष्ठा चेत्यादि । ननु 'न क्त्वा सेट्'
इत्येव सिद्धे किमर्थमिह क्त्वाग्रहणमित्यत आह क्त्वाग्रहणमुत्तरार्थमिति ।
तदेवोपपादयति नोपधादित्यत्रेति । तत्र हि क्त्वाग्रहणस्यैवानुवृत्तिरिति 'पूडश्च'
इत्येवोक्तौ तु 'निष्ठा शीङ्' इत्यतो निष्ठाग्रहणमेवानुवर्ततेति भावः । निष्ठा शीङ् ।
'न क्त्वा सेट्' इत्यतो न सेट् इत्यनुवर्तते । 'असंयोगात्-' इत्यतः किदिति च, तदाह
एभ्यः सेडिति । शीङिति डकारस्य फलमाह अनुवर्त्तेति । यङ्लुकि 'क्षिपा
गया-' इति निषेधार्थे इत्यर्थः । शेष्यितवानिति । अत्र कित्त्वनिषेधानावात् कित्त्वान्न
गुण इति भावः । आदिकर्मणि निष्ठावक्तव्येति । दीर्घकालव्यासक्तायाः कदा-
विकल्पे निष्ठायां निषेधे च प्राप्ते वचनम् । पूडश्च । 'अयुक्तः किति' इति निषेधे
प्राप्ते वचनम् । पूडः क्त्वा च । 'न क्त्वा सेट्' इत्यनेनैव सिद्धे क्त्वाग्रहणमिह
व्यर्थमित्यत आह उत्तरार्थमिति क्तवैवेति । न तु निष्ठा, चानुवृत्त्यादिति
भावः । शेष्यित इति । 'एतेकाचः-' इति यण् । आदिकर्मणीति । बाधेषु

कर्मणोः । ३०५४ विभाषा भावादिकर्मणोः । (७-२-१७) भावे आदिकर्मणि च आदितो निष्ठाया इड् वा स्यात् । प्रस्वेदितश्चैत्रः । प्रस्वेदितं तेन । 'जि ण्विदा' इति म्वादिरत्र गृह्यते, बोद्धिः साहचर्यात् । स्विद्यतेऽस्तु स्विदित इत्येव । 'जि मिदा' 'जि ण्विदा' दिवादी म्वादी च । प्रमेदितः, प्रमेदितवान् । प्रक्ष्वेदितः, प्रक्ष्वेदितवान् । प्रवर्षितः, प्रवर्षितवान् । वर्षितं तेन । सेट् किम्-प्रस्विन्नः । प्रस्विन्नं तेनेत्यादि । ३०५५ मृपस्तितीक्ष्णायाम् । (१-२-२०) सेण्णिष्ठा किन्न स्यात् । मर्षितः, मर्षितवान् । तितिक्षायां किम्-अपमृषितं वाक्यम् । अविस्पष्टमित्यर्थः । ३०५६ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतर-

द्युत्पादनक्रियाया आरम्भकालविशिष्टोऽंश आदिकर्म । तत्र विद्यमानाद्वातोनिष्ठा वक्तव्येत्यर्थः । तत्र आद्येषु क्रियाक्षणेषु भूतेष्वपि क्रियाया भूतत्वाभावाद् भूते विहिता निष्ठा न प्राप्तेरारम्भः । आदिकर्मणि क्तः कर्तरि । चाद्भावकर्मणोरिति च । 'तयोरेव कृत्य—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'प्रकृतः कटं देवदत्तः' । 'प्रकृतवान् कटं देवदत्तः' इति भाष्ये उदाहृतम् । आरम्भमाणकरणक्रियेति बोधः । विभाषा भावादिकर्मणोः । आदितो निष्ठाया इड्वेति । 'आदितश्च—' इत्यत आदित इति 'ध्वेदितः—' इत्यतो निष्ठाग्रहणं 'नेड्वशि—' इत्यतो नेति चानुवर्तते । इति भावः । निषेधस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे इडम्यनुज्ञायते । प्रस्वेदितश्चैत्र इति ; चैत्रकर्तृका आरम्भमाणप्रस्वेदनक्रियेत्यर्थः । वीद्धिरिति । जिः इड्येषां ते ओतः, तैर्भिदिप्रमृतिभिरिति तदर्थः, स विषयः कित्त्वप्रतिषेधस्येति बोध्यम् । म्विद्यतेस्त्विति । 'जि ण्विदा गात्रप्रसरणे' इति दैवादिकस्यैव कित्त्वनिषेधविधौ ग्रहणमित्यर्थः । स्विदित इति । 'विभाषा भाव—' इति पक्षे इट् । कित्त्वनिषेधविधौ स्विद्यते-ग्रहणाभावात् कित्त्वान्न गुणः । अत्र स्विदादोनाम् 'आदितश्च' इति इट् प्रतिपिच्यते । भावादिकर्मणोऽस्तु पक्षे इट् । मृपस्तितीक्ष्णायाम् । तितिक्षा क्षमा । सेण्णिष्ठा किन्नेति । शेषपूरणमिदम् । 'निष्ठा शीड्—' इत्यतो निष्ठेति 'न क्वा सेट्' इत्यतः सेण्नेति 'असंयोगात्—' इत्यतः किदिति चानुवर्तते इति भावः । उदुपधाद्भावादि-

क्षणेपु भूतेषु सर्वस्याः क्रियाया भूतत्वाभावात्निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनम्, आदिकर्मणि क्तस्य कर्तरि विधानार्थं चेत्याहुः । चादिति । अन्यथा तत्क्रौण्डिन्यायेन भावकर्मणान्न स्यादिति भावः । प्रस्वेदित इति । प्रशब्द आदिकर्मणोऽन्तर्भावः, स्वेदितमित्यादि भावे । म्वादिरत्रेति । 'जिण्विदा स्नेहनमोचनयोः' इति पठितः । म्विद्यतेस्त्विति । 'जिण्विदा गात्रप्रसरणे' इति दिवादिषु पठितस्य स्विदित इत्येवेति कित्त्वनिषेधाभावादिति भावः । न च ण्वेदिति दैवादि-कोऽपि बोधिति वाच्यम्, हरदत्तप्रत्यविरोधादिनि भावः । अत्र हरदत्तः — जिण्विदा स्नेहन-मोचनयोरिति दिवादिर्गृह्यते, न तु जिण्विदा लब्धक्ते शब्दे इति म्वादिरपि, मिदिना साह-चर्यादित्याह । तच्चिन्त्यम् । म्वादिविनि निदेः पठ्यमानत्वात् । तस्मादविरोधादुभयोर्ग्रहणे न्याय्यं तदेतदाह दिवादी म्वादी चेति । स्विदादोनाम् 'आदितश्च' इतीप्तिनिषेधात्सेण्णिष्ठा

स्याम् । (१—२—२१) उदुपधात्परा भावादिकर्मणोः सेष्णिष्ठा वा किञ्च स्यात् ।
 द्युतितम्, द्योतितम् । मुदितम्, मोदितं साधुना । प्रद्युतितः, प्रद्योतितः साधुः । प्रमुदितः
 प्रमोदितः साधुः । उदुपधात् किम्-विदितम् । 'भाव-इत्यादि किम्-रुचितं कार्पाषणम् । सेट्
 किम्-क्रुष्टम् । 'शब्दिकरणेभ्य एवेष्प्यते' (वा० ६२६) । नेह-गुध्यतेर्गुधितम् । ३०५७
 निष्ठायां सेटि । (६-४-५२) णेलोपः स्यात् । भावितः, भावितवान् । 'श्वेदितः-'
 (सू० ३०३९) इति नेट् । संप्रसारणम् । शूनः । दीप्तः । गुहू, गूढः । वनु, वतः । तनु, ततः ।
 पतेः सनि वेट्कत्वादिङभावे प्राप्ते 'द्वितीया श्रित-' (सू० ६८६) इति सूत्रे निपातनादिट् ।

कर्मणोः । भावे उदाहरति मृत्तिदिमत्यादि । आदिकर्मण्युदाहरति प्रद्युतितः प्रद्योतितः
 साधुरिति । आदिकर्मणि कर्तरि क्तः । उदुपधात्किम्-विदितमिति । 'विद ज्ञाने' इति
 वेत्ते रूपम् । गुध्यतेर्गुधितमिति । 'गुव परिवेष्टने' दिवादिः सेट्कः । निष्ठार्यां सेटि ।
 णेलोपः स्यादिति । शेषप्रणमिदम् । 'णेरनिटि' इत्यतो णेरिति 'आतो लोपः-' इत्यस्मा-
 ल्लोप इति चानुवर्तते इति भावः । अनिटोति निषेवादप्राप्ते आरम्भः । 'दुओ श्वि गतिवृद्धयोः'
 षस्मात् क्ते आह श्वेदित इति नेडिति । संप्रसारणमिति । गजादित्वादिति भावः ।
 संप्रसारणे सति पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घे 'ओदितश्च' इति निष्ठान्तत्वे रूपमाह शून इति ।
 यद्यपि मूले 'ओदितश्च' इत्यत्र उच्छ्रून इत्युदाहृतमेव, तथापि विशेषविचक्षया पुनरिहोपन्यासः ।
 अत्र अल्विधित्वेऽपि हल इत्यारम्भसामर्थ्यादेव पूर्वरूपस्य संप्रसारणत्वम् । न च नित्यत्वा-
 त्संप्रसारणपूर्वरूपयोः 'श्रयुकः किति' इत्येव निषेवसिद्धेः श्विग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्
 'श्रयुकः किति' इत्यत्र 'एकाच उपदेशे-' इत्यत उपदेशे इत्यनुवृत्तेः । तथा च उपदेशे
 उगन्तत्वाभावाद् निषेवाऽत्रासौ श्विग्रहणम् । अत एव स्त्रीत्वेत्यादौ उपदेशे उगन्तत्वभावाद्
 इण्निषेवसिद्धिरित्यलम् । ईदित उदाहरति दीप्त इति । 'दीप् दीप्तौ' दिवादिः । ईदित्वात्नेट् ।
 गूढ इति । ऊदित्वेन वेट्कत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति नेट् । ढत्वघत्वष्ट्वढलोपदीर्घाः ।
 वनु वतः । तनु तत इति । 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट्कत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति नेट्
 'अनुदात्तोपदेश-' इति नकारलोपः । पतेः सनीति । 'पत्ल गतौ' अस्य 'तनिपतिदरिद्राणामुप
 संख्यानम्' इति सनि वेट्कत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठार्यामिण्निषेवे प्राप्ते इत्यर्थः । पतित-

न संभवतीत्यादिकर्मणि निष्ठोदाहृता । अविस्पष्टमिति । मृपधातोस्तितिक्षायामेव वृत्ति-
 सत्त्वेऽपि नृवस्यतितित्तिआग्रहणमेव ज्ञापयत्यनेकार्था धातव इति । रुचितमिति । रुच दीप्तौ ।
 'गत्यर्याकर्मक-' इति कर्तरि क्तः । क्रुष्टमिति । कुश आह्वाने रोदने च । ब्रश्चादिना पत्वे
 ष्ट्वम् । गुधितमिति । गुव परिवेष्टने दिवादिः । संप्रसारणमिति । 'वचिस्वपि'-इत्यनेन ।
 शून इति । दुओश्चि गतिवृद्धयोः । 'हलः' इति दीर्घः । 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नः । गूढ
 इति । 'यस्य विभाषा' इति नेट्, ढत्वघत्वष्ट्वढलोपदीर्घाः । वतः, तत इति । 'अनुदात्तो-
 पदेश-' इति नलोपः । सनि वेट्कत्वादिति । 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इड्वाच्य' इति

पतितः । 'सिञ्जिचि-' (सू० २५०६) इति वेदक्त्वात्सिद्धे कृन्तव्यादीनामीदित्वेनानित्यत्व-
ज्ञापनाद्वा । तेन 'धावितमिभराजविण' इत्यादि । 'यस्य विभाषा' (सू० ३०२५) इत्यत्रैकाच
इत्येव, दरिद्रितः । ३०५८ जुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्टवाढानि मन्थ-
मनस्तमःसक्ताविस्मयप्रस्वरानायासभृशेषु । (७-२-१८) क्षुब्धादीन्यष्टावनिट्कारानि निपात्यन्ते
समुदायेन मन्यादिषु वाच्येषु । द्रवद्रव्यसम्पृक्ताः सक्तवो मन्यः, मन्यनदण्डश्च । क्षुब्धो
मन्यश्चेत् । स्वान्तं मनः । ध्वान्तं तमः । लग्नं सक्तम्, निष्ठानत्वमपि निपात-

शब्दे इदं नावयितुं युक्त्यन्तरमाह सेऽसिचोति । 'कृती छेदने' 'चृती हिंसाश्चन्यनयोः' 'नृती
गात्रविक्षेपे' एषामीदित्वं 'श्वीदितः-' इति इण्णिपेधार्यमिति वक्तव्यम् । तत्तु न संभवति ।
एषां 'सिञ्जिचि कृतचृतृदृदृनृतः' इति सकारादौ वट्कनया 'यस्य विभाषा' इत्येव निष्ठायां
नित्यमिण्णिपेक्षसिद्धेः । तत्रश्च एषामीदित्करणेन 'यस्य विभाषा' इति इण्णिपेक्षस्य अनित्यत्वं
विज्ञायते । एवं च कृतादीनां 'यस्य विभाषा' इति इण्णिपेक्षस्य अभावसंभावनायां 'श्वीदितः-'
इति इण्णिपेक्षार्यमीदित्वमर्थवत् । तथा च पतितशब्दे 'यस्य विभाषा' इत्यनित्यत्वान्न भवती-
त्यर्थः । तेनेति । 'यस्य विभाषा' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनेनेत्यर्थः । धावितमिति । 'स्वरति-
सूति-' इति घूळो वेदक्त्वेऽपि 'यस्य विभाषा' इति इण्णिपेक्षो नेति भावः । ननु दरिद्रावातोः
'तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम्' इति सनि वेदक्त्वाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिण्णिपेक्षः
स्यादित्यत आह यस्य विभाषेत्यत्रेति । जुब्धस्वान्त । क्षुब्ध, स्वान्त, ध्वान्त, लग्न,
म्लिष्ट, विरिब्ध, फाण्ट, वाढ एषामष्टानां द्वन्द्वाप्रयनावहवचनम् । मन्य, मनः, तमः, सक्त,
अविस्पष्ट, स्वर, अनायास, भृश, एषामष्टानां द्वन्द्वात्सप्तमी । ययासंख्यमन्वयः । समुदाये-
नेति । मन्यादिष्वेते हडाः, । अवयवार्थाभिनिवेशो न कर्तव्य इत्याह द्रवद्रव्येति । अत्र
यानिकप्रसिद्धिरेव शरणीकर्तव्या । मन्थनदण्डश्चेति । 'वैशाखमन्थमन्यानमन्यानां मन्य-
दण्डके' इत्यमरः । जुब्ध इति । 'क्षुभ संवलने' अस्मात् क्तः, इडभावो निपात्यते ।
'क्षपस्तयोः-' इति घः, जश्त्वम्, स्वान्तमिति । स्वनवातोः क्तः । 'अनुनासिकस्य
क्वि'- इति दीर्घः, निपातनाच्चेद् । 'स्वान्तं हृन्मानसं मनः' इत्यमरः । ध्वान्तं तम
इति । ध्वनेः क्तः । 'अनुनासिकस्य क्वि'- इति दीर्घः । 'अन्वकारोऽन्त्रियां ध्वान्तं
तमिन्नं तिमिरं तमः' । लग्नं सक्तमिति । संवद्धमित्यर्थः । लगेः क्तः, इडभावः ।
तत्र रदाभ्या परत्वाभावात् कथं निष्ठानत्वमित्यत आह निष्ठानत्वमपि निपात-

वचनात् । कृन्तव्यादीनामिति । 'श्वीदितः-' इति निष्ठायां निट्कार्यम्, कृती
छेदने, चृती हिंसाश्चन्यनयोः, नृती गात्रविक्षेपे, इत्येतेषामीदित्वकरणेन 'यस्य
विभाषा' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनाद्वा पतित इति सिद्धमित्यर्थः । जुब्ध । क्षुभ संवलने
'क्षपस्तयोः-' इति घत्वम् । स्वन ध्वन शब्दे । इडभावे 'अनुनासिकस्य क्विजलोः-'
इति दीर्घः । लगे सङ्गे, म्लेच्छ अव्यक्ते शब्दे, 'व्रथ'- इति पत्वे प्लुत्वम् । रेभ

नात् । म्लिष्टमविस्पष्टम् । विरिध्वः स्वरः । म्लेच्छ, रेभृ अनयोल्पवाया इत्वमपि निपात्यते ।
 फाण्टम् अनायाससाध्यः कपायविशेषः । भाववस्तु नवनीतभावात्प्रागवस्थापन्नं द्रव्यं फाण्ट-
 मिति वेदभाष्ये आह । वाढं भृशम् । अन्यत्र तु क्षुभितम् । 'क्षुब्धो राजा' इति त्वागमशास्त्र-
 स्मानित्यत्वात् । स्वनितम् । ध्वनितम् । लगितम् । म्लेच्छितम् । विरेभितम् । फणितम् ।
 वाहितम् । ३०५६ धृषिशसी वैयात्ये । (७-२-१९) एतौ निष्ठायामविनय एवानिटौ
 स्तः । घृष्टः । विशस्तः । अन्यत्र धर्षितः, विशसितः । भावादिकर्मणोस्तु वैयात्ये
 घृषिर्नास्ति । अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः । घृषेरादित्वे फलं चिन्त्य-

नादिति । म्लिष्टमविस्पष्टमिति । इडभावे 'ब्रश्च-' इति फः । तकारस्य ण्डत्वेन टः । 'अय
 म्लिष्टमविस्पष्टम्' इत्यमरः । विरिध्वः स्वर इति । स्वरविशेष इत्यर्थः । 'रेभृ शब्दे'
 अस्यात् कः, इडभावे 'अपस्त्योर्धोः-' इति घः । उभयत्र घातुस्वरूपं प्रदर्शयन्नाह म्लेच्छ
 रेभृ अनयोरिति । इत्वमपीति । इडभावश्चेत्यर्थः । फाण्टमिति । फणेः कः, इडभावः,
 निष्ठातस्य टत्वं च निपात्यते । तस्यासिद्धत्वाद् 'अनुनासिकत्य-' इति दीर्घः । 'अनायासकृतं
 फाण्टम्' इत्यमरः । वृत्तिकृन्मतमाह कपायविशेष इति । 'यदभृत्तमपिष्टं च कपायमुदक-
 संसर्गमात्राद्विभक्तसमीपदुष्णं तत्फाण्टमित्युच्यते' इति वृत्तौ स्थितम् । वेदभाष्ये आहति ।
 'तद्वै नवनीतं भवति घृतं वै देवानां फाण्टं मनुष्याणाम्' इति शतपथब्राह्मणव्याख्यावसरे
 आहेत्यर्थः । वाढं भृशमिति । 'वाह प्रयत्ने' अस्मात् कः, इडभावः, ढत्ववत्त्वण्डत्वढलोपाः ।
 अन्यत्र त्विति । मन्यादेर्वाच्यत्वाभाव इत्यर्थः । धृषिशसी । वियातः अविनीतः, तस्य
 भावो वैयात्यम् । तत्र 'त्रि घृषा प्रागल्भ्ये' इत्यस्य आदित्वादेवेज्जिपेवः सिद्धः । 'शुभु हिंसा-
 याम्' इत्यस्य तु 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेदकत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति इज्जिपेवः
 सिद्धः । अतो नियमार्थमित्याह अविनय एवेति । घृष्टः । विशस्त इति । अविनीत
 इत्यर्थः । अन्यत्रेति । वैयात्याभावे इत्यर्थः । धर्षित इति । बलाकृत इत्यर्थः । विशसित
 इति । हिंसित इत्यर्थः । अत्र वैयात्याभावादज्जिपेवो नेति भावः । ननु घृषेरादित्वाद्
 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति भावे आदिकर्मणि च इङ्विकल्पे प्राप्ते तदंशे
 नित्यार्थोऽत्र विधिरस्तु । ततश्च भावादिकर्मभ्यामन्यत्र वैयात्याभावेऽपि 'आदितश्च'
 इति इज्जिपेव एव स्यादित्यत आह भावादिकर्मणोस्त्विति नास्तीति ।
 अनभिधानादिति भावः । तत्र वृद्धसंमतिमाह अत एवेति । भावकर्मणोर्घृषेरनभि-
 धानादेवेत्यर्थः । अन्यथा घृषेरादित्वाद् 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति भावे आदि-
 कर्मणि च इङ्विकल्पे प्राप्ते तदंशे नित्यार्थतया विधानार्थत्वापत्तेरिति भावः । चिन्त्य-

शब्दे, फण गतौ । दीर्घः ण्डत्वम् । वाह प्रयत्ने । इडभावे ढत्ववत्त्वण्डत्वढलोपाः ।
 अनायासशब्देन तत्साध्यो लक्ष्यत इत्याह अनायाससाध्य इति । 'क्षुब्धमौ-
 पजजातमुष्णोदके प्रक्षिप्य सद्योऽभिष्टुत्य पूत्वा यत्पीयते तत्फाण्टम्' इत्याहुः । वेद-
 भाष्ये इति । 'तद्वै नवनीतं भवति तं देवानां फाण्टं मनुष्याणाम्' इति शतपथ

मिति हरदत्तः । भाववस्तु भावादिकर्मणोरवैयात्ये 'विकल्पमाह—घृष्टम्, धर्षितम् । प्रघृष्टः, प्रधर्षितः । ३०६० दृढः स्थूलबलयोः । (७—२—२०) स्थूले बलवति च निपात्यते । 'दृह दृहि वृद्धौ', क्तस्येडभावः, तस्य ढत्वम्, हस्य लोपः, इदितो नलोपश्च । दृहितो दृ'हितोऽप्यः । ३०६१ प्रभौ परिवृढः ।

मिति । घृषेरादित्वं हि न वैयात्ये आदित्वलक्षणेऽपिपेवार्यम् 'धृपिशपी वैयात्ये' इत्येव सिद्धेः । नापि वैयात्यादन्यत्र आदित्वलक्षणेऽपिपेवार्यम्, घृषेर्वैयात्य एव इतिपेवनियमेन ततोऽप्यत्र आदित्वलक्षणनिपेवाभावात् । नापि घृषेर्वैयात्ये भावादिकर्मणोर्विपये 'विभापा भावादिकर्मणोः' इति इड्विकल्पार्थम्, भावादिकर्मणोर्वैयात्ये घृषेरनभिधानात् । तस्माद् घृषेरादित्वं व्यर्थमिति हरदत्त आहृत्यर्थः । माधवस्त्विति । अवैयात्ये भावादिकर्मणोरनभिधाने प्रमाणाभावादिति भावः । तत्र अवैयात्ये भावे उदाहरति घृष्टम्, धर्षितमिति । आदिकर्मण्युदाहरति प्रघृष्टः, प्रधर्षित इति । दृढः स्थूलबलयोः । बलशब्दः अर्शआद्य-जन्तो बलवत्परः, तदाह बलवति चेति तस्येति । निष्ठातकारस्य ढत्वं निपात्यते इत्यर्थः । हस्य लोप इति । निपात्यते इति शेषः । इदित इति । अनिदितस्तु नलोपः सिद्ध एवेति भावः । ननु हस्य ढत्वे कृते 'अपस्तयोर्वाऽञ्' इति तकारस्य घत्वे तस्य पृद्वत्वेन ढत्वे 'ढो ढे—' इति ढलोपे दृढ इति सिद्धम् । ततश्च इडभाव एव निपात्यम्, न तु हकारलोपो ढत्वं चेति चेत् । मैवम् । तथा हि सति द्रढोयानित्यादौ ढलापस्या-सिद्धत्वेन ऋकारस्य संयोगपरतया लघुत्वाभावाद् 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रभावो न स्यात् । अत्र हकारलोपस्य ढत्वस्य च निपातने तु ऋकारस्य न संयोग-परकत्वम् । अस्य हलोपस्य सातमिकत्वेन असिद्धत्वाभावादिति भाष्ये स्पष्टम् । प्रभौ

श्रुतेर्व्याख्यायामित्यर्थः । अन्यत्र त्विति । मन्यादेरवाच्यत्वे त्वित्यर्थः । धृपिशसी । त्रिवृषा प्रागल्भ्ये । शनु हिंसायाम् । अनयोः 'आदितश्च "यस्य विभापा" इति सूत्रान्यामिद-प्रतिपेधे सिद्धेऽप्यनयोर्वैयात्य एवानिद्वत्त्वं नान्यत्रेति नियमार्थमित्याह । अविनये एवेति । विरुद्धं यातो वियातः अविनीतस्तस्य भावो वैयात्यम् । ननु 'घृषेः विभापा भावादिकर्मणोः' इति विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थं कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्यामाह नास्तीति । अनभिधानादिति भावः । अत्र प्रमाणमाह अतएवेति । माधवस्त्विति । एवं च आदित्वस्य फलवत्त्वाद् हरदत्तोक्तं यच्चिन्त्यं तदेव चिन्त्यमिति भावः । दृढः स्थूल । बलमस्यास्तीति बलः, 'अर्श आदिभ्योऽञ्' । तदाह बलवतीति । स्थूलो मांसलः स च निर्वलोऽपि, बलवांस्तु कृशोऽपि दृढ इति फलितोऽर्थः । तस्येति । तकारस्येत्यर्थः हस्येति । ननु 'हो ढः' इति ढत्वे ढोडे लोपेनैव सिद्धमिति तस्य ढत्वं हस्य लोपश्च न निपात्यतामिति चेन्मैवम् । तथाहि सति ढलोपस्यासिद्धत्वेन द्राढिमेत्यत्र 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रभावो न स्यात्, परिदृढप्य गत इत्यत्र 'त्यपि लघुपूर्वात्' इत्ययादेशो न स्यात्, परिदृढस्यापत्यं पारिदृढी कन्येत्यत्र गुरुपोत्तमलक्षणः प्यङ् स्यात् । अतोऽसिद्धत्वनिवृत्तये हलोपो निपात्यत इति भाष्यादौ स्थितम् । अतएव 'ढलोपे—' इति सूत्रे अगः किं दृढ इति

(७-२-२१) 'बृह बृहि बृद्धौ' । निपातनं प्राग्वत् । परिवृहितः परिवृहितोऽप्यः । ३०६२ कृच्छ्रगहनयोः कपः । (७-२-२२) कपो निष्ठाया इण् स्यादेतयोरर्थयोः । कष्टं दुःखं तत्कारणं च । 'स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' । कष्टो मोहः । कष्टं शास्त्रम् । दुरवगाहमित्यर्थः । कपितमन्यत् । ३०३३ घुपिरविशब्दने । (७-२-२३) घुपिनिष्ठायामनिट् स्यात् । घुष्टा रज्जुः । अविशब्दने किम्-घुषितं वाक्यम् । शब्देन प्रकटीकृतानिप्रायमित्यर्थः । ३०६४ अर्देः संनिविभ्यः । (७-२-२४) एतत्पूर्वादिनिष्ठाया इण् स्यात् । समर्णः । न्यर्णः । व्यर्णः । अर्दितोऽप्यः । ३०६५ अभेश्चाविदूर्ये । (७-२-२५) अभ्यर्णम् । नातिदूरमासन्नं वा । अभ्यर्दितमन्यत् । ३०६६ णेरध्ययने वृत्तम् । (७-२-२७) ष्यन्ताद् वृत्तेः क्तस्येडभावो णिलुक्चावीयमानेऽर्थे वृत्तं छन्दः, छात्रेण संपादि-

परिवृढः । प्राग्वदिति । तकारवृत्त्वस्य हलोपस्य चेत्यर्थः । कृच्छ्रगहनयोः । कृच्छ्रशब्दो दुःखे तत्कारणे च वर्तते । कष्टं दुःखं तत्कारणं चेति । 'स्यात् कष्टं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरकोशवाक्यम् । दुःखकारणे उदाहरति कष्टो मोह इति । गहने उदाहरति कष्टं शास्त्रमिति । गहनशब्दं निवृणोति दुःखगाहमिति । घुपिरविशब्दने । घुष्टा रज्जुरिति । उत्पादितेत्यर्थः । आयामितेति वा शब्देन अनिप्रायप्रकाशनं विशब्दनम्, तदाह शब्दनेति । अर्देः संनिविभ्यः समर्ण इति । सम अर्द् त स्थिते 'रदाम्याम्-' इति निष्ठातस्य पूर्वदकारस्य च नत्वम्, णत्वम् । अभेश्चाविदूर्ये । अविदूरस्य भाव आविदूर्यम् । तस्मिन् गम्ये अभेः परः अर्दिरनिट् इत्यर्थः । सामीप्य इत्येव तु नोक्तम्, अनतिदूरस्य असंग्रहापत्तेः । तत्सूचयन्नाह नातिदूरमिति । णेरध्ययन । णिलुक् चेति ।

प्राचो ग्रन्थस्य प्रामादिकतामभिप्रेत्य वृढो वृढ इति प्रत्युदाहृतम् । प्रभौ । निपातनमिति । हलोपे प्रयोजनमपि वृद्धिमा परिव्रजयेत्यादिसिद्धिरिति प्राग्वदेव बोध्यम् । कृच्छ्रगहनयोः । कृच्छ्रं दुःखं तत्कारणं च लक्षणया गृह्यते, कपतिर्हि सार्यः । कष्टो मोह इति । दुःखहेतु-
गित्यर्थः । घुपिरवि । घुपिरविशब्दार्थ इति म्वादिः घुपिरविशब्दन इति चुरादिः, द्वयोरपि सामान्येन ग्रहणम् । ननु विशब्दनार्थाद्घुपेश्चुरादिणिच्चा भाव्यं ततश्च णिचो व्यवधानाद् घुपेः परा निष्ठा नास्तीति कथमिण्निपेवप्रसङ्गः, किं च विशब्दने त्विण्निपेवामावाणिच्यु-
पवागुणे 'निष्ठायां सेटि' इति णिलोपे च घोषितं वाक्यमित्यपि स्यादिति चेत् । अत्राहुः-
एवं तर्हि विशब्दनप्रतिपेव एव ज्ञापकः विशब्दनार्थस्य चुरादिणिजनित्य इति नास्त्युक्तदोष इति दिक् । अभेः । विशेषेण दूरं विदूरं ततोऽप्यदविदूरं तस्य भाव आविदूर्यम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् । अस्मादेव निर्देशाद् 'न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्-' इति निपेवो न भवति । सामीप्य इत्येव तु नोक्तं नातिदूरस्यासंग्रहापत्तेः, तदेत-
दध्वनयन्त्याचष्टे नातिदूरमासन्नं वेति । एवं च सामीप्य इति प्राचो व्याख्या-
नमुपलक्षणतया नेयमित्याहुः । णेः । अवीयत इति अभ्ययनम् । 'द्वित्यल्युट्' इति बहुलवचनात्कर्मणि ल्युट् । णिलुक् चेति निपात्यत इति शेषः । लोपे हि

तम्, अवीतमिति यावत् ! अन्यत्र तु वर्तिता रज्जुः । १०६७ शृतं पाके ।
(६—१—२७) श्रुतिश्रपयत्योः क्ते शृभावो निपात्यते क्षीरहविपोः पाके । शृतं
क्षीरम्, स्वयमेव विक्लिन्नं पक्वं वेत्यर्थः । क्षीरहविर्म्यान्यत्तु श्राणं श्रपितं वा ।
३०६८ वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः । (७—२—२७) एते णिचि
निष्ठाः वा निपात्यन्ते । पक्षे दमितः । शमितः । पूरितः । दासितः ।

णिलोपे तु लघूपवगुणः स्यादिति भावः । अधीयमाना इति । मूत्रे अव्ययनशब्दः कर्मणि
ल्युङ्गन्त इति भावः । शृतं पाके । 'आ पाके' घटादिः । तस्माद्वेतुमणिचि पुकि मित्वाद्-
घ्रस्त्वे श्रपि इति भवतीति स्थितिः । श्रुतिश्रपयत्योरिति । अण्यन्तस्य ण्यन्तस्य च
श्राधातोरित्यर्थः । क्षीरहविपोरिति । एतच्च वार्तिकाल्लभ्यते । अण्यन्तं व्याचष्टे स्वयमेव
विक्लिन्नमिति । श्राधानुरण्यन्तः पाके वर्तते । पाकश्चात्र विक्लिप्तिरेव विवक्षिता । न तु
तदनुकूलव्यापारोऽपि । तथा च श्राधातोर्विक्लित्तावकर्मकत्वाद् 'गत्यर्थाकर्मक-' इति कर्तरि
क्तः । तथा च क्षीरं विक्लिप्त्याश्रय इति फलितम् । ततो णिचि विक्लिप्त्यनुकूलव्यापारार्थ-
कपञ्चिना समानार्थकात् श्रपि इत्यस्मात् कर्मणि क्तप्रत्यये फलितमाह पक्वमिति । एतच्च
भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । 'क्षीराज्यहविषां शृतम्' इत्यमरस्य तु प्रमाद एव, 'क्षीरहविपोः-'
इति वार्तिकविरोधात् । वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः । 'णेरव्ययने वृत्तम्'
इत्यतो णेरित्यनुवर्तते । 'दमु शमु उपशमे' ण्यन्ताभ्यामिडभावां निपात्यते । 'अनुनासिकस्य-'
इति दीर्घः । णिलोपस्तु न स्यानिवत्, निपातनाद्दोषविधौ तन्निषेधाच्च । दान्तः ।
शान्तः । 'पूरी आप्यायने' ण्यन्तात् क्तः, इडभावो निपात्यते, णिलोपः, रात्परत्वा-
न्नत्वम्, णत्वम्, पूर्णः । एतेन 'न ध्यात्यापमूर्च्छ-' इत्येव सिद्धे पूर्णग्रहणं
व्यर्थमित्यपास्तम्, पुरोधातोर्ण्यन्तात् पूर्णवृत्तार्थत्वात् । 'दमु उपशमे' ण्यन्ताद् इड-
भावां निपात्यते, उपधावृद्धयभावश्च, णिलोपः । 'स्वश वाचने' ण्यन्तात् क्त इडभावो
निपात्यते उपधावृद्धयभावश्च, णिलोपः, स्पष्टम् । 'द्वाद अपवारणे' ण्यन्तात् क्तः ।
इडभावां वृद्धयभावश्च निपात्यते । णिलोपः, 'रदाम्याम्-' इति नत्वम्, छन्नः । 'ज्ञप
मिच्च' इति चुरादिण्यन्तात् क्तः । इडभावो णिलोप इति कैयटः । जप्तः । पक्ष इति ।
निपातनाभावपक्ष इत्यर्थः । दमितः शमित इति । अमन्तत्वेन मित्वाद्घ्रस्त्वः ।

प्रत्ययलक्षणेन गुणः स्यादिति भावः । शृतम् । श्रुतिश्रपयत्योरिति । आ पाके इत्यदादौ
पठ्यते चुरादावपि घटादिष्वपि पठ्यते मित्वाद्यम् । श्रै पाक इति च भ्वादौ तस्यापि कृतात्व-
स्येह ग्रहणम् । निपातनसामर्थ्याल्लक्षणप्रतिपदोन्परिभाषा नाश्रीयत इत्याहुः । शृभावो
निपात्यत इति । 'यङः संप्रसारणम्-' इति प्रकृतमेव संप्रसारणं न विहितम् । श्रयतेरपि
श्रितमेव यया स्यादिति । अत्र 'विनापाण्यवपूर्वस्य' इति विभाषानुवर्तते सा च व्यवस्थिता
तेन क्षीरहविपोरेव शृभावो नित्यश्च, अन्यत्र तु नैव भवतीत्याशयेनाह क्षीरहविपोः पाक
इति । अन्यत्त्विति । शाकादि श्रपितमिति णौ मितं ह्रस्वः । वा दान्तः । शमु दमु
उपशमे, पूरी आप्यायने, दिवादिचुरादिश्च । दमु उपशमे, स्वश वाचने, द्वाद अप-

स्पाशितः छादितः । ज्ञापितः । ३०६६ रुच्यमत्वरसंघुपास्वनाम् । (७-२-२८) एभ्यो निष्ठाया इङ् वा स्यात् । रुष्टः, रुषितः । आन्तः, अमितः । तूर्णः त्वरितः । अस्यादित्वे फलं मन्दम् । संघुष्टः, संघुषितः । आस्त्वान्तः, आस्त्वानितः । ३०७० हृषेर्लोमसु । (७-२-२९) हृषेर्निष्ठाया इङ् वा स्यात् लोमसु विषये । हृष्टं हृषितं लोम । 'विस्मितप्रतिघातयोश्च' (वा० ४४१७) । हृष्टो हृषितो मैत्रः । विस्मितः प्रतिहतो वेत्यर्थः । अन्यत्र तु 'हृष्टु अलोके' उदित्वान्निष्ठायां नेट्,

ज्ञापित इति । अचौरादिकस्य रूपम् । चौरादिकस्य तु ज्ञापित इत्येव । रुच्यमत्वर । रुषि, अम, त्वर, संघुप, आस्वन एषां द्वन्द्वः । णेरिति निवृत्तम् । पञ्चम्यर्थे पठौ, तदाह एभ्य इति । वा स्यादिति । 'वा दान्त-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । रुष्टः, रुषित इति । 'तीपसह-' इति रूपो वेदकत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आन्तः, अमित इति । 'अम गत्यादिषु' क्तः । इडभावपक्षे 'अनुनासिकस्य-' इति दीर्घः । तूर्णः, त्वरित इति । 'त्रि त्वरा संभ्रमे' क्तः, इडभावपक्षे 'ज्वरत्वर-' इत्युट् । 'रदाभ्याम्-' इति नत्वम्, णत्वम् । 'आदितश्च' इति नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आदित्वस्य तु फलमात्मनेपदमात्रम्, तदाह अस्य आदित्वे फलं मन्दमिति । तथा च 'एव वृद्धौ' इत्यादिवद् ह्रस्वानुबन्धत्वमेव न्याय्यमिति भावः । संघुष्टः, संघुषित इति । 'घुषिरविशब्दने' इति घुषेः संपूर्वस्य नित्यमिण्निषेधे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आस्त्वान्तः, आस्त्वानित इति । आङ्पूर्वस्वनेः क्तः । ईडभावपक्षे 'अनुनासिकस्य-' इति दीर्घः 'ध्रुवस्त्वान्त-' इति निपातनं तु आङ्पूर्वस्य स्वनेन भवति, परत्वादस्यैव विकल्पस्य प्राप्तेरित्याहुः 'न वा-' इति सूत्रभाष्ये तु संघुपास्वनोर्विषये उभयत्र विभाषेत्युक्तम् । हृषेर्लोमसु । लोमसु कर्तृष्विति बोध्यम् । इदं च 'अजयम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् हृष्टम्, हृषितं लोमेति । 'गत्यर्थकर्मक-' इति कर्तरि क्तः । रोमाञ्चितभूतमित्यर्थः । विस्मितप्रतिघातयोश्चेति । वार्तिकमिदम् । 'हृषेर्निष्ठाया इङ् वा' इति शेषः । उदित्वादिति । 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेदकत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां

वारणे । ज्ञपिमिन् मित्स्त्रायां मारणतोपणनिशामनेष्वित्युक्तेः । रुच्य । रूप रोपे 'तीपसह-' इति विकल्पितेदकत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति नित्ये निषेधे प्राप्ते विकल्पो विधीयते । अम गत्यादिषु । अम रोगे इति चौरादिकस्तु न गृह्यते 'एकाचः-' इत्यधिकारादित्याहुः । आन्त इति । 'अनुनासिकस्य-' इति दीर्घः । तूर्ण इति । त्रित्वरा संभ्रमे, 'ज्वरत्वर-' इत्युट् निष्ठात्वम् । 'आदितश्च' इति निषेधे प्राप्ते विकल्पः । एवं च आदित्वस्य फलमात्मनेपदमात्रं तच्च एवत्यादिवद्घ्रस्वानुबन्धत्वेऽपि सिध्यत्येवेत्याशयेनाह । फलं मन्दमिति । संघुष्ट इति । संपूर्वाद् घुषेर्विशब्दने इति प्राप्ते विकल्पोऽयम् । अविशब्दनेऽपि संपूर्वस्य परत्वादयं विकल्प एव । आस्त्वान्त इति । आङ्पूर्वस्य स्वनेर्मनोभिधानेऽप्ययमेव विकल्पः स्यात् । आस्त्वान्तं मनः । आस्त्वानितं मन इति । हृषे । हृष्टु अलोके । उदित्वान्निष्ठायामनेट्, हृष तुष्टौ सेट् ।

‘हृप तुष्टौ’ इत् । ३०७१ अपचितश्च । (७-२-३०) चार्येनिपातोऽयं वा । अपचितः, अपचायितः । ३०७२ प्यायः पी । (६-१-२८) पी वा स्यान्निष्ठायाम् । व्यवस्थित-विभापेयम् । तेन स्वाङ्गे नित्यम् । पीनं मुखम् । अन्यत्र प्यानः, पीनः स्वेदः । ‘सोपसर्गस्य न’ (वा० ५०६५) प्रप्यानः । ‘आङ्पूर्वस्यान्वृषसोः स्यादेव’ (वा० ३४६१) आपोनोऽङ्गुः । आपोनमूधः । ३०७३ ह्रादो निष्ठायाम् । (६-४-९५) ह्रस्वः स्यात् । प्रह्वन्तः । ३०७४ द्यतिस्यतिमास्थामिति किति । (७-४-४०) एपामिकारोऽन्तादेशः स्यात्तादौ किति । ईत्त्वदद्भावयोरपवादः । दितः । सितः । मा, माङ्, मेङ्, मितः । स्थितः । ३०७५ शाच्छोरन्यतरस्याम् । (७-४-४१) शितः, शातः, । दितः, द्यातः । व्यव-

नेदित्यर्थः । तथा अलीकेऽर्थे हृष्ट इत्येव । मृपोक्तवानित्यर्थः । इडिति । ‘हृप तुष्टौ’ इति घातोः क्ते इडेव भवतीत्यर्थः । हृषितः तुष्ट इत्यर्थः । विस्मितप्रतिघातयोस्तु घातूनामनेकार्य-त्वाद् वृत्तिः । तत्र लोमसु विस्मितप्रतिघातयोश्च ‘हृष्टु अलीके’ इत्यस्माद् ‘यस्य विभापा’ इति नित्यमिण्णिपेवे प्राप्ते विभापेयम्, ‘हृप तुष्टौ’ इत्यस्मात्तु निधमिदप्राप्तौ विभापा इति विवेकः । अपचितश्च । ‘अपपूर्वस्य चिबो ण्यन्तस्य निष्ठायां चिभावो निपात्यते’ इति भाष्यम् । तदाह-चार्येनिपातोऽयमिति । प्यायः पी । स्यान्निष्ठायामिति । शेषपूरण-मिदम् । ‘विभापाम्यवपूर्वस्य’ इत्यतो विभापेति ‘स्फायः स्फी-’ इत्यतो निष्ठायामिति चानुवर्तते इति भावः । व्यवस्थितविभापेति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । ‘सोपसर्गस्य न’ इत्यादि भाष्ये स्पष्टम् । ह्रादो निष्ठायाम् । ह्रस्वः स्यादिति । ‘शेषपूरणमिदम् । ‘क्वचि ह्रस्वः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रह्वन्त इति । ‘ह्रादो सुखे’ क्तः । ‘क्षीदितः-’ इति नेट् । ‘रदाभ्याम्-’ इति नत्वम् । द्यतिस्यति । एपां चतुर्णां द्वन्द्वात् पष्ठौ । ‘दो अवखण्डने’ इत्यस्य द्यतीति निर्देशः । ‘पो अन्तकर्मणि’ इत्यस्य तु स्यतीति निर्देशः । इत् ति कितीति च्छेदः । ईत्त्वेति । ‘ध्रुमास्या-’ इति ईत्त्वस्य ‘दो दद्धोः’ इति दद्भावस्य च ययासंभवमपवाद इत्यर्थः । दो घातोऽदाहरति दित इति । मा माङ् मेडिति । ‘गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः’ इति वचनादिति भावः । शाच्छोऽवः । ‘शो तनूकरणे’ ‘द्यो द्येदने’ अनयोः कृतात्वयोर्निर्देशः । अनयोरिकारोऽ-

समयोरपि ग्रहणमित्युभयत्र विभापेयम् । पीनमिति । बोदित्वान्निष्ठानत्वम् प्यान इति । ‘क्षीदितो निष्ठायाम्’ इतीडभावे यलोपः । नत्वे व्यवस्थान्तरमाह सोपसर्गस्य नेत्यादि । अन्यः कूपः । प्रह्वन्त इति । ह्रादो सुखे, ईदित्त्वादित्त्वभावे ‘रदाभ्याम्-’ इति नत्वम् । द्यतिस्यति । दोऽवखण्डने, पोऽन्तकर्मणि, मा माङ् माने, मेङ् प्रणिदाने, णा गतिनिवृत्तौ । स्थिता निर्देशो घातुविशेषणार्थः । न हि स्थितं विना द्यन् सुलभः । यत्तु प्रसादकृतोक्तम् ‘स्थिता निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः’ ‘दादत्तः सासातः’ इति । तन्न । यङ्लुकि हि इदा मध्यं दादितः सासित इति । तत्र ति कितीति वचनान्नास्ति प्रसङ्गः । किं च ‘दो दद्धोः’ इति विधी-यमान आदेशः अनेकाल्पत्वात्सर्वस्येति निर्विवादम् । तथा च हन्तेर्यङ्लुगन्तस्य वधादेशवत्सा-

स्थितविभाषात्वाद् व्रतविषये क्ष्यतेर्नित्यम् । संशितं व्रतम् । सम्यक्संपादितमित्यर्थः । संशितो ब्राह्मणः । व्रतविषयकत्ववानित्यर्थः । ३०७६ द्धातेर्हि । (७-४-४२) तादौ किति अभिहितम् । निहितम् । ३०७७ दो द्दोः । (७-४-४६) घुसंज्ञकस्य दा इत्यस्य दथ् स्यात्तादौ किति चत्वंम् । दत्तः । घोः किम्-दातः । तान्तो वायमादेशः । न चैवं विदत्तमित्यादावुपसर्गस्य 'दस्ति' (सू० ३०७९) इति दीर्घापत्तिः, तकारादौ तद्विवानान् । दान्तो वा । धान्तो वा । न च दान्तत्वे निष्ठानत्वम्, धान्तत्वे 'क्षपस्तयोः-' (सू० २२८०) इति षत्वं शङ्क्यम्, संनिपातपरिभाषाविरोधात् । ३०७८ अच उपसर्गात्तः । (७-४-४७)

न्तादेशो वा स्यात् तादौ कितीत्यर्थः व्यवस्थितेति । एतच्च भाष्ये स्मृतम् । द्धातेर्हि । तादौ कितीति । शेषपूरणमिदम् । 'द्यतिस्यति'-इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । दो द्दोः । द इति पठ्यन्तम्, तदाह दा इत्यस्येति । दथ् इति च्छेदः, तदाह दथ् स्यादिति । तवर्गद्वितीयान्तोऽयमादेशः । तादौ कितीति । ति कितीत्यनुवृत्तेरिति भावः । चत्वंमिति । 'क्षरि च' इति थकारस्य तकार इत्यर्थः । दात इति । दाप्दपो रूपम् । अदाप् इत्युक्तेः घुत्वाभावान्न दद्भावः । तान्तो वेति । तवर्गप्रथमान्त इत्यर्थः । नन्वेवं सति विदत्तमित्यादौ दस्तीत्युपसर्गस्य दीर्घत्वापत्तिः, तत्र हि द इति पठ्यो सप्तम्यर्थे । इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्यात् तकारान्ते ददातौ परत इत्यर्थे इत्याशङ्क्य निराकरोति । न चैवमिति । आदेशस्य तवर्ग-प्रथमान्तत्वे सतीत्यर्थः । तकारादाविति । 'दस्ति' इत्यत्र द इति पठ्योतीत्यत्रान्वेति । तथा च इगन्तोपसर्गस्य दीर्घः स्याद् दादेशतकारादावुत्तरपदे इत्यर्थः, उत्तरपदावि-कारात् । ततश्च उत्तरपदस्यात्र तकारादित्वाभावाद् न दीर्घ इति भावः । वान्तो वा धान्तो वेति । तवर्गतृतीयान्तो वा चतुर्थान्तो वा अयमादेश इत्यर्थः । न चेति । दान्तत्वे निष्ठानत्वम् धान्तत्वे 'क्षपस्तयोः-' इति षत्वं च न शङ्क्यमि-त्यन्वयः । संनिपातेति । दान्तादेशस्य धान्तादेशस्य च तकारादिप्रत्ययोपजीव्यतया तद्विधातकनत्ववत्त्वे प्रति निमित्तत्वात्तंभवादिति भावः । अच उपसर्गात्तः ।

भ्यासस्य प्रवर्ततेति दादत्त इति त्वदुदाहृतरूपं कथमुक्तिसंभवं लभेत्तत्वाहुः ! शाच्छ्रो । शो तनूकरणे । छो छेदने । द्धातेर्हि । श्रित्पा निर्देशो घेटो निवृत्त्यर्थः । तीत्यनुवृत्तेर्यङ्-श्रुकि न । दावितः । अत्रापि प्रसादकृता श्रित्पा निर्देशस्य यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थत्वादावीत इति 'धुमास्या'-इतीत्वमुदाहृतम्, तत्पूर्ववदेव हेयम् । दो द्दोः । इहादेशः यान्त एव न तु तदवान्तः, जश्त्वे कृते संहितायास्तुल्यत्वेऽपि प्रक्रियायां दोषादिति प्राञ्चः । तथा चाहः— 'तान्ते दीर्घत्वाभ्यो दोषो दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् । धान्ते दोषो घत्वाभ्यः स्वाश्रिदोषत्वात् धान्तो ग्राह्यः' इति तदनुसारेणाह । दथ् स्यादिति । दात इति । दाप् लब्धे । अदाविति निषेवान्न घुत्वम् । इह सर्वे पक्षाः सापवादा इत्याह तान्तो वेत्यादिना । दीर्घापत्तिरिति विदत्तमित्यादावुपसर्गस्येत्यर्थः । दस्तीत्यत्र । द्वौ पक्षौ दा इत्यस्य य आदेशः स तकारान्तस्त-कारादिर्वेति, तत्राग्रे पक्षेऽयं दोषो नान्त्ये इत्याशयेनोक्तदोषं परिहरति । तकारादाविति ।

अजन्तादुपसर्गात्परस्य दा इत्यस्य घोरचस्तः स्यात्तादौ किति चत्वंम् । प्रतः । अवतः ।

‘अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।

मुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेप्यते ॥’

चशब्दाद्ययाप्राप्तम् । ३०७६ दस्ति । (६-३-१२४) इगन्तोपसर्गस्य

त इत्यत्राकार उच्चारणार्थः । अच इत्यावर्तते, एकमुपसर्गविशेषणम् । द्वितीयं तु स्यानिस्म-
र्षकम् तदाह अजन्तादिति । घोरिति । घोरवयवस्येत्यर्थः । तः स्यादिति । तकारः
स्यादित्यर्थः । ददादेशापवादः । चत्वंमिति । प्र दा त इति स्थिते दकारादाकारस्य तकारा-
देशे दकारस्य चत्वेन तकार इत्यर्थः ।

अवदत्तं विदत्तं चेति । भाष्यस्यल्लोकोऽयम् । अत्र आदिकर्मणोत्पेतत् प्रदत्तमित्यत्रैव
संबध्यते । नायम् ‘अच उपसर्गात्तः’ इत्यस्य अपवाद इति भ्रमितव्यमित्याह चशब्दाद्य-
याप्राप्तमिति । तथा चावदत्तादिशब्देषु ददादेशोऽपि कदाचिन्नम्यते इत्यर्थः । अत एव
प्रकृतसूत्रभाष्ये ‘अच उपसर्गात्तः’ इत्यस्यावकाशः प्रत्तमवत्तम् इति संगच्छते इति भावः ।
दस्ति । ‘इकः काशे’ इत्यत इक इति ‘उपसर्गस्य घट्टमनुष्ये-’ इत्यत उपसर्गस्येति ‘द्वलोपे-’
इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते । उत्तरपदे इत्यधिकृतं तीत्यनेन विशेष्यते, तदादिविधिः । इ
इति पठ्तीति इत्यत्रान्वेति । तथा च दाघातोरादेशः यस्तकारः तदादौ उत्तरपदे इति लभ्यते,
तदाह इगन्तेत्यादि । ननु नि दा त इति स्थिते ‘अच उपसर्गात्तः’ इति दकारादाकारस्य

निष्ठानत्वमिति । ‘रदाम्याम्-’ इत्यनेन । सन्निपातेति । तादि निमित्तीकृत्य विहितो यो
दान्ताद्यादेशः स तकारविघातकत्वादिविवेनिमित्तं न भवतीति भावः । अच उपसर्गात्तः ।
तकारादकार उच्चारणार्थः । अच इत्यावर्तते तत्रैकं पञ्चम्यन्तमुपसर्गं विशिनष्टि । अपरं
पठ्यन्तं स्यान्लाभायेति व्याचष्टे, अजन्तादित्यादिना । यद्वा अच इत्यनुवृत्तं पञ्चम्यन्त-
मेवास्तु किं तु द्वितकारकोऽयमादेशस्तेनानेकाल्त्वात्सर्वस्य घोरमविष्यति, एकतकारो हि
‘अलोऽन्त्यस्य’ इति वाधित्वा ‘आदेः परस्य’ इत्यादेरेव स्यादच इति पञ्चमीनिर्देशात् । यद्ये-
वम् । ‘अपो भि’ इत्युत्तरसूत्रेऽपि द्वितकार एवेति सर्वादेशः स्यादिति चेत् । अत्राहुः—पञ्च-
म्यन्तस्यात्र इत्यनुवृत्तेरचः परस्य पकारस्यैव भविष्यति तत्रान्त्यस्य संयोगान्तलोपे पूर्वस्य
जश्चेन सिद्धमिष्टमिति । अवदत्तमित्यादि । आदिकर्मणोत्पेतत्प्रदनमित्यस्यैव विशेषणं
नेतरेषामसंभवात् । दानुं प्रक्रान्तमारब्धमिति प्रदत्तमित्यस्यैवार्थः । इष्यते इति । तादेश-
वाधनार्थं निपातनमिष्यत इत्यर्थः । अन्ये तु अवादीनामुपसर्गप्रतिरूपकत्वाश्रयणे अवदत्तं विदत्त-
मित्यादि सिध्यति, उपसर्गत्वाश्रयणे तु पूर्वोक्तमवत्तमित्यादीति नापूर्वमिदं वचन-
मित्याहुः । दस्ति । ‘इकः काशे’ इत्यत इक इति ‘उपसर्गस्य घञि-’ इत्यत उप-
सर्गस्येति ‘द्वलोपे पूर्वस्य-’ इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते ‘अलुगुत्तरपदे’ इत्यतोऽ-
नुवृत्तस्योत्तरपदे इत्यस्य तीति विशेषणं ‘यस्मिन्विधिः-’ इति तदादिविधिस्तदेतत्सकलम-
भिप्रेत्य व्याचष्टे, ईगन्तोपसर्गस्येत्यादिना । ननु चत्वंस्यासिद्धत्वादादेशतकारो

दीर्घः स्याद्देशो यस्तकारस्तदादावुत्तरपदे । 'खरि च' (सू० १२१) इति चर्त्तमाश्रयात्सिद्धम् । नीत्तम् । सूत्तम् । 'धुमास्था-' (सू० २४६२) इतीत्त्वम् । घेट्, धीतम् । गीतम् । पीतम् । 'जनसन-' (सू० २५०४) इत्यात्त्वम् । जातम् । सातम् । खातम् । ३०८० अदो जग्धिर्त्यपि किति । (२-४-३६) त्यविति लुप्तसप्तमीकम् । अदो जग्धिः स्याल्ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थः । धत्वम् । 'झरो झरि-' (सू० १७) । जग्धः 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (सू० ३०५३) । प्रकृतः कटं सः । प्रकृतः कटस्तेन । 'निष्ठायामण्यदर्थे' (सू० ३०१४) इति दीर्घः । 'क्षियो दीर्घात्' (सू० ३०१५) इति नत्वम् । प्रक्षीणः सः । ३०८१ वाऽक्रोशदैर्न्ययोः । (६-४-६१) क्षियो निष्ठायां दीर्घो वा स्यादाक्रोशे दैन्ये च । क्षीणायुर्भव । क्षितायुर्वा । क्षीणोऽयं तपस्वी, क्षितो वा । ३०८२ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले । (८-३-८९) आभ्यां स्नातेः सस्य यः स्यात्कौशले गम्ये । निष्णातः शास्त्रेषु । नद्यां स्नातीति नदीष्णः । 'सुपि-

तकारे दकारस्य 'खरि च' इति चर्त्तं प्रकृतसूत्रेण उपसर्गस्य दीर्घं नीत्तमिति रुः वक्ष्यति । तदयुक्तम् । दीर्घं कर्तव्ये चर्त्तस्यासिद्धत्वे दादेशे तकाराद्युत्तरपदत्वाभावादित्यत आह खरि चेति चर्त्तमाश्रयात् सिद्धमिति । दादेशतकारमाश्रित्य विधीयमाने दीर्घचर्त्तं नासिद्धम्, चर्त्तसिद्धं तकारमाश्रित्य विधिवलादित्यर्थः । सूत्तमिति तु चिन्त्यम्, 'गतिश्च' इति सूत्रभाष्यवार्तिकयोः सुदत्तमित्यत्र 'अच उपसर्गात्' इति तत्वे कर्तव्ये सारूपसर्गत्वं नेति प्रपञ्चितत्वात् । अयं घेङ्गापादातुभ्यः क्ते आह धुमास्थेति । धीतमिति । 'दवातेर्हिः' इत्यत्र शुबिकरणग्रहणान्न हि भावः । अदो जग्धिः । धत्वमिति । जग्ध्वा इति स्थिते 'अपस्तयोः-' इति तकारस्य घकार इत्यर्थः । झरो झरि इति । अनेन पाक्षिको घकारलोप इत्यर्थः । आदिकर्मणि क्त इति । व्याख्यातं प्राक् । उदाहरणान्तरविवक्षया पुनरुपन्यासः । प्रकृतः कटं स इति । कर्तुमारव्ववानित्यर्थः । कटस्य कर्मणः अनभिहितत्वाद् द्वितीया । कर्तुरभिहितत्वात् तच्छब्दात्प्रथमा । चकाराद्भावे कर्मणि चेत्युक्तम् । तत्र कर्मण्युदाहरति । प्रकृतः कटस्तेनेति । प्रक्षीणः स इति । आदिकर्मणि क्तः । वाऽक्रोशदैर्न्ययोः । अण्यदर्थे इत्यनुवर्तते । अण्यदर्थो भावकर्मणी इत्युक्तम् । आक्रोशे उदाहरति क्षीणायुर्भवेति । 'गत्यर्थकर्मक-' इति कर्तरि क्तः । दैन्ये उदाहरति क्षीणोऽयं तपस्वीति । कृश इत्यर्थः । निनदीभ्याम् । सस्य पः

नास्तीत्यत आह आश्रयात्सिद्धमिति । 'अतो रोः-' इत्युत्वं प्रति रुत्ववदिति भावः । धीतमिति । 'दवातेर्हिः' इत्यत्र लुग्विकरणस्य निर्देशाद् घेट् पान इति न्वादार्हिर्न भवति, नापि दत् 'दो दद्धोः' इति द इत्युपादानादिति भावः । उच्चारणार्थ इति । इदित्वे तु नुम् स्यादिति भावः । धत्वमिति । 'अपस्तयोः-' इत्यनेन 'झरो झरि-' इत्यनेन पाक्षिको घलोप इत्यर्थः । इदानीं क्ताथन्प्रपञ्चयार्था आदिकर्मणीति । व्याख्यातम् । प्रकृतः कटमिति । कटं कर्तुमारव्ववानित्यर्थः प्रशब्द आदिकर्मणां तनार्थः । क्तेनोक्तत्वात्कर्तरि प्रथमा । कर्मण्यनुवर्तत्वाद् द्वितीया

(सू० २९१६) इति कः । ३०८३ सूत्रं प्रतिष्ठातम् । (८-३-९०) प्रतेः स्नातेः पत्वम् । प्रतिष्ठातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । अन्यत्र प्रतिस्नातम् । ३०८४ कपिष्ठलो गोत्रे । (८-३-९१) कपिष्ठलो नाम यस्य, कपिष्ठलिः पुत्रः । गोत्रे किम्-कपीनां स्थलं कपि-स्थलम् । ३०८५ विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् । (८-३-९६) एभ्यः स्थलस्य सस्य पः स्यात् । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् । ३०८६ गत्यर्थार्कर्मकशिल-पशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च । (३-४-७२) एभ्यः कर्तरि क्तः स्याद्भाव-कर्मणोश्च । गङ्गां गतः । गङ्गां प्राप्तः । म्लानः सः । लक्ष्मीमाश्लिष्टो हरिः । शेषमविश-यितः । वैकुण्ठमधिष्ठितः । शिवमुपासितः । हरिदिनमुपोषितः । राममनुजातः । गरुडमारुढः । विश्वमनुजीर्णः । पक्षे प्राप्ता गङ्गा तेनेत्यादि । ३०८७ क्तोऽधिक-

स्यादिति । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति पठ्यन्तमनुवर्तते, 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यप्यधिकृतमिति भावः । निष्ठात इति । कुशल इत्यर्थः । नदीपण इति । नद्यां कुशलं स्नातीति विग्रहः । सुपीति क इति । 'नुपि स्यः' इत्यत्र सुपीति योगविभागात् क इत्यर्थः । गत्यर्थः । गत्यर्थ, अकर्मक, छिप, शोड्, स्या, प्रास, वस, जन, रुह, जीर्यति एषां दशानां द्वन्द्वः । 'लः कर्मणि च भावे च-' इत्यतो भावे कर्मणोति 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इत्यतः कर्तरि इति चानुवर्तते, तदाह एभ्य इत्यादिना । कर्तरोत्येवानुवृत्तौ भावकर्मणोर्न स्यादिति तयोरप्यनुवृत्तिः । गङ्गां गत इति । कर्तरि क्तः । गङ्गां प्राप्त इति । 'आप्ठ व्याप्तौ' उपसर्गवशादग्तौ वर्तते । अकर्मकादुदाहरति म्लान इति । क्षीण इत्यर्थः । 'मंयोगादेः—' इति निष्ठानत्वम् । आश्लिष्ट इति । आश्लिङ्गतवानित्यर्थः । ननु अकर्मक-त्वादेव सिद्धे शोडादीनां पुनर्ग्रहणं व्यर्थमित्यत आह शेषमविशयित इति । शेषे शयितवा-नित्यर्थः । 'अविशीङ्स्थासाम्' इति शेषः कर्म । अतो नाकर्मकत्वादिह प्राप्तिरिति भावः । वैकुण्ठमधिष्ठित इति । वैकुण्ठे स्थितवानित्यर्थः । 'अविशीङ्स्थासाम्-' इति वैकुण्ठः कर्म । अतो नाकर्मकत्वादिह प्राप्तिः । शिवमुपासित इति । शिवं परिचरितवानित्यर्थः । उपवेशनार्थकत्वे अकर्मकत्वेऽपि इह उपसर्गवशेनार्थान्तरे सकर्मकत्वादकर्मकेत्यनेन न प्राप्ति-रिति भावः । हरिदिनमुपोषित इति । 'वसतिध्रुवोः-' इति इट् । यजादित्वात्संप्रसारणम् 'शाप्ति-' इति पः हरिदिने न भुक्तवानित्यर्थः । 'उपान्वव्याङ्वमः' इति हरिदिनं कर्म । ततश्चा-कर्मकत्वादप्राप्तिः । राममनुजात इति । अनुकृतवानित्यर्थः । अनुकृत्य जातवानिति वा । ततश्चाकर्मकत्वाभावादप्राप्तिः । गरुडमारुढ इति । उपवर्त्तान्तवानित्यर्थः । विश्वमनुजीर्ण इति । हृतवानित्यर्थः व्याप्तवानिति वा । अकर्मकत्वाभावादप्राप्तिः । जृवातोः कर्तरि क्तः । 'ऋतः-' इति इत्त्वं रपरत्वं 'हलि च' इति दीर्घः । 'रदाभ्याम्-' इति नत्वम्, णत्वम् ।

प्रकृतः कटस्तेनेति कर्मणि प्रयोगे तु विपर्ययः । नदीपण इति । नद्यां स्नातो नदीस्नानेन कुशल इत्यर्थः । गत इति । 'अनुदात्तोपदेश-' इति मलोपः । प्राप्त इति । प्रपूर्वं आप्लृ व्याप्तौ, व्याप्तिरपीह नूये गतिसाब्देन विवक्षितेति भावः ।

रणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः । (३-४-७६) एभ्योऽधिकरणे क्तः स्यात् ।
चाद्यथाप्राप्तम् ध्रौव्यं स्थैर्यम् ।

“भुक्तुन्दस्यासितमिदमिदं यातं रमापतेः ।

भुक्तमेतदनन्तस्येत्यूचुर्गोप्यो दिदृक्षवः ॥”

पक्षे आसेरकर्मकत्वात्कर्तरि भावे च । आसितो भुक्तुन्दः । आसितं तेन ।
गत्यर्थेभ्यः कर्तरि कर्मणि च । रमापतिरिदं यातः । तेनेदं यातम् । भुजेः कर्मणि
अनन्तेनेदं भुक्तम् । कथं ‘भुक्ता ब्राह्मणाः’ इति भुक्तमस्ति एषामिति मत्वर्थो-
योऽच् । वर्तमाने इत्यधिकृत्य । ३०८८ वीतः क्तः । (३-२-१८७) ‘त्रि

पक्षे इति । कर्तरि प्रत्ययाभावपक्षे इत्यर्थः क्तोऽधिकरणे च । ध्रौव्यं गतिः प्रत्यवसानं
च अयं वेपामिति विग्रहः । ध्रौव्यार्थेभ्यो गत्यर्थेभ्यः प्रत्यवसानार्थेभ्यश्चेति यावत् ।
चाद्यथाप्राप्तमिति । कर्मकर्तृभावेऽपि यथासंभवमित्यर्थः । ध्रौव्यमित्यस्य विवरणम् ।
स्थैर्यमिति । स्थिरीभवनम्, उपवेशनशयनादिक्रियेति यावत् । भुक्तुन्दस्यासितमिदमिति ।
श्लोकोऽयम् । आस्यते अस्मिन्नित्यासितम्, आसममित्यर्थः । ध्रौव्यार्थस्योदाहरणमिदम् ।
इदं यातं रमापतेरिति । गत्यर्थस्योदाहरणम् । यायते गम्यते अस्मिन्निति यातं मार्गं
इत्यर्थः । भुक्तमेतदनन्तस्येति । भुज्यते अस्मिन्निति भुक्तम् । भोजनस्थानमित्यर्थः ।
‘अधिकरणवाचिनश्च’ इति त्रिष्वपि कर्तरि पक्षे । पक्षे इति । अधिकरणे प्रत्ययाभावपक्षे
इत्यर्थः । आसेरकर्मकत्वादिति । ततश्च न कर्मणि क्त इत्यर्थः । आसितो भुक्तुन्द इति
आसितवानित्यर्थः । आसितं तेनेति । भावे उदाहरणम् । गत्यर्थेभ्य इति तेषां
सकर्मकतया कर्तरि कर्मणि क्तः, न तु भावे इत्यर्थः, ‘लः कर्मणि च’ इत्यत्रादर्शनादिति
भावः । भुजेः कर्मणीति । नक्षणार्थात्कर्मणि क्तः, न तु भावे, सकर्मकेभ्यो भावे प्रत्ययस्य
‘लः कर्मणि-’ इत्यत्रादर्शनात् । नापि प्रत्यवसानार्थेभ्यः कर्तरि, अनभिधानादित्यर्थः ।
कथमिति । भुजेः कर्तरि क्ताभावस्योक्तत्वादिति भावः । समाधत्ते—भुक्तमस्त्येषामिति ।
अत्र गत्यर्थेभ्यो भावेऽपि क्तप्रत्ययोऽस्त्येव, अविशेषात्, ‘अजयं संगतम्’ इति सूत्रे ‘अनेकमन्य-
पदार्थे’ इति सूत्रे च भाष्ये गत्यर्थेभ्यो भावे क्तप्रत्ययस्य अन्युपगमाच्चेति शब्देन्दुशेखरे
विस्तरः । इत्यधिकृत्येति । ‘वर्तमाने लट्’ इत्यंता मण्डूकफ्लुत्या अनुवर्तमान इत्यर्थः, चान-
शदीनां सर्वकालतायाः ‘भूते’ इति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वादित्याहुः । वीतः क्तः त्रि इत् यस्य
तस्माद्वर्तमानक्रियावृत्तेः क्त इत्यर्थः । ‘तयोरेव कृत्यक्त-’ इति भावकर्मणोरेव भूते विहितः क्तः

ग्लान इति । ग्लै हर्षक्षये अकर्मकोऽयम् । ‘आदेच-’ इत्यात्वे ‘संयोगादेरातः-’ इति
नत्वम् । शेषमिति । ‘अविशोऽस्यातां कर्म’ इति कर्मत्वम् । अधिष्टित इति ।
‘द्यतित्यति-’ इति इत्वम् उपोषित इति । ‘वसतिक्षुबोः-’ इतीद् ‘शान्तिवसि-’
इति षत्वम् । अनुजीर्ण इति । जृप् वेयोहानौ ‘ऋत इद्धातोः’ हलि च
इति दीर्घः । नत्वणत्वे । भुक्तुन्दस्येति । आस्यतेऽस्मिन्नित्यासितमासनमित्यर्थः ।
यायतेऽस्मिन्निति यातं मार्गः । भुज्यतेऽस्मिन्निति भुक्तं भोजनस्थानमित्यर्थः । त्रिष्वपि

द्विदा द्विज्णः । 'मि इन्वी' इद्धः । ३०८६ मत्तिवुद्धिपूजार्थेभ्यश्च । (३-२-१८८)
 मतिरिहेच्छा । बुद्धेः पृथगुपादानात् । राज्ञां मतः इष्टः । तैरिष्यमाण इत्यर्थः । बुद्धः । विदितः ।
 पूजितः । अर्चितः । वकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । 'शीलितो रक्षितः क्षान्त आक्रुष्टो जुष्ट इत्यपि'
 इत्यादि । ३०६० नपुंसके भावे क्तः । (३-३-११४) क्रीवत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये
 क्तः स्यात् । जल्पितम् । शयितम् । हसितम् । ३०६१ सुयजोर्ध्वनिप् । (३-२-१०३)
 सुनोतेर्यजेथ इवनिप्स्याद् भूते । सुत्वा सुत्वानौ । यज्वा यज्वानौ । ३०६२ जीर्य-
 तेरवृत् । (३-२-१०४) भूते इत्येव । जरन् जरन्तौ जरन्तः । वासरूपन्या-
 येन निष्ठाऽपि । जीर्णः जीर्णवान् । ३०६३ छन्दसि लिट् । (३-२-१०५)
 ३०९४ लिटः कानज्वा । (३-२-१०६) ३०६५ कसुश्च । (३-२-१०७)

वर्तमाने न प्राप्नोतीत्यारम्भः । द्विज्ण इति । 'आदितश्च' इति नेट् । इद्ध इति ।
 'क्षोदितः-' इति नेट् । मत्तिवुद्धि । मति, बुद्धि, पूजा, अर्थ एषामिति विग्रहः । 'वर्तमाने
 स्त इति शेषः । 'तयोरेव-' इति भावकर्मणोरेव । मतः । इष्ट इति । इच्छार्थकान्मनेरिषेथ
 क्तः । 'तीपसह-' इति वेदकत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति नेट् । शीलितो रक्षित इति ।
 भाष्यस्यश्लोकोऽयम् । इत्यादीति । आदिना 'कृष्टश्च रक्षितश्चोभावभिन्नाहृत इत्यपि । हृष्टतुष्टौ
 तथाक्रान्तस्तयोर्भौसंयताग्रतौ । कष्टं भविष्यतीत्याहुरमृतः पूर्ववत्स्मृतः' इति संग्रहः । कष्टशब्दो
 भविष्यति, अमृतशब्दो वर्तमाने इत्यर्थः । नपुंसके भावे क्तः । कालसामान्ये इति । अस्य
 वर्तमानाद्यधिकारानन्तर्भावादिति भावः । अकर्मकेभ्य एव नपुंसके भावे क्तः, न तु सकर्मकाच्
 इति 'गेरव्ययने वृत्तम्' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तद्वन्वयनकर्मकेभ्य एवादाहरति
 जल्पितमित्यादि । गतं भुक्तमित्यादौ तु भविष्यत्कर्मकत्वाद् अकर्मकत्वं बोध्यम् । अत
 एव गतं हंसस्य, भुक्तमोदनस्येत्यादौ शेषत्वविवक्षया पठ्यति दिक् । सुयजोर्ध्वनिप् ।
 पञ्चम्यर्थे पठ्यो । सुनोतेर्यजेथ इवनिवित्यर्थः । भूते इति । अस्य भूताधिकारस्यत्वादिति
 भावः । सुत्वा सुत्वानाविति । इवनिप् इषावितौ, इकार उच्चारणार्थः । डित्त्वान्न
 गुणः । जीर्यतेरवृत् । भूते इत्येवेति । भूतार्यवृत्तेर्जृवातोरेव स्यादित्यर्थः । ऋकार-
 नकारावितौ । अत्प्रत्ययः शिष्यते । जरन्निति । उगित्वान्नुम् । जीर्ण इति ।
 'ऋत इत्-' स्परत्वम् 'हलि च' इति दीर्घः, निष्ठानत्वम् । छन्दसि लिट् । लिटः
 कानज्वा । कसुश्च । शोणीमानि सूत्राणि । अत्र प्रथमसूत्रे भूत इत्यनुवृत्ति-

'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि पठ्यो । द्विज्ण इति । 'आदितश्च' इति नेट् ।
 इद्ध इति । 'क्षोदितः-' इति नेट्, नलोपः । राज्ञामिति । 'क्तस्य च वर्तमाने'
 इति पठ्यो । इष्ट इति । 'तीपसह-' इति वेदकत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति नेट् ।
 शीलित इत्यादि । शील समाधौ, रक्ष पालने, क्षमूप् सहने, क्रुश माह्वाने, जुषी
 प्रीतिभेदनयाः । सुयजोर्ध्वनिप् । सुनोतेरिति । पुम् अभिपद्ये । यद्यपोह सु गतौ;
 पु प्रसवैश्वर्ययोरिति निरनुबन्वकयोरेव ग्रहणं न्याय्यम्, तथाप्यनभिधानादुभयपरिनि-
 साहचर्याद्वा तयोर्ग्रहणं न भवतीति भावः । इकारः सुनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थः । पकारस्तु

इह भूतसामान्ये छन्दसि लिट् । तस्य विधीयमानौ क्वसुकानचावपि छान्दसा-
विति त्रिमुनिमतम् । कवयस्तु बहुलं प्रयुज्यते । 'तं तस्थिवांसं नगरोपकर्णे'
'श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुपस्ते' इत्यादि । ३०६९ वस्वेकाजाद्वसाम् । (७-
२-६७) कृतद्विर्वचनानामेकाचामादन्तानां घसेश्च वसोरिट् नान्येषाम् ।

भभिप्रेत्य व्याचष्टे भूतसामान्ये छन्दसि लिङिति । अनद्यतनपरोक्षत्वं छन्दसि न विव-
क्षितमिति भावः । 'लिट् कानज्वा' इति द्वितीयं सूत्रम् । तत्र छन्दसोऽप्यनुवर्तते भूते इति च ।
छन्दसि भूते लिटः कानजादेशः स्यादित्यर्थः । लिङ्ग्रहणं लिण्भात्रस्य ग्रहणार्थम् । तेन
'परोक्षे लिट्' इति यो लिङ्विहितः तस्यापि ग्रहणार्थः । अन्यथा 'अनन्तरस्य-' इति न्यायेन
प्रकृतस्यैव लिटो ग्रहणं स्यादिति वृत्तौ स्पष्टम् । वाग्रहणं तु पक्षे लिटः श्रवणार्थम्, वासरूप-
विधिलदिशेषु नेति ज्ञापनार्थं वा । तत्प्रयोजनं तु 'भाषायां सदवस-' इत्यत्र अनुपदमेव
वक्ष्यते । 'क्वसुश्च' इति तृतीयं सूत्रम् । छन्दसि भूते लिटः क्वसुश्चादेशः स्यादित्यर्थः । योग-
विभागस्तु उत्तरसूत्रे क्वसोरेवानुवृत्त्यर्थः । इमौ कानच्चवसू आदेशौ छान्दसाविति अत्रैव
भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । तदाह तस्येत्यादि त्रिमुनिमतमित्यन्तम् । 'विभाषा पूर्वाह्णा-
पराह्णा-' इति सूत्रभाष्ये तु पपुष आगतं पपिवद्रूप्यमिति प्रयुक्तम् । तेन लोकेऽपि क्वचित्
क्वसोः साधुत्वं सूचितम्, तदाह कवयस्त्विति । तस्थिवांसमिति । स्याद्यातोः लिटः
क्वसुः । द्वितीयैकवचने 'अत्वसन्तस्य-' इति दीर्घः उगित्त्वान्ताम् । अधिजग्मुष
इति । अधिपूर्वाद्गमेलितः क्वसुः, 'गमहन-' इत्युपवालोपः, शसि वसोः संप्रसारणम्,
पूर्वरूपम्, पत्वम् । वस्वे । वसु इत्यविभक्तिको निर्देशः । तथा च व्याख्यास्यति
वसोरिति । नित्यत्वाद् द्वित्वे कृते एकाच्त्वमेव नेति कथमिद् स्यादित्यत आह कृत-
द्विर्वचनानामेकाचामिति । कृतेऽपि द्वित्वे एकाच एव ये अवशिष्यन्ते तेषा-

स्वरार्थस्तु गर्ग्यश्च । यज्वेत्यादि । क्वनिपि कृते त्वत्र 'वचिस्वपि-' इति संप्रसारणं स्यादिति
इवनिवृक्तः । अतृनिति । नकारः स्वरार्थः ऋ इत् । जरन्निति । ऋकारस्य गुणे रपरोऽकारः
'उगिदचाम्-' इति नुम् । संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्न दीर्घः । छन्दसि लिङिति । सूत्रस्या-
र्थमाह भूतसामान्ये इति । न च 'छन्दसि लुङ्लिट्' इत्यनेन गतार्थता शङ्क्या, धातु-
संख्याधिकारे हि स विधिः । इदं तु धातुसंख्यं विनापि भवतीति विशेषात् । अत्र
व्याचक्ष्युः—कानचः कित्करणं तिस्तिराण इत्यत्र 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणस्य निषेधार्थं सति
प्रतिषेधविषये आरभ्यते । चक्राण इत्यत्र तु 'असंयोगाह्लिट्कित्' इत्येव सिद्धं कित्वमिति ।
त्रिमुनिमतमिति । सूत्रकृता छन्दसीति प्रक्रान्तत्वादुत्तरसूत्रे भाषाग्रहणाच्च भाष्यवार्ति-
कयोरपि क्वसुकानचोः 'छन्दस्युभयथा' इति वचनात्सार्वधातुकत्वेन 'सार्वधातुकमपित्'
इति डित्त्वादेव आजिवानित्यादौ नलोपादीनां कित्कार्याणामन्यथासिद्धिमाशङ्क्य तृतीर्वात्
तिस्तिराण इत्यादौ 'ऋच्छत्यृताम्' इति प्राप्तस्य गुणस्य बाधनार्थं कित्करण-
मिति सिद्धान्तितत्वात् । अतएव कित्करणसामर्थ्याद्भाषायामपि क्वसुकानचौ स्त इति
केपांचिदुपेक्षा नादत्तव्येति हरदत्तमाधवादिग्रन्थे स्पष्टमिति भावः । कवयस्त्विति ।

एकाच्, आदिवान् । आरिवान् । आत्, ददिवान् । जप्तिवान् । एपां किम्-
वभूवान् । ३०६७ भापायां सद्वचसश्रुवः । (३-२-१०८) सदादिभ्यो
भूतसामान्ये भापायां लिङ् वा स्यात्, तस्य च नित्यं क्वसुः । 'निपेदुपोमास-
मित्यर्थः । 'नेङ् वशि कृति' इति निषेधं वाचित्वा क्कानि नियमात् सर्वत्र प्राप्तस्य इटो
नियमोऽयमित्याह । नान्येषामिति । आदिवानिति । अद् भक्षणे । द्वित्वहलादिशेषाम्यास-
दोर्धसवर्णदीर्घेषु कृतेषु कृतद्वित्वोऽप्ययमेकाजेवेति इट् । 'आरिवानिति । 'ऋ गतौ' 'ऋञ्च्यु-
ताम्' इति गुणे कृते द्वित्वादपि पूर्ववत् कृतेषु अयमेकाच् । ददिवानिति । डु दाच् दाने ।
कृते द्वित्वे नायमेकाच् । इणित्तश्चातो लोपो नासति तस्मिन् भवतीति अनेकाजर्थमा-
ग्रहणम्, जप्तिवानिति । 'लिट्यन्तरस्याम्' इत्यदेर्धस्लादेशः । द्वित्वे कृते नायमेकाजिति
घसिग्रहणम् । भापायाम् । सद, वस, श्रु एपां द्वन्द्वात्त्वञ्चमो । पुंस्त्वमेकवचनं चापद् । तस्य
च नित्यं क्वसुरिति । वाग्रहणं लिटैव संवध्यते । तस्य क्वसुस्तु नित्य इति भाष्ये स्पष्टम् ।
पक्षे लुङ्, तस्य भूतसामान्ये विहितत्वात् । वाग्रहणाननुवृत्तौ तु भूतसामान्ये लिङ्यं
नित्यं लुङ्पवादः स्यात्, सरूपत्वात् । अस्य च भूतसामान्ये लिटो न तिङ्, अस्य
क्वसोस्तदपवादत्वात् । वासरूपविविस्तु लादेशेषु नेति 'लिटः कानच्वा' इत्यत्र उक्त-
मिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । निपेदुपोमिति । निपूर्वात्सर्दोलटः क्वसुः, द्वित्वम् ।
गतानुगतिकतयेति भावः । वस्वे । वस्वित्यविभाक्तको निर्देशस्तथा च व्याख्यास्यति । वसो-
रिति । नित्यत्वाद् द्वित्वे कृते एकाच्त्वमेव नेति कयमिट् स्यादित्यत आह
'कृतद्विवचनानामेकाचामिति । कृतेऽपि द्वित्वे एकाच एव ये अवशिष्यन्ते तेषामित्यर्थः ।
'नेङ् वशि कृति' इति निषेधं वाचित्वा क्कानि नियमात्सर्वत्र प्राप्तस्येडो नियमोऽयमित्याह ।
नान्येषामिति । आदिवानिति । अद् भक्षणे । द्वित्वहलादिशेषाम्यासदोर्धसवर्णदीर्घेषु
कृतेषु कृतद्वित्वोऽप्ययमेकाजेवेतीड् भवति । आरिवानिति । ऋ गतौ 'ऋञ्च्युताम्' इति
गुणे कृते द्वित्वादपि पूर्ववत्कृतेष्वयमप्येकाच् । ददिवानिति । डुदाच् दाने कृते द्वित्वे नायमे-
काच् इणित्तश्चातो लोपो नासति तस्मिन्भवतीत्यनेकाजर्थमाग्रहणम् । जप्तिवानिति ।
'लिट्यन्तरस्याम्' इत्यदेर्धस्लादेशः । द्वित्वे कृते नायमेकाजिति घसिग्रहणम् । अत्र व्याचक्षुः-
द्वित्वात्पूर्वं परत्वाद् 'घसिमसोर्हलि-' इत्युपवालोपः स्यात्तस्मिन्च कृतेऽनच् क्त्वाद् द्वित्व-
मेव न स्यात् । न चास्य द्वित्वे कर्तव्ये 'द्विवचनेऽचि' इत्यनेन स्यानिवद्भावा निषेधो वा
शङ्क्यः, द्वित्वनिमित्तस्याचोऽभावात् । ततश्च नायं कृतद्विवचन एकाच् भवतीति
घसिग्रहणम्, तस्मात्पर्याप्तु परत्वादुपवालोपमिडागमो वाचते, कृते त्विडागमे 'गमहन-'
इत्युपवालोपस्तस्य चाजनिमित्तत्वेन स्यानिवत्त्वाद् द्वित्वम् । यद्वा 'द्विवचनेऽचि' इति
निषेधपक्षे तूपवालोपात्प्रागेव द्वित्वं पश्चादुपवालोपः 'शासिबसिचतोनां च' इति पद्वं
चत्वं घः 'अभ्यासे चच' इत्यभ्यासघकारस्य जश्चमिति । निपेदुपोमिति ।
पद्ल विरारणादौ 'लिटि घातोः-' इति द्वित्वे 'अत एकहल्मध्ये-' इत्येवान्यासलोपो
'उगितश्च' इति ङीप् 'वसोः-' इति संप्रसारणे क्कानित्वानावान्नेट् । 'नदिरप्रतेः'

दन्वधीरः' । 'अध्युपुपस्तामभवज्जनस्य' । शुश्रुवान् । ३०६८ उपयिवाननाश्वाननू-
चानश्च । (३—२—१०९) एते निपात्यन्ते । उपपूर्वादिणो भाषायामपि भूतनात्रे
लिङ् वा, तस्य नित्यं क्वसुः । इट् । उपेयिवान् । 'उपेयुषः स्वामपि भूतिमग्रयान्' ।
उपेयुषी । उपेत्यविवक्षितम् । ईयिवान् । समोयिवान् । नभपूर्वादिश्लातेः
क्वसुरिङ्भावश्च । 'धृतजयधृतेरनाशुषः' इति भारविः । अनुपूर्वाद्धचेः कर्तरि
कानच् । वेदस्यानुवचनं कृतवाननूचानः । ३०६९ विभाषा गमहनविद-

अत एकहल्मध्ये—' इत्येत्वाम्यासलोपौ, वसोः संप्रसारणम्, पूर्वरूपम् पत्वम् । अध्युपुष इति ।
अविपूर्वाद्वसधातोर्लिटः क्वसुः, यजादित्वाद्धातोर्वस्य संप्रसारणम् । पूर्वरूपम्, उत् इत्यस्य
द्वित्वम्, हलादिशेषः, सवर्णदीर्घः । गनि वसोः संप्रसारणम्, पूर्वरूपम् । शुश्रुवानिति ।
श्रुधातोर्लिटः क्वसुः द्वित्वम् । [उपेयिवान् । इडिति । उपपूर्वादिष्वातांः लिटः क्वसुः,
नित्यत्वाद् द्वित्वम् । वलादिलक्षण इट् निङ् वशि कृति' इति प्रतिषिद्धः, स तावत् क्रादि-
नियमात्पुनरित्यतः । पुनश्च 'वत्वेकाजाद्धसाम्' इति सूत्रेण एकाचश्च आदन्ताच्च वसेश्च परस्य
वसोरिट् स्याद् नाप्येभ्य इत्यर्थेन द्वित्वानन्तरमनेकाच्चात् प्रतिषिद्धः, सोऽयमिड् अनेन निपा-
तनेन प्रतिसूयते इति भाष्ये स्पष्टम् । इटि कृते उत्तरखण्डस्य इकारस्य यण् । अन्यासस्य दीर्घस्तु
न निपात्यते । नन्वत्र अपूर्वं एव इड् निपात्यतामित्यत आह । उपेयुषीति । उगित्वाण्डोपि
वसोः संप्रसारणम् । प्रतिप्रनूतो वलादिलक्षण इट् तु न । तन्निमित्तस्य वकारस्य संप्रसारणेन
विनाशोन्मुखत्वात् । अत्र अपूर्वस्य इटो निपातने तु अत्रापि इट् स्यादिति भावः । उपेत्यवि-
वक्षितमिति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । अश्नातेरिति । 'अश भोजने' श्नादिकरणः,
क्रयादिः, लिटः क्वसुः, द्वित्वम् 'अत आदेः' इति दीर्घः, सवर्णदीर्घः, द्विहल्वाभावान्न
नुट् । 'अश्नोतेश्च' इत्यपि न नुट्, श्नुविकरणस्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । नत्र
उपपदसमासः । 'नलोपो नत्रः' 'तस्मान्नुडचि' इति भावः । वचेः कर्तरीति ।
न तु भावकर्मणोरिति भावः । कानचि यजादित्वात्संप्रसारणं पूर्वरूपं

इति पत्वम् । पुंसि तु निपेदिवान् । अध्युपुष इति । वस निवासे अविपूर्वः, 'वचित्त्वपि—'
इति संप्रसारणं द्वित्वहलादिशेषसवर्णदीर्घाः, ङसि भत्वात्संप्रसारणम् । प्रथमैकवचने तु
अध्युपिवान् । उपेयिवानना । इडिति । वलादिलक्षण एवेट् निङ् वशि कृति' इति निषिद्धः
क्रयादिनियमात्पुनः प्राप्तः 'वत्वेकाजाद्धसाम्' इति सूत्रेण कृतद्वित्वानामेकाचानादन्तानां घसेश्च
वसोरिट् स्यान्नाप्येवमिति नियच्छता प्रतिषिद्धो नित्यत्वाद् द्वित्वे कृतेऽनेकाच्चात् । न च
सवर्णदीर्घेणैकाच्चत्वम्, 'दीर्घ इणः किति' इत्यन्यासदीर्घे कृते तत्सामर्थ्यात्सवर्णदीर्घाभावात् इति
पक्षाश्रयणात् । स एव वलादिलक्षण इड् इह प्रतिप्रसूयते नापूर्वो विधीयते तेन संप्रसारण-
विषये न भवति । अत एवादहारति उपेयुष इति । सति त्विटि तस्य यणादेशे उपेयुष
इति स्यादिति भावः । अविवक्षितमिति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । ईयिवानिति ।
इणो द्वित्वे सवर्णदीर्घं वाधित्वा अङ्गत्वाद् 'इणो यण्' भवति, वसोरिङागमे हि
परन्नाजादिप्रत्ययस्य सत्त्वात् । वचेरिति । वच परिनापणे इत्यस्माद् ब्रुवो वचेर्वा

विशाम् । (७-२-६८) एम्यो वसोलिङ् वा । जग्मिवान्, जगन्वान् । जघ्मिवान्, जघन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान्, विविश्वान् । विशिना साहचर्याद्विन्दतेग्रहणम् । वेत्तेस्तु विविद्वान् । 'नेङ्वशि कृति' (सू० २९८१) इतीप्तिपेवः । 'हरोश्च' (वा० ४४५२) । ददृ- शिवान्, ददृश्वान् । ३१०० लटः शत्रुशानचावप्रथमासमानाधिकरणे । (३-२-१२४) अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः । शवादि । पचन्तं चैत्रं पश्य । ३१०१ आने मुक् । (७-२-८२) अदन्तस्याङ्गस्य मुगागमः स्यादाने परे । पचमानं चैत्रं पश्य । लङित्यनुवर्तमाने पुनर्लङ्ग्रहणमधिकविधानार्थम् । तेन प्रथमासमाना-

सवर्णदीर्घः । विभाषा गम । 'विभाषा गमहन-' इत्यादि स्पष्टम् । लटः शत्रुशानचौ । 'वर्तमाने लट्' इति पूर्वसूत्रविहितस्यैव एतौ शत्रुशानचौ । अनन्तरस्येति न्यायादिति 'वर्तमानसामीप्ये-' इत्यादिभाष्ये स्पष्टम् । शत्रुप्रत्यये शकारऋकारावितौ । पचन्तमिति । पाकानुकूलव्यापाराश्रयमित्यर्थः, 'क्रियाप्रधानमाह्यातम्, सत्त्वप्रधानानि नामानि' इति सिद्धान्तात् । शत्रुः शित्वेन सार्ववानुकत्वात् शपि 'अतो गुणे' इति पररूपम् । शानचि । शचावितौ । आने मुक् । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । 'अतो येयः' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तेन पष्ठ्या विपरिणतेन अता विशेष्यते तदन्तविविः । तदाह अदन्तस्येति । मुकि ककार इत्, उपकार उच्चारणार्थः कित्वादन्तावयवः । अनुवर्तमाने इति । 'वर्तमाने लट्' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य लङित्यस्य पष्ठ्या विप-

कर्तरि न तु भावकर्मणाः । एतच्च निपातनाल्लघ्वम् । जग्मिवानित्यादि । इदृशे 'गमहन-' इत्युपघालोपः । लटः शत्रु । सामानाधिकरण्ये सतीति । यद्यप्यदेश- रहितस्य लटः प्रयोगाभावात्सामानाधिकरण्यं दुर्लभं तथापि शत्रुशानचोस्तद् दृष्ट्वा स्यान्नित्यपि सामानाधिकरण्यं कल्प्यते । शवादीति । शित्वेन सार्ववानुकत्वादिति भावः । पचन्तमिति । शत्रुशित्वानुम् विविद्वत्यनुकूलवर्तमानव्यापाराश्रयमित्यर्थः । आने मुक् । 'अतो येयः' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तं पञ्चम्यन्तमप्यत इति पदं पष्ठ्या विपरिणम्यते, आने इति सप्तमीबलात् । न चात इति पञ्चमीबलादान इति सप्तम्यन्तं पदं पष्ठ्या विपरिणम्यतामिति शङ्क्यम्, पञ्चम्याः पूर्वसूत्रे चरितार्थत्वात्सप्तम्याश्चा- चरितार्थत्वात्तदेतदाह अङ्गस्यात इति । प्राचा त्वदन्ताङ्गस्येति व्याख्यातम् । तदनुक्तम्, पचमान इत्यादौ 'अदुपदेशाल्लसार्ववानुकमनुदातन्' इति शानचः स्वरस्या- सिद्धिप्रसङ्गात् । अदन्ताङ्गस्येति पक्षे हि 'अङ्गभक्तो मुक् स चाङ्गमेव न व्यवदव्यात्' तदवयवमाकारं तु व्यवदव्यादेव अकारमात्रभक्तत्वे तु तदवयवत्वाद्भास्ति व्यवधानमि- त्यदोषः । ननु 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदि'ति परिभाषाया मुकांविद्यमानत्वेन व्यवधानाभावात्स्यादेवानुदात्तत्वमिति चेत् । अत्राहुः-हलः स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्य- मानवन्तान्यत्रेत्याकरारूढम् । न चात्र हलः स्वरप्राप्तिरस्तीति प्रकृते परिभाषेयं नोप- युज्यते । अन्यथा मरुत्वानित्यादावपि 'ह्रस्वनुङ्म्यां मनुप्' इति मनुप उदात्तत्वं स्यादिति दिक् । लङिति । यद्यपि प्रथमान्तं प्रकृतम्, तथापि धातोरित्यधिकारात्तच्च- म्यन्तात्परं प्रथमान्तं पष्ठ्या विपरिणम्यत इति भावः । न च 'वर्तमाने लट्'

धिकरण्येऽपि क्वचित् । सन्नाहणः । 'माडयाक्रोशे इति वाच्यम्' (वा० २१०९) 'मा जीवन्त्यः परावज्ञादुःखदग्धोऽपि जीवति' । 'माडि लुङ्' (सू० २२१९) इति प्राप्ते एतद्वचन-
सामर्थ्यह्निट् । ३१०२ संवोधने च । (३-२-१२५) । हे पचन् । हे पचमान । ३१०३ ।
लक्षणहेत्वोः क्रियायाः । (३-२-१२६) क्रियायाः परिचायके हेतौ चायं वर्तमाना-
द्धातोर्लटः शतृशानचौ स्तः । शयाना भुञ्जते यवनाः । अर्जयन्वसति । हरिं पश्यन्मुच्यते ।
हेतुः फलं कारणं च । 'कृत्यचः' (सू० २८३५) । प्रपीयमाणः सोमः । ३१०४ ईदासः ।
(७-२-८३) आसः परस्यानस्य ईत्स्यात् । 'धादेः परस्य' (सू० ४४) आसीनः ।
३१०५ विदेः शतुर्वसुः । (७-१-३७) वेत्तेः परस्य शतुर्वसुरादेशो वा

रिमाणेन उक्तार्थलाभे सतीत्यर्थः । अधिकेति । सूत्राक्षरानाहृतस्यापि अयस्य लाभार्थ-
मित्यर्थः । सन् ब्राह्मण इति । 'अस भुवि' शतृप्रत्यये शपो लुक् इनसोरलोपः ।
माडोति । माडि प्रयुज्यमाने आक्रोशे गम्ये लटः शतृशानचाविति वक्तव्यमित्यर्थः ।
माजीवन्निति । न जीवत्ययम् अनुपकारित्वाद् मृतप्राय इत्यर्थः । मा पचमान इत्यप्यु-
दाहार्यम् । 'लटः शतृशानचौ' इत्येव सिद्धेः किमर्थमिदमित्यत आह माडि लुङितीति ।
संवोधने च । लटः शतृशानचाविति शेषः । प्रथमासमानाधिकरणार्थं आरम्भः पूर्वसूत्रस्यन-
पुनर्लङ्ग्रहणस्य अधिकविधानार्थत्वादेव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । लक्षणहेत्वोः । लक्ष्यते
ज्ञाप्यतेऽनेनेति लक्षणम्, ज्ञापकम्, तदाह क्रियायाः परिचायके इति । धात्वर्थस्यालक्षणत्वे
हेतुत्वे च द्योत्ये इति यावत् । कर्तव्यं प्रत्यार्थः । शयाना भुञ्जते यवना इति । अत्र
भोजनकालीनं शयनं भोक्तुर्यवनत्वसूचकम् । हेतावुदाहरति अर्जयन्वसतीति । अर्जनाय
वसतीत्यर्थः । हेतावुदाहरणान्तरमाह हरिं पश्यन्निति । हरिदर्शनेन संसारदुःखान्मु-
च्यत इत्यर्थः । ननु घनाद्यर्जनस्य वाससाध्यतया कथं तस्य वासहेतुत्वमित्यत आह !
हेतुः फलं कारणं चेति । इष्टसाधनताज्ञानस्य वासप्रवृत्तौ हेतुतया इष्टस्यार्जन-
स्यापि वासहेतुत्वमिति भावः । प्रपीयमाण इति । अत्र भिन्नपदस्यत्वात् कथं
णत्वमित्यत आह कृत्यच इति । ईदासः । आस इति पञ्चमी । आन-
स्येति । 'आने भुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । विदेः शतुर्वसुः । वेत्तेरिति ।
'विद ज्ञाने इति लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम्, शतुः परस्मैपदत्वाद् विद्यतेविन्तेश्चात्म-

इत्यत्रैवोक्तरीत्या विपरिणामाऽस्त्विति शङ्क्यम्, प्रत्ययविधौ पञ्चम्याः प्रकल्पकत्वं
नास्तीति 'गुप्तिजकिदभ्यः सन्' इत्यत्र भाष्यकारैः स्वीकृतत्वात् । प्रथमासामाना-
धिकरण्येऽपीति । उपलक्षणमिदम् । अप्रथमान्तेन सामानाधिकरण्याभावेऽपीत्यर्थः ।
तेन कुर्वतोऽपत्यं कौर्वतः । कुर्वतो भक्तिः कुर्वद्भक्तिः कुर्वाणभक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपद-
योरपि सिद्ध्यति । अन्यथा कुर्वतोऽपत्यमित्यादौ तद्धितसमासौ न स्याताम् । लक्षण-
हेत्वोः । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं परिचायकम् । शयायना इति । शोड आत्मनेपदि-
त्वात्परस्य लटः शानच् । अत्र शयनं लक्षणं चिह्नं पचनकर्तृकभोजनस्य न तु फलं
नापि करणमिति हेत्वपेक्षया लक्षणस्य पृथङ्निर्देशः । अर्जयन्निति । अर्जं प्रतियत्ने

स्यात् । विद्वान्, विद्वन् । विदुषी । ३१०६ तौ सत् (३—२—१२७) तौ शतृशानचौ
सत्संज्ञौ स्तः । ३१०७ लटः सट्टा । (३—३—१४) व्यवस्थितविभाषेयम् । तेना-
प्रथमासामानाधिकरण्ये प्रत्ययोत्तरपदयोः संवाचने लक्षणहेत्वोश्च नित्यम् । करिष्यन्तं
करिष्यमाणं पश्य । करिष्यतोऽपत्यं कारिष्यतः । कारिष्यद्भक्तिः । हे करिष्यन् ।
अर्जयिष्यन्वसति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् । करिष्यतीति
करिष्यन् । ३१०८ पूङ्ग्यजोः शानन् । (३—२—१२८) । वर्तमाने ।

नोदित्वात् । यदपि विन्दतिरुभयपदे, तथापि तस्य न ग्रहणम्, 'निरनुवन्वकग्रहणे न सानुवन्व-
कस्य' इत्युक्तेरिति भावः । वा स्यादिति । 'तुल्योस्तातङ्-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
विदुषी ते । उगित्वाण्डोप्, वसोः संप्रसारणम्, पूर्वङ्गम्, पठम् । तौ सत् ।
'लटः शतृशानचौ-' इति सूत्रोपात्तौ शतृशानचौ तच्छब्दः परामृशति ।
तदाह तौ शतृशानचाविति । लटः सट्टा । लटः शतृशानचौ वा स्त इत्यर्थः ।
व्यवस्थितेति । व्याख्यानादिति भावः । नित्यमिति । तेन तिङां निवृत्तिः । अप्रथमा-
सामानाधिकरण्ये उदाहरति करिष्यन्तमिति । प्रत्यये परत उदाहरति करिष्यतोऽपत्यं
कारिष्यत इति । उत्तरपदे उदाहरति करिष्यद्भक्तिरिति । करिष्यन्ती भक्तिरिति
कर्मवाच्यः । संवाचने उदाहरति हे करिष्यन्ति । शयिष्यमाणा भोदयन्ते यवना इति
लक्षणे उदाहार्यम् । हेतावुदाहरति अर्जयिष्यन्वसतीति । प्रथमासामानाधिकरण्येऽपि
क्वचिदिति । अप्रथमासामानाधिकरण्याभावेऽपि क्वचिदित्यर्थः । कदाचिदित्यपि द्रष्टव्यम् ।
इदं च 'लट् शेषे च' इति भविष्यदधिकारविहिते लृट्त्वे च प्रवर्तते इति 'अनवकलृप्यमप्यं-'
इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । पूङ्ग्यजोः शानन् । पञ्चम्यर्थे पठौ । वर्तमाने इति । शेषतूरण-
मिदम् । 'वर्तमाने लट्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लङ्ग्रहणं तु निवृत्तम् । ततश्च
शुब्लादिवत्स्वतन्त्रोऽप्यम्, ननु शत्रादिवल्लादेशः । तथा च कर्तव्येवाप्यम्, ननु भावकर्मणोः ।
नच लादेशत्वाभावे सामं पत्रमान इत्यत्र कर्मणि पठौ स्यादिति वाच्यम्, 'न लोका' इति

चुरादिः, अर्जनायौ वास इत्यर्थः । हरिमिति । हारदशनं मुक्तौ कारणमित्यर्थः । विदेः ।
स्यानिवत्त्वादेव सिद्धे वसोऽगित्करणं 'वसोः संप्रसारणम्' इत्यत्र अत्रोरपि सामान्यग्रहणे
तत्सामर्थ्याच्च 'एकानुवन्वग्रहणे न द्वयानुवन्वकस्य' इत्येतदपि न प्रवर्तते । पूङ्ग्यजोः ।
शानन् शकारः सार्ववानुकृत्यार्थः, नकारः स्वरार्थः । शुब्लादिवत्स्वतन्त्रोऽप्यं न तु शत्रादि-
वल्लादेशस्तथाहि सति वेति वाच्यं स्यात्प्रवृत्ते यजते इति तिङोऽपि यथा स्युरिति । न च
वासरूपन्यायेन निवर्हिः । लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्याकरे स्थितत्वात् । किञ्च लादेशत्वे
'लः कर्मणि च-' इति भावकर्मणोर्विहितं स्यादिति भावकर्मणोरपि प्रयुज्येत इष्यते तु
कर्तव्येव । एवं चानशः 'इङ्गायोः-' इति शतृश्च स्वातन्त्र्यं वाच्यम् । अत्र केचित् शाननो
लादेशत्वे लसार्वधानुकानुदात्तत्वं स्यादित्याहुस्तच्चिन्त्यम्, परत्वान्निस्वरप्रवृत्त्या पत्रमान इत्या-
देराधुनात्वे शाननोऽनुदात्तत्वस्येष्टत्वात् । नन्वेपां लादेशत्वानङ्गीकारे सामं पत्रमान इत्यादौ
कर्मणि पठौ स्यादिति चैन्नैवम्, 'न लोकाः-' इति सूत्रे तृप्तिरिति प्रत्याहारनिर्देश इत्युक्तत्वात् ।

पवमानः । यजमानः । ३१०६ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् । (३-२-१२९)
 एषु घोत्येषु कर्तरि चानश् । भोगं भुञ्जानः । कवचं विभ्राणः । 'शत्रु' निघ्नानः । ३११०
 इङ्धार्योः शत्रुकृच्छ्रिणि । (३-२-१३०) । आभ्यां शत्रु स्यादकृच्छ्रिणि कर्तरि ।
 अधीयन् । धारयन् । अकृच्छ्रिणि किम्-कृच्छ्रेण अधीते, वारयति । ३१११ द्विषोऽमित्रे ।
 (३-२-१३१) द्विषोऽमित्रे । ३११२ सुब्बो यज्ञसंयोगे । (३-२-१३२) सर्वे
 सुन्वन्तः । सर्वे यजमानाः सत्रिणः । ३११३ अर्हः प्रशंसायाम् । (३-२-१३३) अर्हन् ।
 ३११४ आकवेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु । (३-२-१३४) क्विपमभिव्याप्य

सूत्रे 'तृन्' इति प्रत्याहार इत्युक्तत्वात् । ताच्छील्य । चानशि चशाचितौ । भोगं भुञ्जान
 इति । भोगशील इत्यर्थः । कवचं विभ्राण इति । यौवनबलादिति भावः । शत्रुं निघ्नान
 इति । निहन्तुं शक्त इत्यर्थः । अतः परत्वाभावात् मुक् । चानशः लादेशत्वाभावाद्
 अनात्मनेपदत्वात् परस्मैपदित्योऽपि प्रवृत्तिः । इङ्धार्योः । शत्रु अकृच्छ्रिणीति छेदः ।
 अकृच्छ्रम् अदुःखम्, तदस्यास्तीति अकृच्छ्री । इङ्, धारि अनयोः द्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे पठो ।
 अधीयन्निति । सुखमध्येतेत्यर्थः । धारयन्निति । सुखेन धारयितेत्यर्थः । द्विषोऽमित्रे ।
 द्विषः शत्रुप्रत्ययः स्याद् अमित्रे कर्तरीत्यर्थः । सुब्बो यज्ञ । यज्ञसंयुक्तेऽभिपवे वर्तमानात्
 सुनोतेः शत्रुप्रत्यय इत्यर्थः । संयोगग्रहणं यज्ञस्वामिपरिग्रहार्थम् । तेन याजकेषु न भवति ।
 तत्र सुत्वं नित्येकवचनान्तं दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिविषयम्, एककर्तृकत्वात् । बहुवचनान्तं
 तु सत्रविषयमेव, तत्र ऋत्विजामपि यजमानत्वादिति मत्वाह सर्वे सुन्वन्त इति । अर्हः
 प्रशंसायाम् । अर्ह इति पञ्चमी । शत्रुप्रत्यय इति शेषः । अर्हन्निति । पूजां प्राप्तुं
 योग्य इत्यर्थः । अत्र प्रशस्तस्यैव पूजायोग्यत्वात् प्रशंसा गम्यते । आ कवेस्तच्छी-
 लतद्धर्मतत्साधुकारिषु । आङ्भिर्विधौ, तदाह क्विपमभिव्याप्येति । 'भ्राज-

ताच्छील्य । वचनग्रहणं स्पष्टार्थम्, चानशो लादेशत्वाभावेनात्मनेपदत्वाभावात्परस्मैपदि-
 भ्योऽपि विधानमिति ध्वनयन्मुदाहरति निघ्नान इति । 'गमहन-' इत्युपघालोपः ।
 इङ्धार्योः । इङ् आत्मनेपदित्वात् शता न सिध्यति, वारयतेरपि कर्तृगामिनि क्रियाफले न
 सिध्यति लसावधातुकानुदात्तत्वं च प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । सुब्बो यज्ञसंयोगे । सुनोतेः
 शत्रुप्रत्ययः स्याद् यज्ञेन संयुज्यमाने वृत्तिश्चेत् । नन्विह सुब्बो यज्ञे इत्येवास्तु यज्ञविषय-
 कश्चेत्सुनोत्यर्थ इति व्याख्यायां सुरां सुनोतीत्यादेर्व्यवर्तयितुं शक्यत्वात् । अत्राहुः—
 संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृसप्रत्ययार्थं तेन यजमानादन्यत्र न भवतीति । एवं चाप्रधाने कर्तरि
 'लटः शत्रुशानचौ-' इत्यनेनापि न भवति, संयोगग्रहणसामर्थ्यादिति हरदत्तः । यः सुन्वन्त-
 मवतीत्यादीनामेकवचनान्तानां यजमानपरत्वसंभवेऽपि बहुवचनान्तानां तु न
 संभवति । एकस्मिन्यागे एकस्यैव यजमानत्वादित्याशङ्क्य यागविशेषे तु संभवतीति
 दर्शयितुमुदाहरति सर्वे सुन्वन्त इत्यादि । सत्रयागे हि बहवो यजमानास्त
 एव ऋत्विजा कर्म सोमाभिपवणं कुर्वन्तीति सुन्वन्त इत्यादिवहुवचना-
 न्तस्यापि यजमानपरत्वं संभवतीति भावः । अर्हः । प्रशंसायां किम्, अर्हति

वक्ष्यमाणाः प्रत्ययास्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु कर्तृषु बोध्याः । ३११५ तृन्
(३-२-१३५) कर्ता कटम् । ३११६ अलंकृब्न्निराकृब्प्रजनोत्पचो-
त्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृत्तुवृधुसहचर इष्णुच् । (३-२-१३६) अलंकरि-
ष्णुरित्यादि । ३११७ णेश्छन्दसि । (३-२-१३७) 'वीरुवः पारयिष्णवः' ।

भासधुविष्णुतोजिपृजुपावस्तुवः क्विप्' इति सूत्रमभिव्याप्येति यावत् । तत्र ताच्छीलिकाः
प्रत्ययाः प्रायेण सौपसर्गैर्म्यो नेति 'आख्यसुभग-' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तच्छीलः तत्त्व-
भावः, फलमनपेक्ष्य स्वभावादेव प्रवर्तमान इति यावत् । स धर्मो यस्य स तद्धर्मा । स्वध-
र्मोऽयमिति प्रवर्तमानः । तस्य धात्वर्थस्य साधुकर्ता तत्साधुकारो । तृन् । धातोस्तुप्रत्ययः
स्यात् तच्छीलादिषु कर्तृषु । तच्छीले उदाहरति कर्ता कटमिति । कटकरणक्रियाशील
इत्यर्थः । 'न लोक-' इति पठोनिषेधः, 'न लोक-' इति सूत्रे तुत्रित्यनेन 'लटः शतृ-' इत्या-
रभ्य एतत्सूत्रस्यनकारेण प्रत्याहाराश्रयणात् । तद्धर्मणि यथा-मुण्डवितारः श्राविष्ठायना
भवन्ति ऊढां वधूम् । श्राविष्ठायना नाम देशविरोपीया वधूमुण्डनं स्वधर्मं इत्यनुष्ठातार इत्यर्थः ।
तत्साधुकारिणि कर्ता कटमित्येवोदाहरणम् । कटं साधु करोतीत्यर्थः । अलंकृब्न् । अलंकृब्न्,
निराकृब्न्, प्रजन, उत्पच, उत्पत, उन्मद, रुचि, अपत्रप, वृत्तु, वृधु, सह, चर एषां द्वाद-
शानां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु इष्णुच् स्यात् । इत्यादीति । निराक-
रिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः ।
वर्तिष्णुः । वधिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः । णेश्छन्दसि । ण्यन्ताद्धातोर्लिप्त्वा स्यात्
छन्दसीत्यर्थः । पारयिष्णव इति । पृधातोर्ण्यन्तादिष्णुचि णेलोत्रं बाधित्वा
'अयामन्तात्वाव्य-' इत्ययम् । इदं सूत्रं वैदिकप्रक्रियायामेव व्याख्यातुमुचितम् ।

चौरो वधम् । आ क्वेः । शीलादीनां त्रयाणां विरोपणं समर्थयितुं निर्दिष्टैर्क्लिमिस्तच्छब्दैः
प्रकृतिभूतवात्वर्यो निर्दिश्यते । क्विपमभिव्याप्येति । 'आजभासधुविष्णुतोजि-' इति वक्ष्य-
माणमिति शेषः । कर्ता 'कटानिति । 'न लोकाव्यय-' इति पठोनिषेधः । अलंकृब्न् ।
कृबिति डुकृब् करण इत्यस्यैव ग्रहणं न तु कुब् हिसामामित्यस्य, 'प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव
ग्रहणम्' इति न्यायात् । निराङ्पूर्वोऽपि कृब् स एव । प्रपूर्वो जनी प्रादुर्भविति । इह डुञ्चप् पाके,
पत्तु गतौ, मदी हर्षे, त्रयोऽपि उत्पूर्वाः पठ्यन्ते । तत्र उदः पचपतमद इत्येव वक्तव्ये प्रत्येकमुत्पू-
र्वस्य पाठ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थस्तेन समुत्पतिष्णुरित्यादि न भवतीत्याहुः । रुच दीप्तौ अपपूर्वः,
त्रपू लज्जायाम्, वृत्तु वर्तने, वृधु वृद्धौ, पठ मर्पणे, चर गतावित्यादीति । आदिशब्द-
प्राद्यास्तु निराकरिष्णुः, प्रजनिष्णु, उत्पचिष्णु, उत्पतिष्णुः, उन्मदिष्णुः इति । 'उत्प-
तिष्णुसहिष्णु च चेरतुः खरदूषणौ' इति भट्टिः । कालिदासोऽप्याह 'एलानामुत्पति-
ष्णवः' इति । केचित्तु पत इति स्याने दान्तं सूत्रे पठित्वा पद गतावित्यस्मात्प्रत्यय-
माहुः । उन्मदिष्णुः, रोचिष्णुः, अपत्रपिष्णुः, वर्तिष्णुः, सहिष्णुः, चरिष्णुः । पार-

३११८ भुवश्च । (३-२-१३८) छन्दसीत्येव । भविष्णुः । कथं तर्हि 'जगत्प्रभोरभविष्णु वैष्णवम्' इति-निरङ्कुशाः कवयः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, भ्राजिष्णुरिति, वृद्धिः । एवं भविष्णुः । नैतद्भाष्ये दृष्टम् । २११९ ग्लाजिस्थश्च ग्लुः । (३-२-१३९) छन्दसीति निवृत्तम् । गिदयं न तु कित्, तेन स्य ईत्वं न । ग्लास्तुः, गित्त्वान्न गुणः । जिष्णुः । स्यास्तुः । चाद्भुवः, 'अथुकः किति' (सू. २३८१) इत्यत्र गकारप्रश्नेपादौ, भूष्णुः । 'देशेऽद्वन्द्वस्युपसंख्यानम्' (वा. २१२९) । 'दङ्क्षणवः पशवः' । ३१२० त्रसिगृधिवृषिन्धिपेः क्तुः । (३-२-१४०) त्रस्तुः । गृष्णुः । घृष्णुः । जिष्णुः । ३१२१ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । (३-२-१४१) उकार उच्चारणार्थं इति काशिका । अनुक्त्व इति भाष्यम् । तेन शमिनितरा, शमिनीतरा इत्यत्र

भुवश्च । छन्दसीत्येवेति । भूधातोरिष्णुच् स्यात् तच्छीलादिषु छन्दसीत्यर्थः । अप्यन्तार्थं आरम्भः । ग्लाजिस्थश्च । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । चाद्भुव इत्यनुकृष्यते । ग्ला, जि, स्वा एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । ग्ला, जि, स्वा, भू इत्येभ्यः क्तुः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । ककार इत् । स्यास्तु इत्यत्र कित्त्वलक्षणं 'धुमास्या-' इतीत्वमाशङ्क्याह गिदयमिति । सूत्रे चत्वेन ककारनिर्देश इति भावः । गित्त्वान्न गुण इति । 'कङिति च' इत्यत्र गत्य चत्वेन ककारान्तरप्रश्नेपादिति भावः । ननु, भूष्णुरित्यत्र इट् स्यात्, 'किति' इति कित् एव इप्ति-पेधात्, अस्य च गित्वादित्यत आह श्रथुक इति । प्रश्नेपादिति । चत्वेनेति भावः । त्रसि-गृधि । तच्छीलादिषु कर्तृष्विति शेषः । त्रस्तुरिति । नेड्वसोति नेट् । गृष्णुः घृष्णुरित्यत्र कित्त्वान्न गुणः । शमित्यष्टाभ्यः । इतिशब्द आदिपर्यायः । शमादयो दिवादौ स्थिताः । तेभ्यः अष्टाभ्यो घिनुण् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । घित्त्वमुत्तरसूत्रार्थम् । 'अक्रमकेभ्य एव घिनुण्' इति भाष्यम् । शमिनितरा शमिनीतरेति । शमिन्शब्दात् त्रियां नान्तलक्षणडोवन्तात्

यिष्णव इति । 'अयामन्ता-' इति णेरय् । नैतदिति । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमित्यर्थः । ईत्वं नेति । 'धुमास्या-' इत्यादिना । गित्वादिति । 'कङिति च' इत्यत्र गकारं प्रक्षिप्य गिति किति ङीतीति व्याख्यानादिति भावः । गकारप्रश्नेपादिति । तत्वेवं गकारे चत्वेत्या-सिद्धत्वाद् 'हशि च इत्युत्वं स्यादिति चेत् । सत्यम् । सौत्रोऽयं निर्देशः । तथा च वार्तिकम् । 'ग्लोर्गित्त्वान्नस्य ईकारः कङितोरीत्वशासनात् । गुणाभावत्रिषु स्मार्थः श्रथुकोऽनित्त्वं गको-रितोः' । दङ्क्षणव इति । दंश दशने 'ब्रश्च-' इत्यादिना पत्वे 'पढोः कः सि' इति कत्वम्, 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वम् । 'अनिदितां-' इति नलोपो न, ग्लोर्गित्त्वेन प्राप्यभावात् । त्रस्तुरिति । 'नेड्वशि-' इति नेट् । शमित्यष्टाभ्यो । इतिशब्द आद्यर्थः । शमिनीतरेत्यत्रेति । अत्र नव्याः—विद्वत्तरेतिवत्तसिलादिष्विति पुंवद्भावेन शमि-तरेति भाष्यम् । न च उगित्वाभ्युपगमस्य फलाभावाद्भूत्वविकल्प एव भवतीति वाच्यम्, प्राज्ञिकहस्त्वेन उगित्करणस्य चरितार्थत्वाद्दहत्वाभावपक्षे तु पुंवद्भावस्य दुर्वा-

‘उगितश्च’ (सू० १८७) इति ह्रस्वविकल्पः । न चैवं शमी शमिनावित्यादौ नुमप्रसङ्गः, झलग्रहणमपकृष्य झलन्तानामेव तद्विवानात् । ‘नोदात्तोपदेशस्य’ (सू० २७६३) इति वृद्धिनिषेधः । शमी । तमी । दमी । श्रमी । अमी । लमी । प्रमादी । उत्पूर्वान्मदेः अलंकृ-
त्वादिसूत्रेणेष्णुजुक्तः, वासरूपविविना घिनुणपि । उन्मादी । ‘ताच्छ्लोतिकेषु वासरूपविविर्नास्ति’
इति तु प्रायिकम् । ३१२२ संपृचानुरुधाड्यमाड्यसपरिसृसंसृजपरिदेविसञ्जवर-
परिक्षिपपरिरटपरिवदपरिदहपरिमुहुदुपद्विपदुहदुह्युजाक्रीडविविचत्यजरजभ-
जातिचरापचरामुपाभ्याहनश्च । (३-२-१४२) घिनुणस्यात् । संपर्को । अनुरोधी ।
आयामी । आयासी । परिसारी । संसर्गो । परिदेवी । संज्वारी । परिक्षेपी ।
परिरादो । परिवादो । परिदाहो । परिमोही । दोषी । द्वेषो । द्रोही । दोही ।
योगी । आक्रीडो । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी । अतिचारो ।
अपचारो । आमोषी । अभ्याघाती । ३१२२ चो कपलसकत्थसम्भः ।

तरवन्ताट्टाप् । ह्रस्वविकल्प इति । भाष्यमते उगित्वादघ्रस्वः । काशिकामते तु
उगित्त्वाभावात् ह्रस्वः । न च ह्रस्वाभावे ‘तसिलादिपु-’ इति पुंवत्त्वं शङ्क्यम्, ‘संज्ञापूर्-
ण्योश्च’ इति निषेधात् । ननु भाष्यरीत्या उगित्त्वाम्युपगमे शमी शमिनौ इत्यादौ ‘उगित्त्वाम्-’
इति नुम् स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति न चैवमिति । मल्लग्रहणमपकृष्येति । ‘नपुंसकस्य
झलचः’ इति उत्तरसूत्रादिति भावः । एतच्च प्रकृतसूत्रे ‘युवोरनाकौ’ इति सूत्रे च भाष्ये
स्पष्टम् । शमादिभ्यो घिनुणि उपधावृद्धिमाशङ्क्याह नोदात्तेति । प्रमादीति । मान्तत्वा-
भावात्तद्वृद्धिनिषेधः । ननु उत्पूर्वान्मदेल्लमादीति कथं घिनुण् अलंकृत्वादिसूत्रे उत्पूर्वान्मदे-
विशिष्य इष्णुचो विधानादित्यत आह उत्पूर्वादित्यादिना । ननु कथमत्र ताच्छ्लोतिके घिनुणि
वासरूपविविप्रवृत्तिः, ताच्छ्लोतिकेषु वासरूपविविर्नास्तीति निषेधादित्यत आह ताच्छ्लो-
लिकेष्टिविति । इयं परिभाषा ‘निर्दिहस-’ इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रे ज्ञापितेति भाष्ये स्पष्टम् ।
प्रायिकमिति । एतच्च ‘सूददीपदीअश्च’ इति दीपग्रहणादिति ‘जुचङ्क्रम्यदन्त्रम्य-’ इति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । संपृचानुरुधाड्यमाड्यस । संपृच, अनुरव, आड्यम, आड्यस,
परिसृ, संसृज, परिदेवि, संज्वर, परिक्षिप, परिरट, परिवद, परिदह, परिमुहु, दुप, द्विप,
दुह, दुह, युज, आक्रीड, विविच, त्यज, रज, भज, अतिचर, अपचर, जामुप, अभ्याहन,
एषां सप्तविंशतेः द्वन्द्वात्पञ्चमो । संपर्कीति । ‘चजोः-’ इति कुत्वम् । अनुरोवोत्यादौ
लघूपवगुणः । अदुपवेषु उपधावृद्धिः । परिदेवीति । ‘देवृ देवने’ भाविः । दोष्यतेस्तु ण्यन्तस्य
न ग्रहणम्, लाक्षणिकत्वात्, अण्यन्तैः साहचर्याच्च । अभ्याघातीति । ‘हनस्तोऽचिण्णलोः’
इति तत्त्वम् । ‘हो हन्तेः-’ इति कुत्वम् । चो कपलस । कप, लस, कत्य, लम्भ-
रत्वादित्याहुः । संपृचा । संपर्कीति । पृची संपर्के ‘चजोः-’ इति कुत्वं टुणः ।
परिदेवीति । देवृ देवने भाविः, ण्यन्तस्य दोष्यतेस्तु नेह ग्रहणं लाक्षणिकत्वात् ।
अण्यन्तैः साहचर्याच्च । अभ्याघातीति । वन्याङ्पूर्वाद्धन्तेर्हस्य कुत्वेन घः ।
‘हनस्तोऽचिण्णलोः’ इति नस्य तः । ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिः । चो कप ।

(३-२-१४३) विकापी । विलासी । विकत्यी । विलम्बी । ३१२४ अपे च लपः ।
 (३-२-१४४) चाद्वौ, अपलापी । विलापी । ३१२५ प्रे लपसृष्टुमथचदवसः ।
 (३-२-१४५) प्रलापी । प्रसारो । प्रद्रावी । प्रमाथो । प्रवादी । प्रवासी । ३१२६
 निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षिपपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयो वुञ् ।
 (३ - २ - १४६) पञ्चम्यर्थे प्रथमा । एभ्यो वुञ्स्यात् । निन्दकः ।
 हिंसक इत्यादि । ण्वुला सिद्धे वुञ्चनं ज्ञापकं तच्छीलादिषु वासरूपन्यायेन
 वृजादयो नेति । ३१२७ देविक्रुशोश्चोपसर्गे । (३-२-१४७)

एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यो घिनुण् स्यात् ताच्छील्यादिष्वित्यर्थः । अपे च लपः ।
 चाद्वौचिति । वौ उपपदेशीत्यर्थः । अपे वौ च उपपदे लपो घिनुण् इत्यर्थः । ताच्छील्या-
 दिष्वेव । प्रे लप । लप, सृ, ङ्, मथ, वद, वस् एषां पण्णां द्वन्द्वात्पञ्चमी । प्रे उपपदे एभ्यो
 घिनुण् स्यात् ताच्छील्यादिष्वित्यर्थः । निन्दहिंस । निन्द, हिंस, क्लिश, खाद, विनाश,
 परिक्षिप, परिरट, परिवाद, व्याभाष, असूय एषां दशानां द्वन्द्वः । पञ्चम्यर्थे प्रथमेति ।
 सौत्रं पुंस्त्वमेकवचनं वेति भावः । विनाशेति विपूर्वस्य नशेर्ण्यन्तस्य भाविना णिलोपेन
 निर्देशः । शकारादकार उच्चारणार्थः । केचित्तु विनाशोति ण्यन्तमेव पठन्ति । परिवादीति
 तु ण्यन्तमेव । असूयेति कण्ड्वादियगन्तः । इत्यादि । क्लेशः, खादकः, विनाशकः, परिक्षेपकः,
 परिराटकः, परिवादकः, व्याभाषकः असूयकः । ननु 'असूयो वुञ्' इति असूयतेरेव वुञ्विधो-
 यताम्, न तु निन्दादिभ्योऽपि, तेषां ण्वुलैव सिद्धेः । लिट्स्वरनित्स्वरयोस्तु नास्ति विशेषः,
 उभयथाप्याद्युदात्तत्वात् । असूयतेस्तु ण्वुलि 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वं ऊकार उदात्तः ।
 वुञि तु ऋत्यादिर्नित्यम् इति धातोरकार उदात्त इति विशेषः । तस्मादसूयतेरेव वुञ्विधि-
 रिति युक्तमित्यत आह ण्वुला सिद्धे इति । वृजादयो नेतीति । तच्छीलादिषु वासरूप-
 विधिसत्त्वे हि तद्विषये ण्वुलः सरूपतया वुञा नित्यं बाधेऽपि वृजादयः स्युः ।
 अत्र वासरूपविध्यप्रवृत्तौ तु 'वृत्' इति सूत्रेण तच्छीलादिषु वृत्ति प्राप्ते वुञ्विधि-
 रर्थवान् । अतस्तच्छीलादिषु वासरूपविधिर्न प्रवर्तत इति भावः । इदं च
 प्रायिकम् । तत्फलं तु उत्पूर्वान्मिदेरलंकृवादिसूत्रेण इष्णुजुक्तः, वासरूपविधिना
 घिनुणोति मूल एवानुपदमुक्तम् । देविक्रुशोः । देवीति चुरादिण्यन्तस्य 'दिवु क्रीडा'

कप हिंसार्थः । लस श्लेषणक्रीडनयोः, कत्य श्लाघायाम्, सम्भु विश्वासे । अपे च
 लपः । लप कान्तौ । प्रे लपः । रप लप व्यक्तायां वाचि । प्रमाथीति । मथे विलोडने
 निन्दहिंस । इह सूत्रे विनाशेति विपूर्वस्य नशेर्ण्यन्तस्य भाविना णिलोपेन निर्देशः, अकार-
 स्त्वागन्तुकः । केचित्तु विनाशोति ण्यन्तमेव पठन्ति परिवादीति तु वदेर्ण्यन्तस्य पाठो निर्विवाद
 एव । असूयतिः कण्ड्वादियगन्तः । निन्दादीनामसूयान्तानां समाहारद्वन्द्वे सौत्रं पुंस्त्वम् । स्या-
 देतत्-असूयतेरेव वुञ् विधेयो नेतरेभ्यः, नन्दादीनां ण्वुलैव सिद्धेः । न हि तत्र लिट्स्वरनित्स्व-
 रयोर्विशेषोऽस्ति उभयथाप्याद्युदात्तत्वात् । असूयतेस्तु ण्वुलि 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं
 वुञि तु 'ऋत्यादिर्नित्यम्' इत्यादिरुदात्त इति विशेषस्तदाह ण्वुलेति । वृजादयो नेति । नेदं

आदेवकः । आक्रोशकः । उपसर्गो किम्-देवयिता । क्रोष्टा । ३१२८ चलनशब्दार्थादकर्म-
काद्युच् । (३-२-१४८) चलनार्याच्छब्दार्थाच्च युच् स्यात् । चलनः । चोपनः । कम्पनः ।
शब्दनः । रवणः । अकर्मकात् किम्-पठिता विद्याम् । ३१२९ अनुदात्तेतश्च हलादेः ।
(३-२-१४९) अकर्मकाद्युच्स्यात् । वर्तनः । वर्धनः । अनुदात्तेतः किम्-भविता । हलादेः
किम्-एयिता । अकर्मकात् किम्-वसिता वखम् । ३१३० जुचङ्क्रम्यदन्त्रम्यसृगृधिज्व-
लशुचलपपतपदः । (३-२-१५०) जु इति सौत्रो घातुर्गतौ वेगे च । जवनः ।
चङ्क्रमणः । दन्त्रमणः । सरणः । पूर्वेण सिद्धे पदग्रहणं 'लपपतपद-' (सू०
३१३४) इत्युक्ता वाधा ना भूदिति । तेन ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूप-

इत्यस्य च ग्रहणम् । उपसर्गो उपपदे देवयतेः क्रुयेश्च तच्छीलादिषु बुब् स्यादित्यर्थः ।
चलनः । शब्दन इति । 'शब्द शब्दने' चुरादिः । शब्दनं शब्दोच्चारणम् । घातव्योपसंग्रहा-
दकर्मकः । अनुदात्तेतश्च । आदिग्रहणाभावे हलन्तादित्यर्थः स्यात् । ततश्च जुगुप्सत इति न
स्यात् । सन्नन्तस्य हलन्तत्वाभावात् । अस्ति चानुदात्तेत्वं सन्नन्तस्य, गुप इत्यनुदात्तेत्वस्य
केवले प्रयोजनाभावेन सन्नन्तार्थत्वात् । जुचङ्क्रम्यदन्त्रम्य । जु, चङ्क्रम्य, दन्त्रम्य, सृ,
गृधि, ज्वल, शुच, लप, पत, पद एषां दशानां द्वन्द्वात्पञ्चमो । एम्यः तच्छीलादिषु युच्
स्यादित्यर्थः । घातुपाठे जुघातोरदर्शनादाह जु इति सौत्र इति । चङ्क्रमण इति । यङ-
न्ताद्युच् । 'यस्य हलः' इति यकारलोपः, अतो लोपः । एवं दन्त्रमणः, सरणः, गर्धनः, ज्वलनः,
शोचनः, लपणः, पतनः, पदन इत्यप्युदाहार्यम् । पूर्व्वेणेति । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः'
इत्यनेनेत्यर्थः । तेनेति । उक्त्वा ह्यर्थं तच्छीलाविकारस्यः । तत्र वासरूपविविनैव उक्त्वा
'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति विहितस्य पदेयुचो वाधो न भविष्यतीति 'जुचङ्क्रम्य-'
इति युजिर्विरनयकः स्यात् । अतस्ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविविर्नास्ति इति

ष्वुत्विपयकमेव ज्ञापकं किन्तु सामान्यतः प्रत्ययमात्रविपयकमित्यर्थः । देविकृशोः । शीव्यते-
हेतुमण्यन्तस्य दिवु कूजने इति चुरादिष्यन्तस्य च ग्रहणम् । चलनशब्दार्थाद् । चल कम्पने,
घुप मन्दायां गतौ, कपि चलने, शब्द शब्दने चुरादिः, ह शब्दे । चलन इत्यादि । 'घुवोः-'
इत्यनादेशः । अनुदात्तेतश्च हलादेः । ननु सर्वोऽप्यनुदात्तेद् हलन्त एवेति तदन्तर्विधि
वाधित्वा सामर्थ्यादिलादिरेव ग्रहीष्यते तत्किमादिग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः—आदिग्रहणाभावे
हलन्तादित्यर्थः स्थातयाहि सत्येयितेत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात्, जुगुप्सत इत्यादि च न सिध्येत ।
अस्ति चेहानुदात्तेत्वं गुपादिष्ववयवेष्वचरितार्थस्यानुबन्धस्य समुदायविशेषकत्वादिति दिक् ।
जुचङ्क्रम्य । क्रमिद्रमो यङन्तौ, क्रमु पादविक्षेपे, द्रम हम्म भोग् गतौ । पूर्व्वेणेति । 'अनु-
दात्तेतश्च-' इत्यनेन । इह पदिग्रहणं सकर्मकार्थमिति वृत्तिरुक्तम् । भाष्ये तु अनभि
घानादेव सकर्मकान्न भविष्यतीत्युक्तत्वात् । ज्ञापनार्थमेव तदित्याशयेनाह वाधा माभूदि
त्यादि । परस्परमिति । निन्दहिंस इत्यादिसूत्रे हि तच्छीलादिषु वासरूपविविधानात् तृजा
दयो नेति ज्ञापितमिह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं नेति ज्ञापितमिति विवेक इति भावः ।

विचिनस्तीति । तेनालंकृतस्तुत्र । ३१३१ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च । (३-२-१५१) क्रोवन् ।
 रोपणः । मण्डनः । भूषणः । ३१३२ न यः । (३-२-१५२) यकारान्ताद्युज्ज स्यात् । कू-
 यिता । ३१३३ सूददीपदीक्षश्च । (३-२-१५३) युज्ज स्यात् । सूदिता । दीपिता ।
 दीक्षिता । 'नमिकम्पि-' (सू० ३१४७) इति रेण युचो वाचे सिद्धे दीपेग्रहणं ज्ञापयति
 'ताच्छीलिकेषु वासरूपविचिर्नास्ति' इति प्रायिकमिति । तेन कत्रा कमना युवतिः । कम्प्रा
 कम्पना शाखा । यदि नूदेयुज्ज, कयं मधुनूदनः—नन्धादिः । ३१३४ लपपत-

विज्ञायते इत्यर्थः । 'निन्दिह्रि-' इति सूत्रे ताच्छीलादिषु वासरूपविचिना तृजादयो नेति ज्ञापि-
 तम् । इह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं वासरूपविचिर्नास्तीति ज्ञाप्यते इति न पौनरुक्त्यम् ।
 तृन्नेति । अलम्पूर्वात् कृमः अलंकृतित्यादिसूत्रविहितेन ताच्छीलाधिकारस्येन इण्णुचा 'तृन्'
 इति सामान्यविहितः ताच्छीलाधिकारस्यो बाध्यत इत्यर्थः । क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च । 'क्रुध
 क्रोपे' 'मडि भूपायाम्' एतदर्थेभ्यो घानुभ्यो युच् स्यात्, ताच्छीलादिष्वित्यर्थः । न यः । य इति
 पञ्चम्यन्तं घातुविशेषणम् । तदन्तविचिः, तदाह यकारान्तादिति । कनूयिता । क्षमायि-
 तेति । 'कनूयी शब्दे उन्दने च' 'क्षमायी विघ्नने' । 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् निषिध्यते
 तृनेव भवति । सूददीप । सूद, दीप, दीक्ष, एषां इन्द्रात्पञ्चमी । युज्जेति । शेषपूरणमिदम् ।
 'अनुदात्तेतश्च-' इति प्राप्तो युच् प्रतिषिध्यते । नन्दिह्रि दीपग्रहणं व्यर्थम्, 'नमिकम्पिस्म्यजस-
 कर्महिंसदीपो रः' इति विशेषविहितेन रप्रत्ययेन युचो बावसिद्धेः । न च वासरूपविचिना तद्वाव-
 शङ्क्यः, ताच्छीलिकेषु वासरूपविवेः प्रतिषेधादित्यत आह । नमिकम्पीति । रेणेति । रप्रत्यये-
 नेत्यर्थः । प्रायिकमिति । तथा चात्र वासरूपविचिना ताच्छीलिकेनापि रप्रत्ययेन युचो बावा-
 संभवाद् इह दीपयुचो निषेधोऽर्थवानिति भावः । तेनेति । ताच्छीलिकेऽपि क्वचिद्वासरूपविवेः
 सत्त्वादित्यर्थः । कम्प्रा, कमनेति । इच्छाशीलेत्यर्थः । 'अनुदात्तेतश्च-' इति रेण पक्षे बाव
 इति भावः । कम्प्रा कम्पनेति । चलनशीलेत्यर्थः । अत्रापि 'नमिकम्पि-' इति रेण युचः
 पक्षे बाव इति भावः । आक्षिपति यदोति । यदि 'सूददीपदीक्षश्च' इति
 सूदेयुच्प्रतिषिध्यते तदा मधुनूदन इति कयमित्यन्वयः । समावृत्ते नन्धादिरिति ।
 सूदिरिति शेषः । तथा च 'नन्दिग्रहि-' इति ल्युप्रत्यय इति भावः । लपपत । एभ्यो

क्रुध । क्रुध क्रोधे, रूप रोपे, मडि भूपायाम्, भूप अलंकारे । न यः । अय वय पय मय चय तय
 णय गताविति पठितस्य नयतेर्नायं निर्देशः, अनुदात्तेत्त्वादेव युचः सिद्धत्वात्किन्तु नेति पृथक्
 पदमिति मत्वाह यकारान्तादिति । कनूयिता । क्षमायितेति । कनूयी शब्दे उन्दे च, क्षमायी
 विघ्नने । सूददीप । सूद क्षरणे, दीपी दीप्तौ, दीक्ष भौण्डयेज्यादौ । ताच्छीलिकेष्विति ।
 परस्परमिति शेषः । प्रायिकमिति । न केवलं यथाश्रुतभाष्यमवलम्ब्य युज्योरेव समावेश
 इति मन्तव्यं किन्तु प्रायिकत्वं एव भाष्यस्य तात्पर्यम् । तेन गमेः 'लपपतपद-' इत्युक्त-
 वृत्तपि । गन्ता । गामुकः । तथा 'वौ कपलस-' इति घिनुषिपये युजपि । विकत्यो

पदस्थाभूवृषहनकमगमशभ्य उष्ट्रञ् । (३-२-१५४) लापुकः । पापुक इत्यादि ।
 ३१३५ जल्पभिक्तकुट्टलुण्टवृडः पाकन् । (३-२-१५५) जल्पाकः । भिक्षाकः ।
 कुट्टाकः । लुण्टाकः । वराकः । वराको । ३१३६ प्रजोरिनिः । (३-२-१५६) प्रजवी
 प्रजविनो प्रजवितः । ३१३७ जिहृत्तिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरिभूत्प्रसूभ्यश्च । (३-२-
 १५७) । जयी । दरी । क्षयी । विश्रयी । अत्ययी । वमी । अव्यथो । अभ्यमो । परि-
 भवो । प्रसवी । ३१३८ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् । (३-२-
 १५८) आद्यास्तयधुरादावदन्ताः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः ।

दशभ्य उक्त्वा स्यात् तच्छीलादिष्वयेषु । इत्यादीति । । पापुकः । आतो युक्, स्वायुकः ।
 भावुकः । कर्पुकः । घातुकः 'हनस्तः-' इति तत्त्वम् । 'हो हन्तेः-' इति कुत्वम् । कामुकः ।
 गामुकः । शारुकः । जल्पभिक्त । एभ्यः पञ्चभ्यः पाकन् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः ।
 पनावितौ । त्रियां पित्तान् डोप् । जल्पाक इत्यादि । प्रजोरिनिः । जुः सीप्रो धातुः ।
 प्रपूर्वादिस्माद् इतिप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । नकारादिकार उच्चारणार्थः ।
 जिहृत्ति । जि, हृ, क्षि, त्रिश्चि, इण्, वम, अव्यय, अभ्यम, परिभू, प्रभू, एपां
 दशानां द्वन्द्वः । जि जये, जि अभिभवे । हृड् आदरे । क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः ।
 श्रिञ् सेवायां विपूर्वः । इण् गतो । वमु उद्गिरणे । व्यय भयसंचलनयोः नञ्पूर्वः ।
 निपातनाद् नञो धातुना समासे 'न लोपो नञः' इति नकारलोपः । अम गत्यादिषु
 अमिपूर्वः । भू सत्तायां परिपूर्वः । पू प्रेरणे प्रपूर्वः । एभ्य इनिः स्यात्तच्छीलादि-
 ष्वित्यर्थः । सूतिसूयत्योस्तु नानुबन्धकत्वाद् नेह ग्रहणम् । स्पृहिगृहि । स्पृहि, गृहि,
 पति, दयि, निद्रा, तन्द्रा, श्रद्धा, एभ्यः सप्तभ्य आलुच् स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः ।
 स्पृहयालुरिति । स्पृहवातोर्दन्तादालुच् । 'अयामन्त-' इति णेर्य णिलोपापवादः ।
 अल्लोपस्य स्यानिवत्त्वान्न लघूपघगुणः । एवं गृहयालुः । पतयालुरित्यत्र तु अल्लोपस्य
 स्यानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः । निद्रालुरिति । 'द्रा कुत्वायां गतो' निपूर्वादालुच् ।

विकत्यन इत्यादि सिध्यतीति भावः । जल्प । जप जल्प व्यक्तायां वाचि, भिक्ष भिक्षायां
 लाभे अलाभे च, कुट्ट छेदने, लुण्ट स्तेवे, चौरादिकाविमौ । अत्र व्याचक्षुः- जल्पे 'चलन-
 शब्दार्थात्-' इति भिक्षे 'अनुदात्तेतक्ष-' इति प्रति 'प्राप्ते कुट्टलुण्टयोः 'नेष्ट्यन्दवि' इति
 इण्णुचि प्राप्ते वृडस्तु 'आह्वगमहनजन-' इति किकिनोः प्राप्तयोरयं विधिरिति ।
 पोः डोपयं इत्याह वराकोति । प्रजो । पु इति नौप्रो गत्यर्थः । जिहृत्ति । जि
 जये, जि अभिभवे, हृड् आदरे, क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः, श्रिञ् सेवायां
 विपूर्वः, व्यय भयसंचलनयोर्नञ्पूर्वः । निपातनान्नञो धातुना समासे नञोपे ततः
 प्रत्ययः । अम गत्यादिषु अमिपूर्वः । प्रसवीति । पू प्रेरणे, अस्मादिनिः । पूड्
 प्राणिगर्भविमोचने, पूड् प्राणिप्रनये, इमौ न गृह्येते सानुबन्धकत्वात् । 'जिहृत्ति-'
 इत्यत्रैव प्रजुं पठित्वा पूर्वसूत्रं त्यक्तुमुचितम् । एवं हि पृथग्व्यवसिद्धयोरथ मास्त्विति
 नूयचम् । स्पृह । स्पृह ईप्सायाम्, गृह ग्रहणे, पत गतो । त्रयश्चुरादाविति ।

तत्पूर्वो द्रा, तदो नान्तत्वं निपात्यते । तद्बालुः । अद्बालुः । 'शीङो वाच्यः' (वा० २१४०)
 श्यालुः ३१३९ दाघेट्सिशदसदो रुः । (३-२-५९) दारुः । धारुः । चेरुः ।
 शङ्गुः । चङ्गुः । ३१४० सृषत्यदः क्वरच् । (३-२-१६०) छनरुः । घनरुः । जघरुः ।
 ३१४१ भञ्जभासमिदो घुरच् । (२-२-१६१) भङ्गुरः । भानुरः । भेदुरः ।
 ३१४२ विदिमिदिच्छिदेः कुरच् । (३-२-१६२) विदुरः । भिदुरम् । छिदुरम् ।
 ३१४३ इणशिजिसर्तिभ्यः क्वरप् । (३-२-१६३) इत्वरः । इत्वरो । नश्वरः ।
 जित्वरः । छत्वरः । ३१४४ गत्वरश्च । (३-२-१६४) गमेरुनासिकलोपोऽपि निपात्यते ।
 गत्वरो । २१४५ जागुरुक्कः । (३-२-१३५) जागर्तेक्कः स्यात् । जागर्कः ३१४६

तत्पूर्वो द्वेति । तच्छब्दपूर्वो द्रावानुः तद्धेत्यनेन गृह्यत इत्यर्थः । अद्बालुरिति । अदित्य-
 व्ययम्, तत्पूर्वाद द्रावागोरालुच् । शीङो वाच्य इति । बालुजिति शेषः । दाघेट् । दा,
 घेट्, सि, दद्, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यो ह्रस्वत्ययः स्यात्तच्छीलादिष्वित्यर्थः । सृषत्यदः ।
 छ, घञि, जद् एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । घञिः प्रकृत्यन्तरम् । भञ्जभास । भञ्ज, भास, भिद्,
 एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी । एभ्यः घुरच् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । घवावितौ । भङ्गुर
 इति । 'चजोः-' इति कुत्वम् । विदिमिदि । तच्छीलादिष्वित्येव । विदेजानार्थस्यैव
 ग्रहणम्, ननु लामार्थस्य, व्याख्यानादित्याहुः । विदुर इत्यादौ कित्त्वान्न लघुनघगुणः ।
 इणशिजि । इण्, शिजि, जि, छ एभ्यः क्वरप् स्यात् तच्छीलादिष्वित्यर्थः । कित्त्वान्न
 गुणः । पित्त्वं तु गुण्यम् । गत्वरश्च । गमेरिति । गमेः क्वरब् अनुनासिकलोपश्च
 निपात्यत इत्यर्थः । झलादिप्रत्ययपरकत्वान्नावादनानुनासिकलोपस्याप्राप्तिः । पित्त्वात्तुक् ।
 गत्वरीति । 'टिड्ढ-' इति ङोप् । जागुरुक्कः । जागृ इत्यस्य जागुरिति पञ्चम्यन्तं
 पदम्, तदाह जागर्तेरिति । तच्छीलादिष्वित्येव जागर्क इति । ऋकारस्य गुणः,
 परत्वम् । सिद्धत्वं तु न निपातितम्, उत्तरमूत्रे कृत् इत्यननुदात्तप्रवङ्गात् ।

तेन णेरयादेशेन रूपसिद्धिरिति भावः । यद्येवं णिवि उपधागुणवृद्धौ स्यात्तान्त आह अदन्ता
 इति । तत्तत्कालोपस्य स्यानिवत्त्वात्तदनाव इति भावः । तत्पूर्व इति । तच्छब्दस्य चमा-
 सोऽपि निपातनादिति बोध्यम् । डुवान् अतूर्वः । अद्बालुः । घेट्सु, नेदं रूपम् । अतूर्वस्य
 तस्य प्रयोगाभावादिति व्याचक्षुः । कथं कुपालुः, स्वबालुः इति कृपां स्वर्वां च लातीति
 विग्रहे मृगयादित्वात्कुः । दाघेट् । डुवाज्दोदेडां त्रयाणामेव ग्रहणं न तु दागदापोरित्याहुः
 भङ्गुर इति । 'चजोः-' इति कुत्वम् । भनिधानत्वंभावाद्भुजोः कर्नकर्तयैवेत्याहुः । विदि-
 मिदि । विदेजानार्थस्यैव ग्रहणं न तु लामार्थस्य व्याख्यानात् । छिदुरमिति । कर्नकर्तरि
 प्रत्यय इति वृत्तिः, नैतद्भाष्ये दृष्टम् । तपा च भावः मुखे कर्तरि प्रायुङ्क्त-प्रियतनाय
 वपुर्गुल्मत्सरच्छिदुरयाऽदुरयाचितनङ्गना' इति । इह बहुरिति च्छेदः । इत्वरः । इत्वरोति ।
 इण् गतौ 'ह्रस्वस्य पिति-' इति तुक् कित्वाद् गुणानावः । 'टिड्ढा-' इत्यादिना
 द्विषां ङोप् जागर्कः । जागुरिति पञ्चम्यन्तं वक्ष्यावष्टे जागर्तेरिति । जागर्कः

यजजपदशां यङः । (३-२-१६६) एभ्यो यङन्तोभ्य ऊकः स्यात् । दशामिति भाविना नलोपेन निर्देशः । यायजूकः । जञ्जपूकः । दन्दशूकः । ३१४७ नमिकम्पिस्म्यजसकम-
हिसदीपो रः । (३-२-१६७) नम्रः । कम्प्रः । स्मेरः । जसिर्नञ्पूर्वः क्रियासातत्ये वर्तते ।
अजसम्, सन्ततमित्यर्थः । कम्प्रः । हिंस्रः । दीप्रः । ३१४८ सनाशंसभिच् डः । (३-
२-१६८) चिकीर्षुः आशंसुः मिक्षुः । ३१४९ विन्दुरिच्छुः । (३-२-१६९) वेत्तेनुम्
इषेष्टत्वं च निपात्यते । वेत्ति तच्छीलो विन्दुः । इच्छति इच्छुः । ३१५० क्याच्छ-

यजजपदशां यङः । यज, जप, दश एपां त्रयाणां द्वन्द्वः, पञ्चम्यर्थे पष्ठो । तदाह एभ्य
इति । तच्छीलादिप्वित्येव । ननु दर्शेर्नाधत्वात् कथं दशामिति निर्देश इत्यत आह
भाविनेति । ऊके कृते सति भविष्यतो नलोपस्यात्र निर्देश इति यावत् । यायजूक इति ।
'यस्य हलः' इति यलोपः । 'अतो लोपः' 'दीर्घोऽङ्कितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । जञ्जपूक
इति । 'जपजभदहदशभञ्जपशां च' इत्यभ्यासस्य नुक् । एवं दन्दशूकः । नमिकम्पि । नमि,
कम्पि, स्मि, अजस्, कम, हिंस्र, दीप् एपां द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । एभ्यः सप्तम्यो रप्रत्ययः
स्यात् तच्छीलादिप्वित्यर्थः । अजस्धातोः घानुपाठे अदर्शनादाह जसिर्नञ्पूर्व इति ।
'जसु मोक्षणे' अयं 'नलोपो नम्रः' इति नलोपः । सनाशंस । सन्, आशंस, मिक्ष् एपां
त्रयाणां द्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । सनिति सन्प्रत्ययान्तं गृह्यते । 'पणु दाने, पण संभक्तौ'
इत्यनयोस्तु न ग्रहणम् । गर्गादिषु विजिगीषुशब्दपाठास्त्रिङ्गात् । एभ्य उग्रप्रत्ययः
स्यात् तच्छीलादिप्वित्यर्थः । आशंसुरिति । 'आङः शासि इच्छायाम्' इत्यस्मादुः ।
विन्दुरिच्छुः । वेत्तेरिति । 'विद ज्ञाने' इत्यस्मादुग्रप्रत्यये प्रकृतेनुमागमः
'इषु इच्छायाम्' इत्यस्मादुग्रप्रत्यये पकारस्य छद्वं च निपात्यत इत्यर्थः ।
वेत्तीति । घानुप्रदर्शनम् । तच्छील इति । वेदनशील इत्यर्थः ।
इच्छतीति । 'इषु इच्छायाम्' इति घानुप्रदर्शनम् । इच्छुरिति । एपणशोल

इति सिद्धरूपमेव तु न निपातितम् । उत्तरसूत्रे ऊकस्याननुवृत्तिप्रसङ्गात् । यजजप । याय-
जूक इति । यजेर्यङि द्वित्वादि, 'दीर्घोऽङ्कितः' इत्यभ्यासदीर्घः अतो लोपे 'यस्य हलः' इति
यलोपः । जञ्जपूक इत्यादि । 'जपजभदहदश-' इत्यादिना नुक् । वाव-
दूकशब्दस्तु 'उलूकादयश्च' इत्यत्र वक्ष्यते । माववस्त्राह कुर्वादिगणे
वावदूक इति पाठादेव यङन्ताद्वेत्कप्रत्यय इति । सनाशंस । सनिति प्रत्ययग्रहणा-
त्तदन्तग्रहणम् । पणु दाने । पण संभक्ताविति घात्वोस्तु नेह ग्रहणम् । गर्गादिषु
विजिगीषुशब्दस्य पाठात् । आशंसेत्याङः शंसु इच्छायामित्ययं गृह्यते न शंसु स्तुता-
विति, आङा सह निर्देशात् । विन्दुरिच्छुः । विद ज्ञाने इत्यस्यैव ग्रहणं नेतरेषाम् ।
एवमिषेरपि इच्छार्थस्यैव ग्रहणं नत्वपि गतौ, इष आभीक्ष्य इत्यनयोः, अनभि-
धानान्निपातनाद्देति भावः । विन्दुशब्दस्तु पवर्गायादिः 'विदि' अवयवे अस्मान्मृगत्वा-

न्दसि । (३-२-१७०) 'देवाब्जिगाति सुम्नयुः' ३१५? आह्रगमहनजनः
 किकिनौ लिट् च । (३-२-१७१) आह्रगमहन्तादगमादिभ्यश्च किकिनौ
 स्तश्छन्ति तौ च लिङ्वात् । पपिः सोमम् । ददिर्गोः । वभिर्वञ्चम् । जग्मिर्गुवा ।
 'जग्मिर्गुत्रमित्रियम्' । जजिः । 'भाषायां घाञ्छुगमिजनिनमिभ्यः' (वा०
 २१४४) । दधिः । चक्रिः । ससिः । जग्मिः । जजिः । नेमिः । 'सासहिवा-

इत्यर्थः । क्याच्छन्दसि । क्यप्रत्ययान्तादुप्रत्ययः स्यात् तच्छीलादिषु छन्दसौत्यर्थः ।
 सुम्नयुरिति । सुम्नं सुखम् । तदात्मन इच्छतोत्यर्थे सुम्नशब्दात् क्यच् । 'न च्छन्दस्य-
 पुत्रस्य' इति निषेधात् 'क्यचि च' इति ईत्वम् 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घश्च न । सुम्नय
 इति क्यजन्तादुप्रत्ययः, वातो लोपः । आह्रगम् । आह्र, ऋ, गम, हन, जन, एपां द्वन्द्वात्
 पञ्चमी । किं किन् अनयोर्द्वन्द्वः । लिट् चेति व्याचष्टे तौ च लिङ्वादिति । तच्छीला-
 दिष्वित्येव । पपिरिति । पावातोः किं, द्वित्वादि, आल्लोपः । ददिरिति । दावातोः किं,
 द्वित्वादि । वभिर्वञ्चमिति । भृञः किं, द्वित्वादि । जजिरिति । हनः किं, द्वित्वादि ।
 'गमहन-' इत्युपधालोपः । 'हो हन्तेः-' इति कुत्वम् । जजिरिति । जनेः किं, द्वित्वादि ।
 एवं किन्पि बाध्यम् । स्वरे विशेषः । छान्दसमप्येतत्सूत्रद्वयं भाषायामित्यादिवक्ष्यमाणवार्तिक-
 विवेचनाय इहोपप्यस्तम् । भाषायामिति । वार्तिकमिदम् । घाब्, कृ, सु, गमि, जनि
 नमि एभ्यः षड्भ्यः किकिनौ, तौ च लिङ्वादिति वक्तव्यमित्यर्थः । दधिरित्यादि ।
 किकिनोः कृतयोः द्वित्वादि यथासंभवं ज्ञेयम् । नेमिरिति । नेमिः किं द्वित्वम् एताभ्यास-
 लोपौ । सासहीति । सहर्येङि द्वित्वादौ 'दीर्घोऽङ्कितः' इति दीर्घे, किकिनोः कृतयोः 'यस्य
 हूलः' इति यकारलोपे अतो लोपे सासहोति निर्देशः । एवं बहेः चलेः पतेश्च यङ-
 न्तस्य किकिनन्तस्य निर्देशः । एपां निनातनस्य उपसंख्यानमित्यर्थः । तदाह

दित्वात्कुप्रत्यये बाध्यः । क्याच्छन्दसि । क्य इति क्यच्प्रत्ययङां सामान्यग्रहणम् । क्यान्ता-
 द्वातोश्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु उप्रत्ययो भवतीति काशिका, किञ्च क्य इति
 व्याख्यानात्कण्ड्वादियगपि गृह्यते । तेन 'तुरण्यवोऽङ्गिरसो नञन्तः', 'सपयं
 सपयंवः' 'यमस्य योनौ शकुनं भुरण्युम्' इत्यादि सिद्धम् । तुरण त्वरायाम्, तपर
 प्रजायाम्, भरण धारणपोषणयोरित्येते कण्ड्वादेषु पठिताः । अथ कथं 'सन्तः प्रण-
 यिवाक्यानि गृह्णन्ति ह्यनसूयवः' इति भट्टपादाः । भृगव्वादेषु असूयुशब्दो द्रष्टव्य इति
 हरदत्तः । सुम्नयुरिति । सुम्नशब्दात्क्यचि तदन्तादुः 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इति
 निषेधात् 'क्यचि च' इति ईत्वम् 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घश्च न भवति । आह्र ।
 'अहोर्ग' इतिवदादिति दकारो मुखसुखायो न त्वयं तकारस्तेन तात्परत्वाभावाद्
 इत्यनेनैव दीर्घोऽपि गृह्यते । तेन ततुरिर्जुगुरिः । तृ प्लवनतरणयोरित्यस्य गृ निगरणे
 इत्यस्य च 'बहुलं छन्दसि-' इत्युत्वं रूपमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु आदित्यादिप्रकृतिवि-
 शेषणमुदाहरणं प्रपञ्चमात्रम् । किकिनौ लिट्चेत्येतावन्मात्रमेव विवक्षितम् । तथा च
 वार्तिकम् 'किकिनापुत्सर्गश्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्' इति उदाहृतं च भाष्ये
 'हिर्मिरित्यादि । एवं स्थिते आदिति तपरकरणेऽपि न अतिरिचि

वहिचावलिपापतीनामुपसंख्यानम्' (वा० २१४४) । यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्यः किकिनी
पतेर्नीगभावश्च निपात्यते । ३१५२ स्वपितृपोर्नजिङ् । (३—२—१७२) स्वप्नक् ।
तृष्णक् तृष्णजौ तृष्णजः । 'घृपेश्चेति वाच्यम्' इति काशिकादौ । घृष्णक् । ३१५३
श वन्द्योराहः । (३—२—१७३) शराहः । वन्दारः ३१५४ भियः कुक्लुकनौ ।
(३—२—१७४) भीरुः । भीलुकः । 'क्रुक्त्रपि वाच्यः' (वा० २१४५) । भीरुकः ।
३१५५ स्थेशभासपिसकसो वरच् । (३—२—१७५) स्यावरः । ईश्वरः । भास्वरः ।
पेस्वरः । कस्वरः । ३५१६ यश्च यङः । (३—२—१७६) यातेर्यङन्ताद्वरच्
स्यात् । 'अतो लापः' (सू० २३८०) तस्य 'अचः परस्मिन्—' (सू० ५०)
इति स्यानिवद्भावे प्राप्ते, 'न पदान्त—' (सू० ५१) इति सूत्रेण
यलोपं प्रति स्यानिवद्भावनियेवात् 'लापो व्योः—' (सू० ८७३) इति

यङन्तेभ्यः सहेत्यादिभ्य इति । नोगभाव इति । 'नीग्वञ्चु—' इति प्राप्तस्य नीनीगा-
गमस्याभाव इत्यर्थः । स्वपितृपोर्नजिङ् पञ्चम्यर्थे पठौ । स्वपेः तृपेथ नजिङ् स्यात्
तच्छीलादिष्वित्यर्थः । जकारादिकार उच्चारणार्थः । डकार इत् । स्वप्नगिति । स्वप्नशील
इत्यर्थः । स्वप्नजौ स्वप्नजः । एवं तृष्णक्, तर्पणशील इत्यर्थः । 'घृपेश्चेति । नजिङिति
शेषः । काशिकादाविति । भाष्ये तु न दृश्यते इति भावः' श वन्द्योराहः । पञ्चम्यर्थे
पठौ । 'शृ हिंसायाम्' 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' । वाम्याम् आरुप्रत्ययः स्यात्तच्छीलादि-
ष्वित्यर्थः । भियः । भीवातोः क्रुक्त्रुकन एनौ स्तः तच्छीलादिष्वित्यर्थः । कित्वात्त गुणः ।
स्थेश । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ, ईश ऐश्वर्ये, भास् दीप्तौ, पितृ पेसृ गतौ एभ्यो वरच् स्यात्त-
च्छीलादिष्वित्यर्थः । ईश्वरीति तु पुयोगे ङीप् । यश्च यङः । 'या प्राप्ते' इत्यस्य घातोर-
नुकरणस्य या इत्यस्य य इति पठ्यन्तन्, तदाह यातेरिति । यावातोर्यङ्, द्वित्वादि
'दीर्घोऽङ्कितः इत्यम्यासस्य दीर्घः, यायाय इति यङन्ताद्वरचि विशेषमाह अतो लोप इति ।
हलः परत्वाभावाद् 'यस्य हलः' इति यकारलोपो न । यायाय वर इति स्थिते आह
लोपो व्योरिति यकारलोप इति । ननु अतो लोपस्य 'अचः परस्मिन्—' इति
स्यानिवत्त्वाद् अकारेण व्यवहानाद् वल्परत्वाभावात् कयमिह यलोप इत्यत आह

ध्वनयन्नाह आदन्ताददन्तादिति । बभ्रिर्वज्रमिति । 'न लोका—' इति पठौनियेवाद्
द्वितीया । किकिनीः स्यान्ते तिवाद्यो न लिङ्गद्वित्यतिदेशेन स्वरूपाद्येनैव कार्यातिदेशात् ।
हान्दससूत्रद्वयोपन्यसनं भाषायां धात्रित्यादिवातिकविपयविवेचनार्थम् । इह च वातिके
नमियंघपि न दृश्यते तथापि धातुवृत्तौ कचिद्वृत्तिपुस्तके च दर्शनादुपन्यस्तः । जगिमरिति ।
'गमहनजन—' इत्युपवालोपः । जग्निरिति । 'अम्यासान्' इति कुश्चन् । दधिरिति ।
अतो लोपः । नेमिरिति । एताम्यासलोपो । सासहीत्यादि । यङोऽङ्गलोपे यलोपः ।
अन्यासदीर्घः । नोगभावश्चेति । 'नीग्वञ्चु—' इत्यादिना प्राप्तस्य नोगगमस्याभाव इत्यर्थः ।
तृष्णगिति । द्वित्वात्त गुणो नजिङ् इत्तर उच्चारणार्थः । क्रुक्त्रपीति । अतएव 'भीरुनी-
रुभीलुकाः' इत्यमरः । ईश्वर इति । 'नेड्वशि—' इतोऽभावः । पेस्वर इति । पितृ पेसृ गतौ

यकारलोपः । अल्लोपस्य स्यानिवत्त्वमाश्रित्य आतो लोपे प्राप्ते 'वरे लुप्तं न स्यानिवत्' ।
 यायावरः । ३१५७ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् । (३-२-१७७)
 विभ्राट् । भाः भासौ । धूः धुरौ । विद्युत् । ऊर्ज् । पूः पुरौ । दृशिग्रहणस्याप्यपकर्पाञ्जवते-
 दीर्घः । जूः जुवौ जुवः । ग्रावशब्दस्य घानुना समासः सूत्रे निपात्यते । ततः क्विप् । ग्राव-
 स्तुत् । ३१५८ अन्येभ्योऽपि दृश्यते । (३-२-२७) क्विप् । छित् । मिद् । दृशिग्रहणं
 विध्यन्तरोपसंग्रहार्थम् । क्वचिद्दीर्घः, क्वचिदसंप्रसारणम्, क्वचिद् द्वे, क्वचिद्ध्रस्वः । तथा च
 वातिकम्—'क्वचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रुजुग्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' (वा० २१४७-४८)

तस्येति । तस्य अल्लोपस्य यलोपे कर्तव्ये 'न पदान्तः' इति स्यानिवत्त्वनिषेवादित्यर्थः ।
 एवं च यङोऽकारस्य यकारस्य च लोपे यायावर इत्यत्र 'आतो लोपं इटि च' इत्याल्लोपमा-
 शङ्क्य निराकरोति अल्लोपस्येति । यङकारलोपस्य 'अत्र परस्मिन्—' इति स्यानिवत्त्वमाश्रित्य
 तदकारात्मकार्धघानुकपरत्वाद् आकारस्य 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपे प्राप्ते सति परिहार
 उच्यते इत्यर्थः । परिहारमेवाह वरे लुप्तं न स्यानिवदिति । लुप्तमिति भावे क्तः ।
 'न पदान्तः—' इति सूत्रे वरे इत्यनेन वरे परे विहितं न स्यानिवदिति लभ्यते । अल्लोपोऽय-
 मार्षघानुके वरे परे विहितः । अतः तस्य स्यानिवत्त्वभावात् यङोऽकारमाश्रित्य 'आतो
 लोप इटि च' इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । एवं च 'न पदान्तः—' इति सूत्रे वरे इत्यंशस्य
 च यायावर इत्युदाहरणमिति बोध्यम् । भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः । भ्राज,
 भास, धुर्वि, द्युत्, ऊर्जि, पू, जु, ग्रावस्तु, एभ्योऽट्भ्यः क्विप्स्यात् तच्छीलादिषु कर्तृष्वित्यर्थः ।
 विभ्राडिति । 'ब्रथ—' इति षः । भा इति । भासेः क्विपि सकारान्तस्य स्त्वविसर्गौ ।
 घूरिति । धूर्वातोः क्विप् । 'राल्लोपः' इति वकारस्य लोपः । धूर् इति रेफान्तम् ।
 सुलोपः । 'वौत्पवायाः—' इति दीर्घः । पूरिति । पूवातोः क्विप् । 'उदोष्ठ्य—' इत्युत्त्वन्,
 रपरत्वम् । पूर् इति रेफान्तम्, सलोपे 'वौः—' इति दीर्घः । जुवातोः क्विपि दीर्घं सावयितु-
 माह दृशि ग्रहणस्याप्यपकर्पादिति । उत्तरसूत्रादिति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् ।
 ननु ग्रावस्तु इति कथं समस्तनिर्देशः, सुवन्तस्य ग्रावशब्दस्य घानुना समासासंभवादित्यत्र
 आह ग्रावस्तुदिति । पितृवात्तुक् । अन्येभ्योऽपि । क्विविति । शेषपूरणमिदम् ।
 भ्राजभास इत्यादिसूत्रोपात्तापेक्षया अन्येभ्योऽपि घानुभ्यः तच्छीलादिषु कर्तृषु क्विप् दृश्यते
 इत्यर्थः । विध्यन्तरेति । विधीयते इति विविः कार्यं कार्यान्तरोपसंग्रहार्थमित्यर्थः, तदेव दर्शयति

कस्वर इति । कस गतौ । भ्राज । वाक्वरित्युक्तत्वात्तच्छीलादिष्वयं क्विप् । भ्राज्
 दीप्तौ, भासृ दीप्तौ, धूर्वा हिंसायाम्, द्युत् दीप्तौ, ऊर्ज् बलप्राणनयोः, पू पालनपूरणयोः,
 जु गतौ सौत्रः । ग्रावपूर्वः ण्डुल् सुतौ । विभ्राडिति । 'ब्रथ—' इति पत्वम् ।
 जश्त्वचत्वे । घूरिति । 'राल्लोपः' इति वलोपः, 'वौत्पवायाः—' इति दीर्घः ।
 ऊर्गिति । 'चोः कुः' 'रात्स्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । पूरिति ।
 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् 'वौः—' इति दीर्घः । वाक् । प्राडिति । इह दीर्घः

किञ्चचीत्यादिनोणादिसूत्रेण केषांचित्सिद्धे तच्छ्रीलादौ तुना वावा मा भूदिति वार्तिके ग्रहणम् । वक्तोति वाक् । पृच्छतीति प्राट् । आयतं स्तौति आयतस्तूः । कटं प्रवते कटप्रूः । जुक्तः । अयति हरि श्रीः । 'द्युतिगमिजुहोतोनां द्वे च' (वा. २१४९) दृशिग्रहणादभ्याससंज्ञा । दिद्युत् । जगत् । 'जुहोतेर्दीर्घश्च' (वा. २१४९) । जुहूः । 'हृ मये', अस्य ह्रस्वश्च, दीर्यति, दहति । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा. २१५१) । वीः । ३१५६ भुवः संज्ञान्तरयोः । (३-२-१७९) मित्रभूर्नाम कश्चित् । धनिकाधमर्णयोस्तरे यस्तिष्ठति विश्वासायं स

वचचिद्दीर्घ' इत्यादि । किञ्चचीत्यादिनेति । 'किञ्चचिप्रच्छयायतस्तुकटप्रजुश्रीणां दीर्घांसंप्रसारणं च' इत्यौणादिकसूत्रेणेत्यर्थः । तुना वाधा मा भूदिति । वासरूपविचिस्तु ताच्छीलिकेपु नेति भावः । वागिति । वचवातोः क्विप्, वचनाद् उपवाया दीर्घः, 'वचि-स्वपि-' इति संप्रसारणाभावश्च । एवं कटप्रूरित्यत्र दीर्घः । प्राडिति । वचनाच्च संप्रसारणम् । जुक्त इति । 'भ्राजभास-' इत्यत्रेति शेषः । अतोऽत्र तदग्रहणं मास्त्विति भावः । श्रीरिति । श्रियः क्विपि दीर्घः । द्युतीति 'द्युतिगमिजुहोत्यादीनां द्वित्वं क्विप्च' इति वाच्यमित्यर्थः । 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यत्र पाठद्विवचन एव पूर्ववत्तण्डस्याभ्याससंज्ञावचनादाह दृशिग्रहणादिति । 'अन्वेम्योऽपि दृश्यते' इत्यत्रेत्यर्थः । ततश्चाभ्यासकार्यं ह्लादिशेषादिति भावः । दिद्युदिति । 'द्युतिस्वाप्योः-' इति संप्रसारणम् । जगदिति । 'गमेः क्विप् 'गमः क्वौ' इति मलोपे तुक् । जुहोतेर्दीर्घश्चेति । वार्तिकमिदम् चाक्किव्व द्वित्वे । ह्रस्वश्चेति । वार्तिकमिदम् । दृष्टदिति । ह्रस्वे कृते तुक् । ध्यायतेरिति । वार्तिकमिदम् चात् क्विप् । धीरिति । ध्येवातोः श्विपि संप्रसारणे पूर्वरूपे 'हलः' इति दीर्घ इति भावः । अत्र 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' इत्युणादिषु पठितत्वादिदं वार्तिकं मास्त्वित्याहुः । वस्तुतस्तु उणादिसूत्राणि न पाणिनीयानि किन्तु ऋष्यन्तरप्रणीतानीति वक्ष्यते अतो न पौनरुक्त्यशङ्का । भुवः संज्ञान्तरयोः । क्विविति शेषः । संज्ञान्तरयोरेवेति नियमायं सूत्रम् । संज्ञायामुदाहरति मित्रभूर्नामेति । अन्तरे उदाहरति धनिकेत्यादि ।

संप्रसारणाभावश्च । संप्रसारणप्राप्तिस्तु 'वचिस्वपि-' 'ग्रहिज्यावयि-' इत्यादिना । अयति हरि श्रीरिति । प्राचा तु अयन्त्येतामिति कर्मणि क्विवुदाहृतस्तत्र 'कर्तरि कृत्' इति सूत्रविरोधः स्पष्ट एव । बाहुलकं तु अगतिकगतिः । द्युति द्वे चेति । कृतेऽपि द्वित्वे अभ्याससंज्ञेह दुर्लभा, प्रत्यासत्त्या पाठद्वित्व एव प्रवृत्तेरत एव आष्टमिके सा नेत्याशङ्क्यामाह दृशिग्रहणादिति । दिद्युदिति । 'द्युतिस्वाप्योः-' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । जगदिति । 'गमः क्वौ' इति मलोपे तुक् । अत्र 'द्वे च' इति चकारेण दीर्घः समुच्चोयमानो द्युतिगम्योनं भवति, दीर्घञ्चुत्या 'अचश्च' इति परिभाषोपस्थानादजन्तस्य जुहोतेरेव संभवतीत्याशयेनाह जुहोतेर्दीर्घश्चेति । जुहोतीति जुहूः ह्रस्वश्चेति चकारेण द्वित्वं समुच्चोयते । धीरिति । ध्यायतीति धीः । 'हलः' इति दीर्घः । ननु ध्यायति पुरुषो न तु वीः, एवं जुहोत्यनया पुरुष इति सर्वसंमतत्वान् । कथं तर्हि भवदुक्तार्थः संगच्छत इति चेत् । जग्राह हरदत्तः—ऊरणस्य

प्रतिभूः । ३१६० विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम् । (३-२-१८०) एभ्यो भुवो डुः स्यान्न तु संज्ञायाम् । विभुर्व्यपिक् । प्रभुः स्वामी । संभुर्जनिता । संज्ञायां तु विभूनामि कश्चित् । 'मितद्र्वादिभ्य उपसंख्यानम्' (वा० २१५२) । मितं द्रवतीति मितद्रुः । शतद्रुः । शम्भुः । अन्तर्भावितण्यथोऽत्र भवति । ३१६१ धः कर्मणि घृन् । (३-२-१८१) घटो घाजश्च कर्मण्यर्थे घृन्त्यात् । पो डीपर्यः । 'घात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृपु' । ३१६२ दाम्नीशः सयुज्युजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे । (३-२-१८२) दावादेः घृन् स्यात्करणेऽर्थे । दान्यनेन दात्रम् । नेत्रम् । ३१६३ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च । (७-२-९) एषां दशानां कृत्प्रत्ययानामिप्न स्यात् । शक्त्रम् । योत्रम् । योक्त्रम् । स्तोत्रम् । तोत्रम् । सेत्रम् । सेवत्रम् । मेढ्रम् । पत्रम् । दंष्ट्रा ।

यावद्द्रव्यभाविन्यः संज्ञाः । प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव पुरुषे कदाचिन्न भवति, ऋणे प्रतिदत्ते सति प्रातिभायस्य निवृत्तेः । विप्रसंभ्यः । डु असंज्ञायामिति द्येदः । विभुरिति । डित्त्वसामर्थ्यादनस्यापि टेलोपः । सम्भुरिति । संभवति उत्पादयतीति सम्भुः, तदाह जनितेति । मितद्र्वादिभ्य इति । मितद्र्वादिसिद्धयर्थे डुप्रत्ययस्य उपसंख्यानमित्यर्थः । शम्भुरिति । शं सुखं भवति उत्पादयतीत्यर्थः । तदेवोपपादयति अन्तर्भावितेति । धः कर्मणि घृन् । घटः कृतात्वस्य घाजश्च घ इति पञ्चम्यन्तम्, तदाह घेट इत्यादि । पकारात् तकारस्य प्लुत्वसंपन्नटकारेण निर्देशः, पस्य इत्संज्ञायां लोपे सति प्लुत्वसंपन्नस्य टस्य निवृत्तिः, तदाह धात्रीत्यादि । दाम्नी । दाप्, नी, शत्, यु, युज, स्तु, तुद, सि, सिच, मिह, पत, दश, नह, एषां त्रयोदशानां द्वन्द्वः । 'दाप् लङ्गे' इत्यस्य पकारस्य स्याने 'यरोऽनु-' इति कृतमकारस्य निर्देशः । अत्र शनेः पतेश्च त्रप्रत्यये इट्माशङ्क्याह तितुत्रत । ति, तु, त्र, त, थ, त्ति, सु, सर, क, स एषां दशानां द्वन्द्वः । अत्र सरत्येकम् । ति, तन्तिः, 'त्रियाम्' इति क्तिन् । तु, सक्तुः, 'तनिगमि-' इत्यादिना तुप्रत्ययः । त्र, शक्त्रम्, पत्रम् । 'दाम्नी-' इति त्रप्रत्ययः । त, हस्तः । तप्रत्ययः । क्तप्रत्यये तु हस्तिमित्येव । थ कुष्ठम् । औणादिकः क्यप्रत्ययः । ति कुम्भिः । कुपेरौणादिकः क्सिप्रत्ययः । चु, इक्षुः, इपेरौणादिकः क्सुप्रत्ययः । सर, कर्तृत्वत्रिविधायां क्तिव् भवति । भुवः संज्ञा । धनिकेत्यादि । तेन ग्रामयोरन्तरे यस्तिष्ठति तत्र नेति भावः । एतच्च दृशिग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते । नन्वेदं प्रतिभूशब्दः संज्ञेति फलितं तत्र संज्ञायामित्येव सिद्धं किमन्तरग्रहणेन । अत्राहुः-यावद्द्रव्यभाविन्यः संज्ञाः । प्रतिभूशब्दस्तु सत्येव तस्मिन् ऋणप्रदानेन निवर्तत इत्युभयोर्भेद इति । शं सुखं भावयतीति शम्भुरित्यर्थाम्युपगमेनाह अन्तर्भावितेति । शं भवति सुखस्वरूपो भवतीति शम्भुरित्यन्ये । शं भवत्यस्मादिति व्युत्पत्तिस्तु अपादाने डुप्रत्ययान्नावाच्चित्येति भावः । धः कर्मणि । कर्मणोति नोपपदम् । 'ह्वावामश्च' इत्यनन्तरमेव धः प्ठनिति वक्तव्ये पृथक्कर्मग्रहणाद्व्याख्यानाद्वेत्याशयेनाह कर्मण्यर्थे इति । अतएव श्रीयते पीयत इति घात्री स्तनदायिनीत्यादि व्याचक्षते । दाम्नी-मेढ्रमिति । 'हो ह'

प्रकरणम् ६६]

वालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता [१२१]

नद्धो ३१६४ हलसूकरयोः पुवः । (३-२-१८३) पूङ्गुजोः क
करणं हलसूकरयोरवयवः । हलस्य सूकरस्य वा पोत्रम्, मुखमित्ययं
धूसूखनसहचर इत्रः । (३-२-१८४) अत्रिम् । लवित्रम् । धुवि
त्रम् । चरित्रम् । ३१६६ पुवः संज्ञायाम् । (३-२-१८५) पवि
यच्चानामिकावेष्टनम् ३१६७ कर्तरि चर्षिदेवतयोः । (३-२-१८६)
ऋषो करणे, देवतायां कर्तरि ऋषिवेदमन्त्रः । तदुक्तमृषिणेति दर्शनात् । पूय-
तेऽनेनेति पवित्रम् । देवतायां तु 'अग्निः' पवित्रं समा पुनानु' । इति पूर्वकृदन्तप्रकरणम् ।

अशरम् अशोः सरन् । क, शल्कः, शलेः कः । स वत्सः 'वदेः सः' । मेढूमिति । 'मिह
सेचने' ऋः । ढत्ववत्षट्त्वढलोपाः । दंष्ट्रेति दंशवातां ऋः । ङिङ्प्रत्ययाभावान्नलोपो
न । सूत्रे दशेति शपा निर्देशाद् 'दंशसञ्ज-' इति नलोपः । केचित्तु दशेत्यकार उच्चारणार्थः ।
नलोपनिर्देशात् ऋचिदन्त्यस्मिन्नपि प्रत्यये अङ्गित्वमपि नलोप इति दशना दन्ता इत्याहुः ।
नद्धीति । नद्धने अनयेति विग्रहः । चर्मरज्जुः । 'नह वचने' ऋः । 'नहो घ' 'सपस्तयोः-'
इति तस्य घः, पितृवाङ्गीप् । हलसूकरयोः पुवः । पोत्रमिति । 'तितुत्रतयसिसुसर-'
इति नेट् । अर्तिल्लूधू । अर्ति, लू, धू, सू, खन, सह, चर एषां सप्तानां द्वन्द्वात्पठचमो ।
पुवः संज्ञायाम् । इत्र इति शेषः । करणे इत्येव पवित्रमिति । पूयते अनेनाज्यमिति
विग्रहः । तदाह येनाज्यमिति । पूयते आचमनोदकादिकमनेनेति विग्रहं मत्वाह यच्चाना-
मिकेति । अनामिका उपकनिष्ठिकाङ्गुलिः । कर्तरि च । पवित्रमिति । पात्रमान्यादि-
मूलम् । अग्निः पवित्रमिति । पुनातीत्यर्थः । सामान्याभिप्रायमेकवचनं नर्पुमकत्वं च ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां वालमनोरमा-
ख्यायां तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे पूर्वकृदन्तप्रकरणं समाप्तम् ।

घत्वषट्त्वढलोपाः । दंष्ट्रेति । पितृवेऽपि ङीप् इह न भवति, अनित्यः पितां ङीपित्यु-
क्तत्वात् । अग्रे त्वजादिषाठाट्टापमाहुः । नद्धीति । 'नहो घः' इति घत्वम् । 'सपस्तयोर्वोः'
इति जश्त्वम् । सूत्रे दशेति नलोपिनो निर्देशो ज्ञापकः क्वचिदकित्यपि दर्शनेनलोपो भवतीति ।
तेन दंश दशन इत्यस्माल्ल्युटि दशना दन्ता इतिसिद्धम् । न च सन्निधानात् षट्त्वेव नलोपः
स्यादिति वाच्यम्, 'धुनो दन्तदंष्ट्रा-' इति निर्देशात् । तच्चचेत्करणमित्यादि । एतेन हल-
सूकरयोरभिधेयत्वमुपपदत्वं न निरस्तम् । मुख्यमित्यर्थ इति । तथैव रुडिरिति भावः ।
अर्तिल्लूधूसू । धू विधून्ने इति कुटारिदेव गृह्यते, निरनुबन्धकत्वात् । अतएव 'गाङ्कुटा-'
इति ङित्वाद् गुणनिषेधे उवङ्, तदाह धुवित्रमिति । पुवः । पूङ्गुजोरुभयोर्ग्रहणमचिरो-
पात् । करण इत्यनुवृत्तेराह येनाज्यमिति । कर्तरि चर्षि । इत्रः स्यादिति । करणे
कर्तरि नेत्यर्थः । काशिकानुसारेण ययानन्त्यं व्याचष्टे ऋषो करणे इति । 'कर्तरि कृत्'
इति सूयस्वभाष्यकैयटयोस्तु ययासन्त्यं नेति गम्यत इति शब्दकोस्तुमे स्थितम् ।

इति पूर्वकृदन्तम् ।

प्रतिभूः ।

अथोणादयः ॥ ६७ ॥

संज्ञा १ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण् । करोतीति कारः, शिल्पी कार-

अथ कृवापाजीत्यादीन्युणादिसूत्राणि मूले प्रौढमनोरमायां च स्फुटं व्याख्यातानि । अथाप्यस्माभिरपि अनतिविस्तरेण व्याख्यायन्ते । तानि चेमानि सूत्राणि शाकटायनमुनिप्रणीतानि ननु पाणिनिना प्रणीतानीति, उणादयो बहुलमिति सूत्रे भाष्ये 'नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्' इति वार्तिकव्याख्यात्रसरेऽभिहितम् । उणादीनां शास्त्रान्तरपठितानां साधुत्वाम्यनुज्ञानार्थं बहुलग्रहणमिति कैयटः । नह्येषां पाणिनीयत्वे शास्त्रान्तरशब्दो युज्यते । उणादिप्रत्ययान्ताः शब्दाः पाणिनिमतेऽव्युत्पन्ना एव । अत एव 'आयनेयो-' इति सूत्रे प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेः सिद्धम् उणादयो ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति भाष्ये उक्तम् । अत एव च 'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रभाष्ये उणादयो ह्यव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीत्युक्त्वा तर्हि सपिपा यजुषेत्यादौ अप्रत्ययत्वात् पत्वाभावमाशङ्क्य बहुलग्रहणात् प्रत्ययसंज्ञामवलम्ब्य पत्वं सावितम्, व्युत्पत्तिपक्षश्च निराकृतः । अतोऽप्युणादिसूत्राणां न पाणिनीयत्वम् । अत एव 'अज्ञेय्यधनपोः' इति सूत्रभाष्ये अजवातोर्धुप्रत्यये प्रकृतेर्वीभावे वायुशब्दो व्युत्पादितः । उणादिसूत्राणां पाणिनीयत्वे हि कृवापाजीत्युणादिसूत्रेणोप्रत्ययमाश्रित्यैव व्युत्पाद्येत । एवं च क्वचिद्भाष्ये उणादीनां व्युत्पन्नत्वाश्रयणं शास्त्रान्तरमूलकमेवेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । तथा च विवद्वचीत्युणादिसूत्राणां तथाविधवार्तिकानां च न पौनरुक्त्यशङ्का । अथोणादयः । कृवापाजि । डु कृक् करणे, वा गतिगन्वनयोः, पा पाने, जि अभिमवे, डु मिक् प्रलेपणे, स्वद आस्वादने, साव संसिद्धौ, अशू व्याप्तौ, एपां दृन्धात् पञ्चमी । एम्य उण्प्रत्ययः स्यात्कत्रय इत्यर्थः । कारुरिति । कर्तरि उणि 'अचो णिति' इत्यनेन वृद्धौ च रूपम् । 'विश्वकर्मणि ना कारस्त्रिषु कारकशिल्पिनोः' इति मेदिनी । वाधातोर्णप्रत्यये युग्वि-

अथोणादय कृवापो । डुकृक् करणे, वा गतिगन्वनयोः, पा पाने, पा रक्षणे, जि अभिमवे, डुमिक् प्रलेपणे, स्वद आस्वादने, साव संसिद्धौ, अशू व्याप्तौ । 'विश्वकर्मणि ना कारस्त्रिषु कारकशिल्पिनोः' इति मेदिनीकोशः । 'कारः शिल्पिनि कारके' इति धरणिश्लोकस्तदेतदभिप्रेत्याह कारुरित्यादि । आद्ये योगवृद्धिद्वितीये तु योगमात्रमिति विवेकः । अत एव द्वितीये घात्वर्थं प्रति कारकान्वयो भवत्येव । तथा च भट्टिः—'राघवस्य ततः कार्यं कारुवानिरपुङ्गवः । सर्ववानरसेनानामाश्वागमनमादिशत्' इति पिवत्यनेन तैलादिकमिति पायुर्गुदस्यानम् । 'गुदं त्वपानं पायुर्ना' इत्यमरः । पाति रक्षतीति विग्रहे रक्षकोऽपि । तथा च मन्त्रः 'भुवस्तस्त स्वतवाः पायुरग्ने' इति । 'स्वतवान् पायौ' इति नस्य रत्नम् । 'अगदो जायुरित्यपि' इत्यमरः । पुंल्लिङ्गसाहचर्याज्जायुः पुंसि । 'मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा' इत्यमरः । गोपूर्वाद्गां वाचं विकृतां मिनोति प्रक्षिपतीति गोमायुः शृगाल इज्युज्ज्वलदत्तः । वस्तुतस्तु मायुःशब्दः 'यत्पशुर्मायुमकृत' 'गोमायुरेकः' 'अजमायुरेकः' इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभिस्तथैव व्याख्यातत्वात् । स्वदसे

कश्च । 'आतो युक्—' (सू० २७६१) वातीति वायुः । पायुर्गुदस्थानम् । जयत्य-
भिभवति रोगान् जायुः औपवम् । मिनोति प्रक्षिपति देहे ऊष्माणमिति मायुः
पित्तम् । स्वादुः । सान्नोति परकार्यं साधुः । अश्नुते आशु शीघ्रम् । 'आयुर्जीहिः
पाटलः स्यात् ।' २ छन्दसोऽणः । 'मा व आयौ' । ३ दृसनिजनिचरिचटिभ्यो

स्मारयति आतो युगिति । पायुर्गुदस्थानमिति । उण् 'आतो युक्—' इति भावः ।
'गुदं त्वपानं पायुर्ना' इत्यमरः । पा रक्षणे इत्यस्मादुणि तु रक्षकोऽप्यभिधीयते । जायु-
रिति । उण् वृद्धौ आयादेशे रूपम् । 'अगदो जायुः' इत्यमरकोशः । द्रु मिन् प्रक्षेपणे इत्य-
स्मादुणि वृद्धिं वाधित्वा मीनातिमिनोतीत्यादिना आत्वे 'आतो युक्विण्कृतोः' इति युकि
रूपम् । 'मायुः पित्तं कफः श्लेष्मा' इत्यमरः । स्वादुरिति । स्वदते रोचते इति स्वादुः
पटः । विशेष्यनिष्ठाऽयम् । स्वादु फलमित्यादि बोध्यम् सान्नोति परकार्यमित्यर्थे कर्तरि
उण् । आशु शीघ्रमिति । विलम्बाभावमात्रपरत्वे क्लीबम् । तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु
त्रिलिङ्गमिति बोध्यम् । 'उणादयो बहुलम्' इति बहुलवचनात्त्वदयानुसारेण व्यवस्था । रह
त्याग इत्यस्मादुणि उपचावृद्धौ राहुरिति भवति । एवं वस निवास इत्यस्मादुण् । वसत्यस्मि-
न्सर्वमिति वामुः । वामुश्चासौ देवश्च वामुदेवः । यद्यपि वामुदेवस्यापत्यमित्यर्थे 'ऋष्यन्वक-
वृष्णिगुरुम्यश्च इत्यणि वामुदेव इति रूपं सिद्धम्, तथापि तद्व्युत्पत्त्यन्तरमिति भावः । छन्द-
सोऽणः । उणित्यनुवर्तते । इण् गतावित्यस्माद् घातोः छन्दसि उण् भवतीत्यर्थः । एति
गच्छतीत्यायुः । पुंलिङ्गोऽयम् । दृसनिजनि । दृ विदारणे, पणु दाने, जन जनने,

रोचते इति स्वादुः । विशेष्यनिष्ठाऽयम् । एवं साधुरपि । आशु शीघ्रमिति विलम्बाभावमात्रे
क्लीबम्, तद्विशिष्टद्रव्यपरत्वे तु त्रिलिङ्गम् । 'अय शीघ्रं त्वरितम्' इत्युपक्रम्य 'क्लीबे शीघ्रा-
द्यसत्त्वे स्यात् त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत्' इत्यमरः । क्रौहौ पुंस्वेव । 'उणादयो बहुलम्' इति
बहुलवचनादयस्मादप्युण्भवति । रह त्यागे । गृहीत्वा चन्द्रं रहति त्यजतीति राहुः । वस
निवासे । वसत्यस्मिन्सर्वमिति मर्त्यत्रासौ वसतीति वा वामुः, वामुश्चासौ देवश्च वामुदेवः ।
वामुदेवस्यापत्यमित्यस्मिन्नर्थे 'ऋष्यन्वकवृष्णिगुरुम्यश्च' इत्यणि कृते वामुदेव इति व्युत्पत्त्य-
न्तरमिति दिक् । छन्दसोऽणः । उणनुवर्तते । एति गच्छतीत्यायुः । मा न आयौ इति ।
आयुशब्दो मनुष्यपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः । अत एव 'त्वामग्ने प्रथममायवं' 'मानस्तंके
तनये मा न आयौ' इत्यादिमन्त्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातम् । अर्वाचीनास्तु 'छन्दसोऽणः' इति
सूत्रं बहुलवचनाद्भाषायामपि प्रवर्तत इति स्वीकृत्य 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्यमरग्रन्थे
आयुशब्दमुकारान्तं व्याचक्षुः । ननु 'एतेणिञ' इत्युत्पत्त्यये सकारान्तो दध्यमाण आयुःशब्दस्तु
लोकवेदयोर्निर्विवाद एव । अत एव जटा आयुरस्येति विग्रहे 'गृध्रं हत्वा जटायुषम्'
इति रामायणप्रवांगः, 'यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात्'
इति श्रीहर्षप्रयोगश्च संगच्छते । तथा च 'आयुर्जीवितकालो ना' इत्ययामुःशब्दः
सकारान्त इत्येव व्याख्यायतां किमुकारान्तान्युपगमेनेति चेत् । अत्राहुः सकारान्त
आयुःशब्दो नपुंसक इति तस्य पुंलिङ्गता नैयायकेन तयोक्तमिति । अन्ये तु 'छन्द-

बुण् । दीयंत इति दाह । 'स्तुः प्रस्थः सानुरस्त्रियाम्' । जानु जानुनी । इह 'जनि वध्योश्च' (मू० २५१२) इति न निषेधः । अनुबन्धद्वयसामर्थ्यात् । चार रम्भम् । चाटु प्रियं वाक्यम् । मृगधादित्वात्कुप्रत्यये 'चटु' इत्यपि । ४ किञ्जरयोः श्रिणः । कि श्रृणातीति किशार, सस्यशूकं वाणश्च । जरामेति जरायुः गर्भाशयः । गर्भाशयो जरायुः स्यात् । ५ त्रौ रश्च लः । तरन्त्यनेन वर्ण इति तालु । ६ कृक्रे वचः ।

चर गतौ, चट भेदने, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । दार्विति । 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः' इत्यमरः । 'अचो ष्णिपति' इति वृद्धिः । सानुः प्रस्थः । अस्मिन्नर्थे कोशं प्रमाणयति स्तुः प्रस्थः सानु- रस्त्रियामिति । जनघातोबुणि रूपमाह जानु इति । 'अत उपधायाः' इत्यनेनोपधावृद्धि- रिति भावः । ननु यदुक्तम् अत उपधाया वृद्धौ जानु इति रूपमिति तदसङ्गतम् 'अनिबध्योश्च' इत्यनेनानयोपधाया वृद्धिर्न स्यात् चिणि ष्णिपति कृति चेत्यर्थकेन वृद्धिनिषेवादित्याशङ्क्याह अनुबन्धद्वयसामर्थ्यादिति । एकैवैवानुबन्धेनान्यत्र वृद्धौ अत्र निषेधे च सिद्धे द्वयानुबन्ध- करणम् अत्रापि वृद्धिर्भवितव्येति^१ ज्ञापनार्थमिति बोध्यम् । चारघातोबुणि उपधावृद्धौ चार इति रूपम् । नपुंसकलिङ्गोऽयम् । चाटु इति । ननु उपधावृद्धेर्नित्यत्वात् चाटु इत्येव भाव्यम् न तु चटु इति, प्रयुज्यते तु कवयः कयमित्याशङ्क्यामाह मृगधादित्वादिति । किञ्जरयोः श्रिणः । कि जर एतयोः शृ इण् आभ्यां बुण् स्यात् । यथासंख्य- मन्वयः । किमि शृघातोबुण्डादहरति । किशारुरिति । सस्यशूकमिति । 'किशारुर्ना सस्यशूके विशिखे कङ्क्षपक्षिणि' इति मेदिनी । त्रौ रश्च लः । त्रः रः इति छेदः । तृ प्लवनतरणयोरित्यस्माद् बुण् स्यात् । रेफस्य च लकारो भवतीत्यर्थः । तरन्त्यनेनेति तालुः । वृद्धौ रेफस्य लकार इत्यर्थः । कृक्रे वचः

सीणः' इति सूत्रस्य भाषायां प्रवृत्त्यभावे 'मा वविष्ट जटायुं माम्' इति भट्टिप्रयोगः । तर्ही विन्ध्यस्याद्वेरेभजत जटायोः प्रथमजः' इति विन्ध्यवर्णने अभिनन्दोक्तप्रयोगश्च न संगच्छेते- त्याहः । वस्तुतस्तु जटां याति प्राप्नोतीति जटायुः । मृगधादित्वात्कुः । आया- तीत्यायुः । एवं च 'जटाग्रुपा जटायुं च विद्यादायुं तयाग्रुपा' इति द्विरूपकोशः । 'चायुना जगदायुना' इति वर्णविवेकश्च सुसाव इति दिक् । हसनि । ह विदारणे, पणु दाने, जन जनने, चर गतौ, चट भेदने । दार्विति । 'काष्ठं दार्विन्धनं त्वेधः' इत्यमरः । चाट्विति । 'चटु चाटु प्रियं वाक्यम्' इति हट्टचन्द्रः । 'चाटुर्नरि प्रियोक्तिः स्यात्' इति रत्नमालाकोशः । नरि पुंसि । 'चकर च किल चाटुन् प्रौढयोपिद्वदस्य' इति भावः । माघे तु नपुंसकमपि दर्शितम् । 'चाटु चाकृतकसंभ्रममासाम्' इति । किञ्जरयोः । शृ हिंसायाम्, इण् गतौ, आभ्यामुण् स्यात् । सस्येति । 'किशारुर्ना सस्यशूके विशिखे कङ्क्षपक्षिणि' इति मेदिनीकोशः । त्रौ रश्च लः । तृ प्लवनतरणयोः । त्रः रश्चेति छेदः । केचित्तु तृ ऋ इति प्रदिलप्य द्वयोरपि सवर्णदीर्घे तृ तयांस्त्वोरि- त्युक्त्वा ऋ गतावित्यस्मादपि बुण् रस्य ल इति व्याख्याय इयति अयंते वा बालुः

१ अत्र कर्तरि तव्यप्रत्ययोऽपाणिनीयः । अन्तर्भावितव्यर्थो वाच्य भवति, ततश्च कर्मणि प्रत्ययः ।

कश्च । कृकेन गलेन वक्तोति कृकवाकुः 'कृकवाकुर्मयूरे च सरटे चरणायुधे' इति विद्यः ।
७ भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्त्रिभ्य उः । भरति विभति वा भरुः, स्वामी
हरश्च । भ्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि मरुनिजलदेशः । शेते शयुः अजगरः । तरुवृक्षः । चरन्ति
भक्षयन्ति देवता इममिति चरुः । त्सरुः खड्गादिमुष्टिः । तनु स्वल्पम् । तन्यते कर्मशाशोऽनया
इति तनुः, शरीरं च । 'द्वियां मूतिस्तनुस्तनूः' । धनुः शस्त्रविशेषः । 'धनुना च धनुर्विदुः ।'
'धनुरिवाजनि वक्रः' इति श्रीहर्षः । मयुः किन्नरः । 'मदयुः पानीयकाकिका' इति रभसः ।
न्यङ्क्वादिवाक्कुत्वम्, जश्त्वेन सस्य दः । ८ अणश्च । 'लवलेश्कणाणवः ।' चात्कटि-

कश्च । कृके उपपदे वचधातोः भुण् स्यात् । चकारस्य च ककार इत्यर्थः । 'चजोः कु
घिण्यतोः' इत्यनेनाप्राप्तौ कविघिरयम् । कृकवाकुरिति । वचधातोर्भुणि उपवावृद्धौ
चस्य कत्वे रूपम् । कृकवाकुशब्दार्थं विवृण्वन् कोशमाह कृकवाकुर्मयूरे चेत्यादिना ।
भृमृशीतृ । भृम् भरणे, मृड् प्राणत्यागे, शीङ् स्वप्ने, तृ प्लवनतरणयोः, चर गतौ,
त्सर छद्मगतौ, तनु विस्तारे, धन धान्ये, डु मिन् प्रक्षेपणे, दु मस्जो शुद्धौ एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी ।
एभ्य उः प्रत्ययः स्यात् । उणि प्रकृते टविधानं वृद्धयभावायम् । भृव्धातोर्प्रत्यये उदाहरति
भरुरिति । स्वामी हरश्चेति । 'भरुः स्वर्णे हरे पुंसि' इति कोशादिति भावः । शयुरिति
अजगरे शयुरित्यमरादाह शयुरजगर इति । अणश्च । अण् शब्दे इत्यस्मादुप्रत्ययः स्यात् ।
अणुः । चकारप्रयोजनमाह चादिति । कटे वर्षादौ, वटे वेष्टने आन्यामपि उप्रत्ययो भव-

शाकविशेषो घटो चेत्याहुः । 'कर्कषाष्टुगलन्तिका' । भृमृशी । भृम् भरणे, मृड् प्राणत्यागे,
शीङ् स्वप्ने, तृ प्लवनतरणयोः, चर गतौ, अयं भक्षणेषि, त्सर छद्म गतौ, तनु विस्तारे,
धन धान्ये, डुमिन् प्रक्षेपणे, दुमस्जो शुद्धौ । भरुरिति । 'भरुः स्वर्णे हरे पुंसि' इति मेदिनी ।
'भरुर्भर्तृकनकयोः' इति ह्रस्वचन्द्रः । शयुरिति । 'अजगरे शयुर्वाहमः, इत्युभौ' इत्यमरः ।
तरुरिति । तरन्ति नरकमनेन रोपकाः । चरुरिति । अनदत्ताविज्ञानान्तरूपमपक्व ओदन
इति याज्ञिकाः । तृवृच्चर्वचिकरणेऽप्येवमुक्तम् । 'उगवादिन्यो यत्' इति सूत्रे कैयटस्त्वाह—
स्थालीवाचो चरुशब्दस्तात्स्थ्यादौदने भात इति । 'तनुः काये त्वचि त्री स्थान्निष्वत्वे
विरले कृशे' इति मेदिनी । धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरास्तने' इति नान्ते मेदिनी ।
विश्वप्रकाशमुदाहरति, धनुषा चेत्यादि । धनुषा सार्धं धनुं विदुरित्यर्थः । 'स्यात्तनुस्तनुषा
सार्धम्' इत्यतः सार्धमित्यनुपज्यते । 'शुद्धवंशजनिनोऽपि गुणस्य स्थानतामनुभवप्रति शक्रः ।
क्षेप्युरेनमृजुमाशु तपक्षं सायकम्' इति श्रीहर्षदलोकशेषः । धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निरुणः किं
करिष्यति' इति धन्वन्तरिः । इह पूर्वत्र च धनुरिति उच्यते सकारान्तो वा वाच्यः ।
न च सकारान्तधनुःशब्दो नपुंसक एवेति शङ्क्यते, 'अजान्निषां धनुषाशौ'
इत्यमरोक्त्या तस्यापि पुंस्त्वात् । किन्नर इति । 'तुरंगवदनो मयुः'
इत्यमरः । 'भीनातिमिनोति—' इत्यात्वं तु नेह, बाहुलकात् । 'मयुस्तुरंगवदने मृगेऽपि
मयुरिष्यते' इति विद्वन् । मज्जति पानीये इति मदयुः । अणश्च । अण् शब्दे

वटिम्याम् । कटति रसनां कटुः । वटति वदतीति वटुः । ६ धान्ये नित् । वान्ये वाच्येष्ण उप्रत्ययः स्यात्, स च नित् । निस्त्वादाद्युदात्तः । 'प्रियङ्गवश्चमेष्णवश्च मे ।' 'ब्रोहिभेदस्त्वणुः पुमान् ।' निदग्रहणं 'फलिपाटि-' इत्यादिसूत्रमभिव्याप्क संवध्यते । १० शृस्त्वस्निहित्रप्यसिबसिबिसहन्तिक्लिदिवन्धिमन्निभ्यश्च । शृणातीति शरुः । शरुरा-
युवकोपयोः । स्वरुर्वज्रम् । स्नेहुर्याधिः । चन्द्र इत्यन्ये । त्रपु सीसम् । 'पु'सि भूम्यसवः प्राणाः । 'वसुहृदेऽनौ योक्त्रेऽशौ वसु तोये घने मणौ' । हनुर्वक्त्रैकदेशः । वक्त्रेदुश्चन्द्रः । वन्धुः । मनुः । चाद् 'विदि अवयवे' विन्दुः । ११ स्यन्देः संप्रसारणं घञ्च । देशेः नदविशेषे-
ऽञ्चौ सिन्धुर्ना सरिति त्रियाम् इत्यमरः । १२ उन्देरिच्चादेः । उनत्ति इन्दुः । १३ ईषेः

तीत्यर्थः । वटुरिति । 'वटुद्विजसुतः स्मृतः' इति मेदिनी । धान्ये नित् । अण् इत्यनु-
वर्तते, उरिति च । अणघातोर्वाग्न्यल्पेऽयं उप्रत्ययः स च निद् भवतीत्यर्थः । निस्त्वप्रयोजन-
माह आद्युदात्त इति । अभिव्याप्येति । तस्मिन्नपि सूत्रेऽनुवर्तत इत्यर्थः । शृस्त्वस्निहि ।
शृ हिंसायाम्, स्तृ शब्दोपतापयोः, स्निह उपतापे, त्रपूप् लज्जायाम्, असु क्षेपणे, वस निवासे,
हन हिंसागत्योः, क्लिद् आर्द्राभावे, वन् वन्वने, मन ज्ञाने, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । उरित्यनुवर्तते
त्रपु सीसमिति । तद्धि अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जत इव । स्यन्देः स्यन्दू प्रत्नवण इत्यस्माद्
उप्रत्ययः स्यात्, संप्रसारणं यकारस्य भवति, दकारस्य घकारश्च भवति । उन्देरिच्चादेः ।
उनत्ति क्लेदयति विरहिण इति इन्दुः । उप्रत्ययो भवति, आदेरुकारस्य इकारश्च भवति ।

अस्मादुप्रत्ययः स्यात् । चादिति । कटे वपादौ, वट वेष्टने । कटति रसनामिति कटुः ।
'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजिकयोरपि । नपुंसकमकार्यं स्यात्पुंस्त्रिङ्गो रसमात्रके ।
त्रिपु तद्वत्सुगन्धोश्च मत्सरेऽपि क्षुरेऽपि च' इति मेदिनी । वटुरिति । वटतीति वटुः ।
'वटुद्विजसुतः स्मृतः' इति संसारावर्तः । नटवटुरिति तूपचारात् । अभिव्याप्येति । यद्यपि
'फलिपाटि-' इति सूत्रं यावदनुवर्तत इति न्यासग्रन्थेन मर्यादीकृत्येत्यपि प्रतीयते तथाप्य-
भिव्याप्येवोचितम् । 'पिवत्तं सोम्यं मधु' इत्यादौ मधुशब्दस्याद्युदात्ततादर्शनात् । 'वोतो गुण-
वचनात्' इति सूत्रे हरदत्तेनाप्यभिव्याप्येति स्पष्टमभिवानाच्चेति भावः । शस्त्वस्निहि ।
शृ हिंसायाम्, स्तृ शब्दोपतापयोः, स्निह उपतापे, त्रपूप् लज्जायाम्, असु क्षेपणे, वस निवासे
हन हिंसागत्योः, क्लिद् आर्द्राभावे, वन् वन्वने, मन ज्ञाने । शरुरिति । 'शरुः कोपे शरे
वज्रे' इति हेमचन्द्रः । स्वरुर्वज्रमिति । 'शतकोटि, स्वरुः शम्ब' इत्यमरः । त्रपु
सीसमिति । तद्धि अग्निं दृष्ट्वा त्रपते लज्जत इव । 'रङ्गसीसकयोत्रपु' इति मेदिनी
अस्यन्ति क्षिपन्ति शरीरमित्यसवः प्राणाः । हनुरिति । 'हनुः पुमान्वरो गण्डात्'
इति वररुचिकोशः स्त्रीलिङ्गोऽप्ययम् । 'हनुर्द्विद्विलासिन्यां नृत्यारम्भे गदे त्रियाम् ।
द्वयोः कपोलावयवे' इति मेदिनीकोशः । अतिशयने मनुप् । हनुमान् । 'अन्येषामपि
दृश्यते' इति दृशिग्रहणात्पाक्षिको दीर्घः । हनुमान् । स्नेहेन वष्नातीति वन्धुः । प्रज्ञा-
दित्त्वाद्वाग्वः । वन्धुर्वन्वकपुष्ये स्याद्वन्धुर्भातरि वान्ववे' इति विश्वः । मनुरादिराजो

किञ्च । ईपेः स्यात्, स च कित्, आदेरकारादेशश्च । ईपते हिनस्ति इपुः, शरः । 'इपुट्टयोः' । १४ स्कन्देः सलोपश्च । कन्दुः । १५ सृजेरसुम् च । चात्सलोप उप्रत्ययश्च । रज्जुः । १६ कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च । ककारतकार-योर्विनिमयः । तर्कुः सूत्रवेष्टकम् । १७ नावञ्चेः । न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् । नियतमश्नति न्यङ्कुर्मुगः । १८ फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्च ।

ईपेः किञ्च । ईपघातोत्प्रत्ययः स्यात्, स च कित्, आदेरीकारस्य इकारादेशश्च । इपुः । स्कन्देः सलोपश्च । स्कन्दिर गतिशोषणयोरित्यस्माद् घातोत्प्रत्ययः स्यात्, तकारस्य लोपश्च । कन्दुः स्कन्दत्यस्मिन् जनताप इति कन्दुः । सृजेरसुम् च । सृज विसर्गं इत्यस्माद् उप्रत्ययः स्यात् तत्संनियोगेनासुम्, आदेः सकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । असुमो मित्त्वादन्त्यादचः परो भवति । सृ असृज् इति स्थिते ऋकारस्य यणि, तस्य द्रुत्वेन शः, जश्त्वेन जः, आदेः सकारस्य लोपः, उप्रत्यये रज्जुरिति भवति । कृतेराद्यन्तविपर्ययश्च । कृती छेदने इत्यस्माद् उप्रत्ययो भवति । आदेः ककारस्यान्ते निवेशः । अन्त्यस्य तकारस्यादौ निवेशः । उप्रत्यये परतो गुणः । तर्कुरिति रूपम् । यन्त्रविशेषः । नावञ्चेः । अञ्चु गतावित्यस्माद् नावु-पसर्गे उप्रत्ययः स्यात् । कृत्वविवि स्मारयति न्यङ्कादित्वादिति । न्यङ्कुर्मुग इति । 'न्यङ्कुर्मुनौ मृगे पुंसि' इति मेदिनी । फलिपाटिनमिमनिजनाम् । फल निष्पत्तौ, पट गतौ, प्यन्तस्यात्र पाटौति ग्रहणम्, णम प्रह्वत्वे शब्दे, मन ज्ञाने, जनी प्रादुर्भावि, एपां द्वन्द्वात्पठौ । एभ्य उप्रत्ययां भवति । जनामिति पठौ उत्तरय विधीयमानगुणाद्यपेक्षया । गुगित्यागमः कित्त्वास्त्रिङ्गात् । इतरे आदेशाः । अत्र एकापि पठौ विषयभेदाद्विद्यत इति गुगपेक्षया अवयवपठौ इतरादेशान्प्रति तु स्थानपठौति बोध्यम् । वस्तुतस्तु अनागमानां सागमका आदेशा इति पक्षस्यापि परिभाषेन्दुशेखरादौ दर्शनात् स्थानपठयपि सम्यगेव । फलघातोत्प्रत्यये गुगागमेज्जावयवे कृते फल्यु

मन्त्रश्च । स्यन्देः । स्यन्द प्रलवणे । उन्देः । उन्दो क्लेदने । ईपेः । ईप गतिहिंसादानेषु । स्कन्देः । स्कन्दिर गतिशोषणयोः । कन्दुरिति । स्कन्दत्यस्मिन्नजनताप इति व्युत्पत्त्या भोग-स्थानमिति कैचित् । अन्ये तु स्कन्दति शोषयतीति कन्दुलोहादिपात्रमित्याहुः । अतएव 'होवेऽ-म्बरीषं भ्राष्ट्रो ना कन्दुर्वा स्वेदनी स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'कन्दुर्वा ना' इति पूर्वोक्तान्वयाद्वा पुमा-नित्यर्थः । सृजेः । सृज विसर्गं । सृजतीति रज्जुः स्त्रियाम् । आगमसकारस्य द्रुत्वेन शः । सृजेरम् चेति सुवचमिति नव्याः । 'रज्जुर्वेष्यां गुणेऽपि च' इति मेदिनी । कृतेराद्यन्त । कृती छेदने । तर्कुरिति । कृत्यतेजनेति तर्कुः सूत्रवेष्टनयन्त्रविशेषः । 'तर्कुटो सूत्रला तर्कुः' इति हारावली । नावञ्चेः । अञ्चु गतौ । 'न्यङ्कुर्मुनौ मृगे पुंसि' इति मेदिनी । फलिपाटि । फल निष्पत्तौ, पट गतौ, प्यन्तः । णम प्रह्वत्वे शब्दे, मन ज्ञाने, जनी प्रादुर्भावि, एभ्य उः स्यादेपां च ययाकनं गुगागमः, पटि नाकि घ त इत्यादेशाश्च भवन्ति । इह एकापि पठौ विषयभेदाद्विद्यते । गुगागमे हि फलेख-यवपठौ पट्याद्यादेशचतुष्टयविधौ तु पाट्यादिभ्यः स्थानपठौ नापि घतयोर्विधौ

फलेर्गुक् फल्युः । पाटेः पटिः । पाटयतीति पटुः । नम्यतेऽनेन नाकुर्वन्मीकम् । मम्यत इति मधु । जायत इति जनु । १६ वलेर्गुक् च । 'वल संवरणे' वल्युः । २० शः कित्सन्वच्च । व्यतेरः स्यात्, स च कित् सन्वच्च । शिशुर्वालः । २१ यो द्वे च । यधुरस्वोऽश्वमेधीदः । सन्वदिति प्रकृते द्वे ग्रहणमित्त्वनिवृत्यर्थम् । २२ कुर्भश्च । वभ्रुः । 'वभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ वभ्रू नकुलपिङ्गलौ ।' चादन्यतोऽपि । चक्रुः कर्ता ।

इति रूपम् । पाटेरुप्रत्यये प्रकृतिभूतपाटेः पटिः आदेशः । इकारः 'इक्श्तिर्पी वातुनिर्देशे' इत्युक्तरोत्या बोध्यः । पटुरिति रूपम् । नाकुर्वन्मीकमिति । नमवातोर्नाकिरादेशः । 'वाम-लूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । मध्विति । मन्वातोर्लुप्रत्यये वकारेऽन्तादेशो रूपम् । जत्विति । जनवातोर्लुप्रत्यये नकारस्य तकारः अन्तादेशः । वलेर्गुक् च । वल संव-रण इत्यस्माद्धातोः उप्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन प्रकृतेर्गुणागमश्च । वल्यु इति रूपम् । वत्र वेचिद् वल्यु इति पठन्ति, तत् 'तद्वल्युना युगपदुन्मिषितेन तावत्' इत्यादिलक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । शः कित्सन्वच्च । शो तनूकरणे इत्यस्मादुप्रत्ययः, स च कित्, सन्वच्च नवति । शिशु-रिति । शो इत्यस्मादुप्रत्यये तस्य कित्वाद् 'आदेच' इत्यात्वे तस्य द्वित्वे 'सन्वतः' इत्य-म्यात्तस्येत्वे 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः । तस्याजादावार्धवातुकङ्कितं विधानात् । तथाच शिशुरिति रूपम् । यो द्वे च । या प्रापण इत्यस्य य इति पठ्यन्तम् । यो प्रापण इत्यस्मादुप्रत्ययो भवति, प्रकृतेर्द्वित्वं च भवतीत्यर्थः । सन्वत्वे तु 'सन्वतः' इतीत्वं स्यात् । तस्मात्स न विहितः, तदेवाह सन्वदितीत्यादिना । कुर्भश्च । चकाराद् द्वे इत्यनुवर्तते । भृन् भरण इत्यस्मात्कुप्रत्ययो भवति, प्रकृतेर्द्वित्वं चेत्यर्थः । भरतीति वभ्रुः, कोशमाह वभ्रुर्मुन्यन्तरे विष्णौ वभ्रू नकुलपिङ्गलौ इति । वरणि-कोशोऽयम् । ननु चक्रुरित्यादि क्वमित्याशङ्क्यामाह चादन्यतोऽपीति । अन्येभ्योऽपि अन्तेऽप्युपसंह्रियत इति विवेकः । अनागमकानां सागमका आदेशा इति पक्षे तु स्यान्पठ्येवेति बोध्यम् । 'फलवसारेऽभिधेयवत् । नदीमेदे मलज्वां लौ' इति मेदिनी । नाकुर्वन्मीकमिति । वामलूरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । मध्विति । 'मधुश्चैत्रे च दैत्ये च मद्ये पुष्परसे मधु' इति हट्टचन्द्रः । 'भकरन्दस्य मद्यस्य मासिकस्यापि वाचकः । अर्धर्चादिगणे पाठात्पुंनपुंसकयोर्मधुः' इति शाश्वतः । वलेः । वल संवरण इति दन्त्योष्ठ्यादिः । 'वल्युः स्याच्छाले पुंसि नुन्दरे चाभिधेयवत् इति मेदिनी । यत्तु उज्ज्वलदत्तेन 'वले गुक् च' इति ओष्ठ्यादि पठित्वा वल प्राणने इत्युपन्यस्तं तल्लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् । 'आयं नामावर्तति वल्युवो गृहं' इत्यादौ दन्त्योष्ठ्यपाठस्य निर्विवादत्वात् । शः कित् । शो तनूकरणे अस्मादुप्रत्ययः, 'आदेच उपदेशे-' इत्यात्वं द्वित्वं 'सन्वतः' इत्यम्यात्तस्येत्वं । 'आतो लोप इटि च' इत्या-कारलोपः शिशुः । यो द्वे च । या प्रापणे । कुर्भश्च । भृन् भरणे अस्मात्कुप्रत्ययो वातोर्द्वित्वं च । भरतीति वभ्रुः । वरणिकोशस्यमाह । वभ्रुरित्यादि । 'वभ्रुर्वैश्वानरे शूलपाणौ च गरुडध्वजे । विशाले नकुले पुंसि पिङ्गले त्वभिधेयवत्' इति मेदिनी-कोशः । चादन्यतोऽपीति । अः कुश्चेति वत्तव्ये प्राक् प्रत्ययनिर्देशादित्येके ।

जन्तुर्हन्ता । पपुः पालकः २३ पृभिदिद्व्यधिगृधिघृपिभ्यः । कुः स्यात् । पुरुः । भिनत्ति
भिदुर्वञ्जम् । 'ग्रहिज्या-' (सू० २४१२) इति संप्रसारणं । विरहिणं विव्यति विधुः ।
'विधुः शशाङ्के कपूरे हृषीकेशे च राज्ञसे ।' गृधुः कामः । घृपुर्दक्षः । २४ कृग्रोरुच्च । करोतीति
कुरुः । गुणातीति गुरुः । २५ अपदुः सुपु स्थः । 'सुपामादिषु च' (सू० १०२२) इति
पत्वम् । अपपु प्रतिकूलम् । दुःपु । मुपु । २६ रपेरिच्चोपधायाः । अनिष्टं रपतीति रिपुः ।
२७ अर्जिद्विशिकम्यमिपशिवाधामृजिपशितुग्धुदीर्घहकाराश्च । अर्जयति गुणानृजुः ।

धातुभ्यः कुप्रत्ययः प्रकृतिद्वित्वं च भवतीत्यर्थः । जन्तुरिति । 'गमहन-' इत्युपधालोपः ।
पृभिदिद्व्यधिगृधिघृपिभ्यः । पृ पालनपूरणयोः, भिदिर् विदारणे, व्यघ ताडने,
गृधु अभिकाङ्क्षायाम्, वि घृषा प्रागल्भ्ये, एपां द्वन्द्वात्पञ्चमो । एभ्यः
कुः स्यात् । पुरुरिति । कुप्रत्यये परतः 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वं रपरत्वम् । विधुरित्यत्र
प्रक्रियामाह ग्रहिज्येति संप्रसारणमिति । व्यघवातोस्ताडनार्थत्वादाह विरहिणमिति ।
कोशं प्रमाणयति विधुः शशाङ्क इत्यादिना । विश्वकोशोऽयम् । कृग्रोरुच्च ।
दु कृक् करणे, गृ निगरणे इत्याभ्यां कुः स्यात् । उकारः अन्तादेशश्च रपरः । कुरुः,
गुरुरिति रूपम् । अपदुस्सुपु स्थः । अप, दुम्, मु एषु उपपदेषु स्यावातां कुप्रत्ययः स्यात् ।
वातो लोपे अपपु दुःपु मुपु इत्यादिरूपम् । रपेरिच्चोपधायाः । रपवातां कुप्रत्ययः
स्यात्, उपधाया इकारादेशश्च । अर्जिद्विशि । अर्ज अर्जने, हृषिर् प्रेक्षणे, कमु कान्तौ
मम गत्यादिषु, पशि नाशने सौत्रोऽयं धातुः, वाघ लोडने, एपां पण्णां द्वन्द्वात् पष्ठी ।
एभ्यः कुप्रत्ययः स्यात् तत्संनिधौनेन प्रकृतिभूतानां पण्णामर्ज्यादीनां मध्ये अर्जिहस्योः ऋज
पश एतौ सर्वादेशौ, कमेस्तुगागमः अमेधुंगागमः । पशिरिदित् । इदिस्त्वान्नुम् । दीर्घोऽनेन
विधीयते । वाघवातोरन्त्यस्य हकारादेशः । एकापि पष्ठी विषयभेदादभिद्यत इत्युक्तत्वात्
भ्रश्चेति प्रकृतिसंछेदेन चकारेण प्रकृत्यन्तरसमुच्चयादित्यन्ये । पृभिदि । पृ पालनपूरणयोः,
भिदिर् विदारणे, व्यघ ताडने, गृधु अभिकाङ्क्षायाम्, विघृषा प्रागल्भ्ये । पुरुरिति ।
कुप्रत्यये परतः 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वे रपरत्वम् । 'पुरुः प्राग्नेऽभिधेयवत् । पुंसि स्यादेव-
लोके च नृपभेदपरागयोः' इति मेदिनी । 'विधुः शशाङ्के' इत्यादिस्तु विश्वकाशः । इह मूढे
घृपिहृपिभ्यश्चेति पठित्वा हृपृहंः । सूर्याग्निशनिराहवोऽपि हृपवः, इति केचित् । कृग्रोरुच्च
दुक्कृक् करणे, गृ शब्दे, आभ्यां कुः स्यादुकारोऽन्तादेशश्च । 'उरण् रपरः' । कुक्कृपान्तरे
भक्ते पुमान् पुंभूम्नि नीवृत्ति, इति मेदिनी । अपदुःसु । हा गतिनिवृत्तौ । सुपामेत्यादि ।
एतच्च न्यासाद्यनुरोधेनोक्तम् । वातिककृता तु स्यात्स्वित्पूणामित्युपसंह्यात् । 'अपपुः
पुंसि बाले च वामे स्यादव्यलिङ्गकः' इति मेदिनी । वामे प्रतिकूले । एपां त्रयाणां नृगव्या-
दिपाटेन सिद्धत्वात्तन्ममिदं न्यासकारस्य न संमतमिति रजितः । अर्जिद्विशि । अर्ज
अर्जने अस्य ऋजिरादेशः, हृषोः पशिरादेशः, कमेस्तुगागमः, मम रणे गत्यादौ वा, अस्य
धुंगागमः । पशि नाशने सौत्रो धातुरस्य दीर्घः । वाघ लोडने अस्य हादेनः ।

सर्वानविशेषेण पश्यतीति पशुः । कन्तुः कन्दर्पः । अन्धुः कूपः । 'पांशुर्ना न द्वयो रजः ।'
 'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बभूकरांसवः ।' वावत इति वाहुः । 'वाहुः स्त्रीपुंसयोर्भुजः ।'
 २८ प्रथिभ्रदिभ्रस्त्वां संप्रसारणं सलोपश्च । त्रयाणां कुः संप्रसारणम्, भ्रस्जेःसलोपश्च
 पृथुः । मृदुः । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । भृजति तपसा भृगुः । २९ लङ्घिवंह्योर्नलोपश्च ।
 लघुः । 'वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते' (वा० ४७९८) ।
 रघुनृपभेदः बहुः । ३० ऊर्णोतेर्नुलोपश्च । ऊरु सक्थि । ३१ महति
 ह्रस्वश्च । उरु महत् । ३२ श्लिषेः कश्च । श्लिष्यतीति श्लिकुर्भृत्यः,
 उद्यतो ज्योतिश्च । ३३ आङ्परयोः खनिशभ्यां ङिच्च ।

पष्ठ्या अवदेशागमयोरन्वयः । कन्तुर्मदनः । प्रथिभ्रदिभ्रस्त्वाम् । प्रथ प्रख्याने, भ्रद
 मर्दने, भ्रस्ज पाके, एभ्यः कुप्रत्ययः स्यात् संप्रसारणं च । भ्रस्जवात्ववयवतत्कारस्य लोपश्चे-
 त्यर्थः । सलोप इत्यन्यत्रासंभवाद् भ्रस्जवातावेवान्वेति । प्रथवातोः कुप्रत्यये संप्रसारणे पृथुरिति
 रूपम् । भृगुरित्यत्र कुत्वं समर्थयते न्यङ्क्वादित्वादिति । लङ्घिवंह्योर्नलोपश्च ।
 लघि गतौ, वहि वृद्धौ, आभ्यां कुप्रत्ययः स्यात्, नकारलोपश्च । लघु बहु इति रूपम् ।
 लघु इत्यत्र विशेषमाह वालमूललघ्वलमङ्गुलीनां वा लो रत्वमापद्यते । ल इति
 पष्ठ्यन्तम् । एतदवयवस्य लकारस्य रत्वं वा आपद्यत इत्यर्थः । एवं च रघुः इति रूपम् ।
 ऊर्णोतेर्नुलोपश्च । ऊर्णुंघातोयः कुप्रत्ययः स्यात् तत्संनियोगेन नुकारस्य लोपश्च । ऊरु इति
 रूपम् । महति ह्रस्वश्च । महति विशेष्ये ह्रस्वश्च भवति । उरु इति रूपम् । श्लिषेः कश्च
 श्लिष आलिङ्गन इत्यस्मात् कुप्रत्ययः कश्चान्तादेशः । श्लिकुर्भृत्य इति । पस्य कत्वे रूपम् ।
 श्लिकुरित्यस्ययायन्तरमाह उद्यतो ज्योतिश्चेति । आङ्परयोः । आङ्परभ्यां खनु अवधारणे, शृ

पङ्भ्योऽपि कुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । अविशेषेणेति । चादिगणे पश्चिति पठितम् । 'पशु
 दृश्यर्थमव्ययम्' इति धरणिः । कन्तुः कन्दर्पः । 'इः कन्तुर्मकराङ्क' इति त्रिकाण्डशेषः ।
 पांशुरिति । पङि पङि नाशने चुरादिर्णान्तः । स्त्रीपुंसयोरिति । उक्तं ह्यमरेण 'द्वौ परौ
 द्वयोः । भुजावाहू' इति । परौ द्वौ भुजवाहुश्चद्वौ द्वयोः स्त्रीपुंसयोरिति तदर्थः । अकारान्तो-
 ज्यम् । अतएव 'वाहोऽब्रभुजयोः पुमान्' इति दामोदरः । 'वाहभुजे पुमान्मानभेदाश्चवृषवायुपु'
 इति मेदिन्यां टावन्तोऽप्ययम् । प्रथिभ्रदि । प्रथ प्रख्याने, भ्रद मर्दने, भ्रस्ज पाके । प्रथते
 इति पृथुः । 'पृथुः स्यान्नहति त्रिपु । त्वक्पत्र्यां कृष्णजोरेऽथ पुमानग्नौ नृपान्तरे, इति मेदिनी
 भ्रदितुं शक्यतेऽकठितत्वादिति मृदुः कोमलः 'भृगुः शुक्ले प्रपाते च जमदग्नौ पिनाकिनि' इति
 विश्वः । लङ्घि । लघि लाघि गतौ, वहि महि वृद्धौ । लघुरिति । 'पृक्कायां स्त्री लघुः
 स्त्रीवं शीघ्रे वृष्णागुरण्यपि' इति त्रिकाण्डशेषः । 'लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्य-
 वत्कलोवम् । शीघ्रे कृष्णागुरणि च पृक्वानामौपधौ स्त्रियाम्' इति मेदिनी ।
 नृपभेद इति । एतेन 'अवेक्ष्य घातोर्गमनार्थमर्थविचकार नाम्ना रघुमात्मसंभवम्'
 इति कालिदासवचनं व्याख्यातम् । वहरिति । 'बहुः स्यात्त्र्यादिसंख्यासु विपुले
 त्वभिधेयवत्' इति मेदिनी । ऊरुरिति । 'सक्थि क्लीवे पुमानूरुः' इत्यमरः ।

आखनतीत्याहुः । परं शृणातीति परशुः । पृषोदरादित्वादकारलोपात्परशुरपि ।
 ३४ हरिमितयोर्द्विवः । 'द्रु गतौ' अस्माद् हरिमितयोरुपपदयोः कुः, स च
 द्विव हरिभिर्द्रुयते हरिद्रुवृक्षः । मितं द्रवति मितद्रुः समुद्रः । ३५ शते च ।
 शतधा द्रवति शतद्रुः । बाहुलकात्केवलादपि द्रवत्वूर्वमिति द्रुवृक्षः शाखा
 च । तद्वान्द्रुमः । ३६ खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु । पञ्चैते कुप्रत्ययान्ता
 निपात्यन्ते । खनते रेफश्चान्तादेशः । खरुः कामः क्रूरोमूर्खोऽश्वश्च । 'शङ्कुर्ना
 कीलशल्ययोः ।' पिवतेरोत्त्वं युगागमश्च । पीयुर्वयसः कालः सुवर्णं च । निपू-
 र्वाल्लिगि गतावस्मात्कुनेर्दीर्घश्च । नीलङ्गुः कृमिविशेषः शृगालश्च । नीलाङ्गुः इति

हिंसायाम्, आभ्यां कुप्रत्ययः, स च डिङ्भवति । डिङ्वाटिलोपः आखुरिति । आखनतीति ।
 भूमिमिति शेषः । परं शृणातीति । शत्रुं हिनस्तीत्यर्थः । पशुरित्यत्र व्युत्पत्तिमाह
 पृषोदरादित्वादिति । हरिमितयोर्द्विवः । द्रु गतावित्यस्माद्धातोर्हरिमितयोरुपपदयोः
 कुप्रत्ययः स्यात्, स च डिङ्भवति हरिद्रुरिति । कुप्रत्ययः, डिङ्वात् टिलोपः ।
 मितद्रुरिति चेत्यमेव रूपम् । शते च । शतशब्दे चोपपदे द्रु गतावित्यस्माद्धातोः
 कुप्रत्ययो भवति, स च डिङिति सूत्रार्थः । टिलोपः । द्रुरित्यत्र कथं कुप्रत्ययः, केवलात्कु-
 प्रत्ययविधेः कुत्राप्यष्टत्वादित्यत आह बाहुलकादिति । तद्वानिति । द्युद्रुभ्यां म इति
 मत्वर्थीयो मप्रत्ययः । खरुशङ्कुपीयुनीलङ्गुलिगु । खनु अवदारणे, शक्तिं शङ्कायाम्,
 पा पाने, निपूर्वः लङि गतौ, लगे सङ्गे इत्येतेभ्यः पञ्चभ्यो धातुभ्यः कुप्रत्यये एते निपात्यन्ते ।
 निपातनमेवाह खनते । रेफश्चान्तादेश इति । नकारस्य रेफे आदेशे खरुरिति रूपम् ।
 खरुरित्यस्यार्थं विवृणोति काम इत्यादिना । खरुः पतिवरा कन्येत्यपि बोध्यम् । शङ्कुशब्दं
 कोशपूर्वकं विवृणोति शङ्कुर्नेति । 'शङ्कुः कीले गरे शस्त्रे संख्यापादपभेदयोः यादो-
 भेदे च पापे च स्थाणावपि च दृश्यते ॥' इति विश्वः । पीयुरिति । इत्वं युगागमश्च
 निपात्यते । नीलङ्गुरिति । 'नीलङ्गुः स्यात् कृमौ पुंसि भम्भरात्स्यां तु योषिति'

ऋण्यते आच्छाद्यते इत्यरुः । कर्मणि प्रत्ययः । उरु महदिति । कर्तरि प्रत्ययः । श्लिपेः ।
 श्लिप आलिङ्गने अस्मात्कुप्रत्ययः कदचान्तादेशः । उद्यत इति । सहि यावत्कार्यं श्लिप्यति
 लगति व्याप्रियत इति यावत् । आङ्परयोः । खनु अवदारणे, शृ हिंसायाम् । पशुर-
 पीति । 'पशुः परशुना सह' इति विश्वः । हरिमितेति । द्रु गतौ, अस्माद्धरिमितयोरुप-
 पदयोः कुः स्यात्त च चित् । हरिद्रुवृक्ष इति । दाहहरिद्रा इत्येके । शतद्रुर्नदीभेदे 'शत-
 द्रुस्तु श्रुतुभिः स्यात्' इत्यमरः । तद्वानिति । 'द्युद्रुभ्यां मः' । खरुशङ्कु । खनु अवदारणे, शक्तिं
 शङ्कायाम् । काम इत्यादि । खरुः पतिवरा कन्येत्यपि बोध्यम् । 'खरुर्दंष्ट्रे हरे दैत्ये ह्ये द्येते
 तु चात्रयद्' इति विश्वविक्रान्दशेयौ । शङ्कुते अस्मादिति शङ्कुः । 'शङ्कुः कीले गरे शस्त्रे
 संख्यापादपभेदयोः । यादोभेदे च पापे च स्थाणावपि च दृश्यते' इति विश्वः । पीयुरिति ।
 'पीयुः काले खौ घंरे' इति मेदिनी । कृमिविशेष इति । 'नीलङ्गुः कृमिजातौ
 स्यादभम्भरालीप्रसूनयोः' इति विश्वः । 'नीलङ्गुः स्यात्कृमौ पुंसि भम्भरात्स्यां तु

पाठान्तरम् । तत्र घातोरपि दीर्घः । लग सङ्गे, अस्य अत इत्वं च । लगतीति लिगु चित्तम्, लिगुर्मुखः । ३७ मृगय्वाद्यश्च । एते कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगं यातीति मृगयुर्व्याघः देवयुर्वामिकः । मिथयुर्लोकमात्रामिजः । आकृतिगणोऽयम् । ३८ मन्दिवाशि मथि चति च-
ङ्कथङ्किभ्य उरच् । मन्दुरा वाजिशाला । वाशुरा रात्रिः । मथुरा । चतुरः । चङ्कुरो रयः ।
अङ्कुरः । खर्जूरादित्वादङ्कुरोऽपि । ६ व्यथेः संप्रसारणं किञ्च । 'विथुरथोररसोः' । ४० मुकुर

इति मेदिनी । मृगय्वाद्यश्च । मृगयु इत्यादयः शब्दाः कुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मृगयुः देवयुः इत्यादय उदाहरणम् । आकृतिगण इति । तेन पीलुपाण्डुरित्यादिसिद्धिः । मन्दिवाशि । मदि स्तुत्यादौ, वाशु शब्दे, मन्य विलोडने, चते याचने, चङ्क इति सौत्रो घातुः, अकि लक्षणे, एभ्य उरच् स्यात् । मन्दुरा । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इत्यमरः । वाशुरेति । 'वाशुरा वाशिताराभ्योः' इति मेदिनी । चङ्कुर इति । 'चङ्कुरः स्यन्दने वृक्षे' इति मेदिनी । ननु अङ्कुर इति कथम्, अनेनोरचप्रत्यये अङ्कुरशब्दस्यैव साधुत्वादित्याशङ्क्यामाह खर्जूरादित्वादिति । तेन ऊरप्रत्यये अङ्कुरशब्दोऽपि साधुरेवेति भावः । व्यथेः संप्रसारणं किञ्च । व्यथ भयसंचलनयोरित्यस्माद्घातोऽरच् स्यात् । स च कित् । घातोः संप्रसारणं चेत्यर्थः । विथुर इत्युदाहरणम् । न चात्र उरचः कित्त्वविधानेनैव ग्रहिष्येति घातोः संप्रसारणे

योषिति' इति मेदिनीकारः । पाठान्तरमिति । 'नीलङ्गुरपि नीलाङ्गुः' इति विश्वः । घातोरपीति । केचित्तु नीलशब्दे उपपदे गमेष्टिलोप उपपदस्य मुम् दीर्घश्च पाक्षिको निपात्यते इत्याहुः । 'लिगु चित्ते नपुंसकम्' इति वररुचिः । मृगय्वाद्यश्च । 'मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याघे च परमेष्ठिनि' इति मेदिनी । 'मृगयुर्वृह्मणि ह्यातो गोमायुर्व्याघयोरपि' इति विश्वः । 'देवयुर्व्याघलिङ्गः स्याद्वामिके लोकयात्रिके' इति मेदिनी । आकृतिगण इति । तेन पील प्रतिष्टम्भे अस्मात्कुः । 'पीलुगंजे द्रुमे काण्डे परमाणुप्रसूनयोः' इति विश्वः । भाट्टास्तु पीलुशब्दस्य वृक्ष आर्यप्रसिद्धिगंजे तु म्लेच्छप्रसिद्धिरित्याश्रित्य व्यवजह्लुः । षडि गतौ अस्मात्कुः घातोवृद्धिश्च । पाण्डुः । कडि मदे कण्डुरित्यादि वोध्यम् । मन्दिवाशि । मदि स्तुत्यादौ, वाशुशब्दे, मथे विलोडने, चते याचने, चङ्क इति सौत्रो घातुः । अकि लक्षणे । वाशुरा रात्रिरिति । वाच्यन्ते अस्यामिति विग्रहः । वाशुरो गर्दभ इत्यन्ये 'वाशुरा वाशिताराभ्योः' इति मेदिनी हेमचन्द्रौ । चङ्कुर इति । 'चङ्कुरः स्यन्दने वक्ष' इति मेदिनी 'अङ्कुरो रुचिरे लोम्नि पानीयेऽभिनवाद्भिदि' इति च । खर्जूरादित्वादिति । ऊरप्रत्ययोऽपीति भावः । 'अङ्कुरोऽङ्कुर एव च' इति विश्वप्रकाशः । व्यथे । व्यथ भयसंचलनयोरस्मादुरच् कित्स्याद्घातोः संप्रसारणं च । दश-
पाद्यां तु 'व्यथेः संप्रसारणं घः किञ्च' इति सूत्रं पठित्वा घकारमन्तादेशं विधाय विधुरोऽन-
न्कां इत्युदाहृतम् । भाववप्रसादकारादिभिरपि तदेवानुसृतं नत्वेतदयुक्तम् । 'त्वमेपां विथुरा शवसि' 'अयं विद्धा विथुरेणाचिदन्ता' इत्यादिमन्त्रेषु थकारपाठस्य निविवादत्वात् । अदपि भाववेनोक्तं विदिभिदिन्दिदिरित्यत्र 'व्यथेः संप्रसारणं घ' इति वचनात्कुरचि

दुर्दुरौ । मुकुरो दर्पणः । बाहुलकान्मकुरोऽपि । 'दृ विदारणे' धातोर्द्विवचनमभ्यासस्य रुक्मि-
 षोपश्च । 'दुर्दुरस्तोयदे भेके बाह्यभाण्डाद्रिभेदयोः ।' 'दुर्दुरा चण्डिकायां स्याद् ग्रामजाले च
 दुर्दुरम्' इति विश्वः । ४१ मद्गुरादयश्च । उरजन्ता निपात्यन्ते । माद्यतेर्गुक् । मद्गुरो मत्स्य-
 भेदः । 'कवृ वणं' रुमागमः । 'कवुरं श्वेतरक्षसोः ।' वन्नातेः खर्जूरादित्वाद्गुरोऽपि । 'बन्धूरबन्धुरौ
 स्यातां नम्रमुन्दरयोस्त्रिषु' इति रन्तिदेवः । कोकतेर्वा कुक् (च), (ग १९५) कुक्कुरः,

सिद्धे पृथक् संप्रसारणविधानं व्यर्थमिति वाच्यम्, ग्रहिज्येति सूत्रे तवर्गचतुयन्तिव्यवधातोर्ग्र-
 हणान्, अस्य च तवर्गद्वितीयान्तत्वेन तेनाप्राप्तेः । मुकुरदुर्दुरौ । मकि मण्डने, दृ विदारणे
 इत्यनयोः मुकुर दुर्दुर इति निपात्यते इत्यर्थः । आद्ये उरच् धातोरुपवाया उकारश्च निपा-
 त्यते । नन्वेवं कयं मकुर इति, अनेन निपातितस्य उपवाया उत्त्वस्थ नित्यत्वादित्यत आह बाहु-
 लकादिति । बाहुलकाद् उपवाया उत्त्वविकल्प इति भावः । दृधातोर्निपातनमाह धातो-
 र्द्विवचनमित्यादिना । दृधातोर्द्वित्वे गुणे अभ्यासस्यारदत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रुक्
 ढिलोपेन अरित्यस्यापहारे उरचि दुर्दुर इति रूपमिति भावः । दुर्दुरशब्दार्थं विवृण्वन् कोश-
 माह दुर्दुरस्तोयदे भेक इत्यादिना । केचित्तु दृधातोर्गुणां दुगागमश्च उरचप्रत्ययसंनियोगेन
 निपात्यत इत्याहुः । मद्गुरादयश्च । मदी हर्षे, बन्ध बन्धने, कवृ वणं, इत्यादय उर-
 जन्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । मदी हर्षे इत्यस्मादुरच् । तत्संनियोगेन गुगागमश्च
 निपात्यते । कवृ वणं इत्यस्मादुरच्, तत्संनियोगेन रुमागमो विधीयते । मित्त्वादन्त्या-
 दवः परो भवति । बन्धुर इति । ननु बन्धूर इति कयमित्यत आह । खर्जूरा-
 दित्वादिति । कोकतेर्वा कुक् । कुक्कुरः कुक्कुर इति रूपद्वयम् । बाग्रहणात्कुका

धान्तरूपमिति, तदपि स्वयीयः । कुरज्जिवायकसूत्रे व्यधेरुपसंहयानस्याप्रसिद्धत्वात् । तस्मादिह
 'घः किञ्च' इति दशमदीपाठ उपेक्ष्य एव । कयं तहि विधुर इति प्रयोगस्य निर्वहि इति चेत् ।
 धुरो विगत इति प्रादिसमानेनेत्यवधेहि । 'समासान्ताः' इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जयोस्तयैवोक्त-
 त्वात् । इह व्यधेः किञ्चेत्येवास्तु 'ग्रहिज्याः' इत्यनेन संप्रसारणं स्यादेवेति न भ्रमितव्यम्, ग्रहि-
 ज्यादिषु व्यधिवर्गचतुर्थो न त्वयमिति निष्कपति । मुकुर इति । मकि मण्डने अस्मादुरच्
 नलोपश्च बाहुलकादिति धातोरुपवायाः पक्षे उकार इति भावः । 'मुकुरो मुकुरोऽपि च' इति
 विश्वः । मकुरः स्यान्मुकुरवद्गुणे वकुलद्रुमे । कुलालदण्डे' इति मेदिनी । धातोर्द्विवचन-
 मिति । केचित्तु गुणां दुगागमश्च निपात्यत इत्याहुः । ग्रामजाले चेति । ग्रामजाले चेति
 पाठान्तरम् । मद्गुरादयश्च । मदी हर्षे । कवुरः 'कवुरं सलिले हेम्नि कवुरः
 पापरक्षसोः । कवुरा कृष्णवृत्तायां शक्ने पुनरन्यत्' इति मेदिनी । बन्धूरबन्धु-
 रादिति । बन्ध बन्धने । कुक्कुर इति । कुक् आदाने 'कुक्कुरः बुकुरो मतः'
 इति हट्टचन्द्रः । 'कुक्कुरः सारमेये ना ग्रन्थिपणं नपुंसकम्' इति मेदिनी । अत
 संतत्यगमने आदिदीर्घः । आनुरः । वा गतिगन्धनयोः । गुगागमः । 'वानुरा मृग

कुङ्कुरः । ४२ असेरुरन् । असुरः । प्रज्ञाद्यण्, आसुरः ४३ मसेश्च । पञ्चमे पादे 'मसेः
रुरन्' इति वक्ष्यते । 'मसूरा मसुरा ब्रीहिप्रभेदे पण्ययोपिति' 'मसूरा मसुरा वा ना
वेश्याब्रीहिप्रभेदयोः' । मसूरी पापरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् 'मसूरमसुरौ च द्वौ' इति
विश्वः । ४४ शावशेराप्तौ । शु इत्याश्चर्ये । श्वशुरः । 'पतिपत्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता
तयोः' इत्यमरः । ४५ अविमह्योष्टिपच् । अविपः । महिपः । ४६ अमेर्दीर्घश्च ।
'आमिपं त्वत्त्रियां मांसे तथा स्याद्भोग्यवस्तुनि' । ४७ रुहेर्वृद्धिश्च । 'रङ्कुशम्बररौ-
हिपाः' । 'रौहिपो मृगभेदे स्याद्रौहिपं च तृणं मतम्' इति संसारावर्तः । ४८ तवेर्णिद्धा ।
तव इति सौत्रो घातुः । 'तविप-ताविपावब्धौ स्वर्गे च' । द्वियां तविपी ताविपी
नदी देवकन्या भूमिश्च । 'तविपो वलन्' इति वेदभाष्यम् । ४९ नवि

वैकल्पिकत्वात् । असेरुरन् । असुर इति । उरचि प्रकृते उरन्विधानात् स्वरे भेदः । आसुर
इत्यत्र प्रक्रियामाह प्रज्ञाद्यणिति । स्वार्थकोऽणिति भावः । मसेश्च । मसी परिणामे । उर-
न्निति शेषः । मसुरा इति रूपम् । मसूरा इति शब्दं सावयति मसेरुरन्निति वक्ष्यत इति ।
शावशेराप्तौ । शु इति कृताकारलोप आगुशब्दः तस्मिन्नुपपदे अशू व्याप्तावित्यस्माद् उरन्
आप्तौ गम्यमानायामित्यर्थः । श्वशुर इति रूपम् । अमरकोशमाह पतिपत्योरिति । अवि-
मह्योष्टिपच् । अव रक्षणे, मह पूजयामाभ्यां टिपच् प्रत्ययो भवति । टचावितौ । टित्वं
डीवर्थम् । अविपः अविपी महिपः महिपी । अमेर्दीर्घश्च । अमघातोष्टिपच् । भवति, प्रकृते-
रकारस्य दीर्घश्च भवति । आमिपमिति रूपम् । रुहेर्वृद्धिश्च । रुह वीजजन्मनि इत्यस्माद्
टिपच् भवति प्रकृतेर्वृद्धिश्च । रौहिपमिति रूपम् । तवेर्णिद्धा । तवेति सौत्रो घातुः, अस्मा-
द्विपच्, स च णिद् विकल्पेन भवतीत्यर्थः । णित्वपञ्चे उपधावृद्धिः । तद्भावे
वृद्धयभावः । नवि व्यथेः । नवि उपपदे व्यथघातोः टिपज् भवति । अव्यधिपः ।

न्विनो' इत्यादिरपि ज्ञेयम् । असेः । अनु क्षेपणे । मसेश्च । मसी परिणामे । मसूरा मसुरा
वा ना वेश्याब्रीहिप्रभेदयोः । मसूरी पापरोगे स्यादुपधाने पुनः पुमान् इति मेदिनी । शावशेः ।
शु इति कृताकारलोप आगुशब्दस्तस्मिन्नुपपदे आप्तौ गम्यमानायाम् अशू व्याप्तावित्यस्माद्धातो-
रन्त्यात्, श्वशुरो दम्पत्योः पिता । 'पतिपत्योः प्रसूः श्वश्रूः श्वशुरस्तु पिता तयोः' इत्यमरः ।
अविं । अव रक्षणादौ । मह पूजयान् । अविप इति । राजा समुद्रश्च । महिपो महान् ।
'तुरीयं वाम महिपो विवक्ति' 'उत माता महिपमन्वेनत्' । टित्वान्डीप् । महिपो राज-
पत्नी । रुहेः । रुह वीजजन्मनि प्रादुर्भावे च । 'रौहिपो मृगभेदे स्याद्रौहिपं च तृणं मतम्'
इति संसारावर्तः । वेदभाष्यमिति । 'इन्द्रो वृत्रस्य तविपोम्' । 'इन्द्रस्यात्र तवि-
पोम्यो विरप्शित्' इत्यादिमन्त्रेण्विति भावः । वैदिकनिघण्टौ 'ओजः पाजः' इत्यादिपु
वलनामसु तविपीशब्दस्य पाठश्चेह मूलमिति बोध्यम् । 'तविपः शोभनाकारे वलेऽप्य-
व्यवसाययोः । तविपी देवकन्यायां पुंसि स्वर्गे महोदयौ । ताविपी चेन्द्रकन्यायां ना स्वर्गान्दु-

व्यथेः । 'अव्ययिपोऽन्विमूर्त्योः । अव्ययिपोधरात्रयोः । ५० किलेर्बुक् च । कित्विपम् ।
 ५१ इपिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिमिमिहिमुहिमुचिरुचिरुधिवन्धि
 शुपिभ्यः किरच् । इपिरोऽग्निः । मदिरा सुरा । 'मुदिरः कामुकाभ्रयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ।
 खिदिरश्चन्द्रः । 'छिदिरोऽसिकुठारयोः' । भिदिरं वज्रम् । मन्दिरं गृहम् । स्त्रियामपि ।
 'मन्दिरं मन्दिरापि स्यात्' इति विश्वः । 'चन्दिरौ चन्द्रहस्तिनी' तिमिरं तमोऽङ्गिरोगश्च ।
 मिहिरः सूर्यः । 'मुहिरः काम्यसम्पयोः' । मुचिरो दाता । रुचिरम् । रुविरम् । वधिरः ।
 शुप शोपणे 'शोपणे शुपिरं छिद्रम्' शुष्कमित्यन्ये । ५२ अशोर्णित् । आशिरौ बहिरक्षतोः ।
 ५३ अजिरशिशिरशिशिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः । अजैर्वैभावाभावाः ।
 अजिरमङ्गणम् । शशेरुपधाया इत्थम् । शिशिरं स्यादहोर्भेदे तुषारे शीतले-
 टित्वात् स्त्रियां ङोप् । अव्ययिपो । किलेर्बुक् च । किलवातोः टिपच् प्रकृतिभूत-
 घातोर्बुंगागमश्च कित्विपमिति रूपम् । इपिमदि । इपु इच्छायाम्, मदी हर्षे, मुद हर्षे,
 खिद दैन्ये, छिदिर् द्वैधोकरणे, भिदिर् विदारणे, मदि स्तुत्यादौ, चदि आज्ञादे, तिमि
 आर्द्राभावे, मिह सेचने, मुह वैचित्ये, मुच्छ मोक्षणे, रुच दीप्तौ, रुधिर आवरणे,
 वन्ध बन्धने, शुप शोपणे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः किरच् स्यात् । इपिर इति ।
 कित्त्वान्न लघूपवगुणः । अशोर्णित् । अश भोजन इत्यस्मात्किरच् स्यात्, स च
 णिद् भवति, णित्वादुपधावृद्धिः । आशिर इति रूपम् । अजिरशिशिर । अज
 गतिक्षेपणयोः, शश प्लुतगतौ, शय भोजने, षा गतिनिवृत्तौ, स्कायो वृद्धौ, षा
 गतिविवृत्तौ, खद हितायाम्, एभ्यः किरचि कृते निरातनमिदम् । प्रथमतः अज
 गतिक्षेपणयोरित्यस्मान् किरचि प्रकृतेर्वैभावाभावां निरात्यते । शिशिरमित्यग्राह
 शशेरुपधाया इति । शश प्लुतगतावित्यस्मान् किरचि उभाभूतस्याकारस्य स्याने
 विकास्ये' इति मेदिनी । नञि व्यथेः । व्यथ भयसंचलनयोः । किलेः । किल स्वैयक्री-
 डनयोः, अस्मादिपच् घातोर्बुंगागमश्च । 'कित्विपः पापरागयोः । अपराधेऽग्नि' इति मेदिनी ।
 इपिमदि । इपु इच्छायाम्, मदी हर्षे, मुद हर्षे, खिद दैन्ये, छिदिर् द्वैधोकरणे,
 भिदिर् विदारणे, मन्दि स्तुत्यादौ, चदि आज्ञादने, तिमि आर्द्राभावे, मिह सेचने, मुह
 वैचित्ये, मुच्छ मोक्षणे, रुच दीप्तौ, रुधिर आवरणे, वन्ध बन्धने, शुप शोपणे ।
 इपिरोऽग्निरिति । आहार इत्यन्ये । 'छिदिः पापके रज्जौ करवाने परश्चत्रे' इति
 मेदिनी । 'मन्दिरं नगरेजारे कञ्चोवं ना मन्त्रालये' इति मेदिनी । 'चन्दिराजनेकपे
 चन्द्रे' इति च । 'तिमिरं घ्नान्ते नेत्रामयान्तरे' इति । 'मिहिरः सूर्यबुद्धयोः' इति
 मेदिनी । 'मुहिरः कामिभूतयोः' इति च 'मुन्दर' रुचिरं चारु इत्यमरः । 'रुधिरोऽङ्गा-
 रके पुंस्ति कञ्चोवं तु कुङ्कुमावृजाः' इति मेदिनी । वधिरः श्रोत्रेन्द्रियरहितः 'शुपिरं
 विवरं विलम्' इत्यमरः । अशोः । अश भोजने । अजिर । अज गतौ, शश
 प्लुतगतौ, षा गतिनिवृत्तौ, स्कायो वृद्धौ, खद हितायाम् । अजिरमिति ।
 दशपादोवृत्तौ तु नत्रपुंसस्य ज्योतेः ऋचणलोपो निरात्यते इत्युक्तं तदपि प्राश्यम् ।
 'वाशु द्रुतमजिरं प्रत्नमोडयम्' इत्यादौ न ज्योतौत्यजिर इत्यस्यानुपुणत्वान् ।

अव्यवत् श्रय मोचने, उपधाया इत्वं रेफलोपः । प्रत्ययरेफस्य लत्वम् । शिथिलम् ।
 घ्रास्फाय्योऽष्टिलोपः । स्थिरं निश्चलम् । स्फिरं प्रभूतम् । तिष्ठतेर्बुक् ह्रस्वत्वं च स्यविरः ।
 खदिरः बाहुलकाच्छीडो बुक् ह्रस्वत्वं च । शिविरम् । ५४ सलिकल्यनिमहिभडिभण्डि-
 शण्डिपिडितुण्डिकुतिभूभ्य इलच् । सलति गच्छति निम्नमिति सलिलम् । कलिलम् ।
 अनिलः । महिला । पृषोदरादित्वान्महेलापि । भड इति सौत्रो घातुः । 'भडिलौ शूरसेवकौ' ।
 भणिलो दूतः कल्याणं च । शण्डिलो मुनिः । पिण्डिलो गणकः । तुण्डिलो मुखरः । कोकिलः ।
 भविलो भव्यः । बाहुलकात्कुटिलः । ५५ कमेः पश्च । कपिलः ५६ गुणादिभ्यः

इत्वं निपात्यते । शिशिर इति रूपम् । शिथिलशब्दे आह श्रथधातोः किरचि उपधाया
 इत्त्वमित्यादिना । प्रत्ययस्यस्य रेफस्य लत्वम् । शिथिलमिति रूपम् । स्थिरस्फिरशब्दयो-
 राह घ्रास्फाय्योरिति । स्थविरशब्दे आह तिष्ठतेरिति । तिष्ठतेः किरचि तत्संनियोगेन
 घातोर्बुक्, आकारस्य ह्रस्वश्च निपात्यत इत्यर्थः । खदिरो वृक्षभेदः । शिविरशब्दं साधयति
 शीङ् इति । शीङ् स्वप्ने इत्यस्मात् किरचि प्रकृतेर्बुक्, ईकारस्य ह्रस्वत्वं च निपात्यते ।
 शिविरमिति रूपम् । सलिकल्यनिमहि । पल गतौ, कल संख्याने, अन प्राणने, मह
 पूजायाम्, भडि परिभाषणे, भडि कल्याणे, घडि रुजायाम्, पिडि संधाते, तुडि तोडने, कुकं
 आदाने, भू सत्तायाम् । सलिलमिति । सलतीति सलिलमिति । निम्नप्रदेशमिति शेषः ।
 जलस्य निम्नगत्वादिति भावः । 'सलिलं कमलं जलम्' इत्यमरः । कलिलमिति ।
 'कलिलं गहनं समे' इत्यमरः अनिलो वायुः । महिलेति । पूज्येत्यर्थः । ननु
 कथं महेलेति इलचि महिला इत्यस्य साधनादित्यत आह पृषोदरादित्वादिति ।
 इकारस्य गुण इति भावः । तथा च श्रीहर्षः 'परमहेलारतोऽप्यपारदारिकः' इति
 प्रायुङ्क्त । परस्य महेला स्त्री तस्यां रतोऽपि अपारदारिक इति विरोधाभासालङ्कारः ।
 परमा उत्कृष्टा हेला क्रीडा तस्यां रत इति विरोधपरिहारः । कुट कौटिल्ये इत्य-
 स्यानुपादानादाह बाहुलकादिति । कमेः पश्च । कमु कान्तावित्यस्माद इलच्

अङ्गणमिति । अङ्गैर्ल्युटि अनादेशः । नकारस्य बाहुलकाद् गत्वमित्येके । अन्ये तु अन्त्य-
 मेवेच्छन्ति 'अजिरं प्राङ्गणे काये विषये ददुरेनिले' इति मेदिनी । शिशिरो ना हिमे च स्त्री
 त्वतुभेदे जडे त्रिपु' इति च । विश्वकोशस्थमाह । शिशिरं स्यादिति । खदिरो वृक्षभेदः ।
 'खदिरो शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' इति मेदिनी । शिविरमिति । शेरतेऽस्मिन् राज-
 बलानि, 'निवेशः शिविरं शण्डे' इत्यमरः । सलिकलि । पल गतौ, कल संख्याने, अन
 प्राणने, मह पूजायाम्, भडि परिभाषणे, भडि कल्याणे सुखे च, घडि रुजायाम्, पिडिः संधाते,
 तुडि तोडने, कुक आदाने, भू, सत्तायाम् कुट कौटिल्ये । कलिल इति । मिश्रो गहनश्च ।
 'कलिलं गहनं समम्' इत्यमरः । महिलेति । 'महिला फलिनीस्त्रियोः' इति मेदिनी ।
 'प्रियङ्गुः फलिनी फली' इत्यमरः । पृषोदरेति । तथा च दमयन्तीकाव्ये प्रयोगः
 'परमहेलारतोऽप्यपारदारिकः' इति परस्य महेला स्त्री, अथ च परमा उत्कृष्टा

कित् । गुपिलो राजा । तिजिलो निशाकरः । गुहिलं वनम् । ५७ मिथिलादयश्च । मय्यन्तेऽत्र रिपवो मिथिला नगरी । पथिलः, पथिकः । ५८ पतिकठिकुठिगडिगुडिदं-
शिभ्य एरक् । पतेरः पक्षी गन्ता च । कठेरः कृच्छ्रजीवो । कुठेरः पर्णाशः । बाहुल-
कान्मुम् । गढेरो मेघः । गुढेरो गुणकः । दंशेरो हिंस्रः । ५९ कुम्बेर्नलोपश्च ।
कुवेरः । ६० शदेस्त च । शतेरः शत्रुः । ६१ मूलेरादयः । एरगन्ता
निपात्यन्ते । मूलेरो जटा । गुधेरो गोप्ता । गुहेरो लोहपातकः । मुहेरो
मूर्खः । ६२ कवेरोतच् पश्च । कपोतः पक्षी । ६३ भातेर्द्वतुः । भातीति

स्यात्, तत्संनियोगेन घातोः पकारः अन्तादेशो भवति । कपिल इति रूपम् । 'कपिला
रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां ह्यो वर्णभेदे ज्विलङ्गकम् ॥ नानले
वासुदेवं च मुनिभेदे च कुक्कुरे ।' इति मेदिनी । गुपादिभ्यः कित् । गुप् रक्षणे, तिज
निशाने, गुह संवरणे, एभ्य इलच्, स च कित् । कित्त्वात् लघूपवगुणः । गुपिलः तिजिलः
गुहिलः । मिथिलादयश्च । मिथिलादय इलच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । मिथिला इत्यत्र मन्थ
विलोडने इत्यस्माद् इलच् तस्य कित्त्वाद् अनुनासिकलोपोऽकारस्य इकारो निपात्यते ।
पथे गतावित्यस्मात्पथिल इति रूपम् । पतिकठिकुठि । पल् गतौ, कठ कृच्छ्रजीवने,
कुठि कृच्छ्रजीवने, गुड सेचने, गुड रक्षायाम्, दंश दशने, एपां द्वाद्वात्पञ्चमी । एभ्य एरक्
स्यात् । पतेरः, कठेरः, कुठेरः । ननु कुठिघातोरिदित्त्वाद् 'इदितो नुम्यातोः' इति नुम्
स्यादत आह बाहुलकादिति । कुम्बेर्नलोपश्च । कुब् आच्छादने इत्यस्माद् एरक् ।
कुवेर इति रूपम् । शदेस्त च । शदल् शातने इत्यस्माद् एरक् स्यात्, तकारध्वान्तादेशः ।
शतेर इति रूपम् । मूलेरादयः । एरगन्ता निपात्यन्ते । मूलेर इति । मूल प्रति-
ष्ठायामित्यस्मादेरक् । गुधेर इति । गुध परिवेष्टने । गुहेर इति । गुह संवरणे ।
मुहेर इति । मुह वैचित्ये । कवेरोतच् पश्च । कवेरोतच् पश्चेति द्वेदः ।

हेला क्रीडा तत्र रत इत्यर्थः । कमेः । कमु कान्ती । अस्मादिलच् पश्चान्तादेशः । 'कपिला
रेणुकायां च शिशपागोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां ह्यो वर्णभेदे ज्विलङ्गकम् । ना नले
वासुदेवं च मुनिभेदे च कुक्कुरे' इति मेदिनी । रेणुकेह लताविशेषः । 'हरेणु रेणुका कुन्ती
कपिला भस्मगन्विनी' इत्यमरात् । गुपादिभ्यः । गुप् रक्षणे, तिज निशाने, गुह संवरणे ।
मिथिलादयश्च । मथे विलोडने । अकारस्वेत्वं निपातनात् । पथे गतौ । पतिकठि ।
पल् गतौ, कठ कृच्छ्रजीवने, कुठि च, गड सेचने, गुड रक्षायाम्, दंश दशने । कुठिघातो-
रिदित्त्वाद् नुमि प्राप्ते आह बाहुलकादिति । कुम्बे । कुब् आच्छादने । अन्येषामेदस्य
कुम्बतीति कुवेरः । 'कुवेरस्यभ्यकसत्तः' । शदेः । शदल् शातने । मूलेरा । मूल
प्रतिष्ठायाम्, गुध परिवेष्टने, गुह संवरणे, मुह वैचित्ये । कवेः । कवृ वर्णे । 'कपातः
स्याच्चित्रकण्ठे पारावतविहङ्गयाः' इति मेदिनी । 'कपोतः पञ्जिमात्रेऽपि' इति त्रिकाण्डशेषः ।
अत्र ओतचक्षित्वं प्रामादिकम् । 'यत्कपोतः पदमग्नौ कृणोति,' 'देवाः कपोत इषितो
यदिच्छन्' इत्यादौ सर्वत्र प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तस्यैव पञ्जमानत्वादित्याहुः । भातेः ।

भवान् ६४ कटिचकिभ्यामोरन् । कठोरः । चकोरः । ६५ किशोरादयश्च ।
 किपूर्वस्य शृणातेष्टिलोपः किमोज्ज्वलोपः । किशोरोज्ज्वलावः । सहोरः साधुः । ६६
 कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्यः कोलच् । कपीति निर्देशान्नलोपः । कपोलः ।
 गडोलगण्डोलौ गुडकपर्यायौ । कटोलः कटुः । पटोलः । ६७ मीनातेरुरन्
 मयूरः । ६८ स्यन्दः संप्रसारणं च । सिन्दूरम् । ६९ सितनिगमिमसि-
 सच्यविधाव्क्रशिभ्यस्तुन् । सिनोतीति सेतुः । 'तितुन्—' (सू० ३१६३)

कटु वणं इत्यस्माद् ओतच् स्यात् पकारश्चान्तादेशः । कपोतः पक्षिविशेषः 'कपोतः स्याच्चित्र-
 कण्ठे पारावतविहङ्गयोः' इति मेदिनी । भातेर्द्वतुः । भातेरिति भा दीप्तावित्यस्य शित्पा
 निर्देशः । भवानिति । सर्वनामशब्दोऽयम् । कटिचकिभ्यामोरन् । कठ कृच्छ्रजीवने,
 चक तृप्ता, आभ्यामोरन् प्रत्ययः स्यात् । कठोरः चकोर इति रूपम् । किशोरादयश्च ।
 एते ओरन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । किपूर्वस्येति । किपूर्वस्य शृ हिंसायामिति धातोरोरन् ।
 तस्मिन्परे शृणातेः टिलोपः किशब्दान्तस्य मकारस्य लोपश्च निपात्यत इत्यर्थः । सहोर
 इति । पह मर्पणे इत्यस्मान्निपातनम् । कपिगडि । कपि चलने, गड सेचने, गडि वदनै-
 कदेशे, कटे वर्षावरणयोः, पट गतौ, एपां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः कोलच्प्रत्ययो भवति ।
 कपोलः गडोलः गण्डोलः कटोलः पटोलः । ननु कपि चलन इत्यस्य इदित्वान्नुम्स्यादित्यत
 आह कपीति निर्देशादिति । कम्पीति निर्देशे कर्तव्ये नलोपकरणपूर्वकं निर्देशः नलोपवि-
 वन्धाय भवतीति भावः । मीनातेरुरन् । गुणे अयादेशे मयूर इति रूपम् । स्यन्देः
 संप्रसारणं च । स्यन्दु प्रस्रवण इत्यस्माद् ऊरन्प्रत्ययो भवति, प्रकृतिभूतस्य स्यन्दु
 इत्यस्य संप्रसारणं च भवति । सिन्दूरमिति रूपम् । 'सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्
 सिन्दूरं रक्तचूर्णकं' इति मेदिनी । सितनिगमि । पिब् वन्वने, तनु विस्तारे,
 गम्लु गतौ, मसी परिणामे, सच समवाये, अव रक्षणे, डु धाव् धारणपोषणयोः,
 कुश आक्रोशे, एपां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यस्तुन् प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । सेतुः । ननु इडागमः

भा दीप्ता । भवानिति सर्वनामशब्दोऽयम् । कटि । कठ कृच्छ्रजीवने, चक तृप्ता । कठोरः
 कठिनः पूर्णश्च । 'कठोरताराविपलाब्धनच्छविः' इति माघः । चकोरः पक्षिभेदः । किशोरा ।
 शृ हिंसायाम् । पह मर्पणे । 'किशोरोज्ज्वलस्य शावके तैलपण्योपवौ च रस्यात्तरुणावस्थ-
 सूर्ययोः' इति मेदिनी । कपिगडि । कपि चलने, गड सेचने, गडि वदनैकदेशे, कटे वर्षा-
 वरणयोः, पट गतौ । कपोल इति । केचित्तु सूत्रे कडि पठन्ति । कडि मदे । कण्डोलश्च-
 ण्डालः । 'चण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी' इत्यमरः । पटोल इति । पटोलं
 वल्लभेदे नौपधौ ज्यौत्स्न्यां तु योपिति' इति मेदिनी । कल्ल शब्दे । बाहुलकादतोऽप्योलच् ।
 'कल्लोलः पुंसि हर्षे स्यान्महत्सूमिषु वारिणः' इति मेदिनीः । स्यन्दे । स्यन्दु प्रस्रवणे ।
 'सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचूर्णकं' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । सितनि । पिब् वन्वने
 तनु विस्तारे, गम्लु गतौ, मसी परिणामे, पच सेचने, अव रक्षणादौ, डुवाव् धारणपोष-
 णयोः, कुश आक्रोशे । 'सितुर्नालौ कुमारके' इति मेदिनी । 'सितुरालौ त्रियां पुमान्'

इति नेट् । तन्तुः । मस्तु दधिमण्डम् । सच्यत इति सक्तुः । अर्धं चादिः । 'ज्वरत्वर-'
(सू० २६५४) इत्यूठ । तत्र विडतीत्यनुवर्तनं इति मते तु बाहुलकात् । आनुविडालः । वानुः ।
क्रोष्टा । ७० पः किञ्च । विवतीति 'पितुर्वहौ दिवाकरे' । ७१ अर्तेश्च तु । अर्तस्तुः स्यात्
स च कित् । 'ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः' । ७२ कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च । एभ्यस्तुः
स्यात् । 'कन्तुः कन्दर्पचित्तयोः' । मन्तुरपरावः । जन्तुः प्राणाः । 'गातुः पुंस्कोकिले भृङ्गे
गन्धर्वे गायनेऽपि च' । नातुरादित्यः । 'यानुरध्वगकालयोः' । रत्नसि क्लीवम् ।
हेतुः कारणम् । ७३ चायः किः । 'केतुर्ग्रहपातकयोः' । ७३ आप्नोतेह्रस्वश्च ।
अप्तुः शरीरम् । ७५ वसेस्तुन् । वस्तु । ७६ अगारे णिच्च । 'वैशमन्वास्तुर-

स्यादित्यत आह तितुत्रेति नेडिति । अव रत्न इत्यस्मात्तुनि आह ज्वरेत्त्वरेत्यूठिति ।
अव तु इति स्थिते वकारस्य संप्रसारणे उकारे गुणे आनुरिति रूपम् । मतान्तरे गाह बाहु-
लकादिति । क्रोष्टुशब्दात्सुप्रत्यये कृञ्चक्रोष्टुः इत्यस्य प्रवृत्तेराह क्रोष्टेति । पः किञ्च ।
पितुरिति । तुनः कित्वादित्त्वम् । अर्तेश्च तु । ऋ गतौ । तुनि प्रकृते तुविधानं स्वरार्थम् ।
कमिमनिजनि । कमु कान्तौ, मन ज्ञाने, जनी प्रादुर्भावे, गै शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे,
हि गतौ, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यस्तुप्रत्ययः स्यात् । तन्तुः मन्तुः जन्तुः गातुः भानुः यातुः
हेतुरिति । कन्तुरिति पूर्वोक्तेन 'अजिहृशि-' इत्यादिनूयेण कुप्रत्ययनृकोनिगतात्तात्सिद्धे पुनरु-
क्त्युत्पत्तिवैचित्र्याय । चायः किः । चायू पूजानिशामनयोरित्यस्मात् तुप्रत्ययः, प्रकृतेः
किरादेशश्च । गुणे केतुरिति रूपम् । आप्नोतेह्रस्वश्च । आप्त्य व्याप्तावित्यस्मात् तुप्रत्ययः,
प्रकृतेह्रस्वश्च भवति । अप्तुः शरीरमिति । वसेस्तुन् । वस निवास इत्यस्मात्तुन्
स्यात् । वस्तु । अगारे णिच्च । अगारे वाचे वसधातोर्जायमानस्तुन्प्रत्ययो

इत्यमरः । 'सूत्राणि नरि तन्तवः' इत्यमरः । 'मण्डं दधिमवं मस्तु' इति च । 'वानुर्ना नेन्द्रिये
त्रिषु । शब्दयोनिमहाभूततद्गुणेषु रसादिषु । मनःशिलादौ श्लेष्मादौ विरोपादगैरिकेऽस्मिन् च'
इति मेदिनी । 'श्लेष्मादिरत्तरक्तादिमहाभूतानि तद्गुणाः । इन्द्रियाण्यश्मविकृतिः शब्द-
योनिश्च धातवः' इत्यमरः । पः किञ्च । पा पाने अस्मात्तुन् स च कित् । कित्वाद्
'पुमास्या-' इतीत्त्वम् । अर्तेश्च तु । ऋ गतौ । तुनि प्रकृते अन्तोऽन्तायं तुः
क्रियते । 'ऋतुना यजं य ऋतुर्जनोनाम्' इत्यादि । 'ऋतुर्वर्षादियदन्तु च । आतवे
मांसि च पुमान्' इति मेदिनी । 'ऋतुः स्त्रीकुनुमेऽपि च' इत्यमरः । कमिमनि ।
कमु कान्तौ, मन ज्ञाने, जनी प्रादुर्भावे, गै शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे, हि गतौ
च । कमिग्रहणं प्रपञ्चायम् । 'अजिहृशि-' इत्यादिना कुप्रत्यये तुकि निष्ठत्वात् ।
मन्तुरिति । 'मन्तुः पुंस्त्वपरायेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' इति मेदिनी । गातुर्ना कोकिले
भृङ्गे गन्धर्वे त्रिषु रोपणे' इति मेदिनी । 'भानुर्ना किरणे नूये' इति मेदिनी । चायः
किः । चायू पूजानिशामनयोः । अस्मात्तुवातोः किरादेशश्च । 'केतुर्नास्त्वगताका-
विग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' इति मेदिनी । आप्नोतेः । आप्त्य व्याप्ता । अप्तुः शरीर-

त्रियाम् । ७७ कृञः कतुः । ऋतुयंज्ञः । ७८ एधिवह्योश्चतुः । एधतुः पुत्पः । वहतुर-
नङ्वान् । ७९ जीवेरातुः । 'जीवानुरत्रियां भक्ते जीविते जीवनौषवे' । ८० आतृकन्वृ-
द्धिश्च । जीवेरित्येव । 'जैवातृकस्त्विन्दुनिपगायुष्मत्सु कृषीवले' । ८१ कृपिचमितनिधनि-
सर्जिखर्जिन्य ऊः । 'कर्पूः पुंसि करोपान्नौ कर्पून्तर्धा त्रियां मत' । चमूः । तनूः । वनूः
शक्रम् । सर्जं सज्जते, सर्ज्वर्णिक् । खर्जं व्ययने, खलूः पामा । ८२ मृजेर्गुणश्च । मर्जुः शुद्धि-
कृत् । ८३ वहो धश्च । 'वधूर्जायास्तुपात्रीपु' । ८४ कपेश्छश्च । कच्छूः पामा ।

णिङ्भवतीत्यर्थः । णित्वादुपधावृद्धिः । कृञः कतुः । हु कृञ् करणे इति घातोः कतुप्रत्ययो
भवति । तस्य कित्वाद् गुणाभावे यणादेशे च ऋरुरिति रूपम् । एधिवह्योश्चतुः । एध वृद्धौ,
वह प्रापणे, आन्यां चतुः स्यात् । एधतुः वहतुः । जीवेरातुः । जीव प्राणने, अस्मादातु-
प्रत्ययः । जीवानुः । आतृकन्वृद्धिश्च । जीवेरित्यनुवर्तते । जीव प्राणने इत्यस्मादातृकनुप्र-
त्ययो भवति, प्रकृतेरिहो वृद्धिश्च भवति । जैवातृक इति रूपम् । कृपिचमितनि । कृप
विलेखने, चमु अदने, तनु विस्तारे, घन घान्ये, सज विसर्गे इत्यस्य न ग्रहणं तस्य इका निर्दे-
शेऽपि इकः कित्वाद् गुणाभावे सजीत्येव निर्देष्टव्यत्वात्, किंतु सर्जं सज्जते इत्यस्य ग्रहणम्,
खर्जं व्ययने, एपां द्वन्द्वात्पञ्चमी । रमसकोशमाह कर्पूः पुंसि करोपान्नौ कर्पून्तर्धा
त्रियां मतेति । 'कर्पूः पुमान्करोपान्नौ' इति मेदिनी । चमूः सेना । तनूरिति ।
'त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । मृजेर्गुणश्च । मृजेवृद्धिः इति वृद्धयभावः, ऊप्रत्यय-
संनियोगेन गुणो विधीयते । मर्जूरिति रूपम् । वहो धश्च । वह प्रापण
इत्यस्माद्रूपप्रत्ययः तत्संनियोगेन घातोर्धकारः अन्तादेशश्च । वधूरिति । 'वधूः स्तुपा
नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्गनामु च' इति विश्वः । कपेश्छश्च । कप हिंसायाम्,

मिति । अभिलपितार्थश्चाप्तव्यत्वात् । अतएव यागविशेषवाचकस्याऽभोर्यामशब्दस्याभिलपि-
तार्थप्रापक इत्यवयवार्थमाहुः । वसेः । वस निवासे । कृञः । हु कृञ् करणे । ऋतोः
कित्वाद् गुणाभावे यणादेशः । 'ऋतुयंज्ञे मुनौ पुंसि' इति मेदिनी । एधिवह्योश्चतुः ।
एध वृद्धौ, वह प्रापणे कित्वादन्तोदात्तः । 'स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व' 'वहतुः पथिके वृषभे
पुमान्' इति मेदिनी । जीवेः । जीव प्राणवारणे । आतृकम् । 'जैवातृकः पुमान् सोमे
कृपकायुष्मतोत्रिपु' इति मेदिनी । कृपिचमि । कृप विलेखने, चमु अदने, तनु विस्तारे, घन
घान्ये । रमसकोशस्यमाह । कर्पूः पुंसीत्यादि । 'कर्पूः पुमान् करोपान्नौ त्रियां कुल्यात्य-
खातयोः' इति मेदिनी । 'चमूः सेनाविशेषे च सेनाप्रात्रे च योषिति' इति मेदिनी 'स्त्रियां
मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । 'सर्ज्वर्णिजि विद्युति । त्रियां स्वर्गे विधौ रुद्धे' इति मेदिनी ।
'खर्जुः कीटान्तरे वृत्तौ', 'खर्जूरोपादपे कण्ड्वाम्' इति च । मृजेः । मृजू शुद्धौ । अस्माद्रू-
स्यादृढ्यपवाते गुणश्च । 'मर्जुः स्त्री मुद्धौ घावकेऽपि च' इति मेदिनी । वहो धश्च ।
वह प्रापणे । 'वधूः स्तुपा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्गनामु च' इति विश्वः । 'पृक्का महिल्ला च
वधूः' इति त्रिकाण्डशेषः । कपेश्छश्च । कपशिषेति दण्डके हिंसायांऽस्माद्रूः स्याच्छब्दान्तादेशः ।

८५ णित्कसिपद्यर्तेः । कासूः शक्तिः । पादूश्चरणधारिणी । भारूः पिङ्गलः ।
 ८६ अणो डश्च । आङ्गर्जलप्लवद्रव्यम् । ८७ नवि लम्बेर्नलोपश्च ।
 'तुम्यलावूरुमे सभे' इत्यमरः । ८८ के श्र एरङ् चास्य । कश्चदे उपपदे
 शृणान्तेरुः स्यात् । एरङादेशः । 'कशेहस्तृणकन्दे स्त्री' बाहुलकादुपत्यये
 करोरुः । क्लीवे पुंसि च । ८९ त्रौ दुट् च । तस्तेरुः स्यात्तस्य दुट् । 'तर्दुः
 स्यादाहस्तकः' । ९० दरिद्रातेर्यालोपश्च । इश्च आश्च यौ, तयोर्लोपः । दद्रुः

अस्माद्गुप्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन छकारश्चान्तादेशः । कच्छूरिति रूपम् । 'कच्छूवां तु पाम
 पामा विचचिका' इत्यमरः । णित्कसिपद्यर्तेः । कस गतौ, पद गतौ, ऋ गतौ, एपां समा-
 हारद्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्य ऊप्रत्ययः स्यात्, स च णिद् भवति । णित्कार्यं प्रवर्तयतीत्यर्थः ।
 कासूः शक्तिरिति । 'कासूविकलवाचि स्यात्' इति मेदिनीकारः । अणो डश्च । अण
 शब्दे अस्माद्ः स्यात्, स च णित् प्रकृतेर्डकारश्चान्तादेशो भवतीत्यर्थः । आङ्गरिति रूपम् ।
 नवि लम्बेर्नलोपश्च । अवलंसनार्थकाद् लविधातोः नवि उपपदे ऊप्रत्ययो भवति, स च
 णित्, धातोरिदित्वाद् लव्यस्य नकारस्य लोपश्च भवतीत्यर्थः । न लम्बते नावर्त्तसते जले इत्य-
 र्थेन ऊप्रत्ययेऽनुनासिकलोपे च 'अत उपवायाः' इत्यनेनोपवावृद्धौ अलावूरिति रूपम् ।
 के श्र एरङ् चास्य । शृ हिंसायामित्यस्य श्र इति पञ्चम्यन्तम् । शेषं स्पष्टम् । करोरुति
 कथम् ? ऊप्रत्ययस्यैवानुशासनादित्यत आह बाहुलकादिति । त्रौ दुट् च । तु प्लवनतरण-
 योरित्यस्माद् ऊप्रत्ययः दुडागमश्च । अयं चागमः प्रत्ययस्य । नन्वेवं प्रत्ययस्य बलादित्वाद्
 ग्राधघातुकत्वाच्च इडागमो दुर्वार इति वाच्यम् 'नेड्वशि कृति' इति निषेधात् । केचित्तु त्रौ
 दुक्चेति पठित्वा ऊप्रत्ययसंनियोगेन प्रकृतेर्दुंगागममाहुः । तेषां यद्यपि इडागमाभावः
 सिद्धः, तथापि इगन्तत्वाभावादङ्गस्य गुणो न स्यात् । नच 'पुगन्त-' इति गुणो
 भवित्यतीति वाच्यम्, तृधातोः ऋकारान्तत्वेन लघूपवत्त्वाभावात् । यदि कथंचिदेतन्मते
 आग्रहस्तर्हि दुक् चैत्यत्र चकारो दुगागमात्पूर्वं यत्कार्यं, भवितव्यं तदपि
 भवतीति बोधनार्थमिति क्लिष्टकल्पनं शरणम् । दरिद्रातेर्यालोपश्च । ददिद्रा
 दुर्गतादित्यस्माद्गुप्रत्ययः, यालोपश्च भवतीत्यर्थः । यालोपः इत्येतद्विबुधोति
 'कच्छूवां तु पाम पामा विचचिका' इत्यमरः । णित्कसि । कस गतौ, पदगतौ, ऋ गतौ ।
 'कासूविकलवाचि स्यात्तथा शक्त्यायुषे स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'कासूः शक्त्यायुषे
 रजि । बुद्धौ विकलवाचि स्यात्' इति हेमचन्द्रः । अणो डश्च । अण दण्डके
 शब्दार्थः । अस्माद्ः स्यात्स च णिद् द्यन्तादेशः । नवि लम्बेः । लवि अव-
 र्त्तसने । न लम्बते जले इत्यलावूः । के श्र । शृ हिंसायाम् । त्रौ दुट् च । तु
 प्लवनतरणयोः । तर्दूरिति । 'नेड्वशि-' इति नेट् । वरमनादाविति परिगणनं तु बाहुल-
 काद्व्याप्रीयते इत्याहुः । केचित्तु इडभावाय 'त्रौ दुक् च' इति पठित्वा धातोर्दुंगागममाहुः ।
 तेषां तु धातोर्दुणो दुर्लभः । दुगागमात्पूर्वं यत्प्राप्तं तदपि भवतीत्येवं चकारबलेन

कुष्ठप्रभेदः ६१ नृतिशृङ्घ्योः कूः । नृत्तन्तकः । शृङ्गुर्यान्म । ६२ ऋतेरम् च । ऋतिः सौत्रो घातुः । ततः कूरमागमश्च । रन्तूर्देवनदी सत्यवाक् च । ६३ अन्दूहम्भूजम्भूकफेलू-
कर्कन्धूदिधिपूः । एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्दूर्वन्धनम् । हभी ग्रन्थे, निपातनान्नुम् ।
हम्भूः अनुस्वाराभावोऽपि निपातनादित्येके, हम्भूः । जनेर्बुक् जम्भूः । जमु अदने, इत्यस्ये-
त्येके । बाहुलकाद्घ्रस्वोऽपि, जम्भुः । कफं लाति कफेलूः श्लेष्मातकः । निपातनादेत्वम् ।
ककं दधाति कर्कन्धूर्वदरो, निपातनान्नुम् । दिवि धैर्यं स्यति त्यजतीति दिविपूः ।

इश्च आश्चेति । या औ इत्यत्र वृद्धौ यौ, तयोर्लोप इत्यर्थः । नृतिशृङ्घ्योः कूः । नृती
गात्रविशेषे, शृष्टु हितायाम्, आभ्यां कूप्रत्ययः स्यात् । ऋतेरम् च । ऋतिः सौत्रो घातुः ।
तस्मात्कूप्रत्ययः स्यात्, प्रकृतेरमागमश्चेत्यर्थः । ऋतू इति स्थिते अमागमे ऋकारात्परे सति
ऋकारस्य यणि च रन्तूरिति रूपम् । अन्दूहम्भूजम्भू । अदि वन्धने, हभी ग्रन्थे ईदित्, जन
जनने, ला आदाने कफपूर्वः, डु घाब् धारणपोषणयोः कर्कपूर्वः, पोऽन्तकर्मणि
दिविपूर्वः, एषां समाहारद्वन्द्वात्प्रथमा । एते कूप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अदिवातोर्-
दित्वान्नुम् । हभीवातोरीदित्वात् कथं नुमित्यत्राह निपातनान्नुमिति । केचिद्
हम्भूरिति पठन्ति, तन्मतेऽनुस्वाराभावोऽपि निपातसाध्य इत्याह अनुस्वाराभाव
इति । जनवातोराह जनेर्बुगिति । बुगागमोऽपि कूप्रत्ययसंनियोगेन विवक्ष्यत
इत्यर्थः । ततश्चानुस्वारे परसवर्णे मकारे जम्भूरिति रूपम् । ननु कथं जम्भुशब्द

व्याख्याय वा गुणः सावनीयः दरिद्रातेः । दरिद्रा दुर्गतौ । इश्च आश्चेति । भोजदेवस्तु
यालाप इति रेफादिकं पदं छित्त्वा द्वेधा व्याख्यातवान् । रिश्च आश्चेति व्याख्याने दद्रूः । रश्च
इश्च आश्चेति व्याख्याने तु 'अन्त्यवावेऽन्यसदेशस्य' इति द्वितीयस्यैव रेफस्य लोपाद्दूररिति ।
मृगव्यादित्वात्कूप्रत्यये । 'दद्रु' रित्यन्ये । 'दद्रु' णो दद्रुरोणी स्यात् इत्यमरः । इत्थं चत्वारि
रूपाणि । नृति । नृती गात्रविशेषे, शृष्टु शब्दकुत्सायाम् । अन्दूहम्भू । अदि वन्धने । नृति-
शृङ्घ्योः कूः इत्यत्रादिग्रहणं न कृतं वैचित्र्यायमित्याहुः । ला आदाने कफपूर्वः । डुवाब्
धारणादौ कर्कपूर्वः । पोऽन्तकर्मणि दिविपूर्वः पत्वं च । अन्दूहवन्धनमिति । 'अन्दूः स्त्रियां
स्यान्निगडे प्रभेदे भूपणस्य च' इति मेदिनी । 'अन्दुको हस्तिनि गदे' इत्यमरः । संज्ञायां
कन् । 'किञ्चणः' इति ह्रस्वः । केचित्तु अम गतौ अत्य दुक्, अन्दूद्विरिति व्याचष्टुः ।
हभी ग्रन्थ इति । तुदादिरयम् । हमतोति हम्भूः संदर्भकर्तव्यर्थः । कथक इत्यन्ये । कैयट-
मतानुरोधेनास्य रूपाणि ह्रस्वदित्युक्तम् । भाववाच्यस्तु दृढशब्दे उपपदे भुवः कूप्रत्यय
उपपदस्य दृढादेशो निपात्यते । यद्वा दृढार्थकं दृढिति नान्तमव्ययमुपपदम् । हम्भूस्तु
सर्पः कपिवैति व्याख्याय 'हन्कर-' इति यणि वर्षामूवद्रूपमस्येत्याहुः । ह्रस्वोऽपीति ।
अत एव विक्रमादित्येनोक्तं 'तस्या जम्बोः फलरसो नदीभूय प्रवर्तते' इति । केचित्तु
'परिणतजम्भुफलोपमोगृह्ण' इति भारविप्रयोगं ह्रस्वान्तत्वे सावकत्वेनोदाजहृस्तत्र,
'इको ह्रस्वो डय-' इत्युत्तरपदाधिकारस्य ह्रस्वविवायकसूत्रेण गतार्थत्वाद् । दिधि-

पुनर्भूः केचित्तु 'अन्धहम्फूजम्बुकम्बू' इति पठन्ति । 'दम्फ उल्लेशे' दम्फूः संप्रजातिः । 'कमेर्बुक्' कम्बूः परद्रव्यापहारी । ६४ मृग्रोरुतिः । मरुत् । गरुत्पक्षः । ६५ ग्री मुट् च । गिरतेरितिस्तस्य च मुट् । गर्मुत्सुवर्णं लताविशेषश्च । ६६ हृपेरुलच् । 'हर्पुलो मृगकामिनोः' बाहुलकाच्चटतेः, चटुलं शांभनम् । ९७ ह्रस्वह्रियुपिभ्य इति । 'हरित्कुम्भि वर्णे च वृणवाजिविशेषयोः' । सरिन्नदो । रोहितमृगविशेषस्य त्रौ । युप इति सौत्रो वानुः । 'ऋश्यस्य

इत्यत्राह बाहुलकादिति । मृग्रोरुतिः । मृड् प्राणत्यागे, गृ निगरणे, आभ्यां उतिप्रत्ययः स्यात् । मरुत् । मरुतशब्दोऽप्यस्ति । तथा च विक्रमादित्यकोशः 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति एतेन 'कोऽयं वाति स दाक्षिणात्यमरुतः' इति कविराजश्लोके मरुत इत्यनुपपन्नमिति मत्वा दाक्षिणात्यपवन इति पठन्तः प्रत्युक्ताः । गरुत्मानित्यत्र 'मादुपधायाः-' इत्यनेन क्त्वाभावस्तु अस्य यवादित्वात् सिद्धः, अयवादिभ्य इति निषेवात् । ग्री मुट् च । गृ निगरणे इत्यस्माद् उतिः स्यात् तत्संनियोगेन मुडागमश्च । गर्मुदिति रूपम् । 'गर्मुत् स्त्री स्वर्णलतयोः' इति कोशादाह स्वर्णं लताविशेषश्चेति । हृपेरुलच् । हृप हृष्टौ, अस्माद् उल्लप्रत्ययः स्यात् । हर्पुल इति । लघूपधगुणः । चटुल इति रूपं साधयितुमाह बाहुलकादिति । चटतेरिति । चटे वर्णवर्णयोरेत्यस्मादित्यर्थः । ह्रस्वह्रियुपिभ्य इति । ह्रस्व हरणे, सू गतौ, रुह वीजजन्मनि, युपि एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्य इति प्रत्यय इत्यर्थः । इकारस्तकारस्येत्यंजातः परित्राणार्थः । हरिच्छब्दार्थं विवरिषु-विश्वकोशमाह हरित्कुम्भीति । 'हरिदिशि त्रियां पुंति हर्पवर्णविशेषयोः' इति मेदिनीकारः । सरिन्नदोति सुप्रसिद्धम् । रोहिच्छब्दार्थमाह मृगविशेषस्य स्त्रीति । 'रोहिन्मृग्यां लताभेदे' इति मेदिन्याम् । ननु युपवानुवांनुपाठे नापलभ्यत

मिति । केचित्तु दवातेरित्वं दित्वं पुक् च निपात्यते । दवात्यसौ दिविपूरित्याहुः । पुनर्भूरिति । 'पुनर्भूदिविपूहृडा द्विः' इत्यमरः । द्विरुडा द्विवारं विवाहितेत्यर्थः । उज्ज्वलदत्तोक्तं पाठमाह केचित्त्विति । एतच्च कैयटमाधवादिग्रन्थविरुद्धम् । अत एव 'दम्भूः स्त्री संप्रचक्रयोः' इति भान्ते मेदिनी । मृग्रोः । मृड् प्राणत्यागे, गृ निगरणे, आभ्या-मुतिरितोकारस्तकारस्येत्यंजापरित्राणार्थः । मरुदिति । प्रजादित्वादिनि मारुतोऽपि । मरुत-शब्दोऽप्यव्युत्पन्नोऽस्ति । तथा च विक्रमादित्यकोशः—'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति कोऽयं वाति स दाक्षिणात्यमरुतः' इति कविराजश्लोकेऽनुपपत्ति मत्वा दाक्षिणा-त्यपवन इति पाठं केचित्कल्पयन्त्यल्पदृश्वान इति वर्णविवेकः । गरुदिति । यवादिरयम् । तेनास्मात्वरस्य मनुषो मस्य 'शयः' इत्यनेन क्त्वं न । गरुत्मान् । गर्मुदिति । 'गर्मुत्स्व स्वर्णलतयोः' इति मेदिनी । हृपेः । हृप तुष्टौ चटतेरिति । चटे वर्णवर्णयोः । ह्रस्वो ह्रस्व हरणे, सू गतौ, रुह वीजजन्मनि । विश्वकोशस्यमाह हरिदिति । 'हरिदिशि त्रियां पुंति हर्पवर्णविशेषयोः । त्रियां स्वात्तृणे च' इति मेदिनी । ऋश्यस्येति । एतेन 'गतं रोहिद्वृतां रिरमयिषुमृश्यस्य वपुषा' इति पुष्पदन्तप्रयोगो व्याख्यातः ।

रोहित् पुरुषस्य योषित्' इति भाष्यम् । ६८ ताडेर्णिलुक् च । ताडयतीति तडित् ।
 ६९ शमेर्दः । बाहुलकादित्संज्ञा एयादेश इट् च न । 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ' ।
 शण्डः क्लीबः । १०० कमेरठः । कमठः । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे
 नपुंसकम्' इति मेदिनी । बाहुलकाज्जरठः । १०१ रमेवृद्धिश्च । रामठं
 हिङ्यु । '१०२ शमेः खः । शङ्खः । १०३ कणेष्टः । कण्ठः । १०२ कल-
 स्तृपश्च । तृपतेः कलप्रत्ययः, चात्तृकृतेः । तृपला लता । 'तृफला तु फल-

इत्यत आह युष धातुः सौत्र इति । ताडेर्णिलुक् च । तड ताडने चुरादिः । अस्मा-
 द्धातो इति प्रत्ययः स्याद् णिलुक् चेति सूत्रायः । तडिदिति । 'तडित्सौदामनी विद्युत्'
 इत्यमरः । 'जेरनिटि' इति सूत्रेणैव लोपे सिद्धेऽनेन लुग्विवानं उपवावृद्धयभावार्थम् । लोपो
 हि प्रत्ययलक्षणेन उपवावृद्धिर्भवेदेव । अत एव च भाष्यत इत्यादौ णिलोपेऽपि वृद्धिर्भवति ।
 ननु ण्यन्तस्य केवलस्य वा तडधातोः सेट्कत्वादिडागमेनैव रूपं सिद्ध्यति, इडाद्यार्धधातुकत्वेन
 णेर्लोपाभावोऽपि अनेन लुग्विवानात् । ततश्च त्रिप्रत्यय एव विधीयतामिति वाच्यम्, त्रिप्रत्यय-
 मात्रविवाने तितुत्रेति इज्जिपेधप्रसङ्गात् । तस्माद्ययोक्तमेव रमणीयम् । शमेर्दः । ननु ढ
 प्रत्यये 'डुङ्' इत्यनेन इत्संज्ञा ढकारस्य दुर्वारः । किं च आयनेयोतिसूत्रेण एयादेशश्च दुर्वारः
 किंच वलाद्यार्धधातुकत्वादिडागमश्च दुर्वारः । न च ढप्रत्ययस्य वशादिकृत्वाद् 'नेड्वशि
 कृति' इति निषेवो भविष्यतीति वाच्यम्, तस्मिन्सूत्रे नेड्वरमनादाविति परिगणितत्वात् ।
 एवं च शण्ड इति रूपमसाध्वेवेति शङ्कायामाह बाहुलकादिति । कमेरठः । कमु कान्तौ,
 अस्माद् मठप्रत्ययः स्यात् । कमठ इति रूपम् । जरठशब्दादाह बाहुलकादिति । जृ
 वयोहानावित्यस्मादूठप्रत्ययः । 'जरठा कठिने पाण्डौ कर्कशेऽप्यभिधेयवत्' इति मेदिनी ।
 रमेवृद्धिः । रमु क्रीडायामित्यस्मादूठप्रत्ययः वृद्धिश्चेत्यर्थः । रामठमिति रूपम् । शमेः खः
 शम उपशमे इत्यस्माद्धातोः खप्रत्ययः । बाहुलकादीनादेशाभावः । 'शङ्खो निवौ ललाटास्थि'
 इत्यमरः । कणेष्टः । कण निमीलने इत्यस्मात् ठप्रत्ययो भवति । कण्ठः । 'कण्ठो गले संनिवाने
 ध्वनौ मदनपादपे' इति मेदिनी । कलस्तृपश्च । तृप प्रोणन इत्यस्याद् धातोः कलप्रत्ययः ।

रोहिण्मृगां लताभेदे स्त्री नार्क, इति मेदिनी । ताडेः । तड आघाते ण्यन्तः । 'तडित्सौदामनी
 विद्युत्' इत्यमरः । शमे । शम उपशमे । बाहुलकादिति । यद्यपि 'नेड्वशि कृति'
 इत्यनेनैव इडभावस्य सिद्धत्वादिट् च नेत्येतदयुक्तं तथापि नेड्वरमनादाविति परिगणनाद्बाहुल-
 ग्रहणमात्रित्यैव इडभावोऽपि साधितः । 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीय-
 प्रकृतावपि' इति मेदिनी । क्रमेः । कमु कान्तौ । 'कमठः कच्छपे पुंसि भाण्डभेदे नपुंसकम्'
 इति मेदिनी । जरठ इति । जृ वयोहानौ 'जरठः कठिने पाण्डौ कर्कशेऽप्यभिधेयवत्' इति
 विश्वमेदिन्यौ । 'जरठः कठिने जीर्ण' इति वैजयन्तौ । रमेः । रम क्रीडायाम् । शमेः ।
 शम उपशमे । 'शङ्खो निवौ ललाटास्थि कम्बौ न स्त्री' इत्यमरः । 'शङ्खः कम्बौ
 नयोपिन्ना भालास्थिनिविभिनल्ले' इति मेदिनी । कणेः । 'कण्ठो गले संनिवाने

त्रिके । १०५ शपेर्वच । शवलः । १०६ वृपादिभ्यश्चित् । वृपलः । पल-
लम् । बाहुलकाद् गुणः । सरलः । सरलः । कमेवुक् (च)' (गण० १९६)
कम्बलः । मुस खण्डने, मुसलम् । लङ्गेवृद्धिश्च' (गण. १९७) लाङ्गलम् ।
कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् (च)' (गण १९८) कुट्मलः । कुडेरपि,
कुड्मलः । कड्मलम् । बाहुलकाद् गुणः कोमलम् । १०७ मृजेष्टिलोपश्च ।

तृपलेति रूपम् । तृपलेति रूपं साधयति चादिति । चकारः तृपवातोः समुच्चायक इति
भावः । शपेर्वच । शप ओक्रो इत्यस्मात् कलप्रत्ययो भवति । वातोः पकारस्य वकारश्चा-
न्तादेश इत्यर्थः, शवल इति रूपम् । वृपादिभ्यश्चित् । वृप सेवने, पल गतौ, इत्यादिभ्यः
कलप्रत्ययः । स च चिद्भवति । चित्त्वं स्वरार्यम् । नन्वेवमपि सरल इत्यादौ कथं गुणः,
प्रत्ययस्य कित्वादित्यत आह बाहुलकादिति । कम्बल इत्यत्र प्रक्रियामाह वृगिति ।
लङ्गेवृद्धिश्च । लङ्गि गतौ इत्यस्मात्कलप्रत्ययो भवति, प्रकृतेवृद्धिश्च । लाङ्गलमिति
रूपम् । कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्य मुट् । कुट कौटिल्ये, कथ गति-
शासनयोः, कु शब्दे, एपां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यः कलप्रत्ययो भवति, तस्य मुडागमश्च
भवतीत्यर्थः । कुट्मलमित्येव रूपम् । कुड्मलशब्दस्तर्हि असाधुरित्याशङ्क्यामाह
कुडेरपीति । बाहुलकादिति भावः । ननु कोमलमिति कथम्, कलप्रत्ययस्य कित्वेन
गुणासंभवादित्यत आह बाहुलकादिति । एवमन्येऽपि कोसलादयः शब्दाः बोध्याः
मृजेष्टिलोपश्च । कलप्रत्ययस्तत्संनियोगेन टेः ऋज इत्यस्य लोपः । मलमिति

ध्वनौ मदनपादपे' इति विश्वमेदिन्यौ । कल । तृ प्रोणने । फलत्रिके इति । 'तृपला
त्रिफला च सा' इति विश्वः । त्रिफलाशब्दसमानार्थस्तृपलाशब्द इति 'दिगोः' इति सूत्रे
रक्षितः । शपेः । शप आक्रोशे । वृपादिभ्यः । वृप सेवने, पल गतौ, च गतौ, तृ प्लवनत-
रणयोः 'शुद्धाश्वावरवर्णाश्च वृपलाश्च जघन्यजाः' इत्यमरः । 'वृपलस्तुर्यो शूद्रे' इति हेमचन्द्रः ।
'पललं तिलचूर्णं च पिके मांते नपुंसकम् । ना राजते' इति मेदिनी । फलप्रत्ययस्य कित्वा-
दाह बाहुलकादिति । 'सरलः पूतिकाण्डेनाज्योदारावरूपोऽस्त्रिपु' इति मेदिनी । 'सरला
विरलायन्ते धनायन्ते कविद्रुमाः । न शमी न च पुत्रागा अस्मिन्संसारकानने' इत्यभियुक्त-
प्रयोगः । कमेः । कमु कान्तौ । अस्माद् वृपादित्वेन कलप्रत्यये बाहुलादित्यनुपपन्न इति
बुक् 'कम्बलो नागराजे स्यात्नास्नाप्रावारयोरपि । क्रमात्पुत्तरानङ्गे सल्ले तु नपुंसकम्'
इति मेदिनी । 'मुनलं स्वादयाग्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालून्त्यानापुर्गोऽगृह्णाधिक-
योरपि' इति मेदिनी । मूयन्त्यमघशोऽप्ययमिति वर्णदेशना । मुन खण्डन इति धातोर्दन्त्यान्तेषु
मूयन्त्यान्तेषु च वेतादेशादिभिः पठितत्वात् । उज्ज्वलदन्तादयस्तु तालून्त्यमघम-
प्याहुः व्यतएव 'मुनलो मुपलोऽपि च' इति विश्वकोशे । मुयलोऽपि चेति पाठान्त-
रम् । लङ्गे । लङ्गि गतौ अस्मात्कलप्रत्यये बाहुलकादित्यनुपपन्नाद्वृद्धिरिति भावः ।
एवमन्येऽपि । मुडागमो बाहुलकादेव । कुटिकशि । कुट कौटिल्ये, कथ गतिशास-
नयोः, कु शब्दे, अस्मात्कलप्रत्यये गुणो नित्याशङ्क्याह बाहुलकादिति । 'कोमलं

मलम् । १०८ चुपेरच्चोपधायाः । चपलम् । १०९ शकिशस्योर्नित् ।
 शकलम् । शमलम् । ११० छो गुग्मस्त्वश्च । छगलः । प्रज्ञादित्वाच्छगलः ।
 १११ वमन्ताड्डः । दण्डः । रण्डा । खण्डः । मण्डः । वण्डः । द्विमहत्तः ।

रूपम् । 'मलोऽस्त्री पापविट् किट्टे कृपणे त्वनिधेयवत्' इति मेदिनी । चुपेरच्चोपधायाः ।
 चुप मन्दायां गतौ, अस्माद्धातोः कलप्रत्यये उपधाया उकारस्य वकारे चपल इति रूपम् ।
 शकिशस्योर्नित् । शक्ल शक्तौ, शम उपशमे, वाम्यां कलप्रत्ययो निच्च भवति । शकलं
 शमलमिति रूपम् । छो गुक् ह्रस्वश्च । छो छेदने, अस्मात्कलप्रत्ययः गुणागमः प्रकृतेरवय-
 वस्याकारस्य ह्रस्वश्च भवतीत्यर्थः । ननु कयं छागल इति, अनेन ह्रस्वस्य दुर्निवारत्वा-
 दित्यत आह प्रज्ञादित्वादिति । 'प्रज्ञादिभ्यश्च' इत्यणि छागल इति भवतीत्यर्थः । स्त्रायि-
 क्रोष्यं तद्धितप्रत्ययः । वमन्ताड्डः । वम् प्रत्याहारः । वमन्ताद् धातोर्दण्डप्रत्ययः स्यात् । दण्ड
 इति । दमु उपशमे अस्माड्डप्रत्ययः । नैड्वधि कृति' इति निषेवादिडागमो न । बाहुलकात्
 'इड्' इतीत्संज्ञा न । 'दण्डोऽस्त्री लघुडेऽपि स्यात्' इत्यमरः । रण्डेति । स्म
 स्त्रीडायाम् इत्यस्माड्डप्रत्ययः । 'रण्डा मूपकपण्यां च विधवायां च योषिति' इति
 मेदिनी । खण्ड इति । खनु अवधारणे । 'खण्डोऽस्त्री शकले चैकुविकारमणि-
 भेदयोः' इति कोशः । मण्ड इति । मन जान इत्यस्माड्ड प्रत्ययः । 'मण्डः पञ्चाङ्गुले

मृदुलं मृदु' बाहुलकादन्यथापि बोध्यः । तद्यथा—कुस श्लेषणे । दल्यान्तोऽयम् । वोपदेवनते तु
 तालव्यान्तोऽपि, गुणः, कोशलः कोसलो वा देशविशेषः । 'वृद्धेत्कोसला—' इति सूत्रे तु दल्यान्तं
 एव सांप्रदायिकः । संव संवन्धे शंव च । संवलं शंवलम् । 'शंवलोऽस्त्री संवलवत् कुलगाथे च
 मत्सरे' इति मेदिनी । कदि बाह्वाने नलोपः । गौरादित्वाङ्गीपि कदली । 'मन्दादालिङ्गकपूर्-
 कदलीदलसंज्ञया । विश्रमाय अमापन्नानाह्वयन्तीमिवाध्वगान्' इति काशीखण्डम् ।
 वजादेराकृतिगणत्वाद्वापि । 'कदला कदलौ पृथ्यां कदली कदले पुनः । रम्भावृक्षेऽय कदली
 पताकामृगभेदयोः । कदली विम्बिकायां च' इति मेदिनी । कुश इति सौत्रो धातुः । 'कुशलः
 शिक्षिते त्रिषु । क्षेमे न सुकृते चापि पर्याप्तौ च नपुंसके' इति मेदिनी । कमु कान्तौ । कमलं
 सलिले तात्रे जलजे व्याम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोः' इति
 विश्वमेदित्यौ । मडि भूषायाम् । 'मण्डलं परिधौ कोठे देशे द्वादशराजके' इति
 मेदिनी । 'कोठो मण्डलकं क्लीबे' इत्यमरः । विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु' इति च ।
 मृजेः । मृजू शुद्धौ । 'मलोऽस्त्री पापविट्किट्टे कृपणे त्वनिधेयवत्' इति मेदिनी ।
 चुपेः । चुप मन्दायां गतौ । 'चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपलाकम-
 लाविष्टुर्मुचलीपिप्पलीषु च । नपुंसके तु शीघ्रं स्याद्वाच्यवत्तरले चले' इति मेदिनी ।
 शकिशयोः । शक्ल शक्तौ, शम उपशमे । शकलं खण्डे रोहितादीनां त्वनि च ।
 तद्योगात् शकली मत्स्यः । मत्स्यान् शकलानिति भाष्यम् । शकलं त्वनि खण्डे
 स्याद्भागवस्तुनि वत्कले' इति मेदिनी । छो गुक् । छो छेदने 'छगलं नीलवस्त्रे न
 छागे स्त्री वृद्धादारके' इति मेदिनी । वमन्ताड्डः । वमिति प्रत्याहारः । दमु उपशमे

अण्डः । बाहुलकात्सत्वाभावः । पण्डः संघातः । तालव्यादिरित्यपरे । शण्डः ।
गण्डः । चण्डः । पण्डः क्लीबः । पण्डा बुद्धिः । ११२ कादिभ्यः कित् ।
कवगादिभ्यो ङः कित्स्यात् । कुण्डम् । काण्डम् । गुड् गुडः । घुण भ्रमणे;

शाकभेदे क्लीबं तु मस्तुनि' इति मेदिनी । वण्ड इति । वन संभक्तावित्यस्माद् डप्रत्ययः ।
अण्ड इति । अम गत्यादिषु । पण्ड इति । पणु दाने इत्यस्माङ्ङप्रत्ययः । 'वात्वादेः
पः सः' इति सत्वमाशङ्क्याह बाहुलकादिति । गण्ड इति । गम्लृ गतौ । चण्ड इति ।
चण दाने । पण्ड इति । पण व्यवहारे स्तुतौ च । एवं फण्ड इत्यादिबहुः । कादिभ्यः
कित् । कुः कवर्गः, तदादिभ्यो घातुभ्यः जायमानां डप्रत्ययः कित्स्यात् । कुण्डमिति ।
कुण शब्दोपकरणयोः, डप्रत्ययस्य कित्वाद न गुणः । 'अनुनासिकस्य विवक्ष्योः किङिति' इति
दीर्घस्तु न भवति, संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति भावः । काण्डमिति । कमु कान्तावित्यस्माद्
डप्रत्यये अनुनासिकस्य क्वीति दोषः । अनित्यत्वाभ्रयणं तु लक्ष्यानुरोवादिति भावः ।
'काण्डोऽस्त्री दण्डवाणाविवर्गाविसरवारिषु' इत्यमरः । गुड्वातोऽङ्प्रत्यये गुड इति रूपम् । 'गुडो
रमु ऋीडायाम्, खनु अवधारणे, मन ज्ञाने, वन संभक्तौ, अम गत्यादिषु, पणु दाने, गम्लृ
गतौ, चण दाने, पण व्यवहारे स्तुतौ च । काशिकायां तु त्रिम्य एव कणनाः स्युरित्युक्तम् ।
अम प्रत्याहारस्तु न स्वीकृतः । अष्टाध्याय्यां तस्य विषयमावात् । दण्ड इति । बाहुलकात्
'दुह' इति नेत्संज्ञा । 'दण्डोऽस्त्री लघुडोऽपि स्यात्' इत्यमरः । 'रण्डा मूपकपर्णा च विषवायां
च योषिति । खण्डोऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिभेदयोः । मण्डः पञ्चाङ्गुले शाकभेदे क्लीबं तु
मस्तुनि । चण्डा तु पांमुलायां लो त्रिषु हस्तादिवर्जिते' । अमन्ति अनेनेति अण्डः प्राण्यवयवः
'पण्डः पद्मादिसंघाते वर्तते न स्त्री स्याद् गोपतौ पुमान्' । शङि रुजायाम्, अस्माद् घञि
शण्डशब्दस्तालव्यादिरपि संघाते वर्तते इत्याशयेन मतान्तरमाह तालव्यादिरित्यपरे इति ।
'गण्डः स्यात्पुंसि खङ्गिनि । चिहवीरकपालेषु हयभूषणवुद्वुदे । चण्डो ना तिस्तिणोवृत्ते
यमविकरदैत्ययोः । चण्डो कात्यायनी देव्यां हिता कोपनयोपिताः । पण्डः पण्डे विधि त्री
स्यात्' इति मेदिनी । फण्ड इति । फण गतौ फण्डः । प्रज्ञादिस्वादणू । फण्डनुदरम् ।
क्वादिभ्यः कित् । कुण शब्दोपकरणयोः । कुण्डमिति । इह कुण्डमित्यत्र प्रायेणानुस्वार-
वैव लिखन्ति तच्च प्रमाददृष्टम् । एवमन्यवापि बोध्यम् । उत्स्य कित्वात्र गुणः । 'अनुनासिक-
स्य विवक्ष्योः' इति दीर्घस्तु न भवति, बाहुलकात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्देव्याहुः । 'कुण्ड-
गन्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डो कमण्डलौ जारात्पतिवत्तनोते पुमान् । पिठरे नु
न ना' इति मेदिनी । 'अमृते जारजः कुण्डो मृते भर्तारि गोलकः' इत्यमरः । काण्डमिति ।
अमु कान्तौ 'अनुनासिकस्य' इति दीर्घः । 'काण्डोऽस्त्री दण्डवाणाविवर्गाविसरवारिषु'
इत्यमरः । अर्वा कुत्सितः । अत एव 'काण्ड' स्तम्बे तरुस्थे वाणेऽवसरनीरयोः ।
कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवृन्दे रहसि न त्रियाम्' इति मेदिनी । गुड् अव्यक्ते रुद्धे ।
गुडो गोलेक्षुपादयोः' इत्यमरः । गुडा स्तुही, तद्वत्वेना यस्य स गुडकेशः शिवः

घुण्डो भ्रमरः । ११३ स्थाचतिमृजेरालज्वालवालीवचः । तिष्ठतेरालच् ।
 स्यालम्, स्याली । चतेर्वालब् । चात्वालः । मृजेरालीयच्, मार्जालीयो
 विडालः । ११४ पतिचण्डिभ्यामालब् । पातालम् । चण्डालः । प्रजादि-
 त्वादणि चाण्डालोऽपीत्येके । ११५ तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपलिव-

गोलेलुपाकयोः' इत्यमरः । घुण्ड इति । कित्वादघुणाभावः । स्थाचतिमृजेरालज्वाल-
 वालीयचः । ष्टा गतिनिवृत्तौ, चते याचने, मृजू, शुद्धौ, एभ्यः क्रमाद् आलच्, वालब्,
 ढालीयच् एते प्रत्ययाः स्युः । स्यालम् चात्वालः मार्जालीय इति रूपम् । अत्र लचा सिद्धे
 बालचि आकारोच्चारणं निष्कलमेव । स्यालमिति । 'स्यालं भाजनभेदेऽपि स्याली
 स्यात्पादलेखयोः' इति मेदिनी चात्वाल इति । 'चात्वालो यज्ञकुण्डे स्यात्' इति मेदिनी ।
 मार्जालीय इति । 'मार्जालीयः स्मृतः शूद्रे विडाले कायशोवने' इति मेदिनी । पति-
 चण्डिभ्यामालब् । पल्लु गतौ, चडि कोपे, आभ्यामालब् प्रत्ययः स्यात् । बालब्रौ
 ब्रित्त्वादुपधावृद्धिः । पातालः । पतन्त्यस्मिन्निति पातालः । चण्डालः । इदित्वान्नुमि
 षदुपधत्वान्नावाप्त वृद्धिः । चाण्डाल इति तु प्रजादित्वाद् बोध्य इति उज्ज्वलदत्तादयो
 वदन्ति, तदाह एक इति । अत्रास्वरसंयोजं तु 'कुलालवरुडनिपादचण्डालमित्रेभ्यः-' इति
 बार्तिकतद्भाष्यविरोध एव । तत्र ह्येतभ्यः स्वायँष्ण्विहितः । तमिविशि । तमु काङ्क्षायाम्
 विश, प्रवेशने, विड आक्रोशे, मृण हिंसायाम्, कुल संस्त्याने, कपि चलने, पल गतौ, पचि विस्तारे

चटाधारित्वात् । 'गुडः स्याद्गोलके हस्तिस्तन्नाहेषुविकारयोः । गुडा स्तुब्धां च कथिता
 गुडिकायां च योषिति' इति मेदिनी । गुडाका निद्रा तस्या ईश इति वा जितेन्द्रियत्वादिति
 भावः । स्थाचति । ष्टा गतिनिवृत्तौ, चते याचने, मृजू शुद्धौ । लचा सिद्धे आलच आकार-
 धिन्यप्रयोजनः । चित्स्वरं वावित्वा पक्षे आद्युदात्तार्थमित्येके । 'स्यालं भाजनभेदेऽपि स्याली
 स्यात् पादलेखयोः' इति मेदिनी । चात्वालो यज्ञकुण्डे स्याद्भे च' इति विश्वः । 'मार्ज-
 लीयः स्मृतः शूद्रे विडाले कायशोवने' इति मेदिनी । पतिचण्डि । पल्लु गतौ, कोपे ।
 पतन्त्यस्मिन्नवर्मेणेति पातालम् । उपधावृद्धिः । 'अवोमुवनपतालं बलित्त्वा रसातलम्'
 इत्यमरः । 'पातालं नागलोके स्याद्विवरे वडवानले' इति मेदिनी । चण्डाल इति ।
 इदित्वान्नुमि षदुपधत्वान्नावाप्त वृद्धिः । माधवेन तु 'पतिचण्डिभ्यामालब्' इति नितं
 पठित्वा पातालशब्दे बाहुलकाद् वृद्धिमुक्त्वा वृद्धयर्थमालञ्जिति केषांचित्पाठे तु चण्डाल-
 शब्देऽपि वृद्धिः स्यादित्युक्तं तदतिरमसात् । एके इति । उज्ज्वलदत्तादयः । एतच्च
 'कुलालवरुडकर्मरनिपादचण्डालमित्राभिन्नेभ्यश्छन्दसि' इति चण्डालात्स्वायँष्णं विदधता
 बार्तिकेन तद्भाष्येण च नह विरुद्धमिति बोध्यम् । तमिविशि । तमु काङ्क्षायाम्, विश
 प्रवेशने, विड आक्रोशे, मृण हिंसायाम्, कुल संस्त्याने, कपि चलने, निर्देशान्नलोपः ।
 पल गतौ, पचि विस्तारे । 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छ वरुणद्रुमे' इति मेदिनी ।
 'विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयिन्यां तु योषिति । नृपवृजनिदोः पुंसि पृष्ठलेज्ज्यमिवेय-
 'नव' इति मेदिनी । 'विडालो नेत्रपिण्डे स्याद् वृषदंशकके पुमान्' इति च मेदिनी ।

ञिचभ्यः कालन् । तमालः । विशालः । विडालः । मृणालम् । कुलालः ।
कपालम् । पलालम् । पञ्चालाः । ११६ पतेरङ्गचपक्षिणि । पतङ्गः । ११७
तरत्यादिभ्यश्च । तरङ्गः । लवङ्गम् । ११८ विडादिभ्यः कित् । विडङ्गः ।
मृदङ्गः । कुरङ्गः । बाहुलकादुत्वं च । ११९ स्तृवृञोर्बृद्धिश्च । सारङ्गः । वारङ्गः ।

द्वन्द्वात्पञ्चमीवहुवचनम् । तमाल इति । 'तमालस्तिलके खड्गे तापिच्छे वल्गुदुमे' इति
मेदिनी । विशालः । विडालः । 'आतुविडालो मार्जारः' इत्यमरः । मृणालः । कुलालः ।
'कुलालः ककुभे कुम्भकारे' इति मेदिनी । पतेरङ्गच् पक्षिणि । पल्ल गतौ इत्यस्मादङ्गच्
प्रत्ययः पक्षिणि वाच्य इत्यर्थः । पतङ्ग इति । 'पतङ्गः बालभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः' इति
मेदिनी । तरत्यादिभ्यः । अङ्गच् इत्यनुवर्तते । तरत्यादिभ्यो वानुभ्यः अङ्गच् प्रत्ययः स्या-
दित्यर्थः । तरतीति । तृ प्लवनतरणयोरित्यस्य स्तिपा निर्देशः । लवङ्गमिति । लूञ् छेदने
इत्यस्मादङ्गच् । आकृतिगणाश्रयम् । विडादिभ्यः कित् । विड आक्रोशे इत्यादिभ्यो
जायमानः अङ्गच्प्रत्ययः कित्पूर्वतोऽर्थः । विडङ्ग इति । कित्वाप्त गुणः । 'विडङ्गस्त्रि-
ष्वभिज्ञे स्यात्कृमिघ्ने पुंनपुंसकम्' इति मेदिनीकारः । मृदङ्ग इति । मृद क्षांदे
इत्यस्मात्प्रत्ययः । तस्य कित्वाप्त गुणः । कुरङ्ग इति । प्रत्यये परत उत्वं सावयति
बाहुलकादिति । कुर शब्दे इत्यस्मात्प्रत्यये तु महल्लाघवम् स्तृवृञोर्बृद्धिश्च ।
स गतौ, वृञ्, वरणे, आभ्यामङ्गच् प्रत्ययः प्रकृतैर्वातोर्बृद्धिश्चेत्यर्थः । सारङ्ग इति ।
'आतुविडालो मार्जारो वृषदंशक आबुमुक्' इत्यमरः । 'मृणालं नलदे वज्रोवं पुंनपुंसकयो-
र्विभे' इति मेदिनी । 'कुलालः ककुभे कुम्भकारे स्त्री त्यजानान्तरे' इति च मेदिनी । 'कुलालो
पूकपक्षिणि । ककुभे कुम्भकारे च' इति हेमचन्द्रः । 'कपालोऽस्त्री शिरोस्त्विहदादेः
शकले व्रजे' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । 'पाञ्चाली पुत्रिकाणीत्योः स्त्रियां पुंभूमि नोवृति'
इति मेदिनी । बाहुलकात् इत्येतेऽपि कालन् । 'आदेच उपदेशो-' इत्यात्वम् । शाला । शल
चलने । अस्माद् घञि शाला । 'निनामुराच्छायाशालानिधानम्' इति निगाननात्स्रोत्वमिति
न्यासः । 'शाला दुस्कन्वशाखायां गृह्णेहैकदेशयोः । ना सपे' इति मेदिनी । पतेरङ्गच् ।
पल्ल गतौ । पक्षिणीद्विपलक्षणम् । 'पतङ्गः बालभे शालिप्रभेदे पक्षिसूर्ययोः । कलोवं मूते'
इति मेदिनी । मूते पारद इत्यर्थः । तरत्या । तृ प्लवनतरणयोः । लूञ् छेदने । तरङ्ग ऊर्मिः ।
'तरङ्गस्तुरगादीनामुत्काले वस्त्रभङ्गयोः' इति विश्वः । 'लवङ्गं देवकुनुमे' आकृतिगणाश्रयम् !
विडादिभ्यः । विड आक्रोशे, मृद क्षांदे, कृ विज्ञेये, एभ्यो ङ्गच् कित्स्यात् । विडङ्ग ओपवि-
विशेष इति उज्ज्वलदत्तः । 'विडङ्गः कृमिसंघघ्ने विडङ्गो नागरेण्यवन्' इति विश्वः ।
'विडङ्गस्त्रिष्वभिज्ञेः स्यात् कृमिघ्ने पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी । 'मृदङ्गः पट्टे घोषे'
इति च । कुरङ्गो मृगविशेषः । बाहुलकादुत्वं चेति । कुर शब्दे इत्यस्मादङ्गच् !
तस्य कित्वेन गुणभाव इत्यन्ये । स्तृवृञोः । स गतौ, वृञ् वरणे । 'सारङ्गः
पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । श्वले त्रिपु' इति मेदिनी । बाहुलकाद् नु नये ।
'नय नारङ्गः पिप्पलो रमे । यमजग्राणिनि विटे नागरङ्गद्रुमेपि च ।' इति मेदिनी

खड्गादिमुष्टिः । १२० गन्गम्यद्योः । गङ्गा । अदगः पुरोडाशः । १११ छापू-
खड्भिः कित् । छागः । पूगः । खड्गः । बाहुलकात् 'पिट अनादरे' गन्तत्वा-
भावश्च । पिट्गस्तरलः । 'पिट्गैरगद्यत ससम्भ्रममेवमेका' इति माघः । १२
भृवः किन्नुट् च । भृवो गन्तित्यात्तस्य नुट् च । 'भृङ्गाः पिङ्गालिघूम्याटाः ।
१२३ शृणातेह्रस्वश्च । शृङ्गम् । १२४ गगशकुनौ । नुट् चेत्यनुवर्तते । शार्ङ्गः ।
१२५ मुदिग्रोर्गगौ । मुदगः । गगः । १२६ अण्डन्कृस्तृभृवः । करण्डः ।

'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके शबले त्रिष्टु' इति मेदिनी । गन् गन्म्यद्योः । गन्ध-
गतौ, अद भक्षणे, आभ्यां गन्प्रत्ययः स्यात् । गङ्गा । अदगः । बाहुलकादङ्गादयोऽपि ।
अमघातोर्गद प्रत्ययः । छापूखड्भिः कित् । छो छेदने, पूङ् पवने, खड
भेदने, आहत्य त्रिभ्यां घातुभ्यो गन्प्रत्ययो भवति । स च कित्स्यात् । छागः पूग
इति । कित्वाद् गुणाभावः । छायते छिद्यते यजार्थमिति छागः, पूयते मुखमनेनेति
पूगः । 'पूगः क्रमुकवृन्दयोः इत्यमरः । खड्ग इति । 'खड्गो गण्डकशृङ्गासिद्ध-
भेदेषु गण्डके' इति मेदिनी । भृवः किन्नुट् च । भृव् भरणे, अस्माद् जायमानः
गन्प्रत्ययः किङ्कवति नुडागमश्च भवतीत्यर्थः । 'छापूखड्भिः' कित् इति पूर्वसूत्रा-
त्किदित्यनुवर्तमाने पुनरिदं किदग्रहणं विस्पष्टार्थम् । 'भृङ्गो घूम्याटपिङ्गयोः' इति
मेदिनी । शृणातेह्रस्वश्च । शृ हिंसायामस्माद्धातोर्गन्प्रत्ययो भवति । घातोह्रस्वश्च
भवति । प्रत्ययस्य च कित्त्वं नुट् चेत्यर्थः । शृङ्गमिति रूपम् । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे
चिह्ने क्रीडाभ्युद्यत्के । विपाणोत्कर्षयोश्चाय शृङ्गः स्यात्कूर्चशोर्पके । त्री विपायां त्वर्ण-
मीनभेदयोः ऋषभौपधौ' इति मेदिनी । गण् शकुनौ । शृणातेरित्यनुवर्तते । शकुनौ
वाच्ये शृणातेर्गन्प्रत्ययो नुडागमश्च । शार्ङ्ग इति । गित्वाद् 'अचो ङिति' इति
वृद्धिः । नुटः अनुस्वारपरसवर्णौ शार्ङ्गः पञ्जी । शार्ङ्गं घनुरिति तु शृङ्गस्य विकार
इत्यर्थे बोध्यम् । मुदिग्रोर्गगौ । मुद हर्षे गृ निगरणे आभ्यां ययासंख्यं गक्
ग एतौ प्रत्ययौ स्तः । मुदगः सत्यविशेषः द्राविडभाषायां पयस् इति प्रसिद्धः । गकः
कित्वात्रोपघातुणः । गगं इति मुनिविशेषः । गप्रत्यये गुणः । एतदर्थमेव गक् ग इति
पृथग् विहितौ । अण्डन्कृस्तृभृवः । डु कृञ् करणे, छ गतौ, भृव् भरणे,

गन् गन्म्य । गन्ध गतौ, अद भक्षणे, बाहुलकादम गत्यादिषु । अस्मादपि गन् ।
'अङ्गं गात्रान्तिकोपायप्रतीकेष्वप्रधानके । अङ्गो देशविशेषः स्यादङ्गसंबोधनेऽप्ययम्'
इति विश्वः । अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूमिनि नीवृति । क्लीवैकत्वे त्वप्रधाने
त्रिष्वङ्गवति चान्तिके' इति मेदिनी । छापू । छो छेदने, पूङ् पवने, खड भेदने ।
छायते छिद्यते यजार्थमिति छागः । पूयते मुखमनेनेति पूगः । 'पूगस्तु क्रमुके वन्दे'
इति मेदिनी । 'खड्गो गण्डकशृङ्गे' स्यान्निस्त्रिशे गण्डकेऽपि च' इति शब्दतरङ्गिणी ।
खड्गो गण्डकशृङ्गासिद्धभेदेषु गण्डके' इति मेदिनी । भृवः । डुभृव् धारणपोष-
णयोः । किदित्यनुवर्तनात्किदग्रहणमिह स्पष्टार्थम् । 'भृङ्गो घूम्याटपिङ्गयोः ।
'मधुव्रते भृङ्गराजं पुंसि भृङ्गं गुडत्वचि' इति मेदिनी । शृणातेः । शृ हिंसायामस्माद्गन्
घातोह्रस्वत्वं प्रत्ययस्य तु कित्त्वं नुट् च । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाभ्यु-

सरण्डः पक्षी । भरण्डः स्वामी । वरण्डो मुखरोगः । १२७ शृङ्गभसोऽदिः । शरत् । 'दरदृष्टयकूलयोः' भसजवनम् १२८ दृगातेः पुग्यस्वश्च । दृपत् । १२९ त्यजितनियजिभ्यो ङित् । त्यद् । तद् । यद् । सर्वादयः । १३० एतेस्तुट् च । एतद् । १३१ सर्तेरदिः । 'सरट् स्याद्वातमेघयोः' । वेदभाष्ये तु 'याभिः कृशानुम्' इति मन्त्रे 'सरड्भ्यो मधुमजिकाभ्यः' इति व्याख्यातम् । १३२ लङ्घेर्नलोपश्च । लघट् वायुः । १३३ पारयतेरजिः ।

वृञ् वरणे, एपां समाहारद्वन्द्वात्यञ्चमी । एभ्यः अण्डनुप्रत्ययः स्यात् । करण्ड इति । प्रत्यये परतो गुणः । शृङ्गभसोऽदिः । शृङ्गं हिंसायाम्, दृ विदारणे, भस भर्त्सनदीप्तयोः, एभ्यः अदिप्रत्ययः । इकार उच्चारणार्थः । शरदिति । प्रत्यये परतो गुणः । 'शरत्स्त्री वत्सरेऽयृतौ' । 'दरत्स्त्रियां प्रपाते च भयपर्वतयोरपि' 'भसत्स्त्री भास्वरे योनौ' इति मेदिनी । दृगातेः पुग् ह्रस्वश्च । दृ विदारणे इत्यस्माद् अदिप्रत्ययः, प्रकृतेः पुगागमो ह्रस्वश्च भवतीति सूत्रार्थः । दृपदिति रूपम् । त्यजितनियजिभ्यो ङित् । त्यज हानौ, तनु विस्तारे, यज देवपूजादौ, एभ्यो जायमानः अदिप्रत्ययो ङिद् भवति । त्यदिति । अदि-प्रत्ययस्य डित्त्वाट्टिलोपः । एतेस्तुट् च । इण् गतावित्यस्माद् अदिप्रत्ययः, तस्य तुडागमश्च भवतीत्यर्थः । एतदिति रूपम् । सर्तेरदिः । दृ गतावित्यस्माददिप्रत्ययः । सरट्शब्दार्थं विवृण्वन् कोशमाह सरट् स्याद्वातमेघयोरिति । लङ्घेर्नलोपश्च । लघि शोषणे, अस्माददिप्रत्ययः, नकारस्य लोपश्च । पारयतेरजिः पारयानुद्वुरा-दिष्यन्तः । अस्माद् अजिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । पारगिति । अजिप्रत्यये णेरनिटीत्यनेन णिलोपः तस्य प्रत्ययलक्षणेन उपवावृद्धिर्भवत्येव । कुत्वं रूपम् । यन्त्रके । विपाणोत्कर्षयोश्चाय शृङ्गः स्यात्कूर्चशीर्षके । त्रिविधायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋष-भौपयौ इति मेदिनी । 'शृङ्गं विपाणमाख्यातं शैलाग्रे जलयन्त्रके । नोनोपधिसुव-र्णानां भेदे शृङ्गो प्रयुज्यते' इत्युत्पलिनीकोपः । गण् शकुनौ । शृगातेः गकुनौ वाच्ये गण् स्यात्तस्य नुट् । 'अवोऽङ्गिति' इति यातोर्षुद्धिः । शाङ्गः पक्षी । शाङ्गं घनुरिति तु शृङ्गस्य विकार इति बोध्यम् । मुदित्रोः । नुद हर्षं, गृ निगरणे, आन्यां यथा-संदर्भं गक् ग इत्येता स्तः । मुदगः सत्स्यभेदः । गणो मुनिविशेषः । अण्डन् । दृक् करणे, दृ गतौ, भृञ् भरणे, वृञ् वरणे । 'करण्डो मधुकोमासिकारण्डेषु ललाटके' इति मेदिनी । 'वरण्डोऽप्यन्तराग्नेदौ समूहमुखरोगयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । बाहुलकान् तृ प्लवनतरणयोरपि । 'तरण्डो वडिशीनूयवहकाष्ठादिके प्लवे' इति मेदिनी । शृङ्गः । शृङ्गं हिंसायाम् दृ विदारणे, भस भर्त्सनदीप्तयोः । 'शरत् स्त्री वत्सरेऽयृतौ । दरत्स्त्रियां प्रपाते च भयपर्वतयोरपि । भसत् स्त्री भास्वरे योनौ' इति मेदिनी । 'उवं अन्वनुलाभिकः' इति मन्त्रव्याख्यायां भस-ङ्ग इति वेदभाष्यम्, 'जाघन्यां पत्नीः संवाजयन्ति नसद्वीर्या हि त्रियः' इत्यत्र भनञ्जनमिति व्याख्यातारः । दृगातः । दृ विदारणे । 'दृपन्निर्घणशिलापट्टप्रस्तरयोः त्रियाम्' । इति मेदिनी । त्यजि । त्यज हानौ, तनु विस्तारे, यज देवपूजादौ । त्यदित्यादि ।

पारक् सुवर्णम् । प्रथेः कित्संप्रसारणं च । पृथक् । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । १३५ भियः पुग्ग्रस्वश्च । भिपक् । १३६ युप्यसिभ्यां मदिक् । युप् सौत्रौ धातुः । युप्मद् । अस्मद् । त्वम् । अहम् । १३७ अतिस्तुसुहुस्तृष्टिस्तुभायावापदियक्षिनीभ्यो मन् । एभ्यस्वत्तुर्दशम्यो मन् । अर्मश्चक्षुरोगः । स्तोमः संघातः । सोमः । होमः । समो गमनम् । धर्मः । क्षेमं कुशलम् । क्षोमम् । प्रजाद्याणि क्षौमं च । भामः । बादित्यः । यामः । 'वामः शोभनदुष्टयोः' । पद्मम् । यक्ष पूजायाम्, यक्ष्मो रोगराजः । नेमः । १३८ जहातेः

प्रथेः कित्संप्रसारणं च । प्रथ प्रख्याने, अस्मादजिप्रत्ययः । स च किद् भवति, घातोः संप्रसारणं च पृथक् । स्वरादिपाठादिति । पृथग् विनायं इति पाठादिति भावः । भियः पुग् ह्रस्वश्च । त्रिभी भये इत्यस्मादजिप्रत्ययः, प्रकृतेः पुगागमश्च भवतीत्यर्थः । भिपगिति रूपम् । युप्यसिभ्यां मदिक् । धातुपाठे युपघातोः रदर्शनादाह युप् सौत्रो धातुरिति । असु क्षेपणे दिवादिः । आभ्यां मदिक्प्रत्ययः । युप्मदिति रूपम् । अस्मदिति रूपम् । त्वम् अहमिति । 'त्वाहौ सौ' इति त्वाहादेशाविति भावः । अतिस्तुसुहु । ऋ गतौ, ष्टुक् स्तुतौ, पुब् अभिपवे, हु दानादनयोः, छ गतौ, धृब् धारणे, लि क्षये, दु क्षु शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः, पद गतौ, यक्ष पूजायां चुरादिः, णोब् प्रापणे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यो मन्प्रत्ययो भवति । अर्म इति । मन्प्रत्यये गुणे च रूपम् । स्तोम इति । संघात इत्यर्थः । सोम इति । 'सोमस्तुहिनदीधितौ । क्षौमशब्दं साधयितुमाह प्रज्ञाद्य-

अर्दोडित्वाट्टितोपः । एतेः । इण् गतौ अस्माददिस्तस्य तुटि गुणः । एतद् । सतेः । छ गतौ । लङ्घेः । लघि शोषणे । पारयतेः । पार तोर कर्मसमाप्तौ चुरादिः । पारगिति । णितोपः कुत्वम् । प्रथेः । प्रथ प्रख्याने । भियः । त्रिभी भये । युप्यसि । असु क्षेपणे । अतिस्तु । ऋ गतौ, ष्टुक् स्तुतौ, पुब् अभिपवे, हु दानादनयोः, छ गतौ, धृब् धारणे, लि क्षये, दु क्षु शब्दे, भा दीप्तौ, या प्रापणे, वा गतिगन्धनयोः, पद गतौ, णोब् प्रापणे, 'सोमस्तुहिनदीधितौ । वानरे च कुवेरे च पितृदेवे समीरणे । वसुप्रभेदे कपरे नीरे सोमलतौपधौ' इति मेदिनी । होम इति । देवतोद्देशेन हविःप्रक्षेपः । धर्मोऽङ्गो पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः क्रतौ । बहिःसोपनिषन्त्याये ना धनुर्यमसोमपे' इति च । 'धर्मः पुण्ये यमे न्याये स्वभावाचारयोः क्रतौ' इति विश्वः । क्षौमं पट्टे दुकूलेऽङ्गो क्षौमं वल्कलजाङ्गुके । शणजेऽस्तसिजे' इति मेदिनी । 'भामः क्रोधे रवौ दीप्तौ' इति च । 'यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकोतितः' इति च । 'वामं घने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वस्तुप्रतीपसव्येऽपु त्रिषु नार्या द्वियामघ । वामी ऋगामी वड्वा रासभीकरभीषु च' इति । 'पद्मोऽङ्गो पद्मे क्यूहनिधिः संख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे' इति च मेदिनी । यक्ष पूजायामिति । व्यमन्तस्यादिः । मन्प्रत्यये तु नकारान्तः शब्दः । 'क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च' इत्यमरः । 'राजयक्ष्मेव रोगाणाम्' इति माघः । 'यक्ष्मणापि परिहृणिराययौ' इति रघुः । अत्र जकारयकारयोर्भेदाग्रहेण

सन्वदालोपश्च । 'जिह्वाः कुटिलमन्दयोः' । १३६ अवतोल्लोपश्च । मन्प्रत्ययस्यायं टिलोपो न प्रकृतेः । अन्यथा ङित्येव ब्रूयात् । 'ज्वरत्वर-' (सू० २६५४) इति ऊटौ । तयोर्दीर्घे कृते गुणः । चादिपाठादव्ययत्वमित्युज्ज्वलदत्तः, तत्र । तेषामसत्त्वार्थत्वात् । वस्तु-
तस्तु स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । अवतीति ओम् । १४० ग्रसेरा च । ग्रामः । १४१ अविसि-
विसिशुषिभ्यः कित् । ऊमं नगरम् । स्यूमो रश्मिः । सिमः सर्वः । 'शुष्ममग्निमयीरयोः' ।

गीति । जहातेः सन्वदालोपश्च । ओ हाक् त्यागे, अस्मान्मन्प्रत्ययः, स च सन्वद्भवति ।
आकारलोपश्च । जिह्वा इति रूपम् । अवतोल्लोपश्च । अव रक्षणादौ, अस्माद् मन्प्रत्ययः,
मन्प्रत्ययस्य टेलोपश्चेत्यर्थः । ननु टिलोपश्चेत्यत्र अस्मिन्नेव सूत्रे विधेयभूतस्य मन्प्रत्ययस्यो-
द्देश्यत्वं न स्यात्, अतः टिलोप इत्यत्र प्रकृतेरेवोद्देश्यत्वं स्यादित्यत आह अन्यथेति ।
प्रकृते टिलोपाङ्गीकार इत्यर्थः । ङित्येवेति । ङेरिति टिलोपसंभवादित्यर्थः । ज्वरत्व-
रेत्युठाविति । वकारस्य उपधायाश्च स्याने इत्यर्थः । तयोरिति । अकारवकारस्यानि-
क्योक्तोरित्यर्थः । प्रत्येकमूठ् इति पञ्चाभिप्रायेणेदम् । उपधावकारयोः स्याने एक एवोठिति
मते तु न कापि विप्रतिपत्तिः । अस्याव्ययत्वे साधकमाह चादिपाठादिति । तन्नेति ।
तन्मतं खण्डयति तेषामसत्त्वार्थत्वादिति । ग्रसेरा च । ग्रमु अदने, अस्माद्
मन्प्रत्ययां घातोराकारश्चान्तादेशः । ग्राम इति रूपम् । अविसिवि । अव रक्षणादौ,
पिबु तन्नुसन्ताने, पिब् वन्वने, शुष शोषणे, एभ्यो मन् स्यात्स च कित् । ऊठादिकं
पूर्ववत् । ऊममिति । अवघातोर्मन्प्रत्यये ज्वरत्वरेत्युठि सवर्णदीर्घे रूपम् । स्यूम
इति । पिबुघातोर्मन्प्रत्यये च्छ्वोरिति वस्य ऊठि, यणि रूपं बोध्यम् । सिम इति ।

जज्ञमक्षहसनयोरित्युज्ज्वलदत्तेनोपन्यस्तम् । तत्र, तस्य चवर्गतृतीयादित्वात् । अत एव
'अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्यां कर्णाभ्यां जुबुकादधि । यक्ष्मं सर्वस्मात्' इति मन्त्रे यक्ष्मशब्द-
स्यान्तःस्थादित्वम् । 'जसत् क्रौडन् रममाणः' इत्यादिमन्त्रे तु जयच्छब्दस्य चवर्गतृतीया-
दित्वं वेदभाष्यकृतो व्याचल्युः । नेमः कोलेज्ववौ गतौ प्राकारे कैतवेऽपि च' इति मेदिनी ।
'नेमस्त्वर्धे प्राकारगतयोः अवधौ कैतवे च' इति हेमचन्द्रः । जहातेः । ओहाक् त्यागे ।
जिह्वा इति । मन्प्रत्ययस्य सन्वत्त्वाद द्वित्वे 'सन्वतः' इतीत्वम् । 'जिह्वस्तु कुटिले मन्त्रे
क्लीबं तगरपादपे' इति मेदिनी । अवततेः । अव रक्षणादौ । 'ओं प्रश्ने स्त्रीकृतौ रोपे' इति
विश्वः । ग्रसेरा च । ग्रमु अदने । अतो मन्वातोराकारश्च । 'ग्रामः स्वरे संवसपे वृन्दे
शब्दादिपूर्वके' इति विश्वः । शब्दादिपूर्वको ग्रामशब्दो वृन्दे शब्दग्रामो गुणग्राम इति यया ।
'शब्दादिपूर्वो वृन्देऽपि ग्रामः' इत्यमरः । संपूर्वोऽयं युद्धे । तदुक्तं 'संपूर्वः संपुणे
स्मृतः' इति । अविसिवि । अव रक्षणादौ, पिबु तन्नुसन्ताने, पिब् वन्वने, शुष
शोषणे, एभ्यो मन्स्यात्स च कित् । ऊठादिकं पूर्ववत् । ऊमं नगरमिति । 'त्वं
क्रतुम्' इति मन्त्रे ऊमास्तर्पका यजमाना इति वेदभाष्यम् । टापि बाहुलकाद्भ्रस्वत्वे
'उमातसीह्रैमवतीहरिद्राकान्तिकीतिपु' इति मेदिनी । स्यूमो रश्मिरिति सूत्रम् ।

१४२ इपियुधीन्धिदसिश्वाधूसूभ्यो मक् । 'इष्मः कामवसन्तयोः' । ईपीति पाठे दीर्घादि । युष्मः शरो योद्धा च । इष्मः समित् । दस्मो यजमानः । श्यामः । धूमः सूमोऽन्तरिक्षम् । बाहुलकादीर्म व्रणः । १४३ युजिरुचितिजां कुञ्च । युग्मम् । खम् । तिग्मम् १४४ हन्तेर्हि च । हिमम् । १४५ भियः पुगवा । भीमः । भीष्मः । १४६ धर्मः । धृवातोर्मंगुणस्त निपात्यते । १४७ ग्रीष्मः । ग्रसतेनिपातोऽयम् । १४८ प्रथेः पिवन्संप्रसारणं च ।

पिबवातो रूपम् । सर्वादिगणे पठितोऽयम् । इपियुधीन्धि । इप गतिर्हिंसादानेषु, युव संप्रहारे, नि इन्धो दीप्तौ, दसु उपजये, श्वैङ् गतौ, धूक् कम्पने, पूक् प्राणिगर्भविमोचने, एपां द्वन्द्वात्पञ्चमी । युष्म इति । 'युष्मौ धनुषि संयोगे' इति मेदिनी । दस्म इति । 'दस्मस्तु यजमाने स्यादपि चोरे हुताशने' इति मेदिनी । श्याम इति । 'त्रिषु श्यामो हरितकृष्णौ श्यामा स्याच्छारिका निशा' इत्यमरः । युजिरुचितिजाम् । युजिर् योगे, रुच दीप्तौ, तिज निशाने, एपां द्वन्द्वात्पष्ठी । एभ्यो मक्प्रत्ययः स्याद् अन्त्यस्य च कुत्वम् । हन्तेर्हि च । हन् हिंसागत्योः, अस्माद्धातोर्मक्, धातोर्हिरादेशश्च । भियः पुगवा । त्रि भी भये । अस्माद् धातोर्मक् स्यात् । धातोः पुगागमश्च वा स्यात् । भीम इति । पुगभावे रूपम् । भीष्म इति । पुकि रूपम् । धर्मः । मकि धर्म इति निपात्यतः इत्यर्थः । प्रकृति-प्रत्ययविभागेन दर्शयति धृधातोर्मगिति । धृ क्षरणदोष्योरित्यस्मादिति भावः । मकः कित्त्वेन विङति चैति निषेधादाह गुणश्चेति । ग्रीष्मः । ग्रसु अदने, अस्माद् मकि

तन्तुरित्यन्ये । सिमः सर्वनामगुणे पठितः । 'शुष्मं तेजसि सूर्ये ना इति मेदिनी । शुष्मं बल-मिति वेदभाष्यम् । इपियुधि । इप गतिर्हिंसादानेषु इप गताविति केचिद् । इष्मः । युव संप्रहारे, नि इन्धो दीप्तौ, दसु उपजये, श्वैङ् गतौ, धूक् कम्पने, पूक् प्राणिगर्भविमोचने । युष्म इति । 'युष्मौ धनुषि संयोगे' इति मेदिनी । दस्म इति । 'दस्मस्तु यजमाने स्यादपि चोरे हुताशने' इति च । 'त्रिषु श्यामौ हरितकृष्णौ श्यामा स्याच्छारिका निशा' इत्यमरः । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरोचे सिन्धुलवणे क्लीवं स्त्री शारिकौषधौ । अप्रसूताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि गुग्गुलौ । यमुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधे । नीलिकायान्' इति मेदिनी । इर्ममिति । ईर गतौ । 'व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः क्लीवे' इत्यमरः । बाहुलकाज्जन जनन इत्यस्मादपि । जन्मम् । इह वीजजन्मनोति निर्देशान्मनिनन्तोऽप्यस्ति स तु नान्तः । 'जनुर्जनन जन्मानि' इत्यमरस्तु अकारान्त नकारान्तोभयसाधारणः । युजि । युजिर् योगे, रुच दीप्तौ, तिज निशाने, एभ्यो मक् कवर्गश्चान्तादेशः । खम् तु काञ्चने लोहं इति विश्वमेदिन्यौ । तिग्मं तीक्ष्णम् । हन्तेः । हन् हिंसागत्योरस्मान्मक् धातोर्हिरादेश-श्च । 'हिंसं तुषारमलयोद्भवयोः स्वाद्यपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गे' इति मेदिनी । भियः । त्रिभी भये । विभेत्यस्मादिति विग्रहः । भीष्मो गाङ्गेयघोरयोः । भीनोऽ' म्लवेतसे घोरे शम्भौ मध्यमपाण्डवे' इति मेदिनी । धर्मः । धृ क्षरणदोष्योः ।

पृथिवी । पवन्नित्येके । पृथ्वी । 'पृथ्वी पृथिवी पृथ्वी' इति शब्दार्णवः । १४६ अशू प्रुपि-
लटिकणिलखटिविशिभ्यः क्वन् । अश्वः । प्रुप स्नेहनादौ । 'प्रुष्वः स्यादतुसूर्ययोः' । प्रुष्व
जलकणिका । लट्वा पक्षिभेदः फलं च । कण्वं पापम् । बाहुलकादित्वे किण्वमपि । खट्वा ।
विश्वम् । १५० इण्शीभ्यां वन् । एवो गन्ता । 'ये च एवा मल्लः' । असत्त्वे निपातोऽयम् ।
शेवं लाब्धनं । पुंसाम् । 'शेवं मित्राय वरुणाय' । १५० सर्वनिघृण्वरिण्वलाण्वशिषपद्व-
प्रह्वेष्वा अतन्त्रे । अकर्तयेंते निपात्यन्ते । स्रुतमनेन विश्वमिति सर्वम् ! निपूर्वाद् घृपे-
निपातोऽयम् । उपवाया ईत्वं निपात्यत इति भावः । प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च । प्रय
प्रख्याने, अस्माद्धातोः पिवन्प्रत्ययः । घातोः संप्रसारणं चेत्यर्थः । पिवनः पित्वाद् डीप् ।
पवन्नित्येक इति । प्रयवातोः पवनप्रत्यय इत्यर्थः । तथात्वे तु पृथिवी इति रूपम् । 'पृथिवी
पृथ्वी पृथ्वी' इत्यमरः । अशुप्रुपिलटि । अशू व्याप्तौ, प्रुप स्नेहनादौ लट् बाल्ये, कण
निमीलने, खटि काङ्क्षायाम्, विश प्रवेशने, एषां द्वन्द्वात् पञ्चमी । एभ्यः क्वन्स्यात् ।
अश्व इति । 'घोटके वोतिवुरगतुरङ्गाश्वतुरङ्गमाः' इत्यमरः । प्रस्व इति । प्रुपवातांः
रूपम् । लट् वेति । 'क्षल्लरो चर्चरी पारी होरा लट्वा च सिक्मला' इत्यमरः । 'लट्वा
करजभेदे स्यात् फले वाद्ये खगान्तरं' इति विश्वः । कण्वमिति । 'कण्वं पापे मुनौ पुंस्ति'
इति मेदिनी । खट् वेति । 'शयनं मञ्चपर्यङ्कपल्यङ्काः खट्वया समाः' इत्यमरः ।
विश्वमिति । 'आदित्य विश्ववसवः' इत्यमरः । 'विश्वा ह्यतिविषायां ह्यो जगति
स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी । इण्शीभ्यां वन् । इण् गतौ, शीङ् स्वप्ने, आभ्यां
वन्प्रत्ययः स्यात् । एव इति । शेव इति । शीङ्वातो रूपम् । सर्वनिघृण्वरिण्व ।
स्रु गतौ, घृपु संघर्षे, रिप हिंसायाम्, लप हिंसायाम्, शीङ् स्वप्ने, पट गतौ, ह्वेन् स्वर्षायां
शब्दे च, ईप गत्यादिषु । अत्र तन्त्रशब्दः कर्तृवाचकः । अतन्त्रेऽकर्तरीत्यर्थः ।
निपात्यन्त इति । वन्प्रत्ययान्ततयेति शेषः । वन्प्रत्यये गुणे च सर्वमिति रूपम् ।
ग्रीष्मः । ग्रनु अदने । घमः स्यादातपे ग्रीष्मेऽप्युष्णस्वेदाभिसोरपि 'ग्रीष्म ऊन्नतुर्भेदयोः'
इति च मेदिनी । प्रथेः । प्रख्याने । पित्वाङ्डीप् । 'पृथिवी पृथ्वी पृथ्वी घरा सर्वसहा
स्ता' इति शब्दार्णवः । अशू प्रुपि । अशू व्याप्तौ, लट् बाल्ये, कण निमीलने, खटि काङ्क्षायाम्,
विश प्रवेशने, 'अश्वः पुंजातिभेदे च तुरंगे च पुमानयम्' इति मेदिनी । 'अश्वः पुंभेदवाजिनोः'
इति विश्वः । 'लट्वा करजभेदे स्यात्फले वाद्ये खगान्तरं' इति विश्वमेदिन्यौ । 'कण्वं
पापे मुनौ पुंस्ति' इति मेदिनी । 'किण्वं बीजायसीधुषु' इति च पठ्यते । शयनादिभिः काङ्क्ष-
यते इति खट्वा । 'विश्वा ह्यतिविषायां ह्यो जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ड्यां पुंस्ति
देवप्रभेदेऽपिलिले यिषु' इति मेदिनी । इण् गतौ । शीङ् स्वप्ने । शेवं मुत्तमिति वेदभाष्यम् ।
शेवं मेदूमित्युज्ज्वलदत्तः । सर्वनिघृण्व । स्रु गतौ, घृपु संघर्षे, रिप हिंसायाम्, लप
कान्तौ, शीङ् स्वप्ने, पट गतौ, ह्वेन् स्वर्षायां शब्दे च, आहाक् त्यागे इति वा, ईप
गत्यादिषु । तन्त्रशब्दोऽत्र कर्तृवाचोऽप्याह अकर्तरीति । निपात्यन्त इति । वन्-

हुणाभावोऽपि । निघृष्यते अनेन निघृष्वः खुरः । रिष्वो हित्तः । लष्वो नर्तकः । लिष्व इत्यन्ये । तत्रोपवाया इत्वमपि । शैतेऽस्मिन् सर्वमिति शिवः शम्भुः । शीङो ह्रस्वत्वम् । पद्मो रथो भूलोकश्च । प्रहूयते इति प्रह्वः । ह्वेज आकारवकारलोपः । जहातेरालोपो वा । ईषेर्वन् । ईष्वः आवायः । इष्वः इत्यन्ये । अतन्ने किम्—सर्ता सारकः । बाहुलकाद् अततेः । ह्रस्वः । १५२ शेषयह्वजिह्वाग्रीवाप्वामीवाः । शेव इत्यन्तोदात्तार्थम् । यान्त्यनेन, यह्वः । ह्रस्वोहुगागमश्च । लिहन्त्यनया जिह्वा । लकारस्य जः गुणाभावश्च । गिरन्त्यनया ग्रीवा । ईडागमश्च । आप्नोतीत्यापवा वायुः । मीवा उदरकृमिः । वायुरित्यन्ये । १५३ कृगृशृदृभ्यो वः । कर्वः कामः आखुरश्च । गर्वः । शर्वः । दर्वो राज्ञः ।

निघृष्व इति । निपूर्वाद् घृषवातोर्वन्प्रत्यये गुणाभावोऽपि निपात्यत इत्यर्थः । रिष्वो हित्त इति । अत्रापि गुणाभावो निपातनाद् लिष्व इत्यत्र व्युत्पत्तिमाह उपधाया इत्वमिति । शिव इति । 'शंभुः शर्वः शिवः स्याणुः' इत्यमरः । प्रह्व इत्यत्र वन्प्रत्यये रूपमाह ह्वेज इति । वनो वकारस्य लोपः, घातोराकारस्य लोपश्च निपात्यत इत्यर्थः । घात्वन्तरं प्रकृतिं दर्शयति जहातेरिति । ओ हाक् त्यागे इत्यस्मादित्यर्थः । वन्प्रत्यये आकारस्य लोपो निपात्यत इत्यर्थः । शेषयह्वजिह्वा । एते वन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । ननु इण्यीम्यामिति स्वप्ने इत्यस्माद् वन्प्रत्यये रूपम् । या प्रापणे इत्यस्माद् वन्प्रत्यये तत्संनियोगेन प्रकृतेर्हुगागमे ह्रस्वं च यह्व इति रूपम् । यद्वा, यजघातोर्वन्प्रत्यये जकारस्य हकारश्च निपात्यते । जिह्वेति शब्दं चाषयति । लिहन्त्यनयेति । लिह आस्वादने इत्यस्माद् वन्प्रत्यये लकारस्य जकारो गुणाभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । यद्वा, जि जये इत्यस्माद् वन्प्रत्ययो हुगागमश्च निपात्यत इति व्याख्येयम् । गिरन्त्यनयेति । गृ निगरणे इत्यस्माद् वन्प्रत्यये । ईडागमो निपात्यत इत्यर्थः । यणादेश इति भावः । आप्ल व्याप्तौ इत्यस्मात्प्रत्यये आवेति रूपम् । मीवेति । मीम् हिंसायामित्यस्माद् रूपम् । मीवेति । मीम् हिंसायामित्यस्माद् रूपम् । कृ गृ शृ दृभ्यो वः । कृ विलेपे, गृ निगरणे, शृ हिंसायाम्, दृ विदारणे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । कर्व इति । 'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारः' इत्यमरः । शर्व इति । 'ईश्वरः शर्व ईशानः' इत्यमरः । दर्व इति । द्वातो

प्रत्ययान्ततयेति शेषः । ह्रस्व इति । ह्रस्व शब्दे । 'ह्रस्वो न्यक्खर्वयोऽलिपु इति मेदिनी । शेषयह्व । एते वन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्तोदात्तार्थमिति । 'इण्यीम्या' मित्यनेन आद्युदात्तत्वात्सिद्धेरिति भावः । शीङ् स्वप्ने । शेवा लिङ्गाकृतिः दशपादोवृत्तिरित्याह यान्त्यनेनेति । उज्ज्वलदत्तस्तु यज देवपूजादौ जकारस्य हकारो यह्वो यजमान इत्याह । वैदिकनिघण्टौ महल्लानसु यह्वशब्दः पठितः । 'प्रवो यह्वं पुच्छां' । यह्वं महान्तमिति वेदनाप्यम् । लिह आस्वादने । लिहन्त्यनयेति जिह्वा । जि जये हुगागमः । जिह्वा रसनेत्युज्ज्वलदत्तः । ग्रीवेति । गृ निगरणे आप्ल व्याप्तौ, मीङ् हिंसायाम् । मीवेति । वेदे तु अमीवेति छित्त्वा आम रो

१५४ कनिव्युष्टपित्तिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः । यौतीति युवा । वृषा इन्द्रः । तक्षा । राजा । घन्वा मरुः । घन्व शरासनम् । द्युवा सूर्यः । प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन्प्रतिदिवा दिवसः । १५५ सप्यशूभ्यां तुट् च । सप्त । अष्ट । १५६ नञि जहातेः । अहः । १५७ श्वन्तु-
क्षन्पूपन्प्लीहन्त्वलेदन्नेहन्मूर्धन्मज्जन्यमन्विश्वप्सन्परिडमन्मातरिश्वन्मघवन्निति । एते त्रयोदश कनिप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । श्वयतीति श्वा । उक्षा । पूषा । प्लिह गतौ । इकारस्य
रूपम् । कनिन् युवृषि । यु मिश्रणे, वृषु सेचने, तक्षू तनूकरणे, राजृ दीप्तौ, घन्वि गतौ, द्यु
अभिगमने, दिवु क्रीडादौ एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी । एभ्यः कनिप्रत्ययः । युवेति ।
'बालस्तु स्यान्माणवको वयःस्यस्तरुणो युवा' इत्यमरः । 'युवा स्यात्तरुणे श्रेष्ठे निसर्गवल-
शालिनि' इति मेदिनी । वृपेति । वृपवातोः कनिप्रत्ययः । 'चित्रोपचित्रा न्यग्रोघो द्रवन्ती
शम्बरी वृषा' इत्यमरः । तक्षेति । तक्षू तनूकरणे इत्यस्मात् कनिप्रत्ययः । 'तक्षा तु वर्ध-
किस्त्वष्टा रथकारस्तु काष्ठतद्' इत्यमरः । राजेति । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यज्ञे क्षत्रिय-
शक्रयोः' इत्यमरः । धन्वेति । 'समानौ मरुघन्वानौ' इत्यमरः । सप्यशूभ्यां तुट् च ।
पष समवाये, अशू व्याप्तौ, आभ्यां कनिन्प्रत्ययः तुडागमश्च । सप्त अष्टेति रूपम् । नञि
जहातेः । नञि उपपदे ओ हाक् त्यागे इत्यस्मात् कनिन्प्रत्ययः । कनिन्यातो लोपः ।
श्वन्तुक्षन्पूपन्प्लीहन् । दु ओ दिव गतिवृद्धयोः, उक्ष सेचने, पूष वृद्धौ, प्लिह गतौ,
क्रिदू आर्द्धीभावे, णिह प्रीतौ, मुह वैचित्ये, दु मस्जौ शुद्धौ, माङ् माने अयंपूर्वः,
प्सा भक्षणे विश्वपूर्वः, जनी प्रादुर्भावे परिपूर्वः, दु ओदिव गतिवृद्धयोः, मह
पूजायाम्, एते कनिन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । श्वेति । इकारलोपो निपा-
त्यते । 'शुनको भपकः स्वा स्यात्' इत्यमरः । उक्षेति । 'उक्षा भद्रो बलोवर्दः'

इत्यस्माद्, इट् चेत्युत्तम् । 'अमीवहा वास्तोष्पते' इत्यादिमन्वास्तत्रानुकूलाः । कृ गृ ।
कृ विलेपे, गृ निगरणे, शृ हिंसायाम्, दृ विदारणे । गर्वोऽहंकारः । शर्वो रुद्रः । कनिन्त्यु ।
यु मिश्रणे, वृषु सेचने, तक्षू त्वक्षू तनूकरणे, राजृ दीप्तौ, घन्वि गत्यर्थः, द्यु अभिगमने, दिव
क्रीडादौ । 'युवा स्यात्तरुणे श्रेष्ठे निसर्गवलशालिनि' इति । 'वृषा कर्णे महेंद्रे ना' इति च
मेदिनी । 'तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ठतद्' इत्यमरः । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे यज्ञे
क्षत्रियशक्रयोः' इति च । 'समानौ मरुघन्वानौ' इति च 'अयान्नियाम् । घनुश्चापी घन्वशरा-
सनकोदण्डकामुङ्कम्' इति चामरः । 'घन्वा तु मरुदेशे ना क्लीवे चापे स्यलेऽपि च इति
मेदिनी । सप्यशूभ्याम् । पष समवाये, अशू व्याप्तौ । नञि । ओहाक् त्यागे, कनिनि
आतो लोपः । श्वन्तुक्षन् । दुओदिव गतिवृद्धयोः, उक्ष सेचने, पूष वृद्धौ, णिह प्रीतौ,
मुह वैचित्ये, मुर्वो वर्धने । उकारस्य दीर्घत्वे वकारस्य घकार इत्युज्ज्वलदत्तः । दुमस्जौ
शुद्धौ । मस्जेः सकारस्य शकारस्तस्य जश्त्वेन जः । माङ् माने शब्दे च, प्सा भक्षणे, जनी
प्रादुर्भावे, दुओदिव गतिवृद्धयोः । कनिप्रत्ययान्ता इति । नायं निदिष्टि भावः ।
केचित्तु नित्वं स्वीकृत्य उलगादीनां सूत्रेऽन्तोदात्तनिपातनमाहुस्तच्च गौरवप्रस्तमित्यु-

दीर्घत्वम् । प्लेहतीति प्लेहा कुलिव्यात्रिः । क्लिद् आर्द्राभावे । क्लिद्यतीति क्लेदा चन्द्रः । स्निद्यतीति स्नेहा चुहुचन्द्रश्च । मुह्यन्त्यस्मिन्नाहते मूर्धा । मुहंरूपघाया दीर्घो वोऽन्तादेशो रमागमश्च । मज्जत्यस्त्यपु मज्जा अस्त्यसारः । अयंपूर्वो माङ् । अयंमा । विश्वं प्साति विश्वप्सा अग्निः । परिजायते परिज्मा चन्द्रोऽग्निश्च । जनैरुपघालोपो मश्चान्तादेशः । मातर्यन्तरिक्षे स्वयतीति मातरिश्वा । धातोरिकारलोपः । मह पूजायान् । हस्यो घो वुगा-
गमश्च, मधवा इन्द्रः ।

इत्युणादिषु प्रथमः पादः समाप्तः ।

इत्यमरः । पूषेति । सौ चेत्युपवादीर्घः । पूषपाचित्यादौ तु इह्नन्निति नियमाद् न दीर्घः । 'विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः' इत्यमरः । प्लिह गताविति । अस्मात् कनिप्रत्यये उपघाया इकारस्य दीर्घ इत्यर्थः । 'अन्नं पुरोतद् गुल्मस्तु प्लेहा पुंस्यव वस्तसा' इत्यमरः । मूर्धेति । 'मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । मज्जेति । मज्जन्यब्दस्य नकारान्तत्वेऽपि स्त्रीत्वविवक्षायां टावप्यन्युपेयते । 'सारो नन्ना नरि त्वक् स्त्री' इत्यमरः । अयंमेति । 'अयंमा तु पुमान्मूर्धे पितृदेवान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । 'सूरसूर्यार्यनादित्यद्वादशात्मदिवाकराः' इत्यमरः । परिज्मेदन्न प्रक्रियामाह जनैरुपघालोप इत्यादि । मातरिश्वेति । सप्तम्या बहुक् निपातनात् । 'स्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः' इत्यमरः । मधवन्शब्दे प्रक्रियामाह हस्य घ इति । 'इन्द्रो मत्त्वाममधवा विडौजाः पाकशासनः' इत्यमरः ।

इत्युणादिषु प्रथमः पादः समाप्तः ।

पेक्ष्यम् । श्वेति । इकारलोपो निपात्यते । पूषेति । 'सौ च' इत्युपवादीर्घः । 'इह्नन्-' इति नियमात्पूषणी पूषण इत्यादौ न दीर्घः । 'क्लेदौपविशशाङ्कयोः' इति यादवः । मूर्धेति । 'मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । मज्जेति । नकारान्तोऽयं टावन्तोऽप्यन्युपगम्यते । 'ऊष्मया सार्धमूष्मापि नज्जोक्तो मज्जया सह' इति द्विरूपकोशात् । 'अयंमा तु पुमान्मूर्धे पितृदेवान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । परिजायत इत्यादि । एतच्च दशपादीवृत्त्यनुरोधेनोक्तम् । 'परिज्मानं सुखं रघन्' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु परिज्मा परितो गन्ता । लज्जेः परिपूर्वस्य 'स्वन्मुञ्चन्-' इत्यादिना मन्प्रत्ययः, अकारलोपः आद्युदात्तत्वं च निपात्यत इत्युक्तम् । 'उज्ज्वलदत्तस्तु परिज्जेति पठित्वा ज इति सौत्रो वातुः परिज्वा चन्द्र इत्याह, तल्लक्ष्यविरो-
धादुपेक्ष्यम् । मातरिश्वेति । सप्तम्या बहुक् । इह मत्वविषये संप्रसारणं न भवति । 'स्वयुव-' इति सूत्रे अनिव्यक्ततरत्वेन कुक्कुरवाचकस्यैव स्वशब्दस्य तदन्तस्य च ग्रहणात् । तेन मातरिश्वनेत्येव । इह सूत्रे इतिशब्द आद्यर्थस्तेनान्येभ्योऽपि ययादर्शनं कनिः प्रयोक्तव्यः । दशपाद्यां तु इति शब्दोऽत्र न पठ्यते ।

इत्युणादिषु प्रथमः पादः समाप्तः ।

अथ उणादिषु द्वितीयः पादः

१५८ कृहभ्यामेणुः । करेणुः । हरेणुः, गन्धद्रव्यम् । १५९ हनिकुपि-
नीरमिकाशिभ्यः कथन् । हया त्रियणः । कुष्ठः । नीयो नेता । रयः ।
काष्ठम् । १६० अवे भृञः । अवभृयः । १६१ उपिकुपिगतिभ्यस्थन् ।
ओष्ठः । कोष्ठम् । गाथा । अर्थः । बाहुलकाच्छ्रयोः । १६२ सर्तेर्णिन् । सार्थः

अथ द्वितीयः पादः । कृहभ्यामेणुः । डु कृब् करणे, हृब् हरणे, आभ्यामेणुप्रत्ययः ।
तस्मिन्प्रत्यये परे घातोर्गुण इति भावः । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे' इत्यमरः । करेणुर्गजयोपायां
त्रियां पुंसि मतङ्गजे' इति मेदिनी । हरेणुरिति । 'हरेणुः खण्डिके चास्मिन्' इत्यमरः ।
'हरेणुर्ना सतीने स्त्री रेणुकाकुलयोपितोः' इति मेदिनी । हनिकुपिनी । हन हिंसागत्योः,
कुप निष्कर्षे, णीब् प्राणने, रमु क्रीडायां, काश्ट दीप्तौ, एपां दृन्द्वात् पञ्चमी । अन्यः क्व-
प्रत्ययः स्यात् । हथ इति । 'अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनाम्-' इत्यनुनासिकलोपः ।
कुष्ठ इति । 'व्याधिः कुष्ठं पारिभाष्यम्' इत्यमरः । कांठो मण्डलकं कुष्ठश्चित्रे दुर्नामिकाशंती'
इत्यमरः । 'कुष्ठं मुण्डं शीघ्रं वृस्तम्' इत्यमरः । 'कुष्ठं रोगे पुष्करे स्त्री' इति मेदिनीकोशश्च ।
रथ इति । 'रथाभ्रपुष्पविदुर' इत्यमरः । 'रयः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' इति
मेदिनी । काष्ठमिति । 'काष्ठं दाक्त्विनं त्वेवः' इत्यमरः । अवे भृञः । डु भृब् धारण-
पोषणयोः, अस्मादवे उपपदे क्यप्रत्ययः स्यात् । अवभृथ इति । 'दीप्तान्तोऽवभृथे यज्ञे तत्क-
र्माहं तु यज्ञियम्' इत्यमरः । उपिकुपिगतिभ्यस्थन् । उप दाहे, कुप निष्कर्षे, गै शब्दे, ऋ
गतौ, एपां दृन्द्वात्पञ्चमी । ओष्ठ इति । ओष्ठावरौ तु रदनच्छदौ दशनवासती' इत्यमरः ।
कोष्ठमिति । 'पुंसि कांष्ठेऽन्तर्जंठरं कुसूलाऽन्तर्गृहं तथा' इत्यमरः । कोष्ठं कुञ्जिकुसूलयोः' इत्यमरः ।
गाथेति । 'गाथा श्लोके संस्कृतान्यभाषायां शेषवृत्तयोः' इति मेदिनी । अर्थ इति । 'अर्थैर्विभवा

कृहभ्याम् । डु कृब् करणे, हृब् हरणे । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेमे' इत्यमरः । 'करेणुर्गज-
योपायां त्रियां पुंसि मतङ्गजे' इति मेदिनी । गन्धद्रव्यमिति । कलायश्चेति बोध्यम् ।
'कलायस्तु सतीनकः' इत्यमरः । 'हरेणुखण्डिके चास्मिन्' इत्यमरः । 'हरेणुर्ना सतीने स्त्री
रेणुकाकुलयोपितोः' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । हनिकुपि । हन हिंसागत्योः, कुप निष्कर्षे,
णीब् प्राणने, रमु क्रीडायाम्, काश्ट दीप्तौ । 'कुष्ठं रोगे पुष्करे स्त्री' इति मेदिनी । 'कुष्ठं रोगे
सुगन्धे च' इति विश्वः । 'नीचे नीचे मघवानं नृत्तासः' इति मन्त्रे नीयश्चदस्यान्तोदात्तत्वं
बाहुलकात् । नीचे नीचे स्तोत्रे स्तोत्रे इति देवभाष्यम् । 'रयः पुमानवयवे स्यन्दने वेतसेऽपि च'
इति मेदिनी । 'रयः स्यात्स्यन्दने काये धीरणे वेतमेऽपि च' इति विश्वः । 'काष्ठा दाट्हरिद्रापां
कालमानप्रकर्षयोः । स्यान्मात्रे दिशि च स्त्री दाहणि स्यान्पुंश्चकम्' इति मेदिनी । अवे ।
डु भृब् धारणपोषणयोः । अवभृथो यज्ञावसानम् । उपिकुपि । उप दाहे, कुप निष्कर्षे, गै
शब्दे, ऋ गतौ, अन्यः स्यन् । 'कोष्ठं कुञ्जिकुसूलयोः । गाथा श्लोके संस्कृतान्य-

समूहः । १६३ जृवृञ्भ्यामूथन् । जर्त्थं मांसम् । 'वह्यो रथगुप्तौना' । १६४ पाततुदि-
चचिरिचिसिचिभ्यस्थक् । पीथो रविः । घृतं पीथम् । 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्याय-
मन्त्रिषु । अवतारपिण्डग्राम्भः स्त्रीरजःसु च विश्रुतम् ।' इति विश्वः । तुत्योऽग्निः । उक्कं
सामभेदः । रिक्थम् । बाहुलकाद्वेरपि । 'रिक्थमृक्यं घनं वसु' । सिक्थम् । १६५ अर्ते-
निरि । निर्ऋथं साम । १६६ निशीथगोपीथावगथाः । निशीथोऽर्धरात्रो रात्रिमात्रं च ।

बापि' इत्यमरः । बाहुलकात् शोथ इति । 'शोफस्तु श्वयधुः शोथः' । इत्यमरः । शृ-
गतावित्यस्मात्प्रत्ययः । सतेर्णिन् । स गतावित्यस्मात् थन्प्रत्ययः । स च णिद् भवतीत्यर्थः ।
सार्थं इपि रूपम्, 'सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि संघातमात्रके' इति मेदिनी । जृवृञ्भ्या-
मूथन् । जृ वयोहानौ, जृपघातुश्च गृह्यते, वृञ् वरणे, आभ्यामूथन् स्यात् । जर्त्थ इति ।
'रथगुप्तिर्वह्यो ना कूवरस्तु युगन्वरः' इत्यमरः । पातुतुदिचि । पा पाने, तृ प्लवन-
तरणयोः, तुद व्यथने, वच परिभाषणे, रिचिर् विरेचने, पिचिर् क्षरणे, एपां द्वन्द्वात्सञ्चमी ।
एभ्यस्यक्प्रत्ययः स्यात् । पीथ इति । घुमास्थेतोत्वमिति भावः । तीर्थमिति । ऋत इत्ते
रपरत्वे दीर्घ इति भावः । 'अङ्गुल्यग्रे तीर्थं दैवं स्वल्पाङ्गुल्योर्मूलं कायम्' इत्यमरः ।
निपातागमयोस्तीर्यमृपिजुष्टे जले गरौ' इत्यमरः । विश्वकोशमाह तीर्थं शास्त्राध्वरेत्यादि ।
तुत्थ इति । 'रञ्जनी श्रीफली तुड्या द्रोणा दोला च नीलिनी । सूक्ष्मोपकुम्बिका तुत्या
कोरङ्गी विपुटा घुदिः' इत्यमरः । उक्थमिति । सामभेदः । रिक्थमिति । 'द्रव्यं वित्तं
स्वापतेयं रिक्थमृक्यं घनं वसु' इत्यमरः । सिक्थ इति । 'सिक्थो भक्तपुलाके ना
मधूच्छिष्टे नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'मधु क्षौद्रं माक्षिकादि मधूच्छिष्टं तु सिक्थकम्'
इत्यमरः । अर्तेनिरि । ऋ गतौ, अस्मात् थगिति शेषः । निर्ऋथं साम ।
निशीथगोपीथावगथाः । शोङ् स्वप्ने निपूर्वः, पा पाने गोपूर्वः, गाङ् गतौ
अवपूर्वः, एतेभ्यः थक्प्रत्ययः स्यात् । निशीथ इति । कित्वाज्ञ गुणः ।
'अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ' इत्यमरः । 'निशीचस्तु पुमानर्धरात्रे
स्याद्रात्रिमात्रके' इति मेदिनी । गोपीयः सोमपानम् । तीर्थमिति तु वृत्तिः । घुमास्थे-

भाषायां शेषवृत्तयोः' इति मेदिनी । 'अयोऽभिषेधैवैस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु' इत्यमरः । शोथः
श्वयधुः, शु गतौ । सतेः । स गतौ । 'सार्थो वणिक्समूहे स्यादपि संघातमात्रके' इति मेदि-
नीविश्वप्रकाशौ । जृवृञ् । जृ वयोहानौ क्रयादिः, जृप दिवादी । वृञ् वरणे । जर्त्थोऽमुर-
विशेष इति वेदभाष्यम् । 'वह्यः स्यात्तनुवाणे रथगोपनवेश्मनोः' इति हेमचन्द्रः । पातु । पा
पाने, तृ प्लवनतरणयोः, तुद व्यथने, वच परिभाषणे, रिचिर् विरेचने, पिच क्षरणे, ऋच स्तुतौ ।
'तुत्योऽग्नावञ्जने तुत्या नीलीसूक्ष्मैलयोरपि' इति विश्वः । 'तुत्यमञ्जनभेदे स्यान्नीली-
सूक्ष्मैलयोः त्रियाम् ।' 'सिक्थोभक्तपुलाके ना मधूच्छिष्टे नपुंसकम्' इति मेदिनी । अर्तेः ।
ऋ गतौ । 'द्रोघवाचस्ते निर्ऋथं सचन्ताम्' इति मन्त्रे निर्ऋथो हिसेति । वेदभाष्यम् । निशीथ ।

गोपीयं तीर्थम् । अवगयः प्रातःस्नातः १६७ गश्चोदि । उद्गोयः साम्नो भागविशेषः । १६८ समीणः । समियो वहिः, संग्रामश्च । १६९ तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । तिजेर्जलोपः । तियोऽनलः कामश्च । पृष्ठम् । गूथं विष्ठा । गूथं समूहः । 'प्रोथमस्त्री तुरङ्गास्ये प्रोथः प्रस्यित उच्यते' १७० स्फायितश्चिबश्चिशकिचिपिजुदिसृपितृपिटपिवन्द्युन्दिधितिवृत्यजि-

तोत्त्वम् । अवगथ इति । यकि वातोऽकारस्य ह्रस्वत्वं निपात्यते । गश्चोदि । गै शब्दे इत्यस्य कृतात्वानुकरणस्य इति पठ्यन्तम् । 'आतो घातोः' इत्याकारलोपः । उदि उपपदे गैवातोः यक्प्रत्यय इत्यर्थः । 'इतिस्मीमन्तहरितो रोमन्योद्गोयबुद्बुदाः' इत्यमरः । समीणः । समि उपपदे इष्वातोः यगित्यर्थः । समिथ इति । वेदभाष्ये त्वस्य संग्रामपरत्वमुक्तम् । तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः । तिज निशाने, पृष्ठ सेचने, गु पुरोपोत्सर्गे, यु मिश्रणे, प्रुङ् गतौ, एते यक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । तिज निशाने इत्यस्मात् यकि बाह तिजेर्जलोप इति । तस्यायंमाह काम इति । पृष्ठमिति । 'पृष्ठं तु चरमं तनोः' इत्यमरः । 'पृष्ठं चरममात्रेऽपि देहस्यावयवान्तरे' इति मेदिनी । गूथमिति । घातोर्दोषत्वं च निपात्यते । विष्टेति । 'पुरोपगूथे वर्चस्कमस्त्री विष्ठाविशौ क्रियाम्' इत्यमरः । यूथमिति । अत्रापि निपातनाद्दोषः । समूह इति । 'सजातीयैः कुलं गूथं तिरश्चां पुंनपुंसकम्' इत्यमरः । प्रोथमिति । प्रुवातोः रूपम् । ननु यक् कित्त्वेन कथं गुण इत्यत आह निपातनादिति । क्वचिदिदं वाक्यं मूलपुस्तकेषु नोपलभ्यते । 'गतयोऽभूः पञ्च घाराः घोणा तु प्रोथमत्क्रियाम्' इत्यमरः । 'प्रोयोऽस्त्री हयघोणायाम्' इति मेदिनी । स्फायित-ञिचवञिच । स्फायो वृद्धौ, तञ्चु संकोचने, वञ्चु प्रलम्भने, शक्च शक्तौ, क्षिप प्रेरणे,

शीङ् स्वप्ने निपूर्वः, पा पाने गोपूर्वः, 'धुमास्या-' इतोत्त्वम् । गाङ् गतौ । अवपूर्वस्य घातोर्ह्रस्वत्वम् । 'निशीयस्तु पुमानध्वरात्रे स्थाद्रात्रिमात्रके' इति मेदिनी । प्रतित्वं चारुम-ध्वरम्' इति मन्त्रे गोपीयः सोमपानमिति वेदभाष्यम् । तीर्थमिति तु वृत्तिकारः । गश्चोदि । उदि उपपदे गै शब्दे इत्यस्मात् यक् । समीणः । इण् गतावस्नात्समि उपपदे यक् । समि-यशब्दः संग्रामपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ पठितः । 'अग्नये जातः' इति मन्त्रे समिवाः बुद्धानीति वेदभाष्यम् । तच्च युक्तमेव । सम्यगेति जवायमन्त्रेति व्युत्पत्तेः । संपूर्वस्थेणः क्तिन्नाद्यन्तस्य लोकेऽपि युद्धार्थत्वदर्शनाच्च । उक्तं ह्यमरेण 'समित्याजिसमिदयुधः' इति । तिथपृष्ठ । तिज निशाने, पृष्ठ सेचने, गु पुरोपोत्सर्गे, यु मिश्रणे, प्रुङ् गतौ-एते यक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'पृष्ठं तु चरमं तनोः' इत्यमरः । 'पृष्ठं चरममात्रेऽपि देहस्यावयवान्तरे' इति मेदिनी । स्तोत्र-विशेषोऽपि पृष्ठम् 'पृष्ठैः स्तुवते' इत्यादौ तया निर्णयान् । गूथमिति । निपातनाद्दोषः एवं गूथेऽपि । 'गूथं तिर्यक्समूहेऽस्त्री पुष्पभेदेऽपि योषिति' एति मेदिनी । 'गूथो पुष्पप्रभेदे स्यान्नागव्यां च कुरण्टके । गूथं तिर्यक्समूहेऽपि वृन्दमात्रेऽपि नापितम्' विद्वः । 'गूथं तदयसरगवितरुणसारम्' इति रघुः । प्रोथमिति । निपातनाद् गुणः । 'प्रोयोऽस्त्री हयघोणायाम्' ना कट्यामध्वनौ त्रिपु' इति मेदिनी । स्फायितञिच ।

नोपदिमदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचंदिदिहिदिसिदम्भिसिवाशिशीङ्हसिसि-
धिशुभिभ्यो रक् । द्वात्रिंशतो रक्स्यात् । वलि यलोपः । स्फारम् । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वन्,
तक्रम् । वक्रम् । शक्रः । क्षिप्रम् । क्षुद्रः । क्षप्रश्चन्द्रः । तृप्रः पुरोडाशः । ह्रप्रो वलवान् । वन्द्रः
पूजकः । उन्दो जलचरः । श्वित्रं कुष्ठम् । 'वृत्रो र्षिषो ध्वनौ ध्वान्ते दौले चक्रे च दानवे'
अजेर्वो वीरः । नीरम् । पद्रो ग्रामः । मद्रो हर्षो देशभेदश्च । 'मुदा प्रत्ययकारिणी' । 'क्षिद्रो
रोगो दरिद्रश्च' । छिद्रम् । भिद्रं वज्रम् । मन्द्रः । चन्द्रः । पचाद्यचि चन्द्रोऽपि ।
'हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रः शशी चन्द्रो हिमद्युतिः' । दहोऽग्निः दत्तः स्ववैद्यः ।

क्षुदिर् संपेपणे, छप्ल गतौ, तृप प्रीणने, हप हर्षमोचनयोः, वदि अनिवादनस्तुत्योः, उन्दी
क्लेदने, दिवता वर्णे, वृत् वर्तने, अज गतिभेदपणयोः णीम् प्रापणे, पद गतौ, मदी हर्षे, मुद
हर्षे, खिद दैत्ये, छिदिर् द्वैधीकरणे, निदिर् विदारणे, मदि स्तुतौ, चदि आहादने, दह
भस्मीकरणे, दनु उपजये, दम्भु दम्भने, वस निवासे, वाश्ट्र शब्दे, शीङ् स्वप्ने, हसे हसने,
पिच गत्याम्, शुभ दीप्तौ, एपां द्वन्द्वात्पञ्चमी । एभ्यो वानुभ्यो रक्प्रत्यय इत्यर्थः यकारलोपनाह
वलि यलोप इति । स्फारमिति । नेङ्वशि कृतीति निषेवादिडागमो न भवति । स्फारं
भूयश्च भूरि च' इत्यमरः । 'स्फारः स्यात्पुंसि विकटे कारकादेश्च वुद्वुदे' इति मेदिनी ।
तञ्जुधातोः रक्प्रत्यये कुत्वविधि स्मारयति । न्यङ्क्वादित्वादिति । तक्रमिति । 'तक्रं
ह्युदश्विन्मयितम्' इत्यमरः । वक्र इति । वञ्चिवातो रूपम् । कित्त्वान्तलोपः ।
न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वन् 'आविद्धं कुटिलं भुग्नं वेल्लितं वक्रमित्यपि' इत्यमरः । -शक्र इति ।
शक्लधातो रूपम् । 'जिप्पुल्लेखपंभः शक्रः' इति 'जयोऽय कुटजः शक्रः' इति
चामरः । 'शक्रः पुमान् देवराजे कुटजार्जुनमूल्होः' इत्यपि मेदिनी । क्षिप्रमिति ।
'क्षिप्रक्षुद्राभीप्सितपृथुपीवरवहुप्रकर्पाया' इत्यमरः । क्षुद्र इति । 'कदर्ये कृपणक्षुद्र-
किपचानमितपचाः' इत्यमरः । 'क्षुद्रः स्यादधमक्रूरकृपाणाल्पेपु' इति मेदिनी । इत्यादि

स्फायी वृद्धौ, तञ्जुसंकोचने, वञ्जु प्रलम्भने, शक्ल शक्तौ, क्षिप प्रेरणे, क्षुदिर् संपेपणे,
छप्ल गतौ, तृप प्रीणने, हप हर्षमोचनयोः, वदि अनिवादनस्तुत्योः, उन्दी क्लेदने, दिवता वर्णे,
वृत् वर्तने, अज गतिभेदपणयोः, णीम् प्रापणे, पद गतौ, मदी हर्षे, खिद दैत्ये, छिदिर् द्वैधीकरणे,
निदिर् विदारणे, मदि स्तुतौ, चदि आहादने, दह भस्मीकरणे, दनु उपजये, दम्भु दम्भने,
वस निवासे, वाश्ट्र शब्दे, शीङ् स्वप्ने, हसे हसने, पिच गत्याम्, शुभ दीप्तौ । द्वात्रिंशद्भ्य-
इति । दशपाद्यां तु त्रयस्त्रिंशदुक्ताः । दम्भिवहिवसीति पठित्वा वह प्रापणे ऊहोऽन्यद्वानित्यु-
दाहरणात् । भाववोऽप्येवम् । स्फारमिति । 'नेङ्वशि कृति' इति नेट् । वलि यलोपः ।
'स्फारः स्यात्पुंसि विकटे कारकादेश्च वुद्वुदे' इति मेदिनी । तक्रमिति । 'तक्रं ह्युदश्वि-
न्मयितं । पादाम्बुर्वाम्बु निर्जलम्' इत्यमरः । 'वक्रः स्यात्कुटिले क्रूरे पुटभेदे शनैश्चरै' इति
विश्वः । 'शक्रः पुमान् देवराजे कुटजार्जुनमूल्होः' इति मेदिनी । 'क्षुद्रः स्यादधम-
क्रूरकृपाणाल्पेपु वाच्यवत्' इति मेदिनी । तृप्रः पुरोडाश इति । 'न तृप्रा उल्लव्य-

दध्नः । समुद्रः, स्वल्पं च । वसेः संप्रसारणे । ३१६८ न रपरसृपिसृजिसृष्टिसृष्टिहिसव-
नादीनाम् । (८-३-११०) रेफपरस्य सकारस्य सृप्यादीनां सवनादीनां च मूर्धन्यो न
स्यात् । 'पूर्वपदात्' (सू० ३६४३) इति प्राप्तः प्रतिपिध्यत इति वृत्तिर्भूयोऽभिप्राया ।
तेन 'शासिवसि—' (सू० २३१०) इति प्राप्तमपि न । उल्लो रश्मिः । उल्ला गौः । वाश्रो
दिवसः । वाश्रं मन्दिरम् । शीरोऽज्जगरः । ह्रस्वो मूर्खः । सिघ्रः साधुः । शुभ्रम् । बाहुलकात्
मुसेरक्, मुत्तम् उदय्यु । १७१ चकिरम्योरुच्चोपधायाः । चुक्रमल्लद्वयम् । रुत्रो-
ऽल्लः । १७२ वौ कसेः । विकुलश्चन्द्रः । १७३ अमितम्योर्दीर्घश्च । आन्नम् ।

स्पष्टम् । न रपरसृपिसृजि । रपर इति बहुव्रीहिः । अपदान्तस्य मूर्धन्य इत्यधिकृतम् ।
स्पृष्ट गतौ, सृज विसर्गे, स्पृश संस्पर्शने, स्पृह ईप्सायां चुरादिः, सवनादि, एतेषां द्वन्द्वात्पठौ ।
अवयवावयविभावः पठ्यर्थः । तथा चैतदवयवस्य सकारस्य पठत्वं न स्यादित्यर्थः । उल्ल
इति । वसवातो रकि तस्य किच्चात्संप्रसारणेऽनेन पत्वनिपेधे च रूपम् । नन्वत्रानेन पत्वा-
भावकयनमसंगतम्, अस्य सूत्रस्य पूर्वपदात्संज्ञायामगः, इति प्राप्तस्य पत्वस्य निपेधकताया
वृत्त्यादिषु उक्तत्वात् । अत्र तु न तेन पत्वप्राप्तिः । अपि तु शासिवसीत्यनेनैवेत्याशङ्क्यायामाह
भूयोऽभिप्रायेति । तस्माद् वृत्तिप्रत्य एतन्निपेधकत्वस्यापि बोधक एवेति भावः । उल्लो
रश्मिरिति । 'किरणोऽन्नमयूक्षांशु' इत्यमरादिति भावः । 'उल्लो वृषे च किरणे' इति
भेदिनी । उल्लेति । 'माहेयी सौरभेयी गौल्ला माता च शृङ्गिणी' इत्यमरः । वाश्र इति ।
वाश्रवातो रूपम् । मुत्तमिति । मुत्त सण्डने, इत्यस्माद्रूपम् । चकिरम्योरुच्चो-
पधायाः । चक वृत्तौ, रमु क्रीडायाम्, आभ्यां रक्प्रत्ययः, उपधाया उकारश्चेत्यर्थः ।
चुक इति । 'सहस्रवेवी चुक्रोऽल्लवेतसः' इत्यमरः । वौ कसेः । कस गतौ,
विपूर्वाद्स्माद् रक् स्यादुत्वं चोपधायाः । विकुल इति रूपम् । अमितम्योर्दीर्घश्च
अम गत्यादिषु, तमु कांशायाम्, आभ्यां रक्प्रत्ययः, प्रकृतेरवो दीर्घश्चेत्यर्थः ।

चसम्' इति मन्त्रे वेदभाष्यकारैरित्यं व्याख्यातं प्रकृतसूत्रे उज्ज्वलदत्तादिभिश्च । दशपादीवृत्तौ
तु वृषमाज्यं काष्ठं चेत्युक्तम् । वृषं दुःखमिति सुव्वातुवृत्तौ भाववः । हिमांशुरित्यादि हिम-
द्वृत्तिरित्यन्तं शब्दार्णवः । दस्यति रोगान् क्षिपतीति 'दत्तः खरेऽश्विनोमुते' इति भेदिनी ।
'दत्तः खरे चाश्विनयोः' इति विश्वः । शासिवसीति प्राप्तमपि नेति । एवं च 'अविन्द
उल्लियाः' इति मन्त्रे पत्वाभावः सिद्धः । भाववस्तु वृत्तिप्रत्ययानुरोधेन बाहुलकादिह पत्वं
नेति व्याचष्ट । 'उल्लो वृषे च किरणे उल्लाङ्गुपचित्रयोः' इति भेदिनी । 'माहेयी सौरभेयी
गौल्ला माता च शृङ्गिणी' इत्यमरः । 'वाश्रो ना दिवसे क्लीवं मन्दिरे च चनुष्ये' इति
भेदिनी । 'वाश्रो रासभगसिणोः' इति केचित् । भाववेन तु 'वाश्रेव विद्युन्निमति' इति
मन्त्रे शब्दपुक्ता प्रस्तुतस्तना धनुर्वाश्रेति व्याख्यातम् । 'शुभ्रं स्यादन्नके क्लीवमुद्गोप्तमुक्लयो-
त्त्रिषु' इति भेदिनी । मुखमिति । मुत्त सण्डने । चकि । चक वृत्तौ, रमु क्रीडायाम्, चुक्र-
त्वम्लेऽल्लवेतजे । चुकी चाङ्गेरिकायां स्याद् वृक्षाम्ले चुक्रमिष्यते' इति विश्वः । वौ

ताम्रम् । १७४ निन्देर्नलोपश्च । निद्रा । १७५ अर्देर्दीर्घश्च । आर्द्रम् । १७६ शुचेर्दश्च । शूद्रः । १७७ दुरीणो लोपश्च । दुःखेनेयेत प्राप्यत इति दूरम् । १७८ कृतेश्छः कू च । कृच्छ्रम् । क्रूरः । १७९ रोदेर्णिलुक् च । रोदयतीति रुद्रः । १८० बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः । णिलुगित्येव ।

आम्रमिति । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ' इत्यमरः । ताम्रमिति । तमुवातो ह्यम् । निन्देर्नलोपश्च । णिदि कुत्सायामस्माद्धातोः रक्प्रत्ययः, तत्संनियोगेन घातोर्नकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । निन्देति । इदित्वान्नुमि तस्य लोप इत्यर्थः । 'स्यान्निद्रा शयनं स्वापः' इत्यमरः । अर्देर्दीर्घश्च । अर्दं गतौ याचने च, अस्माद् रक्प्रत्ययः घातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः । आर्द्रमिति रूपम् । 'आर्द्रं सार्द्रं क्लिन्नं तिमितम्' इत्यमरः । शुचेर्दश्च । शुच शोके, अस्माद् रक् घातोर्दकारश्चान्तादेशः, उपधाया दीर्घश्चेत्यर्थः । 'शूद्राश्चावरवर्णाश्च वृपलाश्च जघन्यजा' इत्यमरः । दुरीणो लोपश्च । इण गतावित्यस्माद् द्युपपदे रक् स्यात्, घातोर्लोपश्चेत्यर्थः । रकि रोरीति रेफस्य लोपे ढ्रलोप इति भावः । कृतेश्छः कू च । कृती छेदने इत्यस्माद् रक् स्यात् प्रकृतेरन्त्यस्य तकारस्य छकारादेशः । कू इति अनेकाल्त्वात्सर्वद्विषाश्च स्यादित्यर्थः । 'स्यात्कटं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां मेघगामि यत् । देवभूयादिकं तद्वत् कृच्छ्रं सान्तपनादिकम् । नृशंसो घातुकः क्रूरः प्रायो घूर्तस्तु वञ्चकः ।' इत्यमरः । रोदेर्णिलुक् च । रुदिर अश्रुविमोचने ण्यन्तादस्माद् रक्प्रत्ययः णेलुक्च स्यात् । णेरनिटीति लोपे सिद्धे लुग्वचनं प्रत्ययलक्षणैत गुणाभावायम् । रोदयतीति रुद्र इति । रकि रूपम् । बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः । संज्ञाच्छन्दसोरन्यत्रापि वात्त्वन्तरात् प्रत्ययान्तरेऽपि बहुलं णेलुग् वक्तव्य इत्यर्थः । संज्ञायामुदाहरणं बृंहयति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा । णेलुक् । छन्दसि तु 'वर्धन्तु त्वा सुष्ठुतयः' ।

क्रूसेः । कस गतौ । विपूर्वादस्माद्रक् स्यादुत्वं चोपधायाः । अमि । अम गत्यादिषु, तमु कांज्ञायाम् । आम्यां रक् स्यादुपधाया दीर्घश्च । निन्देः । णिदि कुत्सायाम् । अर्देः । अर्दं गतौ । 'आर्द्रं नक्षत्रभेदे स्यात्त्रियां क्लिन्नेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी । शुचेः । शुच शोके, अस्माद्रक् दश्चान्तादेशः घातोर्दीर्घश्च । शूद्रो वृपलः । 'अहहा रे त्वा शूद्र' इति श्रुतौ तु रुद्धेर्वावादयोग एव पुरस्कृतः । तथा चोत्तरतन्त्रे भगवता व्याख्येन सूत्रितं 'शुगस्य तदनादरश्रवणात्' इति । दुरीणो । इण गतावित्यस्माद्दुरूपपदे रक् स्याद्धातोर्लोपश्च । 'रो रि' इति रेफस्य लोपे 'ढ्रलोपे-' इति दीर्घः । कृतेः । कृती छेदने इत्यस्माद्रक् स्याच्छः कू इत्येतावादेशौ च स्तः । छस्त्वन्त्यस्यादेशः । कू त्वनेकाल्त्वात्सर्वस्यादेशः । 'कृच्छ्रमाख्यातमाभीले । पापसंतापनादिनोः' इति विश्वमेदिन्यौ । 'स्यात्कटं कृच्छ्रमाभीलम्' इत्यमरः । 'क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसे चाभिधेयवत्' इति विश्वः । नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो घूर्तस्तु वञ्चकः' इत्यमरः । रोदेः । रुदिर अश्रुविमोचने, ण्यन्तादस्माद्रक् णेश्च लुक् । 'णेरनिटी' इति लोपे तु 'पुगन्त-' इति गुणः स्यादिति णिलुक् चेत्युक्तम् । रोदयतीति रुद्र इति । नन्देवं 'सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्भुद्रस्य रुद्रत्वम्' इति श्रुत्या सह विरोधोऽत्र स्यादिति चेत् । अत्राहुः

‘वान्ति पर्णशुपो वातास्ततः पर्णमुचोऽपरे । ततः पर्णरुहो वान्ति ततो देवः प्रवर्पति’ । १८१ जोरी च । जोरोऽणुः । ज्यश्चेत्येके १८२ सुसूधागृधिम्यः ।

वर्धयन्त्वित्यर्थः । बाहुलकात्संज्ञाछन्दसोरभावेऽपि क्वचिद् भवतीत्याह । वान्ति पर्णशुप इति । प्रथमतः पर्णशुपः वाता वान्ति पर्णं शोषयन्तीत्यर्थः । पर्णशोषानन्तरं पर्णमुचो वाता वान्ति । पर्णं मोचयन्तीति पर्णमुचः । पर्णमोचनानन्तरं पर्णरुहो वाता वान्ति । पर्णं रोहयन्तीति पर्णरुहः । ततो देवः वृष्टिं करोतीत्यर्थः । अत्र संज्ञाछन्दसोरभावेऽपि णेर्लुक् । जोरी च । जु इति सौत्रो वातुः, अस्माद् रक् स्यात् ईकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । जोर इति । ‘जोरस्तु जरणे खड्गे’ इति मेदिनी । ज्यश्चेत्येक इति । ज्या वयोहानौ, अस्माद् रकि ग्रहिज्येति संप्रसारणं पूर्वरूपं ‘हलः’ इति दीर्घे च, जोर इति रूपमित्यर्थः । इदमेव च सम्यक् । अत्र एव भाष्ये न वानुलोपसूत्रे ‘जोर्वरदानुः’ इति वातिकस्य प्रत्याख्यानार्थं नैतद् जीवे रूपम्, अपि तु ज्याघानो रकि इति उक्तम् ।

‘कर्तरि कृत्’ इति सूत्रानुरोधेन शम्भुरित्यत्र शं भावयतीत्यन्तर्भावितण्यर्थता यया स्वीक्रियते तथा अरोदीदित्यत्राप्यन्तर्भावितण्यर्थतायां स्वीकृतायां रोदनं कारितवानित्यर्थलाभान्नास्ति श्रुतिविरोधः । न च देवैरग्नौ वामं वसु स्यापितं तच्च घनं देवैर्याचितं चेदग्निस्तु रोदनं कृतवानिति सोऽरोदीदित्यादि श्रुत्यर्थादिहान्तर्भावितण्यर्थकल्पनं न संभवतीति श्रुतिविरोधस्त्वपरिहार्य एवेति वाच्यम् । देवैः स्यापितं वामं वसु देवेभ्योऽग्निना न दत्तं ते देवा एव रोदनं कृतवन्तः । अग्निस्तु तमदत्त्वा रोदनं कारितवानित्यर्थकल्पनायाः संभवान् । अयवाग्नौ प्रयुज्यमानरुद्रशब्दस्य रोदतीति रुद्र इत्येवायौऽस्तु परस्तु ब्रह्मविष्णुरुद्रा इति व्यवहियमाणो यो रुद्रस्तद्वाचकरुद्रशब्दस्य रोदेरित्युणादिमूत्रानुरोधेन रोदयतीति रुद्र इत्येवायं कल्पनायां वाच्यभावात् श्रुतिविरोधोऽत्र नास्त्येवेति । अन्यत्रापीति । वात्स्वन्तरात्प्रत्ययान्तररेपि णेर्लुगित्यर्थः । संज्ञायामुदाहरणम् । वृंहयति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा । शं सुखं भावयतीति शम्भुरेत्यादि । छन्दसि तु वृधु वृद्धौ । ‘वर्धन्तु त्वा सुप्नुतयः ।’ वर्धयन्त्वित्यर्थः । ‘य इमा गजान’ । जनी प्रादुर्भावे लिटि रूपम् । जनयामातेत्यर्थः । इह णलि परतः ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिर्भवत्येव, ‘जनिवद्योश्च’ इति निषेवस्य चिणि लिटि णिति किति च स्वीकारात् । च णिलोपे सति प्रत्ययान्तत्वान् ‘कास्प्रत्ययान्-’ इत्याम्स्यादिति वाच्यम् अमन् इति पुंदासादामोऽप्रसक्तेः । कास्यनेकाच इति वातिकेन तु वामशङ्का दूरापास्त्य, लिटि णिलोपे त्यनेकाच्चाभावात् । ननु णलि ‘जेरनिटि’ इत्यनिडादावर्धयानुके णिलोपे जजानेति रूपं वेदमिति किमनेन लुक्पुदाहरणेनेति चेन्नैवम् । णिलोपे सति ‘जनीजृप्कननुरञ्जोऽमन्ताम्ब’ इति णौ मित्वे ‘मितां ह्रस्वः’ स्यात् प्रत्ययलक्षणव्यायेन पिपरत्वसंभवात् । ततश्च जजनेति जाल्लुकि सति तु प्रत्ययलक्षणव्यायो न प्रवर्तते इति मित्त्वान्नादिष्टं सिध्यति । बाहुल्यनादसंज्ञाछन्दसोरपि क्वचिद्भवतीत्याशयेनोदाहरति वान्तीत्यादि । पर्णानि शोषयन्तीनि तन्गुपः पर्णानि मोचयन्तीनि पर्णमुचः । जोरी च । जु गतौ नौत्रोऽस्माद्रक् ईकारश्चान्ताः-

क्रन् । सूरः । सूरः । घोरः । गृध्रः । १८३ शुसिचिमीनां दीर्घश्च । शुः सौत्रः ।
 शूरः । सौरः । चौरः । मीरः समुद्रः । १८४ वाविन्धेः । वीध्रं विमलम् ।
 १८५ वृधिवपिभ्यां रन् । वध्रं चर्म । वप्रः प्राकारः १८६ ऋजेन्द्रा-
 त्रवज्रविप्रकुन्चुत्रक्षरखुरभद्रोग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवध्रेरामालाः । रक्तता

सुसुधागृधिभ्यः क्रन् । पुब् अन्निपदे पूङ् प्राणिगर्भविमोचने, डुवाब् वारणपोषणयो,
 गृधु अन्निकांजायाम्, एपां द्वन्द्वात् पञ्चमी । अन्यः क्रन्प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । सुरेति । कित्वाश्च
 गुणः । रका सिद्धे कृत्विचिः नित्त्वरार्यः । 'सुरा हलिप्रिया हाल' इत्यमरः । सूर इति ।
 'सूरसूर्यार्थमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः' इत्यमरः । घोर इति । घुमात्स्थेतीत्वं । 'घोरो
 मनोपी नः प्राज्ञः' इत्यमरः । शुसिचिमीनां दीर्घश्च । शु गतौ, सिब् दन्वने, चिब्
 चयने, डु मिब् प्रक्षेपणे, अन्यः क्रन्प्रत्ययः स्यात् प्रकृतिभूतानामेपां दीर्घश्च । शु गतादित्यस्य
 वानुपाठिदर्शनादाह—शुः सौत्र इति । चौरमिति । 'भाणिक्यभाष्यसिन्दूरचौर-चौर-
 पिङ्गरम्' इत्यमरः । मीर इति । मिन्वातो रूपम् । वाविन्धेः । वानुपपदे इन्वी दीप्तावि-
 त्यस्मात्क्रन्त्यादित्यर्थः । वीध्रमिति । अनिदितानिति नलोपः । 'वीध्रं तु विमलार्थकम्' इत्य-
 मरः । वधिवपिभ्यां रन् । वृधु वृद्धौ, डु वप् वीजसन्ताने, आन्यां रन्प्रत्ययः स्यात् । वध्र-
 मिति । रनि उपवागणः 'नघ्री वध्री वरत्रा स्यात्' इत्यमरः । वप्र इति । 'वप्रस्तामे पुमान्नी
 वेणुक्षेत्रचये तटे' इत्यमरः । ऋजेन्द्रात्र । ऋज गतित्यानादिषु, इदि परमैश्वर्ये, उगि गतौ, व्रज

देशः । 'जीरः खड्गे वर्णिद्रव्ये' इति विश्वः । 'जीरस्तु जरणे खड्गे' इति मेदिनी ।
 ल्यञ्चेति । ज्या वयोहानौ । अस्माद्रक् 'ग्रहिष्या-' इति संप्रसारणं पूर्वरूपम् 'हलः' इति
 दीर्घः । एके इति । मुल्या इत्यर्थः । तथा च 'न वानुलोप-' इति सूत्रे जीवेरदानुरित्यस्य
 प्रत्याख्यानार्थं नैतज्जीवे रूपं किं तु 'रकि ज्यः संप्रसारणम्' इति नाप्ये उक्तम् । सुसुधा ।
 पुब् अन्निपदे, पूब् प्राणिगर्भविमोचने, डुवाब् वारणादौ, गृधु अन्निकांजायाम् । 'सुरा चपकन-
 द्ययोः । पुंस्त्रिङ्गिदिक्वे स्यात्' इति मेदिनी । 'सुरो देवे सुरा मद्ये' चपकेऽपि सुरा क्वचित्
 इति विश्वः । सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकमिति सूरः सूर्यः । 'सूरसूर्यार्थमादित्य' इत्यमरः ।
 'घोरो घैर्यान्विते स्वैरे वृषे क्लीवं तु कुङ्कुमे । क्षियां श्रवणनुत्पाथान्' इति मेदिनी । 'गृध्रः
 खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गेष्व लुक्चके' इति च । शुसिचि । शु गतौ, पिब्
 दन्वने, चिब् चयने, डुमिब् प्रक्षेपणे, अन्यः क्रन् एपां दीर्घत्वं च । 'शूरः स्याद्यादवे
 भटे' इति मेदिनी । 'शूरश्चात्मने सूर्ये' इति विश्वहेमचन्द्रौ । 'सीरोऽङ्गहल्योः पुंसि
 चोरी शिल्ल्यां नपुंसके । गोस्तने वज्रभेदे च रेखालेखनभेदयोः' इति मेदिनी ।
 'चोरं तु गोस्तने वस्त्रे चूडायां सीसकेऽपि च । चोरो कृच्छ्राटिकाशिल्लयोः' इति
 विश्वः । वा विन्धेः । बिइन्वी दीप्तौ । विपूर्वादिस्मात् क्रन् 'अनिदितान्-' इति
 नलोपः । 'वीध्रं तु विमलार्थकम्' इति विशेष्यनिष्पेक्षरः । वृधि । वृधु वृद्धौ, डुवप्
 वीजसन्ताने । 'वप्रः पितरि वेदारे वप्रः प्राकाररोवसोः' इति वरणिरन्तिदेवौ ।

एकोनविंशतिः । निपातनाद् गुणाभावाः । ऋजो नायकः । इदि इन्द्रः । अङ्गेर्नलोपः । अग्रम् । 'वज्रोऽङ्गी हीरके पवौ' । डु वप्, उपधाया इत्वम् । विप्रः । कुम्बिबुम्ब्योर्नलोपः । कुत्रमरण्यम् । चुव्रं मुव्रम् । 'क्षुर विलेखने' रेफलोपः अगुणः । क्षुरः । 'क्षुर छेदने' रलोपो गुणाभावश्च, क्षुरः । भन्देर्नलोपः भद्रम् । 'उच समवाये' चस्य गः, उग्रः । जि भी, भेरो । पक्षे लः भेलो जलतरणद्रव्यम् । शुचेश्चस्य कः, शुक्रः । पक्षे लः शुक्लः । गुड् । वृद्धिः । 'गौरोऽरुणे सिते पीते' । 'वन संभक्तौ' वज्रो विभागी । इणो गुणाभावः । 'इरा मद्ये च वारिणि' । 'मा माने' माला । १८७ समि कस उक्त् । 'कस गतौ' सम्यक् कसन्ति पलायन्ते जना अस्मादिति संकसुक्, दुर्जनः, गतौ, डु वप् वीजसन्ताने, कुवि आच्छादने, चुवि वक्त्रसंयोगे, क्षुर विलेखने, क्षुर छेदने, भदि कल्याणे, उच समवाये, जि भी भये, शुच शोके, गुड् अव्यक्ते शब्दे, वन संभक्तौ, इण् गतौ, मा माने, एते रत्नन्ता निपात्यन्ते । ऋज इत्यत्र उपधागुणमाशङ्क्याह निपातनादिति । अगिवातोरिगित्वादाह अङ्गेर्नलोप इति । रेफं स्पष्टम् । समि कस उक्त् । कस् गतौ, अस्मात्समि उपपदे उक्त्प्रत्यय इत्यर्थः । संकसुक

'वप्रस्ताते पुमान्स्त्री वेणुक्षेत्रचये तटे' इति मेदिनी । ऋज्रेन्द्राय । ऋज गतिस्यानादिषु, इदि परिमैश्वर्ये, अगि गतौ, व्रज गतौ, डुवप् वीजसन्ताने, कुवि आच्छादने, चुवि वक्त्रसंयोगे, भदि कल्याणे, शुच शोके, गुड् अव्यक्ते शब्दे, इण् गतौ । नायक इति । ऋज्जाश्वः वृष्टिभिरम्बरीपः' इति मन्त्रे ऋज्जा गतिमन्तोऽश्वा यस्य स ऋज्जाश्व इति वेदभाष्यम् । 'इन्द्रः शचीपतावन्तरात्मन्यादित्ययोग्योः' इति विश्वः । 'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते स्यात्पुनर्पुंसकम् । अधिके च प्रवाते च प्रथमे चानिधेयवत्' इति मेदिनी । क्षुरो लोमच्छेदकः । 'क्षुरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' इति विश्वमेदिन्यौ । 'क्षुरः कोलदले शफे' इति मेदिनी । 'भद्रः शिवे खड्गरीठे वृषभे तु कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्लीवं मङ्गलमुस्तयोः' इति च । 'उग्रः शूद्रानुते अत्रादुद्रे पुंसि त्रिपत्कटे । खोवचाक्षुद्रयोः' इति मेदिनी । भेरीति । गौरादित्वाङ्गीप् । 'भेरो स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः । 'भेलः प्लवे भोलुके च निवृद्धिमुनिभेदयोः' इति विश्वः । 'भेलः प्लवे मणौ पुंसि भीरावज्ञे च वाच्यवत्' इति । 'शुक्रः स्याद्भागवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान् । रेताङ्गिभिरग्निभेदोः क्लीवं शुक्रो योगान्तरे सिते । नर्पुसकं तु रजते' इति च । 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धेऽग्न्यभिधेयवत् । ना श्वेतसर्पे चन्द्रे न द्वयोः पथ्येन्तरे । गौरी त्वसंजातरजः-कन्याशंकरभार्ययोः । रोचने रजनीपिङ्गाप्रियङ्गुवनुवानु च । वानगाया विशेषेऽपि यादसां-पतियोपिति' इति च मेदिनी । नदीभेदे च गौरी स्याद्रूपस्य च योपिति' इति विश्वः । 'अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते । सा गौरी तल्लुतो यस्तु स गौरः परिवोक्तितः इति ब्रह्माण्डवचनं श्राद्धकाण्डे हेमाद्रिणोदाहृतं । एतेन 'गौरः शुच्याचारः' इत्यादि भाष्यं व्याख्यातम् । 'इराभूवाक्शुराप्सु स्यात्' इत्यमरः । मालेति । प्रत्ययरेफस्य लत्वम् ।

अस्थिरश्च । १८८ पचिनशोर्णुकन्कनुमौ च । पचेः कः । पाकुः सूपकारः । नशेर्नुम्, नंशुकः । १८९ भियः क्रुकन् । भीलकः । १९० क्वुन्शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि । रजकः । इक्षुकुट्टकः । चरकः । 'चप भक्षण' । चपकः । शुनकः । भपकः । १९१ रमे रश्च लो वा । रमको विलासी । लमकः । १९२ जहातेर्द्वे च । जहकस्त्यागो कालश्च । १९३ ध्मो धम च । धमकः कर्मकारः ।

इति रूपम् । पचिनशोर्णुकन्कनुमौ च । डु पचप् पाके, णश अदर्शने, आभ्यां णुकन्प्रत्ययः स्यात् । अनयोः क्रमेण कादेशनुमागमौ च भवत इत्यर्थः । णुकनो णित्वाद् वृद्धिः पाकुः नंशुक इति रूपम् । भियः क्रुकन् । त्रि भी भवे इत्यस्मात् क्रुकन्प्रत्यय इत्यर्थः । भीलक इति रूपम् । 'भीलकः काकः तस्तो भीरभीलकभीलुकाः' इत्यमरः । क्वुन् शिल्पि । शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां च गम्यमानायां क्वुन्स्यात् । अपूर्वस्य निरुपपदस्येत्यर्थः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । अपिशब्दात्सोपपदादनि । शिल्पिन्युदाहरति रजक इति । रज्ज रागे इत्यस्मात् क्वुनि नलोपे षकादेशे च रूपम् । 'निर्णजकः स्याद्रजकः शौण्डिको मण्डहारकः' इत्यमरः । सोपपदादुदाहरति इक्षुकुट्टक इति । कुट्टं द्येदने, इक्षून् कुट्टयतीति इक्षुकुट्टकः । संज्ञायामुदाहरति चरक इति । 'पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः' इत्यमरः । चपक इति । 'चपकोञ्जरी पानपान' सरकोऽप्यनुतर्पणम्' इत्यमरः । शुनक इति । शुन गतावित्यस्मात्क्वुनि रूपम् । भपक इति । भप भस्तेने इत्यस्माद्रूपम् । 'शुनको भपकः द्वा स्यादलकंस्तु स रोगितः' इत्यमरः । रमे रश्च लो वा । रमु क्रीडायामित्यस्मात् क्वुन्स्यात्, घातो रेफस्य लकारश्च देत्यर्थः । लमक इति रूपम् । जहातेर्द्वे च । ओं हाक् त्यागे, अस्मात् क्वुन्स्यात्, घातोर्द्वित्वं च स्यादित्यर्थः । जहक इति रूपम् । ध्मो धम च । ध्माशब्दाग्निसंयोगयोः, अस्मात्क्वुन्स्याद्

'मालं क्षेत्रे त्रियां पृक्कात्तजोर्जात्यन्तरे पुमान्' इति मेदिनी । 'मालं क्षेत्रे जिने मालो माला पुष्पादिदामनि' इति विश्वः । 'मालमुन्नतभूतलम्' इत्युत्पलः । 'क्षेत्रमारुह्य मालम्' इति मेघदूतः । मणिपूर्वोऽयमर्थान्तरे वृद्धः । 'मणिमाला स्मृता हारे द्वाणां दन्तजतान्तरे' इति विश्वः । समि कस । 'संसुकोऽस्थिरः' इति विशेष्यनिष्पन्नः । पचिनशोः । डुपचप् पाके, णश अदर्शने । आभ्यां णुकन् प्रत्ययः स्यात् । णकारो वृद्धयर्थः । अनयोर्ध्वार्कम् कादेशनुमागमौ च भवतः । भियः । त्रिभी भवे 'अवीरे कातरस्त्रस्ते भीरभीलकभीलुकाः' इत्यमरः, क्वुन् । शिल्पिन्यभिधेयं संज्ञायां गम्यमानायां च क्वुन् स्यादपूर्वस्य निरुपपदस्य च अपिशब्दात्सोपपदस्य । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । यद्वा अर्थदारकसंवेगे षष्ठी, प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रियाकारकभावात् । एवं च निरुपपदप्रकृत्यर्थनिरूपितकर्तृकारके क्वुन्नित्याद्यर्थः फलितः । शिल्पिनि तावत् । रज्ज रागे । 'रजको धावके शुके' इति विश्वः । 'रजकौ धावकशुकौ' इति हेमचन्द्रः । 'कुट्टं द्येदने' इक्षून् कुट्टयति गौडिकः । चर गतिभक्षणयोः । संज्ञायां तु 'चपकोञ्जरी पानपात्रम्' । शुन गतौ, नप भस्तेने, शुनकः भपकः द्वा । लमक इति ।

१९४ हनो वध च । वधकः । १९५ बहुलमन्यत्रापि । 'कुह विस्मापने' । कुहकः । कृतकम् । १९६ कृपेवृद्धिश्चोदाचाम् । कार्पकः, कृपकः । १९७ उदकं च । प्रपञ्चायम् । १९८ वृश्चिकृष्योः किकन् । वृश्चिकः । कृषिकः । १९९ प्राडि पणिकपः । प्रापणिकः पण्यविक्रयो । प्राकपिकः परदारोपजीवो । २०० मुपेर्दीर्घश्च । मूपिकः आतुः । २०१ स्यमेः संप्रसारणं च । चादीर्घः सीमिकः वृजमेदः । २०२ क्रिय इकन् । क्रयिकः क्रेता । २०३ आडि पणि पनिपतिखनिभ्यः । आपणिकः । आपनिकः इन्द्रनीलः किरातश्च । आप-

घातोर्धमादेशश्चेत्यर्थः । घमक इति रूपम् । हनो वध च । वधक इति । हन हिंसा-
गत्योः, क्वुनि घातोर्ध्वादेशे च रूपम् । बहुलमन्यत्रापि । अन्यघातोरपि क्वुत्स्यात् । कुह-
घातोः क्वुनि कुहक इति रूपम् । कृतकमिति । कृती छेदने । कृपेवृद्धिश्चोदीचाम् ।
कृप विलेखने, अस्मात्क्वुन्, उदीचां मते वृद्धिश्चेत्यर्थः । उदीचां ग्रहणादिकल्पोऽयं वृद्धिविधिः ।
कार्पकः कृपकः इति रूपम् । उदकं च । उन्दी क्लेदने, अस्मात् क्वुन् । ननु क्वुन्शित्य-
संज्ञयोरित्यादिना संज्ञात्वात्सिद्धमिष्यत आह प्रपञ्चार्थमिति । वृश्चिकृष्योः किकन् ।
भो व्रश्च छेदने, कृप विलेखने, आभ्यां किकत्स्यात्, वृश्चिक इति रूपम् । 'किष्कुहंस्ते वितस्ती
च शूककोटी च वृश्चिके' इत्यमरः । कृषिक इति । 'क्षेत्राजीवः कर्पकश्च कृषिकश्च कृषीवलः'
इत्यमरः । प्राडि पणिकपः । प्राडि उपपदे पण व्यवहारे स्तुतौ च, कप हिंसायामिति
घातुभ्यां किकत्स्यादित्यर्थः । प्रापणिक इति । प्रआङ्पूर्वकपणघातो रूपम् प्राकपिक इति ।
कपघातो रूपम् । मुपेर्दीर्घश्च । मुप स्तेये, इत्यस्मात्किकन् स्याद् घातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः ।
मूपिक इति रूपम् । 'उन्दुर्मुपिकोऽप्यातुः' इत्यमरः । स्यमेः संप्रसारणं च । स्यम् शब्दे,
अस्मात् किकन्, घातोः संप्रसारणं दीर्घश्चेत्यर्थः । सीमिक इति रूपम् । क्रिय इकन् । डु
क्रौञ् द्रव्यविनिमये इत्यस्मादिकन्प्रत्यय इत्यर्थः । क्रयिक इति । गुणे अयादेशे च रूपम् ।
आडि पणिपति । पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, पल्ल गतौ, खनु अवदारणे एपां
इन्द्रात् पञ्चमी । आडि उपपदे एतेभ्यः इकन्प्रत्ययः स्यात् आडि उपपदेऽनेन इकना
रूपसिद्धेः प्राडि पणिकप इत्यत्र पणिग्रहणं प्रपञ्चायम् । उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं वा तत् ।

ऋषिविशेषः । जहातेः । ओहाक् त्यागे । ध्मो घम च । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । कुहको
दाम्भिकः । कृतकमिति । कृती छेदने । कृपेः । कृप विलेखने । अस्मात्क्वुन् वृद्धिश्च कार्पकः
कृषीवलः । कृपकः स एव । 'कृपकः पुंसि फाले स्यात्कार्पके त्वमिधेयवत्' इति मेदिनी ।
उदकं च । उन्दी क्लेदने अस्मात्क्वुन् । ननु 'क्वुन् शित्य-' इत्यादिना गतार्थमित्याशङ्क्या-
माह प्रपञ्चार्थमिति । वृश्चिकृष्योः । भोव्रश्च छेदने, कृप विलेखने । प्राडि । पण
व्यवहारे । कपशिषेति दण्डके हिंसायंकः । मुपेः । मुप स्तेये अस्मात्किकन् घातोर्दीर्घश्च ।
स्यमेः । स्यम् शब्दे । क्रियः । डुक्रौञ् द्रव्यविनिमये । आडि पणि । पण व्यवहारे स्तुतौ
च, पन च, पल्ल गतौ, खनु अवदारणे, एभ्य आडि उपपदे इकन् स्यात् । आपणिक इति ।

तिकः श्येनो देवायत्तश्च । आखनिको मूपिको वराहश्च । २०४ श्यास्त्याह्वविभ्य इनच् ।
श्येनः । स्त्येनः । हरिणः । अविनोऽञ्चर्युः । २०५ वृजेः क्तिञ्च । वृजिनम् । २०६ अजेरज
च । वीभाववाधनार्थम् । अजिनम् । २०७ बहुलमन्यत्रापि । कठिनम् । नलिनम् । मलिनम् ।
कुण्डिनम् । द्यतेः 'यत्परुपि दिनम्' । दिवसोऽपि दिनम् । २०८ द्रुदक्षिभ्यामिनन् । द्वि-

श्यास्त्याह्वविभ्य इनच् । श्यैङ् गतौ, पृथै शब्दसंघातयोः, ह्रस्व हरणे, अव रक्षणादौ,
एभ्य इनच् स्यात् । श्येन इति । 'पञ्चो श्येन उलूकस्तु वायसारातिपेचकौ' इत्यमरः ।
स्त्येनश्चोरः । हरिण इति । 'मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः' इत्यमरः । वृजेः क्तिञ्च ।
वृजी वर्जने, अस्माद् इनच् स्यात्, स च किङ्कवतीत्यर्थः । वृजिनमिति । 'कलुषं वृजिनै-
धमंहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबम्' इति मेदिनी । अजेरज च ।
अज गतिक्षेपणयोः, अस्मादिनच् अजेरजादेशश्चेत्यर्थः । न चाजेरजादेशविधानं व्यर्थमिति
वाच्यम्, वीभाववाधनार्थं तदावश्यकत्वात् । 'अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः । बहुल-
मन्यत्रापि । अन्यभ्योऽपि घातुभ्य इनच् वक्तव्य इत्यर्थः । कठिनमिति । कठ कृच्छ्रजीवने
इत्यस्माद्रूपम् । नलिनमिति । णल गहने इत्यस्माद्रूपम् । मलिनमिति । मरु
धारणे इत्यस्माद्रूपम् । कुण्डिनमिति । कुडि दाहे इत्यस्माद्रूपम् । द्यतेरिति ।
दो अवलखण्डने इत्यस्मादिनच् स्यादित्यर्थः । दिनमिति रूपम् । द्रुदक्षिभ्यामिनन् ।

नन्वत्रैव प्रपूर्वे आङि प्रापणिक इति सिद्धौ आङि पणीत्यत्र पणिग्रहणं प्रपञ्चार्यमित्युज्ज्वल-
दत्तः । उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थमिति तु मनोरमायाम् । आपणिकशब्दोऽयं णित्स्वरेणाद्युदात्तः ।
आपणेन व्यवहरतीत्यर्थे ठकि तु कित इत्यन्तोदात्तः । श्यास्त्या । श्यैङ् गतौ, स्त्यै ष्ट्वै
शब्दसंघातयोः, ह्रस्व हरणे, अव रक्षणादौ । 'श्येनः पत्रिणि पाण्डुरे' इति मेदिनी । स्त्येन-
श्चोरः । स्तेन चौर्ये इति चौरादिकात्पचाद्यचि तु स्तेन इति नियंकारोऽपि । केचित्तु
'स्ताघूनां पतये नमः' इत्यादिप्रयोगोपष्टम्भेन नियंकारस्यापि प्रैषातोर्माचिवादिभिर्म्वादिषु
स्वीकृतत्वात्प्रकृतसूत्रेऽपि प्रैषानुमेव पठन्तः स्तेनशब्दो नियंकार एवेत्याहुः । 'हरिणः पुंसि
सारङ्गे विशदे त्वभिषेयवत् । हरिणी हरितायां च नारीभिद्वृतभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च'
इति मेदिनी । वृजेः । वृजी वर्जने । वृजिनं पापम् । 'वृजिनं कल्मषे क्लीबं क्लेशे ना
कुटिलेऽन्यवत्' इति मेदिनी । अजेः । अज गतिक्षेपणयोरस्मादिनच् । अजेरजादेशविधानं
व्यर्थमित्यत आह वीभाववाधनार्थमिति । 'अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री' इत्यमरः ।
बहुलमन्यत्रापि । अन्यस्मादपीत्यर्थः । कठ कृच्छ्रजीवने, णल गहने, मल मल्ल
धारणे, कुडि दाहे, दो अवलखण्डनं । 'कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्तब्धे तु त्रिष्टु
नपुंसकं स्यात्स्याम् । कठिनी खाटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च' इति मेदिनी ।
'मलिनं दूषिते कृष्णे ऋतुमत्यां तु योषिति' इति मेदिनी । कुण्डिनमिति ।
'नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ' इति श्रौहर्षः । कुण्डिन ऋषिः । तस्यापत्यं कौण्डिन्यः ।
यत्परुपीति । 'पर्वणि दिनं खण्डितं तद्देवानां' मिति तैत्तिरीयश्रुत्यर्थः । द्रुदक्षि ।

णम् । दक्षिणः । दक्षिणा । २०९ अर्तेः किदिष्म । हरिणं शून्नाम् । २१० वेपितुहो-
र्हस्वश्च । विपिनम् । तुहिनम् । २११ तलिपुलिभ्यां च । 'तलिनं निरले स्तोके
स्वच्छेऽपि तलिनं त्रिषु' । पुलिनम् । २१२ गर्वेरत उच्च । गौरादित्वाङ्गीम् । गुर्विणी
गर्विणी । २३१ रुहेश्च । रोहिणः २१४ महेशिनश्च । चादिन् । मादिनम्-महिनाम्
राज्याम् । २१५ विवृज्जनिप्रच्छिद्भिस्तुभ्रुज्वां दीर्घोऽसंभ्रारणं च । मात् । भाट् । श्रीः ।

दु गतौ, ददा वृत्तौ, आभ्यामिन् स्यादित्यर्थः । द्रविणमिति । 'हिरण्यं द्रविणं पञ्चम'
इत्यमरः । दक्षिण इति । 'दक्षिणे सरलोदारी मुक्कलो पादभोजतरि' इत्यमरः । अर्तेः
किदिष्म । गत् गतौ, अस्मादिनम् । त च क्त । पातोऽस्ति च आदेशः । स्वरस्यम् ।
हरिणमिति । 'हरिणं शून्नामुपरम्' इत्यमरः । वेपितुहोर्हस्वश्च । दु वेपु कण्ठे, तुहिर
अर्धे, आभ्यामिन् पातोह्'रादित्यर्थः । एकारस्य हरत् इकारः । 'अट्ठपरणं विपिनम्'
इत्यमरः । तुहिनमिति । क्लृप्पमणुणे हरतः । तलिपुलिभ्यां च । तल प्रतिष्ठापाम्, पुन
महत्त्वे, आभ्यामिन्नमात् । तलिनपदार्थं त्रिषुपाताह तलिनं निरले स्तोके इति ।
पुलिनमिति । 'तोयोत्पितं तत्पुलिं शैक्तं सिकतामगम्' इत्यमरः । गर्वेरत उच्च ।
गत् मोचने अस्मादिनम्, अकारस्य उकार आदेशश्चेत्यर्थः । रनेत्तरित्वाभ्यामाह
गौरादित्वादिति । गुर्विणीति । 'आपरासत्त्वा स्याद्वृज्जिणात्तत्त्वो च गर्विणी' इत्यमरः ।
रुहेश्च । रुह बीजजन्मणि प्रादुर्भावे च, अस्मादिनम्प्रत्यय इत्यर्थः । रोहिण इति ।
उपमायुणे रूपम् । गौरादित्वाद रोहिणी । 'अर्जुन्या रोहिणी स्यात्' इति विद्वत्तर्क इत्यमरः ।
महेशिनश्च । मह पूजायाम् अस्मादिनम् स्यात् । जनरादिनञ्च । मादिनमिति ।
इमणो शित्वाङ्गुपावृद्धिः । महिनमिति । इमणि रूपम् । विवृज्जनिप्रच्छिद् । गत् परिभाषणे,
प्रत्यय जीवतायाम्, चिन् तेनायाम् सु गतौ, दुङ् गतौ, म् गतौ, लु गतौ शोनः, एषां द्रव्यात्

सवत्यतो घृतादिकमिति सूः, यज्ञोपकरणम् । द्रुहिरण्यम् । कटप्रूः कामरूपी
कीदृश्च । 'जूराकाशं सरस्वत्यां पिशाच्यां जवने द्वियाम्' । २१६ आप्नोतेह्रस्व-
श्च । आपः । अपः । अद्भिः । अद्भ्यः । २१७ परौ ब्रजेः पः पदान्ते । ब्रजेः
क्विप्दीर्घौ स्तः पदान्ते तु पञ्च । परिव्राट् । परिव्राजौ । २१८ हुवः श्लुवश्च ।
जुहः । २१९ सुवः कः । सुवः । २२० चिक् च । इकार उच्चारणार्थः । क

पष्ठौ । एम्भः क्विप् स्यात्, दीर्घः कित्वात्प्राप्तसंप्रसारणाभावश्च स्यादित्यर्थः । वागिति ।
क्विपः सर्वलोपितया कुत्वे दीर्घे वचित्वपिपञ्चोनामिति प्राप्तसंप्रसारणानावे च रूपम् ।
प्राट् इति । प्रच्छवातोः क्विपि ग्रहिष्येति संप्रसारणाभावे दीर्घे छस्य 'छ्वोः शूडनुनासिके
च' इति शकारे ब्रश्चेति पत्वे जश्त्वे चत्वे च रूपम् । श्रीरिति । दीर्घे रूपम् । कृदिकारादिति
ङीप् तु न शङ्क्यः । कृतो य इकार इति व्याख्यानात् । अत्र इकारस्य कृदवयवत्वं नास्ति,
कृत्प्रत्ययस्तु सर्वलुप्तः । सूरिति । सुवातोर्दीर्घे रूपम् । दूरिति । दूवातो रूपम् । जूशब्दार्थं
विवृण्वन्मेदिनीकोशमाह जूराकाशे सरस्वत्यामिति । आप्नोतेह्रस्वश्च । आप्लृ व्याप्तौ,
अस्मात्क्विप् स्यात् प्रकृतेह्रस्वश्चेत्यर्थः । आप इति । अप्तृत्विति दीर्घः । ह्रस्वग्रवणायाह
अप इति । अद्भिरिति । 'अपो मि' इति तकारादेशः, जश्त्वम् । परौ ब्रजेः पः
पदान्ते । पराबुपपदे ब्रज गतावित्यस्मात्क्विप् दीर्घश्च भवतः । पदान्तस्य तु जकारस्य
पकारश्चेत्यर्थः । पदान्तविषये पत्वे कृते उदाहरति परिव्राडिति । जश्त्वचत्वे इति भावः ।
परिव्राजाविति । पदान्तत्वानानात्र पत्वम् । हुवः श्लुवश्च । 'कु दानादनयोः' अस्मात्क्विप्,
वातोर्दीर्घः, श्लुवश्चत्वं च भवतीत्यर्थः । जुहूरिति । श्लुवद्भावाद् द्विवचने अस्यासहत्वे च
रूपम् । सुवः कः । सु गतावित्यस्मात् कप्रत्यय इति भावः । सुव इति कित्वाद्गुणाभावे उब्रडि
च रूपम् । 'सुवोऽपभृजुहूनां तु सुवो भेदाः सुवः स्त्रियः' इत्यमरः । अयं सुवोऽभिजिहति
होमानिति मूल एव जुहोत्यादिव्याख्याप्रकरणे उक्तम् । चिक् च । सुव इत्यनुवर्तते । सु

द्रु गतौ, प्रुङ् गतौ, जु गतौ, सौवः । वागिति । 'वचित्वपि—' इति संप्रसारणाभावः ।
पृच्छतीति प्राट्, 'ग्रहिष्या—' इति संप्रसारणाभावः, 'छ्वोः शूड—' इति छः, 'ब्रश्च—' इति पत्वं
जश्त्वचत्वं, प्राद्यौ प्राशः । श्रीरिति । 'कृदिकारात्—' इति ङीप् न भवति कृत्प्रत्ययस्य
इकार इति व्याख्यानात् । कृदन्तं यदिकारान्तमिति पक्षे तु यद्यपि ङीप्प्राप्तिरस्ति तथापि
कारग्रहणसामर्थ्येन केवलस्येकारस्य ग्रहणादिकारान्तपक्षो दुर्बल इत्याहुः । दुर्घटस्तु ङीपि श्रोम-
त्येपि रक्षित इच्छतीत्याह । 'श्री वेपरचना शोभा भारती सरलदुमे । लक्ष्यां त्रिवर्गसंपत्ति-
विद्योपकरणेषु च । विनूतौ च मतौ च द्वौ' इति मेदिनी । जराकारो इत्यादिमूलोदाहृतमिति
मेदिनी । आप्नोतेः । आप्लृ व्याप्तौ, अस्मात्क्विप् वातोर्ह्रस्वश्च । 'आपः क्षो भूमि
वार्वारि' इत्यमरः । परौ । ब्रज गतौ । हुवः । हु दानादनयोः । अस्मात्क्विप् वातोश्च दीर्घः
श्लुवद्भावाद् द्विवचनम् । सुवः कः । सु गतौ । सुवो यज्ञपात्रविशेषः । 'अयं सुवो
अभिजिहति' 'सुवेण पार्वणी जुहोति' इत्यादौ प्रसिद्धः । चिक् च । सुवः ।

इत्, कुत्वम् । लुक् । 'लुक् च लुचश्च संमृद्धिः' । २२१ तनोतेरनश्च वः । तनोतेश्चिक्प्रत्ययः, अनो वशब्दादेशश्च । त्वक् । २२२ ग्लानुदिभ्यां डौः । ग्लौः । नौः । २२३ चिवरव्ययम् । डौरित्येव । ग्लौकरोति । 'कृन्मेजन्तः' (सू० ४४९) इति सिद्धे नियमार्थमिदम् । उणादि-प्रत्ययान्तश्च्यन्त एवेति । २२४ रातेडैः । राः रायौ रायः । २२५ गमेडौः । 'गौर्नादित्ये बलीवर्दे किरणक्रतुभेदयोः । छौ तु स्याद्विशि भारत्यां भूमौ च सुरभावपि । नन्नियोः स्वर्ग-वच्चांश्चुरश्मिदृग्वाणलामसु' । बाहुलकादधुतेरपि डोः । 'द्यौः छौ स्वर्गान्तरि-

गतावित्यस्मात् चिक्प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । कित्त्वं गुणनिपेक्षार्थम् । इकार उच्चारणार्थः । चस्य कुत्वे च लुक् इति रूपम् । तनोतेरनश्च वः । चिगित्यनुवर्तते । तनु विस्तारे इत्यस्मात् चिक्प्रत्ययः । तनुवात्त्ववयवस्य अन् इति संघातस्य व इत्यकारविशिष्टः संघातो भवतीत्यर्थः । चस्य कुत्वे च रूपमाह त्वगिति । 'त्रियां तु त्वगस्यवरा' इत्यमरः । ग्लानुदिभ्यां डौः । ग्लै हर्षक्षये, णुद प्रेरणे, आभ्यां डौ प्रत्यय इति भावः । ग्लौरिति । टेरिति टिलोपः । 'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिविः' इत्यमरः । नौरिति । टिलोपे रूपम् । त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः । चिवरव्ययम् । डौरित्यनुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तपरम् । डौप्रत्ययान्तं शब्दस्वरूपं च्यन्तं चेदव्ययसंज्ञकं स्यादित्यर्थः । ग्लौकरोतीति । अग्लौः ग्लौः संपद्यते तथा करोतीत्यर्थः । अव्ययत्वप्रयोजनं तु सुपो लुक् । अस्य नियमार्थत्वमाह कृन्मेजन्त इत्यादिना । नियमाकारमाह उणादिप्रत्ययान्त इत्यादिना । च्यन्त इति । तेन नौग्लौरित्यादौ नाव्ययत्वम् । रातेडैः । रा दाने इत्यस्माद् डैप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । रा इति । रायो हलोत्थात्वम् । 'अयरेविभवा अपि' इत्यमरः । गमेडोः । गम्लृ गतावित्यस्माद् डौप्रत्यय इत्यर्थः । गौरिति । टिलोपे गौतो णिदिति णिद्वद्भावे वृद्धौ च रूपम् । गोशब्दार्थं विवृण्वन् केशवोक्तमाह । गौर्नादित्ये इत्यादिना । 'गौरिला कुम्भिनी क्षमा' 'अनड्वान् सौरभेयो गौः' 'माहेयो सौरभेयी गौः' इति चामरः । द्यौरिति रूपमाह बाहुलकादिति । द्युत दीप्तावित्यस्मात्प्रत्यये टिलोपे

इत्येव । योगविभाग उत्तरार्थः । क इदिति । तेन लुक् लुचौ लुच इत्यादौ गुणा न । तनोतेः । तनु विस्तारे व इति संघातग्रहणम्, तदाह शब्दादेश इति । 'त्रियां तु त्वग-स्यवरा' इत्यमरः । ग्लानुदि । ग्लै हर्षक्षये, णुद प्रेरणे । 'ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिविः' इत्यमरः । 'त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इति च । ग्लौकरोतीति । अग्लौः ग्लौः संपद्यते तथा करोतीत्यर्थः । अव्ययत्वात्सुपो लुक् । च्यन्त एवेति । तेन ग्लौर्नौर्गौरित्यादीनां नाव्ययत्व-मिति भावः । रातेः । रा दाने । रा इति । 'रायो हलि' इत्यात्वम् । 'रा स्मृतः पावके तीक्ष्णे राः पुंसि स्वर्णवित्तयोः' इति मेदिनी । 'रास्तीक्ष्णे दहने रास्तु सुवर्णे जलदे घने' इति हेन-चन्द्रः । गमेः । गम्लृ गतौ । 'गौतो णि' गौः । केशवोक्तमाह गौर्नादित्य इत्यादि । 'गौः स्वर्गे वृषभे रश्मौ वज्रे चन्द्रे पुमान् भवेत् । अजुंती नेत्रदिग्वाजसूवाग्वारिषु गौर्मेता'

क्षयोः' इति कोशः । २२६ भ्रमेश्च डूः । ब्रूः । चादगमेः अग्रेषूः । २२७ दमेर्दोसिः ।
दोः दोषौ । २२८ पणेरिज्यादेश्च वः । वणिक् । स्वार्थेऽण् । 'नैगमो वणिजो वणिक्' ।
२२९ वशेः कित् । 'उक्षिगन्तौ घृतेऽपि च' । २३० भृव् उच्च । भूरिक् भूमिः । २३१
जसिसहोरुरिन् । जसुरिर्वज्रम् । सहुरिरादित्यः पृथिवी च । २३२ सुयुरुवृषो युच । सवन-
श्चन्द्रमाः । यवनः । रवणः कोकिलः । वरणः २३३ अशे रश च । अशोतेत्यञ्च्यात् रशादेशश्च ।

च रूपम् । 'द्योदिवौ द्वे द्वियामभ्रम्' इत्यमरः । भ्रमेश्च डः । भ्रमु अनवत्स्थाने, चाद् गम्लृ
गतौ, आभ्यां ङप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । डित्वाट्टिलोपः । भूरिति । ऊर्ध्वं हन्म्यां भ्रुवौ द्वियाम् ।
इत्यमरः । अग्रेगूरिति । सेवक इत्यर्थः । दमेर्दोसिः । दमु उपशमे, अस्माङ्ङोत्प्रत्यय
इत्यर्थः । डित्वाट्टिलोपः । 'भुजवाहु प्रवेष्टो दोः' इत्यमरः । पणेरिज्यादेश्च वः । पण
व्यवहारे स्तुतौ च अस्माद् इजिप्रत्ययः । आदेः पकारस्य वकारश्चेत्यर्थः । वणिक् इति कृत्वे
चत्वे च रूपम् । अमरकोशस्यवाणिज इत्यस्योपपत्तिमाह स्वार्थेऽणिति । वशेः कित् ।
वश कान्तावित्यस्माद् इजिः, स च कित्स्यात् कित्वात्संप्रसारणम्, कुत्वचत्वे । भृव् उच्च ।
भृञ् भरणे, अस्मादिजि, कित्स्यात्, घातोऽकारः अन्तादेशश्च । भूरिगिति । ऊर्ध्वं रपरत्वम् ।
जसिसहोरुरिन् । जसु मोक्षणे, पृह मर्षणे, आभ्यामुत्तिप्रत्यय इत्यर्थः । सुयुरुवृषो
युच् । पूम् अभिषवे, यु मिश्रणे, रु शब्दे, वृञ् वरणे, एभ्यो युच्प्रत्यय इत्यर्थः । 'युवोरनाकौ'
इति अनादेशः । गुणे अवादेशे च सवनमिति रूपम् । 'अभिषवः सवनं च सा' इत्यमरः ।
'यवनं त्वचरे स्थाने सीमनिर्दलनेऽपि च' इति मेदिनी । यवनो म्लेच्छविशेषः । रवण इति ।
'रिपाभ्याम्-' इति णत्वम् । 'रवणः शब्दनो नान्दी' इत्यमरः । वरण इति । गुणः
रपरत्वं णत्वम् । 'सितौ च वरणे नदीनेदक्षोऽन्वये' इत्यमरः । 'प्राकारो वरणः
सालः' इति च । अशे रश च । अशू व्याप्तौ इत्यस्माद् युच् स्यात् प्रकृतेरशादेश-
श्चेत्यर्थः । नायमादेशः शित्, सवदिशत्वं त्वनेकाल्त्वात् । रशनेति । 'ओ कट्वां

इत्यमरः । द्युतेरपीति । द्युत वीसौ द्योतन्ते देवा अस्यामिति द्यौः । भ्रमेश्च । भ्रमु
अनवत्स्थाने, गम्लृ गतौ । अग्रेसूः सेवकः । दमेः । दमु उपशमे डित्वाट्टिलोपः । दोरिति ।
'दोषं तस्य' इति श्रीहर्षप्रयोगात्पुंस्त्वम् । 'ककुहोपणी' इति भाष्यप्रयोगान्नपुंसकत्वम् । 'दोर्दोषा
च भुजो वाहुः' इति वनंजयकोशात्स्त्रीलङ्ङोऽप्ययमित्यादि प्रागेव प्रपञ्चितम् । पणेः । पण
व्यवहारे स्तुतौ च । अमरकोशमाह । नैगम इत्यादि । वशेः । वश कान्तौ, अस्मादिनिः
कित्स्यात् । 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् । भृवः । भृञ् भरणे, अस्मादिनिः कित्स्याद् घातो-
ऽकारान्तादेशश्च । जसि । जसु मोक्षणे । पृह मर्षणे । 'जसुरये स्तर्यं पिप्पयुर्गाम्' इति
मन्त्रे जसुरये श्रान्तायेति, 'नीचायमानं जसुरि न द्येनम्' इत्यत्र जसुरि क्षुवितं द्येनं न
द्येनपक्षिणमिवेति । 'उत्तस्य बाजी सहुरिर्ऋतौ' इति मन्त्रे सहुरिः सहनशील इति च वेद-
भाष्यम् । सुयु । पूम् अभिषवे, यु मिश्रणे, रु शब्दे, वृञ् वरणे । 'सवनं त्वचरे

रशना काञ्ची । जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवान् । २३४ उन्देर्नलोपश्च । ओदनः । २३५ गमेर्गश्च । गमेयुंत्स्याद्गश्चादेशः । गगनम् २३६ बहुल-
मन्यत्रापि । युत्स्यात् । स्यन्दनः । रोचना । २३७ रञ्जेः क्युन् । रजनम् ।
२३८ भूसूधूभ्रस्त्रिभ्यश्छन्दसि । भुवनम् । सुवन आदित्यः । धुवनो वह्निः ।

मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा' इत्यमरः । जिह्वावाची त्विति । 'रसज्ञा रसना जिह्वा'
इति प्रसिद्ध इति भावः । दन्त्यसकारेति । रस आस्वादने चौरादिकः । ततो नन्धादित्वात्
ल्युप्रत्यये अनादेशे रूपमिति भावः । उन्देर्नलोपश्च । उन्दी क्लेदने, अस्माद् युच्
घातोर्नकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । उपधागुणः । ओदन इति । 'ओदनोऽस्त्रीसदीदिविः' इत्यमरः ।
गमेर्गश्च । गम्ल् गतावित्यस्माद्युच्प्रत्ययः गश्चान्तादेश इत्यर्थः । 'नभोज्जरिक्खं गगनम्'
इत्यमरः । बहुलमन्यत्रापि । स्यन्दन इति । स्यन्द् प्रसवणे इत्यस्माद् युजिति भावः
रोचनेति । रचि दीप्तावित्यस्मात्प्रत्ययः । रञ्जेः क्युन् । रञ्ज रागे अस्मात्क्युत्स्यात् ।
रजनमिति । कित्त्वान्नलोप इति भावः । ल्युटि तु रञ्जनमिति भावः । 'रञ्जनं रक्तचन्दनम्'
इत्यमरः । भूसूधू । भू सत्तायाम्, पूङ् प्राणिप्रसवे, धूक् कम्पने, भ्रस्ज पाके, एभ्यः
भ्युत्स्यात् । भुवमिति । कित्त्वान्न गुणः । उवडिति भावः । 'विष्टुपं भुवनं जगत्'

स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च' इति मेदिनी । यवनो म्लेच्छविशेषः । 'रवणः शब्दने स्वरे' इति
च मेदिनी । रवणः कौकिल इत्येके । वरणो वृक्षभेदः । टावि तु वरणा नदी । 'वरणस्तिक्तशा-
केऽपि प्राकारे वरणं वृत्तौ' इति विश्वः । 'वरुणो वरणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः' इत्यमरः ।
अशेः । अशू व्याप्तौ । जिह्वावाची त्विति । रस आस्वादने चौरादिकः । ततो नन्धादित्वात्
ल्युः । 'ण्यासथ्रन्य-' इति युज्वा । रसत्यास्वादयतीति रसना 'रसनं स्वदने ध्वनौ । जिह्वायां
तु न पुंसि स्याद्वास्नायां रसना स्त्रियाम्' इति मेदिनी । काञ्चीवाची तालव्यशकारवान्
जिह्वावाची तु दन्त्यसकारवानित्येपा व्यवस्था भूरिप्रयोगाभिप्रायेणोक्ता । वस्तुतस्तु तालव्य-
शकारवान् रशनाशब्दोऽपि काञ्च्यां जिह्वायां च तथा दन्त्यसकारवान् रसनाशब्दोऽप्यर्थद्वये
बोध्यः । तथा हि 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बरूकरपांशवः । रशनापि च जिह्वायाम्'
इति विश्वकोशाज्जिह्वायामुभयं साधु । 'रसनं निःस्वने स्वादे रसना काञ्चिजिह्वयोः'
इत्यजयधरणिकोशान्यां काञ्च्यामप्युभयं साधु । एवं च 'अशेरश च' इति मूवे अशू
व्याप्तौ, अश भोजने, इति धातुद्वयमपि ग्राह्यम् । रस आस्वादने, रस शब्दे, इति धातुन्यां
तु 'बहुलमन्यत्रापि' इत्यनुपदेमेव वक्ष्यमाणेन युच् । तेन सर्वत्राचयवार्थानुगमोऽपि सूपाद
इत्याहुः । उन्देः । उन्दी क्लेदने अस्माद्युच् । 'ओदनं न स्त्रियां भक्तेश्चानामोदने
स्त्रियाम्' इति मेदिनी । गमेः । गम्ल् गती । 'नभोज्जरिक्खं गगनम्' इत्यमरः ।
बहुलमिति । स्यन्द् प्रसवणे, रच दीप्तौ । 'स्यन्दनं तु शृतौ नीरे तिनिरो ना रपे
स्त्रियाम्' इति मेदिनी । 'रोचना रक्तकहारे गोपितवरयोपितोः । रोचनः कूट-
शात्मत्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिपु' इति च । चदि लाहृदे । 'चन्दनं मलयोद्भवं ।
चन्दनः कपिभेदे स्याद्वेदीभेदे तु चन्दनी' इति विश्वः । 'चन्दनी तु नदीमिदि । चन्द-

निधुवनं सुरतम् । भृजनमम्बरीपम् । २३६ कृपवृजिमन्दिनिधावः क्युः ।
किरणः । पुरणः समुद्रः । वृजनमन्तरिक्षम् । मन्दनं स्तोत्रम् । निघनम् ।
२४० धृपेर्धिप् च संज्ञायाम् । विपणो गुरुः । विपणा घीः । २४१ वर्त-
माने षृपद्वहन्महज्जगच्छतृवच्च । अतिप्रत्ययान्ताः । 'षृपु सेचने' गुणाभावः

इत्यमरः । एवं सुवन इत्यपि । निधुवनमिति । 'मैथुनं निधुवनं रतम्' इत्यमरः ।
भृजनमिति । क्यनः कित्वाद् ग्रहिज्येति संप्रसारणम् । सस्य जस्त्वेन दः । दस्य इञ्जत्वेन
जः । कृपवृजि । कृ विक्षेपे, पृ पालनपूरणयोः, वृजो वर्जने, मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु,
निपूर्वकद्विधाजवारणपोषणयोः, ऐम्यः क्युप्रत्यय इत्यर्थः । किरण इति । इत्वं रपरत्वम्,
णत्वम् । पुरण इति । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वम् । निघनमिति । 'आतो लोप इटि च'
इत्यालोपः । 'निघनं कुलनाशयोः' इत्यमरः । धृपेर्धिप् च संज्ञायाम् । वि षृपा प्रागल्भ्ये,
अस्मात्क्युः, धातोर्विपादेशश्च । धिपण इति । गोपतिविपणो गुरुः' इत्यमरः । विपणेति ।
'बुद्धिर्मनीषा विपणा' इत्यमरः । वर्तमाने । षृपु सेचने, बृह वृद्धौ, मह पूजायाम्, गन्तु गतौ
ऐम्यः अतिप्रत्यय इत्यर्थः । शतृवच्चेति । तेन उगित्वाद्युमिति भावः ।
अतिप्रत्यये लघूपवगुणमाशङ्क्याह गुणाभावे इति । निपात्यत इति शेषः । शतृ-

नोऽप्यौ मलयजे भद्रकाल्यां नपुंसकम्' इति मेदिनी । भद्रकाली ओषधिविशेषः । 'भद्रकाली
तु गन्धोल्यां कात्यायन्यामपि त्रियाम्' इति मेदिनी । अनु क्षेपणे । 'असनं क्षेपणे क्लीवं पुंसि
स्याज्जीवकद्रुमे' इति मेदिनी । अत सातत्यगमने राजपूर्वः । राजातनः क्षीरिकायां प्रियाले
किशुकेशि च' इति विश्वमेदिन्यौ । एवमन्येऽपि द्रष्टव्याः । रञ्जे । रञ्ज रागे, ल्युटि तु
रञ्जनम् । रजनो रागजनने रजनं रक्तचन्दने' इति मेदिनी । बाहुलकात्कृपेरपि क्युन् ।
'कृपो रोलः' इति प्राप्तलत्वाभावाच्च । कृपणः । भूसू । भू सत्तायाम्, पूङ् प्राणिप्रसवे, ह्रू
कम्पने, भ्रूज पाके, बहुलवचनाद्भाषायामपि क्वचित् । 'भुवनं विष्टपेऽपि स्यात्सलिले गगने
जने' इति मेदिनी । 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः । मञ्जनमिति । 'ग्रहिज्या-' इति
संप्रसारणम् । सस्य जस्त्वेन दः, दस्य इञ्जत्वेन जः । क्लीवेशम्बरीपं आप्लो ना' इत्यमरः ।
कृपृ । कृ विक्षेपे, पृ पालनादौ, वृजी वर्जने, मदि स्तुत्यादौ, द्विधा जवारणपोषणयोः ।
निघनं स्यात्कुले नाशे' इति मेदिनी । 'निघनं कुलनाशयोः' इति हेमचन्द्रः । धृपेः ।
निषृपा प्रागल्भ्ये, अस्मात्क्युः विपादेशश्च धातोः 'विपणत्रिदशाचार्ये विपणा धियि
योषिति' इति मेदिनी । 'गोपतिविपणो गुरुः' इत्यमरः । वर्तमाने । शतृवच्चेति । तथा
च 'उगिदक्षाम्-' इति नुमि महान् । त्रियाम् तु 'उगितश्च' इति डोपि महतीत्यादि
सिध्यतीति भावः । ननु षृपन्महदादयः 'लटः शतृशानचो-' इति शतृप्रत्ययान्ता एव
भवन्तु । ततश्च वर्तमान इति शतृवच्चेति च न कर्तव्यमिति महदेव लाघवमिति
चेदत्राहुः- शतृप्रत्ययान्तत्वे तु 'कर्तरि णप्' इति शप्प्रत्यये महतीत्यादौ
'आच्छीनघ्नोः-' इति नुम् स्यात् महानित्यादौ तु 'तस्यानुदात्तेऽन्दिदुपदेशात्' इति
लसावेवानुकस्वरः स्याद् अतिप्रत्ययान्तत्वे तु तस्यातिप्रत्ययस्थार्धवानुकत्वान्युपगमेन

पृप्ति । बृहत् । महान् । गमेर्जगदेशः, जगत् । २४२ संश्रुतपट्टेहत् । एते निपात्यन्ते ।
 पृथक्करणं शतृवद्भावनिवृत्त्यर्थम् । सञ्चिनोतेः 'सुट्' इकारलोपः, संश्रुत् कुहकः । तृपत् छवम् ।
 विपूर्वाद् हन्तेऽष्टिलोपः, इत् ए च । 'वेहदगर्भोपघातिनी' । २४३ छन्दस्यसानच्शुजृभ्यात् ।
 शवसानः पन्थाः । जरसानः पुरुषः । २४४ ऋञ्जिवृधिमंसिहिसहिभ्यः कित् । ऋजसानो मेघः ।

वत्वातिदेशस्य फलप्रदर्शनायाह पृपन्तीति । गम्वातोरतिप्रत्यये जगदेशे च जगदिति
 रूपम् । । लटः शतरि तु महतीत्यादौ शपि 'आच्छीनद्योः-' इति नुम् स्यात् । अतिप्रत्यये तु
 तस्यार्धवातुकतया न शप् । संश्रुतपट्टेहत् । चिक् चयने, तृप प्रीणने, हन हिंसागत्योः, एते
 अतिप्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । ननु पूर्वसूत्र एव पठितव्ये पृथक् पठनं व्यर्थमित्यत आह
 पृथक्करणमिति । संश्रुदित्यत्राह । इकारलोप इति । वेहदित्यत्राह इत् ए इति । विशब्द-
 संबन्धिन इकारस्येत्यर्थः । छन्दस्य । शु गतौ, जृप् वयोहानौ आभ्यामसानच्प्रत्यय इत्यर्थः ।
 ऋञ्जिवृधि । ऋजि गतौ, वृधु वृद्धौ, मदी हर्षे, पह मर्षणे, एभ्यः असानच्प्रत्ययः कित्स्या-

शवभावान्नोक्तदोष इत्याशयेनातिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनं स्वीकृतमिति । बृह वृद्धौ, मह
 पूजायाम् गन्त् गतौ । पृपन्तीति । विन्दुवाची पृपच्छब्दो नपुंसकमिति ध्वननाय बहुवचन-
 मुदाहृतम् । 'पृपन्मृगे पुमान् विन्दौ न द्वयोः पृपतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतविन्दुयुक्तेऽ-
 प्युभाविमौ' इति मेदिनी । बृहती क्षुद्रवार्ताविषां कण्टकार्या च वाचि च । वारिवान्यां महत्यां
 च छन्दोवसनभेदयोः' इति विश्वः । शतृवद्भावाद् 'उगितचाम्-' इति नुम् । बृहन् विपुलः ।
 'महती वल्लकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् थण्डे वाच्यवत्' इति मेदिनी ।
 महती नारदवीणा । 'विश्रावसोस्तु बृहती तुम्बुरोस्तु कलावती । महती नारदस्य स्यात्सर-
 स्वत्पास्तु कंच्छपी' इति वैजयन्ती । 'अवेक्षमाणं महतीं मुहुर्मुहुः' इति माघः । 'जगत्स्याद्वि-
 प्लवे क्लोवं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु । जगती भुवने क्षमायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' इति मेदिनी ।
 तत्र वायुवाचिनः पुंलिङ्गस्य शतृवद्भावादुगितत्वेन नुमि जगन् जगन्तौ जगन्त इत्यादि भवति ।
 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' इति व्युत्पादितस्य तु नुमभावाज्जगत् जगती जगत इत्यादौति
 बोध्यम् । संश्रुत् । चिक् चयने, तृप प्रीणने, हन हिंसागत्योः । निपात्यन्त इति । अतिप्र-
 त्ययान्ता इति शेषः । निवृत्त्यर्थमिति । एवं च संश्रुदित्यत्र 'उगितचाम्-' इति नुमः शङ्क्य-
 नास्ति । वेहदित्यत्र तु 'उगितश्च' इति डीव् नेति भावः । संचिनोतेरिति । मुभूतिचन्द्रस्तु
 संपूर्वाच्छ्रयतेः संश्रुदित्याह तृपच्छत्रमिति । चन्द्रमा इत्यन्त्ये । विव्रन्ति गर्भमिति वेहत् ।
 इत् ए चेति । विशब्दसंबन्धिन इकारस्य एकार इत्यर्थः । गौरित्यनुवृत्तौ 'वेहद् गर्भोप-
 घातिनी' इत्यमरः । छन्दन्य । शु गतौ, जृप् वयोहानौ । पन्था इति । 'प्रमन्नहे' इत्यादि
 मन्त्रद्वये शवसानशब्दो गन्तृपरतया व्याख्यातः । ऋञ्जि । ऋजि भजने, वृधु वृद्धौ, मदि
 स्तुत्यादौ, पह मर्षणे एभ्यः असानच् कित्स्यात् । ऋजसानो मेघ इति । अजेरिदि-
 त्वान्नुम् । इदित्वादेव नलोपानात्रः । एवं चायं मन्दिरहो च त्रयोऽपि त्रुवंशूय एव पठितुं

वृषसानः पुरुषः । मन्दसानोऽग्निर्जोवश्च । सहसानो यज्ञो मयूरश्च २४५ अर्तेर्गुणः शुट् च ।
 मर्शसानोऽग्निः । २४६ सम्मानचस्तुवः । संस्तवानो वाग्मी । २४७ युधिवुधिवृशिभ्यः
 किञ् । युवानः । वुवानः । दृशानो लोकपालकः । २४८ हुच्छेः सनो लुक् छलोपश्च ।
 जुहुराणश्चन्द्रमाः । २४९ श्वितेर्वश्च । शिशिवदानः पुण्यकर्मा । २५० तृन्तृचौ शंसिच्चदादि-
 भ्यः संज्ञायां चानिटौ । शंसेः सदादिभ्यश्च क्रमात्तृन्तृचौ स्तः तौ चानिटौ । शंस्तौ

दित्यर्थः । अर्तेर्गुणः । ऋ गतौ अस्माद् असानच्प्रत्ययः, घातोर्गुणः, प्रत्ययस्य शुडागमश्चे-
 त्यर्थः, सम्मानच्स्तुवः । समि उपपदे ष्टुम् स्तुतावित्यस्माद् आनच्प्रत्यय इत्यर्थः ।
 गुणेश्वादेशः । युधिवुधि । युध संप्रहारे वुधिर अवबोधने, वृशिर प्रेक्षणे अन्य आनच्
 कित्यादित्यर्थः । युधान इति । हुच्छेः सनो । हुच्छा कौटिल्ये, अस्मात्सन्नन्ताद् आनच्
 स्यात्, सनो लुक्, छलोपश्च । जुहुराण इति । प्रत्ययलक्षणेन सनमाश्रित्य द्वित्वम् । नञ्
 'न लुमता-' इति निषेधः । लुप्तप्रत्यये परतः तन्निमित्ताङ्गसंज्ञकस्य कार्यं नेति तदर्थत्वं ।
 द्वित्वं तु न सनि परतः तन्निमित्ताङ्गसंज्ञकस्य विधायते, अपि नु तदन्तस्य । श्वितेर्दश्च ।
 श्विता-वर्णे, अस्मात् सन्नन्तादानच् सनो लुक्, तकारस्य दकारश्च । शिशिवदान इति ।
 पूर्ववद् द्वित्वम् । 'शिशिवदानः पुण्यकर्मा चपलक्षिकुरः समौ' इत्यमरः । शिशिवदानोऽकृष्ण-
 कर्मेति क्वचित्पाठः । तस्याप्येष एवार्थः । तृन्तृचौ शंसि । शंसु स्तुतौ,
 सदाघातुः सौमः, आभ्यां तृन्तृचौ क्रमात्स्तः । तौ चानिटवित्यर्थः । शंस्तेति ।

शक्याः । किञ्च तु वृधुघातावबोधयुज्यते । उत्तरसूत्रेऽपि गुणग्रहणं सुव्यजम् । अर्तेः सुट् च
 वृषेः कित्युक्तो सर्वसामञ्जस्यादित्याहुः । 'ऋञ्जसानः पुरुवार उक्थैः' 'अस्मिन् यज्ञे
 मन्दसानो वृषण्वन्' इत्यादिमन्त्राणां भाष्ये तु यौगिकार्थ एव पुरस्कृतः । अतः । ऋ गतौ
 घातोर्गुणः प्रत्ययस्य शुडागमः । 'आसाविपदर्शसानाय' इति मन्त्रस्य भाष्ये तु मर्शसानाय
 शत्रूणां हिंसात्रे इति व्याख्यातम् । सम्मा । ष्टुम् स्ततौ अस्मात्सन्त्युपपदे आनच् । युधि ।
 संप्रहारे । युवानो रिपुः । वुधिर बोधने । वुवान् आचार्यः । वृशिर प्रेक्षणे । बाहुलकाच्छ्रमे
 रप्यानच् । कृपाणः खङ्गः । 'कृपाणेन कर्षकारं कृपणः सह गण्यते । परेषां दानञ्चास्तनो
 लुक् छलोपश्च । 'युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः' इति मन्त्रे जुहुराणं कौटिल्यकारि एनः पापं युयोधि
 पृथक् कुरु इति भाष्यम् । श्वेतेः । श्विता वर्णे अस्मात्सन्नन्तादानच्, 'सन्त्यङो' इति द्वित्वम्,
 सनो लुक् तकारस्य च दकारः । कित्युक्तत्वेन गुणः । पुण्यकर्मेति ।
 'शिशिवदानोऽकृष्णकर्मा' इति विशेष्यनिज्जे अमरः । कृष्णं शुक्लं निष्पापत्वात्
 शुद्धं कर्म यस्येत्यर्थः । क्षीरस्वामिना तु प्रकृतसूत्रं विस्मृत्य श्विदि श्वैत्ये अस्मात्क्षिप्तः
 कानजिति व्याख्यातम् तदसंगतं कानचश्छान्दसत्वाद् इदित्वेन नलोपानुपपत्तेश्चेति
 दिक् । तृन्तृचौ । शंस्तेति । शंसु स्तुतावस्मात्तृन् । 'अपृत्तृ-' इति सूत्रे
 नञ्चादिग्रहणं नियमार्थमौणादिकतृन्तृजन्तानां चतुषधादीर्घस्तहि नञ्चादीनामेवेत्युक्तम्

स्तोता । शंस्तरौ शंस्तरः । क्षदिः सौत्रो घातुः शकलीकरणे भक्षणे च । अनुदात्ते, 'वृक्षे चक्षदानम्' इति मन्त्रात्, 'उक्षाणं वा वेहतं वा क्षदन्ते' इति ब्राह्मणाच्च । 'क्षता स्याः सारयौ द्वाः स्ये वैद्यायामपि शूद्रजे' । २५१ बहुलमन्यत्रापि । मन् मन्ता । हन् हन्ता । इत्यादि । २५२ नष्टनेष्टृत्वष्टृहोष्टृपोष्टृभ्राष्टृजामाष्टृपिष्टृहिष्टृ । न पतन्त्यनेन पितरो नरके इति नप्ता पौत्रो दौहित्रश्च । नयतेः पुगुणश्च, नेष्टा । त्विपेस्तोऽत्वम्, त्वष्टा । होता पोता ऋत्विग्भेदः । भ्राजतेर्जलोपः, भ्राता । जायां माति जामाता । 'मान पूज-याम्' न लोपः, माता । पातेराकारस्येत्वम्, पिता । दुहंस्तृच्, इह् गुणाभावश्च, दुहिता । २५३ सुव्यसेः ऋन् । स्वसा । २५४ यतेर्दृष्टिश्च । याता । 'भार्यास्तु

वृत् । शंस्तराविति । अपृत्त्रिति सूत्रे नष्टादिग्रहणं नियमायं औणादिकवृत्तजन्तानां यद्युन्वादीर्यस्तर्हि नष्टादीनामेवेति । तस्मादत्र न दीर्घ इति भावः । प्रशास्तारावित्यादौ तु बादिग्रहणात्तृचि दीर्घो भवत्येव, नष्टादिषु पाठात् । क्षतेति । 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षता च सारयिः' इत्यमरः । नष्टनेष्टृत्वष्टृ । एते वृत्तजन्ता निपात्यन्ते । नष्टृशब्दस्य व्युत्पत्तिमाह न पतन्त्यनेनेति । नञि उपपदे पल् गतावित्यस्मात्तृनि नञः प्रकृतिभावः । बच्चदलोपश्च निपात्यते । नेष्टेत्यत्राह नयतेरिति । णीञ् प्रापणे इत्यस्मात्प्रत्ययः । त्वष्टेत्यत्राह त्विपेस्तोऽत्वमिति । त्विप दोषावित्यस्मात् प्रत्यये इकारस्य अकार इत्ययं । होतेति । हु दानादनयोरित्यस्मात् प्रत्ययो गुण इति भावः । पोतेति । पूञ् पवने इत्यस्मात् प्रत्ययः । भ्रातेत्यत्राह भ्राजतेरिति । भ्राज् दीप्तावित्यस्मात् प्रत्ययः । सावसे-र्हन् । सावुपपदे अनु क्षेपणे इत्यस्माद् ऋन्प्रत्यय इत्ययं । स्वसेति । यणादेशः, ऋत्त्रिति दीर्घः । यतेर्दृष्टिश्च । यती प्रयत्ने, अस्माद् ऋन् वृद्धिर्धेत्यर्थः । याते-ज्जात्र दीर्घो नेत्युदाहरति शंस्तरौ शंस्तर इति । निच्वादाद्युदात्तः । तथा च मन्त्रः 'भावग्राम उत शंस्ता सुविप्रः' । आदिशब्दाच्छानु अनुशिष्टौ । शास्ति विनयति सत्त्वान् शास्ता युद्धः । शास्तरौ । शास्तारः । 'शास्ता समन्तभद्रे ना शासके पुनरन्यवत्' इति । प्रपूर्वस्य तु नष्टादिषु पाठाद् 'अष्टृन्-' इति दीर्घः । प्रशास्तरौ । प्रशास्तारः । 'क्षता शूद्राच्च वैद्याजे प्रतीहारे च सारयौ । भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्निष्पुक्तवेषतोः पुमान्' इति मेदिनीकोशानुसारे-गाह वैद्यायामिति । अमरस्तु 'क्षत्रियायां च शूद्रजे' इत्याह । णीञ् प्रापणे उत्पूर्वः । उन्नेता ऋत्विग्भेदः । बहुलमन्यत्रापि । अन्यत्रापि घातोर्बहुलं वृत्तृचौ भवतः । पूर्वसूत्रस्या-दिशब्देनैव मन्ताहन्तेत्यादेः सिद्धत्वात्पपञ्चार्यमिदं सूत्रम् । नष्टनेष्टृ । नष्टादयो दश वृत्त-जन्ता निपात्यन्ते नष्टेति । नञः प्रकृतिभावः । पल् गतावित्यस्मात्तृच् टिलोपः । णीञ् प्रापणे, त्विप् दीप्तौ, हु दानादनयोः, पूञ् पवने, भ्राज् दीप्तौ, मा माने, पा रक्षणे, दुह् प्रपूरणे । 'त्वष्टा पुमान् देवशिल्पितदणोरादित्वनिघपि' इति मेदिनी । जायां मातीत्यन्तर्भावितर्प्ययः । सुव्यसेः । नञि उपपदे अनु क्षेपणे इत्यस्माद् ऋन् यणादेशः । स्वसा भगिनी । सावसेरिति तु वदाचित्कः पाठः । यतेः । यती प्रयत्ने ।

भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् । २५५ नञि च नन्देः । न नन्दति ननान्दा, इह
वृद्धिर्नानुवर्तते इत्येके । 'ननान्दा तु स्वसा पत्युर्ननन्दा नन्दितो च सा' इति शब्दार्णवा ।
२५५ दिवेर्ऋः । देवा देवरः । 'स्वामिनो देवदेवरौ' । २५७ नयतेर्ङिच्च । ना नरौ
नरः । २५८ सव्ये स्थश्छन्दसि । 'अम्बाम्ब-' (सू. २९१८) इत्यत्र 'स्यात्स्यन्त्युणा-
मुपसंख्यानम्' (वा० ४९६१) । सव्येष्ठा सारयिः । सव्येष्ठरौ सव्येष्ठरः २५६ अतिस्तृधृधन्य-
म्यश्चवितृम्योऽनिः । अष्टम्योऽनिप्रत्ययः स्यात् । अरणिर्गन्तैर्योनिः । सरणिः । धरणिः ।
धमनिः । अननिर्गतिः । अशनिः । अवनिः । तरणिः । बाहूलकाद्रजनिः । २६० आङि

त्यस्यार्थमाह भार्यास्त्विति । अमरकोशोऽयम् । नञि च नन्देः । दु नदि समृद्धौ, अस्मान्न-
व्युपपदे ऋच् । न नन्दतीति सेवायां कृतायामपीति शेषः । ऋनि वृद्धिरप्यनेनैव, पूर्वसूत्रादनु-
वृत्तेः । नतान्तरमाह इहेति । अत्र माननाह ननान्दा तु स्वसा पत्युरिति । दिवेर्ऋः ।
दिवु क्रीडादिषु, अस्माद् ऋप्रत्ययो भवतीत्यर्थः । ऋनि प्रकृते ऋविधिः नित्स्वरानावायम् ।
'स्वामिनो देवदेवरौ' इत्यमरः । नयतेर्ङिच्च । णीष् प्रापणे, अस्माद् ऋप्रत्ययः, च च
ङित्त्वतीत्यर्थः । ङित्वं टिलोपार्थम् । 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः' इत्यमरः ।
सव्ये स्थश्छन्दसि । ष्ठा गतिनिवृत्तौ, अस्मात् सव्यशब्दे उपपदे ऋप्रत्ययः, च
च ङित्त्वित्यर्थः । सव्येष्ठ इति त्यले पत्वार्थमाह अम्बाम्बेत्यत्रेति । तत्पुरुषे कृतोत्पलुक् ।
'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारयिः । सव्येष्ठद्विजिणस्यौ च' इत्यमरः । अति-
स्तृधृ । ऋ गतौ, छ गतौ, धृष् धारणे, धमिषातुः सौत्रः, अन गतौ, अश भोजने,
अव रक्षणे, वृ प्लवनतरणयोः, एभ्यः अनिप्रत्यय इत्यर्थः । अरणिरिति । 'निर्मन्व-
दारणि त्वरणिद्वयोः' इत्यमरः । आङि शुषेः । आङि उपपदे शुष शोषणे इत्य-

नञि च । दुनदि समृद्धौ अस्मान्नव्युपपदे ऋच् । न नन्दतीति । कृतायामपि सेवायां
न तुष्यतीत्यर्थः । 'उपाप्यूषा ननान्दा च ननन्दा च प्रकीर्तिता' इति द्विरूपकोशः । दिवेः ।
दिवु क्रीडाविजिगीषादौ । देवेति । यातर इत्यनुवृत्तौ 'स्वामिनो देवदेवरौ' इत्यमरः 'देवे
षवे देवरि माषवे च' इति श्रीहर्षः । नयतेः । णीष् प्रापणे । अस्माद् ऋप्रत्ययः च च ङित्,
ङित्वाट्टिलोपः 'स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः' इत्यमरः । सव्ये । ष्ठा गति-
निवृत्तौ अस्मात्सव्यशब्दे उपपदे ऋः स्यात्त च ङित् । 'तत्पुरुषे कृति-' इति सप्तम्या बहुक् ।
उपसंख्यानमिति । पत्वत्येति शेषः । अति । ऋ गतौ, छ गतौ, धृष् धारणे, धमिः सौत्रः,
अन गतौ, अश भोजने, अव रक्षणादौ, वृ प्लवनतरणयोः । 'अरणिर्वहिन्ये ना
द्वयोर्निर्मन्वदारणि' इति मेदिनी । 'सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः' इति दन्त्यादौ रमसः ।
'सरणिः पङ्क्तौ मार्गे क्री' इति मेदिनी । शृ हिंसायां ततोऽनिप्रत्ययः । शरणिर्गन्तैके
'शरणिः पयि चात्रलौ' इति तालव्यादावजयः । 'इमामग्ने, शरणिम्' इति मन्त्रे
शरणिं हिंसां व्रतलोपरूपां मीनृपः क्षमस्वेति वेदमाध्यम् । धरणिर्गन्तिः । 'धननो तु
शिराहृष्टविलासिभ्यां तु योषिति' इति मेदिनी । अननिर्गतिः । अशयते भुज्यते

शुभेः सनश्छन्दसि । आशुशुक्लणिरग्निर्वातश्च । २६१ कृपेरादेश्च चः । चर्पणिर्जनः । २६२ अदेर्मुट् च । अग्निः अग्निः । २६३ वृतेश्च । वर्तनिः । गोवर्धनस्तु चकारान्मुट् वर्त्मनिरित्याह । २६४ क्षिपेः किञ्च । क्षिपणिरायुधम् । २६५ अर्चिशुचिहुस्त्रिपिच्छादिछर्दिभ्य इति । अर्चिर्ज्वाला । इदन्तोऽप्य-

स्मात्सन्नन्तादिनि प्रत्यय इत्यर्थः । आशुशुक्लणिरिति । शुभेति सन्नन्तम् । 'रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्लणिः' इत्यमरः । कृपेरादेश्च चः । कृप विलेखने अस्मादनिप्रत्यय इत्यर्थः । ककारस्य चकारश्च । चर्पणिरिति । 'पुगन्तल्लघूपवस्य च' इति गुणः । अदे-र्मुट् च । अद भक्षणं, अस्मादनि प्रत्ययः, मुडागमश्च प्रत्ययस्य भवतीत्यर्थः । वृतेश्च । वृत्तु वर्तने, अस्मादनि प्रत्यय इत्यर्थः । 'सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च' इत्यमरः । वर्तनीत्यत्र कृदिकारादिति डीप् । क्षिपेः किञ्च । क्षिप् प्रेरणे, अस्मादनि प्रत्ययः, स च किङ्कवतीत्यर्थः । कित्त्वान्न गुणः, क्षिपणिः । अर्चिशुचि । अर्च पूजायाम्, शुच शोके, हु दानादनयोः, सन्तु गतौ, छद अपवारणे ण्यन्तः, छदं वमने, एभ्य इतिप्रत्यय इत्यर्थः । अर्चि-रिति । सान्तोऽयम् । ज्वालाभासानपुंस्वचिः' इत्यमरः । इदन्तोऽप्ययमिति । ण्यन्तादर्चोः

राज्यपिन्धेनानयेति अग्निर्वज्रम् । 'अग्निः क्षीपुंमयोः स्वाचश्चरायां रवावपि' इति मेदिनी । अग्निः पृथिवी । 'तरणिद्युमणौ पुंसि कुमारो नोकयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । कुमारी लताविशेषः । 'तरणी रामतरणी कर्णका चारुकेसरा । सहा कुमारी गन्धाल्योः' इति घन्वन्तरिनिघण्टुः । रजनिरिति । रज्ज रागे अस्मादप्यनिर्नलोपांऽपि बाहुलकात् 'कृदिकारात्-' इति डीप् । रजनी । 'रजनी नीलिनी रात्रिर्हर्द्राजनुकामु च' इति मेदिनी । आङि । शुभ शोपणे अस्मात्सन्नन्तादाङि उपपदे अग्निः स्यात् । कृपेरादेः । कृप विलेखने, चर्पणिर्जन इति वैदिकनिघण्टौ चर्पणेशब्दस्य मनुष्यनामनु पाठात् । 'अमासश्चर्पणोवृत्तः' इत्यादिमन्त्रेषु वेदभाष्यकारैस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च । उज्ज्वलदत्तेन तु आदेश्च व इति पठित्वा चर्पणिवन्ध-कीति व्याख्यातम् । तदयुक्तम् । तथा सति धृपेरित्येव मूययेत् । प्रागल्भ्यरूपावयवार्थानु-गमात् । आदेश्च व इत्यंशस्य त्यागेन लाघवाच्च, तस्मादादेश्च चः इति दश्यादीवृत्तिग्राह एव युक्त इत्याहुः । अदेः । अद भक्षणं अस्मादनिस्तस्य मुडागमश्च । वृतेश्च । वृत्तु वर्तने अस्मादप्यनिः । वर्तनिरिति । 'कृदिकारात्-' इति डीपि तु वर्तनी । 'सरणिः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च' इत्यमरः । क्षिपेः । क्षिप् प्रेरणे क्षिपणिरायुधमिति । 'उतस्य बाजी क्षिपणिं नुरण्यति' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु क्षिपणिं क्षेत्रगमनु नुरण्यति त्वरयति गन्तुमिति व्याख्यातम् । अर्चि । अर्च पूजायाम्, शुच शोके, हु दानादनयोः, सन्तु गतौ छद अपवारणे, ण्यन्तः । छदं वमने अर्चिरिति सान्तम् । 'तमाचिषा स्फूर्जयन्' इति मन्त्रः । 'नग्नमिव सनिद्रं धूयते दैवमर्चिः' इति मायः । 'ज्वालाभासानपुंस्वचिः' इति नानार्थे सान्तेष्वमरः । इदन्तोऽपीति । निजन्तादचरत इति भावः । 'अचिहतिः शिखा त्रियाम्' इत्यमरः । 'रोचिः शोचिर्लभे कलोवे इति च । सर्पिष्टं तम् । द्ययतेजसा छदिः । छदिः

यम् । 'अग्नेर्वाजन्ते वर्चयः' । शोचिर्दीप्तिः । हविः । सपिंः । 'इस्मन्—' (सू० २९८५) इति ह्रस्वः । छदिः पटलम् । छदिर्वमनव्याधिः । इदन्तोऽपि । 'छर्द्यतीसारशूलवान्' । २६६ वृहेर्नलोपश्च । 'वर्हिर्ना कुशशुष्मणोः' । २६७ द्यतेरिसिन्नादेशश्च जः । ज्योतिः । २६८ वसौ रुचेः संज्ञायाम् । वसुरो-
चिर्व्यञ्जः । २६९ भुवः कित् । भुविः समुद्रः । २७० सहो धश्च । सधिर-
नह्वान् । २७१ पिबतेस्थुक् । 'पायिश्चक्षुःसमुद्रयोः' । २७२ जनेरुसिः ।
जनुर्जननम् । २७३ मनेर्धश्छन्दसि । मधुः । २७४ अतिपवपिचजित-

अच इरिति इप्रत्यये साधुरिति भावः । छादि इति प्यन्तादिसि णिलोपे उपधाह्रस्वार्थमाह
इस्मन्निति । छर्द्यतीसारेति । छर्दिश्चातिसारश्च शूलं च यस्य सन्तीति विग्रहः । वृहेर्न-
लोपश्च । वृहि वृद्धौ, अस्मादिसिः, नकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । वर्हिरिति उपवागुणे रूपम् ।
द्यतेरिसिन्नादेशश्च जः । द्युत दीप्तौ, अस्मादिसिप्रत्ययः । आदेर्दकारस्य जकारश्चेत्यर्थः ।
वसौ रुचेः संज्ञायाम् । वसुशब्दे उपपदे रुच दीप्तावित्यस्मादिसिन् प्रत्ययः स्यात्संज्ञाया-
मित्यर्थः । वसुरोचिरिति । भुवः कित् । भू सत्तायामित्यस्माद् इतिप्रत्ययः, स च किद्
भवतीत्यर्थः । कित्त्वान्न गुणः । सहो धश्च । पृह मर्पणे इत्यस्माद् इतिप्रत्ययः, अन्त्यस्य
घकारश्चेत्यर्थः । पिबतेस्थुक् । पा पाने, अस्मादिसिन्, घातोश्च घुगागम इत्यर्थः । पायि-
रिति रूपम् । जनेरुसिः । जनी प्रादुर्भावि अस्मादुसिप्रत्यय इत्यर्थः । मनेर्धश्छन्दसि ।
मनु अवबोधने, अस्मादुसिप्रत्ययः घातोर्न्तादेशश्च घकार इत्यर्थः । अतिपृवपि ।
ऋ गतौ, पृ पालनपूरणयोः, डु वप् वीजसन्ताने, यज देवपूजनादौ, तनु विस्तारे,
घन धान्ये, तप सन्तापे, एभ्य उत्तिप्रत्ययः स्यात् । स च निद् भवतीत्यर्थः ।

स्त्रियामेवेति लिङ्गानुशासनम् । एवं च पटलं छदिरित्यमरप्रत्यये पटलसाहचर्याच्छद्विपः
क्लीबतां वदन्त उपेक्ष्याः । छर्द्यतीति । छर्दिश्चातिसारश्च शूलं च तानि यस्य सन्तीति
विग्रहः । वृहेः । वृहि वृद्धौ अस्मादिसिः । कुशशुष्मणोरिति । शुष्मा नाम अग्निः ।
'अग्निर्वैश्वानरो वर्हिः' इत्युपक्रम्य 'वर्हिः शुष्मे'त्यमरेणोक्तत्वात् । 'वर्हिः पुंसि हुताशने ।
न स्त्री कुशे' इति मेदिनी । द्युतेः । द्युत दीप्तौ । 'ज्योतिरग्नौ दिवाकरे । पुमान्पुंसकं दृष्टौ
स्यान्नम्रप्रकाशयोः' इति मेदिनी । वसौ । रुच दीप्तावित्यस्मादुसिप्रत्यये उपपदे इतिप्रत्ययात्सं-
ज्ञायाम् । वाहुलकात्केवलादपि 'रोचिःशोचिर्मे क्लीबे' इत्यमरः । भुवः । भवतेरिसिन्
स्यात्स च किद् । सहो । पृह मर्पणेऽस्मादिसिन् घश्चान्तादेशः । पिबतेः । पा पाने अस्मा-
दिसिन्घातोश्च घुगागमः । जनेः । जनी प्रादुर्भावि । मनेः । मनु अवबोधनेऽस्मादुसिः स्या-
च्छन्दसि घकारश्चान्तादेशः । मधु पवित्रद्रव्यम् । अतिपृ । ऋ गतौ, पृ पालनपूरणयोः,
डुवप् वीजसन्ताने, यज देवपूजनादौ, तनु विस्तारे, घन धान्ये, तप सन्तापे, एभ्य उत्तिनि-
त्स्यात् । 'त्रिणोऽस्त्रियामीर्ममरः क्लीबे' इत्यमरः । 'त्रिण्यर्ना पर्वपरूपी' इति च । 'वपुःक्लीबं
तनौ शस्ताकृतावपि' इति मेदिनी । शस्ताकृतिः प्रशस्ताकृतिरित्यर्थः । यजुरिति यजुर्वेदः ।
तनुः शरीरम् । तनुपे । तनुपेज्जमिति सुबन्धुः । 'स्यात्तनुस्तनूपा सार्धं घनूपा च घनुं किदुः'

निधनितपिम्यो नित् । अरुः । परुर्ग्रन्थिः । वपुः । यजुः । तनुः तनुपी तनुंषि । वनुर-
त्रियाम् । 'धनुर्वंशविशुद्धोऽपि निर्गुणः किं करिष्यति' । सान्तस्योदन्तस्य वा रूपम् । 'तपुः
स्रयाग्निशत्रुपु' । २७५ एतेर्णिच्च । आयुः । आयुपी । २७६ चक्षेः शिच्च । शित्त्वात्
सार्वभानुकत्वेन स्याद्वाचः । चक्षुः । २७७ मुहेः किच्च । मुहुरव्ययम् । २७८ बहुल-
मन्यत्रापि । आचक्षुः । परिचक्षुः । २७९ कृगशवृञ्चकिभ्यः ण्वरच् । 'कर्वरो व्याघ्र-
रजसोः' । 'गर्वरोऽहङ्कारी' । 'शर्वरो रात्रिः' । 'वर्वरः प्राकृतो जनः' । चत्वरम् । २८० नौ
सदेः । 'निपद्वरस्तु जम्बालः' निपद्वरी रात्रिः ।

इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ।

नित्वं स्वरार्थम् । एतेर्णिच्च । इण् गतावित्यस्मादुसिप्रत्ययः, स च णिद्भुवतीत्यर्थः । णित्त्वाद्
वृद्धिः । आयुरिति । चक्षेः शिच्च । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, अस्मादुसिः स च शिद्
भवतीत्यर्थः । शित्त्वफलमाह । सार्वभानुकत्वेनेति । चक्षते रूपादिकमनुभवन्त्यनेनेति चक्षुः ।
मुहेः किच्च । मुह वैचित्ये, अस्मादुसिः स च किदित्यर्थः, कित्त्वाच्च गुणः । 'मुहुः पुनः पुनः
शश्वत्' इत्यमरः । कृ ग श् । कृ विलेपे, गृ निगरणे श् हिंसायाम्, वृञ् वरणे, चते योचने,
एभ्यः ण्वरच् स्यादित्यर्थः, पित्वं डोप्यम् । नौ सदेः । नावुपपदे पदलृ विशरणगत्य-
वसादनेष्वित्यस्मात् ण्वरच् स्यादित्यर्थः । पित्वफलं दर्शयन्नुदाहरति । निपद्वरीति ।
रात्रिरिति ।

इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ।

इति द्विरूपेण विश्वः 'अयात्रियाम् । धनुश्चापो' इत्यमरः । धनुः प्रियाले ना न ह्यो राशिमेदे
शरासने । धनुर्धरे त्रिषु' इति सान्ते मेदिनी । एतेः । इण गतावित्यस्मादुनिः, णित्त्वाद् वृद्धौ
कृतायामायादेशः । चक्षेः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, अस्मादुसिः शिद्भुवति । शित्त्वा-
त्स्यादादेशमात्रः । चक्षते रूपमनुभवन्त्यनेनेति चक्षुः । मुहेः । मुह वैचित्ये । 'मुहुः पुनः
पुनः शश्वदभोक्षमसकृत्समाः' इत्यव्ययेऽप्यमरः । अस्मात्परं 'बहुलमन्यत्रापि' इति मूत्रं
स्पष्टत्वात्त्यक्तम् । कृ ग् । कृ विलेपे, गृ निगरणे, श् हिंसायाम्, वृञ् वरणे, चते याचने ।
'नैर्ऋतः कर्वरः क्रव्यात्कवुरो वानुरजसोः' इति गव्दाण्वः । 'शर्वरो यामिनोऽरिभ्योः' इति
मेदिनी । 'वर्वरः पामरे केशविन्यासे नोवृदन्तरे । वर्वरः फब्जिकायां तु वर्वरा धाकपुष्पयोः'
इति विश्वः । 'वर्वरः पामरे केशचक्रले नोवृदन्तरे । फब्जिकायां पुमान् शात्पुष्पमेदभिदोः
त्रियाम्' इति मेदिनी । 'चत्वरं स्वण्डिले गणे' इति च । नौ सदेः । पदलृ विशरणगदी ।
निपूर्वादिस्मात् ण्वरच् स्यात् । 'सदिरप्रतेः' इति ण्वयम् । 'निपद्वरः स्मरे पद्मे निशायां तु
निपद्वरो' इति मेदिनी । इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ।

अथ उणादिषु तृतीयः पादः

२८१ छित्वरछत्वरधीवरपीवरमीवरचीवरतीवरनीवरगह्वरकट्वरसंयद्वराः ।
 एकादश प्वरचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । छिदिर् छद् अनयोस्तकारोऽन्तादेशः, छिदेर्गुणा-
 भावश्च । छित्वरो घूर्तः । 'छित्वरो गृहकुब्जयोः' चीवरः कैवर्तः । पीवरः स्थूलः । मीवरो
 हिंसकः । चिनोतेर्दोधश्च । चीवरं भिक्षुकप्रारणम् । तीवरो जातिविशेषः । नीवरः परिज्ञाट् ।
 गाहतेर्हस्वत्वम् । गह्वरम् । कटे वर्षादौ, कट्वरं व्यञ्जनम् । यमेर्दकारः, संयद्वरो नृपः । पदे-
 सम्पद्वर इत्येके । २८२ इण्सिञ्जिदीङुप्यविभ्यो नक् । 'इनः सूर्ये नृपे पत्यौ' । सिनः

अथ तृतीयः पादः । छित्वरछत्वरधीवर । एते 'प्वरचप्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः ।
 निपातनमेवाह—अनयोस्तकार इति । छिदिर् द्वैधीकरणे, छद् अपवारणे, आभ्यां प्वर-
 चप्रत्ययः, तत्संनियोगेन वातोस्तकारोऽन्तादेशः गुणाभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । 'छित्वर-
 द्येदने द्रव्ये घूर्ते वैरिणि च त्रिषु' इति मेदिनी । धीवर इति । ड्रु धाम् धारणपोषणयोः,
 अस्मात् प्वरचि वातोऽन्यस्य ईत्वं निपात्यत इति बोध्यम् । 'कैवर्ते दाशवीवरौ' 'पीव्नी तु
 स्थूलपीवरै' इत्यमरः । मीवर इति । ड्रु मीब् हिंसायामित्यस्मादपि प्वरचि साधुः ।
 चीवरमिति । चिब् चयने इत्यस्मात् इनुविकरणात् प्वरचि दीर्घो निपात्यत इत्यर्थः ।
 तीवर इति । ताय् पूजानिशामनयोरित्यस्मात् प्वरचि, 'लोपो व्योः—' इति वलोपे, ईत्वं
 निपात्यते । यद्वा, तीवधातोः प्रत्यये 'लोपो व्योः—' इति वलोपे रूपम् । नीवर इति । नीब्
 प्रापणे इत्यस्मात् प्वरचि रूपम् । गह्वरेत्यत्राह । गाहतेरिति । गाह् विलोडने इत्यस्मा-
 दिति भावः । 'गह्वरं गण्डशैलास्तु' इत्यमरः । पित्वाङ्डीपि गह्वरीति रूपम् । 'विपुला
 गह्वरी वात्रो' इत्यमरः । कट्वरेति । कटे वर्षादौ, अस्मात्प्रत्ययः । संयद्वर
 इत्यत्राह यमेर्दकार इति । इण्सिञ्जि । इण् गतौ, पिब् वधने, जि

छित्वर । अनयोरिति । छिदिर् द्वैधीकरणे, छद् अपवारणे, 'छित्वरद्येदने द्रव्ये
 घूर्ते वैरिणि च त्रिषु' इति मेदिनी । ड्रु धाम् धारणपोषणयोः, पा पाने, मा माने, एषां त्रया-
 णामीत्वमन्यस्य निपात्यत इत्येके । अन्ये तु पीव मीव तीव नीव स्थौल्ये । अन्यः प्वरचि
 'लोपो व्योः—' इति लोपमाहुः । 'पीवरः कच्छपे स्थूले' इति मेदिनी । मीवर इति ।
 हिंसक इत्यर्थानुगुण्येन मीब् हिंसायामित्यस्मात्प्वरचि केचिदाहुः । 'तीवरो नाम्बुवौ व्याघ्रे'
 इति मेदिनी । 'स्यान्नीवरो वाणिजके वास्तवेऽपि च दृश्यते' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । गाह-
 तेरिति । गाह् विलोडने । 'कट्वरं कुत्सिते वाच्यलिङ्गं तक्त्रे नपुंसकम्' इति मेदिनी । बाहु-
 ल्याद्रुपपूर्वकाद् हुदानादनयोरित्यस्मात्प्वरच्युकारलोपः । 'उपह्वरं समीपे स्यादेकान्तोऽपि
 नपुंसकम्' इति मेदिनी । उपह्वरो रय इति केचित् । 'तदु प्रयत्नतं' इति मन्त्रे तु उपह्वरे
 उपगन्तव्ये समीपदेशे । इण् । इण् गतौ, पिब् वधने, जि जये, दीङ् लये, उप दाहे,

काणः । जिनः अहं । दीनः । उण्णः । ऊनः । २८३ फेनमीनौ । एतौ निपात्येते । स्फायतेः फेनः । मीनः । २८४ कृपेर्वर्णे । कृष्णः । २८५ वन्वेर्वधिवुधी च । व्रजः । वृजः । २८६ धापृवस्यज्यतिभ्यो नः । 'धाना भृष्टयवे त्रियः' । पर्णं पत्रम् । पर्णः किशुकः । 'वस्तो मूले वेतने च' । अजेर्वी । वेनः । अतः आदित्यः । बाहुलकाच्छृणोतेः । श्रोणः पङ्गुः । २८७ लक्षेरट् च । लक्षेश्चुरादिष्यन्तात्तः स्यात्तस्याडागमश्च । चान्मुडित्येके । 'लक्षणं लक्ष्मणं नाम्नि विहने च' । लक्षणो लक्ष्म-

जये, दीङ् लये, उप् दाहे, अव रक्षणे, एभ्यो नक्प्रत्यय इत्यर्थः । कित्वात्त गुणः । इत् इति । 'इनो भगो धामनिविष्टांशुमात्यविजनीपतिः ।' 'इनः सूर्यो प्रभौ राजा' इत्यमरः । जिन इति । 'मारजिह्लोकजिजिनः' इत्यमरः । दीन इति । 'निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दरिद्रो दुर्गंतोऽपि सः' इत्यमरः । ऊन इति । अववाता रूपम् । नक्ः कित्वाद् 'ज्वरत्वर-' इत्यृट् । फेनमीनौ । स्फायी वृद्धौ, मीव् हिंसायां, आभ्यां नकि एतौ निपात्येते इत्यर्थः । आद्ये स्फाय् इत्येतस्य फे इत्यादेशः । 'डिण्डीरोऽन्वि कफः फेनः' इत्यमरः । कृपेर्वर्णे । कृप विलेखने, अस्माद् वर्णोऽभिधेये नक् स्यादित्यर्थः । 'कृष्णे नीलासितद्वयान्कालश्यामलमेचकाः' इत्यमरः । वन्वेर्वधिव्रधी च । वन्व वन्वने, अस्मान्नक् स्यात्, प्रकृतेर्वुधि त्रिधि इत्यादेशौ च भवत इत्यर्थः । व्रध्न इति । 'भास्करोऽहस्करो व्रध्नः' इत्यमरः । वृध्न इति । 'शिरोऽं शिखरं वा ना मूलं वृध्नोऽङ्घ्रिनामकः' इत्यमरः । धापृवस्यज्यतिभ्यो नः । इव धाव् वारणपोषणयोः, पृ पालनपूरणयोः, वस निवासे, अज गतौ, अत सातत्यगमने, एभ्यो न प्रत्यय इत्यर्थः । नकि प्रकृते नप्रत्ययविधानं वेन इत्यादौ गुणार्थम्, वस्त इत्यत्र संप्रसारणाभावायं च । धाना इत्यत्र अमरकांशमाह धाना भृष्टयवे त्रिय इति । वस्त इति । 'मूत्यं वस्तोऽप्यवक्रयः' इत्यमरः । वेन इति । अजेर्वी आदेशः । श्रोण इति । 'वृद्धिरल्पतनौ श्रोणः पङ्गौ मुण्डस्तु मुण्डते' इत्यमरः । लक्षेरट् च । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः, लक्ष आलोचने, आभ्यां चुरादिष्यन्ताभ्यां नप्रत्ययः स्यादित्यर्थः, अडागमश्च प्रकृतेः । लक्ष्मण इति रूपसिद्धयर्थाह चान्मुडिति ।

अत्र रक्षणे । 'इनः पत्यौ नृपाकयोः' इति मेदिनी । 'जिनोऽर्हति च बुद्धे च पुंति स्याद्विपु जित्वरं' इति च । 'दीना मूपिकयोपायां दुर्गते कातरेऽप्यवत्' इति विद्वः । 'उण्णो श्रीप्ते पुमान् दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' इति मेदिनी । 'ज्वरत्वर-' इत्यृट् ऊनसंपूर्णम् । फेन । स्फायी वृद्धौ, अस्त्य फे इत्यादेशः । मीव् हिंसायाम् । 'डिण्डीरोऽन्वि कफः फेनः' इत्यमरः । 'मीनो राक्षस्यन्तरे मत्स्ये' इति विद्वः । कृपेः । कृप विलेखने अस्माद्वर्णे वाच्ये नक् स्यात् । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे केशवे वायसेऽर्जुने । कृष्णा स्याद् द्रौपदीनीलीकणाद्राजानु योषिति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात्कलोवे मरिचलोहयोः' इति मेदिनी । वन्वेः । वन्व वन्वने अस्माद्वक् । भास्करोऽहस्करो व्रध्नः प्रभाकरदिवाकरौ इत्यमरः । 'वृध्नो ना मूलद्वयोः' इति मेदिनी धापृ । इवान् वारणादौ, पृ पालनादौ, वस निवासे, अज गतौ, अत सातत्यगमने, एभ्यो नः स्यात् । नक् प्रत्यये सति तु वस्त इत्यत्र संप्रसारणं स्यात् । वेन इत्यत्र तु गुणो न स्यादिति भावः । 'धाना भृष्टयवे प्रीता धान्याज्जिनबोद्धिनिदि' इति विद्वः । पर्णं पत्रं किशुके

णश्च रामभ्राता । 'लक्षणा हंसयोपायां सारसस्य च लक्ष्मणा' । २८८ वनेरि-
 चोपधायाः । वेन्ना नदी । २८९ सिवेष्टेर्यु च । दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान् गुणः ।
 स्यून आदित्यः । बाहुलकात्केवलो नः । ऊठ् । अन्तरङ्गत्वाद्यण् । गुणः । स्योनः ।
 २९० कृवजृसिद्रुपन्यनिस्वपिभ्यो नित् । कर्णः । वर्णः । 'जर्णश्चन्द्रे च वृक्षे
 च' । सेना । द्रोणः । पन्नो नीचैर्गतिः । अन्नमोदनः । स्वप्नो निद्रा । २९१

वनेरिचोपधायाः । वन षण् संभक्तौ, अस्मान्नप्रत्ययः, उपधाया इत्वं चेत्यर्थः । वेन्नेति ।
 उपधाया इत्वे गुणः । सिवेष्टेर्यु च । पिबु तन्तुसन्ताने, अस्मान्नप्रत्ययः, टेरिक् इत्यस्य
 स्थाने यू आदेशश्चेत्यर्थः । स्यून इत्यत्र यू आदेशे कृते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुण-
 माशङ्क्याह दीर्घोच्चारणसामर्थ्यादिति । यदि गुण इष्टस्ति हि यु इति ह्रस्वमेव विदधीत,
 गुणे कृते विशेषाभावात् । एवं सति दीर्घोच्चारणं गुणाभावाय विज्ञायेतेति भावः । ननु तर्हि
 कथं स्योन इति अत्राह बाहुलकात् केवलो न इति । यू आदेशरहित इत्यर्थः । एवं च
 नप्रत्यये छत्रोरिति वस्य ऊठि गुणात्पूर्वमन्तरङ्गत्वाद् यणि गुणे च रूपमिति भावः । कृवृ-
 जृसिद्रु । कृ विलेपे, वृक् वरणे, वृ इति पाठे तु वृ वरणे, जृप् वयोहानौ, पिक् वन्वने, द्रु
 गतौ, पन स्तुतौ, अन प्राणने, नि ञ्वप् शये एभ्यो नप्रत्ययः स्यात् स च निदित्यर्थः । नित्त्वं

ना' इति मेदिनी । 'वस्तस्त्ववक्रयो पुंसि चेतनं स्थान्पुंसकम्' इति च । वेनः लुण्टाकः
 प्रजापतिश्च । लक्ष्णेः । लक्ष दर्शनाङ्गनयोः । लक्षणमित्यादि । लक्षणलक्ष्मणशब्दौ द्वावपि
 नामचिह्नयोः क्लीबौ । रामभ्रातरि तु पुंलिङ्गौ । हंसयोपायां लक्षणा । सारसस्य योपायां
 तु लक्ष्मणेति व्यवस्थेत्यर्थः । 'लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सौमित्रिरपि लक्ष्मणः । लक्षणं
 लाब्धने नाम्नि रामभ्रातरि लक्ष्मणः' इति विद्वः । 'लक्ष्मणोऽपि लक्ष्मणोऽपि च' इति द्विषेपु
 च विद्वः । 'लक्षणं नाम्नि चिह्ने च सारस्यां लक्षणा क्वचित् । लक्ष्मणा त्वौपवीभेदे सार-
 स्यामपि योपिति । रामभ्रातरि पुंसि स्यात्सश्रीके चाभिधेयवत्' इति मेदिनी । कोशे तु
 'सारस्यामपि लक्षणा' इति निर्मकारः पाठः स्वीकृतः । वनेः । वन संभक्तावस्मान्,
 उपधाया इत्वं च । वेन्नेति । लघूपवगुणः । सिवः । पिबु तन्तुसन्ताने । बाहुलकादिति ।
 एतच्च 'छत्रोः शूढ-' इति सूत्रे वृत्तौ 'येन विधि-' इति सूत्रे कैयटशब्दे च स्पष्टम् ।
 यणिति । लघूपवगुणे कृते त्वेकारस्यावादेशे ऊठोऽपि 'सार्वधातुक-' इत्यादिना
 गुणे कृते सयोन इति स्यादिति भावः । 'स्योनः किरणसूर्ययोः' इति मेदिनी । कृवृ ।
 कृ विलेपे, वृक् वरणे, दीर्घपाठे तु वृ वरणे, जृप् वयोहानौ, दिवादिः । जृ इति क्रयादौ
 चुरादौ च । पिक् वन्वने, द्रु गतौ, पन स्तुतौ, अन प्राणने, नि ञ्वप् शये, एभ्यो
 न प्रत्ययो नित्स्यात् । 'कर्णः पृथाज्येष्ठसुते सुवर्णलौ श्रुतावपि' इति विश्वमेदिन्यौ ।
 'वर्णो द्विजादिगुक्लादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न द्वियां भेद ह्नाभ्ररविलेखने'
 इति मेदिनी । विश्वमेदिनीस्यमाह जर्णश्चन्द्र इति । 'जर्णो जीर्णद्रुमेन्दुपु' इति
 हंमचन्द्रः । 'ध्वजिनी वाहिनी सेना' इत्यमरः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकादि-
 चतुष्टये । पुमान्कृपीपतौ कृष्णकाकेऽस्त्री नीवृद्धतरे । द्वियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां

घेट इच्च । 'धेनः सिन्धुर्नदी धेना २६२ तृपिशुपिरसिभ्यः कित् । तृष्णा ।
 गुष्णः सूर्यो वहिश्च । रस्नं द्रव्यम् । २६३ सुब्बो दीर्घश्च । सूना ववस्था-
 नम् । २६४ रमेस्त च । रमतीति रत्नम् । २९५ रास्नासास्नास्थूणावीणाः ।
 रास्ना गन्धद्रव्यम् । सास्ना गोगलकम्बलः । स्थूणा गृहस्तम्भः । वीणा वल्लकी ।
 २६६ गादाभ्यामिष्णुच् । गेष्णुर्गायनः । देष्णुर्दाता । २९७ कृत्यशूभ्यां

स्वरार्थम् । कर्ण इति । 'रपाभ्याम्—' इति णत्वम् । घेट इच्च । घेट् पाने, अस्मान्न-
 प्रत्ययः स्याद् इकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । धेन इति । इकारस्य गुणे रूपम् । इत्वाविवाने
 तु आदेच इत्यात्वं स्यादिति भावः । तृपिशुपिरसिभ्यः । त्रि तृपा पिपातायाम्, शुप शोषणे,
 रस शब्दे, एभ्यो नप्रत्ययः स्यात्, स च क्तिदित्यर्थः । तृष्णेति । कित्वात्र गुणः । सुब्बो
 दीर्घश्च । पुब्ब अभिपवे, अस्मान्नप्रत्ययः स्याद् वातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः । सूनेति । वातोर्दीर्घ-
 विधिसामर्थ्यात्त्रि गुणः, क्तिदित्यनुवर्तनाद्वा । 'सूनाचोर्जिह्विकापि च' इत्यमरः । रमेस्त च ।
 रमु क्रीडायामस्माप्प्यन्ताद् नप्रत्ययः स्यात्, तकारोऽन्तादेशश्चेत्यर्थः । रमेरिति प्यन्तस्य
 निर्देशः । मित्वादुपधाह्रस्वः । रास्नासास्ना । रस् आस्वादाने, पस सस्ति स्वप्ने, घा
 गतिनिवृत्तौ, वी गतिव्याप्तिप्रजनादिषु, एभ्यो नप्रत्यये इत्वं निपात्यन्त इत्यर्थः । रास्नेति ।
 रसघातोः नप्रत्यये उपधादीर्घ इति भावः । 'नाकुली सुरसा रास्ना' इत्यमरः । सास्नेति ।
 उपधादीर्घो निपात्यते । 'सास्ना तु गलकम्बले' इत्यमरः । स्थूणेति । घा गतिनिवृत्तावित्यस्य
 रूपम् । प्रत्ययसंनियोगेन घातोऽत्वम्, प्रत्ययस्य णत्वं च निपात्यते । 'स्थूणा स्तम्भे
 च वेश्मनः' इत्यमरः । वीणेति । वीघातो रूपम् । णत्वं निपात्यते ।
 गादाभ्यामिष्णुच् । गै शब्दे, डु दाब् दाने, आभ्याम् इष्णुच्प्रत्यय इत्यर्थः ।
 गवादन्यामपीष्यते । अन्नं भक्तं च भुक्ते स्यात् इति मेदिनी । 'स्वप्नः स्वापे प्रमुक्तस्य
 विज्ञाने दर्शने पुमान्' इति मेदिनी । घेट् । घेट् पाने अस्मान्नः स्यादिच्चान्तादेशः । 'धेना
 नद्यां नदे पुमान्' इति मेदिनी । 'धेनः समुद्रे नद्यां च धेना' इति विश्वः । श्लोको घारा
 इत्यादिषु वाङ्नामसु धेनेति वैदिकनिघण्टौ पठितम् । अत एव 'धेना जिगाति दागुधे' इन्द्र
 धेनाभिरिह मादशस्व' इत्यादिमन्त्रेषु धेना वागिति व्याख्यातं भाष्ये । तृपि । त्रितृपा
 पिपातायाम्, शुप शोषणे, रस शब्दे 'तृष्णा लिप्तापिपातयोः' इति विश्वः । सुब्बः । पुब्ब
 अभिपवे अस्मान्नः स्याद्वातोर्दीर्घश्च । 'सूनाचोर्जिह्विकापि च' इति नान्तेऽमरः 'सूतं प्रभवपुत्रयोः' ।
 'सूना पुत्र्यां ववस्थानगलकुण्डिकयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी । रसः । रमेर्ष्यन्तात्तः स्यात्तका-
 रश्चान्तादेशः । 'रत्नं स्वजातिभेदेऽपि मणावपि नर्पुमकम्' इति मेदिनी । रास्ना । रम
 आस्वादन उपधादीर्घः । 'रास्ना तु स्याद् भुङ्क्ताश्चामेलाप्यमपि रियाम्' इति मेदिनी ।
 पस स्वप्ने उपधादीर्घः 'सास्ना तु गलकम्बलः' इत्यमरः । 'सास्ना गोगलकम्बलः' इति
 पाठान्तरम् । घा गतिनिवृत्तावित्यस्य ऊत्वं प्रत्ययस्य णत्वं च । 'अय स्थूना स्यात्सूभ्यां
 स्तम्भे गृहस्य च' इति मेदिनी । सूर्यो लोत्प्रतिना । वी गत्यादिषु । सूनामचो पत्वं
 च । 'वीणा विष्णुति बल्लक्याम्' इति मेदिनी । गादाभ्याम् । गै शब्दे, डु दाब् दाने ।

वस्नः । कृत्स्नम् । अक्षमखण्डम् । २६८ तिजेर्दीर्घश्च । तीक्ष्णम् २९९ श्लिषेरच्चोप-
धायाः । श्लक्ष्णम् । ३०० यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच् । यज्युरध्वयुः । 'मन्यु-
दैन्धे क्रतौ कुधि' । जुञ्च्युरग्निः । दस्युस्तस्करः । जन्युः शरीरो । ३०१ भुजिमृड्भ्यां
युक्त्युक्तौ । भुज्युर्भजनम् । मृत्युः । ३०२ सर्तेर्युः । सरयुर्नदी । अयुरिति पाठान्तरम् ।
सरयूः । ३०३ पानीविपिभ्यः पः । पाति रत्नत्वत्मादात्मानमिति पापम् । तद्योगात्पापः ।
नेपः पुरोहितः । बाहुलकाद् गुणाभावे नीपो वृक्षविशेषः, वेष्पः पानीयम् ३०४ च्युवः किञ्च ।
च्युपो वक्त्रम् । ३०५ स्तुवो दीर्घश्च । स्तूपः समुच्छ्रायः ३०६ सुशूभ्यां
गेष्णुरिति । आद्गुणे रूपम् । कृत्यशूभ्यां वस्नः । कृती छेदने, अशू व्याप्तौ, आभ्यां वस्न-
प्रत्यय इत्यर्थः । कृत्स्नमिति । कित्वाल्लोपवागुणः । अक्षमिति । व्रश्चेति पत्वे, पडो-
रिति कत्वे, कवर्गात्परत्वात्पत्वे, रपाभ्यामिति णत्वे च रूपम् । तिजेर्दीर्घश्च । तिज निशाने,
अस्मात् वस्नप्रत्ययः, धातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः । श्लिषेरच्चोपधायाः । श्लिष आलिङ्गने अस्मात्
वस्नप्रत्ययः, धातोरुपधाया आकारश्चेत्यर्थः । यजिमनि । यज देवपूजनादौ, मन ज्ञाने, शुन्ध
शुद्धौ, दसु उपक्षये, जनी प्रादुर्भावे, एभ्यो युच्प्रत्यय इत्यर्थः । यज्युरिति । 'युवोरनाकौ'
इत्यनादेशस्तु न, तत्र यु वु इति उकारेत्संज्ञकयोरेव ग्रहणात् । मन्युरिति । 'मन्युशोकौ'
तु शुक् क्रियाम्' इत्यमरः । भुजिमृड्भ्याम् । भुज पालनाभ्यवहरणयोः, मृड् प्राणत्यागे,
आभ्यां क्रमात् युक्त्युक्तौ प्रत्ययौ स्तः । भुज्युरिति । युक्ः कित्त्वान्न गुणः । एवं मृत्युरि-
त्यपि । सर्तेर्युः । च गतौ, अस्माद् अयुप्रत्यय इत्यर्थः । युरिति । अयप्रत्यये गुण इति
भावः । पानीविपिभ्यः पः । पा पाने, णीन् प्रापणे, विष्णु व्याप्तौ, एभ्यः पप्रत्यय
इत्यर्थः । नीप इति सिद्धर्थमाह बाहुलकादिति । 'तूलं च नीपप्रियककदम्बा-
स्तु हलिप्रिये' इत्यमरः ; च्युवः किञ्च । च्युङ्गतौ, अस्मात् पः स्यात्स्व च कित्त्वात्;
कित्त्वान्न गुणः । स्तुवो दीर्घश्च । प्लुक् स्तुतौ, अस्मात्पः स्यात् धातोर्दीर्घश्चे-

गेष्णुर्नटे गायके च देष्णुर्दातरि दुर्दमे' इति विश्वः । कृत्यशू । कृती वेष्टने, अशू व्याप्तौ ।
'कृत्स्नं सर्वाभ्युक्लिपु' इति मेदिनी । तिजेः । तिज निशाने, अस्मात्कृत्स्नः, धातोर्दीर्घश्च ।
'तीक्ष्णं सामुद्रलवणे विपलोहाजिमुष्कके । क्लीबं यवाग्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोऽलिपु' इति
मेदिनी । यजि । यज देवपूजनादौ, मन ज्ञाने, शुन्ध शुद्धौ, दसु उपक्षये, जनी प्रादुर्भावे ।
'दस्युरचौरे रिपौ पुंसि' इति मेदिनी । 'अय जन्युः स्यात्पुंसि प्राण्यग्निवातृपु' इति च ।
भुजिः । भुज पालनादौ, मृड् प्राणत्यागे, आभ्यां यथासंख्यं युक्त्युक्तौ स्तः । 'मृत्युर्ना मरणे
यमे' इति मेदिनी । सर्तेः । च गतौ । पानो । पा रक्षणे, णीन् प्रापणे, विष्णु व्याप्तौ । 'नीपः
कदम्बवन्धूक नीलाशोकद्रुमेऽपि च' इति मेदिनी । च्युवः । च्युङ् गतौ । धातूनामनेकार्धत्वादिह
भाषणे । च्यवन्ते भाषन्तेऽनेनेति विग्रहः । दशपाद्यां तु 'चुपः किञ्च' इति पठ्यते ।
चुप मन्दायां गतौ । चोपतीति चुपमन्दगमनकर्ता । स्तुवः । प्लुक् स्तुतौ ।
अस्मात्पः स्याद्धातोर्दीर्घश्च । सुशू । पुन् अभिषेवे, शू हितायाम् । आभ्यां पा

निच्च । चात्कित् । सूपः । बाहुलकादुत्त्वम् । शूर्पम् । ३०७ कुयुभ्यां च । कुवन्ति मण्डूका
 वस्मिन्कूपः । युवन्ति वचन्त्यस्मिन्पशुमिति वृषो यज्ञस्तम्भः । ३०८ खप्पशिल्पशप्पवा-
 प्परूपपर्यतलपाः । सप्तैते पप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । खनतेर्नकारस्य पत्वम् । 'खप्पौ
 क्रोधवलात्कारौ । शीलतेर्ह्रस्वश्च । शिल्पं कौशलम् । शसुहिंसायाम्, निपातनात्पत्वम् ।
 शप्पं बालवृणं प्रतिभाक्षयश्च । वावतेः पः । 'वाप्पो नेत्रजलोष्मणोः' । वाप्पं च । रौतेर्दीर्घः ।
 'हृपं स्वभावे सौन्दर्ये । पृ पपं गृहं बालवृणं पङ्कगुपीठं च । 'तल प्रतिष्ठाकरणे' चुरादिणिचो
 लुक् । 'तल्पं शय्यादृदारपु' । ३२९ स्तनिहृपिपुपिगदिमदिभ्यो णेरित्लुच ।
 'अयामन्त- (सू० २३११) इति णेरयादेशः । स्तनयित्लुः । हर्पयित्लुः ।

त्यर्थः । 'फेनस्तूपौ सूपकौ' इत्यमरः । सुशृभ्यां निच्च । पुत्र अभिपवे शृ हिंसायाम्, आभ्यां
 पः स्यात्, स च निद् भवति, चादीर्घश्चेत्यर्थः ! सूप इति । घातोर्दीर्घविषामभ्यर्त्तन गुणः
 शूर्पमित्यत्राह । बाहुलकादुत्त्वमिति । रपरत्वं दीर्घत्वं चेति भावः । कुयुभ्यां च । कु
 शब्दे, यु मिश्रणे, आभ्यां पः, स च निद् घातोर्दीर्घत्वं चेत्यर्थः । 'तूदस्तु वृषः क्लमुकः'
 इत्यमरः । खप्पशिल्प । खनु अवदारणे, शील समाधौ, शसु हिंसायाम्, बाधु लोडने, रु
 शब्दे, पृ पालनपूरणयोः, तल प्रतिष्ठाकरणे चुरादिष्यन्तः, एते पप्रत्ययान्ता इत्थं निपात्यन्त
 इत्यर्थः । निपातनमेवाह खनतेर्नकारस्येति । 'खप्पः क्रोधे वलात्कारे' इति विश्वकोशादाह
 खप्पौ क्रोधवलात्काराविति । शिल्पमित्यत्राह शीलतेर्ह्रस्व इति । ह्रस्व-
 निपातनसामर्थ्यात् किदित्यनुवर्तनाद्वा गुणाभावः । शप्पमित्यत्राह निपातनात्पत्व
 मिति । 'शप्पं बालवृणं घासः' इत्यमरः । वाप्प इत्यत्राह बाधतेरिति ।
 'वाप्पमूष्माश्रु कशिपु' इत्यमरः । शेषं स्पष्टम् । स्तनिहृपिपुपि । स्तन देवशब्दे-
 हृप तुष्टौ, पुप पुष्टौ, मदी हर्पग्लेपनयोः, गदी देवशब्दे, एभ्यो ण्यन्तेभ्य इलुच्,
 स्यात् । इलुचि कृते णेरयादेशविधि स्मारयति । अयामन्तेति णेरयादेश इति ।

स्यात्स च निद्भवति । नित्वं तु स्वरार्थम् । 'सूपो व्यञ्जनमूदयोः' इति मेदिनी । शूर्पमिति ।
 बाहुलकादुत्वं रपरत्वं 'हलि च' इति दीर्घः । 'प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री' इत्यमरः । कुयु । कु
 शब्दे, यु मिश्रणे । आभ्यां पः, स च निद्घातोर्दीर्घत्वं च । खप्पशिल्प । खनु अवदारणे,
 शील समाधौ, बाधु लोडने, रु शब्दे, पृ पालनादौ । 'खप्पः क्रोधे वलात्कृतौ' इति विश्वः ।
 'शप्पं बालवृणेरपि च । पुंसि स्यात्प्रतिभाहानी' इति मेदिनी । विश्वोक्तिमाह वाप्प इति ।
 'वाप्पमूष्मणि चाश्रुणि' इति कोशान्तरमभिप्रेत्याह वाप्पं चेति । हृपे स्वभावे सौन्दर्ये
 नालके पशुशब्दयोः । ग्रन्थवृत्तौ नाटकादावाकारश्लोकयोरपि इति विश्वमेदिन्यौ । 'तत्त्वमद्वे
 कलत्रे च शयनीये च न द्वयोः' इति मेदिनी । अमराक्तिमाह तल्पं चेति । स्तनिहृपि ।
 स्तनगदी देवशब्दे चुरादिष्यन्तौ, हृप तुष्टौ, पुप पुष्टौ, मदी हर्पग्लेपनयोः, घटादिः । एभ्यो
 ण्यन्तेभ्य इलुच् स्यात् । 'स्तनयित्लुः पुमान्वारिखरेऽपि स्तनितेऽपि च' इति मेदिनी ।
 'स्तनयित्लुः पयोवाहे तदध्वनी मृगरोगयोः' इति विश्वः । हर्पयित्लुः मुते हेन्नि

पोपयितुः । गदयितुः । वावदुकः । मदयितुः मदिरा । ३१० कृहनिभ्यां
क्त्तुः । कृत्तुः शिल्पी । हलुर्व्याधिः शस्त्रं च । ३११ गमेः सन्वच्च ।
जिगलुः । ३१२ दाभाभ्यां नुः । दानुर्दाता । भानुः । ३१३ वच्चेर्गश्च ।
वन्नः । ३१४ घेट इच्च । वयति तामिति धेनुः । ३१५ सुवः कित् । 'सूनुः
पुत्रेऽनुजे रवौ' । ३१६ जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च । जह्नुः । ३१७ स्थो णुः । 'स्याणुः

'स्तनयितुर्वलाहकः' इत्यमरः । कृहनिभ्यां क्तुः । डु कृन् करणे, हन हिंसागत्योः,
आभ्यां क्तुप्रत्यय इत्यर्थः । कृत्तुरिति । कित्त्वान्न गुणः । कर्त्तव्यर्थः । हलुरिति । अनु-
दातोपदेशेवनतीत्यादिना अनुनासिकलोपः । गमेः सन्वच्च । गम्लृ गतौ, अस्मात् क्तुप्रत्ययः,
स च सन्वद्भवतीत्यर्थः । जिगलुरिति । अनुदातोपदेशेत्यादिना अनुनासिकलोपः । सन्-
त्वाद् द्वित्वम्, अभ्यासाकारस्य इत्वादि कार्यम् । दाभाभ्यां नुः । डु दान् दाने, भा दीप्तौ,
आभ्यां नुप्रत्यय इत्यर्थः । 'भानुर्हंसः सहस्रांशुः' इत्यमरः । वच्चेर्गश्च । वच परिभाषणे,
अस्माद् नप्रत्ययः, मकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । घेट इच्च । घेट् पाने, अस्मान्नुप्रत्ययः स्यात्,
इकारश्चान्तादेशः । आदेच इत्यात्वे प्रसक्ते तदपवादोऽयम् । 'धेनुः स्यान्नवसूतिका'
इत्यमरः । सुवः कित् । पूङ् प्राणिप्रसवे, अस्माद् नुप्रत्ययः स्यात्, स च
किद्भवतीत्यर्थः । सूनुरिति । कित्त्वान्न गुणः । जहातेर्द्वेऽन्तलोपश्च । ओ हाक्
त्यागे, अस्मान्नुप्रत्ययः घातोर्द्वित्वम्, अन्तस्याकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । नुप्रत्ययस्य
कित्त्वेऽप्यनजादित्वाद् 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपोपप्राप्तेरयमारम्भः । जह्नुरिति ।
घातोर्द्वित्वे आलोपे च रूपम् । स्थो णुः । णा गतिनिवृत्तौ, अस्माद् णुः स्यादित्यर्थः ।

पोपयितुः पिके द्विजे' इति च । 'गदयितुः पुमान्कामे जल्पाके कार्मुकेऽपि च' इति विश्व-
मेदिन्यौ । 'मदयितुः कामदेवे पुमान्मद्ये नपुंसकम्' इति मेदिनी । कृहनी । डुकृन् करणे,
हन हिंसागत्योः । कृत्तुरिति । कर्त्तव्यर्थः । कित्त्वान्न गुणः । हलुरिति । 'अनुदातोप-
देशः' इत्यादिनानुनासिकलोपः । एवमुत्तरत्र गमेः क्तुप्रत्यये गलुरित्यपि बोध्यः । शस्त्रं
चेति । चाद्वन्ता । दशपादीवृत्तौ तु कुरिति तकाररहितं पठित्वा कृणुः कर्ता । हनुर्वचनैक-
देशः । बाहुलकान्नलोपः । गमेस्तु जिगन्तुरित्युदाहृतं तत्सर्वं प्रामादिकम् । लक्ष्यविसंवा-
दात् । तथा च श्रूयते, 'नुरूपकृत्तुमूतये' ज्येष्ठराजं भरे कृत्तु 'अयं कृत्तुरगृभीतः' 'मा नो
वधाय हन्तवे' 'मृगं न भीममुपहल्लुपुगम्' 'यो नः सनुत्य उत वा जिगलुः' इत्यादि । अतएव
हन्तिवातुं विवृण्वता मावनेन उपहल्लुरित्युदाहृत्य कनोः कित्वादनानुनासिकलोप इत्युक्तम् ।
यत्तु 'तनैव सूरूपकृत्तुम्' इति मन्त्रं विवृण्वता तकारोपजनश्चान्दस इत्युक्तं
तद्दशपादीवृत्तिमनुसृत्य, न तु वस्तुस्थितिमनुरुध्येति सहृदयैराकलनीयमित्याहुः ।
दाभाभ्याम् । डुदान् दाने, भा दीप्तौ । 'दानुर्दातरि विक्रान्ते' इति मेदिनी । 'भान्
रश्मिदिवाकरौ' इत्यमरः । वच्चेः । वच परिभाषणे । वागनुर्वाचालः । घेटः । घेट्
पाने अस्मान्नुः स्यादिकारश्चान्तादेशः । 'धेनुः स्यान्नवसूतिका' इत्यमरः । सुवः । पूङ्
प्राणिप्रसवे । अस्मान्नुः स्यात्स च कित् । विस्वोक्तिमाह । सूनुः पुत्रे इति । जहातेः ।

कीले स्थिरे, हरे । ३१८ अजिब्वरीभ्यो निच्च । अजेर्वी, वेणुः । वणुनंददेशभेदयोः ।
 'रेणुद्वयोः द्वियां घूलिः' । ३१९ विपेः किच्च । विष्णुः । ३२० कृदाधारा-
 र्चिकलिभ्यः कः । बाहुलकान्न कस्येत्संज्ञा । 'कर्को घवलघोटकः' । दाको
 दाता । दाकोऽनड्वानावारश्च । राका पौर्णमासी । अर्कः । 'कल्कः पापाशये
 पापे दम्भे विट्किट्टयोरपि' । ३२१ सृष्टृभूशुपिभ्यः कक् । 'सृक् उत्पल-

क्वचित्तु स्याणुरित्येव पाठः । तस्मिन्पाठे यद्यपि अत्र स्याघातोर्नुप्रत्यये णत्वं निपात्यत
 इति वक्तुं शक्यते, तथापि उत्तरशानुवृत्त्यर्थं णुप्रत्ययविधानमेव वरम् । अजिब्वरी । अज
 गतिकेपणयोः, वृड् संभक्तौ, री गतिरेपणयोः, एभ्यो णुन्तिस्स्यादित्यर्थः । नित्वं स्वरार्थम् ।
 अजघातोर्णुप्रत्यये आह अजेर्वी इति । वेणुरिति । 'विणुमस्कर, तेजनाः' इत्यमरः ।
 विपेः किच्च । विष्णु व्याप्नो, अस्माद् णुः स्यात्, स च कित्, चकारात् निच्च । विष्णु-
 रिति । कित्त्वान्न गुणः, नित्वं स्वरार्थम् । 'विष्णुर्नारायणः कृष्णः' इत्यमरः । कृदाधा-
 र्चिकलिभ्यः । डु कृन् करणे, डु दाक् दाने, डुधाक् धारणपोषणोः, रा दाने, अर्चं पूजा-
 याम्, कल् शब्दसंख्यानयोः, एभ्यः कप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु कप्रत्ययावयवककारस्य
 'लशक्वतद्धिते' इतीत्संज्ञा प्राप्नोतीत्यत आह बाहुलकादिति । 'पृष्ठयः स्यौरी नितः कर्कः'
 इत्यमरः । दाको दातेति । कतरि प्रत्ययादिति भावः । राकेति । 'पूर्णे राका निशाकरे'
 इत्यमरः । दाक दाक राक इत्यत्र यद्यपि 'किणः' इत्यनेन ह्रस्वः प्राप्नोति, तथापि बाहुल-
 कान्न भवति । सृष्टृभूशुपिमुपिभ्यः कक् । सृ गतौ, वृक् वरणे, भू सत्तायाम्, शुप शोपणे,

बोहाक् त्यागे । 'जहुः स्यात्पु'ति राजपिभेदे च मधुसूदने' इति मेदिनी । स्थो णुः । घ्रा
 गतिनिवृत्तौ । अस्माणुः स्यात् । विश्वोक्तिमाह स्थाणुरिति । 'स्याणुः कीले हरे पुमान् ।
 अस्थी घ्रुवे' इति मेदिनी । अजिब्व । अज गतो, वृड् संभक्तौ, री गतिरेपणयोः, एभ्यो
 णुन्तिस्स्यात् । 'विणुर्नृपान्तरे वंशे' इति विश्वः । 'रेणुः स्त्रीपुंनयोर्घूलौ पुंस्त्रिङ्गः पर्यटे पुनः'
 इति मेदिनी । विपेः । विष्णु व्याप्नो । अस्माणुः, स्यात्स च किच्चात्तित् । नित्त्वादाद्युदा-
 त्तत्वम् । विष्णुरिद्ध । 'विष्णुर्नारायणः कृष्णः' इत्यमरः । कृदा । डुट्क् करणे, डुदाक्
 दाने, डुधाक् धारणपोषणयोः, रा दाने, अर्चं पूजायाम्, कल् गतौ । 'कर्कः कर्कं तले बहौ
 शुक्लशर्मे दर्पणे घटे' इति विश्वमेदिन्यौ । 'राका नद्यन्तरे कच्छ्वा नम्रजातरजःस्त्रियाम् ।
 सूपूर्णेन्दुतियौ' इति मेदिनी । 'राका तु सरिदन्तरे । राका नम्रजः कस्या पूर्णेन्दुः पूर्णिमापि
 च' इति विश्वः । इह दा वा रा एषा 'किणः' इति ह्रस्वोऽपि बाहुल्यनासंज्ञापूर्वकविधेरनित्य-
 त्वाद्वा नेति बोध्यम् । अर्कोऽर्कपणे स्फटिके रवो ताम्रे दिवस्पतो' इति विश्वमेदिन्यौ ।
 'कल्कोऽग्नौ घृततैलादिशेषे दम्भे विनीतके । विट्किट्टयोश्च पापे च त्रिषु पापाशये पुनः' इति
 मेदिनी । बाहुलकाद्रमरपि कः । 'रज्जुः कृपणमन्दयोः' इति मेदिनी । कपिञ्जलादिना-
 म्भत्वं टाप् । 'लङ्का रत्नःपुरोशास्त्राशविनी फुलटानु च' इति विश्वमेदिन्यौ । सृष्टृ । सृ
 गतौ, वृक् वरणे, भू सत्तायाम्, शुप शोपणे, भुप स्तेये । सृक् इति । 'सृक् नंगाया
 पविमिन्द्रतिग्मम्' इति मन्यस्य वेदनाप्ये तु सृक् सरणमोलं पवि यच्च नंशाप नम्यक्

वातयोः' । 'वृकः स्वापदकाकयोः' । भूकं छिद्रम् । शुष्कः । मुष्कोऽण्डम् । ३२२ शुक्वल्कोल्काः । शुभेरन्त्यलोपः । शुक् । 'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्' । 'उस दाहे', पत्य लः । उल्का । ३२३ इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् । 'एके मुख्यान्त्यकेवलाः' 'मेको मण्डूकमेपयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । काकः । पाकः । शिघ्रुः । शल्कं शकलम् । वल्कः पयिकः शरीरावयवश्च । मर्कः शरीरवायुः । ३२४ नौ ह । जहाति कन्त्याशौ । निहाका गोविका । ३२५ नौ सदेर्डिञ्च । 'निष्कोऽस्त्री हेमि तत्पले' । ३२६ स्यमेरीट् च । स्यमीको वल्मीकः वृजभेदश्च ।

मृष स्तेये, अन्यः कक्प्रत्यय इत्यर्थः । कत्वं गुणानावाच्यम् । सूक इति । शुक्वल्कोल्काः । शुम् शुम्भ भाषणे, वल वल्ल संवरणे, उप दाहे, एते कक्प्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । निपातनमेवाह । शुभेरन्त्यलोप इति । मलोप इत्यर्थः । कित्त्वान्न गुणः । 'ग्रन्थिपणं शुक्ं बहंपुष्पं स्यौण्यकुक्कुरे' इत्यमरः । वल्कइति । 'वल्कं वल्कलमस्त्रियाम्' इत्यमरः । उल्केति । 'प्राचिकोल्का पिपीलिका' इत्यमरः । इण्भीकापा । इण् गतौ, वि नी नये, कै शब्दे, पा पाने, शल गतौ, अत सातत्यगमने, मर्चं शब्दे घुरादिः, एभ्यः कप्प्रत्ययः स्यात् । नित्वं स्वरार्थम् । नौ हः । नानुपपदे ओ हाक् त्यागे इत्यस्मात् कन् स्यादित्यर्थः । 'निहाका गोविका समे' इत्यमरः । नौ सदेर्डिञ्च । नानुपपदे पदलृवातोः कन्त्यात्, स च ङिङ्प्रवर्तित्यर्थः । ङित्त्वाट्टिलोपः । पत्वं 'सदिरप्रतेः' इत्यनेन । निष्कमिति रूपम् । स्यमेरीट् च । स्यमु शब्दे अस्मात्कन्त्यात्, तस्य चेडागमः । स्यमीक इति रूपम् ।

तीक्ष्णीकृत्येति व्याख्यातम् । 'भूकं छिद्रे च काले च' इति मेदिनी । 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' इति स एव । 'शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि ग्रन्थिपणं नपुंसकम् । वल्कं वल्कलशल्कयोः' इति च । 'उल्का ज्वाला विभावसोः' इति सुमूतिचन्द्रः । इण्भी । इण् गतौ, विभी नये, कै शब्दे, पा पाने, शल गतौ, अत सातत्यगमने । 'एकं संह्यान्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोऽत्रिषु' इति मेदिनी । 'काकः स्याद्वायते वृजप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोऽज्जालने मानप्रभेदद्वीपभेदयोः । काका स्यात्काकनासायां काकोली काकजङ्घयोः । रक्तिकायां मल्ल्यां च काकमाध्यां च योषिति । काकं सुरतवन्त्वे स्यात्काकानामपि संहतौ' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । 'पाकः परिणतौ शिरीषौ । केशस्य जरसा शौक्ये स्यात्पादौ पचनेऽपि च' इति मेदिनी । 'शल्कं तु शकले वल्के' इति च । मर्चं इति सौत्रो घातुरिति बहवः । मर्चं शब्दे चौरादिक इति 'मिदचोऽज्यात्तरः' इति सूत्रे कैयटः । 'मर्तो मर्तं मर्चयति द्रयेन' इति मन्त्रे मर्चयति विवेयोक्ररोति भर्त्सयति वेति वेदभाष्यम् । न चैवं णिलोपस्य स्यानिवृद्धावेन कृत्वाभावान्मर्कं इति न सिद्ध्येदिति वाच्यम्, पूर्वत्रासिद्धे तदभावात् । यो तनूकरणे अस्मादपि बाहुलकात्कन् । शाको द्वीपान्तरेऽपि च । 'शक्तौ द्रुमविरोधे च पुमान् हारीतके स्त्रियाम्' इति मेदिनी । नौ हः । ओहाक् त्यागे । अस्मान्निशब्दे उपपदे कन्त्यात् । 'निहाका गोविका समे' इत्यमरः । नौ सदेः । पदलृ विशरणे अस्मान्निशब्दे उपपदे कन् स्यात्स च ङित् । ङित्त्वाट्टिलोपः ।

इङ् ह्रस्व इति केचित् । स्वमिकः । ३२७ अजियुधूनीभ्यो दीर्घश्च । 'वीकः स्याद्वातपक्षिणोः' । वूका । धूको वायुः । नीको वृक्षविशेषः । ३२८ ह्रियो रश्च लो वा । 'ह्रीका ह्रीका त्रपा मता' । ३२९ शकेरुनोन्तोन्त्युनयः । उन, उन्त, उन्ति, उनि, एते चत्वारः स्युः । शकुनः । शकुन्तः । शकुन्तिः । शकुनिः । ३३० भुवो फिच् । भवन्तिर्वर्तमानकालः । बाहुलकादवश्च । अवन्तिः । वदेर्वदन्तिः । 'किंवदन्ती जनश्रुतिः' । ३३१ कन्युच्छिपेश्च । चाद् भुवः । 'क्षिपण्युर्वन्तः' इत्युज्ज्वलदत्तः । 'भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः' । ३३२ अनुङ् नदेश्च । चात्क्षिपेः । नदनुर्मेघः ।

अजियुधूनीभ्यो । अज गतिक्षेपणयोः, यु मिश्रणे च, धून् कम्पने, णोञ् प्राणणे, एभ्यः कस्यादेपां दीर्घश्चेत्यर्थः । वीक इति । अजवातोः कनि प्रकृतेर्वीभावे, तस्य दीर्घत्वे दीर्घ-विधानसामर्थ्याद् गुणाभावः । यूकेति । कनि घातोर्दीर्घः । ह्रियो रश्च लो वा । ह्री लजायाम्, अस्मात्कन्, घातोर्दीर्घत्वं, रेफस्य लकारस्य वेत्यर्थः । ह्रीकेति । दीर्घविधान-सामर्थ्याद् गुणाभावः । ह्रीनेति । रेफस्य लकारे रूपम् । शकेरुनोन्तोन्त्युनयः । शक्त् शक्तौ, अस्माद् उन उन्त उन्ति उनि एते चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । 'शकुन्तिपक्षिशकुनिशकु-न्तशकुनद्विजाः' इत्यमरः । भुवो फिच् । भू सत्तायामस्माद् क्षिच् स्यात् 'क्षोञ्तः' इत्य-न्तादेशः । भवन्तिरिति । अन्तादेशे गुणेऽवादेशे च रूपम् । अस्तिर्भवन्तिपरोऽप्यप्रयुज्य-मानोऽस्तीति भाष्यम् । अवन्तिरित्यादिसिद्धयर्थाह बाहुलकादिति । कन्युच् क्षिपेश्च । क्षिप प्रेरणे, चकाराद् भवतेरपि कन्युच् प्रत्यय इत्यर्थः । क्षिपण्युरिति । 'अटकुप्वाङ्-' इति णत्वम् । भुवन्युरिति । कन्युचः कित्वाद् गुणाभावे उवङादेशे च रूपम् । अनुङ् नदेश्च । नद अव्यक्ते शब्दे । चकारात्क्षिपेरनुङ् स्यात् ।

'सदिरप्रतेः' इति णत्वम् । 'निष्कमस्त्री साष्टहंशति दोनारकर्पयोः । वज्रालंकरणे हंममात्रे हंमपलेऽपि च' इति मेदिनी । स्यमे । स्यमु शब्दे अस्मात्कन्यात्तस्य च ईडागमः । 'स्यमीको नाकुवृक्षयोः' इति मेदिनी । अजि । अज गतिक्षेपणयोः, यु मिश्रणे, धून् कम्पने, णोञ् प्राणणे, एभ्यः कन् स्यादेपां दीर्घश्च । तत्सामर्थ्याद् गुणाभावः । अजेर्वीभावः । ह्रियः । ह्री लजाया-मस्मात्कन्यातोर्दीर्घत्वं च तत्सामर्थ्याद् गुणाभावः । शकेः । शक्त् शक्तौ । 'शकुन्तिपक्षि-शकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः' इत्यमरः । 'शकुनस्तु पुनान्पक्षिनामप्रश्नविरोपयोः । शुभागंक्षिनि-मित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'शकुन्तः कीटभेदे स्याद्भासपक्षिविहङ्गयोः' इति । 'शकुनिः पुंसि विहगे सौत्रले करणान्तरे' इति च । भुवः । भू सत्तायाम् । अस्मात् क्षिच् स्यात् । 'क्षोञ्तः' 'हृदिभारान्-' इति डीप् । भवन्ती लटः संज्ञा । भवन्तीति स्पष्टार्थः । तथा च 'अस्तिर्भवन्तीनरः प्रयोक्तव्यः' इति भाष्यम् । बाहुल-कात्कमेरपि प्रत्ययादिश्लेषे घातोः कुशब्दादेशः । कुन्तिः । 'इतो मनुष्यजातेः' इति डीप् 'कुन्ती पाण्डुप्रियायां च शल्लक्यां गुग्गुलुमे' इति मेदिनी । अवन्तिरित्यादि । अव रक्षणे, वद व्यक्तायां वाचि, ग्राम्यामपि क्षिच् । वदन्तिरिति । 'हृदिभारान्-' इति वा डीप् । कन्युच् । क्षिप प्रेरणे, भू सत्तायाम् । 'क्षिपण्युस्तु पुनान् देह मुरभी' इति वा डीप् । कन्युच् । क्षिप प्रेरणे, भू सत्तायाम् । 'क्षिपण्युस्तु पुनान् देह मुरभी' इति वा डीप् ।

क्षिपणुर्वातः । ३३३ कृवृदारिभ्य उन्नन् । 'करुणो वृक्षभेदः स्यात्करुणा च कृपा मता' । वरुणः । दारुणम् । ३३४ त्रो रश्च लो वा । 'तरुणस्तलुनो युवा' । ३३५ लुधिपिशिमिथिभ्यः कित् । क्षुधुनो म्लेच्छजातिः । पिशुनः । मिथु-
नम् । ३३६ फलेर्गुक्च । फल्युनः पार्यः । प्रज्ञाद्यण् । फाल्युनः । ३३७ अशेर्लशाश्च । लशुनम् । २३८ अर्जेर्णिलुक्च । अर्जुनः । ३३९ तृणाख्यायां

क्षिपणुरिति । अनुडो डित्वाद् गुणामावः । कृवृदारिभ्य उन्नन् । कृ विभेषे, वृक् वरणे, वृ विदारणे ण्यन्तः, एभ्य उन्नन्प्रत्यय इत्यर्थः । त्रो रश्च लो वा । तृप्लवनतरणयोः, अस्माद् उन्नन् स्यात्, रेफस्य लकारो वेत्यर्थः । तरुण इति । उन्ननि वातोर्गुणः । 'वयस्य-
स्तर्णो युवा' इत्यमरः । लुधिपिशिमिथिभ्यः कित् । क्षुब्धुभुजायाम्, पिश अवयवे,
मिथः सौत्रः एभ्यः कित्स्यादित्यर्थः । लुधुन् इति । कित्त्वान्न गुणः । फलेर्गुक् च । फल
निष्पत्तौ, अस्मादुन्नन्स्यात् । धातोर्गुणागमश्चेत्यर्थः । फल्युन इति । ननु कथं फाल्युन
इत्यत आह प्रज्ञाद्यणिति । अशेर्लशाश्च । अश भोजने, अस्मादुन्नन् धातोर्लशादेशश्चे-
त्यर्थः । लशुनमिति । 'लशुनं गृजनारिष्टमहाकन्दरसोनका' इत्यमरः । अर्जेर्णिलुक्च ।
ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु, अस्मादुन्नन्प्रत्ययः तत्संनियोगेन णेलुक्चेत्यर्थः ।
अर्जुन इति । जकारेण व्यवधानान्न णत्वम् । 'वलञ्जो ववलोर्जुनः' इत्यमरः ।
अत्र णेरनिटीत्यनेनैव णेलोपि सिद्धे णिलुक् चेति लुग्विवानं चिन्त्यप्रयोजनमेव ।
न च प्रत्ययलक्षणैः प्राप्तं लघूपधगणं वारयितुं लुग्विवानमावश्यकम् लुकि तु न

वाच्यलिङ्गके' इति मेदिनी । 'भुवन्युः स्यात्पुमान्मानौ ज्वलने शशलावृक्षे' इति विश्वमे-
दित्यौ । अनुङ् । णद अव्यक्ते शब्दे । अस्मादनुङ्प्रत्ययः स्यात् । क्षिपणुरिति । डित्वाद्
गुणामावः । कृवृ । कृ विभेषे, वृक् वरणे, वृ विदारणे, ण्यन्तः । 'करुणस्तु रसे वृक्षे कृपायां
करुणा मता' इति विश्वमेदित्यौ । वरुणस्तरुभेदेऽप्यु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' इति विश्वः ।
'दारुणं भीषणं भीष्मम्' इत्यमरः । 'दारुणो रत्नभेदे ना त्रिषु तु स्यादभयावहे' इति मेदिनी ।
त्रो रश्च । तृप्लवनतरणयोरस्मादुन्नन्स्यात् । 'तरुणं कुब्जपुष्पे ना रुचके वृनि तु त्रिषु' इति
मेदिनी । गौरादित्वान् डीप् । 'तरुणो तलुनीति च' इति द्विरूपेषु विश्वः । लुधि । क्षुब्धु
वृभुजायाम् पिश अवयवे । अयं दीपनायामपि । मिथिः सौत्रो धातुः । 'पिशुनो दुर्जनः खलः'
इत्यमरः । 'पिशुनं कुङ्कुमे स्मृतम् । कपिवक्त्रे च काके ना सूचकक्रूरयोऽपि । पृक्षायां
पिशुना स्त्री स्यात्' इति मेदिनी । 'मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके' इति च ।
फलेः । फल निष्पत्तौ, अस्मादुन्नन् गुणागमश्च धातोः । 'फल्युनस्तु गुडाकेशो नदीजा-
जुनमूरुह' । तपस्यसंज्ञमासे तत्पूणिमायां च फाल्युनी' इति मेदिनी । फाल्युन इति ।
'फल्युनः फाल्युनोर्जुन' इति द्विरूपकोशः । अशेः । अश भोजने अस्मादुन्नन्
धातोर्लशादेशश्च । लशुनं महाकन्दः । 'लशुना लशुनं वेदम कश्मलं विश्वमश्चवत्'
इति मध्यतालव्येषु विश्वः । लसे चेति दन्त्यमध्यपाठस्तु प्रामादिकः । 'अर्जः'
ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु, अस्माण्यन्तादुन्नन् स्याद् णेश्च लुक् । इह 'णेरनिटि'

चित् । चित्त्वादन्तोदात्तः, अर्जुनं तृणम् । ३४० अर्तेश्च । अरुणः । ३४१
अजियमिशोङ्भ्यश्च । 'वयुनं देवमन्दिरम्' । यमुना । शयुनः अजगरः ।
३४२ वृत्तवदिह्निकमिकपिभ्यः सः । वसम् । तर्सम् । 'तसं प्लवसमुद्रयोः' ।

लुमताङ्गस्येति निषेधात् प्राप्तिरिति वाच्यम्, लुग्विधानेऽपि उननमाश्रित्य लघुपञ्चगुणस्य दुर्वा-
रत्वात् । अयं यदि ययाकृत्यचिद् एतदग्रन्थसमर्थने आग्रहः, एवं वक्तव्यम्-अस्मिन्सूत्रे किदि-
त्यनुवर्तते, ततश्च उननः कित्त्वेन गुणो न भवति, लोपे तु स्यादेव गुण इति वैपरीत्ये पथं-
वस्यतीति । एवं सति अर्जुन इति रूपमेव न सिध्येत्, तस्मात् किदिति नानुवर्तनीयमेव,
लुग्विधानं च व्यर्थम् । तृणाख्यायाम् । तृणस्याख्या तृणाख्या, तस्यां सत्यां ऋजेर्जायमान
उनन् चित्स्यादित्यर्थः । चित्त्वफल्गुमाह चित्त्वादन्तोदात्त इति । अर्तेश्च । ऋ गतौ,
अस्मादुनस्यात्, स च चित्स्यादित्यर्थः । अरुग इति । रपाभ्यामिति णत्वम् । 'अरुणो
भास्करेऽपि स्याद् वर्णभेदेऽपि च त्रिपु' इत्यमरः । अजियमिशोङ्भ्यश्च । अज गति-
क्षेपणयोः, यमु उपरमे, शोङ् स्वप्ने एभ्य उनन् स्यात्, स च चिदित्यर्थः । वयुनमिति ।
अजेर्वीभावो गुणः अपादेशः । यमुनेति । 'यमुना शमनस्वप्ना' इत्यमरः । वृत्तवदि । वृ
वरणे, तृ प्लवनतरणयोः, वद व्यक्तायां वाचि, हन हिंसागत्योः, कमु कान्तौ, कप
हिंसायाम्, एभ्यः सप्रत्यय इत्यर्थः । वर्षमिति । प्रत्ययावयवत्वात्पत्वम् ।
तर्षमिति । 'तर्षो जग्निस्तु भोजनम्' इत्यमरः । अत्रापि गुणे कृते पत्वम् ।

इति णिलोपेनैव सिद्धे णिलुक् चेत्युक्ते, फलं चिन्त्यम् । 'अर्जुनः ककुभे पायं कार्तवीर्यमयूरयोः।
मानुरेकमुतेऽपि स्याद्वक्त्रे पुनरन्वयान् । नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे वाप्यर्जुनी गवि । उपायां
बाहुदानद्यां कुट्टन्यामपि च वचि' इति विश्वमेदिन्यौ । अर्तेश्च । ऋ गतावस्मादुनस्यात्स
च डित् । 'अरुणोऽव्यक्तरागेऽङ्गसारयौ । निःशब्दे कपिले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिपु । अरुणा-
तिविपाश्यामामग्निष्ठात्रिवृतास्तु च' इति मेदिनी । अजि । अज गतिक्षेपणयोः, यमु उपरमे,
शोङ् स्वप्ने, एभ्य उनन् स्यात्स च डित् । अजेर्वीभावः । वीमते गम्यतेऽप्येति वयुनम् ।
'विश्वानि देव वयुनानि विष्टान्' इति मन्त्रे वयुनानि प्रज्ञानानीति वेदभाष्यम् वैदिकनिषण्णं ।
प्रज्ञापण्याये प्रगस्यपण्याये च वयुनशब्दः पठितः । 'यमुना शमनस्वप्ना' इत्यमरः । वृ तृ ।
वृ वरणे, तृ प्लवनतरणयोः, वद व्यक्तायां वाचि, हन हिंसागत्योः, कमु कान्तौ, कप हिंसा-
याम् । वसम् । तर्सम् इति । 'तिनुत्र—' इति नेट् । पत्वं तु न भवति बाहुल्येन पत्वे
कर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञाया अप्रवृत्तेः । कश्चशब्दे तु पत्वं भवत्येव । एतच्च भाष्यकैयटादिपर्यालोच-
नयोक्तम् । कथं तर्हि सर्वैरप्युगादिवृत्तिकारैरिह पत्वमुदाहृतमिति चेत् । अनाहुः—अस्तु
भाष्यप्राभाष्याद् वसं तर्समिति दन्त्यपाठोऽपि साधुः । पत्वे तु पत्वमस्तु । बाहुल्यकालन्यपत्वा-
भावस्य पाठिकत्वेऽपि वाचकान्नावाद वृष्टितृपिभ्यां घञि कृते ण्यन्तादेरपि 'घञर्थे कञिधानम्'
इति ण्यन्तात्कप्रत्यये वा कृते वपंतंशब्दयोर्दुर्वारत्वात्, अजिग्वौ भवादीनामुपसंख्यानात्तृणवै-
क्तादिनिवृत्त्यर्थमित्यत्र दर्पमित्याकरे उदाहृतत्वाच्च । तस्मादिह द्वित्वता फलितेति । 'वर्षोऽर्शो

वत्सः । वत्सं वक्षः । हंसः । 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' । कक्षम् वरण्यम् ।
 ३४३ प्लुपेरच्चोपधायाः । प्लक्षः । ३४४ मनेर्दीर्घश्च । मांसम् ३४५
 अशेर्देवने । वक्षः । ३४६ स्तुत्रश्चिकृत्यपिभ्यः कित् । स्तुपा । वृक्षः । कृत्त-
 मुदकम् । ऋक्षं नक्षत्रम् । ३४७ ऋपेर्जातौ । 'ऋक्षोऽग्निभेदे भल्लूके शोणके

कक्षमिति । पठोरिति कत्वम् । प्लुपेरच्चोपधायाः । प्लुप दाहे, वस्मात्सः स्यात्,
 उपधाया अकारश्चेत्यर्थः । 'प्लक्षश्च तित्तिङी चिञ्चा इत्यमरः । मनेर्दीर्घश्च । मन ज्ञाने,
 वस्मात्सप्रत्ययः, घातोर्दीर्घश्चेत्यर्थः । मांसमिति । 'नश्वापदान्तस्य-' इत्यनुस्वारः । अशे-
 र्देवने । अशू व्याप्तौ, वस्मात्सप्रत्ययः देवने वाच्ये इत्यर्थः । अक्ष इति । व्रश्चेति पत्वम्,
 पत्वमिति भावः । स्तुत्रश्चि । स्तु प्रसन्नवणे, ओ व्रश्चू छेदने, कृती छेदने, ऋपी गतौ, एभ्यः
 सप्रत्ययः स्यात्, स च कित्स्यादित्यर्थः । स्तुपेति । कित्त्वान्न गुणः । वृक्ष इति । व्रश्चवातोः
 सनि तस्य कित्वाद् ग्रहिज्येति संप्रसारणे, स्कोरिति सलोपः, चोः कुरिति कुत्वम्, सस्य
 पत्वे च रूपम् । ऋपेर्जातौ । ऋपी गतावित्यस्माद् जातौ सप्रत्ययः स्यात्, स च किदि-
 त्यर्थः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे इदं सूत्रं नियमार्यम्—ऋपेर्जातावेव सप्रत्यय इति । तेन यौगिके

भारतादौ स्याज्जम्बूद्वीपान्द्वष्टिपु । प्रावृट्काले त्रियां भूमि' इति मेदिनी । 'तर्पो लिप्सो-
 दन्ययोः' इति च । 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सः क्लीवं तु वक्षसि' इति त्रिकाण्डशेषः । 'सद्यो
 जातस्तु तर्णकः' । 'हंसः स्यान्मानसौकसि । निर्लमनृपविष्वक्कंपरमात्मसु मत्सरे । योगभेदे
 मन्त्रभेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरङ्गमप्रभेदे च' इति मेदिनी । 'कंसोऽस्त्री तेजसद्रव्ये कांस्ये
 माने सुरेतरे' इति च । 'कंसो दैत्यान्तरे स्मृतः । कांस्ये च कांस्यपात्रे च मानभेदे च
 कीर्तितः' इति विश्वः । 'कक्षा स्यादन्तरीपस्य पश्चादञ्चलपल्लवे । स्वर्वायां ना तु दोर्मूलं
 कच्छव्रीरुत्तृणेषु च' इति मेदिनी । प्लुपेः । प्लुप दाहे, वस्मात्सः स्यादुपधाया अकारश्च ।
 'प्लक्षो जटी गर्दभाण्डद्वीपमित्कुब्जराशने' इति मेदिनी । 'प्लक्षो द्वीपविशेषे स्यात्पकंदोगर्द-
 भाण्डयोः । पिप्पले द्वारपाश्वे च गृहस्य परिकीर्तितः' इति विश्वः । मनेः । मन ज्ञाने ।
 'मांसं स्यादामिपे क्लीवं कक्कोलीजटयोः त्रियाम्' इति मेदिनी । अशेः । अशू व्याप्तौ,
 वस्माद्देवने वाच्ये सः स्यात् । 'व्रश्चभ्रस्ज—' इत्यादिना पत्वादिकार्यम् । 'अथाक्षमिन्द्रिये ।
 ना श्रूताङ्गे कर्षक्रे व्यवहारे कलिद्रुमे' इत्यमरः । 'अक्षो ज्ञानात्मशक्तव्यवहारेषु पाशके ।
 रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्पे विभीतकतरावपि । चक्रे कर्पे पुमान् क्लीवं तुत्यसौवचलेन्द्रिये' इति
 मेदिनी । स्तुत्रश्चि । स्तुप्रसन्नवणे, ओव्रश्चू छेदने, कृती छेदने, ऋपी गतौ, एभ्यः सः
 कित्स्यात् । स्तुपा पुत्रवधूः । वृक्ष इति । सस्य कित्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति संप्र-
 सारणम् । 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्भल्लूके शोणके पुमान् । कृतवेधेऽप्यन्यलिङ्गं नक्षत्रे
 पुनपुंसकम्' इति मेदिनी । ऋपेर्जातौ । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे ऋपेर्जातावेवेति
 नियमार्यं नूत्रम् । तेनान्येभ्यस्त्रिभ्यः केवलयौगिकत्वेऽपि सप्रत्ययो भवति ।

कृतवेधने । ऋक्षमुक्तं च नक्षत्रे' इति विश्वः । ३४८ उन्दिगुधिकुपिभ्यश्च । उत्सः प्रस्रवणम् । गुत्सः स्तवकः कुक्षो जठरम् । ३४९ गृधिपण्योर्दकौ च । गृत्सः कामदेवः । पक्षः । ३५० अशोः सरः । अक्षरम् । ३५१ वसेश्च । वत्सरः । ३५२ सपूर्वाच्चित् । संवत्सरः । ३५३ कृधूमदिभ्यः कित् ।

न भवति । अन्येभ्यस्तु उभयत्रापि भवति । उन्दिगुधिकुपिभ्यश्च । उन्दी क्लेदने, गुघ रोपे, कुप निष्कर्षे, एभ्यः सः कित्स्यादिति भावः । उत्स इति । अनदिता-मिति नलोपः । 'उत्सः प्रस्रवणं वारि' इत्यमरः । गुत्स इति । खरि चेति चत्वंम् । कुक्ष इति । पठोरिति कः । गृधिपण्योर्दकौ च । गृधु अभिकाङ्क्षायाम्, पण व्यवहारे स्तुतौ च, आभ्यां सप्रत्ययः, धातोरन्त्यस्य क्रमेण दकारककारौ चादेशो स्त इत्यर्थः । गृत्स इति । किदित्यनुवर्तनान्न गुणः । घकारस्य दकार आदेश इति भावः । ननु घकारस्य खरि चेति चत्वेन तकारे गृत्स इति रूपसिद्धौ किमर्थमेवं दकारविविप्रयास इति चेत्, अत्राहुः 'खरि च' इति चत्वंस्यासिद्धत्वाद् 'एकाचो वशो भप्-' इति भप्भावः प्रसज्येत, तदर्थं दकारविविधिरिति । प्रक्षियालाघवाय तकार एव तु न विहितः 'चयो द्वितीया-' इति पक्षे यकारप्रसंगात् । दकार-विधाने तु चत्वंस्यासिद्धत्वान्न भवति । पक्ष इति । पणवातो रूपम् । कात्सरत्वात्पत्वम् । अशोः सरः । अशू व्याप्तौ, अस्मात्सरप्रत्यय इत्यर्थः । अक्षरमिति । व्रथेत्या-दिना पत्वं पठोरिति कत्वम्, शस्य पत्वम् । वसेश्च । वस निवासे, अस्मात् सप्रत्यय इत्यर्थः । वत्सर इति । 'सः स्यार्धवानुके' इति तत्वम् । संपूर्वाच्चित् ।

उन्दिगुधि । उन्दी क्लेदने, गुघ रोपे, कुप निष्कर्षे, एभ्यः सः कित्स्यात् । 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । 'उत्सः प्रस्रवणं वारि' इत्यमरः । 'गुत्सः स्यात्स्तवके स्तम्बे हारभेदग्रन्थिपण्योः' इति मेदिनी । 'गुच्छश्च गुत्सो गुच्छो गुलुच्छवत्' इति द्विरूपकोशात् । 'स्याद् गुच्छः स्तवके स्तम्बे हारभेदकलापयोः' इति चवर्गद्वितीयान्ते मेदिनीकोशाच्च । गृधि । गृधु अभिकाङ्क्षायाम्, पण व्यवहारे स्तुतौ च । ननु गृधेशत्वेन गृत्स इति सिद्धे दकारविधानं व्यर्थमिति चेत् । भैवम् । चत्वंस्यासिद्धत्वेन 'एकाचो वशः-' इति भप्भावप्रसङ्गात् । न चैवमपि प्रक्षियालाघवाय तकार एव विधीयतामिति शङ्क्यम् । 'चयो द्वितीया-' इति पक्षे तकारस्य प्रकारापत्तेः । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साव्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे वले सखि-हापयोः । सुल्लोरुध्रे पतत्रे च राजकुञ्जरपार्श्वयोः' इति विश्वमेदित्यौ । अशोः । अशू व्याप्तौ 'व्रथ-' इत्यादिना पत्वादिकार्यम् । 'अक्षरं स्यादक्षरं परमब्रह्मवर्णयोः' इति हेमचन्द्रः । 'अरोः नत्' इत्युज्ज्वलदत्तादिपाठस्तु प्रामादिकः, मित्त्वरापत्तेः । इष्यते तु प्रत्ययस्वरणाक्षरसन्दस्य मयोदात्तत्वम् । 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्' इत्यादिकृद्मन्त्रेषु, 'वीणि च शतानि पट्टिश्वा-क्षराणि' इति यजुषि च तथैव पाठात् । अत एवाश्नोतेर्वा नरोऽक्षरमिति द्वितीयाहिकान्ते भाष्यकृतोक्तम् । वसेश्च । वस निवासे, अस्मादपि सरः स्यात् । 'सः स्यार्धवानुके' इति तत्वम् । संपूर्वाच्चित् । पूर्वसहिताद्वसतेः सरः स्यात्स च चित् ।

बाहुलकान्न पत्वम् । 'कृसरः स्यात्तिलौदनम्' । घृसरः । मत्सरः । 'मत्सरा मक्षिका ज्ञेया भम्भराली च सा मता' । ३५४ पते रश्च लः । पत्सलः पत्न्याः । ३५५ तन्यृपिभ्यां कसरन् । तसरः सूत्रवेष्टनम् । ऋसरः ऋत्विक् । ३५६ प्रीयुक्कणिभ्यां कालन्ह्रस्वः संप्रसारणं च । प्रीयुः सौत्रः । प्रियालो वृजभेदः ।

समित्युपसर्गपूर्ववाद्भेदेर्जायमानः सरप्रत्ययः चिदित्यर्थः । चित्त्वप्रयोजनं तु अन्तोदात्तस्वरः । अत्र सपूर्वाच्चिदिति स्वारसिकः पाठः । समितरपूर्वादिपि सरप्रत्ययदर्शनात् । 'संवत्सरोऽसि परिवत्सरोऽसि इलावत्सरोऽसि इद्वत्सरोऽसि' इत्यादौ यया । कृधूमदिभ्यः कित् । डु कृब् करणे, धूब् कम्पने, मदी हर्षे, एभ्यः सरप्रत्ययः, स च कित्स्यादित्यर्थः । ननु कृसर इत्यत्र इणः परत्वात् प्रत्ययावयवत्वाच्च पत्वं कुतो नेत्यत आह बाहुलकादिति । कृसरशब्दाय विवृण्वन् अमरकोशमाह कृसरः स्यादिति । घृसर इति । कित्त्वान्न गुणः । 'ईपला- ण्डुस्तु घृसरः' । मत्सर इति । 'मत्सरोऽन्यगुभद्वेपे तद्वत्कृपणयोऽलिपु' इत्यमरः । पते रश्च लः । पल गतौ, अत्मात् सरः स्यात्, रेफस्य लश्चेत्यर्थः । पत्सल इति रूपम् । तन्यृपिभ्यां कसरन् । तनु विस्तारे, ऋषी गतौ, आभ्यां कसरन्प्रत्यय इत्यर्थः । तसर इति । प्रत्ययस्य कित्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिनाऽनुनासिकलोपः । ऋपवातोः ऋक्षर इति रूपम् । कित्त्वान्न गुणः । कत्वं पत्वम् । प्रीयुक्कणिभ्याम् । प्रीयुवातोर्वातुपाठे बदशानादाह सौत्र इति । क्वण शब्दे । आभ्यां कलन्प्रत्ययः, क्रमेण प्रीयुवातोर्ह्रस्वः, क्वणवातोः

चित्त्वादन्तोदात्तः । 'इद्वत्सराय परिवत्सराय' । संपूर्वाच्चिदिति पाठान्तरम् । तच्च लक्ष्यविरो- धादुपेक्ष्यम् । कृधू । डु कृब् करणे, धूब् कम्पने, मदी हर्षे एभ्यः सरः कित्स्यात् । कृसरः स्यादित्यादि हारावलीप्त्यम् । 'घृसरो किन्नरीभेदे ना खरे त्रिपु पाण्डुरे' इति मेदिनी । 'मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत्' इति च । 'मत्सरोऽन्यगुभद्वेपे तद्वत्कृपणयोऽलिपु' इत्यमरः । 'अथ मत्सरः असह्यपरसंपत्तौ मात्सर्ये कृपणे कृषि' इति विश्वः । वेदे तु मदी हर्षे इति योगार्यं पुरस्कृत्य प्रयुज्यते 'इन्दुमिन्द्राय मत्सरम्' । 'तं सिन्धवो मत्सरमिन्द्रियाणाम्' इत्यादि । समत्सरं हर्षहेतुमिति तदभाष्यम् । पतेः । पल गतादस्मात्सरः स्याद्रेफस्य लश्च । तन्यृपिः । तनु विस्तारे, ऋषी गतो । अमरोक्तिमाह तसर इति । कित्वाद् 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिनानुनासिकलोपः । ऋक्षर ऋत्विगिति । 'ऋक्षरं वारिधारायामृक्षरस्त्वृत्विजि स्मृतः' इति मेदिनी । 'अवृक्षरा ऋजवः सन्तु पत्न्याः' इति मन्त्रस्य देवभाष्ये तु ऋक्षरः कण्टक इति व्याख्यातम् । प्रीयुक्कणिभ्याम् अणरण इति दण्डके क्वणिः पठ्यते स च शब्दार्थकः, आभ्यां कालन् स्यात् ययाकृष्णं ह्रस्वः संप्रसारणं च । 'राजाद्वः प्रियालः स्यात्' इत्यमरः । 'प्रियालः स्यात्प्रियालवत्' इति द्विरूपकोशः । बाहुलकादभञ्जरेपि कालन् । कित्त्वान्नलोपः । न्यङ्क्वादित्वात्कुत्वम् । भगालं नरनस्तकम् । मत्वर्ये इनिः । 'चण्डीकान्तो भगाली च लेलिहानो वृषध्वजः'

कुणालो देशभेदः । ३५७ कटिकुपिभ्यां काकुः । कटाकुः पक्षी । कुपाकुरग्नः सूर्यश्च ।
 ३५८ सतर्दुक् च । 'सदाकुर्वतसरितोः' । २५६ वृतेवृद्धिश्च । वार्ताकुः । बाहुलकादु-
 कारस्य अत्वम् । वार्ताकम् । ३६० पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च । 'पृदाकुर्वृश्चिके व्याघ्रे
 चित्रके च सरोखे' । ३६१ स्र्युवचिभ्योऽन्युजागूजकनुचः । अन्युच्, आगूच्, अवगुच्,
 एते क्रमात्स्युः 'सरण्युर्मेघवातयोः' । यवागूः । 'वचक्नुविप्रवाग्मिनोः' । ३६२ आनकः
 शीङ्भिः । शयानकोऽजगरः । भयानकः । ३६३ आणको लूधूशिङ्घिधाञ्भ्यः ।

संप्रसारणं चेत्यर्थः । प्रियाल इति । ह्रस्वे रूपम् । कुणाल इति । संप्रसारणे वकारस्यो-
 कारे पूर्वरूपे च रूपम्, 'राजावनं प्रियालः स्यात्तन्नकद्रुधनुःपटः' इति वनौपधिवर्गे अमरः ।
 कटिकुपिभ्यां काकुः । कटे वपाविरणयोः, कुप निष्कर्षे, आभ्यां काकुप्रत्ययः । कटाकुः
 कृपाकुरिति रूपम् । सतर्दुक् च । स गतौ, अस्मात्काकुप्रत्ययः स्यात्, धातोर्दुंगागमश्चे-
 त्यर्थः । सृदाकुरिति । प्रत्ययस्य कित्त्वान्न गुणः । वृतेवृद्धिश्च । वृत्तु वर्तने, अस्मात्काकुः
 स्यात्, धातोर्वृद्धिश्चेत्यर्थः । वार्ताकुरिति । वार्ताकशब्दं साधयति बाहुलकादिति ।
 पर्देर्नित्संप्रसारणमल्लोपश्च । पर्दं कुत्सिते शब्दे, अस्मात्काकुः स्यात्, स च नित्, धातो
 रेफस्य संप्रसारणम् ऋकारो भवति, पकारोत्तराकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । 'सर्पः पृदाकुर्भुजगः
 भुजङ्गोऽहिर्भुजङ्गमः' इत्यमरः । स्र्युवचिभ्यो । स गतौ, यु मिश्रणे, वच परिभाषणे, एभ्यो
 घानुभ्यः क्रमाद् अन्युच्, आगूच् इति प्रत्ययाः स्युः । सरण्युरिति । अन्युचि कृते धातोर्गुणे
 णत्वे च रूपम् । यवागूरिति । गुणे अवादेशे च रूपम् । 'यवागूवर्णिका ध्राणा' इत्यमरः
 'वचक्नुस्तु पुमान्विप्रे' इति मेदिनीकारः । आनकः शीङ्भिः । शोङ् स्यप्ते, जि भो भवे,
 धात्यान् आनगित्यर्थः । शयानको भयानक इति । गुणे अवादेशे च रूपम् । आणको । लूब्

इति राजशेखरः । कटिकुपि । कठ कृच्छ्रजीवने, कुप निष्कर्षे । 'कृपाकुः कपिवहयके ना
 परोत्तापिनि त्रिपु' इति मेदिनी । उज्ज्वलदत्तस्तु कटिकुपिभ्यामिति पठित्वा कपशिपेति
 दण्डकवानुमुपगमस्य कपाकुरित्युदाजहार, तत्कोशविरुद्धम् । मेदिनी कोशे एकारप्रक्रमे पाठान् ।
 'सर्तः' । स गतावस्मात्काकुः स्याद्वातादुंगागमश्च । 'सदाकुर्वानिले चक्रे ज्वलने प्रतिमूर्त्यके'
 इति मेदिनी । वृतेः । वृत्तु वर्तने 'वार्ताकुः प्रियवार्ताकी वृत्ताकोऽपि च दृश्यते' इति द्विरूपं
 विद्वः । 'वार्ताकी हिङ्गुली तिहो भण्टाभी दुष्प्रवर्णयो' इत्यमरः । 'वार्ताकं नित्तलं किचि-
 दन्तारपरिपाचितम्' इति वैद्यशास्त्रम् । पर्दः । पर्दं कुत्सिते शब्दे । अस्मात्काकुः स्यात्स च
 नित् । धातो रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च । विद्वकांशस्यमाह पृदाकुरिति । 'पृदाकु-
 र्वृश्चिके व्याघ्रे सर्पचित्रकाः पुमान्' इति मेदिनी । स्र्यु । स गतौ, यु मिश्रणे, वच
 परिभाषणे । 'सरण्युस्तु पुमान् वारिवाहे स्यान्नातरिद्वनि' इति मेदिनी । 'सरण्युरस्य
 स्र्युरश्वः' इति मन्त्रस्य भाष्ये सरण्युः शीघ्रगामोऽपि व्याख्यातम् । 'यवागूवर्णिका
 ध्राणा त्रिलो तरला च सा' इत्यमरः । 'वचक्नुस्तु पुमान् विप्रे वावर्कजनिवेषवत्'

लवाणकं दात्रम् । धवाणको वातः । शिङ्घाणकः दलेप्मा । पृषोदरादित्वात्पक्षे कलोपः । 'शिङ्घाणं नासिकामले' । 'धाणको दीनारभागः' । ३६४ उल्मुकदर्विहोमिनः । उप दाहे । पस्य लः मुक्प्रत्ययश्च । उल्मुकं ज्वलदङ्गारम् । दृणातेर्विः दर्विः । जुहोतेर्मिनिः । होमी । ३६५ ह्रियः कुग्रश्च लो वा । ह्रीकुः, ह्रीकुः लजावान् । ३६६ हसिमृग्रिण्वाऽभिदमिच्छ-
पृधुर्विभ्यस्तन् । दशम्यस्तन् स्यात् । 'तितुत्र-' (सू० ३१६३) इति नेट् । हस्तः । मर्तः । गतः ।

छेदने, घृत् कम्पने, शिधि आघ्राणे, हु घाब् धारणपोषणयोः, एभ्य आणक्प्रत्यय इत्यर्थः । शिङ्घाणकमिति । इदित्त्वान्नुम् । उल्मुकदर्विहोमिनः । उल्मुक, दर्वि, होमी इति त्रयो निपात्यन्ते इत्यर्थः । निपातनमेवाह उप दाह इति । ननु तर्हि पकारोऽपि श्रूयते इत्यत आह षस्य ल इति । प्रत्ययमाह मुक्प्रत्ययश्चेति । निपात्यत इति शेषः । 'अङ्गारोऽलातमुल्मुकम्' इत्यमरः । दर्विरित्यत्राह दृणातेरिति । 'दर्विः कम्बिः खजोका च' इत्यमरः । होमीत्यत्राह जुहोतेरिति । ह्रियः कुक् रश्च लो वा । ह्री लजायामस्मात्कुक्प्रत्ययः स्यात्, धातुसंबन्धिवरेफस्य लकारश्च वेत्यर्थः । ह्रीकुरिति । कित्वाद् गुणनिषेधः । हसिमृग्रिण्वामि । हसे हसने, मृङ् प्राणत्यागे, गृ निगरणे, इण् गतौ, वा गतिगन्धनयोः, अम गत्यादिषु, दमु उपशमे, लृक् छेदने, पूक् पवने, धुर्वी हिंसायाम्, एभ्यो धातुभ्यस्तन्प्रत्ययः । हस्त इत्यादौ बलादिलक्षणेट्माशङ्क्याह तितुत्रेति । नेडिति । तनः कित्वाभावाद्दत्त इत्यादौ 'अनुनासिकस्य क्विञ्जलोः—' इति दीर्घो न । मर्त इति । भूलोक इत्यर्थः ।

इति मेदिनी । आनकः । शोङ् स्वने, जिनी भये, विभेत्यस्मादिति भयानको भयंकरः । 'भयानकः स्मृतो व्याघ्रे स्ते राहौ भयंकरे' इति मेदिनी । आणको । लृक् छेदने, घृत् कम्पने, शिधि आघ्राणे, हु घाब् धारणपोषणयोः । हारावलीत्यमाह शिङ्घाणमिति । 'शिङ्घाणं काचपात्रे स्याल्लोहनासिकयोर्मले' इति विश्वः । 'शिङ्घाणः फेनडिण्डीरो नक्ररेतश्च पिच्छिलः' इति विष्णुशब्दकोशः । उल्मुक । एते निपात्यन्ते निपातनप्रकारमेवाह उप दाहे इत्यादि । हारावलीत्यमाह उल्मुकमिति । 'दर्विः कम्बिः खजोका च' इत्यमरः । ह्रियः । ह्रीलजायामस्मात्कुक्प्रत्ययः स्यात् । ककारो गुणनिषेधार्थः । हसिः । हसे हसने, मृङ् प्राणत्यागे, गृ निगरणे, इण् गतौ, वा गतिगन्धनयोः, अम गत्यादिषु, दमु उपशमे, लृक् छेदने, पूक् पवने, धुर्वी हिंसायाम् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । श्रद्धे केशात्परो व्रते' इति मेदिनी । अत्रायमर्थः—केशवाचकात्परो यो हस्तशब्दः स समूहवाची । तथा च केशहस्तशब्दः केशसमूहशब्दपर्याय इति । मर्तो भूलोकस्तत्र भवो मर्त्यः । दिगादेराकृतिगणत्वाद्यत् । 'गतं ब्रिगत्तं मेदे स्यादवटे च वृकुन्दरे' इति मेदिनी । एत इति । 'एतः कर्तुर आगते । अन्तःस्वरूपे नाशे ना न क्षीरशेषेऽन्तिके त्रिषु' इति च । 'दन्तोऽद्रिकटके कुञ्जे दशने चौपवौ क्रियाम्' इति च मेदिनी । 'लोतमश्रुणि चोरिते' इति विश्वः । 'क्तवत्तु निष्ठा' इति सूत्रे लोतो मेप इति कैयटः ।

एतः कर्बुरः । वातः । अन्तः । दन्तः । 'लोतः स्यादश्रुचिह्नयोः' । 'पोतो बालवहि-
त्रयोः' । घूर्तः । बाहुलकात्तु सेर्दीर्घश्च । तूस्तं पापं धूलिजटा च । ३६७
नञ्याप् इट् च । नापितः । ३६८ तनिमृड्भ्यां किञ्च । ततम् । मृतम् ।
३६९ अञ्जिघृसिभ्यः क्तः । अक्तम् । घृतम् । सितम् । ३७० दुत्तनिभ्यां

तत्र भवो मर्त्यः । दिगादित्वाद्यत् । घूर्त इति । तनि कृते 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः, हलि
वेति दीर्घः । नञ्याप् इट् च । नलि उपपदे आप्लु व्याप्तावित्यस्मात् तन्प्रत्ययः, इडागम-
श्चेत्यर्थः । नापित इति । बाहुलकान्नलो नलोपाभावः । 'धुरी मुण्डी दिवाकीतिनापिता-
न्तावसायिनः' इत्यमरः । तनिमृड्भ्यां किञ्च । तनु विस्तारे, मृड् प्राणत्यागे, आभ्यां तन्स्यात्
स च किदित्यर्थः । ततमिति । कित्त्वादनुनासिकलोपः । 'ततं वीणादिकं वाद्यम्' इत्यमरः ।
अञ्जिघृसिभ्यः क्तः । अञ्जु व्यक्तिअक्षणाकान्तिगतिषु, घृ क्षरणदीप्योः, पिन् वन्वने, एभ्यः क्तः
'पोतः शिशौ वहित्रे च' इति विश्वमेदिन्यौ । घूर्त इति । 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः
'राल्लोपः' इत्यनेन लोपस्तु विडतीत्यननुवृत्तिपक्षे बोध्यः । 'हलि च' इति दीर्घः । 'घूर्तं तु
खण्डलवणे घत्तूरे ना शठे त्रिषु' इति मेदिनी । तूस्तमिति । तुस खण्डन इत्यस्मात्तन् ।
नञ्या । आप्लु व्याप्तौ अस्मान्ननुपपदे तन्स्यादिडागमश्च बाहुलकान्नलो नलोपाभावः ।
तनि । तनु विस्तारे, मृड् प्राणत्यागे, आभ्यां त प्रत्ययः स्यात्स च कित् । कित्त्वादनुनासि-
कलोपः । 'ततं वीणादिकं वाद्यम्' इत्यमरः 'अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्लीवं
वीणादिवाद्ये स्यात्पुल्लिङ्गस्तु समीरणे' इति मेदिनी । 'मृतं तु याचिते मृत्यौ क्लीवं मृत्युमिति
त्रिषु' इति च । अञ्जि । अञ्जु व्यक्तिअक्षणादौ, घृ क्षरणदीप्योः, पिन् वन्वने एभ्यः क्तः
स्यात् । निष्ठासंज्ञात्वे तस्य न भवति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वाद्बाहुलकाद्वा । अन्यया 'निष्ठा
च द्वयजनात्स इत्याद्युदात्तत्वं स्यादिति 'क्तवत्तु निष्ठा' इति मूत्रे कैयटः । अक्तं परिच्छि-
न्नम् । अक्तः परिमाणवाचक इति भाष्यस्य कैयटेन तथा व्याख्यातत्वात् । 'अक्तं व्याप्ते च
संकुले' इति विश्व इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तम्, तच्च लिपिभ्रमप्रयुक्तम् । विश्वकोशे हि 'व्यस्तं
व्याप्ते च संकुले' इति स्थितत्वात् । मेदिन्यां वकारादिप्रक्रमे 'व्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते'
इत्युक्तम् । घृतमाज्ये जले क्लीवं प्रदीप्ते त्वमिधेयवत् । 'सितमवसिते च वद्धे धवले त्रिषु
शर्करायां ह्यौ' इति मेदिनी । बाहुलकाद् ऋगतावित्यस्मात् क्तः । 'ऋतमुच्छशिले जले ।
सत्ये दीप्ते पूजिते स्यात्' इति मेदिनी । दुत्तनि । दु गतौ, तनु विस्तारे, आभ्यां क्तः
स्याद्वातो दीर्घश्च । दूतः प्रेष्यः । गौरादित्वाण्डोप् । दूती । कयं तर्हि तेन दूति विदितं
निपेदुपा' इति रघुरिति चेत् । अत्राहुः—दूड् परितोषे इत्यस्मात् किञ्चि दूतिरिति ।
'दूत्या दूतिरपि स्मृता' इति द्विरूपकोशः । 'तातोऽनुकम्प्ये जनके' इति विश्वमेदिन्यौ ।
बाहुलकात् शीड् स्वप्ने इत्यस्मादपि क्तः । शीता लाङ्गलपद्धतिः । रामपत्नी च शीता ।
'शीता नभःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननरिपोः सहयमिणी च । शीतं
स्मृतं हिमशुणे च तदन्विते च शीतोऽल्लसे च बहुवारत्तरी च दृष्टः' इति तालव्यादी

दीर्घश्च । दूतः । तातः । ३७१ जेर्मूट् चोदात्तः । जीमूतः । ३७२ लोष्ट-
पलितौ । लुनातेः क्तः, तस्य सुट्, घातोर्गुणः, लोष्टम् । पलितम् । ३७३ ह्रश्या-
भ्यामितन् । हरितश्येतौ वर्णभेदौ । ३७४ रुहे रश्च लो वा । 'रोहितो मृग-
मत्स्ययोः' । लोहितं रक्तम् । ३७५ पिशेः किञ्च । पिशितं मांसम् । ३७६
श्रुदन्तिस्पृहिगृहिभ्य आर्यः । श्रवाय्यो यज्ञपशुः । दक्षाय्यो गरुडो गृध्रश्च ।

स्यात् । अक्त इति । नलोपे कुत्वे च रूपम् । दूतनिभ्यां दीर्घश्च । दु गतौ, तनु विस्तारे,
आभ्यां क्तः स्याद् घातोर्दीर्घश्च । तात इति । क्तस्य कित्त्वान्नलोपे दीर्घे च रूपम् ।
जेर्मूट् चोदात्तः । जि जये, अस्मात्कप्रत्ययः स्यात्, तस्य चोदात्तः, मूढागमः, घातोर्दीर्घश्च
स्यात् । जीमूत इति रूपम् । लोष्टपलितौ । एतौ निपात्येते । निपातनप्रकारमेवाह लुनाते-
रिति । लूब् छेदने इत्यस्मात्कप्रत्ययः, सुडागमः, घातोर्गुणश्च निपात्यत इत्यर्थः । 'लोष्टानि
लोष्टवः पुंसि' इत्यमरः । 'पलितं जरसा शौक्ल्यम्' इति च । ह्रश्याभ्यामितन् । ह्रब्
हरणे, श्यैङ् गतौ, अभ्यामितन्प्रत्यय इत्यर्थः । श्येत इति । इतिनि आदुगुणः । वर्णभेदा-
विति । 'पालाशो हरितो हरित्' 'शुक्लशुभ्रशुचिश्चेत्' इति चामरः । रुहे रश्च लो
वा । रुह बीजजन्मनि, अस्मादितन् स्यात् । घातुसंघन्विरेफस्य लकारो वेत्यर्थः । रोहित
इति । 'रोहिताश्चमरो मृगाः' 'रोहितो मदगुरः शालः' 'लोहितो रोहितो रक्तः'
इति चामरः । पिशेः किञ्च । पिश अवयवे, अस्मादितन् स्यात् स च किदित्यर्थः ।
पिशितमिति । कित्त्वान्न लघूपवगुणः । श्रुदन्तिस्पृहिगृहिभ्य आर्यः । श्रु

वरणिः । सीता दन्त्यादिरप्यस्ति । 'सीता लाङ्गलपद्धतिः । वैदेहीस्वर्गगङ्गासु' इति दन्त्यादौ
मेदिनी । 'सीता लाङ्गलरेखा स्यादव्योमगङ्गा च जानकी' इति दन्त्यादौ रभसकोशाच्च ।
जेः । जि जये, अस्मात् क्तप्रत्ययस्तस्योदात्तमुडागमः स्यादीर्घ इत्यनुवृत्त्या घातोर्दीर्घश्च
स्यात् । इदं सूत्रमनार्पमिति केचित् । अत एव वृत्त्यादिग्रन्थे पृषोदरादिषु जीमूतशब्द उदाहृतः ।
'जीमूतोऽद्री भूतिकरे देवतादौ पयोधरे' इति मेदिनी । 'विणी खरागरी देवताडो जीमूतः' इत्यमरः ।
'जीमूतः स्याद् वृत्तिकारे शस्त्रेऽद्री घापके घने' इति विश्वः । लोष्टः । लूब् छेदने, पल गतौ, एतौ
क्तान्तौ निपात्येते 'लोष्टानि लोष्टवः पुंसि' इत्यमरः । अत्र पुंसीत्युभयान्वयि । तेन पुंनपुंस-
कलिङ्गो लोष्टशब्दः । तथा च 'स्यानेज्जरतमः' इति भाष्यम् । लोष्टः क्षिप्तो बाहुवेगं गत्वे-
त्यादि । अत एव 'लोष्टः शण्डेर्जि लोष्टः स्यात्' इति पुंलिङ्गकाण्डे वोपालितः । 'पलितं
शैलजे ताते केशपाके च कर्दमे' इति मेदिनी । ह्रश्या । ह्रब् हरणे, श्यैङ् गतौ । 'हरिता स्त्री
च दूर्वायां हरिद्वर्णयुतेऽप्यवत्' इति मेदिनी । 'शुक्लशुभ्रशुचिश्चेत्विशदश्येतपाण्डराः' इत्यमरः ।
रुहेः । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भवति च । अस्मादितन् । रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशक्रशरासने ।
पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे रोहितकद्रुमे' इति मेदिनी । 'लोहितं रक्तगोशीर्षकुङ्कुमाजिकु-
चन्दते । पुमान् नदान्तरे भीमे वर्णे च त्रिषु तद्वति' इति च । पिशेः । पिश अवयवे । अयं
दीपनायामपि । अस्मादिनस्यात्स च कित् । पिशितं मांसम् । 'मांस्यां स्त्री' इति मेदिनी । मांस्यां

स्पृहयाध्यः । गृहयाध्यो गृहस्वामी । ३७९ दिधिपाध्यः । दधातेद्वित्वमित्वं पुक्च । 'मित्र इव यो दिधिपाध्यः' । ३७८ वृञ् एण्यः । वरेण्यः । ३७९ स्तुवः कसेच्यश्छन्दसि । 'स्तुपेय्यं पुल्वचंसम् । ३८० राजेरन्यः । राजन्यो वह्निः । ३८१ शूरम्योश्च । शरण्यम् । रमण्यम् । अर्तेर्निञ्च । अरण्यम् । ३८३ पर्जन्यः । 'शृपु सेचने' पस्य जः । 'पर्जन्यः शक्रमेवयोः' ।

श्रवणे, दक्ष वृद्धौ, स्पृह हिंसायाम्, गृह ग्रहणे, एभ्य आध्यप्रत्ययः स्यात् । अत्र 'स्पृहगृहि-' इति ण्यन्तौ । ताम्यामाध्यप्रत्यये अयामन्तेति णेरयादेश इति भावेनोदाहरति स्पृहयाध्य इति दिधिपाध्यः । इत्थं निगद्यत इत्यर्थः । निगतनप्रकारमेवाह दधातेरिति । डु धाञ् धारणपोषणयोरित्यस्मादाद्यप्रत्ययः द्वित्वमाकारस्तेत्वं पुक् च निपात्यत इत्यर्थः । दिधिपाध्य इति प्रयोगस्यलमाह मित्र इवेति । वृञ् एण्यः । वृञ् वरणे, अस्माद् एण्यप्रत्ययः । गुणे वरेण्य इति रूपम् । 'मुख्यव्ययवरेण्याश्च' इत्यमरकोशः । स्तुः कसेच्यश्छन्दसि । घुञ् स्तुतौ, अस्मात् छन्दसि कसेच्यप्रत्यय इत्यर्थः । स्तुपेय्यमिति । कित्त्वान्न गुणः, प्रत्ययावयवत्वात्पत्वम् । राजेरन्यः । राज्ञो दीप्ती, अस्मादन्यप्रत्ययः । राजन्यो वह्निरिति । 'पूर्वाभिपिक्तो राजन्यः' इति क्षत्रियवाचा तु 'राजस्व-शुराद्यत्' इति यत्प्रत्यये बोध्यः । शूरम्योश्च । शृ हिंसायाम्, रघु क्रोडायाम्, आभ्यामन्य-प्रत्ययः स्यात् । शरण्यं रमण्यमिति । रपाभ्यामिति णत्वम् । अर्तेर्निञ्च । ऋ गतौ अस्मादन्यप्रत्ययः, स च निदित्यर्थः । नित्वं स्वरार्यम् । अरण्यमिति । अन्यप्रत्यये गुण

जटा मांस्याम् । तथा च 'जटा च पिशिता पेशी' इति घन्वन्तरिः । श्रुद्धिः । श्रु श्रवणे, दक्ष वृद्धौ, स्पृह ईप्सायाम्, गृह ग्रहणे, चुरादावदन्तौ । 'उद्यतलुचे भवति श्रवायः' इति मन्त्रे श्रवायो मन्त्रः श्रवणीय इति वेदभाष्यम् । 'दक्षायो यो दन आय नित्यः' इत्यादिष्वपि यौगिकार्थ एवं भाष्ये पुरस्कृतः । स्पृहयाध्यः । दिधिपाध्य इति । डु धाञ् धारणपोषणयोः । 'अयामन्ता-' इति णेरयादेशः । एवं गृहयाध्य इति । उज्ज्वलदत्तस्तु दिधिपाध्य इति सूत्रं पठित्वा दिधिपूर्वास्त्यतेराध्यः, पत्वं च । दिधिपाध्यो घृतमिति व्याख्यत । दशरादीवृत्तिकारस्तु घिपु शब्दे अस्य द्वित्वं गुणाभावे अत्वं चाग्यासस्य निपात्यत इत्याह, प्रसादकारादयोऽप्ये-वमेवाहुस्तदेतत्सर्वं प्रामादिकम् । 'मित्र इव यो दिधिपाध्योऽभूत्' इति वैदिकप्रयोगादिधिपाध्य इत्येव सूत्रं युक्तमिति प्रामाणिकाः । वृञ्ः । वृङ् वरणे । वरेण्यः श्रेष्ठः । स्तुवः । घुञ् स्तुतौ । स्तुपेय्यं स्तोतव्यम् । पुल्वचंसं बहु रूपमिति वेदभाष्यम् । स्तुवः केष्य इति पठित्वा कित्वाद् गुणाभावे उवङि सति स्तुवेय्यः पुरन्दर इत्युदाहरन् उज्ज्वलदत्तस्तु उदाहृतश्रुति-द्राण्यादिविरोधादुपेक्ष्यः । तस्मादिह कसेच्यप्रत्ययं पठन् दशरादीवृत्तिकृदेव ज्ञायानित्याहुः । राज्ञेः । राज्ञो दीप्ती । क्षत्रियजातौ तु 'राजस्वशुराद्यत्-' इति यत्प्रत्यये राजन्य इत्यन्तस्वर-रितः । शूरम्योः । शृ हिंसायाम्, रघु क्रोडायाम् आभ्यामन्यः स्यात् । अर्तेः । ऋ गतौ । अस्मादन्यः स च नित् । 'अटव्यरण्यं विभिनम्' इत्यमरः । पर्जन्यः । शृपु सेचने

३८४ वदेरान्यः । 'वदान्यस्त्यागिवाग्मिनोः' । ३८५ अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽन्नम् ।
 अमत्रं भाजनम् । नक्षत्रम् । यजत्रः । वधत्रमायुधम् । पतत्रं तनूरुहम् । ३८६ गडेरादेश्च
 कः । कडत्रम् डलयोरेकत्वस्मरणात्कलत्रम् । ३८७ वृवश्चित् । वरत्रा चर्ममयी रज्जुः ।
 ३८८ सुविदेः कत्रः । 'सुविदत्रं कुटुम्बकम्' । ३८९ कृतेर्नुम्च । कृन्तत्रं लाङ्गलम् ।
 ३९० भृमृदृशियजिपर्विपच्यमितमिनिमिहर्येभ्योऽतच् । दशम्योऽतच्स्यात् ।

इति भावः 'अटव्यरण्यं विपिनं' इत्यमरः । पर्जन्यः । इत्थं निपात्यत इत्यर्थः । निपातनमेवाहं
 पृषु सेचन इति । अस्मादत्यप्रत्ययः, पकारस्य जकारः, लघूपवगुण इति भावः । जकारेण
 व्यवधानान्न णत्वम् । वदेरान्यः । वद व्यक्तायां वाचि, अस्मादान्यप्रत्यय इत्यर्थः । वदान्य
 इति । 'स्युर्वदान्यत्पूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे' इत्यमरः । अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽ
 न्नम् । अम गत्यादिषु, नक्ष गतौ, यज देवपूजादौ, वध हिंसायाम्, पत्त्र गतौ, एभ्यः अन्नप्र-
 त्यय इत्यर्थः । यद्यपि तत्पुरुषप्रकरणे 'नभ्राणपात्' इति सूत्रेण नक्षत्रमिति साधितम्,
 तथापि तदव्युत्पत्त्यन्तरमिति बोध्यम् । गडेरादेश्च कः । गड सेचने, अस्मादन्नं स्यात्,
 आदेर्गकारस्य ककारश्चेत्यर्थः । कडत्रमिति । गकारस्य ककारे रूपम् । ननु कथं कलत्रमिति
 प्रयुज्यत इत्याशङ्क्याह डलयोरिति । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' । वृवश्चित् । वृब् वरणे,
 अस्मादन्नं चित्स्यादित्यर्थः । चित्त्वं स्वरार्थम् । वरत्रेति । वरत्रि धातोर्गुणः । 'नघ्री वघ्री
 वरत्रा च' इत्यमरः । सुविदेः कत्रम् । सावुपपदे विद ज्ञाने इत्यस्मात् कत्रनित्यर्थः ।
 सुविदत्रमिति । कित्त्वान्न लघूपवगुणः । कृतेर्नुम् च । कृतो छेदने, अस्मात्
 कत्रम् स्याद् धातोर्नुमागमश्च । कृन्तत्रमिति । नुमि रूपम् । भृमृदृशि-

पस्य जः । 'पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुदशक्रयोः' इति मेदिनी । वदेः । वद व्यक्तायां वाचि ।
 अजयकोशस्यमाह वदान्य इति । अमिनक्षि । अम गत्यादिषु, नक्ष गतौ, यज देवपूजादौ,
 वध हिंसायाम्, पत्त्र गतौ । नक्षत्रमिति । 'नभ्राणपात्-' इति सूत्रे नक्षः प्रकृतिभावेन
 नक्षत्रमिति साधितं तत्तु व्युत्पत्त्यन्तरमिति बोध्यम् । यजत्रमग्निहोत्रमिति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु
 यजत्रो यष्ट्यदेवता । 'संते वायुवतिन गच्छतां सं यजत्रैरङ्गानि' इति मन्त्रे तथैव व्याख्यात-
 त्वात् । अमरकोशस्यमाह पतत्रं चेति । गडेः । गड सेचने, अस्मादन्नस्याङ्गकारस्य कका-
 रादेशश्च । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । वृवः । वृब् वरणे अस्मादन्नं चित्स्यात्
 चित्त्वादान्तोदात्तः । 'नघ्री वघ्री वरत्रा स्यात्' इत्यमरः । 'वरत्रायां दावर्तान्नमानः'
 इत्यादौ चित्स्वरः स्पष्टः । सुविदः कत्रः । विद ज्ञाने । इह कत्रन्निति निर्त
 केचित्पठन्ति तत्प्रामादिकम् । 'वृहस्पतेः । सुविदत्राणि राध्या' इत्यादौ नित्स्वरादर्शनात् ।
 कुटुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्वरस्यैव दर्शनाच्चेत्याहुः । कृतेः । कृती छेदने,
 अस्मात्कत्रः स्याद्धातोर्नुमागमश्च धन्व च यत्कृन्तत्रं च' इति मन्त्रे, कृन्तत्रं
 कर्तव्यमरण्यमिति वेदभाष्यम् । भृमृ । भृम् भरणे, मृड् प्राणत्यागे, दृशिर्, प्रक्षणे

भरतः । भरतो मृत्युः । 'दर्शतः सोमसूर्ययोः' । यजतः ऋत्विक् । पर्वतः । पचतोऽग्निः ।
 अमतो रोगः । तमतस्तृष्णापरः । नमतः प्रह्वः । हर्यतोऽश्वः । ३६१ पृषिरञ्जिभ्यां कित् ।
 पृषतो मृगो विन्दुश्च । रजतम् । ३६२ खलतिः । खलतेः सलोपः । अतचप्रत्ययान्तस्येत्वं
 च । खलतिनिष्केशशिराः । ३६३ शीङ्शपिरुगमिवञ्चिजीविप्राणिभ्योऽथः । ममभ्यो-
 ऽथः स्यात् । शययोऽजगरः । शपथः । रव्यः कोकिलः । गमयः पयिकः पन्याश्च । वञ्चयो
 घूर्तः । वन्दोति पाठे कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः । वन्दते वन्द्यते वा वन्द्यः स्तोता
 स्तुत्यश्च । जीवयः आयुष्मान् । प्राणयो बलवान् । बाहुलकाच्छमिदमिम्याम् ।
 'शमयस्तु शमः शान्तिर्दान्तिस्तु दमयो दमः' । ६६४ भृवश्चित् । भरयो
 यजि । भृव् भरणे, भृङ् प्राणत्यागे, हृशिर् प्रेक्षणे, यज देवपूजादौ, पर्व पूरणे, ड्रु पचप्
 पाके, अम गत्यादिषु, तमु काङ्क्षायाम्, णम प्रह्वत्वे शब्दे, हर्य गतिकान्त्योः, एभ्योऽञ्च
 प्रत्यय इत्यर्थः । पिरञ्जिभ्यां कित् । पृषु सेचने, रञ्ज रागे, आभ्यामतच् कित्स्यात् ।
 'पृषन्ति विन्दुपृषताः' इत्यमरः । खलतिः । इत्थं निपात्यत इत्यर्थः । निपातनप्रकारमाह
 खलतेरिति । खल संचलन इत्यस्मादिति भावः । अस्मादतचप्रत्ययेऽन्यस्याकारस्येत्वं च
 निपात्यत इत्यर्थः । शीङ्शपिरुगमि । शीङ् स्वप्ने, शप आक्रोशे, रु शब्दे,
 गम्ल गतौ, वञ्चु गतौ, जीव प्राणवारणे, प्रपूर्वः अन प्राणने, एभ्योऽथ प्रत्ययः
 स्यादित्यर्थः । शयथ इति । गुणेऽप्यदेशः । प्राणथ इति । 'अनितेः' इति
 णत्वम् भृवश्चित् । ड्रु भृव् धारणपोषणयोरस्मादथप्रत्ययः, स च चित् ।
 यज देवपूजादौ, पर्व पूरणे, ड्रुपचप् पाके, अम गतौ, तमु काङ्क्षायाम्, णम प्रह्वत्वे शब्दे च,
 हर्य गतिकान्त्योः । दशपाद्यां तु भृदशीडिति पठित्वा हृङ् आदरे द्रियते दरतः शैते शयत
 इत्युदाहृतम् । तन्न । 'हृन्तमग्निं दर्शतं बृहन्तम्' 'तरणिर्विश्वदर्शतः' 'देव्यो दर्शतो रयः'
 इत्यादिमन्त्रैस्तद्भाष्येण च विरोधात् । 'भरतो नाटयशास्त्रे मुनौ नटे । रामानुजे च दौष्यन्तौ'
 इति मेदिनी । यजतः ऋत्विगिति । उज्ज्वलदत्ताद्यनुरोवेनैवमुक्तम् । वेदभाष्ये तु 'हिरण्य-
 शृङ्गं यजतो बृहन्तम्' इत्यादिषु यजतशब्दो यपृष्यपरतया व्याख्यातः । 'पर्वतः पादपे पुंनि
 शाकमत्स्यप्रभेदयोः । देवमुन्यन्तरे शैले' इति मेदिनी । हर्यतोऽश्व इति । 'परित्यं हर्यतं
 हरिम्' 'आहर्यताय घृष्णवे' इत्यादिमन्त्रेषु हर्यतः सर्वैः स्पृहणीय इति वेदभाष्यम् । पृषि ।
 पृषु सेचने, रञ्ज रागे, आभ्यामतच् कित्स्यात् । 'पृषन् मृगे पुमान् विन्दौ न द्वयोः
 पृषतोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतविन्दुयुक्तेऽन्युभाविमौ' इति मेदिनी । 'रजतं त्रिषु
 शुक्ले स्यात् क्लीवे हारे च दुर्वर्णे' इति च । खलतिः । खल संचलने । शीङ्शपि ।
 शीङ् स्वप्ने, शप आक्रोशे, रु शब्दे, गम्ल गतौ, वञ्चु गतौ न्वादि, वञ्चु प्रलम्भने
 चुरादिः, जीव प्राणवारणे, अन प्राणने प्रपूर्वः । उज्ज्वलदत्तेनान वञ्जिनीतीति
 पठ्यते । अन्यैस्तु वञ्चिस्थाने वन्दिः पठ्यते । वञ्चयवन्दयोरन्यतरं वेदादापुन्यन्ते
 वद्भृतैः पाठो निर्णयः । वन्दथ इति । कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः । प्राणथ इति ।

लोकपालः । ३६५ रविविदिभ्यां ङित् । रोदिति रदयः शिनुः । वेत्ति विदयः । ३९६ उपसर्गे वसेः । आवसथो गृहम्, संवसथो ग्रामः । ३६७ अत्यविचमितमिनमिर-
भिलभिनभितपितपितपनिपणिमहिभ्योऽसच् । त्रयोदशग्योऽसच्स्यात् । अततीत्यतसो
वायुरात्मा च । अवतीत्यवसो राजा भानुश्च । चमन्त्यस्मिश्चमसं सोमपानपात्रम् । ताम्यत्य-
स्मिन्निति तमसोऽज्यकारः । नमसोऽनुकूलः । 'रभसो वेगहर्षयोः' । लभसो धनं याचकश्च ।
नभते नभ्यति वा नभस आकाशः । तपसः पञ्जी चन्द्रश्च । पतसः पञ्जी । 'पतसः कण्टकिफलः' ।
पणसः पण्यद्रव्यम् । महसं ज्ञानम् । ३९८ वेवस्तुट् च । बाहुलकादात्वाभावः । वेतसः ।

चित्त्वं स्वरविशेषार्थम् । रुदिविदिभ्यां ङित् । रुदिर् अश्रुविमोचने, विद ज्ञाने, आभ्या-
मयप्रत्ययो ङित्स्यात् । रुदथ इति । ङित्वान्न गुणः । उपसर्गे वसेः । उपसर्गे उपपदे
चच निवासे अस्मादयः स्यात् । आवसथ इति । आङि उपपदे वसेः प्रत्ययः । अत्यविच-
मितमि । अत सातत्यगमने, अव रक्षणादौ, चमु अदने, तमु काङ्क्षायां, णम् प्रह्वत्वे
शब्दे, रभ रामस्ये, ड्रु लभप् प्राप्तौ, णभ हिंसायाम्, तप सन्तापे, पल् गतौ, पन व्यवहारे
स्तुतौ च, पण च, मह पूजायाम्, एभ्योऽसच्प्रत्यय इत्यर्थः । अतस इति । 'अतसी
स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः । गौरादित्वाङोप् । शेषं स्पष्टम् । वेवस्तुट् च ।
देव् तन्नुसन्ताने, अस्मादतसच् स्यात् प्रत्ययस्य तुडागमश्चेत्यर्थः । ननु
वेनस इति वक्ष्यमाणमसङ्गतम्, आदेव इत्यात्वस्य दुर्वात्वादित्यत आह बाहु-

'अनितेः' इति णत्वम् । शमिदमिम्यामिति । शम् उपशमे, दम् उपशमे । 'शमयः
शान्तिमन्त्रिणोः' इति मेदिनी । 'दमयस्तु पुमान् दण्डे दमे च परिकीर्तितः' इति च । भृञ्चः ।
डुभृञ् चारणोपणयोः । अस्मादयः स्यात्स च चित् । रुदि । रुदिर् अश्रुविमोचने, विद
ज्ञाने, आभ्यामयः स्यात्स च ङित् । 'विदियो योगिकृत्तिनोः' इति मेदिनी । अत्रोज्ज्वलदत्तो
रुदिविभ्यां किदिति पठित्वा रौतीति रुवयः स्वेष्ट्युदाजहार । दशपादौ वृत्तिकारस्तु रुदिविदिभ्यां
विदिति पठाठ । इह तु भाष्यानुरोधेन ङिदित पठितम् । तथाहि 'गाङ् कुटादि-' सूत्रे के
'पुनश्चङादयः चङ्अङ्नजिङ्अयङ्नङः' इति भाष्यम् । किदिति पठतां तु अयङिति भाष्यं न
चङ्गच्छेतेति 'दिक्' । उप । वस निवासे, अस्मादुपसर्गे अयः स्यात् । उज्ज्वलदत्तेन तु
सोपसर्गाद्वेतिरिति पठितमयैस्तु आङि वसेरिति पठितम् । अत्यवि । अत सातत्यगमने,
अव रक्षणादौ, चमु अदने, तमु काङ्क्षायां, णम् प्रह्वत्वे शब्दे च । रभ रामस्ये
ड्रुलभप् प्राप्तौ, णभ तुम् हिंसायाम् भ्वादौ क्रयादौ चायम् । तप सन्तापे, पल्
गतौ, पण व्यवहारे स्तुतौ च, पन च, मह पूजायाम् । गौरादित्वाङ् डोप् । 'अतसी
स्यादुमा क्षुमा' इत्यमरः । चमसो यन्नपात्रस्य भेदेऽत्रो पिष्टके क्षियाम्' इति
मेदिनी । 'पतसः कण्टकिफले कन्दके वानरान्तरे । क्षियां रोगप्रभेदे स्यात्' इति
च । वेवः । देव् तन्नुसन्ताने, अस्मादसच् स्यात्तस्य तुट् । दशपादौ वृत्तौ तु

३६६ वहियुभ्यां णित् । वाहसोऽजगरः । यावसस्तृणसङ्घातः । ४०० वयश्च । वय गतौ ।
 वायसः काकः । ४०१ दिवः कित् । दिवसम्, दिवसः । ४०२ कृशशलिकलितगर्दिभ्यो-
 ऽभच् । करभः । शरभः । शलभः । कलभः । गर्दभः । ४०३ ऋपिवृषिभ्यां कित् ।
 ऋपमः । वृषमः । ४०४ रुपेर्निल्लुप् । रुप हिंसायाम्, अस्मादभच् नित्कित्स्यात्, लुपा-
 देशश्च । 'लुपभो मत्तदन्तिनि' । ४०५ रासिवल्लिभ्यां च । रात्रमः । वल्लभः । ४०६ जृवि-
 शिभ्यां भच् । जरन्तो महिपः । वेशन्तः पल्लवम् । ४०७ रुहिनन्दिजीविप्राणिभ्यः पिदा-

लकादिति । वहियुभ्यां णित् । वह प्रापणे, यु मिश्रणे आभ्यामभच् प्रत्ययः, स च णिदि-
 त्यर्थः । वाहस इति । णित्त्वादुपधावृद्धिः । 'शयुर्वाहस इत्युभौ' इत्यमरः । यावस इति ।
 णित्त्वाद् वृद्धिः । वयश्च । वय गतौ, अस्माद् असच्, स च णिदित्यर्थः । वायस इति ।
 'वलिभुग्वायसा अपि' इत्यमरः । दिवः कित् । दिवु क्रीडादौ अस्मादसच् कित्स्यात् ।
 दिवस इति । कित्त्वान्न लघूपवगुणः । 'क्लोवे दिवसवासरौ' इत्यमरः । कृशशलि । कृ
 विक्षेपे, शृ हिंसायाम्, शल गतौ, कल शब्दे, गर्द शब्दे, एभ्यः अभच् प्रत्यय इत्यर्थः ।
 'मणिवन्वादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः' इत्यमरः । ऋपिवृषिभ्यां कित् । ऋषी गतौ,
 वृषु सेचने, आभ्यामभच् स्यात्, स च कित् । ऋपम इति । कित्त्वान्न लघूपवगुणः ।
 रुपेर्निल्लुप् च । रुप हिंसायामस्मादभच्, नित्कित्स्यात्, प्रकृतेर्लुपदेशश्च । रासि
 वल्लिभ्यां च । रात्र शब्दे, वल्ल संवरणे, आभ्यामभच् प्रत्ययः स च निदित्यर्थः । जृवि-
 शिभ्यां भच् । जृ वयोहानौ, विशा प्रवेशने, आभ्यां भच् प्रत्यय इत्यर्थः । जरन्त इति ।
 'ओजन्तः' इति शकारस्यान्तादेशः । गुण इति भावः । एवं वेशन्त इत्यपि ।
 वेशन्तः पल्लवं चालनसरो वापी तु दीधिका' इत्यमरः । रुहिनन्दिजीवि ।

'वियस्तुट् च' इति पठित्वा वी गतिप्रजनकान्त्यादिष्विति वातुत्वाहृतः । वहि । वह प्रापणे,
 यु मिश्रणादौ, 'अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ' इत्यमरः । 'वा तु क्लोवे दिवसवासरौ' इति च ।
 यावस इति । असच् णित्त्वाद् वृद्धिः । दिवः । दिवु क्रीडादौ । कृशृ । कृ विक्षेपे, शृ
 हिंसायाम्, शल गतौ, कल विलेखने, गर्द शब्दे । 'करभो मणिवन्वादाकनिष्ठान्तोऽप्युत्प्लुते'
 इति मेदिनी । 'मणिवन्वादाकनिष्ठं करस्य करभो वहिः' इत्यमरः । 'शरभस्तु पशोर्निदि' ।
 'करभो वानरमिदि' इति मेदिनी । 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमरः । कलभः करिपोत्तलः
 इति च । 'गर्दभं श्वेतकुमुदे गर्दभो गन्धभिद्यपि । रामभे गर्दभो क्षुद्रजन्तुरोगप्रनेदयोः' इति
 मेदिनी । ऋपि । ऋषी गतौ, वृषु सेचने, आभ्यां अभच् स्यात् स च कित् । 'ऋपमस्त्यौप-
 चान्तरे । स्वरमिद्वृषयोः कर्णरत्नगर्दभपुच्छयोः । उत्तरस्यः स्मृतः श्वेत्कसीनरा-
 कारयोपिति । शूकशिम्भ्यां शिरालायां विषवायां क्वचिन्नता' इति मेदिनी । 'वृत्रमः
 श्रेष्ठवृषयोः' इति च । रासिवल्लि । रात्र शब्दे वल्ल संवरणे । 'वल्लभो दयितेऽप्यक्षे
 सुलक्षणतुरङ्गमे' इति मेदिनी । जृविशि । जृ वयोहानौ, विशा प्रवेशने । वेशन्तः

शिपि । रोहन्तो वृजभेदः । नन्दन्तः पुत्रः । जीवन्त औपवम् । प्राणन्तो वायुः । पित्वाङ्दीप् । रोहन्तो । ४०८ तभूवहिवसिभासिसाधिगडिमण्डजिनन्दिग्यश्च । द्वाभ्यो ङ्स्यात् । स च पित् । तरन्तः समुद्रः । तरन्ती नौका । भवन्तः कालः । वहन्तो वायुः । वसन्तः ऋतुः । भासन्तः सूर्यः । सावन्तो मिथुः । गडेषटादित्वात्नित्वं ह्रस्वः । 'अयामन्त-' (नु० २३११) इति जेरयः । गण्डयन्तो जलदः । मण्डयन्तो भूपणम् । जयन्तः यक्षपुत्रः । नन्दयन्तो नन्दकः । ४०९ हन्तेर्मुट् हि च । हेमन्तः । ४१० भन्देर्नलोपश्च । भदन्तः प्रव्रजितः । ४११ ऋच्छेररः । ऋच्छरा वेश्या । बाहुलकाज्जर्जरसंज्ञं-

रह वीजजन्मनि, दु नदि समृद्धौ, जीव प्राणवारणे, प्रपूर्वः जन प्राणने, एभ्यः आशिपि ङच्, स च पित्दित्यर्थः । रोहन्त इति । ङस्यान्तादेशे उपधागुणे रूपम् । पित्त्वफलं दर्शयन् 'पिद्-गौरादिभ्यश्च' इति ङोपि उदाहरणमाह रोहन्तीति । तभूवहिवसि । तृ प्लवनतरणयोः, भू सत्तायाम्, वह प्रापणे, वस निवासे, भास् दीप्तौ, साध संसिद्धौ, गड सेचने, मडि भूषायाम्, जि जये, दु नदि समृद्धौ, एभ्यो ङच् स्यात्, स च पित्दित्यर्थः । तरन्त इति । ङस्यान्तादेशः । पित्त्वफलं दर्शयितुमाह तरन्तो नौकेति । गण्डयन्त इति । गडि सेचने, अस्माद् प्यन्तात् प्रत्ययः । ननु तर्हि णिचि उपधावृद्धिः कथं न श्रूयत इत्यत आह घटादय इति । मित्त्वे प्रकृते किमायातमित्यत आह ह्रस्व इति । मित्तां ह्रस्व इत्यनेनेत्यादिः । ननु 'जेरनिटि' इति जेलोपः स्यादित्यत आह अयामन्तेति । एवं मण्डयन्त इत्यपि । हन्तेर्मुट् हि च । हन हिंसगत्योः, अस्माज्ज्ञप्रत्ययः स्यात्, तस्य मुडागमः, घातोर्हिश्चादेशश्च । हेमन्त इति । घातोर्हि आदेशे गुणः । भन्देर्नलोपश्च । नदि कल्याणे अस्माज्ज्ञच् स्यात् । घातोर्दिस्त्वाल्लवनकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । भदन्त इति । नलोपे ङस्यान्तादेशे च रूपम् । ऋच्छेररः । ऋच्छ गतौ, अस्मादरप्रत्यय इत्यर्थः । जर्जरसंज्ञरादिशब्दानामपि लोके प्रयोगदर्शनादाह

पत्वलं चाल्पसरः । बाहुलकादहृतेरपि ङच् । 'अहन्तः क्षपणको जिनः' इति विक्रमादित्य-कोशः । रुहि । रह वीजजन्मनि प्रादुमवि च, दुनदि समृद्धौ, जीव प्राणवारणे, जन प्राणने प्रपूर्वः । एभ्य आशिपि ङच्, स च पित्भवति । प्राणन्त इति । 'अनितेः' इति पत्वम् । तभू । तृ प्लवनतरणयोः, भू सत्तायाम्, वह प्रापणे, वस निवासे, भास् दीप्तौ, साध संसिद्धौ, गड सेचने, मडि भूषायाम्, उभौ प्यन्तौ । जि जये, दुनदि समृद्धौ, प्यन्तः । नन्दयन्त इति । उज्ज्वलदत्तस्तु नन्दन्त इत्युदाहृत्य पूर्वसूत्रेण गतार्थतानाशङ्क्य जना-शौर्यं नन्दिग्रहणमित्याह तच्चिन्धम् । इहाप्याशिपोत्यस्य स्वयमेवावुवाचतत्वात् । हन्तेः । हन हिंसगत्योरस्माद् ङच् प्रत्ययः स्यात्तस्य मुडागमः, घातोर्हिश्चादेशश्च । भन्देः । नदि कल्याणे नुखे च । अस्माद् ङच् स्याद्घातोर्नकारलोपश्च । ऋच्छेः । ऋच्छ गतौ । बाहुल-कादिति । जर्ज चर्च संज्ञं परिभाषणहिंसातर्जनेषु । परिभाषणमत्संनयोरिति नुवादी । 'जर्जरं शैवले शक्रवजे त्रिषु जरत्तरे । संज्ञरः स्यात्कलियुगे बाघमेवे नदान्तरे' इति च

रादयः । ४१२ अर्तिकमिभ्रमिचमिदेविवासिभ्यश्चित् । पङ्भ्योऽरश्चित्स्यात् । अररं
कपाटम् । कमरः कामुकः । अमरः । चमरः । देवरः । वासरः । ४१३ कुवः करन् ।
कुररः पक्षिभेदः । ४१४ अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन् । अङ्गारः । मदारो वराहः ।
'मन्दारः पारिजातकः' । ४१५ गडेः कड च । कडारः । ४१६ शृङ्गार-
भृङ्गारौ । शृभृभ्यामन्तुन्मुप्रस्वश्च शृङ्गारो रसः । 'भृङ्गारः
कनकालुका' । ४१७ कञ्जिमृजिभ्यां चित् । कञ्जः सौत्रः । कञ्जारो

बाहुलकादिति । अर्तिकमिभ्रमि । ऋ गतौ, कमु कन्तौ, भ्रमु अनवस्थाने, चमु भदने,
दिवु क्रीडादौ, वस निवासे, एभ्यः अरप्रत्ययः स्यात् स च विदित्यर्थः । चित्त्वं स्वरार्थम् ।
अररमिति । ऋधातोर्गुणे रूपम् । 'कपाटमररं तुल्ये' भ्रातर इत्यनुवृत्तौ 'स्वामिनां देव-
देवरौ' इति चामरः । कुवः करन् । कु शब्दे, अस्मात्करन्प्रत्ययः । ककारनकारावितौ ।
कुरर इति । कित्त्वान्न गुणः । 'उत्क्रोशकुररौ समौ' इत्यमरः । अङ्गिगदि । अगिमगि इति
दण्डकपठितौ गत्यर्थः अगिः, मदि स्तुतिमोक्षदौ, मदी हर्षे, एभ्य आरन्स्यात् । अङ्गार-
इत्यादि । गडेः कड च । गड सेचने, अस्मादारन्प्रत्ययः स्यात्, कडादेशश्चेत्यर्थः । 'कडारः
कपिलः पिङ्गपिशङ्गौ कद्रुपिङ्गलौ' इत्यमरः । शृङ्गारभृङ्गारौ । एते निपात्येते । निपातन-
प्रकारमेवाह शृभृभ्यामिति । शृ हिंसायाम्, ड्रु भृञ् धारणपोषणयोः, आभ्यामारन्प्रत्ययः,
'धातोर्नुम् ह्रस्वः, गुणागमश्च निपात्यत इत्यर्थः । शृङ्गारो रस इति । 'शृङ्गारः
शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः । 'भृङ्गारः कनकालुका' इति च । कञ्जिमृजिभ्यां चित् ।
कञ्जधातोर्धातुपाठेदर्शनादाह सौत्र इति । मृज् शुद्धौ । आभ्यामारन्प्रत्ययः, स च

मेदिनी । बाहुलकादेव अस्य जादेशे जङ्गर इत्युज्ज्वलदत्तः । अर्तिकमि । ऋ गतौ, कमु
कान्तौ, भ्रमु अनवस्थाने, चमु भदने, दिवु क्रीडादौ, वस निवासे, उभावपि ण्यन्तौ । 'अररं
छदकपाटयोः' इति मेदिनी । 'कपाटमररं तुल्ये' इत्यमरः 'अमरः कामुके भृङ्गे' इति
मेदिनी । चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरीमृगभेदयोः' इति च । चमरो मृगभेदः । देवरः पत्युः
कनिष्ठभ्राता । वासर इति । केचित्तु सूत्रे वाशिभ्य इति तालव्यं पठित्वा वाश्रु शब्द-
इदस्मादरप्रत्यये वाश्यत् इति वागरः कोकिल इत्याहुः । कुवः । कु शब्दे । अङ्गि ।
अगिमग्यर्थः, मदी हर्षे, मदि स्तुत्यादौ 'अङ्गार उल्लुके न स्यो पुंलिङ्गस्तु महीमुते' इति
मेदिनी । 'मन्दारः स्यात्सुद्रुमे । पारिभद्रेऽकंपणे च मन्दारो हस्तिवृत्तयो' इति च । मदि
स्तुत्यादावित्यस्माद्बाहुलकादाकरपि । 'पारिभद्रे तु मदारमन्दारः पारिजातकः' इति शब्दार्णवः ।
गडेः । गडि वदनैकदेशे, गड सेचने, अस्मादारन्प्रत्ययः स्यात्कडादेशश्च । 'कडारः कपिले
दासे' इति मेदिनी । 'कडारः कपिलः पिङ्गः' इत्यमरः । शृङ्गारः । शृ हिंसायाम्, ड्रुभृञ्
धारणपोषणयोः' एतौ निपात्येते । आभ्यामारन्नुम् गुणं ह्रस्वश्च । 'शृङ्गारः मुरते नात्ये रसे
च गजमण्डने । नपुंसकं लवङ्गेऽपि नागसंभवचूषणयोः' इति मेदिनी । 'भृङ्गारो स्तिलिकायां
स्यात्कनकालौ पुनः पुमान्' इति च । कञ्जिः । मृज् शुद्धौ, चित्वादारन्प्रत्यय-
वन्तोदात्तः । 'कञ्जारो जवरे मूये विरञ्चौ वारणे मुनौ' इति विश्वमेदिन्यौ । 'माजरि

मयूरः । मार्जारः । ४१८ क्रमेः किदुञ्चोपधायाः । चिदित्यनुवृत्तेरन्तोदात्तः ।
 कुमारः । ४१९ तुपारादयश्च । तुपारः । कासारः । सहार आत्रभेदः । ४२०
 वीडो नुट् च । दीनारः सुवर्णाभरणम् । ४२१ सर्तेरपः पुक्च । सर्पपः ।
 ४२२ उपिकुटिदलिकचिरखजिम्यः कपन् । 'उपपो वह्निमूर्ययोः' । कुट्टपो
 मानभाण्डम् । दल्पः प्रहरणम् । कचपं शाकपत्रम् । खजपं घृतम् ।
 ४२३ क्वणेः संप्रसारणं च । कुणपम् । ४२४ कपश्चाक्रवर्मणस्य ।

चिदित्यर्थः । मार्जार इति । मृजेर्द्विद्धिः । 'ओतुर्विडालो मार्जारः' इत्यमरः । क्रमेः किदु-
 ञ्चोपधायाः । कमु कान्तौ, अस्मादारन्प्रत्ययः, स च कित्, उपधाया अकारस्य उकार-
 इत्यर्थः । कुमार इति । कित्त्वान्न गुणः । तुपारादयश्च । एते निपात्यन्ते । तुपार इति ।
 तुप तुष्टौ, अस्मादारन् कित्, कित्त्वान्न लघूपवगुणः । कासार इति । कास् शब्दकुत्सायां
 भ्वादिः, अस्मादारन् रूपम् । सहार इति । पह मर्पणे । 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः ।
 वीडो नुट् च । वीड् लये, अस्मादारन्, तस्य नुडागमश्च । चिदित्यनुवर्तत एव । तस्मान्न
 गुणः । दीनार इति । 'दीनारंरपि च निष्कोञ्जौ' इत्यमरः । सर्तेरपः पुक् च । छ गतौ,
 अस्मादपप्रत्ययः पुक् च घातोरागमः सर्पप इति । प्रत्यये घातोर्गुणः । 'वनमुद्गे सर्पे तु'
 इत्यमरः । उपिकुटिदलि । उप दाहे, कुट कौटिल्ये, दल विदारणे, क्व वन्वने, खज मन्ये,
 एभ्यः कपन्प्रत्ययः स्यात् । कनावितौ । उपप इति । कित्त्वान्न लघूपवगुणः । नित्वं
 स्वरार्थम् । शेषं स्पष्टम् । क्वणेः संप्रसारणं च । क्वण शब्दे अस्मात्कपन्,
 घातुवकारस्य संप्रसारणं चेत्यर्थः । कुणपमिति । वकारस्य संप्रसारणे उकारे
 संप्रसारणाच्चेत्युकाराकारयोः पूर्वरूपे रूपम् । 'कुणपः शवमन्नियाम्' इत्यमरः । कप-
 र्वाक्रवर्मणस्य । क्वणेः संप्रसारणमित्यत्यनुवर्तते । चाक्रवर्मणस्य मते क्वणघातोः
 कपप्रत्ययः संप्रसारणं चेत्यर्थः । अत्रापि कुणपमित्येव रूपम् । ननु रूपे विशेषाभा-
 वोतौ लट्वाङ्गे' इति च । 'ओतुर्विडालो मार्जारः' इत्यमरः । क्रमेः । कमु कान्तौ, अस्मा-
 दारन्कित्स्यात् । 'कुमारः स्याच्छ्रुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणाद्रौ ना न द्वयो-
 र्जात्यकावने । कुमारी शैलतनयावनकाल्योर्नदीमिदि । सहापराजिताकन्याजम्बुद्वीपेषु च
 द्वियाम्' इति मेदिनी । विश्वप्रकाशे तु 'कुमारी रामतरणी' इति पाठः । रामतरणी लतावि-
 शेपः । सहेति प्रसिद्धा । 'तरणी रामतरणी कर्णिका चारुकेसरा । सहा कुमारी गन्वाब्द्या' इति
 घनन्तरिनिघण्टुः । 'जम्बुद्वीपसहा कन्याः कुमार्योऽयाश्चवारके । बालके कार्तिकेये च कुमारी
 भर्तृदारके' इति त्रिकाण्डशेषः । तुपारा । एते निपात्यन्ते । तुप तुष्टौ वारन् । 'तुपारस्तुहिर्न-
 हिमन्' इत्यमरः । कास् शब्दकुत्सायाम् । 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः । सहार इति ।
 पह मर्पणे । वीडो । वीड् लये, अस्मादारन्, तस्य नुडागमश्च । सर्तेः । छ गतौ अस्मादप-
 स्याद्घातोः पुगागमश्च । उपि । उप दाहे, कुट कौटिल्ये, दल विदारणे, क्व वन्वने,
 खज मन्ये । क्वणेः । क्वण शब्दे । अस्मात्कपन् घातुवकारस्य संप्रसारणं च ।
 'कुणपः पूतिगन्धे....शवेऽपि च' इति मेदिनी । 'कुणपः शवमन्नियाम्' इत्यमरः ।

प्रकरणम् ६७] ४-१४ वालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता [२०६

स्वरे भेदः ४२५ विटपपिष्टपविशिपोलपाः । चत्वारोऽपि कपन्प्रत्य-
यान्ताः । विट शब्दे, विटपः । विशतेरादेः पः, प्रत्ययस्य तुट् पत्वम्, पिष्टपं
भुवनम् । विशतेः प्रत्ययादेरित्त्वम् । विशिपं मन्दिरम् । चलतेः संप्रसारणम् ।
'उलपं कोमलं तृणम्' । ४२६ वृतेस्तिक्न् । वर्तिका, वर्तिका । ४२७ कृति-
भिदितिभ्यः कित् । कृत्तिका । भित्तिका भित्तिः । लत्तिका गोधा । ४२८
इष्यशिभ्यां तक्न् । इष्टका । अष्टका । ४२९ इणस्तशान्तशसुनौ । एतयो

वाक्किमर्थमयमित्यत आह-स्वरे वेद इति । कपनि नित्स्वरः । अत्र नु नेति भेद इति भावः ।
विटपपिष्टप । एते निपात्यन्त इत्यर्थः । निपातनप्रकारमेवाह-विट शब्द इति । अस्मात्क-
पन्प्रत्यय इति शेषः । किञ्चान्न गुणः । पिष्टपे 'आह-विशतेरिति । विश प्रवेशने इत्यस्मात्
कपन्प्रत्ययः । किञ्चान्न गुणः । आदेर्वकारस्य पकारः, प्रत्ययस्य तुडागमश्च निपात्यते इत्यर्थः ।
व्रथेति पठे पृथ्वे च रूपं सिध्यति । विशिपमित्यत्राह-विशतेरिति । चलतेरिति । चल
संवरणे इत्यस्मादित्यर्थः । संप्रसारणमिति । आदेर्वकारस्येत्यादिः । 'विष्टपं भुवनं जगत्'
इत्यमरे विष्टपशब्दो वकारादिरेव पठ्यते सूत्रं त्वन्यमतानुसारेण । 'गुल्मिन्युलप इत्यपि'
इत्यमरः । वृतेस्तिक्न् । वृत्तु वर्तने अस्मात् तिकन् इत्यर्थः । वर्तिकेति । लघूपघगुणः ।
वर्तिकेति । हलो यमामिति यमस्तकारस्य लोपविकल्पः । कृतिभिदिलितिभ्यः । कृती
छेदने, भिदिर विदारणे, लतिः सौत्रः, एम्यस्तिकन्प्रत्ययः स्यात्, स च किदित्यर्थः । कृत्ति-
केति । किञ्चान्न लघूपघगुणः । इष्यशिभ्यां तक्न् । 'इष इच्छायान्' अशू व्याप्तौ, आभ्यां
तक्न्प्रत्ययः, स च किदित्यर्थः । इष्टकेति । किञ्चान्न गुणः । प्रत्ययस्यादिति इत्वं तु 'इष्टके-
पीकामालानां चित्तूलभारिपु' इति निर्देशान्न भवति । अष्टकेति । ब्रश्चादिना पत्वं प्लुत्वम् ।
'अष्टका पितृदैवत्ये' इत्युक्तत्वाल्लेखम् । इणस्तशान्तशसुनौ । इण गतावित्यस्मात् तशन् तश-
सुन् इति प्रत्ययौ स्त इत्यर्थः । एतश इति । गुणो नकार इत् । एतशा इति । तशमुन्प्रत्यये
उकारनकास्योरित्संज्ञकत्वात् सान्तोऽयं शब्दः । अत्रसन्तस्येति दीर्घः । तशसुनि उकार उच्चार-

विटप । 'विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तारपल्लवे । विटाधिपेना' इति मेदिनी ।
विशतेरिति । विश प्रवेशने । आदेः प इति । एतच्च उज्ज्वलदत्तरोदयोक्तम् ।
अन्ये तु सूत्रे विष्टपेति दन्तयौष्यादिमेव पठन्ति । युक्तं चैतन् । 'यत्र ब्रह्मस्य विष्टपम्'
इत्यादौ तथा दर्शनात् । अमरकोशेऽपि 'विष्टपं भुवनं जगत्' इति प्रचुरपाठाच्च ।
चलतेः । चल बल्ल संवरणे संचरणे च, 'उलपो न लो गुल्मिन्यां ना तृणान्तरे'
इति मेदिनी । वृतेः । वृत्तु वर्तने । कृतिभिदि । कृती छेदने, भिदिर विदारणे,
लतिः सौत्रो धातुः । इष्यशि । इष इच्छायान्, अशू व्याप्तौ, आभ्यां तक्न्
किञ्स्यात् । इष्टकेति । 'इष्टकेपीकामालानान्-' इति निर्देशात् 'प्रत्ययस्यात्-' इति
नेत्वम् । केचित्तु प्रत्ययस्योदितोऽस्वमिह न भवत्यनित्यत्वात् । तज्ज्ञापकं तु 'मृदस्तिक्न्'
इति इकारोच्चारणमित्याहुः । इणस्त । एतशा इति । 'अत्रसन्तस्य-' इति दीर्घः ।

ब्राह्मणः । स एव एतशाः । ४३० वीपतिभ्यां तनन् । वी गत्यादौ, वेतनम् । पत्तनम् । ४३१ दृदलिभ्यां भः । दर्भः । 'दल्मः स्याद्विचक्रयोः' । ४३२ अर्तिगुभ्यां भन् । बर्भः । ४३३ इणः क्तिन् । इभः । ४३४ असिसञ्जिभ्यां किथन् । अस्वि । सक्वि । ४३५ प्लुपिकुपिशुपिभ्यः क्सिः । प्लुजिर्वाहिः । कुजिः । गुजिर्वातः । ४३६ अशेर्नित् । अक्षि । ४३७ इषेः क्सुः । इक्षुः । ४३८ अवितृस्तृत्तन्त्रिभ्य ईः । 'अवीर्नारो रजस्वला' । तरीर्नोः । स्तरीर्वमः । तन्वीर्वोणादेर्गुणः । ४३९ यापोः किद्द्वे च । ययीरश्वः । 'पपोः स्यात्सोमसूर्ययोः' । ४४० लक्ष्मेर्मुट् च । लक्ष्मीः ।

इत्युणादिषु तृतीयः पादः

—: ० :—

णार्थः । नकारो नित्स्वरार्थः । वीपतिभ्यां तनन् । वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसन्त्वादानेषु, पल्लु गतौ, आभ्यां तनन्प्रत्यय इत्यर्थः । वेतनमिति । गुणः । 'भृत्याभृतयो भर्म वेतनम्' 'पत्तनं पुटभेदनम्' इति चामरः । दृदलिभ्यां भः । दृ विदारणे, दल विकसने, आभ्यां भप्रत्यय इत्यर्थः । दर्भ इति । काकासुरस्यासि हृणातीति दर्भः । कर्तरि भप्रत्ययः, गुणः । अर्तिगुभ्यां भन् । ऋ गतौ जुहोत्यादिः, गृ निगरणे, आभ्यां भन्नित्यर्थः । अर्भ इति । गुणः । बर्भक इति तु संज्ञायां कनि बोध्यम् । इणः क्तिन् । इण् गतौ, अस्माद्धन् कित्स्यात् । इभ इति । कित्त्वान्न गुणः । 'इभः स्तम्बेरमः पक्षौ' इत्यमरः । असिसञ्जिभ्यां किथन् । अतु क्षेपणे, पञ्च सङ्गे, आभ्यां विवित्स्यात् । सक्वि इति । कित्त्वान्न, लोपः कृत्वम् । प्लुपिकुपिशुपिभ्यः क्सिः । प्लुप दाहे, कुप निष्कर्षे, शुप शोषणे, एभ्यः क्सिः स्यात् । प्लुजिरित्यादौ कित्वाद् गुणाभावे 'पढोः' इति कः । अशेर्नित् । अशू व्याप्तौ, अस्मात्क्षिन् नित्स्यात् । अक्षीति । ब्रथेति षः, कत्वं पत्वम् । इषेः क्सुः । इष इच्छायाम्, अस्मात्क्षुः स्यादित्यर्थः । अवितृस्तृत् । अव रक्षणादौ, तृ प्लवनतरणयोः, स्तृन् आच्छादने, तत्रि कुटुम्बधारणे, 'एभ्य ईप्रत्यय' इत्यर्थः । अवीरिति । रजस्वलेत्यर्थः । यापोः किद्द्वे च । या प्रापणे, पा पाने, आभ्यां

एतशसौ । एतशसः । वीपति । पल्लु गतौ । 'पत्तनं पुटभेदनम्' इति पुरीषयविज्वमरः । दृदलि । दृ विदारणे, दल विकसने । अर्तिगु । ऋ गतौ, इयतीति अर्भः शिशुः । संज्ञायां कनि अर्भकः । 'गर्भो ब्रूणेऽर्भके कुक्षौ सन्वौ पनसकण्टके' इति मेदिनी । इणः । इण् गतौ, अस्माद्धन् कित्स्यात् । 'इभः स्तम्बेरमः पक्षौ' इत्यमरः । असि । अतु क्षेपणे, पञ्च सङ्गे । 'कीकसं कुल्यमस्य च' इत्यमरः । सक्वि क्लीवे पुमान्तरः' इति च । प्लुपि । प्लुप दाहे, कुप निष्कर्षे शुप शोषणे । अशः । अशू व्याप्तौ, अस्मात् क्षिन्नित्स्यात् । अक्षि नयनम् । इषेः । इष इच्छायाम्, इक्षुः, 'रसाल इक्षुः' इत्यमरः । अवि । अव रक्षणादौ, तृ प्लवनतरणयोः, स्तृन् आच्छादने तत्रि कुटुम्बधारणे, चुरादिण्यन्तः । तरीरिति । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः ।

अथ उणादिषु चतुर्थः पादः

४४१ वातप्रमीः । वातशब्द उपपदे मावातांरोप्रत्ययः, स च कित् ।
वातप्रमीः । अयं लोपुंसयोः । ४४२ ऋतन्यञ्जिवन्यञ्ज्यर्पिमद्यत्यङ्गि-

ईप्रत्ययः कित्स्याद् वातोद्वित्वं च । ययोरिति । कित्त्वाद् 'आतो लोप इटि च' इत्यालोपः ।
लङ्गेर्मुट च । लङ्ग दर्शनाङ्कनयोः, अस्मादोप्रत्ययः स्यात्, स च कित्, तस्य मुडागमश्च ।
अयं वातुश्चुरादिष्यन्तः, अस्मादोप्रत्यये णिलोपः । 'लङ्मीः पद्यालया पद्या' इत्यमरः ।
इत्युणादिषु तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः । वातप्रमीः । इत्वं निपातयत इत्यर्थः । निपातनमेवाह-
चातशब्दे उपपदे इति । माङ्धातोरिति । मा माने इत्यस्मादिति भावः ।
स च किति । कित्त्वाद् 'अतो लोपः' इत्यालोपः । 'वातप्रमीर्वातमृगः'
इत्यमरः । अयमिति । वातप्रमीशब्द इत्यर्थः । ऋतन्यञ्जिवन्यञ्जि । ऋ गतौ ण्यन्तः,
मदौ हर्षे, अत सातत्यगमने अगिवगिमगोति णङ्कपठितः अगिगंत्यर्थः,

यापोः । या प्राण्ये, पा पाने, आग्यामोः कित्स्याद् द्वित्वं च वातोः । लङ्गेः । लङ्ग दर्शना-
ङ्कनयोश्चुरादिष्यन्तः । अस्मादोप्रत्ययः स्यात्तस्य मुडागमो णिलोपश्च । 'लङ्मीः पद्या
विभूतिश्च' । 'कृदिकारात्-' इति डोपि लङ्मी इत्यपि भवतीति रक्षितः । 'लङ्मीः संपत्ति-
शान्तयोः । ऋद्धयोपवौ च पद्यायान्' इति मेदिनी ।

इत्युणादिषु तृतीयः पादः ।

माधातोरिति । मा माने, कित्त्वाद् 'आतो धातोः' इत्यालोपः । 'वातप्रमीर्वातमृगः'
इत्यमरः । अयमिति । 'द्विवतुःपदपदोरगाः' इत्यमरेण चतुष्पाद्वाचिनामुभयलिङ्गतोक्तेः ।
सुनूतिचन्द्रादिभिरपि वातप्रमीशब्दस्य द्विलिङ्गतोक्तेरिति भावः । तत्र 'कृदिकारात्-' इति
पाणिनो डोप् कैथिदिष्यन्ते । न च ह्रस्वादेव 'कृदिकारात्-' इति डोप् भवति, न तु दीर्घा-
दिति शङ्क्यम् । वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययस्य विधानेन दीर्घादपि 'कृदिकारात्-' इति डोप्
संभवात् । अतएव वातप्रमीश्रोलङ्मीति पत्रे उप्यन्ताः मुनायव इति रक्षितः । एतच्च दुर्घटग्रन्थे
स्मृतम् । 'आशीरात्सहिदंष्ट्रायां लङ्मीर्लङ्मीहरिन्नियाम्' इति द्वित्वान्कोशः । अतएव 'आशीविषो
विषवरः' इत्यमरकांशः नङ्गच्छते । अग मांजन इत्यस्माद् 'इणञादिभ्यः' इति इण्प्रत्यये
उपधावृद्धौ 'वृद्धितारात्-' इति डोप् स्त्रीकाराद् आशीनि च 'आशीनिव कल्यामिन्दोः' इति
राजशेखरः । 'आशीर्हितागंमाहिदंष्ट्रयोः' इति शान्तेष्मरात्मान्तोऽन्याशीः शब्दोऽन्तो-
ऽप्यदेतत् । अतन्ति । ऋ गतौ, तनु विस्तारे, अञ्जू व्यक्त्याशौ, वनु याचने,

कृत्यकृशिभ्यः कल्तिज्यतुजलिजिष्ठुजिष्ठजिसन्त्यनिथिनुत्यसासानुकः । द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः । अर्तेः कल्तिच्, यण् । 'वद्धमुष्टिः करो रत्तिः सोऽरत्तिः प्रचृतांगुलिः' । तनोतेयं तुच् तन्यतुर्वायू रात्रिश्च । अञ्जेरलिच् अञ्जलिः । वनेरिप्पुच् वनिप्पुः स्यविरान्त्रम् । अञ्जेरिप्पुच् अञ्जिष्ठो भानुः । अर्पयतेरित्सन् अपिसोऽग्रमांसम् । मदेः स्यन्, मत्स्यः । अतेरियिन्, अनियिः । अङ्गेरलिः, अङ्गुलिः । कौतेः असः, कवसः । अच इत्येके । कवचम् । यौतेरासः, यवासो दुरालभा । कृशेरानुक्, कृशानुः । ४४३ अः करन् । उत्तरसूत्रे किदग्रहणा-

कुं शब्दे, यु मिश्रणे, कृश तनूकरणे, एपां द्वन्द्वात्प्रथमी । कल्तिच्, यतुच्, अलिच्, इप्पुच्, इष्टच्, इसन्, स्यन्, इयिन्, उलि, अस, आस, आनुक्, एपां द्वन्द्वात्प्रथमावहुवचनम् । पूर्वोक्तेभ्यो द्वादशभ्यो घानुभ्य एते द्वादश प्रत्ययाः क्रमात्स्युः । अर्तेः कल्तिजिति । ककार-चकारावितौ, कित्वाश्च गुणः, कितु यणादेशे रत्तिरिति रूपम् । रत्तिशब्दार्थमाह—वद्ध-मुष्टिः करो रत्तिरिति । 'हस्तो मुष्ट्या तु वद्धया, स रत्तिः स्यादरत्तिस्तु' इत्यमरः । अरत्तिरिति । न रत्तिः अरत्तिरिति नवसमासे साधुः । शेषं स्पष्टम् । अः करन् । शृ हिंसायामस्मात्करन्प्रत्यय इत्यर्थः । शर्क रेति । करनि गुणे रूपम् । नन्वेतदयुक्तं करनः ककारस्य 'लशक्तद्धिते' इतीत्तंज्ञा दुर्वारा । न चोच्चारणसामर्थ्यात्काम्यजादाविव न लोपः, लोपाभावे च फलाभावादित्संज्ञापि नेति वाच्यम्, किङिति चेति निपेक्षसत्त्वेन गुणनिपेक्षसंपादकत्वेन साफल्यसंभवात् । तस्माद् इत्संज्ञा दुर्वा रैवेत्यत्राह—उत्तरसूत्र इति । उत्तरत्रं पुनः किदिति पठ्यते । तत्र करन्नेवानुवर्तते । करनः कित्त्वं विधीयते । यद्यस्य

अञ्जुः स एव, ऋ गतौ ण्यन्तः, मदी हर्षे, अत सातत्यगमने, अणि गत्यर्थः, कु शब्दे, यु मिश्रणे, कृश तनूकरणे । प्रसङ्गादाह—अरत्तिरिति । न रत्तिः अरत्तिरिति नवसमासः । प्रचृताङ्गुलिः स हस्तः अरत्तिरित्यर्थः । दशपादीवृत्तौ तु कल्तिजित्यत्र ककारमपठित्वा अर्ते-रत्तिचमकितं विधाय अरत्तिः साधितः । उञ्ज्वलदन्तानुसारेणाह—वायू रात्रिरचेति । तन्यतुः शब्दो मेघः अशनिश्चेत्यपि बोध्यम् । 'आविष्कृणोमि तन्यतुर्न वृष्टिन्' इति मन्त्रे तन्यतुर्गजितमिति, 'सृजा दृष्टि न तन्यतुः' इति मन्त्रे तन्यतुर्मेघ इति 'उतस्मास्य तन्यतोर्विद्योः' इति मन्त्रे 'दिवश्चित्रं न तन्यतुम्' इति मन्त्रे च तन्यतुरशनिरिति वेदभाष्ये व्याख्यातत्वात् । 'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च' इति मेदिनी । स्थविरान्त्रमिति । 'वनिष्ठोर्हृदयादधि' इति मन्त्रस्य भाष्ये तथोक्तत्वात् । अञ्जिष्ठ इति । केचिदङ्गेरिप्पुच-मिच्छन्ति तैषामञ्जिप्पुर्वाहरणम् । अपिस इति । 'अतिह्री-' इत्यादिना पुक् । 'णेरनिटि' इति णिलोपः । मदेरिति । 'मत्स्यो मीनेष्य पुंभूमि देशे' इति मेदिनी । 'अतियिः कृशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तुके त्रिपु' इति च । 'अङ्गुलिः करशाखायां कणिकायां गजस्य च' इति च । कवसः सन्नाहः कङ्कटजातिश्च । अच इति । 'कवचो गर्दभाण्डे च सन्नाहं पण्डेऽपि च' इति मेदिनी । यौतेरिति । 'दुरालभा वदुस्त्वर्शा यासो घन्वयवासकः' इति घन्वन्तरिनिघण्टुः । 'कृशानुः पावकोऽजलः' इत्यमरः । ५०० ।

दिह ककारस्य नेत्वम् । शर्करा । ४४४ पुपः कित् । पुष्करम् । ४४५ कलञ्च । पुष्कलम् । ४४६ गमेरिनिः । गमिष्यतीति गमी । ४४७ आङि गित् । आगामी । ४४८ भुवञ्च । भावी । ४४९ प्रे स्थः । प्रस्थायी । ४५० परमे कित् । परमेष्ठी । ४५१ मन्थः । मन्यतेरिनिः कित्स्यात् । कित्त्वान्नकारलोपः । मन्याः मन्यानी मन्यान् । ४५२ पतस्थ च ।

ककारस्येत्वं स्यात्, तर्हि कित्त्वे स्वतः सिद्धे किमनेन कित्त्वविधानेन । एवं चात्रेत्संज्ञा न भवतीत्यर्थः । पुपः कित् । पुष्करमिति । कित्त्वान्न लघुत्वगुणः । कलञ्च । पुपः किदित्यनुवर्तते । कलन्प्रत्ययः । कित्स्यात् । गमेरिनिः । गम्ल् गतावित्यस्मादिनिप्रत्ययः । कस्मिन्नर्थे इत्याकाङ्क्षायामाह-गमिष्यतीति । उत्तरकृदन्ते 'भविष्यति गम्यादयः' इति सूत्रं व्याख्यास्यते मूलकृता । अस्माभिश्चोणादिनिरूपणात्प्रागेव निरूपितम् । तेन सूत्रेण भविष्यतीति नियमनादत्र भविष्यतीति लङ्त्वम् । आङि गित् । आङि उपपदे गमेर्भविष्यतीति जायमान इतिप्रत्यय णिदित्यर्थः । णित्त्वादुपप्रावृद्धिः । भुवञ्च । भू सत्तायाम् अस्मादिनिप्रत्ययः, स च णित्स्यादित्यर्थः । भावीति । णित्त्वाद् 'आतो णिगति' इति वृद्धिः । अयमपि भविष्यदर्थ एव, गम्यादय इत्युक्तवान् । प्रे स्थः । प्रपूर्वान् णा गतिनिवृत्तावित्यस्मादिनिप्रत्ययः, स च णित् । प्रस्थायीति । इनेणित्त्वाद् 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति युक् । युक् कित्त्वेऽपि अजादित्वाभावान्नाकारलोपः । परमे कित् । परमशब्दे उपपदे णावातारिनिप्रत्ययः, स च कित् । परमेष्ठीति । इनेः कित्त्वादातो लोपः, 'हलदन्तात्सप्तम्याः-' इति परमे इत्यत्र सप्तम्या अलुक् । मन्थः । मन्य विलोडने, अस्मादिनिप्रत्ययः किदित्यर्थः । कित्त्वाद्वा नुनकारस्य लोपः । मथिन्शब्दः । मन्था इति । 'पथिमयि-' इत्यात्वम् । 'इतोऽसर्वनामस्याने' इती-

शृ हितायाम् । 'शर्करा खण्डविकृतौ उल्लाशर्करांशयोः । शर्करान्वितदेशे च रुग्भेदे शकलेऽपि च' इति मेदिनी । पुपः । पुप पुष्टौ, अस्मात्करन्स्यात्स च कित् । 'पुष्करं लेम्बुपत्रयोः । सूर्यवक्त्रे खड्गकले हस्तिहस्ताग्रकाण्डयोः । कुष्ठौपचिद्वोपतोर्वभेदयोश्च नपुंसकम् । ना रागनागविहगनृपभेदेषु बाह्वो' इति मेदिनी । कलञ्च । पुष्यतेः कलन् स च कित् । 'पुष्कलस्तु पूर्णं श्रेष्ठं' इति हंमचन्द्रः । गमेः । गम्ल् गतौ । 'भविष्यति गम्यादयः' इत्याशयेनाह गमिष्यतीति । आगामीति । इनिप्रत्ययस्य णित्त्वादुपप्रावृद्धिः । आगमिष्यतीत्यर्थः । भुवञ्च । भू सत्तायाम् । अस्मादिनिः स च णित्स्यात् । भविष्यतीति भावो । प्रे स्थः । णा गतिनिवृत्तौ, प्रपूर्वादस्मादिनिः स च णित् । णित्त्वाद् 'आतो युक्-' इति युक् । मस्यायी गन्तुकामः । परमे । परमशब्दे उपपदे निष्ठतेरिनिः कित्स्यात् । कित्त्वादातो लोपः । 'हलदन्तात्-' इत्यलुक् । 'परमेष्ठी पितानहः' इत्यमरः । मन्थः । मन्य विलोडने । मन्था इति । 'पथिमयि-' इत्यात्वम् । 'इतोऽसर्वनामस्याने' । 'मन्या मन्यनदण्डे च वज्रे चाग्नेषि च स्मृतः' । पतः । पत्न्य गतावित्यस्मादिनिः त्यक्षान्तादेशः । पथे गतावित्यस्मात्पचाद्यचि आकारान्तोऽप्यस्ति । 'घाटः पयश्च मार्गश्च' इति सूत्रेतिचन्द्रः । 'त्वचि

पन्थाः पन्थानौ । ४५३ खजेराकः । खजाकः पत्नी । ४५४
 बलाकादयश्च । बलाका । शलाका । पताका । ४५५ पिनाकादयश्च ।
 पातेरित्वं नुम् च । 'क्लीवपुंसोः पिनाकः स्याच्छूलशङ्करधन्वनोः' । तड-
 बाधाते, तडाकः । ४५६ कपिदूषिभ्यामीकम् । कपीका पजिजातिः ।
 दूषीका । 'दूषिका नेत्रयोर्मलम्' । ४५७ अनिद्विपिभ्यां किञ्च । अनोकम् ।

कारत्यात्वम् । 'धो न्यः' इति न्यादेशः । पतस्थ च । पत्लृ गतौ इत्यस्मादिनिः यकार-
 श्चान्तादेश इत्यर्थः । पन्था इति । पथिन्शब्दः, पूर्ववत्प्रक्रिया । खजेराकः । खज नप्ये,
 अस्मादाकप्रत्यय इत्यर्थः । 'खिः कम्बिः खजाका च' इत्यमरः । बलाकादयश्च ।
 एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अनेनैव सिद्धे 'खजेराक' इति पूर्वसूत्रं प्रपञ्चयन् ।
 बलाकेति । बल प्राणने । शलाकेति । शम गतौ । पिनाकादयश्च । एते आक-
 प्रत्ययान्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । निपातनप्रकारमाह-पातेरिति । पा रञ्जणे इत्यस्मादाक-
 प्रत्ययः घात्वन्त्यस्य इत्वं दृमागमश्च घातोर्निपात्यत इत्यर्थः । अमरकोशनाह-
 क्लीवपुंसोः पिनाकः स्यादिति । कपिदूषिभ्यामीकम् । कप हिंसायान्,
 दुष वैचित्ये आभ्यामीकम् दूषिकेति । प्यन्तात्प्रत्ययः । 'दोषो णौ' इत्युकार
 उपधायाः । अमरकोशस्यमाह-दूषिकेति । 'जाः क्रीडगात्रिभुनिलोचनदूषिकायान्'
 इति मुरारिः । अनिद्विपिभ्यां किञ्च । अन प्राणने, हप तुष्टौ आभ्यामीकन्त्यात्त्वं

त्वच किरोऽपि स्यात्किरौ प्रोक्तः पयः पयि' इति द्विहपेपु विश्वः । इह ऋमवो देवाः
 क्षयन्त्यस्मिन्निति विग्रहे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति डः । 'ऋमुजः स्वर्गवज्रयोः' इति
 विश्वः । ततो मत्तर्थीयेनिः । ऋमुजिन्निति नान्तं प्रातिपदिकम् । 'पयिमयि-' इत्यात्वे
 'इतोऽट्-' इत्यत्वे च ऋमुजा इन्द्रः, ऋमुजाणौ ऋमुजाणः इत्युज्ज्वलदन्तः ।
 दशपाद्यां तु 'अतः भुक्षिनम्' इति सूत्रमुपन्यस्य तस्य ऋमुजिन्नित्युदाहृतम् ।
 'ऋमुजिगमिन्द्रमाहुव ऊतये' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तत्सूत्रमुदाहृतम् । अत्रायं
 विवेकः—इतिप्रत्ययान्ता इति मते अन्तोदात्तत्वं न्याय्यं प्रत्ययस्वरूपे इनेरिकारस्यो-
 दात्तत्वात् । अवग्रहाभावो बाहुलकात् । द्वितीयमते त्ववग्रहाभावो न्याय्यः । परन्तु प्रत्यय-
 स्वरूपोऽकारस्योदात्ततया भुक्षिनप्रत्ययान्तस्य मध्यादात्तत्वे प्रसक्ते बाहुलकादन्तोदात्त-
 स्वीकर्तव्य इति । खजेः । खज मप्ये । बलाका । बल प्राणने, शल गतौ, पत्लृ एते आक-
 प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । 'बलाका वकपङ्क्तिः स्याद्बलाका वितकण्डिका । बलाका कानुकी
 प्रोक्ता बलाकश्च वको मतः' इति विश्वशास्त्रतौ । 'शलाकाञ्जनयष्टिका । पताका वैजयन्त्यां
 च सौभाग्येऽङ्के ध्वजेऽपि च' इति विश्वः । 'पताका वैजयन्त्यां च सौभाग्ये नाटकाङ्क्याः' इति
 मेदिनी । पिनाका । एते आकप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । पा रञ्जणे 'पिनाकोऽञ्चो रुद्रचापे पांगुव-
 पत्रिशूलयोः' इति मेदिनी । अमरोक्तिमाह-क्लीवपुंसोरिति । किं च पिष्टृ संतृण्णे,
 पकारस्य णत्वं घातोऽयंगमः । 'पिण्याकोऽञ्चो तिलकल्के हिङ्गुवाहीकसिहके' इति मेदिनी ।
 कपि । कप खपति दण्डके हिंसार्थकः । दुष वैचित्ये प्यन्तः । 'दोषो णौ' इत्युपधाया लृकारः ।
 अमरोक्तिमाह-दूषिकेति । किं च अकृतेऽपि इकनि दूषयते 'अच इः' इति इप्रत्यये दूषिः ।

हृषीकम् । ४५८ चङ्कणः कङ्कणश्च । 'कण शब्दे' अस्माद्यङ्लुगन्तादीकन्,
धातोः कङ्कणादेशश्च । 'घण्टिकायां कङ्कणीका सैव प्रतिसरापि च' । ४५९
शृपृष्ठ्यां द्वे रुश्चाभ्यासस्य । शर्शरीको हिंस्रः । पर्परीको दिवाकरः ।
वर्दरीकः कुटिलकेशः । ४६० फर्फरीकादयश्च । स्फुर स्फुरणे, अस्मादीकन्,
धातोः फर्फरादेशः । फर्फरीकं किसलयम् । दर्दरीकं वादिवम् । झझरीकं

च किवित्यर्थः, हृषीकमिति । कित्त्वान्न गुणः । 'हृषीकं विषयीन्द्रियम्,' इत्यमरः ।
चङ्कणः कङ्कणश्च । चङ्कण इति पठ्यते । कण निमीलने यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य
'सन्धोः' इति द्वित्वे, 'कुहोश्चुः' इत्यभ्यासककारस्य चकारे 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुकि
अनुस्वारे परसवर्णे च चङ्कण् इति धातुः । ट्स्येत्यर्थः, अस्मादीकन्प्रत्ययः, धातोः कङ्कणादेश-
श्चेत्यर्थः । कङ्कणीकेति । शृपृष्ठ्यां द्वे । शृ हिंसायाम्, पृ पालनपूरणयोः, वृञ् वरणे, एभ्य
ईकन्प्रत्ययः, धातोर्द्वित्वं तदभ्यासस्य लगागमश्च । शर्शरीक इति । शृ इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे
रपरत्वे हलादिशेषेण रेफनिवृत्तौ अनेन रुक् रूपम् । एवं पर्परीक इति । फर्फरीका-
दयश्च । निपातनमेवाह-स्फुर स्फुरण इति । अस्मादीकनित्यर्थः । दर्दरीक
मिति । ह विदारणे, अस्मादीकन् । धातोर्दर्दरादेशः । यद्वा, धातोर्द्वित्वं रुक् चाभ्या-
सस्य निपात्यते । भर्भरीकमिति । झप् क्योहानौ, अस्मादीकन् धातोर्झझरा-

कृदिकारात्-' इति डीपि द्वीपि । उभ्याभ्यामपि स्वार्थे कनि द्वीपिका ह्रस्वमच्यैव । 'किणः' इति
डीपोऽपि ह्रस्वादेशात् ! 'पिचण्डी द्वीपिका द्वीपि पिचटं च दृशामलम्' इति विक्रमादित्य-
कोशः । 'द्वीपिका तूलिकायां च मले स्याल्लोचनस्य च' इति मेदिनी । अनिहृषि । अन प्राणनं,
हृष तुष्टौ, आभ्यामीकन्त्यात् स च कित् । 'अनीकोऽङ्गो रणे सैन्येऽपि' इति मेदिनी । 'हृषीकं
विषयीन्द्रियम्' इत्यमरः । चङ्कणः । कणधातोर्यङ्लुकि प्रत्ययलक्षणन्यायेन 'सन्धोः' इति
द्वित्वे 'कुहोश्चुः' इत्यभ्यासस्य चत्वे 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुकि चङ्कण् । झसिङ्गोऽस्तु
चङ्कणः । धातोरिति । चङ्कणित्यस्य । शृ पृ । शृ हिंसायाम्, पृ पालनादौ, वृञ् वरणे, एभ्य
ईकन् एषां द्विवचनभ्यासस्य लगागमश्च । शर्शरीक इत्यादि । उरदत्वे रपरत्वम् ।
फर्फरीका । ईकन्न्ता एते निपात्यन्ते । फर्फरादेश इति । एतच्चोज्ज्वलदत्तरोदयात्कम्,
वस्तुतस्तु धातोर्द्वित्वमुकारस्याकारः तलोपो रुक् चाभ्यासस्येति दशपाद्यां यदुक्तं तदत्र न्याय्यम् ।
चरेतुम् चेत्युत्तरग्रन्थानुरोधेन द्वे रुक् चेत्याद्यनुवृत्तेर्न्याय्यत्वात् । किसलयमिति । 'नैतौशेव-
तुर्फरी पर्परीका' इति मन्वस्य वेदभाष्ये तु विफला विशरणे, पृ पालनपूरणयोः, पर्वं पुञ्
पूरणे, एषामन्यतमस्य निपातनमिदमित्याश्रित्य शृष्णां विदारयितारौ स्तोतृणां पालनो
दृष्टाण्यस्य पूरयितारौ चेति व्याख्यातम् । दर्दरीकमिति । ह विदारणे, अस्मादीकन्धातोर्दर्द-
रादेशः । भर्भरीकमिति । झप् क्योहानौ अस्मादीकन्धातोर्झझरादेशः । वस्तुतस्तु-
दर्दरीकसंज्ञरीकावपि पर्परीकवद्धातोर्द्वित्वं रुक् चाभ्यासस्येति व्याख्येयौ ।

शरीरम् । तित्तिडीको वृक्षभेदः । 'चरेनुम् च' (गण० ११९) । चञ्चरीको भ्रमरः । मर्मरीको
 होनजनः । कर्करीका गलन्तिका । पुणतेः, पुण्डरीकं वादित्रम् । पुण्डरीको व्याघ्रोऽग्निदिग्गजश्च ।
 ४६१ इपेः किद्भ्रस्वश्च । इपीका शलाका । ४६२ ऋजेश्च । ऋजाक उपहतः । ४६३
 सतेनुम् च । छणीका लाला । ४६४ मृडः कीककङ्कणौ । मृडोको मृगः । मृडङ्कणः शिशुः ।

देशः । यद्वापि घातोद्वित्वं रुक् चाम्यासस्य निपात्यत इति व्याख्येयम् । तित्तिडीकमिति ।
 तिमघातोरीकनि घातोरन्त्यस्य डकारादेशे द्वित्वे अम्यासस्य तुक् च निपात्यते । चञ्चरीक
 इति । चर गतिभक्षणयोः, अस्माद् ईकनि घातोद्वित्वम् अम्यासस्य नुगागमश्च । मर्मरीक
 इति । मृड् प्राणत्यागे, अस्मादीकनि घातोद्वित्वमम्यासस्य रुक् च निपात्यते इत्यर्थः । एवं
 कर्करीकेति डु कृब् करणे इत्यस्माद् बोध्यः । पुणतेरिति । पुण कर्मणि शुभे, अस्मादीकन्,
 तस्य रुगागमः, घातोडङगमश्च निपात्यत इत्यर्थः । ईपेः किद्भ्रस्वश्च । ईप गतौ, मत्सा-
 दीकन्, ह्रस्वश्च घातोः, प्रत्ययस्य क्त्वं च । इपीकेति । कित्वाद् गुणभावः । अत्र
 यद्यपि घातोह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाभावोऽपि सिध्यति, गुणे ईकारस्य इकारस्य
 चाविशेषात्, तथाप्युत्तरार्थमावश्यकमेव । ऋजेश्च । ऋज गतावित्यस्मादीकन्,
 स च किदित्यर्थः । ऋजीक इति । कित्वाद् गुणभावः । सतेनुम् च । छ गतौ,
 अस्मादीकन् कित्स्याद्धातोर्नुमागमश्च । सृणीकेति । नुमि णत्वं, कित्वात् नुणः ।
 मृडः कीककङ्कणौ । मृड' सेचने, अस्मादीकन्, घातोः कीकच् कङ्कण इत्या-
 देशौ च पर्यायेण स्त इत्यर्थः, मृडेः कीकीनः कङ्कणोन इति च रूपमिति कैचिद्वदन्ति,

उत्तरखण्डे ऋकारस्य गुणे रपरत्वम् । तित्तिडीक इति । तिमष्टोम आर्द्रोमात्रे मकारस्य
 डकारः अम्यासस्य तुक् च । 'तित्तिडो चिश्चाम्लिका' इत्यमरे तु शब्दान्तरं बोध्यम् । तथा
 च 'तित्तिडो त्वम्लिका चिश्चा तित्तिडीका कषिप्रिया' इति वाचस्पतिः । 'अम्लोक्ता चाम्लिका
 चिश्चा तित्तिडीका च तित्तिडा' इति चन्द्रः । 'अम्लीका डुक्रिका डुक्रा साम्ला डुक्रायं
 शुक्लिका । अम्लिका चिश्चिका चिश्चा तित्तिडीका सुतित्तिडा' इति धन्वन्तरिनिघण्टुः ।
 चरेरिति । चर गतिभक्षणयोरस्मादीकन् द्विवचनमम्यासस्य नुमागमश्च । 'भ्रमरश्चञ्चरीकः
 स्याद्रोलम्बो मधुमदनः । इन्दिन्दिरः पुष्पकोटो मधुदो मधुकेशयः' इति त्रिकाण्डशेषः । मर्म-
 रीक इत्यादि । मृड् प्राणत्यागे, डुकृब् करणे, आम्यामीकन् घातोद्वित्वम् अम्यासस्य रुक् ।
 'कर्कर्यालुर्गलन्तिका' इत्यमरः । पुण कर्मणि शुभे, णस्य डः प्रत्ययस्य रुडागमश्च । 'पुण्डरीकं
 सिताम्भोजे सितचञ्च्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिह्नाने कोशकारान्तरेऽपि च' इति
 मेदिनी । इपेः । ईप गतावस्मादीकन् ह्रस्वश्च कित्वाद् गुणभावः । ह्रस्वविधानसामर्थ्यादेव
 गुणाभावे सिद्धेऽप्युत्तरार्थं कित्त्वमित्याहुः । 'इपीका त्यादीपिकापि वानापुजवनापुजौ' इति
 द्विरूपकोशः । ऋजेः । ऋज गतौ । सतेः । छ गतावस्मादीकन्त्याद्धातोर्नुमा-
 गमश्च । 'छणीका स्यन्दिनी लाला' इत्यमरः । मृडः कीकच् । मृड सुचने । मृडः
 कीकग्नितुज्ज्वलदत्तादिपाठः प्रामादिकः, मृडीकशब्दस्य चित्स्वरेणांतोदात्तत्वात् ।

४६५ अलीकादयश्च । कीकनन्ता निपात्यन्ते । 'अल भूपणादौ' अलीकं मित्या । विपूर्वादि-
व्यलीकं त्रिप्रियं खेदश्च । 'वलीकं पटलप्राप्ते' इत्यादि । ४६६ कृतृभ्यामीपन् । 'करोपोऽ-
स्त्री शुष्कगोमये' । तरीपः तरिता । ४६७ शृपृभ्यां क्तिच्च । शिरीपः पुरीपम् । ४६ - अर्जेः ऋज
च । ऋजीपं पिष्टपचनम् । ४६९ अम्बरीपः । अयं निपात्यते । अवि शब्दे 'अम्बरीपः
पुमान्भ्राष्ट्रम्' । अमरस्तु 'क्लीवेऽम्बरीपं भ्राष्ट्रो ना' । ४७० कृशृपृकटिपटिशौटिम्य ईरन् ।

तदसङ्गतमेव । किं त्वेतौ द्वावपि प्रत्ययौ । मृडीनः मृडङ्गण इति च रूपम् । अलीकादयश्च ।
एते कीकनन्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । वलीकमिति । वल संवरणे इत्यस्मात् प्रत्ययः ।
कृतृभ्यामीपन् । कृ विक्षेपे, प्लवनतरणयोः तृप्रसिद्धः, आभ्यामीपन् प्रत्यय इत्यर्थः । करोप
इति । 'तत्तु शुष्कं करोपोऽस्त्री' इत्यमरः । शृपृभ्यां क्तिच्च । शृ, हिंसायान्, पृ पालन-
पूरणयोः, स च किदित्यर्थः । टिरीपमिति । 'ऋत इडातोः' इति इत्त्वम् । पुरीपमिति ।
'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वम् । अर्जेः ऋज च । अर्जं अर्जने, अस्मादीपन्, स च कित्, वातोः
ऋजादेशश्च । ऋजीपमिति । 'ऋजीपं पिष्टपचनं कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' इत्यमरः । अम्ब-
रीपः । निपातनप्रकारमेवाह-अवि शब्दे इति । इदित्त्वान्नुमि अम्ब, अस्माद्
ईपति अरुडागमो निपात्यत इत्यर्थः । अमरकोशमाह-क्लीवेऽम्बरीपमिति ।
'मूलीके अस्य सुमतौ स्याम' इत्यादौ वित्स्वरस्यैव दर्शनात् । अलीकाद् । 'अलीकमप्रियेऽपि
स्याद्विव्यस्तत्वे नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'अलीकमप्रिये प्रोक्तमलीकममृते दिवि' इति विश्वः ।
'अलीकमप्रिये भाले वितथे' इति हेमचन्द्रः । तथा चाभिमुखैः प्रयुज्यते—'ते दृष्टिमात्रपतिता
वपि वस्य नात्र क्षोभाय पश्मलदृशामलकाः खलाश्च । नीचाः सदैव सखिलासमलोकलग्ना
ये कालतां कुटिलतां च न संत्यजन्ति' इति । इहालीकलग्नाः भाललग्नाः अप्रिये लग्ना
इत्याद्यर्थो यथायोग्यं बोध्यः । 'अलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येऽप्यपि पीडने । ना नागरे' इति
मेदिनी । वल संवरणे, 'वलीकनीघ्रे पटलप्राप्ते' इत्यमरः । वलतेमुडागमे वलनोक्तम् ।
'वामलूरश्च नाकुश्च वलमीकं पुनपुंसकम्' इत्यमरः । वःतेवृद्धिश्च । बाहोको गौरवश्च ।
सुप्रपूर्वादिणस्तुट् च । सुप्रतीकः । शम्भतेः समीक ऋपिः । एवमन्येऽनूया इत्याशयेनाह-
इत्यादाति । कृतृ । कृ विक्षेपे, तृ प्लवनतरणयोः । शृपृ । शृ हिंसायान्, पृ पाल-
नादादौ, आभ्यामीपन् कित्स्यात् । 'ऋत इडाताः' इति इत्वे रपरत्वम् । शिरीपो
वृजभेदः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वम् । 'भयं पुरीपं ववंस्कमस्त्री त्रिष्ठाविपी त्रियान्'
इत्यमरः । अर्जेः । अर्जं पर्जं अर्जने, अस्मादीपन् कित्स्याद् वातोः ऋजादेशश्च ।
अमरोक्तिमाह-ऋजीपमिति । किं च उद्धृतरनः सोमलतायाः शेषोऽपि ऋजापन् ।
एतच्च 'ऋजीपिणं वृषणंसदञ्च त्रिये' 'आसत्यो यातु मयर्वाऋजीपो' इत्यादिनन्दे
नाप्ये स्पष्टम् । अयमिति । ईपन् प्रत्ययस्तस्य अरुडागमश्चेत्यर्थः । बोनालितोविनमाह-
अम्बरीपमिति । 'क्लीवेऽम्बरीपं भ्राष्ट्रो ना' इत्यमरः । 'अम्बरीपो रणे भ्राष्ट्रे क्लीवं

करीरो वंशाङ्कुरः । शरीरम् । परीरं फलम् । कटीरः कन्दरो जघनप्रदेशश्च । पटीरश्च-नः
कण्टकः कामश्च । 'शौटीरस्त्यागिबोरोयोः' । ब्रह्मपादित्वात् प्यञ् । शौटीर्यम् । ४७१ वशोः
कित् । उशीरम् । ४७२ कशेर्मुट् च । कश्मीरो देशः । ३७३ कृञ् उच्च । कुरीरं नैद्युतम् ।
४७४ घसेः कित्च । क्षीरम् । ४७५ गभीरगन्भीरौ । गमेर्नः । पञ्जे नुन् च । ४७६ विषा
विहा । स्यतेजंहातेश्च विपुर्वान्यानाप्रत्ययः । विषा वृद्धिः, विहा स्वर्गः, अव्यये इने ।

कृशृपृकृटिपटिङ्गौटिन्य ईरन् । कृ विक्षेपे, शृ हिंसायाम्, पृ पालनपूरणयोः, कटे वर्षावर-
णयोः, पट नापार्यः, शौटृ गर्वे, एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी । अन्य ईन्प्रत्ययः स्यात् । करीर इति ।
वंशाङ्कुरे करीरोऽङ्गो तस्मैदे घटे न ना' इत्यमरः । पटीर इति । वशोः कित् । वश
कान्तौ, अस्मादीरन् कित्स्यात् । उशीरमिति । कित्वात्संप्रसारणम् । कशेर्मुट् च । कश्-
घातुः सौत्रः, तस्मादीरन् स्यात् तस्य मुडागमश्च । कृञ् उच्च । डु कृञ् करणे, अस्मादी-
रन्त्याद् घातोरन्त्यस्य उकार आदेशश्च रपरो भवतीत्यर्थः । कुरीरमिति । कृत्वं रपरत्नम् ।
घसेः कित्च । घन्ल अस्ते, अस्मादीरन्त्यात्, च च कित् । क्षीरमिति । गमहनेत्युपवालोपे
खरि चेति चत्वं पत्वम् । गभीरगन्भीरौ । एतौ निपात्येते । निपातनमाह-गमेरिति ।
गन्ल गतावित्यस्मादीरन्प्रत्ययो नकारश्चान्तादेशो नुमागमविकल्पश्च निपात्यत-
इत्यर्थः । 'निम्नं गभीरं गम्भीरम्' इत्यमरः । विषा विहा ।
इने निपात्येते, तदेवाह स्यतेरिति । पोऽन्तर्कर्मणि, ओ हाक् त्यागे,

पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे नात्करेऽपि च । आत्रातश्चेनुपाते च'
इति मेदिनी । कृशृपृ । कृ विक्षेपे, शृ हिंसायाम्, पृ पालनपूरणयोः, कटे वर्षावरणयोः, इ
कित् कटी गतौ, कुरादौ पट् पुटति दण्डके नापार्यः, शौटृ गर्वे । 'वंशाङ्कुरे करीरोऽङ्गो
वृक्षनिदधतयोः पुमात् । करीरा चीरिकायां च दन्तमूले च दन्तिनाम्' इति मेदिनी । शीर्यंत
इति शरीरम् । 'शरीरं वर्मं विग्रहः' इत्यमरः । अर्धवोदित्वाच्चरीर इति पुंलिङ्गोऽपि ।
परीरमिति । पुर्यतेऽनेनेति विग्रहः । बाहुलकाद् हिडि गत्यनादरयोः, हिण्डते इतस्त्वतो
गच्छतीति हिण्डीरः । 'डिण्डीरोऽपि कफः फेनः' इत्यमरः । 'डिण्डीरोऽपि च हिण्डीरः' इति
द्विषपकोशः । किर्मीरजम्बीरत्तूणीरादयोऽपि बाहुलकादेव बोध्याः । 'किर्मीरो नागरङ्गे च
कधुरे राजसान्तरे' इति मेदिनी । 'जम्बीरः प्रत्यपुण्ये स्यात्तथा दन्तशठ्ठुने' इति च ।
वशोः । वश कान्तौ, अस्मादीरन्कित्स्यात् । कित्वात्संप्रसारणादि । उशीरं
वीरणमूलमुशीरोऽपि । 'मूलेऽस्याशीरमस्त्रियाम् । अमयं नलदं सेव्यम्' इत्यमरः ।
कशोः । कश इति सौत्रो घातुः, अस्मादीरन् तस्य मुडागमश्च । पृषोदरादित्वात्का-
श्मीरः । कृञ् । डु कृञ् करणे, अस्मादीरन् घातोरन्त्यस्य उकारादेशो रपरः । घसेः ।
घन्ल अस्ते । अस्मादीरन् कित्स्यात् । 'गमहन-' इत्युपवालोपे । कृत्वं पत्वम् च ।
क्षीरं दुग्धे च नीरे च' इति विश्वः । गभीर । गम्ल गतौ । अस्मादीरन् नकारो-
ऽन्तादेशः पञ्जे नुमागमश्च निपात्येते । 'निम्नं गभीरं गम्भीरम्' इत्यमरः । विषा ।

४७७ पच एलिमच् । 'पचेलिमो वहिरव्योः' । ४७८ शीडो धुक्तववलञ्चालनः । चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु मध्यम् । शीलं स्वभावः । शैवलः । शेवालम् । बाहुलकाद् वस्य पोऽपि । 'शेवालं शैवलो नस्त्रो शेपालो जलनीलिका' । ४७९ मृकणिभ्यामूकोकणौ । मल्को मृगः । काणूकः काकः । ४८० वलेरूकः । वलूकः पक्षी उत्पलमूलं च । ४८१ उल्कादयश्च । वले संप्रसारणमूकश्च । उलूकाविन्द्रपेचकौ । वावदूको वक्ता । भल्लूकः ।

आभ्यामित्यर्थः । विपावृषभेदेऽपि । 'विश्वा विपा प्रतिविपा' इत्यमरः । पच एलिमच् । डु पचप् पाके, अस्मादेलिमजित्यर्थः । कृत्यप्रक्रियायां तु 'केलिमर उपसंख्यातम्' इत्युक्तम् । शीडो धुक् । शीड् स्वप्ने, अस्माद् धुक्, लक्, वल्भ्, बालन्, एते चत्वारः प्रत्ययाः स्युः । शीधु इति । धुकः कित्वात्र गुणः । 'मैरेयमासवः शीधुः' इत्यमरः । शीलमिति । लकः कित्वाद् गुणाभावः । शैवलमिति । कित्वाद् 'अचो णिति' इति वृद्धिः । शैवालमिति । वालनि गुणः । 'जलनीली तु शैवालं शैवले तु कुमुदती' इत्यमरः । मृकणिभ्यामूकोकणौ । मृङ् प्राणत्यागे, कण निमीलने, आभ्यामूकण्प्रत्ययौ क्रमात्स्त इत्यर्थः । मरूक इति । ऊके गुणः । काणूक इति । ऊकणो णित्वादुपवावृद्धिः वलेरूकः । वल संवरणे अस्मादूकप्रत्यय इत्यर्थः । उल्कादयश्च । निपात्यन्त इत्यर्थः । निपातनमेवाह वलेरिति । संप्रसारणमिति । वकारस्येत्यर्थः । 'उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचके' इत्यमरः । वावदूक इति । वदेयङ्लुगन्तादूकः । 'वावदूकश्च वक्तरि' इत्यमरः । भल्लूक इति । भल्ल भल्ल परिभाषणहिंसादानेष्विति पठितभल्लवातो रूपम् । 'श्लाच्छभल्लभल्लूकाः'

पोऽन्तकर्मणि, ओहाक् ह्यागे, आभ्यां विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययो निपात्यते । पचः । डुपचप् पाके । अस्मादेलिमच् स्यात् । कर्तरि अयम् । कृत्यप्रत्ययेषु तु केलिमर उपसंख्यातः । शीडः । शीड् स्वप्ने, शेरतेऽनेनेति । शीधुमध्यविशेषः । 'मैरेयमासवः शीधुः' इत्यमरः । अर्धर्चादिपाठात् क्लौवं च 'पुनपुंसकयोर्दारुजीवातुस्याणुशीवकः' इति त्रिकाण्डशेषः ; 'शीलं स्वभावे सद्बुद्धे' इति मेदिनी । 'जलनीली तु शैवालम्' इत्यमरः । 'शैवलं पयकाठे स्यात् शैवाले तु पुमानयम्' इति मेदिनी । शब्दार्णवाक्तिमाह-शेवालं शैवल इति । मृकणि मृङ् प्राणत्यागे, कण शब्दार्थः, ऊकश्च उक्त्वञ्च उकोकणौ एतौ प्रत्ययौ यथाक्रमं भवतः । वलेः । वल संवरणे । 'उलूकः पुंसि काकाराविन्द्रे भारतयोविनि' इति मेदिनी । वदेयङ्लुगन्तादूकः । 'वाचो युक्तिपदुर्वाग्मी वावदूकोऽतिवक्तरि' इत्यमरः । भल्लूक इति । भल्ल परिभाषणे इत्यस्मादूकः । शमेः । शम उपशमेऽस्मादूकः घातोमुंगागमश्च । 'शम्बूको गजकुम्भान्ते घोषे च शूद्रतापत्रे' इति मेदिनी । बाहुलकादूकप्रत्यये ह्रस्वमध्योऽपि । 'जम्बूकं जम्बुकं प्राहुः शम्बूकमपि शम्बुकम्' इति द्विरूपकोशः । जम्बूकवम्बूकादयोऽप्यत्रैव द्रष्टव्याः । 'जम्बूकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापतावपि' इति मेदिनी-विश्वप्रकाशौ । 'वम्बुकं वम्बुजीव स्याद्वम्बूकः'

‘शमेर्हुक् च’ (गण २००) । शम्बूको जलशुक्तिः । ४८२ शलिनण्डिन्यामू-
कण् । शालूकं कन्दविशेषः । मण्डूकः । ४८३ नियो मिः । नेमिः । ४८४
अर्तेलुच्च । ऊर्मिः । ४८५ भुवः कित् । भूमिः । ४८६ अश्नोते रश्च ।
रश्मिः किरणो रज्जुश्च । ४८७ दल्मिः । दल विशरणे । दल्मिरिन्द्रायुधम् ।
४८८ वीज्याज्वरिन्यो निः । बाहुलकाणत्वम् । विणिः । स्यात्केशविन्यासः ।

इत्यमरः । शमेर्हुक् च । शम उपशमे, अस्मादूकः घातोर्हुगागमश्च । ‘शम्बूका जलशुक्तयः’
इत्यमरः । शलिनण्डिन्यामूकण् । शल गतौ, मडि नूपायाम्, बान्यामूकण्प्रत्यय इत्यर्थः ।
शालूक इति । ऊकणो णित्वादुपधावृद्धिः । ‘शालूकमेषां कन्दः स्यात्’ इत्यमरः । मण्डूक
इति । प्रत्ययस्य णित्वेऽपि अकारस्योपधात्वाभावात् वृद्धिः । नियो मिः । णोञ् प्राणजे,
अस्य निय इति पञ्चम्यन्तम् अस्मान्मिप्रत्यय इत्यर्थः । नेमिरिति । ‘चक्रं रयाङ्गे तस्यान्ते
नेमिः स्त्री स्यात्प्रविः पुमान्’ इत्यमरः । अर्तेलुच्च । मिरित्यनुवर्तते । ऋ गतावित्य-
स्मान्मिप्रत्ययो घातोर्हकारश्चादेश इत्यर्थः । ऊर्मिरिति । घातोर्हत्वे स्परत्वम् । भुवः
कित् । भू सत्तायामित्यस्माद् मिप्रत्ययः, च क्तिदित्यर्थः । भूमिरिति । कित्त्वान्न गुणः ।
अत्र अर्तिभुवेरुच्चेत्येव मूर्त्रं कर्तुं शक्यम्, भुवः क्तिदिति च त्यक्तुं शक्यम् । न च भूमिरित्यत्र
गुणप्रसङ्गः, ऊकारस्य उकारविधाननामर्थेन गुणानावस्य सिद्धत्वात् । अश्नोते रश्च ।
जशू व्याप्तौ, अस्माद् मिः, घातोः रशादेशश्च । रश्मिरिति । ‘किरणप्रग्रहौ रश्मी’ इत्यमरः ।
दल्मिः । इत्थं निपात्यत इत्यर्थः । घातुं प्रदर्शयति दल विशरणे इति । वीज्याज्वरिन्यो
निः । वी गतिव्याप्त्यादौ, व्या वयोहानौ, ज्वर रोगे, एभ्यो निप्रत्ययः । ननु
वेणिरित्यत्र कथं णत्वं रपाभ्यां परत्वानावादित्यत्राह—बाहुलकादिति । अनरकोऽ-

पीतसारके’ इति च । शलिनण्डि । शल गतौ, मडि नूपायां हर्षे च । ‘सौगन्धिकं तु
कह्लारम्’ इत्याद्युपक्रम्य ‘शालूकमेषां कन्दः स्यात्’ इत्यमरः । एषां च सौगन्धिकादीनां कुमुद-
कैरवान्तानां कन्दो मूलं शालूकमित्यर्थः । मण्डते वर्षांसनयमिति मण्डूको नेकः । नियो मिः ।
णोञ् प्राणजे । नयति चक्रमिति नेमिश्चक्रावयवः । नेमिर्ना तिनिशे कूपत्रिकाचक्रवत्योः
स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । बाहुलकादन्यतोऽपि । या प्राणजे, यामिः स्वच्छकुलस्त्रियोः इत्यन्त-
स्यादौ रनञः । ‘जामिः स्वच्छकुलस्त्रियोः’ इति द्वित्वेऽपि विश्वः । अर्तेलुच्च । ऋ गता-
वित्यस्मान्मिः, घातोर्हकारादेशश्च । उच्चेति वक्तुमुचितम् । स्परत्वे ‘हलि च’ इति
दीर्घसंभवात् । ‘ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीज्यां प्रकाशे देशमङ्गयोः, वस्त्रसंकोचरेखायां वेदना-
पीडयोरपि’ इति मेदिनी । भुवः । भवतोमिः कित्स्यात् । भवन्ति नूतान्यस्यामिति भूमिः ।
‘भूमिर्वसुधरायां स्यात्स्थाननात्रेऽपि च स्त्रियाम्’ इति मेदिनी । ‘भूमिर्निरवलान्ता’
इत्यादिस्त्वमरः । अश्नोते । जशू व्याप्तौ, अस्मान्मिः । घातोः रशादेशश्च ।
‘रश्मिः, पुमान् दीवितौ स्यात्प्रप्रग्रहयोरपि’ इति मेदिनी । वीज्या । वी गतौ, व्या

प्रवणी च स्त्रियामुभे । ज्यानिः । जूणिः ४८६ सृष्टृपिम्यां कित् । सृणिरङ्कुशः । 'वृष्णिः क्षत्रियमेपयोः' । ४६० अङ्गेर्नलोपश्च । अग्निः । ४६१ वहिश्चिश्चुयुदुग्लाहात्वरिम्यो नित् । वहिः । श्रेणिः । श्रोणिः । योनिः । द्रोणिः । ग्लानिः । हानिः । तूणिः बाहुलकान्म्लानिः । ४६२ घृणिपृश्निवार्णिचूर्णिभूर्णि । एते पञ्च निपात्यन्ते । घृणिः किरणः । स्पृशतेः सलोपः ।

माह वेणिः स्यात्केशविन्यास इति । ज्यानिरिति । जूर्णिरिति । ज्वरघातोनिप्रत्यये ज्वरत्वरेत्युठ् । सृष्टृम्यां कित् । सृ गतौ, वृप् सेचने, अम्यां निः कित्स्यात् । सृणिरिति । ऋकारात्परत्वाण्णत्वम्, कित्त्वान्न गुणः । 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । वृष्णिरिति । रपाभ्यामिति णत्वम् । अङ्गेर्नलोपश्च । अगिर्गन्त्यर्थः । अस्मान्निः स्याद् घातोरिदित्वाह्वनकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । किदित्यनुवर्त्य नैः कित्वविधानेऽपि घातोरिदित्वाद् 'अनिदिताम्' इति लोपो न स्यादिति नकारलोपविधानं कृतम् । वहिश्चिश्चुयु । वह प्रापणे, श्रिन् सेवायाम्, श्रु श्रवणे, यु मिश्रणे, द्रु गतौ, ग्लै हर्षक्षये, ओ हाक् त्यागे, ञि त्वरा संभ्रमे, एभ्यो निप्रत्ययः स्यात्, स च नित् । नित्त्वं स्वरायम् । तूर्णिरिति । त्वरघातोः प्रत्यये ज्वरत्वरेत्युठि रपाभ्यामिति णत्वम् । घृणिपृश्नि । एते निपात्यन्ते । घृणिरिति ।

वयोहानौ, ज्वर रोगे । अमरोक्तमाह-वेणिः स्यादित्यादि । 'कृदिकारात्-' इति डीप् । 'वेणी केशस्य वन्त्ये । नद्यादेरन्तरे देवताडे' इति मेदिनी । 'वेणी खरागरी देवताडो जीमूत इत्यपि' इत्यमरः । 'ज्यानिरहानौ स्रवन्त्यां च' इति विश्वः । 'ज्वरत्वर-' इत्युपधाया वकारस्य च ऊठ् । जूणिः क्षीरोगः । सृष्टृपि । सृ गतौ, वृप् सेचने, अम्यां निः कित्स्यात् । 'अङ्कुशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'सृणिः स्यादङ्कुशे पुमान्' इति कोशान्तरम् । अत एव 'आरक्षमग्नमवमत्य सृणि शिताग्रम्' इति माये पुंस्त्रिङ्गप्रयोगः । 'वृष्णिस्तु यादवे मेपे वृष्णिः पाखण्डश्चण्डयोः' इति विश्वः । 'ऐन्द्रे वृष्णि पोडशिनि तृतीयम्' इति श्रुतौ वृष्णि मेवमित्यर्थः । अङ्गेः । अगिर्गन्त्यर्थः । 'अग्निर्वैश्वानरेऽपि स्याच्चित्रकाख्यौपधौ पुमान्' इति मेदिनी । वहि । वह प्रापणे, श्रिन् सेवायाम्, श्रु श्रवणे, यु मिश्रणे, द्रु गतौ, ग्लै ग्लै हर्ष क्षये, ओहाक् त्यागे, ञि त्वरा संभ्रमे, एभ्यो निः प्रत्ययः स्यात्स च नित् । 'वह्निर्वैश्वानरेपि स्याच्चित्रकाख्यौपधौ पुमान्' इति मेदिनी । श्रेणिः पङ्क्तिः । 'निश्रेणिस्त्वचिरोहिणी । श्रेणिः क्षीपुंसयोः पङ्क्तौ समाने शिल्पिसंहतौ' इति मेदिनी । श्रोणिः कटिप्रदेशः । 'कटिः श्रोणिः ककुचती' इत्यमरः । योनिर्भगम् । 'योनिः स्त्रीपुंसयोश्चस्यादाकरे स्मरमन्दिरं' इति मेदिनी । द्रोणिः सेचनी । 'कृदिकारात्-' इति डीप् द्रोणी । 'द्रोणोऽस्त्रिया-मादके स्यादादकादिचतुष्टये' । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृदन्तरे' इति मेदिनी ग्लानिर्दोषवत्यम् । हानिरपचयः क्षयश्च । तूर्णिमनिः । घृणि । घृ सेचने, स्पृश संस्पृशने, पृप् सेचने, चर गतौ, द्रुभृच् घारणपोषणयोः । निप्रत्ययो गुणभावश्च निपात्यते । 'घृणिः पुनः । अंशुज्वालातरङ्गेषु' इति हेमचन्द्रः । घृश्चिरल्पतनी' इत्यमरः । 'वार्णिः स्यादुन्मदस्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रन्थ्यवरेऽपि च'

पृश्निरल्पशरीरः । पृषेवृद्धिश्च । पार्णिः पादतलम् । चरेरुपवाया उत्त्वम् । चूर्णिः कपदकशतम् विभक्तैस्त्वम् । भूर्णिर्धरणी । वृद्धभ्यां विन् । वर्विर्धस्मरः । दर्विः । ४६३ जृशस्तृजागृभ्यः क्विन् । जीर्विः पशुः । शोर्विर्हंसः । स्तीर्विरध्वयुः । जागृक्विनृपः । ४६५ दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्यासस्य । 'दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः' । ४६६ कृविघृष्ट्विच्छविस्थविकिकीदिवो । कृविस्तनु-

घृ क्षरणदीप्त्योरित्यस्मान्निप्रत्यये णत्वम् । गुणाभावो निपातनात् । पृश्नीति । पृश्न संस्पर्शने इत्यस्मात्प्रत्यये सकारलोपो गुणाभावश्च निपात्यते । पार्णिगिरिति । पृषु सेचने, अस्मान्निप्रत्यये घातोवृद्धिनिपात्यते । ऋकारस्य आर् वृद्धिः, रपाम्यामिति णत्वम् । चूर्णिरिति । चर गतावित्यस्मान्निप्रत्यये रपाम्यामिति णत्वम् उपवाया ऊत्वं निपात्यत इत्यर्थः । भूर्णिरिति । डु भृब् वारणपोषणयोः, अस्मान्निप्रत्यये घातोरन्त्यस्य ऊत्वं निपात्यते, स्परत्वम्, रपाम्यामिति णत्वम् । वृद्धभ्यां विन् । वृब् वरणे, दृङ् आदरे, आभ्यां विन्नित्यर्थः । चर्विरिति । घातोर्गुणः । जृशस्तृजागृभ्यः क्विन् । जृ वयोहानौ, शृ हिंसायाम्, स्तृब् आच्छादने, जागृ निद्राक्षये, एभ्यः क्विन् स्यात्, कनावितौ । जीविरिति । कित्वाद् गुणाभावे 'ऋत इद्धातोः', इति इत्वे 'हलि च' इति दीर्घे रूपम् । 'घेरपृक्तस्य' इति लोपस्तु न, अपृक्तस्येत्युक्तेः । दिवो द्वे । दिवु क्रीडाविजिगीषादिषु, अस्मात्क्विन्, घातोद्वित्वम्, अभ्यासस्य दीर्घश्च । स्यात् । दीदिविरिति । पुनर्ह्रस्व इति अभ्यासह्रस्वस्तु न चाङ्गयः, लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायात् । न चाभ्यासदीर्घात्पूर्वम् इकारस्य ह्रस्वविधाने फलाभावाद् ह्रस्वो न प्रवर्तते । एवं च न लक्ष्ये लक्षणमिति न्यायविरोध इति वाच्यम्, फलाभावेऽपि पञ्चन्यवच्छास्त्रप्रवृत्त्या दीर्घात्पूर्वं ह्रस्वप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । 'ओदनोऽग्नी स सोदिविः' इत्यमरः । कृविघृष्ट्विच्छवि । डु कृब् करणे, घृप् सेचने, छो छेदने, घा गतिनिवृत्तौ, दिवु क्रीडादौ किकिपूर्वः, एते क्विन्नन्ता निपात्यन्ते इति मेदिनी । भूर्णिरिति । 'तक्वा न भूर्णिः' इति मन्त्रभाष्ये तु भूर्णिर्धारकः पोषको वेति व्याख्यातम् । वृद्ध । वृब् वरणे, दृङ् आदरे, स्त्रियां 'कृदिकारात्-' इति डोप् । दर्वी । जृशृ । जृ वयोहानौ, शृ हिंसायाम्, स्तृब् आच्छादने, जागृ निद्राक्षये, क्विन्ः कित्वाद् 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे स्परत्वे जीविरित्यादि । दिवो । दिवु क्रीडादौ अस्मात् क्विन्, शित्वाद् गुणाभावः 'दीदिविर्विषणान्नयोः' इति विश्वः । 'दीदिविर्ना विषणे त्वेतदस्त्रियाम्' इति मेदिनी । विषणो वृहस्पतिः । 'दीदिविर्द्वादशकरश्चक्षुः सुरगुरुर्गुरुः' इति त्रिकाण्डशेषः । दीदिविर्द्वादशाचिः स्याज्जीवः प्राक्फल्युनीमुतः' इति हारावली । 'ओदनोऽग्नी सदीदिविः' इत्यमरः । अत्र सदीदिविर्दीदिविसहित इति केषांचिद्व्याख्यानं न्याय्यम् । अत्र स इति विशेषणाद्दीदिवि' पुंलिङ्ग इति केषांचिद्व्याख्यानं नादत्तव्यम् । स इति छेदने तु अत्रियामिति न लभ्येत । ततश्चान्ते तदत्रियामिति पूर्वोक्तमेदिनीग्रन्थो विरुध्येतेति वक्ष्यम् । 'गोपामृतस्य दीदिविम्' इति मन्त्रे तु द्योतमानमित्यर्थः । कृवि । डुकृब् करणे, घृप् सेचने, छो छेदने, घा गतिनिवृत्तौ, दिवु क्रीडादौ, एते क्विन्नन्ता निपात्यन्ते ।

वायद्रव्यम् । घृष्ट्विर्वराहः । छास्योर्ह्रस्वत्वं च । छविर्दोषिः, स्वविस्तन्तुवायः । दोष्यतेः
 किकीपूर्वात् किकीदिविश्चापः । बाहुलकादघ्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः, 'चापेण किकिदीविना' । ४९७
 पातेर्दतिः । पतिः । ४९८ शकेऋतिन् । शकृत् । ४९९ अमेरतिः । अमतिः कालः ।
 ५०० वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् । वहतिः पवनः । 'वसतिर्गृह्यामिन्योः' । अरतिः क्रोधः ।
 ५०१ अञ्चेः को वा । अञ्जतिरञ्जतिर्वातः । ५०२ हन्तेरंह च । हन्तेरतिः स्यादंह-
 देशश्च घातोः । हन्ति दुरितमनया अंहतिर्दानम् । 'प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः' ।
 ५०३ रमेर्निन् । 'रमतिः कालकामयोः' । ५०४ सूडः क्रिः । सूरिः ।

इत्यर्थः । तत्र कृविरित्यत्र कित्वात्र गुणः । एवं घृष्ट्विरित्यत्रापि । छविरिति । छो छेदने
 इत्यस्मात् प्रत्यये 'आदेच-' इत्यात्वे ह्रस्वोऽनेन निपात्यते । एवं स्वविरित्यपि । किकी-
 दिविरिति । दिव्यातोः किकिपूर्वात् विनि कित्वाद् लघूच्चगुणाभावे 'लोपो व्योर्बलि' इति
 घानुचकारस्य लोपे किकिशब्दावयवस्यान्त्यस्य इकारस्य दीर्घो निपात्यते । 'अय चापः किकी-
 दिविः' इत्यमरः । विनिमय इति । दिव्शब्देकारस्य दीर्घः, किकिशब्दावयवस्य ह्रस्व
 इत्यपि निपात्यते । लोके उभयोरपि दर्शनादिति भावः । तदेवाह चापेण किकिदीविनेति ।
 पातेर्दतिः । पा रक्षणे, अस्माद्वृत्तिप्रत्यय इत्यर्थः । पतिरिति । डित्वाट्टिलोपः । शकेः
 ऋतिन् । शकृत् शक्तौ, अस्माद्वृत्तिनित्यर्थः । 'शमलं शकृत्' इत्यमरः । अमेरतिः । अम
 गत्यादौ अस्माद्वृत्तिप्रत्यय इत्यर्थः । वहिवस्यर्तिभ्यश्चित् । वह प्रापणे, वस निवासे, ऋ
 गतौ एभ्यः अतिप्रत्ययः स्यात्, स च चित् । वसतिरिति । 'वसती रात्रिवेश्मनोः' इत्यमरः ।
 अञ्चेः को वा । अञ्जु गतौ, अस्माद्वृत्तिः स्यात् ककारश्चान्तादेशो विकल्पेन । हन्तेरंह च ।
 हन हिंसागत्योः, अस्माद्वृत्तिप्रत्ययः घातोर्हंहादेशश्चेत्यर्थः । अंहतिरित्यस्यार्थं विवृण्वन्नमरोक्ति-
 माह प्रादेशनं निर्वपणमिति रमेर्निन् । रमु क्रोडादौ, अस्माद्वृत्तिप्रत्ययः स च नित्यत्वात् नित्वं
 स्वरार्थम् । सूडः क्रिः । पूड् प्राणिप्रसवे, अस्मात् क्रिः प्रत्यय इत्यर्थः । सूरिरिति । कित्वाद्

घृष्ट्विर्वराह इति । 'उग्रस्य घ्नः स्वविरस्य घृष्ट्वेः' इति मन्त्रे नु घृष्ट्वेः कामानां वपकस्येत्यर्थं
 इति व्याख्यातम् । घृष्टु सेचने इति घात्वर्थानुगमात् । 'छविः शोभारुचोर्योपित्' इति मेदिनी ।
 'अय चापः किकीदिविः' इत्यमरः । विनिमय इति । 'किकिदीविकिकीदिवौ' इति द्विरूप-
 कोशः । पातेः । पा रक्षणे डित्वाट्टिलोपः । 'पतिर्घवे ना त्रिप्वीरो' इति मेदिनी । शकेः ।
 शकृत् शक्तौ । 'उच्चारावस्कर्तौ शमलं शकृत् । गूयं पुरीषं वचस्कमस्त्रौ विष्ठाविशौ स्थिराम्'
 इत्यमरः । अमेः । अम गतौ । 'अयामतिः पुंसि हिमदीवितिकालयोः' इति मेदिनी ।
 वहिः । वह प्रापणे, वस निवासे, ऋ गतौ । 'वसतिः सचिवे गवि' इति विश्वः ।
 'वसतिः स्यात् स्त्रियां वाने यामिन्यां च निकेतने' इति मेदिनी । अञ्चेः । अञ्जु
 गतौ, अस्माद्वृत्तिः स्यात्ककारश्चान्तादेशो विकल्पेन । हन्तेः । हन हिंसागत्योः
 अमरोक्तिमाह प्रादेशनमित्यादि । रमेः । रमतेरति स्यात्स च नित् ।

५०५ अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् । अद्रिः । शद्रिः शकंरा । भूरि प्रचुरम् । शुभ्रिर्ब्रह्मा । ५०६ वङ्क्रयादयश्च । क्रिन्नता निपात्यन्ते । वङ्क्रिर्वाद्यनेदो गृहदार पार्श्वस्थि च । वप्रिः क्षेत्रम् । 'अहिरङ्ग्रिश्च चरणः' । तदिः सौत्रो वानुः । तन्निर्मोहः । बाहुलकाद् गुणः । भेरिः । ५०७ राशदिभ्यां त्रिप् । राक्त्रिः । शक्तिः कुञ्जरः । ५०८ अदेत्स्विनिश्च । चात्त्रिप् । अत्त्रौ अत्त्रिणौ अत्त्रिणः ।

गुणाभावः । 'धीमान्भूरिः कृती कृष्टिः' इत्यमरः । अदिशदि । अद भलणे, शद्ल शातने, भू सत्तायाम्, शुभ शोभायै, एभ्यः क्रिन्नित्यर्थः । कनात्रितौ, नित्त्वमाद्युदात्तायम् । वङ्क्रगादयश्च । एते निपात्यन्ते । प्रत्ययमाह क्रिन्नता इति । वङ्क्रिरिति । वकि कौटिल्ये, अस्मात्क्रिन् वातोरिदित्त्वान्नुम्, अनुस्वारपरसवर्णौ । वप्रिरिति । ड्रवप् वीजसन्ताने इत्यस्माद्रूपम् । प्रत्ययस्य कित्त्वेऽपि निपातनात्संप्रसारणाभावः । अहिर्भाषायः, अघि वधि मघि गत्याक्षेपे इति पठितोऽधिः, तान्भ्यां क्रिनि, अह्निः, अङ्ग्रिरिति रूपे । उभयत्रापि वातोरिदित्त्वान्नलोपो न । राशदिभ्यां त्रिप् । रा दाने, शद्ल शातने, आभ्यां त्रिप् स्यात् । अदेत्स्विनात्रि । अद भलणे

'रमतिर्नायके नाके पुंसि स्यात्' इति मेदिनी । नित्त्वमाद्युदात्तायम् । 'रन्तिरसि रमतिरसि' सुहः । पूङ् प्राणिप्रसवे । कित्त्वाद् गुणाभावः । धीमान् भूरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णौ विचक्षणः' इत्यमरः । दशपाद्यां तु 'सुओरिन् दीर्घश्च' इति पाठस्तत्र रिनो नकारो नांनुबन्व उत्तरमूत्रे स्तिन् प्रत्ययारम्भात् । अनुबन्धत्वे हि लाघवादिहैव क्रिन्नुच्येत । तथा च सूरौ सूरिणौ सूरिण इत्यादि रूपम् । अतएवाभिवानमालायां सूरैति नान्तमुदाहृतनित्यवधेयम् । दशपादीवृत्तिकारैस्तु नित्वं स्वीकृत्य सूरिरित्युदाहृतं तदेतेन प्रत्युक्तम् । स्वरविरुद्धमपि 'सदा पश्यन्ति नूरयः' 'विपूरयो दधतो विश्वमायुः' इत्यादौ सूरिशब्दस्यान्तोदात्तत्वदर्शनात् । अदि । अद भलणे, शद्ल शातने, भू सत्तायाम्, शुभ शुम्भ शोभायै । 'अद्रयो द्रुमशैलार्का' इत्यमरः । 'भूरिर्ना वानुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं नुवर्णे च प्राज्ञे स्याद्वाच्यलिङ्गकम्' इति मेदिनी । वङ्क्रयादयश्च । वकि कौटिल्ये, ड्रवप् वीजसन्ताने । निपातनात्संप्रसारणाभावः । अहिर्भाषार्थश्चुरादिष्यन्तः । अघि गतौ गत्यारम्भे च । त्रिभी नये । तन्त्रिरिति । 'कृदिकारात्-' इति पञ्जे ङीप् । 'तन्त्री निन्द्राप्रभील्योः' इति मेदिनी । 'तन्त्री तन्त्रिश्च तन्त्रायाम्' इति द्विरूपकोशः । 'विभज्य नक्तं दिवमस्ततन्त्रिणा' इति भारविः । प्रत्ययस्य कित्त्वाद् गुणाभावमाशङ्क्याह बाहुलकादिति । राशदि । रा दाने, शद्ल शातने । 'शत्रिर्नाम्नोघरे विष्णौ' इति मेदिनी । 'शत्रिमग्र उपमां केतुमयः' इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु संपमान् उपमानभूतं केतुं प्रख्यातं शत्रिम एतन्नामकं राजपिमिति व्याख्यातम् । अदेः । अद भलणे, अत्त्रौ भलकः अत्रिर्मुनिर्भेदः । उज्ज्वलदत्तादयस्तु अदेत्स्विनिति पठित्वा अत्रिरित्युदाहृतः । तन् । त्रिपैवेष्टसिद्धौ प्रत्ययान्तरवैयर्थ्यात् । गोवर्धनस्तु अदिस्त्रेऽन्तिच्चेति पठित्वा निर्दिष्टि वचनान्नकारस्य नेत्संज्ञा अत्रौ अत्रिणौ अत्रिण इत्याह । तदपि न, नित्त्वे सत्याद्युदात्तत्वापत्तेः । न चेष्टापत्तिः । 'जहीन्वत्रिणं पणि' । दूरे वा ये अन्ति

अत्रिः अत्री अत्रयः । ५०९ पतेरत्रिन् । पतत्रिः पक्षी । ५१० मृकणिभ्यामीचिः ।
मरीचिः । कणोचिः पल्लवो निनादश्च । ५११ श्वयतेश्चित् । श्वयोचिर्व्याविः । ५१२
वेचो डिच्च । वीचिस्तरङ्गः । नन्समासेञ्जीचिर्नरकभेदः । ५१३ ऋहनिभ्यामूपन् ।
अरूपः सूर्यः । हनूपो राजसः । ५१४ पुरः कुपन् । 'पुर अग्रगमने' पुरुषः । 'अन्येषामपि-'
(सू० ३५३९) इति दीर्घः । पुरुषः । ५१५ पृनहिकलिभ्य उपच् । परूपम् । नहुपः । कलुपम् ।
५१६ पीयेरूपम् । पीय इति सौत्रो घातुः । पीयूषम् । बाहुलकाद्गुणे पिप्लोऽभिनवं

अस्मात् त्रिनिः चकारात्त्रिपू च स्याताम् । त्रिन्याह अत्री । अत्रिणाविति । नकारान्तत्व-
प्रदर्शनायोक्तम् । अत्रिरिति । त्रिपि रूपम् । पतेरत्रिन् । पत्लृ गतौ, अस्मादत्रि-
न्प्रत्यय इत्यर्थः । पतत्रिरिति । नित्वादाद्युदात्तः । 'पतत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथा-
ण्डजाः' इत्यमरः । मृकणिभ्यामीचिः । मृङ् प्राणत्यागे, कण शब्दार्थः, आम्नामीचि-
प्रत्यय इत्यर्थः । श्वयतेश्चित् । दु ओ श्वि गतिवृद्धयोः, अस्मादीचिप्रत्ययः स्यात्, स च
चिदित्यर्थः । चित्त्वमन्तोदात्तत्वार्थम् । वेचो डिच्च । वेच् तन्नुसन्ताने अस्मादीचिडित्स्यात्
वीचिरिति । डित्वाट्टिलोपः । अन्यया अयादेशो श्ववीचिवद् वयीचिरिति स्यात् ।
ऋहनिभ्यामूपन् । ऋ गतौ, हन हिंसागत्योः, आम्नामूपन्स्यात् । अरूप इति । ऊपनि
गुणः । पुरः कुपन् । पुर अग्रगमने, अस्मात्कुपन्स्यात् । पुरुष इति । कुपनः कित्वाद्-
गुणाभावः । ननु कथं तर्हि पुरुष इत्यत्राह अन्येषामपीति । पृनहिकलिभ्य उपच् ।
प पालनपूरणयोः, णह वन्वने, कल शब्दसंख्यानयोः, एभ्य उपच् । पीये-

वा केचिदत्रिणः । 'अग्ने दंसिन्य १ त्रिणाम्' इत्यादावन्तोदात्तस्य निर्विवादत्वात् । अतएव
'न लुमताङ्गस्य' इति सूत्रे 'अदेन्ननिश्चे'त्येव कैयटोऽप्याहेति दिक् । पतेः । पत्लृ गतौ ।
पतत्रिरिति । पक्षवाचकात्पतत्रशब्दान्मत्वर्थे इति तु नान्तः पतत्री पतत्रिणी पतत्रिण इत्यादि ।
मृकणि । मृङ् प्राणत्यागे, कण शब्दार्थः । 'मरीचिः कृपणे दीप्तौ ऋपिभेदे च दृश्यते' इति
विश्वः । 'मरीचिमु'निभेदे ना गभस्तावनपुंसकम्' इति मेदिनी । 'कणोचिः पुष्पितलता-
गुञ्जयोः शकटे त्रियाम्' इति च । श्वयतेः । दुओश्वि गतिवृद्धयोः, अस्मादीचिप्रत्ययश्चि-
त्स्यात् । वेचः । वेच् तन्नुसन्ताने अस्मादीचिडित्स्यात् । 'वीचिः स्वल्पे तरङ्गे स्यादवकारो
सुखे द्वयोः' इति विश्वमेदिन्यौ । ऋहनि । ऋ गतौ, हन हिंसागत्योः । पुरः । कुप
सुखे द्वयोः । 'पुरुषः पुरुषे सांख्यज्ञे च पुंनागपादवे' इति विश्वमेदिन्यौ ।
निष्कर्षे कित्वाद् गुणाभावः । 'पुरुषः पुरुषे सांख्यज्ञे च पुंनागपादवे' इति विश्वमेदिन्यौ ।
पृनहि । पृ पालनपूरणयोः, णह वन्वने, कल शब्दसंख्यानयोः । 'परुषं कर्तुरे रुने
निष्ठुरोक्तौ च वाच्यवत्' इति मेदिनी । 'नहुपो राजविशेषे नागभिद्यपि' इति
हेमचन्द्रः । उपचक्षित्वात्रहुपशब्दस्यान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ग्रामादित्वाद्वृषादित्वाद्वा बाद्यु-
दात्तत्वमित्याहुः । एतच्च 'देवा अकृष्वन्नहुपस्य विश्वम्' इति मन्त्रस्य भाष्ये स्पष्टम् ।
'कलुपं त्वाविलैनसाः' इति विश्वः । पीयेः । 'पीयूषममृतं सुधा' इत्यमरः । 'पीयूषं
स तद्विवासावधि क्षीरे तथाऽमृते' इति मेदिनी । अनरोक्तिमाह पेयूप इत्यादि ।

पयः' ५१७ मस्जेर्नुम्च । 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः' । मञ्जूपा । ५१८ गडेश्च । गण्डूपः । गण्डूपा । ५१९ अर्तेररुः । अररुः । शत्रुः । अररु अररवः । ५२० कुटः किच्च । कुटख्वेस्त्रगृहम् । कित्त्वमिह चित्त्यम् । ५२१ शकादिभ्योऽटन् । शकटोऽस्त्रियाम् । ककिर्गत्यर्थः । कङ्कटः सनाहः । देवटः शिल्लो । करट इत्यादि । ५२२ कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच् । करम्बं । व्यामिश्रम् ।

रूपन् । पीयषातोर्वातुपाठेऽशंनादाह सौत्र इति । मस्जेर्नुम् च । टु मस्जो शुद्धौ, अस्माद्रूपन् नुम् च वाच्य इत्यर्थः । मञ्जूपेति । ननु नुमो नित्वाद् मिदचोऽन्त्यादिति । मकारोत्तराकारात्स्यात् सकारश्च भ्रूयेतेत्यत आह मस्जेरन्त्यात्पूर्व इति । तथा च सकारात्परत्र नुमि स्कोरिति सलोपे च रूपमिति भावः । गडेश्च । गडि वदनैकदेशे, अस्माद्रूपन्त्यात् । गण्डूप इति । इदित्वानुम्यनुस्वारपरसवर्णौ । अर्तेररुः । ऋ गतौ, अस्मादरु-प्रत्यय इत्यर्थः । अररुरिति । घातोर्गुणः । प्रत्ययस्य सकारान्तत्वभ्रमवारणायाह अररु इति । कुटः किच्च । कुट कौटिल्ये, अस्मादरुः स्यात्, स च कित् । कुटरुरिति । कित्त्वान्न लघूपचगुणः । नन्वत्र कित्त्वं व्यर्थं गाड्कुटादिभ्य इति प्रत्ययस्य ङित्वेनैव गुणाभावसिद्धेरित्यत आह कित्त्वमिहेति । शकादिभ्योऽटन् । अटनि नकार आद्युदात्तत्वार्यः । शकट इति । शक्लु शक्तावित्यस्माद्रूपम् । ककिर्गत्यर्थ इति । अस्मादटन्निति शेषः । 'उरच्छदः कङ्कटकः' इत्यमरः । देवट इति । दिवु क्रीडाविजिगोपादिषु, अस्मादटनि एगन्तेति गुणः । कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच् । टु कृब् करणे, कहिकडौ सौत्रौ, कटे वर्षादौ, एभ्यः अम्बच् इत्यर्थः । करम्बमिति । घातोर्गुणः ।

मस्जेः । टुमस्जो शुद्धौ, अस्माद्रूपन्त्यानुमागमश्च घातोः । 'मिदचोऽन्त्यात्परः' सस्य शुद्धेन गस्तस्य जश्त्वेन जस्तस्य 'क्षरो क्षरि-' इति वा लोपः । लोपाभावपक्षे जकारद्वयम् । मञ्जूपा काष्ठमयं द्रव्यम् । पेटक इति यावत् । 'पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूपा' इत्यमरः । गडेः । गडि वदनैकदेशे । 'गण्डूपो मुखपूर्तोभपुष्करप्रसृतोन्मिते' इति मेदिनी । अर्तेः । ऋ गतौ, उकारान्तोऽर्थं प्रत्ययो न तु सकारान्त इति स्फोरयति अररु अररव इत्यनेन । न चोकारान्तत्वे विवदितव्यम् । 'कचिद्यावीररहं शूरमर्त्यम्' 'अपाररुमदेवयजनो जहि' इत्यादिमन्त्रेषु तथा वर्णनात् । अत्र व्याचक्षते-'मा नः शंसोरररुपः' इति मन्त्रस्य भाष्ये सान्तोऽयमिति भाववेनोक्तं यत्तत्प्रौढिवादमात्रं न तु वास्तवम् । अररुप इति पदस्य आद्युदात्तत्वानुपपत्तिः प्रसङ्गात् । तस्माद्रातेः लिटः क्वमुर्थेति क्वसोररिवानित्यनेन नञ्समासे ङस्थररुप इति व्याख्येयम् । ततश्च 'तत्पुरुषे तुत्यार्थः-' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरं सत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति 'गुरुद्वेपो अररुपे दधन्ति' इत्यत्र स्वयमेव रातेः क्वसन्तस्य नञ्समासे इत्यादि व्याख्यानात् । 'यो नो अग्ने अररिवां अघायुः' इत्यादिमन्त्रान्तरसंभवाच्चेति कुटः । कुट कौटिल्येऽस्मादरुः स्यात् स च कित् । चित्त्यमिति । 'गाड् कुटादिभ्यः-' इति ङित्वेनैव गुणाभावसिद्धेरिति भावः । शका । शकिर्गत्यर्थ इति । शक्लु शक्तावित्यस्मादटन्नित्येके । 'क्लोवेजः शकटोऽञ्जी स्यात्' इत्यमरः । देवट इति ।

‘कदिकडी सौत्री । कदम्बो वृषभेदः । कडम्बोऽग्रभागः । कटम्बो वादिशम् । ५२३ कदेर्णि-
त्पक्षिणि । कादम्बः कलहंसः । ५२३ कलिकर्चोरमः । कलमः । कर्दमः । ५२५ कुणि-
पुल्योः किन्दच् । ‘कुण शब्दोपकरणयोः’ । कुणिन्दः शब्दः । पुलिन्दा जातिविशेषः । ५२६
कुपेर्वा वश्च । कुपिन्दकुविन्दौ तन्नुवाये । ५२७ नौ पञ्जेर्धथिन् । निपङ्गधिरालङ्गकः ।
५२८ उद्यर्तेश्चित् । उदरथिः समुद्रः । ५२९ सर्तेर्णिच्च । सारथिः । ५३० खर्जिपिञ्जादिभ्य

‘कलम्बश्च वेसवार उपस्करः’ इत्यमरः । कदेर्णित्पक्षिणि । सौत्रात्कदवातोर्जायमानः
अम्बच्प्रत्ययः पक्षिण्यभिधेये णिदित्यर्थः । कादम्ब इति । णित्वादुपवावृद्धिः । कलिक-
र्चोरमः । कल संख्याने, कर्दं कुत्सिते शब्दे, आभ्याममः स्यात् । कलम इति । ‘शालयः
कलमाद्याश्च’ इत्यमरः । कुणिपुल्योः किन्दच् । कुण शब्दोपकरणयोः, पुल महत्त्वे, आभ्यां
किन्दच् स्यात्, कचावितौ । पुलिन्द इति । कित्त्वान्न लघूपवगुणः । ‘किरातशवरपुलिन्दा
म्लेच्छजातयः’ इत्यमरः । कुपेर्वा वश्च । कुप क्रोधे, अस्मात् किन्दच्, घातोर्वकार अन्ता-
देशश्च वेत्यर्थः । कुविन्द इति । ‘तन्नुवायः कुविन्दः स्यात्’ इत्यमरः । नौ पञ्जेर्धथिन् ।
नावुपपदे पञ्ज सङ्गे इत्यस्माद् घथिन् स्यादित्यर्थः निपङ्गधिरिति । उपसर्गात्सुनोतीति
पत्वम् । घथिनो घित्वात् ‘चजोः कु घिण्यताः’ इति कुत्वम् । उद्यर्तेश्चित् । उदि उपपदे
ऋ गतावित्यस्माद् घथिन् प्रत्ययः स च चिदित्यर्थः । उदरथिरिति । घथिनि कृते
वातोर्गुणः । सर्तेर्णिच्च । छ गतावित्यस्माद् घथिन् स्यात्, स च णिदित्यर्थः ।
सारथिरिति । णित्वाद् वृद्धिः । ‘नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षता च सारथिः’

देवृ देवने । करट इति । डुकृन् करणे, कृ विक्षेपे इत्यस्माद्वा भटन् । ‘काकेभगण्डौ करटौ’
इत्यमरः । ‘करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीविनि । एकादशाहादिधाद्वे दुर्दुष्टेऽपि
वायसे’ इति मेदिनी । कृकदि । डुकृन् करणे, कटे वर्षावरणयोः । ‘करम्बो मिश्रिते वान्तो
भान्तस्तु दधिसक्नुपु’ इति विश्वः । ‘कदम्बं निकुरम्बे स्यात्रीपसर्पयोः पुमान्’ इति च ।
कदेः । ‘कादम्बः स्यात्पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽपि च’ इति मेदिनी । कलि । कल संख्याने,
कर्दं कुत्सिते शब्दे । ‘कलमः पुंसि लेखन्यां शालौ पाटश्चरेपि च’ इति मेदिनी । कुणि-
पुल्योः । पुल महत्त्वे । कुपेः । कुप क्रोधेऽस्मात्किन्दच् स्याद् वकारश्चान्तादेशो विकल्पेन ।
‘तन्नुवायः कुविन्दः स्यात्’ इत्यमरः । बाहुलकाद् अल भूपणादौ । अलिन्दम् । ‘यस्यामलिन्देपु
न चक्रुरेव मुग्धाङ्गनागोमयगोमुखानि’ इति माघः । नौ पञ्जेः । पञ्ज सङ्गे ।
निपूर्वादिस्माद् घथिन्स्यात् । ‘उपसर्गात्सुनोति—’ इत्यादिना पत्वम् । ‘चजोः—’ इति
कुत्वम् ‘आभुरस्य निपङ्गधिः’ । रयकूर इत्यर्थः । उद्य । ऋ गतावुत्पूर्वादिस्माद्
घथिन् स्यात् स च चित् । सर्तेः । छ गतावत्स्माद् घथिन् जित्स्यात् । ‘नियन्ता
प्राजिता यन्ता सूतः क्षता च सारथिः’ इत्यमरः । खर्जि । खर्जं मार्जने, पिञ्ज
हिंसायाम् । खर्जादिभ्यः पिञ्जादिभ्यश्च ययाक्रमं ऊरऊरचौ स्तः । ‘खर्जूरं
रूप्यफलयोः खर्जूरः कोटवृक्षयोः’ इति मेदिनीहेनचन्द्रो । कृन् नामव्यं । बाहुलकात्

ऊरोलचौ । खजूरः । कर्पूरः । वल्लूरं शुष्कमांसम् । पिब्जूलं कुशवर्तः ।
 'लङ्घेर्वृद्धिश्च' (गण० २०१) लाङ्गूलम् । कुसूलः । 'तमेर्वुग्वृद्धिश्च' (गण० २०२)
 ताम्बूलम् । 'शृणातेर्दुग् वृद्धिश्च' (गण० २०३) शार्दूलः । 'दुक्चोः कुक्च' (गण० २०४) । दुकूलम् । कुकूलम् । ५३१ कुवश्चट् दीर्घश्च । कूचो चित्र-
 लेखनिका । ५३२ समीणः । समीचः समुद्रः । समीची हरिणो । ५३३
 सिवैष्टेरु च । सूचो दर्भाङ्कुरः । सूचो । ५३४ शमेर्वन् । शम्बो मुसलम् ।

इत्यमरः । खजिपिब्जादिभ्य ऊरोलचौ । खर्ज पूजने च, पिब्ज हिंसायामित्यादिभ्य ऊर-
 ऊलच् इति प्रत्ययौ क्रमात्स्याताम् । खर्जादिभ्यः ऊरः, पिब्जादिभ्य ऊलजित्यर्थः । कर्पूर-
 इति । कृपू सामर्थ्यं चेत्यस्माद्रूपम् । बाहुलकात्कृपो रो ल इति लत्वाभावः । वल्लूरमिति ।
 वल वल्ल संवरणे इत्यत्र पाठिताद्रूपम् । लङ्घेर्वृद्धिश्च । अगिवगिमगि इति दण्डकपठितो
 लगिर्गन्त्यर्थः । अस्मात्पिब्जादेरूलच् सिद्धः । वृद्धिरपि भवतीत्यर्थः । कुसूलमिति ।
 पिब्जादित्वादूलच् । कुस श्लेषणे धातुः । तमेर्वुग्वृद्धिश्च । तमु ग्लानौ, अस्माद् ऊलच्छं-
 नियोगेन दुगागमः धातोर्वृद्धिश्च स्यात् । ताम्बूलमिति । शृणातेर्दुक् वृद्धिश्च । शृ-
 हिंसायाम्, अस्मात् ऊलच्छंनियोगेन दुगागमः वृद्धिश्च स्यातामित्यर्थः । दुक्चोः कुक् च ।
 दु गतौ, कु शब्दे आभ्यामूलच्छंनियोगेन कुक् च निपात्यत इत्यर्थः । कुवश्चट्
 दीर्घश्च । कु शब्दे अस्माच्चट्प्रत्ययो दीर्घश्च धातोरित्यर्थः । कूचः कुचपर्यायः ।
 'कुचकूचौ स्तनौ मतौ' इति कोशात् । प्रत्ययस्य टित्वे फलमाह कूचीति ।
 समीणः । सम्युपपदे इण् गतावित्यस्मात् चट् स्यात्, दीर्घश्च धातोः ।
 समीच् इति । धातोर्दीर्घे रूपम् । टित्वफलं दर्शनुदाहरति समीचीति ।
 सिवैष्टेरु च । पिबु तन्तुसन्ताने, अस्माच्चट्प्रत्ययः स्यात्, धातोर्देहत्वं चेत्यर्थः ।

'कृपो रो लः' इति लत्वाभावः । 'अथ कर्पूरमत्रियाम् । घनसारश्चन्द्रतन्त्रः सिताभ्रो
 हिमवालुका' इत्यमरः । वल्ल संवरणे । वल्लूरम् 'उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तद्वल्लूरं त्रिलिङ्गकम्'
 इत्यमरः । एवं शालूरादयो द्रष्टव्याः । 'मेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवद्वराः' इत्यमरः । लङ्घेः ।
 लगिर्गन्त्यर्थः । 'लाङ्गूलं पुच्छशेफतोः' इति मेदिनी । कुसूल इति । कुप श्लेषणे दन्त्य-
 सकारवान् । 'कुसूलं च कुसीदं च मध्यदन्त्यमुदाहृतम्' इति विश्वः । ताम्बूलादयोऽप्यत्र
 द्रष्टव्याः । तमु ग्लानौ, वुग् दीर्घत्वं च । 'ताम्बूलो नागवल्यां स्त्रो क्रमुके तु नपुंसकम्' इति
 मेदिनी । शृ हिंसायाम्, धातोर्वृद्धिर्दुगागमश्च । शार्दूलो 'राः सान्तरे । व्याघ्रे च पशुभेदे च
 पत्तने तूत्तरस्थितः' इति मेदिनीविश्वप्रकाशौ । उत्तरस्थित उत्तरपदभूतः । शार्दूलशब्दस्तु
 श्रेष्ठवाची राजशार्दूल इति यया । दु गतौ, कुड् शब्दे, अनयोः कुक् च । 'दुकूलं श्लक्ष्णवस्त्रे
 स्यात् क्षौमे च' इति मेदिनी । 'दुकूलं शङ्कुसङ्कीर्णं श्वत्रे ना तु तुपानले' इति
 विश्वमेदित्यौ । 'शिरीषादपि मृदङ्गी क्वेयमायतलोचना । अयं क्व च
 कुकूलाग्निनकर्कशो मदनानलः' इति प्रयोगश्च । कूचः । कु शब्दे । कूचः स्तनः ।
 'कुचकूचौ स्तनौ मतौ' इति विश्वः । कूचीति । टित्वान्डीप् । समीणः ।

५३५ उल्वादयश्च । वन्नन्ता निपात्यन्ते । 'उच समवाये' । तस्य लत्वं गुणाभावश्च । उत्वो गर्भाशयः । शुल्वं ताम्रम् । विल्वम् । निम्बः । विम्बम् । ५३६ स्थः स्तोऽम्बजवक्रौ । तिष्ठते-
रम्बच् अवक एतौ स्तः, स्तादेशश्च । 'स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः' स्तवकः पुष्पगुच्छः । ५३७
शाशपिभ्यां ददनौ । 'शादो जम्बालशष्पयोः' । शब्दः । ५३८ अन्दादयश्च । अवती-
त्यब्दः । 'कौतेर्नुम् (च)' (ग० २०५) कुन्दः । '५३९ वलिमलितनिम्बः कयन् ।

शमेर्वन् । शम उपशमे, अस्माद्वन् स्यात् । शम्ब इति रूपम् । उल्वादयश्च । एते वन्नन्ता
निपात्यन्त इत्यर्थः । घातुं दर्शयति उच समवाय इति । अस्माद्वन् चकारस्य लत्वं
घातोर्गुणाभावश्च निपात्यत इत्यर्थः । 'गर्भाशयो जरायुः स्याद् उल्वं तु कललोऽस्त्रियाम्
इत्यमरः । शुल्वमिति । शुच शोके, अस्माद् वन् चकारस्य लत्वं गुणाभावश्च निपात्यते ।
'शुल्वं वराटकं स्त्री तु' इत्यमरः । विल्वमिति । विल भेदने, अस्माद्वन् । वयोरभेदाद्विल्व-
मित्यपि । स्थः स्तोऽम्बजवक्रौ । ष्टा गतिनिवृत्तौ, अस्माद् अम्बच् अवक इति प्रत्ययौ
स्तः तत्संनियोगेन घातोः स्तादेशश्च । स्तादेशस्यानेकाल्त्वान् सर्वादेशः । स्तम्ब इति ।
अमरकोशमाह स्तम्बो गुच्छस्तृणादिन इति । शाशपिभ्यां ददनौ । शो
तनूकरणे, शप आक्रोशे आभ्यां द-दन्प्रत्ययौ यथाक्रमं स्याताम् । अमरकोशस्यमाह
जम्बालशष्पयोरिति । शब्द इति । 'जलां जश् जशि' इति जडत्वम् ।
अन्दादयश्च । एते वन्नन्ता निपात्यन्ते । अवतीत्यब्द इति । वकारस्य
चकारो निपात्यते । कौतेर्नुम् । कु शब्दे, अस्माद्वन्प्रत्ययः नुमागमश्चेत्यर्थः ।
कुन्द इति । 'माघ्यं कुन्दं रक्तकस्तु' इति वनौषधिवर्गोऽपरः । वलिमलित-

इण् गतावस्मात्सम्युपपदे चट् स्याद्वोर्धश्च घातोः । सिचेः । पिबु तन्नुसन्तानेऽस्मान्चट्
प्रत्ययः स्याद्वेहत्वं च टिट्त्वान् डीप् । 'सूची तु सोवनद्रव्येऽन्याङ्गिकामिनयान्तरे' इति
मेदिनी । शमेः । शम उपशमे । 'शम्बः स्यान्मुसलाग्रन्त्यलोहमण्डलके पर्वी । शुभान्विते
त्रिपु' इति विश्वमेदित्यौ । उल्वा । उल्वमिति । 'गर्भाशयो जरायुः स्यादुल्वं च कललोऽ-
स्त्रियाम्' इत्यमरः । शुच शोके । चस्य लत्वं गुणाभावश्च प्राग्वत् । 'शुल्वं ताम्रे यत्कर्मण्या-
चारे जलसंनिवी' इति मेदिनीहेमचन्द्रो । वी गतिप्रजनकाल्यसनखादनेषु । अस्मि नुमागमो
ह्रस्वत्वं च । वयोरभेदाद्विम्बम् । 'विम्बस्तु प्रतिविम्बे स्यान्मण्डले पुंनपुंसकम् । विम्बिकाया
फले क्लीवं कृकलासे पुनः पुमान्' इति मेदिनी । स्थः । स्तः । ष्टा गतिनिवृत्तौ । 'स्तम्बो
गुल्मे तृणादीनामप्रकाण्डद्रुमेऽपि च' इति विश्वः । 'स्तम्बोऽप्रकाण्डद्रुमगुच्छयोः' इति मेदिनी ।
'स्याद्गुच्छकस्तु स्तवकः' इत्यमरः । शाशपि । शो तनूकरणे, शप आक्रोशे ।
'शादो जम्बालशष्पयोः' इत्यमरः । 'शष्पं बालवृणं घातः' इति च । 'शादः ।
स्यात्कदमे शष्पे' इति मेदिनी । शब्दो निनादः । अन्दादयः । एते वन्नन्ता
निपात्यन्ते । अत्र रसणे । वस्य वः । 'अदः संवत्सरे वारिवाहद्रुस्तकयोः
पुमान्' इति मेदिनी । कौतेः । कु शब्दे, 'कुन्दो माग्येऽत्रो मुकुन्दभ्रमेनिच्यन्तरेषु

वलयम् । मलयः । तनयः । ५४० वृहोः पुगुदुको च । वृष्य आश्रयः । हृदयम् । ५४१ मिपीभ्यां रुः । मेरुः । पेरुः सूर्यः । बाहुलकात्पिवतेरपि । 'संवत्सरवपुः पारुः पेल्वीसीदिनप्रणीः' । ५४२ जञ्वादयश्च । जञु जञुणो । अञ्रु अञ्रुणो । ५४३ रुशातिभ्यां क्रुन् । रुर्मृगभेदः । शातयतीति शञ्रुः । प्रज्ञादौ पाठाद्-
ग्रस्त्वम् । ५४४ जनिदाच्युस्तृमदिपमिनमिभृञ्भ्य इत्वन्त्वन्तन्निष्कन्-

निभ्यः कयन् । वल संवरणे, मल धारणे, तनु विस्तारे, एभ्यः कयन्प्रत्ययः स्यात् । कयनः कित्वमुत्तरार्थम् । वलयमिति । वृहोः पुगुदुको च । वृष् वरणे, हृष् हरणे, आभ्यां कयन्त्यात्, यथासंख्यं पुक् दुक् चागमौ स्तः । वृष्य इति । कयनः कित्वान्तेह गुणः । हृदयमिति । ह्रियते विषयैरिति हृदयम् । मिपीभ्यां रुः । डु मिष् प्रक्षेपणे, रि पि गतावित्यत्र पठितः पिघातुर्गत्यर्थकः, आभ्यां रुप्रत्ययः स्यात् । मेरुरिति । रुप्रत्यये गुणः । 'मेरुः सुमेरुहोमाद्रिः' इत्यमरः । जञ्वादयश्च । एते रुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । जञु इति । जनी प्रादुभवि इत्यस्माद् रौ नकारस्य तकारो निपात्यते । अञ्रु इति । अञ्रू व्याप्तौ, अस्माद् रुप्रत्ययः । रुपातिभ्यां क्रुन् । रु गतौ, शद्लृ शातने ण्यन्तः । 'शदेरगतौ तः' इति तकारे शातीति निर्देशः । रुहरिति । 'कृष्णसाररुख्यङ्कु' इत्यमरः । दनु शत्रुरित्यत्र कयं हृत्स्त्वमित्याशङ्क्यामाह । प्रज्ञादाविति । जनिदाच्युस्तृमदि । जनी प्रादुभवि, डु दाब् दाने, च्युङ् च्युतौ, छ गतौ, वृष् वरणे, मदी हर्षे, पम अवैकल्ये, णमु प्रह्वत्वे शब्दे च, डु भृष् धारणपोषणयोः, एभ्य इत्वन्, त्वन्, लण्, क्तिन्, शक्, स्य, ङ, डट्, ना' इति च मेदिनी । वलिमलि । वल संवरणे संचरणे च, मल मल्ल धारणे, तनु विस्तारे । 'वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी । मलयः पर्वतान्तरे । शैलांशे देश आरामे त्रिवृतायां तु योषिति' इति च । 'आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्र' इत्यमरः । वृहोः । वृष् वरणे, हृष् हरणे, आभ्यां कयन् स्यात्, यथाक्रमं पुगुदुकावागमौ च भवतः । कयनः कित्वं त्विह गुणाभावार्यम् । ह्रियते विषयैरिति हृदयं मनः । मिपीभ्याम् । डुमिष् प्रक्षेपणे, पीङ् पाने । 'मेरुः सुमेरुहोमाद्रिः' इत्यमरः । पीयते रसानिति पेरुः । पिवतेरिति । पा पाने । हृदृचन्द्रोक्तिमाह । संवत्सरवपुरित्यादि । जञ्वादयः । रुप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । जनी प्रादुभवि । नकारस्य तकारः अञ्रुः स्कन्वसन्विः । 'सन्वी तस्यैव जञ्रुणो' इत्यमरः । तस्य पूर्वोत्तस्य स्कन्वस्य सन्वी इत्यर्थः । असु क्षेपणे, अञ्रू व्याप्तौ संघाते च । अञ्रु अञ्रु च नयनजलम् । शीङो हृत्स्त्वं गुणागमश्च । 'शिग्रुर्ना शाकमात्रेऽपि शोभाजनमहीच्छे' इति मेदिनी । रुशाति । रु शब्दे, शद्लृ शातने ण्यन्तः । 'कृष्णसाररुख्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिणः' इत्यमरः । 'रुर्द्वैत्ये मृगेऽपि च' इति मेदिनी । जनिदा । जनी प्रादुभवि, डुदाब् दाने, च्युङ् गतौ, छ गतौ, वृष् वरणे, मदी हर्षे, पम एम अवैकल्ये, णम प्रह्वत्वे शब्दे च, डुभृष् धारणपोषणयोः । एभ्यो नवभ्यो यथासंख्यं नव स्युः । जनेरित्वन् । जनेरिडागमेनापि जनित्विति

वशस्यदडटाऽटचः । जन्तुवौ मातापितरौ । दात्वो दाता । च्यौत्नो गन्ता अण्डजः क्षीण-
पुण्यश्च । सृणिरङ्कुशश्चन्द्रः सूर्यो वायुश्च । वृश आर्द्रकं मूलकं च । मत्स्यः । पण्डः ।
डित्वाट्टिलोपः । नमतीति नटः शैलूपः । विभति भरटः कुलालो भुतकश्च । ५४५ अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यन्ते । पेट्वममृतम् । भृशम् । ५४६ कुसेरुम्भोमेदेताः । कुसुम्भम् । कुसुमम् ।
कुसीदम् । कुसितो जनपदः । ५४७ सानसिर्वर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचपालेत्वलप-
त्वलधिष्ण्यशल्याः । सनोतेरसिप्रत्यये उपधावृद्धिश्च । सानसिर्हिरण्यम् । वृजो नुक् च । वर्ण-

अटच्, इति प्रत्ययाः स्युः । च्यौत्न इति । त्गणो णित्वाद्बुद्धिः । सृणिरिति । किन्नः
कित्त्वान्न गुणः । वृश इति । कित्त्वान्न गुणः । मत्स्य इति । स्ये खरि चेति चत्वम् ।
पण्ड इति । बाहुलकाद् घात्वादेरिति सो न । नट इति । डित्वाट्टिलोपः । डित्त्वान्नटी ।
अन्येभ्योऽपि । अन्येभ्योऽपि घातुम्य इत्यन्नादयो भवन्तीत्यर्थः । पेट्वमिति । पा पाने इत्य-
स्माद् इत्त्वानि आद् गुणः । भृशमिति । भृजः शक् कित्त्वान्न गुणः । कुसेरुम्भोमेदेताः ।
कुस इलेपणे, अस्मादुम्भ उम ईद इत एते प्रत्ययाः स्युः । कुसुम्भमिति । बाहुलकान्न
लघूपवगुणः । 'स्यान्महारजते क्लीवं कुसुम्भं करके पुमान्' इत्यमरः । सानसिर्वर्णसि ।
पणु अदने इत्यादिभ्य इत्वं निपात्यन्त इत्यर्थः । सानसिरित्यत्राह सनोतेरिति । उपधा-
वृद्धिश्चेति । घातोरकारस्येत्यर्थः । वृजो नुक् चेति । वृज् वरणे, अस्मादसिः
घातोर्नुगागमश्चेत्यर्थः । घातोर्गुणे रपाम्यामिति णत्वे च वर्णसिरिति रूपम् ।

रूपसिद्धाविकारोच्चारणमुत्तरार्थम् । च्यौत्न इति । त्गणो णित्वाद् बुद्धिः । सृणिरिति ।
किन्नः कित्त्वान्न गुणः । नित्त्वं तु आद्युदात्तायम् । 'स्रवृषिभ्यां कित्' इति निप्रत्यये त्वन्तो-
दात्तः साधितः । वृश इति । शक् कित्त्वान्न गुणः । मत्स्य इति । स्यप्रत्यये चत्वेन
दस्य तः । अन्तोदात्तोऽयम् । 'ऋतन्त्यञ्जि-' इति सूत्रे तु आद्युदात्तः साधितः । पण्ड इति ।
बाहुलकाद्वात्वादेः पत्य सकारो न । प्रत्ययादेर्दस्य तु प्रयोजनाभावात्तत्संज्ञा । 'शमेर्दं' इति
सूत्रे तु तालव्यादिः साधितः । 'सायं सायो भवेत्कोशः कोपः पण्डदच शण्डवत्' इति द्वि-
कोशः । 'पण्डो वर्षवरः' इत्यमरः । नट इति । नमतेर्दं । 'नटी नत्यौपवो स्त्री स्या-
च्चैलूपाशीकयोः पुमान्' इति मेदिनी । भरट इति । विभर्तेरटच् । अन्येभ्योऽपि ।
इत्त्वान्नादयोजुवतन्ते । पेट्वमिति । पा पानेऽस्मादित्वम् । भृशमिति । भृजः शक् । कुनेः ।
कुससंश्लेषणेऽस्मादुम्भ उम ईद इत एते प्रत्ययाः स्युः । कुसुम्भं हेमनि महारजते ना कमण्डली'
इति मेदिनी । 'कुसुम्भं क्षीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः' इति च । 'कुनीदे जीवने वृद्ध्यां वरीये
'त्रिपु कुसीदके' इति च । इह सूत्रे वृत्तीयो ह्रस्वादिर्दीर्घादिश्च तन्त्रेणोपात्तः । 'वृषाक्प्यग्नि-' इति
सूत्रे ह्रस्वादिरेवेति वृत्तिकारहरदत्तादि ग्रन्थोपप्लम्भेन निर्गोतम् । 'पारलौकिककुसोदमसोदत्'
इति श्रीहर्षप्रयोगात्तु दीर्घादिरपि । सानसि । सनोतेरिति । पणु दाने । वृजो नुक् चेति ।
वृज् वरणेऽस्मादसिः । दशमाद्यां तु 'सानसिर्वर्णसि-' इति पठित्वा घृजो नुक् च वर्णसिलौकिकपात्र

सिर्जलम् । पृ, पर्णसिर्जलगृहम् । तड आघाते, तण्डुलाः । अकि लक्षण, उश्च, अङ्कुशः । चपेरालः 'चपालो यूपकटक' । इत्वलो दैत्यभेदः । पत्वलम् त्रि घृणा, ण्यः, ऋकारस्येकारः घिष्ण्यम् । शलेर्यः शल्यम् । 'वा पुंसि शल्यं शङ्कुर्ना' । ५४८ मूशक्यविभ्य वलः । मूलम् । शकलः प्रियंवदे । अम्लो रसः । बाहुलकादमेः । अम्लः । ५४९ माच्छाससिभ्यो यः । माया । छाया ।

पणसिरिति । पृ पालनपूरणयोः, अस्मादसि प्रत्ययो नुक् च निपात्यते । घातोर्गुणे रपाभ्यामिति णत्वे रूपम् । तण्डुला इत्यत्राह तडि आघात इति । अस्मादुलचप्रत्ययः, नुम् च निपात्यते । इदित्वाद्वा नुम् सिद्धः । अनुस्वारपरसवर्णौ । अङ्कुश इत्यत्राह अकि लक्षण इति । इदित्वानुम्यनुस्वारपरसवर्णौ । चपाल इत्यत्राह चपेरिति । चप भक्षणे इत्यस्मादित्यर्थः । 'चपालो यूपकटक' इत्यमरः । इत्वल इति । इलघातुः सौत्रः, । तस्माद्वलच् गुणाभावश्च निपात्यते । पत्वलेति । पा पाने इत्यस्माद्वलच्, लगागमो निपात्यते, ह्रस्वत्वं च । पिवत्यस्मिन्नित्यधिकरणे प्रत्ययः । घिष्ण्य इति । त्रि घृणा प्रागल्भ्ये, अस्माद् ण्यप्रत्ययः, घातोरुपवाया ऋकारस्य इकारः, स्वरत्वाभावः, गुणाभावश्च निपात्यते । 'विष्ण्यं स्याने गृहे भेज्जनौ भाग्यं कर्म शुभाशुभम्' इत्यमरः । शल्यमित्यत्राह शलेरिति । शल गतावित्यस्मादित्यर्थः । मूशक्यविभ्यः वलः । मूङ् बन्धने, शकल शक्तौ, अत्रि शब्दे, एभ्यः क्लप्रत्यय इत्यर्थः । मूलमिति । कित्त्वान्न गुणः । शकल इति । 'दुर्मुखौ मुखरावद्वमुखौ शकलः प्रियंवदे' इत्यमरः । माच्छाससिभ्यो यः । मा माने, द्यो इति व्याख्यातम् । युक्तं चैतद् 'घर्णसि भूरिघायसम्' इत्यादिमन्त्रानुगुणत्वात् । पर्णसिरिति । पृ पालनपूरणयोरस्मादसिप्रत्ययो नुक् च । तण्डुला इति । उलचप्रत्ययो नुमागमश्च घातोः । त्रेधा तण्डुलान्विमजेत् । इह चित्स्वरः । 'तण्डुलः स्याद्विडङ्गे च घान्यादिनिकरे पुमान्' इति मेदिनी । अङ्कुश इति । अयमपि चित्स्वरेणान्तोदात्तः । तथाच मन्त्रः 'दीर्घं ह्यङ्कुशं पथा' इति 'अङ्कुशोऽस्त्री वृणिः त्रियाम्' इत्यमरः । चपेराल इति । चप भक्षणे प्रत्ययस्वरेणाद्व्युदात्तः । उज्ज्वलदत्तस्त्वालजिति चितमाह । तन् । 'चपालं ये अश्वयूपाय तक्षति' । 'चपालवन्तः खरवः पृथिव्याम्' इत्यादौ चित्स्वरदर्शनात् । अमरोक्तिमाह चपाल इति । इत्वल इति । इल स्वप्नप्रेरणयोः । वलच् गुणाभावः 'इत्वलस्तारका राजभेदे ना दैत्यमत्स्ययोः' इति मेदिनी । 'इत्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः' इत्यमरः । पा पाने अस्माद्वलच् लुगागमः ह्रस्वत्वं च । पिवत्यस्मिन्निति पत्वलमल्पसरः । 'विशन्तः पत्वलं चाल्यमरः' इत्यमरः । इकार इति । स्वरत्वाभावो ण्यप्रत्ययश्चेति बोध्यम् । 'विष्ण्यं स्याने गृहे भेज्जनौ' इत्यमरः । 'विष्ण्यं स्यानाग्निसद्यसु । ऋक्षे शक्तौ च' इति मेदिनी । शलेः । शल गतौ । 'शल्यं तु न त्रियां शङ्कौ क्लीवं क्ष्वेदेषु तोमरे । मदनद्रुश्वाविघोर्ना' इति मेदिनी । 'घिष्ण्यं स्याने च ऋक्षे च घिष्ण्योऽनौ घिष्ण्यमालये' इति वरणिः । शलेः । शल गतौ । 'शल्यं तु न त्रियां शङ्कौ क्लीवं क्ष्वेदेषु तोमरे । मदनद्रुश्वाविघोर्ना' इति मेदिनी । मूशकि ।

सस्यम् । बाहुलकात्सुनोतेः । 'सर्व्यं दक्षिणवामयोः ।' ५५० जनैर्यक् । 'विभाषा' (सू० २३१९) । जन्यं युद्धम् । जाया भार्या । ५५१ अक्ष्यादयश्च । यगन्ता निपात्यन्ते । हन्तेर्यक् अडागम उपचालोपश्च । अक्ष्या माह्वी । अक्ष्यः प्रजापतिः । कनी दीप्तौ, कन्या । ववयारैक्यम् वन्ध्या । ५५२ स्नाम-दिपद्यतिप्रशक्तिभ्यो वनिप् । स्नावा रसिकः । महा शिवः । पद्मा पत्न्याः । 'अर्वा तुरङ्गगर्ह्योः । पर्व ग्रन्थिः प्रस्तावश्च । शक्ता हस्ती । डोत्री, शक्वरी

द्येदने, पस स्वप्ने, एभ्यो यप्रत्यय इत्यर्थः । स्पष्टम् । जनैर्यक् । जन जनने, अस्माद्यक् इत्यर्थः । यकः कित्त्वमुत्तरार्थम् । आत्वं स्मारयति ये विभाषेति । अक्ष्यादयश्च । यगन्ता निपात्यन्ते । निपातनमेवाह हन्तेरिति । यक् अडागमश्च निपात्यते । उपचालोपस्तु गमहनजनखनेत्येव सिद्धः । उपचालोपे हो हन्तेरिति कुत्वम् । अक्ष्येति । त्रियां टाप् । 'अर्जुन्यक्ष्या रोहिणी स्यात्' इत्यमरः । कन्येति । यक् रूपम् । वन्ध वन्धने, अस्माद्यक् वन्धयेत्येव स्यात्, नतु वन्धयेतीत्यत आह वचयोरिति । स्नामदिपद्यति । ण्णा शौचे, मदी हर्षे, पद गतौ, ऋ गतौ, पू पालनपूरणयोः, शक्त् शक्तौ, एभ्यो वनिप् स्यात् । स्नावेति । उपचा-दीर्धनलोपादि । अर्वेति । ऋवातार्वनिपि गुणः । 'वाजिवाहवर्गवन्धवर्ह्यसैन्धव-

मूळ् वन्धने, शक्त् शक्तौ, अवि शब्दे । 'मूलं शिफाद्ययाः । मूलं वित्तेन्तिके' इति मेदिनी । 'शक्लः प्रियंवदे' इति विशेष्यनिधनेऽमरः । असेरिति । अम रोगे चुरादिरण्यन्तः । बाहुल-कादेव बोधोपाह्वस्वः । 'अम्लो रसविशेषे स्यादम्ला चाङ्गेरिकौषधौ' इति मेदिनी । माङ्गा । मा माने, छो द्येदने, पस स्वप्ने । माया स्याच्छाम्बरोबुद्धयामर्थः पीताम्बरे' इति मेदिनी । छाया स्यादातपाभावे प्रतिबिम्बार्कयोपितोः । पालनात्कोवयाः कान्तिसचन्द्रोभाङ्क्तिपु स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ । 'वृक्षादीनां फलं सस्यम्' इत्यमरः । सुनोतेरिति । पञ् लभिपवे 'सर्व्यं वामे प्रतीपे च' इति मेदिनी । जनेः । जन जनने । यकः कित्त्वमुत्तरार्थम् । 'जन्यं हट्टे परोवादे सङ्ग्रामे च नपुंसकम् । जन्मा मातृव्यस्यायां जन्मः स्याज्जनके पुमान् । त्रिपूत्वाद्यजनिशोश्च नवोदाज्ञातिभृत्ययोः । स्निग्धे इति मेदिनि । आत्वपक्षे रूपमाह जायेति । अक्ष्या । अक्ष्य इति । यकः कित्वाद् 'गमहन' इत्युपचालोपे 'हो हन्तेः-' इति कुत्वेन हस्य घः । अडागममनुक्त्वा नञ्पूर्वादन्तेयंगित्यन्ये । अक्ष्येति । त्रियां टाप् । 'माह्वी सौरभेयी गौस्तला माता च शृङ्गिणी । अर्जुन्यक्ष्या रोहिणी स्यात्' इत्यमरः । संपूर्वाद्धात्रो यक् आतो लोपश्च । 'संव्या पितृप्रभूतयन्तरयोर्गुणसन्धिपु' इति मेदिनी । 'कन्या कुमारिकागौर्योरोपवीराशमेदयाः' इति विश्वमेदिन्यौ । वन्धयेति । वन्ध वन्धने । 'वन्धस्त्वफलवृक्षादौ त्रियां स्यादप्रजत्रियाम्' इति मेदिनी । कौनेर्यति डक् । कुल्यमित्युज्ज्वलदत्तः । 'यतो नात्रः' इत्याद्युदात्तः । उग्रप्रत्ययान्तोऽयमन्तोदात्त इत्यन्ये इति । 'निवाते वातशरणे' इति सूत्रे वृत्तिः । डित्वाट्टिलोपे सति क्लृप्कारणं व्यर्थं स्यादिति गुणप्रतिषेधार्थात्काराडङकारस्येत्वं नेति तत्रैव हरदत्तः । एवं न्यितेऽप्यादयो यगन्ता इति प्रायोवादः । स्नामदि । ण्णा शौचे । मदी हर्षे,

अङ्गुलिः । ५५३ शीङ् क्रुशिरुहिजिजिसृष्टृभ्यः क्वनिप् । शीवा वजगरः । क्रुश्वा
 सगालः । रूह्वा वृक्षः । जित्वा जेतौ । क्षित्वा वायुः । क्षत्वा प्रजागतिः । घृत्वा विष्णुः । ५५४
 ध्याप्योः संप्रसारणं च । धीवा कर्मकरः । पीवा स्थूलः । ५५५ अदर्धं च । अध्वा ।
 ५५६ प्र ईरशदोस्तुट् च । प्रेतर्वा प्रशत्वा च सागरः । प्रेतर्वी प्रशत्वरी च नदी । ५५७
 सर्वधातुभ्य इन् । पचिरग्निः । तुडिः । तुण्डिः । वलिः । वटिः । यजिः । देवयजिः । काशत्
 इति काशिः । यतिः । मल्लिः । मल्ली । केलिः । मत्सी परिणामे; मसिः । बाहुलका-

सप्तयः' इत्यमरः । ङीत्राविति । वनो र चेत्पनेनेत्यादिः । शीङ्क्रुशिरुहि । शीङ्
 स्वप्ने, क्रुश आह्वाने, रुह बीजजन्मनि, जि जिये, जि निवासगत्योः, च गतौ, घृ धारणे
 एभ्यः क्वनिप् स्यात् । जित्वेति । क्वनिपः पित्वाद् ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । एवं
 क्षित्वा क्ष्वेत्यादि । ध्याप्योः संप्रसारणं च । ध्यै चिन्तायाम्, प्यैङ् वृद्धौ, आभ्यां क्वनिप्
 स्यात्, संप्रसारणं चेत्यर्थः । धीवेति । संप्रसारणे इकारे हल इति दीर्घः । अदर्धं च ।
 अद भक्षणं, अस्मात्क्वनिप् धकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । प्र ईरशदोस्तुट् च । ईर गतौ,
 शदल शातने, आभ्यां प्रे उपपदे क्वनिप् स्यात् तस्य तुडागमश्च । प्रेतर्वेति । प्र ईर्वेति
 स्थिते आद्युणः । प्रेतर्वीरिति । वनो र चेति ङीप्, रश्चान्तादेशः एवं प्रशत्वरीति ।
 सर्वधातुभ्य इन् । सर्वम्योऽपि धातुभ्य इन्प्रत्यय इत्यर्थः । पचिरिति ।
 हुपचप् पाके, अस्मादिनिप्रत्ययः । ननु कोटिरित्यत्र गाङ्कुटादिभ्य इतोन्प्रत्ययस्य

पद गतौ, ऋ गतौ, पू पालनपूरणयोः, शक्ल शक्तौ । 'अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते
 वाच्यलिङ्गकः' इति मेदिनी । 'पर्वं क्लीवं महं ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः
 संघौ विपुव्प्रभृतिष्वपि' इति च । ङीत्राविति । वनो र च' इत्यनेन । अङ्गुलिरिति ।
 एतच्च 'आरोहितं दर्शतं शक्वरीर्मम' इत्यादिमन्त्रव्याख्यायां स्पष्टम् । 'शक्वरी छन्दसो भेदे
 नदीमेललयोरपि' इति मेदिनी । शीङ् । शीङ् स्वप्ने, क्रुश आह्वाने रोदने च, रुह
 बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च, जि जिये, जि निवासगत्योः, च गतौ, घृ धारणे । ध्याप्योः ।
 ध्यै चिन्तायाम्, प्यैङ् वृद्धौ, आभ्यां क्वनिप्स्यात्संप्रसारणं च । धातोर्हल इति दीर्घः । अदेः ।
 अद भक्षणेऽस्मात्क्वनिप् धकारश्चान्तादेशः । अध्वा मार्गः । प्र ईरः । ईर गतौ, शदल
 शातने, आभ्यां प्रपूर्वाभ्यां क्वनिप्स्यात्तस्य तुडागमश्च । प्रेतर्वीरिति । द्वियाम् 'वनो र च'
 इति ङीत्रौ । सर्वधातुभ्य इन् । हुपचप् पाके, तुडि तोडने, तोडनं दारणं हिसनं च,
 दल संवर्णे, वट वेष्टने, यज देवपूजादौ, वाळ दीप्तौ, यती प्रयत्ने । 'यतिः क्री
 पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमान्' इति मेदिनी । मल मल्ल धारणे, केलं चलने
 भ्वादिः, केला विलासे कण्ड्वादिः, किल इत्यैत्रीडनयोः तुदादिः, कुट कौटिल्ये,
 हिल भावकरणे, हुव अवगमने, दुनदि समृद्धौ, कल शब्दसंख्यानयोः । 'गाङ्कुटा-
 दिभ्यः-' इति डित्त्वाद् गुणाभावमाशङ्क्याह बाहुलकादिति । 'कोटिः स्त्री धनु-
 पोऽङ्गोऽश्वौ संख्याभेदप्रकर्षयोः' इति मेदिनी । 'वाधिः पुंसि समाधेश्च भेदे पिप्पल

दगुणः । कोटिः । हेलिः । बोधिः । नन्दिः । कलिः । ५५८ हृपिपिरुहिवतिविदिच्छिदि-
कीर्तिभ्यश्च । 'हरिविष्णावहाविन्द्रे भेके सिंहे ह्ये रवौ । चन्द्रे कीले प्लवङ्गे च यमे वाते
च कीर्तितः ।' पेपिर्वञ्चम् । रोहिर्वन्ती । वतिः । वेदिः । छेदिश्छेत्ता । कीर्तिः । ५५९ इगु-
पधात्किन् । कृपिः । ऋपिः । शुचिः । लिपिः । बाहुलकादत्वे लिपिः । तूल निष्कर्षे । तूलिः ।
तूली कूचिका । ५६० भ्रमेः संप्रसारणं च । भूमिर्वातः बाहुलकाद् भ्रमिः । ५६१ कृमि-

डित्वात्कथं गुण इत्यत्राह—बाहुलकादिति । हृपिपिरुहिवृति । हृप् हरणे, पिप्लु
संचूर्णने, रुह बीजजन्मनि, वृत्तु वर्तने, विद ज्ञाने, छिदिर द्वैधीकरणे, कृत संशब्दने, एभ्य
इन्द्रत्यय इत्यर्थः । पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे इदं वचनम्, अच इः, इगुपधादिति कप्रत्ययः, एतदुभय-
वाचनार्थम् । हरिरिति । इनि गुणः । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिपु । शुकाहिक-
पिमेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिपु' इत्यमरः । अत्र च इः प्राप्तः । पेपिरिति । इगुपधात्कः प्राप्तः ।
इगुपधात्किन् । इन्नित्यनुवर्तते । अन्येभ्योऽपि इगुपवेभ्यो घातुभ्य इन्द्रत्ययः
स्यात्, स च किदित्यर्थः । पूर्वसूत्रे पिपादीनां ग्रहणं कित्वाभावायम् । अत
एव पेपिरिति गुणः सिध्यति । कृपिरिति । कित्वात्र गुणः । कृप विलेखने घातुः ।
भ्रमेः संप्रसारणं च । भ्रमु अनवस्थाने, अस्मादिन् स्यात्, स च कित्संप्रसारणं
चेत्यर्थः । भूमिरिति । कित्वात्र गुणः । ननु कथं भ्रमिरित्यत आह—बाहुलका-

पादपे' इति च । 'नन्दिद्यूताङ्ग आनन्दे स्त्री नन्दिदेश्वरे पुमान्' इति च । इह इन्नित्येव
सूत्रम् । सर्वंघातुभ्य इति तु प्रतिज्ञं व्यर्थं च । एवं 'सर्वंघातुभ्यः ष्टुन्' इत्यादावपि बोध्य-
मित्पाहुः । अतएव दशपाद्यां ष्टुन्नित्येव पठितमिति दिक् । हृपिपि । हृप् हरणे, पिप्लु
संचूर्णने, रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भवे च, वृत्तु वर्तने । वतिर्दोषोपकरणम् । विद सत्तायाम् ।
विद्यते पुण्यमस्यामिनि वेदिः, 'वेदिः परिष्कृता भूमिः' । द्विदिर द्वैधीकरणे, कृत संशब्दने,
हरतेः कीर्तयतेश्च 'अच इः' इति प्राप्ते इतरेषां तु 'इगुपधात्-' इति कप्रत्यये प्राप्ते वचन-
मिदम् । 'यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिपु । शुकाहिकपिमेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिपु'
इत्यमरः । 'हरिश्चन्द्रार्कवाताश्वशुकभेकयमाहिपु । कपौ सिंहे हरेऽञ्जौ शक्रे लोकान्तरे
पुमान् । वाच्यवत्पिङ्गहरितोः' इति मेदिनी । 'वतिर्भोजनिर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रा-
नुलेपनी दीपदशादीपेषु योपिति' इति मेदिनी । 'वेदिः स्यान्मण्डले पुमान् । त्रियामङ्गुलि-
मुद्रायां स्यात्परिष्कृतभूतले' इति च । 'कीर्तिः प्रसादयशसोचित्तारे कर्दमेऽपि च' इति
विश्वः । इगुपधात् । कृप विलेखने, ऋपो गतौ, शुच शोके, लिप उपदेहे, इत्यादेरिगुप-
धाद्धातोर्निस्पात्त च कित् । केचित्तु इगुपधात्किरिति पठित्वा इणोऽभवादः किप्रत्यय
इति व्याचष्टुः । तन्न । प्रत्ययस्वरेण ऋष्यादीनामन्तोदात्ततापत्तेः । न चेष्टापत्तिः,
'अग्निः पूर्वभिर्ऋषिभिः' 'ऋषिविप्रः काव्येन' 'शुचिविप्रः शुचिः कविः' इत्यादौ
ऋषिशुचिविप्रभृतीनामाद्युदात्तत्वदर्शनात् । न चैवम् 'अस्मैमां दीव्यः इपिमिरकृपस्व'
इत्यादौ कृपिषावस्यान्तोदात्तता न सिद्ध्येदिति वाच्यम् । 'इक्कृष्यादिभ्यः' इतोक्त्त-

तमिशतित्स्तम्भामत इच्च । क्रिमिः । संप्रसारणानुवृत्तेः कृमिरपि । तिमिमन्त्यमेदः । 'चि-
तिमचककुञ्जयोः' । स्तिग्निः समुद्रः । ५६२ मनेरुच्च । मुनिः । ५६३ वर्णैर्वलिश्चा-
हिरण्ये । वणिः सौत्रः । अत्य वलिदेशः । 'करोपहारयोः पुंति वलिः प्राण्यङ्गके त्रियान्'
वक्ष्योरैक्याद् वलिः । हिरण्ये तु वणिः सुवर्णम् । ५६४ वसिषपियजिराजिब्रजिसदिह-
निवाशिवादिवारिस्य इब् । वासिश्छेदनवस्तुनि । वापिः । वापी । वाजिवंष्टा । राजिः । राजी ।

दिति । क्रमितमिशतित्स्तम्भामत इच्च । क्रमुपादविलेपे, तमु काङ्क्षायाम्, घतिः
स्तम्भश्च सौत्रः, अन्य इत्यात्स च कित् । एपामकारस्य इकारादेशश्च । क्रिमिरिति । अत
इत्वे रूपम् । कृमिरित्यर्थमाह संप्रसारणमित्यनुवृत्तेरिति । संप्रसारणेत्वे च पययिण
भवतः, संप्रसारणपक्षे, इत्वस्य फलाभावात् संप्रसारणाच्चेति पूर्वस्त्वे विशेषानावात् ।
मनेरुच्च । मन जाने, अस्मादिभ्यस्यः अकारस्य उकारश्चेत्यर्थः । मुनिरिति । कित्वात्
गुणः । 'वार्ययो मुनिः' इत्यमरः । वर्णैर्वलिश्चाहिरण्ये । वर्णवातांर्वातुपाठेऽदर्शनादह-
वर्णिः सौत्र इति । अस्मादिन् स्याद् अहिरण्येऽभिषेये वलिदेशश्चेत्यर्थः । वसिषपियजि-
राजि । वस निवासे, डुक्प् वीजसन्ताने, यज देवपूजादौ, राज् दीप्तौ, ब्रज गतौ, पदलृ विश-
रणादौ, हन हिंसागत्योः, वाश्च शब्दे, वद वक्तायां वाचि ण्यन्तः, वृश् वरणे ण्यन्तः, अन्य

त्यये सत्यन्तोदात्तत्वसिद्धेः । ऋषिर्वेदे वसिष्ठादौ दीवितो च पुनानयम्' इति मेदिनी । 'शुवि-
र्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वापाडे शुद्धमन्त्रिणि' इति च । भ्रमेः । त्रमु अववस्थानेऽस्मादित्यात् स
च कित् संप्रसारणं च । 'भूमि चिद्यया वसवः पुपन्ति' इति मन्त्रे भूमि भरगशीलं दक्षिं
जनमिति वेदभाष्यम् । क्रमि । क्रमु पादविलेपे, तमु काङ्क्षायाम्, शतिस्तम्भौ सौत्रौ, अन्य
इत्यात्स च कित् । एपामत इकारादेशश्च । क्रमिः छुद्रजन्तुः । 'कृमिर्ना क्रिमिवत्कीटे
लाजायां क्रिमिले खरे' इति विश्वमेदिन्यौ । 'पारतं पारदं वात्सो वासरः क्रिमिवत्कृमिः' इति
द्विरूपकोशः । तिमिरिति । 'अस्ति मत्स्यस्तिमिर्नाम तथा वास्ति तिमिगिलः । तिमिगिल-
गिलाऽप्यस्ति तद्गिलोऽप्यस्ति लक्ष्मण' इति रामायणे सप्तमे काण्डे रामवाक्यम् । केचित्तु 'तद्-
गिलोऽप्यस्ति राधव' इति पठित्वा राधवं प्रति लक्ष्मणवाक्यमित्याहुः । 'शितिः कृष्णे सिदे
नूर्जे' इति विश्वः । 'शितिर्भूर्जे ना चित्तमितयोर्लि' इति मेदिनी । मनेः । मन जाने अस्मा
दित्यात्स च किद् अकारस्योकारादेशश्च स्यात् । मन्यते जानातीति मुनिः । 'मुनिः पुनान्व-
सिष्ठादौ वज्रसेनतरौ जिने' इति मेदिनी । वर्णेः । अस्मादित्यात्स च कित् । गृहशाल्यमेदे =
जठरावयवेऽपि च' इति मेदिनी । वसि । वस निवासे, डुक्प् वीजसन्ताने, यज देवपूजादौ, राज्
दीप्तौ, ब्रज गतौ, पदलृ विशरणादौ, हन हिंसागत्योः, वाश्च शब्दे, वद वक्तायां वाचि ण्यन्तः
वृश् वरणे ण्यन्तः । वासिरिति दन्त्यसकारवान् । नूत्रेऽष्टमस्तु तालव्यसकारवान् । द्वयनपि छेदन-
साधने प्रयुज्यते । वास्यादीनामिव करणानां कर्तव्यायाम्त्वनियमादिति वैशेषिकाः । वास्यर्थे

वाजिर्वातालिः । सादिः सारथिः । निघातिर्लोहघातिनी । वाशिरग्निः वार्धिविद्वान् । वारिर्गज-
वन्वनी । जले तु ह्योवम् । बाहुलकाद्वारिः पथिकसंहतौ । ५६५ नहो भश्च । नाभिः
स्यात्त्रिये पुंसि । प्राण्यङ्गे तु त्रियाम् । पुंस्यपीति केचित् । ५६६ कृपेर्वृद्धिश्छन्दसि ।
कार्पिः । ५६७ श्रः शकुनौ । शारिः शारिका । ५६८ कृञ् उदीचां कारुपु । कारिः
शिल्पी । ५६९ जनिघसिभ्यामिण् । जनिर्जननम् । घासिर्मध्यममिश्र । ५७० अज्य-
तिभ्यां च । वाजिः संग्रामः । आतिः पक्षी । ५७१ पादे च । पदाजिः । पदातिः ।

इलप्रत्यय इत्यर्थः । वाशिरिति । इलो वित्त्वादुपधावृद्धिः । शेषं स्पष्टम् । नहो भश्च ।
णह वन्वने, अस्मादिभ्यु स्यात् हकारस्य भकारश्च । नाभिरिति रूपम् । कृपेर्वृद्धिश्छन्दसि ।
कृप विलेखने इत्यस्मादिभ्यु वृद्धिश्चेत्यर्थः । कार्पिरिति । ऋकारस्य आर् वृद्धिः । लोके तु
इण्युपधात्किदित्यनेन इति कृपिरित्येव । श्रः शकुनौ । शृ हिंसायामस्माच्छकुनौ वाच्ये इन्
स्यात् । शारिरिति । इलो वित्त्वाद वृद्धिः । कृञ् उदीचां कारुपु । उ कृन्
करणे, अस्मात्कारुपु शिल्पिषु वाच्येषु इन् स्यात् । कारिः । जनिघसिभ्या-
मिण् । जनी प्रादुर्भवे, घस्त् भक्षणे आभ्यामिण् । जनिरिति । जनिवध्योश्चेति
निषेधः । अज्यतिभ्यां च । अज गतिजेषणयोः, अत सातत्यगमने, आभ्या-
मिण् स्यात् । आजिरिति । इण्युपधावृद्धिः । वीभावस्तु बाहुलकान्न । 'समे क्षमांशे
रणेऽप्याजिः' इत्यमरः । पादे च । पादशब्दे उपपदे अज अत आभ्यां इण्

मित्यत्र 'स्कोः-' इति सलोपः प्राप्नोतीति भाष्यम् । वापिरुदकाधारः । वापी प्रतिष्ठा ।
'राजिः स्त्री पङ्क्तिरेखयोः' इति मेदिनी । इह वादीति ण्यन्तनिर्देशेऽपि बाहुलकादण्यन्तादपि
इन्, तथा च भूवादिसूत्रे वदन्तीति वादयो वाचका इति न्यासकारादयः । 'वारिः स्मृता
सरस्वत्यां वारि ह्यीवेरनीरयोः । वारी घटीभवन्वन्योः' इति विश्वः । हून् हरणेऽस्मादिभ्यु ।
'हारिः पथिकसन्तानधृतादिभङ्गयोः त्रियाम्' इति मेदिनी । नहः । णह वन्वनेऽस्मादिभ्यु
स्यात् । मथान्तदेशः । त्रियामिति । लिङ्गानुशासने त्रियामित्यधिकारे 'नाभिरलत्रिये'
इति सूत्रितत्वादिति भावः । पुंस्यपीति । तथा च मेदिनी । 'नाभिर्पुंस्यनृपे चक्रमध्यत्रि-
ययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्त्रियां कस्तूरिकामदे' इति । भारविश्च पुंसि प्रायुक्तं,
'समुच्छ्वसत्यङ्गजकोशकोमलैरुपाहितश्रीण्युपनीविनाभिभिः' इति । कृपेः । कृप विलेखनेऽ-
स्मादिभ्यु वृद्धिश्च । 'इको गुणवृद्धौ' इतीकः स्याने एव वृद्धिरित्युत्तरहरति कार्पिरिति ।
भापायां तु कृपिरित्येव । श्रः । शृ हिंसायामस्माच्छकुनौ वाच्ये इन् स्यात् । शारिर्लोप-
करणे त्रियां शकुनिकान्तरे । युद्धार्थगजपर्याणे व्यवहारान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । कर्पि-
लिकादित्वात्त्वम् । 'शारिस्तु कलमादौ च गन्धमार्जारके पुमान्' इति मेदिनी ।
कृञ् इति करोतेरित्यादुदीचां मते कारुपु वाच्येषु । 'कारिः त्रियां क्रियायां स्यादा-
च्यलिङ्गस्तु शिल्पिर्नि' इति मेदिनी । जनि । जनी प्रादुर्भवे, घस्त् वदने, आभ्यामिण्
'जनिवध्योश्च' इति वृद्धिप्रतिषेधः । जनिरिति छोलिङ्गम् । 'कृदिकारात्-'

५७२ अशिपणाग्यो रुढायलुक् च । अशेरुद् । राशिः पुञः । पणायतेरायलुक् । पाणिः
करः । ५७३ वातेडिञ्च । विः पञो । व्रिया वीत्यपि । ५७४ प्रे हरतेः कूपे । प्रहिः कूपः ।
५७५ नौव्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्घः । व्येञ् इण् स्यादयलोपश्च नदीर्घः । नीविः नीवीः ।
चलप्रत्ययौ मूलघने च । ५७६ समाने ख्यः स चोदात्तः । समानशब्दे उपपदे ह्या इत्यस्मादिण्

स्यादित्यर्थः । पदाजिरिति । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पदादेशः । अशि-
पणाग्योः । अशू व्याप्तौ, पण व्यवहारे, वायप्रत्ययान्तः, अशिश्व पणादिश्च तयोरिति
विग्रहः । आभ्यामिण् स्यात् । अनयोर्व्याक्रमं रुढागम वायप्रत्ययलुक् एतौ स्याताम् ।
राशिरिति । रुढागमे उपवावृद्धौ च रूपम् । पाणिरिति । इणि वायप्रत्ययस्य लुकि ज्ञत
उपवाया वृद्धौ रूपम् । वातेडिञ्च । वा गतिगन्वनयोः, अस्मादिण् स्यात्, स च डित्,
डित्वाट्टिलोपः, तदाह विरिति । 'नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्त्रयः' इत्यमरः ।
व्रियामिति । 'हृदिकारादक्तिन' इति डीप् । प्रे हरतेः कूपे । प्रपूर्वाद् ह्रस्व हरणे इत्य-
स्मादिण् स्यात्, स च डित् इदित्यर्थः । तदाह- प्रहिरिति । डित्वाट्टिलोपः । 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः
कूपः' इत्यमरः । नौ व्यो यलोपः । नाबुपपदे व्येञ् संवरणे इत्यस्मादिण् स्यात्, स च डित्,
वानुपकारस्य लोपः उपसर्गकारस्य दीर्घश्चेत्यर्थः । नीविरिति । व्येञ्घातोरणि डित्वाट्टि-
लोपे घानुपकारस्य लोपे नदीर्घश्च रूपम् । लोकोदीवन्नद्व्येऽपि नीवी परिपणेऽपि च इत्यमरः ।
परिपणं मूलघनम्, तदाह-चलप्रत्ययौ मूलघने चेति । समाने ख्यः । समानशब्दे उपपदे
ह्या प्रकयन इत्यस्माद् इण् स्यात् । स चोदात्त इत्यत्र सः च उदात्त इति छेदः । एवं च स च
इण् हित्स्याद्यलोपश्च । समानस्य तूदात्तः, स इत्यादेशश्चेत्यर्थः । समानशब्दस्य सादेशे ज्ञतेति

इति पक्षे डीप् । 'जनो सोमन्तिनीवध्वोस्तत्तावौपवीमिदि' इति मेदिनी । अज्य । अज
गतिभेदपणयोः, ज्ञत सातत्यगमने । बाहुलकादनेर्वौभावो न । पादे च । पादोपपदे
'अज्यतिभ्यामिण्' । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' इति पदादेशः । पदाजिः पादचारी ।
'पदातिपत्तिपदगपादातिक्रमपदाजयः । पदश्च पदिकश्च' इत्यमरः । अशिपणाग्योः—।
अशिश्व पणादिश्चाशिनगायी, तयोरिति विग्रहः । अशू व्याप्तौ, पण व्यवहारे वायप्रत्ययान्तः
आभ्यामिण् स्यादनयोर्व्याक्रमं रुढायप्रत्ययलुक् च भवतः । 'राशिर्मेपादिपुञ्जयोः' इति,
मेदिनी । वातेः । वा गतिगन्वनयोस्मादिण् स्यात् । डित्वाट्टिलोपः । प्रे हर । प्रपूर्वाद्धरतेः
कूपे वाच्चे इण् । 'पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा' इत्यमरः । नौव्यो । व्येञ्
संवरणे । 'लोकोदीवन्नद्व्येऽपि नीवी परिपणेऽपि च' इत्यमरः । परिपणो मूलघनम् । समाने ।
ह्या प्रकयने । इण् स्यादिति । यत्तूज्ज्वलदत्तेनोक्तमिन् स्यात्स चोदात्त इति । तत्र । संनिहि-
तेन 'जनिवसिभ्यामिण्' इत्यनेन 'वसिषपियजि—' इत्यादिना विहितस्येनो विच्छिन्नत्वात् ।
यद्यपि तेनैव 'नौ व्यः' इति पूर्वसूत्रे उक्तमिवानुवर्तते न त्विण् । उत्तरसूत्रे उदात्तवचनाज्जा-
पकादिति । तदपि न । स चोदात्त इति हि नायं वातोः परत्र विहितं प्रत्ययं निर्देष्टुं

स्यात्, स च डिच्च यलोपश्च । समानस्य तूदात्तः स इत्यादेशश्च । समानं
ख्यायते जनैरिति सखा । ५७७ आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । इण् स्यात्स च
डित् आङो ह्रस्वश्च । स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः । सर्पे वृत्रासुरेऽप्यहिः ।
५७८ अच इः । रविः । पविः । तरिः । कविः । अरिः । अलिः । ५७९ खनिकप्यज्य-
सिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च । खनिः । कपिहस्तः । अजिः । असिः ।

रूपम् । आङि श्रिहनिभ्यां ह्रस्वश्च । आङि उपपदे श्रिब् सेवायाम्, हन हिंसागत्योः,
आभ्यामिण् स्यात्, स च डित्, आङो ह्रस्वश्चेत्यर्थः । अश्रिः । अहिः । अत्रामरोक्तिमाह
स्त्रिय इत्यादिना । अच इः । घातोऽरित्यस्य विरोपणात्तदन्तर्विविः । अजन्ताद्धातोऽरिप्रत्यय
इत्यर्थः । रविरिति । ६ शब्दे अस्मादिप्रत्ययः । डिदित्यनुवर्तनाद् न टिलोपः । पविरिति ।
पूङ् पवने । खनिकप्यज्यसिवसि । खनु अवदारणे, कप हिंसायाम्, अज गतिक्षेपणयोः, अनु
क्षेपणे, वस आच्छादने, वन पण संभक्तौ, वन शब्दे, ग्रन्थ वन्धने, चल कम्पने, एभ्य इप्रत्ययः

तच्छब्दः, किंतु समानशब्दस्य स्याने त्रिवोयमानमादेशं निर्देष्टुं शब्दस्वरूपपरः । तथा च
कथं ज्ञापकता स्यात् । यदपि स इण् उदात्त इति व्याख्याय सभाव इति प्रक्रियास्मरणमात्रं
कृतं तदपि न । सभावविवायकस्याभावात् । यदपि स्वरमञ्जरीकारादिभिरुक्तं 'समानस्य
च्छदसि' इति सूत्रेण सभाव इति तदपि न, लोके सखिशब्दस्यासाधुत्वापत्तेः । अपि च
'सखा सखायमत्रवीत्' 'सखा सख्ये अपचन्' 'सखायस्त्वा ववृमहे' । 'सखा सखिम्य ईड्यः'
इत्यादिमन्त्रेषु सर्वत्र सखिशब्द आधुदात्त एवेति निर्विवादम् । एवं च इणुदात्त इत्युज्ज्वलदत्ता-
दिव्याख्यानं वेदवार्ताभिज्ञत्वप्रयुक्तमेवेति दिक् । आङि । श्रिब्-सेवायाम्, हन हिंसागत्योः ।
अमरोक्तिमाह-स्त्रिय इति । एवं च 'सुप्रातसुश्व-' इति सूत्रे चतुरश्रेति तालव्यपाठः
संगच्छत एव तत्सूत्रे केषांचिदन्त्यपाठस्तु एतत्सूत्रापर्यालोचनामूलक एवेत्यवधेयम् । नन्वेवं
चतुरश्रमिति दन्त्यप्रयोगस्य कथं निर्वह इति चेदत्राहुः—अकारान्तेन दन्त्यगभिणाक्षशब्देन
विग्रहे तत्प्रयोगः सावीयान् । न च तादृशे शब्दे विप्रतिपत्तव्यम् । 'अक्षः कोणे कवे पुंसि
क्लीवमध्रुणि शोणिते' इति मेदिनीकोशादिनि । 'अहिवृत्रासुरे सर्पे' इति मेदिनी । अच इः ।
अजन्ताद्धातोऽरिः स्यात् । ६ शब्दे पूङ् पवने, पविर्वज्रम् । तू प्लवनतरणयोः, तरिर्वत्रा-
दिस्थापनभाण्डम् । 'स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः' इत्यमरः । कु शब्दे । 'कविर्वाल्मीकिगुरुयोः ।
सूरौ काव्यकरे पुंसि स्यात्खलोने तु योपिति' इति मेदिनी । अज गतौ, अरिः शत्रुः । कपिलका-
दित्वाट्टैकल्पिकं लत्वम् । अलिर्भ्रमरः । खनिः । खनु अवदारणे । कप सर्पोत
दण्डके हिंसार्थकः । अज गतिक्षेपणयोः, अनु क्षेपणे, वस आच्छादने, वन पण
संभक्तौ, वनु याचने, पणु दाने, वन शब्दे, ग्रन्थ वन्धने उभौ चुरादी, चल
कम्पने, एभ्य इः स्यात् । 'खनिः स्त्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । ण्यन्ताद् 'अच
इः' इति इप्रत्यये खानिरपि । 'खनिरेव भता खानिः' इति द्विगुणयोगः । 'ण्यन्त्यस्तु
अन्त्यिपणं ना वन्वे लभेदपर्वणोः' इति मेदिनी । 'ग्रन्थिर्ना पर्वारूपी' इत्यमरः ।

वसिर्वस्त्रम् । वनिग्निः । सनिर्मक्तिर्दानं च । ध्वनिः । ग्रन्थिः । चलिः पशुः । ५८०
 वृतेश्छन्दसि । वर्तिः । ५८१ भुजेः किच्च । भुजिः । ५८२ कृगृशृपृकुटिभिदिद्धिदिम्यश्च ।
 इः कित्स्यात् । किरिर्वराहः । गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः । गिरिणा काणः गिरिकाणः । गिरिः
 शलभो हन्ता च । पुरिर्नगरं राजा नदी च । कुटिः शाला शरीरं च । भिदिर्वज्रम् ।
 छिदिः परशुः । ५८३ कुडिकम्योर्नलोपश्च । कुडि दाहे । कुडिर्देहः । कपिः ।
 सर्वधातुभ्यो मनिन् । ५८४ क्रियत इति कर्म । चर्म । भस्म । जन्म । शर्म ।

स्यात् । 'खनिः क्रियामाकरः स्यात्' इत्यमरः । अजिरिति । बाहुलकाद्वीभावामावः ।
 वृतेश्छन्दसि । वृनु वर्तने अस्मादिः स्यात् । वर्तिरिति । लघूपवगुणः । भुजेः किच्च ।
 भुज पालनाभ्यवहारणयोः, अस्मादिः कित्स्यात् । छन्दसि क्वचिन्नोक्तेऽपि प्रयुज्यते ।
 कृगृशृपृकुटि । कृ विक्षेपे, गृ निगरणे, शृ हिंसायाम्, पृ पालनपूरणयोः, कुट कौटिल्ये,
 भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, एभ्य इप्रत्ययः स्यात्, स च कित्प्रत्ययः । अजिरिति ।
 ऋत इदिति इत्त्वम्, रपरत्वम् । 'वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः कटिः' इत्यमरः ।
 गिरिरिति । 'अद्रिगोत्रगिरिप्रावा' इत्यमरः । पुरिरिति । उदाहृत्यपूर्वस्य इत्युत्त्वम् ।
 कुडिकम्योर्नलोपश्च । कुडि दाहे, कपि चलने, आभ्याम् इः कित्स्यात् । वातो नलापश्चे-
 त्यर्थः । प्रत्ययस्य कित्त्वेऽपीदित्त्वान्न नलोपप्राप्तिः, अतस्तद्विवानम् । कुडिरिति । कित्त्वान्न
 लघूपवगुणः । कपिरिति । 'कपिप्लवङ्गप्लवगशाखाभृगवलामुखाः' इत्यमरः ।
 सर्वधातुभ्यो मनिन् । सर्वेभ्योऽपि धातुभ्यो मनिन्स्यात् । कर्मेति । इड् कृब्
 करणे, अस्मान्ननिनि गुणः । चर्मेति । चर गतौ । सुत्रामेति । त्रैङ् पालने

वनिरग्निरिति । वनु याचने इत्यस्मादिप्रत्यये वानर्याच्चा इत्याहुः । चलिः पशुरिति ।
 चरिम्यश्चेति पाठान्तरम् । चर गतौ, चरतिर्भक्षणोऽपि । चरिः पशुः । वृतः । वृनु
 वर्तनेऽस्मादिः स्यात् । बाहुलकात्त्रोक्तेऽपि 'साज्यं च वर्तिसंयुक्तम्' इति प्रयोगः । 'वर्तिर्भक्ष-
 निर्माणे नयनाञ्जनलेखयोः । गात्रानुलेपनीदीपदशादीपेषु योषिति' इति मेदिनी । भुजेः ।
 भुज पालनाभ्यवहारयोरस्मादिः स्यात्स च कित् । भुजिरग्निः । कृगृशृ । कृ विक्षेपे, गृ
 निगरणे, शृ हिंसायाम्, पृ पालनपूरणयोः, कुट कौटिल्ये, भिदिर् विदारणे, छिदिर्
 द्वैधीकरणे । 'वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः कटिः' इत्यमरः । 'इपवज्ञा-
 प्रीकिरः' इति कप्रत्यये किर इत्यकारान्तोऽपि । 'त्वचि त्वचः किरोऽपि स्यात् किरौ
 प्रोक्तः पयः पयि' इति द्विष्टकोपः । 'गिरिर्ना नेत्रवर्त्मनि । अद्रौ गिरिजके यापिगदीर्णौ
 पूज्ये पुनत्रिपु' इति मेदिनी । कुटिरिति । डोपि तु कुटी । 'कुटीशमीगुडाम्यो रः' कुटीरः ।
 'कुटिः कौटे पुमानन्नो घटे लोपुंसयोगेह । कुटी स्यात्कुम्भदास्यां च सुरायां चित्रगुच्छके'
 इति मेदिनी । कुडि । कुडि दाहे, कपि चलने, आभ्यामिः कित्स्याद्वातोर्नलोपश्च । 'कपिर्ना
 सिंहके शाखामृगे च मधुसूक्ते' इति च । सर्वधातुभ्यः । इड् कृब् करणे, चर
 गतौ, चरतिर्भक्षणोऽपि, जन जनने, भञ्ज भस्तेनदीप्त्याः, शृ हिंसायाम्, शर्म सुखे,
 क्षा गतिनिवृत्तौ, छद् अपवारणे चुरादिः, त्रैङ् पालने । सुष्ठु श्रयते इति सुत्रामा

स्याम बलम् । इस्मन्निति ह्रस्वः । छत्र । सुत्रामा । ५८५ वृहेर्नोऽञ्च । नकारस्याकारः ।
 'ब्रह्म तत्त्वं तपो वेदो ब्रह्मा विप्रः प्रजापतिः' । ५८६ अशिशकिभ्यां छन्दसि । अश्मा ।
 शक्मा । ५८७ हृभृष्टृस्तृशभ्य इमनिच् । हरिमा कालः । भरिमा कुटुम्बम् । धरिमा
 रूपम् । सरिमा वायुः । स्तरिमा तल्पम् । शरिमा प्रसवः । ५८८ जनिमृङ्भ्यामिमनिन् ।
 जनिमा जन्म । मरिमा मृत्युः । ५८९ वेवः सर्वत्र । छन्दसि भाषायां चेत्यर्थः । वेमा तन्नुवाय-
 दण्डः । अर्वर्चादिः । सामनो वेमनो इति वृत्तिः । ५९० नामन्सीमन्व्योमन्रोमन्लो-
 मन्पाप्मन्धामन् । सप्त अमी निपात्यन्ते । म्नायतेजनेनेति नाम । सिनोतेर्दीर्घः । सीमा सीमानो

सुष्ठु त्रायत इति सुत्रामा । वृहेर्नोऽञ्च । वृहेः नः अत् इति च्छेदः । वृहि वृद्धौ अस्मान्मनिन्
 नुमा निष्पन्नस्य नकारस्याकारश्चेत्यर्थः । नकारस्याकारे ऋकारस्य यणादेशः । अमरकोशमाह—
 ब्रह्म तत्त्वं तपो वेद इति । अशिशकिभ्यां छन्दसि । अशू व्याप्ती, शक्नु शक्तौ,
 आभ्यां मनिन्त्यादित्यर्थः । अश्मेति । 'पापाणप्रन्तरगावोपलाश्मानः शिला दृपत्' इत्यमरः ।
 हृभृष्टृ । ह्र् हरणे, डु भृष् धारणपोषणयोः, घृ धारणे, छ गतौ, स्तृब् आच्छादने, शृ
 हिंसायाम्, एभ्य इमनिच्प्रत्यय इत्यर्थः । हरिमेति । इमनिच् इचावितौ, वातोर्गुणः ।
 जनिमृङ्भ्यामिमनिन् । जन जनने, मृङ् प्राणत्यागे आभ्यामिमनिन्त्यात् नित्त्वरो विशेषः ।
 वेवः सर्वत्र । वेव् तन्नुसन्ताने अस्मादिमनिन्प्रत्ययः छन्दसि लोके च भवतीत्यर्थः । वेमेति ।
 'पुंसि वेमा वायदण्डः' इत्यमरः । नामन्समिन्व्योमन् । निपात्यन्त इति । मनिन्नता इति
 शेषः । निपातप्रकारमेवाह म्नायत इति । म्ना अभ्यास इत्यस्मान्मनिनि धातोर्भावात् निपा-
 त्यते । अथवा आदेर्मकारस्य लोपो निपात्यत इत्यर्थः । सिनोतेरिति । पिब् वन्धने, अस्मान्म-

इन्द्रः । 'कर्मव्याप्ये क्रियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्' इति रुद्रः । 'चर्म वृत्तौ च फलके' इति
 मेदिनी । वृहं । वृहि वृद्धावस्मान्मनिन्नुमो नकारस्याकारे ऋकारस्य यणादेशः । 'ब्रह्म तत्त्वं
 तपो वेदे न द्वयोः पुंसि वेवसि । ऋत्विग्योगभिदोविप्रे' इति मेदिनी । अशि । अशू व्याप्ती
 संघाते च, शक्नु शक्तौ, शक्मा इन्द्रः । छन्दसोत्यस्य शकिना संवन्धो न त्वशिना । अनएव
 'अश्मानमारोपयतः स्मरारः' इति प्रयोगः । हृभृ । 'ह्र् हरणे, डुभृष् धारणपोषणयोः, घृ
 धारणे, छ गतौ, स्तृब् आच्छादने, शृ हिंसायाम् । शरिमेति । एतच्चोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् ।
 दशपाद्यां तु शृणातिर्न पठ्यते तत्स्थाने लघानुं प्रणिप्य प्रत्ययं च दीर्घादि नितं च कृत्वा,
 स्तृष्टभ्यामीमनिनि पठ्यते, छन्दोग्रहणं चानुवर्तितम् । युक्तं चैतन् । 'गिष्टां नो भरीमनिः ।'
 'वातस्य सगं अवत्सरोमणि' । 'स्तोषं वहिः मुष्टरीमा जुपाणा' । 'दस्यामतिर्मा
 अदिद्युत्सवीमनि हिरण्यपाणिः' इत्यादिमन्त्राणां तदन्वाप्यस्य चानुगुणत्वान् ।
 उक्तप्रयोगाणां भाषायामदर्शनेन छन्दोज्ज्वलदत्तरीत्योक्तम् । अतएव विलः सर्वत्रे' नि
 सूत्रे सर्वत्रग्रहणं करिष्यति । जनि । जन जनने, मृङ् प्राणत्यागे । वेवः । वेव्
 तन्नुसन्ताने । निपात्यन्त इति । मनिन्नता इति शेषः । म्ना अभ्यासे । मन्त्राणां

सोमानः । पक्षे डाप् सीमे सोमाः । व्येबोऽप्रत्यस्योत्वं गुणः । व्योम । रौतेः रोम । लोम ।
 पाप्मा पापम् । वाम परिमाणं तेजश्च । ५६१ मिथुने मनिः । उपसर्गक्रियासंबन्धो मिथुनम् ।
 न तु लोपुंसौ । स्वराद्येमिदम् । सुशर्मा । ५६२ सातिभ्यां मनिन्मनिणौ । स्यतीति साम ।
 सामनो । आत्मा । ५६३ हनिमशिभ्यां सिकन् । हंसिका हंसयोपिति । मक्षिका । ५६४
 कोररन् । कवरः । ५९५ गिर उडच् । गरुडः । ५६६ इन्द्रेः कर्मिर्नलोपश्च । इदम् ।

निनि वातोर्दीर्घो निपात्यत इत्यर्थः । पन्ने डाविति । डाबुभान्यामन्यतरस्यामित्यनेन । व्येब
 इति । 'व्येब् संवरणे' अस्मान्मनिनि एकारस्योत्वं निपातनात् । 'व्योम पुष्करमम्बरम्'
 इत्यमरः । रौतेरिति । रु शब्दे । लोमेति । लूब् छेदने । पाप्मेति । पा पाते अस्मान्म-
 निनि पुगागमो निपात्यते । मिथुने मनिः । मिथुनशब्दायं व्याचष्टे उपसर्गक्रियासंबन्ध
 इति । स एवेह विवक्षित इति भावः । एवं च सोपसर्गाद्धातोर्मनिप्रत्यय इत्यर्थः । ननु
 सर्वधातुभ्यो मनिन्निति मनिनैव सिद्धे किमर्थं मनिप्रत्ययविविक्षेश इत्यत आह स्वराथ-
 मिति । नित्स्वरो मध्योदात्तः स्यादिति भावः । सातिभ्यां मनिन्मनिणौ । पो अन्त-
 कर्मणि, अत सातत्यगमने, आभ्यां ययाक्रमं मनिन् मनिण् एतौ स्त इत्यर्थः । सामेति । मनिनि
 'आदेचः—' इत्यात्वम् । आत्मेति । मनिणो णित्वादुपवावृद्धिः । हनिमशिभ्यां सिकन् ।
 हन् हिंसागत्योः, मश शब्दे, आभ्यां सिकनित्यर्थः । हंसिकेति । मक्षिकेति । शस्य ब्रश्चेति
 पत्वे, पढोरिति कत्वम्, पत्वं च । कोररन् । कु शब्दे अस्मादरन्प्रत्यय इत्यर्थः । कवर इति ।
 गुणः अवादेशः । गिर उडच् । गृ निगरणे, अस्मादुडच् स्यात् । 'गरुडान्गरुडस्ताक्ष्यः' इत्यमरः ।
 इन्द्रेः कर्मिर्नलोपश्च । इदि परमैश्वर्ये, अस्मात्कर्मिः स्यान्कारलोपश्चेत्यर्थः । इदमिति ।

नाभावो वा । नाम संज्ञा । पिब् वन्वने । 'सोनसोमे क्रियापुमे' इत्यमरः । व्येब् संवरणे, रु
 शब्दे, रोम गात्रकेशः । लूब् छेदने । लोमत एव । पा पाने पुगागमः । द्वयै चिन्तायाम् ।
 बाहुलकादन्येभ्योऽपि । यज्ञ पूजयाम् । 'क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च' इत्यमरः । पू प्रेरणे, सोमा
 चन्द्रः । दुषाब् वारणपोषणोः । 'वाम देहे गृहे रक्ष्मौ स्याने जन्मप्रभावयोः' इति मेदिनी ।
 मिथुने । शृ हिंसायाम्, लुप्ठु शृणाति इति सुशर्मा राजविशेषः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्त्वरेणा-
 न्तोदात्तं पदम् । मनिनि तु मध्योदात्तं स्यात् । साति । पोऽन्तकर्मणि, अत सातत्यगमने,
 आभ्यां ययासंबन्धमेतौ स्तः । स्यति दुःखयति दुरध्येयत्वात्साम । 'साम क्लीबमुनायस्य भेदे
 वेदान्तरेऽपि च' इति मेदिनी । 'आत्मा पुंसि स्वभावे स्यात्प्रयत्नमनसोरपि । धृतावपि मनो-
 पायां शरीरब्रह्मणोरपि' इति च । हनि । हन् हिंसागत्योः, मश शब्दे । रोपकृते च ।
 'मक्षिकामम्बराली स्यात्' इति हारावली । कोररन् । कु शब्दे । कवरः पाठकः । ववयो-
 रैक्यात्कवरो केशविन्यासः । 'जानपद—' इति ङीप् । अन्यत्र कवरा । गिरः ।
 गृ निगरणे । केचित्तु सूत्रमिदं परित्यज्य गरुटा इत्यत इति विगृह्य ङीङो उप्रत्यये
 प्रपोदरादित्वाद्गरुतस्तकारलोपे गरुडशब्दं क्लेशेन व्युत्पादयन्ति । इन्द्रेः । इदि पर-

५६७ कायतेडिमि । किम् । ५६८ सर्वधातुभ्यः पृन् । वत्त्रम् । वत्त्रम् । शत्रम् । इस्म-
न्निति ह्रस्वत्वम् । छादनाच्छत्रम् । ५६९ भ्रस्जिगमिनमिहनिविश्यशां वृद्धिश्च । भ्राष्ट्रः ।
गात्रं शकटम् । नात्रं स्तोत्रम् । हान्त्रं मरणम् । वैष्ट्रं पिष्टपम् । आप्द्रमाकाशम् । ६००
दिवेद्युच्च । द्यौत्रं ज्योतिः । ६०१ उपिखनिभ्यां कित् । उप्द्रः । खात्रं खनित्रं जला-
वारश्च । ६०१ सिविमुच्योष्टेरु च । सूत्रम् । मूत्रम् । ६०३ अमिचिमिदिशसिभ्यः

सर्वनामशब्दोऽयम् । कायतेडिमिः । कै शब्दे, अस्माड्डिमिप्रत्यय इत्यर्थः । डित्वाट्टिलोपः ।
अयमपि सर्वादिरेव । सर्वधातुभ्यः पृन् । सर्वेभ्योऽपि धातुभ्यः पृन्प्रत्यय इत्यर्थः । वत्त्र-
मिति । वस आच्छादने । छादनादिति । छद् अपवारणे ण्यन्तः । भ्रस्जिगमिनमि ।
भ्रस्ज पाक, गम्लृ गतौ, णम प्रह्वत्वे शब्दे च, हन हिंसागत्योः, विश प्रवेशने, अणू व्याप्तौ,
एभ्यः पृन् स्यात्, एषां वृद्धिश्च । भ्राष्ट्र इति । ब्रश्चेति पत्वम्, वृद्धिः । 'कलीवेऽम्बरीपं
भ्राष्ट्रो ना' इत्यमरः । दिवेद्युच्च । दिवु क्रोडादौ, अस्मात्पृन् स्यात्, धाताद्युदादेशो
वृद्धिश्च । द्यौत्रमिति रूपम् । उपिखनिभ्यां कित् । उप दाहे, खनु अवधारणे, आभ्यां
पृन् कित्स्यात् । उप्द्र इति । 'उप्द्र क्रमेऽकमयमहाङ्गाः' इत्यमरः । खात्रमिति । 'जन-
सनखना सन्धालोः' इत्यात्वम् । सिविमुच्योष्टेरु च । पिबु तन्नुसन्ताने, मुञ्चृ
मोक्षणे, आभ्यां पृन् कित्स्यात् । सूत्रमिति । सिक्धातोः पृन् च्छ्वारिति वस्य
ऊठि, उपवाया ऊकारे, सवर्णदीर्घे रूपम् । पृन्निति पृत्त्यसंपन्नस्य निर्देशः । पत्येत्त्वे

मैश्वर्ये । उज्ज्वलदत्तस्तु कमिन्निति नितं पपाठ, तच्चित्त्यम् । 'इदं त्यत्पात्रामन्द्रपानम्' ।
'इदं ते सोम्यं मधु' इत्यादौ नित्स्वराभावान् । दशपाद्यां तु 'इणो दमक्' इति सूत्रितम् ।
इदमिति सर्वनामशब्दोऽयं संनिहितपरामर्शो । कायतेः । कै गै शब्दे । प्रयोजनाभावादेव
मकारस्येत्संज्ञाविरहे सिद्धे डिमेरिकार उच्चारणार्थः । डकारस्तु टिलोपार्थः । दशपाद्यां तु
मान्तमेव डिमिति सूत्रितम् । कमिति सर्वनाम । सर्वधातुभ्यः । दशपाद्यां तु अर्वात्सर्वधा-
तुभ्यो भविष्यतीत्याशयेन पृन्नित्येव सूत्रितम् । अतएवाधिकं प्रतिज्ञमित्याहुः । वस निवासे,
असु क्षेपणे, शसु हिंसायाम्, छद् अपवारणे ण्यन्तः । 'वस्त्रं प्रहरणे चापे करवाले नपुंसकम्'
इति मेदिनी । पत्त्रं गतौ । 'पत्रं तु वाहने पर्णे स्यात् पत्रे शरपक्षिणोः' इति मेदिनी । पा
पाने । पात्रम् । पित्त्वान् डीप् 'पात्र्यमन्त्रे त्रिषु क्लीवं स्त्रुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरुद्यान्तरे
योग्ये' इति मेदिनी । दंश दशने 'स्रथ-' आदिना पत्वे पृत्त्वे पितां डीपोऽनित्यत्वाट्टाप् ।
दंष्ट्रा । भ्रस्जि । भ्रस्ज पाके, गम्लृ गतौ, णम प्रह्वत्वे शब्दे च, हन हिंसागत्योः, विश
प्रवेशने, अणू व्याप्तौ, एभ्यः पृन् स्यादेपां वृद्धिश्च । भ्राष्ट्र इति । संयागाट्टिलोपः ।
'व्रश्च-' इति पत्वे पृत्त्वम् । 'कलीवेऽम्बरीपं भ्राष्ट्रो ना' इत्यमरः । वैष्ट्रं पिष्टपम् ।
दिवेः । दिवु क्रोडादावस्मात् पृन् स्याद् द्युदादेशो वृद्धिश्च धातोः । उपि । उप
दाहे, खनु अवधारणे, आभ्यां पृन् कित्स्यात् । उप्द्रः क्रमेऽकमः । 'उप्द्रे क्रमेऽकम-
यमहाङ्गाः' इत्यमरः । सिवि । पिबु तन्नुसन्ताने, मुञ्चृ मोक्षणे, आभ्यां पृन्कि-

क्त्रः । आन्त्रम् । चित्रम् । मित्रम् । शक्रम् । ६०४ पुवो ह्रस्वश्च । पुत्रः ।
 ६०५ स्त्यायतेर्हृट् । स्त्री । ६०६ गुधृवीपचिवचियमिसदिच्दिन्यत्त्वः ।
 'गोत्रं स्त्यान्नामवंशयोः' । गोत्रा पृथिवी । घत्रं गृहम् । वेत्रम् । पक्त्रम् । वक्त्रम् ।
 यन्त्रम् । सत्त्रम् । क्षत्रम् । ६०७ हुयामाश्रुभसिभ्यत्त्वं । होत्रम् । यात्रा ।

त्रिनिति शिष्यते । मूत्रमिति । टेहृत्वे रूपम् । अमिचिमिदि । अम गत्यादिषु, चिब् चयने, मि मिदा स्नेहने, शसु हिंसायाम्, एभ्यः क्त्रप्रत्यय इत्यर्थः । आन्त्रमिति । अनु-
 नासिकस्य क्वीति दीर्घः शेषं स्पष्टम् । पुवो ह्रस्वश्च । पूव् पवने, अस्मात्त्रः स्यात्, घातो-
 ह्रस्वत्वं च । पुत्र इति । कित्वात्र गुणः । स्त्यायतेर्हृट् । स्तयै ण्वै शब्दसंज्ञातयोः
 अस्माद्धृट् स्यात् । स्त्रीति । द्वित्वाट्टिलोपः । 'लोपो व्योः-' इति यलोपः । द्वित्वान्दोषः ।
 'क्षी योपिदवला योपा नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यमरः । गुधृवीपचि । गुड् अव्यक्ते
 शब्दे, धृब् धारणे, वी गतिप्रजनादौ, ड्रुपचप् पाके, वच परिभाषणे, यम उपरमे, पद्लृ
 विशरणादौ, क्षदिः सौत्रः, एभ्यस्त्रप्रत्यय इत्यर्थः । गोत्रमिति । त्रे गुणः । 'अद्विगोत्रगिरि-
 आवा' 'सन्ततिगोत्रजनन' इति चामरः । सत्त्रमिति । 'सत्त्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने
 वनेऽपि च' इत्यमरः । हुयामा । हु दानादानयोः, या प्रापणे, मा माने, श्रु श्रवणे,
 भस भर्त्सनदीप्त्याः, एभ्यस्त्रप्रत्यय इत्यर्थः । 'नन्ना चर्नप्रसेविका' इत्यमरः ।

स्त्यात्-टेहकारादेशश्च । सूत्रिमूत्रिभ्यां कुरादिप्यन्ताभ्यामेरच् रूपसिद्धेराद्व्युदात्तार्थोर्नर्द
 सूत्रम् । न च घना तस्तिद्धिः, 'एरच्' इत्यस्य घनो वाकत्वात् । 'सूत्रं तु सूचनाग्रये सूत्र-
 तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । अमि । अम गतिशब्दसंभक्तिषु, चिब् चयने, मिमिदा स्नेहने,
 शसु हिंसायाम् । आन्त्रमिति । 'अनुनासिकस्य-' इति दीर्घः । 'श्रोणिलम्बिपुरुषान्त्रनेत्र-
 लाम्' इति कालिदासः । 'आलेख्याद्यर्थयोश्चित्रम्' इत्यमरः । 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः । नूयै
 पुंसि' इति मेदिनी । 'शस्त्रं लोहाद्ययोः क्लीवं क्षुरिकायां तु योपिति' इति च । प्रत्यय-
 स्वरेणैतज्जोदात्ताः । 'शुन आन्त्राणि पंचे' । 'चित्रं देवानाम् ।' 'मित्रं नयम्' 'शक्रस्य शक्र-
 मसि' इत्यादि । पुवः । पूव् पवनेऽस्मात्क्रः स्याद् घातोर्ह्रस्वत्वं च । पुनाति स्ववंशानिति
 पुंनामा नरकस्तस्मात् त्रायते इत्यर्थे 'घातोऽनुपसर्गे कः' इति कप्रत्यये पुत्र इति व्युत्पत्त्यन्त-
 रम् । स्त्यायतेः । स्तयै ण्वै शब्दसंज्ञातयोः । स्त्रीति । द्वित्वाट्टिलोपः । 'लोपो व्योः-' इति
 यलोपः । द्वित्वान्दोषः । 'क्षी योपिदवला योपा नारी सीमन्तिनी वधूः' इत्यमरः । गृधृ । गुड्
 अव्यक्ते शब्दे, धृब् धारणे, वी गतिप्रजनादौ, ड्रुपचप् पाके, वच परिभाषणे, यम उपरमे, पद्लृ
 विशरणगत्यादौ, क्षद इति सौत्रः । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीय-
 बोधे च काननलेत्रवर्त्मसु' इति मेदिनी । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने घनेऽपि च' इत्यमरः ।
 'सत्रं यज्ञसदादानच्छादनारण्यकैतवे' इति मेदिनी । क्षत्वं ब्राह्मणान्तरजातिः । हुयामा ।
 हु दानादानयोः, या प्रापणे, मा माने, श्रु श्रवणे, भस भर्त्सनदीप्त्योः । होत्रमाहुतिः ।
 होत्राशब्द ऋत्विक्त्वपि स्त्रीलिङ्ग इति 'होत्राभ्यस्तः' इति सूत्रे हरदत्तादयः । 'यात्रा

मात्रा । श्रोत्रम् । मन्त्रा । ६०८ गमेरा च । गात्रम् । ६०९ दादिभ्यश्छन्दसि । दात्रम् ।
पात्रम् । ६१० भूवादिगुभ्यो णित्रन् । भावित्रम् । वादित्रम् । गारित्रमोदनम् । ६११
चरेर्वृत्ते । चारित्रम् । ६१२ अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ । अशित्रम् । वहित्रम् । धरित्रो महो ।
त्रैङ् एवमादिभ्य उत्रः । त्रोंत्रं प्रहरणम् । वृत्र् वृत्त्रं प्रावरणम् । ६१३ अमेद्विपति चित् ।
अमित्रः शत्रुः । ६१४ आः समिण् निकापिभ्याम् । संपूर्वादिणो निपूर्वात्कपेश आ स्यात् ।

गमेरा च । गम्लृ गतौ, अस्मात्प्रत्ययात्, घातोरन्त्यस्य मकारस्य आकारश्चेत्यर्थः । गात्र-
मिति । दादिभ्यश्छन्दसि । दाप् लवने इत्यादिभ्यश्चनस्यात् छन्दसि । दात्रमिति । 'दात्रं
लवित्रमादन्वः' इत्यमरः । पात्रमिति । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । भूवादि-
गुभ्यो । भू सत्तायाम्, वद व्यक्तायां वाचि ष्यन्तः, गृ निगरणे, एभ्यो णित्रन् स्यात् ।
भावित्रमिति । णित्त्वाद् वृद्धिः । वादित्रमिति । 'चतुर्विधमिदं वाद्यं वादिनातोद्यनामकम्'
इत्यमरः । चरेर्वृत्त । चर गतावस्माणिग्रन् स्याद् वृत्ते गम्ये । चारित्रमिति । णित्त्वा-
दुपवावृद्धिः । अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ । अशिश्च त्रश्च अशित्री, तो आदौ येपामिति विग्रहः ।
द्वन्द्वात्ते श्रूयमाणास्यादिशब्दस्य प्रत्येकं योगः । अश्वादि त्रादि एभ्यः क्रमाद् इत्र उत्र इत्येतौ
प्रत्ययौ स्तः । अशित्रमिति । अशू व्याप्तौ अस्मादित्रः । वहित्रमिति । वह
प्रापणे । धरित्राति । धृप् धारणे गौरादित्वाङ्गोप् । त्रोंत्रमिति । त्रैङ्
पालने, आत्वे आदृगुणः । अमेद्विपति चित् । अम गत्यादौ, अस्माद् इत्रः स्यात्,
स च चित् शत्रौ वाच्ये ; 'द्विङ्विपज्ञाहितामित्रदस्तुगात्रवशत्रवः' इत्यमरः ।
आ समिण् । संपूर्वक इण गतौ, निपूर्वककपः हिसार्थकः, आभ्यामा स्यात् ।

तु यातनेऽपि स्यादग्ननोत्सवयोः त्रियाम्' इति मेदिनी । 'मात्रा कर्णविभूपायां वित्ते माने
परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्लोवं कात्स्न्येऽवधारणे' इति च 'कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः
क्लो श्रवणं श्रवः' इत्यमरः । 'भक्ता चर्मप्रसेविका' इति च । गमेः । गम्लृ गतावस्मात्
त्रस्त्याद्धातोराकारान्तादेशश्च । 'गात्रमङ्गे कलेवरे । स्तन्त्रेरमाग्रजङ्घादिविभागेऽपि समीरितम्'
इति विश्वः । दादिभ्यः । दाप् लवने एवमादिभ्यलन् । दात्रं वान्यादिच्छेदनसाधनम् । पा
पाने, 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । नि निवासगत्योः । क्षेत्रमित्यादि योजनम् । भूवादि ।
भू सत्तायाम् । भावित्रं त्रैलोक्यम् । वद व्यक्तायां वाचि ष्यन्तः । वादित्रं तूयादि । गृ निग-
रणे । चरेः । चर गतौ, अस्माणिग्रन्तस्याद् वृत्ते वाच्ये । 'वृत्तं पश्ये चरित्रे च' इत्यमरः ।
ननु इन्नप्रत्यये चरित्रमित्युक्तं ततश्च प्रजाद्यणि चारित्रमिति सिद्धा । किमनेनेति चेत् ।
मैवम् । त्वरे विशेषात् । अशि । अशू व्याप्तावेवमादिभ्य इत्रः, त्रैङ् पालने एवमा-
दिभ्य उत्रश्च स्यात् । वहित्रमिति । वह प्रापणे । धरित्राति । धृप् धारणे
गौरादित्वाद् ङोप् । अमेः । अम गतौ अस्मादित्रः स्यात्त च चित् । चरस्तु नावृत्तते
अस्वरितत्वात् । मित्रं नेति विग्रहे त्वमित्रमिति नपुंनकम् । आः समिण् ।

स्वरादित्वादव्ययत्वम् । समया । निष्ठा । ६१५ चित्तेः कणः कश्च । बाहुलकाद्गुणः ।
 'चिक्कणं मच्छणं लिखन्' । ६१६ सूचेः स्मन् । सूक्ष्मन् । ६१७ पातेर्हुन्मुन् । पुनन् ।
 ६१८ रुचिभुजिभ्यां क्रिष्यन् । रुचिष्यनिष्टम् । भुजिष्यो बसः । ६१९ वसेस्तिः ।
 'वस्तिर्नानेरेषो द्वयोः' । 'वस्तयः स्युर्देशासूत्रे' बाहुलकात् शासः शास्तिः राजदण्डः । वित्त्वा-
 ल्यनगमस्यतीत्यगस्तिः । शकम्बादिः । ६२० सावसे- । वस्ति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् ।

समयेति । गुणेऽयादेशे रूपम् । 'समयान्तिकमध्ययोः' इत्यमरः । चित्तेः कणः क च ।
 चित्ती संज्ञाने, अस्मात् कणप्रत्ययः, घातोऽन्त्यस्य च ककारादेश इत्यर्थः । अमरकोशनाह—
 चिक्कणमिति । । सूचेः स्मन् । सूच पैशुन्ये च कुरादिष्यन्तः, अस्मात्स्मनि णिलोपे कृत्वे
 बत्वे च सूक्ष्ममिति रूपम् । पातेर्हुन्मुन् । पा रक्षणे अस्माद्हुन्मुन्प्रत्ययः । पुनानिति ।
 हुन्मुनो वित्त्वाट्टिलोपः । उकार उच्चारणार्थ इति केचित् । तेषामपीत्संज्ञानन्तरा सौपान्नन्वाद्
 र्गणित्कार्येतिङिः । उच्चारणार्थानापि वर्णानामित्संज्ञालोपान्त्यामेव विवृत्यङ्गीकारात् । एतच्च
 दिव औत् सूत्रे शेखरे स्पष्टम् । तत्फलं तु सुपुंसीत्यादौ उगितश्चेति ङीप् । नाप्ये तु सूतेः
 सप् प्रसवे पुनानिति व्युत्पादितम् । तत्रेत्यं व्युत्पत्तिः । पूङ् प्राणिमर्गविनोचने अस्मान्मु-
 न्प्रत्ययः, घातुसकारस्य पकारः, उकारस्य ह्रस्वश्चेत्यर्थः । एतच्च शेखरे ह्रन्तपुंसिङ्गे
 'पुंसोऽमुङ्' इति सूत्रव्याख्यादन्तरे स्पष्टम् । रुचिभुजिभ्यां क्रिष्यन् । रुच दोतौ, भुज
 पालनादौ, आभ्यां विष्यन्तित्यर्थः । रुचिष्यमिति । कित्त्वान् लङ्गपवगुणः । वसेस्तिः ।
 वस निवासे अस्मात् तिप्रत्यय इत्यर्थः । वास्तिरिति । शास्तिरित्यर्थेनाह
 बाहुलकादिति । शानु अनुशिष्टावित्यस्मात् तिप्रत्ययः । अगसिति । पर्वतनित्यर्थः ।
 ननु कर्षं ताह सवर्णदीर्घानाव इत्यत आह शकम्बादिरिति ।
 शकम्बादिपररूपस्य सवर्णदीर्घदायकत्वादिति नावः । सावसेः । साङ्गपदमेव

इण् गतौ, अस्मादाप्रत्यये गुणे सत्ययादेशः । कपेरिति । कषत्तपेति ढङ्ङकः । समयान्तिकपा-
 शब्दौ समीपवाचकौ, बाहुलकाद् । दुपेः दोषा । दिवेराप्रत्यये बाहुलकादेवात्य गुणानावे
 दिवा । स्वदेराप्रत्यये बाहुलकादेव घातोऽन्तादेशश्च, स्वधेत्यादि । चित्तेः । चित्ती संज्ञाने-
 स्मात्कणः प्रत्ययः स्यात्कथान्तादेशः । अमरोक्तनाह—चिक्कणमिति । सूचेः । सूच पैशुन्ये
 कुरादिस्मात्स्मन् णिलोपः । कृत्पत्वे । 'सूक्ष्मं स्यात्कण्ड्वेऽप्यास्मि पुंस्यणौ त्रिषु बाल्ये'
 इति नेदिनी । पातेः । पा रक्षणेऽस्माद् हुन्मुन्स्याद्, वित्त्वाट्टिलोप उकार उच्चारणार्थ इत्यु-
 ज्ज्वलदत्तः । वस्तुतत्पूणिताकार्यः । सुपुंसीति 'उगितश्च' इति ङीप् । नकारः स्वरार्थः ।
 'पुंसोऽमुङ्' इति सूत्रे न्यासराजिताभ्यां पुनतिर्नैकसुन् ह्रस्वश्चेति पठितम् । पूङ् हुन्मुन्प्रत्ययः ।
 नाप्ये तु सूतेः सप्प्रसवे पुनानित्युक्तम् । 'उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्यवस्थिताः'
 इति तत्त्वम् । रुचि । रुच दोतावनिप्रतीतौ च, भुज पालनादौ । 'भुजिष्यस्तु स्वतन्त्रे
 च हस्तसूत्रकदाच्योः । क्रियां दासीगणिकयोः' इति नेदिनी । वसेः । वस निवासे
 स बाह्यादन्ते । 'वस्तिर्द्वयोर्निष्ठे नान्यधोनूनिदशासु च' इति नेदिनी । शास

६२१ वौ तसेः । वितस्तिः । ६२२ पदिप्रथिभ्यां नित् । पत्तिः । प्रथितिः ।
 'तितुत्रेष्वग्रहादीनाम्' (वा. ४२१३) इतीद् । ६२३ दृणातेर्ह्रस्वश्च । दृतिः ।
 ६२४ कृतृकृपिभ्यः कीटन् । किरीटं शिरोवेष्टनम् । तिरीटं सुवर्णम् । कृपीटं
 कुक्षिवारिणोः । ६२५ रुचिवचिकुचिभ्यः कितच् । रुचितमिष्टम् । उचितम् ।
 कुचितं परिमितम् । कुटितं कुटिलम् । ६२६ कुडिकुपिभ्यां कमलन् ।

भूवीत्यस्मात् तिप्रत्यय इत्यर्थः । 'स्वस्त्याशीः क्षेमपुण्यादौ' इत्यमरः । ननु कथं तर्हि सुपोऽ-
 श्रवणमित्यत्राह स्वरादिपाठादिति । वौ तसेः । वावुपपदे तसु उपक्षये अस्मात्तिः स्यात् ।
 'अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः' इत्यमरः । पदिप्रथिभ्यां नित् । पद गतौ,
 प्रथ प्रख्याने, आभ्यां तिप्रत्ययो नित्स्यादित्यर्थः । पत्तिरिति । 'पदातिपत्तिपदगपादातिक-
 पदातयः' इत्यमरः । प्रथितिरिति । व्यातिरित्यर्थः । ननु प्रथितिरित्यत्र कथमिद्, बला-
 दीटस्तिनुत्रेति निषेवादित्यत आह अग्रहादिति । अस्य प्रथवातोर्ग्रहादित्वादिति भावः ।
 दृणातेर्ह्रस्वश्च । दृ विदारणे अस्मात्तिः स्यात्, वातोर्ह्रस्वत्वं च । दृतिरिति । 'दृति-
 सोमन्तहरित' इत्यमरः । कृतृकृपिभ्यः कीटन् । कृ विक्षेपे, तृ प्लवनतरणयोः, कृपू
 सामर्थ्ये, एभ्यः कीटन् स्यात् । किरीटमिति । कित्त्वान्न घाताङ्गुणः, किन्तु 'अत इद-
 घातोः' इति इत्त्वम् । 'किरीटस्तिस्त्वमार्जनौ' इत्यमरः । रुचिवचिकुचिभ्यः । रुच
 दीप्तावभिप्रीतौ च, वच परिभाषणे, कुच शब्दे, एभ्यः कितच् स्यात् । रुचितमिति ।
 कित्त्वान्न गुणः । उचितमिति । कित्त्वात्संप्रसारणम् । बाहुलकादाह कुटितमिति ।
 क्वचित् सूत्र एव पाठः । कुडिकुपिभ्यां कमलन् । कुडि दाहे, कुप निष्कर्षे, आभ्यां

इति । शासु अनुशिष्टौ । अस्यतीति । असु क्षेपणे । 'अगस्तिः कुम्भयोनी च वज्रसेनतरौ
 पुमान्' इति मेदिनी । सावसेः । अस भुवि अस्मात्सावुपपदे तिः स्यात् । बहुलवचनान्न
 भूमावः । वौ । तसु उपक्षयेऽस्माद्विपूर्वात्तिः स्यात् । 'अङ्गुष्ठे सकनिष्ठे स्याद्वितस्तिर्द्वाद-
 शाङ्गुलः' इत्यमरः । 'क्षीपुंसयोर्वितस्तिः स्यात्' इत्यमरमाला । पदि । पद गतौ, प्रथ
 प्रख्याने, आभ्यां तिः स्यात्स च नित् । पत्तिरिति । पदातिः । प्रथितिरिति । प्रथ्यातिः ।
 तितुत्रेष्विति । गहादित्वादिडागमनिषेधो नेति भावः । दृणातेः । दृ विदारणे । अस्मात्तिः
 स्याद्वातोर्ह्रस्वत्वं च । 'दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना' इति मेदिनी । कृ तृ । कृ विक्षेपे, तृ प्लवन-
 तरणयोः, कृपू सामर्थ्ये । 'किरीटं मुकुटे न स्त्री' इति चन्द्रगामो । 'कृपोटमुदरे नोरे' इति
 विश्वः । दशपाद्यां तु कृतृकृपिकृपिभ्य इति पठित्वा कम्पोट इति चतुर्थमुदाहृतम्, 'कृपो रो
 लः' इत्यत्र न्याने तु कृकृपिभ्यामिति पठ्यते । अतस्तरतिरत्र प्रसिद्ध इति कश्चित् ।
 'तरतेश्चेति पृथक्पठित्वा तिरीटः कूलवृक्ष' इति कश्चिद्व्याख्यत् । रुचिवचि । रुच
 दीप्तावभिप्रीतौ च, वच परिभाषणे, कुच शब्दे तारे, अथवा कुञ्च कोटित्वात्सीमावयोः ।
 इकः कित्त्वात्सूत्रे निलोपेन निर्देशः । कुट कौटिल्ये । उचितमिति । 'वचिस्वपि-'
 इत्यादिना संप्रसारणम् । कुटिकुपि । 'कुड्मलो मुकुले पुंति न द्वयोर्नरकान्तरे' इति

कुड्मलम् । कुप्मलम् । ६२७ कुपेर्लश्च । कुल्मलं पापम् । ६२८ सर्वधातु-
भ्योऽसुन् । चेतः । सरः । पयः । सदः । ६२९ रपेरत् एच्च । रेपोऽवद्यम् ।
६३० अशेर्देवने युट् च । देवने स्तुतौ । यशः । ६३१ उज्जेर्वले वलोपश्च ।

कमलन्तित्यर्थः । कुपेर्लश्च । पूर्वाक्ताद्वातोर्लकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । कुल्मलमिति । योग-
विभागान्नायं नित्यः । तेन कुप्मलमिति पूर्वोक्तमपि । सर्वधातुभ्योऽसुन् । चेत इति ।
चितो संज्ञाने अस्मादसुनि रूपम् । छ गतौ, पीङ् पाने, पदलृ विशरणादौ । रपेरत् एच्च । रपव्य-
क्तायां वाचि अस्मादसुन्त्यात्, अकारस्य एकारश्चेत्यर्थः । अशेर्देवने युट् च । अशू व्याप्तौ
अस्मादसुन् स्याद्वातोर्पुङ्गागमश्च । देवने स्तुतिः । उज्जेर्वले वलोपश्च । उज्ज बार्जवे, अस्मा-

मेदिनी । कुप निष्कर्षे । कुप्मलं छर्दनम् । विकसितमित्यन्ये । सर्वधातुभ्योऽसुन् । दश-
पाद्यां तु असुन्तित्येव सूत्रम् । चितो संज्ञाने, चित संचेतने दुरादि, छ गतौ । गौरादित्वा-
न्नीप् । 'सरसो तु महासरः' इति शब्दानर्णवः । 'महान्ति सरांसि सरस्यः' इति भाष्यम् ।
प्रय गतौ, पीङ् पाने । 'पयः स्यात् क्षीरनीरयोः' इति मेदिनी । पदलृ विशरणादौ । सदः
सभा । वच् वीक्षौ । 'वर्चो नपुंसकं रूपे विष्टायामपि तेजसि । पुंसि चन्द्रस्य तनये' इति
मेदिनी । रुदिर् अश्रुविमोचने । 'रोदच्च रोदसौ चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहस्रया-
नेऽप्यनयो रोदस्यावपि रोदसौ' इति विद्वः । वी गत्यादिषु । 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने
च नपुंसकम्' इति मेदिनी । अन प्राणने । अनो भक्तम् । 'अनोऽयामः सरसां जातिसंज्ञयोः'
इति टचि तु अनसम् । 'पाकस्यानं महानसम्' इत्यमरः । तमु ग्लाना । 'तमः क्लीवं गुणे
शोके सैहिकेयान्वकारयोः' इति रभसः । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्लीवं वा ना विधुन्तुदे'
इति मेदिनी । पह मर्हणे, 'सहो बले ज्योतिषि च ट्सि हेमन्तमागंयोः' इति मेदिनी । तप
संतापे । 'तपो लोकान्तरेऽपि च । चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाघयोः' इति च ।
मह पूजायाम् । 'मह उत्सवतेजसोः' इति मेदिनी । नभ हिसायां भौवादिकः क्रैयादिकश्च ।
'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः । 'नभं तु नमसा सार्धं तपं तु तपसा सह । सहं च सहसा
सार्धं महं च महसा सह । तमेन च तमः प्रोक्तं रजेनापि रजः समम्' इति द्विरूपकोशः ।
नन्वसुचप्रत्यये नमःसहस्तम इत्यादिसान्तशब्दाः सिध्यन्ति, पचाद्यचि तु नमं सहं तमं इत्या-
द्यजन्ता अपि सिध्यन्ति, परन्तु रज इति अकारान्तसकारान्तौ नलोपवच्छब्दौ न सिध्यत इति
'रजेनापि रजः समम्' इति कार्शाश्चन्य एवेति चेदत्राह — रज्ज रागे इत्यस्मादसुनि 'भूर-
जिभ्यां कित्' इति वक्ष्यमाणेनासुनः कित्त्वानलोपे रज इति सिध्यति । 'घञर्थे कविधानम्'
इति कप्रत्यये तु रज इत्यदन्तोऽपि सिध्यतीति । रपेः । रप व्यक्तायां वाचि, अस्मादसुन्
स्यादत् एकारश्च । रेपोऽवद्यमिति । 'अरेपसा तन्वा' इति मन्त्रे निरवद्ययेति भाष्ये उक्तम्;
नम्पूर्वकरेपःशब्दस्यानवद्यवाचकत्वात् । अशेः । अशू व्याप्तौ संघाते च, अस्मादसुन्त्याद्वातो-
र्पुङ्गागमश्च । यशः कीर्तिः । उज्जेः । उज्ज बार्जवे अस्मादसुन् स्याद्वले वाच्ये वकारस्य लोपश्च ।

श्रोजः । ६३२ श्वेः संतसारणं च । शवः शवसी । बलपर्यायोऽयम् । ६३६ श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किञ्च । श्रयतेः शिर आदेशोऽमुन् किञ्च । शिरः शिरसी । ६३४ अर्तेरुच्च । उरः । ६३५ व्याधा शुट् च । अर्शो गुदव्याधिः । ६३३ उदके नुट् च । अर्तेरुस्यात्तस्य च नुट् । अर्णः अर्णसी । ६३७ इण आगसि । एनः । ६३८ रिचेर्धने विञ्च । चात्प्रत्ययस्य नुट् । घत्वात्कुत्वम् । रेक्णः सुवर्णम् । ६३६ चायतेरन्ते ह्रस्वश्च । चनो भक्तम् ।

द्वलेऽभिधेयेऽमुन् स्यात्, वकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । श्वेः संप्रसारणं च । टुओ धि गतिवृद्धयोः अस्मादमुन्, घातोः संप्रसारणं चेत्यर्थः । शव इति रूपम् । श्रयतेः स्वाङ्गे । श्रिञ् सेवायामस्मात्स्वाङ्गेऽभिधेयेऽमुन्, घातोः शिर आदेशः प्रत्ययश्च किदित्यर्थः । अर्तेरुच्च । ऋ गतौ अस्मादमुन् कित्स्याद् घातोर्लृत्वं च । उर इति । रपरत्वम् । व्याधौ शुट् च । अर्तेरव्याधावभिधेयेऽमुन्स्यात् शुडागमश्चेत्यर्थः । अर्श इति । 'अर्शो रोगयुतोऽर्शः' इत्यमरः । उदके नुट् च । अर्तेरित्येव । अर्तेरुदके वाच्येऽमुन् स्यात्, तस्य नुडागमश्च । अर्ण इति । रपभ्यामिति णत्वम् इण आगसि । इण गतौ अस्मादमुन्, स्यात् पापे वाच्ये तस्य नुडागमश्चेत्यर्थः । रिचेर्धने विञ्च । रिचिर् विरेचने अस्मादने वाच्ये अमुन्, स च कित्, तस्य नुडागमश्च । रेक्ण इति । चजोरिति कुत्वम्, अट्कुप्वाडिति णत्वम् । चायतेरन्ते ह्रस्वश्च । चन पूजानिशामनयोः, अस्मादन्ते वाच्ये अमुन्स्यात्, तस्य नुड् घातोर्ह्रस्वत्वं च । चन

'आजो दीप्ताववपृम्भे प्रकाशबलयोरपि' इति मेदिनी । श्वेः । टुओश्चि गतिवृद्धयोः अस्मादमुन्स्यात्संप्रसारणं च । श्रयतेः । श्रिञ् सेवायामस्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽमुन्स्यात्स च किद्धातोः शिरादेशश्च । 'उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्' इत्यमरः । घञर्थे कप्रत्यये तु शिर इत्यदन्तोऽपि । 'शिरोवाची शिरोऽदन्तो रजोवाची रजस्तथा' इति कोशान्तरम् । 'पिण्डं दद्याद्गयाशिरं' इति वायुपुराणे । 'कुण्डलोदघृष्टगण्डानां कुमाराणां तरस्विनाम् । निचकर्तं शिरान्द्रीणिनलिभ्य इव पङ्कजान्' इति महाभारतम् । अर्तेः । ऋ गतावस्मादमुन् कित्स्याद्घातोर्लृत्वं च । 'उरो वत्तं च वंक्षश्च' इत्यमरः । व्याधौ । अर्तेरेव व्याधौ वाच्येऽमुन्, तस्य नुडागमश्च स्यात् । अर्ण इति । पानोयमित्यर्थः । इणः । इण गतौ अस्मात्पापे वाच्येऽमुन् स्यात्तस्य नुडागमश्च । एनः पापम् । रिचेः । रिचिर् विरेचने, रिच वियोजनसंपर्चनयोरित्यस्माद्वा धने वाच्येऽमुन् । रेक्ण इति । 'चजोः—' इति कुत्वे 'अट्कुप्वाड्—' इति णत्वम् । इह दशपादोवृत्तौ नुटं नानुबर्त्य रेकः रेकसी इत्युदाहृतम् । तन्न । उत्तरमूत्रे नुडनुवृत्तेर्निर्विवादत्वाद् । मण्डूकश्रुतौ मानाभावाल्लक्ष्यविसंवादाच्च । उज्ज्वलदत्तेन तु रिचेर्धने चित्किञ्चेति पठित्वा नुटं चानुबर्त्य कित्वाद् गुणाभावे नुटश्चुत्वेन अकारे रिञ्चमिति साधितं तल्लोकवेदयोरप्रसिद्धत्वादुपेक्ष्यम् । 'नित्यं रेक्णो अमर्त्यः' 'परिपथं ह्यरणस्य रेक्णः' 'रेक्णः स्वत्यनि या वाममेति' इत्यादिमन्त्रेषु रेक्ण इति शब्दस्य प्रसिद्धत्वात् । वैदिकनिघण्टौ च नुवर्णन्यायेषु तथा पाठात् वेदभाष्ये तु प्रकृतसूत्रेणैव तस्य साधितत्वाच्च रेक्ण इति प्रवाण एव नावयानिति दिक् । चायतेः ।

वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पठ च । वर्षो रूपम् । शेषो गुह्यम् । ६४१ सरीभ्यां तुट् च । स्रोतः । रेतः । ६४२ पातेर्वले जुट् च । पाजः पाजसी । ६४३ उदके शुट् च । पायः । ६४० अन्ते च । पायो भक्तम् । ६४५ अदेर्नुम्भौ च । अदेर्नक्ते वाच्येऽनुत्तुमागमो वादे-
शश्च । अन्वोऽन्नम् । ६४६ स्कन्देश्च स्वाङ्गे । स्कन्वः स्कन्वसी । ६४७ आपः कर्माख्या-
याम् । कर्माख्यायां ह्रस्वो नुट् च वा । अपः बाहुलकाद् आपः आपसी । रूपे
जुट् च । अन्वो रूपम् । ६४६ उदके नुम्भौ च । अम्मः । ६५० नहे-

इति । लोपो व्यीरिति यलोपः । वृङ्शीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः । वृङ् संभक्तौ, शीङ् स्वप्ने,
आभ्यां क्रमेण रूपे स्वाङ्गे च वाच्येऽनुत्त्यात्, तस्य तुडागमश्च । शेष इति । असुनि पुकि
गुणः । सरीभ्यां तुट् च । लु गतौ, रीङ् श्लेषणे, आभ्यामसुन्, तस्य तुडागमश्चेत्यर्थः ।
पातेर्वले जुट् च । पा रक्षणे अस्माद्वले वाच्येऽनुत्त्यात् तस्य जुडागमश्च वले वाच्ये ।
उदके शुट् च । पातेरुदके वाच्येऽनुत्त्यात् तस्य युडागमश्चेत्यर्थः । अन्ते च । अन्ते वाच्ये-
ऽपि पातेरसुन् युडागमश्चेत्यर्थः । अदेर्नुम्भौ च । अद भक्षणे अस्मादसुन् त्यात् ।
अन्ध इति । 'भिस्ता स्त्री भक्तमन्वोऽन्नम्' इत्यमरः । स्कन्देश्च स्वाङ्गे । स्कन्दिर् गतिशो-
पणयोः, अस्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽनुत्त्यात्, घातोश्चान्तादेशः घः । स्कन्वः । आपः
कर्माख्यायाम् । आप्लृ व्याप्तौ अस्मात्कर्माख्यायामसुन् घातोर्ह्रस्वश्च । प्रत्ययस्य
नुडागमस्तु वा भवतीत्यर्थः । बाहुलकादिति । घातोर्ह्रस्वो नेत्यर्थः । रूपे जुट् च । रूपे

चाम् पूजानिशामनयोः । अस्मादन्ते वाच्येऽनुत्त्यात्तस्य नुट् च घातोर्ह्रस्वत्वं च
यलोपः । 'चनो दधिपत्र पचतः' 'सुते दधिपत्र नथनः' इत्यादिमन्त्रेषु प्रसिद्धोऽयं चनशब्दः ।
एतेन चणोऽन्नमित्युदाहृत्य बाहुलकाण्णत्वमिति वदन्तो दशपादौ वृत्तिकारास्तदनुसारिणः प्रसा-
दकारादयश्च परास्ताः । वृङ् सम्भक्तौ, शीङ् स्वप्ने, आभ्यां ययाक्रमं रूपे स्वाङ्गे च वाच्येऽ-
नुत्त्यात्तस्य पुडागमश्च । वर्षो रूपमिति । 'धन् छिन्नदेवां अभिवर्षसाभूत्' इत्यादिमन्त्रेषु
प्रसिद्धमिदम् । 'शेषः स्याद् वृषणं पेलम्' इति सुभूतिचन्द्रः । अकारान्तोऽयम् । 'शेषपुच्छ-
लांगूलेषु शुनः' इति वार्तिके शेष इति निर्देशाद् 'यस्यामुशन्तः प्रहराम शेषम्'
इति वैदिकप्रयोगाच्च । 'शेषः शेषौ च शेषश्च शेषं प्रोक्तं च शेषत्वे' इति द्विरूपकोशः ।
सरीभ्याम् । लु गतौ, रीङ् श्रवणे, आभ्यामसुन् त्यात् तस्य तुट् च । 'घातोऽनुवेगेन्द्रिययोः'
इति विश्वः । 'रितः शुक्रं पारदे च' इति मेदिनी । पातेः । पा रक्षणेऽस्माद्वले वाच्येऽनुत्त्यात्
जुडागमश्च चवर्गवृत्तीयादिः । युट् चेत्यन्तस्यादिपाठस्तूज्ज्वलदत्तस्य प्रामादिकः । 'पृथुपाजा
अमर्त्यः' इत्यादिमन्त्रतद्भाष्यविरोधात् । उदके । पातेरुदके वाच्येऽनुत्त्यात्तस्य युडा-
गमश्च । 'कवन्वमुदकं पायः' इत्यमरः । अदेः । अद भक्षणे । 'निस्ता स्त्री भक्त-
मन्वोऽन्नम्' इत्यमरः । 'द्विजातिशेषेण यदेतदन्वसा' इति भारविः । स्कन्देः ।
स्कन्दिर् गतिशोपणयोः । अस्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽनुत्त्यात्तस्यान्तादेशः । आपः । आप्लृ
व्याप्तौ । अस्मात्कर्माख्यायामसुन् ह्रस्वश्च घातोः । प्रत्ययस्य नुडागमस्तु वा त्यात् ।

दिवि भश्च । नभः । ६५१ इण आगोऽपराधे च । 'आगः पापापराधयोः' ।
६५२ अमेर्हुक्च । अंहः । ६५३ रमेश्च । रंहः । ६५४ देशे ह च । रमन्ते-
ऽस्मिन् रहः । ६५५ अञ्च्यञ्जियुजिभृजिभ्यः कुश्च । एभ्योऽमुक्तवर्गश्चा-

वाच्ये आप्नोतेरसुन्, घातोर्ह्रस्वः, प्रत्ययस्य जुडागमश्चेत्यर्थः । अट्ज इति । शलां जश्
झशीति वकारः । उदके नुम् भौ च । उदके वाच्ये आप्लवातोरेसुन् नुमागमो ह्रस्वत्वं
भकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । नहेर्दिवि भश्च । णह वन्धने अस्माद् गमने वाच्येऽमुन् भकार-
श्चान्तादेशः । नभ इति । हकारस्य भकारः । इण आगोऽपराधे च । इण् गतावित्य-
स्मादसुन् स्याद् अपराधे वाच्ये घातोरागादेशश्च । 'पापापराधयोरागः' इत्यमरः । अमेर्हुक्च ।
अम गत्यादिषु अस्मादसुन् हुगागमश्च घातोः स्यात् । 'अंहो दुरितदुष्कृतम्' इत्यमरः ।
रमेश्च । रमु क्रीडादौ अस्मादसुन्प्रत्ययो हुगागमश्चेत्यर्थः । देशे ह च । रमेरित्येव ।
रमतेदेशे वाच्येऽमुन् हकारश्चान्तादेश इत्यर्थः । अञ्च्यञ्जियुजि । अञ्चु
गति पूजनयोः, अञ्जु व्यक्तिभ्रक्षणकान्तिगतिषु, युजिर् योगे, भृजि भर्जने,

'अप्नस्वतोमश्विना' 'अपांसि यस्मिन्नवि संदधुः' । बाहुलकादिति । उपलक्षणं ह्रस्वनुटौ
वा स्त इति व्याख्यानस्यापि संभवात् । तथा च 'ब्रुवते कतमेऽपि नपुंसकमाप' इति
कोशमुदाहृत्य 'सर्वमापोमयं जगत्' इति प्रयोगो दुर्घटवृत्तौ समर्थितः । रूपे । रूपे वाच्ये
आप्नोतेरसुन् ह्रस्वत्वं च घातोः प्रत्ययस्य जुडागमश्च स्यात् । अट्ज इति । 'शलां जश्
झशि' इति पकारस्य वकारः । उदके । उदके वाच्ये आप्नोतेरसुन् ह्रस्वत्वं च नुमागमो
भश्चान्तादेशः । नहेः । णह वन्धने अस्माद्गमने वाच्येऽमुन् भश्चान्तादेशः स्यात् । 'नभो
व्योमि नभो मेघे श्रावणे च पतद्ग्रहे । घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभः स्मृतम्' इति
विश्वः । 'नभः क्लीबं व्योमि पुमान्वने । घ्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्ग्रहे' इति
मेदिनी । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यमरः । 'नभं तु नभसा सार्धम्' इति द्विरूपकोशाद-
कारान्तोऽपि । इणः । इणोऽमुन् स्यादपराधे वाच्ये घातोरागादेशश्च । विद्वोक्तिमाह आग
इति । अमेः । अम गत्यादौ । अस्मादसुन् हुगागमश्च घातोः स्यात् । अमन्ति
गच्छन्त्यनेनाघस्तादिश्यंहो दुरितम् । रमेश्च । रमेरसुन् स्याद् हुगागमश्च घातोः । रंहो
वेगः । अहिरहिभ्यामसुना सिद्धे अहिरविभ्यामसुनि अङ्घ्रो रङ्घ इति मामूदिति सूत्र-
द्वयमिति गोवर्धनः । तथा च 'स्यान्मध्योऽप्यचतुर्थत्वमंहसो रंहस्तथा' इति द्विरूपकोशः ।
एवं च 'दत्तार्थाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमङ्घ्रोविधातम्' इति 'रङ्घः सङ्घः नुरागां
जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽप्यहमहिमरुचेः सोऽवतात्स्यन्दनो
वः' इत्यत्र अङ्घ्रो रङ्घ इति घकारपाठोऽनुप्रासरसिकानां प्रामादिक इति वदन्ति ।
देशे । देशे वाच्ये रमेरसुन् हकारश्चान्तादेशः स्यात् । 'रहस्तत्त्वे रते गुप्ते' इति
मेदिनी । अञ्चि । अञ्चु गतिपूजनयोः, अञ्जु व्यक्तिभ्रक्षणकान्तिगतिषु, युजिर्
योगे, युज समावौ, भृजो भर्जने, अङ्कः अङ्कसौ अङ्कांसि । अङ्गः अङ्गसौ अङ्गाव ।

न्तादेशः । 'अङ्कुश्चिह्नशरीरयोः' । बङ्गः पञ्जी । योगः समाविः । भर्गस्तेजः । ६५६
भूरञ्जिभ्यां कित् । भुवः । रजः । ६५७ वसेर्णित् । वासो वज्रम् । ६५८
चन्द्रेरादेश्च छः । छन्दः । ६५९ पचिवचिभ्यां सुट् च । 'पञ्जसी तु स्मृतौ
पञ्जौ' । वज्रो हृदयम् । ६६० वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि । वसा अनङ्वान् ।
हासाश्चन्द्रः । घासाः पर्वत इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु णिदित्यनुवर्तते, न तु सुच् ।

एभ्योऽमुन्त्यात्कवर्गश्चान्तादेशः इत्यर्थः । भूरञ्जिभ्यां कित् । भू सत्तायाम्, रज्ज रागे,
आभ्याममुन्कित्स्यात् । भुव इति । कित्त्वात्र गुणः, उवङ् । रज इति । अनिदितामिति
नलोपः । वसेर्णित् । वस आच्छादने, अस्मादनुन् णित्स्यात् । वास इति । णित्त्वादु-
पधावृद्धिः । 'वज्रमाच्छादन् वासः' इत्यमरः । चन्द्रेरादेश्च छः । चदि आह्लादने
अस्मादनुन् प्रत्ययश्छकारादेशश्च । पचिवचिभ्यां सुट् च । डु पचप् पाके, वच परिभाषणे,
आभ्याममुन्त्यात्तस्य सुडागमश्च । पञ्च इति । चस्य कुत्वे सस्य पत्वम् । वहिहाधा-
ञ्भ्यश्छन्दसि । वह प्रापणे, ओ हाक् त्यागे, डु घाब् वारणादौ, एभ्यः अमुन्त्यात् ।
वज्ञा इति । अत्वसन्तस्येति दीर्घः । सुडागमे हस्य ढक्वे षढोरिति कत्वे पत्वमिति भावः ।
इति प्राञ्च इति । प्राञ्च इत्यस्वरसद्योतनाय । तथा हि उक्तोदाहरणानि हि लोके न
दृश्यन्ते, छन्दस्येव एतत्सूत्रप्रवर्तनात्, वेदे तु मदुक्तरोत्यैव दृश्यते इत्याह वस्तुतस्त्विति ।
णिदित्यनुवर्तत इति । वसेर्णिदित्यतः । उपधावृद्धिरिति । अमुनो णित्त्वादिति

योगः योगसी योगांसि । भर्गस्तेज इति । 'हरः स्मरहरो भर्गः' इत्यत्र तु भर्गशब्दो
घवन्तः पुंलिङ्ग इति बोध्यः । उच समवायेऽस्मादनुनि बाहुलकात्कुत्वम् । न्यङ्क्वादित्वाद्वा ।
'लोक आश्रयमात्रेऽपि मन्दिरेऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी । भूरञ्जि । भू सत्तायाम्, रज्ज
रागे, आभ्याममुन्कित्स्यात् । भुवः अन्तरिक्षम् । पष्ठयन्तप्रतिरूपकमव्ययमिदम् । रजो रेणुः
'रजः क्लीबं गुणान्तरे । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते' इति मेदिनी । घञर्थे
कप्रत्यये तु अकारान्तोऽप्ययम् । 'रजोऽयं रजसा सार्धं त्र्योपुष्पगुणवृलिषु' इत्यजयकोशः ।
वसेः । वस निद्रामेऽस्मादनुन् स्यात्स च णित् । णित्वाद् वृद्धिः । चन्द्रेः । चदि आह्लादने
अस्मादनुन् आदेः छकारश्च । 'छन्दः पद्यप्रभेदेऽपि स्वैराचाराभिलाषयोः' इति मेदिनी ।
अकारान्तोऽप्ययम् । 'अभिप्रायवशौ छन्दौ' इत्यमरद्विरूपकोशौ । पचि । डुपचप् पाके,
वच परिभाषणे, आभ्यामनुन् स्यात्तस्य सुडागमश्च । चस्य कुत्वे सस्य पत्वम् । पञ्च-
पञ्जसी पञ्जांसि । 'यथा शालायै पञ्जसी' इति श्रुतिः । 'पूर्वोत्तरे द्वे पञ्जसी' इति च
श्रुतिः । 'पूर्वोत्तरे द्वे पञ्जसी' इति अनोकाधिकरणे शावरभाष्यम् । माघवस्तु पञ्जः
परिग्रह इत्यस्मादनुन् इत्याह । वहि । वह प्रापणे, ओहाक् त्यागे, डुघाब् वारणादौ,
एभ्योऽमुन् स्यात् । अत्र पूर्वमूत्रात्सुट्मनुवर्तयतामुज्ज्वलदत्तादीनां मतेनोदाहरण-
माह वसाः हासाः घासाः इति । प्राञ्च इति । सकलवृत्तिकृतः प्रसादकारादयश्चे-
त्यर्थः । एतच्चायुक्तम् । उक्तोदाहरणानि हि न तावज्ज्ञोके दृश्यन्ते न वा संभवन्ति ।
सूत्रेऽस्मिन् छन्दसीत्युक्तत्वात् । वेदे तु विपरीतान्येवोदाहरणानि दृश्यन्ते इत्याह

तेन वहेरुपधावृद्धिः । इतरयोः 'आतो युक्-' (सू० २७६१) इति युक् । 'शोणा धृष्णु
 नृवाहसा' । 'श्रोता हवं गृणत' स्तोमवाहाः । 'विश्वो विहायाः' । 'वाजम्भरो विहायाः' ।
 'देवो नयः पृथिवीं विश्ववायाः' । 'अवारयत्पृथिवीं विश्ववायसम्' । 'घर्णसं भूरिवायसम्'
 इत्यादि । ६६१ इण आसिः । अयाः वहिः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । ६६२ मिथु-
 नेऽसिः पूर्ववच्च सर्वम् । उपसर्गविशिष्टो धातुर्मिथुनं तत्रानुोऽपवादोऽसिः स्वरार्थः । यस्य
 धातोर्त्यकार्यम् असुप्तप्रत्यये उक्तं तदत्रापि भवतीत्यर्थः । अशेदेवने युट् चेत्यादि । सुयशाः ।
 ६६३ नञि हन एह च । अनेहा अनेहसौ । ६६४ विधावो वेध च । विदधातीति वेधाः ।
 ६६५ नुवो धुट् च । नोवाः ऋपिः । ६६६ गतिकारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं
 च । असिः स्यात् । सुतपाः । जातवेदाः । 'गतिकारकोपपदात्कृत' (सू० ३८७३) इत्युत्तर-
 पदप्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् । ६६७ चन्द्रे मोडित् । चन्द्रो-

भावः । युकि रूपमाह विश्वो विहाया इति । इण आसिः । इण गतावस्मादासिः स्यात् ।
 अया इति । गुणे अयादेश इति भावः । मिथुनेऽसिः । मिथुनशब्दार्थमाह उपसर्गवि-
 शिष्टो धातुर्मिथुनमिति । तथा च सोपसर्गादिसुधातोः असिप्रत्यय इत्यर्थः । पूर्ववदिति ।
 अशेदेवने स्तुतौ युडित्यर्थः । सुयशा इति । अमुनोऽपवादोऽसिः । नञि हन एह च ।
 नञ्युपपदे हन हिंसागत्योरित्यस्मादसिप्रत्ययो धातोरेहादेशश्चेत्यर्थः । विधावो वेध च ।
 विपूर्वाद् डु धाव् धारणपोषणयोः इत्यस्माद् असिः स्याद् वधादेशश्चेत्यर्थः । अयमादेशः
 सोपसर्गधातोः । वेधा इति । 'विष्णौ च वेधास्त्रौ त्वाशोः' इत्यमरः । नुवो धुट् च । णु
 स्तुतौ अस्मादसिः स्यात्, तस्य धुडागमश्च । नोधा इति । धाताङ्गणः । गतिकारकोपपदयोः
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च । गतौ कारके चोपपदे धातोरसिः स्यात् । सुतपा इति । सावुप-
 पदे तप सन्तापे इत्यस्मादसिः । जातवेदा इति । जातशब्दे कर्मकारके उपपदे विद ज्ञाने इत्य-
 स्मादसिः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधानस्य कृत्यमाह गतिकारकोपपदादिति । चन्द्रे मो डित् ।

वस्तुतस्त्विति । वेदभाष्यकारादयश्चेहानुकूला इत्यववेयम् । इणः । इण् गतौ अस्मादासिः
 स्यात् । मिथुने । सुयशा इति 'अशेदेवने युट् च' इत्यादि पूर्ववत् । सुयशाः मुक्तोता इत्या-
 द्युदाहार्यम् । नञि । हन्तेर्नञ्युपपदेऽसिः स्याद् धातोरेहादेशश्च 'ऋदुशानस्तुदङ्—'
 इत्यादिना सावनङ् । विधावः । इधाव् धारणादौ विपूर्वादस्मादसिः
 स्याद्वेधादेशश्च सोपसर्गधातोः । वेधाः पुंसि हृषोक्शेरो बुधे च परमेष्ठिनि इति मेदिनी ।
 नुवः । णु स्तुतौ अस्मादसिः स्यात्तस्य धुडागमश्च । नोधा इति । 'नवां
 भुवद्दीर्याय नोधाः' इति मन्त्रे नोधा ऋपिर्भवतीति निरुक्तम् । नवं' दधातीति तु
 नैरुक्तं व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम् । गति । गतौ कारके चोपपदेऽसिः स्यात् । तप संतापे,
 नैरुक्तं व्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम् । गति । गतौ कारके चोपपदेऽसिः स्यात् । तप संतापे,

पपदान्मासिः स्यात्, स च डित् । चन्द्रमाः । ६६८ वयसि धावः । वयोधास्तर्णः ६६९ पयसि च । पयोधाः समुद्रो मेघश्च । ६७० पुरसि च । पुरोधाः । पुरुरवाः । पुरुष-
शब्दस्य दीर्घो रौतेरसिश्च निपात्यते । ६७१ चक्षेर्वहुलं शिचच् । नृचक्षाः ६७२ उपः
कित् । उपः । ६७४ दमेरुनसिः । 'सप्ताचिर्दमुनाः' । ६७५ अङ्गतेरसिरिच्छाग-
मश्च । अङ्गिराः । ६७६ सर्तेरप्पूर्वाद्दसिः । अप्सराः प्रायेणायं भूमि । अप-

चन्द्रशब्दे उपपदे माङ् माने इत्यस्मादसिः स्यात्स च डित् । डित्त्वफलं तु चन्द्रमसावि-
त्यादो टिलोपः । वयसि धावः । वयश्शब्दे उपपदेऽपि ड् धाव् धारणपोषणयोरित्यस्माद-
सिप्रत्ययः । वयोधा इति । हत्वोत्वादि । पयसि च । पयश्शब्दे उपपदेऽपि धावोऽसि-
प्रत्ययः, स च डित् । पुरसि च । पुरश्शब्दे उपपदेऽपि धावोऽसिप्रत्ययः, स च डिदि-
त्यर्थः । 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । पुररूवाः । इत्वं निपात्यत इत्यर्थः । निपातनमेवाह
पुरश्शब्दस्येति । पुरन् रौतीति विग्रहः । रु शब्दे अस्मादसिः, गुणावादेशौ, पूर्वपदस्य
दीर्घश्चेत्यर्थः । अलोऽन्त्यस्येति भावः । 'पुररूवा वृषसुतो राजपिथ पुररूवाः' इत्यमरः ।
चक्षेर्वहुलं शिचच् । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि, अस्मादसिः स्यात्, स च बहुलं शिदित्यर्थः ।
नृचक्षा इति । नृशब्दे उपपदे चक्षिङ्धातोर्दसिः । तस्य च शित्वेन सार्वधातुकत्वाच्चक्षिङः
व्यावृत्तिरव्यावादेशो न । उपः कित् । उप दाहे, अस्मादसिः स्यात्, स च कित् । उप
इति । कित्त्वान्न लघूपवगुणः । 'प्रत्युपोऽहमुत्वं कत्यमुपः प्रत्युपसो
र्वापि' इत्यमरः । दमेरुनसिः । दम उपशमे, अस्मादुनसिः प्रत्ययः इत्यर्थः ।
'सप्ताचिर्दमुनाः शुक्रः' इत्यमरः । अङ्गतेरसिरिच्छागमश्च । अगिवातोर्दसिप्रत्ययः,
इच्छागमश्चेत्यर्थः । अङ्गिरा ऋषिभेदः । सर्तेरप्पूर्वाद्दसिः । रु गतौ अस्माद-

विदः ज्ञाने विदल्ल लाभे । चन्द्रे । चन्द्रं रजतममृतं च, तदिव मीयतेऽसौ चन्द्रमा इति हर-
दत्तः । स च डिदिति डित्वाट्टिलोपे चन्द्रमसौ चन्द्रमस इत्यादि सिध्यति । वयसि । वुवाक्
धारणे अस्माद्वयस्युपपदेऽसिः स्यात्स च डित् । पयोधा इति । पयःशब्द उपपदे वुवाक्
पूर्ववत् । पुरसि च । पुरःशब्द उपपदे पूर्ववत् । 'पुरोधास्तु पुरोहितः' इत्यमरः । रौते-
रिति । रु शब्दे 'पुररूवा वृषसुतो राजपिथ पुररूवाः' इत्यमरः । चक्षेः । चक्षिङ् व्यक्तायां
वाचि अस्मादसिः स्यात्स च बहुलं शित् । शित्वात्सार्वधातुकसंज्ञायां व्याब् न । नृचक्षाः
राक्षसाः शित्वाभावपक्षे तु व्यावादेशः । प्रत्यः प्रजापतिः । उपः । उप दाहेऽस्मादसिः स्यात्स
च कित् । उपः प्रभातम् । दशपाद्यां नु वसः किदिति पाठः । वसति सूर्येण सहति उपाः
देवताविशेषः । 'अपो नि' इति सूत्रे 'उपसश्चेप्यते' इति, वार्तिकस्य समुपार्द्धिरित्युदाहरणं
विवृण्वद्भिर्हरदत्तादिभिरयं पाठः पुरस्कृतः । दमेः । दमु उपशमे । 'सप्ताचिर्दमुनाः शुक्रः'
इत्यमरः । पक्षे 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । 'जुष्टो दमूनाः' 'दमूनसं गृहयति वरेण्यम्' ।
दशपाद्यां नु 'दमेरुनसिः' इति सूत्र एव दीर्घः पठ्यते, तन्मते वाहुलकादघ्रस्वो बोध्यः ।
अगिर्गत्यर्थः । अङ्गिरा ऋषिभेदः । सर्तेः । रु-गतौ । प्रायेणेति । 'त्रियां बहुष्व-

रसः । ६७७ विदिभुजिभ्यां विश्वे । विश्ववेदाः । विश्वभोजाः । ६७८ वशोः
कत्तसिः । संप्रसारणम् । उशना ।

इत्युणादिषु चतुर्थः पादः

स्पूर्वादिसिप्रत्यय इत्यर्थः । अप्सरा इति । असिप्रत्यये धातोर्णः । विदिभुजिभ्यां विश्वे ।
विद ज्ञाने, भुज पालनाभ्यवहरणयोः, आभ्यां विश्वशब्दे उपपदेऽसिः स्यात् । सूत्रे विश्वे इति
शब्दस्वरूपपरत्वेन सर्वार्थवाचकत्वाभावात् स्मिन्नादेशः । विश्वं वेत्तीति विश्ववेदाः । वशो
कत्तसिः । वश कान्तौ अस्मात्कत्तसिप्रत्यय इत्यर्थः । संप्रसारणमिति । कित्वादिति भावः ।
'उशना भार्गवः कविः' इत्यमरः ।

इत्युणादिषु चतुर्थः पादः

प्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि' इति शब्दार्णवः । अप्सरस्त्वप्सराः प्रोक्ता सुमताः सुमन्सु
च' इति द्विरूपकोशः । 'एकाप्सरः प्रायितयोविवादः' इति रघुः । विदि । विद ज्ञाने, भुज
पालनाभ्यवहारयोः, आभ्यां विश्वशब्दे उपपदेऽसिः स्यात् । शब्दस्वरूपपरत्वाद्विश्वे इत्ययं
स्मिन्नादेशो न कृतः । उदाहरणे विश्वं वेत्ति भुङ्क्ते इति विग्रहः । यत्तु 'तत्पुरुषे कृष्टिः'
इति सप्तम्या अलुक् विश्ववेदाः अग्निः विश्वभोजा इन्द्र इत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तं तत्र । तथा सति
स्मिन्नादेशस्य दुर्कारत्वापत्तेः । सुश्रुलीको भवतु विश्ववेदाः' 'पूपा मगः प्रमृडे विश्वभोजाः'
इत्यादिमन्त्रेषु सुपो लुक् एव वशनाद् वृत्त्यन्तरे तथैवादाहरणाय । वशोः । वश कान्तौ ।
'उशना भार्गवः कविः' इत्यमरः ।

इत्युणादिषु चतुर्थः पादः

अथ उणादिषु पञ्चमः पादः

६७९ अदि भुवोऽुतच् । अद्भुतम् । ६८० गुघेः रुमः । गोधूमः । ६८१ मसेऽहरन् । मसूरः । प्रथमे पादे असेऽहरन्, 'मसेश्च' इत्यत्र व्याख्यातः । ६८२ स्थः किञ्च । स्थूरो मनुष्यः । ६८३ पातेरतिः । पातिः स्वामी । संपातिः पक्षिराजः । ६८४ वातेर्निन् । 'वातिरादित्यसोमयोः' । ६८५ अर्तेश्च । अरतिरुद्वेगः । ६८६ तृहेः कनो हलोपश्च । तृणम् ६८७ वृञ्छुठितनिताडिभ्य उलच् तण्डश्च । त्रियन्ते लुठयन्ते तन्यन्ते ताडयन्ते इति वा तण्डुलाः । ६८८ दंसेऽष्टटनौ न आ च । 'दासः सेवकशूद्रयोः' । ६८९ दंशेश्च । दाशो धीवरः । ६९० उदि चेडैसिः । स्वरादिपाठा-

अथ पञ्चमः पादः । अदि भुवोऽुतच् । भू सत्तायामस्मादाकस्मिन्कार्ये 'अद्' इत्यव्यये उपपदे ङुतच्प्रत्यय इत्यर्थः । डित्वाट्टिलोपः । अद्भुतम् । गुघेः रुमः । गुघ परिवेष्टने अस्माद्भूमप्रत्ययः । गोधूम इति । लघूपवगुणः । मसेऽहरन् । मसी परिणामे अस्माद्भूमप्रत्यय इत्यर्थः । 'मङ्गल्यको मसूरोऽय मकुप्टकमयुप्टकौ' इत्यमरः । स्थः किञ्च । घा गतिनिवृत्तौ अस्माद्भूमन् कित्स्यात् । स्थूर इति । कित्त्वादातो लोपः । पातेरतिः । पा रक्षणे अस्मादतिः स्यात् । वातेर्निन् । वा गतिगन्वनयोरस्मादतिः स्यात्, स च निन् । अर्तेश्च । ऋ गतौ अस्मादतिः स्यात्, स च निन् । तृहेः कनो हलोपश्च । तृह हिसायामस्मात्कनः स्यात्, हकारस्य लोपश्च । तृणमिति । कनस्य कित्त्वाद् गुणाभावः । वृञ्छुठितनिताडिभ्यः । वृञ् वरणे, लुठ विलोडने, तनु विस्तारे, तड आघाते एभ्य उलच् स्याद् घातोस्तण्डादेशश्चेत्यर्थः । दंसेऽष्टटनौ न आ च । दासि सेवने अस्मात् टटनौ स्याताम्, घातोर्नकारस्याकारश्चेत्यर्थः । दंशेश्च । दंश दशने अस्मादपि

अदि भुवो । अद् इत्यव्ययं आकस्मिकार्थे । अस्मिन्नुपपदे भूवातोऽुतच्स्यात् । डित्वाट्टिलोपः अद्भुतमाश्चर्यम् । गुघेः । गुघ परिवेष्टने ङुघ्यते परिवेष्टयते प्राणिभिरिति । 'गोधूमो नागरङ्गे स्यादोपधीव्रीहिभेदयोः' इति मेदिनी । मसेः । मसी परिणामे । स्थः । घा गतिनिवृत्तावस्माद्भूमन् कित्त्वादालोपः । स्थूरो मनुष्य इति । 'स्थूरस्य रायो बृहते य ईशे' इति मन्वे तु योगपुरस्कारात्स्थिरस्येत्यर्थ इति व्याख्यातम् । पातेः । पा रक्षणे । वातेः । वा गतिगन्वनयोः । रमसकोशस्यमाह वातिरिति । अर्तेः । ऋ गतौ, अस्मादतिः स्यात्स च निन् । तृहेः । तृह हिसायाम्, कनस्य कित्त्वाद् गुणाभावः । वृञ् । वृञ् वरणे, लुठ विलोडने, तनु विस्तारे, तड आघाते, चुरादिः एभ्य उलच् स्यात् तण्डादेशश्च घातोः । यद्यपि 'सानसिघर्णसि-' इति सूत्रे तण्डुलशब्दो निपातितस्तथापि प्रत्ययस्वरेण मव्योदात्तः सः, अयं तु चित्स्वरेणान्तोदात्त इति विवेकः । दंसेः । दासि दंशनदर्शनयोः अस्मादटनौ स्यातां नकारस्याकारश्च । टनो नकार आधुदात्तार्थः । 'दाशः शूद्रे दानपात्रे भृत्यबोवरयोरपि' इति विश्वः । दंशेः । दंश दशनेऽस्मादपि टटनौ स्तो

व्ययत्वम् । उच्चैः । ६६१ नौ दीर्घश्च । नीचैः । ६६२ सौ रमेः क्तो दमे पूर्वपदस्य
 व दीर्घः । रमेः सुपूर्वाद्दमे वाच्ये क्तः स्यात् । कित्वादनुनासिकलोपः । सूरत उपशान्तो
 यालुश्च । ६९३ पूञो यण्णुकृह्रस्वश्च । यत्प्रत्ययः । पुण्यम् । ६६४ संसेः शिः कुट्
 केच्च । संसतेः शिरादेशो यत्प्रत्ययः कित्स्य कुडागमश्च । शिक्वम् । ६९५ अर्तः
 क्युरुच्च । उरणो मेपः । ६६६ हिंसेरीरन्नीरचौ । 'हिंसीरो व्याघ्रद्रुष्टयोः' । ६६७ उदि
 दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च । उदरम् । ६६८ डित्त्वनेर्मुट् स
 चोदात्तः । अजल् च डित् स्यादातोर्मुट्, स चोदात्तः । मुखम् । ६६९
 अमेः सन् । अंसः । ७०० मुहेः खो मूर्च । मूखः । ७०१ नहेहलो-

ट्ठनौ स्याताम्, नकारस्याकारश्च । दाश इति । 'कैवर्ते दाशबोवरौ' इत्यमरः । पूर्वतूत्रे
 ऽस्मिन्तूत्रे च टनो विधिराद्युदात्तत्वाय । उदि चेडँसिः । उदि उपपदे, चिञ् चयने, इत्य-
 स्माड्डँसिरित्यर्थः । उच्चैरिति । डित्त्वाट्टिलोपः । नौ दीर्घश्च । नावुपपदे चिञो षैचिः
 उपसर्गस्यस्येकारस्य दीर्घश्चेत्यर्थः । नीचैरिति । डित्त्वाट्टिलोपः । सौ रमेः क्तो दमे ।
 सावुपपदे रमु ब्रीडायामित्यस्माद्दमे वाच्ये क्तः स्यात् पूर्वपदस्य सोरन्त्यस्य दीर्घश्चेत्यर्थः ।
 कित्वादिति । अनुदात्तोपदेशवन्तीत्यादिना । पूञो यण्णुकृ । पूञ् पवने अस्माद्यत्प्रत्ययः
 गुणागमो ह्रस्वश्च । पुण्यमिति । 'स्याद्धर्ममत्रियां पुण्यम्' इत्यमरः । संसेः शि कुट्
 किञ्च । संसु ध्वंसु अधःपतने, अस्माद्यत्प्रत्ययः स च कित्, तस्य कुडागमः, घातोः शिः
 सर्वादेशश्च । शिक्वमिति । 'भारयष्टिस्तदालम्बि शिक्वं काचोऽय पादुका' इत्यमरः ।
 अर्तः क्युरुच्च । ऋ गतौ अस्माद्युप्रत्ययः, घातोर्कारादेशश्चेत्यर्थः । उरण इति । उत्वं
 स्वरत्वम् । युवोरनाकावित्यनादेशे रपाभ्यामिति णत्वम् । अट्कुप्वाडिति तु एतत्पूवस्यैव प्रवृ-
 त्त्युपपादकम् । हिंसेरीरन्नीरचौ । हिंसि हिंसायामस्माद् ईरन् ईरच् इति प्रत्ययौ स्तः,
 स्वरे भेदः । उदि दृणातेरजलौ । उदि उपपदे ह विदारणे इत्यस्मादच् अल् इति प्रत्ययौ
 स्तः । उदो दकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । उदरमिति । अजलोः स्वरे भेदः । घातोर्मुणः । डित्
 खनेर्मुट् । अजलावित्यनुवर्तते । खनु अवदारणे अस्मादच् अल् इति प्रत्ययौ स्तः, तौ च
 डितौ, घातोर्मुडागमश्चेत्यर्थः । मुखमिति । डित्त्वाट्टिलोपः । अमेः सन् । अम गत्यादिषु अस्मा-
 त्सन्प्रत्यय इत्यर्थः । अंस इति । 'स्कन्धो भुजशिरोऽंशोऽस्ती' इत्यमरः । मुहेः खो मूर्च । मुह

नकारस्य चात्वं स्यात् 'कैवर्ते दाशबोवरौ' इत्यमरः । उदि । चिञ् चयने षैसो टित्त्वाट्टि-
 लोपः । सौरमेः । रमु ब्रीडायाम् । पूञ् । पूञ् पवने । 'पुण्यं मनोज्ञेऽभिहितं तथा मुकृत-
 धर्मयोः' इति विश्वः । संसेः । संसु अधःपतने कित्त्वं तु गुणाभावायम् । अर्तः । ऋ गताय-
 स्मात्कुप्रत्ययः स्यादातोस्त्वं च स्वरत्वम् । 'युवोरनाकौ' । 'भित्तोरभोरणोर्णागुमेपदृण्य
 एडके' इत्यमरः । हिंसेः । हिंसि हिंसायाम् । उदि । ह विदारणे । डित्त्वनेः । खनु अवदारणे,
 अस्मादजलौ स्तः । 'मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपापयोरपि । सन्ध्यन्तरे नाट्यादेः

पञ्च । नञः । ७०२ शीङो ह्रस्वश्च । शिखा । ७०३ माङ ऊत्तो मप् च । मधुखः ।
 ७०४ कलिगलिभ्यां फगस्योच्च । कुल्फः शरीरावयवो रोगश्च । गुल्फः पादग्रन्थिः ।
 ७०५ स्पृशोः श्वणशुनौ पृ च । श्वण्णुनौ प्रत्ययौ । पृ इत्यादेशः । पार्श्वम् । 'पार्श्वोऽन्वो
 कक्षयोरवः' । पशुं रायुषम् । ७०६ श्मनि श्रयतेर्हुन् । श्मच्छन्दो मुखवाचो । मुखनाश्रयत
 इति श्मश्रु । ६०७ अश्र्वादयश्च । अश्रु नयनजलम् । ७०८ जनेष्टन्लोपश्च । जट ।

वैचित्त्वे अस्मात्प्रत्ययः घातोर्मुंरादेशश्च । नहेर्हलोपश्च । णह बन्वने अस्मात्प्रत्ययः,
 हकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । शीङो ह्रस्वश्च । शोङ् स्वने अस्मात्प्रत्ययः घातोर्ह्रस्व-
 श्चेत्यर्थः । शिखेति । ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् गुणः । माङ ऊत्तो । माङ् माने अस्मा-
 द्दूतप्रत्ययः घातोर्नयादेशश्चेत्यर्थः । मयूख इति । 'मयूखस्त्विट्करज्वालास्त्रलिवाणौ
 शिलोमुखौ' इत्यमरः । कलिगलिभ्यां फगस्योच्च । कच शब्दसंख्यानयोः, गल बद्धने,
 धाम्यां फक् स्यात्, अकारस्योकारश्चेत्यर्थः । गुल्फ इति । 'तदग्रन्थो घुटिके गुल्फौ'
 इत्यमरः । स्पृशोः श्वणशुनौ पृ च । स्पृश संस्पृशे अस्मात् शृणु श्रुत्वात्, घातोः
 पृ दादेशश्च । पार्श्वमिति । श्वणो णित्वाद् वृद्धिः । श्मनि श्रयतेर्हुन् । श्रिञ् सेवायाम-
 स्माद् मुखवाचिनि श्मन्शब्दे उपपदे हुत्प्रत्ययः । श्मश्रु इति । श्मनो नस्य लोपः, ङित्वात्
 श्रिञ् इकारस्य लोपः । 'तद्वृद्धौ श्मश्रु पुंमुखे' इत्यमरः । अश्र्वादयश्च । निगात्यन्त इति
 शेषः । अश्रु इति । अश्रू व्याप्तौ अस्माद् लप्रत्ययः । जनेष्टन् लोपश्च । जनो प्रादुर्भावो

शब्देऽपि च नपुंसकम्' इति मेदिनी । अमेः । अम गतौ, 'स्कन्धो भुजशिरोऽसोऽङ्गो' इत्यमरः ।
 दंशः स्कन्धे विभागे च' इति दन्त्यान्ते विश्वः । मुहेः । मुह वैचित्त्येऽस्मात्प्रत्ययो घातो-
 र्मुंरादेशश्च । मुह्यतीति मूर्खः । 'अने मूढययाजानमूर्खवैधेयबालिशाः' इत्यमरः । नहेः । णह
 बन्वने । अस्मात्प्रत्ययः । 'नखं कररुहे षण्डे गन्धद्रव्ये नखं नखी' इति विश्वः । 'नखी क्रीकली-
 बयोः शुक्लौ नखरे पुंनपुंसकम्' इति मेदिनी । शीङः । शोङ् स्वनेऽस्मात्प्रत्ययः स्यादातो-
 र्ह्रस्वश्च । ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणाभावः । 'शिखा शाखा बहिर्बूडालाङ्गुलिक्यग्रनात्रके ।
 चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' इति मेदिनी । माङः । माङ् माने । 'मयूख-
 स्त्विट्करज्वालासु' इत्यमरः । कलि । कल शब्दसंख्यानयोः, कल बद्धने, धाम्यां फक् स्याद्
 घातोर्कारस्योत्वं च । गुल्फ इति । 'तदग्रन्थो घुटिके गुल्फौ' इत्यमरः । तयोः पादयोर्ग्रन्थौ ।
 इत्यर्थः । स्पृशोः । स्पृश संस्पृशे, 'पार्श्वं कक्षवरे चक्रोपान्ते पशुं गणेऽपि च' इति विश्वमे-
 दिन्यौ । श्मनि । श्रिञ् सेवायामस्मात् श्मन्शब्दे उपपदे इत्स्याद् ङित्वाट्टिलोपः 'तद्वृद्धौ श्मश्रु
 पुंमुखे' इत्यमरः । पुरुषस्य मुखे तेषां रोम्भां वृद्धौ श्मश्रुशब्दो वर्तते इत्यर्थः । अश्र्वादयः ।
 अश्रू व्याप्तावस्माद् ल्प्रत्ययो नञ् पृथात् श्रयतेर्हुन् च । यत्तूज्ज्वलदत्तेनोक्तम् अश्रयतेर्हुन्
 ऋच्चेति तद्व्युत्पन्नम्, ङित्वाट्टिलोपे सति घातोर्अश्रवणप्रसङ्गात् । न च टिलोपानावो निपात्यत
 इति वाच्यम् । तथा सति ङित्वाट्टिलोपस्य निष्फलत्वापत्तेरिति दिक् । जनेः । जनो

७०६ अत्तस्य जङ्घ च । तस्य जनेजङ्घादेशः स्यादच । जङ्घा । ७१० हन्तेः शरीरा-
वयवे द्वे च । जघनम् । 'पश्चान्नितम्बः स्त्रीकटयाः क्लीवे तु जघनं पुरः' । ७११ क्लिशोरन्लो
लोपश्च । लकारस्य लोपः । केशः । ७१२ फलेरितजादेश्च पः । पलितम् । ७१३ कृच्चा-
दिभ्यः संज्ञायां वुन् । करकः । करका । कटकः । नरकम्, नरकः । 'नरको नारकोऽपि च' इति
द्विरूपकोशः । सरकं गमनम् । कोरकः । कोरकं च । ७१४ चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च ।

अस्माद्वृत्प्रत्ययः, स्यात्, घातोर्न्यनकारस्य लोपश्च । अच् तस्य जङ्घ च । तस्येत्ययंमाह
जनेरिति । जनेः अच्प्रत्ययः घातोर्जङ्घादेशश्चेत्यर्थः । अजाद्यतष्टाप् । हन्ते शरीरावयवे ।
शरीरावयवे वाच्ये हन्तेरच्प्रत्ययो घातोर्द्वित्वं चेत्यर्थः । जघनमिति । हो हन्तेरिति
कुत्वम्, अम्यासाच्चेति वा । अमरोक्तिमाह पश्चान्नितम्ब इति । क्लिशोरन् लो लोपश्च ।
क्लिशू विवावने अस्माद् स्प्राह्मकारस्य लोपश्चेत्यर्थः । फलेरितजादेश्च पः । फलं निपत्तौ
अस्मादितच्प्रत्ययः, आवेः फकारस्य पकारादेशश्चेत्यर्थः । पलितमिति । 'पलितं जरसा
शौक्ल्यम्' इत्यमरः । कृच्चादिभ्यः संज्ञायां वुन् । डु कृञ् करणे इत्यादिभ्यः संज्ञायां
वुत्स्यात् । करक इति । युवांरनाकावित्यकादेशः । 'कमण्डलौ च करकः' इत्यमरः ।
कटक इति । कटे वर्षाविरणयोः अस्माद् वुन् । 'भूभृन्नितम्बवलयचक्रेषु कटकोऽस्त्रि-
याम्' इत्यमरः । चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च । चीकं वामन्त्रणे अस्मात्संज्ञायां
वुन् स्यात्, घातोराद्यन्तवर्णयोः विपर्ययश्चेत्यर्थः । 'चीचका वेणवस्ते स्युर्मे स्वनन्य

प्रादुर्भावे अस्माद्वृत्प्रत्ययः स्याद्घातोर्न्यलोपश्च । 'जटा लग्नकचे मूले मांस्यां प्लजे पुनर्जटी'
इति मेदिनी । जङ्घेति । जनेरच्प्रत्यये सति 'अजाद्यतः—' इति टाप् । हन्तेः । देहावयव
वाच्ये हन्तेरच्प्रत्ययः स्याद् द्वित्वं च घातोः । अम्यासकार्यम्, 'अम्यासाच्च' इति कुत्वम् ।
अमरोक्तिमाह पश्चान्नितम्ब इति । 'जघनं च स्त्रियाः श्रोणिपुरोभागे कटावपि' इति
मेदिनी । क्लिशोः । क्लिशू विवावनेऽस्मादन्त्यात् । 'केशः स्यात्पुंसि वरुणे ह्योवेरे कुण्डलेऽपि
च' इति मेदिनी । फलेः । फलं, निपत्तौ । 'पलितं जरसा शौक्ल्यम्' इत्यमरः । 'पलितं
शैलजे तापे केशपाशे च कर्दमे' इति मेदिनी । कृच्चादिभ्यः । डु कृञ् करणे । करकः
कमण्डलुः । 'करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाहिमेऽपि च । द्वयोर्मेषोपले न स्त्री करके च
कमण्डलौ ॥' इति मेदिनी । करका वृष्टिपापाणः । कटे वर्षाविरणयोः, 'कटको वलये सानौ' ।
वज्रुन् शिल्पिसंज्ञयोः, इति वज्रुनाप्ययं सिद्धस्तथा च गुणभाज इहैव वुनि उदाहार्याः, गुण-
निपेवभाजस्तु वुनि । उदासीनास्तु यत्र कुत्रचिदिति भावः । नृ नये । 'स्यान्नारकस्तु नरको
निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्' इत्यमरः । 'नरकः पुंसि निरये देवारातिप्रभेदयोः' इति मेदिनी ।
उदयनाचार्यास्तु नच नरकाप्येव सन्तीति वचीवं प्रयुज्यते तन्निर्मूल्यमित्याहुः । उ गती ।
'सरकोऽस्त्री शीघ्रपात्रे शीघ्रपानेक्षुरीधुनोः' इति मेदिनी । कुर गच्छे । कोरकोऽस्त्री कुड्मले
स्यात्कवकोलकमृणालयोः' इति मेदिनी । 'विचकार कारकानि' इति माघः । 'कोरकः
पुमान्' इत्यमरोक्तिस्तु नादर्शयेत्याहुः । अन्तराजयोऽपि इहैव बोध्याः । चीक-

कोचको वंशमेदः । ७१५ पचिमच्योरिञोपधायाः । पेचकः । मेचकः । ७१६ जनेररष्ट्र
च । जठरम् । ७१७ वचिमनिभ्यां चिञ्च । वठरो मुखः । मठरो मुनिघोण्डयोः ।
त्रिदादित्वान्माठरः । गर्गादित्वान्माठर्यः । ७१८ ऊर्जि ण्णातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च ।
'ऊर्दरः शूररजसोः' । ७१९ कृदरादयश्च । कृदरः कुमूलः । मृदरं विलसत् । रुदरः तर्पः ।
७२० हन्तेर्युन्नाद्यन्तयोर्धत्वतत्वे । घातनो मारकः । ७२१ क्रमिगमिञ्मिभ्यस्तु-
न्वृद्धिश्च । क्रान्तुः पत्तो । गान्तुः पयिकः । क्षान्तुर्मशकः । ७२२ हर्यते-
कन्यन्हिरच् । कन्यन्प्रत्ययः । हिरण्यम् । ७२३ कृञः पासः । कर्पासः

निलोदताः' इत्यमरः । दैत्यमेदे च । पचिमच्योरिञोपधायाः । ड् पचप् पाके, मच
कल्कने, आभ्यां वुत्स्यात्, उपधाया इकारादेशश्च । पेचक इति । उपधाया इकारे लघूपचगुणे
च रूपम् । 'उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचके' इत्यमरः । जनेररष्ट्र च । जनी-
प्रादुभवि अस्मादरप्रत्ययः, घातोष्ठकारश्चान्तादेशः । 'जठरः कठिनेऽपि स्यात्' इत्यमरः ।
वचिमनिभ्यां चिञ्च । वच परिभाषणे; मन ज्ञाने, आभ्यामरप्रत्ययः स्यात्, स च चित्,
ठकारश्चान्तादेशः । ऊर्जि ण्णातेरलचौ पूर्वपदान्तलोपश्च । ऊर्कशब्दे द् विदारणे
इत्यस्मादलचौ प्रत्ययौ स्तः, पूर्वपदान्त्यवर्णस्य लोपश्च । ऊर्दर इति । पूर्वपदान्त्यस्य लोपे
वातोर्गुणे च रूपम् । कृदरादयश्च । एते निपात्यन्ते । कृदर इति । कृ इत्यव्ययपूर्वक-
द्वातोराल्प्रत्यये रूपम् । एवं स्युपूर्वकाल्दर इति । हन्तेर्युन्नाद्यन्तयोर्धत्वतत्वे । हन्
हिंसागत्योः अस्माद्युन् स्यात्, आद्यन्तयोर्हकारनकारयोः ययासंत्यं घकारतकारौ स्तः ।
क्रमिगमिञ्मि । क्रमु पादविज्ञेपे, गम्य गतौ, क्षमूप सहने एभ्यः तुत्स्यात्, वृद्धिश्च ।
हर्यतेः कन्यन् हिरच् । हर्यं गतिकान्त्योः अस्मात्कन्यन्प्रत्ययः, प्रकृतेर्हिरजित्यर्थः ।
हिरचि चकार इत्संज्ञकः, अकार उच्चारणार्थः । हिरण्यमिति । कित्त्वान्न लघु-
पचगुणः । कृञः पासः । ड् डल् करणे अस्मात्पासः प्रत्यय इत्यर्थः । कर्पास
दंतेः । चिक आमन्त्रणे, चीक च चुरादिः । अस्याद्यन्तविपर्ययः । पचिमच्योरित्वं चानुपदं
वक्ष्यमाणं बाहुलकबलम्यं बोध्यम् । 'कोचको दैत्यभिद्राताहतसत्त्वनवंशयोः' इति मेदिनी ।
ड्पचप् पाके । 'उलूके करिणः पुच्छमूलोपान्ते च पेचकः' इत्यमरः । 'पेचको गजलाङ्गूल-
मूलोपान्ते च कौशिके' इति मेदिनी । मचि मुचि कल्कने । 'मिचकस्तु मयूरस्य चन्द्रके श्यामले
पुमान् । तद्युक्ते वाच्यदत्वलीवं स्रोतोऽज्ञानावकारयोः' इति मेदिनी । जनेः । जन जनने, जनी
प्रादुभवि वा । 'जठरः कठिनेऽपि स्यात्' इत्यमरः । 'जठरो न त्रियां कुक्षौ दद्वककटयोस्त्रिपु'
इति मेदिनी । वचि । वच परिभाषणे, मन ज्ञाने, आभ्यामरप्रत्ययः स्यात्स च चित् रश्चान्ता-
देशः । 'वठरः कुक्कुटे वष्टे सरठे च' इति मेदिनी । ऊर्जि । ह् विदारणेऽस्मादूर्जुपपदे
अलचौ प्रत्ययौ स्तः । कृदरादयश्च । कृ च मृ एतदव्ययपूर्वकण्ठातिप्रकृतिकालजन्ता
निपात्यन्ते । हन्तेः । हन् हिंसागत्योः । क्रमि । क्रमु पादविज्ञेपे, गम्य गतौ, क्षमूप
सहने, एभ्यस्तुत्स्यादेपां वृद्धिश्च । हर्यतेः । हर्यं गतिकान्त्योः । 'हिरण्यं रेतसि द्रव्ये

वित्वादित्वात्कार्पासं वक्ष्यम् । ७२४ जनेस्तु रश्च । जर्तुहंस्ती योनिश्च । ७२५ ऊर्णोतेर्ङः । ऊर्णा । ७२६ दधातेर्यन् नुट् च । धान्यम् । ७२७ जीर्यतेः किन् रश्च वः । 'जित्रिः स्यात्कलपक्षिणोः' । बाहुलकाद् 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घो न । ७२८ मव्यतेर्यलोपो मश्चापनुट् चालः । मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्तस्यापनुडागमो धातोर्यलोपो मकारश्चात्यस्य । ममापतालो विषये । ७२९ ऋजेः कीकन् । ऋजोक इन्द्रो धूमश्च । ७३० तनोतेर्ङः सन्वच्च । 'तितउः पुंसि क्लीबे च' । ७३१ अर्भकपृथुकपाका वयसि । 'ऋधु

इति । धातोर्गुणः । जनेस्तु रश्च । जन जनने अस्मात्तुप्रत्ययः रेफश्चान्तादेश इत्यर्थः । जर्तुरिति । नकारस्य रेफादेशः । ऊर्णोतेर्ङः । ऊर्णम् आच्छादने अस्माद्ङप्रत्यय इत्यर्थः । इत्वाट्टिलोपः । 'ऊर्णा मेपादिलोमि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवाः' इत्यमरः । दधातेर्यन्नुट् च । डु धाब् धारणपोषणयोः, अस्माद्यप्रत्ययः नस्य नुडागमश्च । जीर्यतेः किन् रश्च वः । जृ वयोहानौ अस्मात्किन् स्यात्, धातो रेफस्य वकारादेशश्चेत्यर्थः । जित्रिरिति । क्रिणि 'ऋत इद्वातोः' इति इत्वे रपरत्वे रेफस्य वत्वे च रूपम् । नन्वत्र ह'ल चेति दीर्घो दुर्वार इत्यत आह—बाहुलकादिति । मव्यतेर्यलोपो । मव्य वन्वने अस्मादालप्रत्ययः स्यात्, तस्यापनुडागमः, धातोर्यलोपः, परिशिष्टान्त्यस्य वकारस्य मकारश्चेत्यर्थः । ममापताल इति । ऋजेः कीकन् । ऋज गतौ अस्मात्कीकन्स्यात् । ऋजोक इति । कृत्वान्त गुणः । तनोतेर्ङः सन्वच्च । तनु विस्तारे अस्माद्ङङप्रत्ययः, स सन्वच्च भवति । तितउरिति । डउप्रत्ययस्य सन्वत्त्वाद् द्वित्वमभ्यासस्येत्वं इत्वाट्टिलोपः । डउरिति । पृथगुच्चारणसामर्थ्यान्त गुणः । 'प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री चालनो तितउः पुमान्' इत्यमरकोशः । अर्भकपृथुकपाका वयसि । एते निपात्यन्ते । निपातनप्रकारमेवाह ऋधु

धातुकम्भवराटयोः । 'अजये मानभेदे स्यादकुप्ये च नपुंसकन्' इति मेदिनी । कृञ्चः । डुकृब् करणे । जनेः । तु इत्यविभक्तम् । जनेस्तुप्रत्ययो रेफश्चान्तादेशः स्यात् । ऊर्णोतेः । ऊर्णम् आच्छादनेऽस्मात् ङः स्याद् इत्वाट्टिलोपः टाप् । 'ऊर्णा मेपादिलोमि स्यादावर्ते चान्तरा भ्रुवोः' इत्यमरः । भ्रुवोर्मध्ये य आवर्तस्तप्रेत्यर्थः । 'अन्तरान्तरेण—' इति द्वितीया । दधातेः । डुधाब् धारणादौ अस्माद्यन् प्रत्ययः स्यात्तस्य नुडागमश्च । 'धान्यं ग्रीहिषु धान्याके इति मेदिनी । जीर्यतेः । जृ वयोहानावस्मात् क्रिन्स्यात् । 'ऋत इद्वातोः' । रपरत्वम् । रेफस्य वकारादेशः । मव्यतेः । मव्य वन्वने । अन्त्यस्येति । वकारस्येत्यर्थः । ऋजेः । ऋजो गतौ । तनोतेः । तनु विस्तारेऽस्माद् ङङः प्रत्ययस्तस्य नन्वङ्गावाद् द्वित्वमभ्यासस्येत्वं च इत्वाट्टिलोपः । पृथगुच्चारणसामर्थ्याद् गुणो न । तितउः चालनो । 'नक्तुनिव तितउता पुनन्तो यत्र घोरा मनसा वाचमकृत' । 'तितउः परिपवनं भवति' इति पशुशार्वा भाष्यम् । 'चालनो तितउः पुमान्' इत्यमरः । 'चालनं तितउन्युक्तम्' इति कोशान्तरम् । 'स्याद्वास्तु हिङ्गु तितउ' इति पुनपुंसकवर्गे त्रिजाष्टशेषः । अर्भक । एते निपात्यन्ते ।

वृद्धौ । अतो वुन् । भकारश्चान्तादेशः । प्रथेः कुक्कन्तंप्रसारणं च । पिवतेः कन् । ७३२ अवद्यावमाधमार्व रेफाः कुत्सिते । वदेर्नञि यत् । अवद्यम् । अवतेरमः । वस्य पक्षे वः । अवमः अवमः । अतेंवन् । अर्वा । रिफतेस्तौदादिकाद् अः । रेफः । ७३३ लीरीडोह्रस्वः पुट् च तरो श्लेषणकुत्सनयोः । तरौ प्रत्ययौ क्रमात्स्तो घातोर्ह्रस्वः, प्रत्ययस्य पुट् । लिप्तं श्लिष्टम् । रिप्प्रं कुत्सितम् । ७३४ क्लिशोरीचोपधायाः कन्लोपश्च लो नाम्च । क्लिशोः, कन्स्यादुपधाया इत्वम्, लस्य लोपो नामागमश्च । कीनाशो यमः । कित्त्वफलं चिन्त्यम् । ७३५ अश्नोतेराशुकर्मणि वरठ् च । चकारादुपधाया इत्वम् । ईश्वरः ।

वृद्धाविति । अस्माद् वुन्, अकादेशः, वकारस्य भकारः, लघूपवगुणः । पृथुक इत्यत्राह प्रथेरिति । प्रथ प्रख्याने, अस्मात्कुक्कन्, घातोः संप्रसारणेन रेफस्य ऋकारः कित्त्वान्न लघूपवगुणः । पिवतेरिति । पा पाने इत्यस्मादित्यर्थः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः' 'पृथुकौ चिपिटाऽर्भकौ' इति चामरः । अवद्यावमाधमार्व रेफाः । एते निपात्यन्ते । निपातनमेवाह वदेरिति । वद व्यक्तायां वाचि उपपदे यत्प्रत्यय इत्यर्थः । अवतेरिति । अव रक्षणादौ । अवम इत्यत्राह वस्य पक्षे ध इति । अतेंरिति । ऋ गतौ । रिफतेरिति । रिफ कन्थनादिषु, अस्माद् अप्रत्यय इत्यर्थः । 'निकृष्टप्रतिष्ठावरेफयाप्यावमावमाः' इत्यमरः । लीरीडोह्रस्वः । लीड् श्लेषणे, रीड् श्रवणे, आभ्यां तप्रत्ययरप्रत्ययौ क्रमात्स्तः, तस्य पुडागमः, घातोर्ह्रस्वश्चेत्यर्थः, प्रकृतिप्रत्ययसंज्ञायां क्रमाच्छ्लेषणे कुत्सने च वाच्ये । क्लिशोरीचोपधायाः । क्लिशू विवावने अस्मात्जन्याद् घातोर्लपधाया इत्वम् लकारस्य लोपो नामागमश्च । कीनाश इति । 'कृतान्ते पुंसि कीनाशः' इत्यमरः । चिन्त्यमिति । उपधाया इत्वविधिसामर्थ्यादेव गुणो न भविष्यतीति नावः । अश्नोतेराशुकर्मणि ।

निपातनप्रकारमेवाह ऋधु वृद्धावित्यादि । प्रथेरिति । प्रथ प्रख्याने, पा पाने, पिवति स्तनादिकमिति पाकः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः' इत्यमरः । 'अर्भकः कथितो बोले मूर्खेऽपि च कृशेऽपि च । पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्यादभिधेयवत्' । 'पाकः परिणतौ शिशौ । केशस्य जरसा शौक्ये स्यात्पादौ पचनेऽपि च' इति मेदिनी । अवद्या । एते कुत्सिते निपात्यन्ते । वद व्यक्तायां वाचि, अव रक्षणादौ, ऋ गतौ, रिफ कथनयुद्ध-निन्दाहिंसादानेषु । 'निकृष्टप्रतिष्ठावरेफयाप्यावमावमाः' इत्यमरः । 'कुपूयकुत्सितावद्यखेट-गर्वाणकाः समाः' इति च । 'अवमः स्याद्गर्ह्यं जनेऽपि' इति मेदिनी 'अर्वा तुरङ्गमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः । रेफो रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते पुनरन्यवत्' इति च मेदिनी । लीरीडोः । लीड् श्लेषणे, रीड् श्रवणे । क्रमादिति । श्लेषणे वाच्ये तप्रत्ययः कुत्सिते वाच्ये रप्रत्यय इत्यर्थः । 'लिप्तं विपाक्तं भुक्ते च वाच्यवत्स्याद्विलेपिते' इति विश्वः । क्लिशोः । क्लिशू विवावने । नामागमश्च प्रत्ययस्येति शेषः । चिन्त्यमिति । इत्वविवावनासामर्थ्यादेव गुणाभावसिद्धेरिति नावः । 'कीनाशः कर्षकः क्षुद्रोपांशुवृलिषु वाच्यवत् । यमे ना' इति मेदिनी । अश्नोतेः । अशू व्याप्तौ अस्माद्वरट् स्यात् । आशुकर्म वरदानादि-

७३६ चतेरन् । चत्वारः । ७३७ प्रा (प्रेऽ) ततेरन् । प्रातः । ७३८ अमेस्तु च । अन्तर्मध्यम् । ७३९ दहेर्गो लोपो दश्च नः । गप्रत्ययो धातोरन्त्यस्य लोपो दकारस्य नकारः । नगः । ७४० सिचैः संज्ञायां हनुमौ कश्च । सिञ्चतेः कप्रत्ययो हकारादेशो नुम् स्यात् । सिंहः । ७४१ व्याहिं घ्रातेश्च जातौ । कप्रत्ययः स्यात् । व्याघ्रः । ७४२ हन्तेरच् घुर च । घोरम् । ७४३ क्षमेरुपधालोपश्च । चादच् क्षमा । ७४४ तरतेर्ङिः । त्रयः ।

अशू व्याप्तौ अस्माद्वरट् स्यात्, उपवाया ईत्वं च आशुकर्मणि वाच्ये । ईश्वर इति । ईश्वरो हि प्रायितः सन्वरादिकं शीघ्रं दातुं शक्तो भवति । चतेरन् । चते याचने अस्मादुरन्त्यात्, उरनि अकार उच्चारणार्थः, नकार इत् । चत्वार इति । चतुरन्हुहोरित्याम् । प्राततेरन् । प्रपूर्वादित सातत्यगमने इत्यस्मादन् प्रत्ययः, अकारः उच्चारणार्थः । प्रातरिति । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् अमेस्तु च । अम गत्यादिषु अस्मादन् स्यात्, तस्य तुडागमश्च । दहेर्गो लोपो दश्च नः । दह भस्मीकरणे अस्माद् गप्रत्ययः, धातोरन्त्यस्य लोपः, दकारस्य नकारश्चेत्यर्थः । सिचैः संज्ञायाम् । पिच क्षरणे अस्मात्कप्रत्ययो धातोरन्त्यस्य हकारादेशो नुम् स्यात् । व्याहिं घ्रातेश्च जातौ । वि आङित्युपसर्गे उपपदे प्रा गन्धोपादान इत्यस्मात् कप्रत्ययः स्यात् जातौ वाच्यायाम् । व्याघ्र इति । कित्वादातो लोप इटि चेत्यालोपः । हन्तेरच् घुर च । हन हिंसागत्योः अस्मादन्प्रत्ययः, धातोर्धुरादेशश्च । घोरमिति । नष्ट-पधगुणः । क्षमेरुपधालोपश्च । क्षमूप् सहने अस्मादन्प्रत्ययः धातोर्धुरादेशो लोपश्चेत्यर्थः । 'क्षमावनिर्मेदिनी मही' इत्यमरः । तरतेर्ङिः । तृ प्लवनतरणयोः अस्माद्

क्रिया यस्य तस्मिन्वाच्ये शीघ्रवातरीत्यर्थः । ईश्वर इति । त्रिषां तु टित्त्वान्ङोप् ईश्वरी । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्ता । ईशेः वनिपि 'वनो र च' इति ङीप्रयोस्तु धातुस्वरेणाद्युदात्ता । पुंयोगलक्षणे ङीपि अन्तोदात्ता । 'स्येशभासपिसकसः—' इति वरवि । तदन्तादृापि ईश्वरेति विवेकः । 'ईश्वरो मन्मये शम्भौ नाट्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चैवरोमायाम्' इति मेदिनी । ईश्वरा उमायामिति छेदः । 'ईश्वरः शङ्करेऽधोरो तत्पत्न्यामोद्वरीद्वरा' इति बोधालितः । 'विन्यस्तमङ्गलमहौपधोरोद्वरायाः' इति भारविः । दशपाद्यां तु सूत्रान्तरमपि 'हन्ते रन् घश्च' इति । हन हिंसागत्योरस्मादन्प्रत्ययः स्याद् घश्चान्तादेशः । हन्यते गम्यते-ऽतिथिभिरिति घरः गृहम् । चतेः । चते याचनेऽस्मादुरन्त्यादकार उच्चारणार्थः । 'चतुरन्हुहोरा मुदात्तः' इत्याम् । चत्वारः । प्रादतेः । अत सातत्यगमने प्रपूर्वादस्मादुरन्त्यात् । रेफादकार उच्चारणार्थः । स्वरादिपाठादव्ययत्वम् । प्रातर् । अमेः । अम गतिशब्दसंभक्तिषु, अस्मादुरन्त्यात्तस्य तुडागमश्च । अन्तःशब्दोऽपि प्रातःशब्दवद् अव्ययम् । दहेः । दह भस्मीकरणे । 'नगो महीरहे शैले भास्करे पवनाशने' इति मेदिनी । सिचैः । पिच क्षरणे हकारा देश इति । धातोरन्त्यस्येत्यर्थः । 'सिंहः कण्ठोरवे राशौ सत्तमे चोत्तरस्थितः । सिंहो ध्रुववृहत्योः स्याद्वातके राहुमातरि' इति विश्वः । व्याहिं । प्रा गन्धोपादानेऽस्माज्जातौ वाच्यायां कः स्यात् कित्वादातो लोपः । 'व्याघ्रः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्तैरण्डकारञ्जयोः । श्रेष्ठे

७४५ ग्रहेरनिः । ग्रहणिः । डीप् । ग्रहणी व्याविभेदः । ७४६ प्रथेरमच् । प्रथमः ।
७४७ चरेश्च । चरमः । ७४८ मङ्गेरलच् । मङ्गलम् ।

इत्युणादिषु पञ्चमः पादः

ङिः स्यात् । त्रिरिति । ङित्वाट्टिलोपः । तस्य नित्यं बहुवचनान्तत्वादाह । त्रय इति ।
ग्रहेरनिः । ग्रह उपादाने अस्मादनिप्रत्ययः । ग्रहणिरिति । अट्कुप्वाङिति णत्वम् ।
ढीपिति । 'कृदिकारादक्तिनः' इत्यनेन । 'ग्रहणी रुक् प्रवाहिका' इत्यमरः । प्रथेरमच् ।
प्रथ प्रख्याने अस्मादमच् स्यात् । प्रथम इति रूपम् । चरेश्च । चर गतिभक्षणयोरस्मादम-
च्स्यात् । प्रथिचरिभ्यामित्येकयोग एव कर्तुं शक्यः । मङ्गेरलच् । मगिर्गत्यर्थः । अस्मा-
दलच्प्रत्यय इत्यर्थः । मङ्गलमिति । वातारिङित्वान्नुम्, 'श्वश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं
मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः ।

इति सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां वालमनोरमाख्यायाम् उणादिषु पञ्चमः पादः समाप्तः ।

नरादुत्तरस्यः कण्टकायां च योषिति' इति मेदिनी । हन्तेः । हन्तेरक् स्याद्वातोर्ध्वरादेशश्च ।
'घोरं भीमे हरे' इति विश्वः । क्षमेः । क्षमूप् सहने । 'क्षमावनिर्मेदिनी मही' इत्यमरः ।
तरतेः । तृ प्लवनतरणयोरस्माद् ङिः स्यात् । ङित्वाट्टिलोपः । ग्रहेः । ग्रह उपादाने ।
ढीपिति । 'कृदिकारात्' इत्यन्तेन । 'ग्रहणी रुक् प्रवाहिका' इत्यमरः । प्रथेः । प्रथ प्रख्याने ।
'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रवानेऽपि च वाच्यवत्' इति मेदिनी । 'प्रथमचरम' इति वैकल्पिकसर्व-
नामत्वात्तस्ते जसः शीभावः, प्रथमे प्रथमाः । चरेश्च । चर गतिभक्षणयोरस्मादमच्स्यात् ।
चरमे चरमाः । योगविभागद्विचन्यप्रयोजनः । प्रथिचरिभ्यामित्येव सुवचम् । मङ्गेः । उख-
उखीत्यादिदण्डके गत्यर्थको मगिः पठ्यते । 'कल्याणं मङ्गलं शुभम्' । मङ्गलो ग्रहभेदः ।
'मङ्गला सितदूर्वायामुमायां पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे सर्वायै रक्षणेऽपि च' इति
मेदिनी । भावे ष्यङि माङ्गल्यम् । 'तत्र साधुः' इति यत् । 'मङ्गल्यः स्यात्त्रायमाणांश्चत्य-
वित्वमसूरके । स्त्रियां शम्यामवः पुष्प्यां मिसि शुक्लवचासु च । रोचनायामयो दक्षिणं क्लीबं
शिवकरे त्रिषु' इति मेदिनी ।

इत्युणादिषु पञ्चमः पादः

उणादिप्रत्ययाः सन्ति पादोत्तरशतत्रयम् । तेषां विवेचनं त्वत्र ज्ञानेन्द्रस्वामिभिः कृतम् ।

प्राचा तु कतिपयानामेवाणादीनामुपन्यासः कृतो न तु सर्वेषां, सोऽप्युपन्यासो नैकप्रघट्ट-
कतया कृतः, किंतु विच्छिद्येति स्पष्टम् । तत्रापि केचित्प्रमादा मनोरमायां प्रदर्शितास्तेष्वेव
कांश्चित्प्रमादान्दर्शयामः । 'भजो ण्विः' इति ण्विप्रकरणे 'छन्दसि सहः' 'बहदच' इत्युपन्यस्य
'परी ब्रजेः पः पदान्ते' इति ण्विस्तेनैव प, परिव्राडित्यर्थं हि प्राचो ग्रन्थस्तद्व्याख्यायां तत्पौत्रेण
पञ्चाभायुणादिसूत्रे इदं पठ्यते इत्युक्तं तदुभयमपि प्रामादिकम् । 'किञ्चि- इति किञ्चीर्षो हि
प्रकाम्य 'परी ब्रजेः' इति सूत्रस्य पाठात् । अस्मिन्नंशे पञ्चपादीदशपाद्योरैकवाक्यत्वात् । यदपि
प्राचो ग्रन्थे कचित्पठ्यते चिणिति तदप्यपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् । एतेन प्रघट्टकान्तरे 'स्तुद्रुपरिव्राजां

दोर्वश्च' इति केचिदिति प्राचो ग्रन्थोऽपि प्रत्युक्तः । सूत्राह्णे सर्वसंमते चार्थे केचिदित्युक्तेः
 अप्रामाणिकत्वात् । यदपि 'वनतिचत्रिड्वपितपिजनियजेस् इम्' इति पठितं तदप्यनाकरम् ।
 तथा हि जनेरुमिः अतिपवपिवजितनिवनितपिम्यो निन् । ऐनेगिच्च । चमोः शिचवेति
 सर्वसंमतः पाठः । 'तपुं पि तस्मै वपुषो वपुष्टरम्' इत्यादिमन्त्रेषु आद्युदात्ततयानुकूलश्च ।
 वेदभाष्ये एवमेव स्थितम् । इत्यादयो द्वितीयपादे प्रमादाः । तृतीयपादेऽपि स्तनिहूपिपुपिगदि-
 मदिहृदिभ्यो णेरित्नुचिति प्राच पठितं तत्र हूपिहृदो केपामपि वृत्तिकृतां ग्रन्थे न पठितौ ।
 हूपयित्नुः हृदयित्नुरिति प्रयोगोऽप्याकरे न दृष्टः । स्तनिहूपिपुपिनुदिगदिमदिभ्य इति हि
 पञ्चमादोपाठः । 'धुपिगन्धिमण्डजनिगमिभ्यः' इति दशमाद्यामधिकं पठितमित्यव्यदेतत् ।
 यदपि 'श्रुदक्षिस्वृहिगृहिदृजृभ्य आभ्यः-' इति पठित्वा हराभ्य इति प्राचोक्तं तदपि न ।
 हृजृग्रहणस्याकरानाहृत्त्वात् । यदपि 'जृविशिभ्यां झच्' 'गण्डिमण्डजनिनन्दिभ्यश्च' इत्युक्त्वा
 गण्डयतो जनयन्त इत्युदाहृतं प्राचा, यच्च गण्डयन्त इति प्रतीकमुपादाय मेघनामेदमिति
 व्याख्याय गडि वदनैकदेशे इति व्याख्यातृभिर्विवृतं तत्सर्वं प्रामादिकम् । तथाहि उणाद्विपु
 गडोति निरनुपङ्गं पठित्वा गड सेचने इति विवृतम्, 'अयामन्ता-' इति सूत्रे वृत्तिन्यासहर-
 दत्तादिसकलग्रन्थेष्वेवम्, मायवग्रन्थेऽप्येवमेव । युक्तं चैतत् । मेघ इति व्याख्यानं प्रति
 सेचनार्थस्यैवानुगुणत्वाद् जनेः पाठोऽप्यप्रामाणिकः । जित्वात् पठित्वा 'जयन्तः पाकशासनिः'
 इति सर्वैर्विवृतत्वात्, जनयन्त इति लक्ष्यस्य कैरपि अप्रदर्शितत्वात् । अप्रसिद्धत्वाच्चेत्याद-
 यस्तृतीयपादे प्रमादाः । अथ चतुर्थे । यदपि कृष्टृस्तृजागृभ्यः क्विन् । कोविः गोविः
 स्त्रीविरिति प्राचोक्तं तदपि लिपिभ्रमप्रत्युक्तमेव । कृ विक्षेपे, ग् निगरणे, स्तृभ् आच्छादने,
 इति प्राचो ग्रन्थं विवृण्वतामुक्तिरपि मूलाशुद्धये वाशुद्धा । 'जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्विन्' इति हि
 पाठ उणादिवृत्तिकृतां मायवादीनां च संमतः । जीविः पशुः । गाविः ह्रस्वः । स्त्रीविरध्वयुरिति
 च तत्तद्ग्रन्थेषूपपादितम् स्त इत्यस्य दोषान्तत्वं एव हि 'ऋन इद्धातोः' इतीत्वं लभ्यते न तु
 ह्रस्वान्तत्वेऽपि, यस्माद्ययाकरमेव हि ग्रहोऽनुचितमिति दिक् । यदपि प्राचोक्तं—'ग्लाज्या-
 हात्वरिभ्यो निः' इति तदप्यनाकरम् । आकरे हि 'वोच्चाज्वरिभ्यो निः' इति पठित्वा सूत्र-
 द्वयानन्तरं 'वहिश्री-' इति सूत्रे 'ग्लाहात्वरिभ्यो निः' इति सूत्रितत्वात् । 'तूर्णो रयः
 सदानवः' इत्यादावाधुदात्तदर्शनाच्च । नच 'स्त्रियां क्विन्' इत्यधिकारस्यं वातिकमेवेदं
 प्राचोदाहृतं न तूणादिसूत्रस्यमिति वाक्यम् । एवमपि स्वरतेः पाठस्यानुचिन्मतात् । न ह्यनौ
 वातिकेऽस्तीति दिक् । एवं संस्त्याने स्त्यायतेर्दृट् इत्यपि प्राचोदाहृतमनाकरम् । स्त्यायतेर्दृडित्येव
 सूत्रस्याकरे पञ्चपाद्यां दशपाद्यां चोपलम्भात् । 'संस्त्याने स्त्यायतेर्दृट् स्त्री सूतेः मप्रसवे पुमान्'
 इति भाष्ये लोकपाठः स एव मायवेनोपगम्यस्तः न तु सूत्रपाठस्य तयात्वं दृश्यते, एवं तद्ग्रन्थ-
 व्याख्यातृणामपि प्रमादा ऊह्याः । तद्यथा पाणिन्यादिमुनोनिनि व्याचक्षाणैस्तम् 'मनेरुच्चो-
 पवायाः' इति, न ह्येवंविधं सूत्रं पञ्चपाद्यां दशपाद्यां वास्ति, अत्र इत्यनुवर्तमाने 'मनेरुच्च'
 इत्येव सूत्रिनश्चादेनि दिक् । इति चतुर्थपादे प्राचः प्रमादाः ।

अथ उत्तरकृदन्तप्रकरणम् ६८

३१६९ उणादयो बहुलम् । (३—३—१) एते वर्तमाने संज्ञायां च बहुलं स्युः । केचिदविहिता अप्यूह्याः । 'संज्ञामु घातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे । कार्याद्विद्यादन्तून्वमेतच्छास्त्रमुणादिषु' (भाष्यम्) ३१७० भूतेऽपि

अथ उत्तरकृदन्तप्रक्रिया निरूप्यते । उणादयो बहुलम् । तृतीयेऽध्याये तृतीयपादस्ये-
दमादिमं सूत्रम् । वर्तमाने संज्ञायां चेति । 'वर्तमाने लट्' इत्यतः 'पुवस्संज्ञायाम्' इत्यतश्च
तदनुवृत्तेरिति भावः । अत एव नलि हन एह च नन्पूर्वद्विन्तरेतिप्रत्यये प्रकृतेः एहादेशे
व्युत्पन्नः अनेहसृशब्दो वर्तमानकाल एवेत्युक्तं भाष्ये । संज्ञागब्दश्चात्र रुडशब्दपरः वैदिकानामपि
शब्दानामुपलक्षणम् । अत एव 'नैगमरूढिभवं हि सुसाधु' इति वार्तिकम् । वैदिका रुडशब्दा-
श्चोणादिका इति भाष्यं च संगच्छते । रुडाश्चैते उणादिप्रत्ययान्ता अवयवार्थशून्या अमन्त-
मप्यवयवार्थमाश्रित्य प्रायः कर्तरि व्युत्पाद्याः उणादयो वेत्यनुक्त्वा बहुलग्रहणस्य प्रयोजनमाह
केचिदविहिता अप्यूह्या इति । तदेवाह संज्ञास्वित्यादि । भाष्यस्योऽयं श्लोकः ।
डित्यो डित्य इत्यादौ घातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ययासंभवमूह्याः । गुणनिषेवादिकार्यवशाद् अनू-
बन्धं विद्यात् । अन्तून्वमित्यत्र 'उपसर्गस्य घन्यमनुष्ये-' इति दीर्घः । एतद् उणादिषु शास्त्रं
शासितव्यम् । 'कृवापाजि-' इत्यादिसूत्राणि तु शाकटायनप्रणीतानि, अस्थैव बहुलग्रह-
णस्य प्रपञ्च इत्यर्थः । भूतेऽपि दृश्यन्ते । उणादय इति शेषः । वर्तमानाविका-
रादिदं भूतग्रहणम् । दृशिः प्रयोगानुसारायः । इदं सूत्रं बहुलग्रहणप्रपञ्चार्यम् ।

उणादयो बहुलम् । 'वर्तमाने लट्' इत्यतो वर्तमानग्रहणं 'पुवः संज्ञायाम्' इत्यतः
संज्ञाग्रहणं चानुवर्तते तदाह एते इति । अत्र हि सूत्रे 'घातोः' 'प्रत्ययः' 'कृदतिङ्' इति
चानुवर्तते, तेन 'कृवापाजिमि-' इत्यादिना विहितानामष्टाध्यायीवहिभूतानामप्युणादीनां
प्रत्ययसंज्ञा कृत्संज्ञा च सिध्यति । तथा चोणादिप्रत्ययाः सर्वे घातोः परत्र 'कर्तरि कृत्' इति
कर्त्रर्थे भवन्ति । उणादिप्रत्ययान्तस्य 'कृतद्धित-' इति प्रातिपदिकसंज्ञायां स्वाद्युत्पत्तिरित्या-
दिसर्वमपीष्टं सिध्यति । अपरिपूर्णानामुणादीनां परिपूर्णार्थं बहुलग्रहणम् । तस्य फलमाह
केचिदविहिता अपीति । हृपेरलज्जिहितः स तु शङ्केरपि भवति शङ्कुलेति प्रयोगदर्श-
नात् । किञ्च फिडफिडुप्रत्ययौ कुत्रापि न विहितौ अर्त्तख्येते ऋफिडः ऋफिडुः इति तयोः कित्त्वं
च कल्प्यते । तथा पण्ड इत्यत्र सत्त्वाभावश्चेत्यादि । संज्ञास्विति । अनादिसंज्ञास्त्वैव न तु
सर्वास्वित्याहुः । 'हृपेरलच्' इति प्रत्ययं दृष्ट्वा शङ्किः प्रकृतिरुच्यते । शङ्कुलेति सिद्धम् । ऋ
गतावित्यादिभ्यः फिडफिड्वादिप्रत्यया गृह्यन्ते । कार्याद्विद्यादिति । ऋफिड इत्यादौ
गुणपतिषेवादिकार्यानिरोधादनुबन्धं ककारादिकं विद्यात् । अन्तून्वमित्यत्र 'उपसर्गस्य
घनि-' इति दीर्घः । एतदुणादिषु शास्त्रं शासितव्यमित्यर्थः । भूतेऽपि दृश्यन्ते ।
नन्वेवं वर्तमानग्रहणं च 'उणादयो बहुलम्' इत्यत्र नानुवर्त्यताम् । एतच्चोत्तरसूत्रं च
व्यज्यताम् । अविशेषेण कान्त्रयेऽपि प्रत्ययलामादिति चेदत्राहुः—बाहुल्येन वर्तमाने

दृश्यन्ते (३—३—२) ३१७१ भविष्यति गम्यादयः । (३—३—३) ३१७२ दाश-
गोघ्नौ संप्रदाने । (३—४—७३) एतौ संप्रदाने कारके निपात्येते । दाशन्ति तस्मै
दाशः । गां हन्ति तस्मै गोघ्नोऽस्तिथिः । ३१७३ भीमादयोऽपादाने । (३—४—७४)
भीमः । भीष्मः । प्रस्कन्दनः । प्ररक्षः । मूर्खः खलतिः । ३१७४ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ।
(३—४—७५) संप्रदानापादानपरामर्शार्थं ताम्यामिति । ततोऽसौ भवति तन्तुः । वृत्तं
तदिति वट्यं । चरितं तदिति चर्म । ३१७५ तुमुन्णुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् (३—
३—१०) क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे चातरेतौ स्तः । मान्तत्वादव्ययत्वम् ।
कृष्णं द्रष्टुं याति । कृष्णं दर्शको याति । अत्र बाजसरूपेण वृजादयो न । पुनर्बुलुक्तेः ।

भविष्यति गम्यादयः । भविष्यति काले गम्यादयः शब्दा इतिप्रत्ययान्ता निपात्यन्त
इत्यर्थः । ग्रामङ्गमीति निपातनान्नात्र णित्वम् । गमिष्यन्तित्यर्थः । प्रस्थायी प्रस्थास्यमान
इत्यर्थः । तुमुन्णुलौ । क्रियार्थायामिति । क्रियोद्देशभूतक्रियावृत्तिवातौ उपपदे इत्यर्थः ।
भविष्यतीत्यनुवर्तते । तुमुनि नकार इत्, मकारादुकार उच्चारणार्थः । णुलि णलावितौ,
चोरकादेशः । मान्तत्वादिति । तुमुनो मान्तकृत्वाद् 'कुन्मेजन्तः' इत्यव्ययत्वमित्यर्थः ।
ततश्च 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनादभावे तुमुन् । णुल् तु कर्तर्येव । कृष्णं द्रष्टुमिति ।
'न लोकाव्यय—' इति न पठौ । कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनार्थं यानमित्यर्थः । अत्र यातीत्युप-
पदम् । अत्र तुमुन् प्रत्ययप्रकृत्यर्थस्य दर्शनस्य यानार्थत्वं तुमुना द्योत्यं वाच्यं वा । कृष्णं
दर्शको यातीति । कृष्णं द्रक्ष्यन् तदर्थं यातीत्यर्थः । 'अनेनोभविष्यदावमर्णयोः' इति न
पठौ । ननु तुमुनो भावार्थकत्वे तद्विषये कर्तरि विहितानां वृजादीनामप्रवृत्तावपि

भवन्ति, भूतभविष्यतोस्तु क्वचिदेवेति विवेकप्रदर्शनार्थमिति । भविष्यति गम्यादयः ।
गमिष्यतीति गमी ग्रामम् । आगमिष्यतीति आगामी । गमेरिति । 'आङि णित्' इत्याङ्-
पूर्वस्य तु णित्त्वादुपधावृद्धिः । भीमः । भीष्म इति । 'भियो हेतुभये पुक्' इति मप्रत्यय-
संनियोगेन वैकल्पिकः पुक् । प्रस्कन्दत्यस्मादिति प्रस्कन्दनः । अपादाने ल्युट् । प्ररक्षत्यस्मा-
दिति प्ररक्षः, पचाद्यच् । मुह्यत्यस्मादिति मूर्खः । 'मुहेः खो मूर्ख' स्वरुत्यस्मादिति खलति-
निष्केशशिरा इति प्रागुक्तम् । ताभ्यामिति । ताम्यामित्यनुत्तौ तु संनिहितापादानस्यैव
परामर्शदिपादानादन्यवेत्यर्थः स्यादिति भावः । ततोऽसाविति । तनोतेः कर्तरि क्तः । 'अनु-
दात्तोपदेश—' इत्यनुनासिकलोपः । असौ ततो भवति विस्तृतो भवतीत्यर्थे तनोतेऽस्तु ।
वृत्तमिति । गमनादिना निष्पन्नं यत्तद्वट्यं । वृत्तेः कर्मणि मनिन् । 'अयनं वट्यमाणांघ्र—'
इत्यमरः । तुमुन्णुलौ । क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्यासा क्रियार्था तस्याम् । अत्रेदं बोध्यम्—
तुमुन्णुलोः कृत्वाविशेषेऽपि 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनाद्भावे तुमुन् । णुल् तु कर्तरि-
क्रियायामिति सप्तमीनिर्देशात्तद्वाचकस्य यातीत्यादेः 'तत्रोपपदं सप्तमीस्यम्' इत्युपपदत्व-
मिति । कृष्णं द्रष्टुमिति । कृष्णकर्मकं यद्भविष्यद्दर्शनं तत्प्रयोजकं यानमित्यर्थः ।
कृष्णं दर्शक इति । कृष्णकर्मकभविष्यद्दर्शनकर्तृकर्तृकं दर्शनप्रयोजनकं च याननि-

३१७६ समानकर्तृकेषु तुमुन् । (३—३—१५८) अक्रियार्योपपदार्थमेतत् ।
 इच्छार्थेष्वेककर्तृकेषूपपदेषु घातोस्तुमुन्स्यात् । इच्छति भोक्तुम्, वष्टि वाञ्छति
 च । ३१७७ शकधृपज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तुमुन् । (३—४—६५)
 एषूपपदेषु घातोस्तुमुन्स्यात् । शक्नोति भोक्तुम् । एवं घृष्णोतीत्यादौ ।

पुत्रत्वपदे कर्तरि तृजादयः कुतो न स्युः । न च विशेषविहितेनानेन पुत्रला तृजादयो वाध्यन्त
 इति वाच्यम् । वासरूपविधिना तद्वावस्य पाक्षिकत्वादित्यत आह अत्रेति । क्रियार्यक्रियो-
 पपदे विषये वासरूपविधिना पक्षे प्राप्ताः ये तृजादयस्ते न भवन्तीत्यर्थः । आदिना 'नन्दि-
 ग्रहपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः' इत्यादिसंग्रहः । कुतोऽत्र तृजादयो नेत्यत आह पुनर्पुनर्लुक्ते-
 रिति । 'पुत्रलुचौ' इति कालसामान्ये कर्तरि विहितो पुत्रल् क्रियार्यक्रियोपपदे विषये भव-
 तीति पुनरिह पुत्रत्वयानात् तदितरतृजादयो न भवन्तीति विज्ञायत इति भावः । समान-
 कर्तृकेषु । 'तुमुन्पुलौ क्रियायाम्-' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह अक्रियार्येति ।
 इच्छार्थेष्विति । 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । इच्छति भोक्तु-
 मिति । अत्र इच्छतीत्युपपदार्थस्य इच्छाया भोजनोद्देश्यत्वभावेऽपि तुमुन् इच्छार्थेष्वित्यर्थ-
 ग्रहणस्य प्रयोजनमाह वष्टि वाञ्छति चेति । यद्यपि वशः द्यान्तेषु परिगणनं वानुपाठे ।
 तथापि 'वष्टि भागुरिः-' इति वार्तिकप्रयोगात् लोकेऽपि प्रयोग इति भावः । शकधृष ।
 'शकधृषजा-' इति सूत्रमप्यक्रियोपपदार्थम् । शक्नोति भोक्तुमिति । अत्र शक्ते-
 भोजनोद्देश्यत्वभावेऽपि तुमुन् । एवमिति । घृष्णोति जानाति ग्लायति घटते

रययः । क्रियायां किम्, मिश्रिष्ये इत्यस्य जटाः । इह निजार्था जटाः ताश्च द्रव्यं न तु
 क्रिया, मिश्रितुं जटा इति प्रयोगस्तु धारयतीत्यव्याहारेण समर्थनीयः । क्रियार्यायां किम् ।
 वावतस्ते पतिष्यति दण्डः । वस्त्यत्र वावत इति क्रिया न त्वसौ दण्डपतनार्था । वावनं तु
 दण्डपतने हेतुर्भवति न तूद्देश्यमिति दिक् । समानकर्तृकेषु । अक्रियार्येति । भोक्तु-
 मिच्छतीत्यत्र भोजनविषयिणीच्छेति प्रतीयते न तु भोजनार्थेच्छेति । अतः पूर्वोक्ताप्रतिरिति
 भावः । सूत्रस्यसमानशब्द एकतावचन इत्याह एककर्तृकेष्विति । एकेति किम्, पुत्रस्य
 पठनमिच्छतीति । पुत्रस्येति कर्तरि पठो । पुत्रकर्तृकं पठनमित्यर्थः । इह सूत्रे समानकर्तृ-
 केति पदभावे पुत्रस्य पठितुमिच्छतीति प्रयोगः स्यात् । देवदत्तं भुञ्जानमिच्छतीति काशिका ।
 अत्र काशिकायामुक्तम् इच्छन् करोतीत्यत्रानभिधानान्नेति । अत्र निष्कर्षमाहुः—उक्तविषये
 इच्छन्कर्तुमिति प्रयोगभावेऽपि इच्छन् कर्तुं गच्छतीत्यादौ तु 'तुमुन् पुलौ-' इति सूत्रेण
 स्यादिति । तच्चित्यम् । करोतीत्यर्थे तुमुन् प्राप्तेरेवाभावात् । तस्य भावार्थकत्वात् । इह
 च लटा कर्तृप्रतीतिः । किञ्चेच्छन्कर्तुमिति प्रयोगो नेष्यते इति रिक्तं वचः, कर्तुमिच्छन्निति
 प्रयोगस्य सकलसंमतत्वात् । पदानुपूर्व्याद्याहर पात्रं पात्रमाहरेत्यादाविव स्वेच्छायत्त-
 त्वात् । विस्तरस्त्वह मनोरमादावनुसन्धेयः । वष्टीति । वश कान्तौ कान्तिरिच्छेति
 वशधातुरपीच्छार्थकः । शकधृष । अवमप्यक्रियार्योपपदार्थ आरम्भः । भोक्तुं
 शक्नोति घृष्णोति जानाति इत्यत्र हि भुज्यर्थो विषयतया संबध्यते, नैपुण्यं च गम्यते ।

अर्थग्रहणमस्तिनैव संवध्यते, अनन्तरत्वात् । अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् । ३१७८ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु । (३-४६६) पर्याप्तिः पूर्णता । तत्राचिपु सामर्थ्यवचनेषूपपदे तुमुत्स्यात् । पर्याप्तो भोक्तुम्, प्रवीणः कुशलः पटुरित्यादि । पर्याप्तिवचनेषु किम्-अलं भुक्त्वा । अलमर्थेषु किम्-पर्याप्तं भुङ्क्ते । प्रभूततेह गम्यते न तु भोक्तुः सामर्थ्यम् । ३१७९ काल-समयवेलासु तुमन् । (३-३-१६७) पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थम् । कालार्थेषूपपदे तुमुत्स्यात् । कालः समयो वेला अनेहा वा भोक्तुम् । प्रैपादिग्रहणमिहानुवर्तते, तेनेह न— 'भूतानि कालः पचतीति वार्ता' । ३१८० भाववचनाश्च । (३-३-११) । भाव इत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणा घञादयः क्रियार्यायां क्रियायां भविष्यति स्युः । यागाम याति । 'तुमर्थात्-' (मू० ५८२) इति चतुर्थी । ३१८१ अण्कर्मणि च । (३-३-१२)

आरभते लभते क्रमते उत्सहते अहंति वा भोक्तुमित्युदाहार्यम् । अस्तिनैवेति । न तु शका-दिनेत्यर्थः । कुत इत्यत आह अनन्तरत्वादिति । मनिहितत्वादित्यर्थः । पर्याप्तिवचने । पर्याप्ति इत्यस्य विवरणम् । पूर्णतेति । अलमर्थेष्वित्यस्य विवरणम् सामर्थ्यवचनेष्विति । पर्याप्तो भोक्तुमिति । अन्यूनसामर्थ्यानित्यर्थः । वचनग्रहणस्य फलमाह प्रवीण इत्यादि । अलं भुक्त्वेति । अत्र अलमिति प्रतिषेधार्थकम् । न तु पर्याप्त्यर्थमिति भावः । पर्याप्तं भुङ्क्ते इति । बहुलमन्नं भुङ्क्ते इत्यर्थः । प्रभूततेति । अन्नस्येति शेषः । कालसमय-वेलासु । अक्रियोपपदेऽपि प्रवृत्त्यर्थमिदम् । ननु कालपर्यायाणां कतिपयानां ग्रहणात्तद्विर-स्मिन् अनेह आदिशब्दे उपपदे न स्यादित्यत आह पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थमिति । अनुवर्तते इति । प्रैपातिसर्गसूत्रादिति भावः । भूतानीति । पृथिव्यादिष्वभूतानि कालः पचति उपचयापचयादिविकारं प्रापयति इति वार्ता लोकवृत्तान्त इत्यर्थः । भाववचनाश्च । क्रियार्यायां क्रियायामिति भविष्यतीति चानुवर्तते । भावे चेत्येव सिद्धे वचनग्रहणस्य प्रयोज-नमाह भाव इत्यधिकृत्येति । भावे इत्यधिकृत्य घञादयो विधास्यन्ते ये सामान्यतः ते क्रियार्यायां क्रियायाम् उपपदे भविष्यति काले विशेषविहितेनापि तुमुना समुचिता भवन्ती-त्यर्थः । न च वाऽसत्त्वरूपविधिना सिद्धमेतदिति शङ्क्यम्, 'क्तल्युट्त्तुमन्त्वलयेषु वाऽसत्त्वरूपवि-धिर्नास्ति' इत्युक्तेरिति भावः । ननु यागाय यातीत्यत्र यागस्य संप्रदानत्वाभावात् कयं चतुर्थी । नापि तादर्थ्यचतुर्थी, तादर्थ्यस्य प्रत्ययेनैव लाभादित्यत आह तुमर्थादिति । अण्कर्मणि च ।

ग्लायति भोक्तुमित्यत्र भोजनविषयिष्यशक्तिर्गम्यते । भोक्तुं घटते इत्यत्र तु भोक्तु-महंतीति योग्यता । आरभते भोक्तुमित्यत्र भोक्तुं प्रक्रमते उत्सहते इति भुजैराद्या-वस्था । लभते इत्यत्राप्रत्याख्यानमस्ति भोक्तुमित्यादौ तु संभवमात्रम् । पर्याप्तो भोक्तुमिति । भोक्तुं समर्थ इत्यर्थः । उपलक्षणार्थमिति । तस्य फलमाह अनेहेति । 'कालो दिष्टोऽप्यनेहापि' इत्यमरः । तेनेह नेति । अनुवादेन न भव-तीत्यर्थः । यागायेति । यप्त्वमित्यर्थः । 'तुमर्थाच्च भाववचनात्' इति चतुर्थी ।

कर्मण्युपपदे क्रियार्यायां क्रियायां चाण्स्यात् । ण्वुलोऽपवादः । काण्डलावो
 व्रजति । परत्वादयं कादीन्वाधते । कम्बलदायो व्रजति । ३१८२ पदरुज-
 विशाष्टृशो घञ् । (३-३-१६) भविष्यतीति निवृत्तम् । पद्यतेऽग्नौ पादः ।
 रुजतीति रोगः । विशतीति वेशः । स्पृशतीति स्पर्शः । ३१८३ सृ स्थिरे ।
 (३-३-१७) छ इति लुप्तविभक्तिकम् । स्थिरे कर्तरि सत्तेः घञ्स्यात् । सरति
 कालान्तरमिति सारः । 'व्याविमत्स्यबलेषु चेति वाच्यम्' (वा. २१७४) ।

चकारेण क्रियार्यायां क्रियायामिति समुच्चीयते, तदाह क्रियार्यायां क्रियायां चेति । तथा
 च क्रियार्यायां क्रियायां कर्मणि चेत्युपपदद्वये सत्येवास्य प्रवृत्तिः नान्यतरस्मिन्निति भाष्ये स्प-
 श्टम् । कर्त्रयंकोऽयमण्, कर्तरि कृदित्यधिकारात् । अत्र 'ण्वुलृचौ' इति वाचित्वा 'कर्मण्यण्' इति
 सामान्यविधिना अण् प्राप्तः, तं तावत्क्रियायां क्रियायामुपपदे विशेषविहितत्तुमुण्वुलाविति
 ण्वुलं वावितुमुद्युङ्क्ते, पुनण्वुल्विसामर्थ्येन वाञ्छरूपविवेचनाप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । तमिमं
 ण्वुलं वावितुमयमण्विविः । तदाह ण्वुलोऽपवाद इति । 'तुमुण्वुलौ' इति विहितस्य ण्वुलो
 ऽपवाद इत्यर्थः । एवं च ण्वुला वाधितस्य 'कर्मण्यण्' इत्यस्य अयमण्विविः प्रतिप्रसवार्थ इति
 स्थितम् । ननु ण्वुला वाधितस्याणः प्रतिप्रसवेऽपि 'आतोऽनुपसर्गे-' इति कप्रत्ययः कम्बल-
 दायो व्रजतीत्यत्र दुर्निवारः कप्रत्ययस्य कर्मण्यणपवादत्वात् सरूपत्वेन च वाञ्छरूपविध्य-
 प्रवृत्तेः । न चायं वैशेषिकोऽण्विविः कप्रत्ययस्याप्यपवाद इति शङ्क्यम्, न ह्ययमपूर्वोऽण्विविः,
 किन्तु लाघवात् 'कर्मण्यण्' इत्येवात्र प्रतिप्रसूयते । स च 'कर्मण्यण्' इत्यण् सामान्यविहितः
 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति वैशेषिकस्य नापवादः, प्रत्युत कप्रत्यय एव तदपवादः । अतः कम्ब-

लदायो व्रजतीत्यत्र कर्मण्यणपवादं तुमुण्वुलाविति ण्वुलं वाचित्वा कप्रत्ययः स्यादित्यत आह
 परत्वादयं कादीन् वाधत इति । आदिना सामगो गुरुकुलं व्रजतीत्यादौ गापोऽष्टगित्यादि
 संग्रहः । अण्कर्मणि चेति ह्यवर्तते । प्रतिप्रसवविधिरपूर्वविधिश्च । तत्र प्रतिप्रसवविधिना ण्वुला
 अणो वाधनिवृत्तिः । अपूर्वविधिविहितस्य त्वणः तृतीयपादीयस्य द्वितीयपादस्यकप्रत्ययापेक्षया
 परत्वात् कादिप्रत्यया अणा अनेन बाध्यन्त इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । इत् ऊर्ध्वम् 'छद्
 शेपे च' इत्यादिमूत्रेषु क्रियार्यायां क्रियायामिति निवृत्तम् । भविष्यतोत्येवानुवर्तते इति बोध्यम् ।
 पदरुज । कर्तरीत्येव । पद्यतेऽसाविति । करणस्याप्यत्र विवक्षातः कर्तृत्वम् । 'एरच्' इत्यतः प्राग्
 घञ्विक्रियते । सृस्थिरे । लुप्तविभक्तिकमिति । लुप्तपञ्चमोक्तमित्यर्थः । स्थिरे कर्तरीति ।
 स्थिरे इति कर्तृविशेषणम् । न तूपपदमिति भावः । सत्तेरिति । न्वादेर्जुहोत्यादेश्व ग्रहणम्, न
 नु जुहोत्यादेरेव, व्याख्यानात्, तदाह सरति कालान्तरमिति सार इति । अवर्चादिपाठात्
 ण्वुलोऽपवाद इति । 'अव्ययकृतो भावे' इति भावे विहितत्वात्तुमुनः प्राप्तिरेव
 नास्त्येति भावः । पदरुज । पद्यतेऽसाविति । करणस्य कर्तृविवक्षात् बोध्या ।
 पद्यते नञ्छति येनेति फलितोऽर्थः । सृस्थिरे । सत्तेरिति न्वादेर्जुहोत्यादेश्व ग्रहणं
 स्थिरग्रहणम्, प्रत्ययार्थस्य कर्तृविशेषणं न तूपपदमिति ध्वनयन्नाह स्थिरे कर्तरीति ।

अतीसारो व्याधिः । 'उपसर्गस्य-' इति दीर्घः, अन्तर्भावितण्ययोऽत्र सरतिः । खदिरादिकम-
तिशयेन सारयतीत्यर्थः । विसारो मत्स्यः । 'सारो वले दृढांशे च' । ३१८४ भावे ।
(३-३-१८) सिद्धावस्थापन्ने धात्वर्थे वाच्ये घातोर्ध्वं स्यात् । पाकः, पाकौ । ३१८४
स्फुरतिस्फुल्लत्योर्ध्वम् । (६-१-४७) अनयोरेव आत्वं स्यादध्वनि । स्फारः । स्फालः ।
'उपसर्गस्य घञि' (सू० १०४४) इति दीर्घः । परोहारः । 'इकः काशे' (सू० १०४५) ।
काशे उत्तरपदे इगन्तस्यैव प्रादेर्दीर्घः स्यात् । नीकाशः । अनूकाशः । इकः किम्-प्रकाशः ।
'नोदात्तोपदेश-' (सू० २७६३) इति न वृद्धिः । शमः । आचमादेस्तु आचामः । कामः ।
वामः । विश्राम इति त्वपाणिनीयम् । ३१८६ अकर्तरि च कारके संज्ञायाम् ।
(३-३-१९) कर्तुंभिल्ले कारके घञ् स्यात् । ३१८७ घञि च भावकरणयोः ।
(३-४-२७) रञ्जेर्नलोपः स्यात् । रागः । अनयोः किम्-रज्यत्यस्मिन् रङ्गः ।

पुंस्त्वं क्लीबत्वं च । अत एव च स्थिर इति नोपपदम् । व्याधोति । वार्तिकमस्थिरार्धम् ।
सारो बल इति । भाव्ये तु बले खदिरसार इत्युदाहृतम् । भावे । भावो भावना क्रिया,
सा च धातुत्वेन सकलधातुवाच्येत्यादिमूलव्याख्यावसरे, सर्वधातुवाच्यं क्रियासामान्यं तद्विशेषः
पाकादिषु धातुविशेषवाच्यः, तत्र क्रियासामान्यं भावशब्दार्थः, तिङ्वाच्यं लिङ्गसंख्यान्वयायोग्यं
साध्यावस्थापनम्, कृद्वाच्यं तु लिङ्गसंख्यान्वययोग्यं सिद्धावस्थापनम्, 'कृदभिहितो भावो
द्रव्यवत्प्रकाशते' इति भाष्यादिति प्रपञ्चितम्, तदाह सिद्धावस्थापन इत्यादिना ।
घञिति । 'पदरज-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । इकः काशे । उत्तरपदे इति ।
'अलुगुत्तरपदे' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'दुलोपे पूर्वस्य-' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते ।
'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये-' इत्यतो घञोति । तेनैव सिद्धे नियमार्थमिदम्, तदाह इगन्तस्यै-
वेति । दीर्घः स्यादिति । घञोति शेषः । आचाम इति । अनाचमेरिति पठुं-
दासान्न वृद्धिनिषेध इति भावः । अपाणिनीयमिति । 'नोदात्तोपदेशस्य-' इति
वृद्धिनिषेधादिति भावः । अकर्तरि । कारके इति प्रत्ययार्थनिर्देशः, न तूत्पदम्,
व्याख्यानात् । संज्ञाशब्देन कृद्विवक्षिता । तेन राग इति वक्ष्यमाणमुदाहरणं संग-
च्छते । घञि । 'मनिदिताम्-' इति नलोपप्रकरणे 'रञ्जेथ' इत्युत्तरमिदं सूत्रम्,
तदाह रञ्जेर्नलोपः स्यादिति । सूत्रे शेषपूरणमिदम् । राग इति । 'बजाः कु

ध्वंर्चादिषु सारशब्दपाठोऽत्र मानम् । व्याधीत्यादि । अस्थिरार्थमिदं वचनम् । तेन विसारो
मत्स्य इत्यत्र विविधं सरतीत्यर्थः संगच्छते । अतीसार इति । 'उपसर्गस्य घञि-' इति
दीर्घः । सारो बले इति । अत्रापि स्यादनुवर्तर्भावितण्यर्थः । सारयति चेष्टयतीत्यर्थानुरोधात् ।
बलवानेव हि चेष्टते । सिद्धावस्थापन इति । पचतीत्यादौ तु साध्यावस्थापनो धात्वर्थ इति
भावः । आचामेति । 'नादात्त-' इति सूत्रे अनाचमेरित्युत्तरमिति भावः । तत्रैव सूत्रे जावनि-
कमिवमीनामिति वार्तिकाद् वृद्धिनिषेधो नैवाह । कामो वाम इति । अपाणिनीयमिति । अने-
नोदात्तोपदेशत्वाद् घञि, वृद्धेर्ध्वंमत्वात् । यदि तु 'पुण्यान्निघामन्' इत्यादिनिग्निति वृद्धिना-

प्रास्यत इयि प्रासः । संज्ञायाम् इति प्रायिकम् । को भवता लाभो लब्धः । इत उत्तरं 'भावे' 'अकर्तरि कारके' इति 'कृत्यत्युटो बहुलम्' (सू० २८४१) इति यावद् द्वयमप्यनुवर्तते । ३१८८ स्यदो जवे । (६-४-२८) स्पन्देर्घञि नलोपोवृद्धयभावश्च निपात्यते । स्यदो वेगः । अन्यत्र स्पन्दः । ३१८९ अवोदै-धोद्वाप्रश्नश्च हिमश्चः । (६-४-२९) अवोदः अवक्लेदनम् । एध इव्यनम् । ओद्वा उन्दनम् । श्रन्थेर्नलोपो वृद्धयभावश्च । प्रश्नश्चः । हिमश्चयः । ३१९०

घिण्यतोः' इति जस्य गः, नलोपे कृते उपधावृद्धिः । रञ्जनक्रियेत्यर्थः । रञ्जनद्रव्यं वा । प्रास्यत इति । प्रपूर्वाद् 'असु क्षेपणे' इत्यस्माद् 'अकर्तरि च' इति करणे घञि प्रास इति रूपमित्यर्थः । प्रास्यन्ते क्षिप्यन्ते शत्रवोऽनेनेति प्रास आयुवविशेषः । प्रायिकमिति । स्पष्टमिदं भाष्ये । ततश्च असंज्ञायामपि क्वचिदयं घञ् भवतीति भावः, तदाह को भवतीति । लाभ इति । भावे घञ् । कः लाभः हिरण्यादिप्राप्तिरूपः लब्धः सम्पन्न इत्यर्थः । भवतेत्यस्य लब्ध इत्यत्रान्वयाद् 'नलोक-' इति पठ्ठीनिपेयः । अनुवर्तत इति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् 'स्यन्दू प्रस्रवणे' इत्यस्माद् 'अकर्तरि च-' इति घञि किङ्दभावाद् 'अनिदिताम्-' इति नलोपो न प्राप्तः । तत्र स्पन्देर्चेत्युक्तौ यद्यपि नलोपः सिध्यति । तथापि कृते नलोपे उपधावृद्धिः स्यात् । तत्र नलोपमुपधावृद्धयभावं च प्रापयितुमाह स्यदो जवे । स्यदो वेग इति । वेगे ङ्होऽयम् अन्यत्रेति । प्रस्रवणे इत्यर्थः । अवोदैर्धौद्मः । अवोद, एध, ओद्वा, प्रश्नश्च, हिमश्चय, एषां द्वन्द्वः । अवोद इति । घञि नलोपो निपात्यते । कृते नलोपे आद्यगुणः । लघूपधगुणस्तु न भवति । 'न घातुलोप-' इति निपेधात् । एध इति । 'वि इन्वी दोस्तौ' इत्यस्माद् घञि नलोपः, 'न घातुलोप-' इति निपेधं वाचित्वा गुणश्च निपात्यते । ओद्वा इति । उन्देर्गौणादिके मन्प्रत्यये नलोपो गुणश्च निपात्यते । श्रन्थेरिति । प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च घञीति शेषः ।

श्रित्य णिजन्तादेरच् क्रियते तदा रूपं सिध्यति । न च णिच्यपि वृद्धिनिपेयः शङ्क्यः । 'नोदात्त-' इत्यत्र कृतीत्यनुवृत्त्या णिचि निपेधाभावात् । न चैवमपि 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः स्यादिति शङ्क्यम्, वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन ह्रस्वाभावसिद्धेः । परन्तु णिजन्तकल्पनायामर्थो भिद्यत इति भावः । वस्तुतस्तु निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्धे णिजिति विवक्षायां तु न दोष इत्यवधेयम् । एवं च 'रोगी चिरप्रवासी परान्नभोजी परावसयशायी । यज्जीवति तन्मरणं यन्मरणं सोऽस्य विश्रामः ॥' इत्यादिकविप्रयोगाः साधव एवेति बोध्यम् । अवोदै । अवोद इति । उन्दी क्लेदनेऽप्यपूर्वः । घञि नलोपो निपात्यते । एध इति । इन्वेर्घञि नलोपे गुणश्च निपात्यते । 'न घातुलोप-' इति निपेधादप्राप्तगुणस्य निपातनमिति ज्ञेयम् । ओद्वा इति । उन्देर्गौणादिके मन्प्रत्ययो नलोपो गुणश्चात्रापि निपात्यते । श्रन्थेरिति । प्रपूर्वस्य हिमपूर्वस्य च घञि निपात्यते इति बोध्यम् । प्रायिकमिति । सर्वात्मना संज्ञाग्रहणत्यागे कृतः कट इत्यत्र कारः कट इति स्यादिति भावः । भाष्ये त्वनभिधानमाश्रित्य-

परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः । (३-३-२०) धन् । अजपोर्वाधनार्थमिदम् । एकस्
तण्डुलनिचायः । तण्डुलानां निचायो राशिः परिच्छिद्यते । द्वौ शूर्पनिष्पावौ ।
शूर्पेण निष्पावौ । द्वौ कारौ । अत्र विक्षिप्यमाणो धान्यादिः परिच्छिद्यते । 'दारजारो
परिमाणाख्यायां । धविति । शेषपूरणम् । सर्वेभ्यो धानुभ्यः अकर्तरि कारके वाच्ये धन्
स्थात् प्रत्ययार्थस्य परिच्छेदे गम्ये इत्यर्थः । ननु 'अकर्तरि कारके' इत्येव सिद्धे किमर्थ-
मिदमित्यत आह अजपोरिति । 'एरच्' 'ऋदोरप्' इति वक्ष्यमाणयोर्वाधनार्थमित्यर्थः ।
'अकर्तरि च' इति धन् तु ताम्यां विशेषविहिताभ्यां वाच्यते, सरूपत्वेन वाऽसरूपविधेरप्रवृत्ते-
रिति भावः । एकस्तण्डुलनिचाय इति । निष्कृष्य चीयते संघोक्रियते इति निचायः ।
कर्मकारके वाच्ये 'एरच्' इत्यस्यापवादो धन् । तण्डुलनिचायशब्दे विग्रहं दर्शयति तण्डुला-
नाम् इति । निचायशब्दस्य विवरणं राशिरिति । परिच्छिद्यत इति तण्डुलावयवकसङ्घा-
तात्मको राशिरेकत्वेन परिच्छिद्यते इत्यर्थः । द्वौ शूर्पनिष्पावाविति । निष्पूयते । तुषारन-
यनेन शोष्यते इति निष्पावः तण्डुलादिराशिः । इति कर्मणि धन् । अवपवादः । शूर्पेण
निष्पावः शूर्पनिष्पावः । 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' समासः । द्वित्वं तु शूर्पद्वारा निष्पावे-
त्वेति । अतः शूर्पद्वित्वमाधिकं न तु शाब्दमित्येकवचनं निर्वाचम् । तदाह शूर्पेणेत्यादि ।
द्वौ काराविति । कीर्यते विक्षिप्यते इति कारः । धान्यादिराशिः । कर्मणि धन्, अवप-
वादः । अत्र विक्षिप्यमाण इति । न च वातोरित्यविकारादेव धानुभावात्सिद्धे सर्वग्रहणं
व्यर्थमिति शङ्क्यम् । प्रकृत्याश्रय एवापवादो वाच्यते न त्वर्याश्रय इत्येतदर्थ-
त्वात् । तेनेह न-एका तिलोच्छ्रितः । उच्छ्रीयते ऊर्वोक्रियते इत्युच्छ्रितः, ऊर्वं
कृतो राशिः, कर्मणि त्रियां क्तिन् । स च त्वर्याश्रयत्वात् प्रकृत्याश्रयत्वाभावाद् नानेन
धना वाच्यते । किन्तु 'एरच्' 'ऋदोरप्' इति प्रकृत्याश्रयावेव अजपोर्वाधनार्थे इति
प्रत्याख्यातम् । परिमाणाख्यायाम् । सर्वेभ्यो धानुभ्यः । परिमाणं परिच्छ्रितः, आख्या-
माख्या उक्तिः । परिच्छ्रितेऽल्पो सत्यामित्यर्थः । कस्य पुनः परिच्छ्रितिरिति चेत्प्रत्ययार्थ-
स्येत्युच्यते । आख्याग्रहणं रुदिनिराचार्यम्, तेन परिमाणग्रहणेन सत्याय गृह्यते । सर्वेभ्यः
किम्, अन्यथा पुरस्तादपवादस्यापेक्षाचमेव धन् वाचेत न त्वपम् । तण्डुलनिचाय इति ।
निचीयते राशीक्रियते इति निचायः । अत्र राशयेकत्वेन समुदायेनापरिच्छ्रितिरचाद्रिम्यते ।
'एरच्' इत्येव प्राप्ते धन् । निष्पूयते शोष्यते तुषाद्यपनयनेन यस्तण्डुलादिः स निष्पावः ।
'ऋदोरप्' इत्यपि प्राप्ते धन् । शूर्पेणेति करणे तृतीयान्तस्य 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति
समासः । अत्र शूर्पसंख्यया तण्डुलादेरपि परिच्छ्रितः । शूर्पद्वित्वं तु आधिकं न तु शाब्दम्,
निष्पावगतद्वित्वं तु शाब्दम् । यद्यप्यत्र 'निरम्योः पूर्वोः' इति धन् लभ्यते तथापि सर्वग्रहण-
बलादेनापि भवितुमर्हतीति भावः । अप्रत्ययस्य मुख्योदाहरणमाह द्वौ काराविति । कृत्विलेपे
कर्मणि धन् शूर्पादिना वित्तो धान्यादिराशिः कारः । इह प्रकृत्याश्रय एवापवादो न त्वर्या-
श्रयः । सर्वेभ्य इति पञ्चमीनिर्देशेन तथैवाजगमात् । तेनायं प्रकृत्याश्रयो धन् कित्नाऽपवादो
न भवति । एका तिलोच्छ्रितः । उत्पूवंचाच्छ्रियतेः कर्मणि भावे वा क्तिन् । ऊर्वोच्छ्रितो राशो-

कर्तरि णिलुक्च' (वा० २१८२) । दारयन्तीति दाराः । 'जरयतीति जारः—' उपपत्तिः । ३१९१ इहञ्च । (३-३-२१) घञ् । अचोऽपवादः । उपेत्यास्मादवीये उपाध्यायः । 'अपादाने क्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच्च वा ङीप्' (वा० २१८४)

भाष्ये स्पष्टम् । दारजाराविति । वार्तिकम् । ह विदारणे, जृ वयोहानौ आभ्यां ष्यन्ताभ्यां कर्तरि घञ् । णिलोपं वाधित्वा णिलुक् चेत्यर्थः । दारयन्ति चित्तं विद्रावयन्तीति दाराः भावा । 'दाराः पुंसि च भूम्येव' इत्यमरः । घञि णिलुक् । ष्याश्रयवृद्धौ निवृत्तायां घञाश्रया वृद्धिः, तदाह दारयन्तीति दारा इति । जरयति नाशयति कुलमिति जारः, जृषातोऽप्यन्ताद् घञ् णिलुक् । णिलोपे सति तु तस्य परनिमित्तकत्वेन 'अचः परस्मिन्—' इति स्यानि-वत्त्वाद् घञाश्रया वृद्धिः न स्यात् । न च णिनिमित्तैव वृद्धिरस्त्विति वाच्यम्, 'जनीजृप्-सुरङ्गोऽन्ताश्च' इति मित्त्वे 'मितां ह्रस्वः' इति णिनिमित्तकह्रस्वापत्तेः । णिलुक् तु यस्य परनिमित्तकत्वानावेन स्यानिवत्त्वानावाच्च ह्रस्वप्रसङ्गः, तदाह जरयतीति जार इति । उपपत्तिरिति । 'जारस्तूपपत्तिः समौ' इत्यमरः । इहञ्च । घञिति । शेषपूरणम् । इह् अक्षयने, नित्यमविपूर्वः । अस्मादकर्तरि कारके घञित्यर्थः । अकर्तरि चेति सिद्धेराह अचोऽपवाद इति । 'एरच्' इत्यस्यापवाद इत्यर्थः । उपेत्येति । समीपं प्राप्य यस्मादवी-यते स उपाध्याय इत्यर्थः । अपादाने घञिति भावः । 'आख्यातोपयोगे' इत्यपादानत्वम् । अपा-दाने इति । अपादानकारके वाच्ये ङीत्वे गम्ये इङो घञ उपसंख्यानमित्यर्थः । तदन्ताच्च वा ङीविति । वार्तिकम् । 'अपादाने क्रियाम्' इति विहितघञान्ताद् इत्यर्थः । अत्र पठितमेव वार्तिकं ऋप्रत्ययाधिकारे या तु स्वयमेव अव्यापिका तत्र वा ङीपित्युपन्यस्तम् मूले । ननु 'अकर्तरि च—' इत्येव सिद्धे किमर्थं घञो विधानमिति चेन्न 'घञनुक्रमणमजपोर्विषये' इति 'एरच्' 'ऋदोरप्' इत्यजपोरेव विषये 'अकर्तरि च—' इति घञ्विधिरिति भाष्यवचनाद् ङीत्वे गम्ये त्रियां क्तिन्' इति क्तिन्विषये घञि अप्राप्ते 'अपादाने त्रियाम्' इति

कृत इत्यर्थः । तदेतत्सूचियतुमुक्तम् अजपोरपवाद इति । तयोरपि प्रकृत्याश्रयत्वाद्-वादयोः समानविषयौचित्यात् । क्रियां क्तिन् त्रियांश्च इति दिक् । दारजाराविति । अकर्तरि कारके इत्यधिकाराद् 'ऋदोरप्' इत्यस्य घञपवादत्वाच्च कर्तरि घञर्थमिदं वचनम् । णिलुक्चेति । चाद् घञ् । लोपे हि सति घञाश्रया वृद्धिर्न स्याणिलोपस्य स्यानिवृद्धावेन व्यवधानात् । न च णिनिमित्तैव वृद्धिरस्त्विति वाच्यम्, जरशब्दे 'मितां ह्रस्वः' । इति ह्रस्वापत्तेः । 'जनीजृप्—' इति जृषातोऽप्यौ मित्वात् । लुकि तु सति तस्य परनिमित्तत्वानावेन 'क्लिष्टुपवा—' इति ङौ लुप्तस्य निषेधेन वा स्यानिवत्त्वा-भावान्कार इति रूपं सिध्यतीति भावः । एतेन दीर्यते यैस्ते दाराः जीयतेऽनेनेति जाराः इत्यप्यन्ताग्यामेव करणे घञस्तु, किमनेन वचनेनेति केषां चिदुक्तिः परास्ता । 'ऋदोरप्'

१ 'जारयन्तीति जाराः' इत्येवं क्वचित् पाठः । २ 'उपपत्तिः' इति क्वचिन्नास्ति ।

उपाध्याया, उपाध्यायी । 'शू वायुवर्णनिवृत्तेषु' (वा० २१८५) । 'शू' इत्यविभक्तिको निर्देशः । शारो वायुः, करणे घञ् । शारो वर्णः, चित्रीकरणमिह धात्वर्थः । निव्रियते आन्रियतेऽनेनेति निवृत्तमावरणम्, बाहुलकात्करणे क्तः । 'गौरिवाकृतनोशारः प्रायेण शिशिरे कृशः', अकृतप्रावरण इत्यर्थः । 'प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां शाराणाम्' इति वार्तिककारप्रयोगादस्तेष्वपि शार इति भवति । ३१६२ उपसर्गे रुवः । (३-३-२२) घञ् । संरावः । उपसर्गे किम्-रवः । ३१६३ अभिनिःस्तनः शब्दसंज्ञायाम् । (८-३-८३) अस्मात्स्तनः सस्य मूढन्यः । अभिनिष्ठानो वर्णः । शब्दसंज्ञायां किम्-अभिनिःस्तनति मृदङ्गः । ३१६४ समि युद्गुदुवः । (३-३-२३) संयुयते मिश्रोक्रियते गुडादिभिरिति संयावः पिष्टविकारोऽनूपविशेषः । संद्रावः । संदावः । ११६५ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे । (३-३-२४) श्रायः । नायः । भावः । अनुपसर्गे किम्-प्रश्रयः । प्रणयः । प्रभवः । कथं 'प्रभावो राज्ञः' इति-प्रकृष्टो भाव इति प्रादिसमासः । कथं 'राज्ञो नय' इति-बाहुलकात् । ३१९६ वौ लुश्रुवः । (३-३-२५) विस्त्रावः । विश्रावः । वौ किम्-श्रवः । श्रवः ।

घञ्वचनात् । उपाध्यायेति । उपेत्य अस्याः सकाशादधीयते इत्यर्थः शूवाचिव्रति । वार्तिकम् । अविभक्तिक इति । लुपञ्चमोक इत्यर्थः । वायौ वर्णे निवृत्ते च कर्तरि श्रृवातोर्ध्वनित्यर्थः । अवोपवादः । शारो वायुरिति । शीयन्ते पर्णफलादीनि यैरिति विग्रहः, तदाह करणे घञिति । चित्रीकरणमिति । शीयन्ते चित्रीक्रियन्ते पटादयः अनेनेति भावः । गौरिवेति । भाष्यस्य श्लोकार्धम् । नोशार इत्यत्र 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः । अस्ते शारशब्दं साधयति प्रदक्षिणेति । वार्तिककारप्रयोगादिति । पञ्चमस्य द्वितीये 'अनुपद-सर्वान्नायानयम्' इति सूत्रभाष्ये स्थितमिदम् । उपसर्गे रुवः । घञिति शेषः । उपसर्गे उपपदे श्रृवातोर्ध्वनित्यर्थः । अवपवादः । समि युद्गुदुवः । समित्युपसर्गे उपपदे युद्गुदु एभ्यो घञित्यर्थः, अवपवादः । श्रिणी । उपसर्गे असति, त्रि, नो, भू, एभ्यो घञित्यर्थः । अवपवादः । बाहुलकादिति । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणादित्यर्थः । वौ लुश्रुवः । वि इत्युपसर्गे उपपदे लु, श्रु, धात्वोर्ध्व-

इत्यपवादविषये उत्सर्गस्य घञो दुर्लभत्वात् । स्यधिकारादूर्ध्वं वासरूपविवेकनङ्गी-कारादपवादोऽप्यच् करणाधिकरणयोरिति ल्युटा वाधादिह दुर्लभ इत्यन्यदेतत् । उपेत्येति । गुत्समीपमेत्येत्यर्थः । अपादान इति । पुरस्तादपवादव्यापेन इङश्चे-त्यस्याच एवापवादत्वात्स्त्रियां तु क्तिन् स्यादिति तद्वाचनायायमारम्भः । घञनुक्रमण-मजपोर्विषय इति वचनात्स्त्रियां घञ् न स्यादिति स्त्रियां ग्रहणम् । उपाध्यायेति । या स्वयमव्यापयति तस्यामिदं रूपद्वयम् । पुंयोगे तु डीपेव । वानुगागमश्च पाक्षिक इत्युक्तम् । करणे क्त इति । वृञ् वरण इत्यस्मादित्यर्थः । नोशार इति । 'उपस-

३१६७ अवोदोर्नियः । (३-३-२६) अवनायोऽवोनयनम् । उन्नायः ऊर्ध्वनयनम् । कथम्
 'उन्नायः उप्रेक्षा' इति-बाहुलकात् । ३१६८ प्रे द्रुस्तुस्रुवः । (३-३-२७) प्रद्रावः प्रस्तावः ।
 प्रस्तावः । प्रे इति किम्-द्रवः । स्तवः । लवः । ३१६९ निरभ्योः पूल्वोः । (३-३-२८)
 निष्पूयते शूर्पादिभिरिति निष्पावो घान्यविशेषः । अभिलावः । निरभ्योः किम्-पवः । लवः ।
 ३२०० उन्त्योर्ग्रः । (३-३-२९) उद्गारः । निगारः । उन्त्योः किम्-गरः । ३२०१
 कृ धान्ये । (३-३-३०) कृ इत्यस्माद्धान्यविषयकादुन्त्योर्ध्वत्वात् । उत्कारो निकारो
 घान्यस्य, विशेष इत्यर्थः । घान्ये किम्-भिक्षोत्करः । पुष्पनिकरः । ३२०२ यज्ञे समि
 स्तुवः । (३-३-३१) समेत्य स्तुवन्ति यस्मिन्देशे छन्दोगाः, स देशः संस्तावः । यज्ञे
 किम्-संस्तवः परिचयः । ३२०३ प्रे खोऽयज्ञे । (३-३-३२) अयज्ञे इति छेदः । यज्ञे इति
 प्रकृतत्वात् । प्रस्तारः । अयज्ञे किम्-वर्हिपः प्रस्तारो मुष्टिविशेषः । ३२०४ प्रथने
 वावशब्दे । (३-३-३३) विपूर्वात्स्तृणातेर्ध्वत्वादशब्दविषये प्रथने । पटस्य विस्तारः ।
 प्रथने किम्-तृणविस्तरः । अशब्दे किम्-ग्रन्थविस्तरः । ३२०५ छन्दोनाम्नि च ।
 (३-३-३४) छ इत्यनुवर्तते । विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः । विस्तीर्यन्तेऽस्मिन्नक्षराणीत्यधिकरणे
 घञ् । ततः कर्मधारयः । ३२०६ छन्दोनाम्नि च । (८-३-६४) विपूर्वस्य
 स्तृणातेर्ध्वन्तस्य सत्य पत्वं स्याच्छन्दोनाम्नि । इति पत्वन् । ३२०७ उदि

नित्यर्थः । अवपवादः । अवोदोर्नियः । अव, उत, अनयोर्लपपदयोः नीघातोर्ध्वनित्यर्थः ।
 अवपवादः । उन्नाय इत्यस्य विवरणम् उप्रेक्षेति । प्रे द्रुस्तुस्रुवः । प्र इत्युपपदे, द्रु, स्तु, स्रु,
 एभ्यो घञित्यर्थः । अवपवादः । निरभ्योः । निर, अभि, अनयोर्लपपदयोर्ध्वनित्यर्थः । अवपवादः ।
 उन्त्योर्ग्रः । उत, नि, इत्युपपदयोर्ध्वनित्यर्थः, अवपवादः । कृ धान्ये । कृ इति लुप्तपञ्चमीकम्,
 तदाह कृ इत्यस्मादिति । यज्ञे समि स्तुवः । समित्युपपदे स्तुवातोर्ध्वं स्याद् यज्ञविषये
 प्रयोग इत्यर्थः । अधिकरणे ल्युटोऽपवादः । संस्तव इत्यस्य विवरणम् परिचय इति । प्रे
 खोऽयज्ञे । प्रकृतत्वादिति । यज्ञे इति तुच्छेदो न भवति । पूर्वसूत्राद्यनग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धे-
 रित्यर्थः । प्र इत्युपपदेस्तृणातोर्ध्वनित्यर्थः । प्रस्तार इति । इष्टकासंनिवेशविशेष इति याज्ञिकाः ।
 प्रथने वावशब्दे । वौ अशब्दे इति छेदः, तदाह विपूर्वादिति । छन्दोनाम्नि च । विपूर्वात्
 स्तृणातोर्ध्वं स्याद् अक्षरेयत्तात्मकच्छन्दसः संज्ञायामित्यर्थः । शब्दविषयत्वात् पूर्वणाप्राप्तवचनम् ।
 कर्मधारय इति । विष्टरश्चासौ पङ्क्तिश्चेति विग्रह इति भावः । ननु 'सात्यवाद्योः' इति निषेधा-
 दादेशसकाराभावाच्च कथमिह पत्वमित्यत आह छन्दोनाम्नीति । 'वृत्तात्तनयोर्विष्टरः'

गंस्य घञि-' इति दोषः । ननु 'प्रदक्षिणप्रसव्यगामिनां क्षाराणाम्' इति कथं
 प्रयोगः । वायुवर्णेत्ययं परिगणनादिति चेत् । अत्राहुः-अतएव वार्तिकप्रयोगाद-
 क्षेप्यपि शृणातेर्ध्वं । ख इति । 'श्रुदोरप्' इत्यप् । राज्ञो नय इति । जीव
 प्राणो इत्यस्मादवो यत् । यज्ञे समि । अधिकरणे ल्युटोऽपवादोऽयं घञ् । छन्दो ।

ग्रहः । (३-३-३५) उदग्राहः । ३२०८ समि मुष्टौ । (३-३-३६) मल्लस्य संग्राहः । मुष्टौ किम्-द्रव्यस्य संग्रहः । ३२०९ परिन्योर्नीणोर्द्युताभ्रेषयोः । (३-३-३७) परिपूर्वास्त्रियतेनिपूर्वादिणश्च घटस्यात्क्रमेण द्यूते अभ्रेषे च विषये । परिणयेन शारान्हन्ति । समन्तान्नयनेनेत्यर्थः । एषोऽत्र न्यायः । उचितमित्यर्थः । द्यूताभ्रेषयोः किम्-परिणयो विवाहः । न्ययो नाशः । ३२१० परावनुपात्यय इणः । (३-३-३८) क्रमप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्ययः । तव पर्यायः । अनुपात्यये किम्-कालस्य पर्यायः, अनिपात इत्यर्थः । ३२११ व्युपयोः शेतेः पर्याये । (३-३-३९) तव विशायः । तव राजोपशायः । पर्याये किम्-विशयः संशयः । उपशयः समीपशयनम् । ३२१२ हस्तादाने चेरस्तेये । (३-३-४०) हस्तादान इत्यनेन प्रत्यासत्तिरादेयस्य लक्ष्यते । पुष्पप्रचयः । हस्तादाने किम्-वृक्षाग्रस्यानां फलानां यष्ट्या प्रचयं करोति । अस्तेये किम्-पुष्पप्रचयः चौर्येण । ३२१३ निवासचित्ति-

इत्युत्तरं सूत्रम् । वेदप्रसिद्धसंज्ञाया विष्टरशब्दो निपात्यत इत्यर्थः । उदि ग्रहः । उदित्युपपदे ग्रहवातोः घनित्यर्थः । 'ग्रहवृहनिश्चिगमश्च' इत्यप्प्रत्ययस्य वदयमाणस्यापवादः । समि मुष्टौ । समित्युपपदे ग्रहवातोर्ध्वं स्याद् मुष्टिर्त्रिपदे वात्वर्यं गम्ये इत्यर्थः । मल्लस्य संग्राह इति । दृढग्रहणं मुष्टेरित्यर्थः । परिन्योः । द्यूते अभ्रेषे चेति । द्यूतविषये नयने अभ्रेषविषये गमने च । विद्यमानादित्यर्थः । अचोऽपवादः । शारान् । अज्ञान् । एषोऽत्र न्याय इति । अभ्रेषेण वर्तनमित्यर्थः । उचितस्योच्यस्य अनपचारः अभ्रेषः, तदाह । उचितमिति । परावनुपात्यय इणः । परौ उपपदे इष्वातोर्ध्वं अनुपात्यये गम्ये इत्यर्थः । तत्र पर्याय इति । अनतिक्रमणमित्यर्थः । कालस्य पर्याय इति । अतिक्रम इत्यर्थः । तदाह अतिपात इति । व्युपयोः शेतेः । वि, उप, इत्युपपदयोः शोङ्घातोः घञ् स्यात् पर्याये गम्ये इत्यर्थः । वज्रपवादः । पर्यायः प्राप्तवसरता । हस्तादाने । हस्तादाने गम्ये चिन्वातोर्ध्वं, न तु स्तेये इत्यर्थः । ननु वृक्षशिखरमात्रमारुह्य पुष्पावचयं करोतीत्यत्रातिव्याप्तिमाशङ्क्याह प्रत्यासत्तिरिति । आदेयस्य पुष्पादिद्रव्यस्य भूमिस्थितपुरुषोयहस्तग्रहयोग्यावस्थितिरित्यर्थः । पुष्पप्रचयं चौर्येणेति । करोतीति शेषः । निवास । 'अकतंरि च कारके' इति 'भाव' इति चानुवर्तत एव ।

शब्दविषयत्वात्पूर्वोपाप्राप्ते वचनम् : केचित्तु प्रस्तारपङ्क्तिरित्यादिप्रयोगानुरोधेनाप वाचिति नानुवर्तयन्ति । उदि ग्रहः । भावादौ घञ् स्यात् । 'ग्रहवृह-' इति प्राप्तस्याप्योपवादः । परि-न्योः । कक्षादिभिः क्रीडनं द्यूतम् । यथाप्राप्तकरणमभ्रेषः । परावनु- 'अत्र व्याचष्टुः द्विःपरि-ग्रहणमिह व्यर्थम्, सकृदेव कर्तुं शक्यम् । तथा हि-परौ नियो द्यूते, इजानुपात्यये, नावभ्रेषे । इह इण इत्यनुवर्तनादिणोऽनुपात्यय इत्यत्र न परावित्यनुवर्तनाच्चेष्टं सिध्यतीति भावः । ननु पूर्वसूत्रेऽनुपात्ययः पर्यायार्थकत्वेन व्याख्यातः । तथा च तदनुवृत्त्यैव सिद्धे पर्यायग्रहणमिह व्यर्थमिति चेदग्राहः । पर्यायग्रहणं पुनर्विधानार्थं तेनात्राभिधिधिविबन्धायां परमपि

शरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः । (३-३-४१) एषु चिनोतेर्घञ् स्यात् । आदेश्च ककारः ।
 उपसमाधानं राशीकरणम्, तच्च घात्वर्थः । अन्ये प्रत्ययार्थस्य कारकस्योपाधिभूताः ।
 निवासे—काशी निकायः । चितौ—आकायमग्निं चिन्वीत । शरीरे चीयतेऽस्मिन्नस्थ्यादिक-
 मिति कायः । समूहे—गोमयनिकायः । एषु किम्—चयः । 'चः कः' इति वक्तव्ये आदेरित्यु-
 क्त्यिर्ङ्लुक्वादेरेव तथा स्यादिति । गोमयानां निकेचायः । पुनः पुना राशीकरणमित्यर्थः ।
 ३२१४ संघे चानौत्तराधये । (३-३-४२) चेर्घञ्, आदेश्च कः । भिक्षुनिकायः ।
 प्राणिनां समूहः । संघः । अनौत्तराधये किम्—सूकरनिचयः । (स्तन्यपानादौ
 उत्तरावरभावेन शेरते) संघे किम् । ज्ञानकर्मसमुच्चयः । ३२१४ कर्मव्यतिहारे
 णच् स्त्रियाम् । (३-३-४३) स्त्रीलिङ्गे भावे णच् । ३२१६ णचः स्त्रिया-
 मञ् । (५-४-१४) ३२१७ न कर्मव्यतिहारे । (७-३-६) अत्र ऐज्ज

अन्ये इति । निवासचितिशरीरात्मका ग्र्या इत्यर्थः । उपाधिभूता इति । विशेषणभूता
 इत्यर्थः । अजपवादः । काशी निकाय इति । निचीयते भोक्षोऽनेत्यधिकरणे घञ् । काशी
 भोक्षार्जनस्य निवास इत्यर्थः । 'चजोः कु घिण्यतोः' इत्यस्य अव्यवहितयोरेव चजोः
 प्रवृत्तेरिह कत्ववचनम् । आकायमिति । आचीयते इति कर्मणि घञ् । शरीरे इति ।
 उदाहरणसूचनमिदम् । समूहे इति । उपसमाधानस्योदाहरणसूचनम् । निचीयते राशीक्रियते
 इति भावे घञ् । ननु 'निवासचितिशरीरोपसमाधानेषु चः क' इत्येवास्तु । चकारस्य
 ककार इत्यर्थलाभादित्यत आह चः क इति वक्तव्य इति । पुनः पुना राशीति । अत्र
 'रो रि' इति लोपे 'ढ्रलोप-' इति दीर्घः । संघे चानौत्तराधये । चेर्घञ्विति । शेष-
 पूरणमिदम् । चेर्घञ् स्यात् सङ्घे वाच्ये न त्वौत्तराधये इत्यर्थः । उत्तरावरयोर्भावं
 औत्तराधयेम् । प्राणिनां समूहः सङ्घ इति । व्याख्यानमेवात्र शरणम् । कर्मव्यतिहारे ।
 कर्मव्यतिहारः क्रियाविनिमयः परस्परकरणम्, तस्मिन्विषये घातोणञ् स्यात् स्त्रीत्वे
 गम्य इत्यर्थः । अत्र 'अकतरि च कारके' इति तु नानुवर्तते, व्याख्यानादिति बोध्यम् ।

'अभिविधौ भाव इनुण्' इति इनुणं वाचित्वाऽप्यमेव घञ् भवतीति । आकायमिति ।
 आचीयन्तेऽस्मिन्निष्ठका इत्याकायम् । अधिकरणे घञ् । अग्निस्थलविशेषं चिन्वीत चयनेन
 निष्पादयेदिति श्रुत्यर्थः । सङ्घे चानौत्तराधये । उत्तरे चाधरे चोत्तरावरास्तेषां भाव
 औत्तराधयेम् । सूकरेति । स्तनपानार्थमुत्तराधरभावेन सूकराः शेरते तदैतत्प्रत्युदाहरणम् ।
 यदा तु भिक्षुवत्पृथक्पृथक्गेवावतिष्ठन्ते तदेहापि भवत्येव घञ् । कर्मव्यतिहारे णच् ।
 कर्मव्यतिहारः क्रियाव्यतिहाररूपः । परस्परकरणमिति यावत् । तत्र वर्तमानाद्वातोऽरित्यर्थः ।
 भावे णजिति । कर्तृवर्जिते कारके न भवत्यनभिधानादित्याहुः । भावादाविति प्राचीर्त्तं
 यत्तदुपेक्ष्यमाकरविरोधात् । णचः स्त्रि । अनेन णजिति चकारोऽत्राविशेषणार्थं
 इति च्वनितम् । स्त्रियां किम् । व्यतिपाको वर्तते । एच् नेति । 'न व्याभ्याम्-'
 इति प्राप्तस्य निषेवेनादिवृद्धिरेव । णचस्तद्धितत्वाभावेऽप्यनस्तद्धितत्वादिति भावः ।

स्यात् । व्यावक्रोशी । व्यावहासी । ३२१८ अभिविधौ भाव इतुण् । (३-३-४४)
(आदिवृद्धिः) । ३२१९ अणिनुणः । (५-४-१५) 'इनप्यनपत्ये' (सू० १२४५) ।
(स्वभावतः पुंल्लिङ्गे) साराविणं वर्तते । ३२२० आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः । (३-३-४५)
अव, नि एतयोर्ग्रहेष्वस्यात् शापे । अवग्राहस्ते भूयात् । अभिभव इत्यर्थः । निग्राहस्ते
भूयात् । वाव इत्यर्थः । आक्रोशे किम्-अवग्रहः पदस्य । (छेदः पदस्येत्यर्थः) । निग्रहश्चोरस्य ।
(निरोधश्चोरस्येत्यर्थः) । ३२२१ प्रे लिप्सायाम् । (३-३-४६) पात्रप्रग्रहेण

व्यावक्रोशीति । परस्परं निन्दक इत्यर्थः । व्यावहासीति । परस्परं हासक इत्यर्थः ।
उभयत्रापि 'णचः द्वियामञ्' इति तद्धितः । 'टिड्ढ' इति डोप् । अभिविधौ । कात्स्न्येन
संवन्धः अभिविधिः, तस्मिन् गम्ये इतुण् स्यात् भावेऽयं इत्यर्थः । 'अणिनुण' इत्यनेन सूत्रेण
इतुणन्तात् अण् तद्धितः स्वार्यिक इत्यर्थः । आदिवृद्धिरिति । तद्धितेष्वचामादेरित्यनेनेति
शेषः । साराविण् आ इति स्थिते 'नस्तद्धिते' इति टिलोपमाशङ्क्य प्रकृतिभावं स्मारयति
इनप्यनपत्य इति । स्वभावत इति । लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भावः । आक्रोशे
ऽवन्योर्ग्रहः । एतयोरिति । उपपदयोरिति शेषः । 'ग्रहवृद्धिनिश्चि गमश्च' इति वक्ष्यमाणस्य
अप्रत्ययस्यापवादः । अवग्रह इत्यस्य विवरणम् । छेदः पदस्येति ।
पुरोहितमित्यादिसमस्तपदस्य पुरः हितमित्यादि विभज्य पठनमवग्रह इत्यर्थः । अत्र
शापानवगमाम्न घञ् । निग्रह इत्यस्य विवरणम् निरोधश्चोरस्येति । प्रे
लिप्सायाम् । प्र इत्युपपदे ग्रहवातोर्ध्वं स्यात् लिप्सायामित्यर्थः । 'ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च'

कृद्ग्रहणपरिभाषया सोपसर्गवातोर्णजन्तत्वात्ततोऽभि तत्प्रयुक्तादिवृद्धिरुपसर्गस्येत्याशयेनोदा-
हरति-व्यावक्रोशीति । क्रुश आह्वाने, हसे हसने । स्यादेतत्-द्वियां क्तिन्निति प्रकरण
एवायं णज्विधेयः । एवं च द्वियामिति न कर्तव्यमिति लाघवमिति चेन्मैवम् । द्वियामित्य-
धिकारे वासरूपविविधिनियेवापत्तेः । इष्यते तु व्यावक्रुष्टिरिति द्वियां क्तिन्नपि अपवादविषये
क्वचिदिष्यते । व्यावचोरी । इह 'प्यासश्चन्य-' इति युच्प्राप्तः । व्यायुक्तो । अत्र 'गुरोश्च हलः'
इत्यकारप्रत्ययः प्राप्तः । क्वचिदकार एवेप्यते न तु णच् । व्यतीक्षा, व्यतीहा । सैषा व्यवस्था
न्यायतो दुर्लभापि बाहुलकात्स्वीकार्या । अभिविधौ । अभिविधौ किम् । संरावः । वासरूपेण
घञ् क्तश्च न भवति पुनर्भावग्रहणात् । न च कर्तृभिन्नकारकनिवृत्तये भावग्रहणमिति वाच्यम् ।
पूर्वसूत्र इव शक्तिस्वाभाव्यादेवकारकेऽनुणाऽप्रवृत्तेः । स्युटा तु समावेश इष्यते । तच्च बाहुल-
काल्लभ्यत इत्याकरः । अणिनुणः । अतएव नुणो पानुबन्धो विरोधणार्थ इति ध्वनितम् ।
साराविणमिति । समन्ताच्छब्द इत्यर्थः । संशब्दोऽभिविधयोक्तः । पूर्ववत्सगतिकादण् ।
अणस्तद्धितत्वादादिवृद्धिः । 'इनप्यनपत्ये' इत्यनपत्यापि इवः प्रकृतिनावात् 'नस्तद्धिते' इति
टिलोपेन न निवृत्तिः । स्वभावतस्त्वेदमणिनुणन्तं नपुंसकम् । आक्रोशे । 'ग्रहवृद्धि-' इत्यपि प्राप्ते
ऽस्मारम्भः । अवग्रहः पदस्येति । छेदविशेष इत्यर्थः । निग्रहो निरोधः । प्रे लिप्सायाम् ।

चरति भिक्षुः । अन्यत्र पात्रप्रग्रहः । ३२२२ परौ यज्ञे । (३-३-४७) उत्तरः परिग्राहः ।
 स्प्रेन वेदेः स्वीकरणम् । ३२२३ नौ वृ धान्ये । (३-३-४८) वृ इति लुप्तपञ्चमीकम् ।
 नीवाराः । धान्ये किम्-निवरा कन्या । क्तिन्विपयेऽपि बाहुलकादप् । प्रवरा सेना प्रवरा
 गौरितिवत् । एवं च स्त्रीलिङ्गोऽपि । ३२२४ उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः । (३-३-४९)
 उच्छ्रायः । उच्छ्रावः । उत्पावः । उद्द्रावः । कथं 'पतनान्ताः समुच्छ्रायाः' इति । बाहुलकात् ।
 ३२२५ विभापाऽऽङि रुष्टुवोः । (३-३-५०) आरावः । आरवः । आप्लावः ।
 आप्लवः । ३२२६ अवे ग्रहो वर्षप्रतिवन्धे । (३-३-५१) विभापेति वर्तते ।
 देवस्य अवग्रहः अवग्रहः । देवकर्तृकमवर्षणमित्यर्थः । वर्षप्रतिवन्धे किम् ।

इत्युपोऽपवादः । पात्रप्रग्राहेण च भिक्षुरिति । भिक्षालाभायेति गम्यते । अन्यत्रेति ।
 लिप्सायामगम्यायामित्यर्थः । परौ यज्ञे । परि इत्युपपदे ग्रहघातोर्ध्वं स्यात् यज्ञे प्रयुज्यमाने
 इत्यर्थः । 'ग्रहवृह इत्युपोऽपवादः । उत्तरः परिग्राह इति । 'वसवस्त्वा' इत्यादिमन्त्रैः पूर्वः
 परिग्राहो वेदेः क्तः । तदपेक्षया द्वितीय इत्यर्थः । स्प्येनेति । स्प्यः खड्गाकृतिः दात्मयो
 पात्रविशेषः । तेन समन्ताल्लेखया वेदिदेशस्य स्वीकरणं परिग्राह इत्यर्थः । नौ वृ धान्ये ।
 नि इत्युपपदे वृघातोर्ध्वमित्यर्थः । 'ग्रहवृह' इत्युपोऽपवादः । नीवारा इति । 'उपसर्गस्य घञ्य-
 मनुष्ये' इति दीर्घः । निवरा कन्येति । नितरां वरणीयेत्यर्थः । 'ग्रहवृह' इत्यप् । ननु
 प्रवरा कन्येत्यत्र कयमप्, त्रिषां क्तिनः प्रसङ्गात् नह्यत्र वाऽसंख्यविधिः प्रवर्तते । 'अजन्म्यां
 स्त्रीखलनाः विप्रतिपेवेन' इत्युक्तेरित्यत आह क्तिन्विपयेऽपीति । तत्र वृद्धप्रयोगं प्रमाणयति
 प्रवरा सेना प्रवरा गौरितिवदिति । ननु 'घञजन्ताः पुंसि' इत्यवन्तस्य पुंस्त्वात् स्त्रीत्वं
 दुर्लभमित्यत आह-एवं चेति । उक्तवृद्धप्रयोगादित्यर्थः । लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्येति भावः ।
 उदि श्रयति । उत् इत्युपपदे श्रि, यु, पू, द्रु, एभ्यः घञित्यर्थः । अजपोरपवादः ।
 विभापाङि रुष्टुवोः । पञ्चम्यर्थे पष्ठी । आङि उपपदे रु, णु, आभ्यां घञित्यर्थः ।
 अपोऽपवादः । अवे ग्रहो वर्ष । अव इत्युपपदे ग्रहघातोर्ध्वं वा स्यात् वर्षप्रतिवन्धे इत्यर्थः
 पक्षे 'ग्रहवृह' इत्यप् । देवस्येति । पर्जन्यस्येत्यर्थः । कर्तरि पष्ठी । तदाह

लिप्सायां किम् । देवदत्तस्य प्रग्रहः । प्रकृष्टोऽभिनवेश इत्यर्थः । पात्रप्रग्राहेणेति । भिक्षा-
 पात्रोपादानेन पात्रं गृहीत्वेति यावत् । नौ वृ । नौ उपपदे वृजो भावादौ घञ् स्यात् । निवरा
 कन्येति । 'ग्रहवृह-' इत्यादिना कर्मण्यप् । ननु स्त्रीत्वविशिष्टे कर्मणि परत्वात् क्तिना भाव्यम्
 'अजन्म्यां स्त्रीखलनाः' इत्युक्तेरत आह क्तिन्विपयेऽपीति । एवं च प्रायेण भावार्थ एव घञ-
 जन्ताः पुंसोति द्रष्टव्यम् । रश्मौ च । रथादिपुक्तानामश्वानां संयमनार्थां रज्जुः रश्मिः ।
 तस्यामभिधेयायां प्रे उपपदे ग्रहघञ्वा स्याद्भावादौ । इह द्विःकृत्वो ग्रहिरुपात्तः सकृदेव तु
 घक्तुं शक्यः । तथाहि उदि ग्रहः, समि मुष्टौ, आक्रोशे कन्योः, प्रे लिप्सायाम्, परौ यज्ञे, अवे-
 वर्षप्रतिवन्धे, विभापा प्रेवणिजाम्, इत्यादि 'परौ भुवोऽवज्ञाने' इत्यस्यानन्तरम् 'आङि

अवग्रहः पदस्य । ३२२७ प्रे वणिजाम् (३-३-५२) प्रे ग्रहर्ध्ववा वणिजां संवन्वी
चेत्प्रत्ययार्थः । तुलामूत्रमिति यावत् । तुलाप्रग्राहेण चरति । तुलाप्रग्रहेण । ३२२८ रश्मौ
च । (३-३-५३) प्रग्रहः । प्रग्राहः । ३२२९ वृणोतेराच्छादने । (३-३-५४)
दिभाषा प्र इत्येव । प्रवारः । प्रवरः । ३२३० परौ भुवोऽवज्ञाने । (३-३-५५)
परिभावः परिभवः । अवज्ञाने किम् । सर्वतो भवनं परिभवः । ३२३१ एरच् (३-३-५६)
चयः । जयः । 'भयादीनामुपसंह्यानं नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थम्' (वा० २१९७ - ६८) ।
भयम् । वर्पम् । ३२३२ ऋदोरप् । (३-३-५७) ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादप् । करः ।
गरः । शरः । यवः । लवः । स्तवः । पवः । ३२३३ वृक्षासनयोर्विष्टरः । (८-३-९३)
अनयोर्विपूर्वस्य छः पत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्ष आसनं च । वृक्ष—इति
किम् । वाक्यस्य विस्तरः । ३२३४ ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च । (३-३-५८)
अप्यात् । घञचोरपवादः । ग्रहः । वरः । दरः । निश्चयः । गमः । 'वशिरण्यो-
देवकर्तृकमिति । अवग्रहः पदस्येति । समस्तस्य पदद्वयस्य विच्छिद्य पाठ इत्यर्थः । प्रे
वणिजाम् । 'ग्रहवृद्ध' इत्यपोऽपवादः । तुलामूत्रमिति । व्याख्यानादिति यावत् । तुला
घटा । रश्मौ च । प्रे उपपदे ग्रहवातोर्ध्वं रश्मावपि वाचे इत्यर्थः । च शब्दः उक्तसमुच्चये ।
वृणोतेराच्छादने । प्रे उपपदे वृषातोर्ध्वं स्यादाच्छादने इत्यर्थः । पक्षे 'ग्रहवृद्ध' इत्यप् ।
प्रावार इति । पट इत्यर्थः । 'उपसर्गस्य घञि' इति दीर्घः । परौ भुवोऽवज्ञाने । परि
इत्युपपदे अवहलनवृत्तेर्भूवातोर्ध्वं स्यादित्यर्थः । एरच् । इवर्णान्ताद्धातोः अच् स्यात् नावे
अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । घञपवादः । भयादीनामिति । भयादीनां सिद्धये
भाप्रभृतिवातुभ्यः अच्प्रत्ययस्योपसंह्यानमित्यर्थः । ननु 'एरच्' इत्येव सिद्धे भयग्रहणं
व्यर्थमित्यत आह नपुंसके क्तादिनिवृत्त्यर्थमिति । आदिना ल्युडादिसंग्रहः । अन्यथा
परत्वात् क्तादयः स्युः । वाऽऽसरूपविविस्तु नाय भवति । अपवादत्वाभावादिति भावः ।
वर्पमिति । अय नपुंसके कल्पुडादि वाचित्वा अच् अतुर्वो विधीयते । ऋदोरप् । पञ्चम्यर्थे
पठौ । ऋत, उ, अनयोः समाहारे सौत्रं पुंस्त्वम् । ऋदन्तादुवर्णान्ताच्च अर् स्याद्भावे
अकर्तरि च कारके इत्यर्थः । घञपवादः । ग्रहवृद्ध । ग्रह, वृ, द, निधि, गम,
एपां द्वन्द्वः । अप् स्यादिति शेषः । घञचोरिति । निष्पूर्वाच्चिञः घञपवादः, इत्-
रुल्लुवोः' इत्यस्तु तथा तु न कृतमित्येव । वृणातेः । प्रावार इति । 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये
वहुलम्' इत्युपसर्गस्य दीर्घः । आच्छादने किम् प्रवरो गौः । प्रशस्त इत्यर्थः । परिभावः ।
'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्त्रिया' इत्यमरः । परत्वाद्धि कल्पुटौ प्राप्ता । तथा च पूर्व-
विप्रतिषेधोऽयं फलितः । एवं च वासरूपन्यायोऽयं न प्रवर्तते अतएव इत्यादिति भावः । वर्पमिति ।
'वृषभो वर्पणात्' इति भाष्यप्रयोगान्तु ल्युडपि । वर्पणम् । ऋदोरप् । ऋच उच्यतयोः समाहारः
सौत्रं पुंस्त्वम् । ऋदोरित्यर्थं न तकारः किं तर्हि दकारः । 'निरन्याः पूल्नोः' इत्यपवादनया
घटिव्यानाज्जापकादीषान्तादप्युदाहरति । लवः । पय इति । घञचोरपवाद इति ।

रूपसंख्यानम्' (वा० २२०३) । वशः । रणः । 'घनर्थे कविवानम्' (वा० २२४) । प्रस्थः । विघ्नः । 'द्वित्वप्रकरणे के कृत्वादीनामिति वक्तव्यम्' (वा० ३४२६) । चक्रम् । चिह्नितम् । चङ्क्रमः । (चक्तसः) ३२३५ उपसर्गेऽदः । (३-३-५९) अप्स्यात् । ३२३६ घञपोश्च । (२-४-३८) अदेर्घस्त्व स्यादघञ्यपि च । प्रघसः । विघसः । उपसर्गे किम् । घासः । ३२३७ नौ ण च । (३-३-६०) नौ उपपदे अदेर्घः स्यादप् च । न्यादः । निघसः । ३२३८ व्यधजपोरनुपसर्गे । (३-३-६१) अप्स्यात् । व्यधः । जपः । उपसर्गे तु, आभ्यावः । उपजापः मन्त्रभेदः । ३२३९ स्वनहसोर्वा (३-३-६२) अप् । पक्षे घञ् । स्वनः । हसः हासः । अनुपसर्ग इत्येव

रेभ्यस्तु घञपवाद इति विवेकः । वशिरण्योरिति । वार्तिकम् । घञपवादः अप् । वश इति । वश कान्तौ, भावे अप् । इच्छेत्यर्थः । यद्यपि वशधातुः छान्दसः । तथापि वष्टि भागुरिरित्यादिप्रयोगात् लोकेऽपि प्रयुज्यते इति भावः । रण इति । रणन्ति शब्दायन्ते अस्मिन्निति रणः संग्रामः । घञर्थे कविधानमिति । वार्तिकमिदम् । 'स्यास्नापाव्यविह-
नियुध्यर्थम्' इति वार्तिकशेषो भाष्ये पठितः । प्रस्थ इति । प्रतिष्ठन्तेऽस्मिन् वाग्यानीति प्रस्थः । 'आतो लोप इटि च' इत्याहोपः । प्रस्नान्त्यस्मिन्निति प्रस्नः । प्रपिबन्त्यस्यामिति प्रपा । आविध्यन्त्यस्मिन्नित्याविधम् । 'ग्रहिज्यावयिव्यधि' इति संप्रसारणम् । इति सिद्धव-
त्कृत्य आह विघ्न इति । विहन्त्यस्मिन्मनांसीति विघ्नः । 'गमहन' इत्युपवालोपः 'हो हन्ते' इति कृत्वम् । आयुष्यतेऽनेनेत्यायुधमित्यप्युदाहार्यम् । द्वित्वप्रकरणे इति । 'एकाचो द्वे प्रथ-
मस्य' इति द्वित्वप्रकरणे इत्यर्थः । के कृत्वादीनामिति । कप्रत्यये परे कृत्वादीनाम् एकाचः प्रथमस्य द्वे स्त इत्यर्थः । चक्रमिति । 'स्यास्ना' इत्यस्य उपलक्षणत्वात् कृत्वा कः । क्रियते शत्रुवधः अनेनेति विग्रहः । कित्वात्र गुणः । द्वित्वम् अम्यासकार्यम् । चिह्नितमिति । कः द्वित्वादि । चङ्क्रम इति । पूर्ववत् । उपसर्गेऽदः । अद इति छेदः । अप् स्यादिति शेषः उपसर्गे उपपदे अदधातोः अप् स्यादित्यर्थः । घञोपवादः । घञपोश्च । 'अदो जग्धिः' इत्यतः अद इति 'कुङ्सनोर्घस्त्व' इत्यतः घस्त्व इति चानुवर्तते । तदाह । अदेरिति । अपि चेति । 'शष्पं बालतृणं घासः' इत्यमरः । नौ ण च । णेति लुप्तप्रथमाकम् । निघस इति । 'घनपोश्च' इति घस्त्वभावः । व्यधजपोः । पञ्चम्यर्थे पष्ठी । अप् स्यादिति शेषः व्यध, जप आभ्याम् अप् स्यात् न तूपसर्गे इत्यर्थः । उपजापो मन्त्रभेद इति । पैशुन्यमित्यर्थः । स्वनहसोर्वा । पञ्चम्यर्थे पष्ठी । अविति शेषः । स्वन, हस, आभ्यामन्वेत्यर्थः । यमः समुप । सम, उप, नि, वि एषां द्वन्द्वः । चकाराद-

निश्चय इत्यत्राचः प्राप्तिरन्यत्र घञ इति विवेकः । हस्तादाने तु प्रपूर्वकाच्चिनोतेर्धनु-
दाहृतः । वशिरण्योरिति । घञ प्राप्ते वचनम् । वशनं वशः । रणन्ति शब्द-
कुर्वन्त्यस्मिन्निति रणः संग्रामः । व्यद्यते विशेषेण भक्ष्यते इति विघसः वैश्वदेव-
शिष्टमन्नम् । घासश्चतुष्पदां भक्ष्यम् । 'शष्पं बालतृणं घासः' इत्यमरः । उपजापो

प्रस्थानः । प्रहासः । ३२४० यमः समुपनिविषु च । (३-३-६३) एष्वनुपसर्गे च यमे-
रत्वा । संयमः संयामः । उपयमः उपयामः । नियमः नियामः । वियमः वियामः । यमः
यामः । ३२४१ नौ गदनदपठस्वनः । (३-३-६४) अन्वा स्यात् । निगदः निगादः ।
निनदः निनादः । निपठः निपाठः । निस्वनः निस्वानः । ३२४२ क्वणो वीणायां च ।
(३-३-६५) नावनुपसर्गे च वीणाविषयाच्च क्वणतेरन्वा स्यात् । वीणाग्रहणं प्राद्यर्थम् ।
निक्वणः निक्वाणः । क्वणः क्वाणः । वीणायां तु, प्रक्वणः प्रक्वाणः । ३२४३ नित्यं पणः
परिमाणे । (३-३-६६) अप् स्यात् । मूलकपणः । शाकपणः । व्यवहारार्थं मूलकादीनां
परिमितो मुष्टिर्वध्यते सोऽस्य विषयः । परिमाणे किम् । पाणः । ३२४४ मदोऽनुपसर्गः ।
(३-३-६७) घनमदः । उपसर्गे तु, उन्मादः । ३२४५ प्रमदसंमदौ हर्षे (३-३-६८)
हर्षे किम् । प्रमादः । संमादः । ३२४६ समुदोरजः पशुपु । (३-३-६९) संपूर्वोऽजिः
समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात्पशुविषयकोदस्यात् । 'अघबपोः' इत्युक्तेर्वोभावो न । समजः
पशूनां संघः । उदजः पशूनां प्रेरणम् । पशुपु किम् । समाजो ब्राह्मणानाम् । उदाजः
क्षत्रियाणाम् । ३२४७ अक्षेपु ग्लहः । (३-३-७०) अक्षशब्देन देवं लक्ष्यते,
तत्र यत्पणरूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लहः इति निपात्यते । अक्षस्य ग्लहः । 'व्यात्यु-

नुपसर्गे' इति समुच्चीयते । तदाह । एष्वनुपसर्गे चेति । नौ गदनद । गद, नद, पठ, स्वन,
एषां द्वन्द्वः । अच्चेति । शेषपूरणमिदम् । क्वणो वीणायां च । नाविति । नौ उपपदे च
तदितरस्मिन्नुपसर्गे असति च वीणाविषयाच्चेत्यर्थः । ननु क्वणश्चेत्येतावता नौ उपसर्गे च
क्वणः अन्वेत्यर्थलाभाद् वीणाविषयादपि क्वणः सिद्धेः वीणायामिति व्यर्थमित्यत आह
वीणाग्रहणं प्राद्यर्थमिति । सोपसर्गार्थमित्यर्थः । नित्यं पणः । अविति शेषः । 'पण-
व्यवहारे' इत्यस्मान्नित्यमप् स्यात् परिमाणविशेषे गम्ये इत्यर्थः । नित्यग्रहणाद्वाग्रहणं निवृत्तम्
व्यवहारार्थमिति । विक्रयार्थमित्यर्थः । पण्यते विक्रयार्थं वध्यते मुष्टिमात्रमिति कर्मण्यण् ।
मूलकानां पण इति विग्रहः । मदोऽनुपसर्गे । अनुपसर्गे उपपदे मदेरवित्यर्थः । प्रमदसंमदौ
प्रमद, संमद एतावन्तौ निपात्येते हर्षे गम्ये इत्यर्थः । कन्यानां प्रमदः, कोकिलानां संमदः
इत्युदाहरणम् । 'प्रसमोर्मदो हर्ष' इत्येव सिद्धे निपातनं रुडिपरिग्रहाद्यम् । समुदोरजः ।
समुदोः अजः इति च्छेदः । सम, उत्, अनयोः उपपदयोरित्यर्थः । अक्षेपु ग्लहः । अक्षशब्दे-
उपपदे इत्यर्थे अक्षेप्विति बहुवचनानुपपत्तिरित्यत आह अक्षशब्देनेति । लक्ष्यते इति ।
प्रायेण देवनस्य अक्षसाध्यत्वादिति भावः । तत्रेति । देवने इत्यर्थः । पणरूपेणेति । देवने
जितवते पराजितेन देयं द्रव्यं पणं, तेन रूपेण ग्राह्यं यद् द्रव्यं तस्मिन् कर्मणि 'ग्रह उपादाने'

मन्त्रभेदः 'शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः । स्वानः' इत्यमरः । क्वणः ।
'निक्वाणो निक्वणः क्वाणः क्वणः क्वणनमित्यपि । वीणाया क्वणिते प्रादेः प्रक्वाण-
प्रक्वणादयः' इत्यमरः । मदो अनुपसर्गे सुप्युपपदे नित्यमप् स्याद्भावाद् । प्रमदः ।

क्षीमभिसरणग्लहानदीव्यन्' । अक्षेपु किम् । पादस्य ग्रहः । ३२४८ प्रजने
सर्तेः । (३-३-७१) । प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणम् । गवामुपसरः । कथम् अव-
सरः प्रसरः इति । अधिकरणे 'पुंसि संज्ञायाम्-' (सू० ३२३६) इति घः ।
३२४९ ह्रः संप्रसारणं च न्यभ्युपविषु । (३-३-७२) निहवः । अनि-
हवः । उपहवः । विहवः । एषु किम् । प्रह्वायः । ३२५० आङि युद्धे ।

इति घातोः 'ग्रहवृद्ध' इत्यप्प्रत्ययान्तः कृतलत्वो ग्लहश्चन्दो निपात्यते इत्यर्थः । 'गृह ग्रहणे'
इत्यत्र तु 'ग्लह च' इति पठितम् । तत्र ग्लहेरप्प्रत्ययो निपात्यते । घञपवादः । अक्षस्य
ग्लह इति । अक्ष क्रीडायां पणत्वेन ग्राह्यमित्यर्थः । 'पणोऽक्षेपु ग्लह' इत्यमरः । अत्र देवत-
स्वरूपेण देवनमक्षशब्दस्य लक्ष्यम्, न त्वलक्षदेवनत्वेनेत्यभिप्रेत्योदाहरति । व्यात्युक्षीमिति ।
माघकाव्यस्यमिदम् । 'दिवस्तदर्थस्य' इति करणस्य कर्मत्वाद् द्वितीया । अभिसरणग्लहान् ।
अभिसरणं चौर्यसुरतार्यमभिगमनम् । तदेव ग्लहः पणरूपेण ग्राह्यं प्रच्यं यस्याः तयाविषा
व्यात्युक्षीम् 'उक्ष सेचने' परस्परं जलसेचनं व्यात्युक्षी तयेत्यर्थः । 'कर्मव्यतिहारे णच् द्वियाम्'
इति णच् । व्यात्युक्षश्चान्दाद् 'णचः द्वियाम्' इति त्वायै अञ् तद्धितः । आदिवृद्धिः । 'विद्ध'
इति ङीप् । क्रीडायां जितवते पुंसि अभिसरणमेव पणत्वेन समयवर्धं कृत्वा प्रवृत्तेन परस्पर-
जलसेचनेन अक्षौडन्निति भावः । अत्र जलक्रीडायामभिसरणात्मकपणस्य अक्षसाधनकत्वा-
भावेऽपि ग्लहेरप् नवत्येव । सूत्रे अक्षशब्देन देवतसामान्यस्य विवक्षितत्वात् । अक्षक्रीडायां
एव विवक्षितत्वे त्विह ग्लहेरप् न स्यादिति भावः । अक्षेपु क्रिमिति । देवने क्रिमित्यर्थः ।
पादस्य ग्रह इति । वन्दनाद्यर्थमिति भावः । अत्र ग्रहघातोः 'ग्रहवृद्ध' इत्यप् । न तु लत्वम् ।
ग्लहस्तु घञि पादस्य ग्लह इत्येव । प्रजनं सर्तेः । प्रजनं प्रथमगर्भग्रहणमिति । प्रशब्द
आद्यर्थकः । प्रथमं जायते इति भावे घञ् । 'जनिवध्योश्च' इति नोपवावृद्धिरिति भावः ।
प्रजनार्थकात् घघातोः स्यादिति फलितम् । कथमिति । उपसरणं प्रसरणमित्यर्थे प्रजना-
प्रतीतेरवभावाद् घञि उपवावृद्धिः स्यादित्याक्षेपः । समावृत्ते अधिकरण इति । उपसरत्य-
स्मिन्निति प्रसरत्यस्मिन्निति च अधिकरणकारके कालेऽर्थे पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति घप्रत्यय
इत्यर्थः । ह्रः संप्रसारणं च । नि, अनि, उप, वि एषु चतुर्षु पदेषु ह्यतेरप् स्यात्संप्रसारणं
च । घञोऽपवादः निहव इति । अप् । वत्य संप्रसारणमृकारः, पूर्वस्य, तस्य गुणावादेशौ ।
प्रह्वाय इति । घञि वृद्धयावादेशौ । आङि युद्धे । आङि उपपदे ह्यतेरप् संप्रसारणं च

प्रसंभ्यां हप इति तु नोक्तम् प्रसंभदः । संप्रभद इति हपे माभूदिति । प्रजने सतः ।
प्रजननं प्रजनः । भावे घञ्, 'जनिवध्योः-' इति वृद्धिनिषेधः । प्रशब्दबलादत्र
जनेरन्यन्तरत्वम् । प्रतिष्ठते इत्यत्राप्रादुर्भावो यथा । तदेतदाह प्रथमगर्भग्रहण-
मिति । काश्चिकानुरोधेनैदमुक्तम् । प्रथमं द्वितीयं तृतीयानाहः किन्तु गर्भग्रहण-

(३-३-७३) आह्वयन्तेऽस्मिन्नित्याहवः । युद्धे किम् । आह्वयः । ३१५१ निपानमाहावः ।
 (३-३-७४) आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः संप्रसारणमवृद्धिश्चोक्तावाश्चेद्वाच्यः । 'आहावस्तु निपानं
 स्यादुपकूपजलाशये' । ३२५२ भावेऽनुपसर्गस्य । (३-६-७५) अनुपसर्गस्य ह्वयतेः
 संप्रसारणमपि च स्याद्भावे । हवः । ३२५३ हनश्च वधः । (३-३-७६) अनुपसर्गादन्तेभवि
 अप्स्यात् । वधादेशश्चान्तोदात्तः । 'वधेन दस्युम्' । घातः । ३२५४ मूर्तां घनः ।
 (३-३-७७) मूर्तिः काठिन्यं तस्मिन्नाभिधेये हन्तेरप्स्यात्, घनश्चादेशः । अभ्रघनः । कयम्
 'सैन्धवघनमानय' इति । घर्मशब्देन घर्मो लक्ष्यते । ३२५५ अन्तर्घनौ देशे । (३-३-७८)
 बाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् । अन्तर्घणः इति पाठान्तरम् । ३२५६ अगारैकदेशे प्रघणः
 प्रघाणश्च । (३-३-७९) द्वारैकदेशे द्वौ प्रकोष्ठौ (अलिन्दौ) आम्यन्तरो बाह्यश्च । तत्र
 बाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् । प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते इति प्रघणः
 प्रघाणः । कर्मण्यप् । पक्षे वृद्धिः । ३२५७ उद्धनोत्त्याधानम् । (३-३-८०)
 अत्याधानमुपरिस्थापनम् । यस्मिन्काष्ठेऽन्यानि काष्ठानि स्थापयित्वा तक्ष्यन्ते
 तदुद्धनः । अधिकरणेऽप् । ३२५८ अपघनोऽङ्गम् (३-३-८१) अङ्गं शरी-

युद्धे वाच्ये इत्यर्थः । निपानमाहावः । आहाव इति निपात्यते निपानं चेद्वाच्यमित्यर्थः ।
 फलितमाह-आङ्पूर्वस्येति । हनश्च । चकारो व्युत्क्रमः । तदाह-वधादेशश्चेति ।
 अन्तोदात्त इति । सूत्रे वध इत्यन्तोदात्तस्योच्चारणादिति भावः । यद्यपि स्वतन्त्रवधेरेव
 'घघ्र्ये कविघानम्' इत्येव सिध्यति तथाप्यनुपसर्गादिति विशेषं वक्तुमिदम् । वस्तुतो वधिः
 स्वतन्त्रो नास्त्येवेति शब्देन्दुशेखरे । वधेन दस्युमिति । ऋग्वेदस्थोऽयं मन्त्रः स्वरप्रदर्शनाय
 पठितः । घात इति । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति तत्त्वम् । 'चजोः' इति कुत्वम् । मूर्तां घनः ।
 अभ्रघन इति । अभ्रस्य काठिन्यमित्यर्थः, भाव इत्यनुवृत्तेः । कथमिति । सैन्धवकाठिन्यस्या
 नयनान्वयासंभवादिति भावः । समावृत्ते धर्मशब्देनेति । अन्तर्घनौ देशे । देशविशेषे वाच्ये
 अन्तरित्युपपदे हन्तेरपि प्रकृतेर्घनादेशश्चेत्यर्थः । निपातनात् 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति णत्वाभावः ।
 अगारैकदेशे । अगारैकदेशाब्देन अगारैकदेशविशेषो विवक्षितः, व्याख्यानात् । तदाह द्वारै-
 कदेश इत्यादि । प्रकोष्ठौ दीर्घचतुरश्रविण्णौ तौ अलिन्दनामानौ प्रवेशयोग्यौ । उद्धनोऽत्याधा-
 नम् । अत्याधानं वाच्यं चेद् उत्पूर्वाद् हन्तेरपि । हस्य घत्वे च उद्धन इति निपात्यते इत्यर्थः । अपघ-
 नोऽङ्गम् । अङ्गं वाच्यं चेद् अपपूर्वादन्तेरपि । सस्य घत्वे चापघन इति निपात्यत इत्यर्थः ।

मित्यन्वे । हनश्च वधः । अन्तोदात्त इति । सूत्रे वधशब्दोऽन्तोदात्तयोश्चारित
 इति भावः । अगारैक । 'प्रघाणप्रघणालिन्दा वहिद्वारप्रकोष्ठके' इत्यमरः
 सहोद्वौ । 'मत्तल्लिकामचचिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्य
 मरः । उचितः । अयमिति । अतएव पाप्मेन निवृत्तमिति विगृह्यते ननु पश्येनेति ।

रावयवः । स चेह न सर्वः किं तु पाणिः पादश्चेत्याहुः । करणेऽप् । अपघातोऽप्यः । ३२५९
 करणेऽयोविद्रुपु । (६-३-८२) एषु हन्तेः करणेऽस्यादघनादेशश्च । अयो हन्यतेऽनेनेत्य-
 योधनः । विघनः । द्रुघनः । द्रुघण इत्येके । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्-' (सू० ८५७) इति णत्वम् ।
 संज्ञेया कुठारस्य । द्रुघृषः । ३२६० स्तम्बे क च । (३-३-८३) स्तम्ब उपपदे हन्तेः
 करणे कः स्यादप्, पक्षे घनादेशश्च । स्तम्बघ्नः । स्तम्बघनः । करण इत्येव । स्तम्बघातः ।
 ३२६१ परौ घः । (३-३-८४) परौ हन्तेरस्यात्करणे घशब्दश्चादेशः । परिहृत्यतेऽनेनेति
 परिघः । ३२६२ परेऽथ घाङ्कयोः । (८-२-२२) परेः रेफस्य लो वा स्यादशब्देऽङ्कशब्दे
 च । पलिघः । परिघः । पर्यङ्कः । पत्यङ्कः । इह 'तरसमपौ घः' (सू० २००३) इति
 कृत्रिमस्य न ग्रहणं, व्याख्यानात् । ३२६३ उपल्ल आश्रये । (३-३-८५) उपपूर्वादित्ते-
 रस्यादुपघालोपश्च । आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते । पर्वतोनोपहन्यते सामीप्येन गम्यत इति
 पर्वतोपघ्नः । ३२६४ संघोद्धौ गणप्रशंसयोः । (३-३-८६) संहनं संघः । भावेऽप् ।
 लक्ष्यते लक्ष्णो ज्ञायत इत्युद्घः । कर्मण्यप् । गत्यर्थानां बुद्धयर्थत्वादन्तिज्ञाने ३२६५
 निधो निमित्तम् । (३-३-८७) समन्तान्मितं निमित्तम् । निर्विशेषं हन्यते

पाणिः पादश्चेति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । करणे इति । अपहन्यतेऽनेनेति करणव्यु-
 त्पत्तेरिति भावः । करणेऽयोविद्रुपु । अयस्, वि, द्रु, एषां दृष्टः । द्रुघन इति । असंज्ञात्वाद्
 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति न णत्वमिति भावः । संज्ञात्वमते आह द्रुघण इति । स्तम्बे क च ।
 केति लुप्तप्रयमाकम् । अप् च पक्षे इति । अप्संबदस्त्यैव घनादेशस्यानुवृत्तेरिति भावः ।
 स्तम्बघ्न इति । कप्रत्यये सति 'गमहन' इत्युपघालोपः । स्तम्बघात इति । घञि 'चजोः'
 इति कृत्वम् । परौ घः । करणे हन इति 'अविति चानुवर्तते । तदाह-परौ हन्तेरिति ।
 परेऽथ घाङ्कयोः रेफस्य लो वेति । 'कृपो रो लः' इत्यतो रो ल इति 'अवि विभाषा'
 इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते इति भावः । ननु 'कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः' इति
 न्यायादिह घसंज्ञकयोः तरसमपौरेव ग्रहणं स्यात्, ननु घशब्दस्य, 'त्वं रूपं शब्दस्य' इत्यत्र
 अशब्दसंज्ञेति पर्युदासान्नेत्यत आह इहेति । उपल्ल आश्रये । आश्रये गम्ये उपल्ल इति
 निपात्यते इत्यर्थः । फलितमाह उपपूर्वादिति । लक्ष्यते इति । व्याख्यानादिति भावः ।
 सङ्घोद्धौ । यथासंख्यमन्वयः । गणे सङ्घ इति । प्रशंसायामुद्घ इति निपात्यते इत्यर्थः ।
 सप्त, उत्, अनयोः उपपदयोः । हन्तेरुपप्रत्ययः टिलोपः घत्वं च निपात्यते इति यावत् । संहन-
 नमिति । मेलनमित्यर्थः, उपसर्गश्चात् । गत्यर्थानामिति । 'सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः' इति
 न्यायादिति भावः । निधो । निमित्तं वाच्यं चेदनिघ इति निपात्यते इत्यर्थः । इहाप्यप् टिलोपः
 घत्वं च निपात्यते इत्यर्थः । निमित्तशब्दं व्याचष्टे समन्तान्मितं निमित्तमिति । निः समन्ता-
 दित्यर्थः । अव्ययानामनेकार्थत्वादिति भावः । निर्विशेषमिति । इह निः इत्यव्ययं निर्विशेषे,

ज्ञायन्ते इति निवाः वृक्षाः। समारोहपरिणाहाः इत्यर्थः। ३२६६ इति वितः किन्नः। (३-३-८८) अयं भाव एव स्वभावात् । 'क्वेर्मन्मित्यम्' (सू० १५७०) किन्नप्रत्ययान्तात्मन् निवृत्तेऽर्थे । नित्यग्रहणात्किन्नमन्विषयः । अत एव क्वयन्ते न विग्रहः। दुः पचप् । पाकेन निवृत्तां पक्विमम् दुः वप् । उन्निमम् । ३२६७ इति तोऽथुच् । (३-३-८९) अयमपि स्वभावाद्भाव एव । दुः वेष्टु, वेष्टुः । श्वयुः । ३२६८ यजयाचयतविच्छप्रच्छरत्तो नङ् । (३-३-९०) यज्ञः । हन्तिर्ज्ञानार्थे इति भावः । समेति । समौ आरोहपरिणाहौ औन्नत्यस्थौत्ये येपामिति विग्रहः। इति वितः किन्नः । दुः इत् यस्य सः इति तस्मात् किन्नप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ककार इत् । अयं भाव एवेति । अत्र भावे इत्येवानुवर्तते, न तु 'अकर्तरि च कारके' इत्यपीति भावः । स्वभावादिति । पाकादिना निवृत्तमित्यर्थे पक्विममित्यादौ किन्नप्रत्ययान्तानां पाकादिष्वेव लोके प्रयोगदर्शनादिति भावः । क्वेर्मन्मित्यम् । चतुर्थस्य चतुर्थपादे इदं सूत्रम् । मप् नित्यमिति छेदः । निवृत्ते इति । 'निवृत्तेऽञ्जबूतादिभ्यः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तद्धितप्रकरणे व्याख्यातमप्येतद् इह स्मरणाय पुनर्व्याख्यातम् । नन्विह नित्यग्रहणं व्यर्थम् । न च 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इति महाविभापानिवृत्त्यर्थं तदिति वाच्यम् । अत्र हि निवृत्तग्रहणमनुवर्तते । तथा च निवृत्तार्थविवक्षायां किन्नप्रत्ययान्ताद् मप्प्रत्ययस्य नित्यतया पक्व्यादिना निवृत्तमिति वाक्यनिवृत्तावपि पाकोऽस्तीत्यादिवत् पक्विरस्ति भविष्यतीत्यद्यापि प्रसज्येत । तच्चानिष्टम् । किन्नप्रत्ययान्तस्य निवृत्तार्थविवक्षायामपि सर्वदा मप्प्रत्ययशिरस्कृताया एवेष्टत्वादित्यत आह नित्यग्रहणादिति । न हि महाविभापानिवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणम् । 'निवृत्तोऽञ्जबूतादिभ्यः क्वेस्तु मप्' इत्येकमूत्रत्वेनैव सिद्धे धृगगोङकरणेनैव महाविभापानिवृत्तिसिद्धेः । तथा च नित्यग्रहणसामर्थ्यान्नित्यमिति योगान्तरं विज्ञायते । तथा च निवृत्ते इति निवृत्तम् । तथा च किन्नप्रत्ययान्तः निवृत्तार्थयोगे तदयोगे च सर्वदा मप्प्रत्ययान्त एव स्यादिति लभ्यते । एवं च किन्नप्रत्ययो मप्प्रत्ययं विना केवलः क्वापि न प्रयुज्यते इति लभ्यत इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । अत एवेति । किन्नप्रत्ययस्य मप्प्रत्ययं विना प्रयोगाभावात् पक्व्या निवृत्तमिति स्वप्दविग्रहो नास्ति । किन्तु पाकेन निवृत्तमित्यस्वप्दविग्रह इत्यर्थः । उन्निममिति । किन्त्वात् 'वचिस्वपि' इति संप्रसारणमिति भावः । इति तोऽथुच् । अयुजिति छेदः । दुः इत् यस्येति विग्रहः । श्वयथुरिति । 'दुः ओ ङि गतिबुद्धयोः' इत्यस्य रूपम् । यजयाच । 'अकर्तरि च कारके' इति भाव इति चानुवर्तते । याच्चेति ।

यत्तु प्राचोक्तं भावादाविति तन्नेति भावः । क्वेर्मन्म् । तद्धितेषु व्याख्यातमिदम् । नित्यग्रहणादिति । तत्र हि नित्यमिति योगो विनश्यते तस्मात्पार्थिवविशेषानादरेणैव मन्विषयत्वं निर्णयते । एकयोगत्वे तु निवृत्त इत्यधिकारान्निवृत्तार्थस्याविवक्षायां स्वातन्त्र्यं प्रसज्येत, ततश्च मपं विनापि पक्विरिति प्रयोगः स्यादिति भावः । उन्निममिति । क्वेर्मन्जादित्वात्किन्नं संप्रसारणम् । वापेन निवृत्तमित्यर्थः । यजयाच । भवेज्कर्तरि कारके चेति वर्तते । अतएव 'यज्ञेन यगमयजन्त देवाः' इत्यत्र

याच्ञा । यत्नः । विद्वन् । प्रवन् । 'प्रश्ने चाञ्जन्' (सू० २७७७) इति ज्ञापकान्न संप्रसारणम् ।
 डित्त्वं तु विद्वन् इत्यत्र गुणनिपेयाय । रक्षणः । ३२-६ स्वपो नन् (३-३-९१) स्वप्नः ।
 ३२७० उपसर्गे घोः किः । (३-३-९२) प्रधिः । अन्तधिः । उपाधीयतेऽनेनेत्युपाधिः ।
 ३२७१ कर्मण्यधिकरणे च (३-३-९३) कर्मण्युपपदे घोः किः स्यादधिकरणेऽर्थे । जलानि
 धीयन्तेऽस्मिन्निति जलधिः । ३२७२ स्त्रियां क्तिन् । (३-३-९४) स्त्रीलिङ्गे भावादौ
 क्तिन्स्यात् । घञोऽपवादः । अजपौ तु परत्वाद्वावते । कृतिः । चितिः । स्तुतिः । स्फायी
 स्फातिः । 'स्फीतिकामः' इति तु प्रामादिकम् । क्तान्ताद्वात्वर्थे णिचि 'अच इः' इति वा समा-

नस्य इच्छुत्वेन जः । विश्न इति । विच्छेर्नङ् । 'च्छ्वोः' इति शः । एवं प्रच्छेर्नङि रूपम् ।
 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणमाशङ्क्य आह प्रश्ने चेति । ननु संप्रसारणाभावे डित्त्वं व्यर्थ-
 मित्यत आह डित्त्वं त्विति । स्वपो नन् । नकारो नित्स्वरार्थः । उपसर्गे घोः किः ।
 भावे अकर्तरि च कारके । कित्त्वमातो लोपार्थम् । प्रधिरिति । धाञो रूपम् । उपाधीयते
 इति । स्वनिष्ठघर्मः अन्यत्रासज्यते इत्यर्थः । कर्मण्यधिकरणे च । इह कर्म उपपदं अधि-
 करणमर्थः व्याख्यानात् । तदाह कर्मण्युपपद इत्यादि । स्त्रियां क्तिन् । 'कृत्यल्युटो
 बहुलम्' इत्यतः प्राक् स्त्रियामित्यधिक्रियते । स्त्रीलिङ्ग इति । स्त्रीत्वविशिष्टे भावे अकर्तरि च
 कारके इत्यर्थः । धातुमात्रादयं क्तिन् । घञोऽपवाद इति । 'हलश्च' इति वक्ष्यमाणघञो-
 ऽपवाद इत्यर्थः । एवं च स्त्रीत्वविशिष्टे भावादौ क्तिन्नेव । घञ् तु पुंस्त्वविशिष्टभावादाविति
 लभ्यते । वाऽसरूपविधिर्नात्र प्रवर्तते अस्त्रियामित्युक्तेः । ननु तर्हि इकारान्ताद् ऋकारान्ताद्
 उकारान्ताच्च स्त्रीत्वविशिष्टे भावादौ 'एरच्' इति 'ऋदोरप' इति च अजपावेव क्तिन् बाधित्वा
 स्याताम्, विशेषविहितत्वात् । स्त्रियां वाऽसरूपविध्यभावाच्चेत्यत आह अजपौ त्विति । तौ
 तु पुंस्त्वविशिष्टे भावादौ सावकाशाविति भावः । स्फीतिरिति । 'लोपो व्योः' इति यलोपः ।
 'तितुत्र' इति नेद् । प्रामादिकमिति । 'स्फायः स्फी निष्ठायान्' इति स्फीभावस्य निष्ठायामेव
 प्रवृत्तेरिति भावः । कथंचित्समाधत्ते क्तान्तादिति । स्फायेः क्तप्रत्यये स्फीभावे स्फीतशब्दः ।

इज्यते इति यज्ञ इति व्याचक्षते । विश्न इति । 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति शः ।
 उपसर्गे घोः किः । बाहुलकात्कर्तर्यपीति माधवः । अतएव उप समीपे स्वघर्ममादवातीत्यु-
 पाधिरिति व्याचक्षते । कित्वादाता लोपः । अन्तधिरिति । 'अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिः' इति
 वार्तिकादुपसर्गत्वम् । उपाधीयतेऽनेनेति । एतेन उप समीपे स्वघर्ममादवातीत्युपाधिः ।
 बाहुलकात्कर्तरि किरिति माधवादिग्रन्थो नादत्तव्य इति ध्वनितम् । 'विधाता विश्वसृजविधिः'
 इत्यत्रापि कर्तरि माभूत् किः क्तिन् विध विधाने इत्यस्मादिगुणधात्किदितोनि रूपसिद्धेः ।
 स्त्रियां क्तिन् । घञोऽपवाद इति । यत्तु प्रक्रियाग्रन्थं व्याचक्षाणा आहुः-भाष्ये त्वधिकः
 कारोऽधिकार इति घञ्पुदाहृत इति तद्व्रभसात् । न हि तत्र स्त्रीत्वविशिष्टो भावोऽर्थः
 किन्तु पुंस्त्वविशिष्टः इति ध्येयम् । अजपौ त्विति । तयोरवकाशः । चयः । लवः ।

वेयम् । 'श्रुयजीपिस्तुभ्यः करणे' (वा० २२११) । श्रूयतेजया श्रुतिः । जजेरिपेथ इष्टिः । स्तुतिः । ऋत्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्वाच्यः (वा० ४८२६) । तेन नत्वम् । कीणिः । गीणिः । लूनिः । घूनिः । पूनिः । 'ह्रादः' (सू० ३००३) इति योगविभागात्-
क्तिनि ह्रस्वः । प्रहन्तिः । 'ति च' (सू० ३०३७) चूतिः । फुल्लिः । 'चायतेः
क्तिनि चिभावो वाच्यः' (वा० ४४३३) । अपचितिः । 'संपदादिभ्यः क्विप्'
(वा० २२३३) संपत् । विपत् । 'क्तिन्नपीप्यते' । संपत्तिः । विपत्तिः । ३२७२

स्त्रीतस्याख्यानां क्रिया वा स्त्रीतिः । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्, अल्लोपः । 'अच इः'
इति भावे इप्रत्ययः । स्त्रीति कामयते इति स्फोटिकाम इति वा कर्त्यन्तिसमाधेयमिति भावः ।
श्रुयजीपिस्तुभ्यः करणे । वातिकम् । एभ्यश्चतुर्भ्यः करणे त्रियां क्तिन्नित्यर्थः । श्रुवातोः
स्तुवातोश्च 'एरच्' इति 'ओरप्' इति च प्राप्ते यजीप्योस्तु 'हलश्च' इति घञि च प्राप्ते
वचनम् । भावे कर्तृव्यतिरिक्तकारके च सर्वत्र प्राप्ते करणग्रहणम् । इष्टिरिति । यजे
'वचिस्त्वपि' इति संप्रसारणम् । ब्रश्चादिना पत्वम् । ऋत्वादिभ्य इति । ऋकारान्ता-
त्त्वादिभ्यश्च पर इत्यर्थः । तेनेति । निष्ठावद्बचनेनेत्यर्थः । नत्वमिति । 'रदाम्यां निष्ठातः'
इति नत्वस्य प्रकृतत्वादिति भावः । कीणिरिति । कृधातोः क्तिनि इत्वे रपरत्वे 'हलि च'
इति दीर्घः । तकारस्य नत्वम्, णत्वम् । एवं गृधातोः गीणिः । त्वादिभ्यः उदाहरति
लूनिरित्यादि । अथ प्रहन्तिरित्यत्र उपधाह्रस्वं चावयति । ह्राद इतीति । 'ह्रादो निष्ठा-
याम्' इत्युपधाह्रस्वविधौ ह्राद इति योगविभागाद् अनिष्ठायामाप ऋचिदधस्व इति भावः ।
भाष्ये तु नैतद् दृष्टम् । अथ चरेः फलेश्च क्तिनि अकारस्य उत्वं स्मारयति ति चेति ।
चरफलोश्च, उत्परस्यातः, इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तादौ प्रत्यये परे चरफलोऽत उकारः
स्यादिति व्याख्यातं यङ्लुक्प्रकरणे । चूर्तिरिति । चरेः क्तिनि रकारस्य उत्वे
'हलि च' इति दीर्घः । फुल्लिरिति । फलेः क्तिनि उत्वे रूपम् । रेफवान्तत्वाभावाच्च
दीर्घः । उभयत्रापि 'तितुश्च' इति नेट् । सम्पदादिभ्यः क्विप् । वातिकम् । भावे
कर्तरि च कारके त्रियाम् इति शेषः । ननु अत्रित्यामिति निषेधेन वाञ्छरूप-
वेधेरभावात् क्रियाज्जेन क्तिनो वाचात् संपत्तिरित्यादि कथमित्यत आह
क्तेन्नपीप्यते इति । 'कृत्यत्युटो बहुलम्' इति बहुलग्रहणेन सिद्धमित्याहुः । भाष्ये

क्तेनोऽप्रकाशः । कृतिः । हृतिः । चिनातिस्तौतिभ्यां तु त्रियाषुभयप्रसङ्गे परत्वात् क्तिन्नि-
प्रथः । प्रामादिकमिति । 'स्फायः स्त्री निष्ठायाम्' इति निष्ठायामेव स्त्री भावविधानादिति
भावः । श्रुयजीति । परत्वात् 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युटि प्राप्ते वचनम् । श्रुतिः श्रोत्रम् ।
जेरिति । यजेः क्तिनि 'वचिस्त्वपि' इति संप्रसारणे 'ब्रश्चन्नस्त्व' इति पत्वे इष्टिरिति
पम् । इज्यतेजयेति विग्रहः । एवमिप्यतेजया इष्टिः स्तूयतेजया स्तुतिः । तेन नत्वमिति ।
णिरित्यादौ 'रदाम्याम्' इत्यनेन नत्वम् । लूनिरित्यादौ तु 'त्वादिभ्यः' इत्यनेनेति विधेयः ।
इद इति । 'ह्रादो निष्ठायाम्' इत्यनेत्यर्थः । चूर्तिरिति । 'ति च' इति चरफलोऽत्वे 'वौह-
माया दीर्घः' इति दीर्घः । चायतेः । नाट् पूजानिष्ठामनयोः । क्तिन्नपीति ।

स्थागापापचो भावे (३-३-९५) क्तिन्स्यादङोऽपवादः । प्रस्थितिः । उपस्थितिः संगीतिः । संपीतिः । पक्तिः । कथम् अवस्था संस्था इति । 'व्यवस्थायाम्' इति ज्ञापकात् । ३२७४ ऊतियूतिजूतिसातिहेति कीर्तयश्च । (३-३-९७) अवतेः 'ज्वरत्वर' (सू० २६५४) इत्यूठ् । ऊतिः । स्वरायं वचनम् । उदात्त इति हि वर्तते । यूतिः । जूतिः । अनयोर्दीर्घत्वं च निपात्यते । स्यतेः सातिः । 'द्यतिस्यति' (सू० ३०७४) इतीत्वे प्राप्ते इह इत्वाभावो निपात्यते । सनोतेर्वा 'जनसन' (सू० २५०४) इत्यात्वे कृते स्वरायं निपातनम् ।

तु नैतद् दृश्यते । स्थागापा । क्तिन् स्यादिति । क्तिप् तु अस्वरितत्वान्नानुवर्तत इति भावः । अङ् इति । स्यादिभ्यस्त्रिभ्यः 'आतथ्योपसर्गे' इति वक्ष्यमाणस्य, पचेस्तु 'पिङ्गदादिभ्यः' इति विहितस्याङ्प्रत्ययस्यापवाद इत्यर्थः । प्रस्थितिरित्यादि । 'द्यतिस्यतिमास्थायाम्' इति इत्वम् 'धुमास्थागापा' इति च ईत्वम् । कथमिति । 'स्थागापा' इति क्तिना 'आतथ्योपसर्गे' इति वक्ष्यमाणस्य अङो वाधादिति भावः । समावृत्ते व्यवस्थायामिति ज्ञापकादिति । ऊतियूति । एते द्विषां क्तिन्नन्ता निपात्यन्त इत्यर्थः । ऊठिति । अकारवकारयोरित्यर्थः । ननु 'द्विषां क्तिन्' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमूतिग्रहणमित्यत आह स्वरायमिति । कः स्वर इत्यत आह उदात्त इतीति । मन्त्रे वृषेपचमनविदभूवोरा उदात्ताः' इति पूर्वसूत्रस्यमुदात्तग्रहणमेकवचनान्ततया विपरिणतमिहानुवर्तत इत्यर्थः । तथा च क्तिन् उदात्तत्वं लभ्यते । अन्यथा णित्यादिर्नित्यमिति प्रकृतेरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । अनयोरिति । युधातोर्जुधातोश्चेत्यर्थः । स्यतेरिति । 'पोज्तकर्मणि' इत्यस्मात् क्तिनि सातिरिति रूपमित्यर्थः । 'अदेचः' इत्यात्वम् । तत्र 'द्यतिस्यतिमास्थायामिति किति' इति इत्त्वमाशङ्क्य आह इह इत्त्वाभाव इति । सनधातोर्वा सातीति निपातनमिदमाह सनोतेर्वेति । सनेर्वा क्तिनि 'जनसन' इत्यात्वे कृते सातीति निपातनमित्यर्थः । अत्र 'द्यतिस्यति' इतीत्त्वस्याप्रसक्तेस्तदभावो न निपात्यते इति लाघवमिति भावः । ननु सनोतेः द्विषां क्तिनि सातीति रूपसिद्धेः किमर्थमिह सातीति निपातनमित्यत आह स्वरायमिति । 'मन्त्रे वृष' इति पूर्वसूत्राद् उदात्तग्रहणानुवृत्तेः क्तिन् उदात्तत्वं

'अत्रियामिति प्रतिपेवेन द्विषां वासरूपविधेरवाधादिदमुक्तम् । अङोऽपवाद इति । पुरस्तादपवादन्यायेन स्यादिभ्यः 'आतथ्योपसर्गे' इति, वचेस्तु 'पिङ्गदादिभ्यः' इति प्राप्तस्याङोऽपवादो ननु ण्वुलिबो रिति भावः । ण्वुलिबौ तु परत्वाद्भवत एव । का त्वं स्यायिकां त्वं स्यायिमिति भाष्यकारप्रयोगात् । प्रस्थितिरिति । 'द्यतिस्यतिमास्थायाम्' इत्यात इत्वम् । सङ्गीतिरिति । 'धुमास्था' इत्यादिना ईत्वम् । उदात्त इतीति । 'मन्त्रे वृषेप' इति सूत्रानुवर्तत इत्यर्थः । एवं च क्तिन्नन्तस्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'ऊतियूति' इत्यादयोऽन्तोदात्ता इति पदवसन्तोऽर्थः । इत्वाभाव इति । 'द्यतिस्यति' इति प्राप्तस्याभाव इत्यर्थः । हन्तेरिति । नकारस्येत्वं, हिनोतेस्तु गुण इति बोध्यम् । कीर्तिरिति । कीर्तयतेः 'ण्यासश्चन्य' इति ।

हन्तेहिनोतेर्वा हेतिः । कीर्तिः । ३२७५ व्रजयजोर्भावे क्यप् । (३-३-९८) व्रज्या ।
इज्या । ३२७६ संज्ञायां समजनिपदनिपतमनविदपुञ्शीङ्मृविणः । (३-३-९९)
समजादिभ्यः छियां भावादौ क्यप् स्यात्स बोदात्तः संज्ञायाम् । 'अजेः क्यपि बोभावो नेति
वाच्यम्' (वा० १५९६) । समजन्यस्यामिति समज्या सभा । निबोदन्त्यस्यामिति निपद्या
आपणः । निपतन्त्यस्यामिति निपत्या पिच्छिला भूमिः । मन्यतेऽन्येति मन्या गलपार्श्वशिखा ।
विदन्त्यनया विद्या । सुत्या अभिपदः । शय्या । भृत्या । इयतेऽनया इत्या शिविका ।
३२७७ कृञः श च । (३-३-१००) कृञः इति योगविभागः । कृञः
क्यप्स्यात् । कृत्या । 'श च' । चात्किञ्चिन् । क्रिया । कृतिः । ३२७८ इच्छा ।

सिध्यति । अन्यया प्रकृतेरुदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । हन्तेरिति । हनः क्तिनि नकारस्य निगात-
नादित्वे आद्गुणे हेतिरिति रूपम् । हिनोतेरिति । हिधातोः क्तिनि तु 'किङिति च' इति
निषेधं बाधित्वा निपातनाद् गुणे रूपमित्यर्थः । कीर्तिरिति । कृत संशब्दने । स्वार्थिकण्य-
न्ताद् 'ण्यासश्चन्यो युच्' इति युचं बाधित्वा क्तित्रिपात्यते । उदात्तश्च सः । व्रजयजोः ।
पञ्चम्यर्थे पठो । त्रिपामित्वेव । व्रज्येति । 'व्रज गतौ' क्यप् । 'वृजयजोः' इति पाठे 'वृजो
वर्जन्' इत्यस्मात् क्यप् वृज्या । इज्येति । 'वचिस्त्रपि' इति संप्रसारणम् । संज्ञायां समज-
निपद । समज, निपद, निपत, मन, विद, पुञ्, शोङ्, भृञ्, इण, नवानां समाहारद्वन्द्वा-
त्पञ्चमी । 'अजेर्व्यधनपोः' इति प्राप्ते आह अजेः क्यपीति । समजन्तीति । सङ्घोभवन्ती-
त्यर्थः । समज्या सभेति । संपूर्वादजेः क्यप् । 'समज्या तु सभा गोष्ठी' इत्यमरः । निप-
द्यति । निपूर्वात्त्वदेः क्यप् । 'सदिरप्रतेः' इति पत्वम् । 'आपणस्तु निपद्यायाम्' इत्यमरः ।
निपत्येति । निपूर्वात्त्वदेः क्यप् । पिच्छिलेति । निम्नोन्नता भूमिरित्यर्थः । गळेति । 'पथा-
दृशीवा गिरा मन्या' इत्यमरः । विद्येति । वेदशास्त्रादिरित्यर्थः । सुत्येति । सोमेज्या । पुञः
क्यप् । तुक् । इत्या शिविकेति । कोशो मृग्यः । कृञः श च । चात् क्यप् । शेति
लुप्तप्रथमाकम् । कृञः शः स्यात् क्यप् चेति प्रतीयमानार्थः । एवं सति कृतिरिति क्तिन्
स्यात्, छियां वाञ्छरूपविध्यभावात् । तत्राह कृञ इति योगविभाग इति । तत्र क्यवि-
त्यनुवृत्ति मत्वा आह कृञः क्यप् स्यादिति । कृत्यति । कृञः क्यपि तुक् । श चेति द्वितो-
यत्पण्डोऽयम् । चात्किञ्चित्ति । क्यपः पूर्वैर्नैव खण्डेन सिद्धत्वादिभिर्भावः । क्रियेति ।
युचि प्राप्ते किन्निपात्यते उदात्तत्वं च । 'तां सुते कीर्तिम्' । व्रजयजोः । उदात्त
इत्येव । पित्करणं तूत्तरय तुगर्थम् । गलपार्श्वेति । तथा हि कुडो ज्ञायत इति
भावः । शेरतेऽस्यामिति शय्या । भरणं भृत्या जीविका । 'कुमारभृत्याकुमलैरवि-
ष्टितः' इति रघुः । 'कुमारभृत्या गभिण्याः परिचर्यानिबोधयते' इति हारात्रयो ।
संज्ञायां किम् । मतिः । भृतिः । आमुनिः । तथा च व्यग्रहन्म् 'मतिवृद्धिपूर्वार्थेभ्यश्च'
'रुमणि भृतौ' 'रजःकृप्यानुति-' इत्यादि । एतेन 'मतिवृद्धि-' इत्यादिभूतप्रयोगा-
देव मतिभृतीत्यादीनां साधुत्वमिति दुर्घटाद्युक्तिः प्रयुक्ता । क्रियेति । यदा भाव-

(३-३-१०१) इषेनावि शो यगभावश्च निपात्यते । इच्छा । 'परिचर्यापरिचर्यागुणयादाङ्' नामुपसंख्यातम् (वा. २२१५) । शो यक्च निपात्यते । परिचर्या पूजा । परिचर्या परि-
सरणम् । अत्र गुणोऽपि । नृग अन्वेषणे कुराशवक्तुः । अतो लोपानावोऽपि । शे यकिं
जिलोपः । नृगया । अदत्तेः शे यकिं द्यशब्दस्य द्वित्वम् । पूर्वनागे यकारनिवृत्तिर्दोषश्च ।
अटाह्या । 'जागर्तकारो वा' (२२१६) पक्षे शः । जागरा जागर्ग्य । ३२७९ अ प्रत्य-
यात् । (३-३-१०२) प्रत्ययान्तेभ्यो घातुभ्यः क्रियानकारप्रत्ययः स्यात् । विज्ञोषी ।
पुत्रकान्या । ३२८० गुरोश्च हलः । (३-३-१०३) गुल्मतो हलन्तात्क्रिया-

कृजः शः 'रिङ् शयग्लिङ्' इति रिङ् । शित्वेन सार्वधातुकतया हित्वान्न गुणः । इयङि
भावः । इच्छा । भावे श इति । न त्वकर्त्तरि कारके चेत्यर्थः, निपातनचानध्ययिदिति
भावः । यगभावश्चेति । अत्यया शित्वेन सार्वधातुकत्वाद् यक् स्यादिति भावः । परि-
चर्येति । परिपूर्वाच्चरेः भावे शः यक् च । परिचर्येति । परिपूर्वात्क्रियातोः शः, यक् च ।
अत्र शप्रत्ययस्य शित्वेन सार्वधातुकतया हित्वाद् गुणनिषेधनाशङ्क्य आह अत्र गुणो-
ऽपीति । परिचर्याशब्दे गुणोऽपि निपातित इत्यर्थः । द्वित्वमिति । निपात्यते इति शेषः ।
यकारनिवृत्तिरिति । निपात्यत इति शेषः । हलादिशेषस्तु नात्र प्रवर्तते । तस्य पाठद्वि-
विषयत्वादित्याहुः । यदन्तात् 'अ प्रत्ययात्' इति वक्ष्यमाणः अकारप्रत्ययः । तत्र अतो लोपे
यलोपे च अटादिति बोध्यम् । जागर्तकारो वेति । भावे वक्तव्य इति शेषः । अकारप्रत्यये
चदाहरति जागरेति । सार्वधातुकलक्षणा गुणः । शप्रत्यये चदाहरति जागरेति । शित्वेन
सार्वधातुकत्वाद् यक् 'जाग्रोऽविचिण्णलङितु' इति च गुणः । अ प्रत्ययात् । अ इति लुप्तप्र-
माणम् । भावे अकर्त्तरि च कारके इत्येव । गुरोश्च हलः । घातोऽरित्यनुवृत्तं हला विशेष्यते ।
तस्तन्निषिः । हलन्तघातोऽनुत्वात्संभवादगुल्मान् लक्ष्यते । तदाह गुरुमत इति । भावे अकर्त्तरि च

कर्तृगोः शः तदा 'सार्वधातुके यक्' । 'रिङ् शयग्लिङ्' इति रिङादेशः । अन्यत्र तु यगभावे
ऽपि शे परतो रिङादेशे कृते इयङि सति रूपं तुल्यम् । इच्छा । इषेर्भाव इति । न त्व-
कर्त्तरि कारकेऽतीत्यर्थः । अतएव करणोऽयं इष्यतेऽनया इष्टिरिति श्रानुक्तम् । यकारनिवृत्ति-
रिति । हलादिशेषस्तु नास्ति । पाठद्वित्वे घातुद्वित्वे वान्याससंज्ञास्वीकारात् । इह च
तदुपयानावादिता भावः । अटाट्येति । यदा तु अदत्तेऽन्तादप्रत्ययादित्यकारस्तदा लोपे
'यस्य हलः' इति यलोपेऽटादिति रूपं बोध्यम् । द्वित्वे हलादिशेषे सति 'दीर्घोऽङ्कितः' इत्य-
न्यासस्य दीर्घप्रवृत्तेः । जागर्तेरिति । शे परतः सार्वधातुके यक् । 'जाग्रोऽविचिण्णल्' इति
गुणः । गुरोश्च । घातोऽरित्यनुवृत्त्या हल इति घातोविशेषणात्तन्निषिधौ हलन्तो घातुर्लभ्यते ।
न चायं गुरुरिति संभवति । अङ्गिषयो हि गुरुः, अतो नत्वयोः लक्ष्यते तदाह गुरुमत इति ।
ननु विपरीतमस्तु पुर्वन्ताडल इति तादृशस्यापि घातुर्द्वीकित्यादेः सत्त्वादिति चेन्नैवम् ।
विष्टायामनध्वनि 'वाशंसायां नूतवच्च' इति निर्देशेन विपरीतशङ्काया अग्रवृत्तेः ।

प्रकारः स्यात् । ईहा । ऊहा । गुरोः किम् । भक्तिः । हलः किम् । नीतिः । 'निष्ठायां सेट्' इति वक्तव्यम्' (वा. २२०८) । नेह । आप्तिः । 'तितुत्र-' (सू. ३१६३) इति नेट् । दीप्तिः । 'तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वाच्यम्' (४३९३) निगृहीतिः । निगृह्णति । ३२८१ पिङ्गिदादिभ्योऽङ् । (३-३-१०४) पिङ्ग्यो भिदादिभ्यश्च ख्रियामङ् । जृप्-जरा । जृप्-जरा । भिदा-विदारण एवायम् । भित्तिरन्या । ('छिदा-द्वैधीकरणे') अन्यत्र छितिः छिद्रम् । गुहा गिर्योपध्योः । अत्र गिरेरेकदेशो गिरिशब्देन विवक्षितः । अन्यत्र गूढिः । अन्यत्र आरा, हारा, कारा, तारा, धारा अत्र दीर्घत्वं निपात्यते । आरा शस्त्र्यामिति वक्तव्यम् । आतिरन्या । आङोऽर्त्तेश्च क्तिन् । रेखा लेखा । अत्र गुणः । चूडा ।

कारके इत्येव । निष्ठायामिति । निष्ठायां परतो यः सेट्, तस्मादेव गुरुमतो हलन्तादकार-प्रत्यय इत्यर्थः । आप्तिरिति । आत्वातोनिष्ठायां सेट्त्वाभावाद् नायमकारप्रत्ययः, किंतु क्तिन्नेवेति भावः । दीप्तिरित्यत्र इट्माशङ्क्य आह तितुत्रेति । तितुत्रेष्विति । 'तितुत्रतप्तिसु' इति सूत्रे अग्रहादीनामिति वाच्यमित्यर्थः । निगृहीतिरिति । इटि 'ग्रहोऽलिटि' इति दीर्घः । 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् । निगृहीतिः, उपस्निहितिः, निक्वृतिः, निगृह्णतिः इति ग्रहादयो भाव्ये स्थिताः । पिङ्गिदादिभ्योऽङ् । भावे अकर्तरि च कारके इत्येव । जरेति । डित्वलक्षणं गुणनिषेधं वाचित्वा 'ऋदृशोऽङि' इति गुणः । विदारण इति । वार्तिकम् । विदारणं ऊर्ध्वविदलनम् । तस्मिन्नेवार्थे भिदेत्यङन्तमित्यर्थः । छिदा द्वैधीकरण इति । इदमपि वार्तिकम् । यथाकथंचित्तिर्यंगतिर्यग्वा द्वैधीभावे एव छिदेत्यङन्तमित्यर्थः । छित्तिरित्यस्य विवरणम्-छित्तिश्छिद्रमिति । भिदिर् विदारणे, छिदिर् द्वैधीकरणे, विद जाने, क्षिप प्रेरणे, गृह संवरणे, डु धान् धारणपापणयोः, मिय् मेय् हिंसासेचनयोः, ऋ गतौ, हृन् हरणे, क्षि क्षये, क्षि निवासगत्योः, तृ प्लवनतरणयोः, धृन् धारणे, लिख अक्षरकियासे, चुव प्रेरणे, पीड अवगाहने, ड्रव् वोजसन्ताने, कृ विक्षेपे, वस निवामे, मृजू गुह्ये, कृप कृपायाम्, इति भिदादिगणः । गुहा गिर्योपध्योरिति । वार्तिकम् । गूढिरिति । किनि डत्ववत्वप्पुत्वङ्लोपदीर्घाः । आरा, हारा, कारा, तारा, धारा अत्रेति । ऋ, हृ, कृ, तृ, धृन्, अन्यः अङि 'ऋदृशोऽङि गुणः' इति गुणे उपधाया दीर्घत्वं चेत्यर्थः । आरा शस्त्र्यामिति । वार्तिकम् । शत्रो प्रतोदः तस्यामेव आरेत्यङन्तमित्यर्थः । ननु ऋचातोः किनि अतिरित्येवोचितम्, न त्वातिरित्यत आह आङोऽर्त्तेश्चेति । आङ्पूर्वात् ऋचातोः किनि 'उपसर्गाद्वति चातो' इति वृद्धिरेकादेश इत्यर्थः । रेखा लेखेति । गणसूत्रम् । गुण इति ।

पिङ्गिदा । कथं तर्हि 'मुसाब्जगन्धलब्धेः' इति माधः । 'प्रेक्षोपलब्धिः' इत्यमरश्च । पित्त्वादङि लभेत्येव ह्युचितम् । सत्यम् । अनर्थकास्तु प्रतिवर्णमनुपलब्धेरिति भाष्य-प्रयोगाद्वाहुलकाद्वा क्तिन्नपि बोध्यः । विस्तरस्त्वह मनोरमायां बोध्यः । भिदेति । एवमादयोऽन्ताः समुदाया एव गणे पश्यन्ते तत्र ये प्रकृतिभाना भिदछिद इत्यादयस्ते आदिशब्देन सूत्रे निर्दिष्टाः । गणे विशिष्टपाठस्तु लोकप्रसिद्धाद्यंविशेषस्य क्वचिद-

धारां प्रताप इति वक्तव्यम् । घृतिरन्या ।) मृजा । 'ऋपेः संप्रसारणं च' (गण० ३२) कृपा । ३२८२ चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च । (३-३-१०५) अङ् स्यात् । युचोऽपवादः । चिन्ता । पूजा । कथा । कुम्बा । चर्चा । (चात्तुला) । ३२८३ आतश्चोपसर्गे । (३-३-१०६) अङ् स्यात् । क्तिनोऽपवादः । प्रदा । उपदा । 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिः' (वा० ११३१-११४७) श्रद्धा । अन्तर्या । 'उपसर्गे घोः किः' ((सू० ३२७०) इत्यनेन किः । अन्तर्घिः । ३२८४ ण्यासश्चान्यो युच् (३-३-१०७) अकारस्यापवादः । कारणा । हारणा । आसना । श्रन्यना । 'घट्टिवन्दि विदिम्यश्चेति वाच्यम्' (वा० २२२२) घट्टना । वन्दना । वेदना । 'इपेरनिच्छार्थस्य' (वा० २२२३) अन्वेपणा । 'परेर्वा' (वा० २२२४) । पर्ये-

लिखेरङि उपघातुणः लकारस्य रेफश्चेत्यर्थः । चूडेति । गणसूत्रम् । धारा प्रपात इति । वार्तिकम् । द्रवद्रव्यप्रपातने इत्यर्थः । ऋपेः संप्रसारणं चेति । गणसूत्रम् । ऋपूधातुघटादौ अकारमध्यः । अत्र भाष्ये दृष्टानां गणसूत्रत्वं विज्ञेयम् । चिन्तिपूजि । एते चुरादयः । तेभ्यो 'ण्यासश्चान्यो युच्' इति प्राप्ते अङ्विधिः । तदाह युचोऽपवाद इति । चिन्तेत्यादौ अङि णिलोपः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । अतस्तोलयतेरपि संग्रहः । तदाह चात्तुलेति । आत-श्चोपसर्गे । अङ् स्यादिति । उपसर्गे उपपदे आदन्ताद्धातोरङ् स्यात् भावे अकतरि च कारके इत्यर्थः । प्रदेति । प्रपूर्वाद्वाधातोरङ् । 'आतो लोप इटि च' इत्याह्लोपः । एवमुपदा । ननु श्रदिति अन्तरिति च अव्ययपूर्वाद्वाजः कथमङ्, तयोरुपसर्गत्वाभावादित्यत आह । श्रदन्तरोरुपसर्गवद् वृत्तिरिति । 'श्रच्छब्दस्य अङ्विधौ उपसर्गत्वं वाच्यम्' इति 'अन्त-श्शब्दस्याङ्क्विधिणत्वेपूपसर्गत्वं वाच्यम्' इति च । वार्तिकात्तयोरुपसर्गत्वात्तत्पूर्वकादादन्ता-द्धातोरङ्प्रत्ययात्मककृतप्रत्ययरूपा वृत्तिरित्यर्थः । वृत्तिरिति णत्वस्याप्युपलक्षणम् । तेन अन्तर्या अन्तर्घिः अन्तरण्यतीत्यादीति दिक् । ण्यास । णि, आस, श्रन्य एभ्यः स्त्रियां भावादपि युच् स्यादित्यर्थः । अकारस्येति । 'अ प्रत्ययात्' इति विहितस्येत्यर्थः । घट्टिवन्दीति । अण्यन्तत्वाद्युचो विधिः । वेदनेति । लाभार्थाद्विदेर्गुच् । व्याख्यानात् । 'विद ज्ञाने' इत्यस्य तु वित्तिः । 'विद वेदनाज्ञाननिवासेषु' इति चुरादेस्तु 'ण्यासश्चान्य' इति युचि वेदनेत्यपि । इपेरनिच्छार्थस्येति । इज्वक्तव्य इति शेषः । अन्वेपणेति । मार्गणे इत्यर्थः ।

लाक्षणिककार्यस्य संग्रहार्थः । भित्तिरन्येति । भिद्यत इति भित्तिः कुड्यम् । छिदेति । द्वैवी-करण एवायम् । अन्यत्र तु छित्तिश्छिद्रम् । मृजेति । मृजू शुद्धौ अस्यापित्त्वाद्भिदादौ पाठः । 'चिन्तिपूजि । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः तेन तोलयतेस्तुलेति हरदत्तः । अत एव 'तुलां यदारोहति दन्तवाससा' इति नैपथ्यकदाह । युचोऽपवाद इति । 'ण्यासश्चान्य-' इति वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । आसनेति । आस्यतेऽस्यामिति विग्रहः । 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यत्प्रत्यये त्वास्या । न च स्त्री-प्रत्यये वासरूपविवर्तिनं शङ्क्यम् । अपवादस्य युचः स्त्रीप्रकरणस्यत्वेऽपि उत्सर्गस्य ण्यतस्त-दभावात् । घट्टिवन्दि । विदिर्लाभार्थो गृह्यते । ज्ञानार्थस्य तु सवित्तिः । इपेरिति ।

षणा परोष्टिः । ३२८५ रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम् । (३—३—१०८) प्रच्छ-
दिका वमिः । प्रवाहिका ग्रहणी । विचचिका पामा । क्वचिन्न । अर्दं, शिरोऽर्त्तिः
'धात्वर्थनिर्देशो' ण्वुल्लक्ष्यः' (वा० २२२५) । आसिका । शायिका । 'इक्षितपौ
घातुनिर्देशो' (वा० २२२६) । पचः पचतिः । 'वर्णात्कारः' (वा० २२२७) ।

इच्छायां तु अन्विष्टिः । परेर्वति । परिपूर्वकादिपेयुज्येत्यर्थः । परीष्टिरिति । 'ब्रश्' इति
पः । रोगाख्यायाम् । स्त्रियामित्येव । प्रच्छदिकेत्यस्य विवरणम् । वमिरिति । वमन-
मित्यर्थः । प्रवाहिकेत्यस्य विवरणम् । ग्रहणीति । अतिसारविशेषः । विचचिकेत्यस्य विव-
रणम् । पामेति । क्वचिन्नेति । ण्वुलि शेषः । बहुलग्रहणादिति भावः । अर्देति ।
अतिशब्दस्य 'अर्दं हिंसायाम्' इति प्रकृतिदर्शनमदम् । शिरोऽर्त्तिरिति । शिरःपीडेत्यर्थः ।
अर्दः क्तिन् । 'तितुन्न' इति नेट् । धात्वर्थनिर्देश इति । धात्वर्थे निर्देष्टव्ये घातोः स्वार्थे
ण्वुल् बहुलमित्यर्थः । स्त्रियामित्येव । आसिका शायिकेति । आसनं शयनमित्यर्थः ।
इक् शितपाविति । घातुस्वरूपे निर्देष्टव्ये इक्षितपौ वक्तव्यवित्यर्थः । घातुस्वरूपमेव
वाच्यमिति फलितम् । पचिः पचतिरिति । पचघातुस्त्वित्यर्थः । शित्वेन सार्वघातुकत्वा-
च्छप् । अकर्तृकवाचकत्वेऽपि 'उपसर्गात्सुनोतिमुवति' इति निर्देशात् शब्दादिविकरणाः ।
शित्वसामर्थ्यादिति तु प्राञ्चः । तन्न, पिबतिः गायतिरित्यादौ पिवाद्यादेशप्रवृत्त्या
आत्वनिवृत्त्या च शित्वस्य चरितार्थत्वादित्यलम् । अत्र स्त्रियामिति न संबध्यते ।

अनिच्छार्थस्य युच् । इच्छार्थस्य त्विपेरिच्छत्वमेव । रोगाख्या । घातोर्बहुल ण्वुल्
स्यात्प्रत्ययान्तं चेद्रोगस्य संज्ञा । क्तिन्नादीनामपवादः । प्रच्छर्दिकेति । छर्दं वमने । प्रवा-
हिकेति । प्रवाहयति मुहुर्मुहुः प्रवर्तयतीति प्रवाहिका ग्रहणी । विचचिकेति । चचं अध्य-
यने । प्रत्ययांपसर्गान्यां रगप्रतीतिः 'पाम पामा विचचिका' इत्यमरः । शिरोर्त्तिरिति । शिरः
पीडा । अर्दं हिंसायाम् । 'तितुन्न' इति नेट् । धात्वर्थनिर्देश इति । क्रियानिर्देश इत्यर्थः ।
आसिका । शायिकेति । आसनं शयनमित्यर्थः । इक् शितपौ— घातुनिर्देशोज्ज्वलणम् ।
बहुलमित्यनुवृत्तः क्वचिन्न । 'गुमिज्जिदन्मः सन्' 'भुवो' 'बुग्बुङ्गुलिटाः' । पचतिरिति ।
'उपसर्गात्सुनोतिमुवतिस्यति—' 'ध्यायतेः सप्रसारणं च' इत्यादिनिर्देशादकर्तृवाचिन्यपि सार्व-
घातुके परे शब्दादयः । एवं भावकर्मवाचिन्यपि सार्वघातुके क्वचिद्यक्, 'विभाषा लोपतेः'
इति यथा । तत्र हि लीलीडोयंका निर्देशो न तु इत्यनेत्युक्तम् । यत्तु प्राचा क्षिपः
शित्करणसामर्थ्याच्छब्दादय इत्युक्तम् । तन्न । पिबतिर्गायतिरित्यादौ पिवाद्यादेशप्रवृत्त्या
आत्वनिवृत्त्या च शित्वस्य चरितार्थत्वात् । वर्णादिति । वर्णानुकरणादित्यर्थः । न
तु वर्णादिचचार्यमाणादिति । तथा हि सत्यंकार इत्यादावेव स्यान् न ककार इत्यादौ ।
अथ हि संधानस्योच्चारणात् । अनुकार्यं त्विह वर्णमात्रम् । अकारस्योच्चारणार्थत्वात् ।
कथं तर्हि समुच्चयार्थं चकारः । एवकारोऽन्यनिवृत्त्यर्थं इत्यादिप्रयोगा इति चेदद्याहः—
क्वचित्संज्ञातादपि 'भवति उच्चैस्तरां वा वपट्कारः' इति मूलनिर्देशात् । सर्वे चकाराः
प्रत्याख्यायन्ते भाष्यप्रयोगाद्बहुलवचनाच्चेति । इह कारप्रत्ययस्य घातोर्विहितत्वेऽपि

निर्देश इत्येव । अकारः । ककारः । 'रादिफः' (वा० २२२८) । रेफः । 'मत्व-
र्थच्छः' (वा० २२२९) । बहुलवचनादकारलोपः । मत्वर्थीयः । 'इणजादिभ्यः'
(वा० २२३०) । वाजिः । आतिः । 'इञ्चपादिभ्यः' (वा० २२३१) । वापिः ।
वासिः । स्वरे भेदः । 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा० २२३२) । कृषिः । गिरिः । ३२८६
संज्ञायाम् (३-३-१०९) । अत्र वातोर्ध्वल् । उद्दालकपुष्पमञ्जिका । (वरण-

व्याख्यानात् । वर्णात्कार इति । वार्तिकम् । निर्देश इत्येवेति । अ, इ, उ, इत्यादिवर्ण-
निर्देशे कर्तव्ये वर्णानुकरणाद् अ, इ, उ, इत्यादिप्रातिपदिकात्स्वार्थे कारप्रत्ययः स्यादित्यर्थः ।
अकार इति । अवर्ण इत्यर्थः । इह कारप्रत्ययस्य घातोर्विहितत्वेऽपि अधिकारबलात्
कृत्संज्ञा । अतः प्रातिपदिकत्वात् सुबुत्पत्तिः । ककारस्य नेत्संज्ञा, प्रयोजनाभावात् । अनार्ध-
वातुकतया आकार इत्यादौ आतो लोपाप्रसक्तेः । अनार्धवातुकत्वादेव नेद् । बहुलग्रहणानुवृत्तेः
नवचिन् । 'अस्य च्चौ' इत्यादौ । ककार इति । कवर्ण इत्यर्थः । प्रकृतावकार उच्चारणार्थः ।
न पुनरन्तरेणाच्च व्यञ्जनस्योच्चारणं भवति' इति 'उच्चैस्त्वात्' इति सूत्रभाष्यात् । क्वाचत्स-
घातादपि कप्रत्ययः, यथा एवकार इत्यादौ वषट्कार इति सूत्रनिर्देशात्, सर्वे चकाराः
प्रत्याख्यायन्त इति भाष्याच्च । रादिफ इति । वाच्य इति शेषः । वासरूपविधिना कार-
प्रत्ययोऽपि । अत्र द्वियामित्यस्य अनुवृत्तेरनभ्युपगमेन अत्रियामिति निषेधानावात् ।
मत्वर्थच्छ इति । मत्वर्थशब्दात् स्वार्थे छप्रत्ययो वाच्य इत्यर्थः । ननु मत्वर्थीय इत्यत्र
क्रयं 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, अतद्विपरत्वाद् अमत्वाच्चेत्यत आह बहुलवचनादकार-
लोप इति । मत्वर्थीय इति । मतोरर्थो यस्य प्रत्ययस्य स मत्वर्थः । स एव मत्वर्थीयः ।
'तसौ मत्वर्थे' इत्यत्र तु बहुलग्रहणान् । 'शैपिकान्मतुर्वयोर्यात्' इत्यत्र भवार्थे गहादित्वात्
ह्यो बोध्यः । इणजादिभ्य इति । वाच्य इति शेषः । द्वियामित्येव । (वाजिरित्यत्र
अर्जवीर्भावमाशङ्क्य आह—बहुलमिति) । इञ्चपादिभ्य इति । वाच्य इति शेषः ।
द्वियामित्येव । ननु इणोऽनुवृत्त्यैव सिद्धे इञ्चग्रहणमनर्थकम् इत्यत आह । स्वरे भेद इति ।
'नित्यादिनित्यम्' इति स्वरविशेष इन्विषेः फलमित्यर्थः । इक्कृष्यादिभ्य
इति । वाच्य इति शेषः । कृषिरिति । कित्त्वान् लघूपवगुणः । गिरि-
रिति । गृ वातोर्ध्वल् कित्त्वान् गुणः । 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वम् ।

घात्वकारस्यत्वात्कृत्संज्ञा । तेन कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् । प्रयोजनाभावात्
ककारस्येत्संज्ञा । अनार्धवातुकत्वाभावादिङानुमो न । 'अस्य च्चौ' इत्यादौ तु कार-
प्रत्ययाभावो बाहुलकादेव । रादिफ इति । वासरूपविधिना कारोऽपि । तेन
रकारादीनि नामानि शृण्वतो मम पार्वति' इत्यादिप्रयोगः साधुरेव । अकारलोप
इति । अतद्विपरत्वादमत्वाच्च 'यस्य-' इति लोपस्याप्राप्तिरिति भावः । कृदन्तत्वा-
त्प्रातिपदिकत्वमिह पूर्ववद्बोध्यम् । 'तसौ मत्वर्थे' इत्यत्र बाहुलकाच्छो न । 'शैपिकान्म-
तुर्वयोर्यात्' इत्यत्र तु बाहुलकादेव मतुर्वर्थशब्दाच्छः । अन्ये तु नैतकृदन्तं, मत्वर्थे
भवः इति विगृह्य गहादित्वाच्छप्रत्यये तद्वितान्तेभेवेत्याहुः । इण्जा । घात्वर्थनिर्देशे

पुष्पप्रवाहिका । अम्यूपखादिका । अम्यूपः पूरिका (अम्यूपविशेषः) । ३२८१ विभाषाख्यान-
परिप्रश्नयोरिच्छ । (३-३-११०) परिप्रश्ने आख्याने च गम्ये इन् स्यात् । चात् एबुल् ।
विभाषोक्तैर्यथाप्राप्तमत्येऽपि कां त्वं कारि-कारिकां-क्रियां-कृत्यां-कृति वा अकार्पीः । सर्वा
कारि-कारिकां-क्रियां-कृत्यां-कृति वा अकार्पम् । एवं गणि-गणिकां-गणनाम् । पाचि-
पाचिकां-पचां-पक्तिम् । इज्याम्-इष्टिम् । ३२८८ पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच् । (३-३-
१११) पर्यायः परिपाटी क्रमः । अर्हणमर्हः योग्यता । पर्यायादिषु द्यात्येषु ण्वुज्वा

संज्ञायाम् । वरणेति । वरणः वृक्षविशेषः । वारणान्यहोमार्यानीत्यादौ याज्ञिकानां प्रसिद्धः ।
अम्यूप इत्यस्य विवरणम् । पूरिकेति । तस्यापि विवरणम् । अपूपविशेष इति । 'समिता-
वेसने जीरहिङ्गुमारोचयोजिते । घृताक्ते जलसंयुक्ते पोठस्थोपरि वेक्षिते । घृतेन दाप्य तैलेन
भजिता पूरिका मता ।' इति भोजनकौतूहले तल्लभगात् । विभाषाख्यान । क्रियामित्येव ।
पूर्वं परिप्रश्नः पश्चादुक्तकथनमाख्यानम् । अल्पाक्षरत्वादाख्यानशब्दस्य पूर्वनिपातः । तदाह ।
परिप्रश्न इति । वाऽस्य रूपविधिना सिद्धे विभाषाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह । विभाषोक्तेरिति ।
क्रियां वाऽस्य रूपविधेरप्रवृत्त्या विभाषाग्रहणाभावे इष्टणुकावेव स्याताम् । न तु प्रत्ययान्तर-
मित्यर्थः । परिप्रश्ने उदाहरति । कां त्वमिति । कां त्वं कारिमकार्पीरित्यन्वयः । इजि
रूपम् । एवं कारिकामित्यादावपि कां त्वमित्यस्य कार्पीरित्यस्य चान्वयो बोध्यः । कारिका-
मिति । ण्वुलि रूपम् । क्रियामित्यत्र 'कृमः श च' इति शः । कृत्यामित्यत्र 'कृमः श च'
इति चकारात् क्यप् । कृतिमित्यत्र क्तिन् 'कृमः श च' इति चकारादित्युक्तम् ।
आख्याने उदाहरति । सर्वा कारिमिन्यादि । अत्रापि सर्वा कारिःमित्यादिनञ्च नु सर्वामित्यस्य
अकार्पमित्यस्य चान्वयः एवं गणिमिति । अत्रापि कामकार्पीः सर्वांमकार्पमिति प्रश्नप्रति-
वचनानि योज्यानि । गणनातीतदन्तात् चुरादिणिजन्तादिजादि । अङ्गोऽस्य स्यानिवृत्तान्न
वृद्धिः । गणनामिति । 'ण्यासश्चन्यः' इति युच् । अत्र क्तिन् तु न, युच् वाचात् । पचामित्यत्र
'पिङ्गिदादिभ्य' इति पित्त्वादङ् । इज्यामित्यत्र 'व्रजयजोभवि' इति क्यप् । 'वचिस्त्वपि'
इति संप्रसारणम् । इष्टिरित्यत्र यजेः क्तिन्, व्रजेति पः । पर्यायार्हः । पर्यायशब्दस्य विवरणम् ।
परिपाटीति । तस्यापि विवरणम् । क्रम इति । परिपूर्वात्पटेः क्रमर्थादिगजादिभ्य इति क्रियां
भावे इण् । 'कृदिकारादक्तिन्' इति डीप् । अर्हणमर्ह इति । भावे घञिति भावः । द्योत्ये-

प्राप्तस्य ण्वुलोऽपवादोऽयम् । एवमग्रेऽपि । आजिरिति । बाहुलाकादनेर्वोभावो न ।
संज्ञायाम् । अविकरणे ण्वुलयोऽयमारम्भः । उद्दालकः श्लेष्मातकः तस्य पुष्पाणि
भज्यन्ते यस्यां क्रियायां सा तथा । भञ्जनं भक्षिका । भावे ण्वुल् उद्दालकपुष्पाणां
भञ्जिकेत्यन्ते । सूत्रे आख्यानशब्दस्याल्पाक्षरत्वेन पूर्वनिपाते कृते आख्यानस्य प्रश्न-
पूर्वकतयार्थप्राप्तक्रमदुस्त्य व्याचष्टे । परिश्रमे आख्याने चेति । परिपाटीति ।

स्यात् । भवत आसिका । शायिका । अग्रगानिका । नवानिचुनमिकानर्हेति । ऋणे-इचुनमिकां
मे धारयसि । उत्पत्तौ-इचुनमिका उदपादि । ३२८२ आक्रोशे नञ्यतिः । (३-३-११३)
विभाषेति निवृत्तम् । नञ्युपपदेशनिः स्यादाक्रोशे । अजीवनिस्ते शठ भूयात् । अप्रयाणिः । 'कृत्य-
ल्युटो बहुलम्' (सू० २८४१) भावेऽकर्तरि च कारके संज्ञायामिति च निवृत्तम् । राज्ञा
भुज्यन्ते राजभोजनाः शालयः । 'नपुंसके भावे कः' (सू० ३०९०) । ३२९० ल्युट् च ।

ष्विति । भाव एवार्थे प्रत्यय इति भावः । क्त्वे उदाहरति । भवत आसिकेति । आदौ
आसनं ततः शयनं ततोऽग्रगमनमित्यर्थः । अहं उदाहरति । भवानिति । 'ऋणे' इत्युदाहरण-
सूचनम् । इचुनमिणमृणत्वेन धारयसीत्यर्थः । 'उत्पत्तौ' इत्युदाहरणसूचनम् । उदपादीति ।
उत्पन्नेत्यर्थः । उत्पूर्वात्पदेः । कर्तरि लुङि 'चिण् ते पदः' इति चिण् । आक्रोशे नञ्यतिः ।
निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । अजीवनिरिति । अजीवनमित्यर्थः । अप्रयाणि-
रिति । अप्रयाणमित्यर्थः क्तिन् न भवति । अग्निना । वाचात् क्रियां वाञ्छस्वविधेरनादात् ।
विभाषानुवृत्तौ क्वचित् क्तिन् स्यादिति भावः । इति स्व्यधिकारः । कृत्यल्युटो बहुलम् ।
कृत्यसंज्ञकाः प्रत्ययाः 'तयोरेव कृत्यकृत्स्वल्पाः' इति भावे कर्मणि च विहिताः ।
करणे अधिकरणे भावे च ल्युट् विहितः । ततोऽप्यत्रापि कृत्यल्युट् स्युरित्यर्थः ।
स्नानीयं चूर्णम् । करणे अनीयर् इति सिद्धकृत्य ल्युटि उदाहरति । राज्ञेति ।
कर्मणि ल्युडिति भावः । नपुंसके भावे कः । इदं सूत्रं 'निष्ठा' इति सूत्रप्रस्तावे
प्रागेव प्रसङ्गाद् व्याख्यातं भूले । इह तु क्रमप्राप्तत्वात् पुनरुपलब्धम् । ल्युट् च ।
चात् कः । नपुंसके भावे इत्येव । ननु 'नपुंसके भावे कल्युटौ' इत्येव सिद्ध योग-

पट गतौ परिपूर्वः । 'इणजादिभ्यः' इतीण् । 'कृदिकारात्-' इति ङीप् । आक्रोशे । आक्रोश-
शायः । नपुंसके भावे कः । ननु 'तयोरेव कृत्यकृत्स्वल्पाः' इति लिङ्गत्रयसाधारण्येन नाद-
कर्मणोः कृत्यादिविवानात्तेनैव नपुंसके भावे कः सिध्यति किन्नेन पुनर्विवानेनेति चेत्,
अत्राहुः-भूते इत्यचिकृत्य 'निष्ठा' इति सूत्रेण विहितस्य कृत्य भावोऽर्थः 'तयोरेव'-इति सूत्रेण
विहितः, अनेन तु कालक्षानान्ये नपुंसके भावे कौ विधीयते । एवं च स्वविषये परत्वाद्
१ धमजपां वाचक इति परिशेषादेवैषां पुर्विषयत्वं सिध्यति । किंच इह भावे चाकर्त्तृकस्य इत्य-
स्यासिद्धिर्वाचानात्कर्मकस्योऽप्ययं भवति धमादिवत् । 'गतं तिरिच्छीनमनूत्सारये' इत्यादिदर्थ-
नात् । तथा च नास्त्येव शङ्केति । नन्वेवं कृद्योगे द्वितीया स्यात् कृद्योगलक्षणपष्ठ्या 'न लाका-'
इति निषेधात् । एवं च घटं कृतं वृक्षं मित्रमित्यादि प्रसज्येत । अनूत्सारयेरित्यत्र तु कर्तरि
द्वितीया नापद्यते कारकपष्ठ्या निषेधेऽपि शेषत्वविवक्षया षष्ठीति संज्ञावाचनसंभवादादिति
चेन्मैवम् । नपुंसके भावे कृत्यस्य योगे षष्ठ्या लुक् उपसंख्यातत्वात्कर्मणि द्वितीयादा अनादात् ।
शेषत्वविवक्षामाश्रित्य वातिकनिर्दं प्रत्याख्यातमाकारे इति चेत्तर्हि तत्प्रानाप्याश्रयेण
शेषत्वविवक्षैवेत्यस्तु । तथा च घटं कृतमित्यादि तु न प्रसज्येत एव । क्वचित्तु

(३-३-११५) हसितम् हसनम् । योगविभाग उत्तरार्थः । ३२६१ कर्मणि च येन सं-
स्पर्शात्कर्तुः शरीरसुखम् । (३-३-११६) येन कर्मणा स्पृश्य-मानस्य कर्तुः शरीरस्य
सुखमुत्पद्यते तस्मिन्कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् । पूर्वणे सिद्धे नित्यसमासार्थं वचनम् । पयःपानं
सुखम् । (ओदनभोजनं सुखम् । नन्वत्र पानादेव सुखम् । चन्दनानुलेपनं सुखमिति वत् ।
सत्यम् । यत्र संस्पर्शं विना सुखाभावस्तदर्थकत्वात् । यत्र साक्षात्परम्परया वा सुखं तत्रेति
यावत्) । कर्तुरिति किम् । गुरोः स्नापनं सुखम्, नेह गुरुः कर्ता, किंतु कर्म । (कर्मणीति
किम् । तूलिकाया उत्थानं सुखम् । अग्निकुण्डस्य सेवनं सुखम् । प्रत्युदाहरणे-
ष्वसमासः) । ३२६२ वा यौ । (२-४-५७) अजेर्वो वा स्याद्यौ । प्रवय-
णम् । प्राजनम् । ३२६३ करणाधिकरणयोश्च । (३-३-११७) ल्युट्

विभागो व्यर्थ इत्यत आह । योगेति । कर्मणि च येनेत्युत्तरसूत्रे ल्युट् एवानुवृत्त्यर्थं इत्यर्थः ।
कर्मणि च येन । संस्पर्शशब्दः कृदन्तः कृद्योगे कर्तुरिति कर्मणि पष्ठौ । येनेति कर्तरि
तृतीया । 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमात् । येन कर्मणेति । कर्तुः शरीरस्येति ।
शरीरावच्छिन्नस्येत्यर्थः । अर्धर्चादित्वाच्छरीरशब्दः पुल्लिङ्गोऽपि । तेन कर्तृण इत्येव
भाव्यमिति निरस्तम् । ल्युट् स्यादिति । भावे नपुंसके इति शेषः । पूर्वणेति । 'ल्युट् च'
इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः । नित्येति । उपपदसमासार्थमित्यर्थः । तस्य नित्यत्वात् । पयः पानं
सुखमिति । पयसा स्पृश्यमानशरीरावच्छिन्नस्य सुखजनकमित्यर्थः । उदाहरणान्तरमाह ।
ओदनभोजनं सुखमिति । शङ्कते । अत्र पानादिति । पानादेव सुखम्, न तु संस्पर्श-
नेनेत्यर्थः । भोजनादित्यपि द्रष्टव्यम् । तत्र दृष्टान्तमाह । चन्दनानुलेपनं सुखमिति व-
दिति । तया च पयसा ओदनेन च स्वरूपतस्तावद्देवदत्तसुखाभावात् कथमिदमुदाहरणमिति
भावः । समावृत्ते । सत्यमिति । यत्र संस्पर्शमिति । यत्र विषये संस्पर्शं विना स्वरूप-
सत्तैव सुखं नोत्पद्यते तादृशविषयोपलक्षणं संस्पर्शग्रहणामत्यर्थः । फलितमाह । यत्रेति ।
स्पर्शनेन यत्र सुखं यथा चन्दनानुलेपनं सुखमिति, यत्र संस्पर्शपूर्वकपानादेर्वा सुखं यथा पयः
पानं सुखमित्यादौ, तत्र सर्वत्रास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । तूलिकाया उत्थानं सुखमिति । अत्र
न कर्मोपपदमिति भावः । अग्निकुण्डस्येति । शीतकाल इति शेषः । अत्राग्निकुण्डेन
संस्पर्शो नास्ति, दाहप्रसङ्गादिति भावः । ननु तूलिकाया उत्थानम् इत्यादिप्रत्युदाहरणेषु
पूर्वसूत्रेण ल्युट् स्यादेवेति कर्मणोत्पत्त्यादि व्यर्थमित्यत आह प्रत्युदाहरणेऽपि । असमास
इति । नित्यस्योपपदसमासस्याभाव इत्यर्थः । करणाधिकरणयोश्च । अर्थनिर्देशाऽयं,

द्वितीयापि दृश्यते 'भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषयम्' इति दिक् । कर्मणि च । कर्तुरिति
कर्मणि पष्ठौ 'उभयप्राप्तौ कर्मणि' इति नियमार्थेनेति तृतीया तदाह येन स्पृश्य-
मानस्य कर्तुरिति । ल्युट् स्यादिति । नपुंसके भावे इति बोध्यम् । अतएवाह
पूर्वणेति । ल्युट् चेत्यनेनेत्यर्थः । नेहेति । स्नानकर्तृत्वेऽपि स्नापनं न गुरुः कर्ता
किंतु शिष्य इत्यर्थः । शरीरग्रहणं किम् । पुत्रस्य परिष्वजनं सुखम् । मानसो प्रीतिरत्र ।

स्यात् । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । गोदोहनी स्यान्नी । खलः प्राक्करणाधिकरणयोरित्यविकारः ।
 ३२९४ अन्तरदेशे । (८-४-२४) अन्तःशब्दाद्धन्तेर्नस्य णः स्यात् । अन्तर्हणनम् । देशे तु
 धन्तर्हणनो देशः । अत्पूर्वस्येत्येव । अन्तर्घ्नन्ति । तपरः किम् । अन्तरघानि । ३२९५ अयनं
 च । (८-४-२५) अयनस्य णोन्तःशब्दात्परस्य । अन्तरयणम् । अदेश इत्येव । अन्तरयणो
 देशः । ३२९६ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण । (३-३-११८) ३२९७ छादेर्घोऽद्वघ-
 प्रसर्गस्य । (६-४-९६) द्विप्रभृत्युपसर्गहीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्धे परे । दन्ताश्छाद्यन्तेऽनेन
 दन्तच्छदः । प्रच्छदः । द्वीति किम् । समुपच्छादः । आकुर्वन्त्यस्मिन्नाकरः । ३२९८ गोच-
 रसंचरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च । (३-३-११९) घान्ता निपात्यन्ते । 'हलश्च'
 (सू० ३३००) इति वक्ष्यमाणस्य घञोऽपवादः । गावश्चरन्त्यस्मिन्निति गोचरो देशः । संच-
 रन्त्यनेन संचरो मार्गः । वहन्त्यनेन वहः स्कन्वः । व्रजः । व्यजस्तालवृत्तम् । निपातनाद्रीभावो
 न । आपणः पण्यस्यानम् । निगच्छन्त्यनेन निगमः छन्दः । चात्कपः । निकपः । ३२९९ अवे
 तृत्सोर्घव् । (३-३-१२०) अवतारः कृपादेः । अवस्तारो जवनिक्ता । ३३०० हलश्च ।
 (३-३-१२१) हलन्ताद्धस्य स्यात् । घापवादः । रमन्ते योगिनोऽस्मिन्निति रामः । अ-
 भुज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः । विमार्गः समूहनी । ३३०१ अध्यायन्या-
 योद्यावसंहाराश्च । (३-३-१२२) अव्ययतेऽस्मिन्लघ्यायः । नियन्त्युदयुवन्ति
 संहरन्त्यनेनेति विग्रहः । 'अवहारावारावायानामुपसंख्यानम्' (वा० २२३६) ।

न तूपपदं, व्याख्यानात् । अजपौ परत्वादयं वाचते । तदुक्तम् 'अजव्यां स्त्री खलनाः द्वियाः
 खलनौ विप्रतिपेवेन' इति । इध्मप्रव्रश्चन इति । प्रवृश्च्यतेऽनेनेत्यर्थे ल्युट् । इध्मस्य
 प्रव्रश्चन इति विग्रहः । गोदोहनीति । दुह्यतेऽस्मामित्यर्थे ल्युट् । गोदोहनीति विग्रहः ।
 खलः प्रागिति । व्याख्यानादिति भावः । पुंसि । करणाधिकरणयोरित्येव । पूर्वसूत्रापवादः ।
 छादेर्घो । 'अद्वघुपसर्गस्य' इति छेदः । ह्रस्वः स्यादिति । 'खचि ह्रस्वः' इत्यतस्तदनु-
 वृत्तेरिति भावः । णिच्प्रकृतिभूतस्य छाद उपघाया इति शेषः । 'ऊदुपघायाः' इत्यतस्तदनु-
 वृत्तेः । एतेन णेरेव ह्रस्वः तत्सामर्थ्यात्तस्य लोपो नेति परास्तम् । गोचर । ननु 'पुंसि
 संज्ञायां घः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह-हलश्चेति वक्ष्यमाणस्येति । चात्कपः
 इति । व्याख्यानादिति भावः । अवे तृत्सोर्घव् । अवेत्युपसर्गे उपपदे तृ स्तु आभ्यां घव्
 स्यात् पुंसि संज्ञायां प्रायेणेत्यर्थः । घापवाद इति । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति विहितस्य
 घस्यापवाद इत्यर्थः । हलश्च । स्पष्टम् । अध्याय । अविपूर्वक इड्, निपूर्वक इण्, उत्पूर्वकः
 युवातुः, संपूर्वको हव्, एते घञन्ता निपात्यन्ते । 'पुंसि संज्ञायाम्' इति घापवादः ।

कर०. अधिकरणयोः । येन नाप्राप्तिन्यायेन घञोऽपवादोयमजपौ स्त्रीप्रत्ययांश्च
 परत्वाद वाचते । उक्तं हि-अजव्यां स्त्रीखलनाः द्वियाः खलनौ विप्रतिपेवेन' इति ।
 इध्मेति । इध्मानि प्रवृश्च्यन्ते येन, गोदुह्यते यस्यामिति विग्रहः । आकुर्वन्तीति ।
 एत्य कुर्वन्त्यस्मिन्व्यवहारमित्याकर उत्पत्तिस्थानम् । अवे— । अवे उपपदे तृत्सभ्यां

३३०२ उदङ्कोऽनुदके । (३—३—१२३) उत्पूर्वादश्चतेर्घस्यात् न तूदके । घृतमुदच्यते
उदघ्नियतेऽस्मिन्निति घृतोदङ्कधर्ममयं भाण्डम् । अनुदके किम् । उदकोदञ्चनः । ३३०३
जालमानायः । (३—३—१२४) आनीयन्ते मत्स्यादयोऽनेनेत्यानायः । जालम् इति
किम् । आनयः । ३३६४ खनो घ च । (३—३—१२५) चादघम्, आखनः आखानः ।
घित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञापनार्थम् । तेन भजेः भगः पदम् । करणे घः । खल सञ्चये ।
अधिकरणे घः । खल इत्यादि । 'खनेर्डरेकेकवका वाच्याः' (वा० २२३८) आखः—
आखरः—आखनिकः—आखनिकवकः एते खनित्रवचनाः । ३३०५ ईषदुः-
सुपु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् । (३—३—१२६) करणाधिकरणयोरिति निवृ-

अवहारेति । अवहारः, आधारः, आवायः, एषां घवन्तानां निपातनस्योपसंह्यानमित्यर्थः ।
उदङ्कोऽनुदके । घस्यापवादः । घृतोदङ्क इति । 'चजोः कु घिण्यतोः' इति कुत्वम् ।
जालमानायः । जालं वाच्यं चेद् आनाय इति घनन्तमित्यर्थः । खनो घ च । घ इति
लुप्तप्रथमाकम् । खनो घञ् स्यात् घस्चेत्यर्थः । नन्वत्र घित्करणं व्यर्थम्, चजोरभावेन
कुत्वस्याप्रसक्तेरित्याशङ्क्य आह घित्करणमिति । भजेर्भग इति । भज्यते इति कर्मणि
घः । पदमिति । पद्यते गम्यतेऽनेनेति विग्रहः । खनेरिति । ड, डर, इक, इकवक, एषां
चतुर्णां द्वन्द्वः । आख इति । डे रूपम् । आखर इति । डरे रूपम् । उभयत्रापि डित्त्वसा-
मर्थ्याद्विलोपः । इके उदाहरति आखनिक इति । इकवके उदाहरति आखनिकवक
इति । ईषदुःसुपु । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । तर्हि 'कर्तरि कृत्' इति

करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घञ् स्यात् । घस्यापवादः । अवहारेत्यादि । वृत्तिकार-
स्त्वाधारावायशब्दौ सूत्रे प्रलिप्य चकारेणावहारशब्दं संज्ञग्राह तदसंबद्धमिति स्पष्टमेव ।
उदङ्को । 'हलश्च' इत्येव सिद्धे उदकप्रतिपेधार्थमिदम् । उदकोदञ्चन इति । 'पुंसि संज्ञायाम्'
इति घे प्राप्ते घात्वहितः । उदके तु घञि प्रतिपिद्धे घ एव स्यान्न तु ल्युडिति चैन्मैवम् ।
प्रतिपेधसामर्थ्याद् घस्याप्यप्रवृत्तेः । न हि इह घे घञि वा रूपे विशेषोऽस्ति । न च स्वरे
विशेषः । घे सति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तता घव्यपि धायादिस्वरेण तयैवेति ।
जालमा । जल धान्ये । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णप्रत्यये जालशब्दः सिद्धः । तेन
जलशब्दोऽयं निपात्यत इति न भ्रमितव्यम् । खनो । घित्करणमिति । आखन इत्यादौ
'चजोः—' इति कुत्वस्य प्रसक्त्यभावादिति भावः । भगः । पदमिति । ननु पदमित्यत्र
घस्य किं प्रयोजनमिति चेदग्राहः—'करणाधिकरणयोः' 'पुंसि संज्ञायाम्—' इति यदि
घः स्यात्तदा पदमिति नपुंसकं न स्यात्, अनेन चेत घो भवति तदा त्विष्टसिद्धि-
रिति । एते इति । आखनादयः पठित्यर्थः । ईषदुःसुपु । इह सामान्योक्तावपि
योग्यताबलाद्विशेषणस्य विषयविभागो लभ्यते, दुरिति कृच्छ्रार्थे । इतरौ त्वकृच्छ्रार्थे ।

त्तम् । एषु दुःखसुखार्थेषूपपदेषु खत्स्यात् । 'तयोरेव-' (सू० २८३३) इति भावे कर्मणि च । कृच्छ्रे-दुष्करः कटो भवता । अकृच्छ्रे-भवता ईषत्करः । सुकरः 'निमिमोलियां खल-चोरात्त्वं नेति वाच्यम्' (वा० ३४८७) ईषन्निमयः । दुष्प्रमयः । सुविलयः । निमयः । मयः । लयः । ३३०६ उपसर्गात्खल्वचोः (७-१-६७) उपसर्गादिव लभेर्नुम् स्यात् । ईषत्प्र-लम्भः । दुष्प्रलम्भः । सुप्रलम्भः । उपालम्भः । उपसर्गात् किम् । ईषत्प्रलम्भः । लानः । ३३०७ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम् । (७-१-६८) उपसर्गान्तररहिताभ्यां सुदुर्भ्यां लभे-र्नुम्न स्यात्खल्वचोः । सुलभम् । केवलाभ्याम् किम् । सुप्रलम्भः । अतिदुर्लम्भः । कथं तर्हि अतिमुलभमिति दुर्लभमिति । यदा स्वतो कर्मप्रवचनीयौ तदा भविष्यति । ३३०८ कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः । (३-३-२७) कर्तृकर्मणोरीपदादिषु च भूकृञोः

कर्तरि स्यादित्यत आह तयोरेवेति । इह दुरिति कृच्छ्रार्थ एवान्वेति अकृच्छ्रार्थे तु ईषदिति सु इति चान्वेति । योग्यतावलात् । तदेतदाह कृच्छ्रे दुष्कर इत्यादिना । भवतेति । न, लोक' इति पठोन्निषेवात् कर्तरि तृतीया । कृच्छ्रेत्यादि किम् । ईषत्कार्यम् । अल्पमित्यर्थः । निमी-ति । निपूर्वो मिञ्, भीनातिः लीड्, एषामित्यर्थः । 'भीनातिमिनोतिदोडां त्यपि च' 'विभाषा लीयतेः' इति प्राप्तमात्वं खल्वचोन्निषेधते । खलि उदाहरति ईषन्निमय इत्यादि । 'एरच्' इत्यत्र उदाहरति नियम इत्यादि । उपसर्गात्खल्वचोः । लभेर्नुमिति । 'लभेश्च' इत्यतः 'इदितो नुम्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । न सुदुर्भ्याम् । केवलाभ्यामित्येतद् व्याचष्टे-उपसर्गान्तरेति । सुप्रलम्भः अतिदुर्लभ इति । अत्र सुदुरोरुपसर्गान्तरसहितत्वात् पूर्व-सूत्रप्राप्तस्य न निषेधः । कथं तर्हीति । सुदुरोरुपसर्गान्तरसहितत्वेन नमं'न्निषेवादिति भावः । समाधत्ते यदेति । 'स्वतो पूजयान्' । यदा पूजार्थकाविमौ कर्मप्रवचनीयौ तदा उपसर्गत्वा-नावाद् न सुदुरोरुपसर्गसहितत्वम् । अतो निषेधो भविष्यतीति भावः । सोः पूजार्थतया उप-सर्गत्वाभावात् पूर्वसूत्रात् तत्र प्राप्तिरित्यपि बोध्यम् । कर्तृकर्मणोश्च । कर्तृकर्मणोरिति सप्तमी । उपपदयोरिति लभ्यते, व्याख्यानात् । चकारादीपददुम्पुञ्जिति समुद्ध्यते । भूकृञोरिति पञ्च-म्यर्थे पठो । तदाह कर्तृकर्मणोरीपदादिषु चोपपदेष्विति । अत्र कर्तृकर्मणोरित्य-

तदेतद्दर्शयति । कृच्छ्रे । दुष्कर इत्यादिना । भवतेति । 'न लोक-' इति पठोन्निषेवात्-कर्तरि तृतीया । कृच्छ्रेत्यादि किम् । ईषत्कार्यम्, स्वत्वं कार्यमित्यर्थः । खल्लिति । लकारः स्वरार्थः । खित्करणसूत्रत्रयमुभयम् । निमिमोति 'भीनातिमिनोतिदोडां त्यपि च' 'विभाषा लीयतेः' इति प्राप्तं निषिध्यते । निमय इत्यादि । एरच् । उपसर्गात्खल्वचोः । 'लभेश्च' इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह । उपसर्गादेवेति । तदा स्वतो इति । 'सुः पूजयान्' 'अतिरतिरुमणे च' इति तयोः कर्मप्रवचनोपपत्त्यम् । कर्तृकर्मणोः । चकारः संन्यागार्थः । यदा कर्तृकर्मणोरीपदादीनां च युगपत्प्रयोगस्तदैव प्रत्ययो यथा स्यात् । न च कर्तृक-र्मणोः प्रत्ययार्थत्वमेवास्तु न तूपपदत्वमिति वाच्यम् । ईषदादीनानेवोपपदत्वे तु खलः

खल् स्यात् । 'यथासंख्यं नेष्यते' । कर्तृकर्मणी च धातोरव्यवधानेन प्रयोज्ये । ईपदादयस्तु ततः प्राक् । 'कर्तृकर्मणोरुच्चययोरिति वाच्यम्' (वा. २२४१) । खित्त्वान्मुम् । अनाद्येन आद्येन दुःखेन भूयते दुराध्यभवम् । ईपदाध्यभवम् । स्वाध्यं भवम् । ईपदाध्यंकरः । दुराध्यंकरः । स्वाध्यंकरः । च्यर्थयोः किम् । आद्येन सुभूयते । ३३०६ आतो युच् । (३-३-१२८) खलोऽपवादः । ईपत्पानः सोमो भवता । दुष्पानः । भाषायां शासियुविदृशि-घृषिमृषिम्यो युज्वाच्यः' (वा० २२४३) । दुःशासनः । दुर्गोत्रन इत्यादि । ३३१० पात्पदान्तात् । (३-८-३५) नस्य णो न । निष्पानम् । सपिष्पानम् । पात् किम् । निर्णयः । पदान्तात् किम् । पुष्पाति । पदे अन्तः पदान्तः इति सप्तमोसमासोऽयम् । तेनेह न । सुसपिष्केण । ३३११ आवश्यकप्रामर्शयोर्गिनिः । (३-३-१७०)

तरस्मिन् ईपददुःसूनामन्यतमे च इत्युभयस्मिन् समुच्चिते उपपदे इत्यर्थो विवक्षितः । न तु प्रत्येकमुपपदत्वम्, व्याख्यानात् । भाष्ये तथैवोदाहरणाच्च । नेष्यत इति । भूकृत्राः कर्तृकर्मणोरित्यस्य च न यथासंख्यमित्यर्थः । ननु कर्तृकर्मणोरस्य ईपदादौनामन्यतमस्य च उपपदस्य प्रयोगसंनिपाते कथं पूर्वपर्यमित्यत आह कर्तृकर्मणी चेत्यादि । भाष्ये तथैवोदाहरणादिति भावः । च्यर्थयोरिति । अभूततद्भाव इत्यर्थः । भूयत इति । भावे लट् । दुराध्यंभवमिति । भावे खल् । अनाद्यस्य दुःखपदस्य भूवातोः प्रागव्यवधानेन प्रयोगः । दुरस्तु ततः प्राक् । दुराध्यंकर इति । अनाद्यः आद्यः दुःखेन क्रियते इत्यर्थः । अत्र आद्यः कर्म उपपदम् । ईपदाध्यंभवमित्याद्यप्युदाहार्यम् । अत्र ईपददुःसूनां व्यवहितत्वात् पूर्वभूवेणाप्राप्ताविदमारव्यमिति बोध्यम् । आतो युच् । कर्तृकर्मणारिति नानुवर्तते, अस्वरितत्वात् । ईपदादिषु कृच्छ्राकृच्छ्राद्यैरुपपदेषु आदन्ताद्वातोयुच् स्यादित्यर्थः । तयोरेवेति भावे कर्मणि च । खलोऽपवाद इति । वाऽस्वरूपविविक्तु न भवति 'तल्युट्नुमुन्-खल्येषु वाऽस्वरूपविविक्तं' इत्युक्ते । दुष्पान इति । 'इदुदुपच' इति पः । भाषाया-मिति । 'छन्दसि गत्यर्थेभ्यः' 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्युत्तरमिदं वातिकम् । ईपददुःसूनि-त्येव । खलोऽपवादः । इति । खरुर्वाः प्रत्ययाः । आवश्यकप्रामर्शयोर्गिनिः । कर्तरि

खित्त्वस्य वैयर्थ्यापत्तेः मुमयं हि तत् । मुम् चानव्ययस्य विद्योयते तस्मात्कर्तृकर्मणोरिति उपपदत्वमेव । तदेतदाह । ईपदादिषु चेति । कर्तृकर्मणी द्वे भूकृत्रौ च द्वौ तयोपयासंख्यं प्राप्तम् । स्वीकृतं च कारिकाकृता न्यासकारहरदत्तादिभिश्च, प्राचापि तथैवाकृतं, तद्व्याख्यातृ-भिश्चानुमोदितं, तत्सर्वं नादत्तव्यम् । यथासंख्यसूत्रस्य भाष्यविरोधादिति ध्वनयन्नाह । यथा-संख्यं नेष्यत इति । ननु उपपदयोर्मध्ये पूर्वविरोधाव्यवस्था न सिध्यति भूकृत्रोरव्यवहितत्वं कर्तृकर्मणोरेवेप्यते न त्वोपदादौनाम् । एवं च कथमग्रेऽप्यवस्था सिध्यतीति चेदत्राहुः-बहुल-ग्रहणानुवृत्त्या दुराध्यंभवमिति भाष्योदाहरणाच्चेष्टव्यवस्था सिध्यतीति तदेतदभिप्रेत्याह । कर्तृकर्मणी चेति । भवतेः कर्तृपदाहरति । अनाद्येनाद्येनेति । कर्मणि त्वनाद्य आद्यो भूयते इति विग्रहः । भाष्यते इति तदर्थः । एवमग्रेऽपि विग्रहद्वयमुन्नेयम् । अनाद्यो-

अवश्यंकारी । शतंदायी । ३३१२ कृत्याश्च । (३-३-१७१) आवश्यकामर्थयोरित्येव । अवश्यं हरिः सेव्यः । शतं देयम् । ३३१३ क्तिक्तौ च संज्ञायाम् । (३-३-१७४) घातोः क्तिक्तश्च स्यादाशिषि संज्ञायाम् । 'तितुत्र-' (सू० ३१६३) इति नेट् । भवताद्भूतिः । ३३१४ न क्तिचि दीर्घश्च । (६-४-३९) अनिटौ वन्तितनोत्यादीनां च दीर्घानुनासिकलोपौ न स्तः क्तिचि परे । यन्तिः । रन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । ३३१५ सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । (६-४-४५) सनोतेः क्तिच्चात्वं वा स्याल्लोपश्च वा । सनुतात् । सतिः । सतिः । सन्तिः । देवा एनं देयासुः देवदत्तः । ३३१६ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा । (३-४-१८) प्रतिषेधार्थयोरलं खल्वोरुपपदयोः क्त्वा स्यात् ।

कृदित्येव । अवश्यंकारीति । अवश्यमित्यव्ययम् । शतंदायीति । 'अकेनोर्नविष्यदावमर्थयोः' इति षष्ठी न । कृत्याश्चेत्यादि । स्पष्टम् । क्तिक्तौ च । आशिषीति । 'आशिषि लिङ्लोटौ' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । भवतादिति । आशिषि लोट् । भूतिरित्यस्य विवरणमिदम् । कर्तरि क्तिच् । न क्तिचि दीर्घश्च । अनिटामिति । 'अनुदात्तोपदेश' इति सूत्रमिहानुवर्तते इति भावः । रन्तिरिति । अत्र 'अयुक्तः किति' इत्यस्याप्रवृत्तेः 'तितुत्र' इत्येव नेट् । भूतिरित्यत्र तु परत्वात् 'अयुक्तः किति' इत्येवोचितम् । सनः । आन्वमिति । 'विङ्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लोपश्चेति । अत्यस्य नकारस्यांत शेषः । क्ते उदाहरिष्यन्नाह देवा एनं देयासुरिति । आशीलिङ् । देवदत्त इति । तयोरवेति कर्मणि वतः । क्तिच्चा वाचा मा भूदिति क्तविधिः । अन्यथा अपवादेन क्तिच्चा क्तो वाच्येत । वाऽऽसरूपविधिस्तु 'त्रियां क्तिच्' इत्यतः प्रागेवेति 'प्रैषात्सर्ग' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अलंखल्वोः । क्त्वा स्यादिति । भावार्थकोऽयम् । 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनात् । एतच्च 'तुमर्थे सेत्तेन' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'उदीचां माडां व्यतीहारे' इत्युत्तरसूत्रे उदीचांग्रहणादस्य नित्यत्वावश्यकत्वात् प्राचां ग्रहणं

नाड्येन स्वयमेव क्रियते अनादय आदयः क्रियत इति । इत्यादीति । आदिशब्देन दुर्दर्शनः । दुर्दर्पणः । दुर्मर्पणः । क्तिक्तौ । क्तिक्चश्चकारो 'न क्तिचि' इति विशेषणार्थः । न क्त्वा वित्युक्ते हि क्तिनोऽपि ग्रहणं, स्यादिति प्राग्चः । तत्र एकानुवन्धपरिभाषयैव क्तिनो व्यावृत्तिसिद्धेरिति हरदत्तः । यत्तु वदन्ति—'तितुत्र-' इत्यत्र सामान्यग्रहणार्थश्चकारः । अन्यथा एकानुवन्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्यान्न तु क्तिन इति तद्व्रमसात् । 'तितुत्र-' इति सूत्रेऽनुवन्धविशिष्टरूपानुच्चारणेनैकानुवन्धपरिभाषाया उक्तिसंभवस्यैवाभावात् । एतेन 'तितुत्र-' इति एकानुवन्धत्वात्तिवेव गृह्यते न त्वयं क्तिच् । ततश्च रोदिति रूपं न स्यादिति शङ्काप्यपास्ता । भूतिरिति । यद्यपीह परत्वात् 'अयुक्तः किति' इत्येवेष्टनपेक्षो न्याय्यस्तथापि वन्तितन्योरिष्णिषेधार्थमावश्यकत्वात्फले विशेषाभावाच्च 'तितुत्र-' इत्युपन्यस्तम् दीर्घानुनासिकेति । 'अनुनासिकस्य क्विञ्चलोः-' इति दीर्घस्य 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यादिनानुनासिकलोपस्य च प्राप्तिरिति बोध्यम् । यन्तिरित्यादि । यम उपरमे, रमु क्रीडा-

प्राचां ग्रहणं पूजार्थम् । 'अमैवाव्ययेन' (सू० ७८३) इति नियमान्नोपपदसमासः ।
'दो दद्घोः' (सू० ३०७७) । अलं दत्त्वा । 'धुमास्था-' (सू० २४६२) । पीत्वा खलु
अलं खलोः किम् । मा कार्षीत् । प्रतिपेवयोः किम् । अलंकारः । ३३१७ उदीचां माहो
व्यतीहारे । (३-४-१९) व्यतीहारेऽयं माहः क्त्वा स्यात् । अपूर्वकालार्थमिदम् । ३३१८
मयतेरिदन्यतरस्याम् । (६-४-७०) मेङ् इकारोऽन्तादेशः स्याद्वा ल्यपि । अपमित्य याचते ।
अपमाय । उदीचांग्रहणाद्ययाप्राप्तमपि । याचित्वा अपमयते । ३३१६ परावरयोगे च ।
(३-४-२०) परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्ये घातोः क्त्वा स्यात् । अप्राप्य नदीं

व्ययमित्यत आह प्राचां ग्रहणं पूजार्थमिति । न च वाऽसरूपविधिराशङ्क्यः । तस्य
'क्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेव प्रवृत्तेः क्त्वात् । अलं रोदनेनेत्यादि तु बहुलग्रहणात्समावेय-
मित्यलम् । उपपदसमासे ल्यपमाशङ्क्य आह अमैवाव्ययेनेति । अलं दत्त्वेति । दानेन
किञ्चिदपि साध्यं नास्तीत्यर्थः । ईत्वं स्मारयति धुमास्थेति । पीत्वा खल्विति । पानेन
साध्यं नास्तीत्यर्थः । उदीचां माहो । व्यतीहारो विनिमयः 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले'
इत्यनेन सिद्धिमाशङ्क्य आह अपूर्वकालार्थमिति । मयतेरिदन्यतरस्याम् । 'वाऽन्यस्य
संयोगादेः' इत्यतो वेति 'न ल्यपि' इति चानुवर्तते इति भावः । अपमित्य याचत इति ।
त्वया गौर्दत्ता चेत् मया महिपो दीयते इत्येव विनिमयं कर्तुं गां याचते इत्यर्थः । इह विनि-
मयस्य पूर्वकालिकत्वाभावात् समानकर्तृकयोरित्यस्य न प्राप्तिः । प्रत्युत याचनाया एव पूर्व-
कालिकत्वाद् याचेः क्त्वाप्राप्तिः । गतिसमासे क्त्वो ल्यप् इत्वं तुक् । अपमायेति ।
इत्वाभावे रूपम् । 'ईद्यति' इति ईत्वं तु न, 'न ल्यपि' इति निषेधात् । उदीचांग्रहणा-
दिति । तेन मेङ्ः क्त्वाप्रत्ययस्य विकल्पलाभात् तदभावे याचेः पूर्वकालिक्रियावृत्तित्वात्
समानकर्तृकयोरिति क्त्वेति भावः । परावरयोगे च । परावरयोगे इति विग्रहः ।
योगशब्दस्य प्रत्येकमन्वयः । परयोगे अवरयोगे च क्त्वेति लभ्यते । परेण कस्य योग
इत्याकाङ्क्षायाम् अवरस्येति लभ्यते । अवरेण कस्य योग इत्याकाङ्क्षायां परस्येति ।
लभ्यते । तदाह परेण पूर्वस्येति । अवरस्येत्यर्थः परावरशब्दौ हि क्रमात्

याम्, वतु याचने, तनु विस्तारे । अलंखलोः । पूजार्थमिति । ननु द्विकल्पार्थमेवास्तु अलं
रुदित्वा अलं रोदनेनेति रूपद्वयसिद्ध्यर्थमिति चेन्मैवम् । वासरूपन्यायेनैतत्सिद्धेः । न च 'क्त-
ल्युट्त्तुल्लखल्लेपे वासरूपविनिर्णयः' इति सिद्धान्तात् ल्युटि वासरूपन्यायो नास्तीति वाच्यम् ।
'क्तल्युडाद्योऽपवादभूताः स्ववाच्यं नित्यं वाचन्त' इति हि तस्य निष्कर्षः । इह तु
ल्युटोऽपवादः क्त्वा चेति वैषम्यात् । ननु 'प्रैपादिषु कृत्याथ' इति वचनेन रश्मिधारादूर्ध्वं
वासरूपविनिर्णयश्च्यवन्तीति ज्ञापितमिति चेन्न ततः । 'ज्ञापकमिदं न सर्वत्र' इतीष्टानु-
रोधेन तदप्युपगमे वाचकाभावात् । अलं दत्त्वेति । अपाये न देयमिति फलितोऽः ।
उदीचाम् । व्यतीहारो व्यतिक्रमः । मेङ्ः कृतात्वस्यायं माह इति निदेशो 'नानुबन्धकृत-
मनेजस्तत्त्वम्' इति परिभाषां ज्ञापयति, तेन दुर्भङ्गायां दीपोऽप्यात्रिति पशुंदासः सिध्यति ।
अपमित्येति । 'समानेऽनपूर्व-' इति बद्धमागेन क्त्वो ल्यपि तुक् । याचित्वा
प्रणिददातीत्यर्थः । परावर । अप्राप्येति । वक्षिषदेशस्यानां गङ्गानप्राप्य विध्यः ।

पर्वतः । परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्य । अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदी । अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्याः । ३३२० समानकर्तृकयोः पूर्वकाले । (३-४-२१) समानकर्तृकयोर्घात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमानाद्धातोः क्त्वा स्यात् । क्त्वा तु अव्ययकृतो भावे । भुक्त्वा व्रजति । द्वित्वमतन्त्रम् । स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति । 'अनुदात्त-' (सू० २४२८)

व्यवहिताव्यवहितदेशवृत्तवाचिनौ । क्त्वा स्यादिति । 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनादयमपि भावार्थक एव । अवरस्य परयोगे उदाहरति अप्राप्य नदीं पर्वत इति । दक्षिणदेशे निवसतः विन्ध्यं गङ्गां च नदीमधिकृत्य प्रवृत्तमिदं वाक्यम् । विन्ध्यस्योत्तरत एव हि गङ्गा । तथा च दक्षिणदेशस्थानां गङ्गोत्तरणेन विना विन्ध्यपर्वतः प्राप्यत्वेन स्थित इत्यर्थः, विन्ध्यस्य दक्षिणतो गङ्गाया अभावादिति भावः । तथा च दक्षिणदेशस्थानां विन्ध्यव्यवहिता गङ्गा । दक्षिण-देशीयापेक्षया अव्यवहितस्य विन्ध्यस्य दक्षिणात्यापेक्षया व्यवहितया गङ्गाया योगो गम्यते । तदाह-परनदीयोगोऽत्र पर्वतस्येति । अथापरेण परस्य योगे उदाहरति, अतिक्रम्य पर्वतं स्थिता नदीति । दक्षिणात्यानाम् अव्यवहितविन्ध्यपर्वतातिक्रमेणैव व्यवहिता गङ्गा प्राप्य-त्वेन स्थितेत्यर्थः । अत्र अव्यवहितेन विन्ध्येन दक्षिणात्यापेक्षया व्यवहितायाः गङ्गायाः योगो गम्यते । तदाह अवरपर्वतयोगोऽत्र नद्या इति । इह अप्राप्तेरतिक्रमणस्य च विन्ध्य-स्थितिपूर्वकालकत्वाभावात् 'समानकर्तृकयोः पूर्वं' इत्यस्य न प्राप्तिः । समानकर्तृकयोः । समानकर्तृकयोरिति निर्धारणे पष्ठौ । पूर्वकाल इत्यस्य पूर्वकालके धात्वर्थे इत्यर्थः । विद्य-मानादिनि शेषः । क्त्वा स्यादिति । अव्ययकृत्वाद्धावार्थकोऽयम् । भुक्त्वा व्रजतीति । पूर्वकालिकाद्भोजनाद् उत्तरकालिकं व्रजनमित्यर्थः । द्वित्वमिति । समानकर्तृकयोरिति द्वित्वमविवक्षितमिति भावः । स्नात्वेति । स्नानभोजनपानोत्तरकालिकं व्रजनमित्यर्थः । अत्र व्रजनापेक्षया स्नानादीनां बहूनां पूर्वकालिकत्वेऽपि क्त्वेति भावः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । पूर्वं भुङ्क्ते ततो व्रजतीत्यत्र तु पूर्वशब्देनैव पूर्वत्वस्यावगमाद् 'उक्तार्थानामप्रयोगः' इति न्यायात् न क्त्वा । पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजतीत्यत्र तु न क्रिययोः पौर्वापर्यं, किन्तु कर्त्रोरेव । अन्येभ्यो भोक्तुभ्यः पूर्वं भुक्त्वा पश्चाद्व्रजत्यन्येभ्यो भोक्तुभ्य इत्यर्थः । आस्यते भोक्तुमित्यत्र तु वासरूपविधिना लट् इति भाष्यादौ विस्तरः । नमघाताः क्त्वाप्रत्यये आह । अनुदात्तेतीति । स्वरतिसूतिसूयतिघूर्ण्यः क्त्वाप्रत्ययस्य

गङ्गाप्राप्तावरहावशिष्टदेशस्था विन्ध्यः इत्यर्थः । अत्र विन्ध्यात्परा गङ्गेति गम्यते । अति-क्रम्येति । दक्षिणदेशस्थानामेवायमपि प्रयोगः । अत्र हि गङ्गायाः पूर्वं विन्ध्य इति गम्यते । इह त्रिसूत्र्यां क्त्वाप्रत्ययस्य भावमात्रार्थत्वेऽपि विशेषणविशेष्यसंसर्गा भिद्यन्त इति नास्ति नैयर्थ्यमिति दिक् । समानकर्तृक । इह धात्वधिकारेऽपि समानकर्तृकत्वं क्रिययोरेव संभवती-त्याशयेनाह धात्वर्थयोरिति । निर्धारणे पष्ठौ सप्तमी वा । धात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वं कालो यस्य धात्वर्थस्य तस्मिन्विद्यमानादित्यर्थः । एवं च निर्धारणविभक्तिरेव पूर्वकाल इत्यस्य बहुव्रीहि-त्वयान्तिकेतिफलितम् । क्त्वा स्यादिति । स च भावे, अव्ययकृत इति वचनात् । भावोऽपि घना-

इत्यनुनासिकलोपः । विष्णुं नत्वा स्तौति । स्वरस्यादेः 'श्रुकः किति' (सू० २३८१) इति नित्यमिडभावः पूर्वविप्रतिषेधेन । स्मृत्वा । सूत्वा । धृत्वा । ३३२१ क्त्वि स्कन्दिस्स्यन्दोः । (६-४-३१) एतयोर्नलोपो न स्यात् क्त्वि परे । स्कन्त्वा । ऊदित्वादिङ् वा । स्यन्त्वा-स्यन्दित्वा । ३३२२ न क्त्वा सेट् । (१-२-१८) सेट् क्त्वा किन्न स्यात् । शयित्वा । सेट् किम् । कृत्वा । ३३२३ मृडमृदघकुगुपकिलशवदवसः क्त्वा । (१-२-७) एस्याः सेट् क्त्वा क्त्वि । मृडित्वा । 'किलशः क्त्वा—' (सू० ३०४९) इति वेट् । किलशित्वा

'श्रुकः किति' इति निषेधं वाचित्वा 'स्वरतिसूतिसूयति' इति इङ्विकल्पमाशङ्क्य आह । स्वरत्यादेरिति । 'आर्धवानुकस्ये' इत्यादेरिङ्विविककाण्डात् प्राक् 'नेङ्वशि कृति' इत्यादेरिणिपेवकाण्डस्यारम्भसामर्थ्याद् इह पूर्वविप्रतिषेधमाश्रित्य 'श्रुकः किति' इति इणिपेव एव प्रवर्तते इति भावः । क्त्वि स्कन्दिस्स्यन्दोः । नलोपो नेति । 'श्नान्नलोपः' इत्यतो नलोप इति 'नाञ्चेः पूजायाम्' इत्यतो नेति चानुवर्तते इति भावः । क्त्वीति । क्त्वाशब्दस्य सप्तम्येकवचनम् । आत इति योगविभागादाल्लोपः । स्कन्त्वेति । स्कन्दिर घातोः रूपम् । अनुदात्तापदेशत्वान्नेट् । स्यन्दूवातोः क्त्वाप्रत्यये आह । ऊदित्वादिङ् वेति । न क्त्वा सेट् । किन्नेति । 'असंयोगाल्लिट् क्त्वि' इत्यतः किदित्यनुवृत्तेरिति भावः । शयित्वेति । क्त्वाभावाद् न गुणनिषेधः । मृडमृद । 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधस्यापवादः । मृडित्वेति । क्त्वात्र लघूपवगुणः । मृदित्वेत्याद्यप्युदाहार्यम् । किलश इति । 'किलश हिंसायाम्' दिवादौ । ततः क्त्वाप्रत्ययस्य 'किलशः क्त्वानिष्ठयोः' इति वेडित्यर्थः । 'किलशू

दाविव नेह सिद्धावस्थः किनु साध्यावस्थः । त च धातुनैव लब्धः । क्त्वाप्रत्यय्यर्भूता क्रिया च क्रियान्तरं प्रति विशेषणं धातुसंख्याधिकारान् । संसर्गश्चेह सामानाधिकरण्यं पूर्वोत्तर-कालत्वं च । तत्र संसर्गविशेषतात्पर्यग्राहकाः क्त्वाणमुत्पादयः । अथ च 'नमानकर्तृकयोः—' इति भूत्रांशेन सामानाधिकरण्यमुपनिबद्धम् । धातूनात्तव्याजाराश्रयस्य कर्तृत्या तया पर्यव-सानादिनि दिक् । द्वित्वमिति । नन्वमीपां ब्राह्मणानां पूर्वमाननेत्युक्ते मध्यमो नानीयते, तद्येहानि बहुक्रियासमभिव्याहारे मध्यमक्रियावाचकान् क्त्वाप्रत्ययो न स्यादिति चेदग्राहः— इहाप्याख्यातवाच्या क्रिया प्रवानं, तां प्रति क्त्वान्तापस्यिताः क्रिया सर्वा एव विशेषणं न तु तानां परस्परसंबन्धः 'गुणानां च परार्थत्वात्' इति न्यायान् । अतएव स्नात्वा पोत्वा भुक्त्वा व्रजतीत्याद्यनियमेन प्रयुज्यत इति । 'स्वरनिमृति—' इत्यादिना विकल्पे प्राप्ते नित्यार्थमाह । स्वरत्यादेरिति । क्त्वि स्कन्दि । स्कन्दिगंनिशोपणयोः । 'इर इत्संज्ञा—' इति वातिवादिकारभावस्येत्संज्ञा नेति 'अनिदिताम्—' इति पर्युदासोऽथ न प्रवर्तते इति स्कन्दिग्रहणम् । स्कन्त्वेति । 'एकाच्—' इति नेट् । मृडमृद । मृड सुत्तते, मृद क्षोदे, गुव परिवेष्टने, गुव रंभे च, कुप निष्कर्षे, निम्न हिंसायां दिवादिः, किलशू विवाधने क्र्यादिः, यद व्यक्तायां वाचि, वस निवाते । किदिति ।

‘भुक्त्वा । ‘वसतिधुवोरिट्’ (सू० ३०४६) । उपित्वा । धुषित्वा । क्षोषित्वा । ‘अञ्चेः पूजायाम्’ (सू० ३०४७) इति नित्यमिट् । अञ्चित्वा । गतौ तु अक्त्वेत्यपि । लुभित्वा । ‘लोभित्वा । ‘लुभोऽविमोहने’ (सू० ३०४८) इतीट् । विमोहने तु लुञ्च्वा । ३३२७ जूत्र-श्च्योः क्त्वि । (७-२-५५) आभ्यां परस्य क्त्वं इट् स्यात् । जरीत्वा । जरित्वा । वृश्चित्वा । ३३२८ उदितो वा । (७-२-५६) उदितः परस्य क्त्वं इड्वा । शमित्वा । ‘अनुनासिकस्य क्त्वि—’ (सू० २६६६) इति दीर्घः । शान्त्वा । द्यूत्वा देवित्वा । ३३२९ क्रमश्च क्त्वि । (६-४-१८) क्रम उपधाया वा दीर्घः स्यात् झलादौ क्त्वं परे । क्त्वात्वा । झलि किम् । क्रमित्वा । ‘पूङ्श्च’ (सू० ३०५०) इति वेट् । पवित्वा

प्राप्ते तदपवादं स्मारयति । वसतिधुवोरिति । उपित्वेति । ‘मृडमृद’ इति क्त्वाद् ‘वचिस्वपि’ इति संप्रसारणम् । ‘शसिस्वप्ति’ इति पः । अञ्चुवातोः क्त्वाप्रत्ययस्य ‘उदितो वा’ इति इड्विकल्पे प्राप्ते आह । अञ्चेः पूजायामिति । गतौ त्विति । तत्र ‘उदितो वा’ इति वेट्कत्वात् । लुभित्वा लोभित्वेति । व्याकुलीकृत्येत्यर्थः । ‘लुभ विमोहने’ तुवादिः । विमोहनं व्याकुलीकरणमिति वृत्तिः । ‘रलो व्युगवात्’ इति क्त्वाविकल्पः । तत्र ‘तोपसह’ इति इड्विकल्पे आह । लुभोऽविमोहने इतीडिति । नित्यमिति शेषः । विमो-हनार्थल्लुभः क्त्वानिगुरोरिट् स्यात् न तु गाव्यं इति व्याख्यातं प्राक् । विमोहने त्विति । गाव्यं तु ‘तोपसह’ इति इड्विकल्पे लुभित्वेत्यापे भवति । अभिकाङ्क्षेत्यर्थः । विमोहने तु लुञ्चेत्यपपाठः । जूत्रश्च्योः क्त्वि । जरीत्वा जरित्वेति । ‘श्र्युकः किति’ इति निषेधे प्राप्ते विधिः । ‘वृतां वा’ इति इटो दीर्घविकल्पः । व्रश्चित्वेति । अत्र ऊदित्वादिड्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । ‘न क्त्वा सेट्’ इति क्त्वनिषेधात् संप्रसारणम् । उदितो वा । क्त्वं इति । ‘जूत्रश्च्योः’ इति पूर्वमूत्रात्तदनुवृत्तेरिति भावः । अप्राप्तविभाषेयम् । शमुवातांरिट्पक्षे उदाहरति-शमित्वेति । इडभावे त्वाह अनुनासिकस्येति । द्यूत्वा देवित्वेति । दिवु-धातोर्दित्वात् क्त्वायामिड्विकल्पः । इडभावपक्षे ‘च्छ्वोः’ इति वस्म ऊठि इकारस्य यणि द्यूत्वेति रूपम् । इट्पक्षे तु ‘न क्त्वा सेट्’ इति क्त्वनिषेधाद् उपधागुण इति भावः । क्रमश्च क्त्वि । ‘नोपधायाः’ इत्यतः उपधाया इति ‘तनोतेविभाषा’ इत्यतः विभाषेति ‘द्वन्तोपे पूर्वस्य’ इत्यतः दीर्घ इति ‘अनुनासिकस्य क्त्वि’ इत्यतः झलग्रहणं चानुवर्तते । तदाह क्रम उप-धाया इत्यादि । ‘अनुनासिकस्य क्त्वि’ इति नित्ये प्राप्ते विकल्पाऽयम् । क्त्वात्वेति । क्रमुवातोऽह-करणे । ‘नोपधा-’ इत्यतो वेत्यनुवर्तनात्काश्चपग्रहणं पूजायाम् । अञ्चेरिति । ‘उदितो वा’ इति विकल्पप्राप्तावपमारम्भः । अञ्चित्वेति । ‘न क्त्वा सेट्—’ इति क्त्वाभावात्तलोपो न । एवं चेह ‘नाञ्चेः पूजायाम्’ इति नलोपो नेति प्रमादकारो-क्तिवृत्तेत्याहुः । जूत्रश्च्योः । जू इत्यस्मात् ‘श्र्युकः किति’ इति निषेधे प्राप्ते व्रश्चे-रुदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते वचनमिदम् । जरीत्वेति । ‘वृतां वा’ इति इटो वा दीर्घः । व्रश्चित्वेति । इह ‘न क्त्वा सेट्’ इति क्त्वनिषेधाद् ‘ग्रहिण्या-’ इति संप्रसारणं

पुत्वा । ३३३० जान्तनशां विभाषा (६-४-३२) जान्तानां नशेश्च नलोपो वा स्यात्
 क्त्वि-परे । भक्त्वा । भङ्क्त्वा । रक्त्वा । रङ्क्त्वा । 'मस्जिनशो-' (सू० २५१७) इति
 नुम् । तस्य पक्षे लोपः । नण्ट्वा । नण्ट्वा । 'रघादिभ्यश्च' (सू० २५१५) इतीट्पक्षे
 नशित्वा । 'झलादाविति वाच्यम्' (वा० ५०६६) । नेह अङ्गित्वा ऊदित्वाट्टे । पक्षे अक्त्वा ।
 अङ्क्त्वा । 'जनसन-' (सू० २५०४) इत्यात्वम् । खात्वा । 'द्यतिस्पति' (सू० ३०७४)
 इतीत्वम् । दित्वा । सित्वा । मित्वा । स्थित्वा । 'दधातेहिः' (सू० ३०७६) हित्वा ।
 ३३३१ जहातेश्च क्त्वि । (७-४-४३) हित्वा । हाङस्तु हात्वा । 'अदो जग्धिः-'
 (सू० ३०८०) जग्ध्वा । ३३३२ समासेऽनङ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । (७-१-३७) । अव्यय-
 पूर्वपदेऽनङ्समासे क्त्वो ल्यवादेशः स्यात् । तुक् । प्रकृत्य । अनङ् किम् । अङ्क्त्वा ।

दित्वादिङ्किल्पः । दीर्घपक्षे रूपम् । जान्तनशाम् । 'श्चान्नलोपः' इत्यतो नलोप इति
 'क्त्वि स्कन्दिस्त्यन्दोः' इत्यतः क्त्वोति चानुवर्तते । तदाह जान्तानामित्यादि । भक्त्वा
 भङ्क्त्वेति । 'भञ्जो आमर्दने' इत्यस्य रूपम् । रक्त्वा रङ्क्त्वेति । 'रञ्ज रागे' इत्यस्य
 रूपम् । नण्ट्वा नण्ट्देत्यत्राह मस्जि इति । तस्येति । नशो नकारस्य जान्तनशाम् इत्यनेन
 पाक्षिको लोप इत्यर्थः । झलादाविति । 'जान्तनशां विभाषा' इति नलोपविकल्पः झलादा-
 वित्यर्थः । अङ्गित्वेति । इटि झलादित्वाभावाद् 'जान्तनशाम्' इति नलोपो नेति भावः ।
 पक्षे इति । इडभावपक्षे झलादित्वाद् नलोपविकल्प इति भावः । आत्त्वमिति । 'खनु
 अवदारणे' 'उदित्वाट्टे' । इडभावपक्षे झलादित्वात् 'जनसनखनाम्' इत्यात्वमित्यर्थः ।
 दित्वेति । 'दो अवस्त्रण्डने' इत्यस्य रूपम् । सित्वेति । 'पोऽन्तकर्मणि' इत्यस्य रूपम् ।
 मित्वेति । माघातोः रूपम् । स्थित्वेति । स्थाघातोः रूपम् । घाघातोः क्त्वाप्रत्यये आह
 दधातेहिरिति । 'ओ हाक् त्यागे' इत्यस्य क्त्वायां हिभावं दर्शयति जहातेश्च क्त्वि ।
 हित्वेति । त्यक्त्वेत्यर्थः । हाङस्त्विति । 'जहातेश्च क्त्वि' इति हिभावविधौ जहातेरिति
 निर्देशात् 'ओ हाक् त्यागे' इत्यस्य ग्रहणम्, न तु 'ओ हाङ् गतौ' इत्यस्य । तस्य 'भृत्रामित्'
 इति इत्वे जिहातेरिति निर्देशापत्तेः । जग्ध्वेति । जग्ध् क्त्वा इति स्थिते 'झपस्तथोर्धोवः'
 इति घः । 'झरो झरि' इति प्रकृतिघकारस्य पाक्षिको लोपः । समासे । 'अनङ्पूर्वं'
 इति पयुंदात्ताद् अव्ययपूर्वपद इति लभ्यते इति मत्वा आह अव्ययेत्यादि
 तुगिति । 'ह्रस्वस्य पिति' इत्यनेनेति भावः । प्रकृत्येति । प्रशब्दः प्रकर्षः । तस्य
 'कुगति' इति क्त्वान्तेन नित्यसमासः । परमङ्क्त्वेति । अव्ययपूर्वपदत्वाभावान्न
 न । द्यूत्वेति । इडभावपक्षे 'च्छ्वोः-' इत्युट् । झलादावितीति । 'जान्तनशाम्-'
 इति सूत्रे वक्तव्यमित्यर्थः । खात्वा । खनित्वेति । 'उदितो वा' इति वेट् ।
 जग्ध्वेति । 'झरो झरि-' इति पाक्षिको घलोपः । समासेऽनङ् । नञभिन्न
 नञ्सदृशमव्ययमिति यावत् । तत्पूर्वं पूर्वपदं यस्य समासस्येति व्याचष्टे । अव्ययेति ।
 प्रकृत्येति । प्रशब्दः क्त्वाप्रत्ययार्थगतप्रकर्षस्य द्योतकः, स तु 'कुगतिप्रादयः'

पयुंदासाश्रयणान्तेह । परमकृत्वा । ३३३३ पत्वतुकोरसिद्धः । (६-१-८६) पत्वे तुकि
च कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात् । कोऽसिचत्, इह पत्वं न । अधीत्य ।
प्रेत्य । 'ह्रस्वस्य—' (सू० २८५८) इति तुक् । ३३३४ वा ल्यपि (६-४-३८) ।
अनुदात्तोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्याल्ल्यपि ।
व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन मान्तानिटां वा, नान्तानिटां वनादीनां च नित्यम् ।
आगत्य । आगम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । प्रहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । वितत्य ।

ल्यविति भावः । पत्वतुकोरसिद्धः । 'एकः पूर्वपरयोः' इत्येकादेशप्रकरणे उक्तमिदं सूत्रम् ।
ततश्च 'असिद्ध' इत्यस्य एकादेश इति शेषः । फलितं त्वाह एकादेशशास्त्रमिति । कार्या-
सिद्धत्वं निराकृत्य शास्त्रासिद्धत्वस्यैव भाष्ये सिद्धान्तितत्वादिति भावः । कोऽसिचदिति ।
'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपमिहैकादेशः । तस्य 'अन्तादिवच्च' इति परादित्वे ओसिचदिति
पदम् । तस्य सकारस्य अपवादितया 'सात्यदाद्योः' इति निषेधाभावाद् 'आदेशप्रत्यययोः' इति
पत्वं प्राप्तम् एकादेशस्यासिद्धत्वान्न भवति, एकादेशस्यासिद्धत्वेन को असिचदिति स्थिते
सकारस्य अकारेण व्यवधानाद् इणः परत्वाभावात् । तदाह इह पत्वं नेति । पत्वे एकादेश-
स्यासिद्धत्वे प्रासङ्गिकमुदाहृत्य प्रकृते ल्यपि तुग्विधावसिद्धमुदाहरति अधीत्येति । 'इङ्
अध्ययने' नित्यमधिपूर्वः तस्मात् क्त्वा ल्यप् । प्रेत्येति । प्रपूर्वादिष्वातोः क्त्वा ल्यप् । इहो-
भयत्र सवर्णदीर्घस्य चासिद्धत्वात् 'ह्रस्वस्य पिति' इति तुक् । एकादेशस्यासिद्धत्वाभावे तु
ह्रस्वाभावात्तुक् न स्यात् । तदाह ह्रस्वस्येति तुगिति । वा ल्यपि । 'अनुदात्तोपदेशवन-
तितनोत्यादीनामनुनासिकलोपः' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह अनुदात्तेत्यादि । अनुदात्तो-
पदेशानां वनतितनोत्यादीनां च अनुदात्तोपदेशेत्युक्तो नलोपो ल्यपि वा स्यादित्यर्थः । व्यव-
स्थितविभाषेति । व्याख्यानादिति भावः । मान्तानिटां वेति । गमनमरम्यमां पाञ्चिको
मलोप इत्यर्थः । नान्तेति । नान्तेषु मन्यहनावनिटौ, तयोः वनादीनां च 'अनुदात्तोपदेश'
इत्यनेन नलोपो नित्यं स्यादित्यर्थः । नान्तानिटामिति बहुवचनं तु प्रयोगबहुत्वाभिप्रायम् ।
मान्तानामुदाहरति आगत्येति । गमेरनुनासिकलोपे तुक् । प्रणत्येति । नमेरनुनासिकलो-
पक्षे तुक् । विरम्य विरत्य, प्रयत्य प्रयम्य, इत्युदाहार्यम् । नान्तयोः उदाहरति प्रहत्य
प्रमत्येति । ह्नो मन्यतेश्च नित्यं नलोपः । प्रवत्येति । वनेर्नित्यं नलोपः तुक् । वितत्येति ।
तनोतेनित्यं नलोपः, तुक् । भाष्ये तु 'वा ल्यपि' इति सूत्रं न दृश्यते । 'अनुदात्त' इति
सूत्रे 'अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि च' इति 'वा मः' इति च वार्तिकं पठितम्,
ल्यपि च अनुदात्तोपदेश इति नलोपो भवति । मकारान्तानां तु वेत्यर्थः । अयं प्रज-
इति क्त्वान्तेन नित्यं समस्यते । पर्युदासेति । प्रमज्यप्रतिषेधाश्रयणे तु स्यादेवात्र
ल्यविति भावः । पत्वतुकोः । प्रासङ्गिकपत्वविषयमुदाहरति । कोऽसिचदिति ।
को असिचदिति स्थिते 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपमेकादेशः । तस्य 'अन्ता-
दिवच्च' इति परादिवत्त्वेन 'सात्यदाद्योः' इति निषेधाभावादिणः परत्वेन पत्वं
प्राप्तम् एकादेशस्यासिद्धत्वे सति अकारेण व्यवधानादिणः परत्वानावात्तं भवति । प्रकृतं

‘अदो जग्धिः-’ (सू० ३०८०) । ‘अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गो ल्यब्रावते’ । जग्धिविधौ ल्यब्रहणात् । तेन हित्वदत्वात्वेत्वदोषत्वशूठौ ल्यपि न । विधाय । प्रदाय । प्रखन्य । प्रस्थाप । प्रक्रम्य । आपृच्छय । प्रदीव्य । ३३३५ न ल्यपि । (६-४-६९) ल्यपि परे घुमास्यादे-रीत्वं न । घेट् । प्रधाय । प्रमाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । प्रसाय । ‘मीनातिमिनोति-’ (सू० २५०८) इत्यात्वम् । प्रमाय । निमाय । उपदाय । ‘विभाषा लीयतेः’ (सू० २५०९) । विलाय । विलीय । णिलोपः । उत्तार्य । विचार्य । ३३३६ ल्यपि लघुपूर्वात् ।

गन्धेत्युदाहरणं मनसि निधाय तत्र अदवातोः क्त्वो ल्यपि ‘अदो जग्धित्यपि किति’ इति जग्ध्यादेशविधिं स्मारयति अदो जग्धिरिति । आदेशे इकार उच्चारणार्थः । ननु विधायेत्यत्र ‘दधातेहिः’ इति हिभावः प्राप्नोति । न च तस्य तादौ किति विधानात् ल्यपि कृते कथं तत्प्राप्तिः । अलाभ्यविधौ स्यानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम् । परस्मादपि ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वाद् हिभावप्रवृत्तेर्दुर्निवारत्वात् । तथा प्रदायेत्यत्र तादौ किति विहितमित्त्वं ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वात् प्राप्नोति । तथा प्रखन्येत्यत्र ‘जनसनखनां सन्सलोः’ इति झलादिलक्षणमात्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा ‘द्यतिस्यतिमास्यामिति किति’ इति इत्वं ल्यपः प्रागेव प्राप्नोति । तथा आपृच्छय प्रदीव्येत्यत्र ‘च्छत्रोः’ इति शूठौ झलादित्वलक्षणौ ल्यपः प्रागेव स्याताम् । तथा प्रदीव्येत्यत्र बलादिलक्षणः इट् ल्यपः प्रागेव प्राप्नोतीत्याशङ्क्य आह अन्तरङ्गानपीति । कुत एतदित्यत आह जग्धिविधाविति । ‘अदो जग्धिस्ति किति’ इत्येतावतैव प्रजग्ध्य इत्यत्रापि ल्यपः प्रागेवान्तरङ्गत्वाद् जग्ध्यादेशः सिद्धः । अतो ल्यब्रहणम् ‘अन्तरङ्गानपि विधीन् वहिरङ्गो ल्यब्रावते’ इति ज्ञापयति । एवं च अन्तरङ्गजग्ध्यादेशापेक्षया प्राबल्याल्ल्यपि कृते सति तकारादित्वलक्षणजग्धिभावस्याप्रसक्तेः जग्धिविधौ ल्यब्रहणमर्थवदिति भावः । तेनेति । हित्वं दत्त्वम् आत्वम् इत्वं दोषत्वं शूठौ इट् च ल्यपि नेत्यर्थः । न ल्यपि । ‘घुमास्यागापाजहातिसाम्’ इत्यनुवर्तते । ‘इद्यति’ इत्यतः ईत् इति च । तदाह ल्यपि परे इत्यादि । घेडिति । प्रकृतिप्रदर्शनम् । प्रधायेति । ‘आदेवः’ इत्यात्वम् । प्रपायेति । निपीयेति तु पीङ् पाने इत्यस्य रूपम् । प्रसायेति । ‘पोञ्त्कर्णणि’ इत्यस्य रूपम् । लीडः क्त्वो ल्यपि बांत्वविकल्पं स्मारयति विभाषा लीयतेरिति । णिलोप इति । उत्पूर्वात् वृधातोर्णिचिवृद्धौ रपरत्वे उत्तारि इति रूपम् । त्रिपूर्वाच्चरधातोर्णिचि उपवावृद्धौ विचारीति रूपम् । ताम्यां क्त्वो ल्यपि णिलोप इत्यर्थः । ल्यपि लघुपूर्वात् । ‘जेरनिटि’ इत्येति जेरिति ‘व्या-

ल्यपि कार्यमुदाहरात् । अधीत्येति । विधायेति । दधातेर्हिन् । प्रदायेति । ‘दा दधोः’ इति दोषो न । प्रखन्येति । ‘जनसनखन-’ इत्यात्वं न । प्रस्थायेति । ‘द्यतिस्यति-’ इतोत्वं न । प्रक्रम्येति । ‘क्रमश्च क्त्वा-’ इति दोषो न । आपृच्छय । प्रदीव्येति । छकारवकारयोश्छ्वोरिति शूठौ न । इडभावस्योदाहरणं तु प्रखन्य प्रदीव्येत्याशयेव बोध्यः । न ल्यपि । कथं तर्हि ‘निपीय यस्य’

(६-४-५६) लघुपूर्वात्परस्य णेरयादेशः स्यात्त्यपि । विगणय्य । प्रणमय्य । प्रवेमिदय्य । लघुपूर्वात् किम् । संप्रवार्य । ३३३७ विभाषाऽऽपः । (६-४-५७) आप्नोतेर्णेरयादेशो वा स्यात्त्यपि । प्रापय्य । प्राप्य । ३३३८ क्षियः । (६-४-५९) । क्षियो ल्यपि दीर्घः स्यात् । प्रक्षीय । ३३३९ ल्यपि च । (६-१-४१) वेओ ल्यपि संप्रसारणं न स्यात् । प्रवाय । ३३४० व्यश्च ।

मन्तात्वाय्य' इत्यतः अय् इति चानुवर्तते । तदाह लघुपूर्वादिति । लघुः पूर्वो यस्माद्वर्णादिति विग्रहः, णिलोपापवादः । विगणय्येति । 'गण संख्याने' चुरादिः, कयादिरदन्तः । तस्मा-
णिच् । अतो लोपः । क्वो ल्यपि णेरयादेशः । प्रवेमिदय्येति । भिदवातोर्मेडि द्वित्वम् ।
'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः, जश्त्वं, 'यस्य हलः' इति यकारलोपः, अतो लोपः,
क्वो ल्यपि णेरयादेशः । विभाषाऽऽपः । लघुपूर्वत्वाभावात् पूर्वण अत्राप्ते विभाषेयम् ।
'ल्यपि लघुपूर्वात्' इत्यतो ल्यपीति 'युष्मद्वोर्दोर्घश्छन्दसि' इत्यता दोर्घ इति चानुवर्तते । तदाह
क्षियो ल्यपीति । ल्यपि च । 'वेओ' इति सूत्रमनुवर्तते । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्'
इत्यतः न संप्रसारणमिति च । तदाह वेओ ल्यपीत्यादि । प्रवायेति । 'वेन्
तन्नुसन्ताने' क्वो ल्यप् । 'आदेच उगदेशे' इत्यात्वम् । इह 'ग्रहिज्वावयिष्यधिवष्टि-
विवचि' इति संप्रसारणं न । व्यश्च । ज्वावातोर्ल्यपि संप्रसारणं न स्यादित्यर्थः ।

इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेदशाहुः षोड् पाने इति दिवादिगणस्याद् ल्यपि न दोष इति । इह
प्रशाय प्रच्छायेत्यत्र 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति प्राप्तस्येत्वस्याप्यभावात् वाच्यः । लघुपूर्वा-
दिति । लघुः पूर्वो यस्माद्वर्णात् । लघुपूर्ववर्णात्परस्येत्यर्थः । विगणय्येति । नन्विह णौ
कृतस्याल्लोपस्य पूर्वस्माद्विधौ स्यानिवद्वालाङ्गुपूर्वकवर्णात्परत्वं नान्वि । न चारम्भसाम-
र्थ्यम् । अनुगमयेत्यादौ मित्सु चरितार्थत्वात् । अत्रोच्यते—पूर्वस्माद्विधौ स्यानिवत्त्वमनि-
त्यम् । 'निष्ठायां सेटि' इति लिङ्गात् । तथा चात्र स्यानिवत्त्वाभावाण्णेरयादेशो भवत्येव ।
'निष्ठायां सेटि' इत्यस्यानित्यत्वनापकं तु 'अचः परस्मिन्-' इति सूत्र एवास्माभिस्वरनादितमिति
नात्रोपपाद्यते । प्रणमय्येति । अमन्तत्वान्मित्वे मित्तां ह्रस्वः । प्रवेमिदय्येति । भिदेय-
ङन्ताद्वेभिश्चेत्यस्माणिच्यल्लोपे 'यस्य हलः' इति यलोपः । ननु ह्रस्वयलोपाल्लोपानामाभोय-
त्वेनासिद्धत्वाङ्गुपूर्वकवर्णात्परो णिनस्तीति कथमिह णेरयादेशः स्यादिति चेन्नैवम् ।
'असिद्धवदत्राभात्' इत्यत्र 'समानाश्रये तस्मिन्कतंवे तदसिद्धं स्यात्' इति हि व्याख्या-
तम् । तेनात्राशङ्क्ये नास्ति, ह्रस्वादयो हि णौ, णेरयादेशस्तु ल्यपि परत इति
व्याश्रयत्वात् । विभाषा परेः । अप्राप्तविभाषेयम् । आप्नोतेरिति । यद्यतीडो
णिचि परतः 'ऋङ्जीनां णौ' इत्यात्वे 'अतिह्री-' इत्यादिना पुकि आनिति शब्दो-
ऽस्ति, तथापि तस्य नेह ग्रहणं लाञ्छनिकत्वादिति भावः । प्राप्येति । एतेन 'अय-
मयोगिवधूवधपातकैर्भ्रमिमवाय्य दिवः खडु पात्वते' इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः ।
अवाप्येत्यस्यावापयेत्यर्थसंभवात् । एतेन तत्रान्तर्भावितव्यंतेति वदेषमनुमन्तः
परास्ताः । त्वस्यानिनां कित्ताद् 'वचित्त्वपि-' इति प्राप्तसंज्ञानार्थं निषेधयितुमाह ।

(६-१-४२) प्रज्याय । ३३४१ व्यञ्च । (६-१-४३) । उपव्याय ।
 ३३४२ विभाषा परेः (६-१-४४) परेर्व्यञ्जो वा संप्रसारणं स्यात्त्यपि ।
 तुक् वावित्वा परत्वात् 'हलः' (सू. २५५९) इति दीर्घः । परिवोय । परिव्याय ।
 कथम् 'मुखं व्यादाय स्वपिति' नेत्रे निमील्य हसति' इति । व्यादाननिमीलनो-
 त्तरकालेऽपि स्वावहासयोरनुवृत्तस्तदंशविवक्षया भविष्यति । ३३४३ आभीक्ष्ण्ये
 णमुल्च । (३-४-२२) पौनःपुन्ये द्योत्ये पूर्वविपये णमुल्स्यात् क्त्वा च ।

प्रज्यायेति । इह 'ग्रहिज्यावयि' इति संप्रसारणं न । व्यञ्च । व्यञ्जो ल्यपि संप्रसारणं नेत्यर्थः ।
 उपव्यायेति । 'व्येञ् संवरणे' क्वो ल्यपि 'आदेचः' इत्यात्वम् । 'ग्रहिज्यावयि' इति
 संप्रसारणं न । विभाषा परेः । व्यः इति ल्यपीति संप्रसारणमिति चानुवर्तते । तदाह ।
 परेर्व्येञ्चः इति । परिपूर्वाद् व्येञ्चः क्त्वो ल्यपि यकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते परि
 वि य इति स्थिते आह । तुकमिति । कथमिति । स्वापकाल एव मुखव्यादानं हासकाल
 एव नेत्रनिमीलनम् । एवं च व्यादननेत्रनिमीलनयोः स्वापहासपूर्वकालकत्वाभावात् कथं
 क्त्वाप्रत्यय इत्याक्षेपः । समावर्त्ते । व्यादानेति । यद्यपि स्वापहसनोत्पत्त्युत्तरकालके व्यादा-
 ननिमीलने, न तु तत्पूर्वकालके तथापि व्यादानोत्पत्त्युत्तरकाले निमीलनोत्पत्त्युत्तरकालेऽपि
 स्वापहासौ अनुवर्त्तते । तत्र स्वापोत्पत्तिकालीनव्यादानस्य हासोत्पत्तिकालीननिमीलनस्य च
 तत्कालीनस्वापहासपूर्वकालकत्वाभावेऽपि तदुत्तरकालानुवृत्तस्वापहासापेक्षया पूर्वकालकत्वस-
 त्त्वात् क्त्वाप्रत्यय इत्यर्थः । 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते' इत्यादौ तु समानकर्तृ-
 कताविधाताय स्थितस्येत्याद्यध्याहार्यम् । आभीक्ष्ण्ये णमुल्च । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाल'
 इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । तदाह पूर्वविपये इति । यद्यपि वाऽसरूपविधिना क्त्वा सिद्धः । स्य-
 धिकारतत्प्रागेव वाऽसरूपविधिपक्षेऽपि क्त्वाविधौ वाऽसरूपवचनस्य वाऽसरूपसूत्रभाष्ये प्रपञ्चित-
 त्वात् । तथापि 'विभाषाग्रे प्रथमे' इति सूत्रे उभयोविधानाय चकारः । तत्र हि अग्रे भोजं ब्रजति देव-
 दत्तः अग्रे भुक्त्वा इत्यादौ देवदत्तकर्तृकभोजने यज्ञदत्तादिव तृकभोजनापेक्षया पूर्वकालत्वम-
 ग्रादिशब्देन बोध्यते, न तु ब्रजनादिक्रियापेक्षया पूर्वकालत्वम् । ततश्च 'समानकर्तृकयोः' इति
 क्त्वाप्रत्ययस्य तत्र न प्रसक्तिः । नापि 'विभाषाग्रे' इत्यनेन आभीक्ष्ण्ये तत्राप्राप्त-

त्यपि चेति । व्यञ्च । संप्रसारणं न स्यात् । एवं व्यञ्चेत्यत्रापि व्याख्येयम् । कथमिति ।
 त्यवादेशस्य स्थानिभूतः क्त्वाप्रत्ययो दुर्लभः तद्विधौ पूर्वकाल इत्युक्तेः । न चेह तदस्ति । पूर्वं
 ह्यसौ स्वपिति पश्चान्मुखं व्यादत्ते । यदैव हसति तदैव नेत्रेऽनिमीलयति । तथा च क्त्वाप्रत्ययस्य
 दुर्लभत्वाल्लयनः प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रश्नः समावर्त्ते । व्यादानेत्यादिना । एतेनैव सर्वं
 व्याप्य वर्त्तते, ज्ञात्वा तिष्ठतोऽप्यादि व्याख्यातम् । 'श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते' इत्यादौ
 तु समानकर्तृकतानिर्वाहार्यं स्थितस्येत्यादि यथासंभवं व्याहार्यम् । आभीक्ष्ण्ये णमुल्च ।
 ननु वासरूपन्यायेन क्त्वाप्रत्ययो भविष्यतीति च ग्रहणमिह व्यर्थमिति चेन्नैवम् । उक्त-
 न्यायस्वीकारे तु लडादिरपीह प्रवर्त्तते । न चेष्टापत्तिः, 'विभाषाग्रे-' इति वक्ष्यमाण-

द्वित्वम् । स्मारंस्मारं नमति शिवम् । स्मृत्वास्मृत्वा । पायंपायम् । भोजंभोजम् । श्रावंश्रा-
वम् । 'चिण्णमुलोः—' (सू० २७६२) इति णमुत्परे णौ वा दीर्घः । गमंगमम् । गमं-
गमम् । 'विभापा चिण्णमुलोः' (सू० २७६५) इति नुम्वा । लम्भंलम्भम् । लामंलामम् ।
व्यवस्थितविभाप्योपसृष्टस्य नित्यं नुम् । प्रलम्भंप्रलम्भम् । 'जाग्रोऽविचिण्णल्—' (सू०
२४८०) इति गुणः । जागरंजागरम् । ण्यन्तस्याप्येवम् । ३३४४ न यद्यनाकाङ्क्षे । (३-
४-२३) यच्छब्द उपपदे पूर्वकाले यत्प्राप्तं तत्र, यत्र पूर्वोत्तरे क्रिये तद्वाक्यमपरं नाकाङ्क्षते

विधिरिति युज्यते । आभीक्ष्ण्ये पूर्वविप्रतिषेधेन 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यस्यैव प्रवृत्तेरिष्ट-
त्वादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । द्वित्वमिति । 'नित्यवीप्सयोः' इत्यनेनेति शेषः । स्मृत्या-
स्मृत्वेति । नमति शिवम् इत्यनुपज्यते । पायंपायमिति । 'आतो युक् चिण्णुतोः' इति
युक् । वा दीर्घ इति । गमेर्ण्यन्ताण्णमुलि 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वं कृते 'चिण्णमुलोः'
इति दीर्घविकल्प इत्यर्थः । व्यवस्थितेति । व्याख्यानादिति भावः । उपसृष्टस्येति ।
उपसर्गपूर्वस्येत्यर्थः । जागृवातोर्णमुलि वृद्धिमाशङ्क्य आह जाग्र इति । ण्यन्तस्याप्यव-
मिति । जागृवातोर्णौ वृद्धि वाधित्वा 'जाग्रोऽविचिण्णल्डिन्मु' इति गुणे णिलांषे जागर-
मित्येव रूपमिति भावः । न यद्यनाकाङ्क्षे । यत्प्राप्तमिति । क्त्वा णमुल् चेत्यर्थः ।
यत्रेति । यस्मिन्वाक्ये पूर्वोत्तरकालिकक्रियापदे स्तः, तद्वाक्ये वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चादे-
त्यर्थः । पूर्वोत्तरकालिकक्रियापदद्वययुक्तं वाक्यं वाक्यान्तरं नाकाङ्क्षति चेद् इति यावत् । यद्-
यमिति । यदित्यव्ययम् । यदायं भुङ्क्ते ततः परं पठतीत्यर्थः । इदमेकं वाक्यं भुजिपठिक्रिया-

सूत्रस्यविभापाग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तत्र हि क्त्वाणमुलौ विभापाग्रहणेन लडादिनमा-
वेशार्थं विकल्प्येते । यद्यपि वासरूपन्यायेनैव लडादिः सिध्यति, तथापि णमुला सहैव क्त्वा-
प्रत्ययो यत्र विधीयते तत्र वासरूपविचित्रं प्रवर्तत इति ज्ञानार्थं विभापाग्रहणम् । तत्फलं
तु 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इत्यत्र लडाद्यप्रवृत्तिः । ततश्च चकारेणैव क्त्वाप्रत्ययो लभ्यत इति
नास्त्येव तस्य वैयर्थ्यम् । किं च वासरूपं विनैव क्त्वालडाद्योः स्वीकारे तु 'न यद्यना-
काङ्क्षे' इत्यत्र क्त्वाप्रत्ययवत् लडादिरपि न विरुध्यते । तथा च यदयं भुङ्क्ते ततः पठ-
तीत्युदाहरणं न स्यात् । सिद्धान्ते तु 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च' इति विशेषविहितयोः क्त्वाण-
मुलोरेव निषेधात्सामान्यविहितलडादिर्भवत्येवेति नास्त्येवानुपपत्तिरिति दिक् । पूर्वविषय
इति । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यर्थे पायंपायमिति । आतो युक् । वा दीर्घ इति ।
गमेर्ण्यन्ताण्णमुलि मितां ह्रस्वे च कृते वा दीर्घ इत्यर्थः । ण्यन्तस्यापीति । यत्तु प्राच्य
ण्यन्तजागर्तेऽधिण्णमुलोर्वा वृद्धिरिति मतमुपन्यस्तं तदगणितोपमिति भावः । न यदि ।
यनाकाङ्क्ष इति पचाद्यजन्तेन नन्तमास्ततदर्शयति । नाकाङ्क्षते चेदिति । इहेति ।
नन्वेवम् 'अनन्तरस्य' इति न्यायात् णमुल् मा भूत् । क्त्वा तु 'समानकर्तृकयोः'
इति सूत्रान्तरेण स्यादेवेति चेदत्राहुः—पूर्वकाले यत्प्राप्नोति तन्नेति व्याप्ता-

चेत् । यदयं भुङ्क्ते ततः पठति । इह क्त्वाणमुलौ न । अनाकाङ्क्षे किम् । यदयं भुक्त्वा
 व्रजति ततोऽन्ते । ३३४५ विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु । (३-४-२४) आभीक्ष्ण्ये इति
 नानुवर्तते । एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वाणमुलौ वास्तः । अग्रे भोजं व्रजति ।
 अग्रे भुक्त्वा । प्रथमं भोजम् । प्रथमं भुक्त्वा । पूर्वं भोजम् । पूर्वं भुक्त्वा । पक्षे लडादयः ।
 अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति । आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः । अग्रे भोजं भोजं
 व्रजति । भुक्त्वाभुक्त्वा । ३३४६ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् । (३-४-२५) कर्म-
 ण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृञः खमुञ् स्यात् । चौरंकारमाक्रोशति । करोतिश्चारेण । चौर-
 शब्दमुच्चार्यत्यर्थः । ३३४७ स्वादुमि णमुल् । (३-४-२६) स्वाद्वर्थेषु कृत्रो

पदद्वययुक्तं न वाक्यान्तरमाकाङ्क्षतीति भावः । यदयं भुक्त्वा व्रजतीति । भुजिव्रजि-
 क्रियापदयुक्तमिदं वाक्यम् । ततः अधीत इति वाक्यान्तरमाकाङ्क्षति । नानावं निषेध इति
 भावः । विभाषाग्रे । अग्रे, प्रथम, पूर्वं, एषां द्वन्द्वः । अग्रे इत्यव्ययम् । एदन्तं वा निनात-
 नात् । नानुवर्तते इति । एतच्च नाप्ये स्पष्टम् । प्रथमं भोजमिति । प्रथममिति क्रिया-
 विशेषणम् । पूर्वं भोजमिति । पूर्वमिति क्रियाविशेषणम् । पक्षे इति । क्त्वाणमुलौ ताव-
 दव्ययकृत्वाद्भावावर्थकौ । यदा तु कर्तृविवक्षा तदा लडादय इत्यर्थः । ननु अग्रेप्रथमपूर्व-
 पदेषूपपदेषु क्त्वाणमुलौ परत्वादाभीक्ष्ण्येऽपि स्यातामित्यत आह—आभीक्ष्ण्ये तु पूर्व-
 विप्रतिषेधेनेति । व्याख्यानादिति भावः । कर्मण्याक्रोशे । कर्मणीत्युपपदनिर्देशः ।
 आक्रोश इति द्योत्यार्थ इति मत्वा व्याचष्टे—कर्मण्युपपदे आक्रोशे गम्ये कृञः खमु-
 ञ्चिति । स्पष्टत्वात् न व्याख्येयमिति भावः । चौरङ्कारमिति । उपपदसमाप्ते ‘अर्द्धपद-
 जन्तस्य’ इति मुम् । स्वादुमि णमुल् । स्वादुमीत्यर्थग्रहणम् । व्याख्यानात् । तथा च
 स्वादुमयि उपपद इति लभ्यते । ‘कर्मण्याक्रोशे’ इति पूर्वसूत्रात् कृञ इत्यनुवर्तते ननु
 खमुञ्, अस्वरितत्वात् । ततश्च ‘आभीक्ष्ण्ये णमुल् च’ इत्यतः णमुलित्वनुवर्तते,
 ‘समानकर्तृकयोः पूर्वकाले’ इति सूत्रं च । तदाह—स्वाद्वर्थेष्वित्यादिना । ननु

चात् क्त्वाप्रत्ययोऽपि न भवतीति । विभाषाग्रे । यद्यप्यग्रेशब्दे देशविशेषवचनोऽप्यस्ति, प्रमो-
 रग्रे भुङ्क्ते इत्यादिप्रयोगात्तथापीह कालविशेषवाच्येन गृह्यते प्रथमशब्दसाहचर्यात् । प्रथमं
 भुङ्क्ते इत्यादौ तु काल एव प्रतीयते । अग्रे इति सप्तम्यन्तस्यानुकरणम् । ‘प्रकृतिवदनुकरणम्’
 इत्यस्य वैकल्पिकत्वाद्विभक्तेर्लुङ् न कृतः अस्यवामीयमिति वत् । अग्रेभोजमिति । ‘वमै-
 चाव्ययेन’ इति नियमाद् व्यस्तमेवेदं, न त्वत्रोपपदसमासः । नन्वग्रेप्रथमपूर्वशब्दैः पूर्वकालत्व-
 मुच्यत इति कयमिह क्त्वाणमुलौ स्यातामिति चेदत्राहुः—अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः पूर्वं भुक्त्वा
 व्रजतीति हि वाक्यार्थस्तत्राग्रेप्रभृतिभिर्मोक्षत्रपेक्षया पूर्वत्वमुच्यते चेदत्रापि अन्येभ्यो भोक्तृभ्यः
 पूर्वं व्रजतीति, व्रजनापेक्षया पूर्वत्वं तु क्त्वाणमुलभ्यां द्योत्यत इत्याशङ्कैवात्र नास्तीति ।
 नित्यमेव विधिरिति । अग्रे भुङ्क्ते इत्येव लडादिर्न प्रयुज्यत इति भावः । स्वा-

णमुत्स्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले । स्वादुशब्दस्य मान्तत्वं निपात्यते । अस्वाद्धौ स्वाद्धौ कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुंकारं भुङ्क्ते । संपन्नंकारम् । लवणंकारम् । संपन्नलवणशब्दौ स्वादुपर्यायी । वाऽसरूपेण क्त्वापि । स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते । ३३४८ अन्यथैवं कथमित्यंशु सिद्धाप्रयोगश्चेत् । (३—४—२७) । एषु कृत्रो णमुत्स्यात् सिद्धाऽप्रयोगोऽथैवंभूतश्चेत्कृत् । व्यर्थत्वात्प्रयोगानर्ह इत्यर्थः । अन्यथाकारम् ।

स्वादुशब्दस्य स्वादावित्येव निर्देश उचित इत्यत आह—स्वादुशब्दस्येति । नन्वत्र खमुत्रे-
वानुवर्तताम् । एवं च स्वादुमि मान्तत्वनिपातनमपि न कर्तव्यमित्याशङ्क्य त्रियां च्यन्तमुदा-
हरति—अस्वाद्धौमिति । यथागुमपूपिकामित्यादि विशेष्यम् । अत्र णमुलि विवक्षिते मान्तत्वे
निपातिते उदन्तत्वाभावाद् 'वोतो गुणवचनात्' इति न डीप् । खमुजि कृते 'अरुद्विपत्' इति
मुमि तु स्वाद्विङ्कारमित्येव प्रसज्येत । किञ्च च्यन्तस्याव्ययत्वाद् 'अरुद्विपत्' इति मुम्
दुर्लभः, तत्र मुम्विधौ अनव्ययस्येत्यनुवृत्तेः । ततश्च अस्वादुं स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते स्वादुङ्कारं
भुङ्क्ते इत्यत्रापि मुम् न स्यात्, खमुलः सित्तस्य चौरंकारमित्यत्र सावकाशत्वात् । किञ्च
'च्यौ' इति दीर्घपितिः । अतो णमुलि स्वादुशब्दे मान्तत्वनिपातनमिति भावः । स्वादुमीत्यर्थ-
ग्रहणस्य प्रयोजनमाह । संपन्नंकारमिति । अत्र 'अस्य च्यौ' इति ईत्वाभायोऽपि मान्तत्व-
निपातनस्य फलं बोध्यम् । स्वादुपर्यायाविति । वृत्त्यादिग्रन्थेषु तथा दर्शनादिति भावः ।
वाऽसरूपेण क्त्वापीति । यद्यपि 'त्रियां क्तिन्' इत्यतः प्रागेव वाऽसरूपविधिरिति भाष्ये
स्थितम् । तथापि तत्रैव भाष्ये 'क्त्वायां वाचचनम्' इति क्त्वाप्रत्ययविषये वाऽसरूपविधि-
प्रवृत्तेर्विशिष्य वचनादिह क्त्वापि भवतीत्यर्थः । वाऽसरूपविधिः त्रियामित्यधिकारात् प्रागूच्यं
च भवतीति पक्षान्तरमपि तत्रैव भाष्ये स्थितम् । तत्पक्षे क्त्वायां वाऽसरूपप्रवृत्तिनिर्वाचे-
त्यास्तां तावत् । अन्यथैवम् । अन्यथा, एवम्, कथम्, इत्यम्, एषामव्ययानां
द्वन्द्वात्सतमीबहुवचनम् । सिद्धः अप्रयोगः प्रयोगाभावः यस्य कृत्रः स सिद्धाप्रयोग
इति विग्रहः । तदाह । एषु कृत्र इत्यादि । ननु कृत्रः अप्रयोगे कथं तदर्थविगतिः ।
अर्थविगत्यभावे तत्प्रयोगो वा किमर्थ इत्यत आह । व्यर्थत्वादिति । निष्फलत्वादिति
भावः । अर्थस्याविवक्षितत्वेऽपि णमुत्प्रत्ययसाधुत्वाय तत्प्रयोग इति भावः । तदेव

दुमि । स्वादुमीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात्तदाह । स्वादुर्थेऽपि । मान्तत्वमिति ।
ननु स्वादौ इत्येव सूत्रमस्तु मास्त्वत्र णमुल् । खमुत्रेवानुवर्तताम् । 'अरुद्विपत्'-
इतिमुम्भविष्यति । एवं च निपातनं विनापि मान्तत्वं निघ्यतीति महत्तायवमिति
चेन्मैवम् । च्यन्तस्य मुम् न स्यादनव्ययस्येति वचनात्ततश्च स्वादुंकारमित्यत्र 'च्यौ
च' इति दीर्घः स्यात्, संपन्नंकारमित्यादिषु 'अस्य च्यौ' इतीत्वं स्यात् । किं च त्रियां
'वोतो गुणवचनात्' इति डीपि स्वादुंकारमिति स्यात् । अतोऽत्र स्वादुमीति रूपं
निपात्यते । ततश्चानजन्तत्वाच्चेत्वदीर्घो न वा डीप् । निपातनमिह भावप्रत्ययमात्र-
विषयकम् । तेन स्वादुं कृत्वेत्यपि सिध्यति । स्यादेतत्—उक्तदोषपरिहाराय स्वादुमीत्येव
सूत्रमङ्गीक्रियतां णमुल् तु त्यज्यतां, कृत्रः खमुजि कृतेऽपि स्वादुङ्कारमित्यादिरूप-

एवंकारम् । कथंकारम् । इत्थंकारम् भुङ्क्ते । इत्थं भुङ्क्त इत्यर्थः । सिद्ध-इति किम् । शिरोऽन्यया कृत्वा भुङ्क्ते । ३३४६ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने । (३-४-२८) कृञः सिद्धा-प्रयोग इत्येव, असूयया प्रतिवचने । यथाकारमहं भोक्ष्ये, किं तवानेन । ३३५० कर्मणि वृशिविदोः साकल्ये (३-४-२९) कर्मण्युपपदे णमुल्स्यात् । कन्यादर्शं वरयति । सर्वाः कन्या इत्यर्थः । ब्राह्मणवेदं भोजयति । यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वं भोजयतीत्यर्थः । ३३५१ यावति विन्दजीवोः । (३-४-३०)

दर्शयति । इत्थं भुङ्क्ते इत्यर्थ इति । 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' इत्यसंभवात्तानुवर्तते इति भावः । सिद्धेति किमिति । सिद्धाप्रयोगश्चेदिति किमर्थमित्यर्थः । भाष्ये अन्यया कृत्वा चोदितमिति प्रयोगात् समानकर्तृकत्वाभावेऽपि क्त्वाप्रत्ययो बोध्यः । यथातथयोः । इत्येवेति । यथा तथा अनयोरुपपदयोः कृञः णमुल् स्यात्सिद्धाप्रयोगश्चेत् कृञिति फलितम् । असूयया प्रतिवचनमिति विग्रहः । कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः । तदाह । असूययेति । कर्मणि वृशिविदोः । कर्मणीति नार्थनिर्देश इत्याह कर्मण्युपपदे इति । कर्मण्युपपदे तदर्थस्य धात्वर्थं प्रति कर्मभूतस्य साकल्ये गम्ये वृशिविदिभ्यां णमुल् इति फलितम् । समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यनुवर्तत एव । वरयतीति । 'वर ईप्तायाम्' चुरादौ कयादिरदन्तः । अल्लोपस्य स्यानिवच्चाभ्योपधावृद्धिः । विदि विवृणोति जानाति लभते विचारयति वेति । "सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेति विन्दते विचारणे । विन्दते विन्दति प्राप्तौ इत्यनुलुक्क्षन्मशेष्विदं क्रमात्" इति प्रायुक्तम् । तत्र सत्तार्थकस्य विदेरिह न ग्रहणम् अकर्मकत्वादिति भावः । यावति विन्दजीवोः । यावच्छब्दे उपपदे विन्दतेः जीवतेश्च णमुलित्यर्थः । इह पूर्वकाल इति न संवध्यते, अयोग्यत्वाद् अप्रतीतेश्च । एवमन्यत्रापि । यावज्जीवमधीते । यावन्तं कालं जीवति तावन्तं कालमधीते इत्यर्थः । 'अकर्मकधातुभिर्योगे'

सिद्धिरिति चेन्नैवम् । तथा सत्युत्तरसूत्रेषु संनिहितत्वात् खभृब्रवानुवर्तत इति कन्यादर्शं ब्राह्मणवेदमित्यादिषु पूर्वपदस्य भुमागमः स्यादिति दिक् । व्यर्थत्वादिति । निष्प्रयोजनत्वादित्यर्थः । तदेतद्दर्शयति । इत्थं भुङ्क्त इत्यर्थ इति । इह शाब्दबोधे विशेषसत्त्वेऽपि फलितार्थकयनपरतया कारमिति णमुलन्तस्य निष्फलत्वमुक्तमनतिप्रयोजनत्वात् । विस्तरस्तु मनोरमादावनुसन्धेयः । शिरोऽन्यथेति । इह शिरोऽन्यया कृत्वौदनादिकं भुङ्क्त इत्यर्थलाभाय करोतेः प्रयोग आवश्यकः । तदभावे तु भुक्तिक्रियागत एव प्रकारो गम्येत न तु शिरसोऽन्यथाकरणम् । अतः करोतेः प्रयोगार्हत्वमस्तीति णमुलन्तः करोतिरिह न प्रयुज्यत इति भावः । यथाकारमिति । प्रष्टुमनर्हः सन्यदि पृच्छति तदेदमुत्तरम् । अत्रापि वासरूपन्यायेन पक्षे क्त्वाप्रत्ययो बोध्यः । कन्यादर्शमिति । अत्र दर्शनविषयीभूतानां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थेऽन्यवात्साकल्यं बोध्यम् । सर्वा इति । दर्शनविषयीभूताः सर्वा इत्यर्थः । अतिशयप्रतिपादनरमेतत् । ब्राह्मणवेदमिति । विद ज्ञाने, विद्म लभे, विद विचारणे इति धात्वर्थान् पर्यालोच्य व्याचष्टे । जानातीत्यादि । सत्तार्थस्य विदेरनेकार्थ-

यावद्वेदं भुङ्क्ते । यावत्तुभते तावदित्यर्थः । यावज्जीवमवोते । ३३५२ चर्मोदरयोः पूरेः । (३-४-३१) कर्मणोत्येव । चर्मपूरं स्तृणाति । उदरपूरं भुङ्क्ते । ३३५३ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्यान्यतरस्याम् । (३-४-३२) कर्मण्युपपदे पूरेणमुलस्याङ्कारलोपश्च वा समुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये । गोष्पदपूरं वृष्टो देवः । गोष्पदप्रं वृष्टो देवः । अस्थ इति किम् । उपपदस्य मा भूत् । मूपिकाविलप्रम् । ३३५४ चेले क्नोपेः । (३-४-३३) चेलार्थेषु कर्मसूत्रपदेषु क्नोपेणमुलस्याद्वर्षप्रमाणे । चेलक्नोपं (शब्दाययन्) वृष्टो देवः । वस्त्रक्नोपम् । वसनक्नोपम् । यथा वर्षणे वस्त्रं शब्दायते यथाऽवर्षदित्यर्थः । ३३५५ निमूलसमूलयोः कपः । (३-४-३४) । कर्मणीत्येव । कपादिष्वनुप्रयोगं वक्ष्यति । अत्र प्रकरणे पूर्वकाल इति न संबध्यते । निमूलकापं कपति । समूलकापं कपति । निमूलं समूलं कपतोत्यर्थः । एकस्यापि घातव्यस्य निमूलादिविशेषणसंबन्धाद्भेदः । तेन सामान्यविशेषभावेन

इति कर्मत्वाद् यावच्छब्दाद् द्वितीया । चर्मोदरयोः पूरेः । चर्मणि उदरे च कर्मण्युपपदे पूरयतेणमुलित्यर्थः । चर्मपूरं स्तृणातीति । चर्म पूरयन् द्यादयतीत्यर्थः । गोष्पदप्रांसति । पूरेणमुल णिलोपे ऊलोपपक्षे च रूपम् । तत्र वृष्टेर्गोष्पदपूरणश्रमत्वात्त्वत्वं गम्यते । अस्थेति किमिति । पूरेरित्यर्थकम् । अस्थेति किमर्थमित्यर्थः । मूपिकाविलप्रमिति । अस्थेत्यनुक्तौ उपपदेषु ङ्कारस्य लोपः स्यादिति भावः । चेले क्नोपः । चेल इत्यर्थग्रहणम्, व्याहृता- नादिति भावः । 'कृषी शब्दे' इति भ्वादौ । तदाह । चेलक्नोपमिति । क्नोपशब्दार्थं स्फोरयति । शब्दाययन्निति । वर्षप्रमाणं स्फोरयितुमाह । यथा वर्षग इति । निमूल- समूलयोः कपः । निमूले समूले च कर्मण्युपपदे कपेणमुलित्यर्थः । वक्ष्यताति । 'कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः' इति णमुलप्रकृतेरनुप्रयोगं वक्ष्यतीत्यर्थः । न संब- द्यते इति । अयोग्यत्वादप्रतीतेश्च इति भावः । णमुलप्रकृतेरनुप्रयुज्यमानानांश्च षौनहक्यं परिहरति । एकन्यापीति । निमूलममूलकपणापेभ्या केवलरूपण-

त्वान्नेह ग्रहणमिति भावः । यावति चिन्द । विदेशाभार्यस्यानुकरणम् । तस्य हि चिन्दती- त्यादौ 'शे भ्वादीनाम्' इति नुमस्ति । यावत्तुभत इति । अमाकृत्यमनेन द्यमरति । साकृत्ये हि 'कर्मणि दृशिविदोः-' इत्यनेनैव निन्दम् । चर्मोदर । कर्म णीवेति । एवं च पूरेरिति ण्यन्तस्य निर्देशो न तु केवलस्य । 'इविद्यनपी-' इति इवा निर्देशः । तन्मार्गक- त्वादिति भावः । चर्मपूरमित्यादि । चर्म पूरयित्वा । उदरं पूरयित्वा । उदरं पश्चिष्टा भुजिज्रियेत्यर्थः । इह पूर्वकाले इति न संबध्यतेऽश्रमत्वादप्रतीतेश्च । एवमन्यथापि यथाऽन्यत्र बोध्यम् । चेले । व्याहृताग्रहणग्रहणमित्याहुः । चेलार्थेष्विति । चेलक्नोपमित्यादि । यथा वर्षणे चेलानि शब्दायन्ते तथा वृष्ट इत्यर्थः । अन्ये तु कृषी शब्द उभय च, उन्दी क्लेदने, क्लिष्ट आर्द्राभावे, इत्येवं क्नासमिति णमुलन्तस्य प्रकृत्यर्थं पर्यालोच्य यथा वर्षणेन चेलान्यार्द्राभवन्ति तावद् वृष्ट इति व्याचक्षुः । निमूलमिति । निमूलं मूलस्य निमूलम् । सह मूलेन समूलम् । निमूलसमूलकपणाभिन्नं कपणमिति भावदर्शयः ।

विशेषणविशेष्यभावः । ३३५६ शुष्कचूर्णरुक्षेपु पिपः (३-४-३५) एषु कर्मसु पिपेणमुल् । शुष्कपेपं पिनाष्टि । शुष्कं पिनीतीत्यर्थः । चूर्णपेपम् । रुक्षपेपम् । ३३५७ समूलाकृतजीवेपु हन्वृद्धग्रहः । (३-४-३६) । कर्मणीत्येव । समूलघातं हन्ति । अकृतकारं करोति । जीवग्रहं गृह्णाति । जीवतीति जीवः । इगुपधलक्षणः कः । जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः । ३३५८ करणे हनः । (३-४-३७) पादघातं हन्ति । पादेन हन्तीत्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्नित्यस-
मासाद्योऽयं योगः । भिन्नघातुसंदग्धे तु 'हिसार्यानां च-' (सू० ३३६९) इति वक्ष्यते । ३३५९ स्नेहने पिपः । (३-४-३८) स्निहते येन तस्मिन्करणे पिपेणमुल् । उदपेपं पिनाष्टि । उदनेन पिनीतीत्यर्थः । ३३६० हस्ते वतिग्रहोः । (३-४-३९) हस्तार्थे करणे । हस्तवतं वतयति ।

मन्यत् । यथा इन्द्रो महेन्द्र इति भावः । तेन सामान्येति । निमूलसमूलकपणात्मकं कपण-
मिति बोधः । यथा महादेवो देव इत्यादाविति भावः । शुष्कचूर्णरुक्षेपु पिपः । कर्म-
रिविति । उपपदेऽपिचित् शेषः । अत्र पिपघातोऽनुप्रयोगः । समूलाकृत । समूल, अकृत, जीव
एषां द्वन्द्वः । कर्मणीत्येव । समूलादिषु कर्मसूपपदेषु हन् वृद्ध ग्रह एभ्यो णमुलित्यर्थः । यथा
संस्कृतपदेति । जीवश्चन्द्रस्य भावघटनत्वे प्राणधारणं गृह्णातीत्यादिपदे हन्तीत्यर्थः स्यात्,
न तु जीवन्तं गृह्णातीत्यर्थः स्यादित्यत आह जीवतीति जीव इति । ननु 'अकर्तरि च
कारके' इति पयुंदासात् कथं कर्तरि घटित्यत आह इगुपधेति । करणे हनः । ननु 'हिसा-
र्यानां च समानकर्मकाणाम्' इत्यनुपदं वक्ष्यमाणसूत्रेणैव सिद्धे विमर्थमिदमित्यत आह यथा-
विधीत्यादि । कपादिषु यथाविध्यनुप्रयोगसिद्धयर्थः सन् 'उपपदमतिङ्' इति नित्यसमासा-
द्योऽप्यमारम्भ इत्यर्थः अनुप्रयोगो नित्यसमासाद्यर्थचेति यावत् । हिसार्यानां चेति सूत्रं च कपा-
दिवहिर्भूतं, तस्यात्र प्रवृत्तौ तु अनुप्रयोगो न स्यात् । किञ्च 'हिसार्यानां च' इति सूत्रम् 'उप-
वंशशुस्तीयादाम्' इत्युत्तरं पाठितम् । तस्यात्र प्रवृत्तौ 'तृतीयाप्रभृतीभ्यश्चत्तरस्याम्' इति वैक-
ल्पिक उपपदसमासः स्यादिति भावः । भाष्ये तु अहिसार्यं नित्यसमासाद्यं चेति स्थितम् । तर्हि
हिसार्यानां चेत्यस्य को विषय इत्यत आह भिन्नेति । णमुल्प्रकृतिभूतहनघात्वपेक्षया घात्व-
न्तरयोगे तु दण्डोपघातं गाः कालयति दण्डेनोपघातमित्यत्र 'हिसार्यानां च' इत्यस्य प्रवृत्ति-
वक्ष्यते इत्यर्थः । स्नेहने पिपः । उदपेपमिति । पिपंदासवाहनघिषु च' इति उदकशब्दस्य
उदादेशः । हस्ते वतिग्रहोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । हस्त इत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात् । तथा च
हस्तार्थक इति लभ्यते, करण इत्यनुवर्तते, तदाह हस्तार्थे करणे इति । करणकारकीभूत-

तेनेति । अत्रेदं बोध्यम्—सामान्यं विशेष्यं, विशेषस्तु विशेषणम् । आम्नो वृक्ष
इत्यादौ आम्नो विशेषणं वृक्षस्तु विशेष्यमिति सर्वजनानुभवात् । यतश्चात्र निमूल-
कपणादिकं विशेषणं केवलकपणं तु विशेष्यमिति । स्नेहने । 'शुष्कचूर्ण-' इति
सूत्रे एव स्नेहनग्रहणं न कृतम् । तत्र हि 'कर्मणि दृशिां वदोः' इति सूत्रात्कर्मणीत्य-
नुवर्तते इह तु पूर्वसूत्रात्करण इत्यनुवर्तनीयमिति । हस्ते । हस्तइत्यर्थग्रहणं

प्रकरणम् ६८] ४-२१ वालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता । ३२१

करवतम् । हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः । हस्तग्राहं गृह्णाति । करग्राहम् । पाणिग्राहम् । ३३६१ स्वे पुपः । (३-४-४०) करण इत्येव । स्व इत्यर्थग्रहणम् । तेन स्वरूपे पययि विशेषे च णमुल् । स्वपोषं पुष्पाति । घनपोषम् । गोपोषम् । ३३६२ अधिकरणे बन्धः । (३-४-४१) । चक्रबन्धं वद्वन्ति । चक्रे वद्वन्तीत्यर्थः । ३३६३ संज्ञायाम् । (३-४-४२) वद्वन्तिर्णमुल्लसंज्ञायाम् । क्रौञ्चबन्धं वद्वन्ति । मयूरिकावन्धम् । अट्टालिकावन्धम् । बन्धविशेषाणां संज्ञा एताः । ३३६४ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः । (३-४-४३) । जीवनाशं नश्यति । जीवो नश्यतीत्यर्थः । पुरुषवाहं वहति । पुरुषो वहतीत्यर्थः । ३३६५ ऊर्ध्वे शुपिपूरोः । (३-४-४४) । ऊर्ध्वे कर्तरि । ऊर्ध्वंशोषं शुप्यति । वृक्षादिरूध्वं एव तिष्ठच्छुष्यतीत्यर्थः । ऊर्ध्वं पूरं पूर्यते । ऊर्ध्वंमुख एव घटादिवर्षोदकादिना पूर्णो भवतीत्यर्थः । ३३६६ उपमाने कर्मणि च । (३-४-४५) चाल्कर्तरि । घृतनिघायं निहितं जलम् । घृतमिव सुरक्षित-मित्यर्थः । अजकनाशं नष्टः । अजक इव नष्ट इत्यर्थः । ३३६७ कपादिपु यथाविध्यनुप्रयोगः । (३-४-४६) । यस्मात्पुमुल्लुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्य इत्यर्थः । तथैवोदाहृतम् । ३३६८ उपदंशस्तृतीयायाम् । (३-४-४७) । इतः प्रभृति पूर्वकाल इति संबध्यते । 'तृतीयाप्रभृतौन्यन्तरस्याम्' (सू० ७८४)

हस्तपययि उपपदे ण्यन्तबुधधातोर्ग्रहधातोश्च णमुल्लित्यर्थः । स्वे पुपः । अर्थग्रहणमिति । व्याख्यानादिति भावः । तेनेति । स्वहृषे स्वशब्दे, स्वपययि घनादिशब्दे, विशेषेण स्वविशेष-वाचिगवादिशब्देण णमुल्लित्यर्थः । एतच्च 'स्वं रूपम्' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र स्वशब्दे उपपदे उदाहरति स्वपोषमिति । घनेन पुष्पातीत्यर्थः । पययि उपपदे उदाहरति घनपोष-मिति । स्वविशेष उपपदे उदाहरति गोपोषमिति । अधिकरणे । अधिकरणे उपपदे बन्धवातोर्णमुल्लित्यर्थः । संज्ञायाम् । अनधिकरणार्थं आरम्भः । कर्त्रोः । 'नशिवहोः' इति पञ्चम्यर्थे षष्ठी । कर्तरि जीवे उपपदे नशेः, कर्तरि पुट्ये उपपदे वहधातोर्णमुल्लित्यर्थः । ऊर्ध्वे शुपि । ऊर्ध्वे कर्तरीति । ऊर्ध्वं उपपदे शुषेः पूरेष णमुल्लिति शेषः । उपमाने । च.वर्क-रीति । कर्मणि कर्तरि च उपमाने उपपदे घातोर्णमुल्लित्यर्थः । कपादिपु । यस्मादिति । घातोर्रिति शेषः । णमुल्लुक्त इति । 'निमूलसमूलयोः कपः' इत्यारभ्य 'उपमाने कर्मणि च' इत्यन्तेः सूत्रैरिति शेषः । तथैवोदाहृतमिति । निमूलकायं कपतीत्यादौति शेषः । एवं च पृथगिह नोदाहृतं व्यमिति भावः । उपदंशस्तृतीयायाम् । संबध्यते इति । मण्डूकपु-त्येति शेषः । तृतीयान्ते उपपदे उपपूर्वाद्दंशधातोर्णमुल् समानचतुर्ण्योः पूर्वकाले इत्यर्थः । नित्यमुपपदसमासमाशङ्क्य बाह । तृतीयाप्रभृतीनीति । ननु मूलनेनोपदंशं मुदुक्ते-इत्यत्र मूलकस्य उपदंशनं प्रति कर्मत्वान् कथं मूलकान् तृतीया, कथं वा उपदंशान्

तदाह । हतार्थे इति । संज्ञायाम् । अनधिकरणार्थं आरम्भः । तथैवेति ।

इति वा समासः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशम् । दृश्यमानस्य
मूलकस्य भुजिं प्रति करणत्वात्तृतीया । यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः
संवन्वस्तथाप्यार्योऽस्त्येव, कर्मत्वात् । एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च ।
तृतीयायामिति वचनसामर्थ्यात् । (ततश्चायमर्थः । मूलकेन भुङ्क्ते इति

णमुल् इत्यतः आह । दृश्यमानस्येत्यादि । प्रवानक्रियानुरोधात् परत्वाच्चेति भावः । ननु
मूलस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वे उपदंशनेन असामर्थ्यात्समासानुपपत्तिरिति शङ्कते । यद्यपीति ।
उपदंशिना सह मूलकस्य कर्मत्वेनान्वयः शब्दगम्यो न भवति । तस्य भुजिक्रियां प्रति करण-
त्वेनान्वयस्योक्तत्वादित्याक्षेपः । समाधत्ते । तथापीति । भुजिक्रियां प्रति शब्दमर्यादया
करणत्वेनान्वितस्यापि मूलकस्योपदंशनं प्रति आर्थिकः कर्मत्वान्वयोऽस्त्येव । मूलकस्योपदंशनं
प्रति वस्तुतः कर्मत्वस्य सत्त्वादित्यर्थः । नन्वार्थिककर्मत्वान्वयमादाय कथं तृतीया, कथं वा
णमुल्, कथं वा समास इत्यत आह । एतावतैवेति । कुत एतदित्यत आह । तृतीयाया-
मिति । वचनसामर्थ्यादिति । यदि तृतीयान्ते शाब्दान्वय एवात्र विवक्ष्येत, तदा करण
इत्येवावदयत् 'करणे हनः' इतिवदिति भावः । मूलकस्य भुजिक्रियां प्रति करणत्वा-
न्वयः शब्दः । उपदंशे कर्मत्वान्वयः आर्थिक इत्येतदुपपादयति । ततश्चायमर्थः

निमूलकापं कपतीत्याद्युदाहृतमित्यर्थः । मूलकोपदंशमिति । अयमर्थः—मूलकेन भुङ्क्ते ।
किं कृत्वा, उपदश्य । किमुपदश्य, अर्थान्मूलकमिति संबध्यते । एतावतैवेति । शाब्दान्वया-
भावेऽपि आर्थिकान्वयमात्रेत्यर्थः । वचनसामर्थ्यादिति । यदि हि तृतीयान्तेन शाब्दान्वये
सत्येव प्रत्ययो भवेत्तर्हि 'करणे हनः' इतिवत् 'उपदंशः करणे' इत्येव ब्रूयात् । ततश्च क्रिया-
न्तरं प्रति करणत्वं मूलकेनेत्यस्येष्टमिति भावः एतच्च मनोरमाग्रन्यानुसारेणोक्तम् । अत्र
केचित्—नन्वेवम् 'उपदंशः कर्मणि' इत्येव सूत्रमस्तु । अत्रोपदंश इत्येवास्तु उपमाने कर्मणी-
त्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्यकर्मण्युपपदे उपपूर्वाददर्शेणमुल्लिखति । व्याख्यायतां किमनया कुसृष्टयेति ।
न चैवं कर्मण्युपपदे नित्यसमासः स्यादिति वाच्यम् । करणे इत्युक्तेऽप्युक्तदोषस्य तुल्यत्वात् ।
न च 'तृतीयाप्रभृतीनि—' इति सूत्रे करणप्रभृतीनोत्पुक्ते नास्त्येव दोषः । 'करणे हनः' इत्या-
रम्य विकल्प इति संदेहवारणाय 'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणम्' इति
परिभाषास्वीकारादिति वाच्यम् । 'तृतीयाप्रभृति—' इति सूत्रे कर्मणिप्रभृतीत्युक्तेऽपि दांपाभा-
वात् । 'कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुल्' 'कर्मणि वृशिविदोः—' इत्यारम्य वा विकल्प इति संदेहस्य
'व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः' इति परिभाषया वारयितुं शक्यत्वात् । तस्माद् 'उपदंशः
करणे' इत्येव ब्रूयाद् इति मनोरमा चिन्त्येत्याहुः । वस्तुतस्तु कर्मणि प्रभृतीत्यन्यतरस्यामि-
त्युक्ते 'उपमाने कर्मणि च' इत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य उपदंश इत्येव सूत्रमिति स्वीकारपक्षे कपा-
दिषु यथाविध्यनुप्रयोगोऽपि विकल्पेन स्यात् । मण्डूकप्लुत्याश्रयणं त्वगतिकगतिः । उपदंशः
कर्मणीति सूत्रस्वीकारपक्षेऽपि मूलकापदंशमिति समासस्य वैकल्पिकत्वात्समासाभावपक्षे
मूलकमुपदंशमिति वाक्यं स्यात्, इष्यते तु मूलकेनोपदंशमिति । करणे प्रभृतीनोति

शाब्दान्वये किं कृत्वेत्याकाङ्क्षाया उपदश्येति तदेव कर्मत्वेनान्वेति) । ३३६६ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् । (३-४-४८) । तृतीयान्त उपपदेऽनुप्रयोगवानुना समानकर्मका-
द्विसार्थात् णमुल्स्यात् । दण्डोपघातं गाः कालयति दण्डेनोपघातम् । दण्डताडम् । समानकर्म-
काणाम् इति किम् ? दण्डेन चोरमाहत्य गाः कालयति । ३३७० सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्पः । (३-४-४९) । उपपूर्वेभ्यः पीडादिभ्यः सप्तम्यन्ते तृतीयान्ते चोपपदे णमुल्स्यात् । पार्श्वोपपीडं शेते, पार्श्वयोरुपपीडन्, पार्श्वभ्यामुपपीडम् ।
ब्रजोपराधं गाः स्वापयति । ब्रजेन ब्रजे उपरोधं वा । पाण्डुदकर्पं घाताः संगृह्णाति पाणावुपकर्पम् पाणिनोपकर्पम् । ३३७१ समासत्तौ (३-४-५०)
तृतीयासप्तम्योर्वातोर्णमुल्स्यात्सन्निकर्पे गम्यमाने । केशग्राहं युष्यन्ते

इति । मूलकेन भुङ्क्ते इत्यन्वयः शाब्दः प्रधानक्रियानुरोधात्परत्वाच्च तृतीयाविभक्तेः प्रवृत्तेरिति भावः । किं कृत्वेति । किं कृत्वा मूलकेन भुङ्क्ते इत्याकाङ्क्षायां उपदश्येत्यन्वे-
तीत्यर्थः । तदेवेति । किमुपदश्येत्याकाङ्क्षायां तदेव मूलकमर्थात् कर्मत्वेनान्वेतीत्यर्थः ।
हिंसार्थानां च । दण्डोपघातं गाः कालयतीति । 'कल विलेपे' चुरादिः ।
तत्रानुप्रयुज्यमानकालयतेरुपहन्तेष्व । गावः कर्म । अतः समानकर्मकत्वमुपहन्तेरिति भावः ।
दण्डेनोपघातमिति । तृतीयाप्रभृतौन्यन्तरस्यामिति उपपदसमासविकल्प इति भावः ।
दण्डताडमिति । 'तड आघाते' चुरादिः । सप्तम्यां चोपपीड । चातृतीयायामिति ।
समुच्चीयते । 'कृप विलेखने' इति घातोऽपि कृतलघूपधगुणस्य कर्पेति निर्देशः ।
अतस्तौदादिकस्य निरासः । पीड, रुध, कर्प, एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्यर्थे प्रथमा । पुंस्त्वं
चापन् । उपपूर्वः पीडरुधकर्पः इति मध्यमपदलोपिसमासः । तदाह । उपपूर्वेभ्य इति ।
'तृतीयाप्रभृतौन्यन्तरस्याम्' इति उपपदसमासविकल्पं मत्वा आह । पार्श्वयोरुपपीड-
मिति । तौदादिकास्तु कृपेः क्त्वाप्रत्यय एव न तु णमुल् । क्षेत्रे उपकृष्य बीजा-
न्यावपति । हलेनोपकृष्यते । यद्यपि तौदादिकोऽपि विलेखनायक एव तथापि
क्षेत्रविषयविलेखन एव तस्य प्रवृत्तेरित्याहुः । समासत्तौ । समासत्तिरुदं विवृणांति
संनिकर्पे गम्यमाने इति । संनिकर्पोऽव्यवधानेन संयोगः । केशग्राहमिति ।

मनोरमांतौ तु समासाभावपक्षे मूलकेनोपदर्शमिति सिध्यत्येव, करणतृतीयायाः प्रवृत्तेरिति
दिक् । कालयतीति । कल विलेपे चुरादिः । प्रेरयतीत्यर्थः । दण्डताडमिति । तड
आघाते । जयमपि चुरादिरेव । सप्तम्यां चो । उपपूर्वेभ्य इति । नूत्रे पीडाशेनां समाहार-
द्वन्द्वा कृत्वा उपपूर्वः पीडरुधकर्प इति उत्तरपदलोपो समास इति भावः । इह सौत्रं पुंस्त्वं पञ्च-
म्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयम् । कर्पेति शप्ता निर्देशः । कृप विलेखने इत्यस्य गुणसहितस्योच्चारणात् । तत्कलं
तुदादेर्बुधसः । यद्यपि विलेखने एव संज्ञा पठ्यते तथापि क्षेत्रविषयकविलेखन एव स प्रयु-
ज्यते । पञ्चभिर्हलेः कर्पतीति दर्शनात् एवं च तौदादिकान् कृपेः क्त्वाप्रत्यय एव भवति क्षेत्रे
उपकृष्य हलेनोपकृष्येति, न दिक् णमुल्लिति स्थितमाकरे । समासत्तौ । केश-

(युद्धसंरम्भात्) केशेषु गृहीत्वा । हस्तग्राहम् हस्तेन गृहीत्वा । ३३७२ प्रमाणे च ।
 (३-४-५१) तृतीयासप्तम्योरित्येव । द्वयङ्गुलोत्कर्षं खण्डिकां छिनत्ति द्वयङ्गुलेन द्वयङ्गुले
 चोत्कर्षम् । ३३७३ अपादाने परीप्सायाम् । (३-४-५२) परीप्सा त्वरा । शय्योत्थायं
 वावति । एवं नाम त्वरते यदवश्यकर्तव्यमपि नापेक्षते । शय्योत्थानमात्रमपेक्षते । ३३७४
 द्वितीयायां च । (३-४-५३) परीप्सायामित्येव । यष्टिग्राहं युध्यन्ते । लोष्टग्राहम् ।
 ३३७५ अपगुरो णमुलि । (६-१-५३) 'गुरो उद्यमने' इत्यस्यैवो वा
 आत्स्याण्णमुलि । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरम् । ३३७६ स्वाङ्गेऽध्रुवे ।
 (३-४-५४) द्वितीयायामित्येव । अध्रुवे स्वाङ्गे द्वितीयान्ते घातोर्णमुल् ।
 अध्रुवक्षेपं कथयति । अध्रुवं विक्षेपम् । अध्रुवे किम् । शिर उत्क्षिप्य । येनाङ्गेन विनो
 न जीवन् तद् ध्रुवम् । ३३७७ परिक्लिश्यमाने च । (३-४-५५) सर्वतो
 विवाध्यमाने स्वाङ्गे द्वितीयाङ्गे णमुत्स्यात् । उरःप्रतिपेपं युध्यन्ते । कृत्स्नमुरः
 पीडयन्तः इत्यर्थः । 'उरोविदारं प्रातचस्करे नखैः' । ध्रुवार्थमिदम् । ३३७८

संनिकर्षपरमेतत् । अत्यन्तं संनिहिता युध्यन्ते इत्यर्थः । तदाह युद्धसंरम्भादिति । युद्धाति-
 शयवशाद्योद्धारः परस्परम् अत्यन्तं संनिहिता भवन्तीत्यर्थः । प्रमाणे च । इत्येवेति ।
 तृतीयान्ते सप्तम्यन्ते चोपपदे घातोर्णमुल् स्यात् प्रमाणे गम्ये इत्यर्थः । ह्रस्वः खण्डः खण्डिका ।
 द्वयङ्गुलेनेति । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः' इति टजिति भावः । अपादाने । अपादाने उपपदे
 घातोर्णमुल् स्यात् वरीप्सायां गम्यमानायामित्यर्थः । त्वरां दर्शयितुमाह एवं नामेत्यादि ।
 द्वितीयायां च । द्वितीयान्ते उपपदे घातोर्णमुलित्यर्थः । स्वाङ्गेऽध्रुवे । अध्रुवे इति छेद इति
 मत्वा आह । अध्रुव इति । ननु शिर उत्क्षिप्येति कथं प्रत्युदाहरणम् । शिरोऽपि अध्रुवत्वा-
 दित्यत आह येनाङ्गेनेति । परिक्लि । उरोविदारमिति । कृत्स्नमुर इत्यर्थः । प्रतिच-
 स्कर इति । कृ विक्षेपे प्रतिपूर्वात्कर्माणि लिट् । 'सुट्कात्पूर्वं' इति 'अङ्गम्यास्यन्नायेऽपि' इति
 चानुवृत्तौ 'किरतौ लवने' 'हिंसायां प्रतेश्च' इति सुट् । नखैः प्रतिचिक्षिपे इत्यर्थः ।

ग्राहमिति । 'केशेषु ग्राहणं भवतुं वा मा भूत् संनिकर्षप्रतिपादनपरमेतत् । द्वयङ्गुलोत्कर्ष-
 मिति । द्वयङ्गुल्योः सनाहारो द्वयङ्गुलम् । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः' इत्यच् समा-
 सान्तः । द्वयङ्गुलेनोत्कृष्य । परिच्छिद्येत्यर्थः स्वल्पः खण्डः खण्डिका ह्रस्वः खण्डः खण्डि-
 केति मनोरमायामुक्तम् । यद्यपि ह्रस्वशब्दो वामनपर्यायतया चेतनेष्वेव प्रायेण प्रयुज्यते अल्पे
 ह्रस्वे इति पृथक् सूत्रस्वारस्यात् तथापि ह्रस्वदीर्घं इत्यादिनिर्देशादचेतनेष्वपि क्वचिद्भवती-
 त्याहुः । द्विती । परीप्सायामित्येवेति । कथं तर्हि 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति । नह्यत्र
 त्वरा गम्यते । अत्राहुः-अस्यां हि परिभाषायां त्वरा विवक्षिता । तेनायमर्थः-उदात्तः
 स्वरितो वा यत्र विधीयते तत्र तत्समकालमेवैकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं कर्तव्यं न
 विलम्बितव्यमिति । यष्टिग्राहमित्यादि । एवं खलु युद्धाय त्वरन्ते यदासन्नं
 यष्ट्यादिकमपि गृहीत्वा घातन्ति नायुर्वं प्रतीक्षन्त इति भावः । अस्य-

विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानासेव्यमानयोः । (३-४-५६) द्वितीयायामित्येव । द्वितीयान्त उपपदे विद्यादिभ्यां णमुल्स्याद्व्याप्यमाने आसेव्यमाने चार्थे गम्ये । गेहादि-
द्रव्याणां विद्यादिक्रियाभिः साकल्येन संवन्धो व्याप्तिः क्रियायाः पौनःपुन्यमासेवा । 'नित्य-
बोप्सयोः' (सू० ३१४०) इति द्वित्वं तु न भवति । समासेनैव स्वभावतस्तयोरुक्तत्वात् ।
यद्यप्याभोक्ष्ये णमुलुक्त एव, तथापि (असति ह्यासेवार्थकणमुलि आभोक्ष्यणमुलः 'तृतीया-
प्रभृतीनि' इत्यत्र संग्रहाभावाद्) उपपदसंज्ञार्थमासेवायामिह पुनर्विविधः । गेहानुप्रवेशमास्ते ।
गेहंगेहमनुप्रवेशम् । गेहमनुप्रवेशमनुप्रवेशम् । एवं गेहानुप्रपातम् । गेहानुप्रपादम् । गेहानु-
स्कन्दम् । असमासे तु गेहस्य णमुलन्तस्य च पर्यायेण द्वित्वम् । ३३७६ अस्यातिवृषोः
क्रियान्तरे कालेषु । (३-४-५७) क्रियामन्तरयति व्यवचत इति क्रियान्तरः । तस्मि-
न्वात्वर्थे वर्तमानादस्यतेस्तृण्यतेश्च कालवाचिषु द्वितीयान्तेषूपपदेषु णमुल्स्यात् । द्व्यहात्यासं
गा पाययति । द्व्यहमत्यासम् । द्व्यहतर्षम् । द्व्यहं तर्षम् । अत्यसनेन तर्पणेन च गवां पान-
क्रिया व्यवधीयते । अद्य पाययित्वा द्व्यहमतिक्रम्य पुनः पाययतीत्यर्थः । ३३८० नाम्न्या-
दिशिग्रहोः । (३-४-५८) द्वितीयायामित्येव । नामादेशमाचष्टे । नामग्राहमाह्वयति ।

ननु उरः प्रतिपेपमिहोदौ स्वाङ्गत्वादेव पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमित्यत आह ध्रुवाथमिति ।
उरो विना जीवनाभावाद् उरः ध्रुवमिति भावः । विशिपति । गेहादिद्रव्याणामिति ।
तथा च गेहानुप्रवेशमास्ते इत्यत्र सर्वाणि गेहान्यनुप्रविश्येति पुनः पुनर्गेहमनुप्रविश्येति वा
अर्थः । उभयथापि न द्वित्वमित्याह नित्यबोप्सयोरिति द्वित्वं तु न भवतीति । कुल
इत्यत आह समासेनैवेति । ननु समासेन कयमिह कयनं व्याप्यासेवयोरित्यत आह
स्वभावत इति । ननु 'आभोक्ष्ये णमुल् च' इत्यनेनैव सिद्धत्वाद् इह आसेवाग्रहणं व्यर्थम् ।
न च क्त्वानिवृत्तिः फलमिति शङ्क्यम् । क्त्वाप्रत्ययस्यापि पक्षे शृष्टत्वादिति शङ्कते ।
यद्यपीति । समावर्त्ते तथापीति । द्वितीयान्तस्त्रोपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः । नन्विह आसेवा-
ग्रहणाभावे 'तत्रोपपद' मिति उपपदसंज्ञा कुता नेत्यत आह असति हीति । यद्यप्यासेवायां
णमुल्विव्यभावेऽपि 'आभोक्ष्ये णमुल् च' इति णमुल् सिध्यति तथापि 'आभोक्ष्ये णमुल्
च' इति सूत्रे द्वितीयान्तस्य सप्तम्या निर्देशेन ग्रहणाभावादुपपदसंज्ञा न स्यात् । ततश्च
'तृतीयाप्रभृतीन्यन्तरस्याम्' इति उपपदसमासत्रिकल्पो न स्यादिति भावः । असमासे
त्विति । व्याप्तिणमुलि गेहस्य व्याप्यमानत्वाद् द्वित्वम् । आसेवायां णमुलि तु णमु-
लन्तस्य द्वित्वम् । क्रियापौनःपुन्यस्यैव आसेवात्वादिति भावः । अस्यातिवृषोः ।
द्व्यहात्यासमिति । द्व्यहमतिक्रम्येत्यर्थः । अतिपूर्वादित्येतेणमुल् । द्व्यहतर्ष-
मिति । द्व्यहं तृणावतोः कृत्वेत्यर्थः । नाम्न्यादिशिग्रहो । नाम्नि आदिशिग्रहो-
रिति द्वेः । पञ्चम्यर्थे षष्ठौ । द्वितीयान्ते नामनृगन्दे उपपदे अङ्गुर्वंकदितोः ग्रह्या-

पगोरमिति । असिमुद्यम्येत्यर्थः । उपपदसंज्ञार्थमिति । 'विशिपति—' इति

३३८१ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ । (३-४-५९) अयवानिप्रेता-
 ख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य च नीचैः कथनम् । उच्चैः कृत्य, उच्चैः कृत्वा, उच्चैः कार-
 मप्रियमाचष्टे । नीचैः कृत्य, नीचैः कृत्वा, नीचैः कारं प्रियं ब्रूते । ३३८२ तिर्यच्यपवर्गे ।
 (३-४-६०) तिर्यक्छन्द उपपदे कृञः क्त्वाणमुलौ स्तः सनाप्तौ गम्यावान् । तिर्यक्कृत्य
 गतः । तिर्यक्कारम् । समाप्य गत इत्यर्थः । अपवर्गे किम् । तिर्यक्कृत्वा काष्ठं गतः ।
 ३३८३ स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृभ्योः । (३-४-६१) मुखतः कृत्य गतः मुखतः कृत्वा, मुखतः
 कारम् । मुखतो भूय, मुखतो भूत्वा, मुखतो भावम् । ३३८४ नांधार्थप्रत्यये च्छ्वयर्थः ।

तोश्च णमुलित्यर्थः । अव्ययेऽयथाभि । अप्रियस्य नीचैः कथनं, प्रियस्योच्चैः कथनं च
 अभिप्रेतम्, इष्टम्, तद्विपरीतम् । अनभिप्रेतम् । तदाह अयथाभिप्रेताख्यानं नामेत्यादि ।
 'तृतीया प्रभृतीन्यन्यतरस्यान्' इति समासविक्तत्वं मत्वा बाह उच्चैः कृत्य उच्चैः कृत्वेति ।
 समासपक्षे त्यविति भावः । उच्चैः कारमिति । अत्र समासतदभावयोर्नास्ति विशेषः ।
 स्वरे तु विशेषः । तिर्यगपवर्गे । 'तिरस्त्रीति भवितव्य सौत्रो निर्देश' इति नाप्यम् । अपवर्गे
 इत्यस्य विवरणम् समासविक्ति । स्वाङ्गे तत्प्रत्यये । पञ्चम्यर्थे षष्ठीद्विवचनम् । तत्
 प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः । तत् प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे उपपदे कृभ्यो भुवश्च क्त्वाणमुलावित्यर्थः ।
 इह न यथासंख्यं व्याख्यानात् । नांधार्थ । 'विनग्भ्यां नानात्रौ नत्सह' इति सूत्रे असहत्वे
 विनग्भ्यां नाप्रत्ययो विहितः । 'संख्याया त्रिवार्यं घा' इति घाप्रत्ययो विहितः । तस्य बर्थ
 इव बर्थो यस्य सः वार्यः । नाप्रत्ययो वार्यकश्च प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः । तदाह
 सूत्रे द्वितीयायामित्यनुवर्तनात्तदन्तस्योपपदसंज्ञार्थमित्यर्थः । अव्यये । अयथेति । न यथा-
 भिप्रेतमयथाभिप्रेतं तथाख्यान इत्यर्थः । प्रियस्योच्चैः, अप्रियस्य नीचैः कथनं यथाभिप्रेता-
 ख्यानम् । तद्विपरीताख्याने इति यावत् । नन्वप्रियाख्याने इत्येव कुतो नात्कमिति चेदत्राहुः—
 प्रियस्य नीचैः कथनमपि प्रियाख्यानमेव, न त्वप्रियाख्यानमिति 'नीचैः कृत्य नीचैः कारं प्रियं
 ब्रूते' इति प्रयोगो न स्यात् । तथा अप्रियस्य नीचैः कथनमप्यप्रियाख्यानमिति । नीचैः कृत्य
 नीचैः कारमप्रियं ब्रूते इति प्रयोगोऽपि स्यादित्ययथाभिप्रेताख्याने इत्युक्तमिति । तिर्यक्कृ-
 त्वेति । अतृजुत्वादग्रतः स्थितं पाद्वर्ततः कृत्वा गत इत्यर्थः । स्वाङ्गे । तत्प्रत्ययो यस्मात्-
 त्प्रत्ययस्तस्मिन्स्वाङ्गे उपपदे इत्येके । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तत्प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे इत्यन्ये ।
 तस् चाप्तौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः । तत्प्रत्यये परतो यत्स्वाङ्गं तस्मिन्नुपपद इति तु
 प्राञ्चैः । तत्र यद्यपि स्वाङ्गमात्रं नोपपदं तथापि तस्मिन्नित्येतत्प्रकृतिप्रत्ययसमूहायपरमिति
 बोध्यम् । मुखतः कारं मुखतोभूयेति । क्त्वाणमुलोः कृभ्योश्च ययासहृद्यं नेष्यत इति
 मुखतः कारं मुखतोभूयेति । क्त्वाणमुलोः कृभ्योश्च ययासहृद्यं नेष्यत इति
 भावः । मुखत इत्यत्राद्यादित्वात्सप्तम्यर्थे तसिः । प्रत्यग्रहणं किम् ? । मुखे
 तस्यति मुखतः । तन्नु उपसर्गे क्विप् । घानुत्वादिह 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घो न ।
 मुखतः कृत्वा गत इति काशिकादौ स्थितम् । वस्तुतस्तु प्रत्ययात्प्रत्ययपरिभाषयै-
 वेष्टसिद्धेः प्रत्ययग्रहणं नुत्यजम् । नांधार्थ । वार्यो 'विनग्भ्या' मिति विहितौ नानात्रौ ।

(३-४-६२) नाधार्थप्रत्ययान्ते च्ययविषय उपपदे कृभुवोः क्त्वाणमुलौ स्तः । अनाना नाना-
कृत्वा नानाकृत्य । नानाकृत्वा । नानाकारम् । विनाकृत्य । विनाकृत्वा । विनाकारम् । नाना-
भूय । नानाभूत्वा । नानाभावम् । अनेकं द्वयमेकं भूत्वा एकवाभूय । एकवाभूत्वा । एकवा-
भावम् । एकवाकृत्य । एकवाकृत्वा । एकवाकारम् । प्रत्ययग्रहणं किम् । हिक्कृत्वा ।
पृथग्भूत्वा । ३२८५ तूष्णीमि भुवः । (३-४-६३) तूष्णींशब्दे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ
स्तः । तूष्णींभूय तूष्णींभूत्वा तूष्णींभावम् । भूग्रहणं कृत्रो निवृत्त्यर्थम् । ३२८६
अन्वच्यानुलोम्ये । (३-४-६४) अन्वकृद्धे उपपदे भुवः क्त्वाणमुलौ
स्त आनुकूल्ये गम्यमाने । अन्वग्भूय आस्ते । अन्वग्भूत्वा । अन्वग्भावम् । अग्रतः

नाधार्थप्रत्ययान्ते इति । नाप्रत्ययान्ते धार्थप्रत्ययान्ते उपपद इत्यर्थः । अयं ग्रहणं
धाप्रत्ययमात्रेणैवेति । तेन धमुवोऽपि ग्रहणं लभ्यते । नाप्रत्यये त्वयंग्रहणं नान्वेति,
नाप्रत्ययान्ते धार्थप्रत्ययान्ते च्यन्तविषये उपपदे इत्यर्थः । अत एव भाष्ये अयंग्रहणं
किम् ? द्विवाकृत्य द्वैधकृत्येत्येवोक्तम् । तूष्णीमि भुवः । ननु 'स्वाङ्गे तत्प्रत्यये कृभुवोः'
इत्यतः अनुवृत्त्यैव सिद्धे भूग्रहणं व्यर्थमित्यत आह कृत्रो निवृत्त्यर्थमिति ।
अन्वच्यानुलोम्ये । अनुचीत्येव वक्तुमुचितं सौत्रोऽयं निर्देशः । तिर्यच्यपवर्ग इति

धार्थाः । 'द्वित्र्योश्च धमुब्' इति धमुभादयः । 'सङ्ख्याया विचार्य धा' इति धाप्रत्यया धाऽयंको
भवतीत्याशयेनोदाहरति । एकधाभूयेत्यादि । एवं द्वैवङ्कृत्य द्वैधम्भूय द्वैधम्भावमित्याद्यु-
दाहर्तव्यम् । ननु नानात्रौ प्रत्ययौ, धा च प्रत्ययः, धमुभादिविधौ तु 'एकाद्वो ध्यमुभन्यतरस्या'
मित्यतो 'ध' इत्यनुवृत्त्यं तेषामादेशत्वाद्ययनेऽपि स्थानिवद्भावेन धमुभादिर्धाप्रत्ययो भवतीति
किमर्थं प्रत्ययग्रहणमित्याक्षिपातं । प्रत्ययग्रहणमिति । यद्यनुक्तरीत्या धाग्रहणेन धमुभादे-
ग्रहणं संभवतीत्यर्थग्रहणमिह व्यर्थं तथापि 'धमुग्रन्तात्स्वायं षडशनं' मिति षडप्रत्ययान्त-
सङ्ग्रहार्थमर्थग्रहणं, तत्फलं तु द्वैवङ्कृत्येत्यादिप्रयोगः । तूष्णीमि । कृत्रो निवृत्त्यर्थं तूष्णी-
हग्रहणम् । अन्वच्या । नन्विह 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति पूर्वस्याणां दोषज्जुचोति
निर्देष्टुमुचितम् । 'शुप्रागपगिति' सूत्रे 'प्रतोचो य'दितिवत् । एवं 'तिर्यच्यपवर्ग' इति
सूत्रेऽपि 'तिर्यचौ' इत्येव निर्देष्टुमुचितमिति चेत् । अत्र केचित्-शास्त्रोक्तं कार्यमववत्येव
भवति । अयंश्च लोके प्रसिद्ध एव गृह्यते । 'अभिव्यक्तपदायां ये स्वतन्त्रा लोक-
विश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः' इति न्यायात् । अतोऽनुकरणे न भविष्यतीत्यन्व-
चोति सम्यगेवेति । तच्चिन्त्यम् । एवं हि 'जियो दीर्घात्' इत्यादावियङादिकं न
स्यात् । 'प्रतोचो य'दित्यपि न सिध्येदिति । वस्तुतस्तु 'प्रकृतिवदनुकरण'मित्यस्य
वैकल्पिकत्वादन्वचोत्यादिनिर्देशो तु न दोषः वैकल्पिकत्वं च 'यत्तदन्तेन्यः' इति
सूत्रे त्यदाद्यत्वं च दृष्टादेकशेषाऽभावदर्शनाच्च निर्णयित इति प्रागेव प्राश्चितम् ।
अग्रत इत्यादि । अन्वकृशब्दस्यानुकूल्यमात्रे विश्रान्तेर्देशविशेषवाचित्वे नियमो

पार्वतः पृष्ठतो वानुकूलो भूत्वा आस्त इत्यर्थः । वानुलोभ्ये किम् । अन्वभूत्वा तिष्ठति । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थः ।

इत्युत्तरकृदन्तप्रकरणम्

इत्थं लौकिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

विस्तरस्तु यथाशास्त्रं दर्शितः शब्दकौस्तुभे ॥

भट्टोजिदीक्षितकृतिः सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।

प्रोत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानोविश्वनाथयोः ॥

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां सिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्ध

समाप्तम् ॥

वत् । वानुलोभ्यम् वानुकूल्यम् । पृष्ठतो भूत्वेति । 'अग्निप्रयमाः प्रतिपद्यन्ते अन्व-
गच्छयुः' इत्यादौ अन्ववृद्धस्य पृष्ठभागे प्रसिद्धेरिति भावः । इत्युत्तरकृदन्तप्रकरणम् ।

इति श्रीमत्सन्ततसन्तान्यमानश्येनकूर्मपण्डितशारदध्वजकारादिवहुगुणविराजमानप्रो-

ढापरिमितमहाध्वरस्य श्रीशाहजी शरमजी तुक्कोजी भोसल-चोलमहोमहेन्द्रामात्य-

धुरन्धरस्य श्रीमत आनन्दरायविद्वत्सार्वभौमस्याध्वर्युणा पञ्चपुरुषीरोज्येण

वात्य एव तद्यानिर्वर्तितापरिमितामिबिजृम्भितवाजपेयसर्वपृष्ठातोयाम-

प्रमुखमखसन्तपितशतमखप्रमुखवर्हर्षुत्तेन पदवाक्यप्रमाणपारावार-

पारीणाग्रजन्मविश्वेश्वरवाजपेययाजितौ लब्धविद्यावैशद्येन अध्वर-

मीमांसाकुतूहलवृत्तिनिर्माणप्रकटितसर्वतन्त्रस्वातन्त्र्येण वौधा-

यनापस्तम्बसत्यापाढभारद्वाजकात्यायनाश्वलायनद्राह्यायणा-

दिकल्पसूत्रतद्भाष्यपारोगमहादेववाजपेययाजिसुतेन

अन्नपूर्णाश्र्वागर्भजातेन वामुदेवदीक्षितविदुषा

विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमायाम् उत्तरार्धं

सम्पूर्णम्

—०—

नेति ध्वनयितुमिदम् । पृष्ठतो भूत्वेत्यर्थ इति । इहान्ववृद्धेनानुकूलोऽननुकूलो
वेति न दृश्यते, तस्य देशविशेषमात्रे पर्यवसानात् । प्रमाणान्तरेण - क्वचिदिहानु-
भवतीति व्यवस्था बोध्या । इत्युत्तरकृदन्तम् ।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणसेवकज्ञानेन्द्रसरस्वती-

कृतायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां तत्त्वबोधिग्याख्यायां कृदन्तं समाप्तम् ।

समाप्तो चेयं तत्त्वबोधिनी ।

॥ सुत्रोचिनीव्याख्यासंवलित ॥ वैदिकी प्रक्रिया ॥ २७ ॥

प्रथमोऽध्यायः ।

३३८७ छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् । (१—२—६१) द्वयोरेक-

श्रीगणाधीशाय नमः

सिन्दूरेण विराजितं त्रिनयनं दिवसंक्षयदोर्भियुतं
भक्तानुग्रहकारकं प्रमदयाश्लिष्टं सदानन्दनम् ।
अष्टाविंशतिवर्णकैश्च सततं यं चिन्तयन्ते जना-
स्तं देवं गणपं स्मरामि सततं चन्द्राघंचूडं विभुम् ॥१॥

यस्तर्कादिसमस्ततन्त्रकमलज्जातप्रसादेष्वित्र
प्रत्यक्षप्रमितः परः किरणवानन्वयंगोवर्धनः ।
सोऽयं पण्डितमण्डलोद्भूतरट्टादीन्द्रवृन्दाग्रणीः ।
श्रीरामाङ्घ्रिनिपेवकः समजनि श्रीमौनिर्गावर्धनः ॥२॥

रघुनाथपदारविन्दसेवावशतस्तस्य बभूव नन्दनः ।
रघुनाथ इतीक्ष्यनामगम्यो रघुनाथाङ्घ्रिनिपेवकः सुयोः ॥३॥

बभूवुस्तस्य चत्वारस्तनयाः सुनया बुधाः ।
महादेवाभिधः श्रेष्ठो महाभाष्यसुभाषितः ॥४॥

रामकृष्णो द्वितीयोऽसौ रामकृष्णाङ्घ्रिनिपेवकः ।
तृतीयो जयकृष्णोऽस्मि श्रीकृष्णां नाम सूडूवः ॥५॥

श्रीमत्सिद्धान्तकोमुद्याः स्वरवैदिकखण्डयोः ।

नत्वा मुनित्रयं हृद्यां टीकां कुर्वे सुवोचिनीम् ॥६॥

सुशब्दज्जातश्रीकुमुदवनविद्योतनकरी सदा तद्व्युत्पत्तिप्रसरणपरानन्दनकरी ।
कुशब्दध्वान्तस्य प्रसन्नभमभिविध्वंसनकरी कृतिभूयदिषा बुधजनमनःप्राङ्गणचरो ७
इयता प्रववेन लौकिकेषु शब्देष्वन्वाह्यशतेष्वपि वैदिकान्वाह्यान्मवशिष्यते ।

न चेदमप्रयोजनम् । 'रत्नाहागमलध्वसंदेहाः प्रयोजनम्' इति वदता भाष्यकारेण
वेदरक्षाया व्याकरणारम्भस्य प्रयोजनत्वेन मुख्यनयाऽभिधानात् । 'ब्राह्मणेन निष्कार-
णः पङ्क्तो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चे'ति वेदार्थज्ञानापायतया वेदाङ्गत्वेनैव व्याकरणाव्य-
यनविधानाच्च । नन्वेवमपि वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दानां भिन्नत्वात्तदनुशासनेनैव सिद्धे
किमर्थमेवामनुशासनमिति चेत् । लौकिकशब्देभ्यो भिन्ना अपि वैदिकशब्दाः सन्ति ।

श्रीगणेशाय नमः । अथ वैदिकेषु विशेषमाह—छन्दसि पुनः । पुनर्वस्वोर्द्वे

वचनं वा स्यात् । पुनर्वसु नञञं पुनर्वसू वा ! लोके तु द्विवचनमेव । ३३८८
 विशाखयोश्च । (१-२-६२) प्राग्वत् । विशाखा नञञम् । विशाखे वा ।
 ३३८९ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । (१-४-९) षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिशब्दश्छ-
 न्दसि घिसंज्ञो वा स्यात् । क्षेत्रस्य पतिना वयम् । इह वेति योगं विभज्य छन्द-
 सीत्यनुवर्तते । सर्वे विषयश्छन्दसि वैकल्पिकाः । तेन 'बहुलं छन्दसि' (सू० ३४०१)
 इत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः । 'यच्चि नम' (सू० २३१) । नभोऽङ्गिरोमनुषां वेत्युप-
 संख्यानम् । नभसा तुल्यं नमस्वत् । भत्वादुत्वाभावः । अङ्गिरस्त्वदङ्गिरः ।
 मनुष्वदग्ने । (उ०) 'जनेरसिः' इति विहित उसिप्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात् ।

तद्यथा 'त्मना देवेषु' 'मध्वा जभार' 'गृष्णामि ते' इत्यादयो वेदे दृश्यन्ते । लोके तु आत्मना
 जहार गृह्णामीत्यादयः । अत एव भाष्यकारो लौकिकेभ्यो वैदिकान्भेदेन व्यपदिशति, -अय
 शब्दानुशासनं, केषां शब्दानां ? लौकिकानां वैदिकानां चेति' इति तेषामन्वाख्यानमावश्यक-
 मिति मनसि विभाव्याह छन्दसीत्यादि । पुनर्वसुशब्देनोद्भूतावयवस्य ज्योतिःसमुदायस्या-
 भिधानाद् द्वयोर्द्विवचने प्राप्ते एकवचनं विधीयते । तदाह द्वयोरित्यादि । वा स्यादिति ।
 द्वयोरेकवचनं वा स्यादिति 'जात्याख्यायाम्' इत्यतोऽप्यतरस्यामित्यनुवर्तनात् । लोके त्विति ।
 'गां गताविव दिवः पुनर्वसू' इत्यादौ । विशाखा । प्राग्वदिति । द्वयोरेकवचनं वा स्यादि-
 त्यर्थः । विशाखेति । अमरस्तु विशाखेति प्रयुञ्जानो द्विवचननियमं नेच्छति । सूत्रं तूदासी-
 नम् । षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा । 'पतिः समास एव' इत्यतः पतिरिति वर्तते । 'पतिः समास
 एव' इति नियमादसमासे न प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते पतिनेति । घित्वात् 'आङो ना' इति
 नाभावः । षष्ठीात् किम् । 'भया पत्या जरदष्टिर्ययासः' । छन्दसोति किम् । ग्रामस्य पत्ये ।
 योगं विभज्येति । 'षष्ठीयुक्तश्छन्दसि' इति उक्त एवार्थः । ततो 'वा छन्दसि' इत्यनुवर्तते ।
 यावदिह शास्त्रे कार्यं, तच्छन्दसि वा भवति । तदाह तेनेत्यादिना । नभोऽङ्गिरसिति ।
 नभस् अङ्गिरस् मनुष एषां वति परे भत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । नमस्वदिति । तेन तुल्यम्-
 इति वतिः । भत्वफलमाह रत्वाभाव इति । 'सञ्जुषोः-' इति प्राप्तस्य । तत्र हि पदस्ये-
 त्यनुवर्तते । अङ्गिरसा तुल्यमङ्गिरस्वत् । अत्रापि देहलीक्षेपक-याये न रत्वाभाव इति
 संवध्यते । मनुष्वदिति । मनुषा तुल्यम् । अत्र भत्वाद् 'आदेशप्रत्यययोः' इति फः ।
 पदसंज्ञायां तु रत्वं स्यात् न पत्वम् । अपदान्यस्येति वचनात् । बाहुलकादिति ।
 बहूनर्थान् लातीति बहुलम् । २। आदाने अस्मात् 'आतांऽनुपसर्गो' इति कः ।
 तारे । लोके त्विति । उद्भूतावयवभेदे समुदाये स्त्वत्वादिति भावः । एवं
 विशाखयोरपि द्वे तारे । तेन लोके द्विवचनमेव योगविभागश्छन्दसीत्यस्योत्तरत्र
 निवृत्त्यर्थः । एवं हि चानुकृत्वान्नोत्तरत्रावृत्तिः । वतीति । वत्प्रत्यये इत्यर्थः ।

वृषण्वस्वश्चयोः । वृषण्व वृषुं वसु यस्य स वृषण्वसुः । वृषा अश्वो यस्यासौ वृषण्वः ।
इहान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्तो भत्वाद्वायते । अत एव 'पदान्तस्य'
(सू. १९८) इति णत्वनिषेधोऽपि न । 'अल्लोपोऽन' (सू. २३४) इत्यल्लोपो न । अन-
ङ्गत्वात् । ३३६० अयस्मयादीनि छन्दसि । (१-४-२०) एतानि छन्दसि सावृति ।
भपदसंज्ञाविकाराद्ययायोग्यं संज्ञाद्वयं बोध्यम् । तथा च वार्तिकम् — उभयसंज्ञान्य-
पीति वक्तव्यमिति । स सुप्नुभा स ऋक्वता गणेन । पदत्वात्कुत्वम् । भत्वाज्ज्वाभावः ।

जश्त्वविधानार्थायाः पदसंज्ञाया भत्वसामर्थ्येन वाचात् । नैनं हित्वन्त्यपि वाजिनेषु ।
अत्र पदत्वाज्ज्वात्वम् । भत्वात्कुत्वाभावः । 'ति प्राग्वातोः' (सू० २२३०) । ३३६१
छन्दसि परेऽपि । (१-४-८) ३३९२ व्यवहिताश्च । (१-४-८२)
हरिभ्यां याहोक् आ । मन्दैरिन्द्र हरिभिर्याहि । ३३६३ इन्धिमवतिभ्यां च ।

बहुलस्य भावो बाहुलकम् । मनोज्ञादित्वादवुब् । वृषणित्येतदसु, अश्व, एतयोश्च परतो भं
स्यात् । 'निपातनान्येतानि छन्दोविषयाणी' ति कैयटः । वृषण्वसुरिति । लोके वृषण्वसुः ।
वृषाश्वः । नलोपः प्राप्त इति । 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यनेन । अतएवेति । भत्वा-
देवेत्ययं । अनङ्गत्वादिति । 'अल्लोपोऽन' इत्यशङ्कस्येत्यधिकारात् । अयस्मयादीनि ।
आनन्तर्यामिद्व्यसंज्ञाद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह । संज्ञाद्वयमिति । ननु 'अन्तरस्य —'
इति न्यायं वाचित्वोभयसंज्ञाविधाने किं प्रमाणमित्याशङ्क्याह । तथा च वार्तिकमिति ।
कुत्वमिति । 'चोः कुः' इत्यनेन । जश्त्वाभाव इति । 'अलां जशोऽत' इति प्राप्तस्य ।
ऋक्वतेति । अयस्मयादिषु ऋक्वतेत्यादयः समुदाया एव बोध्याः । तेन जश्त्वमस्तु
कुत्वं मा भूदिति वैपरीत्येन प्रसज्येतेति बोध्यम् । नैनमिति । वाचामिनाः प्रभव-
स्तेष्वप्येनं विद्वांसं न हित्वन्ति । विवदिषुं न गच्छन्तीत्ययं । ते प्रागिति ।
व्याख्यातम् । अस्यापवादमाह । छन्दसीत्यादि । गत्युपसर्गसंज्ञकाश्छन्दसि परे
प्रयोक्तव्याः । अपिशब्दात्पूर्वं । व्यव- । व्यवहिता अपि गत्युपसर्गसंज्ञकाः प्रयो-
क्तव्याः । सूत्रद्वयस्योदाहरणे आह । हरिभ्यामित्यादि । आयाहीति प्राप्तम् । 'ति
प्राग्' इत्यत्र संज्ञानियमपञ्चो भाष्ये उक्तः ते इत्यनेन प्रादोनुपेत्येतत्पर्यन्तास्व-
रूपेण परामृश्य वातोः प्राक् प्रयुक्तानामेषां पूर्वसूत्रैकवाक्यतया संज्ञाविधानात् ।
अस्मिन् पक्षे 'छन्दसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्च' इति सूत्रद्वयं च कर्तव्यम् । इन्धिम- ।
मनेरिति । 'आदेशप्रत्यययो'रिति पत्वम् । अनङ्गत्वादिति । 'अङ्गस्य' 'भस्वे'ति
तत्राधिकारात्प्रत्यासत्त्याऽङ्गभसञ्ज्ञानिमित्तयोरेकत्वाग्रयणेन भसञ्ज्ञानिमित्तवसुधाद्व-
निरूपिताङ्गत्वाऽभावादिति भावः । एतद्वार्तिकद्वयं छन्दोविषयमिति कैयटः ।
संज्ञाद्वयमिति । तत्प्रयुक्तं कार्यमित्ययं । अयस्मया । अयसो विकार इत्यर्थे

(१-२-६) आभ्यां परोऽपिलिट् कित् स्यात् । समीधे दस्युहन्तमम् । पुत्र ईधे अयवणः ।
 वभूव । इदं प्रत्याख्यातम् । इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां
 लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति ।

इति प्रथमोऽध्यायः ।

इन्वीत्युच्चारणार्थेकारेण निर्देशः । 'सुदितियोः' इतिवत् न तु 'इक्षित्यौ-' इति ; इका,
 नलोपापत्तेः । 'असंयोगात्-' इत्यतः लिट् किदित्यनुवर्तते । तदाह । लिट् किदिति ।
 मि इन्वी दीप्तौ, लिटः कित्वाद् 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । संयोगात्परत्वात्पूर्वेणाप्राप्तौ
 वचनम् । वभूवेति । कित्वाद् वृद्धयभावे 'भुवो वुक्-' इति वुक् । अत्र पित्वात्पूर्वेणा-
 प्राप्तौ वचनम् । इदमिति । इन्वीति सूत्रम् । छन्दोविषयत्वादिति । अयमभिप्रायः—
 इन्धेश्छन्दोविषयत्वाद् 'इजादेध-' इत्यामा भाव्यम् । छन्दसि तु अमन्त्रे इति प्रतिषेधाद् यद्यप्याम-
 नास्ति तथापि 'छन्दस्युभयया' इति लिटः सार्वभानुकत्वे छित्वात्समीधे इति नलोपः ।
 इतमभावस्त्वार्धवानुकत्वाच्छन्दसि दृष्टानुविधानात् । वुको नित्यत्वादिति । 'परनित्या-'
 इति परिभाषया परान्नित्यस्य बलोयस्त्वात् । कृताकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यत्वात् ।

इति वैदिकीप्रकरणे प्रथमोऽध्यायः ।

'इयचश्छन्दसौ' ति मयट् । 'ते प्रा' गित्यनुवृत्तिप्रदर्शनायम् । 'इन्विभवतिभ्याव्वे'त्यस्य
 क्रमप्राप्तप्रथमोपन्यासत्यागे वीजमाह—इन्धेरिति ।

इति प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः

३३६४ तृतीया च होश्छन्दसि । (२-३-३) । जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्याद्-
द्वितीया च । यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वर्तते । 'यस्याग्निहोत्र-
मविभ्रितममेव्यमापद्येत' इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नये हूयत इति व्युत्पत्तेश्च । यवाग्वाह्यं
हविर्देवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः । ३३६५ द्वितीया ब्राह्मणे । (२-३-६०)
ब्राह्मणत्रिपये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् । पष्ठ्यपवादः । गामस्य तदहः
सभायां दीव्येयुः । ३३६६ चतुर्थ्यर्थे बहुलं छन्दसि । (२-३-६२) पष्ठो स्यात् ।
पुरुषमृगश्चन्द्रमसः । गोवाकालकादावाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इदमर्थः ।
पष्ठ्यर्थे चतुर्थीति वाच्यम् । या खर्वेण पिबति तस्यै खर्वः । ३३६७ यजेच्च
करणे (२-३-६३) इह छन्दसि बहुलं पष्ठो । घृतस्य घृतेन वा यजते ।
३३६८ बहुलं छन्दसि । (२-४-३९) अदो घस्तादेशः स्यात् । घस्तान्न-
नम् । लुङि 'मन्त्रे घस' (३४०२) इति च्लेर्लुक् । अदभावः । सग्विद्य मे ।

तृतीया—। 'कर्मणि द्वितीया' इत्यतः कर्मणीति वर्तते । अत्र द्वितीयायां प्राप्तायां
तृतीया विधीयते, चशब्दात्सापि भवति । तदाह — कर्मणीति । यवाग्नेति । अत्र यवाग्न-
शब्दात्तृतीया अग्निहोत्रशब्दान्च द्वितीया । अग्निहोत्रशब्दो हविर्वाचकः । जुहोतिश्च प्रक्षेप-
णार्थः । यवाग्नविभ्रं हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थः । तदाह यवाग्नाख्यमित्यादि । भिन्नविभ-
क्त्यवरुद्धत्वेऽपि भिन्नार्थकविभक्त्यनवरुद्धत्वान्नामार्थयोरभेदान्वयः । भाष्ये चैतःसूत्रं प्रत्याख्या-
तम् । अग्निहोत्रशब्दो ह्यग्नौऽपि वर्तते । यस्याग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति दर्शनात् । हूयतेऽस्मि-
न्निति व्युत्पत्तेश्च तद्यदा यवाग्नशब्दात्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दोऽग्नौ वर्तते जुहोतिश्च प्रीणने ।
यवाग्ना अग्निं प्रीणयतीत्यर्थः । यदा यवाग्नशब्दाद् द्वितीया तदाग्निहोत्रशब्दो हविषि वर्तते
जुहोतिश्च प्रक्षेपणे । यवाग्वाह्यं हविर्द्रव्यं प्रक्षिपतीत्यर्थः । द्वितीया । 'दिवस्तदर्थस्य' इति
वर्तते । तदाह ब्राह्मणेत्यादि । सोपसर्गस्य छन्दसि 'विभापोपसर्ग' व्यवस्थितविभापयापि
सिद्धे निरूपसर्गार्थान्तरम् । पष्ठ्यपवादः इति । दिवस्तदर्थस्य' इति प्राप्तायाः । चतुर्थ्यर्थे ।
बहुलग्रहणात् चन्द्रमनेह्यमी राज्यै(?) इत्यादौ पष्ठ्यभावः । यजेः । यजेर्यातो करणे कारके
छन्दसि विपद्ये बहुलं पष्ठो स्यात् । बहुलम् । 'अदो जग्विः-' इत्यतः अद इति, 'लुङ्ननोः-'
इत्यतः घस्त इति च । अदो बहुलं घस्तादेशः स्याच्छन्दसि । घस्तामिति । वदेर्लुङि

अथ द्वितीयः । हविषि वर्तत इति । हूयते तत्र-होत्रम् । ततोऽग्निमदेन
पष्ठोत्प्लुत्यः । 'अग्नये हूयते इति त्वर्थप्रदर्शनम् । 'यवाग्न्या' इति । वाक्ये
जुहोतिस्त्यागपूर्वके प्रक्षेपे वर्तते । द्वितीया ब्राह्मणे । सोपसर्गस्य दिवेः 'विभापो-
पसर्ग' इति व्यवस्थितविभापया सिद्धे निरूपसर्गार्थोऽन्यन्तरम् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे
इति । बहुलग्रहणाच्चन्द्रमसस्यनुर्धौ । 'व्यत्ययो बहुल'मित्यस्यैवाप्यं प्रपञ्चः ।

३३६६ हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च छन्दसि । (२-४-२८) द्वन्द्वः पूर्व-
 ल्लिङ्गः । हेमन्तश्च शिशिरश्च हेमन्तशिशिरौ । अहोरात्रे । 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः'
 (सू० २४२३) ३४०० बहुलं छन्दसि । (२-४-७३) वृत्रं हनति वृत्रहा । अहिः
 शयत उप पृक्पृथिव्याः । अत्र लुङ् न । अदादिभिन्नेऽपि क्वचित्लुक् । त्राध्वं नो
 देवाः । 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' (सू० २४८९) । ३४०१ बहुलं छन्दसि । (२-४-७६)
 दाति प्रियाणि चिद्वसु । अन्यत्रापि । पूर्णा विवष्टिः । ३४०२ मन्त्रे घसह्वरण-

रूपम् । अडभाव इति 'बहुलं छन्दसि' 'न माङ्योगे' इत्यनेन । नन्विदं 'लुङ्सनोः-'
 इत्यनेन सिद्धमित्याशङ्क्योदाहरणान्तरमाह । सगिधरिति । अदनं गिवः । अदेः क्तिनि
 घस्लादेशे 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपघालोपे 'झलो झलि' इति सलोपः । 'झपस्तथोः-'
 इति घत्वम् । घस्य जश्त्वम् । न च जश्त्वे कर्तव्येऽल्लोपस्य स्यानिवत्त्वम् । 'न पदान्त-'
 इति सूत्रेण जश्त्वे तन्निपेधात् । अतः समानशब्देन समासे कृते समानस्य छन्दस्यपूर्वप्रभृ-
 त्व्युदकेषु' इति सूत्रेण समानस्य सः । हेमन्तशिशिरौ । 'परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' इति
 प्राप्तम् । अहोरात्रे इति । अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वे कृते 'अहःसर्वैकदेशः-' इत्यनेन
 समासान्तोऽच् । 'यस्येति च' इतीकारलोपः । 'रात्राहाहाः पुंसि' इति प्राप्तं द्विवचनतन्त्रम् ।
 'अहोरात्राणि विदधत्' । छन्दसि किम् । हेमन्तशिशिरे । अहोरात्रौ । यद्यपि पाठक्रमेणेदं
 'बहुलं छन्दसि' इति घस्लादेशविधायकसूत्रात्पूर्वं व्याख्यातुं युक्तं तथापि 'व्यत्ययो बहुलम्'
 इति वक्ष्यमाणेन लिङ्गव्यत्ययविधायकेन गतार्थमिति ध्वनयितुं तथा न व्याख्यातम् । बहुलं
 छन्दसि । बहुलं शपो लुक् स्यात् 'अदिप्रभृतिभ्यः' इत्युक्तं ततो न भवति । तथैवोदाहरति ।
 वृत्रं हनतीत्यादि । हन्ति शेते इति लोके । त्राध्वमिति । त्रैङ् पालने 'आदेच उपदेशो-
 शिति' इत्यात्वम् । त्राध्वमिति लोके । दातीति । ददातीति लोके । अन्यत्रापीति ।
 जुहोत्यादिभिन्नेऽपि श्लुर्भवतीति शेषः । विवष्टीति । वश कान्तौ अदादिः । 'झलौ' इति
 द्वित्वम् । 'भृजामित्' । 'बहुलं छन्दसि' इति सूत्रेणाभ्यासस्येकारः । 'ब्रश्च-' इति पुराष्टु-
 त्वम् । मन्त्रे घस । घस अत्तेरादेशः । ह्वर । ह्वृ कौटिल्ये । अस्य कृतगुणानुकरणं ह्वरेति ।
 अकारस्तुच्चारणार्थः । णश अदशने । वृब् वरणे । वृङ् संभक्तौ । दह भस्मीकरणे । आत् ।
 आकारान्ताः प्रा पूरणे इत्यादयः । वृजी वर्जने । डुकृब् करणे । गम्लृ गतौ । जनी
 अडभाव इति । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि इत्युक्तेः । सगिधरिति । क्तिनि
 'घसिभसोर्हलि चे'त्युपघालोपः । 'समानस्य छन्दसि' ति सः । न च भवति अत्ता ।
 प्रकृत्यन्तरन्तु सार्ववातुकमात्रविषयमिति बोध्यम् । हेमन्तशि । शिशिरशब्दस्य
 हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रिया'मित्यमरादुभयलिङ्गत्वेऽपि हेमन्तशिशिरे इत्येतन्निवृत्तये
 स्पष्टार्थम् । हेमन्तशिशिरावित्यमरस्य प्रमाद इत्यन्ये । अहोरात्रे इति । 'रात्राहाहाः'

द्वितीयोऽध्यायः] सुवोधिनी-शेखरसहिता [३३५]
 शवृद्धादवृच्चक्रगमिजनिभ्यो लेः । (२-४-८०) एभ्यो लेलुक् स्यान्मन्त्रे ।
 अजन्तमीमदन्त हि । घस्लादेशस्य 'गमहन' (सू० २३६३) इत्युपवालोपे 'शासिव-
 सि' (सू० २४१०) इति पः । माह्वमित्रस्य । वृत्तिः प्रणङ्मर्त्यस्य । 'नरोवा' (सू० ४३१)
 इति कुत्वम् । सुरुचो वेन आवः । मा न आवक् । आदित्याकारान्तग्रहणम् ।
 आ प्रा द्यावापृथिवी । परावर्गभारभृद्यया । अकृन्नुपासः । त्वे रयि जागृवांसो
 अनुगमन् । मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युत्तराणम् । अजन्त वा अस्य दन्ताः ।
 विमापानुवृत्तेर्नेह । न ता अगृम्भन्नजनिष्ट हि पः । इति द्वितीयोऽध्यायः ।

प्रादुभवि । अकृन्निति । अत्तेर्लुङि द्विः । घस्लादेशस्येति । 'लुङ्सनोः-' इति विहितस्य ।
 माह्वरिति । माङि उपपदे ह्वरतेर्लुङि तिप् । 'इतश्च' इतीकारलोपः । च्लेर्लुङि कृते 'साव-
 धातुके-' इति गुणे कृते रपरत्वे 'हल्ङयाप्-' इति लोपः । प्रणागिति । प्रपूर्वाभरोर्लुङ् ।
 'हल्ङयाप्-' इति लोपः । 'उपसर्गादसमासेऽपि-' इति णत्वम् । मर्त्यस्येति । मकारेऽनुना-
 सिके परे 'यरोऽनुनासिके-' इति ङः । कुत्वमिति । पक्षे 'ब्रथ-' इति पत्वेन नङिति रूपं
 बोध्यम् । आव इति । वृत्रो रुमम् । आधगिति । माङ्पूर्वाद्देर्लुङ् । 'दादेर्वातोः-' इति
 घः । 'एकाचो वश-' इति भप्भावः । आप्रा इति । अङ्पूर्वाधातोः सिप् । रुत्वे यत्वे च
 यलोपः । परावर्गिति । परापूर्वाद्वृजेस्तिप् । उपचागुणे 'चोः कुः' इति कुत्वम् । अकृन्निति ।
 श्लेडित्वाद् गुणभावे यण् । अनुगमन्निति । अनुपूर्वाद्भ्रच्छ्रतेर्द्विः । 'गमहन-' इत्युपवालोपः ।
 ननु मन्त्रशब्दः संहितायां रुड इति अजन्तत्वादौ ब्राह्मणप्रयोगे लुङ् न प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह ।
 मन्त्रग्रहणमित्यादि । अज्ञतेति । 'गमहन-' इत्युपवालोपः ब्राह्मणप्रयोगोऽयम् । मन्त्रेति
 किम् ? अयसत् । अह्वापीत् । अनशत् । अवारीत् । अयाभीत् । अयाप्तीः । अवर्जोत् । अका-
 र्पीत् । अगमत् । अजनि । अजनिष्ट । इति वैदिकीप्रकरणे द्वितीयोऽध्यायः ।

इति पुंस्त्वं प्राप्तम् । द्वित्वमतन्यम् । 'अहोरात्राणि विदधत्' । घस्लादेशस्येति । 'लुङ्सनोः-
 रिति विहितस्य । 'वृ' इति, -वृड्वृत्ताः सामान्येन ग्रहणम् । आप्रेति । 'प्रा' प्ररणे आङ्पूर्वं,
 मध्यपुरुषैकवचनम् । परावर्गिति । परापूर्वस्य वृजेः । अकृन्निति । कृत्रः । अनुगमन्निति-
 गमेः । 'गमहने'त्युपवालोपः । 'अजन्तत्वे'त्यस्यैतरेयब्राह्मणे सत्त्वादाह-मन्त्रग्रहणमिति ।
 इति द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः

३४०३ अभ्युत्साद्यां प्रजनयां चिकयां रमयामकः पावयां क्रियाद्विदामकमिति
 च्छन्दसि । (३-१-४२) आद्येषु चतुर्षु लुङि आम अक इत्यनुप्रयोगश्च । अभ्युत्सादया-
 मकः । अभ्युदसीपददिति लोके । प्रजनयामकः । प्राजोजनदित्यर्थः । चिकयामकः । अचैपो-
 दित्यर्थे चिनोतेराम् द्विवचनं कुत्वं च । रमयामकः । अरोरमत । पावयां क्रियात् । पाव्यादिति
 लोके । विदामकम् । अवेदिषुः । ३४०४ गुपेऽश्छन्दसि । (३-१-५०) च्लेशङ् वा ।
 गृहानज्जुपतं युवम् । अगौप्तमित्यर्थः । ३४०५ नोनयति ध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ।

अभ्युत्सादयाम् । अभ्युत्सादयामित्यादयश्छन्दसि विषयेऽन्यतरस्यां निपात्यन्ते । पदल
 विशरणगत्यवसादनेषु । जनी प्रादुर्भावे । रमु क्रीडायाम् । ण्यन्तेभ्य एभ्यो लुङि आम्प्रत्ययो
 निपात्यते । चिम् चयने । शुद्धादस्मादाम् प्रत्यये द्विवचनं कुत्वं च । 'अक' इति प्रत्येकं सम्ब-
 द्यते । तदाह-आद्येष्विति । अक इति । कृभो लुङि तिपि च्लेः 'मन्त्रे घस्ते' इत्यादिना
 लुक् । तिपो हल्ङ्यादिलोपः । अभ्युत्सादयामक इति । 'आम' इति लुङो लुक् । अभ्यु-
 दसीपददिति । सदेर्ण्यन्ताल्लुङि चाङि 'गौ चङ्युपवायाः' इति ह्रस्वः । 'चङि' इति द्विव-
 चनम् । हलादिःशेषः । 'सन्वल्हघुनि' इति सन्वदनावे 'सन्वतः' इतीत्वम् । 'दीर्घोल्घोरिति'
 दीर्घः । लोक इति । वेदेऽपि पाक्षिकमिदं बोध्यम् । 'विदांकुर्वन्तु' इति सूत्रादन्यतरस्यां ग्रहणा-
 नुवृत्तेः । पावयामिति । पवतेः पुनातेर्वा ण्यन्तादाशोलिङ्याम् । क्रियादित्यनुप्रयोगश्च ।
 क्रियादिति । करोतेराशोलिङि रूपम् । 'लिङाशिपि' इत्यार्घवानुकत्वात्किरणामात्रः ।
 'रिङ्शयग्' इति रिङ् । विदामकमिति । विदेर्लुङि आम्, गुणामात्रः लुङन्तकरोत्यनुप्रयो-
 गश्च । गुपेः । आयप्रत्ययाभावस्यले एवेदं, सूत्रे केवलस्योच्चारणात् अज्जुपतमिति । गुप्
 रक्षणे । 'तस्यस्यमिपाम्' इति थस्तम् । 'तुजादीनां दीर्घोऽन्यासस्य' इत्यन्यासस्य दीर्घः ।
 अगौप्तमिति । ऊदित्वादित्थभावे । 'वदव्रज' इति वृद्धिः । 'झलो झलि' इति सिचो लोपः ।
 इट्पक्षे । अगोपिष्टम् । आयप्रत्यये अगोपायिष्टम् । इत्थं चत्वारि च्छन्दसि । लोके तु
 चङं वर्जयित्वा श्रोण्येवेति विवेकः । नोनयतीति । ऊन परिहाणे । ध्वन शब्दे । हल
 प्रेरणे । अर्दं गतौ याचने च । एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्च्लेः 'णिश्चि' इति प्राप्तश्चङादेशो नेत्यर्थः ।
 तत्रोनयत्येलयती चुरादी ण्यन्तौ । ध्वनयतिरपि चुरादिरदन्तौ घटादिनि-
 न्तश्च । अर्दयतिस्तु हेतुमण्यन्तः ऊनयोरिति । मध्यनपुलपैकशचनम् । 'न
 माङ्योने' इति आट्प्रतिषेवः । इदमिन्द्रं प्रति सन्वत्य ऋपेर्वचनम् । त्वायतत्त्वामि-

अकरिति कृभो लुङि तिपि 'मन्त्रे घस्ते' ति च्लेर्लुङि सार्ववानुकुणुणे तिपो
 हल्ङ्यादिलोपे रूपम् । अज्जुपतमिति । गुपेर्लुङ् थस्तम् । तुजादित्वादन्यासस्य

(३-१-५१) च्लेशङ् न । मा त्वायतो जरितुः काममूनयोः । मा त्वाग्निध्वनयोत् ।
३४०६ कृमृट् रुहिभ्यश्छन्दसि । (३-१-५९) च्लेरङ् वा । इदं तेभ्योऽकरं नमः ।
अमरत् । अदरत् । यत्सानोः सानुमाहत् । ३४०७ छन्दसिनिष्टक्यदेवहूयप्रणीयोर्त्री-
योच्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेवयज्यापृच्छथप्रतिपीव्यब्रह्मवाद्यभावायस्ता-
भ्योपचाय्यपृष्ठानि । (३-१-१२३) कृन्ततेनिसपूर्वात्क्यपि प्राप्ते ण्यत् । आद्यन्तयो-
विपर्यासो निसः पत्वं च । निष्टक्यं चिन्वीत पशुकामः । देवशब्दे उपपदे ह्वयतेर्जुहोतेर्वा
क्यप् । स्पर्धन्ते वा उ देवहूये । प्र उत् आभ्यां नयतेः क्यप् । प्रणीयः । उन्नीयः । उत्पूर्वा-
च्छिष्येः क्यप् । उच्छिष्यः । मृड् स्तुब्धभ्यो यत् । मर्यः । स्तर्या । त्रिपामेवायम् । ध्वर्यः ।
खनेयंण्यतौ । खन्यः । खान्यः । यजेयः । शुक्वच्च दैव्याय कर्मणे देवयज्यायै ।
आङ्पूर्वात्पृच्छेः क्यप् । आपृच्छ्यं घृणं वाज्यपति । सीव्यतेः क्यप् पत्वं च ।
प्रतिपीव्यः । ब्रह्मणि वदेष्यन्त । ब्रह्मवाद्यम् । लोके तु 'वदः सुपि क्यप् च'
(सू० २८५४) इति व्यवृण्यतौ । भवतेः स्तौतेश्च एयत् । भाव्यः । स्ताव्यः ।
उपपूर्वाच्चिनोतेष्यन्त आयादेशश्च पृष्ठे उत्तरपदे । उपचाय्यपृष्ठम् । हिरण्य इति ।
च्यतः जरितुः स्तोनुः मम काममभिलाषं मा ऊनयोः । ऊनं मा कार्पोरित्ययं । औन-
दिति भाषायाम् । ध्वनयदिति । तिप् । 'न माङ्योने' इत्यट्प्रतिषेधः । भाषायां तु घटा-
देरदिध्वनत् । चुरादेरदिध्वनत् । ऐलयोत् । आदयोत् । आदिदत् । ऐलिलदिति लोके ।
कृमृट् । 'च्लि लुडि' इत्यतः च्लिरिति 'अत्यतिवक्ति' इत्यतोऽङिति 'इरितो वा' इत्यतो
वेत्यनुवर्तते । तदाह । च्लेरित्यादि । अकरमिति । डुकृष्करणे मिप् । अङि कृते 'अहशो-
ऽङि' इति गुणः । अमरदिति । नृङ् प्राणत्वागे । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अदरदिति ।
ह विदारणे । अरुहदिति । रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भव च । लोके तु अकार्षीत् । अदारीत् ।
अरुहत् । छन्दसि । निष्टक्यादयः शब्दाश्छन्दसि निपात्यन्त इति सूत्रायः । क्यपि प्राप्त
इति । 'अदुपवाच्च' इति सूत्रेण । आपृच्छथमिति । प्रच्छ जीप्सायाम् । 'ग्रहिज्या'
इति संप्रसारणम् । प्रतीपीव्येति । पिवु तन्नुसन्ताने । 'हलि च' इति दीर्घः ।
उपचाय्यपृष्ठमिति । उपचाय्यं च तत्पृष्ठं चेति कर्मधारयः । हिरण्य इति ।
दीर्घः । छन्दसि निष्टक्यं । 'निष्टक्यं व्यत्ययं विद्यादिसः पत्वं निपातना'दिति
व्यत्ययोऽत्र प्रत्ययवर्णयोः । दीर्घश्चेति । अत एव तुगभावः । शिपेरिति ।
घोसेरित्यन्ये । 'ध्व हृच्छन्ते' । यजेर्य इति । 'देवशब्दे उपपदे' इत्यादिः । प्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्तत्वे गृदुत्तरपदप्रवृत्तिस्वरः । लोलिङ्गे एवेदं निपातनम् । पृच्छेः-

वक्तव्यम् । उपचेयपृष्ठमन्वत् । मृड सुखने पृष्ठ चेत्यस्मादिगुपवलक्षणः कः । ३४०८ छन्दसि
 वनसनरक्षिमधाम् । (३-२-२७) एभ्यः कर्मण्युपपदे इन् स्यात् । ब्रह्मर्वा^१न् त्वा सन्न-
 वनिम् । उत नो गोपणि^१ धियम् । ये पयां^१ पथिरक्षयः । चतुरक्षो^१ पथिरक्षो । हविर्मयोगा-
 नमि । छन्दसि सहः । (३-२-६३) सुप्युपपदे सहर्षकः स्यात् । पृतनापाद् । ३-१०
 वहश्च । (३-२-६४) प्राग्वत् । दित्यवाट् । योगविभाग उत्तरार्धः । ३४११ कव्य-
 पुरीषपुरीष्येषु व्युट् । (३-२-६५) एषु बहेव्युट् स्याच्छन्दसि । कव्य-
 वाहनः । पुरीषवाहनः । पुरीष्यवाहनः । ३४१२ हव्येऽनन्तःपादम् ।
 (३-२-६६) अग्निश्च हव्यवाहनः । पादमध्ये तु 'वहश्च' (सू० ३४१०) इति
 प्विरेव । हव्यवा^१ग्नि^१र^१ज^१रः पिता नः । ३४१३ जनसनखनकूमगसो विट् ।

हिरण्येऽभिषेये इत्यर्थः । छन्दसि । एभ्य इति । वन पण संभक्ताविति स्वादिगणेन सत्
 निर्दिष्टयोरेव ग्रहणं न तु वनु याचने, पणु दाने इति तानादिकयोः सानुबन्धकत्वात् । ब्रह्म
 वनिमिति । ब्रह्म वनति, सन्नं वनति सन्नोति विवक्षायामिन् तदन्ताद्वितीयैकवचनम्
 सुषामादित्वात्पत्वम् । पथिरक्षय इति । पन्यान् रक्षयन्तीति विग्रहः । पथिरक्षीति
 पन्यान् रक्षतीति विग्रहः । हविर्मन्यतीति विग्रहः । छन्दसि । यह मर्षणे 'भजो ण्वि
 इति वर्तते । तदाह । ण्विः स्यादिति । ननु 'तुरासाहं पुरोवाय' इति लोके प्रयोगो
 दृश्यते तेषां का गतिरिति चेत्, निजन्ताद्विच् बोध्यः । पृतनापाडिति । 'सहः साङ्गः
 सः' इति पत्वम् । वहः । प्राग्वदिति । ण्विः स्यादित्यर्थः । हव्ये । अन्त-
 शब्दो मध्यवाची । हव्यशब्दे-उपपदे बहेव्युट् स्यात् पादमध्ये चेत् । पदान्ते इति
 फलितोऽर्थः । हव्यवा^१ग्नि^१रिति । अत्र इत्य लः, 'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्य-
 मेत्य संपद्यते स इकारो लकार इति प्रातिशाख्ये विहितः । जनसन । जनादिभ्यो
 'प्रच्छ झीप्ताया' मित्यतः । सोव्यतेरिति । 'प्रतिपूर्वा'दित्यादिः । ब्रह्मणीति ।
 उपपदे इत्यर्थः । लोके त्विति । 'ब्रह्मोय' वदन्तीत्यादौ व्यत्ययेन क्यब्बोव्यः ।
 गोपणमिति । गां सनतीति विग्रहः । अत्र 'सनेतेरन्' इति नकारान्तस्य
 निषेवात् 'गोसनिशब्दस्य सवनादिषु पाठः करिष्यते' इति 'सनेतेरन्' इतिसूत्रस्य-
 नाप्याह यद्यप्यत्र पत्वं न प्राप्नोति; तथापि दन्त्यस्यैव मूर्द्धन्यवत्पाठो वैदिकसंप्रदायात् ।
 अत एव पदकाले दन्त्यमेव पठन्ति-गां-सनिमिति । यत्तु सुषामादित्वात्पत्वमिति,
 तन्न । उक्तसूत्रतद्भाष्यविरोधात् । ये पयामिति । पन्यान् रक्षन्ति, हविर्मन्यन्तीति
 विग्रहः । छन्दसि सहः । लोके 'तुरासाहं' मित्यादिप्रयोगादित्या इति हरदत्तः ।

(३-२-६७) 'विड्वनोः' (सू० २९८२) इत्यात्वम् । अज्जाः । गोजाः । गोपा

२ । इन्दो नृपा असि । 'सोनोतेरनः' (सू० ३६४५) इति पत्वम् । इयं शुष्मेभिर्विसृता इवार-

जत् । आ दधिक्राः शवसा पञ्च कृष्टीः । अग्नेगाः । ३४१४ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरो-

डाशो ण्विन् । (३-२-७१) + श्वेतवहादीनां डस्पदस्येति वक्तव्यम् । यत्र पदत्वं

भावि तत्र ण्विनोऽपवादो डस् वक्तव्य इत्यर्थः । श्वेतवाः । श्वेतवाहौ । श्वेतवाहः । उक्त्यानि

उक्त्यैर्वा शंसति उक्त्यशा यजमानः । उक्त्यशासौ । उक्त्यशासः । पुरोदाश्यते दीयते पुरोडाः ।

३४१५ अवे यजः । (३-२-७२) अवयाः । अवयाजौ । अवयाजः । ३४१६ अवयाः

श्वेतवाः पुरोडाश्च । (८-२-६७) एते संबुद्धौ कृतदीर्घा निपात्यन्ते । चादुक्त्यशाः ।

३४१७ विजुपे छन्दसि । (३-२-७३) उपे उपपदे यजेविच् । उपयट् ।

३४१८ आतो मनिन्कनिच्चनिपश्च । (३-२-७४) सुप्युपसर्गे चोपपदे

धातुभ्यश्छन्दसि विट् स्यात् । अग्नेगा इति । 'हलदन्तात्' इति सप्तम्यलुक् । मन्त्रे श्वेत-

वहो । श्वेतादिपूर्वम्यो वहादिम्यो ण्विन्स्यात् । अलाक्षणिककार्यार्थं निपातनम् । श्वेतशब्दे

कर्तृवाचिन्युपपदे वहः कर्मणि कारके ण्विन्प्रत्ययः । उक्ते कर्मणि करणे चोपपदे शंसतेः

प्रत्ययः नलोपश्च । पुरःपूर्वस्य दाशृ दाने इत्यादेडत्वं कर्मणि च प्रत्ययः डस्पदस्येति प्रत्येक-

मभिसंबध्यते । भाविपदत्वाश्रयणेन चेदमुच्यते तदाह । यत्र पदत्वं भावीति । डसन्तस्ये-

त्यर्थः । श्वेतवा इति । श्वेता एनं वहन्ति श्वेतवाः इन्द्रः । 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः ।

उक्त्यशासाविति नलोपे कृते 'अत उपवायाः' इति वृद्धिः । अवे । योगविभाग उत्तरार्धः ।

पुरोडाशावयजोऽण्विन् इत्येकयोगे श्वेतवहादीनामप्युत्तरानुवृत्तिः । स्यात् । यजेश्चावपूर्वस्यै-

वानुवृत्तिः स्वात्केवलस्यैवेत्यत इति । अवयाः श्वेतवाः । ननु मन्त्रे श्वेतवहेत्यादिना डसि

कृते सौ 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घे रुत्वे च श्वेतवा इत्यादि सिद्धे नार्योऽनेन योगेनेत्या-

शङ्क्याह । एते संबुद्धाविति । संबुद्धौ हि 'अत्वसन्तस्य' इति न प्राप्नोति, तथा-

संबुद्धावित्यनुवर्तनात् । विजुपे । ननु छन्दसीति व्यर्थं मन्त्रे इत्यनुवृत्तेरेव भाषायां

न भविष्यतीति चेत्, सत्यम् । ग्राह्यणसंग्रहाय छन्दोग्रहणम् । मन्त्रव्यतिरिक्तो वेद-

वहश्च । अस्य लोकेऽपि प्रवृत्तिः केचिदिच्छन्ति । हव्येऽनन्तः । हव्यशब्दे उपपदे

वहेभ्युट् । पादयोर्मध्यस्ये नेत्यर्थः, तदाह — पादमव्ये त्विति । जनसन् । उपसर्गे

सुपि चोपपदे एम्यश्छन्दसि विट् । 'विड्वनोः' रित्यत्र विशेषणार्थेष्टकारः, 'विरष्टस्ये' इत्यत्र

ज्ञानान्यग्रहणावयं । अप्युत्पद्यते, गोपूत्यद्यते, गाः सनति, नूनं सनति, विज्ञानि सनति,

दधि क्रामति, अग्नेच्छन्तीत्युदाहरणार्थः । सर्वत्र 'विड्वनोः' रित्यात्वम् । अग्नेगा इति ।

सप्तम्या अलुक् । अवे यज इति । योगविभाग उत्तरार्धः । विजुपे । 'मन्त्रे'

इत्यनुवर्तमाने छन्दोग्रहणं स्पष्टार्थम् । 'छन्दोग्राह्यानि' इति सूत्रवलेन ग्राह्ये

आदन्तेभ्यो घातुभ्यश्छन्दसि विषये मनिनादयत्रयः प्रत्ययाः स्युः । चाद्विच् । सुधा^१मा । सुवी^२वा । सुपी^३वा । भूरिदा^४वा । घृतपा^५वा । विच् । कीलालपाः । 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्षिप्' (सू० २९९८) ३४१९ बहुलं छन्दसि । (३-२-८८) उपपदान्तरेऽपि हन्तेर्बहुलं क्विप् स्यात् । मावृहा । पितृहा । छन्दसि लिट् (सू० ३०९३) । भूतसामान्ये । अहं द्यावापृथिवी आ ततान । 'लिटः कानज्वा' (सू० ३०९४) 'कसुश्च' (सू० ३०९५) । छन्दसि लिटः कानच्चवत् । वा स्तः । चक्राणा वृष्णि । यो नो अग्ने अररिवा अघायुः । 'जेश्छन्दसि' (सू० ३११७) । प्यन्ताद्वातोश्छन्दसि इप्पुच् स्वातच्छोलादौ । वोरवः पारयिप्पवः । 'बुवद्' (सू० ३११८) अस्मात् केवलात्प्राग्वत् । नविप्पुः । + छन्दसि परेच्छायां क्यच उपसंख्यानम् । 'क्याच्छन्दसि' (सू० ३१५०) । उप्रत्ययः स्यात् । अघायुः ।

भागो ब्राह्मणम् । तदुक्तम्—'तच्चोदकेषु मन्त्राख्या, शेषे ब्राह्मणशब्दः' । सुधीवा सुपीवेति । 'धुमास्या' इतीत्वम् । कीलालपा इति । कीलालं जलम् । 'पयः कीलालममृतं जीवनं भुवर्गं वनम्' इत्यमरः । तत् पिवतीति । पा पाने विच् । उपपदान्तरेऽपीति । ब्रह्मभ्रूणवृत्रभिन्ने-
ज्वपोत्ययः । आततानेति । 'गलुत्तमो वा' इति णित्त्वपक्षे वृद्धिः । अररिवा इति । रा दाने । लिटः क्वसुः । 'बल्वेकाजादधसाम्' इत्यादन्तत्वादिट् । ततो नञ्समाप्तः । 'दीर्घादिट्' इति वक्ष्यमाणेन नस्य रत्वम् 'आतोऽटि नित्यम्' इति रोः पूर्वस्यातो नित्यमनुनासिकः । प्रस-
ङ्गादघायुशब्दं व्युत्पादयितुमाह । छन्दसीति । 'सुय आत्मनः—' इत्यत्र आत्मन इति विशेष-
णत्वात्परेच्छायां न प्राप्नोतीति वचनम् । क्याच्छन्दसि । 'सनाशंसभिन्न उः' इत्यत उरिति वर्तते । क्यान्ताद्वातोः स्याच्छन्दसि । अघायुरिति । परस्याघमिच्छतीत्यर्थं क्यच्

मुख्यछन्दस्त्वस्याऽनङ्गीकारात् । 'सुधीव' । इत्यादौ 'धुमास्य' इतीत्वं । वनिपि तु कित्वाऽ-
नावात्रेत्यम् । उपपदान्तरे इति । 'ब्रह्मभ्रूणेति' नियमादप्राप्तः क्षिप् प्रतिप्रसूयत इति नावः । बहुलग्रहणात्क्वचित् पितृघातः । छन्दसि लिट् । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति तु घातुसम्बन्धाधिकारस्यम् । 'कसुश्च' इति योगविभागः उत्तरार्थः । अनन्तरस्यैव लिटोऽयना-
देशः । लिट् इति तु प्रत्ययान्तरत्वाऽभावाय । अनयोः कित्त्वन्तु 'ऋच्छत्यृता मिति प्रतिषेव-
विषयगुणस्य तिरतु' रित्यादाविव 'तितीराणः' 'तितीवा' नित्यादौ प्रवृत्तिवारणाय । 'ईजानः' इत्यादौ लिटः कित्वादेव सम्प्रसारणं सिद्धम् । अञ्जेः 'आजिवान्' इत्यादौ नलोपोऽपि 'छन्द-
स्युभयया' इत्यनेन सार्वधातुकत्वादेव सिद्धः । न चैवमारिवानित्यत्रापि गुणो न स्यत्, ऋका-
रप्रदलेपेण ऋधातौ पुनर्विधानादिति प्राञ्चः । क्याच्छन्दसि । 'किद्यो य' इति व्याख्यानात्कण्ड्वादियगन्तादपि । 'यमस्य योनौ शकुनं मुरप्पु'मिति यया । लोके

+ एरजधिकारे जवसवौ छन्दसि वाच्यौ । जवे याभिपूतः । ऊर्वोर्मे जवः । देवस्य सवितुः
सवेः । ३४२० मन्त्रे वृषेपपचमनविदभूवीरा उदात्तः । (३-३-१६) वृषादिभ्यः
क्तिन्त्यात्स चोदात्तः । वृष्टि दिवः । सुम्नमिष्टये पचात्पक्तीस्त । इयं ते नव्यसी मतिः ।
वित्तिः । भूतिः । अग्न आ याहि वीतये । रातौ स्यामोभयासः । ३४२१ छन्दसि ग-
त्यर्थेभ्यः । (३-३-११९) ईपदादिपूपपदेषु गत्यर्थेभ्यो घातुभ्यश्छन्दसि युच् स्यात् ।
त्वलोऽपवादः । सूपसदनोऽग्निः । ३४२२ अन्येभ्योऽपि दृश्यते । (३-३-१३०) गत्य-
र्थेभ्यो येऽप्ये घातवस्तेभ्योऽपि छन्दसि युच् स्यात् । सुवेदनामकृणोत्र ह्राणे गाम् । ३४२३
छन्दसि लुङ्लङ्लिटः । (३-४-६) घात्वर्थानां संवधे सर्वकालेष्वेते वा स्मुः । पक्षे
ययात्वं प्रत्ययाः । देवो देवेभिरागमत् । लोड्ये लुङ् । इदं तेभ्योकरं नभः । लङ् ।
अग्निमद्य होतारमवृणोतायं यजमानः । लिट् । अद्या ममार । अद्य
त्रियत इत्यर्थः । ३४२४ लिङर्थे लेट् । (३-४-७) विव्यादौ हेतुहेतुम-

‘अदवाधस्यात्’ इति वक्ष्यमाणानाकारादेशः । तदन्तादुप्रत्ययः जवसचाविति । जु इति
सौत्रो घातुः पूङ् प्राणिगर्भविमोचने । पु प्रसवैश्वर्ययोरिति । आभ्याम् ‘अदोरपू’ इति अपि
प्राप्तेऽज्जिवीयते । त्वरे भेदः । मन्त्रे वृषेप । ‘त्रियां क्तिन्’ इत्यतः क्तिन्निति वर्तते ।
वीरा इति षञ्चम्यर्थे प्रथमा तदाह वृषादिभ्य इति । वृष्टिमिति । वृषु सेचने । इष्टये
इति । इषु इच्छायाम् । चतुर्थ्येकवचनम् । मतिरिति । मन जाने क्तिन् । ‘अनुदात्तोपदेश’
इत्यनुनासिकलोपः । वित्तिरिति । विद सत्तायाम् । कित्त्वान्न लघूपचगुणः । वीतये इति ।
वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्यसनखादनेषु । राताविति । रा दाने । छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ।
उदाहरणेषु घातुसम्बन्धो मृग्यः । अगमदिति । गम्य गतौ ‘पुषादि-’ इति
लुङित्वादङ् । अकरमिति । ‘कृमृद्वहिस्यश्छन्दसि’ इति च्छेरङ् ‘अदृशोऽङि-’

‘अनसूयवः’ इति तु लोहितादिमूत्रभाष्यरोत्या साधु । मन्त्रे वृषेप । सूत्रे षञ्चम्यर्थे
प्रथमा । ‘वृषु सेचने’, ‘इष इच्छायाम्’, ‘मन जाने’ ‘मनु वोचने’ इत्युभयोर्ग्रहणम् ।
विदादीनामपि यदादर्शनम् । क्तो विचातव्ये उदात्तवचनमुत्तरार्यम्-प्रजयजोमवि
क्यबुदात्तो यया स्यादिति, प्रमतौ ‘तादौ च निति’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरायञ्च ।
लोडर्थ इति । पूर्वपरान्वयि । अकरमिति । ‘कृमृद्वहिस्यश्छन्दसि’ इति

द्वावादौ च घातोलेट् स्याच्छन्दसि । ३४२५ सिव्वहुलं लेटि । (३-४-३४)
 ३४२६ इत्तश्च लोपः परस्मैपदेषु । (३-४-९७) लेटस्तिङामितो लोपो
 वा स्यात्परस्मैपदेषु । ३४२७ लेटोऽडादौ । (३-४-३४) लेटः ऋ आद्
 एतावागमौ स्तस्तौ च पितौ । + सिव्वहुलं णिद्वक्तव्यः । वृद्धिः । प्रण

आयुं पि तारिषत् । सुपेशसत्कारति जोषिषद्धि । आ साविपदर्शसानाय । सिप

इलोपस्य चामावे । पताति दिद्युत् । प्रियः सूर्यं प्रियो बग्ना भवति । ३४२८
 स उत्तमस्य । (३-४-९८) लेङ्गुत्तमसकारस्य वा लोपः स्यात् । करवाव ।
 करवावः । टेरेत्वम् । ३४२९ आत ऐ । (३-४-९५) लेट आकारस्य ऐ स्यात् ।

सुतेमि सुप्रयसा मादयैते । जातामित्याकारस्य ऐकारः । विधिसानर्ध्यादाट् ऐत्वं

न । अन्यथा हि ऐटमेव विदध्यात् । यो यजाति यजात इत् । ३४३० वैतोऽन्यत्र

इति गुणः । अवृणीतेति । वृष् वरणे । लङ् । 'क्र्यादिभ्यः श्ना' 'ई हल्यवोः' इतीत्वम् ।
 इत्तश्च । 'लेटोऽडादौ' इत्यतः लेट इति 'वैतोऽन्यत्र' इत्यतो वेति चानुवर्तते । तदाह । लेट
 इत्यादि । लेटो-। आगमौ स्त इति । तौ च पययिण, न तु यौगपद्येन लङ्निविज्ञान-
 र्ध्यात् । अन्यथा सवर्णदीर्घे कृते विशेषान्नावाद 'आहुत्तमस्य' इति सूत्रान्नपङ्कष्टुत्या पिच्चे-
 त्यनुवर्तते इत्याशयेनाह । तौ च पिताविति । तत्फलं तु 'विरूढसौ उर्वरासु त्रैते' इत्या-
 दिषु गुणः । वृद्धिरिति । 'अनोऽङ्गिति' इत्यनेन । तारिषदिति । तू प्लवनतरणयोः ।
 तिप इकारलोपः । सिप् इट् । जोषिषदिति । जुपो प्रीतिसेवनयोः । अनुदात्तेत् ।
 व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आसाविपदिति । आङ्पूर्वात् पु प्रसवैश्वर्ययोरित्यस्माल्लेट् ।
 पतातीति । पल्ल पतने तिप् । आडागमः । करवावेति । कृलो लेटो वस् 'तनादिह्रस्वः'
 इति उः । गुणः रपरः । 'लेटोऽडादौ' इत्याह । तस्य पितृवेनाडित्वाद्विकरणस्य गुणः । 'जत
 उत्सार्वधातुके' इत्युत्वाभावश्च । मदी हर्षे । णिच् तदन्ताल्लेट् । आतानि कृते आह । टेरेत्व-
 मिति । 'टित् आत्मनेपदानाम्' इत्यनेन । आकारस्येति । प्रथमस्येत्यर्थः । द्वितीयस्य 'टित्
 आत्मनेपदानाम्' इत्यनेनैत्वमेव नित्यत्वात् । न च शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं कृताकृतप्रसङ्गि-
 त्वमात्रेण क्वचित्प्रत्ययताश्रयणात् । उत्तरसूत्रेऽन्यत्रेति लिङ्गाच्च । आट ऐत्वं नैत्युक्तं, तस्य
 फलमाह । यजाति यजात इति । यज देवपूजादौ । लेट आडागमः । वैतो । अन्यत्र

ल्लेरङ् । 'ऋदृशोऽङि' गुणः उदाहरणेषु घातुसम्बन्धो मृग्यः । सिव्वहुलम् ।
 षयं विकरणः । 'यासितीष्ठाः' इत्यादौ सिप् व्यवधानादिजिषेवो न, विहितवि-
 शेषणेषुपि छान्दसत्वाच्च, तत ऐव च लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । 'वैतोऽन्यत्र' इत्यतो
 वेति वर्तते, तदाह । लोपे वेति । परस्मैपदेष्विति । षष्ठ्यर्थे सप्तमी । परस्मै-

(३-४-९६) लेट एकारस्य ऐ स्याद्वा 'आत ऐ' (३४२९) इत्यस्य विषयं विना ।
 पशूनामीशै । ग्रहा गृह्यान्तैः । अन्यत्र किम् । सुप्रयसा मादयै ते । ३४३१ उपसंवादाशङ्क-
 योश्च । (३-४-८) पणवन्वे आशङ्कायां च लेट् स्यात् । अहमेव पशूनामीशै ।
 नेजिह्यायन्त्यो नरकं पताम । 'हलः श्नः शानज्झौ' (सू० २५५७) । ३४३२ छन्दसि
 गायजपि । (३-१-८४) अपिशब्दाच्छानच् । + हृग्रहोर्भश्छन्दसि इति हस्य भः ।
 गृभाय जिह्या मधु । ववान देव सवितः । 'अनिदिताम् (४१५)' इति वक्ष्णातेनलोपः ।
 गृष्णामि ते । मन्वा जभार । ३४३३ व्यत्ययो बहुलम् । (३-१-८५) विकरणानां
 बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि । ञण्डा गुणस्य भेदति । भिनत्तीति प्राप्ते । जरसा मरते
 पतिः । म्रियत इति प्राप्ते । इन्द्रो वस्तेन नेपतु । नयतेर्लोट् शप्तिपौ द्वौ विकरणौ ।

किमपेक्षयेत्याकाङ्क्षायां पूर्वसूत्रविषयादिति लभ्यते सन्निधानात् । तदाह । आत इत्यादि ।
 ईशै इति । ईश ऐश्वर्यै । उत्तमैकवचनमिद् । 'इतथ' इति लोपो नास्ति परस्मैपदेषु
 इत्युक्तेः । टेरत्वे तस्य ऐः । गृह्यान्ता इति । ग्रहेः कर्मणि लेट् झिः । तस्याऽऽगमः ।
 यक् 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम्, टेरत्वम्, पूर्ववदैत्वम् । पणवन्थ इति । यदि मे भवानिदं
 कुर्यात्तर्होदमहं दास्यामीति नमयकरणं पणवन्थः । आशङ्का संभावना । अहमेवेति । त्रिपु-
 रविजये देवैः प्रायितस्य रुद्रस्येदं वचनम् । पशवः संसारिणः । नेदिति । इच्छद्वा आशङ्कां
 द्योतयति । जिह्याञ्चरणेन नरकपातः, स माभूदित्यर्थः । पतामेति । 'स उत्तमस्ये' ति
 सलोपः । छन्दसि शाय-। छन्दसि श्नः शायजप्यादेशः स्यादौ परे । गृभायेति । ग्रह
 उपादाने । लोटः सेहिः 'क्रथादिभ्यः श्ना' 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् । वधानेति । वन्थ
 वचने । 'अतो हेः' इति लुक् प्रसङ्गात् हृग्रहोर्भश्छन्दसि इत्यस्योदाहरणमाह—गृष्णामि
 त इति । जभारेणि । हृन् हरणे । लिटो णलि वृद्धौ हस्य भः । गृष्णामि जहारेत्यर्थः ।
 भेदतीति । भिदिर् विदारणे रौढादिकः, श्नमि प्राप्ते शप् । म्रियत इति । मृड् प्राण-
 त्यागे । 'तृदादिभ्यः' इति शे कृते 'रिड् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङादेशः । इयङ् । नेपत्विति ।
 नयत्वित्यर्थः । द्वौ विकरणाविति । तत्र शप् न्याय्यः, सिप्नु बाहुलकात् । एतेन

पदतिङामिकारान्तानामित्यर्थः । पतातीति । 'पल् गतौ' । तिप् घाट । जिह्या-
 यन्त इति । 'छन्दसि परेच्छायात्' इति क्यच् । 'अश्वाघस्यात्' इति योगविभागे-
 नात्वम् । अन्यस्य पापेच्छावन्त इति । इदमेव जिह्याचरणं नाम । अन्ये तूपमाना-
 न्यत्रापि छान्दसत्वादावारे क्यचमाहुः । अपिशब्दाच्छानजिति । अपिशब्दा-

इद्रेण युजा तरुषेन वृत्रम् । तरेनेत्यर्थः तरुवेदिध्यादो लिङ् । उः शप् सिप् चेत्यदो
विकरणाः ।

सुप्तिङ्प्रग्रहलिङ्गनराणां कालहलचत्वत्कर्तृयज्ञं च ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रहृदेषां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन ॥ १ ॥

धुरि दक्षिणायाः । दक्षिणस्यानिति प्राप्ते । चपां ये अश्वधूपाय तजति । तजन्तीति
प्राप्ते । उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे । ब्रह्मचारिणमिच्छते । इच्छतीति प्राप्ते । प्रतीपनस्य
कर्मिर्गुष्यति । गुष्यत इति प्राप्ते । नवोत्सृता इवास्ते । नष्टुन इति प्राप्ते । नरः पुरुषः ।
अवा च वीरैर्दशनिर्वियूयाः । वियूयादिति प्राप्ते । कालः कालवाची प्रत्ययः । श्वोऽग्नीना-
वात्यमानेन । लुटो विषये लृट् । तनसो गा अहुजत् । अहुजदिति प्राप्ते । नित्र
वयं च सूरयः । नित्रा वयमिति प्राप्ते । स्वरव्यत्ययस्तु वक्ष्यते । कर्तृशब्दः

‘सिमानविड्ढि’ इत्यादि व्याख्यातम् । अव रजने । अस्मात्सोऽपि प्राप्ते बाहुलकात्सिप् ।
‘हुस्तस्यो हविः’ । पत्वं षुत्वम् । तरुषेनेति । तरुष नसिति जाते यासुद् ‘लिङ्गः सलोपो-
ऽन्तस्यस्य’ । ‘नित्यं छितः’ । ‘अतो येयः’ । ‘लोपो व्योर्वलि’ । ‘आद्गुणः’ । अत्रोप्रत्यया-
न्तस्य सिपं प्रत्यङ्गत्वात् ‘साववातुक’ इति गुणः प्राप्तः । सिबन्तस्य शपि लङ्प्रत्ययगुणश्च
प्राप्ते बाहुलकात् नवति ।

सुप्तिङिति । शास्त्रहृत्वागिनिराचार्य एषां सुप्रनृतीनां व्यत्ययमिच्छति । सोऽपि
तथाविधो व्यत्ययो बाहुलकेन सिध्यति । बहुलस्य भावो बाहुलकम् । मनोजादित्वाद्
हुम् । तत्पुनर्बहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं बहुधादानत्वं च शब्दो हेतौ । यस्मादेवमुक्तप्रकारे
व्यत्ययो बहुलग्रहणेनैव सिध्यति तस्माद्बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः । वियूया इति ।
यु निष्पन्ने विपूर्वः । आशिपि लिङ् । आधात्यमानेनेति । आद्पूर्वाद्यातेः ‘लृट्
सद्वा’ इत्यनेन शान्त्यादेशः । ‘स्यतासो’ इति स्यः । ‘आने मुक्’ इति मुक् । नित्र वय

देवेहाऽपि-योऽङ्कनायदुत्तरम् । ‘अस्मन्ना’ इत्यर्थः । व्यत्ययः । व्यतिक्रम्य गननम् ।
व्यतिपूर्वादिणो नात्रे णच् । तच्च क्वचिद्व्यविषयावगाहनं, क्वचिद्द्वौ, क्वचित्-
त्रय इत्यादि । लिङिति । तस्य नभ्, घातोऽङ्गः । ‘नित्यं छितः’ इति सलोपः ।
यासुद्, अतो येयः । यलोपः । आद्गुणः । विकरणप्रकरणे व्यत्यय इत्येव सिद्धे
बहुलग्रहणं सर्वविधिव्यनिवारणं, तदाह । सुप्तिङिति । बहूनां लाति—

कारकमात्रपरः । तथा च तद्वाचिनां कृतद्वितानां व्यत्ययः । अन्नादाय । अण्विपये अच् अव-
ग्रहे विशेषः । यङो यशब्दादारभ्य 'लिङ्ग्याशिष्यङ्' (३४३४) इति डकारेण प्रत्याहारः ।
तेषां व्यत्ययो भेदतोत्यादिस्तु एव । ३४३४ लिङ्ग्याशिष्यङ् । (३-१-८६) आशीलिङि
परे घातोरङ् स्याच्छन्दसि । 'वच उम्' (२४५४) । मन्त्रं वोचेमाग्नये । दृशेरवक्तव्यः ।

पितरं च दृश्यं मातरं च । अङि तु 'ऋदृशोऽङि' (२४०६) इति गुणः स्यात् । ३४३५
छन्दस्युभयथा । (३-४-११७) घात्विकार उक्तः प्रत्ययः सार्ववानुकार्घवानुकोभयसंज्ञः

स्यात् । वर्धन्तु त्वा सुपुतयः । वर्धयन्त्वित्ययः । आर्घवानुक्त्वाणिलोपः । विशृण्विरे ।

सार्ववानुक्त्वात् णुः शृभावश्च । 'हुशुवोः' (२३८७) इति यण् । 'आहगमह-
नजनः किकिनौ लिट् च' (सू० ३१५१) । आदन्ताद्वर्णान्तादगमादेशे किकिनौ स्तस्ती

च लिङ्वत् । वन्निर्वर्जं पपिः सोमं ददिगाः । जग्मिर्गुवा । जङ्निवृत्रममिन्त्रियम् ।

मिति । दोषस्य ह्रस्वव्यत्ययः । स्वरव्यत्ययस्त्विति । गवामिव अत्रियसे इत्यत्र 'तुमर्थे'
इत्यनेन क्सेनि कृते 'भित्यादि' इत्याद्युदात्ते प्राप्ते व्यत्ययेन मध्योदात्तता । कृतद्विताना-
मिति । 'तेन दीव्यति' इत्यादौ विधोयमानानां ठादीनां देवनादिऋतुत्वादेवमुक्तम् । न द्विह
कारकवाचित्वेऽप्याग्रहः कृतद्वितमात्रे तात्पर्यात् । तथा च किमो विहितोऽतियेच्छब्दादपि
भवति । 'त्वं वेत्य यति ते जातवेदः' । 'विश्वेदेवासो मरुतो यतिष्ठन' । अन्नादायेति ।
अन्नमतीत्यन्नादस्तस्मै अन्न कर्मण्युपपदेज्जेः कर्मण्यणि प्राप्तेऽच् । अवग्रह इति । अणि
कृते अन्न आदायेति, अचि तु अन्न अदायेति भावः । वोचेमेति । वचेराशीलिङो मत् अङ् ।
'वच उम्' यामुद् । छन्दस्युभययेति । लिङः सार्ववानुक्तसंज्ञाप्यस्ति येन यामुट् इयादेशः ।
वलिलोपः । आट् । परार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दा वतिमन्तरेणापि वत्ययं गमयन्ति गौर्वाहोक्त
इतिवदित्याशयेनाह—लिङ्वदिति । किकिनौ भवतः । लिट् प्रत्ययस्य भवतीत्ययमर्थस्तु
न भवति । तथा हि सति लिट् किकिन इत्येव ब्रूयात् । वन्निरिति । भृञ् अस्मात् किः लिङ्व-
द्भावाद् द्वित्वम् । किकिनोऽस्यनि तिवादयस्तु न । लिङ्वदित्यतिदेशेन स्वरूपावाधेनैव कार्याति-

आदत्ते इति बहुलं, तस्य भावो बाहुलकम् । मनोजादित्वाद्बुञ् । दक्षिणाया इत्यत्र
स्याडभावश्छान्दसत्वात् । उपग्रहपदेन लादेशव्यङ्ग्यं स्वार्थत्वपरायत्वादि । तत्प्रतीति-
निमित्तलादेशोऽप्युपग्रहपदेनोच्यते इत्याशयेनाह । उपग्रह इत्यादि । मधुन इति
प्राप्ते इति । अमृतजीरयोर्वाचको मधुसब्दो नित्यञ्जीव इति भावः । चिचूयादिति
'यु मिश्रणे' विपूर्वः । विशेष इति । अचि अन्न अदायेत्यग्रहः, अणि आदायेति
स्यात् । 'न लक्षणैः पदकाराः' इति न्यायेनाऽत्र फलान्तराभावाद्भ्यत्ययफलं चिन्त्यम् ।
लिङ्ग्याशिष्यङ् । स्या-गा-गमि-वचि-विदि-शकि-रुहिष्वेकायमङ् विकरणः

जज्ञिः लिङ्वद्भावादेव सिद्धे 'ऋच्छत्यृताम्' (सू० २३८३) इति गुणवाचनार्थं क्त्विम् ।
'बहुलं छन्दसि' (सू० ३५७८) इत्युत्वम् । तत्तुरिः । जगुरिः । ३४३६ तुमर्थेसे सेनसेअ-
सेन्क्सेकसेनध्यैन्कध्यैन्शध्यैन्शध्यैन्तवैतवेढ्त्तवेनः । (३-४-९) से । वसे रायः ।

सेन् । ता वामेपे । असे । शरदो जोवसे धाः । असेन् नित्वादाद्युदात्तः । वसे । प्रेपे ।

कसेन् । गवामिव त्रियसे अघ्यै । अघ्यैन् । जठरं पुणघ्यै । पसे । आद्युदात्तम् । कघ्यै ।

कघ्यैन् । आहुवघ्यै । पसे नित्त्वरः । शघ्यै । राघसः सह मादघ्यै । शघ्यैन् । वायवे

पिवघ्यै । तवै । दातवाउ । तवेङ् । सूतवे । तवेन् । कर्तवे । ३४३७ प्रयै रोहिण्यै अन्य-
थिघ्यै । (३-४-१०) एते तुमर्थे निपात्यन्ते । प्रयातुं रोढुमब्धितुमित्यर्थः ।

देशात् । 'न लोकाव्यय-' इति षष्ठीनिषेधे वज्रयब्दाद्वितीया । जग्मिरिति । 'गमहन-'
इत्युपघालोपः । जप्तिरिति । 'हो हन्तेः-' इति कुत्वम् । जहिरिति । श्वत्वम् । जब्रोर्ज्ञः ।
ननु लिङ्वद्भावे सति 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्येव सिद्धे क्त्विक्करणमनर्थकमित्याशयेनाह
लिङ्वद्भावादिति । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति क्त्विक् सिद्धमिति भावः । आदिति
मुखसुखार्थो दकारो न तु तकारः । तेन तात्परत्वाभावाद्दोषस्यापि ऋकारस्य ग्रहणम् । तदाह
तत्तुरिः । जगुरिरिति । तृ प्लवनतरणयोः । गृ निगरणे । आभ्यां किः । द्विधात्परत्वाद्
'बहुलं छन्दसि' इत्युत्वे 'प्राप्ते द्विवचने-' इति निषेवादुत्वाभावे द्वित्वम् । उरदत्त्वम् । उत्तर-
स्योत्वम् । तुमर्थे । तुमुनोऽर्थस्तुमर्थो भावः । ननु 'कर्तरि कृत्' वचनात्कर्तरि तुमुनो
विधानात्कथं भावोऽर्थ इति चेच्छृणु । 'अव्ययकृतो भावे' इति वचनात्तुमुनो भावे विधा-
नात् । तुमर्थे पञ्चदश प्रत्यया भवन्ति । वच्चे इति । वचः से कृत्वे पत्वम् । कपसंयोगे
क्षः । एषे इति । इणो गुणः । नकारो 'ग्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तार्थः । प्रेपे इति ।
इणः से क्त्वाद्गुण आद्युणः । त्रियसे इति । श्यङ् नित्वादाद्युदात्तः । इह मन्त्रे
मध्योदात्तः पठ्यते । तत्र बाहुलकाप्रत्ययस्वरौ बोध्यः । आहुवघ्यै इति । जुहोतेत्वङ् ।
मादघ्यै इति । मदी हर्षे प्यन्ताच्छ्रघ्यैप्रत्ययः । तस्य भाववाचिसार्वाधानुके यकि प्राप्ते
व्यत्ययेन शप् गुणायदेशौ । पिवघ्यै इति । अत्रापि यक्प्रसङ्गे व्यत्ययेन घप् । 'घात्रा-' इति
पिवादेशः । दातवा उ इति । ददातेस्तवै वायादेशे 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः ।
सूतवे इति । डित्वान्न गुणः । कर्तव इति । कृबो गुणः । कर्तुमित्यर्थः । प्रयै ।

प्रायेण दृश्यते । बहुलं छन्दसीति । अन्यथा 'ऋत इत्' इतीत्त्वं स्यात् । गुणस्तु
न, क्त्वादिति भावः । तुमर्थे । तुमर्थो-भावः, 'अव्ययकृतो भावे' इत्युक्तेः । भाव

३४३८ दृशे वित्ये च । (३-४-११) द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः । ३४३९ शक्ति
णमुत्कमुलौ । (३-४-१२) शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ स्तः । विभाजं नाशकत् ।
अपलुपं नाशकत् । विभक्तुमपलोप्नुमित्यर्थः । ३४४० ईश्वरे तोसुत्कमुनौ । (३-४-१३)
ईश्वरो विचरितोः । ईश्वरो विलिखः । विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः । ३४४१ कृत्यार्थे
तवैकेन्यत्वनः । (३-४-१४) न म्लेच्छितवै । अवगाहे । दिदृक्षेण्यः । भूयस्वष्ट कर्त्तव्यम् ।

३४४२ अवचक्षे च । (३-४-१५) रिपुणा नावचक्षे । अवख्यातव्यमित्यर्थः ।

३४४३ भावलक्षणे स्थेण्कृञ्विचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् । (३-४-१६)
आसंस्थातोः सीदन्ति । आसगप्तेः सीन्दतोत्यर्थः । उदेतोः । अपकर्तोः । प्रवदितोः ।
प्रचरितोः । होतोः । आतमितोः । 'काममाविजनितोः संभवामः' इति श्रुतिः । ३४४४

सृपितृदोः कसुन् । (३-१-१७) भावलक्षणे इत्येव । पुरा क्रूरस्य विदुषो
विरिन् । पुरा जगृभ्य आतृदः । इति तृतीयोऽध्यायः ।

प्रपूर्वाद्यातेः कैप्रत्ययः । स्हेरिष्यै । नवपूर्वाद्व्यपेश्च । दृशे । योगविभागश्चित्यप्रयोजनः ।
दृशेः ख्यातेश्च कैप्रत्ययः कित्वाद्दृशेर्न गुणः । ख्यातेरालोपश्च । विभाजमिति । विपूर्वाङ्ग-
जतेर्णमुल् । णित्वाद् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । अपलुपमिति । लुप् लृदने कित्वाद्
गुणाभावः । ईश्वरे । ईश्वरशब्दे उपपदे वातोस्तोसुत्कमुनौ स्तच्छन्दसि । विचरितोरिति ।
चर गतादिद् । विलिख इति । लिख विलेखने कित्वात् गुणः । 'वत्तातो मुक्तमुनः'
इत्यव्ययत्वाद् 'अव्ययादाप्सुपः' इति विभक्त्युक्त्वात् 'न तुमता-' इति निषेधाद् 'अवसन्तस्य'
इति दीर्घो न । कृत्यार्थे । कृत्यानामर्थो भावकर्मणो तयोरेवेति कृत्यानां भावकर्मणोविधानात्
तत्र एते प्रत्ययाः स्युः । यद्यपि कृत्यानामर्थो 'अव्ययेय-' इत्यादौ कर्तापि, वहां स्नानीय-
मित्यादौ करणादिरपि, तथापि न तत्र कृत्यत्वेन कर्त्रादिषु विधानं, किं तर्हि स्वरूपेण ।
कृत्यतया विधानं तु भावकर्मणोरेवेति भावः । न म्लेच्छितवै इति । न म्लेच्छित-
व्यमित्यर्थः अवगाहे इति । गाहू विलोडने । दिदृक्षेण्य इति । दृशेः सन्-
न्तात्केयः । अतां लोपः । कर्त्तव्यमिति । कृञः त्वन् । कृत्यमित्यर्थः । यद्यपि
'तुमर्थे तेतेन्-' इत्यनेन तुमर्थे तवै विहितस्तथापि भावभिन्नेऽपि कर्मकारके तवै
यया स्यादित्येवमर्थम् । अवचक्षे । अवपूर्वाच्चञिङ् एश् प्रत्ययो निपात्यते ।
सित्वात्सार्वाधानुक्तत्वं तेन ख्यातादेशो न । भावलक्षणे । कृत्यार्थे इति निवृत्तम् ।

इत्येव सिद्धे तुमर्थग्रहणात्ताद्यावत्स्यभावस्याऽत्र ग्रहणम् । पृष्ठार्थे इति । बाहुल-
वादगुणत्वं 'पिबव्यै' इत्यादौ यगभाववत् । एवञ्च बाहुल्येनैव पित्राद्यादेशकित्वाकार्ये
स्त्रीकृत्य कर्त्तव्यैश्चैतन्नैवैतिति प्रत्ययचतुष्टयं व्यर्थमिति सूचयति । आहु-

चतुर्थोऽध्यायः

३४४५ रात्रेश्चाजसौ (३-१-३१) रात्रिशब्दान्दोऽस्यात् अजस्विपये
छन्दसि । रात्रौ व्यत्यदायती । लोके तु (ग०) कृदिकारादिति ङीष्प्रत्ययान्तोदात्तः ।

३४४६ नित्यं छन्दसि । (४-१-४७) बह्वादिभ्यश्छन्दसि विपये नित्यं ङीप्
बह्वोषु हि त्वा । नित्यग्रहणमुत्तरार्थम् । ३४४७ भुवश्च । (४-१-४७) । ङीप्

स्यात् छन्दसि । बिम्बो । प्रम्बो । 'विप्रसंभ्य' (सू० ३१६०) इति डुप्रत्ययान्तं
सूत्रेऽनुक्रियते । उत इत्यनुवृत्तेः । उवडादेशस्तु सौत्रः । मुद्गलाच्छन्दसि

तुमर्थे इति वर्तते । प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणम् । भावो लक्ष्यसे येन तस्मि-
न्तर्धे वर्तमानेभ्यः स्यादिभ्यो धातुभ्यस्तुमर्थे तोसुन् स्याच्छन्दसि । संस्त्यानादीनाम-
वधित्वेन लक्षणं भावः । आ समाप्तेरिति । संपूर्वो हि तिष्ठतिः समाप्तौ ऋढः ।
संतिष्ठते पिण्डपितृयज्ञ इत्यादौ तथा दर्शनात् । आतमितोरिति । तमु ग्लानौ ।
सृपितृदोः । सृष्ट गतौ । उत्तृदिर् हिंसानादरयोः । भावलक्षणेऽर्थे वर्तमानयोः
सृपितृदोस्तुमर्थे कसुन् । विस्सृप इति । गमनादित्यर्थः । इति तृतीयोऽध्यायः ।

रात्रेश्चाजसौ । न जसिः अजसिस्तस्मिन् । इकार उच्चारणार्थः । 'आहौ प्रभूता-
दिभ्यः' इतिवत् । छन्दसीति । ननु 'तिमिरपदैरवगुण्ठिता रात्र्यः' इति प्रयोगो न स्यात् ।
छन्दसीत्युच्यते । न चेदं छन्दः । अजसाविति निषेधाच्च । किं च वेदेऽपि रात्र्य इति प्रयोगो
न स्याद् इत्याशङ्क्याह । लोके त्विति । तुशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । लोके जसि वेदे
चेत्यर्थः । कृदिकारादिति । राशदिभ्यां त्रिविति व्युत्पत्तिपक्षे कृदिकारान्तः । अव्युत्पत्तिपक्षे
तु 'सर्वतोऽस्तिन्यात्' इति ङीप् बाध्यः । नित्यम् । 'बह्वादिभ्यश्च' इति वर्तते 'अन्यतो
ङीप्' इत्यतो ङीपिति च । तदाह । बह्वादिभ्य इति । नन्वारम्भसामर्थ्यादिव नित्यत्वे
सिद्धे नित्यग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह । नित्यग्रहणमुत्तरार्थमिति । भुवः ।
विम्बोति । 'विप्रसंभ्यो ड्वसंज्ञायाम्' इत्यतो डुप्रत्ययान्तात् ङीप् । ननु
स्वयंभुरत्रापि स्यादित्याशङ्क्याह । डुप्रत्ययान्तमिति । ननु डुप्रत्ययान्तानुकरणे

वध्यै इति । ह्येनः संप्रसारणे उवाङ् ऋक् । न म्लेच्छितवै इति । भ्वादेर्लङ्घ्यधातो-
स्तवै । इट् । अवगाहे इति । अत्र केन् । भावलक्षणे । भावस्य लक्षणत्वे गम्ये इत्यर्थः ।
आविजनितोः । आप्रसवादित्यर्थः । इति तृतीयः ।

अथ चतुर्थः । रात्रेश्चाजसौ । अजसादिष्विति वक्तव्यं, रात्रि रात्रि
सहोपित्वा । अजसाविति किम् ?, यास्ता रात्रयः । लोके त्विति । असंज्ञाविपये
इत्यर्थः । संज्ञायान्तु लोकेऽपि ङीवन्त एव । वृत्तौ संज्ञाछन्दसोरित्यनुवर्तनात्
'राशदिभ्यान्निविति' त्रिवन्त आधुनातौ रात्रिशब्दः । नित्यग्रहणमिति । आरम्भ

लिच् । डीपो लिच्त्वमानुक् चागमः । लिट्स्वरः । रथीरभून्मुद्गलानो । ३३४-दीर्घजिह्वी
 च छन्दसि । (४-१-५९) संयोगोपचत्वादप्राप्तो डीप् विधीयते । आसुरी वै दीर्घजिह्वी
 देवानां यज्वाद् । ३४४६ कद्रुकमण्डत्वोरछन्दसि । (४-१-७१) ऊङ् स्यात् ।
 कद्रुश्च वै कमण्डलुः । गुग्गुलुमधुजतुपतयालूनामिति वक्तव्यम् । गुग्गुलूः । मधूः ।
 जतूः । पतयालूः । 'अव्ययात्त्यप्' (सू० १३२४) आविष्ट्यस्योपसंख्यानं छन्दसि ।
 आविष्ट्यो वर्धते । ३४५० छन्दसि ठञ् । (४-३-१९) वर्षाभ्यष्टकोऽपवादः । स्वरे
 भेदः । वार्षिकम् । ३४५१ चसन्ताच्च । (४-३-२०) ठञ् स्यात् छन्दसि । वासन्तिकम् ।
 ३४५२ हेमन्ताच्च । (४-३-२१) छन्दसि ठञ् । हैमन्तिकम् । योगविभाग उत्तरार्धः ।
 'शौनकादिभ्यश्छन्दसि' (सू० १४८६) णिनिः प्रोक्तेऽर्थे । छाणोरपवादः । शौनकेन
 प्रोक्तमधीयते शौनकिनः । वाजसनेयिनः । छन्दसि किम् । शौनकीया शिक्षा ।

प्रमाणं किमत आह । उत इत्यनुवृत्तेरिति । 'वोतो गुणवचनात्' इति सूत्रात् । ननु तर्हि
 दुप्रत्ययान्तस्य 'वेडिति' इति गुणे कृते भोः इति निर्देशः प्राप्नोति । तदाह । उवङ्गदेशस्तु
 सौत्र इति । मुद्गला । 'इन्द्रवरुण' इति सूत्रस्थं वार्तिकमिदम् । लिट्स्वर इति । लिङ्-
 त्यानुगाकारस्योदात्तत्वम् । दीर्घजिह्वी । दीर्घजिह्वीति निपात्यते छन्दसि । अप्राप्तो
 डीपिति । 'स्वाङ्गाचोपसर्जनात्' इति न प्राप्नोति तत्र एसंयोगोपधादिति प्रतिषेधात् ।
 कद्रु । 'ऊङुतः' इत्यत ऊङिति वर्तते । कद्रुशब्दात्कमण्डलुशब्दाच्च त्रियामूङ् स्याच्छन्दसि ।
 गुग्गुलुमधु । एषां व्यत्ययेन छन्दसि स्त्रीत्वम् । पतयालुशब्दः 'सृंहिगृहि' इत्यादिना आङु-
 जन्तः । अव्यया । व्याख्यातमपि त्यवनुवृत्तिप्रदर्शनार्थं स्मारितम् । आविष्ट्यस्येति ।
 'अव्ययात्त्यप्' इत्यत्र 'अमेहन्वतसिन्नेभ्यः' इति नियमादप्राप्तः शेषिकस्यैव विधीयते ।
 आविष्ट्य इति । आविर्भूतमाविष्ट्यण । 'ह्रस्वात्तादौ' इति पठ्यं तकारस्य ष्टुत्वम् । ठको-
 ऽपवाद इति । 'वर्षाभ्यष्टक्' इति प्राप्तस्य । ननु ठञ्ठञोः को विशेषस्तत्राह स्वरे भेद
 इति । ठञ् कृते 'ग्नित्यादिनित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वं, ठकि नु सति 'कितः' इत्यनेनान्तोदात्तत्वं
 स्यादिति भावः । वार्षिकमिति । ठस्येकः । उत्तरार्थ इति । 'सर्वयाण् च तलोपथ' इत्ये-
 तदर्थः । तत्र षस्यैवानुवृत्तिर्यथा स्यात् चसन्तस्य माभूत् । शौनक । 'कादयपकौशिकान्या-
 मृषिम्यां णिनिः' इति वर्तते । तदाह णिनिरिति । प्रोक्ते इति । 'तेन प्रोक्तम्' इत्येतस्मि-
 न्नर्थे । शौनकीयेति । वृद्धाच्छः । द्वयचः । 'मयद्वैतयोर्भाषायाम्' । इत्युक्तेर्वेदेऽप्राप्तौ

सामर्थ्यादित्यतस्तिद्धेरिति भावः । उत्तरार्थ- 'भुवश्च' इत्ययम् । दुप्रत्ययान्तस्य
 भोरिति स्यादत आह । उवङिति । गुग्गुल्वादीनां । छन्दसि व्यत्ययेन स्त्री-
 त्वम् । पतयालुविशेष्यलिङ्गः । शौनकादिभ्यश्छन्दसि । नस्याऽन तेषां

३४५३ द्वयचश्छन्दसि । (४—३—१५०) विकारे मयट् स्यात् । शरमयं वहिः ।
यस्य पर्णमयी जुहूः । ३४५४ योत्वद्वर्ध्ववित्वात् । (४—३—१५१) उत्त्वान् उकार-
वान् । मौञ्जं शिष्यम् । वर्ध्रं चेमं तस्य विकारो वार्ध्रो रज्जुः । वैल्नो यूपः । 'समाया यः'
(सू० १६५७) ३४५५ ढश्छन्दसि । (४—४—१०६) समेयो युवा । ३४५६ भवे
छन्दसि । (४—४—११०) सप्तम्यन्तादभवार्ये यत् । मेध्याय च विद्युत्याय च । यया-
ययं शैपिकापाणामणादीनां घादोनां चापवादोऽयं यत् । पक्षे तेऽपि भवन्ति । सर्वविधोनां
छन्दसि वैकल्पिकत्वात् । तद्यया । मुञ्जानाम पवंतः । तत्र भवो मौञ्जवतः । सोमस्येव
मौञ्जवतस्य भक्षः । आ चतुर्थसमासेश्छन्दोऽधिकारः । ३४५७ पाथोनदीनां ड्यण् ।
(४—४—१११) तमुत्वा पाथ्यो वृषा । चनो दधोत नाद्यो गिरौ मे । पाथसि भवः
पाथ्यः । नद्यां भवो नाद्यः । ३४५८ वेशन्तहिमवद्ग्रथामण् । (४—४—११२) भवे ।
वैशन्तीभ्यः स्वाहा । हैमवतीभ्यः स्वाहा । ३४५९ स्रोतसो विभापा ड्यङ्ङ्यौ ।
(४—४—११३) पक्षे यत् । व्यङ्ङ्योस्तु स्वरे भेदः । स्रोतसि भवः स्रोत्यः ।
स्रोतस्यः । ३४६० सगर्भसयूथसनुताद्यन् । (४—४—११४) अनुभ्राता
सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो नः सनुत्य उत वा जिघ्र्लुः । नुतिर्नुतम् ।

विधीयते । नोत्वत् । उकारवतः प्रातिपदिकाद्वर्ध्ववित्त्वशब्दाभ्यां च मयण् स्यात् । 'द्वयच-
श्छन्दसि' इति प्राप्तः प्रतिपिब्यते । मौञ्जमिति । मुञ्जशब्दादौत्सर्गिकोऽण् । वार्ध्रौचि ।
वर्ध्रशब्दादौत्सर्गिकोऽण् । 'टिड्ढाणम्' इति डोप् । ढश्छन्दसि । सप्तम्यन्तात्सभाशब्दात् ढः
साध्वर्ये । अणादीनां चेति । 'तत्र भवः' इति प्राप्तानाम् । पाथोनदीभ्याम् । सप्तम्यन्ता-
भ्यामाभ्यां भवार्ये व्यण् स्यात् । पाथसीति । पाथो जलम् । 'कवन्वमुदकं पायः' इत्यमरात् ।
'पाथोऽन्तरिक्षं' इति वृत्तिः । वैशन्तीभ्य इति । विशेर्ज्ञच् । वेशन्तः पत्वलम् । तत्र भवा
आपः वैशन्त्यः । सगर्भसयूथस । अतिगृभ्यां भन् । गिरति गीर्यते वा गर्भः । युता भवन्त्य-

लेखकप्रमादात् । छन्दसि अभिषेधे इति तदयात् । अत एव 'शौनकीया शिखा' इति
तत्प्रत्युदाहरणमाकरे । वद्वर्ध्वमिति । 'वद्वर्ध्वोति' तु वधेरौणादिके ष्टनि बोध्यम् ।
'वर्ध्रकाः पश्यन्ति' इति भाष्ये प्रयोगात् । मेध्यायेति । 'यतांऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वं
प्राप्नोति, अन्तस्वरितश्च पठ्यते इति ह्रस्वतः । वैशन्तीभ्य इति । विशन्ते-पत्वले
भवा आप इत्यर्थः । स्रोतो जलप्रवाहः । सगर्भस । यत्-नित् । यदपीति ।

‘ननुंसके भावे क्तः’ (सू० ३०९०) । सगर्भादियत्रयोऽपि कर्मवारयाः । ‘समानस्य ह्यन्वसि’
(सू० १०१२) इति सः । ततो भवार्थे यन् । यतोऽपवादः । ३४६१ तुग्रादघन् । (४-

४-११५) भवेत्यर्थे । पक्षे यदपि । आ वः शर्म वृपमं तुग्रयामु । इति वहवृचाः । तुग्रियास्त्विति

शाखान्तरे । घनाकाशयज्ञवरिष्ठेषु तुग्रशब्द इति वृत्तिः । ३४६२ अग्राद्यत् । (४-४-११६)

३४६३ घक्छौ च । (४-३-११७) चाद्यत् । अग्रे भवोऽग्रयः । अग्रियः । अग्रीयः । ३४६४

समुद्राभ्राद्यः । (४-४-११८) समुद्रिया अप्सरसो मनोपिणम् । नानदतो अन्नियस्येव

घोषाः । ३४६५ वर्हिषि दत्तम् । (४-४-११९) ‘प्राग्घिताद्यत्’ (सू० १६२) इत्येव ।

वर्हिष्येषु निघिषु प्रियेषु । ३४६६ दूतस्य भागकर्मणी । (४-४-१२०)

भागोऽंशः । दूत्यम् ३४६७ रक्षोयातूनां हननी । (४-४-१२१) या ते अग्ने

स्मिन्निति वृयम् । ‘तिवष्टृष्टवृयगृयप्रयोः’ इति थवप्रत्ययान्तो निपातितः । दीर्घोऽपि निपात-
नादेव । कर्मधारया इति । समानश्चासौ गर्भश्च तत्र भवः सगर्भ्य इति विग्रहः ।

यतोऽपवाद इति । ‘भवे ह्यन्वसि’ इति प्राप्तस्य । अग्राद्यत् । ‘भवे ह्यन्वसि’ इत्येव सिद्धे
घादिभिर्वाचा मामूदिति यद्विधोयते । समुद्रा । समुन्दतीति समुद्रः । ‘स्फायितश्चि’ इति

रक् । अपो विभति इत्यभ्रम् । मूलविभुजादित्वात्कः । ‘अभ्रसमुद्रा’ दिति वक्तव्ये समुद्रा-
भ्रादित्युक्तिः पूर्वनिपातस्यानित्यत्वज्ञापनार्था । वर्हिषि । तत्र भव इति निवृत्तम् । वर्हिः-

शब्दाद्वृत्तमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति । वर्हिष्येति । ‘वृंहतेर्नलोपश्च’ इतीस्प्रत्ययान्तो वर्हिस्त-
स्माद्यत् । दूतस्य । दूतशब्दात्पठोसमर्थाद्भागे कर्मणि चाभिधेये यत्प्रत्ययः स्यात् । भागे

‘तस्येदम्’ इत्यणि प्राप्ते वचनम् । कर्मणि तु ‘दूतवणिग्न्यां च’ इत्यौपसंख्यानिके ने दूत्य-
मित्यादि । दूतस्य भागो दूत्यः, कर्म दूत्यम् । रक्षोयातूनाम् । पठोवहुवचनान्ताभ्यां

रक्षस्यानुशब्दाभ्यां हननीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । रक्षेरमुनि रक्षः ‘कमितनिमनि’ इत्यादिना
यातेस्तुन् । यातुशब्दो रक्षःशब्दपर्यायः । न च ‘विरूपाणामपि समानार्थानाम्’ इत्येकशेषः

स्यादिति वाच्यम् । बहुवर्थाभिवायित्वरूपवचनेन सूत्रस्य निन्नायत्वात् । रक्षस्येति ।
हन्त्यतेऽनया सा हननी रक्षसाम् । एवं यातव्या । बहुवचनं स्तुतिवैशिष्ट्यज्ञापनाय

ह्यन्वसत्वात् । चाद्वयनिति । यतः पूर्वैव सिद्धे व्यवहितस्याऽपि घनः समुच्चय
इति भावः । लोके तु ‘अग्रिमः’ इत्येव । ‘अग्रा’दित्येव सूत्रयिन्मुचितं, यतोऽधिक-
रात् । वर्हिषि दत्तम् । नव इति निवृत्तम् । वर्हिः कुशहृताशयोः । दूतस्य ।

कर्म = प्रिया । तत्र भागे ‘तस्येदमित्यणि, कर्मणि ‘दूतवणिग्न्याश्च’ इति ये प्राप्ते
वचनम् । रक्षोयातूनाम् विरूपाणामपौत्येकशेषो न कृतोऽप्यन्वेहाय । शैपिकाऽ-

रक्षस्या तनुः । ३४६८ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये । (४—४—१२२)
 प्रशंसने यत्स्यात् । रेवत्यादीनां प्रशंसनं रेवत्यम् । जगत्वम् । हविष्यम् । ३४६९
 असुरस्य स्वम् । (४—४—१२३) असुर्यं देवेभिर्वायि विश्वम् । ३४७० मा-
 चायामण् । (४—४—१२४) आसुरी माया । ३४७१ तद्धानासामुपधानो
 मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः । (४—४—१२५) वर्चस्वानुपधानो मन्त्र
 आसामिष्टकानां वर्चस्याः । ऋतव्याः । ३४७२ आश्विमानण् । (४—४—१२६)

बहूनां रक्षसां हनने हि स्तुतिः प्रतीयते । रेवतीजगती । प्रशंसनं प्रशस्यम् । प्रपूर्वाच्छ्रु-
 त्स्तुतावित्यस्माद्भावे क्यप् । तदाह प्रशंसने इति । रयिरस्यास्त्येति रेवती । रयिशब्दान्मतुप्
 'छन्दसीरः' इति वत्वम्, 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् । उगित्वाङ्गीप् नञ्ने
 गौरादित्वाङ्गीष् । जगच्छब्दात् 'वर्तमाने' इत्यनेन, शतृवद्भावात् 'उगितश्च' इति डोप् ।
 हविषे हिता हविष्या । उगवादित्वाद्यत् । तासां प्रशंसनं हविष्यं, 'यस्य' इति लोपे कृते
 'हलो यमां यमि' इति यलोपः । असुरस्य स्वम् । असुरशब्दात्पष्ठोत्तमार्थात्स्वमित्येतस्मिन्नर्थे
 यत्स्यात् । असुर्यमिति । न सुरोज्जुरः । सुरप्रतिपत्ती । अथवा असेरुरच् । अस्यति अत्यते
 वा असुरः । तस्य स्वमसुर्यम् । मायायामण् । मीयतेऽनेति माया असदर्थप्रकाशनशक्तिः ।
 माङः श्रौणादिको यः । तस्यां वाच्यायामसुरशब्दादण् स्यात्पूर्वसूत्राप्रवादः । आसुरीति ।
 'टिड्ढाणञ्-' इति डोप् । तद्धानासा । मत्वन्तात्प्रथमासमर्थादासामिति पठ्यर्थे यत्स्यात्
 यत्प्रथमासमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्स भवति, यत्तदापामिति निर्दिष्टमिष्टकाश्चितां भवन्ति, मतोश्च
 लुक् । वर्चस्थानिति । वर्चःशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति वर्चस्वान् । कुम्भेष्टकोपवानमन्त्रः 'भूतं
 च स्य भव्यं च स्य देवस्य वः सवितुः प्रसवे' इत्यादिकः । उपवीयतेऽनेनेत्युपवानम् । चयनं
 रचनमित्यर्थः । ऋतव्या इति । ऋतुशब्दो यस्मिन्मन्त्रेऽस्ति च ऋतुमान्, स च नधुश्च
 माषवश्चेत्यादिकः । ऋतुमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानामृतव्याः । तद्धानिति किम् । मन्त्रादेव
 समुदायान्भूदिति काशिका । अत्र हरदत्तः । ननु तद्धानित्यस्मिन्नसति 'समर्थानां प्रथमाद्वा'
 इति वचनादासामिति प्रथमानिर्दिष्टत्वात्पठ्यन्तादिष्टकानिवाचिनः उपवानमन्त्रे प्रत्ययः
 स्यादिति वाक्यार्थः स्यात् । तथा च समुदायान्न प्राप्नोतीति चेत्सत्यम् । आसामिति प्रथमं
 न करिष्यत इति मत्वा प्रश्नप्रतिवचने, तत्तत्पदानो मन्त्र आसामिष्टकासु लुक् च मतोरिति
 योगः करिष्यते । तथा च यद्धानित्यस्याभावे 'भूतं च स्य भव्यं च स्य' इत्ययमुपधानो
 मन्त्र आसामिष्टकानामिति वाक्यं स्यात् । तथा चेतिना परामृष्टान्मन्त्रसमुदायादेव
 ष्ण्डयोरपवादः । प्रशस्ये इति । बाहुलकाद् भावे क्यप्, तद्योगे कर्मणि पठ्ठी । तदाह
 रेवत्यादीनामिति । रयिरस्त्यस्या रेवती । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणम् ।
 मायाया । असदर्थप्रकाशनशक्तिः—माया । असुरस्य—सुरप्रतिपन्नस्य, माया आसुरी ।

घ्नस्तीति नभस्यो मासः । ओजस्या तनूः । ३४७५ मधोर्व च । (४-४-१२९)
 माघवः । मघव्यः । ३४७६ ओजसोऽहनि यत्त्वौ । (४-४-१३०) ओजस्यमहः ।
 ओजतीनं वा । ३४७७ वेशोयशआदेर्भगाद्यल् । (--४-१३१) यथासंख्यं नेष्यते ।
 वेशो बलं तदेव भगः । वेशोभग्यः । वेशोभगीनः । यशोभग्यः । यशोभगीनः । ३४७८
 ख च । (४-४-१३२) यांगविभाग उत्तरार्थः क्रमनिरासार्थश्च । ३४७९ पूर्वैः कृत-
 मिनयौ च । (४-४-१३३) गम्भीरेभिः पथिभिः पूर्वणेभिः । ये ते पत्न्याः सवितः

पूर्वासः । ३४८० अद्भिः संस्कृतम् । (४-४-१३४) यस्येदमप्यं हविः । ३४८१

सहस्रेण संमितौ घः । (४-४-१३५) सहस्रियासो अरां नोमयः । सहस्रेण तुल्या
 इत्यर्थः । ३४८२ मतौ च । (४-४-१३६) सहस्रशब्दान्मत्वर्थे घः स्यात् । सहस्र-
 मस्यास्तीति सहस्रियः । ३४८३ सोममर्हति यः । (४-४-१३७) सोम्यो ब्राह्मणः ।

पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । ओजस्या इति । ओजो यस्या यस्यां वा अस्त्योऽजस्या । मधोः ।
 मधुशब्दान्मत्वर्थे अः स्याच्चाद्यत् । मधव्या इति । ओगुणः । 'वान्तोयि-' इति अवदेशः ।
 ओजसोऽहनि । ओजःशब्दान्मत्वर्थे यत्त्वौ स्तोऽहन्यभिधेये । ननु यद्ग्रहणं व्यर्थं खश्चेत्ये-
 वास्त्विति चेन्मैवम् । खश्चेत्युच्यमानेऽन्तरसूत्रविहितस्य अमात्रस्य समुच्चयो विज्ञायेत तस्मा-
 द्ग्रहणम् । वेशोयश । वेशश्च यशश्च वेशोयशनी ते जादौ यस्य तस्माद्वेशोयशनादेर्भ-
 गात्प्रातिपदिकाद्यत्त्वौ स्तो मत्वर्थे । लकारः स्वरार्थः । पूर्वणेभिरिति । पूर्वैः कृताः
 पूर्विणाः तैः । एवं पूर्वसिः पूर्विणाः । अद्भिः । तृतीयान्तादपशब्दात्संस्कृतमित्यर्थे यत्स्यात् ।
 सहस्रेण । तृतीयान्तात्सहस्रशब्दात्संमितमित्येतस्मिन्नर्थे घः स्यात् । संमितः सहस्रस्तुल्य
 इत्यर्थः । सहस्रिया इति । सहस्रेण संमिताः सहस्रियाः । 'यस्येति च' इत्यकार-
 लोपः । समिताविति पाठान्तरम् । मतौ । 'तपःसहस्राम्यां वितोनो' इत्यस्यापवादः ।
 सोममर्हति । द्वितीयान्तात्सोमशब्दाद्वर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात् । सोम्य इति ।

'लुगकारेकाररेफाश्चेति वक्तव्यम्' । लुक् ।-मधुः, तपः, नभः । अन्त्ययोः कञोवत्व-
 मार्पम् । अकारः-इषः, ऊर्जः । इट्=अन्नम्, ऊर्क्=बलम्, तद्वानित्यर्थः । इकारः-
 षातपाधिक्येन देहशोपरूपा शुगात्मनस्ति=शुचिः । रेफो रशब्दः-शुरूः । अय-
 स्मयादिताज्जश्वं न । ओजसोऽह । ओजःशब्दान्मत्वर्थे यत्त्वौ स्तोऽहनि
 वाच्ये । वेशोय । एतदादिकाद्भगशब्दाद्यत्त्वौ । 'भगः श्रीकाममाहात्म्यवीर्यवत्ता-
 कंकीर्तिषु' । पूर्वैः कृतः । पूर्वशब्दात्तृतीयावहुवचनान्तात् कृतमित्यर्थे इति इति, य
 इति च प्रत्ययः । अद्भिः । संस्कृतमित्यर्थे यदित्यर्थः । सोममर्ह । सोमशब्दा-

चतुर्थोऽध्यायः]

सुबोधिनी-शेखरसहिता

[३५५]

यज्ञार्ह इत्यर्थः । ३४८४ मये च । (४-४-१३८) सोमशब्दाद्यः स्यान्मयड्ये ।
सोम्यं मधु । सोममयमित्यर्थः । ३४८५ मधोः । (४-४-१३९) मधुशब्दान्मयड्ये
यत्स्यात् । मधव्यः । मधुमय इत्यर्थः । ३४८६ वसोः समूहे च । (४-४-१४०)
चान्मयड्ये यत् । वसव्यः । + अक्षरसमूहे छन्दस उपसंख्यानम् । छन्दः शब्दाक्षर-
समूहे वर्तमानात्स्वार्थं यदित्यर्थः । आध्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौपडिति चतुरक्षरम्, यजेति
द्वयक्षरम्, ये यजामह इति पञ्चाक्षरं, द्वयक्षरो वषट्कार एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः ।
३४८७ नक्षत्राद्यः । (४-४-१४१) स्वार्थे । नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा । ३४८८ सर्व-
देवात्तातिल् । (४-४-१४२) स्वार्थे । सविता नः सुवतु सर्वतातिम् । प्रदक्षिणि-
ह्वेतातिपुराणः । ३४८९ शिवशमरिष्टस्य करे । (४-४-१४३) करोतीति करः ।
पचाद्यच् शिवं करोतीति शिवतातिः । याभिः शान्तात भवयो ददाक्षुपे । अयो अरिपृतातये ।
३४९० भावे च । (४-४-१४४) शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि । शिवस्य
भावः शिवतातिः । शन्तातिः । अरिपृतातिः ।
इति चतुर्थोऽध्यायः ।

सोममर्हतीति सोम्यः । मये च । आगतविकारावयवप्रकृता मयड्याः । तत्रागते पञ्चमी
समर्थविभक्तिः, विकारावयवयोः षष्ठी, प्रकृतवचने प्रथमा । मधोः । यत्स्यादिति । वृत्ति-
कारस्तु यतमेवानुवर्तयति न तु यम् । नक्षत्रात् । स्वार्थ इति । समूह इति नानुवर्तते ।
तेनाग्निदिष्टार्यत्वात्स्वार्थे प्रत्यय उत्पद्यत इत्यर्थः । सर्वदेवात् । सर्वशब्दाद्देवशब्दाच्च
तातिल् स्यात् । शिवशम । करशब्दसामानाधिकरण्यात् 'शिवशमरिष्टस्य-' इति 'उभय-
प्राप्ती कर्मणि' इति षष्ठी ।

इति वैदिकसुबोधिन्यां चतुर्थोऽध्यायः,

—००—

द्वितीयान्तादहंतीत्यर्थे यप्रत्ययः । मधोः । 'य' इति निवृत्तम् । चान्मयड्ये इति ।
स्वार्थे इत्यापि बोध्यम् । अग्निरीशेव सव्यस्येत्यादिः । स्वार्थे इति । समूह इति निवृत्तम् ।
शिवशम । पचाद्यजिति । एवञ्च कृद्यांगलज्जगा षष्ठी समर्थविभक्तिः । फलितमाह ।
शिवं करोतीति । अरिष्टाः । प्रकृतयः ।

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः

३४६१ सप्तनोऽच्छन्दसि । (५-१-६१) 'तदस्य परिमाणम्' (सू. १७२०)

इति वर्ग इति च । सप्त साप्तानि असृजत । + शन्शतोडिनिश्छन्दसि तदस्य परिमाणमित्यर्थे वाच्यः । पञ्चदशिनोऽर्धमासाः । त्रिंशिनो मासाः । + विंशतेश्चेति वाच्यम् । विंशिनोऽङ्गिरसः । युष्मदस्मदोः सादृश्ये मतुच्वाच्यः । त्वावतः पुह्वसो । न त्वावा अन्यः । यजं विप्रस्य मावतः । ३४६२ छन्दसि च ।

(५-१-६७) प्रातिपदिकमात्रात्तदहंतीति यत् । सादृश्यं विदध्यम् । ३४६३ वत्सरान्ताच्छन्दसि । (५-१-९१) निवृत्तादिष्वर्थेषु । इद्वत्सरीयः । ३४६४ संपरिपूर्वात् च । (५-१-९२) चाच्छः । संवत्सरीयः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः । परिवत्सरीयः । ३४६५ छन्दसि घस् । (५-१-१०६) ऋतुशब्दात्तस्य प्राप्तमित्यर्थः । भाग ऋत्विजः । ३४६६ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे !

सप्तनोऽब् सप्तशब्दादब् स्याच्छन्दसि । साप्तानीति । सप्तशब्दादभि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां जस् । 'जश्शसोः शिः' । 'नपुंसकस्य' इति नुम् । उपधादीर्घः । शन्शतोः । डित्करणं शदन्तस्य टिलोपार्थम् । पञ्चदशिन इति । पञ्चदशाहानि परिमाणमेवामिति डिनिः टिलोपः । एतेन त्रिंशिनो व्याख्याताः । विंशिनोऽङ्गिरस इति । विंशतिर्गोत्राणि परिमाणमेवामिति विग्रहे डिनि कृते 'तिविंशतेडिति' इति तिङ्शब्दलोपे कृते यस्येति लोपः । आङ्गिरसाध्यास्यगार्ग्यगौतम इत्यादिप्रवरभेदभिन्नानि विंशतिरवान्तरगोत्राणि परिमाणमेवामित्यर्थः । त्वावत इति । त्वमिव त्वावान् तस्य त्वावतः । गृहमिवेति मावान् तस्य मावतः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति त्वमादेशौ । 'आ सर्वनाम्नः' इत्यात्वम् । सोदन्यमिति । सदनं गृहमहंतीति सादृश्यः । 'अन्येपामपि' इति दीर्घः । चिदर्थमिति । विदयो यज्ञस्तमहंतीत्यर्थः । इद्वत्सरीय इति । इद्वत्सरेण निवृत्तः इद्वत्सरमधीष्टो भूतो भावी वा इद्वत्सरीयः । इद्वत्सरेडावत्सरशब्दौ पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः संज्ञे एवं संवत्सरपरिवत्सरशब्दावपि । संपरिपूर्वात् । संपरिपूर्वाद्वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाच्छन्दसि विपदे निवृत्तादिष्वर्थेषु खः स्याच्चाच्छः । छन्दसि घस् । 'समयस्तदस्य प्राप्तम्' इत्यतस्तदस्य प्राप्तमिति 'ऋतोरण्' इत्यतः ऋतोरिति चानुवर्तते । तदाह ऋतुशब्दादित्यादि ऋत्विज इति । 'सिति च' इति पदत्वेन भत्वे निरस्ते 'ओङुणः' इति गुणाभावे यण् । उपसर्गात् । इह वातुशब्देन वातुवाच्या क्रिया लक्ष्यते । सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य

अथ पञ्चमः । सप्तानीति । आपं क्लीबत्वम् । वर्गः = प्राण्यप्राणि-विषयः । विंशिन इति । आङ्गिरस-अयास्य-गार्ग्य गौतमेत्यादिप्रवरभेदभिन्नानि

(५—१—११८) धात्वर्थविशिष्टे सावने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात् । यदुद्भूतो
 निवतः । उद्गताग्निगतादित्यर्थः । ३४६७ थट् च छन्दसि । (५-२-५०)
 नान्तादसंख्यादेः परस्य डट्स्यद् स्यान्मट् च । पञ्चयम् । पञ्चमम् । 'छन्दसि परिपत्न्य-
 परिपरिणौ पर्यवस्यातरि' (सू० १८८९) । पर्यवस्याता शत्रुः । अपत्यं परिपत्न्यनम् ।
 मात्वा परिपरिणौ विदन् । ३४६८ बहुलं छन्दसि । (५-२-१२२) मत्वर्थे
 विनिः स्यात् । + छन्दोविन् मकरणेऽप्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घ-
 श्चेति वक्तव्यम् । इति दीर्घः । मंहिष्ठमुभयाविनम् । शुनमप्राग्व्यचरत् । + छन्द-
 सीवनिपौ च वक्तव्यौ । ई । रयोरभूत् । सुमङ्गलोरियं वधूः । मघवानमीमहे ।

सावनस्य तस्मिन् वर्तमानादित्यर्थस्तदाह धात्वर्थविशिष्ट इति । उपसर्गाश्च पुनरेवमात्मकाः
 यदु ते श्रुतायां क्रियायां तामेव विशिष्यन्ति । यथा आगच्छति । यद्य तु न श्रूयते तत्र
 क्रियाविशिष्टसाधनमाहुः । निष्कौशाम्बिः । तथा च यत्र क्रियापदं श्रूयते तत्रैव यथा
 स्यादित्येवमर्थं धात्वर्थं इत्युक्तम् । थट् च । 'तस्य पूरणे' इत्यतः डडिति 'नान्तादसंख्यादेः-'
 इति च । तदाह नान्तादित्यादि । पञ्चथमिति । पञ्चानां पूरणमित्यस्मिन्नर्थे डटि कृते
 तस्य थडागमः । छन्दसि । परिपत्न्यन् परिपरिण् एतौ निपात्येते छन्दसि पर्यवस्यातरि वाच्ये ।
 पर्यवस्याता प्रतिपदः सप्तन इत्युच्यते । निपातनं चात्र पर्यवस्यातृगश्चात्स्वार्थे इतिप्रत्ययोऽ-
 वस्यातृगब्धस्य पत्न्य परि एतावादेशौ च निपात्येते । बहुलम् । 'अस्मायामेवात्रजो विनिः'
 इति वर्तते । तदाह विनिः स्यादिति । अप्राचीति । अशेः पृन् अप्रा । दंष्ट्रापर्यायो-
 ज्यम् । मेखलावी द्वयावी उभयावी । रुजावी हृदयावी । अत्र द्वयोभयरुजाहृदयान्येव
 दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति । अन्येषां स्वत एव दीर्घत्वात् । छन्दसि । ईश्च वनिप् च
 ईवनिपौ । ई इति । ईप्रत्ययोदाहरणमुच्यते । रथीरिति । रथोऽस्यास्तीति रथी ।
 सुमङ्गलीरिति । सुपु मङ्गलमिति 'सुः पूजयाम्' इति सनासः । ततोऽनेन मत्व-
 र्थीय ईकारप्रत्ययः । मघवानिति । मघं धनं तदस्यास्तीति वनिपि, मनुपि तु
 विसातिस्वान्तरंगांश्चापि परिमाणमेवमित्यर्थः । सादन्यमिति । सदनमहंतीत्यर्थः ।
 इद्वत्स्तरिडावत्तरसंवत्सरपरिवत्तराः पञ्चमर्थे युगचतुर्णां वर्षाणां सज्जाः । उद्वत्
 इत्यादि । देशा विरेण्याः । साधनशब्देन शक्तिमद्द्रव्यमिति । निङ्गसङ्ख्यायोगा-
 दन्वयाऽन्वयसज्जा न । थट् च । चात्पक्षे मट् । पुत्रु अत्र न कृतः, नलोपा-
 आपत्तेः । दीर्घश्चेति । द्वयोभयरुजाहृदयविषयमिदम् । छन्दसीव । चाङ्गः । कत्य-
 नरस्याङ्ग्रहणानुवृत्तेर्मनुप् च । रयाऽस्या अस्ति, शुमङ्गलनस्या अस्तीत्यर्थः । (छान्द-

३४६६ तयोर्दाहिलौ च छन्दसि । (५-३-२०) इदन्तदोर्यथासंख्यं स्तः । इवा

हि व उपस्तुतिम् । तर्हि । ३५०० था हेतौ च छन्दसि । (५-३-२६) किमस्या

स्याद्धेतौ प्रकारे च । कथा ग्रामं न पृच्छसि । कथा दाशेम । ३५०१ पञ्च पञ्चा

च छन्दसि । (५-३-३३) अवरस्य अस्तात्यर्थे निपातौ । पञ्च हि सः । नो

ते पञ्चा । 'तुश्छन्दसि' (सू० २००७) वृजन्तात्तृन्ताच्च इष्टनीयसुनौ स्तः । अ-

मुति करिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । ३५०१ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि ।

(५-३-१११) इवार्थे । तं प्रत्नया पुर्वया विश्वयेमयो । ३५०३ अमु च छन्दसि ।

मधवच्छब्दः । तयोः । तच्छब्देन 'इदमोहिल्' 'तदो दा च' इति संनिहिताविदन्तदौ परामृश्येते । तदाह इदन्तदोरिति । सूत्रे व्यत्ययेन पञ्चम्याः स्थाने षष्ठी । यथासंख्यं स्त इति । इदंशब्दाद्वा तच्छब्दाद् हिल् । इदा । इदमशब्दाद्वा 'इदम इश्' इत्यनेनेशादेशः । था हेतौ । 'प्रकारवचने थाल्' इत्यतः प्रकारवचन इति किमर्थेति तदाह किमस्या स्यादित्यादि । कथा ग्रामं न पृच्छसीति । केन हेतुना पृच्छसीत्यर्थः । तस्य 'प्राग्दिशो विभक्तिः' इत्याधिकाराद्विभक्तिसंज्ञायां 'किमः कः' इति कादेशः । प्रकारवचने उदाहरणमाह कथा दाशेमेति । केन प्रकारेणेत्यर्थः । पश्चपश्चा । अवरस्य पञ्चभावः अकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते । अस्तात्यर्थे इति । दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाम्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः । करिष्ठ इति । कर्तृशब्दाद्विष्णु । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तुलोपः । दोहीयसीति । अतिशयेन दोग्ध्रीत्यर्थः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोग्ध्री-शब्दात्प्रत्ययः । 'भस्याडे-' इति पुंवद्भावेन ङोपो निवृत्तिः । ततः 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति वृचि निवृत्ते निमित्ताभावाद्वत्त्वकुत्वयोरपि निवृत्तिः । प्रत्नपूर्व । प्रत्न पूर्व विश्व इम एम्यस्याल् स्यात् । अमु च । किमेतिङ्गव्ययघाद् द्व्यप्रकर्षे वर्तमानाद-

सत्वात्कर्मवारयादप्यत्र मत्वर्थीयः) । मधं = धनमस्यास्ति-मधवा । उद्धतसम्बन्धिनोत्यर्थे उद्धा उद्धतीति वमतुपोरुदाहरणे । तयोरिति व्याचष्टे । इदन्तदोरिति । आनन्तर्ययोगे षष्ठी । कथेति । कुतोहेतोः; केन प्रकारेण वेत्यर्थः । तुश्छन्दसि । अजादी गुणवचनादेवेति नियम-वाधेन प्रकृत्यन्तराम्यनुज्ञामात्रमत्र क्रियते, न त्वपूर्वो विधिः । तेनोपाधिसङ्करो न । करिष्ठ इति । कर्तृशब्दात्तृन्ताद्विष्णु कर्मणि द्वितीया । अतिशयरूपेष्टनर्थस्य विरोधणत्वात्तृन्तस्य शक्तेश्च न 'कृतपूर्वा' कटतुल्यता । तेन तद्वदत्र वृजन्तप्रकृतिकत्वेऽपि न षष्ठीति परास्तम् । दोग्ध्रीशब्दे 'सिद्धश्च प्रत्ययविधौ' इति वचनाद् 'भस्याडे' इति पुंवत्त्वेन दोग्ध्रीशब्दात्प्रत्यये 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तुलोपः । ततः प्राग्धत्वजश्चे तु न, असिद्धत्वात् । प्रत्नपूर्व [विश्वेमात्थाल्] इमशब्द इदमाप्तमानार्थः प्रकृत्यन्तरम् । प्रतरमिति ।

(५-४-१२) किमेत्तिहव्ययघादित्येव । प्र तं नय प्रतरम् । ३५०४ वृकज्येष्ठाभ्यां
 तिल्लातिलौ च छन्दसि । (५-४-४१) स्वार्थे । यो नो दुरेवो वृकतिः । ज्येष्ठ-
 तातिर्बहिपदम् । ३५०५ अनसन्तात्रपुंसकाच्छन्दसि । (५-४-१०३) तत्पुरुषादृच्
 स्यात्समासान्तः । ब्रह्मसामं भवति । देवच्छन्दसानि । ३५०६ बहुप्रजान्छन्दसि च ।
 (५-४-१२३) बहुप्रजा निर्गृतिमाविश । ३५०७ छन्दसि च । (५-४-१४२) दन्तस्य
 दतृशब्दः स्याद्बहुव्रीहौ । उभयतोदतः प्रतिगृह्णाति । ३५०८ ऋतश्छन्दसि । (५-४-१५८)
 ऋदन्ताद्बहुव्रीहर्न कप् । हता माता यस्य हतमाता ।
 इति पञ्चमोऽध्यायः

मुप्रत्ययो भवति । प्रतरमिति । प्रकर्षार्थात् प्रकर्षे तरप् । प्रकृष्टतर इतिवत् तदन्ताद्भुः ।
 स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यते तेन तदन्तस्याव्ययत्वे सुपो लुक् । अत्रेदित्करणम् 'इच्च
 एकाचोऽप्रत्ययवच्च' इत्यास्य ग्रहणं मामूत् । यदि स्यात्तर्हि अत्रापि यद्दृष्टं कार्यं तदव्य-
 त्तिदिश्येत । तत्र को दोषः । इह त्रियमन्यमानः । यस्येति लोपः प्राप्नोति । अनसन्तात् ।
 अन्नन्तस्योदाहरणमाह । ब्रह्मसाममिति । अमन्तस्याह । देवच्छन्दसानीति । बहुप्रजाः ।
 बहुप्रजा इति निपात्यते छन्दसि । बहुप्रजा इति । बह्वयः प्रजा यस्येति बहुव्रीहिः, अस्मिन्
 प्रत्ययः । 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । 'अत्वसन्तस्य' इति दीर्घः । रुत्वविसर्गो । छन्दसि
 च । 'वयसि दन्तस्य दतृ' इत्यतो 'दन्तस्य दतृ' इत्यनुवर्तते । तदाह दन्तस्य दतृ स्यादिति ।
 उभयतोदत्त इति । उभयतो दन्ता यस्येति विग्रहः । हतमाता इति । 'नद्यूतश्च' इति
 नित्यं कप् प्राप्तः ।

इति सुवोधिनां पञ्चमोऽध्यायः

प्रकर्षप्रकर्षे तरप्, प्रकृष्टतर इत्यर्थः । उदित्वम् 'इच्च एकाचोऽप्रत्ययवच्च' इत्यास्य ग्रहणं
 मामूदिति । तेन 'त्रियमन्यः' इत्यादौ 'यस्येति लोपो न । स्वार्थे इति । प्राशस्त्यविशिष्टे
 स्वार्थे इत्यर्थः । 'सन्तौ प्रशंसाया'मित्यतस्तदनुवृत्तेः । अनस । ब्रह्मणः साम, देवस्य
 छन्दासीति विग्रहः । बहुप्रजा इति । बहुव्रीहिः ।

इति पञ्चमोऽध्यायः

पष्ठोऽध्यायः

‘एकाचो द्वे प्रयमस्य’ (सू० २१७५) छन्दसि वेति वक्तव्यम् । यो जागार । दाति प्रियाणि । ३५०६ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य । (६-१-७) तुजा-
 दिराकृतिगणः । प्रमरा तूतुजानः । सूर्यं मामहानम् । दावार यः पृथिवीम् । स तूताव ।
 ३५१० बहुलं छन्दसि । (६-१-३४) ह्रः संप्रसारणं स्यात् । इन्द्रमाहुव ऊतये । + ऋचि
 त्रेरुत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि । ऋचश्चन्द्रे परे त्रेः संप्रसारणमुत्तरपदादेर्लोपश्चेति वक्तव्यम् ।
 तृचं सूक्तम् । छन्दसि किम् व्युचानि । + रयेर्मतो बहुलम् । रेवान् । रयिमान्पृष्टिवर्चनः ।
 ३५११ चायःकी । (६-१-३५) न्य, न्यं चिक्च्युर्न निचिक्च्युरन्यम् । लिटि उंसि रूपम् । बहुल-

जागारेति । जागृ निद्राजये । लिटि प्रयमपुरुषैकवचनम् । दातीति । डुदान् दाने
 लट् शपः इष्टुः । ‘श्लौ’ इति नित्यं द्वित्वे प्राप्ते विकल्पः । तूतुजान इति । तुर्जेलिट् तस्य
 कानजादेशः । मामहानमिति । मह पूजाया कानच् । तूतावेति । तुः सौत्रो घातुः तस्मा-
 ल्लिट् । बहुलं छन्दसि । ‘ह्रः संप्रसारणम्’ इति वर्तते तदाह ह्रः संप्रसारणं स्यादिति ।
 आहुवे इति । आङ्पूर्वाद् ह्रैवो लडात्मनेपदोत्तमैकवचनम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो
 लुकि कृते संप्रसारणमुवडादेशश्च । तृचं सूक्तमिति । तिस्रः ऋचो यस्मिस्तत् तृचम् ।
 ‘ऋचपूरव्वः पयामानज्ञे’ इति समासान्तः अः । रयेर्मतौ । रयिशब्दस्य मतौ परतः
 संप्रसारणं स्याच्छन्दसि । रेवानिति । ‘छन्दसीरः’ इति वत्वम् । रयिमानिति । बहुल-
 ग्रहणात्संप्रसारणवत्वयोरभावः । चायः की । चायतेर्बहुलं कीत्ययमादेशः स्याच्छ-
 न्दसि । चिक्च्युरिति । ‘कुहोश्चुः’ इति चुः । निचाय्येति । चायू पूजा-
 निशामनयोः अस्मात्त्वत्वा । गतिसमाप्ते ‘समासेजनपुर्व्वे क्त्वो ल्यप्’ इति ल्यवादेशः ।

अथ पष्ठः । छन्दसि वेतीति । ‘लिटि घातोः’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट-
 मेतत् । ‘तुजादीनामित्यत्रापि छन्दसीति वक्तव्य’मिति भाष्यम् । तुजादीनाम् । छन्दसि
 सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वात् ममहान इत्यपि । माहुव इति । आङ्पूर्वात् ह्रयतेर्लटि
 आत्मनेपदोत्तमैकवचने ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुकि संप्रसारणे उवङ् । न च
 भवति ह्रयामि मरुतः शिवानिति । रेवानिति । रयेर्यस्य संप्रसारणे इकारेण
 पूर्वरूपे आद्यगुणे ‘छन्दसीरः’ इति वत्वम्, तत्र विहितविशेषणाश्रयणात् । चायः

ग्रहणानुवृत्तेनेह । अग्निं ज्योतिर्निचाप्य । ३५१२ अपस्सृधेथामानृचुरानृहुश्चि-
 च्युषेतित्याजश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः (६-१-१६) एते द्यन्दसि निगात्यन्ते । इन्द्र
 विष्णो यदपस्सृधेयाम् । स्पर्वेल्लंडि आयाम् । अर्कमानृनुः । वसुन्यानृहुः । अर्च-
 र्हेश्व लिट्युसि । चिच्युषे । च्युडो लिटि यासि । यस्तित्याज । त्यजेर्णलि । श्रातास्त इन्द्र
 सोमाः । श्रिता नो ग्रहा । श्रोन् पाके निष्ठायाम् । आशिरं दुह्ने । मध्यत आशीर्तः ।
 श्रोत्र एव कित्रपि निष्ठायां च । ३५१३ खिदेश्छन्दसि । (६-१-५२) ।
 त्विद दैन्ये । अस्थैव आद्रा स्यात् । चिखाद । चिखेदेत्यर्थः । ३५१४ शीर्ष-

स्पर्वेल्लंड्याथामिति । द्विर्वचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निरातनात् । अस्पर्धेयामिति
 भाषायाम् । अपरे तु अपपूर्वस्य स्पर्वेल्लंड्याथामि संप्रसारणमलोपश्च निरातनात् । 'बहुलं
 द्यन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इत्यङगमाभावः । तन्मते प्रत्युदाहरणमपात्सर्धेयामिति भाषायाम् ।
 अर्चैरर्हेश्वेति । संप्रसारणमलोपश्च निरातनात् । ततो द्विर्वचनमुरदत्वम् 'अत आदेः' इति
 दीर्घत्वम् । 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुडागमः । आनृचुरानृहुरिति भाषायाम् । च्युडो
 लिटीति । अम्यासस्य संप्रसारणमनिट्त्वं च निरातनात् । चुच्युविपे इति भाषायाम् । त्यजेर्ण-
 लीति । त्यज वयोहानो । अम्यासस्य संप्रसारणं निगात्यन्ते । तत्याजेति भाषायाम् । श्राता
 इति । श्रोन् पाके इत्यस्य निष्ठायां आभावः । श्रिता इति । तस्थैव श्रोणातेर्ह्रस्वत्वं च । आशिर-
 मिति । आङ्पूर्वस्य श्रोणातेः क्तिप् घानोः शिर् आदेशः । तस्माद् द्वितीयैरुवचनम् । आशीर्तं
 इति । श्रोत्रः आङ्पूर्वस्य शिर् इत्यादेशः । निष्ठायाश्च नन्नाभावो निरातनान् । 'हलि च' इति
 दीर्घः । खिदेश्छन्दसि । 'आदेव उपदेशे-' इत्यत आदिति एव इति च वसन्ते, 'विभाषा
 लीयतेः' इत्यतो विभाषेति च । तदाह आद्रा स्यादिति । चिखादेति । व्यत्ययेन

की । चायतेश्छन्दसि बहुलं कीत्वादेशः । स्पर्वेल्लंडीति । अपूर्वस्य स्पर्वेः संप्रसारणमकार-
 लोपः । 'बहुलं द्यन्दस्ये' व्यङ्गमात्रः । द्वे पदे, -अपेनि, नृधेयामिति प्रकारान्तरं-मनोरमायाम् ।
 लिट्युसीति । 'संप्रसारणाऽकारलोपो निगात्यन्ते' इति शेषः । आनृचुरानृहुरिति भाषायाम् ।
 थासीति । अम्यासस्य संप्रसारणमनिट्त्वञ्च निरातनान् । घान. ने, पत्वम् । चुच्युविपे इति
 भाषायाम् । णलीति । अम्यासस्य संप्रसारणं निरातनान् । तत्याजेति भाषायाम् । निष्ठाया-
 मिति । आद्ये आभावोऽन्ये ह्रस्वा निरातनान् । बहुषु नोमेतु ध्यानानोज्यन ह्रस्व एव ।
 सोमाङ्ग्यत्र कचिदेतस्मिन्निपि ध्यामात्रः- 'यदि श्रातो जुहोतने' त्यादौ । श्राता इति बहुत्वम्-
 विवक्षितम् । सोमे तु बहुत्व एवेति भाष्ये साधनम् । निष्ठायाश्चेति । शिरादेशो निष्ठाया

छन्दसि । (६-१-६०) शिरःशब्दस्य शीर्षन् स्यात् । शीर्ष्णः शीर्ष्णो जगतः ३५१५ वा
 छन्दसि । (६-१-१०६) दीर्घाजसि इति च पूर्व-सवर्णदीर्घो वा स्यात् । वाराही । वाराहौ ।
 मानुषीरोऽस्ते विशः । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन संवध्यते । तेनामि पूर्वंत्वं वा स्यात् ।
 शर्मो च शर्म्यं च । शर्म्यं सुपिरामिव । 'संप्रसारणाच्च' (सू. ३३०) इति पूर्वरूपमपि वा ।
 इज्यमानः । यज्यमानः ३५१६ शोश्छन्दसि बहुलम् । (६-१-७०) लोपः
 स्यात् । या ते गात्राणाम् । ताता पिण्डानाम् । एमन्नादिषु छन्दसि पररूपं

परस्मैपदम् । शीर्ष्ण इति 'अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपः । 'रपाभ्याम्-' इति णत्वम् । 'पूर्वस्मादपि
 विधौ स्थानिवद्भावः' इति पक्षे तु 'अटकुप्वाङ्-' इत्यनेन । वा छन्दसि । 'नादिचि'
 'दीर्घाजसि च' इति वर्तते । तदाह दीर्घादित्यादि । वाराही इति । वराहस्य विकार इति
 'अवयवे च प्राण्योपधिवृत्तेभ्यः' इति प्राणिरजतादिभ्योऽञ् डीप् । द्विवचने पूर्वसवर्णाभावं
 यणादेशः । मानुषीरिति । प्रथमावहुवचनम् । मनोजतावव्यतौ पुक् च' इति अक्
 मनोः पुगागमः । सूत्रद्वये इति । 'अमि पूर्वः' 'संप्रसारणाच्च' इत्यत्र । वाक्यभेद-
 नेति । अकः अमि पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसि, तथा 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपं वा
 स्याच्छन्दसि । तदाह । तेनेति । शर्म्यं चेति । विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वरूपत्वा-
 भावे पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि न भवति । तयोरत्र विरोधाभावादिति यणादेश एव भवति ।
 यज्यमान इति । यजेलटः शानच् । 'सार्ववानुके-' इति यक् 'आने मुक्' इति
 मुक् । 'ग्रहिण्या-' इति संप्रसारणं पूर्ववैकल्पिकत्वादभावे यण् । या ते इति ।
 यानीत्यर्थः । यच्छब्दात्परस्य शोर्लोपे कृते प्रत्ययलक्षणेन 'त्यदादीनामः' इति अत्वे
 'नपुंसकस्य शलचः' इति नुन् । 'सर्वनामस्थाने च' इति दीर्घः । नलोपः । ताता

नत्वाऽभावश्च निपातनात् । चिखादेति । व्यत्यनेन परस्मैपदम्, आत्वस्याऽनैमित्ति-
 कत्वेन 'द्विवचनेऽचि' इत्यस्याऽभावादभ्यासेवर्णान्तिता । चिखादेति । क्वाचित्को-
 षपाठः । इदं पदमञ्जुर्या स्पष्टम् । शीर्षन् । छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वा-
 च्छिरशब्दस्यापि वेदे प्रयोगः । वाराहीति । वराहस्य विकार इत्यबन्ताङ्डीप् ।
 द्विवचने पूर्वसवर्णदीर्घः । उपानहौ विरोधे । मानुषीरिति । जसि पूर्वसवर्णदीर्घः ।
 शर्म्यं चेति । पूर्वत्वाभावे विकल्पविधानसामर्थ्यात्पूर्वसवर्णदीर्घो न, तयोरत्र
 विषये विशेषाभावात् । या ते इति । यानि ते इत्यर्थः । शोर्लोपे प्रत्ययलक्षणेन
 नुमि 'सर्वनामस्थाने चेति' दीर्घे नलोपः । त्वा-एमनिति, त्वा-ओयनिति च विग्रहः ।

वक्तव्यम् । अपां त्वेनम् । अपां त्वोद्यम् । ३५१७ भय्यप्रवय्ये च छन्दसि । (६-३-८३)

विभेत्यस्मादिति भय्यः । वेतेः प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् । प्रवेयमित्यन्यत्र । छन्दसि किम् भेयम् । प्रवेयम् । + ह्रदय्या उपसंख्यानम् । ह्रदे भवा ह्रदय्या आपः । भवे छन्दसि यत् ३५१८ प्रकृत्यान्तःपादमव्यपरे । (६-१-१५) ऋक्पादमव्यस्य एङ् प्रकृत्या स्यादिति परे न तु वकारयकारपरेऽति । उपप्रयन्तो अघ्वरम् । सुजाते अवसूनुते । अन्तः

पादं किम्-एतास एतेऽर्चन्ति । अव्यपरे किम्-तेऽवदन् । ३५१६ अव्यादवद्या-
दवक्रमुरव्रतायमवन्तववस्युषु च । (६-१-११६) एषु व्यपरेऽ-
प्यति एङ् प्रकृत्या । वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमहो अवद्यात् । मा शिवासो अव-
क्रमुः । ते नो अव्रत । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु

इति । तानि तानोत्यर्थः पूर्ववत् । भय्यप्रवय्ये । विभेतेः प्रपूर्वस्य वी इत्येतस्य च यति प्रत्यये पठ्यच्छन्दसि विषये यादेशो निपात्यते । भय्य इति । 'कृत्यल्युटः' शति अपादाने यत् । ह्रदय्या इति । अकारस्यायादेशः । प्रकृत्या । पादस्य मध्ये इत्यन्तःपादमित्यव्ययी-
भावः । अन्तरित्यव्ययमधिकरणशक्तिप्रधानं मध्यमाचष्टे । पादश्चेह ऋक्पाद एव गृह्यते न
श्लोकस्य । 'वा छन्दसि' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या द्यन्दसीति वर्तते । तेनास्य वैदिकत्वं संपद्यत
इत्याशयेनाह ऋक्पादमध्यस्थ इति । 'एङः पदान्तात्' इति सूत्रादेङः इति पञ्चम्यन्त-
मनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यतेऽन्यस्य कायिणोऽसंभवादित्यभिप्रेत्याह एङ् प्रकृत्येति ।
सन्निरूपं विकारं न यातोत्यर्थः । उपप्रयन्तो अघ्वरमिति । 'एङः पदान्तादति' इति
प्राप्तम् । अतः पादं किमिति । ऋचीत्येव किं नोक्तमित्यर्थः । एतेऽर्चन्तीति । 'कया
मती कुत एतास एतेऽर्चन्तीति शुष्णं वृषणो वसूया' इति । अत्र एते इति पादस्यान्ते एङ्स्ति
अकश्च परस्य पादस्यादाविति तन्निमित्तिनिमित्तयोः पादमध्यस्यत्वमिति सत्प्रपि ऋक्त्वे
प्रकृतिभावः । अव्यात् । एषामनुकरणत्वात्सुवन्तेन समासः । अत्र रजणे । आशी-
लिङ् । अवद्यादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् । अवक्रमुरिवेत्यवपूर्वस्य क्रमेतिष्यसि द्वि-
वचनप्रकरणे 'छन्दसि वा वचनम्' इति द्विवचनाभावे रूपम् । केचित्तु अवचक्रमुरिति
सूत्रे कृतं द्विवचनं ये पठन्ति तेषामुदाहरणं मृग्यम् । बहुवृत्तास्तावदवक्रमुरित्यधीयते ।
अव्रतेति । वृङ्-वृञो 'मन्ये घस' इति च्लेर्लुक् । 'नात्मनेपदेषु' इति शत्या-
दादेशः । अयमिति । इदमः सौ 'इशेऽय् पुंसि' । अवतेलोऽ् । अवन्तु ।

ह्रदय्या इति । अकारस्यायादेशः । प्रकृत्याऽन्तः । अतीति वर्तते । प्रकृत्या
स्वभावेन । न विकारमापद्यते इति यावत् । अव्याद् । अयमिति । इदमःसौ ।

कुशिकासो अवस्यवः । यद्यपि बहुवृचस्तेनोऽवन्तु रयतुः, सोऽयमागात्, तेऽहणेभिरित्यादौ प्रकृ-
 तिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्समाधेयम् प्रातिशाख्ये तु वाचनिक एवायमर्थः ।
 ३५२० यजुष्युरः । (६-१-११७) उरःशब्द एङन्तोऽति प्रकृत्या यजुषि । उरो अन्त-
 रिक्षम् । यजुषि पादाभावादनन्तः पादार्थं वचनम् । ३५२१ आपो जुपाणो वृष्णो वपिष्ठे
 ऽम्वेऽम्वालेऽम्बिके पूर्वे । (६-१-११८) यजुषि अति प्रकृत्या । आपो अस्मान्मातरः ।
 जुपाणो अग्निराज्य । वृष्णो अंशुम्याम् । वपिष्ठे अवि नाके । अम्वे अम्वाले अम्बिके ।
 अस्मादेव वचनात् 'अम्वायं' (सू० २६७) इति ह्रस्वो न । ३५२२ अङ्ग इत्यादौ
 च । (६-१-११९) अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ च अकारे य एङ् पूर्वः सोऽति

अवस्यव इति । अवेऽनुन् औणादिकः । ततः क्यच् 'क्याच्छन्दसि' इत्युः । यजुष्युरः ।
 उरो अन्तरिक्षमिति । नन्वत्र 'प्रकृत्यान्तःपादम्' इत्यनेनैव सिद्धे व्यर्थोऽयं योग इत्या-
 शङ्क्याह यजुषि पादाभावादित्यादि । आपो जुपाणो । आपो इत्यादीनि पृथक्प्रदान्यनु-
 करणानि विभक्तिस्तु अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षित्वात् भवति 'सुपां सुष्टुक्' इति
 विभक्तेर्लुग्व । अम्बिके पूर्वे इत्येतदप्यनुकरणमेव । तत्र प्रथमं जसन्तमनुकरणम् । द्वितीयं
 स्वन्तम् । तृतीयं शसन्तम् । चतुर्थं ड्यन्तमितरे संबुद्धयन्ते । आपो जुपाणो वृष्णो वपिष्ठे
 इत्येते शब्दाः अम्बिकेशब्दात्पूर्वा यौ अम्वेऽम्वालेशब्दौ तौ च अति परतः प्रकृत्या स्युः ।
 अङ्ग इत्यादौ च । अङ्गशब्दे य एङिति । प्रकृत्या भवतीति वक्ष्यमाणेन संवन्वः ।
 तदादौ अकारे च य एङ्पूर्व इति । अत्रापि पूर्ववत्संवन्वः । अतिक्रान्तपरामर्शना तच्छ-
 व्देन इति शब्दार्थमाचष्टे-तस्याङ्गशब्दस्य आदिस्तदादिस्तद्वयो यः अकारस्तस्मि-
 न्परे पूर्वा य एङ् स इत्यर्थः । नन्वत्र चकारः किमर्थं इति चेच्छृणु-असति चका-
 रेऽङ्गशब्दस्यैवैङ् तदादावति परतः प्रकृत्या भवतीत्यर्थः स्थाततश्चाङ्गे अङ्गे इत्यत्रैव
 तात् । अङ्गे अदोव्यदित्यत्र न स्यात् । सति तु तस्मिन् अङ्गशब्दस्य य एङ् यत्र
 कुत्रचिदति प्रकृत्या भवति तदादौ चाति परतो यः कश्चिदेङ् स प्रकृत्या भवतित्यय-
 अवतेर्लोऽटि अवन्तु । आपो जु । 'आपो' इत्यादीनि लुप्तविभक्तिकानि पृथक्प्रदानि

अनुकरणानि । आपो जुपाणो वृष्णो वपिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बिकेशब्दात्पूर्वा अम्वेऽम्वाले इत्येतौ
 च यजुषि स्थितावपि प्रकृत्येत्यर्थः । अम्बिकेपूर्वे इति चाऽस्मादेव निपातनात्पञ्चमीसमासः ।
 'आपो' इति जसन्तं, 'जुपाणो' इति स्वन्तं 'वृष्णो' इति शसन्तं, 'वपिष्ठे' इति ड्यन्तम्, इतरे
 संबुद्धयन्ते, अम्वेऽम्वालेऽम्बिके इति यजुष्ये [वमे]व पठ्यते । अस्मादेवेति । अम्ब इत्येत-
 द्विपयमिदम् । अङ्गशब्द इति । विद्यमान इति शेषः । तदादौ वेति पठितत्पुरुषः । सूत्रे 'इति'

प्रकृत्या यजुषि । प्राणो बज्जे बज्जे बज्जोव्यत् । ३५२३ अनुदात्ते च कुधपरे ।
(६-१-१२०) कवर्गवकारपरे अनुदात्तेऽति परे एङ् प्रकृत्या यजुषि । अयं सो अग्निः ।

अयं सो अव्वरः । अनुदात्ते किम्-अयोऽग्रे रुद्रे । अव्वरशब्द' बाधुदात्तः । कुधपरे किम्-
सोयमग्निमतः । ३५२४ अवपथासि च (६-१-१२१) अनुदात्ते अकारादौ अवपथाः शब्दे
यजुषि एङ् प्रकृत्या । त्रीरुद्रेभ्यो अवपथाः । वपेस्यासि लङि 'तिङ्ङितिङः' (सू० ३९३५)
इत्यनुदात्तत्वम् । अनुदात्ते किम्-यदुद्रेभ्यो अवपथाः 'निपातैर्यद्यदि (सू० ३६३७) इति
निपातो न । ३५२५ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि । (६-१-१२६) आङोऽन्वपरेऽनुनासिकः
स्यात् स च प्रकृत्या । अत्र ङा अपः । गभीर ङा उग्रपुत्रे । ईपाअज्ञादीनां छन्दसि
प्रकृतिभावो वक्तव्यः । ईपाअज्ञा हिरण्यः । ज्या इयम् । पूपा अविष्टु ।
३५२६ त्यश्छन्दसि बहुलम् (६-१-१३३) त्य इत्यस्य षोर्लोपः स्याद्वलि
एष त्य भानुः । ३५२७ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे । (६-१-१५२) ह्रस्वा-
त्परस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्नन्त्रे । हरिश्चन्द्रो नन्दगणः, मुश्चन्द्र

मयो भवति । तेन बज्जे बज्जे बज्जोव्यत् । प्राणो बज्जे इत्युभयत्रापि भवति । अनुदात्ते
च कुधपरे । कुधो परौ यस्मात्स तयोक्तः । कवर्गवकारेति । वकारे अकार उच्चारणार्थः
अग्निरिति । अग्निशब्दो 'बज्जेनिर्गलोपय' इति निप्रत्ययान्तोऽन्तःदात्तः । अव्वरशब्दः
प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । आद्युदात्त इति 'ऋजेन्द्र—' इत्यादिना नूत्रेण निपातितः ।
आङो । आङिति डिद्विसिष्ट आकारो गृह्यते । यः 'ईपदर्थे क्रियायोगे मर्यादानिविधौ च
यः । एतन्नातं डितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्' इत्यनेन लसितः । यद्यपि अत्र ङा अप
इत्यन आकारो न ईपदर्थोऽपि नूत्रवृत्तिः सप्तम्यर्थद्योतकत्वात्—तथापि वाक्यस्मरणयोर-
ङित्यत्रैव तात्पर्यम् । अन्यत्र सर्वत्राङ् डिद्वेदितव्यः । एवं तावद्वाप्ये स्थितम् । अत्र
आ अप इति । सप्तम्यर्थद्योतकोऽत्राङ् । 'स्वपदेशेऽननुनासिकः—' इतीत्यंज्ञा तु न
स्वपदेशग्रहणात् । त्यश्छन्दसि । त्य इति त्वादित्येतस्य प्रथमान्तस्थानुकरणम् । 'सुनां मुलुक्'
इति तुभ्यस्त्विति । एष स्येति । एतदस्त्वदथ त्यदाद्यत्वं 'तसोः नः सी' इति नः ।
एतदस्त्वदथ परस्य नोः 'एतत्तदोः मुलोपः—' इति 'त्यश्छन्दसि' इति च लोपः ।
ह्रस्वात् । चन्द्रशब्दे उत्तरपदे ह्रस्वात्परः सुडागमो भवति । स च भवन् चन्द्रशब्द-
शब्दस्तच्छब्दमन्तार्थः । कुधपर इति । बहुव्रीहिः, घकारेऽन्तर उच्चारणार्थः ।
आद्युदात्त इति । 'ऋजेन्द्राग्रे' त्यन निपातनादिति नात्र । आङोऽनु । विन्नकथ्यं

दत्तम् । ३५२८ पितरामातरा च छन्दसि । (६—३—३३) द्वन्द्वे निपातः । आ
मा गन्तां पितरामातरा च । चाद्विपरीतमपि । न मातरापितरा न विदिष्टौ ।

‘समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदकेषु’ (सू० १०१२) समानस्य सः स्थान्पूर्वादिभिन्ने
उत्तरपदे । सगर्भ्यः । + छन्दसि स्त्रियां बहुलम् । विष्वग्देवयोरद्वयादेशः ।
विश्वाची च घृताची च । देवद्रीची नयत देवयन्तः । कद्रीची । ३५२९

सधमादस्थयोश्छन्दसि । (६—३—९६) सहस्य सवादेशः स्यात् । ईदं
त्वास्मिन्सधमादे सामः सधस्यम् । ३५३० पथि च छन्दसि । (१—३—१०८)

स्यैवोभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानित्याशयेनाह चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्येति ।
सुडागमः स्यादिति । ‘सुद् कात्पूर्वः’ इत्यतः सुडित्यनुवर्तनात् । पितरा । पूर्वपदस्या-
राज्ञादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु ‘सुपां सुलुक्-’ इत्यादिना विभक्त्येकारादेशः । ‘ऋतो
दिसर्वनामस्यानयोः’ इति गुणः । समानस्य सः स्यादिति । ‘सहस्य सः’ इत्यतः स
इत्यनुवर्तते । सगर्भ्य इति । समानो गर्भः सगर्भः । तत्र भवः सगर्भ्यः । ‘सगर्भसंयुयसनु-
ताद्यत्’ इति यत् प्रत्ययः । अमूर्धेत्यादि किम् । समानमूर्धा । समानप्रभृतयः । समानादकाः ।
छन्दसि स्त्रियाम् । ‘विष्वग्देवयोः—’ इति सर्वनाम्नोऽप्युपलक्षणम् । बहुलग्रहणात्क्वचिन्न
भवति । विश्वाची । देवद्रीचीति । विश्वमश्नतीति देवानश्नतीति किन् । ‘उगितश्च’
इति ङीप् । ‘अचः’ इत्यकारलोपः । ‘चौ’ इति दीर्घत्वम् । अत्र विष्वग्देवयोरद्वयादेशः
प्राप्नो बाहुलकान्न । क्वचिच्च भवतीत्याह कद्रीचीति । कुत्सितमश्नतीति कद्रीची ।
किञ्चिदस्य टेरद्वयादेशः ङीब्लोपदीर्घाः पूर्ववत् । सधमादे इति । ‘सहस्य सध्निः’ इत्यतः
सहस्येति वर्तते । माद स्य इत्येतयोस्तत्तरपदयोः सहस्य सव इत्ययमादेशः स्यात् ।
सवेत्यविभक्तिको निर्देशः । सधमादे इति । सह माद्यन्ति देवा अस्मिन्निति सव-
मादो यज्ञ इति । ‘मदोऽनुपसर्गो’ इत्यपि प्राप्ते ‘अजवृम्भां स्त्रील्ललनाः’ इति तद्वा-
यके ल्युटि ‘हलश्च’ इति घञ् । सूत्रे मादेत्यकार उच्चारणार्थः । तेन मादयतेः क्विब-
न्तस्य मादिति यद्रूपं तत्रापि भवति । ‘आ त्वा वृहन्तो हरयो युज्यमाना अर्वागिन्द्रः
सव ।दो वहन्तु’ । सधस्थमिति । सह तिष्ठतीति सवस्थः । ‘वातेऽनुपसर्गो’
वृत्तेराङोऽत्र ग्रहणमिति हरदत्तः । प्रकृतिभाव इति । तन्मात्रमित्यर्थः । न तु
ह्रस्वोऽपि । एष स्य इति । एष स भानुरित्यर्थः । ‘उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो
बलीयान्’ इत्याह । चन्द्रशब्दस्येति । विष्वग्देवयोरिति । इदं सर्वनाम्नो-
ऽप्युपलक्षणं, तदाह । विश्वाचीति । विश्वमश्नतीति विग्रहः । बहुलग्रहणादन्य-
त्रापि क्वचित् । तेन कद्रीची सिद्धा । सधस्थमिति । सह तिष्ठतीत्यर्थः । पथि

एयिशब्दे उत्तरपदे कोः क्वं कादेशश्च । क्वपयः । कापयः । कुपयः । ३५३१ साढथै
 साढ्वा साढेति निगमे । (६-३-११३) सहैः क्त्वाप्रत्यये आद्यं द्वयं वृत्ति तृतीयं
 निपात्यते । म॒रुद्भि॒र्यः॑ पृ॒तना॒मु सा॒ळ्हा । अ॒चोम॑न्ध्यस्यस्य ङस्य ळः ळ्हश्च प्रातिशाख्ये
 विहितः । आ॒ह॒हि-द्वयो॑श्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स ङकारो ळकारः ळ्हकारतामेति
 स एव चास्य ङकारः सन्तुष्मणा संप्रयुक्त इति । ३५३२ छन्दसि च । (६-३-१२६)
 अ॒ष्टन॑ आत्वं स्यादुत्तरपदे । अ॒ष्टा॒पदी॑ । ३५३३ मन्त्रे सोमास्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य
 मत्तो । (६-३-१३१) दीर्घः स्यान्मन्त्रे । अ॒श्वा॒व॒र्तो॑ सा॒मा॒व॒र्तो॑म् । इन्द्रि॒या॒वा॒न्म॒दि॒न्त॑म् ।
 वि॒श्व॒क॒र्म॒णा॑ वि॒श्व॒दे॒व॒प्रा॒व॒ता॑ । ३५३४ ओपधेश्च विभक्तावंप्रथमायाम् ।
 (६-३-१३२) दीर्घः स्यान्मन्त्रे । यदा॑प॒वी॒भ्यः॑ । अ॒दा॒व॒त्यो॑प॒वो॒षु । ३५३५
 ऋ॒चि॒तु॒नु॒य॒म॒जु॒त॒ङ्कु॒त्रो॒न॒प्या॒णाम् । (६-३-१३३) दीर्घः स्यात् । आ॒नू न
 इति कः । साढथै । एते त्रयो निपात्यन्ते निगमे । सहैः क्त्वाप्रत्यय इति पक्षे क्त्वाप्रत्ययस्य
 द्वौ आदेशश्च निपात्यते । साढ्यै सहैः क्त्वाप्रत्ययस्य द्वौ 'हो ङ.' प्लुत्वं 'ढो ङे लोपः' ।
 'ढूलोपे—' इति दीर्घः । साढ्वा इति । ङत्वादि पूर्ववत् । वृत्ति तृतीयमिति । वृत्ति
 त्वन्तोदात्तं स्यात्तया 'भूरि चके' इति मन्त्रे साढ्वाद्याद्युदात्तं पठ्यते तत्र सगच्छेतेति भावः ।
 सूत्रे इतिशब्दः प्रकाशयः । तेन निष्ठायां निपातनं बोध्यम् । आपाह॒ळ॒ वा॒ग्ने वृ॒षभः॑ ।
 द्वयोरिति । अस्य आचार्यस्य द्वयोः स्वरयोर्मध्यमेत्य । ङकारो ळकारतां ऊष्मणा संप्रयुक्तः
 ङकारः ळ्हकारतामेनोत्यन्वयः । अ॒ष्टा॒पदी॑ति । अ॒ष्टौ पा॒दा अ॒स्या इति बहुव्रीहौ 'संख्यानु-
 पूर्वस्य' 'इति पादस्य लोपे कृते 'पादोऽयनरस्याम्' इति ङीप् । मन्त्रे । सोम, अ॒श्व,
 इन्द्रि॒य विश्व, दे॒व्य, एषां म॒न्त्रप्र॒त्यये॒ परे॒ दीर्घः॑ स्यान्मन्त्रे । ओपधेश्च । न च 'कृदिका-
 रादक्तिनः' इति ङीष् गतार्थता, अन्तोदात्तनापत्तेः । इष्यते त्वाद्युदात्तः 'लघावन्ते'
 इति ण्विन्मन्त्रान् । ऋ॒चि॒ त॒न । घ इति स्वरूपग्रहण न तरप्नमणोऽद्वन्द्वसि व-
 च छन्दसि । 'विभाषा पुरुषे' इत्यत्रा विभाषेत वृत्तं, चात् 'का' । साढथै ।
 द्वयोश्चेति । अ॒म्य-आचार्य॑स्य । ए॒त्य । 'स्थित' इति शेषः । स ङकारः-
 जिह्वातूलतालुम्यानीयो ङः । जिह्वातूलनाडु आचार्य आह स्वानं उपारस्य तु वेदे
 मित्र इत्युपस्मान् । स एव = स्वरद्वयमध्वगः । ऊष्मणा सम्प्रयुक्तः । ऊष्मणो जात
 इत्यर्थः । यद्वा स लकारो हकारेणाष्मणा संप्रयुक्तो हङ्कारतामापद्यतेऽतोऽप्युदात्तस्य-
 मतेन ङकारो हङ्कारतां यातीत्यर्थः । छन्दसि च । अ॒ष्टन॑ इति, दीर्घ इति चानु

इन्द्र । नू मर्तः । उत वा घा स्यालात् । मधू गोमन्तमीमहे । भरता जातवेदसम् । तडिति
 घादेशस्य डित्त्वपक्षे ग्रहणम् । तेनेह न-शृणोत ग्राहणः । कूमनाः । अत्रा ते भद्रा । यत्रा
 नश्चक्रा । उरुप्याणः । ३५३६ इकः सुञि । (६-३-१३४) ऋचि दीर्घ इत्येव । अमीपुणः
 सखीनाम् । 'सुञः' (ह्र० ३६४४) इति षः । 'नश्च घातुस्योत्पुन्यः' (३६४९) इति
 णः । ३५३७ द्वयचोऽतस्तिङः । (६-३-१३५) मन्त्रे दीर्घः । विद्या हि चक्रा
 जरसम् । २५२८ निपातस्य च । (६-३-१३६) एवा हि ते । २५१९
 अन्येषामपि दृश्यते । (६-३-१३७) अन्येषामपि पूर्वपदस्यानां दीर्घः स्यात् ।
 पूरुषः । दण्डादण्डि । २५४० छन्दस्युभयथा । (६-४-५) नानि दीर्घो वा । घाता घातृ-
 णाम् । इति बह्वचाः । तैत्तिरीयास्तु ह्रस्वमेव पठन्ति । ३५४१ वा षपूर्वस्य निगमे ।
 (६-४-९) षपूर्वस्याच उपधाया वा दीर्घोऽज्जुडौ सर्वनामस्याने परे । ऋभुज्ञा-

शब्दस्यैव दीर्घदर्शनात् । उत वेति । भार्याया भ्राता श्यालस्ततः पञ्चमी । भरतेति ।
 लोष्मव्यमपुरुषबहुवचनस्य यस्य 'लोढो लङ्वत्' इत्यतिदेशात्तस्य स्याने तादेशः 'तस्यस्य-
 मिपाम्' इत्यनेन । शृणोतेति । 'तप्तनप्तनयनाथ' इति तवादेशः । अत्र पितृवाङ्मिद्वं
 नास्ति । उरुप्याण इति । उरुप्येति कण्ठ्वादिगन्तो रक्षणार्थः । लोटः सेहि 'अतो हेः' इति
 लुक् 'न इत्यस्य 'नश्च घातुस्योत्पुन्यः' इति णत्वम् । इकः । इगन्तस्य सुञि परतो दीर्घः
 स्याद्वचि । द्वयचो । द्वयचस्तिङन्तस्यातो दीर्घः स्याद्वचि । विद्येति । विद ज्ञाने लट् । 'विदो
 लटो वा' इति समः स्याने मः । चक्रेति लिटो मध्यमपुरुषबहुवचनम् । निपातस्य च । दीर्घः
 स्यान्मन्त्रे । एवशब्दश्चादिपुं पाठान्निपातः । छन्दस्यु । नानीति वर्तते । 'दूत्रोपे-'
 इत्यता 'दीर्घ' इति च । तदाह नामीत्यादि । ऋभुज्ञाणमिति । ऋभुजिन्-

वर्तते । फलितमाह आत्वं स्यादिति । नलोपे कृते टकाराऽकारस्य दीर्घः । ऋचि तु । ऋग्वेदे
 इत्यर्थः । अष्टानां दीर्घः । थादेशस्येति । 'तस्यस्यमिपाम्' इत्यनेन । इकः सुञि । ऋचीति ।
 'अन्येषामपीति' सूत्रे 'मन्त्रे' इति निवृत्तमिति हरदत्तोक्तेर्मन्त्र इत्यस्यानुवृत्तिरेव युक्ता । द्वयचो-
 ऽतः । द्वयचस्तिङन्तस्यातो दीर्घः । मन्त्रे इति । ऋग्रूपे इत्यर्थः । द्वयच इति किम् अत्रा भवत
 वाजिनः । घातृणामिति । वृत्तिवृत्तस्तिङ्वत्तोरत्राजुवृत्तिस्त्वयुक्तेति भावः । षपूर्वस्याच
 इति । दीर्घश्रुत्योपस्थितस्याज्च इत्यस्य षपूर्वस्येति विशेषणम्, उपधाया इति च ।

णम् । ऋभुक्षणम् । निगमे किम्-तक्षा । तक्षाणौ । ३५४२ जनिता मन्त्रे । (६-४-५३)
 इडादौ तृचि णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता । ३५४३ शमिता यज्ञे ।
 (६-४-५४) शमयितेत्यर्थः । ३५४४ युलुबोर्दीर्घश्छन्दसि । (६-४-५८) ल्यपोल्यनु-
 वर्तते । वियूय । विप्लूय । 'आडजादीनाम्' (२२५४) । ३५४५ छन्दस्यपि दृश्यते ।
 (६-४-७३) अनजादीनामित्यर्थः । आनट् । आवः । 'न माड्योगे' (२२२८) । ३५४६
 बहुलं छन्दस्यमाड्योगेऽपि । (६-४-७५) अडादौ न स्तः, माड्योगेऽपि स्तः । जनिष्ठा
 उग्रः सहसे तुराय । मा वः क्षेत्रे परवीजान्यवाप्सुः । ३५४७ इरयो रे । (६-४-७६) प्रयमं
 'गर्भं' दध्न आपः । रेभावस्याभोयत्वेनासिद्धत्वादालोपः । अत्र रेशन्दस्येति कृते पुनरपि

शब्द उणादिषु निपातितः । 'इतोऽस्त्वंनामस्याने' इतोकारस्याकारादेशः । जनितेति ।
 जनयितेत्यर्थः । शमिता । निपातनं पूर्ववत् । आनडिति । नशेर्लुङि 'मन्त्रे घस—' इति
 लेलुङ्क् 'नशेर्व' इत्यस्याभावे 'व्रथ—' इति पः । जस्त्वेन डः । तस्य चत्वेन टः । आवरिति ।
 वृत्रो लुङि लेलुङ्क् । गुणो रेफस्य विसर्गः । बहुलं छन्दसि । माड्योगेऽप्यमाड्योगेऽपि बहु-
 लमडादौ भवतः । अमाड्योगेऽपि न भवतः । माड्योगेऽपि च भवतः । जनिष्ठा इति ।
 जनेर्लुङ् घास् अडागमाभावः । माड्योगेऽप्यडागममुदाहरति मा व इति । वो युष्माकं क्षेत्रे
 भार्यायां परवीजानि परेषां वीजानि वीर्याणि मा अवाप्सुः उप्तानि मामूवन् । वपेः कर्मणि
 लुङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'क्लेः सिच्' 'वदन्नज—' इति वृद्धिः । इदं काशिकानुरोधेनो-
 दाहृतम् । अध्ययने तु बालुरित्येव दृश्यते । माड्यटस्तूदाहरणान्तरमन्वेपणोयन् । इरयो ।
 इर इत्येतस्य रे आदेशः स्याच्छन्दसि । दध्ने इति । धानो लिटि ज्ञस्य 'लिटस्तज्ञपोः—'
 इतीरेचि कृते रेभावः । ननु चात्र परत्वाद्देभावे कृतेऽनजादित्वादालोपो न प्राप्त इत्यत
 आह रेभावस्येति । नन्वेवमपि रेभावस्यैव क्तादिनियमादिडागमः प्राप्नोति । न च

अत एव पुंलिङ्गाविरोधः । जनितेति । जनयितेत्यर्थः । तृचि रूपम् । शमिता
 यज्ञे । यज्ञविषये प्रयोगे मन्त्रे इडादौ णिलोपो निपात्यते । सूत्रे प्रथमैकवचन-
 मविवक्षितम् । 'शमितारो यदत्र सुकृते' 'शमितृन्मश्चैवैनं शमितृमित्यादिदर्शनात् ।
 वियूयेति । यु मिश्रणे, वियुत्य । विप्लूय, विप्लुत्येत्यर्थः । आनडिति ।
 नशे रूपम् । आवरिति । वृत्रो लुङि 'मन्त्रे घसे'ति ऋलेलुङि रूपम् । अमाड्यो-
 गेऽपीति । अपिशब्दान्माड्योगेऽपि । ननु परत्वाद्देभावे कृतेऽनजादित्वादातो लोपो

रेभावस्तदर्थं च सूत्रे द्विवचनान्तं निर्दिष्टमिर्योरिति । ३५४८ छन्दस्युभयथा ।
 (६-४-८६) भूसुधियोर्यण् स्यादियङुवङौ च । वनेषु चित्रं विम्बम्, विभुवं वा । सुध्वो^३
 हव्यमग्ने । सुधियो वा । + तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् । (४११५) तन्वं पुषेम, तनुवं
 वा । त्र्यम्बकम्, त्रियम्बकम् । ३५४९ तनिपत्योश्छन्दसि । (६-४-९९) एतयोः पालोपः
 विडति प्रत्यये । वितत्तिरे कवयः । शकुना इव पतिम । भापायां वितेनिरे, पेतिम । ३५५०
 घसिभसोर्हलि च । (६-४-१००) सग्विश्च मे । वच्चां ते हरो घानाः । हुस्तल्यो हेविः
 (नू. २४२५) । ३५५१ श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि । (६-४-१०२) श्रुघी हवम् । शृणुवी

रेभावस्य वैयर्थ्यम् । कृच्छ्रप्रभृतिषु चरितार्थत्वादत आह अत्रेति । कथं पुनर्लाक्षणिकस्य
 रेशब्दस्य रेभावो भवति । तत्राह तदर्थं चेति । द्विवचननिर्देशाल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
 न प्रवर्तत इति भावः । तन्वादीनाम् । बहुलमियङुवङादेशः स्याच्छन्दसि । तनुवमिति ।
 अवातुत्वादप्राप्त उवङ् विधीयते । तन्वमिति । 'वा छन्दसि' इत्यमि पूर्वत्वाभावे यण् ।
 त्र्यम्बकमिति । त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्यासौ त्र्यम्बको रुद्रः । वितत्तिरे इति ।
 तनु विस्तारे लिटः प्रथमपुरुषवहुवचनम् । अत्राल्लोपस्यासिद्धत्वेऽपि 'अत एकहलमध्ये-' इति
 एत्वाभ्यासलोपौ न लोपविधानसामर्थ्यात् । पप्तिमेति । पल्ल पतने लिटो मसो मस्य इट् ।
 वितेनिरे पेतिमेति भाषायाम् । घसिभसोः । अनयोः पालोपः स्याद्वलादावजादौ च विडति ।
 सग्विरिति । अदेः क्तिन् 'बहुलं छन्दसि' इति घस्तादेशे उपवालोपे च कृते
 'झलो झलि' इति सलोपस्तकारस्य घत्वं, घस्य जश्त्वम् । ततः समाना ग्विः
 सग्विरिति समासे कृते 'समानस्य छन्दस्यमूर्ध्वप्रभृत्युदकेषु' इति सूत्रेण समानस्य सः ।
 वदधामिति । भसेर्लोटि ताम् णुः । परं नित्यमप्युवालोपं वाचित्वा बाहुल-
 कात्प्रथमं 'श्लौ' इति द्वित्वम् । तत उपवालोपसलोपधत्वजश्त्वानि । श्रुशृणु । एभ्यो

न प्राप्नोतीत्यत आह रेभावस्येति । नन्वेवं रेभावे कृते तस्यैवेद् प्राप्नोति । न
 च रेभावो व्यर्थः, क्वादपि नित्सु चरितार्थत्वादत आह अत्रेति । ननु लाक्षणि-
 कत्वात् 'लक्ष्ये लक्षणस्य' इति न्यायाच्च कथं रेभावः पुनरत आह तदर्थ-
 ङ्चेति । द्विवचनसामर्थ्यात्परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः । विडतीति । अजादा-
 वित्यर्थः । वितत्तिर इति । वितेनिर इत्यर्थः । लोपविधानसामर्थ्यात्तस्यासिद्धत्वे-
 प्येत्वाभ्यासलोपौ न । पप्तिमेति । लिट् । मस् । इट् । पेतिमेत्यर्थः । श्रुशृणु ।

गिरः रायस्पृवि । उरुणस्कृवि । अपावृवि । ३५५२ वा छन्दसि । (३-४-८८) हिर-
पिद्वा । ३५५३ अङ्कितश्च । (६-४-१०३) हेघिः स्यात् । रारन्वि । रमेर्व्यत्ययेन परस्मै-
पदम् । शपः बलुरभ्यासदोषश्च । अस्मे प्रयन्वि । युयोवि जातवेदः । यमेः शपो लुक् । यौतेः
शपः बलुः । ३५५४ मन्त्रेष्वाङ्घ्यादेरात्मनः । (६-४-१४१) आत्मन् शब्दस्याऽऽदेलोपः
स्यादाङि । त्मना देवेषु । ३५५५ विभापर्जोश्छन्दसि । (६-४-१६२) ऋजुशब्दस्य ऋता-
स्थाने रः स्याद्वा इष्मेयस्सु । त्वं रजिष्ठमनुनेपि ऋजिष्ठं वा । ३५५६ ऋत्त्यवास्त्यवा-
स्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि । (६-४-१७५) ऋतौ भवमृत्त्यम् । वास्तुनि
भवं वास्त्यम् वास्त्वं च । मधुशब्दस्याणि त्रियां यणादेशो निपात्यते ।

हेघिः स्यात् । श्रुधीति । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'अन्येषामपि-' इति दीर्घत्वम् ।
श्रुणुधीति । श्रुवः श्रुभावश्च विवानसामर्थ्याद् 'उतश्च प्रत्ययात्-' इति न हेतुंक् दीर्घः
पूर्ववत् । पूर्धीति । प पालने । शपो लुक् 'उदोष्ठयपूर्वस्य' इत्युत्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः ।
उरुणस्कृधीति । 'नश्च घातुस्योरुपुभ्यः' इति णत्वम् । 'कः करत्-' इत्यादिना विसर्जनीयस्य
सत्वम् । अपावृधीति । दीर्घः पूर्ववत् । अभ्यासस्य दीर्घश्चेति । तुजादित्वादिति भावः ।
रारन्वीत्यत्र 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यादिना मलोपो न, हेरङित्वात् । यमेः शपो लुगिति ।
'बहुलं छन्दसि' इत्यनेन । एवमुत्तरत्रापि । विभापर्जोः । 'र ऋतो हलादेलोयोः' इत्यतः
र ऋत इति 'तुरिष्मेयः सु' इति च, तदाह ऋतः स्थाने इत्यादि । ऋत्त्य ।

एभ्यो हेघिः स्याच्छन्दसि । श्रुधी हवमिति । 'अन्येषामपि'ति 'दीर्घः 'पृ पालनादौ' ।
उरुणसिति । 'नश्च घातुस्योरुपुभ्यः' इति णत्वम् । 'श्रुणुधी' त्यत्र विभावविवानसामर्थ्याद्
'उतश्चेति' लुक् च न । इतोऽन्यत्र व्यत्ययेन शप्, 'बहुलं छन्दसि' ति लुक् । अङ्कित इति
हविशेषणम् । छन्दसि पञ्चे पित्वादङित्वम् । अत एव 'रारन्वी' त्यत्र नलोपो न । शपो
लुगिति । 'बहुलं छन्दसि'ति । आङिति ढासञ्ज्ञा । त्मना समञ्जित्याङोऽन्यत्रापि लाप-
सर्जनादाङीति व्ययम् । 'आत' इत्यनुवृत्तोरारदेरित्यपि व्ययम् । ऋत्त्यवास्त्यम् । ऋनुवास्तु-
शब्दयोर्भवायै यति यणादेशो निपात्यते, वास्तोरणि च ।

इति पष्ठोऽध्यायः ।

मा॒म्बोर्नः॑ स॒त्त्वोप॑धोः हिर॒प्यश॑ब्दाद्विहितस्य नयतो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिर॒प्ययेन॑
स॒विता॑ रयेन ।

इति षष्ठोऽध्यायः

सप्तमोऽध्यायः

‘शी॒लो रट्’ (सू० २४४२) ३५५७ बहु॒लं छन्द॑सि । (७-१-१८)
रुडागनः स्यात् । ‘लोपस्त आत्मनेदेषु’ (सू० ३५६३) इति पक्षे तलोपः । दे॒नवो
बु॒ह्ने । लोपाभावे घृ॒तं दु॒हते॑ । अ॒ह॒श्रम॑स्य । ‘अतो निच ऐस्’ (सू० २०३) ।
३५५८ बहु॒लं छन्द॑सि । (७-१-१०) अ॒ग्नि॒दे॒वेभिः॑ । ३५५९ ने॒तरा॑
छन्द॑सि । (७-१-२६) त्वमोरट् न । वार्त्र॑घ्नमि॒तरम् । छन्द॑सि किन्—
ऋतुशब्दाद्यति वास्तुशब्दादणि यति च यणादेशो निपात्यते । मशब्दस्येति । तस्यासिद्धत्वाद् ‘यस्य-’ इति लोपो न । ‘अकृत्सार्व-’ इति दीर्घस्त्वङ्गवृत्तपरिभाषया वारणीयः । यद्वा मकारमात्रस्य लोपः । ततो ‘यस्य-’ इति लोपे कृते प्रत्ययाकारस्य श्रवणम् ।

इति षष्ठोऽध्यायः

बहु॒लं छन्द॑सि । छन्द॑सि विषये बहु॒लं रुडागनः॑ स्यात् । बु॒ह्ने इति
दु॒हर्लट् दे॒रेत्वे॑ इत्यादादेशे रट् तलोपः । लोपाभावे इति । ‘लोपस्त आत्मनेदेषु’ इत्यस्य वैकल्पिकत्वादित्यर्थः । अ॒ह॒श्रमि॑ति । ह॒श्रिर् प्रेक्षणे बु॒ह् व्यत्यं
प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपुरुषैकवचनं निप् । तस्य रुडागनः । ने॒तरा । इत
शब्दात्परयोः त्वमोरट् आदेशो न स्याच्छन्दसि । इ॒तरमि॑ति । ‘अद्भु॒तरादिः॑

अथ सप्तमोऽध्यायः । पक्षे इति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वाद् बु॒ह्ने इति । इत्याज् । तलोपे रटि अतो गुणे । अ॒ह॒श्रमि॑ति । इति॒त्वाद्

इतरत्काष्ठम् । 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्' (३३३२) । ३५६० क्त्वापि
छन्दसि । (७—१—३८) यजमानं परिवापयित्वा । ३५६६ सुपां सुलुक्पूर्व
सवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः । (७—१—३९) ऋजवः सन्तु पन्थाः । पन्थान

इति प्राप्ते सुः । परमे व्योमन् । व्योमनि इति प्राप्ते डेलुक् । धीतो मतो

सुपुटुती । धीत्या मत्या सुपुटुत्वेति प्राप्ते पूर्वसवर्णदीर्घः । या सुरया रधीतमोभा

देवा दिविस्पृशा । अश्विना । यौ सुरयौ दिविस्पृशानित्यादौ प्राप्ते वा । नताद्-

ब्राह्मणम् । नतमिति प्राप्ते आत् । या देव विद्यता त्वा । यं तमिति प्राप्ते । न युष्मे

इत्यदङ्भावे 'अतोऽम्' इत्यम् । क्त्वो ल्यविति । समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यविति प्राप्ते छन्दसि
क्त्वापि विधीयते, तदाह क्त्वापि । अनञ्पूर्वे समासे क्त्वा इत्ययमादेशः स्यात् । अपिशब्दा-
स्त्यवपि, स च समासेऽसमासे च भवति । अप्राप्तिविषये ल्यपः प्रापणार्थत्वादपिशब्दस्य ।
अन्यथा 'वा छन्दसि' इत्येव ब्रूयान् । तथा च छन्दोविधिमनुविदवानाः कल्पमूत्रकारा अपि
प्रयुज्यते । आग्नेनाग्निणी अग्नेति । परिधापयित्वेति । णिजन्तात्परिपूर्वाद्वातेः क्त्वा
तस्य ल्यवादेशे प्राप्ते क्त्वादेशः । सुपाम् । सुपां स्थाने सुलुक् पूर्वसवर्ण आ ग्रात् शे या डाड्याच्-
छाल् एते आदेशाः स्युश्छन्दसि । पन्था इति । 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्येव सिद्धमिदम् । उक्तं
हि तत्र 'सुप्तिङुपग्रह-' इत्यादि तस्यैवायं प्रपञ्चः । धीतोत्यादि । धीतोमतोमुपुटुतीगन्देभ्य-
स्सुपुटुतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्ण ईकारः प्रमाणत आन्तर्गतात्सवर्णदीर्घत्वम् । दिविस्पृशाविति ।
प्राप्ते आ इति । अनेनादित्यत्राकारोऽपि प्रहिल्यन इति दर्शितम् । नतादिति ।
नतशब्दादम् । तस्याशब्दः । 'न विभक्तौ तु—' इतीत्सङ्गाप्रतिषेधः । या देवेत्यादि ।
यत्तच्छब्दादम् । न युष्मे इति । युष्मदः सप्तमीबहुवचनस्य शे आदेशः । शेपे

देवेभिरिति । गतो न भवति । क्वचिदनताऽपि भवति—नद्यैरिति । क्त्वाऽपि । अपिना
त्यवपि । उद्धृत्य तान् जुहोतीति । सुपां सु । सुपां स्थाने एते आदेशा इत्यर्थः । पन्था इति ।
जसः स्थाने नुः । छान्दसत्वात्सवर्णदिशः । उकाराच्चारणसामर्थ्येन भीतबुविकाऽनेकात्त्वेन वा ।
'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यस्यायं प्रपञ्चः । 'सुपां सुपा' इत्याद्यप्येवम् । पूर्वसवर्ण इति । आन्तर्गती-
कारस्ततः सवर्णदीर्घः । 'परमे व्योमन्' । अत्र पूर्वसवर्णे दकारे 'न डौ' ति निषेधान्नलोपाभावे
संयोगान्तलोपेन सिद्धावपि संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वात्पुनरेति बोद्धव्यम् । 'यत्मुन्वन्ती' त्यादौ
यत् इति स्थिते पूर्वसवर्णे दकारे स्मिन्नापत्तिरिति तदर्थमनेकालमाद्यर्थश्च लुगाद्यर्थक इति

वाजवन्धवः । अस्मे इन्द्रावृहस्पती । युष्मासु अस्मभ्यमिति प्राप्ते शे । उर्या । वृष्णुया ।
 उरुणा वृष्णुनेति प्राप्ते या । नाभा पृथिव्याः । नाभाविति प्राप्ते डा । ता अनुप्योच्यावयतात् ।
 अनुष्ठानमनुष्ठा, व्यवस्थावदङ्, आङो व्या । साधुया । साध्विति प्राप्ते याच् । वसन्ता यजेत् ।
 वसन्ते इति प्राप्ते आल् । + इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् । (वा. ४३०८) उरिया ।
 दाविया । उरुणा दारुणेति प्राप्ते इया । सुक्षेत्रिया । सुक्षेत्रिणेति प्राप्ते डियाच् । इति न
 शुक्लं सरसी शयानम् । डेरीकार इत्याहुः । तत्राद्युदात्ते पदे प्राप्ते व्यत्ययेनान्तोदात्तता ।
 वस्तुतस्तु डीपन्ताद् डेलुक् । ईकारादेशस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । + आङ्याजयारा-
 मुपसंख्यानम् । (वा. ४३०९) प्रवाहवा सिद्धतम् । बाहुनेति प्राप्ते आङादेशः । 'र्धेडिति'
 (सु. २४५) इति गुणः । स्वप्नया स्वप्नेनेति प्राप्ते अयाच् । स नः सिन्धुमिव नावया ।
 नावेति प्राप्ते अयार, रिस्त्वरः । ३५६२ अमो मश (७—१—४०) मिवादेश-
 लोपः । अस्मे इन्द्रेति । शे इति प्रगृह्यत्वाद्यादेशाभावः । नाभा इति । डित्वाट्टिलोपः ।
 ता अनुष्ठयेति । पङ्क्तिशतितरस्य बह्वक्षय इति प्रक्रम्य इदमध्वर्युप्रपठितं ता वङ्क्षीः
 अनुप्य अनुष्ठानेन अनुक्रमेण गणनया गणयित्वा उच्यावयतात् भवान् विशत्तनं करोतु ।
 पृथक् करोतु भवानित्यर्थः । अनुष्ठानमनुष्ठेति । अनुपूर्वात्तिष्ठतेरङ् तृतीयैकवचनस्य व्यादेशे
 डित्वाट्टिलोपः । नन्वनुपूर्वात्तिष्ठतेः 'आतथोपसर्गे' इत्यङं वाधित्वा 'स्यागापापचो भावे'
 इति क्तिना भाव्यमिति चेत्सत्यम् । 'पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरा—' इति सूत्रे व्यवस्थायामिति
 निर्देशादङपि सामान्यापेक्षज्ञापकाश्रयणात् । तदेतद्वचनयति व्यवस्थावदिति । साधु
 इति प्राप्त इति । सोऽर्हं किं प्राप्त इत्यर्थः । वसन्ते इति प्राप्ते आल् इति । पूर्णस्तवर्णे तु
 'अतो गुण' इति स्यात् । उच्येति । उरुदास्यद्वात्तृतीयैकवचनस्येयादेशः । सुक्षेत्रि-
 येति । सुक्षेत्रिन्शब्दात्तृतीयैकवचनस्य डियाजादेशः । डित्वाट्टिलोपः । बाहुनेति
 प्राप्त इति । काशिकायां तु प्रवाहुनेति प्राप्त इत्युक्तं तत्समासभ्रमादित्यवधेयम् ।
 प्रेति न समस्तं पृथक्स्वरदर्शनात् पदकारैर्वाच्छेद्य पाठाच्च । अत आख्यातान्वयीति
 ध्येयम् । स्वप्नयेति । अयाचोष्कारः 'सुपि च' इति दीर्घनिवृत्त्यर्थः । 'अतो गुणे' इति
 पररूपम् । नावयेति । नौशब्दाद्वा इत्यस्याऽप्यार । रिस्त्वर इति । 'रिति' इति
 सूत्रेण । अमो । अम इति मिवादेशो गृह्यते न द्वितीयैकवचनं छन्दसि दृष्टानुदिधा-
 दिक् । यमिति प्राप्ते इति । अम आत् । 'न विभक्तौ' इति इत्वनिषेधः । आङः ।
 पृथीयैकवचनस्य । मृग्यमिति । शास्त्रान्तरे आङुदात्तपाठादिस्मवेति भाष्यस्वरसः ॥

स्यामो मश् स्यात् । आकार उच्चारणार्थः । शित्त्वात्सर्वदेशः । 'अस्तिसिचः-' (सू. २२२५)
 इतीट् । वधीं वृत्रम् । अवविपमिति प्राप्ते । ३५६३ लोपस्त आत्मनेपदेषु ।
 (७-१-४१) छन्दसि । देवा अदुह । अदुहतेति प्राप्ते । दक्षिणतः शये । शेते इति प्राप्ते ।
 आत्मने इति किम्—उत्सं दुहन्ति । ३५६४ ध्वमो ध्वात् । (७-१-४२) 'अन्तरेवोष्माणं
 वारयध्वात् । वारयध्वमिति प्राप्ते । ३५६५ यजध्वैनमिति च । (७-१-४३) एनमित्य-
 स्मिन्परे ध्वमोज्जलोपो निपात्यते । यजध्वैनं प्रियमेवाः । वकारस्य यकारो निपात्यत इति
 वृत्तिकारोक्तिः प्रामादिकी । ३५६६ तस्य तात् । (७-१-४४) लोटो मध्यमपुरुष-

नात् । तदेतदाह मिवादेशस्येति । शित्त्वात्सर्वादेश इति । शित्करणभावे तु 'अलो-
 ऽत्यस्य' इति मकारस्य स्यात् । 'आदेः परस्य' इति तु न, पञ्चमीनिर्देशमावात् । न च
 मकारस्य मकारवचनप्रयोजनाभावात् सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् । मकारस्य मकार-
 वचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्याद् 'मो राजि सम्ः ववौ' इत्यत्र यया । वधीमिति । हन्तेर्लुङ्
 'हनो वध लिङि' 'लुङि च' इति वधादेशः । 'ल्लेः सिच्' इट् 'तस्यस्य-' इति मिपोऽम्-
 भावः । तस्य मश् 'अस्तिसिचः-' इति मस्यापृक्तस्येट् 'इट ईटि' इति सिचो लोपः । सवर्ण-
 दीर्घत्वम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः । लोपस्त । आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि
 विषये लोपः स्यात् । अदुहतेति । दुहेर्लुङ् 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति क्षस्यादादेशः । 'बहुलं
 छन्दसि' इति इट् तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोः 'अतो गुणे' इति पररूपम् । शये इति ।
 शेते इत्यत्र तलोपे कृतेऽयादेशः । ध्वमो । ध्वमो ध्वादित्यादेशः स्याच्छन्दसि वारयध्वा-
 दिति । वृत्रो णिचि लोट् । यज । वृत्तिकारस्तु यजध्वैनमिति पाठं ज्ञात्वा वकारस्य यकारश्च
 निपात्यत इत्याह । तद् दूषयति वकारस्येत्यादि । प्रामादिकीति । लक्ष्ये वकारपाठस्य
 निविवादत्वात् । वेदभाष्येऽपि प्रकृतसूत्रस्य मलोपमात्रपरतोक्तेर्येति भावः । तस्य ।
 मध्यमपुरुषवहुवचनस्येति । प्रथमपुरुषैकवचनस्य तु न ग्रहणम् । छन्दसि

तत्र च व्यत्ययेन डीप् । शित्त्वादिति । मस्यापि मवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यादिति
 भावः । वधीमिति । हन्तेर्लुङि वधादेशः, सिच् इट्, मिपोऽमो नश्, तस्य 'अस्ति-
 सिचः-' इतीट्, सिज्जलोपः, सवर्णदीर्घत्वम् । लोपस्त । आत्मनेपदेषु विद्यमान-
 तकारस्य लोपः स्यात् । अदुहतेति । दुहेर्लुङो क्षस्याजो 'बहुलं छन्दसो'ति इट्,
 तलोपे द्वयोरकारयोः पररूपम् । छान्दसत्वादेव क्वचित् । 'त एवात्मानमाहृतं कुल्ले' ।

१—'ध्वमोधाद् इत्यादेशः स्याच्छन्दसि' इत्यादौ क्वचित् पाठः । त च प्रक्षिप्तः ।

बहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् । गात्रमस्याङ्गुनं कृणुतात् । कृणुतेति प्राप्ते । सूयं
 चक्षुर्गमयतात् । गमयतेति प्राप्ते । ३५६७ तप्तनप्तनथनाश्च । (७-१-४५) तस्येत्येव ।
 शृणोत आवाणः । शृणुतेति प्राप्ते तप् । सुनोतन पञ्चत ब्रह्मवाहसे । द्वातन् द्विविणं चित्र-
 मस्मे । तनप् । मरुतस्तज्जुष्टन । जुष्टमिति प्राप्ते व्यत्ययेन परस्मैपदं श्रुश्च । विश्वेदेवासो
 मरुतो यतिष्ठन । यत्संख्याकाः स्येत्यर्थः । यच्छब्दाच्छान्दसो ङितिः, अस्तेस्तस्य यनादेशः ।
 ३५६८ इदन्तो मसि । (७-१-४६) मसौत्यविभक्तिको निर्देशः । इकार उच्चारणार्थः । मस्
 इत्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् । मस इगागमः स्यादिति यावत् । ननो भरन्त
 एमसि । त्वमस्माकं तव स्मसि । इमः स्मः इति प्राप्ते । ३५६९ क्त्वो यक् । (७-१-४७)

दृष्टानुविधानात् । पूर्वोत्तराभ्यां बहुवचनाभ्यां साहचर्याच्च कृणुतादिति । कृवि हिंसाकर-
 णयोश्च । 'विन्विहृण्वोर च' इत्युप्रत्ययः वकारस्य चाकारः । अतो लोपः । गमयतादिति ।
 गर्मेणिच् । 'जनीजृप्-' इति अमन्तत्वान्मित्तिज्ञायां मितां ह्रस्वः लोप्यनपुर्णबहुवचनस्य
 तादेशः । तप्तनप्त । तस्य स्थाने एते आदेशाः स्युः । शृणोतेति । श्रु श्रवणे । 'श्रुवः शृ
 च' इति इनुप्रत्ययः शृभावश्च । पित्वेनाङित्वाद् गुणः । सुनोतनेति । पुञ् अमिषवे
 'त्वादिभ्यः श्रुः' त इत्यस्य तनप् । द्वातनेति । अत्राप्यङित्वात् 'श्नाभ्यस्तयोः-' इत्या-
 कारलोपाभावः । इदन्तो । अन्तशब्दोऽवयववचनः । इत् अन्तो यस्य स इदन्तः । तपरक-
 रणमसंदेहार्थम् । तथा चायमर्थो मस इत्ययं शब्द इकारान्तो भवति । मसः सकारान्तस्य
 इसागमो भवति स च तस्यान्तो भवतीत्यर्थस्तदेतदाह मस् इत्ययमिति । तत्र यदि सका-
 रोपमर्देन इकारान्तत्वमभिप्रेतं स्यात्तर्हि मस् इदिति वाच्यं स्यात् । तस्मादवस्थित एव
 संकारे इकार उच्यतेऽजनीयः । अन्तग्रहणाच्च तदग्रहणेन गृह्यते । ततश्च द्वित्व-
 कित्वादेरागमलिङ्गस्याभावेऽप्यर्थादागमोऽयं संपद्यते, तदेतद्वचन्यन्नाह मस इगागमः
 स्यादिति । एवं च मस इगिति वक्तव्यं प्रत्याहारसंदेहप्रसङ्गात्तथा नोक्तम् । एम-
 सीति । इप् गतौ मस् तस्य इकारः अन्तावयवः । स्मसीति । अस्तेर्मस् 'श्तलो-'

च्छन्दसि दृष्टानुविधानादाह मध्यमपुरुष इति । कृणुतादिति । 'विन्विहृण्वोर
 च' इत्युप्रत्ययः । वत्स्याङ्कारेऽतो लोपः । शृणोतेति । पित्वेनाङित्वाद् गुणः । अत
 एव 'द्वातने'त्यत्र 'श्नाभ्यस्तयो' रित्वालोपो न । यादेशस्त्येते आदेशाः । यतीत्यस्य
 व्याख्या । यत्सङ्ख्याका इति । यतिष्ठनेति । सुपामादित्वात् पत्वन् । एम-

दिवं सुवर्णं गत्वाय । ३५७० इष्ट्वीनमिति च । (७-१-४८) क्त्वाप्रत्ययस्य ईनम्
अन्तादेशो निपात्यते । इष्ट्वीनं देवान् । इष्ट्वा इति प्राप्ते । ३५७१ स्नात्वाद्यादयश्च ।
(७-१-४९) आदिशब्दः प्रकारार्थः । आकारस्य ईकारो निपात्यते । स्विन्नः स्नात्वी

मलादिव । पीत्वी सोमस्य वावृधे । स्नात्वा पीत्वेति प्राप्ते । ३५७२ आज्ञसेरमुक् ।

(७-१-५०) अवर्णन्तादङ्गात्परस्य जसोऽमुक् स्यात् । देवासः । ब्राह्मणासः । ३५७३

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि । (७-१-५६) आमो नुट् । श्रोणामुदारो घृणो रयीणाम् ।

सूतग्रामणीनाम् । ३५७४ गोः पादान्ते । (७-१-५७) विद्मा हि त्वा गोपति शूर

गोनाम् । पादान्ते किम्—गवां शता पृथगामेषु । पादान्तेऽपि क्वचिन्न । छन्दसि सर्वेषां

वैकल्यकत्वात् । विराजं गोपतिं गवाम् । ३५७५ छन्दस्यपि दृश्यते ।

‘ल्लोपः’ । क्त्वो । क्त्वा इत्यस्य यगागमः स्थाच्छन्दसि । गत्वायेति । गमेः क्त्वा । ‘अनु-
दात्तोपदेशः’ इत्यनुनासिकलोपः । क्त्वा इत्यस्य यगागमः । इष्ट्वीनम् । क्त्वाप्रत्यय-
स्येति । यजेः परस्येति शेषः । इष्ट्वीनमिति । यजेः क्त्वा । ‘वचिस्वपि’—इति संप्रसारणम् ।
‘वश्च—’ इति पत्वम् । पृत्वम् । आकारस्थेनमादेशः । पीत्वेति । पिबतेः क्त्वा । ‘गुमास्या-’
इतीत्वम् । आज्ञसेः । ज्ञसेरिति पूर्वाचार्यानिरोधेन निर्देशः । देवास इति । अनुकि कृते
जसः सकारस्य ध्रुवणम् । अमुकः सकारस्य विसर्गः । श्रोणामिति । अस्य ‘वामि’ इति नरो-
त्वविकल्पाददीत्याभावे उदाहरणमिदं बोध्यम् । नदीत्वपक्षे तु ‘ह्रस्वनद्यापो नुट्’ इत्यनेनैव
सिद्धम् । सूतग्रामणीनामिति । सूताश्च ग्रामण्यश्चेत्तौतरेतरयोगः । गोः पा । गो इत्येत-
स्मादुत्तरस्यामो नुटागमः स्यात्पादान्ते । पादश्चेह ऋक्पादो गृह्यते छन्दमोत्वविकारात् ।
छन्दस्य । ‘छन्दसि च’ इत्येव सिद्धे ‘अपि दृश्यते’ इत्येतन्नमोऽपि विवक्षित-
सीति । इण आङ्पूर्वस्य रूपम् । यगागमेऽङ्गारा विवर्जितः । आज्ञसर । अनुकि
कृते जसः सकारस्य ध्रुवणम् । अमुकः सस्य विसर्गः । ‘उभवासः’ इत्यादौ परत्वाद-
मुकि ‘सकृद्गति’ न्यायेन पुनः शी न । श्रीग्रामण्योरिति । पञ्चम्यर्थे पष्ठो । इदं
व्यर्थम्, श्रोणामित्यस्य ‘वाऽमो’ति नदीत्वेन निद्धेः । न्स्यापाद्यनान्स्याऽभावात् ।
‘सूतग्रामणीना’मित्यपि समाहारद्वन्द्वोत्तरमेकदेशे निद्धम् । ‘छन्दमो’ति तु ‘गोः
पादान्ते’ इति सूत्रे ऋक्पादस्यैव ग्रहणार्थमावश्यकम् । ऋक्पादान्ते वर्तमानगोपाद्या-
त्परस्याऽमो नुडिति तदर्थः । छन्दस्यपि न । यन विहितस्वतंत्राण्यपि दृश्यते ।

(७-१-७६) अस्थ्यादीनामनङ् । इन्द्रो दवीचो अस्यभिः । ३५७६ ई च द्विवचने ।

(७-१-७७) अस्थ्यादीनामित्येव । अशोम्यां ते नासिकाम्याम् । ३५७७ दृक्स्ववस्वतवसां

छन्दसि । (७-१-८३) एपां नुम् स्यात्सौ । कीदृङ्छिन्द्रः । स्ववान् । स्वतवान् । 'उदोष्ठय-

पूर्वस्य' (सू० २४९४) । ३५७८ बहुलं छन्दसि । (७-१-१०३) ततुरिः । जगुरिः ।

पराचैः । ३५७९ ह्रु ह्वरेऽछन्दसि । (७-२-३१) ह्वरेर्निष्ठायां ह्रु आदेशः स्यात् ।

अह्रुतमसि हविर्वानम् । ३५८० अपरिहृवृताश्च । (७-२-३२) पूर्वेण प्राप्तस्यादेशस्या-

भावो निपात्यते । अपरिहृवृताः सनुयामवाजम् । ३५८१ सोमे ह्वरितः । (७-२-३३)

इद्गुणौ निपात्येते । मा नः सोमो ह्वरितः । ३५८२ असितस्कभितस्तभितोत्तभित-

चारार्यम् । अन्यया आरम्भसामर्थ्यात्कस्यचिदेव व्यभिचारः संभाव्येतेति । टादावचीत्युक्तं
हलादावपि भवति । अस्थभिः । विभक्तावित्युक्तमविभक्तावपि भवति । 'अस्थन्वन्तं यद-
नस्या विभर्ति' । अस्थन्वन्तमित्यत्रास्थिशब्दान्मतुप् । अनङि कृतेऽनो नुडिति मतुपो नुट् ।
अनङो नकारलोपः । टक् । 'आच्छीनद्योनुम्' 'सावनङुहः' इत्यतो नुम् सावित्यनुवर्तते ।
तदाह नुम् स्यादिति । कीदृङ्छिन्द्र इति । किमशब्दे उपपदे 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचने
कठञ्' इति दृशोः क्विप् । 'इदं किमोरीश् की' इति किमः की आदेशः, नुम् 'संयोगान्तस्य
लोपः' 'किनप्रत्ययस्य-' इति कृत्वेन नस्य ङः 'ङमो ह्रस्वादचि-' इति ङमुट् । स्ववा-
निति । भ्रवतेरनुन् । सुप्ठु अवौ यस्येति विग्रहः स्ववःशब्दान्नुमि कृते 'सान्तमहृतः-' इति
दीर्घः संयोगान्तलोपः । तस्यासिद्धत्वान्नलोपो न । स्वतवानिति । तुघातुः सौत्रो
वृद्धयर्थः । ततोऽस्तन् । स्वं तवो वृद्धिर्यस्येति विग्रहः । ततुरिरिति । तरतेः 'आट्-
गम-' इति क्विप्प्रत्ययः । उत्वं तस्य 'द्विवचनेऽचि' इति स्यानिवद्भावात् नृ इत्येतस्य
द्विवचनम्, उरदत्त्वम् । ह्रु ह्वरे । 'श्वेदितो निष्ठायाम्' इत्यतो निष्ठायामिति वर्तते । तदाह
निष्ठायामिति । अह्रुतमिति न ह्रुतमह्रुतम् । अपरिहृवृताः । छन्दसि बहुवचना-
न्तस्यैव प्रयोगदर्शनाद्बहुवचनान्तस्य निर्देशः । सोमे । इद्गुणाविति । ह्रु इत्यादेशस्या-
भावोऽपि बोध्यः । असित । अनु अदने । स्कम्भु स्तम्भु रोवनार्थौ सौत्रौ । चते

'अस्याभिरस्थीन्युत्कृत्य' । अस्थन्वन्तेत्यादि । 'अनो नुडिति मतुपो नुटि अनङो
नस्य लोपः । ई च द्वि । अस्थ्यादीनामोकार उदात्तो द्विवचने छन्दसि । अपरि-
हृवृता । बहुवचननिर्देशश्छन्दसि तदन्तस्यैव प्रयोगदर्शनात् । उत्तभिते ।

दुवम् उद्गिरणे । अन गत्यादिषु । इह क्षरितोत्यस्यानन्तरं समितोत्यपि केचित् पठन्ति ।
तत्र समूप् सहने इति घानुर्बोधः । भाषायां तु प्रस्तत्कन्वस्तव्योत्तव्यवतितविकसिताः ।
विशसिताः । शंसिताः । शसिताः । तरोता । तरिता । वरीता । वरिता । उज्ज्वलति ।
क्षरति । पाठान्तरे, क्षनति । वनति । वनति । 'वभूधाज्जतन्त्यजगृम्भवदर्थेति निगमे
(सू० २५२७) । विद्वा तमुत्सं यत आदभूय । वेनान्तरिजमुर्वतितन्य । जगृम्भा ते दक्षिण-

मिन्द्र हस्तम् । त्वं ज्योतिषा वितमो दवर्य । भाषायां तु वभूद्विष । आतेनिय । जगृहिम् ।
ववरिधेति । ३५८३ सनिससनिवांसम् । (७-२-६९) सनिमित्येतत्पूर्वात्सन्तेः सनोतेर्वा
क्वसोरिङ् एत्वान्यासलोपाभावश्च निपात्यते । अञ्जित्वाग्ने सनिससनिवांसम् । + पावका-
दीनां छन्दसि प्रत्ययस्थात्कादित्वं नेति वाच्यम् । (वा० ४५२७) हिरण्यवर्णः
शुचयः पावकाः । ३५८४ घोर्लोपो लेटि वा । (७-३-७०) दधद्रत्नानि दागुषे ।
सोमो ददङ्गन्ववयि । यदग्निरग्नवैददात् । ३५८५ मीनातेर्निगमे । (७-३-८१)

शिति ह्रस्वः । प्रमिणन्ति व्रतानि । लोके प्रमोणन्ति । 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' (सू० २२२५)

३५८६ बहुलं छन्दमि । (७-३-९७) सर्वमा इदम् । आसोदिति प्राप्ते । [अस्ते

'ऋन्नेभ्यः-' इति विहितेन । वभूथा । निगमो वेदः । एषां वेद इडभावो निपात्यते । वृभः
क्वादिसूत्रेणेडभावे सिद्धे निगम एवेति नियमार्थं निपातनम् । तदेतन्नाह भाषायां तु वव-
रिधेति । = निस । सनिपूर्वात्सन्तेः सनोतेर्वा सनिससनिवांसमिति निपात्यते ।
क्वसोरिङिति । 'निङ्ब्रशि कृति' इति निषेधे प्राप्ते निपातनम् । पावका इति ।
पुनन्ति पावयन्ति वा पावकाः । पुनातेः पावयतेर्वा णुल् टा । दधदिति । दधा-
तेल्लट् तिप् 'इलौ' इति द्वित्वम् । दधाति इति स्थिते आकारलोपः । 'लिट्ङाटौ'
इत्यङगणः । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इतोकारलोपः दागुषे यजमानाय रत्नानि
दधत् । दधादित्यर्थः । दददिति ददाते रूपम् । लोपाभावे उदाहरणमाह ददादिति ।
मानातेः । 'प्रादीनां ह्रस्वः' इत्यतो ह्रस्व इति व्रतते । तदाह शिति ह्रस्व इति ।
प्रमिणन्तीति । 'हिनुमीना' इति णत्वम् । आ इदमिति । अस्तेल्लट् तिप्
दीकारोऽपि । दित्तमभ्यनीति वरण इति वृत्तिः । सनिस । 'सनि' नित्यस्य छान्द-
सत्वादानुपूर्व्या अविवक्षितत्वाच्छ्रद्धन्त्येवैतन्निपातनम् । पावका । इति पुनन्ति पाव-
यन्ति इत्यर्थः । घोर्लोपो । घुसञ्जकानां लेटि परतो लोपो वा । दधातेर्ददातेश्च
लेट् । तिप् । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इतोकारलोपः । लोपेऽप्याङगणेन 'ददा-

लङ् तिप् ईडभावः अपृक्तत्वाद्वल्ङ्यादिलोपः । रुत्वविसर्गौ । संहितायां तु 'भो भगो—'
 (सू. १६७) इति यत्वम् । 'लोपः शाकल्यस्य' (मू. ६७) इति यलोपः । गोभिरक्षाः । सिच
 इडभावश्छान्दसः । अट् । शेषं पूर्ववत्] 'ह्रस्वस्य गुणः' (सू० २४२) । 'जसि च'
 (सू० २४१) । + जसादिषु छन्देसि वाचचनं प्राङ्णौ चङ्युपधायाः । अवा
 शतक्रत्वो युयम् । शतक्रत्वः । पश्वे नृभ्यो यया गवे । पशवे । नाभ्यस्तस्याचि (मू०
 २५०३) इति निपेवे + 'बहुलं छन्दसी'ति चक्तव्यम् । अनुपगुजोपत् । ३५८७
 नित्यं छन्दसि (७-४-८) छन्दसि विषये चङ्युपधाया ऋवर्णस्य ऋन्तित्यम् । अवीवृवत्
 ३५८८ न छन्दस्यपुत्रस्य । (७-४-३५) पुत्रभिन्नस्यादन्तस्य क्यचि ईत्वदीर्घा
 न । मित्रयुः 'क्याच्छन्दसि' (सू० ३१५०) इति उः । अपुत्रस्य किम्—
 पुत्रीयन्तः सुदानवः । + अपुत्रादीनामिति वाच्यम् । जनीयन्तोन्वग्रवः । जनमिच्छन्त
 इत्ययं । ३५८९ दुरस्युर्द्रविणस्युर्दृपण्यतिरिपण्यति । (७-४-३६)
 एते क्यचि निपात्यन्ते । भाषायां तु उप्रत्ययाभावात् । दुष्टीयति । द्रविणीयति ।

'आडजादीनाम्' इत्याट् शपो लुक् । 'अस्तिसिचः—' इतीडभावं अपृक्तत्वाद्वल्ङ्यादिलोपः
 रुत्वविसर्गौ । संहितायां तु 'भोभगो—' इति रोर्यत्वम् । 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः ।
 जसादिष्विति । आदिशब्दः प्रकारे, तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम् । शतक्रत्व इति ।
 'जसि च' इति गुणाभावपक्षे प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि 'वा छन्दसि' इति वचनादयं न
 भवतीति यणादेशः प्रवर्तते । पश्वे इति । 'घेङिति' इत्यस्याभावे यण् । जुजोपदिति ।
 जुपी प्रीतिसेवनयोः । लट् व्यत्यनेन परस्मैपदं तिप् । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' 'लेटोऽडाटौ'
 इत्यट् व्यत्यनेन शपः श्लुः द्विवचनम् । न छन्दसि । इह यद्यानन्तर्यादीत्वमात्रं प्रतिपिष्येत
 तर्हि 'अकृत्स्नाव—' इति दीर्घः स्यात् । अपवादे पुनरुत्सर्गस्थितेः । अत आह ईत्वदीर्घो
 नेति । क्यचि यदुक्तं तन्नेति व्याख्यानादिति भावः । अत्र न ज्ञापकमनुपदमेव वक्ष्यति ।
 पुत्रीयन्त इति । पुत्रमिच्छन्तः पुत्रीयन्तः । जनमिच्छन्तो जनीयन्तः । लटः
 शब्दादेशः । 'उगिदचाम्—' इति नुम् । दुरस्यु । दुष्टशब्दस्य दुरस्भावो द्रविण-
 शब्दस्य द्रविणस्भावो वृषस्य वृषण्भावो रिपस्य रिपण्भावश्च निपात्यते । दुष्टी-
 यतीति । प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् । उप्रत्ययस्य समानार्थेन वृत्ता दुष्टीयितेत्यादि

दित्यस्य सिद्धो वाग्रहणं स्पष्टायम् । जसादिष्विति । आदिशब्दः प्रकारे । तेन
 दत्तं दधि अम्बे अम्बेत्यादि सिद्धम् । नाभ्यस्तन्मेत्यादि । जुजोपदित्युदाहरणम् ।

वृषीयति । रिष्टीयति । ३५९० अश्वाघस्यात् । (७—४—३७) अश्व अत्र एतयोः

क्यचि जात्स्याच्छन्दसि । अश्वायन्तो मघवन् । भत्वा वृका जघ्रायवः । 'नच्छन्दसि'

(सू. ३५८८) इति निषेधो नेत्वमात्रस्य किन्तु दीर्घस्यापीति । अत्रेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् ।

३५६१ देवसुन्नयोर्यजुषि काठके । (७—४—३८) जनयोः क्यचि जात्स्याद्यजुषि

कठशाखायाम् । देवायन्तो यजमानाः । सुन्नायन्तो हवामहे । इह यजुःशब्दो न मन्त्रमात्रपरः

किन्तु वेदोपलक्षकः । तेन ऋगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्यै भवति । किं च ऋग्वेदेऽपि भवति ।

न चेन्मन्त्रो यजुषि कठशाखायां दृष्टः । यजुषोति किम्-देवाब्जिगति सुन्नयुः । दह्वृचाना-

मप्यस्ति कठशाखा ततो भवति प्रत्युदाहरणमिति हरदत्तः । ३५६२ कव्यध्वरपृतनस्यचि

लोपः । (७—४—३९) एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्यचि ऋग्विषये । समूहयो निविदा कव्य-

तायोः । अघ्वयुं वा नधुपाणिन् । दमयन्तं पृतन्युन् । 'देवातेहिः' (सू. ३०७६) 'जहातिश्च

क्त्व' (सू. ३३३१) ३५६३ विभाषा छन्दसि (७—४—४४) हित्वा शरीरम् । हीत्वा

वा । ३५६४ सुधित वसुधित नेमधित धिष्व धिषीय च । (७—४—४५)

वोच्यम् । अश्वायन्त इति । अश्वशब्दात् क्यच् । लट् शत्रादेशः । अघ्रायव इति ।

छन्दसि परेच्छायां क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । इदमेव सूत्रं ज्ञापकमिति । अन्यथा

दीर्घेनैव सिद्धत्वादात्ववचनमनर्थकं स्यात् देवाब्जिगतीति । नन्विदं प्रत्युदाहरणमङ्गद्वय-

विकलम् । यजुषि काठक इत्यंशद्वयस्यापि तत्र नावादित्याद्यङ्क्याह दह्वृचानामप्यस्तीति ।

तत्रेदं दृष्टमिति नावः । काठक इति किम् । यजुर्वेदे शाखान्तरे मामूत् । अन्यत्र सुन्नयुरि-

दमस्ति । कव्यध्वर । क्वि अघ्वर पृतना एषामन्त्यस्य लोपः स्यात् क्यचि परे ऋचि

विषये मृगश्वदिगणेऽघ्वयुंशब्दः पठ्यते तद्व्युत्पत्त्यन्तरं वोच्यम् । विभाषा । जहातिरङ्गस्य

विभाषा हि आदेशः स्यात् । हीत्वेति । हिआदेशानावे 'धुनास्या-' इतीत्वम् । क्वचित्तु

हात्वेति पाठस्तत्र छान्दसत्वाद् 'धुनास्या-' इतीत्वानावः । वसुधितमिति । कर्मवारय

इति हरदत्तः । वसूनां वातारं प्रदातारमित्यर्थः इति वेदनाप्यम् । नेमधितमिति ।

अपुत्रादीनामिति । आदिग्रहणस्य प्रयोजनान्तरं नृण्यमिति हरदत्तः । यजुर्वे-

दस्यै । यजुर्वेदीयकठशाखास्यै । कव्यध्वर । कव्येत्युदाहरणम् । विभाषा ।

जहातिर्हिवा स्यात् क्त्व । 'हात्वे' ति पाठे छान्दसत्वादीत्याजानावः । वसुधितमिति ।

सु वसु नेम एतत्पूर्वस्य दधातेः क्तप्रत्यये इत्वं निपात्यते । गर्भं माता सुधितं वज्रणासु ।
 वसुधितमग्नौ । नेमधिता न पौंस्या । कितन्यपि दृश्यते । उत श्वेत वसुधिति निरेके ।
 धिञ् वज्रं दक्षिण इन्द्र हस्ते । धत्स्वेति प्राप्ते । सुरेता रेतो विपीय । आशीर्लिङ् इट् ।
 'इटोञ्' (सू० २२५७) घासीयेति प्राप्ते । 'अपो भि' (सू० ४४२) । + मासश्छ-
 न्दसीति वक्तव्यम् । माद्भिः । शरद्भिः । + स्वचःस्वतवसोरुपसश्चेज्यते । स्ववद्भिः
 अवतेरसुन्, शोभनमवो येषां ते स्ववसस्तैः । तु इति सौत्रो वातुस्तस्मादसुन् । स्वं तवो येषां
 तैः स्वतवद्भिः । समुपद्भि रजाययाः । मिथुनेऽभिः । वसेः किञ्चेत्यसिप्रत्यय इति हरदत्तः ।
 ०ञ्च्पादोरीत्या तु उपः किदिति प्राग्व्याख्यातम् । न कवतेर्यङि' (सू० २६४१) । ३५६५
 कृपेश्छन्दसि । (७-४-६४) यङि अभ्यासस्य चुत्व न । करोकृष्यते । ३५६६ दार्धिति दधति
 दधर्षिं बोभूतु तेतिक्तेऽलर्ष्याऽऽपनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्त्कनिक्रदङ्गरिभ्रदधि-
 ध्वतोदविद्युततरित्रतःसरीसृपतं वरीवृजन्ममृज्याऽऽगनीगन्तीति च । (७-४-६५)
 एतेऽष्टादश निपात्यन्ते । आद्यान्त्रयो घृडो धारयतेर्वा । भवतेर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावः । तेन-

सामिपर्यायो नेमशब्दः । अयं कर्मधारयः । धत्स्वेति । 'क्षाम्पस्तयोरातः' इत्याकारलोपः ।
 'दवस्तयोश्च' इति भप्भावः । धिपीयेति । आशीर्लिङात्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचने दधातेरित्वं
 निपात्यते । तदाह आशीर्लिङीति । माद्भिरिति । 'पद्भ्योमास्-' इति मासशब्दस्य मास्-
 आदेशः । न कवतेरिति । अनुवृत्त्यर्थ उपन्यासः । करोकृष्यत इति । 'रुग्निकौ च लुकि' इति
 रीगागमः । लोके तु चरोकृष्यते कृपीवलः । धृङ् इति । धृङ् अवस्थाने । धारतेर्येति । स
 एव ण्यन्तः । तत्र दार्धर्तीत्यत्र धारयतेः शप् श्लो णिडुक् अभ्यासस्य दीर्घत्वं च निपात्यते ।
 घृडो वा शे प्राप्ते व्यत्ययेन शप् तत्र श्लावभ्यासस्य दीर्घत्वं च । अत्र परस्मैपदमपि

कर्मधारय इति हरदत्तः । नेम इत्यर्थे । नेमधिते कर्मधारयः । माद्भिरिति ।
 'पद्भ्यो' इति मानस्य मासादेशः । आद्यान्त्रय इति । घृङः गः ण्ठुरभ्यासस्य
 दीर्घः, परस्मैपदञ्च निपात्यते, धारयतौ तु ण्ठुणिङ्लुगभ्यासदीर्घत्वानि, अन्ययोः
 ण्ठुणिङ्लुगुगागमाः, घृङ्म्यु ण्ठुस्वरस्मैपदानि । यदा घृडो यङ्लुकि हगभावमाध-
 माद्ये, तन्निपातनप्राप्तलगाभावस्य वाधाय दधर्षीत्यत्र रुग्निमातनम् । दधर्षीत्यत्र तु यङ्लु-
 कपक्षे न किञ्चिन्निपातम्, किं तु श्लावेव । यङ्लुगन्तस्येति । 'लोढो'ति शेषः ।

भाषायां गुणो लभ्यते । तिजेर्यङ्लुगन्तात्तङ् । इयर्तेर्लटि हलादिः शेषापवादो रेफस्य लत्व-
 मित्वाभावश्च निपात्यते । अलपि युष्म खजकृत्पुनन्दरन् । सिपा निर्देशो न तदन् । अलर्ति
 दक्ष उत । फणतेराहपूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतरि जन्त्यास्यस्य निगागनो निपात्यते ।
 जन्वा पनोफणत् । त्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुकि शतरि जन्त्यास्यस्य निक् । घातुसकारस्य पत्वना
 करोतेर्यङ्लुगन्तस्याजन्त्यास्यस्य हुत्वाभावः । क्रन्देलुङि ऋरेङ्द्विवचनस्यास्य हुत्वाभावो
 निगागनश्च । कतिरुदज्जुपम् । अक्रन्दोदित्यर्थः । विभर्तेरन्यासस्य जश्त्वाभावः । वि यो
 भरिभ्रदोषधीषु । ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि जन्त्यास्यस्य विगागनो घातोऽर्काए
 लोपश्च । दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य । द्युतेरन्यासस्य संप्रसारणाऽभावोत्वं विगा-

निपात्य तस्यैव यङ्लुक्जन्त्यास्यस्य रगाद्यपवादकं दीर्घत्वं निपात्यत इति । दर्वर्तोत्यत्र यङ्लुक्-
 पक्षे दाघर्तीति निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घस्याभावो निपात्यते । 'रुप्रिकौ च लुकि' 'ऋतश्च' इत्येव
 वक् सिद्धः । इलुपक्षे तु रगमि निपात्यः । दर्वर्षोत्यत्र यङ्लुक्पक्षे न किञ्चिन्निपातनं किं तु
 इलावेव । भवतेर्यङ्लुगन्ताहोद् गुणाभाव इति । ननु 'भूचुवोस्तिङि' इत्येव गुणानिषेधे सिद्धे
 निपातनननपेकमिति चेत्तत्त्वम् । ज्ञापकार्यं तर्हि निपातनम् । एतज्ज्ञापयति अन्यत्र यङ्लु-
 गन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति । तेन बोधनीतीत्यत्र भाषायां गुणः सिद्धः । तदेतदाह
 तेन भाषायामिति । तिजेर्यङ्लुक्क्यात्मनेपदं निपात्यते । तदाह तिजेरिति । ऋ गतौ
 लटि सिपि 'इलौ' इति द्वित्वम् । जन्त्यास्यस्य हलादिः शेषापवादो रेफस्य लत्वं निपात्यते ।
 'जतिपिपत्योश्च' इत्यन्यासस्य प्राप्त्येत्वस्याभावो निपात्यते । तदाह इयर्तेरिति ।
 करोतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि जन्त्यास्यस्य हुत्वाभावो निपात्यते । 'ऋतश्च—' इति रिगा-
 गमः । तदाह करोतेरिति । चुत्वाभाव इति । 'कुहोश्चुः' इति प्राप्तस्य विभर्ते-
 र्यङ्लुगन्तस्य शतरि जन्त्यास्यस्य जश्त्वाभावो निपात्यते । तदाह विभर्तेरिति ।
 जश्त्वाभाव इति । 'जन्त्याते चर्च' इति प्राप्तस्य । दविध्वत इति । ध्वरते-
 र्यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम् । 'नाभ्यस्ताच्छनुः' इति नुमप्रतिषेधः । द्युतेर्यङ्लुगन्तस्य

तेन भाषायामिति । लोडतिरिक्ते च 'बोधनीति' 'बोनीति' इति । 'यङो वा'
 इति पक्षे ईट् । संपूर्वस्येति । 'संपूर्वत्वमतन्त्रम्, आसन्निप्यदिति दर्शना' इति
 वृत्तिः । करोतेर्यङ्लुगन्तस्येति । 'शतरौ'ति शेषः । रिक्तु 'रुप्रिकौ च' इति सिद्धः ।
 निगागमश्चेति । चाद्वभावः । विभर्तेरिति । 'यङ्लुगन्तस्य शतरौ'ति शेषः ।

गमश्च । दविद्युतद्दीद्यच्छोशुचानः । तरतः शतरि इलौ अभ्यासस्य रिगागमः । सहोर्जा
तरित्रतः । सृपेः शतरि इलौ द्वितीयैकवचने रोगागमोऽभ्यासस्य । वृजेः शतरि इलावभ्यासस्य
रीक् । मृजेर्लिटि णल् अभ्यासस्य रुक् वातोश्च युक् । गमेराङ्पूर्वस्य लटि इलावभ्यासस्य
ब्रुत्वाभावो नोगागमश्च । वक्ष्यन्ती वेदागनीगन्ति कर्णम् । ३५६७ ससवेति निगमे ।

(७-४-७४) सूतेर्लिटि परस्मैपदं वृगागमोऽभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । गृष्टिः ससूव स्यवि-
रम् । सुपुवे इति भाषायाम् । ३५६८ बहुलं छन्दसि । (७-४-७८) अभ्यासस्य इकारः
स्याच्छन्दसि । पूर्णा विवष्टि । वशेरेतद्रूपम् ।

इति सप्तमोऽध्यायः ।

शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणभावोऽयं च निपात्यते । तदाह द्युतेरिति । संप्रसारणभाव
इति । 'द्युतिस्त्रोप्योः संप्रसारणम्' इति प्राप्तस्य । समूवेति निगमे । दावत्यादिष्वेतत्प-
ठितव्यम् । विवष्टीति । वश कान्तौ । लटि तिपि शपः इलौ द्वित्वम् अभ्यासस्येत्वं 'व्रथ-'
इति पत्वम्, ष्टुत्वम् ।

इति सुबोधिन्यां सप्तमोऽध्यायः

द्युतेरिति । यद्वलुगन्ताच्छतरीति शेषः । तरित्रत इति जसन्तम् । 'नाभ्यस्ता'दिति नुम्न ।
'मर्मज्ये'त्यत्र वृद्धयभावोपि छान्दसत्वात् । इतिशब्द एवंप्रकाराणामन्येषामपि सङ्ग्रहार्थः ।
'ससूवे' त्यपि दावत्यादिष्वेव णठिं युक्तम् । इकार इति । 'इला' विति शेषः । न च
नवति 'ददातीत्येवं ब्रूया'दिति ।

इति सप्तमोऽध्यायः

अष्टमोऽध्यायः

३५६६ प्रसमुपोदः पादपूरणे । (८-१-६) एषां द्वे स्तः पादपूरणे । प्रप्रायमग्निः ।

संसमिद्युक्ते । उपोप मे परामृश । किं नोदुदु हर्षते । ३६०० छन्दसीरः । (८-२-१५)

इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्च परस्य मतोमंस्य वः स्यात् । हरिवते हर्षश्वाय । गीर्वान् । ३६०१ अनो

नुट् । (८-१-१६) अन्नन्तान्मतोनुट् स्यात् । अश्वन्तः । कर्णन्तः । अस्यन्तं यदनस्याः ।

३६०२ नाड्यस्य । (८-२-१७) नान्तात्परस्य घस्य नुट् । नुपयिन्तरः । + भूरि-

दावन्स्तुङ्वाच्यः । भूरिदावत्तरो जनः । + इद्रथिनः । रयीतरः । रयीतमं रयीनाम् ।

प्रसमुपोदः पादपूरणे । समाहारद्वन्द्वः । समासान्तविवेकनित्यत्वाद् 'द्वन्डाच्छुद्धपहान्तात्' इति न टच् । प्रप्रायमग्निरिति । नात्र द्विवचनस्य किञ्चिद्योत्यं केवलं पादपूरणमेव कार्यम् । न चैवंविधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्तीति सामर्थ्याच्छन्दस्येवेदं विधानमित्याहुः । छन्दसीरः । हरिवते इति । हरयो विघ्नन्ते यस्येति हरिवान् तस्मै । हरिशब्दान्मतुप् मकारस्य वकारः । गीर्वानिति । 'वोरूपधाया दीर्घ इकः' इति दीर्घः । अश्वन्त इति । अश्विशब्दान्मतुप् 'अस्यदवित्तकव्यक्षणात्मनङुदात्तः' । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनङ् । नुटोऽसिद्धत्वात्पूर्वं नलोपे भूतपूर्वगत्या नुट् णत्वम् । ननु यदि परान्तिनुट् क्रियते तस्य मतुवृग्रहेण ग्रहणाद् 'मादुपधायाः-' इति बत्वं मतुपस्तु न स्याद् नुटा व्यवधानात् । यदि तु पूर्वान्तो नुट् क्रियते तर्हि णत्वं न स्यात् । 'पदान्तस्य' इति निषेवादिति चेत्तत्त्वम् । नुटाऽसिद्धत्वात्प्रोक्तदोषः । नन्वेवमवग्रहे दोषः स्यात् । अणिति पान्तं ह्यङ्गृह्णन्ति अनेत्यकारान्तमवग्रहीतुमुचितमिति चेत्तत्त्वम् । न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्निलक्षणमनुवर्तनीयं तस्माद्यालक्षणं पदं कर्तव्यमिति महामाष्ये स्थितम् । किञ्च ईयिवांसमित्यादौ पदत्वं विनापि अवग्रहः क्रियते । पूर्वभिरग्निनेत्यादौ सत्यपि पदत्वे न क्रियत इति । घस्येति । तरप्तमपोरित्यर्थः । 'तरप्तमपौ घः' इति तरप्तमपोर्घसंज्ञाविधानात् । सुपयिन्तर इति । सुपयिनुशब्दात् 'द्विवचनविभज्योपपदे' इति तरप् नलोपः । तरपो नुट् तस्यानुस्वारः परसवर्णः । भूरिदावन् इति । भूरिदावन्तः परस्य घस्य नुट् वाच्य इत्यर्थः । भूरिदावत्तर इति । 'आतो मनिन्' इत्यादिना दाधातोर्वनिप् तदन्तात्तरप् 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपः तुङागमः । ईद्रथिन इति । रथिन ईकारोऽन्तादेशो घे परे । रयीतर इति । रयशब्दाद् 'अत

अथ अष्टमोऽध्यायः । प्रसमु । समाहारद्वन्द्वः, अनित्यत्वाच्च टच् समासान्तः ।

३६०३ नसत्तनिपत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि (८-२-६१) सदेनंन्पूर्वोत्तिपूर्वाच्च निष्ठायां नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा । निपत्तमस्य चरतः । असन्नं निपण्णमिति प्राप्ते । उन्देनंन्पूर्वस्यानुत्तम् । प्रतूर्तमिति त्वरतेः, तुर्वीत्यस्य वा । सूर्तमिति छ इत्यस्य । गूर्तमिति गूरी इत्यस्य । ३६१४ अस्मन्रुधरवरित्युभयथा छन्दसि (८-२-७०) र्वा रेफो वा । अस्म एव । अस्मरेव । ऊवएव । ऊवरेव । अवएव । अवरेव । ३६०५ भुवश्च महाव्याहृतेः । (८-२-७१) भुवइति । भुवरिति । ३६०६ ओमभ्यादाने ।

इतिठनी' इति मत्वर्थीय इनिः । तदस्तात्तरप् नकारलोपे कृते इकारस्य ईकारादेशः । यदि तु नकारलोपापवादो नकारस्याने ईकारो विधीयते तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशो न स्यात् । रथीतममिति । इह पदकारा ह्रस्वान्तमवगृह्णन्ति । 'अन्येषामपि-' इति संहितायां दोषं इति तदाशयः । नसत्त । एतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते । नत्वाभाव इति । 'रदाम्याम्-' इति प्राप्तस्य । निपत्तमिति । 'सदिरप्रतेः' इति पत्वम् । अनुत्तमिति । अनुत्तमिति भाषायाम् । एतन्निपातनारम्भसामर्थ्याद्भाषायां 'नुदविदोन्दना-' इति विकल्पो नेत्याहुः । प्रतूर्तमिति । यदा त्वरतेस्तदा 'ज्वरत्वर-' इत्यादिना लट् । यदा तुर्वी हिंसायामित्यस्य तदा राहोपः । सृ इत्यस्येति । निपातनादुत्वम् । रपरत्वं तु 'ररण् रपरः' इत्येव सिद्धम् । कार्यकालपक्षाययणेन परिभाषाणामसिद्धत्वप्रकरणेऽपि प्रवृत्तेः । गूर्तमिति । गूर्णमिति भाषायाम् । अस्मन् । उभयपेति व्याचष्टे । र्वा रेफो वेति । 'ससजुपो रुः' इति नित्यं रुत्वे प्राप्ते पक्षे रेफादेशार्थमिदम् । अस्मन्सुशब्द ईपदर्थे । अस्मरस्तमितमिति यथा भवो रक्षणम् । अस्मन् एवेति । यदा रुत्वं तदा 'भोमगो-' इति रीर्यत्वं 'लोपः शाकल्यस्य' इति लोपः । भुवश्च । महाव्याहृतेभुवस् इत्येतस्य छन्दसि विषये र्वा रेफो वा । तित्वा महाव्याहृतयः पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गणां वाचिकाः । 'इह तु मध्यमाया ग्रहणम् । महा- व्याहृतेरिति किम् । भुवो विश्वेषु भुवनेषु । तिङन्तमेतद्भवतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट्' इति वर्तमाने लङ् सिप् शपि शुणाभावश्छान्दनः । 'बहुलं छन्दस्यमाङयोगेऽपि' इत्य- ङभावः । लाक्षणिकत्वादेवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणमस्याः परिभाषाया अनि- स्यत्वज्ञापनार्थम्, तेन ज्ञापयतीत्यादौ युक् सिध्यति । भुव इति । भुव इत्येतदव्यय- यस्येति । तरसमपोरित्यर्थः नसत्तनि । एषां शब्दपराणां द्वन्द्वः । निपत्त 'सदिरप्रतेः' इति पत्वम् । अवो-रक्षणम् । भुवश्चम । र्वा रेफो वा । महा- व्याहृतेरिति किम् ? भुवो विश्वेषु भवनेषु । भवतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिट्' इति वर्त- माने लङ् । सिप् शप् । अगुणश्छान्दतः । तत् एवाङ्भावः । ओम् । अन्यादा- नम्—आरम्भः, तत्र वर्तमानस्येत्यर्थ इति वृत्तिः । 'न नुप्रहाप्तादा'मिति सूत्रे कैयट- स्तु 'सुन्हाप्यो'नित्यत्र 'भोमन्यादाने' इति पृतोदात्तात्वं न भवति, तस्याप्यनकमं- विषयत्वादिति वदन्तप्रारम्भेऽपि अनेन प्लुतमाह । यतएव शुद्धमनवयवेऽपि तं प्लुतमेव पचन्ति । अन्यादानपदेनाप्यनकमोच्यते इति तदाशयं वर्णयन्ति । प्लुतमुत्वा 'अवः'

(८-२-८७) ओंशब्दस्य प्लुतः स्यादारम्भे । ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम् । अन्यादाने किम्-
 ओमित्येकाक्षरम् । ३६०७ ये यज्ञकर्मणि । (८-२-८८) ये३यजामहे । यजेति किम्-ये
 यजायहे । ३६०८ प्रणवष्टेः । (८-२-८९) यज्ञकर्मणि देरोमित्यादेशः स्यात् । अपां

रेतांसि जिन्वतो३म् । टेः किम्-हलन्ते अन्त्यस्य माभूत् । ३६०९ याज्यान्ताः । (८-२-
 ९०) ये याज्या मन्त्रास्तेषामन्त्यस्य टेः प्लुतो यज्ञकर्मणि । जिह्वामन्त्रे चटुषे हव्यवाहा३म् ।
 अन्तः किम्-याज्यानामृचां वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् । सर्वा-
 न्तस्य चेष्यते । ३६१० ब्रूहिप्रेष्यश्रौपड्वौपडावहानामादेः । (८-२-९१)

मन्त्रस्त्रिवाचि महाव्याहृतिः । ओम् । अन्यादानमारम्भः । तदाह आरम्भ इति । अत्र
 प्लुतश्रुत्याचर्परिभाषोपस्थानादत्र एव प्लुतः । मकारस्त्वर्द्धमात्रः इति समुदायोऽर्ध्वर्ध्वनुयंमात्रः
 संपद्यते । ये यज्ञ । ये इत्येयस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो भवति । प्रणवः । यज्ञकर्मणोति वर्तते ।
 यज्ञकर्मणि टेः प्रणवादेशः स्यात् तदाह यज्ञकर्मणीत्यादि । जिन्वतोमिति । जिक्वि-
 प्रीणनार्थः । लट् तिप् टेः प्रणवादेशः । टेः किमिति । 'वाक्यस्य टेः-' इत्यतः देरित्यनुवर्त-
 माने पुनर्देर्ग्रहणं किमर्थमिति प्रश्नः । अतिति हि द्विग्रहणे 'अलोऽन्त्यस्य' इति वचनाद्वेः योऽ-
 न्त्योऽल् तस्यौकारः स्यात् । तस्मात्सर्वादेशार्थः द्विग्रहणमित्याह हलन्तेऽन्त्यस्य माभू-
 तिति । अजन्ते विशेषामावाहलन्ते इत्युक्तम् । याज्यान्तः । ये याज्या मन्त्रा इति ।
 याज्याकाण्डे पठ्यन्ते ये मन्त्रा याज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्याते प्रकरणे ये मन्त्रा
 इत्यर्थः । तेषामिति । मन्त्राणामित्यर्थः । तासामिति पाठे तासां याज्यानाम् । इहेदमन्त-
 ग्रहणं देरित्यस्य निवर्तकं वा स्याद्विशेषणं वा । आद्ये चान्ते विशेषिते अजन्ताया एव
 याज्यायाः प्लुतः स्यात् । पश्चान्तरे त्वन्तग्रहणमनर्थकं देरन्तत्वाव्यभिचारादित्यभिप्रायेणाह
 अन्तः किमिति । इतरोऽपि विदितामिप्राय आह याज्यानामृचामिति ।

इत्युपस्थितेऽन्तः प्लुतः, मकारस्त्वर्द्धमात्र इति अर्ध्वर्ध्वनुयंमात्रोऽयम् । ये यज्ञकर्मणि । यजेति
 किम् ? स्वाध्यायकाले माभूदिति । 'ये यजामहे' इत्यत्रैवाज्यं प्लुत इष्यते । तेनेह न-ये देवासो
 दिव्येकादश स्थः' इति । 'पित्र्यायां ये३स्त्ववा' इत्यत्रापि भवति, एतत्स्यानाऽऽपन्नत्वात्तस्य ।
 प्रणवष्टेः । दित्यानिक्रिमात्र ओकार ओङ्कारो वा प्रणव इति माप्यादौ स्पष्टम् । इन्द्रायर्ध्व-
 प्रातिशाख्येऽपि स्पष्टम् । देरिति तु प्रातिशाख्योक्तदित्यानिकत्वानुवादः । हलन्ते इति । तदभावे
 देरित्यनुवृत्त्या तदन्त्यस्यैव स्यात् । व्यभिचाराऽभावाद् द्विग्रहणः प्लुतत्वेन न विशेष्यते येनाऽऽ-
 रिनापाप्रवृत्त्याऽऽरोपः स्यादिति भावः । याज्या मन्त्रा इति । 'याज्यानुवाक्याकाण्ड'मिति
 समाख्यातप्रकरणस्या इत्यर्थः । अन्तः किमिति । 'यद्यन्तग्रहणं देरित्यस्य निवृत्त्यर्थन्त-
 प्लुतश्रुत्योपस्थितेनाज्जाज्जे विशेषितेऽजन्ताया एव याज्यायाः स्यात्, द्विविशेषणत्वे

एषामादेः प्लुतो यत्तत्कर्मणि । अग्नेयेजुब्रूहि । अग्नये गोमयानि प्रेक्ष्य । अस्तु श्रौक्षपट् । सोमस्याग्ने वोहो वौक्षपट् । अग्निमाक्षवह । ३६११ अग्नीत्प्रेपणे परस्य च । (८-२-९२) अग्नीवः प्रेपणे आदेः प्लुतस्तस्मात्परस्य च । ओक्षथाक्षवय । ३६१२ विभापा पृष्टप्रतिवचने हेः । (८-२-९३) प्लुतः । अकार्षीः कटम् । अकार्षं हि । अकार्षं हि । पृष्टेति किम्-कटं करिष्यति हि । हेः किम्-कटं करोति ननु । ३६१३ निगृह्यानुयोगे च । (८-२-९४) अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः प्लुतो वा । अद्यामावास्येत्यात्ये । अमावास्येत्येवं वादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रच्याव्य एवमनुप्रयुज्यते ३६१४ आग्नेडितं भर्त्सने । (८-२-९५) दस्योश्च दस्योश्च घातयिष्यामि त्वाम् । आग्नेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणम् । चौरश्च चौरश्च । ३६१५ अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् । (८-२-९६) अङ्गेत्यनेन युक्तं

याज्या नाम ऋचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपाः तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति, स चास्तस्यैवेत्यते तदयमन्तग्रहणमिति भावः । अग्नीत्प्रेपणे परस्य च । अग्नीवः प्रेपणमग्नीत्प्रेपणं तदाह अग्नीवः प्रेपण इति । विभापा पृष्टप्रतिवचने । विभापा हेः प्लुतो भवति । निगृह्या । निगृह्येति त्यदन्तम् । स्वमतात्प्रच्यावनं निग्रहः तस्यैव स्वमतस्य । एवं किल त्वं निरुपपत्तिकमात्येति शब्देन प्रतिपादनमनुयोगः नत्र । यद्वाक्यं तदाह अत्र यद्वाक्यमिति । निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यमित्यर्थः । अद्यामावास्येत्येत्येवं केनचित्प्रतिज्ञातं तमुपपत्तिभिर्निगृह्यसाम्यसूयमनुयुङ्क्ते । अद्यामावास्येत्यात्येति । तदेव विवृणोति अमावास्येत्येत्येवमित्यादि । दस्योश्च दस्यो-इति । 'वाक्यादेरामन्त्रितस्य इत्यादिना द्विवचनम् । ननु द्विरुक्तसमुदाये परभागस्यैव प्लुतः प्राप्नोति न तु पूर्वस्य 'तस्य परमाग्नेडितम्' इति परभागस्यैवाग्नेडितसंज्ञाविधानाद् इष्यते द्वयोरपीत्याह आग्नेडितग्रहणमित्यादि । द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति । द्विरुक्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणमित्यर्थः । एतच्चाग्नेडितस्य भर्त्सने वृत्त्यसंभवात्प्रत्ययते । अङ्गयुक्तम् ।

स्वनयंकम्, देरन्तत्वाज्यभिवारादिति प्रश्नः । ब्रूहि प्रे । ब्रूहिस्यानापन्ने 'पित्र्यायाननुस्ववा' इति प्रैपेजि प्लुतो भवति, एवं श्रौक्षपट्स्यानापन्ने 'अस्तु स्ववे'ति प्रत्याश्रावणेऽपि भवति, एवं वौक्षपटि [वोपट्] वौपट् वौक्षट् वौज्ञाडित्येवंविधसर्ववपट्कारागामुपलक्षणमिति हरदत्ताः । 'आवह देवान् यजमाने'त्यादी न प्लुतः, छन्दसि सर्वविधोनां वैकल्पिकत्वात् । तस्मादिति । आदिभूतादित्यर्थः । 'ओश्च थाश्च वय' 'आश्च थाश्च वय' इत्यनयोरेवायम् । नेह-अग्निदग्नीन्विहरे'ति । प्लुतमात्रस्य वैकल्पिकत्वात्सिद्धमिदम् । आश्च स्वश्च धेनि प्रत्याश्रावणे तस्यानापन्त्वाद्भवत्येव । पृष्टप्रतिवचनं प्रश्नोत्तरम् । निगृह्येति त्यदन्तम् । वादिनं स्वमतात्प्रच्याव्येत्यर्थः । अनुयोग यस्मादसौ प्रच्यावितस्तस्य पक्षस्य शब्देन प्रकाशयन्-एवन्त्वं निरुपपत्तिकमात्ये'ति । आग्नेडितं भ । त्यदन्ते उदाहरणे 'वाक्यादेरामन्त्रितस्ये'ति द्वित्वम् । 'वाक्यस्य टे'रित्यधिकारेप्यग्रान्तस्य भवति । वाक्यादेरेव पदस्य भर्त्सने द्वित्वविधानात् । 'उपलक्षण'मिति । तथैकैवत्येवमुक्त्या पर्यायलाभः । अङ्गयुक्तम् ।

तिङन्तं प्लवते । अङ्ग कूज ३ इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । तिङ् किम्—अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षं किम्—अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति । भर्त्सेन इत्येव । अङ्गाधीष्व भक्तं तव दास्यामि । ३६१६ विचार्यमाणानाम् । (८-२-६७) वाक्यानां टेः प्लुतः । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३ इ । न होतव्य ३ मिति । हांतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । प्रमा-
णैर्वस्तुतत्त्वपरोक्षेण विचारः । ३६१७ पूर्वं तु भाषायाम् । (८-२-९८) विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिनु ३ रज्जुनु । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् । भाषाग्रहणात्पूर्वयोगवृद्धन्वसीति ज्ञायते । ३६१८ प्रतिश्रवणे च । (८-२-९९) वाक्यस्य टेः प्लुतोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणाभिमुख्ये च । गां मे देहि भोः । हन्त ते ददामि ३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३ । दत्त किमात्य ३ । ३६१९ अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः । (८-२-१००) अनुदात्तः प्लुतः स्यात् । दूराद्धूतादिषु सिद्धस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वमात्रमनेन

आकाङ्क्षतोत्याकाङ्क्षं पचाद्यच् । तिङन्तमिति । आकाङ्क्षं तिङन्तमित्यर्थः । अङ्ग कूज ३ इति । अङ्गशब्दोऽप्ये । कूज अव्यक्ते शब्दे । लोण् मध्यमपुल्लैकवचनम् । ज्ञास्यसि जाल्मेति । कूजनफलमस्मिन्नेव क्षणे ज्ञास्यसीत्यर्थः । अङ्ग देवदत्तोति । अङ्गशब्दोऽत्रा-
नुनये । अङ्ग देवदत्तेत्येकं वाक्यम् । एतच्च मिथ्या वदस्येतदपेक्षते । विचार्यमाणानाम् । 'कोटिद्वयस्पृग्विज्ञानं विचार इति कथ्यते । विचार्यमाणस्तज्ज्ञानविषयीभूत उच्यते ।' इह तु विचार्यमाणविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि । गृहा ३ इति । सप्तम्येकवचनान्तस्य गृहे इत्यस्य 'ऐचोऽप्रगृह्यस्ये'ति प्लुतविकारः । पूर्वं तु । पूर्वणैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । तुशब्द-
स्त्वर्धन्तोऽवधारणार्थः । यथैवं विज्ञायेत पूर्वमेव प्लुत इति मैवं विज्ञायि पूर्वं भाषायामेवेति । उदाहरणे तुशब्दो वितर्कः । प्रतिश्रव । प्रतिश्रवणार्थमाह अभ्युपगमे इत्यादि । अङ्गीकारे इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने इति । अत्रोभयत्रापि गतिसमासः । अर्थद्वयेऽपि प्रतिपूर्वः श्रृणोतिः प्रसिद्धः । आभिमुख्ये चेति । अत्र 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । दत्त किमात्य ३ इति । किं रूपे इत्येव पृच्छयते । अत्र श्रवणाभिमुख्यं गम्यते । अनुदात्तं प्रश्नान्तः । प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः । नानेन प्लुतो विधीयते किं तु दूराद्धूतादिषु विहितस्य प्लुतस्योदात्तत्वे प्राप्ते प्रश्नान्ताभिपूजितयोरनुदात्तत्वगुणमात्रं विधी-
यते । तदाह दूराद्धूतादिष्विति । तत्रैषा वचनव्यक्तिः । प्रश्नान्ते अभिपूजिते च यः प्लुतः सोऽनुदात्तो भवतीति । तत्राभिपूजिते 'दूराद्धूते च' इति प्लुत इति । इतरत्र तु अनन्त्यस्यापि

आकाङ्क्षतोत्याकाङ्क्षम्, पचाद्यच् । इदानीमिति । कूजनफलमिदानीमेव ज्ञास्यसी-
त्यर्थः । 'अङ्ग'शब्दोऽप्ये । प्रत्युदाहरणे त्वनुनये । 'अङ्ग ! देवदत्ते'त्येकं वाक्यम् । एतच्च 'मिथ्या वदसी' त्येतदपेक्षते । विचार्य । कोटिद्वयस्पृग्विज्ञानं विचारः, तादृशज्ञानविषयीभूतो विचार्यमाणः । इह तु विचार्यमाणार्थविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्य-
माणानि । गृहा ३ इति । गृहशब्दस्य प्लुतविकारः । पूर्वन्तु । पूर्वमेवेत्यर्थः । उदाहरणे 'तु' शब्दो वितर्कः । प्रतिश्रवणम्—अभ्युपगमः प्रतिज्ञानम्, श्रवणाभि-

विधीयते । अभिभूतः ३ इ । पटः ३ उ । अग्निभूते पटी-एतयोः प्रश्नान्ते ढेरनुदात्तः प्लुतः । शोभनः खल्वसि माणवको ३ । ३६२० चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने । (८-२-१०१) वाक्यस्य ढेरनुदात्तः प्लुतः । अग्निचिद्भाषायाः ३ अग्निरिव भाषात् । उपमार्थे किम्-कथंचिदाहुः । प्रयुज्यमाने किम्-अग्निर्माणवको भाषात् । ३६२१ उपरिस्विदासीदिति च (८-२-१०२) टेः प्लुतोऽनुदात्तः स्यात् । उपरिस्विदासी ३ । अवः स्विदासी ३ इत्यत्र तु 'विचार्यमाणानाम्' (सू० ३६१६) इत्युदात्तः प्लुतः । ३६२२ स्वरितमात्रेडिते-

'प्रश्नाख्यानयोः' इति । अग्निभूतः ३ इति पटः ३ उ इति । अगमः पूर्वान् ग्रामान् इत्येतद्वाक्यम् अग्निभूते पटी इत्यनन्तरेण समाप्तं तत्र अगम इत्येवमादीनामनन्त्यस्यापि 'प्रश्नाख्यानयोः' इति स्वरितः प्लुतः । अग्निभूते पटी अनयोः अनुदात्ताः । अभिपूजिते उदाहरणमाह शोभनः खल्वसीत्यादि । चिदिति चोप । चिदित्येतन्निपाते उपमानेऽर्थे प्रयुज्यमाने वाक्यस्य ढेरनुदात्तः प्लुतो भवतीत्यर्थः । प्लुतोऽप्यत्राज्विधीयते न गुणमात्रम् । इतीति किम् ? अक्रियमाणे तस्मिन्नुपमानेऽर्थे कस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्लुत इति विज्ञायते । इतिशब्दे तु सति प्रयुज्यमाने इत्येतच्चिच्छब्दस्य विशेषणं प्लुतस्तु 'वाक्यस्य टेः' इत्यधिकारात्तस्यैव भवतीति मनसि विभाव्योदाहरणमुखेनाह अग्निचिदिव भाषादिति । अत्र न चिच्छब्दस्य प्लुतः किं तु भाषादित्यस्यैव । अक्रियमाणे तु इतिशब्दे चिच्छब्दस्यैव प्लुतः स्यात् । अग्निचिद्भाषायाः ३ इत्यत्र न स्यादिति भावः । कथंचिदिति । अत्र कष्टे चिच्छब्दः । अग्निर्माणवको भाषादिति । अग्निरिव माणवको दीप्यत इत्यर्थः । अत्रोपमानार्थस्य गम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्रतीतिः । प्रयोगस्तु नास्ति । यद्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति भावः । उपरिस्विदासीदिति । अत्रापि विचार्यमाणानामिति विहितस्य प्लुतस्य गुणमात्रं विधीयते । स्वरितमात्रेडिते । उदाहरणे सर्वत्र 'वाक्यादेरा-

मुख्यञ्च । हुन्त ते इति । प्रायिताङ्गोकारो गम्यते । आद्ययोरर्थयोः प्रतिश्रवणशब्दे गतिसमाप्तः, तृतीये 'लक्षणानभिप्रती' इति अवयवोभावः । क्रमेणोदाहरणानि । अनुदात्तं प्र । प्रश्नवाक्ये यच्चरथं प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः । दूराद्वृत्तादिष्विति । प्रश्नान्ताभिपूजितयोर्थः प्लुतः सोऽनुदात्तो भवतीत्यर्थादिति भावः । तत्राऽभिपूजिते 'दूराद्वृत्ते चे'ति प्लुतः । इतरत्र 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयो'रिति । आद्योदाहरणे 'अगमः पूर्वान्' इत्यादिः । ढेरनुदात्त इति । 'अगम' इत्यादौ अनन्त्यस्यापीति प्लुतः स्वरितः । प्लुत इति स च पूर्वभागस्य, उत्तरस्य, तु उदात्ताविदुतो भवतः । 'अग्निचि'दिति व्याचष्टे अग्निरिवेति कथञ्चिदिति । इच्छेऽत्र चिच्छब्दः । अग्निर्माणवक इति । अग्निरिव माणवको दीप्येत्यर्थः । यद्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्याप्यस्ति इति स्यादेव प्लुतः, यो गान्धादात्तु नेति भावः । चः प्लुतसमुच्चयार्थः । एतदेव ज्ञानयति—'पूर्वसूने गुण-

ऽसूयासंमतिकोपकुत्सनेषु । (८-२-१०३) स्वरितः प्लुतः स्यादात्रेद्धिते परेऽसूयादौ
 गम्ये । अनुयायाम्-अभिरूपक ३ अभिरूपक रित्तिं ते अभिरूप्यम् । संमतौ—अभिरूपक ३
 अभिरूपक शोभनोऽसि । कोपे-अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं नात्यासि जालम् । कुत्सने-
 शाक्तीक ३ शाक्तीक रित्ता ते शक्तिः । ३६२३ क्षियाशीः प्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् (८-२-
 १०४) आकाङ्क्षस्य तिङन्तस्य टे स्वरितः प्लुतः स्यादाचारनेदे । स्वयं ह रथेन याति ३ ।
 उपाध्यायं पदाति गमयति । प्रार्थनायाम्—पुत्रांश्च लप्सीष्ट ३ धनं च तात । व्यापारणे ।
 कटं कुत ३ ग्रामं गच्छ । आकाङ्क्षं किम्—दीर्घापुरासि जन्नीदग्नीन्विहर । ३६२३
 अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः । (८-२-१०५) जनन्त्यस्याज्यत्स्यापि पदस्य टे
 स्वरितः प्लुत एतयोः । जगमः ३ पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । सर्वपदानामयम् । आख्याने—
 जगम ३ न् पूर्वा ३ न् ग्रामा ३ न् । ३६२५ प्लुतावैच इदुतौ । (८-२-१०६)
 दूरात्प्लुतादिषु प्लुतो विहितस्तत्रैव ऐकः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवादिदुतौ प्लवते । ऐ ३ तिकायन ।
 कौ ३ पगव । चतुर्मात्रावत्र ऐचौ संपद्येते । ३६२६ एचोऽप्रगृह्यत्यादूराद्वृत्ते
 पूर्वस्यार्धस्याऽऽदुत्तरस्येदुतौ । (८-२-१०७) अग्रगृह्यस्य एचोऽदूराद्वृत्ते
 प्लुतद्विषये पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः स्यादुत्तरस्य स्वर्गस्य इदुतो लः । + प्रश्नान्ता-
 भिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिचादयाल्यान्तेष्वेव । प्रश्नान्ते—जगमः ३ पूर्वा ३ न्

मन्त्रितस्येति द्विवचनम् । क्षियाशीः । क्षिया आचारोल्लङ्घनम् । इष्टादंस्तनमाशीः दीर्घायु-
 रसि अग्नीदग्नीन्विहरेति । क्षियायां तु न प्रत्युदाहृतं नित्यसाकाङ्क्षत्वात् । न हि स्वयं
 ह रथेन यातीत्युक्ते आचारनेदो गम्यते किं तर्हि उपाध्यायं पदाति गमयतीत्युक्ते । प्लुतावै ।
 उदाहरणे 'पुरोरुतः-' इति प्लुतः । चतुर्मात्राविति । ऐचौ सनाहारवर्णौ तत्र मात्रा अव-
 र्णन्त्य मात्रेवर्णोवर्णयोः । तत्र ईदुतोः प्लुते कृते तयोस्तिलो मात्रा अवर्णस्य चैत्रा मात्रेति सनुदा-
 यश्चतुर्मात्र इत्यर्थः । नन्वत्रार्धमात्राऽवर्णस्याध्यवर्धनात्रेवर्णोवर्णयोरिति । नतेऽवर्णचतुर्मात्रावन्मैत्री
 प्राप्नुतः । सत्यम्, 'चतुर्मात्रः प्लुत इष्यते' इति भाष्यात् सनविनाग एवात्राश्रीयत इति नावः
 परिगणनमाह प्रश्नान्तेत्यादि । 'अनुदात्तं प्रश्नान्तानिपूजितयोः' जनन्त्यस्यापि

मात्रं विधीयते' इतिोति बोद्धव्यम् । उपरिस्ति । अनेन 'विचार्यमाणानां' निति विहितप्लुतस्या-
 नुदात्तत्वमात्रं विधीयत इतिहरदत्तः । 'उपरो'त्यादेः कृत्यं दृश्यति अधःस्तिदिति । स्वरि-
 तना । उदाहरणे 'वाक्यादेरांमन्त्रितस्येति द्विवचनम् । अयमपि प्लुतो वैकल्पिकः । क्षियाशीः ।
 क्षिया आचारोल्लङ्घनम् । इष्टप्रार्थनम्=आशीः । प्रैषः=प्रेषणम् । उदाहरणेषु पूर्वतिङन्तमुत्तर-
 माकाङ्क्षति । अनन्त्यापि प्र । आद्योदाहरणे 'भो जगिन्नुता ३ इ' इति शेषः । तत्रान्यस्य
 तु 'अनुदात्तं प्रश्नान्तानिपूजितयोः' रिति अनुदात्तांरपि पक्षे इति वृत्तिः । यद्यपि तत्र विक-
 ल्यो न श्रुतस्तथाप्यपिषब्देनान्त्यस्याप्यनेन स्वरितप्लुतविधानात्प्राप्तिकत्वं फलति । आख्या-
 नम्-प्रश्नस्योत्तरम् । तदवयवाविति । वचनज्ञानम्याद्विर्जैकदेशयोरिह ग्रहणम् । उदा-

ग्रामा३न् । अग्निभूत३ इ । अभिपूजिते-करोपि पट३ उ । विचार्यमाणे-होतव्यं दोक्षितस्य
गृह३ इ । न होतव्य३मिति । प्रत्यभिवादे-आयुष्मानेधि अग्निभूत३ इ । याज्यान्ते-स्तोमै-
विधेमान्नया३ इ । परिगणनं किम्-विष्णुभूते घातयिष्यामि त्वाम् । अदूराद्धूत इति न

वक्तव्यम् । पदान्तग्रहणं तु कर्तव्यम् । इह मा भूत् । भद्रं करोपि गौरिति । अप्रगृह्यस्य
किम्-शोभने माले । + आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः । अग्न३
इ पत्नी वः । ३६२७ तयोर्ध्वावचि संहितायाम् । (८-२-१०८)

‘प्रश्नाख्यानयोः’ इति चानुदात्तः स्वरितो वा प्लुतः । अभिपूजिते ‘अनुदात्तं प्रश्नान्ताभि-
पूजितयोः’ इति प्लुतः । विचार्यमाणे ‘विचार्यमाणानाम्’ इति प्लुतः । प्रत्यभिवादे ‘प्रत्यभि-
वादेऽयूद्धे’ इति प्लुतः । याज्यान्ते ‘याज्यान्ते’ इति प्लुतः । विष्णु भूते इति ।
नन्विदं परिगणनस्योदाहरणमयुक्तं यावता सूत्रे एवादूराद्धूत इत्युच्यते अत आह अदू-
राद्धूत इति न वक्तव्यमिति । अन्यार्थमवश्य कर्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वाद् अदूरा-
द्धूत इति न वक्तव्यम् । भद्रं करोपि गौ३ रिति । अत्राप्तवन्नामस्यान इति प्रतिपेक्षास्ती
परतः पूर्वपदं न भवति । शोभने माले ३ इति । ‘इदूद्धे-’ इति प्रगृह्यसंज्ञा आमन्त्रितं
अप्राप्ते एव प्लुते वचनम् । अग्न३ इ इति । अग्निशब्दस्य संबुद्धौ रूपं ‘सामन्त्रितम्’ इति
आमन्त्रित संज्ञा । तयोर्ध्वा । नन्विदं व्यर्थम् ‘इको यणचि’ इत्यनेनैव निद्धमन आह इदु-

हरणे दूराद्धूते ‘गुरोरनृत’ इति प्लुतः । चतुर्मात्रा इति । ऐचोर्मात्राऽऽर्णस्य मात्रेवर्णोवर्ण-
योरिति उत्तरखण्डस्य त्रिमात्रत्वे चतुर्मात्रतेति भावः । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । अत्र वनुर्मात्रस्या-
ऽच्चमपि, तेन प्रत्यङ्ङैतिक्रियतेत्यादौ डमुडादि सिध्यतीति बोद्धव्यम् । याज्यान्तेऽप्येवेति ।
अनेनास्य परिगणनत्वं दर्शयति । ‘पूर्वाधंस्य आ’ दिति च्छेदः । अत्राऽऽकारः प्लुतः स प्रश्ना-
न्तेऽनुदात्तः, स्वरितो वा, शेषेऽनुदात्त इति बोद्धव्यम् । इदुती ‘दिव्दात्त’ इत्यधिकारादुदात्तावेव ।
व्याख्यानादुदात्ताग्रहणं प्लुतेनेदुद्ध्याच्च संवध्यते । प्लुतपदं च अत एवाऽऽग्रहणेनैव संवध्यते,
नेदुद्ध्याम् । अदूराद्धूत इति न वक्तव्यमिति । परिगणनसत्त्वे तेनैव निद्धत्वादिति
भावः । इदञ्च वृत्त्यनुरोधेन । केचित्तु परिगणनेऽपीदं कार्यमेव । अत्र दूराद्धूतपदं न
संवाचनमात्रोपलक्षणम्, किं तु यवांश्रुतमेवेति दूरादाह्वानसंवाचनविशिष्टाभिपूजितार्थे
‘स्वागच्छ भो माणवकाग्निभूते’ इत्यादौ नाऽस्य प्रवृत्तिरिति न परिगणनेन प्रत्याख्यानं
युक्तम् । ‘अदूराद्धूत इति न वक्तव्य’ मित्यनुवृत्त्या भाष्यात्तर्धैव नामादिः साहूः ।
गौ३ रिति । ‘सावपि पद’ मिति पक्षे वाक्यान्तत्वाज्ज्ञानाच्च दोषः । पदशब्देन वाक्य-
मप्युच्यत इति बोद्धव्यम् । आमन्त्रिते छन्दसीति । अप्राप्ते प्लुतविकारे इदम् ।
दूरादाह्वानसत्त्वात्परिगणनान्चाऽप्राप्तिः । प्लुतस्तु ‘गुरोरनृत-’ इति प्राप्नोदयेव । तेन
वाक्यान्तपदाजन्यस्यैव प्लुत इत्यत्र तु न नानन् । तयोर्ध्वाः । तयोः=पूर्व-
गूत्राभ्यां विहितयोरिदुतोऽस्त्वर्थः । ननु ‘इको यणचो’ त्येव निद्धे इदं व्यर्थमन्त आह

इदुतोर्गकारवकारौ स्तोऽचि संहितायाधाम् । अग्न३ याशा । पट३ वाशा । अग्न३ यिन्द्रम् । पट३ उदकम् । अचि किम्-अग्न३ इ वत्तौ । संहितायां किम्-अग्न३ इ इन्द्रः । संहितायामित्यध्यात्मभावेनविचारः । इदुतोऽसिद्धत्वादय-भारम्भः सवर्णदीर्घत्वस्य शाकल्यस्य च निवृत्त्यर्थः । यवयोरसिद्धत्वाद् 'उदात्त-स्वरितयोर्गणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' (नू० ३३५७) इत्यस्य बाधनायौ वा । ३६२८

तोऽसिद्धत्वादिति । ननु सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु कथं ज्ञायते 'प्लुतप्रगृह्या अचि-' इति प्रकृतिभावविधानात् । यस्य हि विकारः प्राप्तस्तस्य प्रकृतिभावो विधेयः, प्लुतस्यासिद्धत्वे न तस्य स्वरसन्ध्याख्यो विकारः प्राप्नोति । अस्तु प्लुतः सिद्धः । किमायातमिदुतोः ! उच्यते । प्लुतकरणे यत्कायं तत्स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमार्थायत्यते, ततश्चेदुतोऽपि सिद्धत्वात्सिद्ध एव यणादेशोऽत आह सवर्णदीर्घत्वस्येति । यदीदं नोच्यत अग्न ३ इ इन्द्रम्, पट ३ उ उदकमित्यत्र पाठिकं यणादेशं वाचित्वा सवर्णदीर्घः स्यात् । अग्न ३ याशे-त्यादौ च 'इकोऽसवर्णं शाकल्यस्य-' इति प्रकृतिभावः स्यादाद्याधनार्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु च तन्निवृत्त्यै यत्कालान्तरमस्ति किं पुनस्तत्प्लुतस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थः शाकलनिवृत्त्यर्थश्च । तच्चावश्यं वक्तव्यं य इक् प्लुतविकारः भो इ इन्द्रं भो इ यिन्द्रं गाय-तीति भोशब्दस्य ह्यन्तः प्लुतः, ततः परस्येकारस्य निपातत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते तं वाधि-त्वा यणादेशः, तदेव तस्यानर्थक्यत्वेनैव यणा सिद्धेऽत आह यवयोरिति । तयाचोक्तं वृत्तिकृता—'किं तु यणा भवतीह न सिद्धे व्याविदुतोर्गद्वयं विदधाति । तौ च मम स्वर-सन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधौ तु निवर्त्यौ । इक् च यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विद-धात्यपवादम् । तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यणस्वरवाचनमेव तु हेतुः' । लयमर्थः । 'इको यणचि' इति यणादेशेन किं रूपं प्रसिध्यति यतोऽयमाचार्यः इदुतोर्गौ विदधाति तौ चेदुतौ स्वरसन्धिषु सिद्धौ । ममेति सूत्रकारेणैकीभूतस्य वचनम् । एवं चोदिते परिहरति—शाकल-दीर्घविधौ तु निवर्त्याविति । शाकलस्येदं शाकलं 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यणू । पुनश्चोदयति—इक् च यदेति । वार्तिककारोऽपि इकः प्लुतपूर्वस्य यणं विदधाति । स च प्रकृतिभाव-स्यैव शाकलदीर्घविध्ययोरप्यपवादः । ततश्च तेनैव यणा एतयोरपि इदुतोः शाकल-दीर्घौ न भविष्यति इति नार्थ एतेन । परिहरति । अणः स्वरेति । यणस्वरवाच-

इदुतोऽसिद्धत्वादिति । ननु प्लुतस्य प्रकृतिभावविधानात्सामान्यापेक्षज्ञापकात् प्लुतप्रकार-णीयकार्यस्य स्वरसन्धिषु सिद्धत्वज्ञापनेन सिद्धो यणत आह सवर्णदीर्घत्वस्येति । 'अग्न ३ इ इन्द्र' मित्यादौ । शाकल्यस्य वेति । 'अग्न ३ याशे' त्यादौ । शाकल्यम्—'इकोऽसवर्णं' इति प्रकृतिभावः । ननु भो इ इन्द्रेति स्थिते भोःशब्दस्य ह्यन्ते प्लुते ततः परस्येकारस्य निपा-तत्वात्प्रकृतिभावे प्राप्ते यणादेशार्थम् 'इकः प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः, सवर्णदीर्घशाकल-निवृत्त्यर्थ' मिति वचनमावश्यकम् । च न तत्राज्ञेन सिद्धिः, इकः प्लुतविकारत्वाभावात् । एवञ्च तेनैव यन्निवृत्त आह यवयोरसिद्धत्वाद्दुदात्तोत्यादि । तेन हि यणि तस्य सिद्धत्वाद्यं स्वरो

मनुवसो रु संवुद्धौ छन्दसि । (८-३-१) रु इत्यविभक्तिको निर्देशः । मत्वन्तस्य वस्त्वन्तस्य च रुः स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू० ४२) इति परिभाषया नकारस्य । इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम् । हरिवो मेदिनं त्वा । 'छन्दसीरः' (३६००) इति वत्वम् ।

३६२६ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च । (६-१-१२) एते कस्वन्ता निपात्यन्ते । मीढ्व-
स्तोकाय तनयाय । + वन उपसंख्यानम् । कनिव्वनिपोः सामान्यग्रहणम् । अनुवन्वपरिभाषा

तु नोपतिष्ठते । अनुवन्वस्येहानिर्देशात् । यस्त्वायन्तं वसुना प्रातरित्वः । इणः कनिप् । ३६३०.

उभययजुः । (८-३-८) अम्परे छवि नकारस्य र्त्वा । पशूस्तांश्चक्रे । ३६३१

नार्थत्वमेव हेतुः सूत्रारम्भस्येति । मनु । अनुवन्वपरित्यागेन सकारान्तस्य वस् इत्यस्य मनुषा सह द्वन्द्वः । अल्पाक्षरस्यापि सौत्रः परनिपातः । मरुत्व इति । मरुतो यस्य सन्तोति मनुप् । 'ज्ञयः' इति वत्त्वं 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वाज्जत्वं न । हरिवो मेदिनमिति । हरयो विद्यन्ते यस्येति मनुप् । हरिच्छब्दात्संबुद्धयेकवचने 'उगिदचाम्-' इति नुम् । हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते नकारस्य रुः 'संयोगान्तलोपो रुत्वे सिद्धो वक्तव्यः' इति वचनाद् 'हशि च' इत्युक्तम् । प्रसङ्गादाह दाश्वानिति । कनिव्वनिपोः सामान्येन ग्रहणमिति । अनुवन्वनिर्देशात्तदनुवन्वकपरिभाषाया अनुपस्थानात् कनिपोऽपि ग्रहणम् । प्रातरित्व इति । प्रातरेतीति इणः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप् । 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' । तदाह इणः कनिव्विति । उभयथा । 'नश्छन्द्यप्रशान्' इति वर्तते । तेनैव प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । पशूस्तांश्चक्रे इति । पशून् तानिति स्थिते नस्य रुः । पूर्वत्र

दुवार इति भावः । यद्यपीह प्लुतप्रकरणे बहूनि सूत्राणि लोकवेदसाधारणानि, तथापि तस्य वैकल्पिकत्वेन लोके तदादराऽभावाद्भेदे च तदादराद्वैद्व्यामेव लिखितानीति ध्येयम् । मनुवसो रु । पादस्येति वर्तते । प्रसङ्गादाह दाश्वानिति । दारोः क्वसा-
वद्वित्वमनिट्त्वञ्च निपात्यते । 'पह मर्षणे' इत्यस्य परस्मैपदं अवनुरद्वित्वमनिट्त्वमुपवा-
दीर्त्वं च निपात्यते । 'मह सेचने' इत्यस्मात्क्वसावद्वित्वमनिट्त्वं च निपात्यते ।
सूत्रे एकवचनमतन्त्रम् । 'दाश्वासः', 'वायुषः सुत'मिति प्रयोगदर्शनात् । यद्यनोदं
लोकवेदसाधारणं तथापि लोके प्रयोगप्राचुर्याऽभावादत्रैकोदाहृतम् । मीढ्व इति ।
वत्र 'मनुवसो'रिति रत्वम् । 'अत्रानुनासिकः' इत्यादि वसो रुत्वे फञम् । अनु-
यन्धस्येहेति । अत एव 'वनो र चे'ति नूये सामान्यग्रहणमुक्तम् । एवञ्च 'हृथ
क्रोही'त्यादौ सामान्यग्रहणस्य निर्वाचत्वे 'जहातेः कवारः सामान्यग्रहणनिर्वाहार्थं'
इति प्राचां ग्रन्थाश्रित्याः । इणः क्वनिव्विति प्रातरेतीत्यर्थे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते'

दीर्घादटि समानपादे । (८-३-६) दीर्घान्नकारस्य र्वा स्यादटि तौ चेन्नाटौ एकपाद-

स्यौ स्याताम् । देवाँ अच्छा सुमती । महां इन्द्रो य ओजसा । उभयथेत्यनुवृत्तेर्नेह । आदि-

त्यान्याचिपामहे । ३६३२ आतोऽटि नित्यम् । (८-३-३) अटि परतो रोः पूर्वस्यातः

स्थाने नित्यमनुनासिकः । महां इन्द्रः । तैत्तिरीयास्तु अनुस्वारमधीयते । तत्र छान्दसो व्य-

त्यय इति प्राञ्चः । एवं च सूत्रस्य फलं चिन्त्यम् । ३६३३ स्वतवान्पायौ (८-३-११)

र्वा । भुवस्तस्य स्वतवाँ पायुरग्ने । ३६३४ छन्दसि वाऽप्राप्तेऽडितयोः । (८-३-४९)

विसर्गस्य सो वा स्यात् कुप्वोः प्रशब्दमाप्तेऽडितं च वर्जयित्वा । अग्ने त्रातः-

तस्कविः । गिरिनं विश्वतस्पृथुः । नेह, वसुनः पूव्यस्पतिः । अप्रेत्यादि किम्-

‘अत्रानुनासिकः-’ इति वानुनासिकः । उत्तरत्र तु ‘आतोऽटि नित्यम्’ इत्यनुनासिकः । रेफस्य विसर्गः । तस्य ‘विसर्जनीयस्य’ इति सः । दीर्घादटि समानपादे । एकपर्यायः समानशब्द-
स्तदाह तौ चेन्नाटावेकपादस्थाविति । नाटौ नकाराटौ । देवाँ अच्छा । महां इन्द्रो
इति । देवान् अच्छा महानिति नस्य रुः । ‘आतोऽटि नित्यम्’ इति नित्यमनुनासिकः । नेहेति ।
एतेन महान् हि स इति बह्वृचानां पाठोऽपि व्याख्यातः । आकारे तु महां होत्युदाहृतं तच्छा-
खान्तरे अन्वेपणीयम् । एवं चेति । विकल्पस्यैव व्यवस्थिततया प्रकृतसूत्रत्यागेन महत्ताघवं
सूत्रारम्भे तु व्यत्ययोऽपि शरणीकरणीय इति महान् क्लेश इति भावः । स्वतवान् ।
स्वतवानित्येतस्य तकारस्य र्वा पायुशब्दे परे । स्वतवा इति । तु वृद्धौ सौत्रो घातुः
ततोऽसुन् । स्वं तवो यस्यासौ स्वतवान् । ‘द्वस्ववःस्वतवसां छन्दसि’ इति नुम् ।

इत्यनेन । ह्रस्वस्य तुक् । नस्येति । नान्तपदस्येत्यर्थः । एकपादेति । ऋक्षिति प्रकृतत्वा-
द्वक्पाद एवेह गृह्यते । समानशब्द एकपर्यायः । देवाँ अच्छेति । वक्ष्यमाणेन ‘आतोऽटि’ इत्य-
नेनाऽनुनासिकः । उभयथेति । एवञ्चाऽटि समानपाद इति व्यर्थम्, छन्दस्यापाद्यमानरूपाऽभा-
वात् । एतेन ‘महान् हि सः’ इति बह्वृचानां पाठो व्याख्यातः । आकारे तु ‘महां हो’ त्युदाह-
तम्, तच्छाखान्तरेऽन्वेष्टव्यम् । भिन्नापादेऽपि क्वचिद्दृश्यते तत्सूत्ररीत्या छान्दसत्वाद्विध्यम् ।
आतः । आकारस्य । महां इन्द्र इति । ‘दीर्घादटि’ इति रुत्वम् । एवञ्चेति । सर्वविकल्पानां
छन्दसि व्यवस्थिततया प्रकृतसूत्रत्यागे महत्ताघवम् । सूत्रारम्भे तु व्यत्ययः शरणीकर्तव्य इति
महान् क्लेश इति भावः । तुधातोरसुन् । स्वन्तवो यस्यासौ स्वतवान् । ‘द्वस्ववःस्वतवसां
छन्दसीति’ नुम् । छन्दसि वा । व्यवस्थितविकल्पेनैव सिद्धेऽप्रेत्यादि स्पष्टार्थम्,

अग्निः प्र विद्वात् । परुषः परुषः । ३६३५ कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः । (८-३-५०)

विसर्गस्य सः स्यात् । प्रदिवो अपस्कः । यथा नो वस्यसस्करत् । सुपेशसस्करति । उरु-
णस्कृधि । सोमं न चारुं मधवत्सु नस्कृतम् । अनदितेरिति किम्-यथा नो अदितिः करत् ।

३६३६ पञ्चम्याः परावध्यर्थे । (८-३-५१) पञ्चमीविसर्गस्य सः स्यादुपरिभवाय परि-
शब्दे परतः । दिवस्परि प्रथमं जज्ञे । अव्यर्थे किम्-दिवस्पृथिव्याः पर्योजः । ३६३७

पातौ च बहुलम् । (८-३-५२) पञ्चम्या इत्येव । सूर्यो नो दिवस्पातु ।

३६३८ पष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु । (८-३-५३) वाच-

स्पति विश्वकर्माणम् । दिवस्पुत्राय सूर्याय । दिवस्पृष्ठं भन्दमानः । तमसस्वार-

परुषः, परुष इति ! बोत्सायां द्विवचनम् । कः करत् । करिति कृजो लुङ् 'मन्त्रे घस-' इत्या-
दिना च्लेर्लुक् तिपि गुणः हल्ङ्यादिलोपः । बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि इत्यङ्भावः । करदिति
कृज एव लुङ् । 'कृमृहृहृम्यश्छन्दसि' इति च्लेरङ् । 'ऋहृशोऽङि-' इति गुणः । तरतीति लट्
व्यत्ययेन शप् । कृधीति लोट् सेहिः । 'श्रुशृणुपृकृवृम्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः । इति कृज
एव क्तः । पर्योज इति । अत्र परिः सर्वतो भावे । पातौ च । क्वचित्पठ्यते पताविति ।
धातुनिर्देश इति । अन्ये तूदाहरणपर्यालोचनया लोटन्तानुकरणं मन्यन्ते । पष्ठ्याः । वाच-

एवमुत्तरसूत्राण्यपि । करिति । कृजो लुङ् । 'मन्त्रे घमे'ति च्लेर्लुक् । तिपि गुणः । तिगो
हल्ङ्यादिलोपः । 'बहुलं छन्दसी'त्यङ्भावः । करदिति । कृज एव लुङ् । 'कृमृहृ' इति
च्लेरङ् । करतीति । लट् । व्यत्ययेन शप् । कृधीति । कृजो लोट् । सेहिः । बहुलं छन्द-
सी'ति शपो लुक्, छान्दमत्वाद्द्विकरणाऽभावो वा । 'श्रुशृणुपृकृवृम्यः' इति हेर्धिः । कृतमिति ।
कृजः क्तः । सः स्यादिति । पत्वस्याप्युपलक्षणम् । अत एवाऽदिति प्रतिषेधः । यत्र तु
'शं नः कर' इत्यादौ सत्त्वं न दृश्यते तत्र छान्दसत्वात्सत्त्वाऽभावो बोध्यः । पञ्चम्याः प ।
अव्यर्थे इति परेर्विशेषणम् । दिवस्परीति । दिव उपरोत्यर्थः । व्यत्ययेन पष्ठोऽस्याने
पञ्चमी । पर्योज इति । अत्र परिः सर्वतोभावे । पातौ च । न च भवति-परिपदः पानु'
पाताविति लोटन्तं 'पानु' इत्यस्यानुकरणम् । पष्ठ्याः प । पष्ठोविसर्गस्य सादेशः पठ्या-
विषु परेषु । वाचस्पत्यादौ-तत्पुरुषे कृतो'त्यलुक् । पष्ठ्या इति किम् ? मनुः पुत्रेभ्यो

मस्य । परिवीत इत्स्पदे । दिवस्पयो दिविपाणाः । रायस्पोपं यजमानेषु । ३६३६ इ-
डाया वा । (८-३-५४) पतिपुत्रादिषु परेषु । इळायास्पृत्रः । इळायाः पुत्रः । इळाया-
स्पदे । इळायाः पदे । 'निसस्तपतावनासेवने' (सू० २४०३) निसः सकारस्य मूर्धन्यः स्यात् ।

निष्टृप्तं रक्षो निष्टृप्ता अरातयः । अनासेवने किम्-निस्तपति । पुनःपुनस्तपतीत्यर्थः । ३६४०

युष्मत्तत्तत्तल्लुप्त्वन्तः पादम् । (८-३-१०३) पादमध्यस्यस्य सस्य मूर्धन्यः । स्यात्त-
कारादिषु परेषु । युष्मादेशाः त्वं त्वा ते तवाः । त्रिभिष्ट्वं देव सवितः । तेभिष्ट्वा । आ-

भिष्टे । अस्वगने सविष्ट्व । अग्निष्ट्विष्ट्वम् । द्यावा पृथिवी निष्टृतक्षुः । अन्तःपादं किम्-

तदग्निस्तदयमा । यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहार्जातवेदा विचर्षणिः । अत्राग्निरिति

पूर्वपादस्यान्तो न तु मध्यः । ३६४१ यजुष्येकेषाम् । (८-३-१०४) युष्मत्त-

त्तत्तक्षुषु परतः । सस्य मूर्धन्यो वा । अचिभिष्ट्वम् । अग्निष्टे । अग्रम् । अचिभि-
ष्टृतक्षुः । पक्षे अचिभिस्त्वमित्यादि । ३६४२ स्तुतरतोमयोश्छन्दसि ।

(८-३-१०५) नृभिष्टुतस्य नृभिः स्तुतस्य । गोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्व-
पदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । ३६४३ पूर्वपदात् । (८-३-१०६)

स्पतिमिति । 'तत्पुष्ट्ये कृति बहुलम्' इति पठ्यलुक् । निसस्तपता ।
आसेवनं पौनःपुन्यं । ततोऽन्यस्मिन्नित्यर्थः । युष्मत्तत्तत्तल्लुप्त्विति । सकारान्तानुकर-
णात् परस्य सुप्सकारस्य 'नुम्बिसर्जनीयशब्दवायेऽपि' इति पत्वम् । 'ह्रस्वात्तादौ'-
इत्यतः तादाविति वर्तते । तदाह तकारादिष्विति । एतद्युष्मद एव विशेषणं
नेतरयोर्व्यभिचारात् । त्वं त्वा ते तवा इति । एतेषामेव संभव इत्यर्थः । स्तुत-
स्तोमयोः । एतयोः परतः सस्य पत्वं स्यात् । पूर्वपदादित्येव सिद्ध इति ।

दायमिति । इडाया इति पठ्यन्तानुकरणम् । पतीत्याद्यनुवर्तते । निसस्तपता । अस्य लो-
कवेदसाधारणत्वाद्गोपन्यासाच्चित्यर्थः । उदाहरणे सकृत्तत्तमित्यर्थः । युष्मत्तत्तत् । 'ह्रस्वात्तादौ'
इत्यतस्तादाविति वर्तते । तच्च युष्मदो विशेषणम्, नेतरयोः, व्यभिचारात् । तत्तल्लुप्त्विति
सान्तानुकरणात्परस्य 'नुम्बिसर्जनीये'ति पत्वम् । पूर्वस्य ण्त्वम् । सूत्रे तादाविति विशेषणा-
द्युष्मदादेशानां ग्रहणम्, तदाह त्वमित्यादि । यजुष्ये । यजुर्विषय इत्यर्थः । स्तुतस्तो ।
एकेषामिति वर्तते प्रपञ्चार्थमिति । पूर्वं पदं पूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रीयते न तु समासा-
वयव एव इति वाक्येऽपि तेनैव सिद्धं पत्वमिति भावः । पूर्वपदात् । छन्दसीति वर्तते, एकेषामिति

पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य सस्य पो वा । यद्विद्वाग्नी विविद्धः । युवं हि स्यः स्वपंती ।

३६४४ सुचः । (८-३-१०७) पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य मुबो निगतस्य सस्य पः । ऊर्ध्वं

ऊर्धु णः । अभीपु णः । ३६४५ सनोतेरनः । (८-३-१०८) गोपा इन्दो नृपा असि ।

अनः किम्-गोसनिः । ३६४६ सहेः पृतनर्ताभ्यां च । (८-३-१०९) पृतनापाहम् ।

श्रुतापाहम् । चात् श्रुतो पाहम् । ३६४७ निव्यभिभ्योऽङ्यवाये वा छन्दसि ।

(८-३-१११) सस्य मूर्धन्यः । न्यपीदत् । न्यसीदत् । व्यपीदत् । व्यसीदत् । अभ्यष्टीत् ।

पूर्वं पदं पूर्वपदमिति सामान्यत आश्रीयते न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि तेनैव सिद्धं
षत्वमिति भावः । ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपञ्चार्थं छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं कर्तव्यमेव ।
ऊर्धुण इत्यादि । 'इकः सुवि' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं नस् इत्यादेशस्य 'नश्च
वातुस्योरुपुम्यः' इति णत्वम् । सनोतेरनः । अन्तस्तस्य सनोतेः सस्य पः
स्यात् । गोपा इति । 'जनसनस्रनमगमो विट्' । 'विड्वनो' इत्यात्वम् । गोस-
निरिति । 'छन्दसि वनसनरसिमयाय' इतीन्प्रत्ययः । निव्यभिभ्यो । 'न रपर'
इत्यतो नेति वनंते । तत्र निषेधविकल्पे विविचिकल्प एव फलतीत्याह मूर्धन्यो-

च । पूर्वपदमात्रस्य ग्रहणमित्यासयेन पत्वाऽभावे उदाहरति युवं हि स्थ इति । सुचः ।
नुमिति निगतग्रहणम् । छन्दसीति वर्तते । अभीपुण इति । 'इकः नुमो'ति दीर्घत्वम् ।
'नश्च वातुस्योरुपुम्यः' इति णत्वम् । सनोतेरनः । अनकारान्तसनोतेरिष्कुम्यां परस्य मस्य
पदछन्दसि । गोपा इति । 'जनसने'ति विट् । 'विड्वनो'रित्यात्वम् । गोसनिरिति ।
'छन्दसि वनसनरसिमया'मितीन् प्रत्ययः । 'पूर्वपदा'दित्येव मिद्धे नियमार्थमिति भावः ।
केचिद्गोसनेः सवनादिपाठात्सिद्धिमङ्गीकृत्य सिसानयिपतीति नियमफलं वदन्ति । यद्यप्य-
ण्यन्तस्य प्रतिषेधवचने फलाऽभावाण्यन्तार्थत्वं विज्ञायते । 'स्तौतिष्योरेवे'ति नियमान् 'सिस-
निपती'त्यादौ पत्वाऽप्राप्तेरिति तदाशयः । सिसनिवतेरप्रत्यये 'सिनो'रिति नियमफलमि-
त्यन्ते । अत्र सन् पत्वभूतो नेति 'स्तौतिष्यो'रिति नियमाऽविषयोऽयम् । एवञ्च सामर्थ्याऽभा-
वाण्यन्तस्य नियमाऽभावात् 'सिपानयिपती'त्यादौ पत्वं नदत्येव । सामर्थ्यात्पूर्वमदाऽभावेऽपि
नियमप्रवृत्तिरिति तद्भावः । सर्वंश्चेदं भाष्ये स्पष्टम् । सहेः पू । छन्दसीति वर्तते । चकारोऽ-
नुक्तसमुच्चयार्थं इत्याशयेनाह चादिति । श्रुतिगच्छस्य संहितायां 'नहिवृत्तो'ति दीर्घः पत्वं च,
उभयत्र संहिताधिकारान्, अवग्रहे श्रुतिमाहमित्येव । 'छन्दसि सहेः' इति ण्विः । श्रुतिगच्छस्य
'वक्षेपानि' इति दीर्घ इति मनोरमा । निव्यभि । अस्यः परस्मै गुणोऽप्यादेः सत्त्वाऽङ्यवाये
पत्वं वा । प्रकरणप्राप्तस्य पत्वनास्त्यागि विकल्पः । अभ्यष्टीदिति । 'उजो पृष्टीकि' इति

अभ्यस्तोत् । ३६४८ छन्दस्यृदवग्रहात् । (८-४-२६) ऋकारान्ताद्वग्रहात्परस्य नस्य
णः । नृमणाः । पितृयाणम् । ३६४९ नञ् धातुस्थोरुपुभ्यः । (८-४-२७) धातुस्यात् ।
अग्ने रक्षा णः । शिक्षा णो अस्मिन् । उरु णस्कृवि । अभीपु णः । मो पु णः ।

इत्यष्टमोऽध्यायः ।

। इति सिद्धान्तकौमुद्यां वैदिकी प्रक्रिया ।

वा स्यादिति । अभ्यष्टौदिति । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः । छन्दस्यृदव । अव-
गृह्यते विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रहः । ऋचासावग्रहश्च ऋद्वग्रहस्तस्मात् । नृमणा इति ।
अत्र संहिताधिकारात्संहिताकाल एव एतेषां णत्वं पदकाले चावग्रहः क्रियते । तेनावग्रहयोग्य-
त्वाद्दकारोऽवग्रह इत्युक्तः, न तु तद्दशपन्नः । अत्र हि नृमणा इति पदकालेऽवगृह्यते । नञ् ।
धातुस्यान्निमित्तादुत्तरस्य उरुशब्दात्, पुशब्दाच्च परस्य नस् इत्येतस्य णः स्यात् । धातौ
तिष्ठतीति धातुस्थो रेफः पकारश्च । उरु इति स्वरूपग्रहणम् । पु इति कृतपत्वस्य सुबो
ग्रहणं न सप्तमीबहुवचनस्य । तेन इन्द्रो वर्ता गृह्णु नः इत्यादौ न । नासिति नासिति नासि-
कादेशस्य नसादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम् । रक्षा ण इति । रक्षेति लोटो मध्यमपुरुषैक-
वचनान्तं 'द्वयचोऽस्तस्तिङः' इति दीर्घः । उरुणस्कृधीति । कृबो लोट् सेहिः 'श्रुमृणुपूकृ-
वृम्यरुद्धन्दसि' इति हेविः । 'कः करत' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । अभीपुण इति ।
'इकः सुभि' इति दीर्घः । एवं मोपुण इत्यत्रापि । सर्वत्रोदाहरणे अस्मादादेशो नस् ।

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानगोवर्धनभट्टात्मजरघुनाथभट्टात्मजेन जयकृष्णेन कृतायां
सुबोधिण्याख्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां वैदिकी प्रक्रिया समाप्तिमगमत् ।

छन्दस्यृदव । पूर्वपदादिति वर्तते । अवग्रहविषयऋकारान्तपूर्वपदादुत्तरस्य नस्य णः ।
अवग्रहविषयत्वञ्च अवग्रहयोग्यत्वम् । संहिताकाले णत्वम्, पदकाले चावग्रहात् । अत एव
पदपाठे णत्वं न प्रयुज्यते । नञ् धा । धातुस्यान्निमित्तादुरुशब्दात्पुशब्दाच्च परस्य नस्-
द्वस्य नस्य णो भवति । धातौ तिष्ठतीति धातुस्थम् । पु इति कृतपत्वस्य सुबोऽनुकरणम् ।
तेन 'गृह्णु नः' इत्यत्र न । 'न' सिति नासिकादेशस्याऽस्मदादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम् ।
तत्र प्रकृतसूत्रेऽस्मदादेश एव कार्यो, तस्यैव धातुस्यात्परत्वसम्भवात् । 'उपसर्गादिनोत्तरः'
इत्युत्तरसूत्रे तूभयोः कार्यत्वमिति हरदत्तः । 'उत्तरसूत्रे नस्ग्रहणानुवृत्तेर्न फलम् । भाष्ये
'अनोत्परे' इत्यस्य स्याने बहुलग्रहणस्य कृतत्वेन तेनैव सर्वाऽनिष्टवारणा' इत्यन्ये । रक्षा ण
इति । रक्षेति लोएमध्यमपुरुषैकवचनम्, 'द्वयचोऽस्तस्तिङः' इति दीर्घत्वम् । एवं दानकर्मणः
शिक्षतेः शिक्षा ण इति । उरु=अविकम् । अभीपु ण इति । 'इकः सुभि' इति दीर्घं
इति शिवम् । इत्यष्टमः । इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टाद्विरचिते
सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याने लघुशब्देन्दुशेखरे वैदिकी प्रक्रिया समाप्ता ।

स्वरप्राक्रिया । ७० ।

३६५० अनुदात्तं पदमेकवर्जम् । (६—१—१५८) परिभाषेयं
स्वरविविधपया । यस्मिन्पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं वर्ज-

अनुदात्तं पदम् । परिभाषेयमिति । नाधिकारोऽस्वरितत्वात् । 'आद्युदात्तश्च' 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' इत्यादीनामसंग्रहश्च स्यात् । परिभाषाया लिङ्गपेक्षायामाह स्वर-
विधीति । सूत्रे अनुदात्तशब्दोऽर्शाद्यजन्तः पदसामानाधिकरण्यात् । अत्रानुदात्तस्य क्रियमा-
णत्वात् तद्विन्न उदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यत इत्याह तमेकमिति । यत्तदोर्निवृत्त्यसंबन्धाद्यस्यो-
दात्तस्वरितविधानं तस्यैव वर्जनम् । एकग्रहणं विधीयमानस्योपलक्षणम् । तेन 'तयै चान्तश्च
युगपत्' इति द्वयोर्वर्जनम् । इन्द्रावृहस्पती इत्यत्र 'देवताद्वन्द्वे च' इति सूत्रेण पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे

साधारण-प्रकृति-प्रत्यय-समास-तिङन्तविषयकतया पञ्चभिः प्रकरणैस्त्वादादिस्वरान् व्यु-
त्पिपादयिषुः साधारणस्वरान्स्तावदाह अनुदात्तमिति । एकवर्जमिति । 'द्वितीयायाञ्चे' ति
णमुल् । ननु तत्र त्वरायामित्यर्थकपरोप्तायामित्यनुवर्तत इति चेत्, इहाप्यस्ति परीप्सा ।
तथा हि यत्रोदात्तादिविधीयते तत्र तत्समकालमेव शिष्टमनुदात्तं कर्तव्यम्, न तु विलम्बित-
व्यमित्यर्थात् । एतच्च णमुत्विवायके पदसञ्चर्या स्पष्टम् । यद्वा परोप्तायामिति प्रायिकम् ।
एतच्चाऽत्रैव पदसञ्चर्या स्पष्टम् । परिभाषेयमिति । नाधिकारः, अस्वरितत्वात्,
एकवर्जमित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च, तत्तत्सूत्रविधेयानां वचनसामर्थ्यादेव निघाताऽप्रवृत्तेः । किं च
'आद्युदात्तश्च' 'समानोदरे शयित ओ चोदात्तः' इत्याद्यसङ्ग्रहापत्तेः । नापि विधिः । तथा
सति क एको वर्जनीय इति न ज्ञायेत । एवञ्च विनिगमनाविरहाच्छास्त्रविहितोदात्तस्वरित-
कानां सर्वेषामेव वर्जनापत्तौ 'आमलकीजः' इत्यादावुदात्तचतुष्टयं श्रूयेत तत्र हि डीप् प्रत्यय-
स्वरेणोदात्तः । 'गतिकारक' इति कृत्स्वरः, 'दीर्घकारानुपभ्राष्टृवटञ्जे' इति पूर्वपदान्तोदात्त-
त्वम्, 'अन्त्यात्पूर्वं वृद्धचः' इति लकाराऽकारस्योदात्तत्वमिति विरोधाऽभावाद्युगपदुदात्तचतु-
ष्टयं स्यात्, अस्य तु मकाराऽकारोऽवकाशः स्यादिति भावः । परिभाषाया लिङ्गमाह स्वर-
विधीति । सूत्रेऽनुदात्तशब्दोऽर्शाद्यजन्तः, पदसामानाधिकरण्यात् । अनुदात्तस्य विधीयमान-
त्वात्तद्विन्न उदात्तः स्वरितो वा वर्ज्यत इति तद्विधावेवाऽस्योपस्थानमित्याह यस्मिन् पदे
इति । अत्र पदत्वे भाविन्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव स्वरप्रवृत्तिः । पदग्रहणानु परिमानार्थम् । अत
एव 'घातो' रित्यादौ न दोषः । तद्व्याप्यत्वेऽनु पदसमुदायः । यस्य पदत्वं भावि तस्यैवैकवर्ज-
मनुदात्तमित्यर्थात् । स्पष्टञ्चेदं विकाराधिकारे 'अनुदात्तादेरने'ति सूत्रे भाष्यकैयटयोः । तमेक-
मिति । एकग्रहणं विधीयमानोपलक्षणम् । एवञ्च 'तयै चान्तः' इत्यादौ द्वयादीनां वर्जन-
सिद्धिः । 'इन्द्रावृहस्पती' इत्यत्र 'देवताद्वन्द्वे च' इति पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरे विधेये त्रयाणां

यित्वा शेषं तत्पदमनुदात्ताच्चं स्यात् । गोपायते नः । अत्र 'सनाद्यन्ताः'

विधेये त्रयाणां वर्जनम् । बृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादित्वादाद्युदात्त इति स्थितम् । गोपायतमिति । गुप इत्यस्य 'वातो' इत्यन्त उदात्तः । ततः आयः प्रत्ययः 'आद्युदा-

वर्जनम् । बृहस्पतिशब्दो हि वनस्पत्यादित्वाद् द्व्युदात्त इति बोद्धव्यम् । ['नचैवं 'समाने ह्यः स चोदात्तः' इत्यनेन प्रत्ययोदात्तत्वस्य सादेशोदात्तत्वस्य चैकेनैव सूत्रेण विधानादुभयो-
वर्जनापत्तिरिति उदात्तद्वयश्रवणं स्यादिति वाच्यम्, 'तवै चान्तश्च' इत्यादौ युगपदग्रहणेन यत्नं
विनोभयोरैकत्राज्ज्ञापनादिति भावः] । अत्र यस्मिन् पदे यस्यामवस्थायां यस्याञ्च
उदात्तादिर्विधीयते तत्र पदे तस्यामवस्थायां सन्निहितमजन्तरं निहन्यत इति बोद्धव्यम् ।
स्पष्टञ्चेदम् 'आद्युदात्तश्चे'ति सूत्रे पदमव्ययम् । नचैवं 'चिनुत' इत्यत्र ह्योनिधातो न
सिद्धयति, तस्योदात्तत्वप्रवृत्तिकालेऽसन्निहितत्वादिति वाच्यम्, युगपदग्रहणेनाऽनुदात्तातिरिक्त-
स्वरयोरसमावेशज्ञापनात्तत्सिद्धेः । वस्तुतस्तु 'आद्युदात्तश्च' 'द्वित्रिभ्यां' 'पद्म' 'पुंसोऽमुडि'ति
सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येन यावत्पदत्वं भावितावत्सन्निहिताज्जन्तस्य निघातप्रवृत्तिरित्यर्थाङ्गीकारे-
णाऽगोपात् । 'चिनु' इति तु 'अन्तरङ्गानि' इति न्यायेन साध्यम् । एवं च 'आगमा अनु-
दात्ताः' इति नाऽपूर्वमितीति दिक् । यत्तु इयं ययोद्देशैव न कार्यकालेति त्रिपाद्यां न प्रवर्तते,
अत एव तव्यतस्त्वत्वं चरितार्थम् । तद्धि 'तित्स्वरित'मित्यन्यस्वरितार्थम् । तत्र ह्यन्त इति
वर्तते । त्रिपाद्यां परिभाषाप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वे शेषनिघातेनाऽनुदात्तस्यान्तस्य
'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरिते शेषनिघातेन सिद्धौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । एवं 'यतोऽनावः'
इत्यपि ज्ञापकम् । अन्यथा 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्ते कृते शेषनिघाते 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति
स्वरिते शेषनिघाते तित्त्वप्रयुक्ताज्जन्तस्वरितादविशेषेण तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति प्राञ्चः । तत्र ।
सन्निपातपरिभाषया 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति विषये शेषनिघाताऽप्रवृत्त्या तयोश्चारितार्थ्येन
भवदुक्तार्थे दृढतरमानाऽभावात् । किं च 'कर्तव्यं तत्र' 'कर्तव्यं क्व' इत्यादौ कण्ठ्यः क्व,
'कण्ठ्यस्तत्रे'त्यादौ 'नोदात्तस्वरितोदय'मिति 'उदात्तादनुदात्तस्य' इत्यस्य निषेधविषये तव्य-
तस्त्वत्वं 'यतोऽनाव' इति चरितार्थमिति ज्ञापकं दुरुपपादम् । तस्मादत्र लक्ष्यानुसारेण 'अनु-
दात्तं पद'मित्यस्याऽविकारार्थित्वस्वरितत्वप्रतिज्ञानादसिद्धेऽप्रवृत्तिः । ययोद्देशावन्तस्या
न युक्तम् । अत्रैव सूत्रे 'कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाष'मिति भाष्यविरोधात् । अत एव
आमलकोज इत्यादौ 'दीर्घकाशे'त्यपेक्षयाऽव्याप्त्यर्थं बह्वच इति परत्वादित्युपपद्यते ।
अन्ययोभयोः सम्भवेनाऽसम्भवाद्द्विप्रतिषेधानुपपत्तिः । कार्यकालत्वे तूभान्या-
मप्यस्यैकवाक्यतया तेन वर्ज्यमानताज्जेन वेत्युपपद्यते विरोधः । अत एव 'अनुदात्तं
पद'मित्यस्याविकारत्वे पाठ एकः सङ्गृहीतः, येऽप्ये सप्ताव्याप्यां स्वरास्ते न सङ्गृ-

(सू० २२०४) इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उदात्तः शिष्टमनुदात्तम् ।
+ सतिशिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वाच्यम् । तेनोक्तो-

तत्त्व' इति प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । ततः 'सनाद्यन्ताः--' इति धातुसंज्ञायां 'धातोः' इति यकाराकार उदात्तः । स च प्रागुक्तयोरुदात्तयोः सतोः पश्चात्प्रवृत्तत्वात्सतिशिष्टः अतो वलवान् । तस्य 'अनुदात्तो मुष्पितौ' इत्यनेनानुदात्तेन शवकारेण सह 'अतो गुणे' इति पररूपे कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः ! यस्मात्तमादेशः । तस्य 'तास्यनुदात्तेनुडिदुपदेशात्' इत्यनेनानुपदेशात्परत्वादनुदात्तत्वम् । तस्य 'उदात्ता-
दनुदात्तस्य' इति स्वरितः । नन्वत्र तमिति स्वरितमाश्रित्य 'अनुदात्तं पदम्--' इति परिभाषया शेषनिघातः स्यादिति चेन्नैवम् । ययोद्देशपञ्चाश्रयणेनेयं परिभाषा त्रिपाद्यां न प्रवर्तते इत्यत्र शापकं तन्व्यतस्तिस्त्वं 'यतोऽनावः' इति च । सतिशिष्टेति । यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स सतिशिष्टः तस्य वाचको भवतीत्यर्थः । एतच्च सति

हीताः स्युरिति पाठभाष्यात्कं सङ्गच्छते । अन्यत्वे पाठस्य प्रतियोगित्वेन पाठस्यापि समाध्याप्यन्तर्गतत्वप्रतीतिः । अष्टमे प्रथमे पाठेऽनुदात्तस्यैव विधानम्, त्रिपाद्यान्तूकरीत्याऽ-
प्रवृत्तिरेवेति तद्भावः । अत एव देवदत्तेत्यादौ प्लुताऽसिद्धत्वात्पूर्वं पाठ्याद्युदात्तत्वे ततः प्लुते तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघाताऽभावेनोदात्तत्रयसमावेशः । न च पाठे प्रवृत्तेऽसिद्धेनाजनेन सिद्धस्य तस्य कथं निवृत्तिरिति वाच्यम्, वाचकाऽभावात् । ध्वनितं चेदं 'गुरोरनृतः' इत्यत्र भाष्ये ।

अत एव कन्याजुषे इत्यत्र न शेषनिघातः । कन्याशब्दो हि 'कन्याराजमनुष्याणामन्तः' इत्यन्त-
स्वरितः । अनुपश्च 'अनोरप्रधानकनीयसी' इत्यन्तोदात्तः । तयोः स्वरिताऽनुदात्तयोः सवर्ण-
दीर्घ आन्तर्यतः स्वरितः । तदेकवाक्यतापन्नशेषनिघातेन 'वि' कारस्यानुदात्तत्वं स्यात् । इष्यते
तूदात्तस्वरितयोः समावेशः । मम तु एकादेशस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन तत्स्वरस्यापि तत्त्वेन
नाजनेनैकवाक्यतेति न दोषः । स्पष्टञ्चेदं 'स्वरितोवाऽनुदात्ते पदादौ' इति सूत्रे भाष्ये इत्याहुः ।

गोपायतमिति । गुणे 'धातोः' इत्यन्तोदात्तः । ततः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्ते आप्ते गोपायेत्या-
यान्तस्य धातुत्वाद्धानुस्वरे यकाराकार उदात्तः । तस्य शवकारेण पित्वादनुदात्तेनैकादेश
उदात्तः । तमित्यस्य लघाववानुस्वरेणानुदात्तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति स्वरितः । न च
धनुदात्तातिरिक्तस्वरयोरसमावेशस्य शापनात्कथमत्रोदात्तस्वरितयोः समावेशः ? न च
त्रिपादापरिभाषया निर्वाहः, तस्या अनित्यत्वेन स्वरविधायप्रवृत्तेः, अन्यथा
'अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्तरस्याम्' 'ह्रस्वनुडभ्यां मनु'वित्यादिभिरपि स्वरे कृते

शेषनिघातो न स्यात् । त्रिवाने भद्रं करिष्यमोत्यादौ ककारनिष्ठस्वरितत्वमादाय
स्पृष्टभृतीनां निघातः स्यात्, न हि तत्र परिभाषाया उक्तिमन्मनोऽस्तीति वाच्यम्,
अस्य स्वरितस्यासिद्धत्वेनाऽऽपवादिति द्विक् । ननु 'गोपायत' मित्यादौ गुपेरपि धातुत्वा-
त्तन्निमित्तकोकारोदात्तत्वस्य, प्रत्ययस्वरनिमित्तक 'वा' कारोदात्तत्वस्य च श्रवणापत्ति-
रन्त आह सतिशिष्टेति । तस्मिन्सति विहितेत्यर्थः । सतीत्यस्य । उत्पन्ने इत्यर्थः

दाहरणे गुपेर्वातुस्वर आयस्य प्रत्ययस्वरश्च न शिष्यते । अन्यत्रेति किम्—यजं

यजमभिवृव गृणीतः । अत्र सति शिष्टोऽपि श्ना इत्यस्य स्वरो न शिष्यते किं

तु तस एव । ३६५१ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः । (६—१—१६१)

शिष्टस्य वाचकत्वं न्यायसिद्धम् । तथा हि उदात्तस्वरितिविभिरेकवाक्यतान्नापन्नयाज्ञया शेषनिघातः क्रियते तत्रोत्सर्गस्यापवादस्य वा चरमा या प्राप्तिस्तत्रास्या उपस्थाने पूर्वा प्रवृत्तिर्वाध्यते । तद्यथा औपगवत्वमित्यत्राण्प्रत्यये त्वप्रत्यये च 'आद्युदात्तश्च' इति प्रवर्तमानं स्वस्यैव प्रथमप्रवृत्तिं वाचते द्वितीयप्रवृत्त्या लक्ष्यं परिनिष्ठापयतीति दिक् । ननु यदि सतिशिष्टः स्वरो बलोयस्तर्हि सतिशिष्टत्वादिकरणस्वरोऽपि बलोयः स्यात् । तथा च गृणीत इत्यादि मध्योदात्तं पदं स्यादत आह अन्यत्रेति । सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः प्रत्ययस्वरं न वाधत इत्यर्थः । अत्र च ज्ञापकं तासेः परस्य लसार्वधानुकस्यानुदात्तविधानम् । तथाहि यद्यपि लाव-स्यायां तासिर्विधीयते तथापि लकारमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गेषु परेषु च लादेशेषु कृतेषु पश्चात्ता-सिरिति तत्स्वरस्य सतिशिष्टत्वात् शेषनिघातेनैव सिद्धेरनर्थकं तत्स्यात् । गृणीत इति । अन्तोदात्तं पदम् । अत 'तास्यनुदात्तेति'ति लसार्वधानुकनिघातो न, अदुपदेशेति तपरकरणात् श्नाप्रत्ययस्याऽदन्तत्वाभावात् । 'तिङ्ङितिङः' इति निघातस्तु न भवति 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निषेधात् । स हि व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । तस एवेति । तस 'आद्युदात्तश्च' 'इत्याद्यु-दात्तः स्वरः शिष्यत इत्यर्थः । अनुदात्तस्य । देवीमिति देवशब्दोऽप्रत्ययान्तत्वात् 'चितः'

'अस भुवि' इति स्मरणात् । 'यागात्स्वर्गो भवति' इत्यादौ भवतेत्येत्यर्थकत्वात् । एतच्च न्यायसिद्धम् । यदा यदा यो य उदात्तस्वरितिविभिः प्रवर्तते तदा तदा तेन सह 'अनुदात्तं पदं'मिति एकवाक्यतया प्रवर्तते । ततश्चोत्सर्गस्यापवादस्य वा यस्यैव चरमा प्रवृत्तिस्तदेक-वाक्यतान्नयाज्ञया लक्ष्यं व्यवस्थाप्यते । अत एवौपगवत्वमित्यत्राण्प्रत्यये त्वप्रत्यये आद्युत्त्या 'आद्युदात्तश्च' इति प्रवर्तमानं स्वस्यैव प्रथमप्रवृत्तिवाधेन द्वितीयप्रवृत्त्या लक्ष्यं परिनिष्ठापयति । 'आद्युदात्तश्च' 'धातोः' इत्यादीनां निमित्तभेदेन भिन्नत्वात् । एवञ्च यदा प्रत्ययाद्युदात्तत्वं तदा गुपो निहतत्वम्, ततो धातुत्वे पुनर्वातुस्वरप्रवृत्तौ पाशब्दोऽप्यनुदात्त इत्यादि बोध्यम् । अन्यत्रेति । अत्र च ज्ञापकं तासेः परस्य लसार्वधानुकस्य निघातविधानम् । अन्यथा परि-मित्तकत्वाभावेन तिवादीनामन्तरङ्गत्वेन तिवादिषु कृतेषु क्रियमाणस्य तासिस्वरस्य सति-शिष्टत्वाच्छेषनिघातेन सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । यदि तु 'स्यतासी' इत्यत्राद्युदात्त इत्यनुवर्त्य लावस्यायामेव स्यादयस्तदेवं वाचनिकमिति बोध्यम् । अस्य च विशेषापेक्षत्वात् सार्वधानुक-स्वराण्यस्यैव विकरणस्वरस्य दुर्बलत्वम्, वात्वादित्वरापेक्षया तु प्राबल्यमेव । अत एव गृणातीत्यादौ श्ना उदात्तत्वेन धातोर्निघातसिद्धिः । इदमपि सार्वधानुकस्य श्रूयमाणत्वे एव । तेन 'चिनु' इत्यादौ न दोषः । गृणीत इति । अन्तोदात्तं पदम् । अत्र लसार्वधानुकनिघातो नास्ति, 'अदुपदेशे'ति तपरकरणात् । 'श्ना' इत्यस्याऽदन्तत्वाऽ-

यस्मिन्ननुदात्ते परे उदात्तो लुप्यते तस्योदात्तः स्यात् । देवो वाचम् । अत्र डीवु-
दात्तः । ३६५२ चौ (६—१—२२२) लुप्ताकारेऽञ्चतौ परे पूर्वस्यान्तोदात्तः
इत्यन्तोदात्तः । पचादिषु देवडिति पाठात् 'टिङ्गा—' इति डीप् तस्य 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्य-
नुदात्तत्वे 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । नन्वनुदात्तस्येति व्ययं न ह्याद्युदात्त स्वरिते वा परे
उदात्तलोपोऽस्ति । न च प्रसज्यत इति प्रासङ्गः कर्मणि घञ् 'कर्पात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः'
इत्यन्तोदात्तम् । 'उपसर्गस्य षष्ठ्यमनुष्ये बहुलम्' इत्युपसर्गस्य दोषः 'तं बहुति' प्राग्घिताद्यत्
तित्त्वात्स्वरितः, तस्मिन् परे 'यस्य' इति लोपः । अत्र स्वरिते परे उदात्तलोपोऽस्येति
वाच्यम् । स्वरिते हि विधोयमाने परिशिष्टम् 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यनुदात्तं तत्कृत
उदात्तलोप इति चेत्सत्यम् । मा हि धुञ्जातमित्यत्र दुहेर्लुङ्गात्मनेपदमातां 'शल इगुपचा—'
इति च्लेः वसः आतामित्यस्य 'तास्यनुदात्तेऽङ्ङिदुपदेशात्' इति लसावधानुकमनुदात्तत्वम् ।
वसः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः 'क्यस्याचि' इत्यकारलोपः । अत्र 'कर्पात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः'
इत्यत्र अन्य इत्यधिकारादन्यस्योदात्तत्वं स्यात् सति त्वस्मिन्नादेर्भवति । ननु यत्रोदात्तलोप
इत्युच्यमाने कथमन्यस्य प्रसङ्गः । न हि तदुदात्तलोपस्य निमित्तमिति चेत्तर्हि आदे-
रपि न प्राप्नोति । तस्याप्युदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात् । 'क्यस्याचि' इत्यजादौ प्रत्यये
विधानात् । तस्माद्यत्र प्रत्यय उदात्तलोपस्तत्संज्ञविनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति
सूत्रार्थान्ताधिकारादन्यस्य प्रसङ्गः । यदि तु निमित्तत्वानादरेण यत्रानुदात्ते परत
उदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्तदानुदात्तस्येति न वक्तव्यम् । अन्यस्य
प्रसङ्गाभावात् । न च मा हि धुञ्जातमित्यत्र 'तिङ्ङितिङः' इति निघातः स्यादिति

भावात् । 'तिङ्ङितिङः' इति तु न, 'स हाता यस्य रोदसो विदुर्जो' इति पूर्वचरणे यदृत्तस्य
सत्त्वेन 'यदृत्तान्नित्य' मिति निषेधात् । तस्य च व्यवहितेऽपि प्रयत्ननादिति बोध्यम् ।
अनुदात्तस्य च यत्र । अत्र 'कर्पात्त्वत' इत्यतोऽन्त इति नानुवर्तते, अयोग्यत्वात् । तथा
हि अत्रेत्यनेनानुदात्तवर्णपरामर्शः । उदात्तत्वानुदात्तत्वयोर्वर्णवर्तत्वात् । अनुवृत्तौ वा व्यप-
देशिबद्धावेनैव तत्त्वं बोध्यम् । एवञ्च सप्तमोर्निर्देशेनानुदात्तवर्णस्य दुद्वया लोपात्परस्यैव

ग्रहणाद् 'पुष्पम्य' नित्यादावादेशात्तत्त्वनिर्दिष्टः । न चैवमपि युष्मन्त्यमित्यत्र सुप उदात्त-
लोपनिमित्तत्वेऽपि नावयवस्य तत्त्वमिति कथं 'यत्र' ग्रहणेन वर्णग्रहणमिति वाच्यम्, उदात्त-
योर्लुदात्तस्वरितयोर्वर्ण पदेऽभावेन तयोः परयोर्लुदात्तत्रागभावेन व्ययमनुदात्तस्येति अनु-
दात्तमात्रग्रहणार्थम्, अतो निमित्तभूतसमुदायप्रविष्टस्याऽपि ग्रहणमिति न दोषः । तदमात्र-
भावितामानेनापि निमित्तत्वव्यवहारात् । ननु 'मा हि धुञ्जात' नित्यादौ एतद्व्यवृत्तिरिति
नाप्यात्सष्टम्, तदमङ्गुतम्, अत्र हि आताम् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । अतोऽपि विकरन्त्वाद् अनु-
दात्तः 'अदुपदेश' इति स्वरं वाच्यत्वा परत्वात् क्यस्याचि' इति लोपे अनुदात्ते पर उदात्त-
लोपाऽभाव इति चेत्, अन्तरङ्गत्वात्तान्त्वयामेवोदात्ते कते जनेस्याऽऽतामोऽन्तरङ्गत्वात्तान्त्व-
यानुकानुदात्तत्वं ततो लोपेनाऽदोषात् । पञ्चान्तरेऽपि एतद्व्याप्यप्रानाप्येन जायकसिद्धस्याऽ-

स्यात् । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादः । देवद्रीची^१ नयत देवयत्तः^१ । + अतद्धित
इति वाच्यम् । दाधीचः । नाध्वचः । प्रत्ययस्वर एवात्र । ३६५३ आसन्त्रि-
तस्य च । (६-१-१९८) आनन्त्रितस्यादिस्वातः स्यात् । अग्न इन्द्र दध्ने^१

मित्र देवाः । ३६५४ आसन्त्रितस्य च । (८-१-१९) पदात्वरस्यापवाद-
दित्यितस्यानन्त्रितस्य सर्वस्यानुदात्तः स्यात् । प्रागुक्तपाठस्यापवादोऽप्यनाष्टनिकः ।
वाच्यम् । 'हि च' इति निषेधात् । उदात्तनिवृत्तीति । ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणोदात्तस्या-
ञ्चत्यकारस्य 'अच' इति लोपे सति 'अनुदात्तस्य च' इति सूत्रेणोदात्तः प्राप्तस्तस्याप्यनपवाद
इत्यर्थः । देवद्रीचीमिति । देव अच् इति स्थिते 'दिष्ण-देवयोः-' इति देवशब्दस्याद्वि-
जादेशः । 'उगितश्च' इति डीप् 'अचः' इत्यञ्चतेरकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घत्वम् । द्विती-
कार उदात्तः । ततः परस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति स्वरितत्वम् । अतद्धित
इति । चौ यः स्वरः स तद्धिते परतो न भवतीत्यर्थः । अन्त्या देवद्रीचीनित्यादौ यथोदात्त-
निवृत्तिस्वरं वाधते तथा दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वरमपि सतिशिष्टस्वरौ वाधेत । तस्मा-
दतद्धित इति वक्तव्यम् । अस्मिन् सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यायनपवाद इति फलितम् ।
दाधीच इति । दाधि अच् अण् इति स्थितेऽग्नस्वर उदात्तत्वे कृते 'अचः' इत्यकारलोपः ।
ततः सतिशिष्टत्वात् 'चौ' इति स्वरः प्राप्तो निषिध्यते । तथा चाण्प्रत्ययस्वरैरेव ऋदस्या ।
तदाह प्रत्ययस्वर एवात्रेति । अग्न इत्यादि । 'आनन्त्रितम्' इत्यनेनानन्त्रितत्वम् ।

सार्वात्रिकतया ऋचिदग्ने विकरणेभ्य इत्यंशाऽप्रवृत्तेरदोषात् । अत्रानुदात्तपदेनाऽविधनानो-
दात्तस्यैव ग्रहणमिति स्पष्टं 'डारौरत्तः' इत्यत्र भाष्ये । देवीमिति । पञ्चादौ दिवङिति
पाठेन टित्वाडोप् । 'चौ' । उदात्तनिवृत्तीति । 'देवद्रीची'नित्यादौ ह्रदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रणोदात्तस्य अच् इत्यकारस्य 'अचः' इति लोपे डोपः 'अनुदात्तस्य च' इति सूत्रेण प्राप्तस्ये-
त्यर्थः । न च पराच् इत्यादौ ह्रस्वरं वाधित्वा 'अनिगतोऽञ्चतौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
त्वेनाऽऽद्युदात्तत्वे 'अच' इत्यकारलोपे इदञ्चरितार्थम्, न ह्यत्रोदात्तलोपोऽस्तीति वाच्यम्,
'अनिगन्तोऽञ्चतौ' इति विषये ह्रस्वाऽप्रवृत्तेर्दक्ष्यमाणत्वादित्याहः । ननु 'दाधीच' इत्यादौ
उदात्तेऽपि 'अचः' इति लोपे इदं चरितार्थमिति कथं तदन्वादेनमत आह अतद्धित इति ।
वस्तुतो 'न गोश्वन्' इति सूत्रे 'यत्किञ्चित्प्रसङ्गप्राप्तविभक्तिस्वरस्य निषेधक'मिति अत्र सूत्रे,
'असिद्धवत्' सूत्रे 'विप्रतिषेध' सूत्रे च भाष्ये उक्तत्वेन दाधीच इत्यादादनुदात्तनिवृत्तिस्वराप्राप्ति-
विषयेऽस्य चारिताध्यानाऽस्य तपवादत्वम् । परत्वेन तुल्येदाहरणे तद्वाचकम् । 'दाधीच'
इत्यादौ तु सतिशिष्टत्वेनैतत्प्राप्तौ 'अतद्धित' इत्यावश्यकमिति भाष्याहट्टः पन्थाः । आस-
न्त्रितस्यादिरिति । 'आनन्त्रितविभक्त्यन्तस्ये'ति पाठस्तु लेखकप्रमादात् । एकपदस्वरे लुकि
प्रतिषिद्धमपि प्रत्ययलक्षणं 'सर्वानन्त्रितनिष्कृत्स्वरदञ'मिति वचनादिहेष्यत एव-प्रियवारि ।

इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । अपादादौ किम्-शुनुद्रि स्तोमम् । 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमान-
वत्' (सू० ४१२) । अग्न इन्द्र । अग्नेन्द्रादीनां निघातो न । पूर्वस्याविद्यमानत्वेन पदात्परत्वा-
भावात् । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' (सू० ४१३) । समानाधिकरणे
आमन्त्रिते परे विशेष्यं पूर्वमविद्यमानवत् । अग्न तेजस्विन् । अग्ने प्रातः । सामान्यवचनं
किम्-ययिषु मा भूत् । अघ्न्ये देवि सरस्वति । ३६५५ (सामान्यवचनं) विभाषितं
विशेषवचने । (८—१—७४) अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति पुरितम् । सामान्य-
वचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् । आमन्त्रितात्ते विशेषणे परे पूर्वं बहुवचनान्तमविद्यमानः
वद्वा । देवोः पञ्चोर्वीवर नः कृणोत । अत्र देवोनां विशेषणं पडिति । देवाः
शरण्याः । इह द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः । ३६५६ सुवामन्त्रिते पराङ्ग-
प्रागुक्तपाठस्येति । आमन्त्रितस्य चेत्यस्य । इमं म इति । मेशब्दात्परत्वमाश्रित्य गङ्गे-
प्रभृतीनां त्रयाणामनुदात्तः । स च पदगठे स्पष्ट एव । संहितायां तु 'स्वरितात्संहितायामनु-
दात्तानाम्' इति पठ्यमाणा प्रचयाऽऽरप्याया एकश्रुतिः प्रवर्तते । शुतुद्रोति । पाण्डेन
'आमन्त्रितस्य च' इत्यनेनाद्युदात्तः । आमन्त्रितं पूर्वम् । अग्न इन्द्रेति । सर्वाणि
पाठेनाद्युदात्तानि । निघातो नेति । आष्टमिकेनेति नात्रः । नामन्त्रिते । अत्रोत्तरसूत्रस्य
सामान्यवचनमत्र संबन्धनीयमिति भाष्यम् । तद्व्याचष्टे—विशेष्यमिति । विशेष्यसमर्पक-
मित्यर्थः । क्वचित्तु 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति पाठः स वृत्त्यनुरो-
धेनेति ज्ञेयम् । अग्ने तेजस्विन्नित्यादि । अग्ने इत्यस्य विद्यमानत्वात्तेजस्विन्नित्यस्य चाऽऽ-
ष्टमिकनिघातः । अघ्न्ये देवि सरस्वतीति । तैत्तिरीयके ब्राह्मणे सहस्रमतीं प्रकृत्य 'इडे-
रन्ते दिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति एतानि ते अघ्निये नामानि' । वृत्तौ
तु 'इडे काल्ये विहव्ये' इति पाठः । स तु शास्त्रान्तरे द्रष्टव्यः । सामानाधिकरण-
ग्रहणं पाणिनिमतेऽग्न इन्द्र वरुण इत्यादौ व्यधिकरणनिवृत्त्यर्थम् । नाप्यकृन्ते विस्-
ष्टायं सामान्यवचनापेक्षत्वात्तत्र सामानाधिकरण्यस्यावश्यं स्थितत्वात् । सामान्य ।
बहुवचनमिति पूर्वनिपेधस्यास्य विषयस्य च विषयविनाशायम् । देवीः पडिति ।
अत्र देवोरित्यामन्त्रितं नाविद्यमानवत् । तेन पडित्यस्य निघातः । शरण्या इति ।
शरणं रञ्जितृत्वं तत्र साधवः शरण्याः । 'तयसाधुः' इति यत् । द्वितीयस्येति । पशब्दस्य

इमं मे इति । अत्र गङ्गेप्रभृतीनामविद्यमानत्वेऽपि 'म' शब्दमेवाश्रित्य सर्वेषामप्य-
निघातः । स च पदगठे स्पष्ट एव । संहितायान्तु 'स्वरितात्संहिताया'मित्येकश्रुतिः
प्रचयाऽऽरप्याया प्रवर्तते । अग्ने प्रातरिति । अग्निरिह विशेष्यम् । प्रागुक्तंरिति
विशेषणम् । 'अग्ने प्रातः सहस्रते'ति मन्ये द्वान्दसत्वाद् प्रातरित्यस्याऽनिघातः ।

वत्त्वरे । (२-१-२) सुवन्तमानन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्त्वरे कर्तव्ये । ब्रवत्पाणो गुप्तस्यो ।
 गुप्त इति गुप्तेः क्विबन्तात्पठ्यन्तस्य, परशरोरानुप्रदेशे पाठिकनानन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । न
 चाष्टमिको निघातः शङ्क्यः । पूर्वमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् । यत्ते दिवो दुहि-
 तमंतं नोजनम् । इह दिवःशब्दस्याष्टमिको निघातः । परशुना वृश्न् । + षष्ठ्यामन्त्रितका-
 रकवचनम् । पठ्यन्तमानन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकं तद्वाचकं चेति परिगणनं कर्तव्यमित्यर्थः ।
 तेनेह न । अयमग्रे जरिता । एतेनाग्रे ब्रह्मणा । सनर्यानुवृत्त्या वा सिद्धम् । + पूर्वोङ्ग-

शरप्यशब्दस्य चेत्यर्थः । सुदानन्त्रितं । परस्याङ्गवदिति । तस्यैव परस्या-
 मन्त्रितस्याङ्गवदेकदेशवदनवति । तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थः । षष्ठ्यामन्त्रित । अत्र
 पठोशब्देन पठ्यर्था विनक्तिरुच्यते । तेन गोप् स्वामिन्नित्यत्रापि पराङ्गवदनावः
 सिध्यति । परशुना वृश्न्निति । जाङ्परयोः 'खनिगम्यां ङिच्' इति कुप्रत्य-
 यान्तोऽन्तादात्तः । षष्ठ्यन्तमामन्त्रितान्तं प्रति यत्कारकमिति । यद्यप्या-

एवं तत् उत्तरेषामपि बोद्धव्यम् । देवोः षडिति । अत्र देवोर्स्तिरामन्त्रितं वाऽविद्यमानवत् ।
 तेन षडित्यस्य निघातो वैकल्पिकः । षष्ठ्यन्तमिति । अत्र ण्वीरशब्देन तदयो विनक्ति-
 रुच्यते । तेन 'गोप् स्वामि'न्नित्यत्रापि पराङ्गत्वं सिद्धमित्याहुः । आमन्त्रितान्तं प्रतीति ।

आमन्त्रितायैकदेशक्रियां प्रतीत्यर्थः । 'मन्त्राणां राजन्' 'सूच्या सीव्यन्' इत्युदाहरणे । अत्र
 विरिष्टस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । अत्रेवं बोद्धव्यं-पठ्यन्तस्य कारकस्य च सनानाधिकरणं यद्धि-

शेषणं तस्यापि पराङ्गवत्त्वमिष्यते । तेन 'ऋदस्य राजः पुरुषः' 'तीक्ष्णया सूच्या सीव्यन्नि'-
 त्वादौ पदत्रयस्यैकनाद्युदात्तत्वं नवति । समर्यानुवृत्त्या वेति । सामर्थ्यञ्चात्र व्यमेजैव,
 घञ्वाधिकारात् । सा च 'वस्त्रं राजः, पुरुषागच्छे'त्यादौ पराङ्गवत्त्ववारणाय तत्राप्यावश्यक-
 कीति नावः । वस्तुतस्तन्निमित्तग्रहणञ्चायम् । आमन्त्रितार्थं प्रति यन्निमित्तं, तत्प्रतिपादकं
 यत्तदेव पराङ्गवदित्यर्थः । अत एव गोप् स्वामिन्नित्यादेः पराङ्गवत्त्वसिद्धिः । सनर्यग्रहणानु-
 वृत्तस्तु भाष्याज्जमतेति निरूपितं मञ्जूपायां सनात्वादे । 'स्वरे' इत्युक्तेः 'कूपे सिद्ध'नि-
 त्वादौ एत्वादिकं न । न च पूर्वस्य पराङ्गवत्त्वेन पूर्वस्मिन् परप्रयुक्तकार्यप्रवृत्तिः स्वनिष्ठस्वा-
 श्रयनिवृत्तश्चास्तु, परस्मिन् पूर्वनिष्ठकार्यप्रवृत्तौ तन्निष्ठस्वाश्रयनिवृत्तौ च नानाऽनावा-
 त्पादित्वेन न पत्वप्राप्तिः, तथा 'चर्मन'दित्यादावखण्डपदत्वाऽभावेन पत्वप्राप्तिश्च नेति
 स्वरग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेनेष्टापत्तेः । ['परग्रहणं स्पष्टायम्'] ।
 अङ्गग्रहणमुभयोराद्युदात्तत्वाऽभावाय । [वत्करणात्त्वाश्रयमपि । तेनाऽम्

वच्चेति वक्तव्यम् । आ ते पितर्मरुताम् । प्रति त्वा दुहितृदिवः । = अन्व-
यानां न । उच्चैरवीयान् । = अन्वयीभावस्य त्विष्यते । उपागन्वधीयान् ।
३६५७ उदात्तन्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य । (८—२—४) उदा-
त्तस्याने स्वरितस्याने च यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् । अभ्यमि
हि । स्वरितस्य यणः । खलप्याशा । अस्य स्वरितस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वा-

मन्त्रितस्य द्रव्यवचनत्वाच्च कारकापेक्षा तथापि आमन्त्रिततया धातुवाच्या या क्रिया तस्यास्त-
दपेक्षास्तोति तत्कारकमित्यर्थः । पितर्मरुतामिति । अत्र मरुतामिति परं पदं पूर्वस्य
पितरित्यस्याङ्गवद्भवति । पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्तं ततः परं मरुतामित्येतदप्यनुदात्त-
मेव भवतीत्यर्थः । अन्वयानां नेति । तेनोच्चैरवीयानेत्यत्र 'आमन्त्रितस्य च' इत्याद्युदात्तत्वं
न । न च निपेयवैदर्थ्यम् । 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तत्वस्याऽनिवारणादिति
वाच्यम् । स्वरादिष्वन्तोदात्तयोरुच्चैर्नचैः-शब्दयोः पाठान् । अन्वयीभावस्य त्विति ।
'अन्वयीभावश्च' इति अन्वयीभावस्याव्ययमंज्ञा सूत्रे कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरिणान्तो-
दात्तव्ययमंज्ञाऽन्वयेन 'अन्वयानां न' इति निपेयो न प्रवर्तते इति भावः । उपागन्वधीया-
नेति । पराङ्गवद्भावेनाऽमन्त्रितस्येत्याद्युदात्तत्वम् । अभ्यभीति । अभिशब्द 'उपसर्गाश्चा-
भिर्जनम्' इत्याद्युदात्तनिपेधात् फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । तस्य 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम्
'तस्य परमाग्रेडितम्' 'अनुदात्तं च' इति परस्यानुदात्तत्वं तस्मिन्नेव परे इकारस्योदात्तस्य
यणि कृते उदात्तयणः परत्वाद्यकाराकारःस्वरितः । खलप्यशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरिणान्तो-
दात्तः । तस्य 'ओः मुपि' इति यण् । स उदात्तायण् । ततः परो डिप्रत्ययः मुन्वादनुदात्तः ।
तस्यानेन स्वरितः । 'उदात्तायणो हलपूर्वात्' इत्युदात्तत्वं तु न । 'नोङ्वात्तोः' इति
निपेधात् । तस्य च स्वरितेकारस्य यणि ततः परस्य आगाशब्दाऽऽकारस्यानेनैव स्वरितः ।
आशागन्वा हि 'आगाया बदिगात्या चेत्' इत्यन्तोदात्तादनुदात्तादिः । अस्येति
आशाशब्दप्रथमाकारस्यानिकस्वेत्यर्थः । शेषेति । आशाशब्दस्य निघाता नेत्यर्थः ।
ननु यगादेशं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्यानिपेयं यण् प्रवृत्तः यया अजडदिःयत्र

कुण्डेनाटित्यादी 'आम एकान्तर' मिति 'जट'नित्यस्य निघाताऽग्रे कुण्डेनेत्यस्यापि
न भवति] । पूर्वान्नवदिति । सुवन्तमान्नित्ये पूर्वस्मिन् पूर्वान्नवदित्यर्थः । छन्दो-
विषयमेतत् । उदात्तस्थाने इति । इदमत्रैतादरे स्पष्टम् । अभ्यभीति । अमिः
'उपसर्गाश्चाभिर्जनम्'मित्यन्तोदात्तः 'नित्यवीप्सयोः'रिति द्वित्वम् । 'अनुदात्तं चे'ति
परोऽनुदात्तः पूर्वस्य यणि उदात्तयणः परत्वात्स्वरितः । 'खलपू' शब्दः कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरिणान्तोदात्तः । ततः सप्तम्येकवचनस्य 'उदात्तायणो हलपूर्वा'दिति
भातोदात्तस्य 'नोङ्वात्तोः'रिति निपेधेन स्वरितः । तस्य यणि ततः पराऽऽगाशब्दाद्या-
कारस्यानेन स्वरितः । आशाशब्द 'आगाया बदिगात्या चे'दिति फिट्मुनेना-
नुदात्तः । अत्येति । आशाशब्दप्रथमाकारे जातस्वेत्यर्थः । शेषेति । 'शा'-
ब्दानास्य निघातो नेत्यर्थः । नन्विष्यारस्यानिययणं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वा-

च्छेपनिघातो न । ३६५८ एकादेश उदात्तेनोदात्तः । (८—२—५) उदा-

हतशब्दे द्वित्वं प्रवर्तते न तु दशब्दे । न च स्वरितयणः परस्येत्याश्रयणात्सिद्धत्वं शङ्क्यम् । तथा सति 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यनेन यत्र स्वरितः क्रियते तत्रापि ह्यसिद्धत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, लक्ष्यविरोधात् । 'प्रत्यग्निरूपसामग्रमख्यत्' इत्यादौ स्वरितादर्शनात् । न च नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधः शङ्क्य । 'अनन्तरस्ये' इति न्यायेन 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति यत्र प्राप्तिस्तन्मात्रस्य निषेधात् । अन्यथा खलप्योशाण्या अग्निग्राह्या अस्मानित्यादावपि निषेधापत्तिरिति चेत् । अत्राहुर्भाष्यकारः—'योगविभागः करिष्यते उदात्तायणः परस्यानुदात्तास्य स्वरितो भवति । ततः स्वरितयणः, उदात्तायण इत्यनुवर्तते, उदात्तायण इत्येव दोषमिनिवृत्तः स्वरितस्तद्यणः परस्यानुदात्तास्य स्वरितः स्यादित्यर्थः । एवं चास्यैवाश्रयणात्सिद्धत्वं नान्यस्य । एकादेश इति । उदात्तायोरेव स्थानित्वे आन्तरतम्यादेव सिद्धम् । अन्यतरस्यानुदात्तात्वे स्वरितत्वे वा आन्तरतम्यात् स्वरिते प्राप्ते विधिरयमिति ध्वनयानुदाहरण-

त्स्थानित्येव यणप्रवृत्त इति नास्य स्वरितयणः परत्वम् । न च प्रगृह्यसञ्ज्ञासूत्रस्य भाष्यकैयटरीत्या औजड' इत्याद्यान्तरङ्गत्वाद्दत्त्वादिषु कृतेषु ह्रतशब्दबुद्ध्या दशब्दे द्वित्वं प्रवर्तते इति प्रतीयते तथाऽत्र स्वरितबुद्धयभावेऽपि वस्तुतः स्वरितस्यानिकयणः सत्त्वाददोष इति वाच्यम्, वाक्यसंस्कारपक्षे स्वरितयणोरेककालप्रवृत्तात्वेन तथा वक्तुमशक्यत्वात् । न च 'स्वरितयण' इत्याश्रयात्सिद्धत्वम्, अतिप्रसङ्गात् । 'उदात्तादनुदात्तास्ये'ति विहितस्यापि सिद्धत्वापत्तेः । तथा च प्रत्यग्निरित्यादावपि एतत्प्रवृत्त्यापत्तिः । न च 'नोदात्तस्वरितोदय'मिति निषेधः, 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन 'उदात्तादनुदात्तास्ये'ति स्वरितस्यैव तेन निषेधात् । अन्यथा 'खलप्योशाण्याऽग्नि' मित्यादावप्यस्य निषेधापत्तिः अत एव 'तिस्वरित' स्वरितो वाऽनुदात्तो' इत्यादीनां न निषेध इति चेन्न । योगविभागेन भाष्ये एव समाधानात् । 'उदात्तयणः' । 'उक्तोऽर्थः ततः । 'स्वरितयणः' । इह पूर्वसूत्रमनुवर्तते । उदात्तायण इत्येवंनिवृत्तास्वरितस्यानिकयणः परस्येत्यर्थः । एवञ्चास्यैवाश्रयात्सिद्धत्वम्, नान्यस्येति न दोषः । यद्वा इह स्वरितग्रहणं न करिष्यते, 'खलप्योशा'त्यादावप्युदात्तायणः परत्वादेव सिद्धम् न च स्वरितयणा व्यवधानम्, स्वरद्विधौ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानवत्त्वात् । न चैवं 'सन्त्यग्ने' इत्यादौ वेदे 'त्य' काराऽकारे पञ्चमानस्वरिताऽसङ्गतिः तत्र हि सन्तीति इकारस्य 'उदात्तादनुदात्तास्ये'ति स्वरितत्वम्, तत्र सन्तीति प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्ताम् । ते शेषनिघातः, अग्रे इत्यामन्वितानुदात्तामिति वाच्यम्, सशब्दाऽकारमाश्रित्यादात्तादनुदात्तास्येत्येवाऽग्निशब्दाऽकारस्य स्वरितसिद्धेः । न च स्थानिवद्भावाद्वा व्यवधानम्, पूर्वत्रासिद्धोपेक्षानिषेधात् । एतेन 'द्वितीयपक्षोऽयुक्तः स्थानिवद्भावेनाऽवा व्यवधानात्, व्यञ्जनस्य ह्यविद्यमानवत्त्वं न त्वच' इति वृत्त्युक्तमपास्तम् । 'स्वरे कर्त्तव्ये लोपाज्जादेश एव न स्थानिवदिति नियमस्तु 'स्वरविधौ न' इति प्रतिपदोक्तस्यैव निषेधस्य, न तु पूर्वत्राऽसिद्धीयत्वप्रयुक्तस्येत्यन्यत्र विस्तरः । एकादेश उ । उदात्तायोरेव स्थानित्वे आन्तर-

त्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् । क्व १ वोऽश्वाः । क्वावरं मरुतः । ३६५९ स्वरितौ वानुदात्ते पदादौ । (८-२-६) अनुदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सहैकादेशः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः । वो१दं ज्योतिर्हृदये । अस्य श्लोको दिवीयते । व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः । दीर्घप्रवेशे तूदात्तः ।

द्वयमाह क्व वोऽश्वा इत्यादि । 'बहुवचनस्य वस्तसौ' इत्यत्र 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकारादस्य अनुदात्तः । अशः क्वनिति व्युत्पादनादश्वशब्द आद्युदात्तः । वसो रत्वम् । उत्त्वम् । 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपम् । क्वेति । 'किमोत्' 'क्वाति' इति किमः क्वादेशः 'तित्स्वरितम्' । अवरशब्दः 'स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्' इत्याद्युदात्तः । तयोर्दीर्घ उदात्तः । स्वरितो । वीदमित्यादि । विशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । ईदंशब्दः फिदस्वरेणान्तोदात्तः । तयोरेकादेशः स्वरितः । दिविशब्दे 'उडिदंपदात्' इति विभक्तिरुदात्ता । ईयते 'इङ् गतौ' दिवादिः । 'तिङ्ङतिङः' इति निहतम् । अत्रैकादेश उदात्तः । इकारयोः स्वरित इति । ह्रस्वेकारणोरेवेत्यर्थः । दीर्घप्रवेशे त्विति । दिवीयत इत्यत्र । उदात्ता इति । 'एकादेश उदात्ता' इत्यनेन ।

तम्यादेव सिद्धम् । अन्यतरस्यानुदात्तत्वे, स्वरितत्वे वा 'सिद्धन्तूभयान्तर्या' इति न्यायेनाऽन्तरतम्यादेव स्वरिते प्राप्ते विधिरयम् । तद्वचनयन्नुदाहरणद्वयमाह वोऽश्वा इति ।

व इत्यनुदात्तम् । अदवशब्दः क्वनन्तत्वादाद्युदात्तः । वतः तस्य रुः, तस्य उः, सोऽस्वरकः, संसनधर्महत्स्यानिकत्वात्, अनुदात्तो वा, उभययापि तदेकादेशोऽनुदात्तः प्राप्तः । क्वेति स्व-

रितम् । अवरशब्दः 'स्वाङ्गशिष्टा'मित्याद्युदात्तः एवञ्च यद्वृत्तौ-पूर्वसूत्रादनुदात्तास्येत्यत्रानुवर्त्य उदात्तानुदात्तायोरेकादेश इति व्याख्यातम्, तच्चिन्त्यम्, क्वावरमित्यतिद्वयापत्तौ । तत्र हि बहुचक्षानामुदात्तापाठो निर्विवाद इत्याहुः । वस्तुतस्तु 'तस्यादित' इति सूत्रस्य भाष्यादितोऽप्यनुवृत्तिरेव लभ्यते इति सैव युक्ता । तत्र हि सुब्रह्मण्याशब्देव स्वरितान्तेन कोमित्यु-

दात्तास्यैकादेशः स्वरितः, तस्य 'न सुब्रह्मण्या'मित्येनोदात्ता इत्युक्तम् । क्वावरमिति तु छान्दसत्वाद्बोध्यम् । तथा च बहुचक्षप्रातिशारयम्- 'उदात्तत्व्येकोभावे उदात्तां सन्ध्यक्षरम् । अनुदात्तोदये पुनः स्वरितं स्वरितोपधे' इति । 'यस्मिन्नेकीभावे पूर्वमुत्तरं बोदात्तां भवति, इतरस्तुदात्तानुदात्तास्वरितप्रचितानामन्यतमस्तस्मिन्नेकीभावे सन्ध्यमक्षरमुदात्तां ज्ञातव्यम् । स्वरितोपधेऽनुदात्तोदये सन्ध्यमक्षरं स्वरितत्वमापद्यते 'क्षीरं सर्पिर्मन्दक'मित्युदाहरणम् ।

शीनकीयप्रातिशाख्येऽपि स्वराष्टकमुपक्रम्य 'एकादिष्टमुदात्तानं तं तमेव नयेत्स्वरमिति' ।

किञ्च 'एङः पदान्तात्' (सू० ८६) इति पूर्वस्थे स्वरितः एव । तेऽवद् । सो
३ यमाणात् । उक्तं च प्रातिशाख्ये ! 'इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैप्रानिनिहितेषु चे'ति ।
३६६० उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः । (८-४-६६ ।) उदात्तात्परस्यानु-

इयं च बहुवचनानां व्यवस्थांक्ता अन्येषामपि तद्व्यप्रातिशाख्यानुसारणं ज्ञेया । पूर्वस्थे इति ।
तेऽवदन्तित्यादौ ते इति तच्छब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः जसः सुप्त्वात् 'अनुदात्तौ सुप्तिता'
इत्यनुदात्तः । तयोरेकादेश उदात्तः । अवदन्निति । वदेलीङ् प्रथमपुरुषद्वयवचनम् । ते
इत्यतिङन्तात्परस्य तस्य 'तिङ्ङतिङ्' इति निघातः । सोऽयमिति । स इति तच्छब्दस्य
प्रथमैकवचनम् । तच्छब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः । सु इति । 'सुप्तादनुदात्तः' तस्य ह्रस्वे
उत्वे गुणे च कृते एकादेशेनौकार उदात्तः । जयमितीदनः प्रथमैकवचनं फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् ।
तयोः 'एङः पदान्तात्' इति पूर्वस्थे ओंकारः स्वरितः । इकारयोश्च प्रश्लेष इति । ह्रस्व-
योरिकारयोः सवर्णवर्धे । ह्रस्वयोर्यत्र सवर्णवर्धेः स प्रश्लेष इत्युच्यते । उदात्तास्वरितस्याने
यो यण् स क्षैप्रः सन्धिः । यत्र 'एङः पदान्तात्' इति, स अनिनिहितसन्धिरुच्यते । तेषु
स्वरितः स्वीक्रियत इत्यर्थः । 'वीदं ज्योतिः', 'अन्यमि हि', 'तेऽवद्' इति क्रमेणोदाहर-
णानि । उदात्तादनुदात्तस्य । यत्र 'तयोर्वाचि' इत्यतः संहितायानित्यनुवर्तते

उदात्तौतैकादिष्टं तं स्वरं तमेव उदात्तानेव, सयेत्=उदात्तात्त्वमेव प्राप्ये'दिति तदर्थ इति
तदभाष्ययोः स्पष्टम् । लोके तु क्वावरमित्यादौ न भवत्येवोदात्ता इति द्युक्तमस्मात् । अन्यमे-
कादेशस्वरोऽन्तरङ्गस्यैपादिकोऽपि सिद्धो वाच्य इति 'स्वरितो वा' इति सूत्रे नाप्ये स्पष्टम् ।
अत एव 'घानुरनुम' इत्यत्रानुम इति प्रतिषेधश्चरितार्थः । अन्तरङ्ग इत्युक्तेः 'प्रपञ्चतीति'
इत्यादौ एकादेशस्य पूर्वान्तत्वात् 'तिङि चोदात्तावती'ति न प्रवर्तते । सोमस्तुत् पञ्चतीति'
इत्यादौ 'तिङ्ङतिङ्' इति निघातो न । सिद्धत्वफलानु 'वृक्षमिदं' 'वृक्षावन्न' इत्यत्राभा-
वाद्वादादौ भवतः । एतद्विषये शेषनिघातश्च । फलान्तराण्यपि नाप्ये स्पष्टानि । वीदमिति ।
वि-निघातत्वादाद्युदात्ताः । इदमवदः फिट्स्वरेणान्तोदात्ताः । द्वितीयत इति । द्वितीति
विभक्तिः- 'अहिदं पदादौ'त्युदात्ता, ईडो दिवादेः 'ईयते' इति 'तिङ्ङतिङ्' इति निहतम् ।
इकारयोरिति । ह्रस्वकारयोरित्यर्थः । किं चेति । इदं वेद एव 'गाङ्गेज्जमे' इत्यत्राय-
मेकादेशः स्वरितो वेति नाप्ये उक्तम् । त इति । तच्छब्दस्य बहुवचनम् । इकारयोश्च
प्रश्लेष इति । ह्रस्वयोरिकारयोः प्रश्लेषे, क्षिप्रसन्धिषु चाऽभिनिहितसन्धिषु चाऽविशेषेण
उदात्तापूर्वस्थेषु अनुदात्तोत्तरस्थेषु शाकल्यस्य मते स्वरितः कार्यः । उदात्तापूर्वस्थेषु
शाकल्यस्यैवमाचरे'दिति तद्वाक्यशेषात् । 'एव'मिति स्वरितनिर्द्देशः । 'सुचोव दृते'
'यो जान्मिद्र ते हरी' तेऽवर्द्धन्त स्वतवस' इति क्रमेणोदाहरणानीति तदभाष्यकृतः ।
'सन्धिविशेषस्य क्षैप्रेति सञ्ज्ञा, तद्विशेषस्याभिनिहिते'ति प्रातिशाख्ये द्वितीयपटले

दात्तस्य स्वरितः स्यात् । अग्निमीळे । अस्याप्यसिद्धत्वाच्चेयनिघातो न । तमीशा-
नासः । ३६६१ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् । (८—
४—६७) उदात्तापरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् । गार्ग्यादिमते तु
स्यादेव । प्र य धा रुः । वोश्वाः क्वा । भीशवः । ३६६२ एकश्रुति दूरात्सं-

तेन पदकालेऽनुदात्तमेव । अग्निमीळे इति । अग्निशब्दः फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वाज्जो-
दात्तः । अम् सुप्त्वादनुदात्तः । 'अमि पूर्वं' इति एकादेश उदात्तः । ईळे इति तु 'ईड् स्तुतौ'
लटि उत्तमपुरुषैकवचनम् । 'द्वयोश्चास्य स्वरयोर्मध्यमेत्य संपद्यते स डकारो लकारः' इति
ब्रह्ममाणेन प्रातिशाख्येन डस्य लः । तिङ्ङितिङ्ङः इति निहतम् । ईकारस्य स्वरितः । न च
मकारेण व्यवधानम् । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति परिभाषणात् । एवं सर्वत्र
ज्ञेयम् । नतु 'तिङ्ङरितम्' इत्यस्यान्तरमिदं वक्तव्यम् । एवं स्वरितग्रहणं न कर्तव्यं
भवतीत्याशङ्क्याह अस्येति । यदि तत्र क्रियेत 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्येतत्प्रवर्तते, इह
प्रकरणे न प्रवर्तते स्वरितस्यासिद्धत्वात् । तेन द्वयोरप्युदात्तस्वरितयोः श्रवणं सिद्धम् ।
तमीशादास इति । तमिति तच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनमन्तोदात्तम् । ईशानशब्दाजसि
'आजसेरसुक्' इत्यसुगागमेकृते रूपम् । 'ईश ऐश्वर्ये' अस्माच्छानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । जसः
सुप्त्वादनुदात्तत्वम् । ईकारस्य सकाराकारस्य च स्वरितत्वम् । नोदात्तः । उदात्तस्व-
रितौ उदयौ यस्मादिति बहुव्रीहिः । उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः । प्रातिशाख्येषु
प्रसिद्धः । लाघवार्थं परशब्दे प्रयोक्तव्ये मङ्गलार्थमुदयशब्दः प्रयुक्तः । तथा चोक्तं
भाष्ये 'मङ्गलादीनि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रयन्ते वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि
च' । इहादी वृद्धिशब्दो, मध्ये शिवशब्दः 'शिवशमरिष्टस्य करे' इति, अन्ते चाय-
मुदयशब्द इति पाणिनीये मङ्गलं कृतम् । प्र य आरुरिति । ये इति यच्छब्दस्य
प्रथमाबहुवचनं फिट्स्वरेणान्तोदात्तम् । आरुरिति । अर्तेर्लटि प्रथमपुरुषबहुवचनं
तिङ्ङः । तस्य 'परस्मैपदानाम्—' इत्युस् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । न च 'तिङ्ङितिङ्ङः'
इति निघातः शङ्क्यः । 'यद्वतान्नित्यम्' इति निषेधात् । आकारस्य 'उदा-स्वरित-

स्पष्टम् । तत्र हि—'एङः पदान्तादित्यादिरभिनिहितसन्धिः, ह्रस्वद्वयस्यानिकसवर्ण-
दीर्घगुणवृद्ध्यादिः प्रथिलष्टसन्धिः' दीर्घद्वयस्यानिकसवर्णादीर्घगुणादिः द्वैप्रसन्धिः'
इत्युक्तम् । वस्तुतस्तु वेदे आपाद्यमानरूपाऽभावाद्व्यवस्थितविभाषाश्रयणे फलं चिन्त्यम् ।
उदात्तादनुदात्तस्य । अत्र 'तयोर्व्यविची'त्यतः संहितायामित्यनुवर्तते । तेन
पदकाले न । नोदात्तस्वरितोदय । उदयशब्दः परवाचो शास्त्रान्ते मङ्गलार्थं
प्रयुक्तः । यद्यपि नष्टयन्त्यक्त्वा 'गार्ग्यादीनामेवे'ति नियमो व्याख्यातुं शक्यते तथापि
'गार्ग्यादीनामुदात्तादिपरमेवे'ति विपरीतनियमगद्गां वारयितुं नष्टयोपादानम् । प्र य
आरुरिति । य इत्युदात्तम् । आरुरिति अघातोर्लट्पुति रूपम्—अन्तोदात्तम् ।

बुद्धौ । (१—२—३३) दूरात्संबोधने वाक्यमेकश्रुति स्यात् । त्रैस्वर्यापवादः ।
आगच्छ भो माणवक । ३६६३ यज्ञकर्मण्यजपन्त्यूहसामसु । (१—२—३४)
यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याजपादीन्वर्जयित्वा । अग्निमूर्धा दिवः ककुत् ।

परस्य' इति वक्ष्यमाणेन सन्नतरादेश । वोऽश्वाः क्वेति । अत्रापि श्वेत्याकारस्य सन्नन्तरः ।
क्वेति । 'किमोत्', 'तित्स्वरितम्' । एकश्रुति । संबोधनं संबुद्धिरित्यनेनान्वयस्य संबुद्धि-
शब्दस्य ग्रहणम्, न 'एकवचनं संबुद्धिः' इति पारिभाषिकस्य । सति तु त-य ग्रहणे आगच्छत्
देवब्राह्मणा इत्यत्र न स्यात्तदाह दूरात्संबोधने इति । अन्यथग्रहणं च दूरादित्यनेन
संबन्धाल्लभ्यते । न ह्यामन्त्रितविभक्तेः दूरत्वमदूरत्वं च संभवति । संबोधनस्य तु क्रियारूप-
त्वादपादानत्वाद् दूरादिति विशेषणसंभवः, दूरत्वं न देशस्वरूपमाश्रीयते अनवस्थितत्वात् किं
तर्हि संबोधनक्रियापेक्षया दूरत्वम् यावति देशे प्रकृतिप्रयत्नोच्चारितं संबोध्यमानेन न श्रूयते
किं त्वविकं प्रयत्नमपेक्षते तत्संबुद्धौ दूरं भवति । एकश्रुतिरिति । उदात्तादीनां स्वराणाम-
विभागेनात्रस्यानमेकश्रुतिः । आगच्छेत्यादि । 'दूरादधूते च' इति 'वाक्यस्य टेः प्लुत
उदात्तः' । प्रत्युदाहरणे त्रैस्वर्यमेव भवति । तत्र 'आहुपसर्गाद्याभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तः ।
गच्छेति तिङन्तस्य निघातः । भोशब्दो 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तः । शेषस्यामन्त्रि-
तनिघातः । यज्ञ । त्रैस्वर्येण वेदे मन्त्राः पठ्यन्ते तेषां यज्ञक्रियायामपि तथैव प्रयोगे प्राप्ते
एकश्रुतिर्विधीयते । मन्त्र इति । एतच्चाजपेति पयुंदासाल्लभ्यते तेनाहादिषु न । अत एव
स्वाहेन्द्रशत्रुर्वधंस्वेति समासान्तोदानत्वे कर्तव्ये आद्युदात्तं प्रयुक्तमिति प्रसिद्धिः ।
जपादीनिनिति । जपन्त्यूहसामानोत्वर्थः । अग्निमूर्धति । 'अग्निमूर्धा दिवः ककु-
त्सतिः पृथिव्या अयम् । अपां रेतांसि जिन्वतीम् ३' 'अङ्गेनिर्नलोपश्च' इति अग्नि-
शब्दः प्रत्ययस्वरेण फिट्स्वरेण वान्तोदात्तः । 'मूर्धो वन्वने' 'कनिन् युवृषितसिरा-
जिघत्वि' इत्यतः कनिनि वर्तमाने 'वन्नुन्नपूपन्' इत्यत्र मूर्धन्शब्दः कनिन्प्रत्य-

वोश्वाः काभीपव इति । अश्वशब्द आद्युदात्ताः क्वेति स्वरितम् । एकश्रुति । संबुद्धि-
ग्रहणं संबोधनोपलक्षणम् । अन्यथा 'आगच्छत् भो माणवकाः' इत्यादौ न स्यात् । तदाह
दूरात्संबोधने इति । स्वराणामविभागेनात्रस्यानमेकश्रुतिः । यद्वोदात्तादिभ्यो भिन्नः स्वर
एकश्रुतिः । आद्ये उच्चोचसमुदितं स्यान्मन्त्रं, परं तु भेदेनाऽपुलङ्गिरिति स्वरिताङ्गेदः ।
अन्त्ये तु तयोर्मध्यमेकश्रुतेः स्यान्मन्त्रं । आगच्छति । आङ् उपसर्गत्वादाद्युदात्ताः । गच्छेति
निहृतम् । भोःशब्दो निघात आद्युदात्ताः । माणवकेत्यस्यामन्त्रितनिघातः । अत्राऽन्यस्य पक्षे
प्लुतोदात्तात्वमपि भवति, वचनसामर्थ्यात् । तदा चोभयोः समुचितयोर्दूरात्संबोधनं द्योत्यम् ।
यज्ञकर्मण्यजप । रुढस्य जपशब्दः करणमन्त्रेषु, यत्र 'जपती'ति कल्पसूत्रकृतां व्यवहारः ।
त्यूहसाम नाम षोडश ओङ्काराः । साम प्रसिद्धम् । गीतिषु सामाख्येति । यज्ञकर्म
च यजतिनोदनानोदितं कर्म । जपादिपयुंदासान्मन्त्रेष्वेवैषा एकश्रुतिर्नोहितादिषु,
तेषाममन्त्रत्वात् । तत्र संपूर्णो य ऊहितस्तस्यैवाऽतत्त्वम् यत्किञ्चिदूहितपदवर्तिते तु

यज्ञेति किम्-स्वाध्यायकाले त्रैस्वयमेव । अजयेति किम्-ममाने वर्चो विह्वे
प्वस्तु । जपो नाम उपांशुप्रयोगः । यथा जले निमग्नस्य । न्यूह्या नाम पोड्य

यान्तोऽन्तोदात्तो निपातितः । दिवसव्दात्परस्य पठ्येकवचनस्य 'अडिदम्पदात्' इत्युदात्तत्वम् ।
ककुच्छब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । पातेर्डतिः । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । प्रथेः
पिवन् संप्रसारणं च' पित्वाङ्गीप् । पठ्येकवचनस्य 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्तत्वम् ।
इदमशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । आन्तोतेः क्विप् ह्रस्वश्च । 'अडिदम्' इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । रीडृजिभ्यां तुङ्वेत्यनुप्रत्ययः नित्स्वरेणाद्युदात्तो रेतःशब्दः । जिन्वतोति ।
जिन्वतेः प्रोणनार्थस्य तिपि 'तिङ्ङितिङः' इति निघातः । 'प्रणवट्टेः' इति प्रयोगकाले प्रणवः ।
समेत्यादि । 'युष्मदस्मदोर्ङिति' इत्याद्युदात्तत्वम् । अग्नेः शब्दस्यामन्वितनिघातः । वर्चःशब्दो
ऽनुप्रत्ययान्तः । विपूर्वाद् ह्ययतेः 'ह्रः संप्रसारणं च' इत्यप्रत्ययः । यथादिनूत्रेणान्तोदात्तत्वम् ।

मन्त्रत्वमेव, तन्मध्यपतितन्यायात् । तदाह मन्त्रे इति । समान्ने इति । यद्यप्ययं मन्त्रो
हविरभिमर्शने विनियुक्तस्तत्र चैकश्रुत्येनैव पठ्यते तथापि 'अभिधिते उन्नायमाने वा 'ममाने
वर्चो विह्वेष्वस्ति' न 'चतस्रो जपित्वा' इत्यभिहोयप्रकरणे आसस्तम्भमूत्रे उक्तत्वेन न दोषः ।
एषु यथाविहितं त्रैस्वयं भवति । न चैतेषु नित्यैकश्रुतेतिपेक्षेऽपि 'विभाषा छन्दसो'ति विक-
ल्पापत्तिरिति वाच्यम्, 'यज्ञकर्मणि जपन्यूह्यसाममु वा' 'उच्चैस्तरां वा वपट्कारः' 'विभाषा
छन्दसो'त्येव सिद्धे नञुच्चारणवैयर्थ्यपित्तः । यन्तु हरदत्तः-अजपेत्यादिप्रसज्यप्रतिषेधः । न-
चोहितानामच्छन्दस्त्वात्तत्र सावकाशस्य पूर्वमूत्रस्य मन्त्रेषु परत्वाद् 'विभाषा छन्दसो'त्यनेन
वाचः स्यादिति वाच्यम्, 'यज्ञकर्मणी'ति कर्मग्रहणसामर्थ्याद्बहिताश्रितेपु सर्वेषु पूर्वस्यैव
प्रवृत्तेरिति, तत्र, पर्युदासस्य लघुत्वात् । अत एव इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वे'त्यत्र समाप्तान्तोदात्तत्वे
कर्त्तव्ये पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्रयुक्तमिति शतपथब्राह्मणतद्भाष्याद्युक्तं सङ्गच्छते । एवं हि
तद्ब्राह्मणम्-'अथ 'यदब्रवीदिन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वे'ति तस्मादुहैनमिन्द्र एव जघान । अथ यद्ध
शश्वदवदध्यदिन्द्रस्य शत्रुर्वर्द्धस्वेति यदब्रुह स एवेन्द्रमहनिष्य'दिति । आद्येऽनुकरणं पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरविशिष्टस्य, अन्ये त्वेत्तदर्थकमन्तोदात्तात् । यद्यवस्वदित्यर्थ इति तद्भाष्यम् । अन
एव महाभाष्ये 'मन्त्रो हीनः' इति पठितोऽपि श्लोको 'दुष्टः शब्द' इति पठितः । एवञ्च 'इपे
त्वा' इत्यादियजुर्मन्त्रेषु शास्त्राच्छेदनादिकरणेषु एकश्रुतिरेव भवति । एतेन-'पर्युदासेऽपि यज्ञा-
ऽङ्गशब्दत्वेन सादृश्यम् । एवञ्चोहविषये चरितार्थस्यास्य मन्त्रेषु परत्वा 'विभाषा छन्दसो'त्यनेन
वाचः । सा च व्यवस्थितविभाषा, अतो नातिप्रसङ्गः । अत एव बह्वचानां नहिनायां त्रैस्वयम्,
ब्राह्मणे एकश्रुत्यम्, तैत्तिरीयाणामुभयत्रापि त्रैस्वयमिति व्यवस्था नञुच्छ्रुतेः । एवञ्च हीनमन्त्रेष्वेव-
श्रुतिरेव । 'इपेत्ते'त्यादौ यजुषि त्रैस्वयमेव । अत एव 'सकलदेशीयानेष्टाचारविरोधापि न'-

ओकारः । गीतिषु सामाख्या । ३६६४ उच्चैस्तरां वा वपट्कारः
(१-२-२५) यज्ञकर्मणि वौपट्शब्द उच्चैस्तरां वा स्यादेकश्रुतिर्वा । ३६६ विभापा

उच्चैस्तराम् । वपट्शब्देनात्र वौपट्शब्दो लक्ष्यते समानार्थत्वात् । द्वाविं हि तौ देवतासंप्रदान-
कस्य दानस्य द्योतकौ । नन्वेवं प्रतिपत्तिलाघवार्थं वौपट्शब्द एव कुतो नोक्त इति चेत् विचित्रा
हि सूत्रस्य कृतिः पाणिनेः क्वचिदक्षरलाघवमाश्रीयते क्वचित्प्रतिपत्तिलाघवमिति । ननु वपट्कार
इत्यत्र कारप्रत्ययो न स्याद् वर्णनिर्देशे हि स विहित इति चेत्सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति समुदाया-
दपि कारप्रत्ययो भवतीति । तेन एवकार इत्यादि सिद्धम् । उच्चैःशब्दोऽधिकरणप्रधानोऽपि
तद्विशिष्टभवनक्रियायां वर्तते, तेन क्रियाप्रकर्षादाम्प्रत्यय उदात्तात्तरो भवतीति फलितोऽर्थः ।
'ब्रूहि प्रेष्य' इति सूत्रेण वौपट्शब्दस्यादेः प्लुत उदात्तो विहितः तदपेक्षायामुदात्तात्तरोऽन्यस्य
विधीयते । अन्ये तु स्वार्थिकस्तरवित्याहुः । विभापा । वाग्रहणेऽनुवर्तमाने विभापाग्रहणं

इति परास्तम् । ऊहेषु चरितार्थस्य मन्त्रेषु वाचः उत मन्त्रेषु चरितार्थस्याऽऽह्वसि 'विभापे'-
त्यनेन ऊहेषु वाच इत्यत्र विनिगमनाविरहेणास्य विभापा छन्दसीत्येतदपवादकताया एव
युक्तत्वाच्च । अत एव कात्यायनेन 'मन्त्रे स्वरक्रिया यथाऽऽघ्नातकविशेषा'दिति पूर्वपक्षे 'तानो
वा नित्यत्वात्, स्मर्यते चैवम् एकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ यज्ञकर्मणि सुब्रह्मण्या-साम-जप न्यूह्व-
याजमानवर्ज'मित्युक्तम् । अत्र वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । तान एवेत्यर्थः । 'तान एकश्रुति'रिति
तद्भाष्यकृतः । यत्तु सूत्रस्थं वाशब्दं विकल्पार्थकमाहुस्तेषां 'नित्यत्वा'दिति वाक्प्रशेषविरोधः ।
तस्माद्यजुष्यप्येकश्रुतिरेव । अत्र सूत्रे जपादिग्रहणं याजमानमन्त्राणामप्युपलक्षणम्, कात्याय-
नसूत्रस्वरसात् । वस्तुतः कात्यायनप्रातिशाह्ये 'तानलक्षणमेकं स्वरमाहुर्नयज्ञकर्मणि सामजप-
न्यूह्ववर्जम्, प्रवचनो वा यजुषि' इत्युक्तेर्यजुषि त्रैस्वर्यमपि तत्र प्रवचनशब्देन पाठ उच्यते ।
तत्र भवो वा स्वरो यजुषि यज्ञकर्मणि वैस्वर्यलक्षण इति तद्भाष्यकृतः । यद्यपि तत् समा-
ख्यावलात्ताच्छाखीयानामेव, तथापि अविहृदत्वात्सर्वशाखां प्रत्येकं कर्मेति न्यायाच्चाऽप्येषामपि
त्रैस्वर्यम्, परन्तु प्रागुक्तकल्पमूत्रपाणिनिसूत्रतद्भाष्यादिपर्यालोचनया एकश्रुतौ घर्माधिक्यं
बोध्यम् । वैकल्पिकेष्वादितोऽवधारण'मिति न्यायात्संकल्पकाले एतदन्तरोल्लेखः आवश्यकः ।
यज्ञशब्देन यजतिचोदनाचोदितानामेव ग्रहणमिति स्मार्तेषु स्थालीपाकोपाकर्मादिप्रयोगेषु नैकश्रु-
त्यमित्यन्यत्र विस्तरः । उच्चैस्तरां वा । अधिकरणशक्तिप्रधानोच्चैः शब्दात्तद्विशिष्टभवनक्रिया-
कर्तारि वर्तमानादिक्रियाप्रकर्षे प्रत्ययः । तेनोपात्तातर इत्यर्थः । वपट्शब्देन वौपट्शब्दो लक्ष्यते,
व्याख्यानात् । तत्रौकारस्य 'ब्रूहि प्रेष्ये' इत्यनेन प्लुतोदात्तात्वविधानात् पकारस्याऽनेन यदपेक्ष-
योदात्तात्तरो विधीयत इत्येके । अन्ये तु द्वयोरप्युदात्तात्तरत्वम्, याज्यावाज्यीयैकश्रुत्यपेक्षया प्रकर्षं
इत्याहुः । इदमेव युक्तम् भाष्यसम्मत्येति बहवः । अस्योदात्तास्य इत उत्कृष्य शास्त्रान्ते कर्त-
व्यत्वेनोक्तत्वादसिद्धत्वात्, प्लुतोदात्तात्वस्याऽप्यसिद्धत्वाच्च शेषनिघातो नेति बोद्धव्यम् । पक्षे
एकश्रुतिः । विभापा छन्दसि । ननु विभापाग्रहणं व्यर्थम्, वाग्रहणाऽनुवृत्त्यैव सिद्धेः ।
न च 'यज्ञकर्मणो' त्यस्य निवृत्त्यर्थम्, इष्टानुरोवेन व्याख्यानत एव तन्निवृत्तेः सम्भवा-

छन्दसि । (१—२—३६) छन्दसि विभाषा एकश्रुतिः स्यात् । व्यवस्थित-
विभाषेयम् । संहितायां त्रैस्वर्यम् । ब्राह्मणे एकश्रुतिर्वह्वृचानाम् । अन्योपामपि
पयासंप्रदायं व्यवस्था । ३६६६ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ।

अच्छन्दसीति पदच्छेदेन तन्त्रादिना भाषायामपि विधानार्थम् । अत एव 'श्वेतो धावति'
अलम्बुसानां यातेति द्वयर्थं वाक्यमिति पस्पशान्ते भाष्यम् । तत्र श्वेतेति प्रातिपदिक-
स्वरेणान्तोदात्तम् । इत इति इदं शब्दात्तसिल् । 'ऊडिदम्—' इत्यनेन श्वेत इति
'वर्णानां तण—' इत्याद्युदात्ते प्राप्ते घृतादित्वादन्तोदात्तम् । अलंशब्दो निपातत्वादाद्यु-
दात्तः । वुसशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः । अलंवुसशब्दः फिट्स्वरेणान्तोदात्तः ।
तत्र भाषायां यथेकश्रुतिर्न स्यात्तर्हि स्वरभेदे कथमेकवाक्यं द्वयर्थं स्यात् । न

दिति चेदुच्यते । आवृत्त्या विभाषाऽछन्दसीति पदच्छेदाज्यम् । तेन भाषायामपि पाक्षिकैक-
श्रुतिः । अत एव 'श्वेतो धावति अलम्बुसानां याता' इति द्वयर्थं वाक्यमिति पस्पशान्ते
भाष्यं सङ्गच्छते । अत्र श्वेत्यन्तोदात्तः । 'इत' इति 'ऊडिदम्, इत्यनेन । 'श्वेत' इति घृता-
दित्वादन्तोदात्तम् । अलमिति निपातत्वादाद्युदात्तम् । वुसशब्दोऽन्तोदात्तः । एवमलम्बुस-
शब्दोऽपि । एकश्रुत्यभावे हि स्वरभेदे कथमेकं वाक्यं द्वयर्थं स्यादिति बोद्धव्यम् । अत एव
'दाण्डिनायने' ति सूत्रे भाष्ये उक्तम्—'एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम' इति । अत एवाभिप्रेतानां
विरुद्धस्वरकतत्पुरुषवहुव्रीह्याश्रयणेन शिल्पकाव्यादिनिर्माणं सङ्गच्छते । अत एव काव्यप्रकाश-
कृता 'वेद इव लोके स्वरो न विशेषावसायहेतु' रित्युक्तम् एकश्रुत्या व्यवहारादिति तदाशयः ।
किमर्थं तर्हि 'इत्युपोत्तम' मिति प्रक्रम्य 'विभाषा भाषाया' मिति सूत्रितमिति चेत्, त्रैस्वर्येण
प्रक्रमे पाक्षिकानुदात्तत्वलाभायेति गृहाण । एतेन 'भाषायां स्वरो नास्त्येवे'ति भ्राम्यन्तः
परास्ताः, स्वरविधौ छन्दोऽधिकाराज्भावाच्चेति दिक् । परे तु—संहितायां त्रैस्वर्यम्, ब्राह्मणे
एकश्रुतिर्वह्वृचानाम् । तैत्तिरीयाणामुभयत्रापि त्रैस्वर्यमिति व्यवस्थितविभाषात्वमस्य छन्दसि
स्वीकृतं कैश्चित्, तत्र युक्तम्, 'शाच्छो' रिति सूत्रे भाष्ये परिगणितव्यवस्थितविभाषास्वपाठात् ।
तत्र हि—'दिवत्रातो गलो ग्राह इति योगे च सद्धिधिः । मियस्तेन विनाप्यन्ते गवाक्षः संशित-
व्रत' इत्युक्तम् । अत एव केषुचिद्देशेषु स्वाध्यायकाले सर्ववेदानामैकश्रुत्येन पाठो दृश्यते ।
न चैवं छन्दोग्रहणवैयर्थ्यम्, छन्दसि त्रैस्वर्यं धर्माधिक्यम्, लोके तु समतेत्येतदयन्तत्सत्त्वात् ।
त्वयापि छन्दोग्रहणसामर्थ्याद्भाषापेक्षया वैलक्षण्यं कल्प्यं व्यवस्थितविभाषात्वेन, मया त्वेव-
मिति विशेषाऽभावात् । न हि छन्दसीत्यनेन त्वदुक्तार्योऽपि वाच्यवृत्त्या लभ्यते, 'एकश्रुतिः
स्वरसर्वनामे'ति भाष्येणाप्येवं बोधनाच्च । यथा सर्वनामशब्दास्तदादयः सर्वपदस्याने प्रयुज्यन्ते,
एवं नवस्वरस्याने एकश्रुतिः प्रयोक्तव्येति तदर्थः । अनेन स्पष्टमेव त्रैस्वर्यैकश्रुत्योरैच्छिकवि-
कल्पविषयतोक्तः । वृत्तिकारोऽपि छन्दसि ऐच्छिकमेवैकश्रुत्यमाह । इदानीं केषांश्चिद्धर्माधि-
क्याय त्रैस्वर्येण पाठः, परंपरासंप्रदायेन अन्येषामैकश्रुत्येनेति संप्रदायश्च द्वाजाप्येन तु ते
नान्यथा पठन्ति नैतावता विकल्पस्यैच्छिकत्वमङ्गः । न च 'इन्द्रशत्रुवर्धस्वे' त्वूहे यज्ञकर्मणा-
त्यस्याऽप्रवृत्तौ अच्छन्दसीति च्छेदेन नैकश्रुत्यापत्तिः, धर्माधिक्याय त्रैस्वर्येण श्रुतिविभि-

(१-२-३७) सुब्रह्मण्याख्ये निगदे 'यज्ञकर्मणि' (सू० ३६६३) इति 'विभाषा छन्दसि' (सू० ३६३५) इति च प्राप्ता एकश्रुतिर्न स्यात्स्वरितस्योदात्तश्च स्यात् । सुब्रह्मण्यो३म् । [सुब्रह्मणि साधुरिति यत् । नच 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' (३६५८) इति सिद्धे पुनरत्रेदमुदात्तविधानं व्यर्थमिति वाच्यम् । तत्रानुदात्त इत्यस्यानुवृत्तेः] + असावित्यन्तः । तस्मिन्नेव निगदे प्रथमान्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । गार्ग्यो यजते । निच्चात्प्राप्त आद्युदात्तोऽनेन वाच्यते । + अमुष्येत्यन्तः । पष्ठयन्तस्यापि प्राग्वत् । दाक्षेः पिता यजते । + स्यान्तस्योपो-
त्तमं च । चादन्तस्तेन द्वावुदात्तौ । गार्ग्यस्य पिता यजते । + वा नाम-
धेयस्य । स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तं वा स्यात् । देवदास्य पिता
यजते । ३६६७ देवब्रह्मणारनुदात्तः । (१-२-३८) अनयोः स्वरितस्या-

सु । सुब्रह्मण्याख्ये निगदे इति । अपादवन्धे गदिवर्तते । यथा गद्यमिति निःशब्दः प्रकर्षे ।
उच्चैरपादवन्धं यजुरात्मकं यन्मन्त्रवाक्यं पठ्यते स निगदः । नितरां गद्यते इति कर्मणि 'नौ
गदनद-' इत्यप् तस्य च सुब्रह्मण्यशब्दोपलक्षणत्वात् सुब्रह्मण्याशब्दोऽपरित्यक्तस्त्रीलङ्ग एव
निगदविशेषस्य नाम । सुब्रह्मण्योमिति । 'तत्र साधुः' इति यत् । 'तित्स्वरितम्', 'यतोऽ-
नावः' इति तु न, तत्र द्वयच इत्यनुवृत्तेः टापा सहैकादेशः । 'स्थानेऽन्तरतमः' इति स्वरितः
ततो निपातत्वादाद्युदात्तेन ओमशब्देन 'ओमाडोश्च' इत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित
एवेति हरदत्तादयः । असाविति प्रथमान्तस्योपलक्षणम् । तदाह प्रथमान्तस्येति । गार्ग्य
इति । 'गर्गादिभ्यो यञ्' अमुष्येति । पष्ठयन्तस्योपलक्षणम् । दाक्षेरिति । दक्षशब्दाद-
पत्येज् इब् । अत्रापि निःस्वरः प्राप्तः । स्यान्तस्येति । स्येति रूपं विवक्षितं पूर्ववार्तिकार-
म्भात् । स्यशब्दान्तस्योपोत्तममन्त्रश्चोभयमुदात्तं भवति । देवब्रह्मणो । सुब्रह्म-

पाठेनाज्जोपादित्याहुः । न सुब्रह्म । ननु विभाषेत्यस्य व्यवस्थितविभाषात्वात्स्वरितस्य
तूदात्त इति ज्ञापकाच्च सुब्रह्मण्यायां तदभावसिद्धौ 'ने'ति व्यर्थमिति चेन्न, व्यवहित 'यज्ञ-
कर्मणो'त्यस्यापि निषेधार्थं तत्सत्त्वात् । स्पष्टञ्चेदं कात्यायनसूत्रे । तदाह यज्ञेत्यादि । एव-
ञ्चेदं सूत्रं यज्ञकर्मणि, स्वाध्यायकाले च प्रवर्तते इत्याहुः । केचित्तु यज्ञकर्मण्येवास्य प्रवृत्तिः ।
नेति तु स्पष्टार्थमेव । तेन स्वाध्यायकाले स्वरित एव । 'विभाषा छन्दसि'ति तु व्यवस्थित-
विभाषात्वान्न । ततः परेषामनुदात्तानामेकश्रुतिश्चेति वदन्ति । सुब्रह्मण्योमिति । सुब्रह्मणि
साधुरिति यत् । तित्स्वरितम् । टापा सहैकादेशोऽन्तरतमत्वात्स्वरितः । ओमिति । निपात-
त्वादाद्युदात्तम् । तेनैकादेशोऽप्यान्तरतम्यात्स्वरितः । 'एकादेश उदात्तेन' इति तु न प्रवर्तते,
'अनुदात्तस्ये'त्यस्यानुवृत्तेः । तस्याऽनेनोदात्तः । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये । 'इन्द्रागच्छे' त्यत्र इन्द्रेत्या-
मन्त्रिताद्युदात्तं द्वितीयवर्णोऽनुदात्तः । स च 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरितः, तस्यानेनोदात्तः ।
न चात्र कर्तव्ये स्वरितोऽसिद्धः । 'एतत्काण्डमुत्कृष्यते' इत्युक्तेः । अत एवाऽस्मिन्नुदात्ते
शेषनिधातो न । एवमग्रेऽप्युक्तम् । असाविति । असाविति प्रथमान्तोप-
लक्षणम् । एवममुष्येत्यपि पष्ठयन्तस्य । एतानि वार्तिकानि । गार्ग्य इति । नन्व-

नुदात्तः स्यात्सुब्रह्मण्यायाम् । देवा ब्रह्माण आगच्छत । ३६६८ स्वरितात्सं-
हितायामनुदात्तानाम् । (१—२—३६) स्वरितात्परेषामनुदात्तानां संहिता-
यामेकश्रुतिः स्यात् । इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति । ३६६९ उदात्तस्वरित-

ण्यायामेव देवा ब्रह्माण इति पठ्यते । तत्र पूर्वेण स्वरितस्योदात्ते प्राप्तेऽनेनानुदात्तो विधीयते ।
देवा ब्रह्माण इति । देवब्रह्मणोर्वैयधिकरणे द्वयोरप्याद्युदात्तत्वम् । ततः परस्यानुदात्तस्य
स्वरितः । तस्यानेनानुदात्तः । आमन्त्रितनिघातस्तत्तरस्य न । पूर्वामन्त्रिताविद्यमानत्वेन पदा-
त्परत्वाभावात् । यदा तु सामानाधिकरण्यं तदा 'विभाषितं विशेषवचने' इति पूर्वस्य पक्षे
विद्यमानत्वात् पदात्परत्वाद् ब्रह्माण इत्यस्य निघातोऽपि भवति । अस्मिन् पक्षे देवशब्दे वश-
ब्दस्यैवानेनानुदात्तत्वं विधेयम् । ब्रह्मग्रहणं तु न कर्तव्यम् । स्वरिति । अनुदात्ताना-
मिति । जातौ बहुवचनम् । तेनैकस्य द्वयोर्वहूनां च भवति । एकस्य पचति । द्वयोः ।
अग्निमीळे पुरोहितम् । वहूनां तु मूल एव दर्शितम् । इमं मे इति । इदमशब्दः प्रातिपदि-
कस्वरेणान्तोदात्तः । विभक्तिरनुदात्ता । त्यदाद्यत्वे 'अमि पूर्वः' एकादेश उदात्तः । मे
इत्यनुदात्तम् । 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यधिकारात्तस्य 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' ।
तस्मात्परेषां गङ्गेप्रभृतीनानुदात्तानामेकश्रुतिः सर्वं एते आमन्त्रितनिघातानुदात्ताः । ननु मे
इत्यस्य स्वरितस्य उदात्तविधायकं प्रति त्रिपादीस्थत्वादसिद्धत्वं स्यात् । न च स्वरितादित्या-
श्रयात्सिद्धम् । 'क्व वः सुम्ना-' इत्यादौ चरितार्थत्वादिति चेन्मैवम् । 'तस्यादितः—'
इत्यारभ्य नवसूत्र्याः स्वस्यानादुत्कृष्य शास्त्रान्ते भाष्यवार्तिकयोर्निवेशात् । 'न सुब्रह्म-
ण्यायाम्—' इति सूत्रे स्वरितस्य तूदात्त इति वदता एव काण्डोत्कर्षस्य ज्ञापितत्वाच्च ।
न च सुब्रह्मण्योमिति सिद्धः स्वरितोऽस्तीति वाच्यम् । तत्र 'एकादेश उदात्तेन—' इति

नेनान्तस्योदात्तत्वेऽपि अस्याऽसिद्धत्वाच्चेदनिघाताऽभावे गाकारोऽनुदात्ता न स्यादिति चेन्न,
इष्टापत्तेः । स्वरितोदात्तायोः समावेशवत्तयोरपि समावेशात् । स्यान्तस्येति । अत्र 'स्ये'ति
विवक्षितम्, पूर्ववार्तिकारम्भात् । देवब्रह्मणोः । सुब्रह्मण्यानिगदान्तर्गतयोरित्यर्थः । देवा
ब्रह्माण इति । इदं वैकल्पिकं 'देवब्रह्मणोरनुदात्तात्वमेके' इति भाष्यात् । पक्षे त्वेकश्रुतिः,
इरात्संवेचनसत्त्वात् । अत एव 'एकश्रुतिद्वरा'दिति सूत्रे इदमेकश्रुतेरुदाहरणं भाष्ये उक्तम् ।
स्वरितात्संहितायाम् । अत्रानुदात्तानामिति बहुत्वमविवक्षितम् । तेन 'अग्निमीळे' इत्यादि-
सिद्धिः । बहुवचनोच्चारणन्तर्वनेकत्वे सर्वेषां यथा स्यात् । अन्यथा तस्मादिति परिभाषयाऽ-
स्त्येव स्यात् । यदि तु 'स्वरविधौ सङ्घातः कार्यो'त्युच्यते तदा स्पष्टार्थम् । संहितायामित्ये-
व ज्ञापयति 'अन्यत्र पञ्चमीनिर्देशे कालो न व्यवधायक' इति । तेन 'तिङ्ङितिङ्' इति
निघातः पदपाठेऽपि सिध्यति । इमं मे इति । मेराब्दोऽनुदात्तः, तस्योदात्तात्
पत्त्वेन स्वरितः । न चाऽस्य स्वरितस्य प्रकृतमूत्रदृष्ट्यासिद्धत्वम्, न च स्वरिता-
श्रयाश्रयात्सिद्धत्वम्, 'क्व वः सुम्ने' त्यादौ चारितार्थादिति वाच्यम्, 'तस्यादित'
निदिनवसूत्र्याः स्वस्यानादुत्कृष्य शास्त्रान्ते भगवता निवेशितत्वात् । अत एव

परस्य सन्नतरः । (१—२—४०) उदात्तस्वरितौ परौ यस्मात्तस्यानुदात्तस्यानु-
दात्ततरः स्यात् । सरस्वति शुतुद्रि व्यञ्जयत्स्वः । 'तस्य परमात्रेडितम्' (सू० ८३) ।

३६७० अनुदात्तं च । (८—१—३) द्विरुक्त्य परं रूपमनुदात्तं स्यात् । दिवेदिवे ।

इति साधारणस्वराः

सूत्रप्रवृत्तोरवश्यकत्वात् । तत्र ह्यनुदात्तस्य ग्रहणं नानुवर्तते । उदात्त । सन्नशब्देन नोचैरर्थं
उच्यते । तेन त्वनुदात्तत्वं लक्ष्यते इत्याह अनुदात्ततर इति । प्रकर्षस्त्वन्यानुदात्तापेक्षः ।
सरस्वतीत्यादि । अत्र मेशब्दमाश्रित्य सरस्वतीत्यस्यामन्त्रितनिघातः । शुतुद्रिशब्दस्य तु न,
पादादित्वात् । 'आमन्त्रितस्य' इति पाष्ठेन शुतुद्रीत्यस्योदात्तं प्रथममक्षरं तस्मिन्परे पूर्वस्य
सरस्वतीकारस्य सन्नतरः । व्यञ्जयत्स्व इति । वेति उपसर्गत्वादाद्युदात्तः । ततः
परस्याव्यञ्जयदिति तिङन्तस्य 'तिङ्ङितिङः' इति निघातः । स्वरिति । व्यङ्स्वरौ स्वरिता-
विति स्वरितः तस्मिन् परे यकारस्य सन्नतरः । साधारणस्वरा इति । एकस्मिन् पदे
पद्व्येऽपि च वर्तमानत्वात्साधारण्यम् । 'आद्युदात्तश्च' 'भित्त्यादिनित्यम्' इत्यादयस्तु एक-
स्मिन्नेव पदे वर्तमानत्वात् साधारणाः । इति साधारणस्वराः ।

'देवब्रह्मणो'रिति सूत्रं सार्थकमित्याहः । उदात्तस्वरितप । सन्नः—अनुदात्तः । तस्यानुदात्त-
स्येति । 'एकश्रुतिद्वरा'दिति सूत्रस्य भाष्ये 'उदात्तादनुदात्ताज्जुरागवशादेकश्रुतिरुदात्ताऽनुदात्ता
वेति सन्दिग्ध, नोदात्ता, उच्चैस्तरां वा वपट्कारः' इति ज्ञापकात् । अतन्त्रान्तरनिर्देशः ।
नानुदात्ता, 'उदात्तस्वरितपरस्ये'त्यत्र 'सन्नतर' इति ज्ञापकात् । अतन्त्रं तरनिर्देशः । अपर
आह एकश्रुतिरुदात्ता, उच्चैस्तरामिति ज्ञापकात् । तन्त्रं तरनिर्देशः, उच्चैर्दृष्ट्वा उच्चैस्त-
रामित्येदमवति । अनुदात्ता च सन्नतर इति ज्ञापकात्, तन्त्रं तरनिर्देशः 'सन्नं दृष्ट्वा सन्नतर
इति भवती'त्युक्तम् । तत्रादये ज्ञापकमेवं कैयटेनोक्तं—यद्येकश्रुतिरुदात्ता तदा, वपट्शब्दस्यापि
'यज्ञकर्मणी'त्येकश्रुतेः सिद्धत्वाद् 'उच्चैस्तरा'मिति सूत्रं नाऽकरिष्यत् । तेन हि पक्षे उदात्ताः,
पक्षे एकश्रुतिविधीयते । एवमनुदात्तात्वे एकश्रुत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे सन्नतरग्रहणमनर्थकम् ।
तस्मादुदात्तानुदात्तायोर्भेदतिरोधानमेकश्रुतिरिति । अन्यमते 'उच्चैर्दृष्ट्वे'ति प्रतीकमुपादाय
सोमस्याने व्रीही वौष' इति मन्त्रे यज्ञकर्मणीत्येकश्रुतौ प्राप्तायां तदपेक्षया वौषट्शब्द-
स्योदात्ततरत्वं विधीयते । सति चैकश्रुतेरुदात्ताज्जुरागे तत्पेक्षः प्रकर्षो युज्यते ।
यथा मालने वत्ने शौक्ल्यानुरागे तदपेक्षो वत्त्रान्तरे शुक्लतरव्यपदेशः । 'सन्नं दृष्ट्वेति'
एकश्रुतिगतमित्यर्थः । एवञ्च पद्व्येऽपि स्वाभाविकोदात्तानुदात्तापेक्षयोदात्तातरानुदात्ता-
तरयोर्न कश्चिच्छ्रुतौ विशेषः, नाऽप्युच्चारणे यत्नविशेष इति लभ्यते । सप्तस्वर-
गणनाशानपि भाष्ये उदात्ततरानुदात्ततरौ एकश्रुतिगतोदात्ताद्यपेक्षयैवातिशयविशिष्टौ
दोष्यौ । अनुदात्तस्य च तद्विधानन्वेकश्रुतिवाचनार्थम् । दत्त्येजश्रुतेः स्थाने सन्नतर-

अथ धातुस्वराः

३६७१ धातोः । (६-१-१६२) अन्त उदात्तः स्यात् । गोपायतं नः ।

असि सत्यः । ३६७२ स्वपादिहिंसामच्यनिटि । (६-१-१८८) स्वपा-
दीनां हिंसेश्चानिद्व्यजादौ लसार्वाधानुके परे आदिहदात्तो वा स्यात् । स्वपादि-

प्रकृतिद्विधा । धातुः प्रातिपदिकं च । तत्र धातुस्वरानाह धातोरिति । 'कर्पात्वतः—'
इत्यत अन्त उदात्त इत्यनुवर्तते । तदाह अन्त उदात्त इति । गोपायेति । यकाराकारस्यो-
दात्तत्वे तमित्यस्य 'तास्यनुदात्तेत्'—इत्यनुदात्तत्वे 'उदात्तादनुदात्तस्य—' इति स्वरितः । 'बहु-
वचनस्य वस्नसौ' इति नसादेशस्य, 'स्वरितात्संहितायाम्—' इति प्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः ।
असीति । अस्तेः शिप् 'तासस्त्यो—' इति सलोपः । अकारस्योदात्तात्वम् । ततः परस्य स्वर-
रितः । सत्यशब्दे सकारस्य 'उदात्तस्वरितपरस्य' इत्यनुदात्तातरादेशः । स्वपादि । 'तास्यनु-
दात्तेत्—' इत्यतो लसार्वाधानुकमित्यनुवर्तते तदच्यनिटोति संवन्धादिदं सप्तम्यन्तं संपद्यते । तदाह

विवानमिति, तत्र, मानाऽभावात् । किंचैकश्रुतिपदस्य पष्ठ्यन्तत्वकल्पने न मानम् । अपि
चैकश्रुतिशब्दस्य लोलिङ्गत्वेन 'स्वरितपरस्ये'ति लिङ्गविरोधः । एवञ्चैकश्रुतिविषये
एवाऽस्य विवानमिति 'अग्नि कथ्ये'त्यादावपि सन्नतरापत्तिरित्यपास्तम् । अनुदात्तानामित्यु-
पक्रमात्सर्वेषां माभूदन्यस्यैव यथा स्यादित्यर्थं परग्रहणम् । नन्वेवं सति नवसूत्र्याः शास्त्रान्ते
उत्कर्षेणाऽसिद्धत्वाद्गङ्गे इत्यादिब्रह्मस्वरतोकारस्यापि पूर्वैकैकश्रुतिः प्राप्नोति, मम तु न
दोषः । तस्या एव स्थाने सन्नतरविवानादिति चेन्न । अथ पाठेन परस्परं प्रतिनवसूत्र्या
असिद्धत्वाऽभावबोधनात् । अन्यं प्रति त्वसिद्धत्वमस्त्येव । एतेनाऽयं सन्नतर एकश्रुतेरिव
'उदात्तादनुदात्तास्ये'ति स्वरितस्यापि परत्वाद्वाक्यः स्यादिति 'नादात्तास्वरितादय'मिति सूत्रं
'ययं' स्यादिति परास्तमित्याहुः । शुतुद्रीति । आमन्त्रितत्वेऽपि पादादित्वात् न निहतम् ।
इति साधारणस्वराः ।

अथ धातुस्वराः । प्रकृतिद्विधा—धातुः, प्रातिपदिकश्च । तत्रादौ सर्वमूल-
धातुस्वरानाह धातोः । 'कर्पात्वतः' इत्यतोऽन्त उदात्त इति वृत्तिः । गोपायत-
मिति । गुपेरन्तोदात्तादयः । तदन्तमप्यन्तोदात्ताम् । एकाद्वपि व्यपदेशिवद्भावा-
त्स्य प्रवृत्तः । येषुपि उपदेशेऽनुदात्ताः पचादयस्तेष्वप्ययं विधिः, अनुदात्तोपदेशस्ये-
न्निषेधविधौ चारितार्थ्यात् । पिवाद्यादेशानामाद्युदात्तत्वनिपातनसामर्थ्यात्तापु नाऽयं
विधिः । स्वपादि । अदादिषु आगणान्तात् स्वपादयः । 'लसार्वाधानुक'मित्यस्य
सप्तम्या विपरिणामः, 'अच्यनिटो'ति सप्तमीदर्शनात् । अनिटोति किम् ? स्वपितः । ।
नवोति किम् ? स्वप्यात् । लेति किम् ? चानशि—स्वपानः । सार्वाधानुकेति किम् ? सुपु-

रदाद्यन्तर्गणः । स्वपन्ति । स्वसन्ति । पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्ताः । किङ्त्ये-
वेप्यते । नेह, स्वपानि । हिनसानि । ३६७३ अभ्यस्तानामादिः । (६-

१-१८९) अनिट्त्वजादौ लसार्वावातुके परे अन्यस्तानामादिहदात्ताः । ये ददति

प्रिया वसु । परत्वाच्चित्स्वरमयं वावते । दधाना इद्वे ३७७४ अनुदात्ते च ।

(६-१-१९०) अविद्यमानोदात्तो लसार्वावातुके परेऽन्यस्तानामादिहदात्ताः ।

अनिट्त्वजादावित्यादि । अदाद्यन्तर्गण इति । आ गणान्तादिति भावः । हिंसतीति ।
हिंसि हिंसायां रुदादिः । 'इनान्नलोपः' । किङ्त्येवेप्यत इति । वृत्त्यगुरोवादेतदुक्तम् । भाष्ये
तु प्रायेणेदं न दृश्यते । एवं च हिनसानीत्यत्राद्युदात्तात्वमपि पक्षे भवति । यदि तु आद्यु-
दात्तात्वं पक्षे नेप्यते तर्हि व्यवस्थिविभाषाययणान्न । केचित्तु स्वपानीत्यत्रैतदभावे घानुस्व-
रेणाद्युदात्तात्वमेवेति विशेषामावाद्यं विधिर्न प्रवर्तते तत्साहचर्याद्विनसानीत्यत्राप्ययं न प्रवर्तते
इति वृत्तिकाराशयं कल्पयन्ति । हिनसानीति । अत्र इनमः 'तन्मध्यपतिस्तद्वहणेन गृह्यते'
इति न्यायाद् घानुग्रहणे नकाराकार उदात्ताः । ततः परस्य स्वरितत्वम् । अनिटि-किम्-
स्वपितः । 'रुदादिभ्यः सार्वावातुक' इतीद् । अभ्यस्तानाम् । 'आदिः सिञ्चोऽप्यतरस्याम्'
इत्यत आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्यम् । अन्यथाऽदिग्रहणसंबन्धन्यतरस्याग्रहण-
मनुवर्तते । अचि किम् । दद्यात् । अनिटि किम् । जज्ञिय । ये ददतीति । डुदाब् दाने लटि
क्षिः । तस्य 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः । इनाभ्यस्तयोः- ' इत्यालोपः । चित्स्वरमिति ।
'चितः' इत्यनेन विहितमन्तोदात्तास्वरमित्यर्थः । दधानेति । लटः शानजादेशः । अनुदात्तो
च । न विद्यते उदात्तो यस्मिन्निति बहुव्रीहिस्तदाह अविद्यमानेत्यादि । अन्यथा हि शा-
स्त्रोऽनुदात्तो गृह्यमाणे मा हि स्म दद्यादित्यत्र नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा इकारलोपे कृते आद्यु-
दात्तात्वं न स्यात् । बहुव्रीहौ विज्ञाते तु भवति । हिशब्दो 'हि च' इति निघातनिषेधार्थः ।

पतुः । किङ्त्येवेति । नैतद्भाष्ये दृष्टम् । अभ्यस्तानामादिः । आदिरित्यनुवर्तमाने पुनरा-
दिग्रहणं नित्यार्यम् । अचीति किम् ? दद्यात् । अनिटोति किम् ? जज्ञिय इदं सूत्रं 'जज्ञती'
त्यत्र क्षिनिमिहानिघाते प्राप्ते आद्युदात्तार्थम् । अनुदात्ते च । अन्यनिटोति निवृत्तान् । वतु-

दात्ता इति बहुव्रीहिस्तदाह अविद्यमानेति । अत एव 'मा हि स्म ददा' इत्यादौ नित्यत्वा-
दिकारलोपे कृतेऽप्ययं स्वरः प्रवर्तते एव । अन्यस्तानामिति किम् ? ऊर्णोति । चकास्तीत्या-
दावाद्युदात्तार्थमिदम् । ददातीत्यत्राऽप्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वं घानुस्वरेऽन्तोदात्ते ततो द्वित्वे शेपनि-
घातेनोभयोरन्तोदात्तात्वाऽभावेऽपि पर्यायणोभयोरन्तत्त्वप्राप्ताविदम् । स्पष्टा चेयं रीतिः 'परस्मै-
पदाना'मिति सूत्रे भाष्ये । 'न च घातोरित्यस्याद्युदात्ताप्रकरणपाटेनाद्युदात्ताविधायकत्वेऽनुदात्तो
चे'ति न कर्तव्यमिति घातोरिति सूत्रस्य भाष्यमसंज्ञितम्, त्वद्रीत्या तस्याद्युदात्ताविधायकत्वेऽप्य-
स्यावश्यकत्वादिति वाच्यम्, स्याने द्विवचनमाश्रित्य पूर्वपक्षिणा तयोक्तावपि पञ्चद्वयेऽपि

द्व्यासि रत्नं द्रविणं च दाशुषे । २६७५ भीहीमृहुमदजनधनदरिद्राजागरां
प्रत्ययात्पूर्वं पिति । (६—१—१९२) भीप्रभृतीनामन्यस्तानां पिति लसाव-

धातुके परे प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । योजग्निहोत्रं जुहोति । ममत्तु नः परिज्मा ।

जजनत् । माता यद्विरं दधनत् । जागर्पि त्वम् । ३६७६ लिति । (६—१—१९३)

भीही । आद्युदात्तस्यापवादोऽयम्, तत्र मर्दिदिवादिः दरिद्राजाप्रावदादौ । अन्ये तु जुहोत्या-
दयः । उदाहरणानि-विभेति, जिह्वेहि, विभति । 'भृगामित्' इत्यम्यासस्येत्वम् । ममत्तिवति ।
मदेलोट् 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । जजनत्, दधनदिति । जन जनने, धन धान्ये ।
आम्यां लेट् तिप् 'इतश्च' इतीकारलोपः 'लेटोऽडाटौ' इत्यट् । दरिद्राति । जागर्ति । पिति
किम् । दरिद्रति । अत्र परत्वादाकारलोपे कृते इकारस्योदात्तत्वं मा भूत् । ननु पूर्वग्रहणं व्यर्थं
प्रत्यये पितीत्येवोक्ते 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इति पूर्वस्यैव भविष्यति । न च पितः पूर्वमेवं कार्य-
भाग्यया स्यात् पिदन्तं मा भूदित्येवमर्थं तदिति वाच्यम् । कथं पुनः सप्तमोनिदेशे तदन्तस्य
प्रसङ्गः । एतदेव ज्ञापयति सौवर्धः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति । तेन 'उपोत्तमं रिति' रिट्प्रत्य-
यान्ते उपोत्तममुदात्तं भवति । चङ्यन्तरस्यां चङ्यन्तरस्येत्यर्थो न तु रिति परतश्चङि परत
इति । नन्वेवं 'चतुरः शसि' इत्यत्रापि शसन्तस्य प्राप्नोति शसग्रहणसामर्थ्यान्न भविष्यति ।
यदि हि 'चतुरः शसि' इत्यनेन शस उदात्तत्वमिष्टं स्यात्तत 'ऊडिदंपदात्' इत्यस्या-
नन्तरं चतुरश्चेत्येव ब्रूयात् । तत्रासर्वनामस्यानग्रहणानुवृत्त्या 'पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः'
इति हलादेत्वात्तद्विधानाच्च शस एव भविष्यति । लिति । पूर्वसूत्रात्प्रत्ययात्पूर्वमिति

कर्तव्यत्वाभिप्रायेण 'क्रियते न्यास एवे'ति सिद्धान्त्युक्त्या दोषाऽभावान् । अस्य वातोरित्यत्रा-
न्तग्रहणानुवृत्तिज्ञापकतापरकैयटस्तु चिन्त्य एवेत्यन्यत्र विस्तरः । भीही । अत्र 'लसावंधानुक'
मिति मण्डूकप्लुत्या संबध्यते ममत्तिवति । मदी हर्ष इत्यस्य श्यन्विकरणत्वेऽपि छान्दसः शपः
श्लुः । म्यादीनां किम् ? ददाति । अनुदात्ते चे'ति तु 'मिमोते' इत्यादौ सावकाशम् । तत्र
हि माडो डिच्वाह्लासावंधानुकानुदात्तत्वम् । अम्यस्तानां किम् ? माद्यति [सावंधानुके किम् ?
वेभीयात् । यङ्लुगन्तादाशीलिङि] । पिति किम् ? जागृतम् । लसावंधानुक इति स्वष्टायम् ।
ननु प्रत्ययादिति किमर्थम्, म्यादिभ्यः परस्य पितः प्रत्ययस्यैव सम्भवादिति चेन्न, प्रत्यया-
त्पूर्वं एवोदात्तो यथा स्यात्, सङ्घात उदात्तो मानूदिति । न चोदात्तत्वादीनामज्यमन्त्वेन
'पितो'ति सप्तम्या निर्दिष्टपरिभाषाप्रवृत्त्या अलोऽन्यपरिभाषया चाज्यस्यैव भविष्यतीति
वाच्यम्, 'स्वरविधौ सङ्घातः कार्यो'त्यर्थस्यापि ज्ञापनात् । एवञ्च 'अलोऽन्यस्ये'त्यादीनाम-
प्रवृत्तिः । अत एव 'कर्पाञ्जवतः' इति सूत्रेऽन्तग्रहणं चरितार्थम् । यद्यन्येकोदात्तानां न
योगपद्यम्, युगपद्ग्रहणात्, तथापि पयसिण सर्वेषां स्यात्, तदभावाय प्रत्ययादिति
चरितार्थम्, तेन 'आसीनः' इत्यादौ 'चित्स्वरात्तास्यादिभ्योऽनुदात्तत्वं विप्रल्लिपेने'ति

प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तम् । चिकीर्षकः । ३६७७ आदिर्णसुत्यन्तरस्याम् ।
(६—१—१९४) अभ्यस्तानामादिरुदात्तो वा णमुलि परे । लोल्लयं-

वर्तते । तदाह प्रत्ययात्पूर्वमिति । तेन स्वरविधौ सप्तम्यास्तदन्तत्वज्ञापनात्
लिदन्तस्य स्वरो न शङ्कनीयः । चिकीर्षक इति । चिकीर्षेति । सन्नन्ताण्वुल्
तस्याकादेशः । सनोऽतो लोपः । ककारेकार उदात्तः । नचाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वम् ।
स्वरविधौ तन्निषेधात् । क्वचित्पुस्तके भौरिकिविवम् । ऐपुकारिभक्तमिति दृश्यते । तत्र
'भौरिक्याश्चैपुकार्यादिभ्यो विचलभक्तलौ' इति 'विषयो देशे' इत्यास्मिन्नर्थे यथाक्रमे
भौरिकिशब्दादैपुकारिशब्दाच्च विचलभक्तलौ ज्ञेयौ । आदिर्णमुलि अभ्यस्ताना-

सिद्धम् । अन्यथा चित्त्वेनाज्जोदात्तत्वञ्चादेरित्यसम्भवाऽभावाद्द्विप्रतिषेधोऽस्तङ्गतः स्यादिति
दिक् । नन्वेवमपि 'प्रत्यये पितो' तित्येवोच्यतां किं पूर्वग्रहणेन ? नचाभ्यस्तानां लसावदातुके
इत्यनुवृत्त्या पितोऽप्रत्ययस्याऽसम्भवेन प्रत्यय इति व्यर्थमिति वाच्यम्, पूर्वोक्तार्थज्ञापनार्थ-
भावव्यक्तत्वात् । 'प्रत्यय' इत्युक्तौ तु सामर्थ्यान्निर्दिष्टपरिभाषायाः पुनः प्रवृत्त्याऽन्यवहित्वैव
ग्रहणमिति न दोष इति चेन्न, 'सौवर्ग्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः' इति ज्ञापनार्थत्वात् । प्रत्यया-
दिति पञ्चम्योत्तराङ्गविकल परिभाषाप्रवृत्त्याऽन्यवहितपूर्वस्य कार्यिण एव पूर्वशब्देन ग्रहणान्त
दोषः । इदञ्च ज्ञापकस्य विशेषाशेषत्वात्निर्दिष्टपरिभाषाविषय एव प्रवर्तते । अत एव 'रित्ते
विभाषे' त्यादौ न दोषः । तत्र हि-पूर्वोत्तरसाहचर्याच्च परिभाषाविषयः । वस्तुतः 'पठ्यथ
सप्तमी'त्येव ज्ञाप्यते । तदन्तविधिसु 'येन विधि' रिति परिभाषया न्यायसिद्धः । 'चतुरः
शस्ती' त्यत्र च यथा नाऽस्याः प्रवृत्तिस्तथा वक्ष्यते । अत्र बह्वः-इदं सामान्यापेक्षम्, तेन
'नित्यादि' रित्यदावपि प्रवृत्तिः । न चैवं 'गर्गाः' इत्यादौ 'यवजोश्चे'ति लुकि आद्युदात्तत्व-
प्रसङ्गः' इतिपदवहितेऽनुवर्तनमितिस्वरं कर्तव्ये आङ्गत्वाभावेऽपि [प्रत्यये परतः पूर्वकार्य-
त्वाभावेऽपि] 'लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं नास्तो'त्यर्थस्य संज्ञायामुपमान' मित्यनेन ज्ञापनान्न
दोषः । तदि चरुचेत्यादावाद्युदात्तत्वाय । अन्यथा कनो लुपि प्रत्ययलक्षणेन 'नित्यादि'
रित्येव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव 'अत्रयः' इत्यत्र ढको लुकि न दोषः । वस्तुतः
'अत्रयः' इत्यादौ न दोषः, कयिणोऽभावेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तिः । प्रत्ययलक्षणेन हि तन्निमित्त-
मन्यस्य कार्यमतिदिश्यते न तु तस्यैव स्थानिवत्त्वं प्रतिपाद्यते, असतः प्रसङ्गाऽभावेन स्थानि-
वत्त्ववाचात् । अत एव नखभिन्न इत्यादावैसादिकं न । 'मा हि दाता'मित्यादौ 'आदिः
सिच' इत्यस्य प्रवृत्तये 'इत्पदवहिते'ति पथिप्रियो मथिप्रिय इत्यत्र च 'पथिमथोः सर्वनाम-
स्याने' इत्येतत्स्वरनिवृत्त्यर्थं 'न लुमताऽङ्गस्ये'ति सूत्रभाष्यपाठितम्-अत्र लुमता लुप्ते
प्रत्ययलक्षणं नेष्यते' इति वचनमेव शरणम् । यदि प्रायुक्तं ज्ञापकं-क्वचिस्वरं कर्तव्ये
प्रत्ययलक्षणं नैत्येव, 'क्वचि'दित्युक्त्या च 'वामन्त्रितस्य च' 'सर्वस्य सुपो'त्यादौ न दोष
इत्युच्यते तदा न काचिदोपशङ्केति वदन्ति । केचित्तु विशेषापेक्षमेतत्-यत्र तदन्तग्रहणसत्त्वा-
ऽस्तत्त्वान्यां स्वराश्रयकार्यिभेदस्तत्रैवेत्यवृत्तिरिति । 'भीह्री' त्यत्र हि पूर्वग्रहणाभावे
तदन्तस्य कार्यित्वे प्रत्ययान्तानां भ्यादीनामलान्त्यस्य भवन्मुदात्तः प्रत्यया-

मिति । यद्यपि लोलूयमिति प्रतीकमुपादाय एकाक्षु घातुषु लिट्स्वरस्यास्य च विशेषाभावादेनेकाजुदाहृत इति हरदत्ताग्रन्यादभ्यस्तेति निवृत्तमिति प्रतीयते तथाप्याधि-

ज्यस्य स्यात् । सप्तम्यर्थपुरस्कारे तु पितृमपहाय म्यादीनामेवोदात्ताः स्यादिति स्पष्टस्तद्भेदः । 'उपोत्तामं रिति' 'चङ्थन्यतरस्या' मित्यत्रापि दरिद्राघातुविषये फलभेदः । 'नित्यादि'रित्यादौ न तद्भेदः, उभययापि प्रकृतेरादेरेवोदात्तत्वात्, अतस्तत्र परसप्तम्येव । एवञ्च 'गर्गाः' इत्यादौ 'न लुमते'ति नियेषादेव न दोष इति । पथिमथ्यर्थमपि वचनं नावश्यकम् । ननु सूत्रद्वये 'रितः' 'चङ्' इति पक्षोन्निर्देश एवास्तु, किं परिभाषयेति चेन्न, लाघवायत्वात् । ननु 'चतुरः शसी'त्यत्र फलभेदस्य स्पष्टत्वेन पक्षद्वयेऽपि एतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्दुर्बारा । तथा च शस एवोदात्तत्वं स्यादिति चेन्न, 'चतुरः शस' इत्येव वक्तव्ये मध्ये विजातीयसप्तम्यन्त पाठेन तदप्रवृत्तिरित्याहुः । इदं चिन्त्यम् 'उपमाद्रं' 'सञ्ज्ञाया'मिति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् । किञ्च 'सर्वस्य सुपो'त्यत्राऽप्येवं सति तदन्तसप्तमी न स्यात् । तथा च 'नलुमते'ति निषेधापत्तौ सर्वस्तोमार्गसिद्धिः । चतुरः शसीत्यस्याऽपि लाघवायत्ताया वक्तुं शक्यत्वाच्च । 'न लुमता' इति सूत्रस्य भाष्यन्तु लुमति प्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसङ्ख्यानं सर्वमिच्छितसिज्जुस्वरवर्जम्, प्रयोजनं निमित्तिकल्लुक्स्वराः, पथिमयोः सर्वनामस्याने लुको'ति वार्तिकव्याख्यानपरम् । 'उपमान'मिति सूत्रस्यन्तु तत्प्रत्याख्यानपरमिति न तयोर्विरोधः । इमानि च वार्तिकानि— 'नलुमताङ्गस्येत्यत्राऽङ्गाधिकारः प्रतिनिर्दिश्यते' इति पक्ष इव 'प्रत्यये परतः पूर्वस्य कार्यमात्रे प्रतिषेध' इति पक्षेऽप्यावश्यकमपि, सौवरोणां सप्तमोऽन्तदन्तसप्तमीत्वात् । 'उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधौ' इतिवत् । 'निमित्तिकल्लुक्स्वरस्यानाङ्गत्वात् प्रतिषेधाऽप्राप्तिरिति कैयटस्तूपलक्षणम् । इह 'किञ्चिदङ्गाधिकारे लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं भवति, किञ्चिच्चाऽप्यत्र न भवती'ति सूत्रशेषस्य भाष्ये । 'किञ्चिच्चे'तिशब्देनाहदंदातोत्यत्राऽमुपोति प्रतिषेधां ग्राह्य इति न कश्चिद्भाष्यविरोधः । 'किञ्चिच्चे'ति प्रतीके निमित्तिकल्लुक्स्वरा इति कैयट उपलक्षणतया व्याख्येय इति सुधियो विभावयन्तु । लिति । अत्राम्यस्तानामिति न सम्बध्यते, तुलो लित्करणत्वात् । चिकीर्षक इति । अत्र परत्वादल्लोपः । न च स्वरो नित्यः, शब्दान्तरस्य प्राप्त्या तत्स्याज्जित्यत्वात् । लोपोऽप्यनित्यः, स्वरभिन्नस्य प्राप्तेः । स्वरदीर्घ्यलापेषु लोपाऽजादेदास्य स्यान्नित्यनिषेधादीकार उवाचतः । आदिर्ण । अभ्यस्तानामिति । 'णमुन्ये'त्यस्य 'सौवयं' इति न्यायेन तदन्तसप्तमीत्व एतत्त्वञ्चम्या विपरिणम्यते । अभ्यस्तानात्परो यो णमुल् तदन्ते आदिरुदात्त इत्यर्थः । तेन जागरं-जागरम्, ल-लूय-ल लूयमित्यादेः सिद्धिः । लःकृपिपं-लोलूयिमित्यादौ च नातिप्रसङ्गः । 'लोलूयं-लोलूयनित्याऽगल्लानस्य स्वानिवृत्त्यन्तु न, स्वरे तन्निषेधात् । एवञ्च विशेषाभावमभिधेय परसप्तम्येव शूल उक्ता । अभ्यस्तानामिति किम् ? कण्ठ्यं कण्ठ्यम् । एतेन 'अमेवे'ति सूत्रे उच्चैःकार'मित्युदाहरणेऽप्यापन्यासो हरदत्तकृतश्चित्यः । अभ्यस्तानामित्यनुवृत्तिपरवृत्तिविरोधात् । यदि तु व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनातिप्रसङ्गनिरासमङ्गीकृत्य तदनुवृत्तिरनाश्रयकीति तदाशयस्तथा 'शाच्छो'रिति नूतनस्येन व्यव-

लोलूयम् । पक्षे लिट्स्वरः । ३६७८ अचः कर्तृयकि । (६-१-१९५) उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकि परे आदिरुदात्तो वा । लूयते केदारः स्वयमेव । ३६७९ चङ् यन्यतरस्याम् । (६-१-२२८) चङ्गते घातावुपोत्तममुदात्तं वा । मा हि चीकरताम् । घात्वकार उदात्तः । पक्षान्तरे चङ्गुदात्तः ।

इति धातुस्वराः

कार्यकथनपरतया नेयम् । णमुलि पर इति । यद्यपि सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य इति 'भीह्री-' इति सूत्रे व्यवस्थापितत्वाद् णमुलन्तस्यादिरुदात्तो भवतीति सूत्रार्थेन भाव्यं तथापि फले विशेषाभावादेवमुक्तमिति प्रतिभाति । लोलूयं लोलूयमिति । यङन्ताणमुल् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम् । अथ प्रथमो लोलूयशब्द आद्युदात्तः । लू इति स्वरितः । ततश्चत्वारः प्रचयाः । अचः । इह कीर्यत इत्यादौ इत्वे रपरत्वे च सति अयं स्वर इष्ट- 'निर्वाहार्थं' 'तास्यनुदात्तेत्-' इति सूत्रे समासैकदेशोऽप्युपदेशशब्द इहानुवर्तते सप्तम्या च विपरिणम्यते । तदाह उपदेशेऽजन्तानामिति । नन्वेवम् 'एकं द्वादशवा जज्ञे' इत्यादावि- वान्तभूतण्यन्तात्कर्मकर्तुं विषयाद् जनेर्लटि जायते स्वयमेवेत्यत्र स्वरो न स्यात् । 'ये विभाषा' इत्यात्वे सति उत्तरकालमजन्तत्वेऽपि उपदेशेऽजन्तत्वादिति चेन्मैवम् । ये इति विषयसप्तमी- माश्रित्य प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेवात्वप्रवृत्तेरित्याहुः कर्तृयकीति । कर्तृवाचिनि सार्वधानुके विहितो यो यक् तस्मिन् परे । लूयत इति । आदिमध्यौ पर्यायेणोदात्तौ 'तास्यनुदात्तोत्' इति ते इत्य- स्यानुदात्तात्वम् । चङ् यन्यतरस्याम् । 'उपोत्तमं रिति' इत्यतः उपोत्तममिति वर्तते तदाह उपोत्तममिति । व्याशेनामन्यमुत्तमं तस्य समीपमुपोत्तमम् । मा हि चीकरतामिति । अदुपदेशात्परत्वेन लसार्वधातुकानुदात्तात्वे कृते चङ् एव स्वरे प्राप्ते पक्षे घात्वकार उदात्तः । उपोत्तमग्रहणानुवृत्त्या द्वयोर्न । मा हि दवत् । अत्र 'विभाषायेदृश्व्योः' इति चङ् । इति धातुस्वराः ।

स्थितविभाषापरिगणनपरेण भाष्येण विरोधः । लोलूयंलोलूयमिति । आभीक्ष्ण्ये द्वित्वम् । परो लोलूयशब्दोऽनुदात्तः । लो-लू इत्युभयमप्युदात्ताम् । न च तत्र कर्तव्येऽल्लोपस्य स्यानि- वृत्तम्, स्वरविधौ तन्निषेधात् । शेपनिवातः । अचः कर्तृयकि । अत्रापि तदन्तसप्तमीत्वे न फले विशेषः । उपदेशेऽजन्तप्रकृतिककर्तृयगन्तस्याऽदिरुदात्त इत्यर्थात् । लूयते केदार इति । पक्षे यक्स्वरेण मध्योदात्ताम् । उपदेशे किम् ? कीर्यते इत्यादावित्त्वे रपरत्वे चाप्र- स्वरो यथा स्यादिति । इदञ्च 'तास्यनुदात्तो' इति सूत्रात्समासैकदेशस्याप्युपदेशपदस्यानुवृत्त्य सप्तम्या विपरिणामेन च लब्धम् । न चैवं जनेरन्तर्भावितण्यार्थात्कर्मकर्तरि 'जायते स्वयमेव इत्यत्र न स्यात् उपदेशेऽजन्तत्वाऽभावादिति वाच्यम्, ये इति विषयसप्तमीमाश्रित्य प्रत्ययो- त्पत्तेः प्रागेवाऽत्वप्रवृत्तेः । 'उपदेशे' इत्यस्य च यगुपदेशे इत्यर्थ इति दिक् । लू-य इत्या- दिमध्यौ पर्यायेणोदात्तौ । चङ् यन्य । 'उपोत्तमं रिति' इत्यतः उपोत्तमग्रहण मनुवर्तते चङ्गुदात्त इति । तिङ् तु अदुपदेशात्परत्वेन 'तास्यनुदात्तो' इत्यनुदात्तः । उपोत्तमं किम् मा हि दवत् । अत्र चङ् एव स्वरः । इति धातुस्वराः ।

अथ प्रातिपदिकस्वराः

३६८० कर्पात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः । (६—१—१५९) कर्पतेर्वातोराकार-
वतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् । कर्पः । शपा निर्देशात्तादेराद्युदात्त एव । कर्पः ।
पाकः । ३६८१ उञ्छादीनां च । (६—१—१६०) अन्त उदात्तः स्यात् ।
उञ्छादिषु युगशब्दो घञन्तोऽणुणो निपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च ।
वैश्वानरः कुशिकेभिर्गुणैर्गुणे । अन्यत्र । योगयोगे त्वस्तरम् । भक्षशब्दो घञन्तः ।
गावः सोमस्य प्रथमस्य भक्षः । उत्तमशब्दत्तमावपि । उदुत्तमं वरुण ।

कर्पाऽऽत्त्वतः । 'भित्त्यादिर्नित्यम्' इत्यस्यापवादः । आदस्यास्तोति आत्मान् ।
'तसौ मत्वयं' इति भत्वालश्वाभावः । कर्पश्चात्वाच्चेति समाहारद्वन्द्वः । कर्प इति
शब्दन्तस्यानुकरणं न घञन्तस्य । तदाह शपा निर्देशादिति । पाक इति ।
पचैर्घम् । 'चजोः-' इति कृत्वम् । कालविशेष इति । कृतद्वापरादौ । भक्षशब्द-
इति । भक्ष अदने चुरादिः । 'अनित्यप्यन्ताश्चुरादयः' इति यदा णिञ् नास्ति
तदा घञ् प्यन्तात्तु 'एरच्' इत्यचि सिद्धम् । एरजप्यन्तानामिति तु नास्तीत्याहुः ।
उत्तमशब्दत्तमाविति । तमवन्तावेतौ । तेन द्रव्यप्रकर्षविवक्षायां मांभावः । द्वित्वा-

श्रीः । अथ प्रातिपदिकस्वराः । ते च प्रायेण कृतद्वितप्रत्ययवलेनैव ज्ञेयाः, उणा-
दिषु उणादिप्रत्ययैः, अव्युत्पत्तिपक्षे फिट्सूत्रैः, क्वचिद्विशिष्य विधानादित्यूह्यम् । अत एव
पुत्रीयतेः क्वपि पुत्रीरित्यादौ सर्वानुदात्तत्वमेव । अत एव 'कर्मण्यणि'ति सूत्रे मांसशब्दस्य
'नन्विपयस्ये'ति फिट्स्वरमाशङ्क्य 'मनेर्दोर्घश्चे'त्यौणादिकसप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तता कैयटे-
नोक्ता । 'मांसमेकः पिशती'त्यादि लक्ष्यमपि तथैव । आज्यशब्दे तु 'आङ्पूर्वादञ्जेः क्य'विति
एके आद्युदात्तत्वं स्पष्टमेव । प्यत्पक्षे तु 'नन्विपयस्ये'त्याद्युदात्तत्वं बोध्यम् । कर्पात्त्वतः ।
कर्पतेराकारवतश्च परो यो घञ् तदन्तस्येत्यर्थः । 'भित्त्यादि'रित्यस्यापवादोऽप्यम् । वत्किम् ?
आदन्तादित्यर्थं युक्त आदन्तभक्तत्वाद्वाय इत्यत्रैव स्यान्न तु पाक इत्यादौ । घञान्तितयातु-
विशेषणत्वात्तदन्तविधिः । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव'दिति तु नास्ति, स्वरोद्देश्यक-
विधेरभावात् । युको निर्दिश्यमानपरिभाषया आकाराज्यवत्त्वेऽपि आकारान्ताद्धातोर्विहित
इत्यर्थः स्यादिति बोध्यम् । यद्यपि निर्दिश्यमानपरिभाषया घञ एवोदात्तत्वम्, तथाप्यन्त-
ग्रहणं 'स्वरविधौ सङ्घातः कार्य'ति ज्ञापितत्वादादेरन्तस्य च पयमिण मा भूदित्यर्थम् ।
एवञ्च स्वरविधौ निर्दिश्यमानपरिभाषया अप्यप्रवृत्तिरित्याहुः । उञ्छादी ।
उञ्छन्लेच्छजल्लजल्पा घञन्ताः । जपञ्यधावञन्ता । वध इति पाठस्तु
चिन्त्यः, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण सिद्धेः । गरो विपेञन्तोऽन्तोदात्तः, अन्यत्राद्युदात्तः ।
वेददेगवेष्टवन्थाः । करणे घञन्ताः, भावे आद्युदात्ता एव । 'स्तुयुदयुवश्च-

शश्चत्तमभीळते । ३६८२ चतुरः शसि । (६—१—१६७) चतुरोऽन्त उदात्तः शसि परे । चतुरः कल्पयन्तः । 'अचि र' (सू० २९९) इति रादेशस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वाग्नेह । चतस्रः पश्य । चतेरन् । नित्वादाद्युदात्तता । ३६८३ मल्युपोत्तमम् । (३—१—१८०) षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिभिक्तित्तदन्ते पदे

नुदात्तत्वे प्राप्ते पाठः । चतुरः । 'चतेरन्' नित्वादाद्युदात्तत्वं प्राप्तेऽन्तादात्तार्थ-मिदम् । ननु चतस्रः पश्येत्यत्र चतस्र अस् इति स्थिते परत्वाद् 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे तकारास्योदात्तत्वं प्राप्नोति । अत आह अचि र इति । स्थानि-वत्त्वादिति । न च स्वरविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधः । 'स्वरदोर्ध्वलोपेषु लोपाज्जादेश एव न स्थानिवत्' इति नियमात् । मल्युपोत्तमम् । 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' ।

न्दसि' । समासार्थमिदम् । परिष्कृत, सुयुत, परिदयुत । 'वर्त्तनिः स्तोत्रे', स्तोत्रे सामनि वर्तमानो वत्तनिशब्द उच्छादिः, अन्यत्र मध्योदात्तः । श्वभ्रे-दरः अन्यत्राऽवन्तत्वादाद्युदात्तः । साम्भ्रतापौ-भावगर्हायाम्, अन्यत्राद्युदात्तः । मन्य भोगदेहा-घञन्ताः । उच्छादिराकृति-गण इति बहवः । घञन्त इति । णिजभावे । णिचि तु एरचैव सिद्धेः । 'एरज्यन्ता'मिति तु नास्ति । चतुरः शसि । अत्र 'सोवर्यः सप्तम्यः' इति न प्रवर्त्तते, अन्यथा 'चतुरः शस' इत्येव वदेत् । नेहेति । तकाराऽकारस्य नेत्यर्थः । 'स्वरे ने'ति निषेधस्तु लोपरूपाऽज्जादेश-स्यैव । स्वरविधौ स्थानिवत्त्वाऽभावात्तस्यापि न । तस्मादाद्युदात्ततैवेति भावः । केचित्तु चतस्रा-देशे आद्युदात्तनिपातनसामर्थ्यात् 'चतुरः शसि' इति न प्रवर्त्तते । न च चतस्रगामित्यत्र 'षट्त्री'ति विभक्तिस्वरस्यापि बाधार्पितः, हलादिग्रहणसामर्थ्येन तदभावात् । तथा हि—षट्-त्रिचतुरां बहुवचनविषयत्वाद् द्विवचनैकवचने न स्तः । उपसमस्ते सम्भवेऽपि विहितविशेष-पात्र दोषः । तत्र षट्भ्यो जश्शमोर्लुङेव, अन्या हलादयः । त्रिशब्दे जसि नेदम्, असर्वनाम-स्यान इत्यधिकारात्, शसि 'एकादेश उदात्तेने'त्यनेन सिद्धम्, अन्या हलादयः । तिस्र्यपि 'तिस्र्यो जसः' इत्यनेन भाव्यम्, 'तिस्रः पश्येत्यत्र 'उदात्तयणः' इत्येन भाव्यम् । चतुःशब्दे जसि असर्वनामस्यान इत्यनुवृत्त्या न दोषः । तस्माच्चतस्रः पश्येत्येव व्यावर्त्यम् । यदि निपातस्वरौज्य विभक्तिस्वरस्य चावकः स्याद्वलादिग्रहणमनर्थकं स्यात् । न च 'चतुरः पश्ये'ति तद्व्यावर्त्यम् । 'चतुरः शसो'त्यारम्भसामर्थ्येन तस्य बाधात् । न च गोणे चरि-तार्थम्, वार्तिकप्रामाण्येन तत्राप्रवृत्तेरित्याहुः, तत्तु 'तिस्र्यो जसः' इति सूत्रस्येन 'उप-समस्ताथमेके' इति भाष्येण जस्त्रहणवद्वलादिग्रहणस्याऽपि तदर्थकत्वसूचनात् । वार्तिकव्याख्यानभाष्ये स्थितमपि भगवता दूषितमेव । तस्मादिति परिभाषया न विहितविशेषणसम्भव इति तदाशयः । एवं हलादिग्रहणसार्थक्यं मनसि निवाय ज्ञापकाऽसम्भवं मत्वा 'नैव वा पुनश्चतस्रः पश्येत्यत्र स्वरः प्राप्नोती'त्यादिग्रन्थेन मूलोक्तयुक्त्यैव साधितम् । तस्माद्गौणे 'षट्त्री'त्यादे 'चतुरः शसो' त्यादेश प्रवृत्ति-रस्त्येव सत्यनिवाने इति नाप्यसम्मतमिति ध्येयम् । मल्युपोत्तमम् । तदन्ते

उपोत्तममुदात्तं स्यात् । अघ्वर्गुभिः पञ्चभिः । नवभिर्वौर्जैर्नवती च सप्तम्यो जायमानः । आद-
 शभिर्विवस्वतः । उपोत्तमं किम्-आ पङ्क्तिर्हूयमानः । विश्वेदवैष्टिभिः । झलि किम्-नवानां
 नवतीनाम् । ३६८४ विभाषा भाषायाम् । (६-१-१८१) उक्तविषये । ३६८५ सर्वस्य
 सुपि । (६-१-१९१) सुपि परे सर्वशस्यादिद्धात्तः स्यात् । सर्वे नन्दन्ति यगसा । ३६८६
 चिन्त्यादिर्नित्यम् । (६-१-१९७) निदन्तस्य निदन्तस्य चादिद्धात्तः स्यात् । यस्मि-
 न्निश्वानि पौंस्या । पुंसः कर्मणि । ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् । सुते दधिष्व नश्चनः ।

इत्यस्यापवादः । पञ्चभिरित्यादि । पञ्चनवसप्तदशशब्दाः कनिनन्ताः । आ पङ्क्तिरिति ।
 पट्शब्दः फिट्स्वरेणान्तोदानः तनोतेङ्गिः । त्रिः । अयमपि फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तो-
 दात्तः । उभयत्रापि 'पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इति विभक्तौद्धात्त्वम् । नवानामिति ।
 अत्रापि विभक्तिद्धात्ता । विभाषा । उक्तविषय इति । पट्त्रिचतुर्भ्यः परा या झलादि-
 विभक्तिस्तदन्तस्योपोत्तमं भाषायामुदात्तं वा स्यात् । पञ्चभिः सप्तभिः तिष्ठभिः चतुर्भिः ।
 पक्षे 'पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यन्तोदात्तानि । सर्वस्य । सर्वशब्द उब्ध्यादिष्वन्तोदात्तो निपा-
 तितः । सर्वस्य विकारः सार्व इत्यत्र 'अनुदात्तादेरब्' इत्यनुदात्तलक्षणोऽङ् यया स्यात् । श्रवणं
 तु सर्वत्रानुदात्तस्यैव प्रत्ययलक्षणेनापि सर्वस्वरस्येप्यमाणत्वात् । चिन्त्यादि । 'भीह्री-'
 इति सूत्रे पूर्वग्रहणेन 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य' इति ज्ञापितत्वात् तदन्तसप्तमीयमित्याह

पदे इति । सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्तमीत्वादिति भावः । 'पट्त्रो' त्यस्यापवादः । आ
 पङ्क्तिरिति । 'आ' इति भिन्नं पदम् । विभाषा भाषायाम् । पक्षे 'पट्त्रो' त्यन्तोदात्त-
 त्वम् । सर्वस्य सुपि । सर्वशब्दश्च गणेशन्तोदात्तो निपातितः । उब्ध्यादिषान्ताद्वाञ्छोदात्तः ।
 एवञ्च 'सुपि किम् ? सर्वतरः' इति वृत्त्युक्तं चिन्त्यम्, प्रत्ययलक्षणेन तत्रापि सुवन्तत्वात् ।
 अत्यन्तस्वायिकस्तरवादिस्तु न भाष्याहः, अत्र सुपोत्युक्तेः । तत्फलन्तु सर्वस्य विकारः
 सार्व इत्यत्रानुदात्तादिप्रकृतिकसुवन्तलक्षणोऽङ्गिसिद्धिः । श्रवणत्वाद्युदात्तस्यैव । प्रत्ययलक्षणे-
 नापि सर्वस्वरस्येप्यमाणत्वात् । सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवायः, सौवरीणां सप्तमीनां तदन्तसप्त-
 मीत्वात् । 'सर्वस्वरान्तरकस्ये'ति वक्तव्यम् । सर्वकं अनन्तोदत्त एव । चिन्त्यादि ।
 'सौवर्यः' इत्यस्य सामान्यतः प्रवृत्तिर्नभिप्रेत्याह विदन्तस्येति । ननु जुगुप्सेत्यादौ धानु-
 सञ्ज्ञातः परत्वात्तिस्वरे कृते सन्नन्तस्य धानुत्वे सतिशिष्टत्वाद्धानुस्वरः प्राप्नोतीति
 चेत्, सनो नित्यतान्न्येन सतिशिष्टत्वापि बावेनाद्युदात्तत्वसिद्धेः । न च 'सन्वयो-

चायेरन्नु (उ.) चायेरश्च ह्रस्वश्च इति चकारादनुनो नुडागमश्च । ३६८ पथिसथोः
सर्वनामस्थाने । (६-१-१९९) आदित्वात्तः स्यात् । अयं पन्थाः । सर्वनामस्थाने

किम्-उद्योतिष्मन्तः पथो रक्ष । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तं पदम् । ३६८ अन्तश्च तवै
युगपत् । (६-१-२००) तवैप्रत्ययान्तस्याद्यन्तौ युगपदाद्युदात्तौ स्तः । हर्षे दात्वा

उ । ३६८६ ज्ञयो निवासे । (६-१-२०१) आद्युदात्तः स्यात् । स्वे ज्ञये शुचिन्नत ।
३६८७ जयः करणम् । (६-१-२०२) करणवाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात् ।
जयत्यनेन जयोऽञ्च । ३६८९ वृषादीनां च । (६-१-२०३) आदित्वात्तः । आह्वति-
गणोऽयम् । वाजेनिर्वाजनीवतो । इन्द्रं वाणीः । ३६८२ संज्ञायामुपमानम् ।

(६-१-२०४) उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः । चञ्चेव चञ्चा । कनोऽञ्च

विदन्त्येति । पथिसथोः । 'गनेरिनिः' । 'उपः कित्' । मन्थः । 'पतेः स्य च' इतीति-
प्रत्ययान्तवेतावन्तोदात्तौ । मन्थः कित्वादुपबालोपः । पन्था इति । 'पथिन्ध्यनुजानात्'
'थो न्यः' पथ इति । मन्थ टेलोः उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्त-
लोपः' इति विनक्तिरुदात्ता । दात्वा उ इति । वदातैः 'कृत्यापे तवेकेत्येव्यत्वनः' इति
तवैप्रत्ययः । ऐकारस्यायादेशः । 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः । युगपदग्रहणं पर्यायनिवृ-
त्त्यर्थम् । अन्यथा एकवर्जनिर्मातृ वचनाद्यौगपद्यं न स्यात् । ज्ञयो । निवासेऽभिधेये क्षयशब्द
आद्युदात्तः । स्वे ज्ञये इति । क्षि निवासगत्योः । क्षयन्ति निवसन्ति यस्मिन्नित्यधिकरणे
'पुंसि संज्ञायाम्-' इति घः । निवासे किम् । व्यावेः क्षयः । क्षि क्षये 'ऐरच्' । कर्तारि पष्ठो ।
जयः । जयोऽञ्च इति । पुंसीति करणे घः । करणे किम् । जयो ब्राह्मणानाम् । भावे
'ऐरच्' । वृषादीनाम् । वृषु सेचने इषुपबलक्षणः कः । वाजेभिरिति । वजेर्धञ् । 'कर्पा-
स्वतः-' इत्यन्तोदात्ते प्राप्ते वृषादेराह्वतिगणत्वाद्युदात्तः । संज्ञायाम् । चञ्चेति ।

रित्वादौ विशेषणार्थः सः, अन्यथा 'वत्' इत्यत्रापि स्यादिति वाच्यम्; घातोऽरि-
त्यनुवर्त्यं सशब्दान्तघातोऽद्वित्वविधानेनाजोपात् । पथिसथोः सर्व । पथिमपिशब्दा-
वन्तोदात्तौ । अत्र सौवरीणां सप्तमनानां तदन्तपरत्वेऽपि 'लुभता लुप्ते' प्रत्ययलक्षणं
नेष्यते' इति भाष्यम् । तेन पथिप्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्त एव । चुपन्त्या
इत्याशब्दपि प्रत्ययलक्षणं नास्त्येव । समासाद्या विनाक्तिः सा तु न पथिसथोर्विहितेति
न तत्राप्यस्य प्रवृत्तिः । ज्ञयो निवासे । क्षयन्ति निवसन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे
'पुंसि संज्ञायामिति घः । निवासे किम् ? क्षयश्चोरानामित्याशब्दवेरजन्तत्वास्त्यो-

लुप् । एतदेव ज्ञापयति क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं नेति । संज्ञायां किम्-अग्निमणिवकः । उपमानं किम्-जैत्रः । ३६६३ निष्ठा च द्वयजनात् । (६-१-२०५) निष्ठान्तस्य द्वयचः संज्ञायामादिरुदात्तो न त्वाकारः । दत्तः । द्वयच् किम्-चिन्तितः । अनात्किम्-वातः । संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नह । कृतम् । हृतम् । ३६९४ शुष्कधृष्टौ । (६-१-२०६) एतावाद्युदात्तौ स्तः असंज्ञार्थमिदम् । अतसं न शुष्कम् । ३६६५ आशितः कर्ता । (६-१-२०७) कर्तृवाची

आशितशब्द आद्युदात्तः । कृपन्तिफाल आशितम् । ३६६६ रिक्ते विभाषा । (६-१-२०८) रिक्तशब्दे वाऽऽदिरुदात्तः । रिक्तः । संज्ञायां तु 'निष्ठा च द्वयज-

उपमानशब्दोऽयमुपमेयस्य संज्ञा । कनो लुचिति । 'इवे प्रतिकृतौ' इति कनो 'लुम्मनुष्ये' इति लुप् । ननु प्रत्ययलक्षणेन नित्वाद् 'नित्यादिनित्यम्' इत्येव सिद्धमत आह एतदेवेति । निष्ठा । दत्त इति । ददातेः क्तः 'दो ददोः' इति दत्तदेशः । चिन्तित इति । चिति स्मृत्याम् । चुराविः । कृतं हृतमिति । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावैतौ । असंज्ञार्थमिति । संज्ञायां तु 'निष्ठा च द्वयजनात्' इत्येव सिद्धम् । शुष्कमिति । शुपेः क्तः तस्य 'शुपः कः' इति कादेशः । आशितः । कर्तृवाचीति । आङ्पूर्वादश भोजनेऽस्मात्कार्यंरि क्तो निपात्यते । धपर आह । कर्तृत्यनेन भूतपूर्वगत्या णौ कर्ता णौ कर्मभूत एव विवक्षितः । तथा चाशेष्यन्तस्य प्रयोज्यकर्तरि 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थं-' इति कर्मसंज्ञके 'निष्ठायामाशित इति रूपमिति । रिक्त इति । रिचिर् विरेचने । संज्ञायामित्यादि । निष्ठा च द्वयजनात्' इत्यस्यावकाशः । गुप्तः । अस्य त्ववकाशः असंज्ञायां रिक्तो घट इति । संज्ञायामुभयप्रसङ्गे

दात्तत्वमेव । जयोऽथ इति । तेनैव करणे घः । अन्यत्रैरच्यन्तोदात्तत्वम् । वृषादीनाञ्च । वृष् सेचने । इगुघलक्षणः कः । आकृतिगण इति । फिट्सूत्रेषु 'ग्रामादीनाञ्चे'ति पठितं सोऽप्याकृतिगणः । एवञ्चाऽविहिताद्युदात्तस्य वृषादित्वम्, ग्रामादित्वं वा बोद्धव्यम् । अन्तोदात्तस्य तूग्यादित्वम्, घृतादित्वं वा बाद्धव्यम् । एवञ्च द्वान्यामेव सूत्राभ्यां सर्वेष्टसिद्धावितरमू-द्वयप्रणयनं कर्तृभेदान्न दोषायेति दिक् । एतदेवेति । एतच्चोपपादितम् । निष्ठा च द्वयज-

नात् । आकारभिन्न, आदिरित्यर्थः । निष्ठेत्यादि पठ्यर्थे प्रयमा । 'अद्याक्त' इत्यादावेकादे-स्य बहिरङ्गाऽसद्वत्वादानादिति प्रतिषेधो न । आशितः क । सकर्मकादप्यशेः कर्तरि क्त उपधादीर्घश्चान्नैव निपात्यते । आङ्पूर्वत्वे क्तमात्रम् । 'आङ्पूर्वादिविवक्षितकर्मत्वेनाऽकर्मकत्वा-कर्तरि क्त' इति वृत्तिः । विवक्षाऽविवक्षयोश्च प्रयोगाहीनत्वान्नाऽनिष्टादानमिति आशयः । आङ्पूर्वत्वे 'यादघ' नित्यस्याप्यपवादाऽयम् । अन्ये तु प्यन्तात्कर्मण्ये-गाऽयं वन इति कर्तृत्यनेन चाऽणौ कर्ता णौ कर्मभूत एव विवक्षितः इत्याहुः । तदुभय-पि भाष्याऽऽत्मनतम् । रिक्ते विभाषा । पूर्वोत्तरसाहचर्याद्विक्तशब्दे विद्यमान

नात्' (३६९३) इति नित्यमाद्युदात्तत्वं पूर्वविप्रतिषेधेन । ३६६७ जुष्टार्पिते च छन्दसि ।
 (६-१-२०९) आद्युदात्ते वा स्तः । ३६९८ नित्यं मन्त्रे (६-१-२१०) एतत्सूत्रं
 शक्यमकर्तुम् । जुष्टो द्यूनाः । पञ्जर आहुरपितम् । इत्यादेः पूर्वणैव सिद्धेः । छन्दसि पाठस्य
 व्यवस्थिततया विपरीतापादनायोगात् । अपिताः पष्टिर्न चलाचलास्तः । इत्यत्रान्तोदात्तदर्श-
 नाच्च । ३६६६ युष्मदस्मदोर्ङसि । (६-१-२१२) आदिह्रदात्तः स्यात् । नहिपस्तव
 नो मम । ३७०० ङयि च । (६-१-२११) तुभ्यं हिन्वानः । मह्यं वातः
 पवताम् । ३७०१ यतोनावः । (६-१-२१३) यत्प्रत्ययान्तस्य द्वयच्च

पूर्वविप्रतिषेधः, रिक्तो नाम कश्चित् । जुष्टार्पिते । जुष्टः । अपितः इत्येते शब्दरूपे छन्दसि
 विषये आद्युदात्ते वा स्तः । जुषी प्रीतिसेवनयोः क्तः । 'क्षीदितो निष्ठायां' इतीग्ननिषेधः ।
 जुष्टः । अर्तणिच् । 'अर्ति-' इत्यादिना पुक् । अपितः । नित्यम् । जुष्टार्पिते शब्दरूपे मन्त्र-
 विषये नित्यमाद्युदात्ते स्तः । पूर्वणैव सिद्धेरिति । ननु पक्षेऽन्तोदात्तत्वमपि प्राप्नोतीत्याह-
 ङ्ग्याह छन्दसीत्यादि । न केवलं गतार्थत्वमात्रं किं त्वारभ्यमाणे सूत्रे दोषोऽयस्तीत्याह
 अपिताः पष्टिरित्यादिना । युष्मदस्मदोः । 'युष्मसिभ्यां मदिक्' इति मदिक्प्रत्ययान्तो-
 दात्तौ । ममेति । 'युष्मदस्मदभ्यां ङसोश्' 'तवममौ ङसि' इति मपर्यन्तस्य भमादेशः । शेषे
 लोपः । 'अतो गुणे' पररूपत्वम् । 'एकादेश उदात्तोदात्ताः' इति विभक्तैरुदात्तत्वे प्राप्ते
 इदमुच्यते । ङयि च । योगविभागो ययासंख्यनिवृत्त्यर्थः । तुभ्यं मह्यमिति । 'ङे प्रथमयो-
 रम्' । 'तुःयमहो ङयि' । यतः 'तित्स्वरितम्' इत्यस्यापवादः । 'निष्ठा च द्वयजनात्'
 इत्यतो द्वयजनुवर्तते तदाह द्वयच्च इति । अत्र 'अनावः' इति निषेधो ज्ञापयति
 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति । अन्यथा य आदिर्नकारो नास्तीति स्वरयोग्यः,
 यश्च स्वरयोग्य आकारो नास्तीति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अनावः किम्

आदिरित्यर्थः, न तु तत्र परे इत्यर्थः । रिक्त इति । पक्षे प्रत्ययस्वरेणाऽन्तोदात्तः । जुष्टार्पिते ।
 वा स्त इति । पक्षे, भाषायाश्च प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । 'जुषी प्रीती'त्यतः 'क्षीदितो निष्ठा-
 या'मितीदृशप्रतिषेधः । अर्तणिच् । 'अर्तिहो'ति पुक् । नित्यं मन्त्रे । न केवलं गतार्थतामात्रम्,
 किन्त्वारभ्यमाणे सूत्रे दोषोऽयस्तीत्याह अपिताः पष्टिरित्यादिना । 'सूत्रविरोधात्त पाठः
 प्रामादिकः । इदमेव ध्वनयितुं सूत्रमित्यन्ये । युष्मदस्मदोः 'ङयि चे' ति । योगविभागो
 ययासंख्यनिवृत्त्यर्थः । 'एकादेश उदात्तेन' इति विभक्तैरुदात्ते प्राप्ते वचनम् । यतोऽना ।
 'निष्ठा च द्वयजना'दित्यतो द्वयजग्रहणमनुवर्तते । नौमिन्नाद्विहितो यो यत्, तदन्तत्ये-
 त्यर्थः । 'अनाव' इति प्रतिषेधो ज्ञापयति—'ह्रस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति ।

आदिह्दात्तो नावं विना । युञ्जन्त्यस्य काम्या । कर्मेणिङन्तादचो यत् । [अनावः किम्-
नवति नाव्यानाम् । ३७०२ ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः । (६-१-२१४) एपां प्यदन्ता-
नामादिह्दात्तः । ईडयो नूतनैस्त । आजुह्वान ईडयो वन्द्यश्च । श्रेष्ठं नो वेहि वार्यम् । उक्थ-
मिन्द्राय शंस्यम् । ३७०३ विभापा वेण्विन्धानयोः । (६-१-२१५) आदिह्दात्तो वा ।
इह्वानो अग्निम् । ३७०४ त्यागरागहासकुह्रश्चठक्रथानाम् । (६-१-२१६) आदिह्दात्तो

नावा ताव्यं नाव्यम् । 'नौवयोवर्म-' इति यत् । द्वयच् किम्, चिकीर्ष्यम् । उभयत्रापि ति-
त्स्वरः । ईडवन्द । ईड स्तुतौ, वदि अभिवादनस्तुत्योः, वृङ् संभक्तौ, शंसु स्तुतौ, दुह प्रपू-
रणे ण्यतो द्वयनुबन्धकत्वाद्यग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोतीति वचनम् । ईड्य इत्यादि । श्रृह्लोः'
इति ण्यत् । वार्यमिति । नन्वत्र 'एतिस्तुशासु-' इत्यादिना विशेषविहितेन क्यपा भाव्यमिति
चेत्सत्यम् । क्यवृद्धिर्वा वृज एव ग्रहणं नास्येति मूल एव स्पष्टम् । विभापा । वेणुशब्दो
नित्स्वरेण नित्यमाद्युदात्ताः प्रातः । 'स्यो णुः' इत्यनुवर्तमाने 'जृवुरिभ्यो निच्च' इति व्युत्पा-
दनात् । इन्धानशब्दो यदि चानशान्तस्तदा चित्त्वादन्तोदात्तः । यदा शानजन्तस्तदा लसार्ववा-
नुकानुदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तः । 'श्नसोरपह्लोपः' इति उदात्तास्य श्नसो-
ष्कारस्य लोपात् सर्वयाप्यप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते । त्यागराग । त्यज हानौ । 'चजोः-'
इति कुत्वम् । रज रगे 'घञि च भाव-' इति नलोपः हसे हसने एपां पक्षे 'कर्पात्त्वतो

ह्लादावादेरचोऽसम्भवात्तद्विषयकशास्त्रसामर्थेन हलोऽपि स्याने उदात्तादिगुणकः कथित् स्या-
दित्यर्थाभिप्रायेण हलः स्वरप्राप्तिः । स्तृष्टं चेदं भाष्ये । तित्स्वरितापवादोऽयम् । ईडवन्द ।
ण्यतो द्वयनुबन्धकत्वात्पूर्वेणार्शसिद्धिरिति भावः । अयमपि तित्स्वरापवादः । 'अत्र वृङ् एव
ग्रहण'मिति 'एतिस्तुशासि'ति सूत्रे निरूपितम् । विभापा । वेणुशब्दो नित्त्वादाद्युदात्तः
प्रातः । 'स्यो णुः' इत्यनुवर्तमाने 'अजिवुरोभ्यो निच्च' इति व्युत्पादितत्वात् । इह्वाने यदि
शानश्च तदाऽन्तोदात्तत्वं प्राप्तम् यदि शानच् तदाऽप्यन्तोदात्तत्वमेव प्राप्तम् । यत्तु श्नसोऽष्कार-
लोपात्त्वस्य लोपात्त्वसार्ववानुकानुदात्तत्वे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण शानजन्तो मध्यादात्त इति,
वन्, विदोन्विषादिभ्यो लसार्ववानुकानुदात्तत्वप्रतिषेधात् । केचित्स्वस्य वचनस्य तिङन्ते एव
श्रुतिः । भाष्ये प्रथमतो लिङित्युक्त्वाऽग्रे विशेषेणेत्युक्तेलिङ्भिन्ने लिङ्सदृशेऽकृदादेशिन्येव
श्रुतिप्रतीतेरित्याहुः । यदा वेणुरिव वेणुरिति कनो 'लुम्भनुषे' इति लुप्तत्वादा 'सञ्ज्ञा-
पानुपमान'मिति नित्यमाद्युदात्तत्वमिष्यते । त्यागराग । आद्याल्य इति ।
य 'कर्पात्त्वतः' इति पक्षेऽन्तोदात्तत्वं बोद्धव्यम् । अन्येषु त्रिषु प्रत्ययस्वरान्तो-

वा । बाघात्रयो घञन्ताः । त्रयः पचाद्यजन्ताः । ३७०५ मतोः पूर्वमात्सं-
ज्ञायां त्रियाम् । (६-१-२१९) मतोः पूर्वमाकार उदात्तः क्षीनाग्निः ।
उदुम्बरावती । शरावती । ३७०६ अन्तोऽवत्याः । (६-१-२२०) अवती-
शब्दस्यान्त उदात्तः । वेत्रवती । झीपः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् । ३७०७
ईवत्याः । (६-१-२२१) ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् । अहीवती । मुनीवती ।

इति प्रातिपदिकस्वराः

—०—

घञोऽन्त उदात्तः' इति भवति । त्रयः पचाद्यजन्ता इति । कुह विस्मापने, एक असम्यग्भा-
षणे, चौरादिकावन्तौ । त्रय हितायाम् । अत्र प्रत्ययस्वरेणात्तोदात्तत्वं पक्षे भवति । मतोः ।
मतोः पूर्व अकार इति । आर्यव्याख्यानमेतत् । सूत्रे तु शब्दस्वरूपापेक्षया नपुंसकनिर्देशः ।
केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुंलिङ्गमेव पठन्ति । शरावतीति । चातुरर्थिको नद्यां मनुप् 'माडु-
पवायाः' इति वत्वम् । 'मतौ बह्वचोऽजिरादीनाम्' 'शरादीनां च' इति दीर्घत्वम् । वेत्रव-
तीति । मनुप् । न चात्र वत्वस्यासिद्धत्वादवतीशब्दोऽयं न भवतीति शङ्क्यम् तस्याभ्यासि-
द्धत्वेनासिद्धत्वाभावात् । अवत्या इति निर्देशादिह न भवति राजवतीति स्वरविवौ व्यञ्जन-
स्याविद्यमानत्वान्नायमवतीशब्दः । अहीवतीति । पूर्ववद्दीर्घः । संज्ञायामिति वत्वम् ।

इति प्रातिपदिकस्वराः ।

—

दात्तत्वम् । तत्र कुड्श्वठौ चुरादावन्तौ । मतोः पूर्वम् । पूर्वमिति शब्दस्वरूपापेक्षया नपुं-
सकस्य आदित्यस्य विशेषणम् । केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दं पुंलिङ्गं पठन्ति । 'त्रियां सञ्ज्ञायां
मित्यस्य त्रियां वर्तमाना या सञ्ज्ञा तस्यां विद्यमान आदित्यर्थः । तदाह स्त्रीनाम्नीति ।
मत्वन्तं चैत्रादीनाम् भवतीत्यर्थः । आत्किम् ? इक्षुमतौ । अत्र 'ह्रस्वनुङ्म्यां मनु'दित्वेव ।
सञ्ज्ञायां किम् ? खट्वावती । त्रियां किम् ? उदुम्बरानाम् । उदाहरणेऽत्र च 'मतौ बह्वचो-
ऽजिरादीनाम्' 'शरादीनां च' इति दीर्घः, चातुरर्थिको 'नद्यां मनुप्' । मतोः किम् ? गवादनी ।
तदग्रे पूर्वग्रहणस्याप्यभावात्सञ्ज्ञाशब्दसंबन्धिन आकारनामस्य स्यादिति । पूर्वग्रहणान्नेह-
सानुमतौ । अन्यथा स्त्रीनाम्नो मत्वन्तस्येत्यर्थः स्यात् । अन्तोऽवत्याः । वत्या-अन्त इति तु
नोक्तम्, 'राजवती' त्वत्र माभूदिति । स्वरविवौ नलोपस्याऽसिद्धत्वात्तावतीशब्दः, कित्त्वन्व-
तीशब्दः । वत्वं त्वाभ्यासिद्धम् । अहीवतीति । 'सञ्ज्ञायां'मिति वत्वम् । 'शरादीनां च' इति
दीर्घः । योगविभागश्चित्यप्रयोजनः । इति प्रातिपदिकस्वराः ।

—००—

अथ फिट्सूत्राणि

प्रथमपादः

१ फियोऽन्त उदात्तः । प्रातिपदिकं फिट् । तस्यान्त उदात्तः स्यात् ।
उच्चैः । २ पाटलाऽपालङ्काम्बासागरार्थानाम् । एतदर्थानामन्त उदात्तः ।
पाटला, फलेरुहा, सुरुपा, पाकलेति पर्यायाः । लघावन्त इति प्राप्ते । अपालङ्क,
व्याचिघात, आरेवत्, आरग्वधेति पर्यायाः । अम्बार्थः । माता । उनवंशन्ता-
नामित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । सागरः । समुद्रः । ३ गेहार्थानामस्त्रियाम् । गेहम् ।
नन्विपयस्येति प्राप्ते । स्त्रियां किम्-शाला आद्युदात्तोऽयम् । इहैव पर्युदासा-

अथ फिट्सूत्राणि । फियोऽन्त उदात्तः । फिडिति पूर्वाचार्यप्रसिद्धया प्रातिपदिक-
मुच्यते । तदाह प्रातिपदिकं फिडिति । ननु कथमपाणिनीयानि सूत्राण्युपन्यस्यन्ते, पाणिनी-
यसूत्रैर्यः स्वर आयाति स एव प्रमाणम्, तथा च 'शताच्च ठन्यतावशते' इति सूत्रे कैयटः—
'नियतकालाश्च स्मृतयो व्यवस्थाहेतवः' इति मुनित्रयमतेनाद्यत्वे 'साध्वसाधुप्रविभागः' इति ।
नैतत् । अपाणिनीयान्यपि फिट्सूत्राणि पाणिनीयैराश्रीयन्ते भाष्याज्जापकात् । तथा च 'आद्यु-
दात्तश्च' इति सूत्रे भाष्यं प्रातिपदिकस्य चान्त इति प्रकृतेरन्तोदात्तत्वं शास्ति' इति । तथा
तस्मिन्नेव सूत्रे प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशः । यत्रानुदात्ता प्रकृतिः 'समत्वं सिमत्वं'मिति ।
नहि फियोऽन्त उदात्तः त्वत्त्वसमसिमेत्यादिफिट्सूत्राश्रयणं विना प्रकृतेरन्तोदात्तं सर्वानुदा-
त्तत्वं च संभवतीति दिक् । पाटः । पाटलेष्टपादय ओपधिविशेषस्य वाचकाः । लघावन्त
इति । प्राप्त इति । इदं पूर्वेण परेण च संबध्यते । पर्याया इति । वृध्विशेषस्य वाचकाः
सागरसमुद्रयोः 'लघावन्ते—' इति प्राप्ते । गेहा । गेहार्थानामन्त उदात्तः स्यात्स्त्रियां

अथ फिट्सूत्राणि । अपाणिनीयान्यप्येतानि 'आद्युदात्तश्च' 'उपसर्गादिति—' 'अवङ्-
स्फोटायनस्ये' त्यादिमूत्रेषु भाष्यादौ व्यवहृतत्वादविरुद्धत्वाच्च साधुत्वव्यवस्थापकानि भवन्ति ।
स्तु पाणिनीयान्येवैतानीति, तन्न, 'वृषादीनाञ्च' 'उच्छादीनाञ्च' त्याभ्यामाकृतिगणान्यां क्रमेणा-
प्युदात्तत्वाज्जोदात्तत्वयोः सिद्धयोः 'ग्रमादीनाञ्च' 'घृनादीनाञ्च' त्यनयोर्वैयर्थ्यापत्तेः । मम तु
नन्वकर्तृकत्वान्न दोषः । फियोऽन्तः । 'फिडि' ति प्रातिपदिकस्य पूर्वाचार्यमञ्जा । उच्चैर्गृह्य-
इति । नन्वत्रोदि चेद्वैसिः, व्रश्चेः सः किदिति व्युत्पादनात्प्रत्ययस्वरेणैवाज्जोदात्तत्वमिद्विरिति
नन्व, अव्युत्पत्तिपक्षे आवश्यकत्वात् । पाटलापालङ्काः पाटलाऽपालङ्कौ ओपधिविशेषस्य
वाचकौ । लघावन्त इति प्राप्ते इति । पूर्वपराज्ज्वयोदम् । इदमुपलक्षणम्—क्वचिद्
ह्रस्वान्तस्येत्यादीनामपि दुर्वात्त्वादित्याहुः । सागर इत्यादि । अत्रापि 'लघावन्ते, इति
शेषम् । आद्युदात्तोऽयमिति । नन्वनेनाज्जोदात्तत्वाज्जावेऽपि नियमत आद्यु-
दात्तत्वं केन स्यात्, विधायकाऽभावात्, अतोऽनियम इति वक्तुं युक्तमित्यत आह
इद्वेति । एषां सूत्राणामाद्यसूत्रवाचनार्थत्वात् ध्वनियमित्येतदभावे त्रिया

ज्ञापकात् । ४ गुदस्य च । अन्त उदात्तः स्यान्न तु क्रियाम् । गुदम् । अत्रियां किम्-

आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः । स्वाङ्गशिवाभ्यन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वं । ततश्चाप्यु । ५ ध्य-

पूर्वस्य स्त्रीविषयस्य । धकारयकारपूर्वो योज्योऽञ्च उदात्तः । अन्तर्वा । स्त्रीविषय-
वर्णनाम्नामिति प्राप्ते । छाया । माया । जाया । यान्तस्यान्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते ।

स्त्रीति किम्-बाह्यम् । यजन्तत्वादाद्युदात्तत्वं । विषयग्रहणं किम्-इत्या अत्रिया । 'यतो-
ज्ञावः' (सू० ३७०१) इत्याद्युदात्तः इत्यशब्दः । अत्रियशब्दस्तु यान्तस्यान्यात्पूर्वमिति
मध्योदात्तः । खान्तस्याश्मादेः । नखम् । उखा । सुखम् । दुःखम् । नखस्य स्वाङ्गशिवा-
मित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेषः । तस्य कृत्रिमत्वात्स्वयुवर्णं कृत्रिमाद्या
चेदित्युवर्णस्योदात्तत्वे प्राप्ते । सुखदुःखयोर्नन्विषयस्येति प्राप्ते । अस्मादेः किम्-शिखा ।
मुखम् । मुखस्य स्वाङ्गशिवामिति नन्विषयस्येति वा आद्युदात्तत्वं । शिखायास्तु
शीङः खो निदधस्वश्चेति उणादिषु नित्वोक्तेरन्तरङ्गत्वाद्वापः प्रागेव स्वाङ्ग-

न । गुदम् । जगोहार्यमिदम् । ध्यपूर्वं धकारेति । नित्यस्त्रीलिङ्गस्येति शेषः । प्राप्त इति ।
आद्युदात्ते प्राप्ते इत्यर्थः । यजन्तत्वादिति । 'बहिषष्टिलोपो यञ्च' इति वचनात् ।
यतोऽनाव इति । इममहंतीति दण्डादित्वाद्यत् । यान्तस्यान्यादिति । 'अत्राद् घः' इति
प्रत्ययस्त्वरेणापीति वा बोध्यम् । खान्तस्य । श् च न् च श्मौ तौ आदी यस्य स स्मादिर्न
स्मादिरवमादिः । तस्य शकारमकारादिभिन्नस्य लशब्दस्यान्तोदात्तः स्यात् । शीङः खो निद-
धस्वश्चेत्यादि । ननु बहुव्रीह्यादिषु शीङो ह्रस्वश्चेत्येव पठ्यते । 'भुहेः खो मूल' इत्यतः खोऽनु-
वर्तते ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणानाव इति त्वयमप्युणादिष्वेवमेवोक्तम् । तस्मात्पूर्वापरवि-

मप्यनेन बाधकं बाध्यते । बाधकं चाऽनेनैवानुमीयते । तच्च मध्योदात्तत्वस्याऽन्तर्मन्वास्त्व-
र्दानुदात्तविवाकस्य च फिट्सूत्रेणैव दर्शनादाद्युदात्तविवाकमेवेति भावः । स्त्रीविषयेति ।
आद्युदात्तत्वमित्यन्ते । गुदमिति । 'नन्विषयस्येति', 'स्वाङ्गशिवा'मिति वा प्राप्ते । ननु
गुदाशब्दस्याजन्तत्वाऽभावात्कथं स्वाङ्गत्वेत्यस्य प्राप्तिरत आह अन्तरङ्गमिति । स्त्रीविषय-
वर्णेति । 'स्त्रीविषयवर्णान्नुपूर्वाणा'मित्यनेनेत्यर्थः । 'स्त्रीविषयवर्णनाम्ना'मिति केषांचित्पाठः ।
'लघावन्ते' इत्येवाऽत्र, परत्वात् । अस्य तु 'वृद्धिः' इत्युदाहरणमित्यन्त्ये । इत्ये-दण्डा-

दित्वाद्यत् । यान्तस्यान्यादिति । इदमुपलक्षणं 'सत्त्वाद्घः' इति प्रत्ययस्त्वरेणापि ।
नन्वित्यन्तेऽप्येव फिट्सूत्रप्रवृत्तेः 'इय्या' इति प्रत्युदाहरणमप्युक्तमिति चेन्न, अस्मादेव स्त्री-
विषयग्रहणाज्ज्ञापकाद्युत्पत्तिमार्गप्राप्तस्वरस्यापि फिट्सूत्रो बाधक इति वदन्ति । ध्वनि-
तज्चेदम् 'एतित्नुशास्त्रि'ति सूत्रे कैयटे । खान्तस्याश्मादेरिति । शकारमकारादिभिन्नस्य
लशब्दस्यान्यात् उदात्त इत्यर्थः । शीङः खो निदिति । इदं दर्शयामासुक्तम् ।
यञ्चपाद्यान्तु 'शीङः खो ह्रस्वश्चेति' पठितम् । उदाह्याह अन्तरङ्गत्वादिति ।

शिदामिति वा बोध्यम् । हिष्ठवत्सरतिशयान्तानाम् । एषामन्त उदात्तः स्यात् । अति-
 शयेन बहुलो वंहिष्ठः । नित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते । वंहिष्ठैरस्वः सुवृत्ताः रयेन । यद्वंहिष्ठं नाति-
 विदे इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः । परिवत्सरः । अव्ययपूर्वपद प्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः ।
 सप्ततिः । अशोतिः । लघावन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इहापि प्राग्वत् । अन्त्युर्ध्वानां प्रभृ-
 त्स्यायोः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यत इत्याहुः । थायादिसूत्रेण गतायमेतत् । न दक्षि-
 णस्य साधौ । अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां समनामतया
 स्वाङ्गशिदामित्याद्युदात्तः । अर्थान्तरे तु लघावन्त इति गुरुदात्तः । दक्षिणः सरलोदार-
 परच्छेदानुवर्तिष्विति कोशः । ९ स्वाङ्गाख्यायामादिर्वा । इह दक्षिणस्या-
 दन्तौ पर्यायेणोदात्तौ स्तः । दक्षिणो बाहुः । आख्याग्रहणं किम्—प्रत्यङ्मुखस्या-
 सीनस्य वामपाणिर्दक्षिणो भवति । १० छन्दसि च । अस्वाङ्गार्थमिदम् ।

वदोऽयं ग्रन्थ इत्यस्वरसादाह अन्तरङ्गत्वादित्यादि । हिष्ठ । एषामिति ।
 हिष्ठ वत्सर इति शब्दः य एतदन्तानामित्यर्थः । वंहिष्ठ इति । बहुलशब्दाद् 'अति-
 शयेन तमविष्ठनै' इतीष्टम् । 'प्रियस्विरस्फिर—' इत्यनेन बहुलस्य वंहिरादेशः ।
 परिवत्सर इति । क्वचित्तु संवत्सर इति पाठस्तत्र 'वसेथ संपूर्वाचित्' इति सर-
 प्रत्ययस्य चित्त्वादपि सिद्धेः । सप्ततिरित्यादि । 'पंक्तिर्विशतिर्विशत्' इत्यत्र व्युत्पादिता
 एते । प्राग्वदिति । 'लघावन्ते' इति प्राप्त इत्यर्थः । दक्षिणस्य । अस्यान्त उदात्तः
 स्यात्प्राबोणेष्वै । वीणायां दक्षिणः । प्रबोण इत्यर्थः । छन्दसि । दक्षिणस्याद्यन्तौ

त्रस्य स्वाङ्गत्वापेक्षत्वादन्तरङ्गत्वं चिन्त्यम् । तस्मात् 'स्वाङ्गशिदा'मिति सूत्रेऽन्तग्रहणात्स-
 र्वनामप्रातिपदिकसंज्ञाकालिकाऽन्तत्वमादाय तत्प्रवृत्तिरिति बोध्यम् । [एवं पूर्वत्र गुदाशब्दे-
 ऽपि बोद्धव्यम्] । अस्यादिस्वाङ्गवाचकशङ्खशब्दे 'स्वाङ्गशिदा'मित्याद्युदात्तत्वप्राप्त्या सोऽप्यत्र
 शब्ददाहरणम् । 'श्रोत्रायां वदो अपि कञ् आसिनो'त्यादौ ग्रावाशब्दस्यान्तोदात्तत्वं चान्दस-
 ज्ञान्निर्वासम् । हिष्ठवत्सर । इत्याहुरिति । अनाञ्जचियोजन्तु 'संपूर्वाच्चि'दिति सरप्रत्य-
 यस्य चित्त्वात्सिद्धम् । परिवत्सर- स्तूदाहार्यं इति । 'अनेनैव मिद्वे तद्वयममित्याशय' इति
 त्वम् । अत्र सूत्रे गत्साहचर्यातिगन्दः पङ्क्त्यादिभूतविहित एव गृह्यते । दक्षिणस्य
 साधाविति । प्रबोणे इत्यर्थः । 'वीणायां सामनु वा दक्षिण' इत्युदाहरणम् । प्रबोण इत्यर्थः ।
 स्वाङ्गाख्यायामादि । स्वाङ्गेति किम् ? दक्षिणो देशः । अत्र सर्वनामत्वादाद्युदात्तत्वम् ।
 नच परत्वादेव तेनाद्युदात्तत्वमत्र भविष्यतीति वाच्यम्, अस्य प्रकरणस्य वाचकवाच-

दक्षिणः । इह पययिणोदात्तो नृवातो । ११ कृष्णत्यान्गुवात्या चेत् । अन्त उदात्तः ।
वर्णानां तपेत्याद्वुदात्तत्वे प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां व्रीहीणाम् । कृष्णो
नो नाम कृष्णः । नृगुवात्यां तु कृष्णो रात्र्यै १२ वा नामधेयस्य । कृष्णस्येति । अयं
वा कृष्णो अश्विना । कृष्णपिः । १३ शुक्लगौरयोरादिः । नित्यनुदात्तः स्वास्त्येति ।

इत्यनुवर्तते इति तु पुक्तम् । सरो गौरो यथा पिव । इत्यन्तोदात्तश्चोदात्तः । १४

अङ्गुष्टोदकवक्त्रशानां छन्दस्यन्तः । अङ्गुष्टस्य स्वाङ्गानामनुवादीनामिति द्वितीयस्यो-
दात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तायः आरम्भः । वक्त्राग्रहणं नियमायं छन्दस्येति । तेन लोके
बाधुदात्तत्वाद्वाहः । १५ पृष्ठस्य च । छन्दस्यन्त उवाताः स्याद्वा भाषायाम् । पृष्ठम् ।
१६ अर्जुनस्य तृणाख्या चेत् । उन्वर्त्तमानमित्याद्युदात्तास्यापवादः । १७ अयस्य
त्वान्याख्या चेत् । यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति 'यतोऽजावः' (सू० ३७२१) इति
बाधुदात्ते प्राप्ते वचनम् । १८ आशाया अदिगाख्या चेत् । दिगालाख्या-

पययिणोदात्तो स्यातां वेदे । कृष्णस्य । अस्यान्त उदात्तश्चोदात्तः न तु नृगुवात्यायाम् ।
एके इति । तन्मतेऽस्मिन्पूत्रे नामधेयस्येत्यनुवर्तते । वचनविपरिणामेनान्वयः नामधे-
ययोः शुक्लगौरयोरादित्वात् इत्यर्थः । तेन 'सरो गौरो यथा पिव' इत्यन्तोदात्त-
त्वमेव नामधेयत्वान्वात् । अङ्गुष्टो । एषानन्तोदात्तश्चोदात्तः । अङ्गुष्टस्येति ।
उपलक्षणमिदम् । वक्त्राग्नेऽपि प्राणिनां कुपूर्वेनित्याद्वुदात्तो प्राप्ते इति बोध्यम् ।
वा भाषायाम् । पृष्ठमिति । पक्षे 'स्वाङ्गशिदान्' इत्याद्वुदात्तत्वं । अर्जुनस्य ।
अन्त उदात्तकृष्णत्यायाम् । तृणाख्यायां किम् । अर्जुनो वृक्षः । 'उन्वर्त्तमानान्'
इत्याद्युदात्तः । अयस्य । अन्त उदात्तः स्वान्याख्यायाम् । 'अयः स्वानिधैश्वर्यो'
इति निपातितोऽयमर्थशब्दः । आशाया । अदिगाख्यायानादाशब्द आद्वुदात्तः

नार्पत्वात् । कृष्णस्या । अत्र छन्दसीति वर्तते इत्याहुः । अन्तोदात्त इत्येव । जाल्येति किम् ?
कृष्णो नृगः । वा नामधेय । अन्तोदात्तत्वं वा । पक्षे बाधुदात्तत्वं । शुक्लगौरयोः ।
नामधेयस्येति वर्तते । तेनाजानामधेययोरन्तोदात्तत्वमेव । 'अजेन्द्रे' सुगान्दिसूत्रनिपातितोदा-
त्तत्वकस्य शुक्रशब्दस्य लत्वे शुक्लशब्दव्युत्पत्तिरिति बोध्यम् । अङ्गुष्टोदक । 'अन्त' इति
त्वादिग्रहणानुवृत्तिरङ्गानिराकरणार्थम् । उदकस्य-ऊर्ध्वनादित्वादाद्यद्वितीययोः पययिण प्राप्ते,
वक्त्रस्य-प्राणिनाञ्च कुपूर्वेनित्याद्वुदात्तत्वे प्राप्ते । तेन लोके इति । नियमकरणसामर्थ्यादिति
भावः । वक्त्रा- शब्दश्च वक्त्रेः पञ्चाद्यचि दापीति तात्पर्यम् । पृष्ठस्य च । 'पृष्ठस्येति पाञ्च-
नरम् । वा भाषायामिति । पक्षे 'स्वाङ्गशिदा' नित्याद्युदात्तत्वं । नृष्टे 'निष्ठा च दृष्यता-

वृत्त्यर्थमिदम् । अत एव ज्ञापकादिक्ययस्याद्युदात्तता । इन्द्र आशाभ्यस्परि । १९ नक्षत्रा-
णामाच्चिपयाणाम् । अन्त उदात्तः स्यात् आश्लेषाञ्जुगवादीनां लघावन्त इति प्राप्ते
ज्येष्ठाश्रविष्ठानामिष्टन्नन्तत्वेनाद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् । २० न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या
चेत् । अन्त उदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विपयाणामिति
व्याख्याय आयिका बहुलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः । २१ घृतादीनां च । अन्त
उदात्तः । घृतं मिमिक्षे । आकृतिगणोऽयम् । २२ ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि । अन्त उदात्तः
स्यात् । ज्येष्ठ आह वमसा । कनिष्ठ आह चतुरः । वयसि किम्-ज्येष्ठः । श्रेष्ठः ।
कनिष्ठोत्पिकः । इह नित्वादाद्युदात्त एव । २३ विल्वतिष्ठयोः स्वरितो वा । अनयो-
रन्तः स्वरितो वा स्यात् । पक्षे, उदात्तः । इति फिट्सूत्रेषु प्रथमः पादः ।

स्यात् । ज्येष्ठेत्यादि । 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च' इति प्रशस्यशब्दादिष्ठनि ज्यादेशः ।
श्रवणं श्रवः सोऽस्त्यस्याः सा श्रववती । घनं विद्यते अस्याः सा घनवती । अतिशयिता श्रव-
वती श्रविष्ठा । घनिष्ठा । इष्ठनि 'विन्मतोर्लुक्' इति मनुषो लुक् । आद्युदात्ते प्राप्त इति ।
'भिनत्यादिः' इत्यनेन । कृत्तिकेति । 'लघावन्ते' इति आद्युदात्तत्वम् । घृन्मिति । नन्वि-
पयस्येति प्राप्ते । ज्येष्ठ इति । उदाहरणे वृद्धशब्दस्य 'वृद्धस्य च' इतीष्ठनि ज्यादेशः ।
'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्' इति युवन्शब्दस्य कनादेशः । प्रत्युदाहरणे 'प्रशस्यस्य श्रः'
'ज्य च' इति प्रशस्यशब्दस्य ज्यादेशः । अल्पस्य कन् । नित्वादिति । तथा च नित्स्वरा-
पवादोऽयं योगः । पक्षे उदात्त इति । उदात्त इत्यनुवृत्तेः । इति प्रथमः पादः ।

दिति तत् । अर्यस्य स्वाम्या । वैश्ये त्वादयुदात्त एव । अत एव ज्ञापकादिति । 'स्त्री-
विषयवर्णे'ति द्वितीयपादस्यमूत्रेणेत्यन्ये । नक्षत्राणामाच्चिपयाणाम् । नित्याऽऽवन्ताना-
मित्यर्थः नक्षत्राणां किम् ? खट्वा । आवित्यादि किम् ? अश्विनो । श्रविष्ठे यादि । श्रव-
वतीघनवतीशब्दाभ्यामिष्ठनि 'विन्मतो'रिति लुक् । विषयग्रहणं चिन्त्यम् । आवन्ताऽनावन्तस्य
नक्षत्रवाचकस्याऽऽत्त्वात् न कुपू । कवर्गपूर्वस्याऽऽविपयस्य नक्षत्रस्याऽन्त उदात्तो नेत्यर्थः ।
कुपूर्वस्येति किम् ? दहुला । आह्वेति किम् ? कृत्तिकासु जाता मागविका कृत्तिका ।
अत्रापीति । अपिना कृत्तिका । 'आयिका बहुलिके'ति कृत्तिकापर्यायौ । अत्र पक्षे कृत्ति-
केत्यादेः प्रयोजनं मघा विषाखेत्यादि । आकृतीति । 'वराह इन्द्र एमुप'मित्यादावन्तोदात्त-
दर्शनाद्वराहशब्दोऽप्यन बोध्यः । ज्येष्ठकनिष्ठयोः । वृद्धयुवशब्दयोर्ज्य-कनादेशौ । प्रशस्या-
ऽप्रशब्दयोस्तावदशौ यदा तदा प्रत्युदाहरणम् । पक्षे उदात्त इति । उदात्तग्रहणानुवृत्तेरिति
भावः । इति प्रथमः पादः ।

द्वितीयः पादः

२४ अथादिः प्राक् शकटेः । वषिकारोऽयम् । शकटिशकटयोरिति यावत् । २५ ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य । आदिह्रस्वतः स्यात् । वलिः । तनुः । २६ नन्विषयस्यानिसन्तस्य । न न वायः । इसन्तस्य तु सपिः । नप् नृ- सक्तम् । २७ तृणधान्यानां च द्वयपाम् । द्वयचामित्यर्थः । कुशः । काशाः । माषाः । तिलाः । बह्वचां तु गोधूमाः । २८ न्नः संख्यायाः । पञ्च । चत्वारः । २९ स्वाङ्गशि-

नन्विषयस्य । इसन्तवर्जितस्य नित्यनपुंसकस्यादिह्रस्वतः स्यात् । सर्पि- रिति । 'अचिमुचि-' इत्यादिना इतिः । तृण । तृणवाचिनां धान्यवाचिनां च द्वयवा- नादिह्रस्वतः स्यात् । अपिति अचः प्राचां संज्ञा । तदाह द्वयचामित्यर्थ इति । गोधूमा इति । 'लघावन्ते-' इति मध्योदात्तता । न्नः संख्या । नकाररेफान्तायाः संख्याया आदिह्रस्वतः । चतुष्कपाल इति । चत्वार इत्यन्नाम्बरेण भाव्यम् । चतुर इत्यत्र 'चतुरः शक्ति' इति चतुर्भिरित्यत्र 'इत्युपोत्तमम्' इति चतुर्गामित्यत्र 'पट्टीचतुर्भ्यः' इत्यनेनेति समास उदाहृतः । 'इगन्तकालकपालभगाल' इति पूर्व- पदप्रकृतित्वरेणाधुदातोऽयम् । स्वाङ्गशिष्टाम् । स्वाङ्गवाचिनामदन्तानां सर्वानाम्ना-

अथ द्वितीयः पादः । ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषयस्य । नित्यस्त्रीलिङ्गस्येत्यर्थः । वलि- रिति । वलिशब्दोऽपि जरया श्लयचर्मणि, तनुश्च शरीरे नित्यस्त्रीलिङ्गः । ह्रस्वेति किम् ? नदो । स्त्रीति किम् ? मरुवायुः । विषयेति किम् ? लघुः, बहुः । नन्विषयस्य । नपुंसक- विषयस्य । 'क्षिप्ता विषयस्य' 'नमोऽनित्यन्तस्य' इति पाठेन विषयपदानुवृत्त्यैव सिद्धे पुनर्वि- पयपदं लिङ्गव्यत्यय-प्रत्ययलोपान्तरतरेण लिङ्गान्तरोपसङ्गान्तस्य वा विषयतामात्रेणैतद्व्य- वृत्त्यर्थम्, यथा 'नघोस्तुष्टा इवासते' इत्यादौ, यथा वा 'मध्वस्मिन्नस्ति मधुर्मासः' 'नघोऽयं च' इति पतो लुग्वार्तिकेन । ध्वनितञ्चेदम् 'ई च द्विवचने' इति सूत्रे भाष्ये । नन्विति किम् ? मूर्तः । विषयेति किम् ? लघुः । सर्पिरिति । इतिनन्तव्योक्तिः शब्दादौ तु नित्वादाद्युदात्त- त्वमेव । तिला इति । दत्तु 'तिलोमाशब्दौ घृतादिपाठादन्तोदात्ता'विति 'संप्रोदश्चे'ति सूत्रे कैयटः तन्विन्त्यम् । 'तिलाश्च मे' इत्यादावाद्युदात्तस्यैव पञ्चमानत्वात्, उनाशब्दोऽपि 'मकर- वद्वे'त्यनेन विशिष्य पयविपांजतोदात्तविधानात् । शालित्रीदी-घृतादित्वादन्तोदात्तौ । तृणे- त्यादि किम् ? मात्रः । गोधूमा इति । अथ परत्वादेव 'लघावन्ते-' इति मध्योदात्तत्वसिद्धेः, पयविपांजदुदात्तत्वसिद्धेरनेदं चिन्त्यम् । 'चणका' इत्युचितम् । न्नः सं । पञ्चेत्यादौ नञेपे कृते पाणिनीये 'अनुदात्तादेर'त्रित्यादौ एषामिव एतेषु पाणिनीयशास्त्रप्रवृत्तौ बाधकाभावात्- लोपस्याऽसिद्धत्वेनैतद्वृत्तिः । समाप्तशब्दौ घृतादित्वादन्तोदात्तौ । रस्योदाहरणं-चतुष्कपालः । 'इगन्तकालकपाले'ति पूर्वपदप्रकृतित्वरेणाऽधुदात्तत्वम् । 'चत्वार' इत्यन्नाम्बरेण, शक्ति 'चतुरः शक्तौ'ति, नितादौ 'इत्युपोत्तमम्' 'पट्टी'त्यनेन भाव्यमिति समास उदाहृतः । न्नः-

टामदन्तानाम् । शिद् सर्वनाम । कर्णम्यां चुबुकादधि । ओष्ठाविव मधु । विश्वो विहाया ।

३० प्राणिनां कुपूर्वम् । कवगात्पूर्वं आदिददात्तः । काकः । वृकः । शुकेषु मे । प्राणिनां मे । प्राणिनां किम्-क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् । ३१ खय्युवर्णं कृत्रिमाख्या चेत् । खयि परे

उवर्णमुदात्तं स्यात् । कन्दुकः । ३२ उनर्वन्नन्तानाम् । उन । वरुणं वो रिशादसम् । ऋ ।

स्वसारं त्वा कृण्वै । वन् । पीवानं मेपम् । ३३ वर्णानां तणतिनितानाम् । आदिददात्तः ।

एतः हरिणः । शितिः । पृथिनः । हरित् । ३४ ह्रस्वान्तस्य ह्रस्वमनुत्ताच्छील्ये । ऋद्वर्ज्यं ह्रस्वान्तस्यादिभूतं ह्रस्वमुदात्तं स्यात् । मुनिः । ३५ अक्षस्यादेवनस्य ।

आदिददात्तः । तस्य नासः । देवने तु । अक्षैर्मा दीव्यः । ३६ अर्धस्यास-

मादिददात्तः स्यात् । उदकमिति । द्वादसि 'अङ्गुष्ठोदकवक्रवशानाम्' इत्यन्तो-
दात्तः । भाषायां तु कदंमादिवादादिद्वितीयं चोदात्तम् । उनर्वन् । उन ऋ वन्
एतदन्तानामादिददात्तः स्यात् । ह्रस्वान्तस्य । अनुत्किम् । नृशंसः । अक्षस्य ।

किम् ? गणः । सङ्ख्यायाः किम् ? अन्तः । स्वाङ्गः । इदञ्च सर्वनामसञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले यद-
दन्तं तत्रैव प्रवर्तते । तेन 'इमं स्तोममर्हत्' इत्यादौ न दोषः । सर्वोभाज्यशब्दा गणेश्चोदात्ता
निपात्यन्ते 'तयोरन्यः पिप्पल'मित्यादौ तयादर्शनात् । 'परो मात्रये'त्यादौ व्यत्ययेनाञ्जोदात्त-

त्वम्, 'परं मृत्यो'रित्यादावाद्युदात्तस्यापि दर्शनात् । स्वाङ्गेत्यादि किम् ? घटः । अदन्तानां
किम् ? बाहू राजन्यः । प्राणिनाङ्कुर्व्वमिति । 'तस्य नमूहः' इति नूत्रे न्यासहरदत्तयोः
'कुपूर्वाणा'मिति पाठो दृश्यते । कवर्गाद्ये पूर्वं तन्मध्ये आदिरित्यर्थः । सर्वनामकार्यन्तु सौत्र-
त्वान्न । 'का'वित्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं व्यवहितस्यापि ग्रहणार्थम् । तेन 'कुपूर्वं'मिति पाठेऽपि
चटकाशत्राद्युदात्तत्वं भवत्येव । उदकमिति । कदंमादिरयम् । किवत्नादि किम् ? हरिणम् ।
अन्ये तूत्तरनूत्रवदत्रापि आदिरिति न सम्भव्यते, ननुसक्तस्वरसात्, तेन चटकाशत्रवेन मध्यो-
गत्तत्वं । हरदत्तोक्तपाठस्तु चिन्त्य एवेत्याहुः । खय्युवर्णम् । कृत्रिमेत्यादि किम् ?
कन्दुकः । उनर्वन्नन्तानाम् । 'पिता माता आतर एनमाहुः' इत्यादौ पितृशब्दे द्वान्दसत्त्वा-
न्तोदात्तत्वं । मानुस्त्वम्दार्धत्वात्सिद्धमित्याहुः । वर्णानान्तणतिनितान्तानाम् ।
'गन्ताना'मिति पाठे त्यकारो व्यर्थ इति चिन्त्यम् । एत इति । इत्येतशब्दो घृता-
दित्यादन्तोदात्तो बोद्धव्यः । ह्रस्वान्तस्य ह्रस्व । ह्रस्वान्तस्य किम् ? वधूः । ह्रस्वं

मद्योतने । अर्घो ग्रामस्य । समेऽशके तु अर्घं पिप्पल्याः । ३७ पीतद्वयार्थानाम् । आदिर-
दात्तः । पीतद्वः सरलः । ३८ ग्रामादीनां च । ग्रामः । तोमः । यामः । ३९ लुवन्तस्यो-
पमेयनाधेयस्य । चञ्चैव चञ्चा । स्फिगन्तस्येति पाठान्तरम् । स्फिगिति लुपः प्राचां संज्ञा ।
४० न वृक्षपर्वतविशेषव्याघ्रसिंहमहिषाणाम् । एषामुपमेयनाम्नामादिरदात्तो न । ताल-
इव तालः । मेरुरिव मेरः । व्याघ्रः । सिंहः । महिषः । ४१ राजविशेषस्य यमन्वा
चेत् । यमन्वा वृद्धः । बाङ्ग उदाहरणम् । बाङ्गाः प्रत्युदाहरणम् । ४२ लघावन्ते

अदेवनस्यालस्यादिरदात्तः । अर्घस्य । असमद्योतनेऽर्घशब्दस्यादिरदात्तः । ग्रामादीनां च ।
आदिरदात्तः । लुवन्तस्य । उपमेयवाचिनो लुवन्तस्यादिरदात्तः । चञ्चैवेति । 'इवे प्रति-
कृतौ' इति विहितस्य 'लुम्भनुष्य' एति कनो लुप् । लुवन्तस्य किन् । जग्निर्माणवकः । न
वृक्ष । पूर्वेण प्राप्तमाद्युदात्तत्वं निर्दिष्यते । अत्र वृक्षपर्वतविशेषग्रहणात् वृक्ष इवायं वृक्षः ।
पर्वतः । अत्र पूर्वेणाद्युदात्तत्वं भवत्येव । राजविशेषस्य । लुवन्तस्योपमेयनामधेयस्य राज-
विशेषस्याद्युदात्तः । यमन्वा चेन्नामधेयं भवति । पूर्वैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । राजविशे-
षस्य चेद् वृद्धस्यैवेत्याहुः । फिट् वृत्तौ तु वृद्धस्य चेद् राजविशेषस्यैवेति नियमो दर्शितः । आङ्ग
इति । बाङ्ग इवायमाङ्गः । लघावन्ते । इह आदिरिति न संवध्यते तेनाज्ञादेरपि गुरो-
दात्तः । अतएव वृषाकपिशब्दस्य गुरुत्वात् इति 'वृषाकप्यग्नि-' इति सूत्रे वृत्त्यादिग्रन्थेषु
विभावितम् । न च गुरुणां मध्ये य आदिरित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम् । 'अन्यत्ते' ङीप् इति सूत्रे

किम् ? प्राज्ञम् । अनृत्किम् ? तृणकम् । ताच्छील्ये किन् ? जडः । बधिरः । कुशलशब्दो-
ज्जेनाऽद्युदात्त इत्येके । अन्तोदात्त इत्युज्ज्वलदत्तः । सरल इति । वृक्षविशेषसंज्ञात्वेन
ताच्छील्यानवगमाग्नेह 'ह्रस्वान्तस्ये'त्यस्य प्राप्तिरित्यन्ये । ग्रामादी । ग्रामादिराकृतिगणः ।
लुवन्तस्योपमेय । 'संज्ञायामुपमान'मित्यनेन समानार्थमेतत् । लुविति किन् ? जग्निर्मा-
णवकः । उपमेयेति किम् ? वरणाः । 'अदूरभवश्चे' त्यणो 'वरणादिभ्यश्चे'ति लुप् । नाने-
त्यादि किम् ? शुनक इवायं वृक्षः । देवपयादेराकृतिगणत्वात्कनो लुपि शुनक उपमेये वक्तते,
न तु तस्येयं संज्ञा । न वृक्षपर्वत । यद्यपि फिट्सूत्रवृत्तौ 'न व्याघ्रमहिषसिंहवृक्षपर्वतानां'
मिति पठ्यते तथापि वृक्षपर्वतांशे विशेषाणामेव ग्रहणमिष्टमिति तद्वद्वितमेव सूत्रं पठितम् ।
सर्वत्र विशेषपदान्वयाऽभावबोधनाय व्युत्क्रमः कृतः । राजविशेषस्य । अत्रापि 'लुवन्तस्यो-
पमेये'ति सूत्रमनुवर्तते । एवञ्च तेनैव सिद्धे 'वृद्धस्यैवे'ति नियमार्थम् । तदाह अङ्गा
प्रत्युदाहरणमिति । वृत्तौ तु 'वृद्धस्य चेद् राजविशेषस्यैवे'ति नियम उक्तस्त-
च्चित्यम्, पूर्वसूत्रे व्याघ्रग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः । 'यमन्वा' शब्दः कृताऽदिवृद्धौ वृद्धः,
न च व्याघ्रशब्दस्तर्पेति न वैयर्थ्यमित्यन्ये । अत्राऽङ्ग इत्युदाहरणं चित्यम् । तस्य
'जतपदशब्दा'दित्यलन्तत्वेनाद्युदात्तसिद्धेः । कालिङ्ग इत्युदाहारणम् । तत्र हि
'द्वयम्भगवे'त्यप् । अन्ये तु लुवन्तस्येत्याद्यनुवर्त्याऽस्य विधित्वमेवेच्छन्ति ।
लघावन्ते । अत्राऽऽदिशब्दो न सम्वध्यते, तेनाज्ञादेरपि गुरोर्दात्तः । अत एव

द्वयोश्च बह्वपो गुरुः । अन्ते लघौ द्वयोश्च लघ्वोः सतोर्वह्वच्छकस्य गुरु-
दात्तः । कल्याणः । कोलाहलः । ४३ स्त्रीविषयवर्णाल्लुपूर्वाणाम् । एषां
त्रयाणामाद्युदात्तः स्त्रीविषये । मल्लिका । वर्णः श्येनी । हरिणी । असुशब्दा-
त्पूर्वोऽस्त्येषां ते अक्षुपूर्वाः । तरक्षुः । ४४ शकुनीनां च लघुपूर्वम् । पूर्व
लघु उदात्तं स्यात् । कुक्कुटः । तित्तिरिः । खंजरीटः । ४५ नर्तुप्राण्याख्या-
याम् । ययालक्षणं प्राप्तमुदात्तत्वं न । वसन्तः । कृकलासः । ४६ धान्यानां
सारङ्गकल्माषशब्दौ 'लघावन्त' इत्यादिना मध्योदात्ताविति हरदत्ताग्रव्यविरोवादित्याहुः ।
कल्याण इति । पययिणादिमध्याबुदात्तौ । शकुनीनाम् । पक्षिवाचिनाम् ।
पूर्वमिति । अन्त्यात्पूर्वमित्यर्थः । अत्राप्यादिरिति न संबध्यते पूर्वग्रहणात् ।
कुक्कुटेत्यादि । मध्योदात्तावेतौ । नर्तु । ऋतुवाचिनां वृद्धकपशब्दान्तानां च यथा
लक्षणप्राप्तमुदात्तत्वं न । धान्यानाम् । धान्यवाचिनां वृद्धकपशब्दान्तानां चादि-

वृषाकपिशब्दोऽनेन मध्योदात्त इति 'वृषाकपी'ति सूत्रे वृत्तावुक्तम्, खण्डिकादिषु उलूकशब्दो
ऽनेन मध्योदात्त इति कैयटेन चोक्तम् । वराहशब्दस्तु घृतादिरित्युक्तमेव । न च गुरुणां मध्ये
य आदिरित्यर्थोऽस्त्विति वाच्यम्, वृषाकप्याशवप्रवृत्त्या वृत्त्यादिविरोधात्, 'अन्यतो डी'पिति
सूत्रे 'सारङ्गकल्माषौ लघावन्ते इत्यनेन मध्योदात्तौ' इति हरदत्त विरोधाच्च । लघावित्यादि
किम् ? वातप्रमोः, समासव्यजननम्, कपाली । नान्तत्वान्न लघुरन्तोऽत्र । बह्वचः किम् ?
देवः गुरुः किम् ? किसलयम् । कल्याण इति । पययिणाऽदिमध्याबुदात्तौ । स्त्रीविषय-
वर्णाल्लुपू । क्वचित्किङ्कृतौ 'स्त्रीविषयवर्णानाम्नामसु' इत्यादिपाठः, सोऽपि मूले 'व्यपूर्वस्ये'ति
सूत्रे दर्शितः । मल्लिकेति । अस्य प्राप्तमात्रेणेदमुदाहरणम्, प्राप्तस्याऽस्य परत्वात् 'मादी-
नाञ्चे'त्यनेन बाधात् । 'ललना' इत्युदाहार्यम् । न चाऽनेनैव सिद्धे 'ह्रस्वान्तस्य स्त्रीविषय-
स्ये'ति, 'वर्णानान्तणे'ति च सूत्रं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत्र बह्वच इत्यनुवृत्तौ दोषः । अत एव
'श्येने'त्युदाहरणं दत्त्वा 'हरिणी'त्युदाहरणान्तरं दत्तम् । घवलदीन्यप्युदाहरणानि । नीला-
दयस्त्वन्तोदात्ता एवेति बोध्यम् । अत एव 'पिशङ्गसारङ्गकल्माषा—लघावन्ते इति
मध्योदात्ता' इति कैयटादिदर्शनादिदं वाचित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वमेव प्रवर्तते इत्याहुः ।
अल्लुशब्दात्पूर्वं इति । 'अश्वादे'रिति वक्तव्ये 'अक्षुपूर्वाणा'मित्युक्ते समानाधिकरणो बहु-
व्रीहिर्नैति भावः । 'अक्षुपूर्व'त्यत्र पञ्चमीतत्पुरुषसमासस्तु न, अस्मावित्येव सिद्धे पूर्वग्रहण-
वैयर्थ्यापत्तेः, अनुवर्त्तमानकिप इत्यनेन अन्वयाऽनापत्तेश्च । शकुनीनाञ्च । पूर्वमिति ।
अन्त्यात्पूर्वमित्यर्थः । लघु पूर्वमित्यसमस्तं पदद्वयम् । अत्राप्यादिरिति न संबध्यते, पूर्वग्रहणात्
तेन कुक्कुटतित्तिरी—मध्योदात्तौ । कुक्कुटस्य वेदेऽन्तोदात्तपाठस्तु छान्दसः । तित्तिरि-
यंजुः-शास्त्रार्था मध्योदात्तः पठ्यते । एतेन 'तित्तिरिशब्दोऽन्तोदात्त' इति प्राणिरजतादिगुण-
स्यहरत्तः परास्तः । लघुपूर्वमिति बहुव्रीहिस्तु न, लघोरिति पञ्चमीनिर्देशेनैव सिद्धे पूर्वग्रहण-
वैयर्थ्यापत्तेः । 'लघोः पूर्वमिति तत्पुरुषोऽपि न, सप्तमीनिर्देशेनैव सिद्धेः । नर्तुप्रा । ऋतुवाचिनाम्

च वृद्धचान्तानाम् । आदिरुदात्तः । कान्तानाम् । श्यामाकाः । पान्तानाम् । मापाः । ४७
जनपदशब्दानामपान्तानाम् । आदिरुदात्तः । केकयः । ४८ दयादीनामसंयुक्तला-
न्तानामन्तः पूर्व वा । हयिति हल्संज्ञा । पललम् । शललम् । हयादीनां किम्-एकलः ।
असंयुक्तेति किम्-मल्लः । ४९ इगन्तानां च द्वयपाम् । आदिरुदात्तः । कृपिः ।

इति फिट्सूत्रेषु द्वितीयः पादः ।

रुदात्तः । श्यामाकाः । मापा इति । अत्रोशीनरेत्यनेन तृणधान्यानामित्यनेन चाद्युदात्त-
त्वस्य सिद्धत्वाद् नैपादका राजमापा इत्युदाहृतव्यम् । फिट् वृत्तौ तु सूत्रे च-शब्दो न पठितः ।
वृत्तौ गुरुदात्त इति व्याख्यातं न त्वादिरुदात्त इति । नैपादकाः कालाज्ञा इत्युदाहृतं च ।
यत्तु धान्यानामिति किं श्यामाका इत्युदाहृतं तत्र श्यामाके धान्यत्वाभावश्चिन्त्यः । जनपद ।
जनपदवाचिनाभजन्तानामादिरुदात्तः स्यात् । केकय इति । अत्र परत्वाद्यान्तस्यान्त्यात्पूर्व-
मिति स्वरेण भाव्यमतः अङ्गा वङ्गा इत्युदाहृतव्यमिति वदन्ति । हयादीनाम् । हयादीना-
मसंयोगपूर्वो यो लशब्दस्तदन्तानामादिरुदात्तः । अन्त्यात्पूर्वं वा । केचित्तु अत्र जनपदानामि-
त्यनुवर्तयन्ति । पञ्चालाः कोसला इत्युदाहृत्य पललमिति प्रत्युदाहरन्ति च । इग । अत्रापि
जनपदानामित्यनुवर्त्य कुरवश्चेदय इत्युदाहृतं कृपिरिति प्रत्युदाहृतम् । 'अक्षैर्मां दीव्यः कृपि-
मिन् कृपस्व' इत्यत्र कृपिशब्दस्यान्तोदात्तत्वात् । इति द्वितीयः पादः ।

प्राणिवाचिनाञ्चेत्यर्थः । वसन्त इत्यादि । अन्योः 'लघावन्ते-' इति निषिद्धेऽन्तोदात्त-
त्वम् । एवञ्च 'कपोतमयूरशब्दौ लघावन्ते इति मध्योदात्तो इति प्राणिरजतादिसूत्रस्यहरदत्त-
'श्चिन्त्यः खण्डिकादिसूत्रे 'उलूवो मध्योदात्त' इति कैयटश्च । धान्यानाम् । वृद्धसञ्ज्ञकधान्य-
वाचिककारपकारान्तानामित्यर्थः । श्यामाका इति । 'उशीरदासेरकपाललालशैवालश्या-
माके'ति सूत्रे श्यामाकग्रहणं त्वधान्यवाचकश्यामाकग्रहणार्थम् । अत एव श्यामां कायतीत्य-
र्थेऽपि श्यामाकशब्द आद्युदात्त इत्याहुः । मापा इत्यस्य 'तृणधान्यानाञ्चे'त्यत्रोदाहृतत्वात्
'वालाज्ञा' इत्युदाहरणमुचितम् । हलन्तानामसंभवेनाऽकारव्रिंशिस्य ग्रहणम् । धान्येति
'किम् ? आलोकः । वृद्धेति किम् ? चणकाः । क्षेति किम् ? गोधूमाः । जनपदश ।
'व'पित्यचः सञ्ज्ञा । केकय इति । यत्तु 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वं'मित्यनेन परत्वादत्र भाव्य-
मिति, तत्र । वाच्यसामान्यचित्ताभाधित्य तस्याप्यनेन वाधादित्याहुः । अङ्गाः, वङ्गा
इत्यप्युदाहरणम् । जेत्यादि किम् ? आम्नः । अङ्गो राजा । अजन्तानां किम् ? दत्त ।
हयादीनाम् । अत्र केचिज्जनपदशब्दानामित्यनुवर्तयन्ति । 'कुरुगार्ह'ति सूत्रस्यहरदत्तस्वर-
सोऽप्येवम्, तन्मते पञ्चाला कोसला इत्युदाहार्यम् । [वाशब्देनादेरित्यस्याप्यनुवर्तनादा-
देरप्युदात्तत्वं भवतीत्येके] । इगन्तानाञ्च द्वय । अत्र वेत्यनुवर्तते । अत एव
'अक्षैर्मां दीव्यः कृपिमिन्कृपस्वे'ति पठ्यमानमन्तोदात्तत्वं सङ्गच्छते, छान्दसत्वाद्वा । ये
तु जनपदशब्दानामित्यनुवर्तयन्ति, तेषां न कश्चिद्दोषः । कुरवः, चेदय इति चोदा-
हार्यम् । द्वयचां किम् ? वसातयः । इगिति किम् ? अङ्गाः । इति द्वितीयः पादः ।

तृतीयः पादः

५० अथ द्वितीयं प्रागीपात् । ईपान्तस्य ह्यादेरित्यतः प्राग् द्वितीयाविकारः ।
 ५१ त्र्यचां प्राङ्मकरात् । मकरवर्द्धेत्यतः प्राक् त्र्यचामित्यविकारः । ५२ स्वाङ्गाना-
 मकुर्वादीनाम् । कवर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा त्र्यचां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तम् ।
 ललाटम् । कुर्वादीनां तु । कपोलः । रसना । वदनम् । ५३ मादीनां च । मलयः ।
 मकरः । ५४ शादीनां शाकानाम् । शीतल्या । शतपुष्पा । ५५ पान्तानां गुर्वादीनाम् ।
 पादपः । आतपः । लघ्वादीनां तु अनूपम् । द्व्यचां तु नापम् । ५६ युतान्यप्यन्तानाम् ।
 युते । अयुतम् । अनि । घमनिः । अणि । विपणिः । ५७ मकरवरूढपारेवत्तवि-
 तस्तेक्ष्वाजद्राक्षाकलोमाकाष्ठापेष्ठाकाशीनामादिर्वा । एषामादिद्वितीयो बोदात्तः
 मकरः वरूढ इत्यादि । ५८ छन्दसि च । अमकराद्ययं आरम्भः ।

कपोल इति । 'लघावन्ते-' इति मध्योदात्तात् । रसना वदनमिति । 'स्वाङ्गशिदाम्'
 इत्याद्युदात्तात्वम् । मादी । मलयः । मकर इति । अनयोर्मकरवरूढेति यान्तस्यान्त्यात्पूर्व-
 मिति विशिष्य स्वरविधानान्महेन्द्र इत्युदाहर्तव्यम् । शादीनां । शकारादीनां शाकवाचिनां
 ऋचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । केचित्तु सादीनामिति पठित्वा सर्पपा इत्युदाहरन्ति । पान्ता-
 नाम् । पशब्दान्तानां गुर्वादीनां त्र्यचां द्वितीयमुदात्तं स्यात् । अनूपे 'अनोरप्रधानकनीयसी'त्यने-
 नोदात्तात्वम्, नापे 'नेरनिघाने' इत्यनेनेत्याहुः । युता । युत अनि अणि एतदन्तानां त्र्यचां द्विती-
 यमुदात्तं स्यात् । इत्यादीति । आदिशब्देन पारावत् वितस्ता इक्षु आर्जि द्राक्षा कला उमा काष्ठा

अथ तृतीयः । ललाटमिति । 'लघावन्ते-' इत्येतद्वाचित्वा परत्वाद्विमेवोचितमि-
 त्यभिमानः । कपोल इति । यद्यप्यत्र 'लघावन्ते-' इति मध्योदात्तात्वमेवेष्टं तथाप्युदाहरण-
 दिग् बोध्या । मादीनाम् । मलयो मकर इति । मलये 'यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमित्यस्यास्य
 वा प्रवृत्तौ फले न विशेष इत्युदाहृतम् । मकरः — सञ्ज्ञाभूत इहोदाहरणम् । 'मकरवरूढे'
 त्यत्र तु 'अभिध्यक्तपदार्था ये' इति न्यायेन सञ्ज्ञाभूतस्य न ग्रहणम् । क्वचित्तु 'माकर' इति
 पाठः । तत्र स्वार्थेऽण् । शादीनाञ्च शाकानाम् । 'संप्राददचे'ति सूत्रे कैयटे तु दन्त्यादि
 पाठः । इदञ्चाद्युदात्तात्वविधायकम् । अनेन सर्पपशब्दे आद्युदात्तात्वे प्राप्ते 'पान्तानाञ्च
 गुर्वादीना' मिति मध्योदात्तात्वमित्युक्तम्, तेन द्वितीयपादान्ते इदं सूत्रमिति ध्वनितम् ।
 फिङ्ग्वृत्तौ तु तालव्यादिसूत्रस्य पादे पठितम् । शत पुष्पेति । क्वाचित्कोऽपपाठः, अथत्त्वा-
 ऽभावान्न । कैयटरीत्या आद्युदात्ताविधायकत्वे तु तत्रापि प्रवृत्तिरिति ध्वनियनुमञ्जपि
 उदाहृतमित्याहुः । केचित्तु अथदस्यैकाऽप्यथैकमेव व्यावर्त्यं वदन्ति । पान्तानां गु ।
 पान्तानां किम् ? गर्दभः । 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तोऽप्यम् । न गर्दभं पुर

लक्ष्यानुसारादादिद्वितीयं चोदात्तं ज्ञेयम् । ५८ कर्दमादीनां च । आदिद्वितीयं वोदात्तम् ।
 ६० सुगन्धितेजनस्य ते वा । आदिद्वितीयं तेशब्दश्चेति त्रयः पयविणोदात्ताः । सुगन्धि-
 तेजनाः । ६१ नपः फलान्तानाम् । आदिद्वितीयं वोदात्तम् । राजादनफलम् । ६२ या-
 न्तस्यान्त्यात्पूर्वम्, कुलायः । ६३ थान्तस्य च नालघुनी । नाशब्दो लघु च उदात्ते
 स्तः । सनाया समा । ६४ शिशुमारोदुम्बरवलीवर्दीप्रारपुरुवर्सा च । अन्त्या-
 त्पूर्वमुदात्तं वा । ६५ सांकाश्यकाम्पित्यनासिक्वदावाघाटानाम् ।
 द्वितीयमुदात्तं वा । ६६ इषान्तस्य हयादेरादिर्वा । हलोपा । लाङ्गलीपा ।

पेष्ठा । काशीनानामिति वक्तव्ये नुडनाव् आपः । छन्दसि । छन्दसि मकारादीनामन्येषां चादि-
 द्वितीयं वोदात्तम् । काश्यपः । कर्दनः । कुलटा । उदकम् । गान्धारि । सुगन्धि । आदि-
 रिति । नुगन्धितेजनशब्दस्य । नपः फलान्तानाम् । नप् नपुंसकम् । नपः किम्
 दासीफलो वृजः । यान्तस्य । यशब्दान्तस्यान्त्यात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । थान्तस्य । केचित्तु
 'थान्तस्य च नालघुनी' इति पठित्वा आकान्तस्य नाशब्दस्य च लघुनी अन्त्याद्
 पूर्वं उदात्ते स्त इति व्याख्याय नाना दिवा मुवा इत्युदाजलुः । शिशुमारो ।
 'शिशुमार' इति पाठान्तरम् । उप्रार । 'उप्रार' इति पाठान्तरम् । सांकाश्य ।
 सांकाश्यकाम्पित्यशब्दौ 'बुद्धि-
 णन्तस्य च टः संज्ञायाम्' इत्यण् प्रत्ययान्तः । ईषान्तस्य । इषान्तस्य । हलादेरा-

इत्यन्तोदात्तं तु छान्दसम् । गुर्वादीनां किम् ? कुणपः । 'क्वणेः संप्रसारणञ्चे'ति कपन् ।
 अयुतमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते इदम् । द्वितीयो वेति । 'द्वितीय' मित्यवि-
 कारादिति भावः । 'काशीनाना' मिति वक्तव्ये नुडनाव् आपः । बरुड इतीति । पारेवतः,
 वितस्ता, इक्षुः, आर्जः, ब्राज्जकला, उमा, काष्ठा, पेष्ठाकाशीनम् । केचित्तु 'मकरवकुटपा-
 रेवते'ति, 'काष्ठपैश्रा' इति पठन्ति । कर्दमादिराहृतिगणः । त्रय इति । केचित्तु 'सुगन्धिते-
 जनस्य चे'ति सूत्रं पठन्ति, आदिद्वितीयो वेति अनुवर्तयन्ति । अयं क्लोवोऽपि । नपः फला-
 न्तानाम् । नपुंसकस्य फलशब्दान्तस्याऽऽदिद्वितीयो वेत्यर्थः । केचित्तु 'ले फो नपः' इति—
 अस्य स्थाने पठन्ति, तन्निति नपुंसकम्, लशब्दे परे क्लोवस्य फलशब्द उदात्ताः । फलं सफल-
 मित्युदाहरन्ति । अन्ये तु 'फलशब्दस्ये'ति व्याख्याय सफलमित्युदाहरन्ति । कुलाय इति ।
 'लघावन्ते' इत्यस्य प्रवृत्तावपि न कश्चिद्विशेषः । गवयमलयावुदाहार्यौ । कुवलयार्थमन्त्यात्पूर्वं
 ग्रहणम् । आन्तस्य ना । आकारान्तस्येत्यर्थः, 'नाना नासा दिवा सुवा' इत्युदाहरणम् क्वचित्तु
 'यान्तस्ये'त्यपि पाठः, याशब्दान्तस्येत्यर्थः । केचित्तु तन्नेण यशब्दोऽपि गृह्यते, तेन सनायो
 देवदत्त इति सिद्धमित्याहुः । शिशुमारोदुम्बर । 'शिशुमार' इति पाठान्तरम् । उप्रार ।
 उप्रारेति रेकर्ताजितमपि पाठान्तरम् । चकारेणाज्यात्पूर्वमिति, द्वितीयमिति च संबध्यते ।
 सांकाश्यकाम्पित्य । अत्र नूत्रे मण्डूकफुल्याऽऽदिर्वेति वक्तव्ये, तदाह द्वितीयमुदात्तं वेति ।
 अत एव पदमिति सूत्रे 'राज्यसाङ्काश्यकाम्पित्यनासिक्वदावाघाटानामादिर्वाज्जितो

६७ उशीरदाशेरकपालपलालशैवालश्यामाकशारीरशरावहृदयहिरण्यारण्याप-
त्यदेवराणाम् । एषामादिह्वातः स्यात् । ६८ महिष्यपाठयोर्जायेष्टकाख्या चेत् ।
आदिह्वातः । महिषो जाया । अपाढा उपदधाति ।

इति फिट्मूत्रेषु तृतीयः पादः ।

चतुर्थः पादः

६९ शकटिशकट्योरक्षरमक्षरं पर्यायेण । उदात्तम् । शकटिः । शकटी । ७० गोष्ठ-
जस्य ब्राह्मणनामधेयस्य । अक्षरमक्षरं पर्यायेणोदात्तम् । गोष्ठजो ब्राह्मणः । अन्यत्र गोष्ठजः
पशुः । हृदुत्तस्पदप्रकृतिस्वरान्तोदात्तः । ७१ पारावतस्योपोत्तमवर्जम् । शेषं क्रमेणा-
दात्तम् । पारावतः । ७२ धूम्रजानुसुञ्जकेशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थानाम् ।
एषां चतुर्णां धूम्रमृतींश्चतुरो वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणादात्तानि । धूम्रजानुः । मुञ्जकेशः ।

दिह्वातां वा स्यात् । उशीर । अत्र श्यामाकग्रहणं चिन्त्यम् । 'वान्यानां च वृद्धजान्तानाम्'
इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । इदमेव जापयितुं मूले वान्यानामित्यत्र श्यामाक इत्युदाहृतम् । देवर-
ग्रहणमपि चिन्त्यम् । 'लघावन्ते-' इत्यनेनैव सिद्धत्वात् । हृदयग्रहणं 'स्वाङ्गानामकुर्वदीनाम्'
इति द्वितीयस्योदात्तात् वानिनुमन्येषां 'लघावन्ते-' इति प्राप्ते वचनम् । महिष्य । एतयो-
रादिह्वातः स्यात्, यथासंख्यं जायाख्यायामिष्टकाख्यायां च । इति तृतीयः पादः ।

वा' इति कैप्रतेनोक्तम् । अत्राऽन्तशब्देनादेरपेक्षयाऽन्तो=द्वितीय एव, अतो न विरोधः । एवं
'सप्तमी सिद्धे'ति सूत्रे 'एषामन्तः पूर्वं वा' इति काशिकायामपि पूर्वशब्देनाऽऽदिस्तदपेक्षया-
ऽन्तशब्देन गृह्यते इति बोद्धव्यम् । 'अन्त्यात्पूर्वं'मिति तु नाऽनुवर्तते, साङ्काश्यादीनान्त्रयाणाङ्-
ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तेः । 'यान्तस्यान्त्या'दित्येव सिद्धः । उत्तरसूत्रे 'आदिवै'ति तु स्पष्टार्थम् ।
ईयान्तस्य । 'ह'यिति हलां सञ्ज्ञा । पक्षेऽविकाराद् द्वितीयम् । ईयान्तस्य किम् ? मञ्जूषा ।
ह्लादेः किम् । अम्बरोपम् । उशीरदाशेर । अत्र हृदयग्रहणं 'स्वाङ्गानामकुर्वदीना'मिति
द्वितीयोदात्तत्वं वाचिनुम्, देवरग्रहणं 'लघावन्ते-' इत्यस्याऽनित्यत्वजापनार्थम् । केचित्तु
घृतादिषु देवरशब्दः पठ्यते, एवञ्च पक्षे आद्युदात्तार्थङ्ग्रहणमित्याहुः । अत्र वेति नानुवर्तते
इति केचित् । महिष्यषा । 'मे'त्यादि किम् ? सिंहो असि । जेति किम् ? महिषो ।
आपाढा नञञम् ।

इति तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः । शकटिशक । अत्र 'उभे वनस्पत्यादिषु युगप'दित्यादि-
युगस्ययुगपदग्रहणबोधिताऽनेकोदात्तानां युगपन्न समावेश इत्यर्थानुवादकं पर्याये-
णेति । तत्फलन्तु 'अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मित्यादेरेतद्विषयेऽपि प्रवृत्तिः । लिङ्गविशिष्ट-
परिमाणालव्यापानुवादकं शकटीति । गोष्ठजस्य । ब्राह्मणवाचकस्य गोष्ठजशब्द-

कालवालः । स्यालीपाकः । ७३ कपिकेशहरिकेशयोश्छन्दसि । कपिकेशः । हरिकेशः ।
 ७४ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ । स्वष्टम् । न्यङ्ङुत्तानः । व्यचक्षयत्स्वः । ७५ न्यवुद्व्यल्क-
 शयोरादिः । स्वरितः स्यात् । ७६ तिल्यशिक्ष्यकाश्मर्यधान्यकन्याराजमनुष्याणा-
 मन्तः । स्वरितः स्यात् । तिलानां भवनं क्षेत्रं तिल्यम् । 'यतोऽनावः' (सू० ३७०१) इति
 प्राप्ते । ७७ विल्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसि । मन्तस्वरितानि । ननो विल्वस्य उदतिष्ठत् ।
 ७८ त्वत्त्वसमसिमेत्यनुच्चाणि । स्तरीस्त्वत् । उत त्वः पश्यन् । नभन्तामन्यके तमे ।
 सिमस्मै । ७९ सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः । अथर्वण इति प्रायिकम् ।
 तत्र दृष्टव्येत्येवंपरं वा । तेन वासस्तनुते सिमस्मै इत्यृग्वेदेशपि भवत्येव ।
 ८० निपाता आद्युदात्ताः । स्वाहा । ८१ उपसर्गाश्चाभिवर्जम् । ८२

त्वत्त्व । एतानि सर्वानुदात्तानि । सिमस्य । सिमशब्दस्याथर्वणे वेदे अन्त
 उदात्तः । उपसर्गाश्चाभिः । अभिशब्दं वर्जयित्वा उपसर्गा आद्युदात्ताः स्युः ।
 स्येत्यर्थः । पारावत इति । अत्र 'वशब्दो नोदात्तः । कपिकेशहः । भाषायां बहुव्रीहित्वा-
 त्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । तत्र हरिशब्द इत्यन्तत्वादाद्युदात्तः । कपिरन्तोदात्तः । केचित्तु निरुद्धका-
 देराकृतिगणत्वादनयोरन्तोदात्तत्वमाहुः । न्यङ्स्व । 'न्यवी चे'तिपूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते यणि
 'उदात्तस्वरितयो'रिति सिद्धे न्यग्रहणं तदनुवादकम् । तिल्यशिक्ष्य । केचिदत्र मर्त्यशब्दं
 पठन्ति, तदयुक्तम्, 'तं त्वा हवन्त मर्त्याः' इत्यादावाद्युदात्तदर्शनात् । 'तदयुक्तात्कर्मणः' इति
 सूत्रस्यवार्तिकेन यति 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । यत्तु धान्यस्थाने घन्यं पठन्ति तत्र,
 'पत्यावैश्वर्ये' इति सूत्रे धान्यस्थाने घन्यं पठन्ति तत्र, 'पत्यावैश्वर्ये' इति सूत्रे धान्य-
 मन्तस्वरितमिति वृत्तिमुपादायास्यैव सूत्रस्य हरदत्तेनोपन्यासात्, प्रयुज्यते च-
 'धान्यमसि चिनुहि' इति । विल्वभक्ष्य । भाषायां तु भक्ष्यवीर्यौ आद्युदात्तौ । वीरेषु
 साधुरिति यत्, भक्षयतेष्यन्तादत्रो यत् । विल्वः स्वरितान्तोऽन्तोदात्तो वा । केचित्तु
 'विल्व वस्ते'ति पठन्ति । अनुजानीति । सर्वानुदात्तानीत्यर्थः । अत्र सूत्रे छन्द-
 सोति नानुवर्त्तते, 'आद्युदात्तश्चे'ति सूत्रस्यभाष्यप्रामाण्यात् । निपाता आ ।
 मुक्लीकरोतीत्यादौ च्यन्तानां निपातत्वेऽपि ज्वेक्षित्वादान्तोदात्तत्वम् । उपसर्गाश्चा-

भिवर्जमिति । आद्युदात्ता इत्यर्थः । अभिवर्जं किम् ? अभ्यभिहि, अभिरामम-

एवादीनामन्तः । एवमादीनामिति पाठान्तरम् । एव । एवम् । नूनम् । सह ते पुत्र सूरिभिः ।
 षष्ठस्य तृतीये 'सहस्य सः' (सू० १००९) इति प्रकरणे सहशब्द आद्युदात्त इति प्राञ्चः ।
 तच्चिन्त्यम् । ८२ वाचादीनामुभावुदात्तौ । उभौग्रहणमनुदात्तं पदमेकवर्जमित्यस्य वाच्यम् ।
 ८४ चादयोऽनुदात्ताः । स्पष्टम् । ८५ यथेति पादान्ते । तन्नेमिमृमवो यया । पादान्ते,
 केम्-यया नो अदितिः करत् । ८६ प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः । पटुपटुः ।
 ८७ शेषं सर्वमनुदात्तम् । शेषं नित्यादिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः । प्रप्रायम् दिवेदिवे ।
 इति शान्तनवाचार्यप्रणीतेषु फिड्सूत्रेषु तुरीयः पादः ।

यथेति । यथाशब्दः पादान्तेऽनुदात्तः स्यात् प्रकारादि । 'प्रकारे गुणवचनस्य' इत्यादिद्वित्वे
 द्रव्यान्तोदात्तः स्यात् । पटुपटुरिति । ननु 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इति कर्मधारयवद्भावादेव
 समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वे सिद्धे व्यर्थमिति वाच्यम् । तस्य पाणिनीयापूर्वप्रवृत्तत्वेनादोपात् ।
 शेषं प्रकारादिद्वित्वादप्यस्मिन्निद्वित्वे परं सर्वमनुदात्तं स्यात् । इति चतुर्थः पादः ।

स्यात् । इदं सूत्रं व्यर्थम्, उपसर्गाणां निपातत्वेनैव सिद्धं । न च कर्मप्रवचनीयानां तदभाव-
 तापनायेदम्, तेषामप्याद्युदात्तत्वस्येष्टत्वात् । अभिश्रैवमादिषु पाञ्च इति बहवः । अत एव
 मानो मर्त्ता अभिद्रुह'न्निति मन्त्रे 'एवमादीनामन्त' इति वेदभाष्यकृद्भिरुक्तम् । स्पष्टञ्चेद-
 प्सर्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये । केचिन्नुपसर्गस्यैवाऽभेराद्युदात्तत्वनिषेधो यथा स्यात्, कर्मप्रवचनी-
 त्वस्य तु निपातत्वाद् भवत्येवेत्येतदयमिदं सूत्रमित्याहुः । एवादीनामन्तः । अहशब्दच्छब्दौ
 णि आद्युदात्तौ निपातौ वा । 'आदहस्ववामनु । काह मित्रावरुणा शश्वदिन्द्र योऽप्रयद्भि'
 रिति प्रयोगदर्शनात् । तच्चिन्त्यमिति । चिन्ताबीजन्तु चिन्त्यम् । सहशब्दस्यापि निपातत्वा-

द्युदात्तत्वमिति 'सहस्य सः' इति सूत्रे आकरात् । प्रयुज्यते च 'सह वै देवाना'मिति । 'ते
 न सूरिभिः सह' इत्यत्र तु छान्दसमन्तोदात्तत्वमिति केचित् । 'वाचादीनामुभौ' इति सूत्रे
 आन्तावित्यनुवृत्तिप्रदर्शनम् । इह त्रिसूत्र्यामादिगन्धः प्रकारे इत्याहुः । चादयोऽनु ।
 माता इति वक्तंते । नेह-पशुर्नेति । आद्युदात्तत्वात्वादोऽयम् । यथेतिपा । अनुदात्तः
 न वक्तंते । 'शाकिर्न वचो यया' इत्यादौ छान्दसत्वान्नुदात्तः । प्रकारादिद्वि । 'प्रकारे
 वचनस्ये'त्यादिद्वित्वे इत्यर्थः । इदं कर्मधारयवद्भावमिद्वान्तोदात्तत्वानुवादकम् । शेष-
 मिति । प्रकारादिद्विरुक्तादन्यद्विरुक्तमित्यर्थ इत्येके । 'अनुदात्तं चे'त्यस्याऽनुवादकमेतत् ।
 अनुदात्तं पदमेकवर्ज'मित्यस्यानुवादकमित्यन्ये । इति शान्तनवेति । इदं 'मात्रोपज्ञ' इति
 हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । शान्तनुराचार्यः प्रणेतेति 'द्वारादीनाञ्चे'ति सूत्रे हरदत्तः । इति
 सूत्राणि ।

अथ स्वरप्रकरणशेषाः

३७०८ आद्युदात्तश्च । (३-१-३) प्रत्यय आद्युदात्त एव स्यात् ।
 अग्निः । कर्तव्यम् । ३७०९ अनुदात्तौ सुप्तिता । (३-१-४) पूर्वस्या-
 पवादः । यजस्य । न यो युच्छति । शमिगेरनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयौ । ३७१०
 चितः । (६-१-१६३) अन्त उदात्तः स्यात् । + चितः स प्रकृतेर्वह्वर्ज्यम् ।
 चिति प्रत्यये सति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्यान्त उदात्तो वाच्य इत्यर्थः । नन्त्या-
 मन्त्यके समे । यके सरस्वतीमनु । तकन्तुते । ३७११ तद्धितस्य । (६-१-१६४)

अग्निरिति । 'अङ्गेर्नलोपश्च' इति निप्रत्ययः । कर्तव्यमिति । तव्यप्रत्ययः । तव्य-
 तस्तु तित्वास्वरितो वक्ष्यते । न च तव्यस्याद्युदात्तत्वे 'उदात्ताद्युदात्तात्स्ये' इति स्वरितो
 भवत्येवेति चेत्तत्पन् । किं त्वयमसिद्धः तित्स्वरस्तु सिद्ध इति प्रवृत्त्यप्रवृत्तिन्यां नह्य
 विशेषः । तव्यतस्तिरत्वमेव शेषनिघातपरिनाषाया यथोद्देशप्रवृत्तौ ज्ञानकमिति ध्येयम् ।
 युच्छतीति । युच्छ प्रमादे । 'धातोः' इत्यन्तोदात्ताः । ततः परः शप् 'उदात्ताद्युदात्तात्स्ये'
 इति स्वरितः । 'स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम्' इति तिनः प्रचयः । चित्तः । सप्रकृते-
 रिति । नन्दिदं कथं लन्यमिति चेच्छृणु । चित इत्यव्ययवादेपा पक्षे, न कायिणः । विद्यो-
 ऽव्यवस्तस्य संबन्धो यः समुदायः स कार्यो । अथवा चिदस्यास्ति स चितः । अशंज्ञादेता-
 कृतिगणत्वाद् प्रत्ययः । पञ्चम्ये प्रथमा । तेन विद्वतः समुदायस्येत्यर्थः । अत्र च लिङ्गन-
 चक्षित्करणम्, अन्यथा तस्यैकाच्चादनर्थकं तस्यात् । अन्यके इति । 'अव्ययसर्वनामान्'-
 इत्यकन्, ततः परा टित्वात्ता । एवं यके तर्कद्वयत्रापि यताच्छब्दादकन् । बहुच उदाहरणं तु

अथ प्रत्ययस्वराः । कर्तव्यमिति । तव्योऽयम्, तव्यस्तु तित्वास्वरितः । यद्यपि
 तव्यस्यापि बाधुदात्तं शेषनिघाते इति 'उदात्ताद्युदात्तात्स्ये' इति स्वरितो भवत्येव तथापि तस्या-
 ऽसिद्धत्वात्तन्निमित्ताकारोपनिघाताप्रवृत्त्या, तित्वनिमित्ताके च तत्प्रवृत्त्या महान् फले विशेषः ।
 युच्छतीति । युच्छ प्रमादे । प्रचय एकश्रुतिः । चित्तः सप्रकृतेरिति । अत्राज्योऽक्रवक्षित्वं
 ज्ञापकम् । अन्यथा तस्यैकाच्चात् प्रत्ययाद्युदात्तत्वेनैव सिद्धौ तद्व्यर्थं स्यात् । हस्तः प्रनाग-
 मस्य हस्तः । प्रनागे ल इति लृक् । अत्र चित्स्वरो न, 'अन्तरङ्गानयो' इति न्यायात् । प्रत्यय-
 लक्षणन्तु न, प्रत्ययस्याऽऽवापारणस्याप्रवणाऽनावान् । कुण्डिनचोऽप्रत्ययस्यापि चित्तः उत्पद्यते ।
 अनुबन्धलक्षणे स्वरे प्रत्ययलक्षणाऽनावस्य पूर्वमुक्तेश्च । हस्तगच्छश्च 'स्वाङ्गमिदा' नित्याद्यु-
 दात्ताः । चतुःश्रुतीत्यादौ 'रात्स्व' इत्यस्यासिद्धत्वात्तुजस्येव । अन्यके इति । अकच् ।

वितस्तद्वितस्यान्त उदात्तः । पूर्वेण सिद्धे वित्स्वरवाधनार्थमिदम् । कौञ्जायनाः ।

३७१२ कितः । (६-१-१६५) कितस्तद्वितस्यान्त उदात्तः । यदाग्नेयः । ३७१३

तिसृभ्यो जसः । (६-१-१६६) अन्त उदात्तः । तिस्रो घावः सवितुः ।

वृहपटव इत्यादि ज्ञेयम् । वित्स्वरवाधनार्थमिति । चक्रश्चकारो 'व्रातच्छक्रो-
रन्नियाम' इति विशेषणे चरितार्थः । अकारो वृद्धो । तत्रासत्यस्मिन् परत्वाद् वित्स्वरः
स्याद् इति भावः । कौञ्जायना इति । कुञ्जस्यापत्यानि बहूनि । 'गात्रे कुञ्जादि-
भ्यश्चक्र' 'व्रातच्छक्रोरन्नियाम' इति वः । 'व्यादयस्तद्राजाः' तद्राजस्य बहुषु
लुक् । आग्नेय इति । अग्नेर्द्वक् । तिसृ । अयंगतं बहुत्वं शब्द आरोप्य बहुवचन-
निर्देशः । तिसृभ्यः परस्य जसोऽन्त उदात्तः स्यात् । तिस्र इति । अन्तोदात्त-
त्रिशब्दस्य स्थाने तिस्रादेशः स्थानिवद्भावादन्तोदात्तः । 'अनुदात्तो सुप्तिौ' इति
जसनुदात्तः । अत्र 'अचि र ऋतः' इति रेफादेशे कृते 'उदात्तस्वरितयोः' इति

ततः पर उदात्तः । एवं यके तकदित्यत्रापि बोद्धव्यम् । 'तद्वितस्य कित' इत्येकं सूत्रम्, 'गोत्रे
कुञ्जादिभ्यः' इति सूत्रे भाष्ये 'यागविभागः कर्त्तव्यः' इत्युक्तेः । तदनुसारेण व्याचष्टे चित्त-
स्तद्वितस्येति । वित्स्वरवाधनेति । चक्रश्चित्त्वन्तु 'व्रातच्छक्रो'रित्यादौ विशेषणाञ्च
सावकाशम् । अन्यथाऽऽश्वायनः अपि व्यः स्यादिति भावः । वित्त्वमपि वृद्धयर्थं सावकाशम् ।
ततश्चित्स्वरं वाधित्वा परत्वाच्चित्स्वरः प्राप्तोऽनेन वाध्यत इति तात्पर्यम् । कौञ्जायना
इति । कुञ्जात् चक्रं तदन्ताद् 'व्रातच्छक्रो'रिति व्ये व्यादीनान्तद्राजत्वाद्वहुषु लुक् । कितः ।
तद्वितस्येति किम् ? चक्रनुः । कित्वातिदेशादन्तोदात्तत्वं माभूत् । यत्तु प्रत्युदाहरन्ति-इत्यः ।
क्यप् । पितृत्वस्य तुकि कित्त्वस्य गुणनिषेधे सावकाशत्वात् पितृत्वरं वाधित्वा परत्वादयं
स्यादिति, तत्र, क्यप्चेदन्तोदात्तस्तदा 'ग्रजयजोभावे क्यवे'ति नियमेन वारयितुं शक्यत्वादि-
त्याहुः । कितः किम् ? अविवृत्तम् । तिसृभ्यो जसः । बहुवचनं प्रयोगभेदेन शब्दबाहु-
ल्यात् 'ऋग्नेभ्यः' इतिवत् । यत्तु वार्तिककृतोक्तं 'तिसृभ्यो जस्रहणानर्थक्यमन्यत्रास्याप्राप्तेः,
बहुवचनत्रिपत्यत्वादस्यैकवचनद्विवचनधोरभाव एव, सति 'उदात्तयण' इति सिद्धम् । अन्या
ह्लादयः, तत्र 'पट्यो'ति, 'श्लुतोत्तम'मिति च 'सिद्ध'मिति तत्र, अतितिस्रावित्यादिव्यावृत्तेः
क्यस्य सत्त्वात् । तदुक्तं भाष्यकृता- 'उपसमस्तार्थमेके जसो ग्रहणमिच्छन्ति-अतितिस्रौ'
इति 'तस्मा'दिति परिभाषासत्त्वाद्बहिर्हितविशेषणाऽऽसन्नम् इत्याशयः । अनेन पूर्ववार्त्तिकेन कृतं
स्यादुक्तानमसङ्गतमिति सूचितम् । अतितिस्रश्च- 'अन्तेरकृत्यदे' इत्यत्र 'अन्तेर्वातुलोपे वाच्य'
नित्युक्तेरन्तोदात्तः । तस्य यणि 'उदात्तस्वरितयोः' इत्यनेनौकारः स्वरितः । तिस्र
इति । अन्तोदात्तप्रिशब्दस्यादेशस्तिस्राऽपि तथा, तस्य 'अचि रः' इति कृते

३७१४ सावेकाचस्तृतीयादिर्विमक्तिः । (६-१-१६८) साविति सप्तमी-
बहुवचनम् । तत्र य एकाच् ततः परा तृतीयादिर्विमक्तिरुदात्ता । वाचा विरूपः ।

सौ किम्-राज्ञेत्यादौ एकाचोऽपि राजशब्दात्परस्य मा भूत् । राज्ञो नु ते ।

जतः स्वरितत्वं प्राप्तमनेन वाच्यते । सप्तमीबहुवचनमिति । न प्रथमैकवचनम्,
व्याख्यानात् । राज्ञेति । सावित्येतस्मिन् सति एकाचः परा तृतीयादिर्विमक्तिरुदात्ता

‘उदात्तस्वरितयोर्यणः’ इति जतः स्वरितत्वं प्राप्तमनेन वाच्यते सावेकाचः । सौ परे यदे-
काञ्चूँ ततः परेत्यर्थः । सौ य एकाच् तस्मात्परेत्यर्थे निष्पत्तेर्यवत्परिभाषया प्रकृतेर्यवत्
एव सम्भवाच्च सौ यदर्थविशिष्टमेकाञ्चूँ तदर्थविशिष्टात्तदेकाञ्चूनात्परा विमक्तिरिति
फलितम् । राज्ञेति । राजशब्दः कनिनन्तत्वादाद्युदात्तः । न च ‘एकाचो विहिता या

विमक्तिरित्ययान्न दोषः । विहितविशेषणे प्रमाणान्भावात् । एकाग्रहणव्यावर्त्यमप्येतदेवं ।
तदभावे हि सौ वर्तमानाच्छब्दात्परेत्यर्थः स्यात् । सावित्यस्य द्वान्यामित्यादिव्यावर्त्यं स्यात् ।
सप्तमीबहुवचनमिति किम् ? याता यादभ्यामित्यादि । प्रथमैकवचनग्रहणे तु तत्र यानिति
रूपम्, संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वेन यान्तीति वा । न हि तस्मादत्र शब्दविमक्तिः । विकृति-
ग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्, शागमसहितग्रहणेन केवलस्याग्रहणान्च । तन्मध्यपतितन्यायोऽपि
केवलेन विशिष्टग्रहणं बोधयति, न त्वेतावता प्रकृते इष्टसिद्धिः । न च रूपविवक्षामकृत्वा सौ
य एकाञ्चतः परेत्यर्थ एवास्त्विति वाच्यम्, दोःशब्दः सौ एकाच्, तस्य दोषत्वादेशे ततः परा
विमक्तिरुदात्ता स्यात्, इष्यते तु मध्योदात्तं दोषम्यामिति । अयं सप्तमीबहुवचनपक्षेऽपि रूप-

विवक्षाभावे दोषः । अस्ति च दोःषु इत्यत्र य एकाच् तस्मात्परा विमक्तिरिति । नन्वेवमपि
[सप्तमीबहुवचने हृष्ट] दोःशब्दादेशत्वेन स्यान्निबद्धानाप्प्रवृत्तिर्दुर्वारा । न चेष्टासिद्धिः । तैत्ति-
रीये ‘दोषभ्यां स्वाहा’ इति मध्योदात्तास्यैव पाठात् । अत एव ‘न गोश्वन्’ इति सूत्रे ‘शुनः’
‘शुना’ इत्युदाहरणं सङ्गच्छते । अन्यथा सप्तमीबहुवचने नलोपस्यासिद्धत्वेऽपि श्वशब्दात्-
तृतीयादिर्विमक्तेरभावादसङ्गतिः स्पष्टैव, मम त्वेकदेशविकृतन्यायेन न दोष इति चेन्न, लक्ष्या-
नुरोधेनावृत्त्या यदेकाञ्चूँ तत एकाच एव परेत्यर्थेन वारणात् । ‘त्वये’त्यादौ तु प्रथमैक-
वचनग्रहणेऽपि न दोषः, प्रथमैकवचनप्रकृतेः स्याने तृतीयादिप्रकृतेरविज्ञानात् । स्पष्टञ्चेदं
‘न गोश्वन्’ इति सूत्रे, प्रकृते च भाष्ये । किम् च कात्या कुलाम्यामित्यादावेतदप्रवृत्ती रूप-
विवक्षाफलम् । रूपग्रहणे प्रमाणानु सप्तमीबहुवचनग्रहणे ‘न गोश्वन्’ इति निषेधे जापक इति
भाष्यमेव । स्यादेतत्, द्विषाम्, ‘आम्या’मित्यादौ ‘एभिः’ ‘एषा’मित्यादौ चाज्वादेशे सर्वा-
नुदात्तात्वं न लभ्येत, ‘सावेकाचः’ इत्यस्य प्राप्तेः । आनु एषु इति हि सौ रूपम् ।
न च प्रकृतनूत्रस्यैवदरीत्या अत्राज्जोदात्तात्त्वमेवेष्टमिति वाच्यम्, ‘एभिर्गन्ने पिबसि

एकाचः किम्-विघत्ते राजनि त्वे । तृतीयादिः किम्-न ददर्श वाचम् ।
३७१५ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे । (६—१—१६९)
नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकाच् ततः परा तृतीया-
दिविभक्तिरुदात्ता वा स्यात् । परमवाचा । ३७१६ अञ्चैश्छन्दस्यसर्वनाम-

भवतीत्यर्थो भवति । भवति चायमल्लोपे कृते एकाच् । राज इति । राजशब्द आद्युदात्तः ।
'कनिन्युवृषितजिराजिघन्विद्युप्रतिदिवः' इति कनिनन्तत्वात् । अन्तोदात्ता । एकाच इति
वर्तते तृतीयादिविभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वर्यते तेन नित्याधिकारगतिर्भवतीत्याहुः ।
नित्याधिकारेत्यादि । अनित्यसमासे किम् । अग्निचित् । 'अग्नौ च' इति किरप्रत्ययः ।
उपदसमासः । 'गतिकारकोपदाकृत्' इति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चिच्छब्द उदात्तः ।
अधिकारग्रहणं किम् । विग्रहाभावमात्रेण यो नित्यसमामस्तत्र पयुंदात्तो मामून् । आवाचा
ग्राहणेन । 'बहुब्रह्मै नञ्मुम्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अत्र विभक्तैर्वैकल्पिक उदात्तो
भवत्येव । अन्तोदात्तात्किम् । अवाचा । नञ्समासोऽयं न तु बहुब्रह्मैः । तेन 'नञ्मुम्याम्'
इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति किं त्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवतीत्यर्थः । उत्तरपदग्रहणं तु
एकाच्चेनोत्तरपदं विशेषयितुम् । अन्यथा समासविशेषणं स्यात् । तथा च धुनः
ऊक् च ष्वोक् इत्यादावेवायं विधिः स्यात् । एकाच् किम् । राजहृपदा । पञ्चोसमा-

त्रमेपा'मित्यादिवैदिकप्रयोगविरोधान्, 'अन्ये द्वि'त्युक्त्या तेनाऽपि तत्राऽपि चोद्यनाच्च । न च
वेभक्तेरुदात्तात्वे शेषनिघातेन प्रकृतेरनुदात्तात्वे सिद्धे अशादेशस्याऽनुदात्तत्वविधानसामर्थ्याद-
त्रादेशो विभक्तिस्वरो नेति वाच्यम्, अत्रियान् 'आम्ना'मित्यादौचारिताध्यात् । न ह्यत्र 'सावे-
नचः' इति प्राप्नोति । तत्र हि सप्तमोवहुवचने एषु इति रूपं [तत्र ए इति,] न च ताह-
हास्ति, नापि तस्य विकारः । न च त्रियाम् 'आम्' इति रूपस्य सत्त्वेन प्रवृत्तिदुर्वारा,
त्यमेदात् । न च 'न गोस्वन' इति निषेधाद् 'एभिः' इत्यादौ न दोष इति वाच्यम्, प्रथमैक-
वचनेऽन्यपान्तत्वाभावात् । न च 'ऊहृद'-मित्यस्य दुर्वारत्वेन सर्वानुदात्तात्वं नेष्टमिति वाच्यम्,
प्रान्तांदात्तादित्यनुवृत्त्या तदप्राप्तेः । अत्रैकाचः परेत्यस्यैकाच एव परेत्यर्थः कार्यः । 'तेन
वत्सु' 'अग्निचित्' इत्यत्र न । अन्तोदात्तादु । नित्यशब्दस्य स्वरिग्रहेनाधिकारगत्या
न्याविकारविहितसमास एव गृह्यत इत्यत आह नित्येत्यादि । इदञ्च वृत्तिपदमञ्जया
ष्टम् । परमवाचेति । पञ्च वाशब्द उदात्तः । अन्तोदात्तात्किम् ? अवाचा । नञ्त्तु-
ः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र । उत्तरपदग्रहणमेकाच्चेनान्तोदात्तत्वेन चोत्तरपदं विशेष-
यितुम् । अन्यथा समासो विशेष्येत, तथा सति धुन ऊक्-—'ष्वोक्' इत्यादावेव
भेदः । एकाच्चिकम् ? राजहृपदा । पञ्चोसमासः । अनित्येत्यादि किम् ? अग्निचित् ।

स्थानम् । (६—१—१३०) अच्चेः परा विभक्तिरुदात्ता । इन्द्रो दधीचः ।

चाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरित्यनुवर्तमाने असर्वनामस्थान-
ग्रहणं शस्परिग्रहार्थम् । प्रतीचो ब्राह्मन् । ३७१७ ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः ।

सात् टाप् । दधीच इति । दध्यञ्चतीति 'ञ्चत्विग्-' आदिना विवन् । 'अनिदिताम्-'
इति नलोपः । 'अचः' इत्याकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घत्वम् । अत्र 'चौ' इति पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । शस्परिग्रहार्थमिति । शसादिग्रहणं तु न कृतं नपुंसके
शसि मा भूत्, सुटि च यथा स्यादिति । ऊडिदम् । अत्रैकाच इति वर्तते अन्तोदात्ता-

उपपदसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतित्वरेण चिच्छब्द उदात्तः । यत्र तु समासघटकपदमात्रघटित-
विग्रहाऽभावेनैव नित्यसमासस्तत्र भवत्येवायं विकल्पः । यथा 'अवाचा ब्राह्मणेन' । अविद्य-
माना वाग्यस्येति विग्रहः । बहुव्रीहौ 'नभ्सुभ्या'मित्यन्तोदात्तत्वम् । इदञ्च वृत्त्याद्यनुरोधेन
व्याख्यातम् । 'उपपदमतिङ्' इति सूत्रे भाष्ये तु विग्रहाऽभावेन यो नित्यसमासस्ततोऽप्यत्रायं
विकल्पः । अन्यथा 'उपस्वेन' इत्यादावव्यधीभावेऽप्ययं विकल्पः स्यादित्युक्तम् । एवञ्च बहुव्रीहौ
'अवाचा ब्राह्मणेन' इत्यत्रापि विकल्पो न भवत्येवेति प्रतीयते इति दिक् । अञ्चेरञ्छन्दस्य ।
'शसादिरिति' नोक्तम् । नपुंसके शसि मा भूत्, सुटि च यथा स्यादिति । 'अच्चे' रित्यत्रैकः
क्वित्वेऽपि नलोपाऽकरणं सौत्रत्वात् । यत्तु सनकारो विवक्षितः, छन्दसि विविर्भाषायां 'न
गोश्च' इति निषेधः, 'अ' इति निर्देशेन तस्यापि नलोपाऽभावे एव प्रवृत्तिरिति व्यवस्थेति,
तत्र, 'प्रतीचो ब्राह्मन्' इत्यादिलक्ष्यविरोधात्, 'अनिगन्तोऽञ्चतौ' इति सूत्रस्याऽऽकरविरोधान्च ।
अत्रोत्तरपदार्थात् वर्तते । तेनोत्तरपदभूताऽञ्चत्यन्तात्परा विभक्तिरित्यर्थः । तेन केवलाऽञ्चतेः
क्वपि 'अभ्या'मित्यादौ नाऽस्य प्रवृत्तिरित्याहुः । दधीच इति । दध्यञ्चति दध्यङ् ।
'ञ्चत्वि' गित्यादिना विवन् । चाविति । तथा च तदपवादोऽयमिति भावः । लुप्ताऽकार-
कारेऽञ्चतावित्यर्थेन तस्यापि विभक्त्युत्पत्त्युत्तरकालमेव प्रवृत्तिरित्याशयः । न च पूजायां
'दध्यञ्च' इत्यादाविदं सावकाशम्, तत्र 'न गोश्च' इति निषेधेनाऽस्याऽप्रवृत्तेः । न चैवमपि
'दध्यभ्या'मित्यादौ अस्य सावकाशत्वेन 'दधीच' इत्यादौ परत्वाच्चुस्वरो दुर्वार इति वाच्यम्,
शस्परिग्रहार्थाऽसर्वनामस्थानग्रहणसामर्थ्यात्तत्रापि प्रवृत्तेः । न च 'पराच' इत्यादौ सावकाश-
मिदम्, अनिगन्तपूर्वपदे 'चौ' इत्यस्याऽप्रवृत्तिर्वक्ष्यमाणत्वात्, तत्र 'अनिगन्तोऽञ्चतौ' इत्यस्यैव-
ष्टत्वादिति वाच्यम्, 'अनिगन्तोऽञ्चतौ' इति पूर्वपदप्रकृतित्वस्य सतिशिष्टचुस्वरवाचकत्ववदेत-
स्यापि वाचकत्वेन तत्र तदप्रवृत्तेरित्याहुः । केचित्त्राज्जतोदात्तादित्यपि वर्तते, अत्रेऽनुवृत्तिदर्श-
नेनाऽत्रापि तत्सम्बन्धात् । एवञ्चाज्जतोदात्तोत्तरपदभूताऽञ्चतेः परेत्यर्थः । अत एव 'पराचा'
इत्यादावप्रवृत्तिः । 'अनिगन्तोऽञ्चतौ' इति पूर्वपदप्रकृतित्वरेणाऽऽद्युदात्तत्वात्, अञ्चेरन्तो-
दात्तत्वं सामर्थ्याद्विभक्त्युत्पत्तिकालावच्छिन्नं ग्राह्यमित्याहुः । ऊडिदम् । अत्रैकाच

(६-१-१७६) एभ्योऽसर्वनामस्यानविभक्तिरुदात्ता । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा । + ऊङ्प्रवाग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत् । अजदयुवा । अजदयुवे । इदम् । एभिर्नृभिर्नृतमः । अन्वादेशे न । अन्तोदात्तादित्यनुवृत्तेः । न च तत्रान्तोदात्तताप्यस्तीति वाच्यम् । 'इदमोन्वादेशोऽनुदात्तस्थुती-गादौ' (सू० ३५०) इति सूत्रेणानुदात्तस्य अशो विधानात् । प्र ते वभ्रू । माम्यां गा अनु । 'पदन्तो-

देति च । एकाजन्तोदात्तेभ्यः परा सर्वनामस्यानविभक्तिरुदात्ता स्यात् । प्रष्ठौह इति । 'छन्दसि नहः' । 'बहश्च' इति ण्विः । 'वाह ऊठ्' । उपपदसमासे प्रष्ठवाह्-शब्दो 'गतिकारकोपपदाकृत' इत्यन्तोदात्तः । अत्र प्रष्ठौह्-शब्दस्यानेकाच्चवेऽपि ऊठ् शब्दस्यैकाच्चमेव । ऊठ्युपधाग्रहण-मेति । उपधाभूत ऊठ् गृह्यते न त्वन्त्य इत्यर्थः । पञ्चमीनिर्देशात्परस्यैव ग्रहणे प्राप्ते वच-नम् । तेनाजदयूरित्यादौ विभक्तेरादयुदात्तत्वं न । अत्र हि अश्रैर्दीव्यतीति क्विप् । अन्तरङ्ग-वाडूत् यण् उपपदसमासत्वात् कृत्स्वरेणान्तोदात्तोऽयम् । अन्वादेशे नेति । अत एव 'सावे-काचः-इत्यपि स्वरो न । यदि स्यात्तर्हीहान्तोदात्ताविकारो व्यर्थः स्यात् । प्र ते वभ्रू इति । भिन्ना

इति अन्तोदात्तादिति च वक्तते । तत्रैकाजग्रहणमूठो न विशेषणम्, अव्यभिचारात् । तदघटित-समुदायस्य विशेषणत्वेऽपि न क्षतिः । अस्ति हि प्रष्ठौह्-शब्दे तदघटितोऽयंवात् समुदाय 'ऊ'-हन्ति । एवं पदादयंशेऽपि उपात्तानामेव विशेषणम्, न विभक्त्याक्षिप्तप्रकृतेः । अत एव 'ग्राह्यणपदा' इत्यादावन्तोदात्तत्वसिद्धिः । इदमेव ध्वनयितुं वृत्त्यादिषु 'जुरा' इत्यनुदाहृत्य प्रष्ठौहः' इत्युदाहृतम् । न च 'सावेकाचः' इत्यनेन सिद्धत्वात्तत्रोदाहृतम्, शसि तदप्राप्तेः । 'काच इति किम् ? 'अयैरेनान्कन्यानामभि'रित्यादौ एनानित्यस्य सर्वानुदात्तत्वं यया स्यात् । तद्यपि 'प्राग्दिशः' इति सूत्रस्यभाष्यादत्र तृतीयादिग्रहणमनुवर्तते इति प्रतीयते, तथापि दिक्देश्युक्तिः, तत्रैव भाष्ये 'इत' इत्यत्रैतत्प्रवृत्त्युक्तेः, 'अपो याचामि पुंसः पुत्रानूत्तरायो ऋषी इतः पिशङ्ग यच्छसे' इत्यादिलक्ष्यविसंवादाच्च । अन्तोदात्तात्किम् ? अन्वादेशे 'आभ्या'-मेत्यादौ एतन्मा भूत् । 'सावेकाचः' इति तु नात्र, सौ 'एणु' इति रूपात् । प्रष्ठौह इति । प्रष्ठवाह्-शब्दः उपपदसमासेनाजन्तोदात्तः । ऊठ्युपधेति । उपधाभूतस्यैवोठो ग्रहण-मेत्यर्थः । पञ्चमीनिर्देशादन्यस्येव ग्रहणे प्राप्ते वचनम् । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्य-मानव'दिति परिभाषा तु अन्तोदात्तानुदात्तादिव्यवहारे एव प्रवर्तते । अत एव 'कर्पा-वतः' इति मनुर्विद्देशश्चरितार्थ इति प्रागेव निरूपितम् । अजदयुवेति । अत्र क्विपि वेवक्षिते ऊडनुदात्तो निपात्यते । ततो यणि उपपदसमासे कृत्स्वरेणान्तोदात्तो-यम् । क्विपि परत ऊठि तु अनुनासिकादौ प्रत्यय ऊङ्स्वरः सति शिट् स्यात् । यया च स्योनशब्दोऽन्तोदात्तो न स्यात् । उदात्तनिपातने चेदमेव भाष्यं प्रमाणम् । अत एव प्रयोगे ऊठ उदात्तत्वधृतिः, अन्यथा स्वरितः स्यादित्याहुः । प्र ते वभ्रू ।

मासह्रिन् (सू० २२८) इति षट् पदादयः । पद्भ्यां भूमिः । ददभिर्न जिह्वा । अहरहज
यते मासिमासि । मनश्चिन्मे हृद आ । अप् । अपां फेनेन । पुम् । अभ्रातेव पुंसः । रै । राय.
चयम् । रायो घर्ता विवस्वतः । दिव् । उप त्वाग्ने दिवेदिव् । ३७१८ अष्टनो दीर्घात् ।
(६-१-१७२) शसादिविभक्तिरुदात्ता । अष्टाभिर्दशभिः । ३७१९ शतुरनुमो नद्यजादी ।
(६-१-१७३) अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी अजादिश्च शसादिविभक्तिरुदात्ता
स्यात् । अच्छा रव प्रथमा जानती । कृण्वते । अन्तोदात्तात्किम्-दवती । अभ्यस्तानामादिः

ऋक् अन्वादेशप्रदर्शनार्थं माम्यामित्यत्रोक्ता । माम्यामिति । अत्र पूर्वार्धे वभ्रू-शब्देनो-
क्तयोरिहेदमा परामशोऽप्यन्वादेशोऽस्त्येव । अन्वादेशश्च कथितानुकथितमात्रं न त्विदमा कथि-
तस्येदमैवानुकथनमिति भाष्योक्तेः । षट्पदादय इति । न तु ततः परे, एकाच इत्यनुवृत्तेः ।
अष्टनो । दीर्घान्तादष्टनः परा सर्वनामस्यानविभक्तिरुदात्ता । 'श्ल्युपोत्तामम्' इत्यस्यापवादः ।
अष्टनुशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तेन उत्तरार्थमनुवर्तमानस्यान्तोदात्तादित्यस्येहापि नान्वयः ।
दीर्घात्किम् । अष्टभिः । इह 'श्ल्युपोत्तामम्' इति स्वरः । ननु चात्रापि 'अष्टन आ विभक्तौ'
इत्यनेन भवितव्यं तद्विधौ विकल्पस्याभावादिति चेत्सत्यम् । इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्व-
विकल्पं ज्ञापयति । नित्ये त्वात्वे व्याख्याभावाद्दीर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् । कृताच्चस्य षट्संज्ञां
च ज्ञापयति । अन्यथा ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण
वाधिष्यत इति किं दीर्घग्रहणेन । जानतीति । 'जाजनोर्जा' इति जादेशः ।
'इनाभ्यस्तयोरातः' इति इनाकारलोपः । अत्र प्रत्ययस्वरेण शन्नन्तमन्तोदात्तात् । कृण्वत

इति । मा-आम्यामिति च्छेदः । वभ्रूशब्देनोक्तयोरिदमा परामशोद्वान्वादेशोऽस्ति । कथि-
तानुकथनस्यैव तत्त्वात् । षट्पदादय इति । सूत्रोपात्ताः षडित्यर्थः । तेन वातिकस्थानामपि
ग्रहणे न दोषः । एकाच इत्यनुवृत्त्यैतदर्थलाभः । तेन 'आसनि' 'उदनि' इत्यादि मध्योदात्त-
मेव । पदाद्यादेशा अन्तोदात्ता निपात्यन्ते । इदं सूत्रं 'लिति' इत्यस्य पूर्वविप्रतिषेधेनानुवृत्त्या
वा वाचकम् । तेन 'इत' इत्यत्र विभक्त्युदात्तात्वमेवेति 'प्रागिदशः' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः
स्थितम् । इदमो हिलि लिट्त्वसामर्थ्याल्लित्स्वर एवेत्याहुः । अष्टनो । अष्टनुशब्दो घृतादि-
त्वादन्तोदात्ता इति षट्संज्ञासूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । तेनोत्तरार्थतयाऽनुवर्तमानस्यापि 'अन्ता-
दात्ता'दित्यस्य न वाचः । अत एव 'अष्टौ' इत्यत्र 'एकादेश उदात्तेन' इत्यन्तोदात्तात्व-
मिद्विः । 'श्ल्युपोत्ताम'मित्यस्यापवादोपमिति स्पष्टं भाष्ये । (अत एवेदं समासादौ
न प्रवर्तते) । दीर्घात्किम् ? अष्टभिः । 'श्ल्युपोत्ताम'मिति स्वरः । शतुरनुमो ।

(सू० ३६७३) इत्याद्युदात्तः । अनुमः किम्—तुदन्तो । एकादेशोऽत्र उदात्तः । अदुप-
देशात्परत्वाच्छ्रुतः 'लसार्वधानुक' (सू० ३७३०) इति निघातः । ३७२० उदात्ता-
यणो हल्पूर्वात् । (६—१—१७४) उदात्तास्याने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा ।
नदी शसादिर्विमक्तिश्च उदात्ता स्यात् । चोदयित्री सूनुतानाम् । एपा नेत्री ।

इति । 'विन्विकृष्योर च' । तुदन्तीति । तुदादित्वाच्चः । 'आच्छीनद्याः—' इति नुम् ।
प्रत्युदाहरणे द्वयङ्गविकलतां परिहरति एकादेशोऽत्रोदात्ता इति । तुदन्तीत्यत्र शे कृते
तस्मात्परस्य शतुरदुपदेशात्परत्वाद् 'तास्यनुदात्ते—' इति निघाते 'एकादेश उदात्तोदात्ताः'
इत्युदात्तात्वम् । अस्मिन्कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वं नास्ति अनुम् इति प्रतिषेधाज्ज्ञापकात् । न ह्येका-
देशस्वरेण विना शत्रन्तं सनुम्कमन्तोदात्तां भवति । उदात्तायणा । 'उदात्तास्वरितयोः यणः'
स्वरितोऽनुदात्तास्य' इति प्राप्ते वचनम् । चोदयित्री नेत्री सवित्रे इति तृजन्ता एते । 'चितः'
इत्यन्तोदात्ताः । हल्पूर्वादिति किम् । बहुतितवा ब्राह्मण्या । ब्रालिङ्गोपादानं नाभावनिवृत्त्य-
र्थम् । 'तनोतेडं उः सन्वच्च' इति उः । 'चालनो तितडः पुमान्' बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमिन्'
इति बहुव्रीहिरन्तोदात्ताः । तत्र 'उदात्तास्वरितयोः—' इति विभक्तेः स्वरितत्वम् । अस्मिन्मूत्रे
नकारग्रहणं च कर्तव्यम् । उदात्तास्याने यो नकारस्ततोऽपि परस्या उदात्तात्वं वक्तव्य-
मित्यर्थः । तेन वाचां पतिः वाक्पत्नीति सिद्धम् । अत्र हि 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृत-
स्वरस्य 'न भूवाक्चिद्दिषिषु' इति प्रतिषेधात्समानान्तोदात्तात्वं 'विभाषा सूर्वस्य' इति

अनुमिति बहुव्रीहिः । शतुर्लसार्वधानुकृति । न चाज्तरङ्गत्वादेकादेशे कृतेऽप्यपवर्गः, अन्त-
रङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वात् । न चैकादेशस्वरोऽस्मिन्स्वरेऽपिद्धः, 'अनुम्' इति निषेधेनाऽसिद्धः ।
त्वाऽभावात् । न ह्येकादेशस्वरेण विना सनुम्कमन्तोदात्तां भवति । [इदं च सामान्यापेक्षम् ।
तेनान्तरङ्ग एकादेशस्वरः मिट्टो वाच्य इति सिद्धम्] । 'अनुम्' इति च श्रुतत्वाच्छ्रुतेव
विशेषणम्, तेन 'मुख्यता' इत्यादौ स्वरप्रवृत्तिः । 'अन्तोदात्ता'दिति तु तदन्तस्यैव विशेषणम् ।
अन्यथा 'तुदती'त्यत्र न स्यात् । अत एव नुम्प्रतिषेधः सार्वकः । अत्र वार्तिकं 'बृहन्महताएव-
सङ्ख्यान'मिति । बृहती, बृहता । महती । यद्यपि शतृवद्भावंनेदं सिद्धं तथापि बृहन्महतांरेवेति ।
नियमार्थमिदम् । तेन पृथता पृथती इत्यादीनां न । ननु 'प्रियमहती'त्यादौ मूत्रेणाऽपिद्धेऽपिधा-
नार्थमेव स्यादिति चेत्, न, वार्तिकेऽप्यन्तोदात्तादित्यस्य सम्बन्धेनाऽत्र तस्याऽप्यप्रवृत्तौ ।
'अतिमहती'त्यत्र 'अन्तरकृत्वदे' इत्यन्तोदात्तात्वाद्भावात्मेव । विदुष इत्यादौ यनोः
स्यानिवृत्त्येन शतृत्वात्तातः परयोर्नदीविभक्त्योरुदात्ताः प्राप्ताः, स्वरे यस्यादेशो
स्यानिवृत्त्यप्रतिषेधान्न भवति । उदात्तायणो । उदात्तास्वरितयोः स्वरितत्वा-
त्वादः । हल्पूर्वात्किम् ? बहुतितवा ब्राह्मण्या । 'बहोर्नञ्व'दिति बहुव्रीहिरन्तोदात्ताः ।
यद्योदात्तास्वरितयोरिति विभक्तिः स्वरिता । अत्र 'उदात्तास्यानिकनकाराच्चेति वक्त-
व्यम्, वाक्पत्नी । तत्पुण्यः । 'पत्यावैश्वर्ये' इति प्राप्तेऽत्र पूर्वपदप्रकृतस्वरस्य न

ऋतं देवाय कृष्वते सवित्रे । ३७२१ नोङ्धात्वोः । (६—१—१७५) अन-

योर्यणः परे शसादय उदात्ता न स्युः । ब्रह्मवच्चा । सेत्पृश्निः सुभ्वे । ३७२२

ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् । (६—१—१७६) ह्रस्वान्तादन्तोदात्तानुटश्च परो मतुङ्-

दात्तः । यो अदिदमाजदनिर्मा इयति । नुटः । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः ।

अन्तोदात्तात्विम्-मा त्वा विदिदिपुमान् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्ये-

नकारे नान्तत्वान् डाप् अनेनोदात्तः । नोङ् । शसादय इति । यद्यपि पूर्वसूत्रे नद्यजशी-
त्यनुवर्तते तथापि ऊङ्धात्वोर्यणः परा नदी न संभवतीति नानुवर्तिता । ब्रह्मवच्चेति ।
ऊङ् प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्तः । तस्मात्परस्योदात्तत्वे प्रति-
पिद्धे 'उदात्तस्वरितयोर्धणः स्वरितोऽनुदात्तास्य' इति विभक्तिः स्वरिता । सुभ्वे इति ।
क्विबन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तास्य ओः सुपि' इति यण् । अदिदमानिति ।
आपो दीयन्तेऽस्मिन्निति 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किः । उदनिशब्दोऽप्युत्पन्नः । अस्य घृता-
दित्वादन्तोदात्तात्वं बोध्यम् अन्यथा 'घृताण्यन्तानाम्' इति द्वितीयस्योदात्तात्वं प्रसज्येत । 'मनु-
वसोः संदुद्धौ छन्दसि' इति रुः । 'जातेऽटि नित्यम्' इत्यनुनासिकः । अक्षण्वन्त इति ।
अक्षिशब्दान्मतुप् 'अस्थिर्वाधिसवध्यक्षणामनङ्मुदात्ताः' इति 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनङ् । 'अनो
नुट्' इत्यस्यासिद्धत्वापूर्वं नलोपः । ततो भूतपूर्वगत्या मतुपो नुट् । 'मादुपवायाः-'
इति वत्वम् । इपुरिति । 'घाव्ये नित्' इत्यधिकारे 'इपः किञ्च' इति उप्रत्ययान्त
आद्युदात्ता इष्टशब्दः तस्मात्परो मतुवनुदात्त एव । ननु मरुतोऽस्य सन्तीति मरु-
त्वान् । अत्र मतुवुदात्तात्वं प्राप्नोति । 'मृगोरुतिः' इत्युति प्रत्ययस्वरेण मरुच्छ-
ब्दस्यान्तोदात्तात्वात् । नच तकारेण व्यवधानं, स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्य-
मानत्वात् । अत आह स्वरविधाविति । नेष्यत इति । 'समासस्य' इति सूत्रे

भूवाविचर्हिधिषु' इति निषेधे 'समासस्येत्यन्तोदात्तः । नोङ्धा । शसादय इति । अक्षर्व-
नामस्थानोपलक्षणम् । नदीग्रहणमसम्भवाशानुवर्तितम् । सुभ्वे इति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्व-
रेण सुभ्रुदात्तः । ह्रस्वनुङ्भ्याम् । अत्र मतुप्ग्रहणो ङ्मतुपो ग्रहणं नेति 'चौ' इति सूत्रं भाष्ये
स्पष्टम् । अदिदमां इति । आपो दीयन्तेऽस्मिन्नित्यधिकरणे किः । उदनिश्च्युत्पन्ना घृतादि-
त्वादन्तोदात्तः । 'मतुप् उदात्तत्वे पूर्वस्य शेषनिघातः । न च सन्निपातपरिभाषया दोषः, स्वरे
तदप्रवृत्तेः कृमेजन्तसूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । अक्षण्वन्त इति । 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्युत्प-
नङ्मुदात्तः । मतुपो 'अनो नुट्' पूर्वं नस्य लोपः । नुटोऽसिद्धत्वाद् 'मादुपवायाः' इति वत्वम् ।
इपुमानिति । इपुराद्युदात्ताः । ह्रस्वेति किम् ? प्रजावान् । ह्रस्वान्तादिति किम् ? मरुत्वा-

तदत्र न । मरुत्वानिन्द्र । नियुत्वान्वायया गहि । + रेशब्दाच्च । रेवांइन्द्रे-
वतः । ३७२३ नामन्यतरस्याम् । (६—१—१७७) मनुपि यो ह्रस्वस्तदन्ता-
दन्तोदात्तात्परो नानुदात्तो वा । चेतन्ती सुमतीनाम् । ३७२४ इत्याश्छन्दसि
बहुलम् । (६—१—१७८) इथाः परो नानुदात्तो वा । देवेसेनानामभिभञ्जती-

मरुत्वानित्यत्र 'ह्रस्वनुङ्म्यां मनुप्' इति स्वरः प्राप्नोतीति दोषमुद्गाध्य ह्रस्वरप्राप्ताविति
भाष्योक्तेरिति भावः । रेवानिति । रयिरस्यास्तीति मनुप् । 'रयेर्मतो बहुलम्' इति संप्रसारणं
पूर्वरूपत्वम् । 'आद्गुणः' ततो ह्रस्वाभावाद्बचनम् । नामन्य । ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते मनुग्रहणं
च । तद्धि सप्तम्या विपरिणम्यते तेन ह्रस्वो विशेष्यते । तदाह मनुपि यो ह्रस्व इति । सुम-
तीनामिति । सुमतिशब्दो बहुव्रीहिः । 'नञ्सुम्याम्-' इत्यन्तोदात्ताः । मनुपा ह्रस्वाविशेषणं
किम् । भूतपूर्वेषु ह्रस्वे यथा स्वरः स्याद् अग्नीनामित्यादौ, अन्यथा परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घत्वे
ह्रस्वाभावान्न स्यात् । तिष्ठणामित्यत्र सांप्रतिके ह्रस्वे स्यात् । सांप्रतिकाभावे हि भूतपूर्वगति-
र्भवति न तु सत्यपि तस्मिन् । नन्वेवं तिष्ठणामित्यत्र न स्यात् । मनुपि तिष्ठभावस्यैवाभावाद्
इष्टमेवैतत्संगृहीतम् । अत्र हि 'पट्विचतुर्थ्यो—' 'हलादिः' इति नित्यमेव विभक्तेरुदात्तत्व-

निति । 'मृग्राहतिः' मरुत् । न च स्वरविधौ व्यञ्जनस्याऽविद्यमानवत्त्वेन ह्रस्वान्तत्वम् । स्वरो-
द्देश्यकविधौ तदप्रवृत्तेरन्तोदात्तात्परत्वादिव्यवहारस्यैव तेन लाभात् । अत एव 'कर्पाञ्जवतः'
इति सूत्रे मनुप् चरितार्थः । अन्यथा 'दायः' 'पाक' इत्यादावपि व्यञ्जनस्याऽविद्यमानवत्त्वे-
नाऽकारान्तात्परत्वेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एवाऽयं नुङ्ग्रहणं चरितार्थम् । अत
एव स्वरे नलोपाऽसिद्धत्ववचनं सार्थकम् । अन्यथाऽसिद्धत्वेऽप्येतत्परिभाषाया नस्याऽविद्यमा-
नवत्त्वे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव 'ह्रस्वरप्राप्तौ' इति परिभाषान्तरं स्वरविधायकाऽर्थे
भाष्ये पठितम् । तस्यास्तु प्रकृते विषय एव नास्ति । अत्र नुङ्ग्रहणतोदात्तात्पर एव । तेनेह

न रोमण्डवन्ती । मनिनन्तत्वादाद्युदात्तो रामनुशब्दः । शिरसः शोर्षन्नादेशोऽन्तोदात्तो नि-
पात्यते । अत एव 'शोर्षन्वा' नित्यादौ भवत्येवैतत् । रेशब्दाच्चेति । वार्तिकमेतत् ।
रेवानिति । रयिरस्यास्तीति मनुप् । 'रयेर्मतो बहुलम्' मिति संप्रसारणम्, पूर्वरूपत्वम्,
आद्गुणः । रेशब्दान्मनुपो वत्वमिष्यते । ह्रस्वाभावाद्बचनम् । 'यैश्च प्रतिपेधां वक्तव्यः' ।
त्रिवती । नामन्य । ह्रस्वेति, मनुविति च वर्तते । तत्र व्याख्यानान्ननुपा ह्रस्वो
विशेष्यते । प्रथमान्तमपि मनुपदं सप्तम्या विपरिणम्यते, तदाह मनुपेति ।
अत एव 'अग्नीना' मित्यादावेतत्प्रवृत्तिः । अन्यथा परत्वान्नित्यत्वाच्च दीर्घे ह्रस्वाभावा-
न्न स्यात् । वचनं तु 'तिष्ठण' मित्यादौ चरितार्थम् । 'चतुष्ठा' मिति तु नामकागः,

नाम् । वेत्युक्तेनेह । जयन्तीनां मृता यन्तु । ३७२५ पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ।

(६—१—१७९) एभ्यो हलादिविभक्तिरदात्ता । आपङ्भिर्ह्यमानः । त्रिभिष्ट्वं

देव । ३७२६ न गोर्वन्साववर्णराङ्कुङ्कुद्भ्यः । (६—१—१८२)

एभ्यः प्रागुक्तं न । गवां शता । गोभ्यो गातुम् । शुनश्चिच्छेपम् । सौ प्रथमैक-

मिप्यते । पट्त्रि । अन्तोदात्तादित्येतन्निवृत्ताम् । यद्येतदनुवर्तते पञ्चानां नवानां चतुर्णामित्यत्र न स्यात् । 'त्रः संख्यायाः' इत्याद्युदात्तात्वात् । क्व तर्हि स्यात् ? सप्तानामष्टानाम् । सप्ताष्टशब्दौ घृतादित्वादान्तोदात्तौ । हलादिः किम् । चतस्रः पश्य । यद्येतदिह हलादिग्रहणस्य व्यावर्त्यं तथा 'चतुरः शसि' इत्यत्रैवान्नोचाम । न गो । साविति यदि सप्तमीबहुवचनग्रहणं स्यात् तेभ्यः केभ्य इत्यत्र न स्यात् तत्किंशब्दयोः सप्तमीबहुवचने परतः त्यदाद्यत्वे कृते 'बहुवचने झत्येत्' इत्येत्वविधानात् । तेषु केषु इत्यत्रावर्णान्तत्वाभावात् । ताभिर्याभिरित्यादावेव स्यात् तासु यास्वित्यत्रावर्णान्तत्वात् । तस्मात्प्रथमैकवचनमित्याह सौ प्रथमैकवचन इति । अनन्तरप्रतिषेधस्यासंभवात् पाठिकस्वरस्य प्रतिषेधो विज्ञायत इत्याह प्रागुक्तं नेति । एवं च वीरमत्तममित्यत्र 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप्' इति न भवति । 'स्फाषितश्चि-' इत्यादिना रकि अन्तोदात्तो वीरशब्दः । गोभ्य इति । 'सावेकाचः' इति प्राप्तम् । शुनश्चिच्छेप-

तस्याद्युदात्तात्वात् । सुमतीनामिति । सुमतिशब्दो बहुव्रीहिः 'नञ्नुभ्या' मित्यन्तोदात्ताः, प्रक्षे स्वरितान्तः । सनुट्कग्रहणं किम् ? वेन्नाम् । अन्तोदात्तात्किम् । चतसृणाम् । ङ-या-च्छन्दसि । 'अन्यतरस्या' मित्यनुवर्तमाने बहुलोक्तिरन्तोदात्तादित्यस्य निवृत्त्यर्था । तदाह वेत्यनुवृत्तोरिति । बहुलग्रहणरहितपाठेषु अत्राऽन्तोदात्तादित्यस्य निवृत्तिव्यवस्थानादोघ्या ।

तदाह वेत्युक्तेरिति । जयन्तीनामिति । आद्युदात्तमेतत् । पट्त्रि । हलादिः किम् ? चतस्रः पश्य । प्रियत्रोन्पश्येत्यादि । अत्र यद्वक्तव्यं तच्चचतुरः शसोत्यत्रोक्तम् । नगोश्चन् । सौत्रत्वाद्द्वन्द्वः, सप्तम्यल्लुक् च । एभ्य इति । विभक्तेर्भन्तुपश्चेत्यर्थः । 'मनु'वित्यस्य, विभक्तिरित्यस्य चानुवृत्तेः । एतच्च 'चौ' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्वष्टम् । प्रागुक्तमिति । पाठिकस्वर इत्यर्थः । तेन 'आद्युदानौ सुप्पितौ' इत्यस्य बाधः । एतच्चाऽनन्तरस्येति न्यायलब्धम् । न च तन्त्यायानुसरणे पट्त्रोत्यस्यैव बाधः स्यादिति वाच्यम्, गत्रादिषु असम्भवात् । एवं च 'वीरवत्तम'मित्यत्र 'ह्रस्वनुङ्भ्या'मिति न भवति, 'देवो' 'कुमारो'त्यादावन्तो-

दात्तत्वं च सिध्यति । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण हि तत्रान्तोदात्तत्वम् । यत्तु वृतीयादिविभक्तेरुदात्तत्वं नेत्येतत्सूत्रं निवृण्वते, तत्तु लक्ष्यविरोधात् । एतेन किञ्चित्स्वराणामपि बाधः स्यात् । तथा च 'कितः' इति सूत्रे 'आक्षिक' इत्युदाहरणपरवृत्तिविरोध-

चने अवर्णन्तात् । तेभ्यो धुम्नम् । तेषां पाहि श्रुवी हवम् । ३७२७ दिवो.

मेति । अत्र चिदिति पदं संहितापाठे बाहुलकात् शब्दस्य मध्ये प्रक्षिप्यते । पदकाले तु शुनः शेषं चिदिति पठ्यते । 'शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः' इत्यलुक् । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । खनशब्दे तेभ्यः तेषामित्यत्र च 'सावेकाचः—' इति प्राप्तं प्रतिपिष्यते । राडिति विवचन्तः । राजा । अडिति । अञ्चतिः विवचन्तः । तस्य सनकारस्य ग्र्थणं विषयावधारणार्थम् । यत्र नलोपे नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यात् । प्राञ्चा । प्राङ्म्याम् । 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति प्रतिपिष्यते नलोपः । 'अञ्चेः शब्दस्य सर्वनामस्यानम्' इति प्राप्तं निषिध्यते । गतौ तु विभक्त्यु-दात्तः स्यादेव । प्राचा प्राचे । क्रुडिति । विवचन्तः । क्रुञ्चा । क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः । 'ञ्च-त्विक्—' इत्यादिना क्तिन् । तत्रैव सूत्रे क्रुञ्चेति निगतनान्नलापाभावः । कुत । करोतिः कृन्तित्वा

इत्यपास्तम् । 'अनुदानं पद'मित्यस्य तु परिभाषात्वाद्धिभक्त्यादिस्वरत्वाभावाच्च न बाधः । 'ऊडिद'मित्यस्य न निषेधः, पदादेः, शब्दस्य च ग्रहणवैयर्थ्यात्तेः । गवां शतेति । 'सावेकाचः' इति प्राप्तिः । नन्वत्र सप्तमो बहुवचने सावेकाञ्च रूपं मो इति, न ततः परेयं विभक्तिः । न च स्थानिवद्भावात्, 'गोः पूर्वं [त्व] णित्वात्वस्वरेषु' इति वार्तिकेन स्वरे कर्तव्ये निषेद्धव्ये वा गोशब्दादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेन विविचनिषेधयोश्चभयोरप्यप्राप्तेः । अत एव 'सुगुपाल' इत्यत्र 'गोतन्ति यवं पाले' इति स्वरो न । एतेन 'सुगुना' 'बहुगुने'ति वृत्तिकारोक्तमपि परा-स्तम् । एवञ्च सुगुनेत्यादौ निषेधाभावे 'अन्तादात्तादुत्तरपदा'दिति भवदेवेत्यख्येकशहरणा-न्तरमाह गांभ्य इति । शुनश्चिच्छेपमिति । अत्र चिदिनि संहितापाठे बाहुलकाच्च्युनः शेष-शब्दस्य मध्ये प्रक्षिप्यते । पदकाले तु शुनः शेषं चिदिति पठ्यते । 'शेषपुच्छलाङ्गुलेषु' इत्य-लुक् । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । सौ नञोपस्याऽमिदत्वात् इवमिति रूपम्, एक-देशविकृतन्यायेन ततः परा विभक्तिरिति 'सावेकाचः—' इति प्राप्तिः । प्रथमैकवचन इति । न तु 'सावेकाचः—' इति वक्तुमगो ग्रहणम् । यत्ततोः द्विगमवर्णान्तत्वेऽपि लिङ्गान्तरे दकारान्त-त्वाद् व्याख्याताञ्चेति भावः । तत्र सावित्यवर्णान्तविशेषणम् । सौ यदवर्णान्तं दृष्टं तस्मा-दित्यर्थः । 'सावेकाचः—' इति वद्रूपविवक्षा त्वत्र न, व्याख्यानात् । एतेन तेभ्य इत्यत्र सौ यदवर्णान्तं रूपं ततः परत्वाभावात्कथमत्र निषेधप्राप्तिरिति परास्तम् । सौ यदवर्णान्तं दृष्टं ततोऽनवर्णान्तादपि सिद्धेः । नन्वेवमपि इवग्रहणं व्यर्थम्, इवा इति प्रथमैकवचनेऽवर्णान्तत्वा-दिति चेन्न, नञावस्याऽमिदत्वेनादोपात् । अत एव ज्ञाकात्स्वरनिषेधेऽपि नलोपागमसिद्धत्व-प्रवृत्तिः । अत एव 'पितृमा' नित्यादौ मनुष उदात्तत्वं भवत्येव । न चैवं ननु सप्तम्यमैकवचने 'त'दित्यादौ श्रुदाद्यत्वाभावेन 'तेभ्यः कुलेभ्यः' इत्यादौ निषेधो न स्यात् । न चेष्टाप्तिः, 'यत्-शेषग्रहणं कर्तव्य'मिति भाष्यमते तत्प्राप्तेः—इति वाच्यम्, सौ यस्य शब्दस्य कापि अवर्णान्तत्वं दृष्टं ततः परविभक्तेः सर्वत्र निषेध इत्यर्थात् । वस्तुतस्तु अत्रापि रूपविवक्षाऽस्त्येव, परन्तु

श्ल। (६-१-१८३) दिवः परा शलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता । धुभिर्ऋभिरिति ।

शलिति किम्-उप् त्वाग्ने दिवेदिवे । ३७२८ नृचान्यतरस्याम् । (६-१-१८४)

क्विबन्तः । कृता कृते । दिवो । शलादिरिति । नन्वसति सप्तमीनिर्देशे कथं पुनरत्र तत्रादिविधिः । केवलशलात्मिकाया विभक्तेरभावादेव तदादिविधिः । ननु तर्हि तदन्तविधिरस्तु का पुनर्श्लन्ता विभक्तिः । शसादिः सकारान्ता इति चेत्-स्यम् । 'पट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः' इत्यत आदिरिति वर्तते । दिवः परा विभक्तिर्नोदात्ता भवति, कीदृशी यस्या शलादिरिति । धुभिरिति । 'सावेकाचः' इति वा 'ऊङि-वम्' इति वा प्राप्तः स्वरः प्रतिपद्यते । दिवेदिवे इति । 'ऊङिदंपदात्' इति

सादृशरूपात्परत्वं विभक्त्यादीनां तदुत्पत्तिकालावच्छिन्नं ग्राह्यम् । अत एव 'चौ' इति सूत्रस्य-भाष्यविरोधो न । तत्र हि 'वेतस्वा' नित्यत्रास्य प्राप्तिः शङ्किता । अत एव 'कुमारो'त्यादावु-दात्तनिवृत्तिस्वरनिषेधसूत्राऽसिद्धवत्सूत्रस्य भाष्यविरोधोऽपि न । 'वीरवत्तमं वीराणां'मित्याद्यु-दाहरणम् । यत्तदर्थं भाष्यकृता वचनमेवारब्धम् । अत एव 'किम्यः', 'काम्यः' इत्यादौ न निषेध इति भाष्योक्तमेव रमणीयम् । राट्-राजा, परमराजा । अङ्घ्रियञ्चतिः क्विबन्तो-ऽलुप्तनकारो गृह्यते, यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यया स्यादित्यर्थः-प्राच्या, प्रत्यञ्चा । आद्ये 'सावेकाचः' इति प्राप्तिः । अञ्चशब्दश्च 'अनिगन्तोऽञ्चतौ' इति पूर्वपदप्रकृतित्वरेणा-द्युदात्तस्तदेकादेशोऽयुदात्त एव । [अन्यस्तु इगन्तपूर्वपदत्वात्कृत्स्वरेणान्तोदात्तः] तस्य 'अन्तोदात्तादुत्तरपदस्येति प्राप्तिः । यदि तु 'अनिगन्तोऽञ्चतौ' इति सतिशिष्टविभक्तिस्वर-स्यापि बाधकम्, तदाऽन्यमेवोदाहरणम् । गतौ तु लुप्तनकारत्वाद्विभक्त्युदात्तः स्यादेव । वस्तु-तश्चावितिसूत्रस्य भाष्याप्रामाण्यादत्र लुप्तनकारस्यापि ग्रहणम् : प्रतोचो बाहू नित्यादि तु छान्दसमिति बोद्धव्यम् । ऋङ्-क्विबन्त एव । कृदिति-करोतिः कृन्ततिर्वा क्विबन्तः । दिवो शल् । धुभिरिति । 'ऊङिद'मिति प्राप्तस्य निषेधः । ननु दिव्शब्दः फिट्स्वरेणा-ञ्तोदात्तः, वकारस्थानिक उकारो हल्स्थानिकत्वादनुदात्तः, अस्वरका वा, सर्वथाऽन्यन्तोदा-त्तत्वाभावात्कथमत्र प्राप्तिरिति चेन्न, 'दिव उ'दित्यनोदात्त उकारो निराश्रयते इत्यदोषात् । 'चोदात्तनिपातनसामर्थ्याद्विभक्तिस्वराऽप्रवृत्तो 'दिवो शलिति व्यर्थमिति वाच्यम्, अर्हवि-मलद्यु इत्यादौ अन्तरङ्गप्रकृतित्वस्य सतिशिष्टतया बाधेन चारितार्थात् । दिवेदिव इति । अत्र 'ऊङिद'मित्येव भवति । नृचान्य । 'सावेकाचः' इत्यस्याऽऽन्नादेशः । अत्र शलीत्यनुवर्तितम् । तत्फलन्तु त्रा, त्रे, नरि । अत्र सुपि यद्रूपं नृ इति, स्यानिवद्भावनं ततः परत्वात् 'सावेकाचः' इत्यस्य प्राप्तिः । [त्रा त्रे इति तु 'उदात्तयणः' इत्यनेनास्य बाधादपि सिद्धम्] । इदञ्च 'नामन्यतरस्या'मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । वदे वचचित्तरोत्याद्युदात्तं पठ्य-मानन्तु छान्दसत्वादबोध्यम् । एतेन शलीति नानुवर्तते, 'य एक इत्यर्थः ॥ छी'त्यत्र नरोत्याद्यु-दात्तस्य दर्शनादित्यपास्तम् । लोके नरोत्यन्तोदात्तस्यैवपृत्वात् । न च योगविभागसामर्थ्येन

नुः परा स्रक्तादिविभक्तिर्वादात्ता । नृभिर्यमानः । ३७२६ तित्स्वरितम् । (६-१-१८५)

निगदव्याख्यातम् । क्व नूनम् । ३७३० तस्यानुदात्तेऽङ्गिददुपदेशात्तत्त्वार्थधातुकमनुदा-
त्तमह्विडोः । (६-१-१८६) अस्मात्वरं लसार्थधातुकमनुदात्तं स्यात् । तासि । कर्ता ।
कर्तारो । कर्तारि । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । अनुदात्तेत् । य आस्ते । डितः । अभिचन्द्रे अनु-
तेभिः । अदुपदेशात् । पुरुभुजाचनस्यतम् । चित्स्वरोऽप्यनेन वाच्यते । वर्धमानं स्वे दमे । तस्यादिभ्यः

विभक्तिरुदात्ता । तित्स्वरितम् । निगदव्याख्यातमिति । उच्चारणेनैव व्याख्यातमित्यर्थः ।
क्वेति । 'किमोत्' 'तित्स्वरितम्' 'क्वाति' इति किमः क्वाददेशः । तास्यनु । तस्यादोनां समा-
हारद्वन्द्वः । उपदेशग्रहणं संभवव्यभिचाराभ्यां डिदद्भ्यां संबध्यते, न तु तास्यनुदात्तेऽङ्ग्याम् ।
डिदिति कर्मधारयः । उपदिश्यत इत्युपदेशः । तस्याकारेण डिता च विशेषणात्तदन्तविधिः । तथा
च सूत्रार्थः-तामेरनुदात्ततो डिदुपदेशादकारान्तोपदेशाच्च परं लसार्थधातुकमनुदात्तं स्यात् ।
ह्विडौ वर्जयित्वा । कर्तेत्यादिः । 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' एकवचने डित्वाट्टिलोपः । इत-
रत्र 'रि च' इति मन्त्रोपः । आस्न इति । इत्यत्रादादिताच्छपा लुक् । डित इति । अस्या-
प्युपदेशविशेषणाग्नेह । शृणुने जरितुर्ह्वम् । अत्र अनुरतिदेशेन डित् । चनस्यतमिति । ननोऽङ्गं

निकल्पे लब्धेऽन्यतरस्याङ्ग्रहणेन व्यवस्थितविभापात्वबोधनाविष्टिसिद्धिरिति वाच्यम्, एलीत्य-
स्याऽसम्बन्धे योगविभागस्य शसि नित्योदात्तत्वविधायकत्वाऽऽनङ्गावारणार्थत्वेनाऽन्यतरस्याङ्-
ग्रहणस्य चरितार्थत्वात् । भाष्याऽनुक्तव्यवस्थितविभापाया अप्रामाणिकत्वाच्च । तित्स्वरि-
तम् । 'कर्पाऽऽस्वतः' इत्यतोऽन्त इति वर्त्तते, तित्प्रत्ययस्याऽन्तः स्वरितः स्यादित्यर्थः । क्व
नूनम् । तित्किम् ? कर्त्तव्यम् । अन्तः किम् ? तव्यतः पययिणाऽऽद्यन्तौ स्वरितौ मा भूताम् ।
अत उत, उदोष्ठशून्यं, दिव उत, इदुदभ्याम्, औदित्यादौ तिति प्रथमग्रहणेन न दोषः ।
तास्यनुदात्तेत् । तास्यादोनां समाहारद्वन्द्वः । अथोपदेशग्रहणं सम्भवव्यभिचाराभ्यां डिद-
दशभवेव सम्बध्यते, न तु तास्यनुदात्तेऽङ्ग्याम् । उपदिश्यत इत्युपदेशः । डिदिति कर्मधारयः ।
इत्सव्यगङ्गकारे, अकारेण चोपदिश्यमानस्य विशेषणात्तदन्तविधिः । तेन डिदताङ्कारान्तो-
पदिश्यमानादित्यर्थः । आदुपदेशादित्यस्य गयाश्रुचने हि हतो ह्य इत्यत्रापि द्यात् ।
कर्त्तेति । लुट् । धातुनेदप्रथमस्य डारौरसः, तासिः । एकवचने उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेऽपि इतरयोः फले विशेषः । डित इति । अस्यानुदादेशविशेषणत्वाग्नेह शृणुतं
जरितुर्ह्वम् । अत्र अनुरतिदेशेन डित् । नन्यनुबन्धानामनेकान्तत्वात्कामं पथिजोऽपि
डिदन्तत्वमिति चेन्न, अनुबन्धेकान्तपथरयैव न्याय्यत्वात् । किञ्च विशेषणसामर्थ्या-

किम्—अभि वृधे गृणीतः । उपदेशग्रहणान्नेह । हतो वृत्राण्यार्या । लग्नहणं

तदात्मन इच्छन्तमित्यर्थः । क्यच् । लोट्, यसस्तम् शप् स चानुबन्धस्यानैकान्तत्वादुपदेशः । चित्स्वरोऽपीति । चित्स्वरस्यावकाशः । चलनः । चलनशब्दार्थादिकर्मकाद्युक् । अस्यावकाश आस्ते इत्यादौ । वर्धमानमित्यत्र त्वयं निघातश्चित्स्वरं वावते परत्वादिति भावः । वर्धमानमिति । वृधु वृद्धौ । लट् : ज्ञानच् । शप्, 'अने मुक्' इति मुक् । न चात्र मुका व्यवधानम् । यद्यकारस्यागमो मुक्, तदाकारोपदेशात् परं लसार्वधातुकमिति सिद्धो निघातः । स्वावयवेन व्यवधानाभावात् । यद्यकारान्तस्याङ्गस्य भक्तो मुक् तदादुपदेशलसार्वधातुकमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गस्वरं प्रत्यकारान्तविशिष्टाङ्गप्रत्ययापेक्षस्य बहिरङ्गस्य मुकेऽसिद्धत्वात् सिद्धो निघातः । हत इति । यद्यपि 'अनुदात्तोपदेश' इत्यनुनासिकलोपे कृते सत्यकारान्तापरं लसार्वधातुकं भवति तथाप्युपदेशग्रहणान्न भवति । न हि हन्तिरदन्त उपदिश्यते । कतीह

द्वविपर्यति । चनस्यतमिति । चनोऽन्नम्, तदात्मन इच्छन्तमित्यर्थे क्यच् । लोट्, यसस्तम् । शप् । स च पितृत्वशित्ववैशिष्ट्येनाङ्कारोपदेश एव तात्पर्यादकारान्तोपदिश्यमानो भवत्येव । चित्स्वरोऽपीति । परत्वादिति भावः । वर्द्धमानमिति । मुक्नु अकारभक्तत्वाद् 'यदागमाः—' इति न्यायेन न तस्य व्यवधायक इति न दोषः । न च वर्णग्रहणे तदप्रवृत्तिः, 'अकारान्तोपदिश्यमाना'दित्यर्थेनेह वर्णग्रहणाऽभावात् । 'वक्ष्यमाणः' इत्यादावपि अवयवावयवस्वरसमुदायाऽवयवत्वान्न मुक् स्पस्य व्यवधायक इति बोद्धव्यम् । ननु पच् सि इति स्थिते आयन्नादिपूर्वदेशिवद्भावादन्तौ, शपिलसार्वधातुवानुदात्तत्वं वाचित्वा नित्यत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा 'अतो गुणे' इति कृते व्यपवर्गाभावादितत्त्वराऽप्राप्तिः । अन्तवद्भावस्तूभयत आश्रयणे निषिद्धः । तत्प्रवृत्तावपि व्यपवर्गस्य तेनाऽनतिदेशाच्च, पचत इत्यादौ सावकाशत्वाद् भूतपूर्वगतिर्न युज्यते इति चेन्न, इष्टापत्तेः 'पचन्ति ते वृषभा' नित्यादावाद्युदात्तत्वं छन्दसत्वादित्याहुः । 'स्वरभिन्नस्य प्राप्त्या न नित्यत्वम्, उभयोरपि पूर्वपरोभयापेक्षत्वेन नाऽन्तरङ्गत्वम्, पञ्चमीसमासे 'अचः परस्मि'न्निति स्यान्निबद्धावेन व्यपवर्गस्य सुलभत्वाच्चे'त्यन्ये । 'पचावः' इत्यादौ दीर्घे कृतेऽपि उपदेशग्रहणादिदं प्रवर्तते । 'पचे'दित्यादावपि शपः परस्य यानुद्धविहितस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वं भवत्येव । यानुट उदात्तत्वं आशीर्लिङि चिनुयादित्यादौ च सावकाशम् । अनुपदेशादिति तपरकरणात् 'क्लीणाती'त्यादौ लसार्वधातुकानुदात्तत्वं न । 'प्रत्यययोरिति परिभाषया नेह—जहि शत्रुमन्तिके । एतत्परिभाषाप्रवृत्तये एवाङ्कारान्तोपदिश्यमानादिति व्याख्यातम्, अन्यथा वर्णग्रहणे सा न प्रवर्तते, छान्दसो वा व्यत्ययस्तत्र । नन्वास्ते इत्यादौ कुम् शप् गृहोत्वाऽदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं सिद्धमिति व्यर्थमनुदात्तेऽन्तिङ्ग्रहणमिति चेन्न, लुप्तं विकरणमादायाऽस्याऽप्रवृत्तिजापनार्थन्तत्सत्त्वात् । तेन 'अतः' इत्यादि अन्तोदात्तं सिद्धम् । प्रसङ्गात्किञ्चिदुच्यते—'रणद्धौ'त्यादौ क्षमि कृते तन्मध्यपतितन्या-

किम्—कतोह पचमानाः । सार्वधातुकं किम्—शिरये । अह्विडोः किम्—हनुते । यदधीते । + चिन्दीन्धिखिदिभ्यो नेति वक्तव्यम् । इवे राजा । एतच्च 'अनुदात्तस्य च यत्र' (मू० ३६५१) इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । ३७३? आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् । (६-१-१८७) सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा । यासिष्टं

पचमान इति । ताच्छील्यवयावचनशक्तिषु चानश्, कचित्तु 'कतोह निघ्नानाः' इति दृश्यते तत्र निघ्नशब्दादाचारविचयन्ताच्छान्दसो मुगभावः । तत्तु तास्यादिभ्यः परत्वाभावाच्चिन्धवम् । शिरये इति । 'एरजेकाचः—' इति यणादेशः 'लिट् च' इत्याद्यं वातुकमेतत् । यदधीत इति । यच्छब्दप्रयोगो 'निपातीयद्यदिहन्त—' इति निघात-प्रतिषेधार्थः । अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव । विद विचारणे, इवो दीप्तौ, विददेत्ये, इति त्रयोऽनुदात्तैः । तेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते आह चिन्दी-त्यादि । भ्यः परस्य लसार्वाधातुकस्यानुदात्तत्वं नेति वक्तव्यमित्यर्थः । यासिष्टमिति । या प्रापणे, लुङ् यस्तम् । 'च्लि लुङि' 'च्लेः सिच्' 'यमरमनमाताम्—' इतीदृशौ । 'वह्लं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि' इत्यडभावः । इदमाद्युदात्तत्वाभावे उदाहरणम् । आद्युदा-

येन विशिष्टस्य वातुत्वादानुस्वरेणाज्जोदात्तत्वमिति 'येन विवि'रिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । क्षमो मित्वेन परश्चेति परत्वस्य तत्राऽप्रवृत्तौ तत्सन्नियोगशिष्टाद्युदात्तत्वस्यापि तत्राऽप्रवृ-त्तिरिति शेषनिघातेन तस्याऽनुदात्तत्वे प्राप्ते सतिशिष्टो धानुस्वरस्तत्रेष्टव्य इयि तदाशयः । न चैवं 'लङ्' इत्यत्र पूर्वोक्तरीत्या क्षम उदात्तत्वे वक्ष्यमानस्वरेण तस्योऽनुदात्तत्वं स्यादिति वाच्यम्; 'सतिशिष्टोऽपि विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न वाधते' इत्युक्तेरक्षेपात् । हत इति । 'अनुदात्तोपदेशे'ति नलोपे कृते हन्तिरदन्तः, नतूपदेशे । निघ्नाना इति । निघ्नशब्दा-न्नामघातोश्चानश्, मुगभावश्छान्दसत्वात् । एतेन तास्यादिभ्यः परत्वाभावादिदं चिन्धमित्य-पास्तम् । 'शैव्यमान' इत्यपि प्रत्युदाहरणम् । न च सतिशिष्टस्यन्स्वरेण चानस्वरस्य बाधा-पत्तिः, विकरणस्वरो लसार्वाधातुकस्वरमेव न बाधते, इतरसार्वाधातुकस्वरान्तु बाधतेवेति वाच्यम्, 'आत्ममाने स्रद्धे'ति सूत्रे सार्वधातुकस्वरमात्राऽप्यवक्तव्यस्यैव भाष्ये व्यवस्थापित-त्वादिति दिक् । चिन्दीन्धि । अन्यो लिङ्स्तद्धोऽनुदात्तत्वे प्रतिषिद्ध इत्येतेत्यादौ प्रत्यया-द्युदात्तत्वेन व्यवस्था । ननु 'तास्यानुदात्ते'दिति सूत्रभाष्ये विदीन्धिखिदिभ्यः परस्यानुदात्तत्वं भवतीत्यर्थो लभ्यते, तत्कथं निषेध आरभ्यत इत्यत आह एतच्चेति । एवञ्च तज्ज्ञाप्यविरो-धात्प्रकृतमुदस्यं भाष्यं प्रौढिवाद इति भावः । आदिः सिचो । प्रत्ययस्वरपवादादप्यम् । परत्वात् 'चितः' इत्येवं बाधते । यासिष्टमिति । पञ्जे 'चितः' इति मव्योदात्तम् । एवं 'ना हि कर्ण'मित्यादिनेतदभावे प्रत्ययस्वरेणाज्जोदात्तत्वं, निषिद्धत्वेन 'अनुदात्तं पद'मिति परिभाषालब्ध्यागमानुदात्तत्वाद्येऽपि सार्वधातुकप्रत्ययाद्युदात्तत्वस्य बाधे मानाऽभावात्, स्वरस्य सार्वधातुकस्वरान्नाप्यवक्तव्यत्वाच्चेत्याह । 'यनिङः निचः परस्य पित् उप-

वर्तिरक्षिना । ३७३२ थलि च सेटीहन्तो वा । (६—१—१९६) सेटि घलान्ते
पदे इद्गुदात्तः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् । यदा नैते त्रयस्तदा 'लिति' (सू० ३६७६)
इति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् । लुलविव । अत्र चत्वारोऽपि पययिणोदात्ताः । ३७३३ उपो-
त्तमं रिति । (६—१—१९७) रिप्रत्ययान्तस्योपोत्तमनुदात्तं स्यात् । यदाहवनीये ।
इति प्रत्ययस्वराः ।

तत्त्वे तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । थलि । 'णमुल्यन्यतरस्याम्' इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने
वाग्रहणं कार्यविकल्पार्थम् । अन्यतरस्यांग्रहणेन कार्यविकल्पस्य सिद्धत्वात् । तेनेडादयः पर्या-
येण कार्यं प्रतिपद्यन्ते । ननु 'तवै चान्तश्च युगपद्' इत्यादौ युगपद् ग्रहणादेवान्यत्र पर्यायः
सिद्धः । सत्यम् । आदेरपि प्राप्त्यर्थं वाग्रहणम् । अन्यथा श्रुतयोरिहन्तयोरैव कार्यित्वं विक-
ल्प्येत । सेटीति किम् । यथा थलि स्वरः । नन्विङ्ग्रहणात्सेढेव थल् ग्रहीष्यत इति चेत्स-
त्यम् । इङ्ग्रहणं तु यदेडागमः क्रियते तदा तस्योदात्तार्थं स्यात् । यथा 'कर्तुः क्यङ् सलो-
पश्च' इत्यत्र सः । ततश्च यथा लुलवियेत्यादौ चतुर्णां पययिणोदात्तविधाने यदिधेत्यादौ
चतुर्थाभावेऽपि पययिणोदात्तत्रयं भवति एवमिडमावेऽपि स्यादित्यर्थः । आहवनीय इति ।
बाहुलकादधिकरणेऽनौयर् । प्रीणनार्थात्कर्मणि वा । ततो गतिप्रमासे ह्रदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरः ।
इति प्रत्ययस्वराः

तद्ब्रूयानम् । माहि कार्यम् [माहिकार्षं] पक्षे आद्युदात्तम् पक्षेऽन्तोदात्तम् । न च 'मा हि
कार्षी'दित्यत्रापि ईटः पिङ्ग्वत्स्याज्यं स्वरः प्राप्नोति । ईटः पूर्वमन्तरङ्गत्वात्स्वरं कृते तत्
ईटि 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः । अत एवात्र भाष्ये 'मा हि कार्यमित्वेवोदा-
हृतम् । 'भाष्योदाहरणस्योपलक्षणत्वाल्लक्ष्यभेदेन न्यायाप्रवृत्तेश्च शेषनिघातविषयाऽभावाच्च
भवत्येव तत्रापि स्वर' इत्यन्ये । थलि च सेटीड । अत्र 'अच इति वक्तते' इति भाष्ये
स्पष्टम् । अजन्तेभ्यो विहितो यस्यल् सेट् तदन्ते पदे इद् अन्ते [आदिश्च] उदात्ता वा
स्युरित्यर्थः । पक्षे लित्स्वरः । 'आदिर्णमुली'त्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने वाग्रहणं कार्य-
विकल्पार्थं सत्—आदेरपि कार्यं प्रापयतीत्याह आदिर्चेति । अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः
फलमाह यदेति । पर्यायेणेति । न तु युगपद् । 'अन्तश्च तवै' इत्यादौ युगपद्ग्रहणात्लि-
ङ्गात् । थलि किम् ? लुलविव । सेटीति किम् ? पपाय । इङ्ग्रहणानु यदेडागमस्तदा
तस्योदात्तार्थं स्यात् । ततश्च यथा 'लुलविये'त्यादौ चतुर्णाम्, 'पपिय' इत्यादौ त्रयाणा-
मेवमिडमावेऽपि स्यात्, सेङ्ग्रहणात्तु सेट्वेव भवति । एवञ्च 'पपाये'त्यत्र लित्स्वर एव ।
अजन्तेभ्यः किम् ? विभेदिय । 'पपिये'त्यादौ परत्वादातो लोपेऽजन्तात्परो नास्तीति विहित
इत्युक्तम् । उपोत्तमं रिति । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् । आहवनीये बाहुलकादधिकरणेऽ-
नौयः, प्रीणनार्थात्कर्मणि वा । ततो गतिप्रमासे ह्रदुत्तरपदप्रकृतित्स्वरः । इति प्रत्ययस्वराः ।

अथ समासस्वरः । समासस्य । यज्ञश्चिमिति । पष्ठीतत्पुरुषः, श्रीशब्देकारस्यो-
त्तत्वे आन्तरतम्यादियङ्पुदात्तः । हल्स्वरप्राप्ते व्यञ्जनस्याग्विद्यमानवद्भावाद् 'राजद्वय' दि-
यादौ पकाराङ्कार उदात्तः । पयविण नानापदानां स्वरे प्राप्तेऽप्यमारम्भः । उदात्तस्वरितयो-
रेति । उदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्तमानं तद्वति वर्तते, पूर्वपदसामानाधिकरण्यात् । एवञ्च पूर्व-
पदस्य प्रकृतिभावस्तत्स्ययोः द्वास्तास्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणेति भावः । यद्वा पूर्वपदस्येऽपि
निपदशब्दो वर्तते । इदं 'कुगती'त्यत्र कैयटे स्पष्टम् । चित्रश्रव इति । श्रूयत इति श्रवः-
रेति । चित्रं श्रवो यस्येति चित्रश्रवाः । नतस्तनम् बहुब्रीह्यादिति किम् ? राजपुरुषः ।
विदन्तु 'समपादः' इत्यत्र उदात्तस्वरिताऽयुक्तपूर्वपदके सावकाशम् । समपाद-
रेति । समशब्दः 'त्वत्त्वत्तमसिमेत्यनुच्चानो' त्यनुदात्तः । ह्रस्वतत्तु 'तूत्रो डम्'—
स्तिह । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । नन्वत्राग्निसन्त्वरं सत्यपि समासान्तो-
दत्तं भविष्यति, 'प्रियविद्व' इत्यादौ तु न, एकपदे त्रयोदशतयोरसमावेशस्यो-
त्पत्त्याऽसम्भवादिति चेन्न, 'सत्यपि सम्भवे वाचनं नदती' त्यङ्गीकारादयोः । अन्ययो-
रुदात्तस्वरितयोः समावेशाभावे सावकाशादानमनुच्यमानं सत्यनोनयोः समावेशः

पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या । तुल्यश्चेतः । 'कृत्यतुल्यात्वा ञजात्या' (सू० ७४९)

इति तत्पुरुषः । किरिणा काणः किरिकाणः । पतयन्मन्द्यत्सखम् । मन्दयति
मादके इन्द्रे । सखेति समीततत्पुरुषः । शस्त्रीश्यामा । + अव्यये नञ्कु-
निपातानाम् । वयजो वा एषः । परिगणनं किम्—स्नात्वाकालकः । मुहूर्त-

तुल्यश्चेत इति । 'नौवयोवर्मविप-' इति यति 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तस्तुल्यशब्दः 'सह-
कृश्वेतः सहश्वेतः' इति । 'समानान्ययोश्च' इति कित्तन्तः सहकृशब्दः 'गतिकारकोपपदात्त्व' इति
कृदुत्तरपदप्रकृतित्वरेणान्तोदात्तः । एवं सहश्वशब्दः कञन्तो मध्योदात्तः । किरिणेति ।
'कृगृशृकुठिमिदिच्छिदिभ्यश्च' इत्यौणादिक ईः स च कित् । 'भुजेः किञ्च' इत्यतः किदित्यनु-
वर्तनात् । तेन किरिगिरिशब्दौ प्रत्ययस्त्वरेणान्तोदात्तौ । मन्द्यत्सखमिति । मदि स्तुल्या-
दिषु । ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । तस्य 'छन्दस्त्युभयया' इत्याद्युदात्तकत्वेन शवभावात्—'तात्पनुदात्त'-
न्दिदुपदेशात्' इति निघातो न । मतः प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव । 'णेरनिटि' इति णिलोपस्तु न ।
तं प्रति सार्वधातुकत्वाश्रयणात् । न च वैपरीत्यमापादनीयम् । छन्दसि दृष्टानुविधानात् । इत्थं
मन्द्यच्छब्दोऽन्तोदात्तः । अव्यये । निपातत्वादेव सिद्धे नञ्ग्रहणमकरणिरित्यादौ परस्यापि कृत्स्व-
रस्य वाचनार्थम् । अकरणिरित्यादौ 'आक्रोशे नव्यनिः' इत्यनिः । किञ्चित्तिष्ठ इत्यत्र 'तित्स्थन्यो-
जसः' इति सतिशिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नञ्स्वरेण वाध्यते । अपि च चत्वारः अनङ्वाह
इत्यत्र सतिशिष्टोऽप्यामृत्वो वाध्यते । अव्ययेत्यत्र 'जिह्वसि-' इत्यादिना धातुना समासं
निपात्य इतिः क्रियते, तस्यापि स्वरस्य वाचनार्थं कुग्रहणं चादिषु पाठाभावात् । स्नात्वेति ।

स्यादित्याहुः । तत्पुरुषे । तुल्यश्चेत इति । तुल्यशब्दो यदन्त आद्युदात्तः । मन्द्यत्स-

खमिति । मन्देर्ण्यन्ताल्लटः । शत्रादेशः । तस्य छान्दसत्वादाद्युदात्तकत्वेन शवभावादुपदेशा-
दिति निघाताऽभावे प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव । णिलोपस्तु न, तं प्रति सार्वधातुकत्वाश्रयणात् ।
छन्दसि दृष्टानुविधानान्न वैपरीत्यं शङ्क्यम् । इत्थं मन्द्यच्छब्दोऽन्तोदात्तः । ततस्तत्पुरुषे
टच्यपि छान्दसत्वादेवाऽन चित्त्वरभावः । ननु 'परमं कारकं पश्य' 'परमेण कारकेण' 'परमे
कारके' इत्यर्थे समासेऽतिप्रसङ्गः द्वितीयातृतीयासप्तम्यन्तपूर्वपदत्वात्, न हि विशेषणसमासः
प्रथमान्तानामेवेति नियमोऽस्तीति चेन्न, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया द्वितीयादिशब्दोच्चारणेन
विहितसमासस्यैव ग्रहणात् । शस्त्रीति । गौरादिङीपन्तः । अव्यये नञ्कु । निपातत्वादेव
सिद्धे नञ्ग्रहणम् 'अकरणि' रित्यादौ परस्यापि कृत्स्वरस्य वाचनार्थमित्याहुः ।

'अव्ययी'त्यत्र सतिशिष्टप्रत्ययस्वरवाचनार्थम्, अतित्तिष्ठ इत्यत्र सतिशिष्टविभक्ति-
स्वरस्य, अचत्वार इत्यत्र सतिशिष्टोऽनस्वरस्य च वाचनार्थमित्येके । भाष्ये त्वेतदर्थः

सुखम् । भोज्योप्यम् । ३७३७ वर्णो वर्णेष्वनेते (६—२—३) वर्णवाचि-
न्युत्तरपदे एतवजिते वर्णवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । लोहित-
कल्पापः । कृष्णशब्दो नवप्रत्ययान्तः । लोहितशब्द इतन्नन्तः । वर्णः किम्-
परमकृष्णः । वर्णेषु किम्-कृष्णतिलाः । अनेते किम्-कृष्णैतः । ३७३८ गाध-
लवणयोः प्रमाणे । (६—२—४) एतयोस्तत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे
पूर्वपदं प्रकृत्या स्यात् । अरित्रगावमुदकम् । उत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् ।

मयूरव्यंसकादिरयम् । नन्वयं तत्रैवान्तोदात्तो निनात्यतामिति चेन्न । सामिकृतं स्वयंव्रीतमि-
त्यादिवारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा तत्रानि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । इष्यते
तु समासस्येत्यन्तोदात्तः । सामिकृतमित्यादौ 'सामि' 'स्वयं वतेन' इति समासः । सुहूर्त-
सुखमिति । 'कालाव्वनोः' इति द्वितीया । 'अत्यन्तसंयोगे च' इति समासः । मुहूर्तशब्दः
पृषादरादिरन्तोदात्तः । भोज्याप्यमिति । 'कृत्यतुल्याह्या' इति समासः । भोज्यशब्दो
पदन्तः 'तिस्त्वरितम्' इति स्वरितान्तः । वर्णो वर्णः । अत्र अनेत इति प्रतिषेधाद्बहुवचन-
निर्देशाच्च उत्तरपदे स्वरूपग्रहणं न, तस्माहचर्यात्पूर्वपदेऽपि स्वरूपग्रहणं न तदाह वर्णवा-
चिनीत्यादि । कृष्णशब्दो नवप्रत्ययान्त इति । 'वृषेर्वर्णः' इति विहितो यो नक्
तदन्त इत्यर्थः । कृष्णशब्दः 'कृष्णस्यामृगाह्या चेत्' इत्यन्तोदात्तो वेदे । भाषायां तु
'वर्णानां तणति नितान्तानाम्' इत्याद्युदात्तः । इतन्नन्त इति । 'रहे रश्च लो वा' इति
इतन्नप्रत्ययान्तो निस्त्वरिणाद्युदात्तः । कृष्णतिला इति । 'वर्णो वर्णन' इति प्रतिपदोक्तः
समास इह गृह्यते, तेनैव सिद्धे वर्णग्रहणं चित्यप्रयोजनम् । गाध । अरित्रगाध-
मिति । अरित्रं नौकाण्डं तस्य गावं स्पृश्यमानं तलम्, गाव्यत इति गाधः । गावृ
प्रतिष्ठायां कर्मणि घञ् । अर्धेर्वादिवात् क्लोवत्वम् । गोलवगमिति । पष्ठोऽसमासः ।

वचनान्पेवारव्वानि 'अनुदात्तं पद'मिति सूत्रे । कुग्रहणं चादिषु पाठाऽभावात् । केचित्तु चादि-
त्येव कुः पाठ्यः, इह तु न पाठ्यः, एवञ्चाव्ययत्वमपि तस्य निश्चयनीत्याहुः । स्नात्वेति ।
अत्र समासाज्जोदात्तत्वमेव । न च मयूरव्यंसकादिर्वेवास्याज्जोदात्तत्वं निनात्यतां किमनेनेति
गन्धम्, सामिकृतं स्वयंव्रीतमित्यादि वारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वादिति कैयटादयः ।
नाप्यकृता त्वन्तोदात्तनिनातनमाश्रित्य परिगणनं प्रत्याह्वयनम् । तस्मायं भावः—'सामिकृतम्',
'स्वयंव्रीत' मित्यादौ परिगणनवादिनाऽपि दानोभारादिस्मात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वनिष्पत्त एवेति ।
सुहूर्तं सुखमिति । 'कालाव्वनो'रिति द्वितीया । काप्रश्चितादौ । 'अहीने द्वितीये'ति
नन्वयम्, 'वनातीत' इत्यादौ यायादिस्वरः, 'भ्रामगमी' इत्यादौ गिनिस्वरः, अत्राह्वे
'वृद्धादीनाञ्चेति' तस्मात्सुहूर्तमुत्तरीयेवादाहरणानीति भावः । भोज्योप्यमिति ।
'इत्यतुल्ये'ति समासः । कृत्यादौ लक्षणप्रतिशेधोऽपरिभाषा न प्रवर्तते इति कश्चित् ।
कृष्णसारङ्ग इति । कृष्ण-लोहितो 'वर्णनान्तमे'त्याद्युदात्तो । वेदे तु 'कृष्णस्या-
मृगाह्या चे'दिति कृष्णोऽज्जोदात्तः । अत्र सूत्रे एवं वर्णग्रहणं व्ययम्, 'वर्णो
वर्णे'ति प्रतिपदोक्तसमासप्रत्यादिवाहुः । अरित्रगाधमिति । अरित्रं—नौकाण्डम्,

यावद्गवे दीयते तावदित्यर्थः । अत्रिष्यशब्द इत्रान्तो मध्योदात्तः । प्रमाणमित्युक्ता परिच्छेद-
मात्रम्, न पुनरायाम एव । प्रमाणे किम्-परमगावन् । ३७३९ दायाद्यं दायादे ।
(६-२-५) तत्पुरुषे प्रकृत्या । वनदायादः । घनशब्दः क्युप्रत्यययान्तः प्रत्ययस्वरणाद्यु-
दात्तः । दायाद्यं किम्-परमदायादः । ३७४० प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः । (६-२-६)
प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे । गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् ।
गमनं कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि च प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धि किम्-
मूत्रकृच्छ्रम् । ३७४१ पदेऽपदेशे । (६-२-७) व्याजवाचिनि पदशब्द उत्तरपदे प्रकृत्या तत्पुरुषे

गोशब्दो 'गमेहोः' इति डोप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । इत्रान्त इति । 'व' तिल्लूषूखनसहचर इत्रः
इति विहितः । मध्योदात्त इति । प्रत्ययस्वरणे । इयत्ता परिच्छेदमात्रमिति । इम-
तायोः परिच्छित्तिरियत्तापरिच्छेदः । क्रियाशब्दोऽत्र प्रमाणशब्दो गृह्यते न पुनरायामनात्रे
रूढ इत्यर्थः । दायाद्यम् । दातव्यो दायादः । दायमादत्ते दायादः । मूलविभुजादित्वात्कः ।
दायादस्य भावो दायाद्यम् । दायस्य दानं तत्संबन्धो वा । इह तु लक्षणया आदीयमाने दाय
एव दायाद्यशब्दो वर्तते दायादशब्दे परे दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृतित्वरं स्यात् । क्युप्रत्य-
यान्त इति । 'कृष्टवृजिमन्दिनिवात्रः क्युः' इति विहितः । परमदायाद् इति । अत्र समा-
सान्तोदात्तत्वमेव । प्रतिबन्धि । कार्यसिद्धिं प्रतिबन्धातीति प्रतिबन्धि । आवश्यकं गिनिः ।
गमनचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रमिति । गमनव्याहरणशब्दौ ल्युङन्तौ । तयोर्लित्स्वरः ।
अत्र विशेषणसमासः । ननु सामानाधिकरण्ये सति विशेषणसमासो भवति । न चेह तदस्ति ।
गमनशब्दस्य गतिवाचित्वाच्चिरशब्दस्य कालवाचित्वात् । नैष दोषः । चिरकालवाचिनि
गमनेऽत्र चिरशब्दो वर्तते, गमनमत्र विशेष्यं तद्विशेषणे तु चिरकृच्छ्रे तत्र विशेष्यस्य पूर्व-
निपातनायं मयूरव्यंसकादित्वमप्येष्टव्यम् । पूर्वपदस्य प्रतिबन्धवाचित्वमुपपादयति । गमन-
मित्यादि । कारणवैकल्याद्धि चिरकालभावि गमनं कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते । कृच्छ्रयोगि
वा, कृच्छ्रं दुःखं तद्योगि वा कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धि जायते । मूत्रकृच्छ्रमिति । पष्ठोसमासः ।

तस्य गावन् । तेन स्पृश्यमानतलमित्यर्थः । पष्ठोसमासा एते । न पुनरायाम एवेति । स
च त्रिष्यगृह्णोऽवरो वेत्यन्यत् । दायाद्यम् । दीयते स दायादः, तमादत्ते दायादः, तस्य
भावो दायाद्यं=दायादज्ञानम्, तत्संबन्धो वा । प्रकृते तु लक्षणया दायाद्यशब्द आदीयमाने
दाये एव वर्तते । यद्वा दायादमर्हतीत्यर्थे दण्डादित्वाद्यत्, स चोपस्थितत्वात्पूर्वपदार्थभूतो दाय
एवेति बोध्यम् । 'वनस्य दायादः' इति 'स्वामीश्वरं' इति संबन्धसामान्यपठ्यन्तेन समासः ।
परमदायाद् इति । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव । गमनचिरमिति । विशेषणसमासः,
ल्युङन्तस्य भाववाचित्वात् । चिरकृच्छ्रयोः कालकृष्टवाचित्वेऽपि प्रकृते चिरकालभाविनि,
कृच्छ्रयोगिनि चार्थे चिरकृच्छ्रयोर्वत्तनात्सामानाधिकरण्यम् । एवञ्च चिरकृच्छ्रयोः पूर्वनिपातः
प्राप्नोतीत्यन्ता मयूरव्यंसकादित्समासोऽप्येत्याहुः । पष्ठोसमास इत्यन्ये । प्रतिबन्धि

मूत्रपदेन प्रस्यितः । उच्चारपदेन । मूत्रशब्दो घञन्तः । उच्चारशब्दो घञन्तः 'धाव' (सू० ३८७८) आदिस्वरेणान्तोदात्तः । अपदेशो किम्-विष्णुपदम् । ३७४२ निवाते वातत्राणे । (६-२-८) निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या । कुटीनिवातम् । कुट्टिशब्दो गौरादिङीप्पन्तः । कुड्गशब्दो व्यगन्तः । यगन्त इत्यन्ये । वातत्राणे किम्-राज-निवाते वसति । निवातशब्दोऽयं रुढः पाश्वे । ३७४३ शारदेऽनार्तवे । (६-२-९) ऋतौ भवमार्तवम् । तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् स्यात् । रज्जुशारदमुदकम् । शारदशब्दो नूतनार्थः । तस्यास्त्वपदविग्रहः । रज्जोः सद्य उद्धृतम् । रज्जुशब्दः । (उ) सृजेरसमृच । इत्याद्युदात्तो व्युत्पादितः । अना-र्तवे किम्-उत्तमशारदम् । ३७४४ अध्वर्युकपाथयोरजातौ । (६-२-१०) एतयोः परतो जातिवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । कठाध्वर्युः । दौवा-

पदेऽपदेशो । अपदेशो व्याजः । 'व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च' इत्यमरात्तदाह व्याजवाचि-नीति । उच्चारपदेनेति । उच्चारः पुरोपक्रिया । विष्णुपदमिति । पष्ठोऽन्तः । निवाते । निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनीति । वातत्राणार्थे निवातशब्दे परे इत्यर्थः । वातस्याभावो निवातमित्यव्ययीभावः । निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा । तत्र कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणा निवातशब्देन समस्यन्ते । कुटो एव निवातं कुटीनि-वातम् । कुड्य एव निवातं कुड्यनिवातम् । व्यगन्त इति । कवतेर्ब्यक् डकारस्येत्संज्ञा न भवति । गुणप्रतिषेधार्थत्कारानुवन्धात् । यगन्त इत्यन्ये इति । (ते तु कवतेर्ब्य'न्निति सूत्रमधीयते) शारदे । नूतनार्थ इति । अव्युत्पन्न इत्यर्थः । रज्जोः सद्यः उद्धृतमिति । रज्जुवद्धपात्राधारं रज्जुशब्दः । इदानीमेव कूपादुद्धृतं नूतनं जलमित्यर्थः । सजेर-मुमचेति । 'स्कन्देः सलोपश्च' इत्यतः सलोप इति वर्तते 'मृमृशोऽ' इत्यत उरिति । 'धान्ये नित्' इत्यतो निदिति । सृजेरुः स्यात्स च नित् घातोऽनुगागमः सलोपश्चेत्यर्थः । तत्र सृजेरन्त्यादयः परेऽमुमि सलोपयणादेशेऽनुमसकारस्य जश्त्वे च रज्जुरिति भवति । आद्युदात्त इति । प्रत्ययस्य नित्त्वान्तिस्वरेण । उत्तम-शारदमिति । शरद ऋतौ भवं शारदम् । अध्व । कठाध्वर्युरिति । अध्वरं

जायत इति । कार्यसिद्धेः प्रतिबन्धकं जायत इत्यर्थः । प्रतिबन्धिशब्दे-जावदप्येकं गितिः । मूत्रकृच्छ्रमिति । पष्ठोऽन्तः । मूत्रपदेनेति । मूत्रमिषेणेत्यर्थः उच्चारः-पुरोपक्रिया । यञन्त इति । मूत्रशब्दः 'सिक्विमव्योष्टेरु च' इति प्लुप्रत्ययान्त इत्यन्ये । वातत्राणे इति । वातत्राणार्थे तत्पुरुष इत्यर्थः । निवाते इति । वाताऽभावो निवातम्, निरुद्धो वातो यस्मि-न्निति वा । कुटीनिवातमिति । आद्ये कुट्यादिहेतुकेऽयं वर्तमानाः कुट्यादयो निवातशब्देन समानाधिकरणाः, अन्ते तु स्रष्टृमेव तत् । राजनिवाते इति । राजपाश्वे इत्यर्थः । पष्ठो-न्मासांज्यम् । रज्जुशारदमिति । कनंवारयः रज्जुशब्दो रज्जुवद्धपात्रोद्धृते वर्तते इदानी-मेव कूपादुद्धृतम् नवजलमित्यर्थः । आद्युदात्त इति । 'सृजेरनुम नलोपश्चे' त्यत्र

रिक्कपायम् कठशब्दः पचाद्यजन्तः । तस्माद् 'वैशम्पायनान्तेवासिम्यश्च' (सू० १४८४) इति
 णिनेः 'कठचरकाल्लुक्' (सू० १४८७) इति लुक् । द्वारि नियुक्त इति ठक्प्रत्ययेऽन्तोदात्तौ दौवा-
 रिक्शब्दः । जातौ किम्-परमाध्वर्युः । ३७४५ सट्प्रतिरूपयोः सादृश्ये । (६-२-११)
 अनयोः पूर्व प्रकृत्या । पितृसदृशः । सादृश्ये किम्-परमसदृशः । समासाद्योऽत्र पूज्यमानता न
 सादृश्यम् । ३७४६ द्विगौ प्रमाणे । (६-२-१२) द्विगवुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे
 पूर्वपदं प्रकृतिस्वरम् । प्राच्यसप्तमः । सप्त समाः प्रमाणमस्य । + प्रमाणे लोट्द्विगो-
 नित्यम् । इति मात्रचो लुक् । प्राच्यशब्द आद्युदात्तः । प्राच्यश्चासौ सप्तमस्य

यज्ञं यातोत्यध्वर्युः ऋत्विग्विशेषः । कठेन प्रोक्तं छन्दोऽजीते कठः । कठशब्दादणान्ताद्
 णिनिप्रत्ययः तस्य लुक् । अव्ययणस्तु 'प्रोक्ताल्लुक्' इति लुक् । विशेषणसमासोऽयम् ।
 दौवारिककपायमिति । पष्ठोसमासः । सदृश । सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृत्या
 एतयोर्द्वयोरपदयोः । पितृसदृश इति । पितृमातृशब्दावुणादिनृजन्तौ चित्स्वरेणान्तोदात्तौ ।
 नन्वत्र 'पूर्वसदृशसमानार्थः' इति तृतीयासमासे कृते 'तत्पुरुषे तस्यायं-' इत्येव सिद्धम् । न
 च तुल्यार्थयोगे पष्ठ्या अपि विहितत्वेन पष्ठोसमासार्थमिति वाच्यम् । तत्रानभिधानात्पष्ठो-
 समासो नेत्यपि सुवचत्वादिति चेन्नैवम् । अलुक्समासानुरोधेन पष्ठोसमासस्त्रीकारस्यावश्य-
 कत्वात् । तद्यथा । दास्याः सदृशो वृषल्याः सदृश इति । 'पष्ठ्या आक्रोश-इत्यलुक् ।
 दासीशब्दो 'दंसेष्टो न आ च' इति दंसेष्टप्रत्ययः नकारस्य चाकारः । प्रत्ययस्वरेण दासशब्द
 अन्त उदात्तः टित्त्वान्डीप् । 'यस्य-' इति लोपः । 'अनुदात्तस्य च यत्र' इति डीप् उदात्त-
 त्वम् । वृषलशब्दाज्जातिलक्षणो डीप् । उभयत्रापि 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति
 विभक्तिरुदात्ता । नन्वेवं तृतीयासमासविवायके पूर्वसदृश-' इति सूत्रे सदृशग्रहणं
 मास्तु सर्वत्र पष्ठोसमासोऽस्तु इति चेन्नैवम् । यत्र पष्ठ्ययो नास्ति तदर्थं सदृश-
 ग्रहणम् । विद्यया सदृशो विद्यासदृश इति । अन्यो देवदत्तादिरत्र प्रतियोगी ।
 प्राच्यशब्द आद्युदात्त इति । 'द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्' इति यदन्तत्वाद्

'उनि'दित्यविकारात् । उत्तमशारदमिति । शरदि भवमित्यर्थः । कठाध्वर्युमिति । कर्म-
 धाग्योऽयश्चरणविशेषे ऋढः । दौवारिककपायमिति । रुद्धिशब्दोऽयम् । कपायोऽर्द्धर्चादिः ।
 सादृश्ये इति । सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे इत्यर्थः । पितृशब्दोऽन्तोदात्तः तृजन्तत्वात् । तृती-

यासमासे 'तत्पुरुषे तुल्यार्थे'त्यनेनैव सिद्धे इदं 'दास्याः सदृश'इत्यलुक्समासार्थम् । 'पितृसदृश'

इत्यादौ पष्ठोसमासस्तु अनभिधानाच्चेत्यपि वक्तुं शक्यम् । एवञ्च दासीशब्दस्याज्जन्तोदात्ततया
 'उदात्तयणः' इति विभक्तिरुदात्तेत्यादि 'पूर्वसदृशे'त्यत्र निरूपितम् । न सादृश्यमिति । यत्र हि
 प्रतियोगिविशेषसमर्पणार्थं पूर्व पदं तत्रैवेदमिति सादृश्यग्रहणसामर्थ्यादाश्रीयत इति भावः ।

प्राच्यसप्तसप्तमः । द्विगौ किम्-त्रोहिप्रत्ययः । प्रमाणे किम्-परमसप्तसप्तमम् । ३७४७ गन्तव्य-
पण्यं वाणिजे (६-२-१३) वाणिजशब्दे परे तत्पुरुषे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरम् । मद्रवाणिजः । गोवाणिजः । सप्तमोसमासः । मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तः । गन्त-
व्येति किम्-परमवाणिजः । ३७४८ मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके । (६-२-१४)
मात्रादिषु परतो नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे तथा । भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रम् ।
भिक्षाशब्दो 'पुरोश्च हलः' (सू. ३३८०) इत्यप्रत्ययान्तः । पाणिन्युपज्ञम् । पाणिनिशब्द
आद्युदात्तः । नन्दोपक्रमम् । नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः । इपुच्छायम् । इपुशब्द आद्युदात्तो
नित्वात् । नपुंसके किम्-कुल्यच्छाया । ३७४९ सुखप्रिययोर्हिते । (६-२-१५)
एतयोः परयोहितवाचिनि तत्पुरुषे तथा । गमनप्रियम् । गमनमुत्तम् ।

'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः । परमसप्तसप्तममिति । समानां समानां समाहारः सप्तसप्त
समाहारद्विगुः । पात्रादित्वात् त्रौत्वाभावः । गन्तव्यपण्यम् । वणिगेव वाणिजः । प्रज्ञादि-
त्वादण् । मद्रवाणिज इति । मद्रेषु गत्वा व्यवहरतीत्यर्थः । गोवाणिज इति । गमेर्लोः
अन्तोदात्तोऽयम् । सप्तमोसमास इति । सप्तमोति योगविभागाद् मद्रवाणिजेत्यत्र पठोस-
मासः । रक्प्रत्ययान्त इति । 'स्फायितश्चि' इति विहितो रक् तदन्तादित्यर्थः । प्रत्ययस्व-
रेणान्तोदात्तोऽयम् । मात्रो । तथेति । पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः । भिक्षाशब्दोऽप्रत्य-
यान्तोदात्तः । मात्रशब्दस्तु तुल्यपर्यायो वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे वर्तते भिक्षायास्तुल्यप्रमाण-
मित्यस्वपदविग्रहः पठोतत्पुरुषः । तदाह भिक्षाया इति । पाणिन्युपज्ञमिति । उपज्ञायत
इति उपज्ञा । 'आतश्चोपसर्गे' कर्मण्यङ् । पाणिनिशब्द इवन्तत्त्वादाद्युदात्तः । तस्य उपज्ञा
इति पठोसमासः । 'उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम्' इति नपुंसकता । नन्वोप-
क्रममिति । पठोसमासः । अत्रापि पूर्ववन्नपुंसकता । उपक्रम्यते इति कर्मणि घञ्
'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधः । इपुच्छायमिति । इपूणां छयेति तत्पुरुषः ।
'छाया बाहुल्ये' इति नपुंसकता । 'इषः किञ्च' इत्युप्रत्ययान्त इषुः तत्र निदधिकारा-
दाद्युदात्तस्तदाह । इपुशब्द इति । गमनसुखमिति । समानाधिकरणसमासो

परमसप्तसप्तममिति । समाहारे द्विगुः, उपसर्जनत्वादघ्रस्वः । पात्रादित्वात्त्रौत्वाभावः । 'पर-
मसप्तसप्तम' इति द्वयपाठः । वाणिज इति । वणिगेव वाणिजः । प्रज्ञादित्वादण् । सप्तमो-
समास इति । इदं च 'मद्रवाणिजः' इत्यत्र । मद्रेषु गत्वा व्यवहरतीत्यर्थः । न चैवं सप्तमो-
पपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे गन्तव्यग्रहणमत्र व्यर्थमिति वाच्यम्, 'न्युन्ने'ति लट्स्य समा-
सस्य प्रतिपदोक्तत्वाऽभावादिति भावः । पठोसमानार्थमावश्यकस्य परत्वात्तानां प्रवृत्तिरि-
त्यारम्भ इत्यन्ये । मात्रोपज्ञो । नपुंसके इति । नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे इत्यर्थः । तुल्य-
प्रमाणमिति । मात्रशब्दो वृत्तिविषये तुल्यप्रमाणे वर्तते इति भावः । अस्वपरविग्रहः
पठोतत्पुरुषः । सुखप्रिययोर्हिते । यदायत्नां प्रीतिकरं तद्विषयम् । गमनमुत्तमिदयादि कर्मधारयः ।

गमनशब्दे लिट्स्वरः । हिते किम्-परमसुखम् । ३७५० प्रीतौ च । (६-२-१६) प्रीतौ गम्यायां प्रागुक्तम् । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽन्यथायः । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तौ । प्रीतौ किम्-राजसुखम् । ३७५१ स्वं स्वामिनि । (६-२-१७) स्वा-मिशब्दे परे स्ववाचि पूर्वपदं तथा । गोस्वामी । स्वं किम्-परमस्वामी । ३७५२ पत्यावैश्वर्ये । (६-२-१८) दम्पता गृहपतिर्दमे । ३७५३ न भूवाक्चिद्विषु । (६-२-१९) पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्वा । भुवः पतिर्भूपतिः । वाक्पतिः । वित्पतिः । दिविपूषतिः । ३७५४ वा भुवनम् । (६-२-२०) उक्तविषये । भुवनपतिः । (३०) भूस्तुधूभ्रस्त्रिभ्यः इति । क्युन्तन्तो भुवनशब्दः । ३७५५ आशङ्कावाधनेदीयस्तु संभावने । (६-२-२१) अस्तित्वा-

मयूरव्यंसकादर्वा । लिट्स्वर इति । गमनशब्दो ल्युङन्तः 'लिति' इति सूत्रेणाद्युदात्तः । प्रागुक्तमिति । सुखप्रियोः परयोस्तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः । योगविभागो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । ननु 'सुखप्रियोः' इत्येतावत्पूर्वसूत्रं कृत्वा 'हितं च' इति वक्तव्यम् । तत्राद्ये सूत्रे सुखप्रियोः प्रीत्यव्यभिचारादेव प्रीतौ गम्यनानायां भविष्यतीति चेत् । सत्यम् । प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । ब्राह्मणच्छात्रशब्दाविति । ब्राह्मणोऽपत्यमि-त्यण् । 'ब्राह्मणोऽजातौ' इति जातौ टिलोपाभावेऽस्मिन्ति प्रकृतिभावः । छात्रशब्दः 'छात्रादिभ्यो णः' इति णप्रत्ययान्तः । पत्या । ऐश्वर्यायै पतिशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् तत्पुरुषे । गृहपतिरिति पष्ठीसमासः । 'गृहे कः' इति कप्रत्ययान्तो गृहशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । न भू । भ्वादीनां समाहारद्वन्द्वे नपुंसकत्वम् । ह्रस्वत्वम् । एतानीति । भूवाक्-चिद्विषु एतानीत्यर्थः । न प्रकृत्येति । पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते । भूपतिरित्यादि । पष्ठीसमासा एते । तत्र भ्वादयस्त्रयः विवन्ताः । दिविपूषदः अन्तदम्भूजम्भूकफेल्-कर्कण्धूदिविषु' इत्युप्रत्ययान्तो निनातितः । सर्वेऽप्यन्तोदात्ताः । वा भुवनम् । उक्त-विषये इति । ऐश्वर्यवाचिनि पतिशब्दे परे भुवनशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् । 'पत्यावैश्वर्ये' इति प्राप्ते विकल्पोऽयम् । भुवनपतिरिति । भुवनशब्दः क्युन्प्रत्य-

गमनस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः, मयूरव्यंसकादित्वाद्वा । प्रीतौ च । सुखप्रियोः प्रीत्यव्यभिचारादिह यत्रोत्तिग्रहणं तत्प्रीत्यतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । योगविभागो यथा-संख्यनिवृत्त्यर्थः । पत्यावैश्वर्ये । ऐश्वर्यवाचिपतिशब्दे उत्तरपदे पूर्वपदं तथेत्यर्थः । गृहपतिरिति । 'गृहे कः' इति कप्रत्ययान्तो गृहशब्दोऽन्तोदात्तः । दमे इति ।

गृहे इत्यर्थः । ऐश्वर्ये किम् ? वृषलीपतिविप्रः । तद्भुर्त्तैत्यर्थः । न भूवा । सूत्रे समाहारद्वन्द्वः । भूपतिरित्यादयः पष्ठीतत्पुरुषा अन्तोदात्ताः । त्रयः विवन्ताः, अन्त्य-कप्रत्ययान्तः । वा भुवनम् । 'पत्यावैश्वर्ये' इति प्राप्ते विकल्पोऽयम् । अस्तित्वाध्य-

व्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्कमस्ति । गमनावावम् । गमननेदीयः । गमनमाशङ्क्यते
 आवाच्यते निकटतरमिति वा संभाव्यते । संभावने किम्—परमनेदीयः । ३७५६ पूर्वे भूतपूर्वम् ।
 (६-२-२२) आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वो वर्तते । भूतपूर्वो
 किम्—परमपूर्वः । ३७५७ सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये । (६-२-२३)
 एषु पूर्वं प्रकृत्या । मद्रसविधम् । गान्धारसनीडम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् ।
 मद्रसदेशम् । सामीप्ये किम्—सह मर्यादया समर्यादं अत्रम् । चैत्रसमर्यादम् ।

यान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । आशङ्कावाध । आशङ्कवाचनेदीयस्सूत्ररपदेषु संभावनवाचिनि
 तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । शकि शङ्कायाम् । वाघु लोढने । आङ्पूर्वाभ्यां कर्मणि
 घञ् । अतिशयेनान्तिकं नेदीयः । द्वयोरन्तिकयोर्मध्ये एकस्यातिशयविवक्षायामीयमुनि 'अन्ति-
 कबाढयोः—' इति नेदादेशः । गमनाशङ्कादयो विशेषणसमासाः मयूरव्यंसकादयो वा ।
 अस्तित्वाध्यवसाय इति । अस्तित्वनिश्चयः । गमनाशङ्कमिति । पूर्वपदानि ल्युङन्तानि ।
 तत्र लिट्स्वरः । गमनमाशङ्क्यत इत्यादि । संभाव्यत इत्यस्य प्रत्येकमन्वयः । गमनमा-
 शङ्क्यते इति संभाव्यते । गमनमात्राध्यत इति संभाव्यते । गमनं निकटतरमिति वा संभा-
 व्यते । पूर्वं भूतपूर्वं । भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । आढ्यो भूतपूर्व
 इति । यः पूर्वमाढ्य आसीत्स एवमुच्यते । आढ्यपूर्व इति । अत्र विशेषणसमासः मयूर-
 व्यंसकादिर्वा । आढ्यशब्दः आङ्पूर्वाद्व्यायतेः 'घञर्थे कविधानम्' इति कर्मणि कः । आतो
 लोपः । षृपोदरादित्वाद्दस्य ङः थायादिस्वरेणान्तोदात्तः । परमपूर्वं इति । परमश्चासौ पूर्व-
 ध्वेति योज्यं वाक्यायः पूज्यमानतालक्षणस्तस्मिन्निह प्रत्युदाहरणे समासः । परमश्चासौ भूतपूर्व-
 ध्वेति विग्रहे तूदाहरणमेव । सविध । सामीप्यार्थेषु सविधादिपूत्ररपदेषु पूर्वपदं प्रकृत्या तत्पुरुषे ।
 मद्रसविधमिति । सर्वत्रोदाहरणे पठोसमासः । मद्रः रगन्तेनोदात्तः । गान्धारिः । कर्दमादीनां
 च इत्याद्युदात्तो वा । काश्मीरो 'लघावन्ते—' इति मध्योदात्तः । सविधादीनां सह विधया
 इत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलम् । समीपवाचिनस्त्वेते समुदायाः । मद्रादीनां सविधं समीप-
 मित्यर्थः । समर्यादमिति । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सादेशः । चैत्रसमर्यादमिति पठो-

वसाय इति । तद्विषयकोत्कटकोटिकज्ञानमित्यर्थः । गमनमाशङ्क्यत इति । 'संभाव्यते' इत्य-
 नेनान्वेति, विशेषणसमासाः सर्वे । लिट्स्वरः । पूर्वं भूतपूर्वं । भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे उत्तरपदे
 इत्यर्थः । आढ्यपूर्वं इति । आङ्पूर्वाद्व्यायतेः कः । षृपोदरादित्वाद्ः । आढ्यशब्दस्यायादिस्व-
 रेणान्तोदात्तः । विशेषणसमासः । सविधसनीड । सामीप्यार्थेष्वेतेषु तत्पदेऽप्यित्यर्थः । सविधादयः
 समीपे वृद्धाः । मद्रो रगन्तोऽन्तोदात्तः । गान्धारिः—'कर्दमादीनाञ्चे'त्याद्युदात्तो, मध्योदात्तो
 वा । काश्मीरो—'लघावन्ते—' इत्याद्युदात्तः, मध्योदात्तो वा । सविधादिषु किम् ? मद्रगमी-

३७५८ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । (६-२-२४) विस्पष्टकटुकम् । विस्पष्ट-
शब्दो 'गतिरनन्तरः' (सू० ३७८३) इत्याद्युदात्तः । विस्पष्टेति किम्-परमलव-
णम् । गुणेति किम्-विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र । ध्यक्त । संपन्न ।
पण्डित । कुशल । चपल निपुण । ३७५९ श्रज्याऽवमकन्यापवत्सु भावे
कर्मधारये (३-२-२५) अ ज्य कन् इत्यादेशवति अवमशब्दे पापवाचिनि

समासः । सविवादिषु किम् । मद्रसमीपम् । विस्पष्टा । गुणवचनेषु परेषु विस्पष्टादीनि पूर्व-
पदानि प्रकृत्या स्युः । विस्पष्टकटुकमिति । स्पश-वाचनस्पर्शनयोरित्यस्य ण्यन्तस्य निष्ठायां
'वा दान्तशान्त'- इति स्पष्टशब्दो निपातितः । तस्य विशब्देन गतिसमासः । विस्पष्टं कटुक-
मिति विग्रहः । विस्पष्टादीनि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि न द्रव्यस्य । कटुकादिशब्दै-
र्गुणवद्द्रव्यमभिधीयते इति सामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाभावे सुप्सुपेति समासः ।
विचित्रेत्यादि । चित्र चित्रीकरणे चुरादिण्यन्तादेरच् । विशेषेण चित्रं विचित्रं प्रादिसमासः
'तत्पुरुषे तुल्यार्थः'- इत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तः । चिती संज्ञाने निष्ठा । विगतं
चित्रमस्य इति विचित्रः । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इत्याद्युदात्तः । अङ्ग व्यक्त्यादिषु ।
तस्य विपूर्वस्य निष्ठायां गतिस्वरे 'उदात्तस्वरितयोः'- इति स्वरितादिः । पदे कर्तरि क्तः ।
याथादिस्वरेणान्तोदात्तः । गतिस्वरस्तु न । कर्मणीति तत्र वर्तते । अयं कर्तरि क्तः । फलिपा-
टिनमिमनिजनां कुक्वटिनाकियतश्च' इत्युप्रत्ययान्तः पटुशब्दः । तत्र निदित्यविकारादाद्युदात्तः ।
पडि गतौ । क्तः प्रत्ययस्वरः । उणादिवृत्तौ तु पण व्यवहारे स्तुतौ च । अमन्ताडुः । पंडा बुद्धिः
सा संजाताऽस्येति तारकादित्वादितच् । एवमुक्तम् । कुशान् लातीति कुशलः । 'जातोऽनुपसर्गो'
इति कः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । चुप मन्दायां गतौ । अस्मात् 'चुपेरञ्चोपचायाः' इति कल-
प्रत्ययः । तत्र 'वृपादिभ्यश्चित्' इत्यतश्चिदिति वर्तनादन्तोदात्तः । पुण कर्मणि शुभे । 'इगुपध-
ज्ञाप्रोकिरः कः' । याथादिस्वरेणान्तोदात्तः । श्रज्या । श्रज्यकनामादेशानामुत्तरपदत्वासंभ-
वात्सामर्थ्यात्ताद्वदुत्तरपदं गृह्यत इत्याह इत्यादेशवतीति । इष्टेयसुनोः 'प्रशस्यस्य श्रः',

पम । विस्पष्टादीनि । गुणवचनेषु परेषु विस्पष्टादीनि प्रकृत्येत्यर्थः । अत्र विस्प-
ष्टादीनि प्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि, न द्रव्यस्य । कटुकादिशब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभि-
धीयत इति सामानाधिकरण्याऽभावात् कर्मधारयाऽभावेऽपि मयूरव्यंसकादित्वात्स-
मासः । तत्र विस्पष्टे-गतिस्वरः, विचित्रेऽव्ययस्वरः, विचित्ते-बहुव्रीहिस्वरः ।
च्यक्तो गतिस्वरेणाद्युदात्तः, सम्पन्नोऽन्तोदात्तः, पण्डितत्वाद्युदात्तः, पण्डित-
कुशलावन्तोदात्तौ, चपलनिपुणावप्येवम् । श्रज्याऽवम । अत्र श्रज्यकना-
मुत्तरपदत्वाऽसम्भवेन सामर्थ्यात्ताद्वतो ग्रहणम् । 'व'दिति तु पापेनैव सम्भव्यते ।
एवञ्च 'श्रज्यकनित्यादेशवति, अवमशब्दे, पापशब्दवति चोत्तरपदे' इति पाठः ।

चोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनश्रेष्ठम् । गमनज्यायः । गमनावमम् । गमनकनिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । श्रेष्ठ्यादि किम्-गमनशोभनम् । भावे किम्-गम्यतेऽनेनेति गमनम् । गमनं श्रेयो गमनश्रेयः । केति किम्-पष्ठीसमासे मा भूत् । ३७६० कुमारश्च । (६-२-२६) कर्मवारये । कुमारश्रमणा । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः । ३७६१ आदिः प्रत्येनसि । (६-२-२७) कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्मवारये । प्रतिगतमेनोऽस्य प्रत्येनाः । कुमारप्रत्येनाः । ३७६२ पूगोऽप्यन्यतरस्याम् । (६-२-२८) पूगा गणास्तेषूक्तं वा । कुमार-चातकाः । कुमारजीमूताः । आद्युदात्तत्वाभावं 'कुमारश्च' (सू० ३७६०) इत्येव भवति । ३७६३ इगन्तकालकपालभगालशरावेपु द्विगौ । (६-२-२९)

'ज्य च', युवाल्पयोः कन्यतरस्याम् । गमनश्रेष्ठमित्यादि । मयूरव्यंसकादित्वाद्वाजदन्तादित्वाद्वा विशेषणस्य परनिपातः । पापिष्ठमिति । विन्मतोऽलुङ्क् । उदाहरणे नपुंसके भावे क्तः । 'ल्युट् च' इति भावे ल्युट् । तदन्तान्येतानि पूर्वपदानि लिट्स्वरेणाद्युदात्तानि । गम्यते-ऽनेनेति । 'करणाविकरणयोश्च' इति करणे ल्युट् । केति किमिति । कर्मवारय इति किमर्थमित्यर्थः । कुमारश्च । कुमारशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् । कुमारश्रमणेति । कुमारी श्रमणा कुमारश्रमणा । 'कुमारः श्रमणादिभिः' इति समासः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया कुमारीशब्दस्य समासे पुंवद्भावः । अन्तोदात्त इति । कुमार कौडायाम् । पचाद्यच् चित्स्वरः । अत्र 'कुमारः श्रमणादिभिः' इत्यस्यैव ग्रहणं प्रतिपदोक्तत्वात् । केचित्तु सर्वस्यैव कर्मवारयस्य ग्रहणमिच्छन्ति । तथा च कुमारब्राह्मण इत्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं मतमेवेन भवति । आदिः । आदिरिति पठ्यर्थे प्रथमा । पूर्वत्र कुमारशब्दस्य प्रकृतिभावेन यः स्वरः प्राप्तः सोऽत्रादेर्भवतीति सूत्रार्थः । एवं स्थिते फलितमाह कुमारस्यादिरुदात्तः स्यादिति । पूगेषु । गणवाचिन्युत्तरपदे कर्मवारये कुमारस्यादिरुदात्तो वा स्यात् । कुमारचातका इति । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः 'पूगाऽभ्यो ग्रामणीपूर्वात्' इति भ्यः । तस्य 'तद्राजस्य बहुषु-' इति लुक् । कुमारश्चेत्येव भवतीति । तत्र प्रतिपदोक्तग्रहणपक्षे समासान्तोदात्तत्वम् ।

पाठान्तरन्तु ग्रामादिकम् । गमनश्रेष्ठमित्यादी मयूरव्यंसकादित्वाद्दिशेऽप्यस्य परनिपातो, राजदन्तादित्वाद्वा । गमनपापिष्ठमिति । पापवच्छब्दादिष्ठन् विन्मतोऽलुङ्क् । अन्यथा पापशब्दस्य गुणोपसर्जनतद्रव्यवाचित्वाज्जावात्ततः स न स्यादिति बोद्धव्यम् । कुमारश्च । कुमारशब्दः पूर्वपदं तथा कर्मवारये इत्यर्थः । अत्र 'कुमारः श्रमणादिभिः' इति समासस्यैव ग्रहणम्, प्रतिपदोक्तत्वादिति केचित् । अन्ये तु सर्वकर्मवारयग्रहणम्, एवञ्च 'कुमारब्राह्मणः' इत्यादावपि प्रवर्तत इत्याहुः । तत्त्वमीश्वरो वेद । आदिः प्रत्ये । आदिरिति पठ्यर्थे प्रथमा, कुमारशब्दः प्रकृतिस्वरेण यत्स्वरकः प्राप्तः स स्वर आदिरिति सूत्रार्थः । फलितमाह कुमारस्यादिरिति । एतेनोदात्ताधिकाराज्जावादिदमसङ्गतमित्ययास्तम् । पूगोऽप्य । पूगो गणः तद्वतिन्युत्तरपदे कर्मवारये कुमारस्याज्जदिरुदात्तो वेत्यर्थः । कुमारश्चेत्येवेति । प्रति-

एषु परेषु पूर्वं प्रकृत्या । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य पञ्चारत्निः । दश मासान् भूतो दशमात्यः । पञ्च मासान् भूतः पञ्चमात्यः । + तमधीष्ट-इत्यविकारे । + द्विगोर्यप् । पञ्चकपालः । पञ्चभगालः । पञ्चशरावः (फि) न्नः संख्यायाः । इति पञ्चब्जब्द आद्युदात्तः । इगन्तादिषु किम्-पञ्चाश्वः । द्विगौ किम्-परमाऽरत्निः । ३७६४ बह्वन्यन्तरस्याम् । (६-२-३०) बहुशब्दस्तथा वा । बह्वरत्निः । बहुमात्यः । बहुकपालः । बहुशब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य यणि सति 'उदात्तस्वरितयोः' (सू० ३६५७) इति भवति । ३७६५ दिष्टिवितस्त्योश्च । (६-२-३१) एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्या वा द्विगौ । पञ्चदिष्टिः । पञ्चवितस्तिः । ३७६६ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वन्वेष्कालात् । (६-२-३२) अकालवाचि सप्तम्यन्तं प्रकृत्या सिद्धादिषु । साङ्काश्यसिद्धः । साङ्काश्येति ण्यन्तः । आतपशुष्कः । भ्राष्ट्रपक्वः । भ्राष्ट्रेतिट्प्रत्ययः । चक्रवन्वः । चक्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालात्किम्-पूर्वाह्निदिः । कृत्स्वरेण वाचितः सप्तमीस्वरः प्रति-

पञ्चारत्निरिति । पञ्चारत्नयः प्रमाणनस्येति तद्वितार्थे द्विगुः । 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति मात्रचो लुक् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः, पञ्चसु भगालेषु संस्कृतः, पञ्चसु शरावेषु उद्घृतः पञ्चकपालः, पञ्चभगालः, पञ्चशरावः । तद्वितार्थे द्विगुः । 'द्विगोर्लुङ्गनपत्ये' इत्यणो लुक् । पञ्चाश्वा इति ! पञ्चभिरश्वैः क्रीतः पञ्चाश्वः । आर्हीयष्टक् । तस्य 'अध्यर्ध्व-' इति लुक् । बहु । बहुशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा इगन्तादिपूत्तरपदेषु द्विगौ । पूर्वण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । बहुशब्दोऽन्तोदात्त इति । बंहि वृद्धौ अस्माद् 'लङ्घिर्बहोर्नलोपश्च' इति कुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । पञ्जे सनासान्तोदात्तम् । पूर्ववद्विग्रहप्रत्ययलुक्प्रत्युदाहरणानि योजनीयानि । दिष्टि । दिष्टिवितस्ती प्रमाणे, तेनात्र मात्रचो लुक् । अत्रापि पञ्जेऽन्तोदात्तत्वं बोध्यम् । सप्तमी । ण्यन्त इति । बुद्ध्यगादिषु 'संकाशदिभ्यो ण्यः' । ट्प्रत्यय इति । 'मस्तिगमिनमिहानिदिश्यशां वृद्धिश्च' इति ङ्ङ् । संयोगादिलोपः 'ब्रध्व-' इति पत्वं नित्वादाद्युदात्तः अन्तोदात्त इति । 'कृञः को द्वे च' इति कप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेण ।

पदोक्तग्रहणपञ्जे सनासान्तोदात्तत्वं बोद्धव्यम् । पञ्चारत्निरिति । तद्वितार्थे द्विगुः । 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्य'मिति मात्रचो लोपः 'पञ्चारत्नयः' इत्यादौ अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं स्वरः, पश्चाद्विभक्तिनिमित्ताकार्यम् । अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्ति, अनित्या वेत्यसकृदावेदितम् । किं च स्वानिवृत्तेन निमित्ताविनाशाज्जावात्तत्त्वेऽपि न दोषः । न च 'स्वरे ने'ति निषेधः, लोपाज्जादेशस्यैव तेन निषेधात् । कालग्रहणेन कालवाचकानां ग्रहणम्, तदाह दशमात्य इत्यादि पञ्चकपाल । इत्यादि । पञ्चसु कपालेषु, भगालेषु संस्कृत इत्यर्थे 'द्विगोर्लुङ्गनपत्ये' इति लुक् । पञ्चसु शरावेषु उद्घृत इति 'तत्रोद्घृत'मित्यणो लुक् । पञ्चाश्व इति । पञ्चभिरश्वैः क्रीत इति 'अध्यर्ध्व' इति लोपः लुक् । बह्वन्य । 'इगन्ते'ति प्राप्ते विनापेयम् । स्वरितयोरिति भवतीति । पञ्जेऽन्तोदात्तत्वं बोद्धव्यम् । पञ्चवितस्तिरिति । मात्रचो लुक्, द्वयचो वा । अकालादिति पञ्चमी प्रथमार्थे । ण्यन्त इति । तेनान्तोदात्त इत्यर्थः ।

सूयते । ३३६७ परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेपु । (६-२-३३) एते प्रकृत्या
वर्ज्यमानवाचिन्यहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे । परित्रिगर्तं वृष्टो देवः । प्रतिपूर्वाह्णम् ।
उपपूर्वाह्णम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्रिगर्तम् । उपसर्गा आद्युदात्ताः । बहुव्रीहितत्पुरुषयोः
सिद्धत्वादव्ययीभावाथमिदम् । अपपर्योरिव वर्ज्यमानमुत्तरपदम् । तयोरेव वर्ज्यमानार्थत्वाद्
अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति । वर्ज्येति किम्—अग्निं प्रति । प्रत्यग्नि ।
३७६८ राजन्यवहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु । (६-२-३४) राजन्यवाचिनां
वहुवचनान्तानामन्धकवृष्णिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । श्वाफल्कचैत्रकाः । शिनिवासु-
देवाः । शिनिराद्युदात्तो लक्षणया तत्पत्ये वर्तते । राजन्येति किम्—द्वैध्यभेमायना ।

थाथादिस्वरेण वाधितः सप्तमीस्वर इति । सिद्धशुष्कपदानां कान्तत्वाद् वन्धस्य घञन्त-
त्वात् थाथादिस्वरेण 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ—' इत्यादिना सप्तम्यन्तस्य यः प्रकृतिभावः स परत्वा-
द्वाधितस्तेन पुनर्विधीयते । क्वचित्तु कृत्स्वरेण वाधित इति पाठः । तत्र कृदन्तस्य यः स्वर-
स्यायादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः । परिप्रत्यु । परिप्रत्युप एते प्रकृत्या स्युः । परित्रिगर्तमिति ।
त्रिगर्तं वर्जयित्वेत्यर्थः । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा । 'पञ्चम्याङ्परिमिः' इति
पञ्चमी । 'अपपरिवहिरश्चरः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । प्रतिपूर्वाह्णमिति । अहः पूर्वो
भागः पूर्वाह्णः । 'अहोऽह एतेभ्यः' इत्यादेशः । 'अहोऽन्तात्' इति शत्वम् । पूर्वाह्णं प्रति ।
'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । उपपूर्वाह्णमिति । पूर्वाह्णस्य समीपम् ।
'अव्ययं विभक्ति—' इत्यादिना सानीयेऽव्ययीभावः । उपपूर्वरात्रमिति । रात्रेः पूर्वो भागः
पूर्वरात्रः । 'अहःसर्वैकदेश' इत्यत्र 'रात्राहाहाः—' इति पुंस्त्वम् । पूर्वरात्रस्य समीपमुपपूर्व-
रात्रम् । उपसर्गा । आद्युदात्तानि पूर्वपदानि । सिद्धत्वादिति । 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या
पूर्वपदम्', 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्याः' इत्यनेन । ननु किं पुनः
कारणम् । अपपर्योरिव वर्ज्यमान उदाहृतो नेतरयोस्तत्राह अपपर्योरिति । तेन त्रिगर्तं
वर्जयित्वेत्यर्थं उपत्रिगर्तं प्रतित्रिगर्तमिति न भवति । ननु पूर्वाह्णं पूर्वरात्रं वर्जयित्वेत्यर्थं
अपपूर्वाह्णं परिपूर्वाह्णम् अपपूर्वरात्रं परिपूर्वरात्रमिति अहोरात्रावयववा अपपर्योः कस्मा-
द्भेदाद्विद्यन्ते इत्याशङ्क्याह अहोरात्रावयवा इति । वर्ज्यमाना इति । वर्ज्यगण-
हणेनैव सिद्धत्वात् प्रत्युदाहृता इत्यर्थः । वर्ज्येति किमिति । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेपु
किम् । अग्निं प्रतीति । 'लक्षणेनाभिप्रती—' इत्यव्ययीभावः । श्वाफल्कचैत्रका इति ।
श्वफल्कचैत्रकान्यामपत्येऽण् । शिनिराद्युदात्त इति । 'बह्विधिशुद्धुदाहात्व-

इत्स्वरेणेति ! कृत्रिमितिनेत्यर्थः । तथा च थाथादिभूषेण वाधित इति फलितम् ।
न्याणां कान्तत्वात्, वन्धस्य घञन्तत्वात् । परिप्रत्युपा । इत आरभ्य पञ्चनूनाणि
त्रैजाव्ययीभावविषयाणि । परित्रिगर्तमिति । अत्र पर्ययोः 'अपपरी वर्जने'
इति कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योने पञ्चमी, 'अपपरिवहिरश्चरः पञ्चम्या' इत्यव्ययीभावः । प्रतिपूर्वाह-
मिति । 'लक्षणेनाभिप्रती—' इति समासः । उपपूर्वेति । 'अव्ययं विभक्तौ'ति

द्वीपे भवा द्वैष्याः । भैमेरपत्यं युवा भैमायनः । अन्वकवृष्णय एते न तु राजन्याः । राजन्यग्रहणमिहाभिपिक्तवंश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । नैते तथा । बहुवचनं किम्—संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्वे किम्—वृष्णीनां कुमारः वृष्णि कुमारः । अन्वक-वृष्णिषु किम्—कुरुपञ्चालः । ३७६६ संख्या । (६—२—३५) संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वन्द्वे । द्वादश । त्रयोदश । त्रेल्लयसादेण आद्युदात्तो निपात्यते । ३७७० आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी । (६—२—३६) आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या । पाणिनीयरौढीयाः । छत्वरण नध्योदात्तान्तेतौ । आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् । सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत ।

रिम्यो नित् इति सूत्रेण बाहुलकाच्छोडोऽपि निः तस्य नित्त्वं लृस्त्वं चेति । द्वैष्या इति । 'द्विपादनुसमुद्रं यञ्' । भैमेरपत्यमिति । भीमस्यापत्यम् 'अत इञ्' तदन्ताद् वृद्धाच्छः । ननु च राज्ञोऽपत्ये जातिग्रहणमिति वचनाद्राजन्यशब्दः क्षत्रियजातिवचनः । ततश्च द्वैष्यभैमायना इत्ययुक्तं प्रत्युदाहरणम् । तेषामपि क्षत्रियत्वादत आह राजन्यग्रहणमित्यादि । अन्वकवृष्णीनां क्षत्रियत्वाव्यभिचाराद्राजन्यग्रहणमुक्तविशेषपरिग्रहार्थमिति भावः । एकादशेति । 'संख्याया अल्पीयस्याः—' इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । 'आन्महतः—' इत्यत्र आदिति योगविभागाध्यागोकादशस्य इति निर्देशाद्वा आत्वम् । 'इण्भौकापाशत्यतिमर्चिस्यः कन्' इति नित्त्वादेकशब्द आद्युदात्तः । द्वादशेति । 'द्वयष्टनः संख्यायाः—' इत्यात्वम् । त्रयोदशेति । 'त्रैल्लयः—' इति त्रय आदेशः । अन्तोदात्तो निपात्यत इति । इदं काशिकानुरोधेनोक्तम् । वस्तुतस्तु 'त्रयोदश च मे' इति लक्ष्यानुरोधादाद्युदात्तो निपात्यत इति बोध्यम् । आचार्योपसर्जन । आचार्य उपसर्जनं यस्य आचार्योपसर्जनः । अन्तेवासीति । अन्तेवसतीत्यन्तेवासी 'शयवासवासिष्वकालात्' इति सप्तम्या बहुक् । सूत्रे षष्ठी-बहुवचनस्य स्थाने प्रथमैकवचनम् । तदाह आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां द्वन्द्वे इति । पाणिनीयरौढीया इति । वृद्धाच्छः । रौढिशब्दाद् 'इञ्' शब्द-

समासः । वर्ज्यमाना एव तयोरिति । अतो न पृथगुदाह्रियन्ते इति भावः । अग्निं प्रतीति । इति त्रिग्रहे 'प्रत्यग्निं शलनाः पतन्ती'त्यादौ ना भूदित्यर्थः । क्वचित्तु तथैव पाठः । लक्षणया । शिन्तिवारोपेण । राजन्यग्रहणमिति । अन्वकवृष्णीनां राजन्यत्वाव्यभिचारादित्यर्थः । सङ्ख्या । अत्र सर्वसूत्राद् द्वन्द्व इति वृत्ति । त्रयादेश आद्युदात्त इति । 'त्रयो दश च मे' इत्यादावाद्युदात्तपाठमिति भावः । क्वचिद्वृत्तिपुस्तके, मूलपुस्तके चाज्जो-दात्त इति पाठो दृश्यते । तदा 'त्रयोदश च मे' इत्यादौ ह्यन्तस्त्वं बोध्यम् । आचार्योप । सूत्रे षष्ठीबहुवचनस्थाने प्रथमैकवचने । पाणिनीयरौढीया इति । पाणिने रौढेय छात्रा इत्यर्थः । तत्प्रोक्तमवीयते इत्यर्थो वा । पाणिनेर्गोत्रेकत्वान्मावाद्भौ ङौ 'न द्वयचः' इति निषेवाच्च 'इञ्' शब्दे त्यण् न । तेन वृद्धाच्छः । आचार्योपसर्जनसग्रहणम्—आचार्योपसर्जनान्तेवासिग्रहणम् । द्वन्द्वविशेषणमिति । न तु पूर्वपदविशेषणम्, व्याख्यानादिति

तिनेह न । पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्येति किम्—छान्दसवैयाकरणाः । अन्तेवासीति किम्—आपि-
शलपाणिनीये शास्त्रे । ३७७१ कार्तिकौजपादयश्च । (६-२-३७) एषां द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या ।
कार्तिकौजपौ । कृतस्येदं कुजपस्येदमित्यण्णन्तावेतौ । सार्वणिमाण्डूकेयौ । ३७७२ महान्त्री-
प्रपराहृगृष्टीष्वासजावालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु । (६-२-३८) महच्छब्दः
कृत्या ब्रौह्मादिषु दशसु । महाब्रौहिः । महापराह्लः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महा-
ह्लिहिलः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । 'सन्महत्' (सू० ७४०) इति प्रतिपदोक्तसमास

इत्यणो 'न द्वयचः प्राच्यभरतेषु' इति निषेवात् । द्वन्द्वविशेषणार्थमिति । न त्वन्तेवासी-
वंशेषणार्थं, तस्य आचार्योपसर्जनत्वाव्यभिचारात् । किमर्थं पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायत
इत्याह सकलो द्वन्द्व । इत्यादि । छान्दसेति । 'छन्दोऽजीते' इत्यण् । 'श्रोत्रियंश्छन्दो-
जीते' इति तु न, तत्र वाग्रहणानुवृत्तेः । आपिशलपाणिनीये इति । आपिशलस्यापत्य-
गपिशलिराचार्यः । तेन प्रोक्तमापिशलम् । 'इभश्च' इत्यण् । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् ।
ब्रुहच्छब्दः । आपिशलं च पाणिनीयं च आपिशलपाणिनीये । कार्त । कुर्मूमिः तत्र जाताः
कुजाः तान् पातीति कुजपः । कृतकुजपाभ्यामपत्ये ऋष्यण् । सार्वणिरिभन्तः । माण्डूकेयशब्दो
ढक् च मण्डूकात् इति ढगन्तः । महात्रीहिरिति । 'मान्महत्तः—' इत्यात्वम् । महेष्वास
इति । अव्रैकारः 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इति स्वरितां वा । आदिपदेन महा-
जावालः, महाभारतः, महाहैलिहिलः, महारौरवः, महाप्रवृद्धः । महच्छब्दोऽन्तोदात्त
इति 'वर्तमाने पृथग्महत्—' इत्यत्र तथा निपातनात् । सन्महदिति । एतच्च
लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते ननु प्रवृद्धग्रहणमनर्थकं 'कर्मधारये निष्ठा'
इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धत्वात् कृद्ग्रहणे 'गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति प्रवृद्ध-
शब्दस्य क्तान्तत्वादिति चेन्न । 'कर्मधारये निष्ठा' इत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदोक्तपरि-

भाषः । तत्फलमाह सकल इति । छान्दसेति । छन्दः अवीयते इत्याद्यर्थः । द्वन्द्वे किम् ?
आपिशलप्रियः पाणिनीय आपिशलपाणिनीयः । कार्तिकौ । अत्र गणे विभक्त्यन्तपाठो वचन-
विवक्षार्थः । कुर्मूमिः, तत्र जाताः कुजाः, तान् पाति कुजपः, कृतस्य कुजस्य वाऽपत्यमित्यर्थे
ऋष्यण्णन्तावेतौ—कार्तिकौजपौ सार्वणिमाण्डूकेयौ, अवन्त्यश्मकाः, पैलश्यामकर्णेयाः—अत्र बहु-
वचनमविवक्षितमिति वृत्तिकृत् । कपिश्यामकर्णेयाः । केचित्तु पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेया
इति पठन्ति । शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः । अत्रापि बहुत्वमविवक्षितम् । कटुकवाचलेयाः । वाघ्न-
भ्या इत्यन्ये पठन्ति । शाकल्यशुनकाः, शाकलशाणकाः, शाणकवान्त्रवाः, आर्चाभिर्मौद्गलाः,
मुत्तिमुराष्ट्राः, वीतिसुराष्ट्राः । तण्डिवतण्डाः । अविमत्ताकामविद्धाः । वाभ्रवशालङ्कायनाः ।
वाभ्रवदानच्युताः, कठकालापाः, कठकौयुमाः, कौयुमलौगाताः, श्रीकुमारम्, श्रीदपैष्पलादाः,
[श्रीदपैष्पलादाः] । अस्य द्विःपाठः पक्षे समासान्तोदात्तात्वाय । वत्सजरन्तः, सौश्रुत-

एवायं स्वरः । नेह महतो ब्रोहिमंहदब्रोहिः ३७७३ जुल्लकश्च वैश्वदेवे । (६-२-३९)
 चान्महान् । जुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । सुवं लातीति सुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु
 केज्जोदात्ताः । ३७७४ उष्ट्रः सादिवान्योः । (६-२-४०) उष्ट्रसादो । उष्ट्रवानी । उपेः
 घृनि उष्ट्रशब्द बाधु दात्ताः । ३७७५ गौः सादसादिसारायिषु । (६-२-४१) गोसादः ।
 गोसादिः । गोसारयिः । ३७७६ कुलगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेव-
 द्दवातैतिलकद्रूपण्यकम्बलो दासीभाराणां च । (६-२-४२) एषां सप्तानां
 समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या । कुलणां गार्हपतं कुलगार्हपतम् । उप्रत्ययान्तः
 कुरुः । + वृजेरिति वाच्यम् । वृजिगार्हपतम् । वृजिराधुदात्ताः । रिक्तो गुरुः
 रिक्तगुरुः । 'रिक्ते विभाषा' (सू० ३६९६) इति रिक्तशब्द बाधुदात्ताः । असूता
 जरती असूतजरती । अश्लीला दृढरूपा अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्-

भाषया क्तान्तेन प्रतिपदोक्तो यः समासः श्रेण्यादिस्तत्स्यैव ग्रहणमित्यर्थः । जुल्लक । सुल्ल-
 कमहच्छब्दौ पूर्वपदे प्रकृतिस्वरौ स्तः वैश्वदेवशब्दे परे जुल्लकेति । 'आतोऽनुपसर्गे कः ।
 'तोल्' इति परसवर्णः । उष्ट्रः । उष्ट्रः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात्सादिवान्योः परतः । उपेः
 घृनीति । उप दाहे अस्मात् घृन्निति वर्तमाने 'उपिखनिन्यां कित्' इति व्युत्पादितत्वात् ।
 गौः साद । गोशब्दः पूर्वपदं प्रकृत्या सादादिपूतारपदेषु । गोसाद इत्यादि । सदेधं ।
 तदन्तेन पठोसमासः । अथवा गां सादयति गोसादः । सदेप्यन्तात्कर्मण्यण् तस्मादेव णिनिः ।
 गोसादो । तत्र सादसादिनोः कृत्स्वरस्यापवाद इत्यर्थः । सारयौ समासस्वरस्य । कुरु । इह
 पण्यकम्बलान्ताः सप्त समासाः तत्रादिनोर्द्वयोः पठ्याः सौत्रो लुक्, इतरेषां पञ्चानां पठ्याः
 स्याने प्रथमैकवचनम् । तदाह एषामिति । दासीभाराणामिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोऽव-
 गम्यते । तदाह दासीभारादेरिति । उप्रत्ययान्त इति । 'कृशोरुच' इति व्युत्पादितत्वात्प्र-
 त्ययस्वरेणातोदानोऽयम् । आधुदात्त इति । वृजो वर्जने 'इगुपवात्कित्' इतीलन्तत्वात् ।
 फिपस्तु 'इगन्तानां च द्वयपाम्' इत्यादिद्वितीयो वोदात्तः । एवं कुरुरपि । रिक्तगुर्वादयस्त्रयः
 कर्मवारयाः । असूतजरती । अश्लीलदृढरूपेति । असूताश्लीलशब्दौ नञ्समासत्वादाधुदात्तौ

पार्थिवाः, जरामृत्यु, याज्यानुवाक्ये । वृत् । जुल्लकश्च । वृत्तादिषु तत्पुरुष इति नानुवर्तितम् ।
 एवञ्चाऽव्ययीनावाद्यसम्भवेऽपि द्वन्द्वतत्पुरुषसाधारणानोमानि । युक्तं चैतत् । अन्यथा तत्पुरुष-
 प्रकरणमध्ये 'परिप्रत्युपापे'ति पञ्चसूत्रो न कृता स्यात् । परन्तु बहुधा तत्पुरुषा एवैषादहरण-
 मिति बोद्धव्यम् । सुल्लकेत्यादौ कर्मवारयौ । उष्ट्रसादौ कर्मवारयः, पठोसमासो वा । गोसाद-
 इति । सदेधंशब्देन, प्यन्तादणन्तेन वा समासः । तस्मादेव णिनौ-गोसादौ । गोषु सीदति,
 गाः सादयतीति वा विग्रहः । इणजादिभ्य इतीगन्तः सादिरत्र गृह्यते इत्यन्ये । कुरुगार्ह ।
 एषां सप्तानामिति । पण्यमिति क्वाचित्कोऽपवादः, मनोरमाद्विरोधात् । सप्तपि
 निनानि पदानि, षाद्ययोः पठ्याः सौत्रो लुक् । इतरेषां पञ्चानां पठ्याः स्याने

समासत्वादाद्युदात्तः । श्रौर्यस्यास्ति तत् इलीलम् । सिन्धमादित्वाल्लच् । कपिलकादि-
त्वाल्लत्वम् । पारे वडवेव पारेवडवा । निपातनादिवायै समासो विभक्त्यलो-
पश्च । पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां कद्रूः तैतिलकद्रूः । तितिलि-
नोऽपत्यं द्यात्रो वा इत्यणन्तः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । + पण्य-
कम्बलः संज्ञायामिति वक्तव्यम् । अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तो-
दात्तत्वमेव । प्रतिपदोक्तसमासे 'कृत्याः' (सू० २८३१) इत्येष स्वरो विहितः ।

श्रौर्यस्यास्तीति । श्रीशब्दो लावण्यवचनः । कपिलकादित्वाल्लत्वमिति । 'कृषा रो लः'
इत्यत्र कपिलकादीनामुपसंख्यानाल्लत्वम् । लावण्यरहितापि कुब्जत्वादीनामभावात्संस्थानमात्रेण
दृढेत्यर्थः । पारेवडवेति । 'पारेमध्ये-' इत्यव्ययीभावस्तु न । तथा सति सूत्रे दीर्घनिर्देशो-
ऽयुक्तः स्यात् वडवायाः पारस्यासंभवाच्च । तिलिनोऽपत्यमिति । तिलाः सन्त्यस्मिन्निति
तिलो । तिलशब्दागमत्वयोर्येय इनिःटिलोपः । पृषोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्वित्वम् । अत्र यदाऽपत्येऽण्
तदा 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । यदा तु द्यात्रे तदानीम् 'इनण्यनपत्ये' इति प्रकृतिभावे प्राप्ते
नान्तस्य टिलोपे सन्नह्यचारीत्यनेन टिलोपः । पण्यशब्दे इति । 'अवद्यपण्य-' इति यदन्तो
'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः । संज्ञायामिति । नियतप्रमाणकस्य नियतभूत्यस्य कम्बलस्यैषा
संज्ञा । समासान्तोदात्तत्वमेवेति । ननु पण्यशब्दस्य 'कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्' तत्पुरुषे
तुल्यार्थ-' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमत आह प्रतिपदोक्ते हीति । 'कृत्यतुल्याख्या
अजात्या' इति यः कृत्यसमासः प्रतिपदोक्तस्तत्रैव सः । अयं तु 'विशेषणं विशेषणे-' इति
सामान्यलक्षणविहितः कम्बलशब्दस्य जातिवचनत्वात् । न च 'कृत्यतुल्याख्या
अजात्या' इत्यस्य वैयर्थ्यं शङ्क्यम् । तद्वि गुणक्रियावाचिनोरनियमेन पूर्वनिपातप्रसङ्गे
कृत्यान्तस्य पूर्वनिपातार्थं वचनं ननु जातिनिषेधार्थमजात्येति वचनं न्यायसिद्धार्या-

प्रथमैकवचनम् । 'दासोभाराणा'मिति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थावगतिरिति भावः । कुप्रत्य-
यान्त इति । तथा चान्तोदात्त इति भावः । केचित्तु तत्र निदित्यनुवर्तयन्ति । तन्न । 'इग-
न्तानाश्चद्वयपा' मित्यनेन कुरौ पययिणोनययोरप्युदात्तत्वस्वीकारेण फलाऽभावादित्याहुः ।

वृत्तिरप्येवम् । मूले तु प्रत्ययस्वरमात्रमुक्तम् । रिक्तगुर्वादयः कर्मवारयाः । असूतो नञ्समास
वाद्युदात्तः । अङ्गोलेत्यादि । बश्लीला चासौ दृढरूपा च । लावण्यरहितापि दृढरूपा ।
कुब्जत्वादिरहितत्वात् संस्थानमात्रेण शोभनेत्यर्थः । निपातनादिति । पारेवडवेत्यर्थः ।
'पारेमध्ये-' इत्यव्ययीभावस्तु न, सूत्रे दीर्घनिर्देशात्, वडवायाः पाराऽसम्भवाच्च । तितिलिन
इति । तिलाः सन्त्यस्य तिलो । पृषोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्वित्वम्, अपत्ये 'नस्तद्धिते' इति
टिलोपः, द्यात्रायै 'सन्नह्यचारे' त्यादिवचनेन टिलोपः । 'पण्यकम्बलः कर्मवारयः, बहुल-

ग्रहणात्समास' इत्युक्तं समासप्रकरणे । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः केचित्तु—ननु
द्वितीयाकृत्या इत्येव निद्वमिति चेन्न, प्रतिपदोक्ते 'कृत्यतुल्याख्ये' ति समासे एव तत्प्र-

दास्या भारो दासीभारः । देवहूतिः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशि-
ष्यवचनं विहितं स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः । स राये स पुरं^१ध्याम् । पुरं शरीरं

धीयतेऽस्यामिति 'कर्मण्यधिकरणे च' (सू० ३२७१) इति किप्रत्ययः । अलुक् छान्दसः ।
(फि०) 'नद्विषयस्य' इत्याद्युदात्तः पुरशब्दः । ३७७७ चतुर्थी तदर्थे । (६-२-४३)
चतुर्थ्यन्तार्थाय यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । यूपाय दाह यूपदाह । ३७७८ अथ ।
(६-२-४४) अर्थे परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । देवार्थम् । ३७७९ क्ते च । (६-२-४५)
क्तान्ते परे चतुर्थ्यन्तं प्रकृत्या । गोहितम् । ३७८० कर्मधारयेऽनिष्टा । (६-२-४६)
क्तान्ते परे पूर्वमनिष्ठान्तं प्रकृत्या । श्रेणिक्ताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्ताः । पूग-

नुवाद एवेति स्थितम् । दासीभार इति । 'दंसेष्टो न आ च' इति टित्वाण्डीप्
चदात्तानिवृत्तिस्वरेण दासीशब्दोऽन्तोदात्तः । देवहूतिरिति । देवः पचाद्यजन्तः ।
यस्य तत्पुरुषस्येत्यादि । एतेन दासीभारादेराकृतिगणत्वं दर्शितम् । चतुर्थी ।
तस्मै इदं तदर्थं तच्छब्देन चतुर्थ्यन्तस्यार्थं उच्यते । तदाह चतुर्थ्यन्तार्थाय यदिति
यूपदार्ष्टि । निदिति दीर्घश्चेत्यनुवर्तमाने 'कुयुभ्यां च' इति पः । नित्वादाद्युदात्तो
यूपशब्दः । देवार्थमिति । देवः पचाद्यजन्तः । गोहितमिति । 'चतुर्थी

वृत्तेः । इह तु विशेषणसमासः । नन्वजात्येति प्रतिषेधसामर्थ्याद् दुर्लभोऽसाविति चेन्न, अजा-
त्येति न जातिप्रतिषेधार्थम्, किन्तु न्यायसिद्धान्तानुवादकमात्रम् । तत्फलन्तु गुणक्रियावाचिना-
मनियमेन पूर्वनिपाते प्राप्ते तन्नियमार्थं सूत्रमिति व्युत्पादनम् । स्पष्टञ्चैवं वृत्त्यादावित्याहुः ।
तन्न । स्वरविधायके 'कृत्यतुल्याख्ये'त्येव वक्तव्ये कृत्यतुल्यार्थयोर्वियोगपाठेनाऽर्थपदघटितपाठेन
च तदंशे परिभाषाया अप्रवृत्तेः । अत एव प्रकृतसूत्रे कृत्यप्रत्ययान्तत्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरे सिद्धे
'पण्यकम्बलः सञ्ज्ञायामेव', 'पण्यकम्बल एवे'ति वा नियमार्थमिदं विशेषणसमास' इति भा-
ष्यकैयटयोरुक्तम् । सञ्ज्ञायामिति । नियमार्थमिदन्तदाह अन्यत्रेति । प्रतिपदोक्त इत्यादि
तु वृत्त्यनुरोधेन । चेन सोऽपि न भवतीति तद्भावः । दास्या भारो दासीभारः । यस्य

तत्पुरुषस्येति । केचित्तु यस्य समासस्येत्येव वदन्ति । यूपदार्ष्टि । यूप आद्युदात्तः,
'कुयुभ्याञ्चे'त्यत्र निदित्यनुवृत्तेः । प्रकृतिविकृतिभाव एवाऽयं स्वर इष्यते, 'अर्थे' 'क्ते च' इत्य-
नयोरारम्भात् । तेन 'कुवेरवलि' रित्यत्र न । तदर्थं किम् ? गोसुखम् । देवार्थमिति ।
देवायेदमिति विग्रहः, तादर्थ्यं चतुर्थी । क्ते च । प्रतिपदोक्तत्वादितरसिताभ्यां समास-
स्यैवाऽत्र ग्रहणम् । गोहितमित्यत्र 'हितयोगे चे' ति चतुर्थी । एवञ्जोरक्षितमित्यत्र
तादर्थ्यं चतुर्थी । अन्ये तु हितशब्दे नाऽस्य प्रवृत्तिः, अत्रापि तदर्थं इत्यनुवृत्तेः ।
अत एवाऽस्य सूत्रस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव 'चतुर्थी तदर्थे' त्यस्य प्रवृत्तौ ज्ञापकता
चतुर्थी तदर्थ्ये'ति सूत्रे भाष्योक्ता सङ्गच्छते । न ह्यत्र तस्य प्रवृत्तिः, हितयोगे
तादर्थ्याभावात् । न च 'हिते चे'ति वक्तव्ये 'क्ते चे'ति सामान्यसूत्रं रक्षितार्थमपि

कृताः । पूगशब्दोऽन्तोदात्तः । कर्मधारये किम्-श्रेण्या कृतं श्रेणि-कृतम् । अनिष्ठा किम्-कृता-
कृतम् । ३७८१ अहीने द्वितीया । (६-२-४७) अहीनवाचिनि समासे क्तान्ते परे द्विती-
यान्तं प्रकृत्या । कष्टश्रितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । ग्रामशब्दो निःस्वरेण । अहीने
किम्-कान्तरातीतः । + अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् । नेह सुखप्राप्तः । 'थाय' (सू. ३८७८)
इत्यस्यापवादोऽयम् । ३७८२ तृतीया कर्मणि । (६-२-४८) कर्मवाचके क्तान्ते परे
तृतीयान्तं प्रकृत्या । त्वोतासः । रुद्रहतः । महाराजहतः । रुद्रो रगन्तः । कर्मणि किम्-
रथेन यातां रथयातः । ३७८३ गतिरनन्तरः । (६-२-४९) कर्मार्थे क्तान्ते

चाशिष्य-' इत्यादिना चतुर्थी । आद्युदात्त इति । भिन् सेवायाम् । वहिश्चिदुद्गुलाहात्व-
रिभ्यो नित् इति निप्रत्ययस्य निःत्वादाद्युदात्तः । पूगशब्द इति । 'मुदिप्रोगंगौ' बाहुल-
कात्पूजोऽपि गक् । कृताकृतमिति । 'क्वेन नञ्विशिष्टेनानञ्' इति समासः । अनिष्टेय-
नुच्यमाने इहैव स्यात् श्रेण्यादिसमासापेक्षया 'क्वेन नञ्विशिष्टेन' इति समासस्य प्रतिपदो-
क्तत्वादिति हरदत्तः । अहीने । होनं त्यक्तं न होनमहीनम् । अहीनवाचिनि समास
इति । पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनवाचित्वम् । कष्टश्रित इति । 'द्वितीयाश्रिता-' इति
समासः । कष्टशब्द इति । क्तान्तत्वात् । ग्रामशब्द इति । 'प्रसेरा च' इति मन्प्रत्ययान्त
आद्युदात्तः । अनुपसर्ग इति वक्तव्यमिति । सूत्रेऽहीनग्रहणमपनीयानुपसर्गग्रहणं कर्तव्यं
व्यापकत्वादित्यर्थः । थायेत्यस्यापवाद इति । तथा च प्रत्युदाहरणे थायादिस्वर इति
भावः । तृतीया । त्वोतास इति । त्वया ऊता रक्षिताः त्वोतासः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च'
इति मपर्यन्तस्य त्वादेशे दकारलोपश्छान्दसः । अवतेः क्तः 'ञ्वरत्वर-' इत्यूठ् । 'एत्ये-
चत्पूठ्सु' इति वृद्धेरिडागमस्य चाभावश्छान्दसः । तदस्ताज्जसः 'आज्जसेरसुकु' इत्य-
सुगागमः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' ततः स्वरितप्रचयः ।
रगन्त इति । 'रोदेणिलुक् च' इति विहितः । महाराजहत इति । 'राजाहःसखि-
म्यपृच' इति टजन्तो महाराजशब्दोऽन्तोदात्तः । रथेन यात इति । गत्यर्थत्वात्

सज्जापकमिति भाष्याशयः, गुरुत्वादुत्तरार्थं तस्यावश्यकत्वाच्चेत्याहुः । कर्मधारयेऽनिष्ठा ।
अत्र प्रतिपदोक्तश्रेण्यादिसमासस्यैव ग्रहणम् । तेन वैदिकगण्डित इत्यत्र न । इदञ्च 'महान्नोही'
ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । कृताऽऽकृतमिति । 'आकृत'मिति च्छेदः । 'कृताभकृतादीनाञ्चो-
पसह्यथान' मिति प्रतिपदोक्तः समासः । 'अकृत'मिति च्छेदस्तु न युक्तः, तस्य क्तान्तो-
त्तरपदत्वाभावेनाऽप्राप्तेः । अहीनवाचिनीति । अत्रिभागवाचिनित्यर्थः । थायादिस्वरा-
पवादोऽयम् । अनुपसर्ग इतीति । अनेनैवातीतादिव्यावृत्तिसिद्धावहीन इति व्यर्थमित्याहुः ।

तृतीयाक । अयमपि थायादिस्वरापवादः । त्वोतास इति । त्वया ऊताः=रक्षिता-त्वो-
तासः । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति मपर्यन्तस्य त्वादेशे दकारलोपश्छान्दसः । अवतेः क्तः ।
'ञ्वरत्वर'त्पूठ् । 'एत्येवतो'ति वृद्धेरिडागमस्य चाभावश्छान्दसः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे कृते

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे । (६—२—८२) कुटीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः । ३८१७ अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः । (६—२—८३) बह्वचः पूर्वस्यान्त्यात्पूर्वपदमुदात्तं जे उत्तरपदे । उपसरजः । आमलकीजः । बह्वचः किम्-इवजानि तृणानि । ३८१८ ग्रामे-ऽनिवसन्तः । (६—२—८४) ग्रामे परे पूर्वपदमुदात्तम् । तच्चेन्निवसद्वाचि न । मल्लग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिकः । अनिवसन्तः किम्-दाक्षिग्रामः । दाक्षि-निवासः । ३८१९ घोपादिषु च । (६—२—८५) दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षिह्रदः । ३८२० छात्र्यादयः शालायाम् । (६—२—८६) छात्रिशाला । व्याडिशाला । यदापि शालान्तः समासो नपुंसकलिङ्गो भवति तदापि 'तत्पुरुषे शालायां नपुंसके

यम् । दीर्घकाश । दीर्घान्तं पूर्वपदं काशादीनि च पूर्वपदानि आद्युदात्तानि स्युर्जे उत्तरपदे । कुटीज इति । 'सप्तम्यां जनेर्ङः' । उपसरज इति । व्री गवादिषु पुंसां गर्भावनाय प्रथम-मुपसरणमृपसरः । 'प्रजने सतः' इत्यप् । तत्र जात उपसरजः । आमलकीज इति । 'दीर्घकाश-' इति वाचित्वा परत्वादयं स्वरः । ग्रामे । सूत्रे निवसत्यस्मिन्निति निपूर्वाद्धितेः 'नृवसिबहिभासिसाधिगण्डिमण्डिनिनन्दिम्यश्च' इति झच् । मल्लग्राम इति । पष्ठीसमासः । दाक्षिग्राम इति । दाक्षयो निवसत्यस्मिन् उच्यते । घोपा । घोपादिष्वुत्तरपदेऽपु पूर्वपद-माद्युदात्तम् । अत्र निवसन्त इति केचिदनुवर्तयन्ति । अपरे नानुवर्तयन्ति । तथा च दाक्षीणां घोपो निवासस्थानमित्यर्थे दाक्षिघोषशब्दे आद्युदात्तत्वं न भवति । मतान्तरे भवति । छात्र्यादयः । शालाशब्दे परे छात्र्यादय आद्युदात्ताः स्युः । यदापि शालान्त इत्यादि । 'विभाषा सेनासुरा-' इत्यादिना शालान्तस्य तत्पुरुषस्य विभाषा नपुंसकत्वमुक्तं तत्रास्या-वकाशो यो नपुंसकलिङ्गो न भवति । छात्रिशाला । 'तत्पुरुषे शालायामि'त्यस्यावकाशो यश्छात्र्यादिपूर्वो न भवति । प्रभुशालम् । क्षत्रियशालम् । यस्तु छात्र्यादिपूर्वपदो नपुंसक-

परे तु समर्थसूत्रे-'एतच्छब्दपाठेन नेहार्थः । इगन्ते द्विगावित्यस्य वाघकत्वाच्च स्वरे दोष' इत्युक्तम् । तेन द्विशितीपादित्यत्रापि द्विशब्दस्वर एवेति लभ्यते । अत एव निमित्तास्वरवली-यस्त्वं वाचनिकमिति कैयटेनोक्तम् । सतिशिष्टन्यायसिद्धमिति त्वन्यदित्याहुः । पात्रे समि-तादयोऽप्यत्र बोद्धव्याः । अधिकशतवर्षशब्दोऽप्यत्र पठनीय' इति समर्थसूत्रे भाष्यम् । अय-माकृतिगणः । दीर्घकाश । दीर्घान्तं काशादीनि च जे परे आद्युदात्तानित्यर्थः । दीर्घादिति किम् ? दुद्विजः । जे किम् ? शमीवृक्षः । कृत्स्वरापवादोऽप्यम् । अन्त्यात्पूर्वम् । 'आमल-कीजः' इत्यत्र 'दीर्घकाशे'ति वाचित्वा परत्वादयमेव स्वरः । तच्चेदिति । पूर्वपदञ्चे-दित्यर्थः । निवसत् । निवासकर्तृ । सूत्रे व्यत्ययेन बहुवचनम् । केचित्त्वधिकरणे औणा-दिव सजन्तं समासविशेषणमित्याहुः । मल्लग्रामादौ पष्ठीसमासः । दाक्षिग्रामः । दाक्षयो निवसत्यस्मिन् एवमुच्यते । घोपादि । एषु पूर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थः । घोष, कट, पल्लव, ह्रद, वदरी, पिङ्गल, पिशङ्ग, माला, शाला, रक्षा, कूट, शाल्मलि, अश्वत्य, तृण, शिल्पो, मुनि, प्रेक्षा, अत्रानिवसन्त इत्यनुवर्तत इत्येके । नानुवर्तत इत्यन्ते । छात्र्यादयः ।

दूरादागतः । ३७८४ तादौ च निति कृत्यतौ । (६—२—५०) तकारादौ
निति तुशब्दवर्जिते कृति परेऽनन्तरो गतिः प्रकृत्या । अग्ने रायो नृतमस्य प्रभूतौ ।

संगति गोः । कृत्स्वरापवादः । तादौ किम्—प्रजल्पाकः । निति किम्—प्रकर्त्ता
वृजन्तः । अतौ किम्—आगन्तुः । ३७८५ तवै चान्तश्च युगपत् (६—२—५१)

सूत्रमिति दिक् । दूरादागत इति । 'स्तोकान्तिक-' इति समासः । 'पञ्चम्याः
स्तोकादिभ्यः' इत्यलुक् । प्रभूताविति । क्तिन्नयम् । प्रजल्पाक इति । 'जल्प'
भिसकुट्टलुण्टवृडः पाकन् । आगन्तुरिति । 'सितनिगमिमिसिच्यव्यविधान्कुशिभ्यस्तुन्' ।

पोद्याज्यं प्राप्तः । नन्वनन्तरग्रहणेऽप्यसौ दुर्वारः, कृद्ग्रहणपरिभाषयोद्धृतस्य क्तान्तत्वेऽभेस्त-
दानन्तर्यस्य सत्त्वादिति चेन्न, अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धि घातोरनन्तरो गतिराश्रीयतेऽभिध न
तयेति न दोषः । नन्वभिस्वराऽभावेऽपि अम्युद्धृतशब्दस्य थायादिस्वरेणान्तोदात्तत्वापत्तिः,

इष्यते तुच्छव्यस्य स्वतः, संसृष्टं घनमुभयं समाकृतमित्यादिमन्त्रे समाकृतशब्दे आङः स्वर-
दर्शनात् । न चासौ प्रकृतसूत्रेण सिद्ध्यति, प्रथम-समासे तत्प्राप्तावपि द्वितीयसमामे थायादि-
स्वरप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । न च तं वाचित्वा गतिस्वरः प्रवर्त्तते, अम्युद्धृतशब्दे उदःपूर्वपदत्वाऽ-
भावादिति चेन्न, 'घातोरनन्तर-' इति व्याख्यानादेव, योगविभागेनाऽनन्तरा गतिरपूर्वपदमपि
प्रकृत्येति व्याख्यानादेव वा पूर्वपदत्वं विनाऽप्यस्य प्रवृत्तिस्वीकारात् । अन्यथा घातुं प्रति
गतित्वेन तं प्रति पूर्वपदत्वाऽसम्भवेन सूत्रार्थाऽसङ्गतेः । एवञ्चाभ्युद्धृतमित्यत्रोद एव स्वरः ।
इदमेवाऽनन्तरग्रहणं कृद्ग्रहणपरिभाषया ज्ञापकमित्यन्यत्र प्रपञ्चितम् । नन्वेवमपि व्यवहित-
वारणेन 'घातोरनन्तर-' इति व्याख्यानस्य चारितार्थ्येन कथं सतिसिष्टयायादिस्वरवाचकत्व-
मिति चेन्न, 'अहीने द्वितीये'ति सूत्रादनुपसंग्रहणमत्राऽनुवर्त्तते । तेनैव 'अम्युद्धृत'मित्यादौ
अभ्यादेर्व्यवृत्तिसिद्धौ अनन्तरग्रहणात्कालान्तरप्राप्तथायादिस्वरवाचः, एवञ्चात्र तत्सामर्थ्यात्पूर्व-
पदमित्यपि न सम्बध्यत इत्याहुः । कारकपूर्वस्थ त्विति । अयं भावः—'कारकाद्गते'ति सूत्रे
कारकादिति योगो विभज्यते । क्तग्रहणं गतिग्रहणञ्चानुवर्त्तते, ककारात्परं क्तान्तं सगतिर्मुक्त-
रपदमन्तोदात्तं स्यादित्यर्थः । एवञ्च 'दूराद्घृत-' इत्यादौ थायादिस्वरेण कृत्स्वरेण वा सिद्धे-
रिदं 'दूरादागत' इत्यादावाभ्युद्धृतन्यायेन प्राप्तगतिरनन्तर इत्यस्य वाचनार्थम् । एतेनोक्त-
रीत्या दूरादागत इत्यादौ कारकपूर्वेऽपि गतिस्वरः स्यात्, इष्यते तु थायादिस्वर इत्यपास्त-
मिति दिक् । तादौ च नि । कृत्स्वरापवादोऽप्यम् । तकारादेर्नित्यत्वयस्याऽकृतो-
ऽभावादगतिग्रहणेन घातोरान्तेपेण तत्प्रकृतिकप्रत्ययस्येव ग्रहणाच्च कृत्स्नामे कृद्ग्रहणं
कृत्स्नाप्रवृत्तिकाले यस्तकारादिस्तद्ग्रहणार्थम् । तेन प्रलपितेत्यादि सिध्यति स्वर-
प्रवृत्तिवेलायां तादित्वाऽभावेऽपि पूर्वन्तत्सत्त्वात् । 'यस्मिन्विधि'रित्येव सिद्ध आदि-
ग्रहणश्चित्यप्रयोजनम् । अनन्तर इति । अत्रापि पूर्वसूत्रवदेव व्यवस्था बोध्या ।

तवैप्रत्ययान्तस्यान्त उदात्तो गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपन्वैतदुभयं स्यात् ।
अन्वेतवा उ । कृत्स्वरापवादः । ३७८६ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये । (६-

२-५२) अनिगन्तो गतिवैप्रत्ययान्तोऽञ्चतौ परे प्रकृत्या । ये पराञ्चस्वान्

अनिगन्त इति किम्-प्रत्यञ्चो यन्तु । कृत्स्वरात्परत्वादयमेव । जहि वृष्ण्यानि

ननु कृतीति व्यर्थम् । तथा हि गतेरयं स्वरो विधीयते, गतिसंज्ञा च धातुमाक्षिपति स च प्रत्ययविशिष्ट एव प्रयोगार्हः । धातोश्च द्वये प्रत्ययाः सिद्धः कृतश्च । तत्र तिङन्ते पूर्वपदत्वा-
संभवाद् कृदन्त एव भविष्यतीति चेत्सत्यम् । कृद्ग्रहणं कृत्संज्ञाप्रवृत्तिकालोपलक्षणाद्यम्, तेन कृदुपदेशे तादित्वाभात्प्रलपितेत्यादि सिध्यति । स्वरप्रवृत्तिवेलायां तादित्वाभावेऽपि पूर्वं तत्सत्त्वात् । आदिग्रहणं शक्यमकर्तुं 'यस्मिन्विधि-' इत्येव सिद्धेः । तवै चा । अन्त उदात्त इति । कथं पुनरन्तरेणादात्तग्रहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो लभ्यते । शृणु । प्रकृत्येति वर्तते तत्रैवमभिसंबन्धः क्रियते । तवैप्रत्ययान्तस्य यः प्रकृत्याश्रयः स्वरः प्राप्तः सोऽन्वस्य भवतीति, स चोदात्त एवेति, युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । अन्वेतवा उ इति । 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्यनुराद्युदात्तः । अनिगन्तोऽञ्चतौ । पराञ्च इति । 'ऋत्विक्-' इत्यादिना क्विन् स च वकारमात्रं ककारादोनामनुवन्वत्त्वात् । 'उगिदक्षाम्-' इति नुम् पराशब्द आद्युदात्तः । प्रत्यञ्च इति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । परत्वादिति ।

आगन्तुरिति । नन्वताविति पर्युदात्तः क्तिन एवोचितः, 'वृष्णे चोदस्व सुष्टुति'-मित्यादौ गतिस्वराऽऽशंनदिति चेन्न, तत्रोपायान्तरस्यैवाऽनुसर्तव्यत्वात् । न ह्यताविति पर्युदात्ते तन्निर्वाहः कृदुत्तरप्रकृतिस्वरेण, धातोर्दात्तत्वापत्तेः, अन्तोदात्तायाश्च तत्रैष्टत्वात् । किं चाऽताविति क्तिनः पर्युदात्ते 'प्रभूतो सङ्गति'मित्यादौ गतिस्वरो न सिद्ध्येत्, तस्मात्तुन एवायं पर्युदात्तः । यत्तु 'मन्त्राक्त्याख्याने'त्यादिनां सुष्टुत्यादावन्तोदात्तात्वमिति, तत्र, प्रभूतादित्यादिसिद्धये तत्र कारकागुर्वृत्त्यव्ययत्वात्, वृत्तिकृता दक्षितत्वाच्च । 'वृष्णे चोदस्व सुष्टुति'मित्यादौ तु स्तोत्रकरणभूताया ऋचः साध्वसिरित्यादिवत्कर्तृत्वविवक्षायां क्तिजन्तत्वान्न दोषः । तवै चान्त । कृत्स्वरापवादः । अन्त उदात्त इति । यद्यप्युदात्तग्रहणं दुर्लभम्, तथापि 'गतिः प्रकृत्या भवती'त्युक्ते उदात्तो बुद्धिमारोहतीति स एवान्तस्य भवतीति भावः । अनन्तर इति । अत्रापि पूर्ववदेव व्यवस्था । अन्वेतवा इति । अनुरूपसर्गत्वादाद्युदात्तः । प्रत्यञ्च इति । ननु 'अनिगन्तः' इत्युक्तावपि 'प्रत्यञ्च'मित्यादौ यपि अनिगन्तत्वा-
देतप्रवृत्तिर्दुर्वारा । न च स्यानिवत्त्वम्, पूर्वपदस्य कार्यत्वेनाऽपूर्वविधित्वात् । 'अनि-
गन्त' इति तु 'प्रतीच' इत्येतद्व्यावृत्त्या चारितार्थमिति चेन्न, इगन्तस्य यणादेशे कृतेऽपि प्रतिषेधः इति वचनेनैव निर्वाहात् । एवञ्च 'प्रत्यञ्चः' इत्यादौ कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वर एव । परत्वादिति । वृत्स्वरावकाशः- 'सा कद्रीची' अस्यावकाशः- 'ये

कृणुही पराचः । वप्रत्यये किम्-उदञ्चनम् । ३७८१ न्यधी च । (६-२-५३) वप्रत्य-

यान्तेऽञ्चताविगन्तावपि न्यधी प्रकृत्या । न्यङ्ङुत्तानः । उदात्तस्वरितयोर्यण इति अञ्चतेरकारः

स्वरितः । अद्यङ् । ३७८८ ईपदन्यतरस्याम् । (६-२-५४) ईपत्कडारः । ईपदित्य-
यमन्तोदात्तः । ईपद्भेद इत्यादौ कृत्स्वर एव । ३७८९ हिरण्यपरिमाणं धने । (६-२-
५५) सुवर्णपरिमाणवाचि पूर्वपदं वा प्रकृत्या धने । द्वे सुवर्णे परिमाणमस्येति द्विसुवर्णं
तदेव धनं द्विसुवर्णधनम् । बहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव । हिरण्यं किम्-प्रस्यधनम् ।
परिमाणं किम्-काञ्चनधनम् । धने किम्-निष्कमाला । ३७९० प्रथमोऽचिरोपसं-
पत्तौ । (६-२-५६) प्रथमशब्दो वा प्रकृत्याऽभिनवत्वे । प्रथमवैयाकरणः । संप्रति

चुस्वरस्यावकाशः । दधोचा । यत्र गतिर्नास्ति । अनिगन्तस्वरस्यावकाशः पराञ्चः, पराच
इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वादनिगन्तस्वर एव भवति । न चायं युक्तो विप्रतिषेधः । चुस्वरः
सतिशिष्टः भसंज्ञायामल्लोपे च कृते प्राप्तत्वात् । सत्यम् । नायं विप्रतिषेधः । किं तर्हि इष्टिरेव ।
चोः 'अनिगन्तेऽञ्चतावप्रत्यये' इत्येव स्वर इष्यत इति हरदत्तः । इहापि मूले परत्वादित्यस्ये-
ष्टत्वादित्यर्थः । न्यधी च । अत्रापि चुस्वरादयमेव । कृत्स्वरापवादौ योगौ । ईपदन्य ।
ईपच्छब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात् । अन्तोदात्ता इति । फिट्स्वरेण । एतदभावे
समासान्तोदात्तत्वम् । ईपद्भेद इति । ईपद्दुःसुपु कृच्छ्राकृच्छ्रायेंपु खल् । कृत्स्वर एव
भवतीति । परत्वात् । अथवा ईपद्गुणवचनेनेति प्रतिपदोक्तसमासग्रहणादुपपदसमासेऽस्या-
प्रवृत्तिरिति । द्वे सुवर्णे इति । 'पञ्चकृष्णलको मापस्ते सुवर्णस्तु पाडश । पलं
सुवर्णाद्यत्वारः' इति । द्विसुवर्णमिति । पक्षे समासस्वरः । बहुव्रीहावपि । अत्र
तत्पुरुषाधिकाराभावात् । प्रथमो । अचिरोपसंपत्तिरचिरोपसंश्लेषः । अभिनवत्तमित्यर्थः ।
तदा अभिनवत्व इति । अचीति किमिति । अचिरोपसंपत्ताविति किमर्थ-

पराञ्चः, उभयप्रसङ्गे परत्वादयमित्यर्थः । वस्तुतस्तु इष्टत्वादित्यर्थः । एतेनाऽऽप्तं समास-
स्वरे कृते विभक्तौ 'अचः' इति लोपे कृते सतिशिष्टस्वरमात्रोपलक्षणमिति कचित् ।
भाष्यकारेष्टयैव परिहारात् । अत्र 'चुस्वरा'दिति सतिशिष्टस्वरमात्रोपलक्षणमिति कचित् ।
उदात्तास्वरितयोरिति । स्वरसन्धेः पूर्वं पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यप्रवृत्तेः पूर्वमेतस्मिन्स्वरे पश्चा-

द्यपि अस्य प्रवृत्तिः । अद्यङ्ङित्यत्र 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरितः, एवम् 'अधोचा' इत्यत्रा-
यमेव स्वरश्चुस्वरात् । कृत्स्वरापवादाविमौ योगौ । ईपद् । ईपदात्त पूर्वपदं वा प्रकृत्ये-
त्यर्थः, पक्षेसमासान्तोदात्तः । कृत्स्वर एवेति । 'ईपद्गुणवचनेनेति प्रतिपदोक्तसमासस्यैव
ग्रहणादिति भावः । अत एव बहुव्रीहावपीदं न । केचित्तु परत्वात्कृत्स्वर एवेत्यर्थः इत्याहुः ।
बहुव्रीहावपीति । तत्पुरुषाधिकाराभावादिति भावः । प्रथमोऽचिरो । अचिरोप-

व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथेःमजन्तः । अचिरेति किम्-प्रथमो वैयाकरणः । ३७६१, कतरकतमौ कर्मधारये । (६-२-५७) वा प्रकृत्या । कर्मधारयग्रहण-मुत्तरार्थम् । इह तु प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धम् । ३७९२ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः । (६-२-५८) आर्यकुमारः । आर्यब्राह्मणः । आर्यो ण्यदन्तत्वादन्तस्वरितः । आर्यः किन्-परमब्राह्मणः । ब्राह्मणादीति किम्-आर्यक्षत्रियः । कर्मधारय इत्येव । ३७९३ राजा च । (६-२-५९) ब्राह्मणकुमारयोः परतो वा प्रकृत्या कर्मधारये । राजब्राह्मणः । राजकुमारः । योगविभाग उत्तरार्थः । ३७६४ पष्ठाप्रत्येनसि । (६-२-६) पष्ठ्यन्तो राजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्येनाः । पष्ठी किम्-अन्यत्र न । ३७९५ क्ते नित्यार्थे । (६-२-६१) क्तान्ते परे नित्यार्थे समासे पूर्वं वा प्रकृत्या । नित्यप्रहसितः । 'कालाः' (सू० ६९०) इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्दस्त्य-

मित्यर्थः । प्रथमवैयाकरण इति । वैयाकरणानामाद्यः मुख्यो वा यः प्रथमवैयाकरणशब्द-स नित्यमन्तोदात्त एव । कतर । एतौ पूर्वपदभूतौ कर्मधारये प्रकृतिस्वरौ वा स्यातां कतर-कतमौ इतरद्वयमयोश्चित्त्वादन्तोदात्तौ । इह त्वित्यादि । 'कतरकतमौ जातिरिप्रश्ने' इति प्रतिपदोक्तो यः समासस्तस्यैव ग्रहणम् । स च कर्मधारय एव । तस्मान्तेहार्यः कर्मधारयग्रह-णेनेति भावः । आर्यो ब्राह्मण । ब्राह्मणकुमारयोस्तत्परपदयोराद्यः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वा स्यात्कर्मधारये । अन्तस्वरित इति । 'तिस्वरितम्' इत्यनेन । ब्राह्मणादीति किमिति । ब्राह्मणकुमारयोरिति किमर्थमित्यर्थः । राजब्राह्मण इति । राजशब्दो ब्राह्मणे तादृश्याद्वर्तते इति सामानाधिकरण्यात्कर्मधारयः । राजशब्दः कनिष्ठप्रत्ययान्तत्वादाद्दुदात्तः । उत्तरार्थ इति । उत्तरो विधिः राजशब्दस्यैव यया स्यादाद्यशब्दस्य मा भूत् । ययासंह्याभावोऽपि पृथग्योगकरणस्य प्रयोजनं ज्ञेयम् । राजप्रत्येना इति । प्रतिगतमेनः पापं यस्य प्रत्येनाः । राज्ञः । प्रत्येनाः । अन्यत्र नेति । राजा चासौ प्रत्येनाश्च राजप्रत्येना इत्यत्र । द्वितीया-समासोऽयमिति । द्वितीया पुनरत्यन्तसंयोगे । अथवा 'अकर्मकधातुभिर्योगे' देशः-

संप्रतिः—अभिनवत्वम् । प्रथमवैयाकरण इति । वैयाकरणानामाद्यो मुख्य इत्यर्थक-मासे अवमन्तोदात्त एव । कतरकतमौ—इतरद्वयमयोश्चित्त्वादन्तोदात्तौ । प्रतिपदोक्तत्वा-दिति । 'कतरकतमौ जातो'ति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणादित्यर्थः । कर्मधारय इत्येवेति । तेनार्थस्य ब्राह्मण इत्यर्थे न दोषः । राजब्राह्मण इति । आद्दुदात्तो राजशब्दः । पक्षेऽ-न्तोदात्तत्वम् । राजशब्दो ब्राह्मणे तादृश्याद्वर्तते इति सामानाधिकरण्यम् पष्ठोसमासेऽन्तो-दात्तत्वमेव । योगविभागो ययासह्यन्यनिवृत्त्यर्थं उत्तरार्थश्च । अत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नेति 'ड्याप्' सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एवं समासरूपसमुदायग्रहणेऽपि सा न । तेन 'बहोर्नन्व'-दिति सूत्रं 'बहुगोमती'त्यत्र न । अन्यत्र नेति । कर्मधारये इत्यर्थः । क्ते नित्या । नित्य-मानोऽयम् । काला इति । 'अत्यन्तसंयोगे च' त्यस्योपलक्षणमेतत् । द्वितीयासमास इति ।

न्त आद्युदात्तः । हसित इति थायादिस्वरेणान्तोदात्तः । नित्यार्थे किम्—मुहूर्तप्रहसितः ।
 ३७९६ ग्रामः शिल्पिनि । (६-२-६२) वा प्रकृत्या । ग्रामनापितः । ग्रामशब्द आद्यु-
 दात्तः । ग्रामः किम्—परमनापितः । शिल्पिनि किम्—ग्रामरथ्या । ३७६७ राजा च प्रशं-
 सायाम् । (६-२-६३) शिल्पिवाचिनि परे प्रशंसार्थं राजपदं वा प्रकृत्या । राजनापितः ।
 राजकुलालः । प्रशंसायां किम्—राजनापितः । शिल्पिनि किम्—राजहस्ती । ३७९८ आदि-
 रुदात्तः । (६-२-६४) अधिकारोऽयम् । ३७९९ सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ।
 (६-२-६५) सप्तम्यन्तं हारिवाचि च आद्युदात्तं धर्म्ये परे । देयं यः स्वीकरोति स
 हारीत्युच्यते । धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् । मुकुटेकार्पाणम् । हलेद्विपदिका । 'संज्ञायाम्'
 (सू० ७३१) इति सप्तमोसमासः । 'कारनाम्नि च (सू० ९६८) इत्यलुक् ।
 याज्ञिकाश्चः । वैयाकरणहस्ती । क्वचिदयमचारो मुकुटादिषु कार्पाणादि दातव्यं
 याज्ञिकादीनां त्वश्वादिदिति । धर्म्ये इति किम्—स्तम्भेरमः । कर्मकरवर्धितकः ।
 अहरणे किम्—वाडवहरणम् । वडवाया अयं वाडवः । तस्य वोजनिपेकादुत्तर-
 कालो भावो गन्तव्योऽश्वा च कर्मसंज्ञक इति वाच्यम् । त्यवन्त इति । 'त्यवनेष्टु' इति
 त्यप् । मुहूर्तप्रहसित इति । थायादिस्वरः । समासस्वरस्य द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरो
 वाचकस्तस्य थायादिस्वरः तस्यापि पाज्ञिकोऽपवादोऽयम् । ग्रामः । ग्राम इति स्वरूपग्रहणम् ।
 शिल्पिनीत्यर्थग्रहणम् । ग्रामशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरो वा स्याच्छिल्पिवाचिन्युत्तरपदे । ग्राम-
 नापित इति । पठोसमासः । आद्युदात्ता इति । 'ग्रसेरा च' इति मनिन् नित्वाद्यु-
 दात्तः । राजनापित इति । कर्मचार्ये राजगुणाव्यारोपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । पठोसमासे
 च राजयोग्यतया तस्य प्रशंसा । स हि कर्मणि प्रवीणत्वाद्राजानं प्रति योग्यो भवति ।
 राजार्थमित्युक्ते प्रशंसा गम्यते । आदिरुदात्तः । पूर्वपदमित्यस्येकार्पाण्यथा विपरिणामः ।
 सर्वत्र चात्र प्रकरणे पूर्वपदविषये षष्ठ्यर्थे प्रथमा । सप्तमी । हारीत्यावश्यकं णिनिः ।
 जनपदे ग्रामे कुले वा परम्परया यातः सदाचारो धर्मस्तस्मादनपेतं धर्म्यम् । 'धर्मपथ्यं-'
 इति यद् । तेन च प्राप्यमित्यर्थे नौवयोधर्म- इत्यादिना यत् । आचारवशादवश्यं कर्तव्य-
 मित्यर्थः । हारिण्युदाहरणान्याह याज्ञिकाश्चेति । पठोसमासः । कर्मकरवर्धितक इति ।
 वर्धितको नाम मूले स्थूलोऽग्रे सूक्ष्म ओदनपिण्डः स कर्मकराय दीयते । अन्यथा
 कर्म न कुर्यादिति । न त्वयं धर्मः । वाडवहरणमिति । क्वचिदयमाचारः । वोज-
 द्वितीयात्यन्तसंयोगे । द्वितीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरपवादथायादिस्वरस्य पाज्ञिकाऽपवा-
 दोऽयम् । ग्रामः शिल्पिनि । शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे इत्यर्थः । ग्रामनापित इति ।
 पठोसमासः । राजनापित इति । कर्मचार्ये राजगुणाव्यारोपेणोत्तरपदार्थप्रशंसा
 पठोसमासे राजयोग्यतया । अधिकारोऽयमिति । 'अन्त' इत्यतः प्रागादिरिति
 प्रकृत्या भगाल'मित्यतः प्रागुदात्त इति चाविक्रियत इत्यर्थः । धर्म्यमिति । धर्मोः
 तेन ग्रामजनपदकुलेषु परम्पराज्यातः सदाचारः, तस्मादनपेतम्, तेन प्राप्यं वा
 धर्म्यम् । आचारवशादवश्यं कार्यमित्यर्थः । देयमिति—प्रकृते व्याख्यानलभ्यम् ।

कालं शरीरपुष्ट्यर्थं यदीयते तद्वरणमित्युच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेण बाध्यत इत्य-
हरण इति निषेधेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति हारिस्वरः सिध्यति । ३८०० युक्ते च ।
(६-२-६६) युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोवल्लवः । कर्तव्ये तत्परो युक्तः ।
३८०१ विभाषाऽध्यक्षे । (६-२-६७) गवाध्यक्षः । ३८०२ प्रापं च शिल्पिनि ।
(६-२-६८) पापनापितः । 'पापाणके-' (सू० ७३३) इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् ।
पष्ठोसमासे न । ३८०३ गोत्राऽन्तेवासिमाणवब्राह्मणेपु क्षेपे । (६-२-६९) भार्यासौ-
श्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया क्षेपः । अन्तेवासी । कुमारोदाक्षाः । ओदनपाणि-
नीयाः । कुमार्यादिलाभकामा ये दाद्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यवीयते ते एवं क्षिप्यन्ते ।

निषेकानन्तरं वाडवाय शरीरपुष्ट्यर्थं योग्यमशनादि दातव्यं यदीयते तद्वाडवहरणमित्युच्यते ।
अत्रास्मिन् स्वरे निषिद्धे कृत्स्वरे प्राप्तेऽनोभावकर्मवचन इत्युत्तरपदान्तोदात्तात्वम् । ननु
परत्वादेवायं स्वरो भविष्यति किं प्रतिषेधेनेत्यत आह परोऽपीति । युक्तवाचिनीति ।
युक्तः कर्तव्ये तत्परः तद्राचिनीत्यर्थः । गोवल्लवः । वल्लवाऽयः शब्दा गवादीनां पालक-
वचनाः । विभाषा । अध्यक्षशब्दे परे पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् । अध्यक्षशब्दोऽपि समासे
युक्तवाच्येवेति पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । पापम् । पापमिति स्वरूपग्रहणं शिल्पिनोत्पथ-
ग्रहणं व्याख्यानात् । शिल्पिवाचिनि परे पापशब्दः पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् । गोत्रान्ते-
वासि । गोत्रवाचिनि अन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च परतः क्षेपवाचिनि
समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । भार्यासौश्रुत इति । मृशृणोतीति सुश्रुत् तस्यापत्यं
सौश्रुतः । भार्याप्रधानतयेति । भार्याप्रधानः सौश्रुत इति शाकपायिवादित्वादुत्तरपदलोपी
समास इति दर्शयति । दक्षेण प्रोक्तं दातुं तदवीते दाज्ञः । कुमार्यादिलाभकाम इति ।
तत्प्रोक्ते ग्रन्थे श्रद्धायामसत्यामपि कुमार्यादिलाभकामः संस्तत्र प्रवर्तते तत एवं क्षिप्यते ।

हारिण्युदाहरति याज्ञिकाश्च इति । पष्ठोसमासाविमौ । 'हारो'त्यावश्यकं णिनि, ह्रस्वोऽत्र
ग्रहणमर्थः । वाडवहरणमिति । हरणशब्दः कर्मसाधनः । कृत्स्वरो हारिस्वरेणेति ।
कृत्स्वराऽपवादः—'अनो भावकर्मवचनः' इति स्वरवाचं कृत्स्वरवाचस्यापि फलितत्वादिति
भावः चित्स्वराद्वारिस्वरः परत्वात्—मानुलगवः, टचश्चित्त्वन्तु 'अतिगवे' इत्यादौ चरिता-
धम् । युक्ते च । युक्तः—समाहितः, युज समावाचित्यस्य रूपम् । गोवल्लव इति ।
तत्परतया गवां पालक इत्यर्थः । कृत्स्वरात्वायादिस्वराच्च पूर्वविप्रतिषेधेन 'युक्ते चे'ति स्वर
एवेप्यते—गोद्विट् । गोसङ्ख्यः । 'समि ल्यः' इति कः । विभाषाऽध्यक्षे । अध्यक्षशब्दो
युक्तवाच्येवेति प्राप्तविभाषेयम् । पापञ्च शि । शिल्पिवाचके पर इत्यर्थः । गोत्रान्ते ।
आद्ययोरर्थग्रहणम्, अन्त्ययोः शब्दग्रहणम्, अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिकगोत्रग्रहणादाह
सुश्रुतोऽपत्यस्येति । माणवब्राह्मणयोगोत्रत्वेन प्रसिद्ध्यभावाद् ग्रहणम् । ओदन-

भिक्षामाणवः । भिक्षां लप्स्येऽहमिति माणवः । भयब्राह्मणः । भयेन ब्राह्मणः संपद्यते । गोत्रा-
दिषु किम्-दासीश्रोत्रियः । क्षेपे किम्-परमब्राह्मणः । ३८०४ अङ्गानि मैरेये । (६-२-
३०) मद्यविशेषो मैरेयः । मधुमैरेयः । मधुविकारस्य तस्य मध्वङ्गम् । अङ्गानि किम्-पर-
मैरेयः । मैरेये किम्-पुष्पासवः । ३८०५ भक्ताख्यास्तदर्थेषु । (६-२-७१) भक्तमन्त्रम् ।
भक्ताकंसः । भाजोऽकंसः । भिक्षादयोऽन्नविशेषाः । भक्ताख्याः किम्-समाशशालयः । समशनं
माश इति क्रियामात्रमुच्यते । तदर्थेषु किम्-भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयम् । अत्र पूर्वपदमन्तो-
त्तम् । ३८०६ गोविडालसिंहसैन्धवेपूपमाने । (६-२-७२) धान्यगवः । गोविडालः ।
गृणसिंहः । सक्तुसैन्धवः । धान्यं गौरिवेति विग्रहः । व्याघ्रादिः । गवाकृत्या सन्निवेशितं
धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते । उपमाने किम्-परमसिंहः । ३८०७ अके जीविकार्थे ।
(६-२-७३) दन्तलेखकः । यस्य दन्तलेखनेन जीविका । 'नित्यं क्रौडा' (सू० ७११)

पूर्ववत्समासः । भयब्राह्मण इति । तृतीयेति योगविभागात्समासः । योऽब्राह्मणः सन् राज-
दण्डादिभयेन ब्राह्मणाचारं करोति स एव मुच्यते । अङ्गानि । अङ्गमारम्भकम् । बहुवचन-
स्वरूपविधिनिरासार्थम् । मैरेयशब्दे उत्तरपदे तदर्थारम्भकवाचीनि पूर्वपदान्यादयुदात्तानि
स्युः । मद्यविशेष इति । सुराव्यतिरिक्तं मद्यं मैरेयमित्यर्थः । भक्ताख्या । अन्नवाचि
पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्तदर्थेषूपत्तरपदेषु । अत्र बहुवचननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिरासे सिद्धे
आख्याग्रहणं भक्ष्यविशेषवाचिनां भिक्षादीनां ग्रहणार्थम् । अन्यथा पर्यायाणामेवान्नादीनां ग्रहणं
स्यात् । भिक्षाकंसादयः पष्ठोसमासः । तादर्थ्यं चतुर्थीसमासस्तु न भवति प्रकृतिविकार एव
तस्येष्टत्वात् । बहुव्रीहिरिति । तत्पुरुषश्चेदन्तोदात्तः । गोविडाल । उपमानशब्दे प्रत्येकं
संबन्धादेकवचनम् । गवादिपूपमानवाचिपूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । धान्यगव
इति । अत्रोपमितसमासे 'गौरतद्धितलुकि' इति टच् । अत्र पूर्वपदाद्युदात्तविधानसामर्थ्याद्वृ-
चश्चित्स्वरो वाच्यते । उपमानार्था यो यत्रोदाहरणे यथा संभवति स तथा योजयितव्यः ।
दिङ्मात्रं दर्शयति । गवाकृत्येत्यादि । आकृतिः संस्थानम् । सन्निवेशितं व्यवस्थापितम् ।
एवमन्यत्रापि यत्किञ्चित्सादृश्यं योजयितव्यम् । अके । जीविकार्थवाचिनि समासे
अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । दन्तलेखक इति । 'श्वुल्लुत्तुचौ'

पाणिनीया इति । ओदनकामत्वेन तेषाङ्क्षेपः । अङ्गानि मैरेये । सुराव्यतिरिक्तं मद्यं
मैरेयम्, तद्वाचके उत्तरपदे तदर्थारम्भकवाचीनि पूर्वपदान्यादयुदात्तानिोत्त्यर्थः । आसवो-
न मद्यम् । भक्ताख्यास्त । भक्तशब्दोऽयं भदनीयवस्तुमात्रपरः । भिक्षाकंसादयः-पष्ठो-
समासः । बहुवचनेनस्वरूपविधिनिरासे सिद्धे आख्योक्तिराद्यविशेषस्य भिक्षादेर्ग्रहणार्थत्वाद् ।
क्रियामात्रमिति । न द्रव्यमित्यर्थः । बहुव्रीहिरिति । पष्ठोसमासे त्वन्तोदात्तत्वम् । गोवि-
डाल । उपमानार्थेषूपत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तमित्यर्थः । गवाकृत्येति । एवं यत्र योप-
मानभावः सम्भवति तत्र यथा योजयितुं बोद्धव्यम् । अके जीवि । जीविकार्थे समासे अक-

इति समासः । अके किम्-रमणीयकर्ता । जीविकार्ये किम्-इक्षुभक्षिकां मे वारयसि ।
 ३८०८ प्राचां क्रीडायाम् । (६-२-७४) प्राग्देशवाचिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे
 अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वमाद्युदात्तं स्यात् । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । 'संज्ञायाम्' (सू. ३२८६)
 इति ण्वुल् । प्राचां किम्-जीवपुत्रप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायां किम्-तव पुष्प-
 प्रचायिका । पययि ण्वुल् । ३८०९ अणि नियुक्ते । (६-२-७५) अण्णन्ते परे नियुक्त-
 वाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । छत्रवारः । नियुक्तं किम्-काण्डलावः । ३८१०
 शिल्पिनि चाऽकृञः । (६-२-७६) शिल्पिवाचिनि समासे अण्णन्ते परे पूर्वमाद्यु-
 दात्तं स चेदण् कृञः परो न भवति । तन्तुवायः । शिल्पिनि किम्-काण्डलावः । अकृञः
 किम्-कुम्भकारः । ३८११ संज्ञायां च । (६-२-७७) अण्णन्ते परे । तन्तुवायो
 नाम कृमिः । अकृञ इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः । ३८१२ गोतन्तियवम्
 पाले । (६-२-७८) गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थो
 योगः । गो इति किम्-वत्सपालः । पाले इति किम्-गोरक्षः । ३८१३ णिनि ।

इति ण्वुल् । प्राचाम् । प्राचां क्रीडायामिति श्रुतयोरेवान्वयसंभवात्मान्तेनेत्यध्याहारो न युज्यत
 इति तत्राह प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडेति । अजीविकार्यमिदम् । उद्दालकपुष्पभञ्जिकेति ।
 'नित्यं क्रीडा' इति समासः । अणि नियुक्ते । युजिर् योगे इत्यस्य नियुक्त इति रूपम् ।
 नियुक्तः अविकृतः स च कस्मिंश्चित्कर्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिद्ध्यति ।
 युक्त इति सूत्रे हि युज समाधौ दिवादिरात्मनेपदो गृह्यते । समाविस्तत्परता । अत्र रौधा-
 दिकस्य स्वरितेतो ग्रहणम्, योगः संवन्वमात्रम् । छत्रधार इति । कर्मण्यण् । शिल्पि ।
 नियुक्ते चेत्येव सिद्धे कृञः प्रतिषेधार्थं वचनम् । तन्तुवाय इति । 'ह्वावामश्' इत्यण् ।
 आतो युक् । संज्ञायाम् । संज्ञायां विषयेणन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् स चेदण्
 कृञो न भवति । गोतन्ति । गोतन्तियवशब्दा आद्युदात्ताः स्युः पालशब्दे परे । गोपाल
 इति । गाः पालयतीति विग्रहः । तन्तिपाल इति । तनु विस्तारे वित्तम् । तन्तिवत्तानां

प्रत्ययान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तामित्यर्थः । कृत्स्नरापवादः । दन्तलेखनादिजीविकायाः समासे
 प्रवृत्तिनिमित्तात्समासस्य जीविकार्थत्वमित्याह यत्येति । प्रतिपदोक्तत्वाद् 'नित्यं क्रीडे'ति
 विहितसमासे एवेदम् । अकग्रहणन्तु स्पष्टार्थम् । प्राचामिति । प्राग्देशवर्तिपु-लाञ्छनिकानि-
 त्याह प्राग्देशवर्तिनामिति । अजीविकार्यमिदम् । उद्दालकेत्यादौ 'नित्यं क्रीडे'ति समासः ।
 तव पुष्पेति । षष्ठीसमासः । नियुक्त इति । अविकृत इत्यर्थः । स च कस्मिंश्चित्कर्तव्ये
 तत्परो न भवतीति 'युक्ते' इत्यनेन न सिद्ध्यति । शिल्पिनि चा । 'युक्ते चे'त्येव सिद्धे
 कृञः प्रतिषेधार्थं वचनम् । संज्ञायाम् । अत्राणोति 'शिल्पिनि चाऽकृञः' इति वृत्तिः ।
 अयुक्तार्धमनियुक्तार्थम्, कृञः प्रतिषेधार्थञ्च वचनम् । गोतन्ति । पालशब्दे परे एते आद्यु-
 दात्ता इत्यर्थः । वत्सानां वन्धनरज्जुस्तन्तिः । णिनि । णिन्यन्ते उत्तरपदे पूर्वमाद्युदात्ता-
 मित्यर्थः । अत्र संज्ञाग्रहणमनुवर्त्तते इति 'व्रते' इति सूत्रे भाष्यादौ । तेनाऽध्यादमोजीत्यादौ न ।

(६-२-७९) पुष्पहारी । ३८१४ उपमानं शब्दार्थप्रकृतादेव । (६-२-८०) उपमान-
वाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम् । उष्ट्रकोशी । ध्वाङ्क्षरावी । उपमानग्रहणस्य पूर्व-
योगस्य च विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ किम्-वृक्वञ्चो । प्रकृतिग्रहणं किम्-प्रकृतिरेव
यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था तत्रैव यथा स्यात् । इह मा भूत् । गर्दभोच्चारो । ३८१५ युक्ता-
रोह्यादयश्च । (६-२-८१) आद्युदात्ताः । युक्तारोही । आगतयोधो । क्षीरहोता । ३८१६

बन्धनरञ्जुः । णिनि । णिन्त्यन्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तम् । उपमानम् । उष्ट्रकोशी-
त्यादि । 'कर्तुंयुपमाने' इति णिनिः । शब्दार्थं प्रकृतौ किमिति । सूत्रं किमर्थमित्यर्थः ।
वृक्वञ्चोति । कृत्स्वर एव भवति । प्रकृतिरेवेत्यादि । असति प्रकृतिग्रहणे शब्दार्था-
त्परो णिनिस्तदन्ते उत्तरपदे इत्यर्थो विज्ञायेत । तथा च यत्रापि धातूपसर्गसमुदायाच्छब्दार्था-
त्परो णिनिस्तत्रापि स्यात् । 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया
णिन्यन्तोत्तरपदत्वानपायात् । प्रकृतिग्रहणे तु न भवति । योऽत्र धातुर्नासौ शब्दार्थः । यश्च
शब्दार्थो धातूपसर्गसमुदायो न ततो णिनिर्विहित इति भावः । एव किम् ? शब्दार्थप्रकृतौ
उपमानमेवेत्येवं नियमो मा भूत् । युक्तारोह्या । युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ताः स्युः ।
युक्तारोहीत्यादि । अत्र णिनीत्येव सिद्धे पूर्वोत्तरपदनियमार्थं सूत्रम् । यत्र युक्तादीन्येव
पूर्वपदानि आरोह्यादीन्येवोत्तरपदानि तत्रैव यथा स्यादित्यर्थः । क्षीरहोतेति । याजकादित्वात्
पङ्गोसमाप्तोऽयम् । समासस्वरापवादे कृत्स्वरे प्राप्ते तदपवादे मन्क्तिन्निति तदपवादोऽ-

अत्र कृत्स्वर एव । उत्तरसूत्रस्य भाष्यात्तु नानुवर्तते इति प्रतीयते । तत्त्वन्त्वञ्च ऋपयो विदुः ।
वस्तुत उत्तरसूत्रेऽपि संज्ञायामित्यस्य संबन्धे न कश्चिदोपः । उपमानम् । शब्दार्थकधातु-
प्रकृतिके एव णिन्यन्ते परे इत्यर्थः । उष्ट्रकोशीति । उष्ट्र इव क्रोगतोत्याद्यर्थं 'कर्तुंयुपमाने'

इति णिनिः । एवेति किम् ? 'उपमानमेवे'त्येवं नियमो मा भूत् । तथा च 'साञ्चव्यायो'-
त्यादौ पूर्वणाद्युदात्तता न स्यात्, 'वृक्वञ्चो'त्यत्र च स्यादिति बोध्यम् । युक्तारोह्यादयश्च ।

एते समासा एव गणे पठ्यन्ते । युक्तारोहीति । एषु 'णिनी'त्येव सिद्धे युक्तादीन्येव पूर्वपदानि
आरोह्यादीन्येवोत्तरपदानीत्येवं पूर्वपदोत्तरपदनियमार्थमिदमिति केचित् । असञ्ज्ञार्थमित्यन्ये ।
क्षीरहोतेति । अत्र समासस्वरापवादे कृत्स्वरे प्राप्ते, तदपवादे 'मन्क्तिन्न'िति प्राप्ते;
तदपवादोऽयम् । एकशितिपाच्छब्दोऽत्र पठ्यते । तत्रैकः शितिः पादोऽस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ
अवान्तरतत्पुरुषः । नन्वान्तरतत्पुरुषे नमामान्तोदात्तत्वं वाधित्वा 'इगन्ते'ति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरेणाऽऽद्युदात्तत्वं सिद्धमेकशब्दस्य वन्तत्वादिति चेन्न, उत्तरपदे शित्यन्तस्य

द्विगुस्वराभावज्ञापनार्थत्वात् तेन द्विशितिपादित्यत्र तिशब्द एवोदात्तः । नन्वेवमपि
समासान्तोदात्तत्वं वाधित्वा बहुव्रीहिनिमित्तपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं भविष्यतीति व्यर्थं एव
पाठ इति चेन्न, निमित्तिस्वरवलीयस्त्वस्यापि ज्ञापनात् । फलं नूतमेवेति केचित् ।

परेऽप्यवहितो गतिः प्रकृत्या । 'वाय' (सू० ३८७८) इत्यस्यापवादः । पुरोहितम् । अनन्तरः किम्-अभ्युद्धृतः । कारकपूर्वपदस्य तु ततिशिष्टस्य यादिस्वर एव ।

कर्तरि क्तः । पुरोहितमिति । 'पूर्वाधरावराणामसिपुर्गवश्चैवाम' इत्यसिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः पुरःशब्दः । अत्र समासान्तोदात्तत्वम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः कृत्स्वरः यायादिस्वरे इत्येतेषु प्राप्तेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवति । अभ्युद्धृत इति । इह हृतशब्द-स्योच्छब्देन समासे पुरोहितमित्यत्रैव गतिस्वरेणाद्युदात्त उद्धृतशब्दस्तस्य पुनरभिज्ञत्वेन समासः । तस्य 'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणम्' इति परिभाषया उद्धृतशब्दः क्तान्त उत्तरपदम् । एवं समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते तद्वाचकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे तदपवादे कृत्स्वरे तदपवादास्यायादिस्वरः प्राप्तस्तमपोहामेरयं स्वरः स्यात्सोऽनन्तरग्रहणेन वायेते । नन्वन्तरग्रह-णेनाप्यसौ दुर्वारः कृद्ग्रहणपरिभाषया उद्धृतशब्दस्य क्तान्तत्वेऽमेस्तदानन्तर्यसत्त्वादिति चेन्मैवम् । अनन्तरग्रहणसामर्थ्याद्धि धातोरनन्तरा गतिराधीयते । अभिज्ञ न तथा । नन्वेवं मा भूदमेः स्वरः, इष्टिसिद्धिस्तु कथम् । अभ्युद्धृतशब्दे हि उच्छब्दस्य स्वर इष्यते 'संसृष्टं घनमुभयं समाकृतम्' इति मन्त्रे समाकृतशब्दे आङः स्वरदर्शनात् । न चासौ प्रकृतसूत्रेण सिध्यति । प्रथमसमासे तत्प्रवृत्तावपि द्वितीयसमासे यायादिस्वरस्य प्राप्तेरुक्तत्वात् । न च तं बाधित्वा गतिस्वरः प्रवर्तते इति वाच्यम् । द्वितीयसमासे उदः पूर्वपदत्वाभावात् । अश्रो-च्यते— धातोरनन्तर इति व्याख्यानादेव पूर्वपदत्वं विनापि स्वरोऽयं प्रवर्तते । न हि क्तप्रकृ-तिभूतं धातुं प्रति पूर्वपदत्वं गतेः सम्भवति । तस्मादभ्युद्धृतं समासकृतमिति तावत्सुखम् । ननु दूरादागत इत्यादौ कारकपूर्वेऽपि गतिस्वरः स्याद् इष्यते तु यायादिस्वरः । अत आह कारकपूर्वेति । अयं भावः—अनन्तरशब्दोऽयमनन्तरमपेक्ष्य प्रवर्तते तत्र ध्वान्तरो गतिरि-त्युक्ते अनन्तरोऽपि सन्निधानादतिरेव प्रतीयते । ततश्चापूर्वपदार्थमप्यनन्तरग्रहणं गतिद्वयसम-वधाने एवानन्तरस्य प्रकृतिस्वरत्वं प्राप्यतीति दूरादागतादौ न दोष इति । अथवा 'कार-कादृत्तश्रुतयोः' इति सूत्रे कारकादिति योगो विभज्यते । क्तग्रहणं गतिग्रहणं चानुवर्तते । कारकात्परं क्तान्तं सगतिकमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादित्यर्थः । तत्र दूरादागत इत्यादौ यायादिसूत्रेणैव सिद्धत्वाद् दूरादागत इत्यादौ 'गतिरनन्तरः' इत्यस्य बाधनार्थमेवेदं एकादेश उदात्तेनोदात्तः, ततः स्वरितः । रथयात इति । गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः । गतिर-नन्तरः । गतिः क्तिजन्तः, पुंलिङ्गाजनन्तरपदसामानाधिकरण्यात् । निपातनादनुनासिकलो-पि हरदत्ताः । गतिशब्दस्य तत्सञ्ज्ञकशब्दपरत्वान्न सामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति कश्चित् पुरोहितमिति । पुरःशब्दोऽसिप्रत्ययस्वरेणाज्जोदात्तः । यायादिस्वरापवादोऽयम् । अभ्यु-द्धृत इति । इह हृतशब्दस्योच्छब्देन समासे पुरोहितमित्यत्रैव गतिस्वरेणाद्युदात्ता उद्धृ-शब्दः । तस्य पुनरभिज्ञत्वेन समासः । अथमेव समासक्रमो भाष्यादिसम्मत इति प्रागेव नि-रूपितम् । तत्र कृद्ग्रहणपरिभाषया उद्धृतस्य क्तान्तोत्तरपदत्वात् । अपवादक्रमेण समासान्त-दात्तत्वे तद्वाचकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे, तद्वाचककृत्स्वरे, तद्वाचकयायादिस्वरे प्राप्ते त

(सू० ३८५७) इत्येतस्मात्पूर्वविप्रतिपेवेनायमेव स्वरः । छात्रिशालम् । ३८२१ प्रस्थेऽवृद्ध-
मकक्यादीनाम् । (६-२-८७) प्रस्थशब्दे उत्तरपदे कक्यादिर्वर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं
स्यात् । इन्द्रप्रस्थः । अवृद्धं किम्-दाक्षिप्रस्थः । अकेति किम्-कर्कोप्रस्थः । मकरीप्रस्थः ।
३८२२ मालादीनां च । (६-२-८८) वृद्धार्थमिदम् । मालाप्रस्थः । शोणाप्रस्थः ।
३८२३ अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम् । (६-२-८९) नगरे परे महन्नवन्नर्जितं पूर्वमाद्यु-
दात्तं स्यात् तच्चेदुदीचां न । ब्रह्मनगरम् । अमहेति किम्-महानगरम् । नवगरम् । अनुदीचां
किम्-कार्तिकनगरम् । ३८२४ अर्मे चाऽवर्णं द्वयच् त्र्यच् । (६-२-९०) अर्मे परे द्वयच्
त्र्यच् पूर्वमवर्णान्तिमाद्युदात्तम् । गुप्तामर्म् । कुक्कुटामर्म् । अवर्णं किम्-वृहदमर्म् । द्वयच् त्र्यच्
किम्-कपिजलामर्म् । अमहन्नवन्नित्येव । महामर्म् । नवामर्म् । ३८२५ न भूताधिकसञ्जी-
वमद्राश्मकज्जलम् । (६-२-९१) अर्मे परे नैतान्याद्युदात्तानि । भूतामर्म् । अविकामर्म् ।
सञ्जीवामर्म् । मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थम् । मद्रामर्म् । अश्मामर्म् । मद्राश्मामर्म् ।

लिङ्गश्च तत्र एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादयमपि प्राप्नोति तत्पुरुषे शालायामित्यर्थं च । तत्र
पूर्वविप्रतिपेदादयमेव भवतीति वामनहरदत्तौ । प्रस्थे । मालादीनां चेति वचनादवृद्धमिति
च्चेदः । कक्यादिप्रतिपेवस्तु नामधेयार्थः स्यात् 'वा नामधेयस्य वृद्धसंज्ञा वक्तव्ये'ति । अकेति
किमिति । अकक्यादीनां किमित्यर्थः । माला । प्रस्थे परे मालादीनामादिस्त्वात्तः स्यात् ।
शोणप्रस्थ इति । 'एङ् प्राचां देशे'इति शोणाशब्दस्य वृद्धत्वम् । अम । महन्नवन्नर्जितं
पूर्वपदमिति । महद्वर्जितं नववर्जितं चेति प्रत्येकं संवन्धः । महानगरमिति । 'वाग्महतः
समानाधिकरण-' इति महत् आत्वे कृतेऽवर्णान्तत्वादस्ति प्राप्तिः । नवामर्मिति । नव-
शब्दः प्रत्यग्रवचनोऽकारान्तः । संघातविगृहीतार्थमिति । मद्रशब्दस्य केवलस्य मद्राश्म-
शब्दस्य संघातस्य च तस्य प्रतिपेदायः । मद्राश्मामर्मिति । 'अनोऽश्मायः सरसां
जातिसंज्ञयोः' इति समासान्ते कृते अवर्णान्तिमेतत् । तदेव मद्रामर्म् । मद्राश्मामर्मिति
द्वे एवोदाहरणे । प्रायेण अश्मामर्मिति तृतीयमप्युदाहरणं पठ्यते तद्वृत्त्यनुरोधादु-
क्तम् । अश्मशब्दस्यानकारान्तत्वम् । न च नलोपे कृतेऽवर्णान्तत्वम् । स्वरविधौ
नलोपस्यासिद्धत्वात् । अपरे तु मद्राश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थमित्यस्य भाष्येऽद्वानाद-

छात्रि, ऐलि, भाण्डि, व्याडि, आपिशलि, आक्षण्डि' गौमि । अयमेव स्वर इति । स्पष्ट-
व्चेदं वृत्तौ । भाष्ये तु नैतद् दृश्यते । प्रस्थे । 'मालादीनाञ्चे'ति सूत्रारम्भात्कक्यादिषु-
दासाच्चाह अवृद्धमिति । प्रयुदाहरणेऽन्तोदात्तत्वम् । कर्को, मद्रोमकरी, कर्कण्य, गमो,
करीर, कटुक, कवल, वदर । शौणेति । शौणेति पाठे 'एङ् प्राचां देशे'इति वृद्धत्वम् । माला,
शाला, शोणा, शौणेति वा । द्राक्षा, घ्राक्षा, दलाक्षा, वाक्षी, एक, वाम, [एका वामा धामा]
नवामर्मिति । नवशब्दः प्रत्यग्रवचोऽकारान्तः । महामर्मित्यत्राऽप्ये कृते प्राप्तिः । न भू ।
मद्राश्मामर्म् 'अनोऽश्मायः' इति टजन्तत्वादवर्णान्तत्वमासङ्गातेति स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वे-

कञ्जलर्मम् । + आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । दिवोदासाय
 दाशुपे । ३८२६ अन्तः । (६-२-९२) अविकारोऽयम् । प्रागुत्तरपदादिग्रहणात् ।
 ३८२७ सर्व गुणकात्स्न्ये । (६-२-९३) सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् । सर्वश्वेतः ।
 सर्वमहान् । सर्वं किम्-परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेतस्येति गुणकात्स्न्ये वर्तते ।
 गुणेति किम्-सर्वसौवर्णः । कात्स्न्ये किम्-सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । ३८२८ संज्ञायां
 गिरिनिकाययोः । (६-२-९४) एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः । मौण्डि-
 निकायः । संज्ञायां किम्-परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः । ३८२९ कुमार्या-
 वयसि (६-२-९५) पूर्वपदमन्तोदात्तम् । वृद्धकुमारी । कुमारीशब्दः
 पुंसां सहासंप्रयोगमात्रं प्रवृत्तिनिमित्तामुपादाय प्रयुक्तो वृद्धादिभिः सनाताविक-

संगतमेतदित्याहुः । दिवोदासायेति । 'दिवश्च दासे' इति पठ्या अलुक् । अन्तः । अत्रापि
 प्रकरणे पूर्वपदविषया प्रथमा पठ्यर्थे वेदितव्या । सर्वं गुण । गुणकात्स्न्ये वर्तमानः सर्वः
 अन्तोदात्तः यत्र गुणान्तरस्याभावस्तत्र गुणकात्स्न्ये भवति । सर्वश्वेत इति । 'पूर्वकालैक-'
 इत्यादिना कर्मधारयः । अत्र शौक्ल्येन गुणेन सर्वावयवानां व्याप्तिर्गम्यते । आश्रयव्या-
 प्येति । नतूज्ज्वलत्वेन । सर्वसौवर्ण इति । विकारविषयमात्रं कात्स्न्यम् । सर्वश्वेत
 इति । 'गुणात्तरेण तरलोपश्च' इति समासः तरप्रत्ययलोपश्च । कात्स्न्ये किमिति । गुण-
 वाचिन्युत्तरपदे व्यभिचरतीति प्रश्नः । नियमः कर्मधारये न पठ्योसमास इत्याहुः सर्वेषां-
 मिति । गुणिकात्स्न्ये वर्तमानो न गुणकात्स्न्ये । सर्वेषामिति गुणसंबन्धे पठ्यो । पठस्य
 शौक्ल्यमिति वद् गुणवाचिन एव प्रत्ययः । सर्वेषां पदानां द्रव्यान्तराधारश्वेतगुणापेक्षया
 सातिशयः श्वेतो गुण इत्यर्थः । यदा तु प्रतिपदोक्तत्वात् 'पूर्वकालैक-' इति समासो
 गृह्यते तदा कात्स्न्यग्रहणं नास्तु । अञ्जनागिरिरिति । 'वनगिर्योः संज्ञायाम्' इति
 दीर्घः । कुमार्याम् । कुमारीशब्दे परे पूर्वपदमन्तोदात्तं स्याद्वयसि द्योत्ये । वृद्ध-
 कुमारीति । विशेषणसमासः । 'पूर्वकर्मधारय-' इति पुंनङ्गावः । ननु कुमारी-
 शब्दः प्रथम वयसि वर्तते तथा च 'वयसि प्रथमं' इत्यनेन ङीवत्र विहितः, तस्य कथं

नाश्मनोऽवर्णान्तत्वाऽभावादप्राप्तेर्भाष्येऽनुक्तत्वाच्च वृत्त्युक्तमिदं चिन्त्यम् 'वृत्तिप्रनाण्यादयम-
 ष्मशब्दोऽकारान्तोऽप्यस्ती' ल्यन्त्ये । दिवोदासायेति । 'दिवश्च दासे' इति पठ्या अलुक् ।
 सर्वश्वेत इति । श्वेतादिगुणेन सर्वावयवानां व्याप्तिरिति गुणकात्स्न्ये वृत्तिरत्र सर्वशब्दः ।
 यत्र हि गुणान्तराऽभावस्तत्र गुणकात्स्न्ये भवति । 'सर्वमहा' नित्यत्र सर्वशब्दस्य पूज्यमा-
 न्यत्वाऽभावात् 'पूर्वकालैक' त्येव समासः । आश्रयव्याप्येति । न तूज्ज्वलत्वेनेत्यर्थः ।
 सर्वसौवर्ण इति । विकारकात्स्न्यमत्र । सर्वेषामिति । गुणिकात्स्न्ये वृत्तिः सर्वशब्दोऽत्र ।
 'गुणात्तरेण'ति समासः । सर्वेषां पदानां मध्ये श्वेतगुणवद् द्रव्यान्तरापेक्षया सातिशयश्वेतगुण-
 वानयमित्यर्थः । द्रव्यान्तरावेयश्वेतापेक्षया सर्वेषां पदानामयं श्वेतो गुणः सातिशय इत्यर्थ इत्यन्ये

रणः । तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव । वयसि किम्-परमकुमारी । ३८३० उदके-
ऽकेवले । (६-२-९६) अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वमन्तोदात्तम् । गुडो-
दकम् । स्वरे कृतेऽत्र एकादेशः । 'स्वरितो वानुदातो पदादौ' (सू० ३६५९) इति पक्षे स्व-
रितः । अकेवले किम्-शोतोदकम् । ३८३१ द्विगौ क्रतौ । (६-२-९७) द्विगावुत्तरपदे
क्रतुवाचिनि समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गर्गत्रिरात्रः । द्विगौ किम्-अतिरात्रः । क्रतौ किम्—
विल्वहोमस्य सप्तरात्रो विल्वसप्तरात्रः । ३८३२ सभायां नपुंसके । (६-२-९८)
सभायां परतो नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वमन्तोदात्तम् । गोपालसभम् । स्त्रीसभम् ।
सभायां किम्—ब्राह्मणसेनम् । नपुंसके किम्—राजसभा । प्रतिपदोक्तनपुंसक-

धर्मवयोवाचिना वृद्धेन सामानाधिकरण्यमत आह कुमारीत्यादि । कुमारीशब्दे द्वयं प्रवृत्ति-
निमित्तं प्रथमं वयः पुंसा सहस्रसंप्रयोगश्च तत्राद्यमर्थं त्यक्त्वा द्वितीयमात्रे वर्तते तदा वृद्धादि-
सामानाधिकरण्यं भवति । तदाह तच्चेति । शब्दान्तराभिधेयमित्यर्थः । न कुमारत्वमेवेति ।
यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तद्वयो न गृह्यत इत्यर्थः । एतच्च वयोग्रहणसामर्थ्याल्लि-
भ्यते । अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगे नियोगतः प्रथमं वयो गम्यत इत्यनर्थकं स्यात् । ननु तर्हि
डीबपि न स्यादिति चेच्छृणु । पूर्वं हि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं कृत्वा डीप् कृतः सोऽन्त-
रङ्गो वृद्धादिसामानाधिकरण्येऽपि न निवर्तते । परमकुमारीति । अत्र कुमारत्वमेव गम्यते
न वयोन्तरमिति भवति प्रत्युदाहरणम् । उदके । अकेवल इति पदच्छेदः । अन्ययाऽसंदेहाय
केवल उदक इत्येव ब्रूयात्तदाह अकेवलं मिश्रमिति । द्रव्यान्तरसंपृक्तं मिश्रम् । गुडो-
दकमिति । गुडमिन्द्रमुदकं गुडोदकम् । शोतोदकमिति कर्मधारयः । गर्गत्रिरात्र इति ।
पष्ठीसमासः । तिष्ठणां रात्रीणां समाहारस्त्रिरात्रम् । 'अहःसर्वैकदेश-' इत्यादिनाञ्च
समासान्तः । 'सह्यापूर्वं' रात्रं क्लीबम् इति क्लीबत्वम्, एवं सप्तरात्र इति । रात्रिमति-
क्रान्त इति प्रादिसमासः । विल्वसप्तरात्रमित्यत्र विल्वशब्दो विल्वहोमे वर्तते तेन सह
पष्ठीसमासः । गोपालसभमिति । 'अशाला च' इति क्लीबत्वम् । प्रतिपदोक्तेति ।

अञ्जनानिगरिरिति । 'वनगिर्यो' रिति दोषः । गिरीत्यादि किम् ? शरवणम् । दूर्वाविणम् ।
दूर्वाविणम् । कुमार्या वयसि । वयसि वर्त्तमानं पूर्वपदमित्यर्थः । वृद्धकुमारीति । विरो-
धसमासः । 'पूर्वत्कर्मधारये'ति पुंवत् । असंप्रयोगमात्रेति । तन्मात्रेण कुमारत्वरूपं
प्रवृत्तिनिमित्तमुपादायारोप्य प्रयुक्त इत्यर्थः । अत एव कुमारीत्यत्र लोप्तिद्विः । तच्च वय
इति । वृद्धत्वमित्यर्थः । न कुमारत्वमेवेति । यत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं न तदेव
चयो गृह्यत इत्यर्थः । एवञ्च वयसीति पूर्वपदविरोधमिति सूचितम् । स्वरे कृते इति ।
चयो गृह्यत इत्यर्थः । पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमेकादेशाऽभावजापनादिति भावः । गर्गत्रि-
नेन्द्रस्येति निषेधेन पूर्वोत्तरपदनिमित्तकार्यात्पूर्वमेकादेशाऽभावजापनादिति भावः । रात्रिमिति ।
'सह्यापूर्वं' रात्रं क्लीब'मिति क्लीबता । पुंलिङ्गपाठस्तु द्वाचित्वाः प्राणादिकः ।
रात्रिमिति । 'सह्यापूर्वं' रात्रं क्लीब'मिति क्लीबता । पुंलिङ्गपाठस्तु द्वाचित्वाः प्राणादिकः ।
एवं विल्वसप्तरात्रमित्येव पाठः । प्रतिपदोक्तेति । 'सभा रात्रे'ति विहितेत्यर्थः । प्रत्यु-

ग्रहणात्तेह । रमणीयसभम् । ब्राह्मणकुलम् । ३८३३ पुरे प्राचाम् । (६-२-१९) देवदत्त-
पुरम् । नान्दीपुरम् । प्राचां किम्-शिवपुरम् । ३८३४ अरिष्टगौडपूर्वे च । (६-२-
१००) पुरे परे अरिष्टगौडपूर्वसमासे पूर्वमन्तोदात्तम् । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं
किम्-इहापि यथा स्यात् । अरिष्टाश्रितपुरम् । गौडमृत्युपुरम् । ३८३५ न हास्तिनफलक-
मार्देयाः । (६-२-१०१) पुरे परे नैतान्यन्तोदात्तानि । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् ।
मार्देयपुरम् । मृदेरपत्यमिति शुभ्रादित्वाङ्क् । ३८३६ कुसूलकूपकुम्भशालं विले ।
(६-२-१०२) एतान्यन्तोदात्तानि विले परे । कुसूलविलम् । कूपविलम् । कुम्भविलम् ।
शालविलम् । कुसूलादि किम्-सर्पविलम् । विलेति किम्-कुसूलत्वानी । ३८३७
दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु । (६-२-१०३) दिक्शब्दा
अन्तोदात्ता भवत्येषु । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपदे-पूर्व-
पञ्चालाः । आख्याने-पूर्वगयातम् । पूर्वचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचि-

‘सभा राजा-’ इत्यादिविहितम् । रमणीयसभमिति । रमणीया सभा यस्येति बहुव्रीहिः ।
अत्राभिधेयवशान्नपुंसकत्वं न प्रतिपद्येतम् । पुरे प्रा । पुरशब्दे परे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तो-
दात्तं स्यात् । अरिष्ट । पूर्वग्रहणं किमिति । अरिष्टगौडयोरिति वक्तव्यमिति प्रश्नः ।
इहापि यथा स्यादिति । पूर्वग्रहणे हि सति बहुव्रीहिलिङ्ग्यते । अरिष्टगौडौ पूर्वा यस्मिन्-
मास इति । तेनारिष्टाश्रितपुरं गौडमृत्युपुरमित्यत्रापि पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । अस्ति तु
पूर्वग्रहणे श्रितमृत्युशब्दान्यां व्यवहितत्वाच्चारिष्टगौडयोस्तावन्न स्यात्, समुदाययोश्च सूत्रेऽनु-
पात्तत्वात् । नेहास्ति । ‘पुरे प्राचाम्’ इति प्राप्तः प्रतिषिध्यते । मार्देयपुरमिति ।
‘लोपोऽङ् इवाः’ इत्युकारलोपः । दिक्शब्दाः । दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि स्युर्ग्रा-
मादिपूतरपदेषु । चानराटे स्वरूपग्रहणमितरेण्यर्थग्रहणम् । पूर्वेषुकामशमी । अपरकृष्ण-
मृत्तिकेति । ‘दिक्शब्दे संज्ञायाम्’ इति समासः । पूर्वपञ्चाला इति । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः
शब्दा अवयवेष्वपि वर्तन्त इति पञ्चालैकदेशे पञ्चालशब्दः । ततः पूर्वशब्देन सामानाधिकरण्यात्
‘पूर्वापरप्रथम-’ इत्यादिना क्रमवारयः । पूर्वयायातमिति । ययातिमधिकृत्य कृतोग्रन्थ इत्यणि
यायातशब्दः सिद्धः । शब्दग्रहणमित्यादि । दिशि दृष्टः शब्द इत्युत्तरपदलोपी समासस्तोन

वाहरणे बहुव्रीहिः, ब्राह्मणकुलं विशेष्यम् । पुरे प्राचाम् । स्वतन्त्राङ्कारान्तपुरशब्दस्य
‘अवपू’रित्यप्रत्ययान्तस्य च ग्रहणम्, अविशेषात्, अप्रत्ययान्तत्वापि पुरत्वसम्भवात्, नह्यत्रो-
त्तरपदाधिकारोऽस्तीत्याहुः । इहापीति । ‘अरिष्टगौडे’ त्येव सिद्धे पूर्वग्रहणं तदादिस्मात्तग्रह-
णार्थमिति भावः । अप्रानर्थक्येन सूत्रम् । हास्तिनपुरमिति । एषु समासान्तोदात्तात्मनः ।
ठगिति । ‘दि लोपः’ इत्युलोपः । कुसूलकूप । प्रत्युदाहरणेषु समासान्तोदात्तत्वं । दिक्शब्दा
ग्राम । चानराटे स्वरूपग्रहणम्, अन्यत्राश्वग्रहणम् । पूर्वेष्विति । एकादेशः स्वरित उदात्तो
व । पूर्वपञ्चाला इति । पञ्चालैकदेशे पञ्चालशब्दस्य वृत्त्या पूर्वादिना सामानाधिकरण्यात्,
‘पूर्वापरे’ति विशेषणसमासः । यायातमिति । ययातिमधिकृत्य कृतमाख्यानमित्यर्थः ।

दिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् । ३८३८ आचार्योपसर्जनश्चाऽन्तेवासिनि । (६-२-०४)
 आचार्योपसर्जनान्तेवासिनि परे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्वपाणिनीयाः । आचार्येति
 किम्-पूर्वन्तेवासी । अन्तेवासिनि किम्-पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् । ३८३९ उत्तरपदवृद्धौ सर्व-
 च । (६-२-१०५) उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता तद्व्युत्तरपदे परे सर्वशब्दो दि-
 क्शब्दाश्चान्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । अपरपाञ्चालकः । अधिकारग्रहणं किम्-सर्व-
 भासः । सर्वकारकः । ३८४६ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् । (६-२-१०६) बहुव्रीहौ विश्व-
 शब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामन्तोदात्ताः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्तस्याद्युदात्तास्यापवादः ।
 विश्वकर्मणा विश्वदेव्यावता । अविश्वदेवं सप्तमिम् । बहुव्रीहौ किम्-विश्वे च ते देवाश्च विश्व-
 देवाः । संज्ञायां किम्-विश्वदेवः । प्राग्व्ययोभावाद्वहुव्रीह्यधिकारः । ३८४१ उदराश्वेषुपु ।
 (६-२-१०७) संज्ञायामिति वर्तते । वृकोदरः । हयंश्वः । महेपुः । ३८४२ ज्ञेपे । (६-२-१०८)

कालत्राचिनोऽपि ग्रहणात्पूर्वयायातमित्यादावपि भवति । आचार्योपसर्जनं । आचार्योपस-
 र्जनग्रहणमन्तेवासिनो विशेषणम् । सप्तम्यर्थे प्रथमा । तदाह आचार्योपसर्जनान्तेवासि-
 नीति । आचार्य उपसर्जनं यस्य स आचार्योपसर्जनः न चासावन्तेवासी च तद्वाचिनि । पूर्व-
 पाणिनीया इति । 'पूर्वापरप्रथमः' इति समासः । पाणिनेश्छात्राः पाणिनीयाः । अत्रान्ते-
 वासिनः प्रथमानमाचार्यस्तूपसर्जनम् । पूर्वपाणिनीयं शास्त्रमिति । पूर्वं चिरन्तनमित्यर्थः ।
 उत्तरपदवृद्धौ । अत्र वृद्धावित्येतावतैव वृद्धिमदुत्तरपदपरिग्रहे सिद्धे उत्तरपदग्रहणात्तदधि-
 कारी लक्ष्यते । उत्तरपदशब्दस्य स्वरितत्वादिहाधिकारप्रतिपत्तिरित्याशयेनाह उत्तरस्य पद-
 स्येत्यादि । सर्वपाञ्चाल इत्यादि । 'सुसर्वादिक्शब्देभ्य' इति तदन्तविधौ 'अवृद्धादपि
 बहुवचनविषयात्' इति बुक् । सुसर्वादिज्जनपदस्य 'दिशोऽमब्राणाम्' इत्युत्तरपद-
 वृद्धिः । वृद्धिशब्देन या वृद्धिर्विहिता तद्व्युत्तरपद इत्युच्यमानेऽपि न निर्वह इत्याह
 सर्वकारक इति । बहुव्रीहौ । संज्ञायामिति बहुव्रीहेश्च विशेषणं न विश्वशब्दस्येति ।
 विशेः क्वन् नित्वादाद्युदात्तो विश्वशब्दः । उदरा । एतत्तरपदेषु बहुव्रीहौ संज्ञायां
 पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् । अयमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः । वृकोदरः 'प्राणिनां
 कुपूर्वाणाम्' इत्याद्युदात्ताः वृकस्येवोदरमस्य वृकोदरः । हयंश्व इति । हरतेः

'पूर्वयायात'मित्यादौ पूर्वशब्दस्य दिक्शब्दत्वाज्जावात्कथं प्राप्तिरित्यत आह शब्द-
 ग्रहणमिति । यदा कदा वा दिशि दृष्ट इत्यर्थलानादिति भावः । आचार्योपसर्ज-
 नश्चा । सप्तम्यर्थे प्रथमा । अन्तेवासिनिविशेषणञ्चेतत् । उत्तरपदस्येत्यधीति ।
 स्पष्टञ्चेदं 'वृद्धिरादै'चूपूत्रे भाष्ये । वृद्धिमात्रस्योत्तरपदस्याज्जावेन सामर्थ्याद् वृद्धिमदु-
 त्तरपदे लब्धे उत्तरपदग्रहणात्तस्य स्वरितत्वाद्वा तदधिकारलान इत्याहः । अत्य
 वृद्धिशब्देन विहितवृद्धिग्रहणेनापि वारयितुं गत्यत्याशह सर्वकारक इति ।

उदराखेपु पु पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् । घटोदरः । कटुकाश्चः चला-
चलेपुः । अनुदरः इत्यत्र 'नञ्सुभ्याम्' (सू० ३९०६) इति भवति विप्रतिपेवेन ।
३८४९ नदी बन्धुनि । (६-२-१०९) बन्धुशब्दे परे नद्यन्तं पूर्वमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ ।
गार्गीबन्धुः । नदी किम्-ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः । बन्धुनि किम्-गार्गीप्रियः ।
३८४४ निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् । (६-२-११०) निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तो-
दात्तं वा । प्रधौतपादः । निष्ठा किम्-प्रसेवकमुखः । उपसर्गपूर्वं किम्-शुक्लमुखः

'सर्ववातुभ्यः-' इति इत् । आद्युदात्तो हरिशब्दः । हरिरश्चोऽस्य हर्यश्चः । यणि कृते
'उदात्तास्वरितयोः-' इति स्वरितः । महेपुरिति । महेच्छब्दोऽन्तोदात्ताः । वर्तमाने पुण्य-
हृत्-' इत्यत्र तथा निपातनात् । तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे सति त्वन्यार्थ आरम्भो-
ऽपवादत्वाद्देनेनैवान्तोदात्तात्वम् । उदाहरणं तु सुवर्णपुङ्खे पुरिति ज्ञेयम् । सुष्ठु वर्णो येषां ते
सुवर्णाः । 'नञ्दुःसुभ्याम्-' इत्यन्तोदात्ताम् । सुवर्णाः पुङ्खा येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृ-
तिस्वरेण मध्योदात्तात्वं पुनरिपुशब्दे बहुव्रीहौ पूर्वपदमन्तोदात्ताम् । एकादेशस्तु 'स्वरितो
वानुदात्ते पदादौ' इति पक्षे स्वरितः । घटोदर इति । घटशब्दः पचाद्यजन्तः । कटुक-
शब्दात्संज्ञायां कन् । 'चरिचलिपतिवदीनां वा द्वित्वमच्याक्चाम्यासस्य' इति पचाद्यजन्तो
चलाचलशब्दः । अनुदर इत्यादि । अस्मावकाशः । घटोदरः । 'नञ्सुभ्याम्-' इत्यस्याव-
काशः । अयशः । सुयशः । एवं स्थिते विप्रतिपेवः । नदी । बन्धुनीति शब्दस्वरूपापेक्षया
नपुंसकनिर्देशः । 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञन्ताद् गर्गशब्दात् 'यञश्च' इति ङीप् ।
गार्गी । निस्वरेणाद्युदात्ताः । ब्रह्मबन्धुरिति । 'वृहेर्नोच्च' इति नकारस्याकारा-
देशो मनिप्रत्ययश्चेति मनिनन्तो ब्रह्मशब्दो निस्वरेणाद्युदात्ताः । तदाह ब्रह्मे-
त्यादि । गार्गीप्रिय इति । अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरे एव । निष्ठोपसर्ग । उप-
सर्गपूर्वं निष्ठान्तं पूर्वपदमन्तोदात्ताम् । प्रधौतपाद इति । धावु गतिशुद्धयोः क्तः

बहुव्रीहौ चिश्च । 'सञ्ज्ञायां'मिति बहुव्रीहौविशेषणम् । कर्मधारये विश्वदेवा इत्यन्तोदात्ताम् ।
विश्वदेव इति । असंज्ञायां पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । विश्वमित्रविश्वाजिनयोः 'सञ्ज्ञायां मित्रा-
जिनयो'रित्येतद्विप्रतिपेवेन । ऋषौ विश्वामित्रे अयमेव स्वरो भवति, 'ऋषिप्रतिपेवो मित्रे'
इति वचनात् । हर्यश्च इति । 'नेन्द्रस्य परस्ये'ति जापकात्पूर्वं पूर्वोत्तरपदनिमित्ताकार्य-
मिति स्वरोत्तरं यणादि । तेन 'उदात्तास्वरितयो'रित्यादिप्रवृत्तिः अत्रापि सञ्ज्ञायामित्यनु-
वर्तत इत्याहुः । क्षेपे । अक्षेपे सञ्ज्ञात्वाऽभावे पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । घटोदर इति ।

घटशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्ताः । कटुकशब्दस्तु कञन्तत्वात्तथा । चलाचलस्याजन्तत्वाच्च-
लाचलेपुरित्युदाहरणं चिन्त्यम् । एवं महेपुरित्यपि । अनुदर इत्यत्रेति । क्षेपे सञ्ज्ञायां चेदम् ।
अक्षेपेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽपवादत्वात्तदेव । 'सूदर'इत्यत्र ततोऽपि परत्वाद् 'उपसर्गात्त्वाङ्ग'-
मिति बोध्यम् । ब्रह्मशब्द इति । 'नन्विपयस्ये'त्यनेनाध्यात्तात्वम्, मनिनन्तत्वाद्वा, 'ब्रह्मा देवानां'

३८४५ उत्तरपदादिः (६-२-१११) उत्तरपदाधिकार आपादान्तम् ।
 आद्यधिकारस्तु 'प्रकृत्या भगालम्' (सू० ३८७१) इत्यवधिकः । ३८४६ कर्णो
 वर्णलक्षणात् । (६-२-११२) वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च परः कर्णशब्द
 आद्युदात्तो बहुव्रीहौ । शुक्लकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णः किम्-श्वेतपादः । वर्ण-
 लक्षणात्किम्--शोभनकर्णः । ३८४८ संज्ञौपम्ययोश्च । (६-२-११३) कर्ण
 आद्युदात्तः । मणिकर्णः । औपम्ये । गोकर्णः । ३८४८ कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ।

'च्छ्वोः शूट्-' इत्युट् । 'एवेयत्वूट्' इति वृद्धिः । प्रवौतशब्दो गतिस्वरेणाद्युदात्तः ।
 प्रसेवकमुख इति । ण्वुलन्तः प्रसेवकशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लिट्त्वान्मध्योदात्तः ।
 शुष्कमुख इति । 'शुष्कपृष्ठौ' इति । शुष्कशब्द आद्युदात्तः । उत्तरपदादि । उत्तरपदेति
 पृथक्पदं लुप्तपष्ठौकम् । कर्णो । आद्युदात्त इति । सिद्ध्यर्थकयनमेतत् । उत्तरपदस्य कर्णश-
 ब्दस्यादिवृदात्त इत्यस्यार्थः । एवं चास्मिन्प्रकरणे कर्ण इत्यादौ पठ्यर्थे प्रथमेति ज्ञेयम् ।
 शङ्कुकर्ण इति । शङ्कुः कर्णे यस्येति विग्रहः । 'सप्तमीविशेषणे-' इति सप्तम्यन्तस्य पूर्व-
 निभाते प्राप्ते 'गङ्वादेः परा सप्तमी' इति परनिपातः । 'कर्णे लक्षणस्य-' इति दीर्घः । पशूनां
 विभागज्ञानार्थं शङ्कुप्रतिरूपकं कर्णादिषु यच्चिह्नं क्रियते तद्विह लक्षणं गृह्यते पृथक्वर्णग्रहणात् ।
 अन्यथा वर्णेनापि लक्ष्यमाणत्वादनर्थकं तत्स्यात् । श्वेतपाद इति । श्वेता वर्णे पचाद्यच् ।
 शोभनकर्ण इति । शुभ शोभायै 'अनुदात्तोत्थ हलादेः' इति युच् । प्रत्युदाहरणे
 सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । संज्ञौपम्य । संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहि-
 स्तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात् । कण्ठपृष्ठ । कण्ठादीनां समाहारद्वन्द्वे
 नपुंसकह्रस्वत्वम् । कण्ठादीन्युत्तरपदानि संज्ञौपम्ययोगाद्युदात्तानि स्युर्वहुव्रीहौ । कण्ठ-
 पृष्ठौ 'स्वाङ्गशिष्टाम्' इत्याद्युदात्तौ । ग्रीवाजङ्घयोः स्वाङ्गत्वेऽप्यदन्तत्वानावादान्तोदात्त-

मित्यादान्तोदात्तत्वं तु छान्दसत्वात् । गार्गीप्रिय इति । गौरीप्रिय इति तु क्वाचिक्लोऽ-

पपाठः, गौरीशब्दस्य डोपन्ततयाऽन्तोदात्तत्वेन विशेषाभावात् । प्रधातशब्दो गतिस्वरेणा-

द्युदात्तः प्रसेवकशब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण लिट्त्वान्मध्योदात्तः । शुष्कशब्दः-'शुष्कपृष्ठौ'

इत्याद्युदात्तः । उत्तरपदादिः । 'उत्तरपदे'ति लुप्तपष्ठौकं पृथक्पदम् । कर्णो वर्णः । कर्ण
 इति पठ्यर्थे प्रथमा । उत्तरपदस्य कर्णस्याऽदिवृदात्ता इति वाच्योऽर्थः, फलितमाह परः
 कर्ण इति । एवमग्रेऽपि बोद्धव्यम् । तत्र लक्षणशब्देन पशूनां विभागज्ञानार्थं दाग्रशङ्कुप्रति-
 रूपकं यत्कर्णादिषु चिह्नं क्रियते तदुच्यते, पृथक्वर्णग्रहणात् । तेन 'स्यूलकर्णः' इत्यत्र न ।

स्यूलशब्दोऽन्तोदात्तः । शङ्कुकर्ण इति । 'कर्णे लक्षणस्ये'ति दीर्घत्वम् । श्वेतः—
 पचाद्यजन्तः । शोभनो युजन्तः । प्रत्युदाहरणं पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । तत्पूरणे त्वन्तो-

(६-२-११४) संज्ञौपम्ययोर्वह्व्रीहौ । शितिकण्ठः । काण्डपृष्ठः । सुग्रीवः । नाडीजङ्घः ।
 औपम्ये । खरकण्ठः । गोपृष्ठः । अश्वग्रीवः । गोजङ्घः । ३२१६ शृङ्गमवस्थायां च ।
 (६-२-११५) शृङ्गशब्दोऽवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्चाद्युदात्तो वह्व्रीहौ । उदगतशृङ्गः ।
 द्वयङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गाद्रमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था । संज्ञायाम् । ऋण्यशृङ्गः ।
 उपमायाम् । मेघशृङ्गः । अवस्येति किम्-त्पूलशृङ्गः । ३२५० नञो जरनरमित्रमृताः ।
 (६-२-११६) नञः परा एते आद्युदात्ता वह्व्रीहौ । न मे जरा अजरम् । अमरम् ।
 अमित्रमर्दय । अत्रो देवेष्वमृतम् । नञः किम्-ब्राह्मणमित्रः । जेति किम्-अशत्रुः । ३२५१
 सोर्मनसी अलोमोपसी । (६-२-११७) सोः परं लोमोपसी वर्जयित्वा
 मन्तन्तमन्तं चाद्युदात्तं स्यात् । 'नञ्सुभ्याम्' (सू० ३९०६) इत्यस्यापवादः ।
 सुकर्माणः सुयुजः । स नो वज्रदन्तिमानः सुब्रह्मा । शिवा पुशुन्यः मुननाः ।

त्वम् । सुग्रीव इत्यत्र परत्वाद् 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तात्वेन भाव्यम् । अस्य तु दशग्रीवादि-
 रवकाशः । यदि तु नेष्यते तर्हि चकारोऽप्यैव विवेः समुच्चयार्थ इति व्याख्येयम् । नाडीजङ्घ
 इति । नाड्याकारे जङ्घे यस्य स नाडीजङ्घः । नञो जर । 'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्यापवादः जरणं
 जरः । 'अदोरप्' । मरणं मरः । अमरम् । अस्मादेव निपातनादप् । अमित्रा स्नेहने 'अमित्रि-
 मिदिशसिम्यः वज्रः' । मृदो नपुंसके भावे क्तः । सूत्रे तु शब्दपरत्वात्पुंस्त्वम् । जेति किमिति ।
 जरमरमित्रमृतग्रहणं किमर्थमित्यर्थः । अशत्रुरिति । 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ।
 सोर्मन । मन् च अस् च मनसी । सुकर्माण इत्यादि । यद्यपि आद्युदात्तं 'द्वयवच्छन्दसि'

दात्तत्वम् । कण्ठपृष्ठ । उत्तरपदान्येतान्याद्युदात्तानीत्यर्थः । सुग्रीव इति । यद्यपि परत्वाद्
 'नञ्सुभ्याम्', 'उपसर्गात्स्वाङ्गमित्युचितं तथापि 'नीलग्रीवः' इत्युदाहरणं बोद्धव्यम् । चित्
 पुनर्विवानादयं परस्यापि वाचक इति हरदत्तः । विशेषोऽवस्येति । 'गन्धते' इति शेषः ।
 औपम्ये-गोशृङ्ग इत्युदाहरणम् । नञो जर । 'नञ्सुभ्याम्' इत्यस्यापवादः । जरणं जरः ।
 'अदोरप्' । मरणं मरः । अत एव निपातनादप् । मिदेन्नः । मित्रम् । मृते 'नपुंसके' इति
 भावे क्तः । सूत्रे तु शब्दपरत्वात्पुंस्त्वम् । अमित्रेति । अयं वह्व्रीहादनेन मध्योदात्ताः,
 नञन्तपुरुषे अध्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरणाद्युदात्ताः, अनेरित्रचि अन्तोदात्तोऽपि । त्रयोऽपि
 पुंलिङ्गाः, शत्रुवाचकाश्च । 'मृत्राऽमित्रवृत्रमेष्ट्राः पुंसी'त्युक्तेः । न च तत्पुरुषे परवस्तिङ्गताप-
 त्तिरिति वाच्यम्, लिङ्गानुशासनसूत्रे एकशेषेणाज्यापि निर्देशात्त दोष इत्याहुः । हरदत्तास्तु
 तत्पुरुषो नपुंसकमेव, आद्युदात्तरचेत्याह । एवञ्च 'अश्वोराशुकर्मणी'त्युगादिसूत्रोक्तमनोरमा-
 दिरोत्या ईश्वरोशब्दवर्मिन्नशब्दोऽपि विप्रकारः । सोर्मनसी । अपवाद इति ।
 एवमुत्तरसूत्रत्रयमपि तदपवाद एव । मन् च अस् च—मनसी । सुकर्माण इति ।

मुवर्चाः सुपेशसस्करति । सोः किम्-कृतकर्मा । मनसी किम्-सुराजा । अलोमोपसी किम्-
 सुलोमा । सूपाः । कपि तु परत्वात् 'कपि पूर्वम्' (सू. ३९०७) इति भवति । सुकर्मकः ।
 सुत्रोतस्कः । ३८५२ कत्वादयश्च । (६-२-११८) सोः परे आद्युदात्ताः स्युः ।
 साम्राज्याय सुक्रतुः । सुप्रतीकः मुह्यः । सुप्रतीतिमनेहसम् । ३८५३ आद्युदात्तं द्वयच् ।
 छन्दसि । (६-२-११९) यदाद्युदात्तं द्वयच् तत्सोः उत्तरं वहव्रोहावाद्युदात्तम् । अवा-
 स्वस्वाः । सुरया आतिथिर्वे । नित्स्वरेणाश्वरयावाद्युदात्तौ । आद्युदात्तं किम्-या सुवाहुः ।
 द्वयच् किम्-सुगुरस्तमुहिरण्यः । हिरण्यशब्दस्यच् । ३८५४ वीरवीर्यौ च । (६-२-१२०)

इत्यनेन सिद्धमिदं तद्यापि सुप्रथिमेत्यादि बहुजयमच्छन्दोर्ध्वं च सूत्रमिति बोध्यम् । सुप्रथि-
 मेत्यत्र पृथोर्भावं इति पृथ्वादिभ्य इमनिच् । 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रादेशः । सुरा-
 जेति । राजशब्दः 'कनिन्पुटपि-' इति कनिन्प्रत्ययान्तः । पुनातेर्मनिन् लोम । उप दाह ।
 'मिथुनेऽसि'रिति वर्तमाने उपः कित् । उपः । कपि त्विति । अस्यावकाशः सुकर्मा । 'कपि
 पूर्व'मित्यस्यावकाशः । अपवरकः । एवं स्थिते विप्रतिषेधः । आद्युदात्ताम् । 'नञ्मुन्याम्'
 इत्यस्यापवादः । 'अशूप्रुपि लटिकणिवटि' इति कन्नन्तोऽश्वशब्दः—'हनिकुशिनोरमिका-
 शिम्यः क्यन्' इति क्यन्नन्तो रयशब्दस्तमाह नित्स्वरेणेति । सुवाहुरिति । 'अजिहृदि-
 क्यन्मिपशिवाव' इति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्ताः । मुहिरण्य इति । 'हयंतेः क्यन् हिर
 च' इति क्यन्नन्तो हिरण्यशब्द आद्युदात्तस्यच् । वीरवीर्यौ । वीरविक्रान्तो
 दुरादिस्तत्र पवाद्यचि वीरः । 'अचो यत्' वीरेषु साधुरिति प्राग्दोष्यतोयो वा यत् । वीर्यः ।

यद्यपि 'आद्युदात्तं द्वयचरच्छन्दसौ'त्यनेनैव सिद्धमिदं तद्यापि 'अनिनस्मन्प्रहगानो'ति न्यायेन
 सुप्रथिमेत्यादिवहुजयमच्छन्दोर्ध्वञ्चेदम् । 'सुल'दित्यत्रापि स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गत्वात्पूर्वशाञ्-
 सिद्धत्वाद्वादत्वस्यासिद्धत्वेनाऽस्तन्त्वादयं स्वरा भवत्येव । यत्तु 'यस्वादिषु दत्वं सिद्धमिति तनु
 'नो दीर्घत्वे' इति वाक्यशेषादीर्घविवाधेव । 'सुलोमे'त्यादौ 'नञ्मुन्या'मिति भवति । कत्वा-
 दयश्च । क्रतु, दृशीक, प्रतीक, प्रतीति, ह्य, भव्य, भग-इति कत्वादयः । आद्युदात्तं ।
 द्वयच् । बहुव्रीहावाद्युदात्तामिति । आद्युदात्तमेवेत्यर्थः । सोः किम् ? अरयः । सुवा-
 हुरिति । कुप्रत्ययान्तो वाहुशब्दोऽन्तोदात्तः । हिरण्यशब्द इति । क्यन्नन्तोऽग्नौ वीरवीर्या ।

सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दस्याद्युदात्तौ । सुवीरेण रयिणा । सुवीर्यस्य गोमतः । वीर्यशब्दो

यत्प्रत्ययान्तः । तत्र 'यतोऽनावः' (सू. ३७०१) इत्याद्युदात्तात्वं नेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वणैव सिद्धं स्यात् । ३८५५ कूलतीरतूलमूलशालाऽत्तसममन्ययीभावे । (६-२-१२१) उपकूलम् । उपतीरम् । उपतूलम् । उपमूलम् । उपशालम् । उपाक्षम् । सुपमम् । निःपमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते । कूलादिग्रहणं किम्-उपकुम्भम् । अव्ययीभावे किम्-परमकूलम् । ३८५६ कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ । (६-२-१२२) द्विकंसः । द्विमन्थः । द्विशूर्पः । द्विपाय्यम् । द्विकाण्डम् । द्विगौ किम्-परमकंसः । ३८५७ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके । (६-२-१२३) शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्ताम् । ब्राह्मणशालम् । तत्पुरुषे किम्-दृढशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायां किम्-ब्राह्मण-

तत्रेत्यादि । कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह तत्र हि सतीति । कूलतीर इति । एतान्युत्तरपदाद्याद्युदात्तानि स्युरव्ययीभावे । सुपममित्यादौ 'सुविनिर्दुभ्यः सुपिसूतिसमाः' इति पत्वम् । तस्यासिद्धत्वात्समशब्द एवायम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेत इति । तेनाव्ययीभावसंज्ञा । कंसमन्थ । एतान्युत्तरपदानि द्विगावाद्युदात्तानि स्युः । द्विकंस इति । द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीत इति तद्विधायी समासः । 'कंसाद्विठन्' इति विठन् तस्य 'अध्यर्धपूर्व-' इति लुक् । द्विमन्था इति । 'आहर्दिगोपुच्छ-' इत्यादिना ठक् । शेषं पूर्ववत् । द्विशूर्प इति । 'शूर्पाद्विज्यतरस्याम्' । द्विपाय्यमिति । 'पाय्यसान्नाय्य-' इत्यादिना पाय्यशब्दः परिमाणवाची निपातितः । तत्र 'प्राग्वहतेष्टक्' द्विकाण्डमिति । द्वे काण्डे प्रमाणमस्य 'प्रमाणे द्वयसच्-' इति मात्रच् 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यम्' इति लुक् । ब्राह्मणशाल मिति । 'विभाषा सेनासुराच्छाया-

वीरो रक्प्रत्ययान्तः । आद्युदात्तात्वं नेति । छन्दसि नेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः । तेन भाषायां भवत्येव । तथा च छन्दसि वीर्यशब्दस्तिप्त्स्वरेणान्तस्वरित इति भावः । 'वित्त्वभक्ष्यवीर्याणि छन्दसी'ति फिट्सूत्रत्वस्यैवानुवादकमिति बोद्धव्यम् । कूलतीर । कूलादान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युः । सुपममिति । अविसममित्यत्र तु न, प्रतिपदोक्ततिष्ठद्गुसमासघटकस्यैव ग्रहणादिति कश्चित् । उत्तरपदानीति किम् ? भूमेः समत्वं समभूमिः । तिष्ठद्गवादिः । समासस्व-

रेणाज्जोदात्तः । अत्राक्षशब्दोऽकारान्त एव । प्रत्यक्षमित्यादौ टचञ्चित्त्वादन्तोदात्तात्त्वमेवेति कश्चित् । कंसमन्थ । एतान्युत्तरपदानि द्विगावाद्युदात्तानांत्यर्थः । द्विकंसादौ । क्रमेण विठन्-ठक्-अब्-ठत्राम् 'अध्यर्धे'ति लुक् । पाय्य । परिमाणविशेषः । द्विकाण्डमिति । अत्र 'प्रमाणो लो द्विगो'रिति मात्रचो लुक् । कंसादीनि किम् ? पञ्चमूली । तत्पुरुषे शाला । 'छान्तिशाल'मित्यादौ 'छान्त्यादयः शालाया'मित्यतः परत्वादयमेव स्वरो

सेनम् । नपुंसके किम्-ब्राह्मणशाला । ३८५८ कन्था च । (६-२-१२४) तत्पुरुषे नपुंस-
कलिङ्गे कन्याशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तात् । सौशमिकन्यम् । आह्वरकन्यम् । नपुंसके किम्-
दासिकन्या । ३८५९ आदिश्चिह्णादीनाम् । (६-२-१२५) कन्यान्ते तत्पुरुषे नपुंसक-
लिङ्गे चिह्णादीनामादिह्वाताः । चिह्णकन्यम् । मन्दुरकन्यम् । आदिरिति वर्तमाने पुनर्ग्रहणं
पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम् । ३८६० चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् । (६-२-१२६) चेला-
दीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखेटम् । दधिकटुकम् । प्रजाकाण्डम् । चेला-
दिसाहस्येन पुत्रादीनां गर्हा व्याघ्रादित्वात्समासः । गर्हायां किम्-परमचेलम् । ३८६१ चौर-
मुपमात्तम् । (६-२-१२७) वस्त्रं चौरमिव वस्त्रचोरम् । कम्बलचौरम् । उपमानं किम्-
परमचौरम् । ३८६२ पललसूपशाकं मिश्रे । (६-२-१२८) घृतपललम् । घृतसूपः । घृत-
शाकम् । 'भक्ष्येण मिश्रोकरणम्' । (सू० ६९७) इति समासः । मिश्रे किम्-परमपललम् ।
३८६३ कूलसूदस्थलकर्पाः संज्ञायाम् । (६-२-१२९) आद्युदात्तास्तत्पुरुषे । दासि-

नपुंसकता । दृढशालमिति । बहुव्रीहिरयं तत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति पूर्वपदं च
निष्ठातत्वाद्भक्तोदात्तात् । ननु चात्र लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव न भविष्यति । सत्यम् ।
उत्तरार्थमावश्यकं तत्पुरुषग्रहणमिहैव क्रियते परिभाषाज्ञाश्रयाय । सौशमिकन्यमिति ।
शोभनः शमोऽस्य सुशमस्तस्यापत्यं सौशमिस्तस्य कन्या सौशमिकन्यम् । 'संज्ञायां
कन्योशीनरेषु' इति नपुंसकत्वम् । आह्वरकन्यमिति । आङ्पूर्वाद् ह्ययतेः 'आनश्चोपसर्गे'
इति कः । आदिश्चिह्णादीनाम् । चिन्तातेः किम् । चित् । हन्तेः पचाद्यच् हनः । चिह्ण
इति निपातनात्तलोपो णत्वं च । मल मल्ल धारणे आम्नां रः निपातनाल्लक्ष्य दत्वम् । मन्दरः
आदिरिति वर्तमान इति पूर्वत्र ह्यादिग्रहणमुत्तरपदाभिसंबद्धम् । इह तु चिह्णादीनां पूर्वपदा-
नामाद्युदात्तत्वमिष्यते तदर्थं पुनरादिग्रहणं कर्तव्यम् । पुत्रचेलमिति । चेलं वस्त्रं तद्वत्तुच्य-
मित्यर्थः । नगरखेटमिति । खेटमिति वृगनाम तद्वदुर्वलम् । दधिकटुकमिति । कटु
गतस्वादु तद्वत् गतस्वादु । प्रजाकाण्डमिति । काण्डमिति शरनाम । स यथा
सात्वरीडाकरः एवंभूतम् । व्याघ्रादित्वात् समासः । पुत्रचेलमिव्यादि विग्रह
व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादुपमितं व्याघ्रादिभिरिति समानः । चौर । उपमानाविचोर-
शब्दे उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात्तत्पुरुषे । वस्त्रचोरमिति । पूर्ववद्व्याघ्रादिसमासः ।
पललसूप । पललादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युमिश्रे तत्पुरुषे । घृतपललमि-
त्यादि । घृतेन मिश्रं पललमिति विग्रहः । पललं मानम् । 'पललं कव्यनामिषम्'
भवति । दृढशालमिति । 'विभाषा सेने'ति प्रतिपदोक्तनपुंसकत्वग्रहणादेवाप्य
व्यावृत्तौ तत्पुरुषग्रहणमुत्तरार्थमिति हरदत्तः । सौशमिकन्यमिति । 'मञ्जायां
कण्ठे'ति क्लीबत्वम् । चिह्णकन्यमिति । चिह्णस्य कन्येति तत्पुरुषः । चिह्ण,
मदुर, मडुर, कैतुल, पटक, वैडालिकर्ण, कुन्कुट, चित्रक, चितकण ।
पुत्रचेलमिति । चेलवत्तुच्य इत्यर्थः । खेटं-वृगम् । कटुकम्-अस्वादु ।

कूलम् । शाण्डिसूदम् । दाण्डायनस्यलीत् । दाक्षिक्यः । ग्रामसंज्ञा एताः । संज्ञायां किन्-
परमकूलम् । ३८६४ अकर्मधारये राज्यम् । (६-२-१३०) कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे
राज्यमुत्तरपदमाद्भुदात्तम् । ब्राह्मणराज्यम् । अक्रेति किन्-परमराज्यम् । + चेलराज्या-
दिस्वराद्व्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् । ३८६५ वग्याद्व्यञ्ज ।
(६-२-१३१) अर्जुनवर्ग्यः । वातुदेवपत्यः । अकर्मधारय इत्येव । परमवर्ग्यः । वगादिदि-
नाद्यन्तर्गणः । ३८६६ पुत्रः पुम्व्यः । (६-२-१३२) पुम्व्यन्वेभ्यः परः पुत्रश्च जादु-
दात्तस्तत्पुरुषे । दाक्षिक्यपुत्रः । नाहिपुत्रः । पुत्रः किन्-कौनटिमातुलः । पुम्व्यः किन्-
दाजीपुत्रः । ३८६७ नाचायैराजत्विक्संयुक्तज्ञात्यात्येभ्यः । (६-२-१३३) एभ्यः
पुत्रो नाद्व्युदात्तः । आल्याग्रहणात्पर्यायाणां तद्विशेषाणां च ग्रहणम् । आचार्यपुत्रः । उना-
व्यायपुत्रः । शाकदायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः । नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याज्ञकपुत्रः ।
होतुः पुत्रः । संयुक्ताः संबन्धिनः । श्यालपुत्रः । नातयो नातापितृसंबन्धेन बान्धवाः । जाति-
पुत्रः । आतुपुत्रः । ३८६८ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः । (६-२-१२४) एतानि
प्राणिभिन्नषष्ठ्यस्तात्पर्याद्व्युदात्तानि तत्पुरुषे । सुद्वगचूर्णम् । अक्रेति किन्-मत्स्य-
चूर्णम् । ३८६९ षट् च काण्डादीनि । (६-२-१३५) अप्राणिषष्ठ्या

इत्यनरः । कृत्सूद । एतान्युत्तरपदान्याद्भुदात्तानि स्युः संज्ञापान् । दाण्डायनस्यलीति ।
'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति स्वलीशब्दो गृह्यते । 'जानपकुण्ड'-
इत्यनेन डेप् । चेलराज्यादिस्वरादिति । आदिशब्देन वग्यादिस्वरपरिग्रहः । चेलरा-
ज्यादिस्वरस्यावकाशो नायत्तिलं ब्राह्मणराज्यम् । 'तत्पुरुषे तुल्यायं' इत्यादिना विहितस्या-
व्ययस्वरस्यावकाशो निष्कौशान्दिः । कुचेलं कुराज्यमित्यत्रोनयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधः ।
वग्या । वग्यादीन्युत्तरपदान्याद्भुदात्तानि स्युः । कर्मधारये तत्पुरुषे ये दिगादिषु वग्यादयः
पठ्यन्ते त एवेह यत्प्रत्ययान्ता वग्यादयो गृह्यन्ते वगादिमातृमात्रात्तदाह वगादिदिङ्गिनाद्यन्त-
र्गण इति । कौनटिमातुल इति । कृतस्यापत्यं कौनटिः तस्य मातुलः । आल्याग्रह-
णादिति । आल्याग्रहणमात्रापर्यायिभिः प्रत्येकं संबध्यते । होतुः पुत्र इति । 'ऋतो विद्या-
योनिर्बन्धेभ्यः' इति षष्ठ्या अष्टक् । आतुपुत्र इति । कस्कादिमातृत्वत् । सुद्वगचूर्ण-
मिति । चूर्णं संक्रोचे पञ्चाद्यच् । षट् च । अप्राणिभ्यः परा या षष्ठौ तदन्तात्पर्याणि

काण्डं-शरः । पल्लसूप । मिश्रे सनात्राये इत्यर्थः । दाण्डायनस्थलीमिति । लिङ्गविशि-
ष्टपरिभाषया दाण्डायनस्थलीत्यत्रापि । राज्यशब्दो यन्तोऽन्तोदात्तः । अव्ययस्वर इति ।
अव्ययपूर्वपदप्रवृत्तिस्वर इत्यर्थः । वग्यादिरिति । त एव यत्प्रत्ययान्ता इह वग्यादयः, वग्या-
दिमातृमात्रात् । पुत्रः पुम्व्यः । निषेधकोत्तरसूत्रादेव पुंलिङ्गव्यञ्जने सिद्धे बहुवचनं स्प-
ष्टार्थम् । तद्विशेषाणाञ्चेति । आत्वत्पत्त्यापि । सम्बन्धिन इति । कौसन्धिनः श्यालादय
इत्यर्थः आतुः-पुत्र इति । 'ऋतो विद्यायोनि' इति षष्ठ्या अष्टक् । 'आतुपुत्र' इति तु कौनटिको-

आद्युदात्तानि । दर्भकाण्डम् । दर्भचौरम् । तिलपललम् । मुद्गसूपः । मूलकशाकम् । नदीकूलम् । पट् किम्-राजसूदः । अप्रेति किम्-दत्तकाण्डम् । ३८७० कुण्डं वनम् । (३-२-१३६) कुण्डमाद्युदात्तं वनवाचिनितत्पुरुषे । दर्भकुण्डम् । कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये । वने किम्-मृत्कुण्डम् । ३८७१ प्रकृत्याभगालम् । (६-२-१३७) भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्या । कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदालम् । कुम्भीपालम् । मध्योदात्ता एते । प्रकृत्येत्यधिकृतम् । 'अन्तः' (मू० ३८७७) इति यावत् । ३८७२ शितेर्नित्याऽ-वह्वच्चबहुव्रीहावभसत् । (६-२-१३८) शितेः परं नित्यावह्वच्चं प्रकृत्या । शितिपादः । शित्यंसः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्वात् । गितेः किम्-दर्शनीयपादः । अभमत्किम्-शितिभसत् । शितिराद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृति-

पट् काण्डादीन्याद्युदात्तानि स्युः । चेलखेटकट्टककाण्डमिति काण्डशब्दादारभ्य कूलसूदस्य-कर्पाः संज्ञायामिति कूलान्तानि, काण्ड चौर पलल सूप शाक कूल एतानि काण्डादीनि, तत्र काण्डं गर्हायामित्युक्तमगर्हायामपि भवतीति । 'चौरमुपमानम्' इत्युक्तमनुपमानेऽपि भवति । 'पललसूपशाकं मिश्रं' इत्युक्तमिश्रेऽपि भवति । कूलं संज्ञायामित्युक्तमसंज्ञायामपि भवति । अप्रेति किमिति । अप्राणिपठ्या इति किमर्थमित्यर्थः । मृत्कुण्डमिति । मृद्भाजन-विशेष इत्यर्थः । प्रकृत्या । भगालमित्यर्थग्रहणं तदाह भगालवाचीति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । मध्योदात्ता एते इति । 'लघावन्ते द्वयोश्च' इति नृनाम् । शितेः । शितेः परं नित्यावह्वच्चं भसतशब्दवर्जितं बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरं स्यात् । अंसशब्द इति । अमेः ननु अंसः । दर्शनीयपाद इति । बहुव्रीहौ प्रकृत्या इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दोऽ-नीयप्रत्ययान्तः । 'उपोत्तमं रिति' इत्युपोत्तमोदात्तः । शितिराद्युदात्ता इति ।

अपाठः । एवं होतुः पुत्रेऽपि । एष पुत्रस्वरप्रतिषेधे सनासान्तोदात्तत्वम् । चूर्णादीन्य । चूर्ण, करिव, करिप, शाकिन, शाकट, द्राक्षा, तूस्त, कुण्डुम, दलप, चमत्तो, चक्वन्, चोल इति चूर्णादिः । पट् च काण्डा । काण्डस्यागर्ह्यञ्जीरस्याऽनुपमानार्थम्, पललसूपशाका-नाममिश्रार्थम्, कूलस्याऽसंज्ञार्थम् । 'चेलखेटे'ति सूदस्यकाण्डशब्दभावाय 'कूलसूदे'ति सूत्रस्यकूलपर्यन्ताः पट्कादयः । कुण्डशब्दोऽत्रेति । सादृश्येन वने वत्तते इत्यर्थः । भाजनविशेषवाचिनः कुण्डशब्दस्य विना सादृश्येन वने वृत्त्यसम्भवादित्याशयः । वनशब्दश्च समूहवाची, प्रसिद्धत्वात् । नोदकवाची । अन्ये तु समूहरूपवनेऽपि मुख्य एव कुण्डशब्दः, पूर्वपदे सादृश्यस्य दुरुपपादत्वात् । वनविशेषणेन च भाजनवाचिनः, 'दुर्गाकुण्ड'मित्यादौ विशिष्टवारजलवाचिनश्च प्रसिद्धस्य निवृत्तिरित्याहुः । उक्तञ्च 'कुण्डाद्युदात्तत्वे तत्समुदाय-ग्रहण'मिति । अत्र भाष्ये तच्छब्देन पूर्वपदार्थः । अन्ये तु तत्समुदायेत्यस्य वनसमुदाये-त्यर्थः । तेन दर्भवनसमुदायो दर्भकुण्डशब्देनोच्यत इत्याहुः । मृत्कुण्डमिति । मृद्भाजनविशेष इत्यर्थः । भगालवाचीति । अत्र च व्याख्यानमेव शरणम् । मध्योदात्ता इति । 'लघावन्ते—'इत्यनेनेति भावः । शितेर्नित्या । शितेः परं

स्वरापवादोऽयं योगः । ३८७३ गतिकारकोपपदात्कृत् । (६-२-१३९)
 एभ्यः कृदन्तं प्रकृतिस्वरं स्यात्तत्पुरुषे । प्रकारकः । प्रहरणम् । शोणा घृण्णु

नृवाहसा । इष्मप्रव्रश्चनः । उपपदात् । उच्चैःकारम् । ईपत्कारः । गतीति किम्-
 देवस्य कारकः । शोपलक्षणा षष्ठी । कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । प्रपचितितरामित्यत्र

‘वर्णानां तणतिनितान्तानाम्’ इति सूत्रेण । गतिका । ‘शितेनित्यावह्वच’ इत्यतो बहुव्रीहि-
 ग्रहणं नानुवर्ततेऽस्वरितत्वात् । किं तु ‘तत्पुरुषे शालायाम्’ इत्यतो व्यवहितमपि तत्पुरुषग्रह-
 णमनुवर्तते । तदाह तत्पुरुषे इति । प्रकारक इति । ‘कुगति-’ इति समासः । लिट्स्वरेण
 पूर्वप्रत्ययाद्युदात्तम् । नृवाहसेति । नृन्वहतीति विग्रहः । ‘वर्सेणित्’ इत्यतो णिदित्यनुवृत्तेर-
 सुनो णित्त्वादुपधावृद्धिः । नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् । इष्मप्रव्रश्चन इति । प्रवृश्च्यते
 येनेति करणे ल्युच् । कर्मपष्ठ्यन्तेन इष्मशब्देन समासः । अत्र गतिप्रयुक्ते कृत्स्वरे कृते कार-
 कप्रयुक्ते कृत्स्वरः । उच्चैःकारमिति । ‘अव्यये यथाभिप्रेत-’ इति णमुल् । तत्र हि उच्चै-
 रित्युपपदम् । ईपत्कार इति । ‘ईपद्दुःसुषु कृच्छ्रा-’ इति खल् । उभययापि लिट्स्वरः ।
 शोपलक्षणा षष्ठीति । न कर्मलक्षणा । तथा सति कारकमेव देवदत्तः स्यात् । ‘तुजकाभ्यां
 कर्तरि’ इति समासप्रतिषेधश्च स्यात् । अत्र कृद्ग्रहणं किमर्थम् । निर्गतः कौशाम्ब्या निष्कौ-
 शाम्बिरित्यत्र मा भूत् । नैतदस्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति ।
 नच कौशाम्ब्रीशब्दं प्रति क्रियायोगः, कारकं च क्रियायामेव संभवति । उपपदमपि धात्वधि-
 कारे सप्तमीनिर्दिष्टं प्रत्ययनिमित्तमुच्यते । तदेवं गत्यादिभिरपि क्रियावाच्युत्तरपदमाक्षिप्यते,
 धातोश्च क्रियावाचित्वम्, तस्माच्च द्वये प्रत्ययाः कृतस्तिङ्श्च । तत्र तिङन्तेन समासाभावात्कृ-
 दन्तमेव संभवति । अनुव्यञ्जलदित्यत्र तु न गतित्वनिवन्धनः समासः, किं तर्हि सुवन्तेन योग-
 विभागात्समासः तस्मान्नार्थः कृद्ग्रहणेनेत्यत आह कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति । य एवं

भसच्छब्दभिन्नं यन्नित्यमवह्वच् उत्तरपदन्तद्वहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरमित्यर्थः । दर्शनीयपाद इति ।
 दर्शनीयशब्दो [‘उपोत्तमं’]रितौ ल्युपोत्तमोदात्तः । नित्याऽवह्वच्चिकम् ? शितिललाटः । नित्येति
 किम् ? शितिककुत् । ‘ककुदस्यावस्थायां लोपः’, अन्यत्र शितिकंकुद इत्येवेति नायं नित्याऽव-
 ह्वच्चः । गतिकारकोप । इह ‘शितेनित्याऽवह्वज्वहुव्रीहावभस’दिति पूर्वसूत्रस्यबहुव्रीहिग्र-
 हणं नानुवर्तते, अस्वरितत्वात् । किं तु व्यवहितमपि ‘तत्पुरुषे शालायां नपुंसके’ इति सूत्र-
 स्यन्तत्पुरुषग्रहणमनुवर्तते । तदाह तत्पुरुषे इति । प्रकारक इति । ‘कुगती’ति समासः ।

लिट्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तम् । नृवाहसेति । नृन्वहत इति विग्रहः । ‘वहिवा’ इत्यादिना
 अनुन् ‘वर्सेणित्’दिति सूत्राण्यित्यनुवृत्तेरसुनो णित्त्वादुपधावृद्धिः । नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्यु

तरवाद्यन्तेन समासे कृते आम् । तत्र सतिशिष्टत्वादास्वरो भवतीत्युक्ते । प्रप-
चतिदेश्यार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यन्ये । ३८७४ उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्

प्रतिवक्तुमसमर्थस्तं प्रति विस्पष्टार्थं क्रियत इत्यर्थः । ननु विस्पष्टार्थमपि क्रियमाणे कृद्ग्रहणे
आमन्ते न प्राप्नोति प्रपचितरामिति । ततश्च समासस्वरं वावित्वाऽव्ययस्वर एव स्यात्त
आह प्रपचितरामित्यादि । इत्येक इत्यस्य कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थमित्यादिना कृत्स्नेन
संबन्धः । तदयमर्थः—कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । आमन्ते च, दोषाभाव इति केचिदाचार्या व्या-
चक्षते इति । प्रपचतिदेश्यार्थं त्विति । आदिशब्देन प्रपचितकल्पं प्रपचतिदेशीयः प्रपचति-
रूपमित्येतेषां त्रयाणां ग्रहणम् । प्रपचतिदेश्यादौ अयं प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम् । अयमभि-
प्रायः—न विस्पष्टार्थं कृद्ग्रहणम्, अपि तु प्रपचतिदेश्यादौ यत्र सतिशिष्टं स्वरान्तरं नास्ति
तत्रापि स्वरो मा भूत्तदव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव यथा स्यादित्येवं सप्रयोजनमाहुः । अत्र
हरदत्तः—इदं तु वक्तव्यम् । प्रपचिततरामित्यादौ तरवन्तेन समासे पश्चादाम् भवत्प्रत्ययग्रहण-
परिभाषया पचिततरशब्दस्यैव घान्तत्वात्तत एव स्यात् । तत्र को दोषः । सोपसर्गस्य घान्त-
स्यैकपद्याभावादाम् । प्रपचिततरां देवदत्तोत्यादावाम् एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिक इत्येव
विवर्धनं स्यात् शेषनिघातश्च प्रशब्दस्य न स्याद्भिन्नपदत्वात् । तस्मात्प्रशब्दस्यामन्तेन
समासोऽङ्गीकर्तव्यो न तरवन्तेन । तत्र समासत्वात्समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे विभक्ता-
वैकपद्यं भवति, स्वरे तु दोषप्रसङ्गात्कृद्ग्रहणमपि वक्तव्यमिति भाष्ये स्थितम् । प्रपच-
तिदेश्यादौ का गतिरिति न विद्यः । उभे । वनस्पतिमिति । वनशब्दो 'नव-

दात्तम् । इध्मप्रब्रश्चन इति । करणे ल्युट्, कर्मपण्ड्या समासः । प्रब्रश्चने गतिप्रयुक्ते
कृत्स्वरे कृते, इध्मशब्देन समासे कारकप्रयुक्तः कृत्स्वरः । ब्रश्चनो लिट्स्वरेणाशुदात्ताः ।
उच्चैःकारमिति । णमुत्विवावुच्चैरित्युपपदम् । ईपत्कर इति । 'ईपद्दुःमुपु-' इति
खल् । शेषे पठ्ठीति । तदन्तेन समासः कार्य इत्यर्थः । इदं गत्यंशे अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य
बाधकम् । कृद्ग्रहणप्रत्याख्याने 'अन्वविन्दतेत्यादौ परत्वात् 'तिङि चे'ति निघाते कृते यद्य-
पीदं सावकाशम्, तथापि परत्वाद्वाचकं बाध्यम् । कारकोपपदांशे तु समासान्तोदात्तात्वा-
पवादः । कृद्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति । क्रियायोगो गतिसञ्ज्ञाविधानान्, क्रियानिर्दिष्टस्यैव
कारकत्वाच्च, घात्वधिकारे सप्तमीनिर्दिष्टस्यैवोपपदत्वाच्च केवलघातोः प्रयोगाऽभावाच्च
कृदन्तक्रियापदाक्षेपे सिद्धे इत्यर्थः । तथाच वातिकं—गत्यादिभ्यः प्रकृतिस्वरत्वे कृद्ग्रहणानर्थ-
क्यमन्यस्योत्तरपदस्याऽभावा'दिति । न च 'यत्क्रियायुक्ता प्रादयः' इत्यत्र यस्य क्रियेति पष्ठो-
समासे यस्य घातोर्वाच्या क्रियेत्यर्थात् प्रतीति वाक्यशेषेऽपि तच्छब्देन घातोरेव ग्रहणे,
प्रत्यासत्त्या तस्यैवोत्तरपदत्वे प्रणीरित्यादावेव स्वरः स्यात्, न तु प्रणायक इत्यादा-
विति कृत्मात्रसङ्ग्रहाय तदिति वाच्यम्, 'यत्क्रिये'त्यत्र कर्मधारयस्यैव स्वोच्चारणेन
'तं प्रती'त्यत्र वाक्यशेषे निरूपितरीत्या तस्या एव परामर्शेन क्रियाचानर्थं प्रदेव गति-
त्वात् । तत्र गतिकारकोपपदेषु सर्वत्र विशेष्यभूतक्रियाया वाचकमुत्तरपदं न मन्मथ-

(६—२—१४०) एषु पूर्वोत्तरपदे युगपदप्रकृत्या । वृत्स्पति वन आ । वृहस्पति

यः । वृहच्छब्दोऽत्राद्युदात्तो निपात्यते । हर्षया शचीपतिम् । शार्ङ्गस्वादित्वाद्-

विषयस्यानिसन्तत्य' इत्याद्युदात्तः । पतिशब्दोऽपि 'पतिर्दत्तिः' इति वृत्तिप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्त्वरेण । पारस्करादित्वात्तु । वृहस्पतिमिति । 'वर्तमाने पृथक्त्वत्' इति वृत्तिप्रत्ययान्तत्वाद्गोदात्तोऽप्यत्राद्युदात्तो निपात्यते । 'उद्ग्रहणोः कर्त्तव्योः' इति सुदत्तलोपौ । शार्ङ्गरवादित्वादाद्युदात्त इति । शार्ङ्गरवादित्वात् ङीणि

तीति सामर्थ्यात्साधनादिदिशेषणद्विधावाचकमुत्तरपदं गृह्यते इति सर्वत्रेष्टमितिः । न च प्रबन्धनमित्यादौ केवलज्ज्यावाच्युत्तरपदसत्त्वेन सामर्थ्यं दुरुपपादनं, लिङ्गाद्यनन्वयिसामर्थ्यपर्य-
स्यैव क्रियाशब्देन ग्रहणात् । पदमत्र शक्तमेव, न परिर्मापतम् । तेन कृता सुदुत्पत्तोः प्राक् समासेऽपि न क्षतिः । एवञ्च प्रशब्दस्य पञ्चतितरानित्याद्यानन्तेन समासेऽयं स्वरो भवत्येवेति भाष्ये स्पष्टं सूक्ष्मविधानं । एके इति । अत्राऽऽचिवीजन्तु तपासति प्रपञ्चिततराब्दस्य धान्तत्वाऽनादात्तता आनभावे एकदेशादामि तदन्तत्वेन पञ्चतितरमित्यस्यैव प्रातिपदिकत्वे, तत एव सुपि तदन्तस्यैवपदत्वाऽनादात्तता प्रशब्दस्वरः पृथक् श्रूयेत । किञ्चाऽऽप्रपञ्चिततरं देवदत्तेत्यत्र 'आन एकान्तरनामन्त्रित' मिति निषेधो न स्यात्, तस्मादानन्तेनैव समासः, तत्र भाष्यप्रामाण्यादयं स्वरो भवत्येव । एवं प्रपञ्चितदेस्यादावपि । अत्र च नोपपदसमासोऽतिङित्युक्तेः, किं तु 'उदात्तावते'ति चातिवेन । तत्र तिङेत्यस्य तिङ्घटितेनेत्यर्थः । तदुदाहरणा-
नाञ्च भाष्ये—सहेति योगविभागेनापि साधनारात्पुरुषत्वतदनादौ । वैकल्पिकत्वञ्च लक्ष्यानु-
सारेणेति न 'तिङि चोदात्तावती'ति नूत्रस्यभाष्यविरोधः । अन्य इति । अत्रापि भाष्य-
विरोध एवाऽऽचिवीजम् । तिङन्तसमासेष्वप्ययं स्वरो भवत्येव । यथा—'यो जातः परंनृप' इत्यादौ । 'नित्यं क्रीडं'त्यत्र नित्यमिति योगं विमल्य लक्ष्यापुरोधेन क्वचित्पुरुषत्वाङ्गी-
कारात् । अत एवोदात्तावतेत्यस्य भाष्ये द्विपाठः । अत्र यच्छब्दयोगात्तिङन्तस्याऽनिघातः । 'उदात्तावता गतिमता चे'ति तिङन्तस्य गतिसमासः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरं दाबित्वो-
त्तरपदप्रकृतिस्वरेणाऽऽस्वरः शिष्यते । यत्र तु तिङन्तोत्तरपदकेऽन्तोदात्तत्वनियते यथा 'यत्रा-
नरो देवयन्तो युगानि वितन्वते' इत्यादौ, तत्र त्रिवक्रादित्वात्कल्प्यम् । इत्याद्याहीत्यादौ तु यच्छब्दयोगाऽनादात्तता 'तिङ्घटितङ्' इति निघाते आह्व 'सहे'ति योगविभागात्समासः । उत्तर-
पदस्योदात्ताशून्यत्वात्, गतिशून्यत्वान्च गतिप्रयुक्तसमासाऽनादात्तात्पुरुषत्वाऽनादेन नाऽयं स्वरो । उदात्तास्वरितयोगिन एव प्रकृतिभावविधानादस्य तच्छून्यतयाऽपि नाऽयं स्वरो ।
एवञ्चाऽऽव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाऽऽहुदात्ताः । ततोऽतिशब्देन गतिसमासे अनेनोत्तरपदप्रकृति-
स्वर आऽस्वर एव शिष्यते इति दिक् । परे तु कृद्ग्रहणाऽनादे प्रबन्धनमित्यादौ क्रियाया-
विशेष्यत्वात्तत्रैव स्यान्नतु प्रणीरित्यादिति कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । तदुक्तं भाष्ये—
'अधिकार्यं' कृद्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति । 'प्रपञ्चितरा' नित्यदौ तदव्ययपूर्वपदप्रकृति-

शुदात्तः शचीशब्दः । शचीभिर्न इति दर्शनात् । तनूनपादुच्यते । नराशंसं वाजिनम् । निपा-
नादीर्घः । शुनः शेषम् । ३८७५ देवताद्वन्द्वे च । (६-२-१४१) उभे युगपत्प्रकृत्या स्तः ।

॥ य इन्द्रावरुणौ । इन्द्रावृहस्पतीवयम् । देवता किम्-प्लसन्त्यग्नौ । द्वन्द्वे किम्-अग्निष्टोमः ।
३८६६ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूपमन्थिषु । (६-२-१४२) पृथिव्यादि-
वर्जितेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तं न । इन्द्राग्निभ्यां कं वृषणः । अपृथिव्यादौ

कृते निस्त्वादाशुदात्तत्वमित्यर्थः । शचीपतिरिति । एते षष्ठीसमासाः । तनूनपादिति ।
'कृपिचमितनिवनिसजिम्भ ऊः' इति उप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तोऽपि तनूशब्दोऽत्राशुदात्तः । न
पातयति निपात् । 'नभ्राण्यपात्रवेदा-' इति सूत्रे आशुदात्तो नपाच्छब्दो निपात्यते । तन्वा
निपादिति विग्रहः । नराशंसमिति । नरा एनं शंसन्तीत्यर्थः । नू नये 'ऋदोरप्' शंसि
कर्मणि घञ् द्वावप्याशुदात्तौ । 'अन्येषामपि-' इति दीर्घः । शुनः शेषमिति । शुन एव
शेषोऽप्येति बहुव्रीहिः । 'शेषपुच्छलाङ्गुलेषु शुनः' (संज्ञायाम्) इत्यलुक् । षष्ठ्याः । स्वन्-
शब्दः प्रातिपदिकस्वरेण शेषशब्दः 'स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्' इत्याशुदात्तौ । इन्द्रावरुणा-
विति । इन्द्रशब्दः 'ऋज्ज्वाग्र-' इति रगन्तः, वरुणशब्दः 'कृबुदारिभ्य उनन्' इत्युननन्तः ।
उभौ । आशुदात्तौ । 'देवताद्वन्द्वे च-' इति पूर्वपदस्यानङ् । इन्द्रावृहस्पती इति ।
वृहस्पतिशब्दे वाचस्पत्यादित्वाद् द्वावादपुदात्तौ, तेनेन्द्रावृहस्पती इत्यत्र त्रय आदपु-
दात्ताः । अग्निष्टोम इति । 'अग्ने स्तुत्स्तोमसोमाः' इति पत्वम् । इन्द्राग्निभ्या-

स्वरात्परत्वेन 'तिङि चोदात्तवती' त्यस्य प्रवृत्तावेतत्प्रवृत्तौ न फलम् । एतत्प्रवृत्त्यापि तया-
ज्जोदात्तमेव लभ्यते । 'तिङि चोदात्तवती'ति सूत्रे एतदयमेव भाष्ये तिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।
अतिप्रसङ्गस्तु प्राग्वदेव परिहायः । अत्र एवाऽत्र सूत्रे 'तस्मात्तद्ग्रहणं न कर्तव्य'मिति नोक्त-
मित्याहुः । वनस्पतिमिति । वनशब्दो नन्विपयत्वादाशुदात्ताः, पतिशब्दश्च प्रत्ययत्वरेण

तया । निपात्यत इति । अन्यथा अतिप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः स्यादिति भावः । एवमूप्रत्य-
यान्ततनूशब्दोऽप्याशुदात्तो निपात्यते, नपाच्छब्दोऽपि 'नभ्रा' इति सूत्रे आशुदात्तो निपात्यते ।

वनस्पत्यादयः षष्ठीतत्पुरुषाः । तनूनपादित्यत्र तन्वाः नपादिति विग्रहः । नराशंसमिति ।
नराशंसशब्दावव्यञ्जन्तत्वादाशुदात्तौ । नरा एनं शंसन्ति स नराशंसः । निपातनादिति ।
'अन्येषामपि'ति दीर्घ इत्यन्ये । शुनः शेष इति । स्वन्-शेषशब्दौ प्रातिपदिकस्वरनिपातन-
स्वरान्यतरस्वाङ्गस्वरान्यामन्तोदात्तादपुदात्तौ । शण्डाकर्णौ । धनन्तत्वादादपुदात्तौ । द्वन्द्वः ।

किम्-द्यावापृथिवी जनयन् । आधुदात्तो द्यावा निपात्यते । पृथिवीत्यन्तोदात्तः । सोमारुद्रौ ।

‘रोदेणिलुक्च’ इति रगन्तो रुद्रशब्दः । इन्द्रापुपणौ । ‘श्वन्नुसन् पुपन्’ इति पुषा अन्तोदात्तो निपात्यते । शुक्रामन्थिनौ । मन्थित्रिन्नन्तत्वाद्गन्तोदात्तः । उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तर-पदविशेषणं यथा स्याद् द्वन्द्वविशेषणं मा भूत् । अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविना-गावन् । ३८७७ अन्तः । (६-२-१४३) अधिकारोऽयम् । ३८७८ थाऽथ घञ्काज-वित्रकाणाम् । (६-२-१४४) य अय घञ् क्त अच् अप् इत्र क एतदन्तानां गतिकारकोपपदात्परेषामन्त उदात्तः । प्रभृथस्यायो । आवसथः । घञ् । प्रभेदः ।

मिति । अग्निशब्दः ‘अङ्गेनिर्नलोपश्च-’ इति निप्रत्ययान्तोदात्तः । पृथिवीत्यन्तोदात्त इति । डोप्प्रत्ययान्तत्वात् । सोमारुद्राविति । ‘अतिस्तुनुहृष्टश्चि’ तिभन्नन्तत्वादाधुदात्तः सोमशब्दः । उत्तरपदग्रहणमित्यादि । अन्यथास्मिन् प्रकरणे द्वन्द्वः सप्तम्या निविष्टः नोत्तर-पदं तत्रानुदात्तादाविति सप्तम्यन्तं द्वन्द्वस्य विशेषणं स्यात् । ततश्चन्द्रासूर्यावित्यादौ प्रतिषेधः स्यात् । चन्द्रशब्दो रगन्तत्वाद्गन्तोदात्तः । सूर्यशब्दः ‘राजसूर्यसूर्य-’ इति यदन्तत्वाद् ‘यतोऽ-नावः’ इत्यादयुदात्तः । उत्तरपदग्रहणे तस्यैव श्रुतस्यानुदात्तादावित्येतद्विशेषणं भवति । अनु-दात्तादाविति । विधिप्रतिषेधयोरित्यादि । अन्यथा विधिप्रतिषेधयोः समानविषयत्वा-द्विकल्पः प्रसज्येत । इह पृथिव्यादिप्रतिषेधो जापयति स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानमिति । तेन ‘अग्निमीळे-’ इत्यादौ स्वरितः सिध्यति । थाऽथ । प्रभृथस्येति । ‘हन्निक्पिनिर-मिकाधिभ्यः क्यन्’ ‘अवे भृञः’ इति क्यन् । नित्स्वरेणाधुदात्तत्वे प्राप्ते आवसथ इति ।

‘अंग्येषामपी’ति दीर्घः । वृष्णावरुन्नी । वृष्णशब्दो ‘निष्ठा च द्वय’ जित्याधुदात्तः । ‘प्रसित-त्कमिते’त्यत्र वरुन्नीशब्द आधुदात्तो निपात्यते । वम्बा विश्ववयसौ अन्तोदात्तौ । मर्मृत्यु-अन्तोदात्तः । वृत् । इन्द्रावरुणाविति । इन्द्रो रगन्त आदयुदात्तः । वरुणशब्दोऽप्युन्नन्तत्वा-त्तथैव । नोत्तरपद । इन्द्राग्निभ्यामिति । अग्निशब्दोऽन्तोदात्तः । सोमारुद्राविति । सोम आदयुदात्तो, मधन्तत्वात्, रुद्रो रगन्तत्वाद्गन्तोदात्तः । ‘रुद्रसोमो’विति क्वाचित्कोऽप-पाठः । मन्थिनाविति । शुक्रो रगन्तत्वात्, मन्थिन्मत्वर्थीयेनिनाऽन्तोदात्तः । मा भूदिति । तथा सति ‘सूर्याचन्द्रमसौ’ इत्यादाविदं न स्यात् । सूर्यशब्दो यदन्तत्वादादयुदात्तः, चन्द्रम-शब्दो दासीनारादित्वात्मघ्योदात्तः । विषयविभागार्थमिति । न च पृथिव्यादयो विधे-

क्तः । वर्ता वज्री पुरुष्टुतः । पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुत इति विग्रहः । अच् । प्रशयः । अप् ।

रलवः । इत्र । प्रलवित्रम् । क । गोवृषः । मूलविभुजादित्वात्कः । गतिकारकोपपदादित्येव
स्तुतं भवता । ३८७६ सूपमानात्कतः । (६-२-१४५) सोरूपमानान्व परं क्तान्तमन्तो-

त्तम् । ऋतस्य योनौ सुकृतस्य । शशप्लुतः । ३८८० संज्ञायामनाचितादीनाम् ।

(६-२-१४६) गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तमाचितादीन्जयित्वा । उपहूतः
शाकल्यः परिजग्धः कौण्डिन्यः । अनेति किम्-आचितम् । आस्यापितम् । ३८८१ प्रवृद्धा-
दीनां च । (६-२-१४७) एषां क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम् । प्रवृद्धः ।

‘उपसर्गे वसेः’ इत्ययप्रत्ययान्तः । पुरुष्टुत इति । कर्मणि क्तः । पुरुष्विति तृतीया तत्पुरुषे
तु ‘तृतीया कर्मणि’ इति सूत्रेण कर्मणि क्तान्ते उत्तरपदे तृतीयान्तस्य पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः
स्यादिति भावः । प्रक्षय इति । ‘एरच्’ । न च अयशब्दस्याच्प्रत्ययान्तत्वात्कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरैणैवान्तोदात्तत्वं सिद्धमिति वाच्यम् । ‘अयो निवाने’ इति अयशब्दस्यादयुदात्त-
त्वात् । प्रलव इति । ‘ऋदोरप्’ । प्रलवित्रमिति । ‘अतिल्लूवसूखनसहचर इत्रः’ । गोवृष
इति । गां वर्षत इति विग्रहः । वृषु सेचने ‘वृषादीनां च’ इत्याद्युदात्तोऽयम् । सुस्तुतमिति ।
‘सुः पूजायाम्’ इति कर्मप्रवचनोऽयः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । सूप् । सुकृतस्येति ।
‘उपसर्गे वसेः’ इति प्राप्ते । शशप्लुतमिति । शश इव प्लुतमिति विग्रहः । ‘तृतीया कर्मणि’
इति प्राप्तम् । उपहूत इति । ‘ह्रैवो निष्ठायाम्’ यजादित्वात्संप्रसारणम् । परिजग्ध इति ।
ज्जदो जग्धादेशः । उभयत्र ‘गरिनन्तरः’ इति प्राप्तम् । अनेति किमिति । अनाचितादीनामिति
किमर्थमित्यर्थः । आचितमित्यादि । चिञ् चयते । णा गतिनिवृत्तौ । गिजन्तः । धाम्यां

विषयोऽप्यत्र प्रतिषेध इति विषयविभागः सिद्ध इति वाच्यम्, पूर्वसूत्रे पृथिव्यादिग्रहणेन सिद्धे
एतत्सूत्रवैयर्थ्यापत्तेः । अयमेव पृथिव्यादिपुंदासो ज्ञाययति — ‘स्वरोद्देश्यके विधौ व्यञ्जनम-
विद्यमानव’दिति । तेन ‘अग्निमोळे’ इत्यादौ ‘उदात्तादनुदात्तस्ये’ति स्वरितः सिद्धयति ।
याऽथघव् । कृत्स्वरापवादोऽयम् । प्रभृथे-वन् आवसथ इति । ‘उपसर्गे वसेः’ रित्यर्थः ।
उपपदोदाहरणमेतत् । प्रभेदे घव् । पुरुष्विति । तृतीयातत्पुरुषे तु ‘तृतीया कर्मणि’ति

पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । स्तुतो ‘निष्ठा च द्वयजना’दित्यादयुदात्तः । ज्ञयः-‘अयो निवाने’
इत्यादयुदात्तः । निश्चय इत्यत्रायं स्वरो नेष्यते, किन्तु कृत्स्वर एवेति ‘अहवृद्ध’-‘इति मूने
नाप्यम् । सुस्तुतमिति । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽयः । कृत्पञ्या इत्यत्राप्ययं स्वर इष्यत
इति ‘राजसूये’ति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । अत्रोपपदग्रहणानुवृत्तिः नमाननिर्देशात्कृता नात्यन्तं
पञ्चतो, गतिकारकाभ्यां सिद्धत्वात् । नूपमोनात्कतः । गतिस्वरापवादोऽयम् ।

प्रयुक्तः । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आकृतिणोऽयम् । ३८८२ कारकादृत्तश्रुतयोरेवाशिपि ।
 (६—२—१४८) संज्ञायामन्त उदात्तः । देवदत्तः । विष्णुश्रुतः । कारकात्किम्—संभूतो
 रामायणः । दत्तश्रुतयोः किम्—देवपालितः । अस्मान्नियमादत्र 'संज्ञायामना' (सू० ३८८०)
 इति न । 'तृतीया कर्मणि' (सू० ३७८२) इति तु भवति । एव किम्—कारकावधारणं यथा
 स्याद् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् अकारकादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । संश्रुतः ।
 आशिपि किम्—देवैः खाता देवखाता । आशिष्येवेत्येवमत्रेष्टो नियमः । तेनानाहतो नदति
 देवदत्त इत्यत्र न, शब्दविशेषस्य संज्ञेयम् । 'तृतीया कर्मणि' (सू० ३७८२) इति पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वमेव भवति । ३८—३ इत्यम्भूतेन कृतमिति च । (६—२—१४९)

कर्तरि क्तः । प्रवृद्धः प्रयुक्त इति । वृधु वृद्धौ । यु मिश्रणे । असंज्ञार्थोऽयमारम्भ इति ।
 संज्ञायां तु 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्येव सिद्धम् । कारकादृत्त । तत्पुरुषे संज्ञायामाशिपि
 कारकात्परयोर्दन्तश्रुतयोरेव क्तान्तयोरन्त उदात्तः स्यात् । 'संज्ञायामनाचितादीनाम्' इत्यनेन
 विहितमन्तोदात्तत्वमनेन नियम्यते । देवदत्त इत्यादि । देवा एनं देयानुरित्येवं प्रार्थितेदेव-
 दन्तो देवदत्ताः । 'आशिपि लिङ्लोटौ' इति वर्तमाने 'क्तिवृत्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तः ।
 'दो दद्वघोः' इति ददादेशः । विष्णुरेन श्रूयादित्येवं प्रार्थिते विष्णुना श्रुतो विष्णुश्रुतः ।
 क्तप्रत्ययः पूर्ववत् । संभूतो रामायण इति । कारकादित्यनुच्यमाने गतिकारकोपपदादिति
 त्रितयाविकाराद्यथा कारकान्नियमो भवति तथैव गतेरपि स्यात् । एव किमिति । सिद्धे-
 ऽविकारे आरभ्यमाणोऽन्तरेणाप्येवकारं नियमार्थो भविष्यतीति प्रश्नः । कारका-
 वधारणमित्यादि । असति ह्येवकारे विपरीतनियमोऽपि स्यात् 'कारकादेव दत्ता-
 श्रुतयो'रिति । एवं चाकारकादृत्तश्रुतयोर्न स्यात्, इत्येते च । तथा कारकस्यानिमित्तत्वा-
 द्देवपालित इत्यादावन्तोदात्ताः स्यात् । अतः कारकावधारणं यथा स्याद् दत्तश्रुतावधारणं मा
 भूदित्येवमर्थमेवकाराग्रहणमित्यर्थः । देवखातेति । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरः । इत्थम् । इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे इति । इत्थं प्रकार-

अत्रापि 'गतिकारकोपपदा'दित्येव । नेह—सुस्तुतम् । शशप्लुत इति । शश इव प्लुत इत्यर्थः ।
 सञ्ज्ञायामना । अयमपि गतिस्वरापवादः । कुहालखातमित्यादौ 'तृतीया कर्मणि'ति प्राप्तम् ।
 आचितम्, आस्थापितम्, परिगृहीतम्, निवृत्तम्, प्रतिपन्नम्, उपदिलष्टम्, उपहितम्, उप-
 स्थितम् । संहिताङ्गि । वृत् । गोरन्यस्य सञ्ज्ञायां संहिताशब्दोऽन्तोदात्तः । कारकादृत्त ।

'संज्ञायामनाचितादीना'मित्यस्य नियमोऽयम् । देवदत्त इति । देवा एनं देयानु-
 रित्यर्थः । विष्णुरेन श्रूयादिति विष्णुश्रुतः । कारकात्किम्—संभूत इति ।
 कारकादित्यस्याऽनावि त्रितयाविकारादगतेरपि नियमः स्यात्—संभूयादिति, संभूत
 इति नावः । 'संश्रुतो रामायण' इति पाठस्त्वयुक्तः । आशिषोऽप्रतीतेः । माभूदिति ।
 एतेन संश्रुतो विश्रुत इत्यत्र भवत्येवान्तोदात्तत्वम् । आशिपि किम् ? अनाशिपि नियमो

इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासस्तत्र क्तान्तप्रुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । सुप्तप्रलपितम् । प्रमत्तगीतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्नाभूतप्रादुर्भाव एव । तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । 'तृतीया कर्मणि' (सू० ३८७२) इत्यस्यापवादः । ३८८४ अनो भावकर्मवचनः । (६-२-१५०) कारकात्परमनप्रत्ययान्तं भाववचनं चान्तोदात्तम् । पयःपानं सुखम् । राजभोजनाः शालयः । जनः किम्-हस्तादायः । भेति किम्-दन्तवावनम् । करणे ल्युट् । कारकात्किम् । निदर्शनम् । २८८५ मस्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः । (६-२-१५१) कारकात्पराणि एतान्युत्तरपदान्यन्तोदात्तानि तत्पुरुषे । कृत्स्वरापवादः । रथवर्त्म । पाणिनिकृतिः । छन्दोव्याख्यानम् । राजशयनम् । राजासनम् । अश्वस्थानम् । ब्राह्मणयाजकः । गोक्रीतः । कारकात्किम्-प्रभूतौ सङ्गतिम् । अत्र 'तादौ च निति' (सू० ३८८४) इति स्वरः । ३८८६ सप्तम्याः पुण्यम् । (६-२-१५२) अन्तोदात्तम् । अध्ययनपुण्यम् ।

मापन्न इत्थंभूतस्तेन कृतमित्यर्थः । सुप्तप्रलपितमित्यादि । कथमेतान्युदाहरणानि यावता कृतमित्युच्यते । न च प्रलपितादीनि कृतानि । अभूतप्रादुर्भाव एव हि करोतिर्वन्ते । ततश्च सुप्तकृतं सुप्तभावितम् उत्तमभावितमित्यादिक्रमेणैवोदाहृतव्यमित्यत आह कृतमिति । कृति-सामान्ये करोतिर्वन्ते इति । ततश्च यया 'क्रियावचनो धातुः' 'क्रियायां क्रियार्यायामि'त्वादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति तद्वदत्रापि । ननु सुप्तप्रलपितमित्यादौ कारकादिति योगविभागेनैव सिद्धमित्याशङ्क्याह तृतीयेति । तस्य तु योगविभागो न बाधकः, तस्य निर्विपर्ययत्वं स्यात् । अभूतप्रादुर्भाव इति । अभूतप्रादुर्भावो निष्पादनम् । अनो । 'गतिकारकोपपदा-त्कृत' इत्यस्यापवादः । पयःपानमिति । 'कर्मणि च येन-' इति कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् । उपपदसमासः । राजभोजना इति । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् कर्तरि षष्ठीसमासः । मन्क्तिन् । कृत्स्वरापवादः । क्रीते तु तृतीयाकर्मणोऽप्यस्य । रथवर्तमेति । चृतेरविकरणे मनिन् । कर्तरि । पठ्याः समासः । पाणिनिकृतिरिति । कर्मणि क्तिन् । पूर्ववत्समासः । छन्दोव्याख्यानमिति । व्याख्यानमिति करणे ल्युट् । शयनासनस्थानेष्वविकरणे ल्युट् । ब्राह्मणयाजक इति । 'याजकादिभिश्च' इति नूत्रे षष्ठीसमासार्थं ये याजकादयस्त एव गृह्यन्ते । प्रभूतौ संगतिमिति । 'तादौ च निति कृत्यतौ-' इति पूर्वपदप्रकृतस्वर एवात्र भवति । सप्तम्या । सप्तम्यन्तात्परं

मा भूत् । ततश्चेह न स्यात्-देवेः खाता देवखाता । इत्येवमत्रेति । इत्येवमप्यत्रे-त्यर्थः । 'अत्र कारकादिति योगं विभज्य दूरादागत इत्यन्तोदात्तत्वं विधेयं 'गतिर-नन्तरः' इति वाचनार्थ'मित्युक्तम् । कृतं भवतीति । भावे यदा प्रलपितादयस्तदा यायाद्विस्वरेणैव सिद्धम् । अनो भावः । कृत्स्वरापवादोऽप्यस्य । पयःपानमिति । 'कर्मणि च येन'ति कर्मण्युपपदे भावे ल्युट् । राजभोजना इति । बाहुल्यकात्कर्मणि ल्युट् । कृत्स्वरापवादः । क्रीते तु 'तृतीया कर्मणोऽप्यस्वेत्याहः । व्याख्या-नादिषु करणे ल्युट् । याजकादयो-'याजकादिभिस्ते'ति नूत्रे गणे षष्ठिताः ।

तत्पुरुषे तुल्यायैति प्राप्तम् । सप्तम्याः किम्-वेदेन पुण्यं वेदपुण्यम् । ३८८७ ऊनार्थकलहं
तृतीयायाः । (६-२-१५३) मापोनम् । मापविकलम् । वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृति-
स्वरापवादोऽयम् । अत्र केचिदर्थेति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति । वान्यायः । ऊनशब्देन त्वयनिर्देशा-
यैत तदर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपदोक्तत्वादेव सिद्धं तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थम् । ३८८८ मिश्रं
चानुपसर्गमसन्धौ । (६-२-१५४) पणवन्धेनैकार्थ्यं सन्धिः । तिलमिश्राः । सपि-
मिश्राः । मिश्रं किम्-गुडधानाः । अनुपसर्गं किम्-तिलसंमिश्राः मिश्रग्रहणे सोपसर्ग-

पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे । अध्ययनपुण्यमिति । अध्ययनेन पुण्यमिति
विग्रहः । सप्तमीति योगविभागात्समासः । ऊनार्थः । तृतीयान्तात्पराणि ऊनार्थानि कलहश्च
एताद्युत्तरपदमन्तोदात्तानि स्युः । उदाहरणेषु 'पूर्वसदृश-' इत्यादिना तृतीयासमासः ।
केचित्त्वित्यादि । नन्वेवमूनशब्दस्यापि स्वरूपस्य ग्रहणं प्रसज्येत । ततश्च तदर्थानामन्येषां
ग्रहणं न स्यादत आह ऊनशब्देन त्विति । अयनिर्देशार्थत्वं तु व्याख्यानादवसेयम् ।
मिश्रं च । तृतीयान्तात्परमनुपसर्गं मिश्रमन्तोदात्तं स्यादसन्धौ । अयमपि 'तत्पुरुषे
तुल्यार्थ-' इत्यस्यापवादः । पणवन्धेनैकार्थ्यमिति । पणवन्धः परिभाषणम् । यदि मे
भवानिदं कुर्यादहमपि भवतः करिष्यामीत्येवं रूपम् । तिलमिश्रा इति । 'पूर्वसदृशसमोनार्थ-'
इति समासः । गुडधाना इति । 'भक्ष्येण मिश्री-' इति समासः । तिलसंमिश्रा
इति । कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानं सोपसर्गेण लभ्यतेऽत आह मिश्रग्रहणे-
त्यादि । तेन मिश्रलक्ष्णैरिति विधीयमानः समासः सोपसर्गेणापि सिद्धः ।

अध्ययनपुण्यमिति । सुप्सुपेति समासः । पुण्यशब्दस्याव्युत्पन्नत्वे आह तत्पुरुषे तुल्येति ।

'नन्विपयस्ये'त्याद्युदात्तः पुण्यशब्दः । व्युत्पन्नत्वे तु 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः, तदा
कृत्स्वरापवादोऽयम् । उक्तसमासस्याप्रतिपदोक्तत्वादेतदपवादत्वमेव युक्तम् । सप्तमीति
योगविभागस्तु भाष्याऽनादृतः । तत्पुरुषे इत्यस्याऽज्ञाऽसम्बन्ध एव, सामर्थ्यात् । वेदेन
पुण्यं वेदपुण्यमिति । व्युत्पत्तौ कृत्स्वरः । अव्युत्पत्तौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । वेदशब्दोऽत्र
वृषादित्वादाद्युदात्तः । ऊनार्थकलहम् । [ऊनार्थकलहानि] तृतीयान्तात्पराभ्येतान्युत्तर-
पदान्यन्तोदात्तानीत्यर्थः । तदर्थानामिति । व्याख्यानादिति भावः । स्पष्टार्थमिति । न
च वान्यायाऽर्थो वान्यार्थ इत्येतद्व्यावर्त्यम् । 'अयं' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य बाधकस्य
सत्त्वात् । इदं तृतीयासमासे सावकाशम् । न च समस्य सर्वानुदात्तत्वात्प्रकृतिस्वराभावे
समर्थमित्येतद्व्यावर्त्यम् तदभावे समासस्वरेणाज्जोदात्तस्येप्यमाणत्वादित्याहुः । परे स्वत्रो-
नशब्देन तदर्थग्रहणे न भाष्यानुग्रहः, मापविकल इत्यस्यान्तोदात्तत्वे च न दृढं
मानम् । अत्र 'तृतीयाया' इत्यनेन प्रतिपदोक्तपरिभाषाप्रवृत्त्यभावो जाप्यते । तेन
वाचाकृतः कलह इत्याद्यर्थके वाक्कलहादावन्तोदात्तत्वं भवत्येव । अर्थेति त्वत्र स्वरूप-
ग्रहणमेवेत्याहुः । ऊनेत्यादि किम् ? मासपूर्वः । मिश्रश्चानुप । तृतीयान्तादुत्तरपदम-
नुपसर्गं मिश्रमन्तोदात्तमित्यर्थः । पणवन्धेनेति । 'यदि भवन्त इदं मे कार्यं' कुर्युस्तदा-

ग्रहणस्येदमेव जापकम् । असन्धौ किम्-ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्यमा-
पन्नः । ३२८६ नवो गुणप्रतिपेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थस्तद्विताः । (६-२-२५५)
संपाद्याद्यर्थतद्वितान्ता नवो गुणप्रतिपेधे वर्तमानात्परज्ज्ञोदात्ताः । कर्णवैष्टिकाम्यां संपादि काणं-
वैष्टिकम् । न काणवैष्टिकमकाणवैष्टिकम् । छेदमर्हति छैदिकः । न छैदिकोऽच्छैदिकः ।
न वत्सेभ्यो हितोऽवत्सीयः । न सन्तापाय प्रभवति असान्तापिकः । नञः किम्-गार्दभरय-
मर्हति गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिपेधे किम्-गार्दभरथिकादन्योऽगार्द-
भरथिकः । गुणो हि तद्वितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं संपादित्वाद्युच्यते । तत्प्रतिपेधो

ब्राह्मणमिश्र इति । यदि मे भवन्तः कार्यं कुर्युस्तदाहं भवतामुपकारं करिष्यामीत्येवं रूपेण
पणवन्नेन कृत्वा ब्राह्मणैः सह मिलित इत्यर्थः । अपरे तु स्वरूपभेदग्रहणं सन्धिः । ब्राह्मण-
मिश्र इत्यत्र ब्राह्मणे नैकीभावेऽपि राजा स्वरूपेण गृह्यते । गुडमिश्र इत्यत्र गुदेनैकीभूतस्य
स्वरूपभेदो न गृह्यत इत्याहुः । नवो गुण । काणवैष्टिकमिति । 'संपादिनि'
इति प्राग्वतेष्टम् । छैदिक इति । 'छेदादिभ्यो नित्यम्' इति ठक् । वत्सीय इति । 'तस्मै
हितम्' इति छः । सान्तापिक इति । 'तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः' इति ठक् । नञः
किमिति । प्रतिपेधे प्रायेण नञ एव वृत्तिदर्शनात्प्रसन्नः । विगार्दभरथिक इति । अवयव-
पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । गार्दभरथिकादन्य इति । उदाहरणादस्य विरोधं दर्श-
यितुं गुणप्रतिपेध इति सूत्रावयवं व्याचष्टे गुण इति । तद्वितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तमिति ।
तद्वितार्थः संपाद्यादि तस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तम् । संपादित्वादिति । आदिशब्देन
तदहर्त्वादेर्ग्रहणं स गुण इत्युच्यते । उक्तं हि—'संसर्गभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते ।

ऽहमपि भवतामुपकारं करिष्यामीत्येवं रूपेणेत्यर्थः मिश्रग्रहणे इति । अन्यथा प्रतिपदोक्त-
परिभाषया 'मिश्रश्लेषणै'रिति समासस्यैव ग्रहणे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । काणवैष्टिकमिति ।
क्लेमेण—'सम्पादिनी'ति ठक्, 'छेदादिभ्यो नित्यम्'मिति ठक्, 'तस्मै हित'मिति छः, 'तस्मै प्रभ-
वती'ति ठक् । विगार्दभरथेति । 'तदहर्ति' इति ठक् । गार्दभरथिकादन्य इति । न
चास्य गार्दभरथाहङ्कतुमिन्न इत्यर्थः, तत्रार्थतोऽहर्त्वाभावस्यापि बोधनादस्यैव गुणप्रतिपेधः,
यथा घटमिन्न इत्युक्ते घटत्वाभाववानिति प्रतीयत इति वाच्यम् । 'न गार्दभरथमर्हती'ति
गार्दभरथस्य नञर्हन्त्यां गुणपदेकार्योभावाविषयायां परत्वात्तद्विते एकदेशद्वारकसामर्थ्यान्वित्य
तद्वितान्तेन समासे 'आरोपितं गार्दभरथमर्हती'त्यर्थक्येतिप्रसङ्गवारणार्थत्वात् । न च प्रत्यया-
द्योपसर्जनगार्दभरथस्य नञव्यपिशत्वेनाऽसामर्थ्यात्तत्तद्वितो दुर्लभः, अस्मादेव गुणप्रतिपेधाज्ज्ञा-
पकान्नव्यसार्थसंपादादपि तद्वितोत्पत्तिस्वीकारात् । स्पष्टञ्चेदं 'न नञपूर्वात्तत्पुष्पादि'ति सूत्रे
भाष्ये । यत्तु कैयटेन—'एतदन्तोदात्तत्वविधानमेवैतदर्थजापक'मित्युक्तम्, तन्न, 'वत्सेभ्यो न हित'
इत्यर्थे प्रधानस्य नञव्यपिशत्वेप्युपसर्जनवत्त्वानां तदर्थाननेनत्वेनतद्वितोत्पत्तिसाध्याये मूलसार्थ-
क्यात् । किं चेद्वैष्टिकेऽपि हितस्य धर्मिण एव प्रत्ययार्थतया तत्र नञव्यपिशत्वाज्ज्ञापकत्वापेक्षते

यत्रोच्यते तत्रायं विधिः । कर्णवेष्टकाम्यां, न सम्पादि मूलमिति । संपेति किम्-पाणिनीयम-
घोते पाणिनीयः । न पाणिनीयः अपाणिनीयः । तद्धिताः किम्-बोद्धुमर्हति बोद्धा । न बोद्धोऽ-
बोद्धा । ३८९० ययतोश्चातदर्थे । (६-२-१५६) ययतौ यौ तद्धितौ तदन्तस्योत्तरपदस्य
नञो गुणप्रतिषेधविषयात्परस्यान्त उदात्तः स्यात् । पाशानां समूहः पादया । न पादया
अपाशया । अदन्त्यम् । अतदर्थे किम्-अपाद्यम् । तद्धितः किम्-अदेयम् । गुणप्रतिषेधे किम्-
दन्त्यादन्यददन्त्यम् । तदनुबन्धग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति । नेह । अवानदेव्यम् ।
३८६१ अच्चावशक्तौ । (६-२-१५७) अजन्तं कान्तं च नञः परमन्तोदा-
त्तमशक्तौ गम्यायाम् । अपचः । पक्वुं न शक्तः । अविलिखः । अशक्तौ किम्-
अपचो दीक्षितः । गुणप्रतिषेधे इत्येव । अन्योऽयं पचादपचः । ३८६२ आक्रोशे च ।
(६-२-१५८) नञः परावच्चावन्तोदात्तावाक्रोशे । अपचो जाल्मः ।

गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतम् ॥' इति । बोद्धेति । 'अहं कृत्यवृच' इति वृच् ।
घञ्वद्वत्प्लुत्वढलोपेण 'सहिवहोरोदवर्णस्य-' इत्योत्त्वम् । पाशयेति । समूहं 'पाशादिभ्यो
यः' । अदन्त्यमिति । 'शरोराव्यवाच्च' इति यत् । अपाद्यमिति । 'पादार्धाभ्यां च इति
यत् । अदेवमिति । इडाब् दाने अर्हाघे अचो यत् । 'ईद्यति' इतोत्त्वे गुणः । अवाम-
देव्यमिति । वामदेवेन दृष्टमित्यर्थे 'वामदेवाद् व्यडुधौ-' इति व्यः । अपच इति । पचा-
द्यच् । अविलिख इति । 'इगुपघ-' इति कः । 'कृत्योकेष्णुच्चावदियश्च-' इति वक्ष्य-
माणैः कृत्योकेष्णुभिः साहचर्यादिक्रयोः कृतोरिह । ग्रहणं तेन कृद्ग्रहणपरिभाषया विलिख-
शब्दस्य क्तान्तत्वम् । अपचो दीक्षित इति । दीक्षितः शास्त्रविरोधान्न पचति न त्वशक्त-
त्वेन । अपचो जाल्म इति । पक्वुं शक्तोऽपि पक्नुमयं न शक्नोतीत्यनेन प्रकारेण

हिताऽभावः प्रतीयते, न तु हितत्वरूपगुणप्रतिषेधः । भेदार्थकत्वे तु अस्मद्रीत्यैव गुणप्रति-
षेधार्थत्वमुपपाद्यम् । एवञ्च नञर्थानपेक्षवत्सशब्दात्पूर्वं प्रत्यये पश्चान्नञसमाप्तेऽपि तदुदाहरणं
सुलभम् । किं च त्वदुक्तीत्या प्रत्ययार्थस्य सापेक्षत्वेऽपि प्रकृत्यर्थस्य तत्त्वाऽभावात् 'सापेक्षा-
दपी'ति भाष्योक्तज्ञाप्याऽसिद्धिः । 'वत्से युगपदुभयान्वयविवक्षे'ति न वक्तुं युक्तम्, तथा हि
सति वत्सभिर्नाहित इत्येव प्रतीत्या गुणप्रतिषेधाऽनवगमादित्याहुः । अगर्दभरयशब्दात्प्रत्यये
तु नञपूर्वपदकतद्धितान्तोत्तरपदकसमासाऽभावात्स्वरस्याऽप्राप्तिरेवेति न तद्व्यावृत्तये तत् ।
अचोद्धेति । 'अहं कृत्यवृच' इति वृच् । अत्र नञस्वर एव । ययतोश्चा । ययतोः किम् ?
अपाणिनीयम् । नञः किम् ? विपाश्या । तद्धिते किमिति । अत्र तद्धिते इति नानुवर्तते
इति मतान्तरम्—'अत्वसन्तस्ये'ति सूत्रे आकरे ध्वनितम् । तत्र हि-ण्यति तदनुबन्धकपरि-
भाषयाऽस्याऽप्रवृत्तिरित्युक्तम् । दन्त्यादिति । उक्तीरीत्या आरोपितदन्तभवमित्यर्थोऽस्य
बोद्धव्यः । उदाहरणे तु दन्तभवमिन्नमिति । दन्तभवत्वाऽभाववदिति यावत् । अच्चा । नञः
परमिति । गुणप्रतिषेधार्थान्निज इत्यर्थः । दीक्षित इति । अस्य हि शास्त्रनिषिद्धः
पाको न तु तत्राऽशक्तोऽयम् । अन्योऽयं पचादिति । अस्याऽऽरोपितपाककर्त-

पक्वुं न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते । अविस्मिपः । ३८९३ संज्ञायाम् । (६-२-१५९) नञः परमन्तोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे । देवदत्तः । ३८९४ कृत्योक्तेष्णुच्चावादिश्च । (६-२-१६०) नञः परेऽन्तोदात्ताः स्युः । अकर्तव्यः । उक्त । अनागामुकः । इष्णुच् । अनलङ्कुरिष्णुः । इष्णुजग्रहणे खिष्णुटो द्व्यनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् । अनाढ्यं भविष्णुः । चार्वादिः । अवारः । असाधुः । (ग) राजाहोश्छन्दसि । अराजा । अनहः । भाषायां नञः स्वर एव । ३८९५ विभाषा तृन्नत्रतीक्ष्णशुचिषु । (६-२-१६१) तृन् । अकर्ता । अन्न । अनन्नम् । अतीक्ष्णम् । अशुचि । पक्षे अन्वयस्वरः । ३८९६ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भूयः प्रथमपूरणयोः क्रियागगनं । (६-२-१६२) एन्यो-नयोरन्त उदात्तः । इदं प्रथमं यस्य स इदंप्रथमः । एतद्वितीयः । तत्पञ्चमः ।

क्षिप्यते । तदाह पक्वुमित्यादि । अदेवदत्त इति । देवदत्तः सन्यस्तत्कर्म न करोति स एवमाक्षिप्यते । अनागामुक इति । 'लपपतपद्-' इत्युक्त्वा । अनलङ्कुरिष्णुरिति । 'अलं-कुम्-' इतीष्णुच् । इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिति । भवतेरुदात्तत्वात्ततः परस्य खिष्णुच् इद्वैकारादित्वे सिद्धे इकारादेर्विधानमिह सामान्यग्रहणार्थमेवेति भावः । अनाढ्यं भवि-ष्णुरिति । 'भुवः खिष्णुद्विषुक्जौ' इति खिष्णुच् । अचारुरिति । 'हमति-' इति चरेष्णु । असाधुरिति । साप्नोतेः 'कृवापाजि-' इत्युण् । राजाहाः । चार्वाद्यन्तर्गणमूयम् । नञः परयोरेतयोश्छन्दस्यन्तोदात्तत्वम् । अराजेति । 'नञस्तत्पुरुषात्-' इति समासान्तनिषेधः । विभाषातृन् । नञ उत्तरपदान्येतान्यन्तोदात्तानि स्युस्तत्पुरुषे । बहुव्रीहाविदम् । पञ्च इत्यादि । इदमेतत्तद्भूयः अनयोः प्रथमपूरणयोः । इदं प्रथमं यस्येति ।

त्यर्थः पूर्ववत् । उत्तरकृत्योकादिसाहचर्याद्वाञ्छकौ कृतावेव । कृद्ग्रहणादेव गतिकारकपूर्वत्वे-ऽपि भवति-अप्रपञ्च इति । नव्यः पराविति । गुणप्रतिषेधार्थादित्येव । पक्वुं नेति । केचित्तु पक्वुं समर्थोऽपि न पचतीत्येवमाक्रोश्यते इत्याहुः । अत्र 'अचकौ' इति वृत्त्यनुशेषादनुवर्तिनम् । 'नवे'ति सूत्रभाष्ये तु 'अत्राञ्छकाविति नानुवर्तते 'विभाषातृन्नन्ते'त्यपेक्षया आक्रोशे इदमेव पूर्वविप्रतिषेधेन भवती'ति स्थितम् । 'मञ्ज्ञायाम्'मित्युत्तरसूत्रे गुणप्रतिषेध इति नानुवर्तते इति नात्र पक्षे तद्वैयर्थ्यम् । अदेवदत्त इति । देवदत्तः ननु यस्तत्कार्यं न करोति न एवमा-क्रोश्यते । कृत्योक्तेष्णुजित्यत्र । गुणप्रतिषेध इति मन्व्यथ्यते । इकारादेरिति । इदं खिष्णुज्विधात्राकरे, स्पष्टम् । चारु, साधु, यौविक, अनल्लमेजय, वदान्य, अनरुस्मान् 'वर्तमानवर्धमानत्वरमाणधियमाणरोचमानाः मञ्ज्ञायाम्' ! 'प्रोयमाणश्चियमाणशोभमाना' अपि वदन्ति स्थिते । 'विकारमदृशे व्यस्तममस्ते', गृह्णति, गृह्णति । 'राजाहोश्छन्दसि, ! राजाहोरिति गणसूत्रम् । छन्दस्येव तौ चार्वादी इत्यर्थः । विभाषा तृन्नत्रतीक्ष्णशु । नञः पराण्येतान्यन्तोदात्तानित्यर्थः । गुणप्रतिषेध इत्येव । पक्षेऽन्वयेति । एत-त्सूत्रं यावत् 'तत्पुरुषे शालाया'मिति सूत्रस्य तत्पुरुषपदानुवृत्तेरिति नात्रः । वृत्तौ चेदं स्पष्टम् । बहुव्रीहाविदमे । अनयोरिति । क्रियागगनवृत्तयोः प्रथमशब्दसूत्र

बहुव्रीहौ किम्-अनेन प्रथमः इदंप्रथमः । 'तृतीया' (सू० ६९२) इति योगविभागात्समासः ।
 इदमेतत्तद्वयः किम्-यत्प्रथमः । प्रथमपूरणयोः किम्-तानि बहुवृत्त्य तद्वहः । क्रियागणने
 किम् । अयं प्रथमः प्रधानं येषां ते इदंप्रथमाः । द्व्यगणनमिदम् । गणने किम्-अयं प्रथमो
 येषां ते इदंप्रथमाः । इदंप्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यत्वात्कपि पूर्वमन्तोदात्तम् ।
 इदंप्रथमकः । बहुव्रीहावित्यधिकारो 'वनं समासे' (सू० ३९१२) इत्यतः प्राग्बोध्यः ।
 ३८६७ संख्यायाः स्तनः । (६-२-१६३) बहुव्रीहावन्तोदात्तः । द्विस्तना ।
 चतुस्तना । संख्यायाः किम्-दर्शनीयस्तना । स्तनः किम्-द्विधिरा । ३८६८ विभाषा
 छन्दसि (६-२-१६४) द्विस्तनां करोति । ३८६९ संज्ञायां मित्राजिनयोः ।
 (६-२-१६५) देवमित्रः । कृष्णाजिनम् । संज्ञायां किम्-प्रियमित्रः । + ऋषि-
 प्रतिषेधो मित्रे । विश्वामित्र ऋषिः । ३८७० व्यवायिनोऽन्तरम् ।

निगमनं भोजनं वा । अनेन प्रथम इदंप्रथम इति । तृतीयापूर्वपदप्रकृतित्वर एव भवति ।
 यत्प्रथम इति । यत्प्रथमं गमनं यस्य स यत्प्रथमः । इदंप्रधाना इत्यर्थ इति । अनेन
 प्रधानवचनः प्रथमशब्दो न त्वेकत्वसंख्यावचन इति दर्शितम् । तेनात्र गणनाभाव उक्तः ।
 उत्तरपदस्येत्यादि । इह समासस्येति प्रकृतम् । उत्तरपदादिरित्यतः प्रकृति उत्तरपदस्येति
 च तन्मम् । इहोत्तरपदं कार्यत्वेनाधीयते तेन यदा कबुत्पद्यते तदा कपि परतो यत्पूर्वं
 प्रथमेति तदन्तोदात्तं भवति न तु कबन्तम् । कप्प्रत्ययो हि समासस्यैवान्तो नोत्तरपदस्य ।
 'उत्तरपदावयवाः समासान्ता' इति पक्षेऽपि प्रथमपूरणयोरिति विशिष्टरूपग्रहणात् ।
 कप्स्तन्वान्तभावाद्वापुस्तयोरेव स्वरः । संख्यायाः । संख्यायाः परः स्तनशब्दोऽन्तोदात्तः
 स्यात् । दर्शनीयस्तनेति । पूर्वपदप्रकृतित्वरः । दर्शनीयशब्दोऽनीयरूपप्रत्ययान्तो रित्वरः ।
 विभाषा । पूर्वसूत्रोक्तं छन्दसि वा स्यात् । द्विस्तनामिति । अन्तोदात्तत्वम् । ('स्वाङ्गा-
 धोपसर्जनात्' इति ङीप् । चतुस्तनेति । पूर्वपदप्रकृतित्वरेण 'चतेररन्' इति चतुर-
 शब्दस्य नित्वादाद्युदात्तत्वम् । अत्रान्तोदात्तत्वाभावात् 'स्वाङ्गात्-' इति ङीप् न ।
 संज्ञायां मित्रा । एतयोर्नोत्तरपदयोरन्त उदात्तः । स्याद् बहुव्रीहौ संज्ञायाम् ।
 विश्वामित्र इति । 'मित्रे चपी' इति दीर्घः । अत्र 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्'

प्रत्ययान्तयोर्नोत्तरपदयोरित्यर्थः । इदं प्रथमस्येति । 'गमनमागमनं वे' ति शेषः । तृतीयेतीति ।
 एवञ्च तृतीयापूर्वपदप्रकृतित्वरोऽपेति भावः । इदं पदमञ्जयां स्पष्टम् ! केचित्तु तृतीयेत्यत्र योग-
 विभागत्य भाष्येऽनुक्तत्वात्तुप्तेति समासेऽन्तोदात्तत्वमेव । अयमिव प्रथम इदंप्रथमः स इत्यु-
 दाहर्तुमुचितम् । प्राथम्यमेव साधारणो धर्म इत्याहुः । अयं प्रथम इति । देवदत्तादि ।
 अयं प्रथम एषामिति । अयं पाकादिः प्रधानमेषामित्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यत्वादिति ।
 समासान्तस्तु समासावयव एवेति भावः । द्विस्तना चतुस्तनेति । 'द्विस्तना' त्यादौ तु ङीप्
 सतिशिष्टत्वावन्तोदात्तत्वं सिद्धमिति तत्रोदाहृतमित्याहुः । विभाषा छन्दसि । पूर्वसूत्रो-
 क्तस्य विभाषा । पक्षे पूर्वपदप्रकृतित्वरः । संज्ञायामिति । एतयोर्नोत्तरपदयोरन्त उदात्तो

(६-२-१६६) व्यवधानवाचकात्परमन्तोदात्तम् । वक्ष्यन्तरं व्यववायकं यस्य स वक्ष्या-
न्तरः । व्यवयिनः किम्-आत्मान्तरः । अन्यस्वभाव इत्यर्थः । ३६०? मुखं स्वाङ्गम् ।
(६-२-१६७) गौरमुखः । स्वाङ्गं किम्-दीर्घमुक्ता शाला । ३६०? नाऽन्ययदिक्-
शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः । (६-२-१६८) उच्चैर्मुखः । प्राङ्मुखः ।
गोमुखः । महामुखः । स्थूलमुखः । मुष्टिमुखः । पृथुमुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽन्य । गोमुष्टि-
वत्सपूर्वपदस्योपमानलक्षणोऽपि विकल्पोऽनेन वाच्यते । ३६०३ निष्ठोपमानादन्त्यतर-
स्याम् । (६-२-१६९) निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च परं मुखं स्वाङ्गं वात्तोदात्तं बहु-
व्रीहौ । प्रक्षालितमुखः । पक्षे 'निष्ठोपसर्ग' (सू० ३८४४) इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिस्वरोऽपि भवति । उपमानम्—सिंहमुखः ।

इति वाधित्वा परत्वादेनान्तोदात्तत्वं प्राप्तं प्रतिपिब्यते । अतो 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्'
इत्यन्तोदात्तत्वं भवति । व्यवयि । उदाहरणे व्यवधानवाचिनोऽन्तरशब्दात् 'तत्करोति-'
इति णिच् पचाद्यच् । प्रत्युदाहरणे त्वन्यवाच्यन्तरशब्दः । मुखम् । स्वाङ्गं मुखपुतरपदम-
न्तोदात्तं बहुव्रीहौ । दीर्घमुक्ता शालेति । मुखशब्देनात्र द्वारप्रदेशः शालाया उच्यते ।
स्वाङ्गमद्रववाचिलक्षणमिह गृह्यते न तु स्वमङ्गं स्वाङ्गमिति व्युत्पत्तिलभ्यम् । अन्यथाऽत्रापि
स्यादिति भावः । नाऽन्यय । एभ्यः परो मुखशब्दोऽन्तोदात्तो न स्यात् । पूर्वपदप्रकृति-
स्वरोऽन्तेति । एवमुदाहरणेषु 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्त
पूर्वपदम् । तथाहि 'उदि चेदौसिः' । उच्चैः । 'अनिगन्तोऽश्चतावप्रत्यये' इति प्रशब्दः उदात्तः ।
तत एकदेशस्वरेण प्राङ्शब्द उदात्ताः 'गमेदौसिः' । गौः । 'वर्तमाने पृषत्' इत्यादिना
महच्छब्दः उदात्तो निपातितः । स्थूलशब्दः 'अज्जेन्द्र-' इत्यादावन्तोदात्तो निपातितः ।
मुषेः क्तिच् । मुष्टिः । 'प्रतिभ्रदिभ्रस्त्वां संप्रसारणं सलोपश्च' इति कुः । पृथुः 'कृत्तृवदि-'
इत्यादिना सः । वत्सः । उपमानलक्षणो विकल्प इति । निष्ठोपमानादिति प्राप्तः ।
वाच्यत इति । अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानं न भवति । गौर्मुखमिव
यस्य सः । वत्सो मृत्तमिव यस्येति । सर्वत्राऽत्र गवाद्युपमेयं नोपमानम् । उत्तरस्य
विकल्पस्यावकाशो यत्र गवादिपूर्वपदं न भवति । सिंहमुखः । गवादाद्युपमाने उभय-
प्रसङ्गेऽयमेव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । सिंहमुख इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।

बहुव्रीहौ संज्ञायाम् । विश्रामित्र इति । 'मित्रे कर्पो' इति दीर्घः । अत्र 'बहुव्रीहौ विश्वं
संज्ञायाम्' मिश्रयेव भवति अनृपौतु विश्वमित्रे इदमेव परत्वादित्युक्तम् । व्यवयिनोऽन्तरम् ।
उदाहरणप्रत्युदाहरणयोस्तरशब्दस्य परनिपातोऽस्मादेव जायकात् । आत्मान्तर इति ।
आत्मा=स्वभावोऽयं यस्येत्यर्थः । 'अन्यस्वभाव इत्यर्थः' इति युक्तः पाठः । अन्तरं किम् ? वक्ष्य-
ववायकः । मुखं स्वाङ्गम् । बहुव्रीहाद्युत्तरपदभूतमद्रवमित्यादिलक्षणलक्षितस्वाङ्गवाचि मुखम-
न्तोदात्तमित्यर्थः । पूर्वपदेति । उच्चैरादीनि पूर्वपदान्यन्तोदात्तान्यत्र उपमानलक्षण इति ।
'निष्ठोपमाना'दित्युत्तरसूत्रविहितः । वाच्यत इति । पूर्वविप्रतिषेधादिति भावः । युतो

३९०४ जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् त्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः । (६-२-१७०) सारङ्गजग्धः । मासजातः । सुखजातः । दुःखजातः । जातिकालेति किम् पुत्रजातः । अनाच्छादनात्किम् । वल्लच्छन्नः । अकृतेति किम्-कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नः । अस्माज्जापकात्रिष्टान्तस्य परनिपातः । ३६६५ वा जाते । (६-२-१७१) जातिकाल-सुखादिभ्यः परो जातशब्दो वान्तोदात्तः । दन्तजातः । मासजातः । ३६०६ अञ्सुम्याम् । (६-२-१७२) बहुव्रीहोवावुत्तरपदमन्तोदात्तम् । अत्रीहिः । नुमापः । ३९०७ कपि पूर्वम् ।

हिः । पचाद्यचि सिंहः । पृषोदरादित्वादाद्यन्तविपर्ययः । जातिकाल । जात्यादिभ्यः परं क्तान्तमन्तोदात्तं स्याद् बहुव्रीहौ कृतादीन्वर्जयित्वा आच्छादनवाचकात्परं चेन्न । सारङ्गजग्ध इति । सारङ्गः पञ्चविशेषः स जग्धो भक्षितो येनेति विग्रहः । प्रत्युदाहरणे सर्वत्र पूर्वपदप्र-कृतिस्वरः । तत्र पुत्रशब्दोऽन्तोदात्तः । वसेः पट्न् । वल्लशब्द आद्युदात्तः । कुण्डशब्दो 'नव्विपर्ययस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः । ननुदाहरणेपु प्रत्युदाहरणेपु च 'निष्ठा' इति निष्ठा-न्तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति । तत्राहास्माज्जापकादिति । इदमेव मनसि विभाव्योक्तं 'जाति-कालमुख्यादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या' इति । दन्तजात इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दन्तशब्दः 'स्वाङ्गशिष्टामदन्तानाम्' इत्याद्युदात्तः । मासशब्दो 'ग्रामादीनां च' इत्याद्युदात्तः । नञ्सु । नञ्सुम्यां परमुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यात् । समासान्ता उत्तरनदावयवाः । तेनावुच इत्यत्र 'ऋक्पूर्- ' इत्यप्यकारस्योदात्तत्वं भवति । समासावयवाः समासान्ता इति पक्षे तु अस्मिन् सूत्रे समासस्यैव कार्यित्वमाश्रियते नोत्तरपदस्य 'कपि पूर्व'मिति ज्ञापकात् । यद्यनेनोत्तरपदस्यान्तोदात्तः स्यात् ततोऽकुमारीक इत्यादावनेनैव सिद्धत्वात्कपिपूर्वमित्यवाच्यं स्यात् । कपि पूर्वम् । पूर्वेण कप एवोदात्तत्वे प्राप्ते ततः पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते 'ह्रस्वान्तेऽप्युत्पूर्वम्' इति वचनादिह दोषान्ता एवोदाहृताः । उदाहरणे 'नद्यूतश्च'

स्मृतेतत् । अत्राज्ययशब्देनावयवोभावस्यापि ग्रहणमिति 'अव्ययीभावश्चे'ति सूत्रस्यमाण्य-स्वरसः । प्रक्षालितेति । कृद्ग्रहणपरिभाषयाऽस्य निष्ठान्तत्वम् । तस्यापि वैकल्पिकत्वात्तद-भावे आह पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनेति । सिंहसुखे पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । जातिकाल । जात्यादिभ्यः परं क्तान्तं बहुव्रीहोवावन्तोदात्तं कृतादीन्वर्जयित्वा न चेद्वाच्यत्परं क्तान्तं भवति । मासजात इति । मासो जातो यस्येति विग्रहः । 'कालाः परिमाणिना' इति तत्पुरुषे तु सिद्धमेवाऽन्तोदात्तत्वम् । पुत्रजात इति । पुत्रशब्दोऽन्तोदात्तः । वल्लशब्दश्चनप्रत्ययान्तत्वा-दाद्युदात्तः । नव्विपर्ययत्वात्कुण्डमाद्युदात्तम् । वा जाते । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दन्तशब्दः स्वाङ्गत्वादाद्युदात्तः, समासो ग्रामादित्वात्तथा । सुख, दुःख, कृच्छ्र, अन्न, अलोक, प्रतीप, करुण, कृपण, वृष, सोढ एते सुखादय इति हरदत्तः । 'मुखदुःखगहनकृच्छ्रास्तृ-प्रालीकप्रतीपकरुणाः । कृपणसोढौ इमे सुखादयो दश गणे पठिता' इति । श्लोक-गणकारः । गणरत्ने तु आस्यशब्दोऽपीह पठ्यत इत्युक्तम् । पूर्वसूत्रे जाताति-

(६-२-१७३) नञ्मुभ्यां परं यदुत्तरपदं तदन्तस्य समासस्य पूर्वमुदात्तं कपि परे । अब्रह्म-
बन्धुकः सुकुमारीकः । ३६०८ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् । (६-२-१७४) ह्रस्वान्त उत्तर-
पदे समासे वान्यात्पूर्वमुदात्तं कपि नञ्मुभ्यां परं बहुव्रीहौ । अव्रोहिकः । सुभाषकः । पूर्व-
मित्यनुवर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वपदमुदात्तं न
कपि पूर्वमिति । अजकः । कवन्तस्यैवान्तोदात्तत्वम् । ३६०९ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ।
(६-२-१७५) उत्तरपदार्थबहुत्ववाचिनो बहोः परस्य पदस्य नञः परस्येव स्वरः स्यात् ।
बहुव्रीहिकः । बहुमित्रकः । उत्तरपदेति किम्-बहुषु मानोऽस्य स बहुमानः । ३९१०
न गुणादयोऽवयवाः । (६-२-१७६) अवयववाचिनो बहोः परे गुणा-

इति कप् । ह्रस्वान्ते । ह्रस्वः अन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमिति बहुव्रीहेरन्यपदार्थं उत्तरपदं
समासो वा गृह्यत इत्याशयेनाह उत्तरपदे समासे वेति । अत्र कपि पर इति सामान्यवच-
नात्तद्वहितमुत्तरपदं समासो वा गृह्यते । ननु पूर्वग्रहणमनर्थकं कपि पूर्वमित्यनुवृत्तेरत आह
पूर्वमित्यनुवर्तमान इति । प्रवृत्तिभेदेन-वाक्यभेदेन । तत्रैकेन वाक्येन ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पू-
र्वस्योदात्तत्वं विधीयते । द्वितीयेन तु नियम्यते । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति । न
कपि पूर्वमिति । तेन किं सिद्धमत आह कवन्तस्यैवान्तोदात्तत्वमिति । नास्ति जा
यस्य स अजकः । अत्र यद्यपे नियमो न स्यात्तर्हि एतस्याभावे कपि पूर्वमित्यप्यत्र स्वरः
स्यात् । अस्मिन्तु नियमे सति न भवति । 'नञ्मुभ्याम्' इति कवन्तस्यैव भवति । बहोर्नञ् ।
नञ इव नञ्वत् । अस्मादेव निपातनात्पञ्चमी समर्थाद्विति । बहूनां भावो भूमा । 'बहो-
र्लोपो भू च बहोः' उत्तरपदशब्देन तदर्थो गृह्यते स्वरूपेणोत्तरपदस्य बहुत्वासंभवात् ।
तदाह उत्तरपदार्थबहुत्वेति । बहुव्रीहिक इत्यादि । 'ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम्'
इति स्वरः । बहुमान इति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । बहुषब्दस्तु 'लघिर्बलोर्नलोपश्च'
इति कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । न गुणा अवयववाचिनो बहोः परे

रिक्तकान्तमुदाहृतं मुचितम् । नञ्मुभ्याम् । उत्तरपदमिति । समासान्तानां समासावयवत्वे
ऽपि 'कपि पूर्व'मित्यस्मादेव नापकादुत्तरपदाधिकारेऽप्यत्र सूत्रे ममासस्यैव कार्यत्वम् अन्य-
श्रोतरपदस्यैव कार्यत्वं समासान्तरहितस्य । स्पष्टश्चेदम् 'अन्तः' इति सूत्रे भाष्ये । कपि
पूर्वम् । नञ्मुभ्यां परं यदुत्तरपदं तस्य कपि परे पूर्वमुदात्तमित्यर्थः, तदन्तस्य ममामस्ये-
त्यर्थो वा । पूर्वसूत्रापवादः । ह्रस्वान्ते । नञ्मुभ्याम्, कपि इति च वतंते । 'कपि पूर्व'मित्य-
स्यापवादः । ह्रस्वान्तोत्तरपदकसमाने नञ्मुभ्यां परस्य कपिपूर्वस्योत्तरपदस्याऽन्त्यात्पूर्वमुदात्त-
मिति सूत्रार्थः । पूर्वग्रहणमिति । पूर्वग्रहणेऽनुवर्तमाने पुनस्तदग्रहणमित्यर्थः । एतदर्थमेव
पूर्वसूत्रे पूर्वग्रहणम्, अन्यथा 'कपो'त्येव वदेदिति भावः । अजक इति । अन्त्यात्पूर्वं उदात्त-
भावो नास्तीति एतदभावे 'कपि पूर्व'मिति प्राप्तमनेन नियमेन व्याख्येयं । तेन 'नञ्मुभ्याम्'
मिति कप् एवोदात्तत्वमिति भावः । बहोर्नञ्वत् । ननु लाघवाद्बहुः नुवदित्वेवास्तु इत्यत
आह बहुमित्र इति । 'नञो जरमरमित्रे'त्यस्यातिदेशेन प्रवृत्त्यर्थं तयोक्तमिति भावः ।

दयो नान्तोदात्ता बहुव्रीहौ । बहुगुणा रज्जुः । बहुसरं पदम् । बहुध्यायः । गुणादिराकृति-
गणः । अवयवाः किम्-बहुगुणो द्विजः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः । ३६११ उप-
सर्गात्स्वाङ्गं ध्रुवमपशुं । (६-२-१७७) प्रपृष्ठः । प्रललाटः । ध्रुवमेकरूपम् । उपसर्गा-
त्किम्-दर्शनीयपृष्ठः । स्वाङ्गं किम्-प्रशालो वृत्तः । ध्रुवं किम्-उददाहः । अपशुं किम्-
विपशुः । ३९१२ वनं समासे । (६-२-१७८) समासमात्रे उपसर्गादुत्तरपदं वनमन्तो-
दात्तम् । तस्येदिमे प्रवणे । ३६१३ अन्तः । (६-२-१७९) अस्मात्परं वनमन्तोदात्तम् ।

अन्तर्वर्णो देशः । अनुपसर्गार्थमिदम् । ३६१४ अन्तश्च । (६-२-१८०)
उपसर्गादन्तःशब्दोऽन्तोदात्तः । पर्यन्तः । समन्तः । ३६१५ न निविभ्याम् ।
(६-२-१८१) न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते 'उदात्त-

इति । अवयववाचिन इति गुणादीनां विशेषणम् । उपस । स्वाङ्गं प्रति क्रियायोगानावाद्युप-
सर्गग्रहणं प्रादुष्टपलक्षणम् । प्रादेरुत्तरं ध्रुवं स्वाङ्गवाचि पशुर्वर्जितमन्तोदात्तं स्याद् बहु-
व्रीहौ । प्रत्युदाहरणे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । दर्शनीयशब्दोऽनीयरप्रत्ययान्तो रित्स्वरः । उद्दाहु-
रिति । क्रोशतीति शेषः । अत्र क्रोशनसमय एवोदवाहुत्वं न सर्वदैवेत्यध्रुवम् । वनं समासे ।
बहुव्रीहावित्यस्य निवृत्यर्थं समासग्रहणम् । प्रवण इति । बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृति-
स्वरे प्राप्ते । 'प्रनिरन्तः-' इति णत्वम् । अन्तः । अन्तःशब्दात्पञ्चम्याश्चान्दसो छुक् ।
तदाह अस्मात्परमिति । अन्तःशब्दात्परमित्यर्थः । अन्तर्वर्ण इति । अत्रापि तेनैव णत्वम् ।
अनुपसर्गार्थमिति । उपसर्गे तु पूर्वणैव सिद्धम् । न निविभ्याम् । निविभ्यामुत्तरोऽन्तः
शब्दो नान्तोदात्तः स्यात् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति । बहुव्रीहिसमासे 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या'

बहुमाने—पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । बहुः फिट्स्वरेणाऽन्तोदात्तः । न गुणादयः । अवयव-
वाचिनो गुणादयो बहोः परा इत्यर्थः । 'बहोर्नञ्व'दिति प्राप्तिः । 'गुण आनन्त्रणे' दुरादिः ।
पचाद्यच् । नान्तोदात्ता इति । नञ्वद्भावप्राप्तस्वरोपलक्षणमेतत् । तेन 'बहुगुणका'

इत्यादौ 'कपि पूर्वम्' 'ह्रस्वान्तेऽन्यापूर्वं'मित्यपि नेति बोद्धव्यम् । उपसर्गात्स्वाङ्गान्ध्रु । प्रादे-
रुत्तरं स्वाङ्गवाचि पशुं शब्दमिन्तोत्तरपदकसमासे ध्रुवार्यवोधके यदुत्तरपदं तदन्तोदात्तं स्या-
द्बहुव्रीहावित्यर्थः । यद्वा ध्रुवार्यवोधकसमासघटकमित्यर्थकं स्वाङ्गविशेषणमेव । उद्दाहुरिति ।
नहि बाहोर्नित्यमूर्ध्वदिगस्यानमिति भावः । तत्पुरुषेत्वव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर एव । पशुः=
पार्श्वम् । प्रवण इति । बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः । 'प्रनिरन्तः' इति
णत्वम् । परिवर्त्ते'परिप्रत्युपापे'ति प्राप्तम् । उपसर्गात्किम् ? शरवणो देशः । बहुव्रीहावित्यस्य
निवृत्यर्थं समासग्रहणम् । अन्तः । अन्तर्वर्णमित्यव्ययीभावेऽप्येतदेव । न निविभ्याम् ।

स्वरितयोर्यणः' (३६५७) इति स्वरितः । ३६१६ परेरभितोभावि मण्डलम् ।
 (६-२-१८२) परेः परमभित उभयतो भावो यस्यास्ति तत्कूलादिमण्डलं चान्तोदात्तम् ।
 परिकूलम् परिमण्डलम् । ३६१७ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् । (६-२-१८३) प्रगृहम् ।
 अस्वाङ्गं किम्-प्रपदम् । ३६१८ निरुदकादीनि च । (६-२-१८४) अन्तोदात्तानि ।
 निरुदकम् । निरुपलम् । ३६१९ अभेर्मुखम् । (६-२-१८५) अभिमुखम् 'उपसर्गात्स्वा-
 ङ्गम्' (३९११) इति सिद्धे बहुव्रीह्ययमध्रुवायमेस्वाङ्गार्थं चेदम् । अभिमुखा शाला ।
 ३६२० अपाञ्च । (६-२-१८६) अपमुखम् । योगविभाग उत्तरार्थः । ३६२१
 स्किगपूतवीणाऽञ्जोऽध्वकुत्तिसीरनामनाम च । (६-२-१८७) अपा-

इति तत्पुरुषे 'तत्पुरुषे तुल्यार्थं-' इत्यनेन । परेरभिता । परेरुत्तरोज्जिशब्दो भाववाचो
 मण्डलं चान्तोदात्तं स्यात् । अभितोभावीत्यस्यायमाह अभितो भावोऽस्यास्तीति । अथवा
 अभित उभयतो भवति नद्यादौ कूलादिकमित्यभितोभावि 'मुप्यजातौ-' इति णिनिः । परि-
 कूलमिति । बहुव्रीहिः प्रादिसमासोऽध्ययोभावो वा । तत्र बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरे प्राप्ते, अध्ययोभावे तु 'परिप्रत्युपापा-' इति, 'कूलतीरे-' इति च प्राप्ते परितः कूल-
 मस्य, परिगतं कूलमिति वा कूलाकूलं वर्जयित्वेत्यर्थः इति । उदकस्याभाव इव विग्रहः ।
 प्रादः । प्रादुत्तरमस्वाङ्गवाचि संज्ञायामन्तोदात्तं स्यात् । प्रगृहमिति । प्रादिसमासः, बहु-
 व्रीहिर्वा । प्रपदमिति । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । निरुदकमित्यादि । निर्गतमुदकं यस्मादिति
 बहुव्रीहिः । निर्गतमुदकमिति प्रादिसमासो वा । उदकस्याभाव इत्यव्ययीभावे तु समासा-
 न्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अभे । अमेरुत्तरपदं मुखमन्तोदात्तं स्यात् । उपसर्गात्स्वाङ्गमि-
 न्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अभे । नाव्ययदिक्शब्द-' इति निषेधात् । अपाञ्च ।
 चीति । मुखं स्वाङ्गमिति तु न भवति 'नाव्ययदिक्शब्द-' इति निषेधात् । अपाञ्च ।
 अषादुत्तरं मुखमन्तोदात्तं स्यात्समासे । अपमुखमिति । प्रादिसमासे बहुव्रीहौ च
 अषादुत्तरं मुखमन्तोदात्तं स्यात्समासे । अषादुत्तरं मुखमन्तोदात्तं स्यात्समासे । अषादुत्तरं
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते मुखं वर्जयित्वेत्यव्ययीभावेऽपि 'परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रा-
 वयवेषु' इति प्राप्तेऽयमारम्भः । उत्तरार्थ इति । उत्तरय अनादित्यस्यैवानुवृत्तियंवा स्याद्
 अमेर्मा भूत् । स्किगपूत । नामग्रहणं सीरेणैव संबध्यते न स्किगादिभिः । स्किगपूत-
 कुत्तीणां पृथग्ग्रहणादिति हरदत्तः । तेन स्किगपूतकुत्तयः पर्याया इति निरवोच्यते ।

निविन्यामुत्तरोज्जिशब्दो नाज्जोदात्त इत्यर्थः । परेरभितोभावि म । अभितः=उभयतो
 भवत्यवश्यमिति 'मुप्यजातौ' इति णिनिः । नद्यादौ हि कूलाद्युभयतो भवति । परिकूल-
 मिति । बहुव्रीहिः, प्रादिसमासोऽध्ययोभावो वा अत्र 'परिप्रत्युपे'ति, 'कूलतीरे'ति वा प्राप्तम् ।
 प्रादुत्तरपदस्वाङ्गवाचि मञ्ज्ञायामन्तोदात्तं समासमासे इत्यर्थः । प्रगृहादयः
 प्रादस्वाङ्गं स । प्रादुत्तरपदस्वाङ्गवाचि मञ्ज्ञायामन्तोदात्तं समासमासे इत्यर्थः । प्रगृहादयो
 वा प्रादिसमाना, बहुव्रीहयो वा । निरुदकादिराकृतिगणः । अभिमुखा शालेति ।
 प्रादिसमासो, बहुव्रीहिर्वा । अपाञ्च । मुखमिति वर्तते अपमुखमिति । अध्ययोभावेऽपि
 प्रादिसमासो, बहुव्रीहिर्वा । एतदेव चेति । अथवा अवशिष्टत्वादेव सिद्धं स्यादिति भावः ।
 परिप्रत्युपापेति प्राप्तम् । एतदेव चेति । अथवा अवशिष्टत्वादेव सिद्धं स्यादिति भावः ।
 सीरनामेति । नामग्रहणं सीरेणैव संबध्यते, न स्किगादिभिः स्किगपूतकुत्तीणां पृथग्ग्रह-

निमान्यन्तोदात्तानि । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवोणम् । अञ्जस् । अपाञ्जः । अञ्चन् ।
 अपाध्वा । 'उपसर्गादध्वनः' (१५३) इत्यस्याभावे इदम् । एतदेव च ज्ञापकं समासान्तान्ति-
 त्यत्वे । अपकुक्षिः । सीरनाम । अपसीरम् । अपहलम् । नाम । अपनाम । स्फिगपूतकुक्षिग्रह-
 णमबहुव्रीह्यर्थमध्रुवार्यमस्वाङ्गार्यं च । ३९२२ अधेरुपरिस्थम् । (६-२-१८८) अव्याहृदो
 दन्तोऽविदन्तः । दन्तस्योपरि जातो दन्तः । उपरिस्थं किम्-अधिकरणम् । ३६२३ अनोर-
 प्रधानकनीयसी । (६-२-१८९) अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम् । अनुगतो
 ज्येष्ठोज्ज्येष्ठः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थ-
 प्रधानः प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणम् । अप्रेति किम्-अनुगतो ज्येष्ठोज्ज्येष्ठः । ३६२४ पुरुष-
 आऽन्वादिष्टः । (६-२-१९०) मनोः परोऽन्वादिष्टवाची पुरुषोऽन्तोदात्तः । अन्वादिष्टः
 पुरुषोज्जुपुष्टः । अन्वादिष्टः किम्-अनुगतः पुरुषोज्जुपुष्टः । ३११४ अतेरकृत्पदे ।
 (६-२-१९१) अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तः । अत्यङ्कुशो नागः । अतिपदा
 गायत्री । अकृत्पदे किम्-अतिकारः । + अतेर्धातुलोप इति वाच्यम् ।

उपसर्गादध्वन इत्यस्याभाव इति । 'उपसर्गादध्वनः' इदं समासान्ताच्चप्रत्यय विवायकम्,
 तदभावे । तस्मिन् सति अचप्रत्ययस्य चित्त्वादेव सिद्धम् । ननु 'उपसर्गादध्वनः' इत्यनेन नित्यो-
 ऽङ् विधीयते तत्कथमुक्तमित्यस्याभाव इतीत्यत आह एतदेव च ज्ञापकमिति । यदि हि
 नित्यः समासान्तः स्याद् अध्वग्रहणमिहानर्थकं स्यात्, अचप्रत्ययस्य चित्त्वादन्तोदात्तास्य सिद्ध-
 त्वात् । कृतं तु अध्वग्रहणं ज्ञापयति समासान्ता अनित्या इति । स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमिति ।
 यदा ह्येतानि स्वाङ्गवाचीनि ध्रुवाणि च भवन्ति बहुव्रीहिश्च समासस्तदा 'उपसर्गात्स्वाङ्गम्'
 इत्येव सिद्धम् । अधेः ! अधेर्हतरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं स्यात् । उपरि तिष्ठतीत्युपरि-
 स्थम् । 'सुपि स्थः' इति कः । तदेतद्दर्शयति दन्तस्योपरीति । अधिकरणमिति । अवि-
 क्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकरणं नैतदुपरिस्थवाचि किं त्वधःस्थवाचि । अत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणा-
 कार उदात्तः । अनुज्येष्ठ इति । उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यं दर्शयति पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादि-
 समासोऽयमिति । प्रधानार्थं च कनीयोग्रहणमिति । अन्यत्राप्रधानग्रहणेनैव सिद्धत्वाद् ।
 अनुगतो ज्येष्ठ इति । विग्रहविशेषेण प्रधानवाचित्वं ज्येष्ठशब्दस्य दर्शयति पुरुष । अन्वादिष्ट
 इति । अनु पश्चादादिष्टः कथितः । कस्मिंश्चित्कथिते योज्यः कथ्यते सोऽन्वादिष्ट इत्यर्थः ।
 अतेरकृत्पदे । अकृत् पदं च अकृत्पदे । तदाह अकृदन्तं पदशब्दश्चेति । अत्यङ्कुश
 इति । अङ्कुशमतिक्रान्त इति विग्रहः । अतिकार इति । शोभनः कारकः । पूजार्थोऽ-

गात् । हरदन्तप्रामाण्यादेपां पर्यायित्वमवगम्यते । व्याख्यानदेवाङ्गस्य सीरग्रहणेन
 संबन्ध इति तत्त्वम् । स्फिगपूतकुक्षिग्रहणमिति । वीणाग्रहसहितः पाठोऽ-
 पपाठः । प्रादिसमास इति । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तात्वेनापि सिद्धम् ।
 पुरुषाधाज्वा । अन्वादिष्टोऽप्रधानशिष्टः । यथा मिश्रामटेत्यादौ । यद्वा कस्मि-

इह मा भूत् । शोभनो गार्ग्योऽतिगार्ग्यः । इह च स्यात् । अतिक्रान्तः कारुण्यमतिकारुण्यम् ।
 ३६२६ नेरनिधाने । (६-२-१९२) निधानमप्रकाशता ततोऽन्यदनिधानं प्रकाशनमित्यर्थः ।
 निमूलम् । न्यसम् । अनिधाने किम्-निहितो दण्डो निदण्डः । ३९२७ प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पु-
 रुषे । (६-२-१९३) प्रतेः परंश्वाद्योऽन्तोदात्ताः । प्रतिगतोऽंशुः प्रत्यंशुः । प्रतिजनः
 प्रतिराजः । समासान्तस्यानित्यत्वान्न टच् । ३६२८ उपाद्द्वयजजिनमगौरादयः ।
 (६-२-१९४) उपात्परं यद् द्वयच्कमजिनं चान्तोदात्तं तत्पुरुषे गौरादीन्वर्जयित्वा । उपदेवः ।
 उपेन्द्रः । उपाजिनम् । अगौरादयः किम्-उपगौरः । उपतैपः । तत्पुरुषे किम्-उपगतः ।
 सोमोऽस्य स उपसोमः । ३६२९ सोरवक्षेपणे । (६-२-१९५) सुप्रत्यवसितः । सुरत्र
 पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्वत्र निन्दा । असूयया तयानिधानात् । सोः किम्-कुब्राह्मणः । अवक्षेपणे
 किम्-सुवृषणम् । ३६३० विभापोत्पुच्छे । (६-२-१९६) तत्पुरुषे । उत्क्रान्तः पुच्छादुत्पुच्छः ।

यमितिः । अतेर्धातुलोप इति । अत्यङ्कुशादौ वृत्तिविषयेऽतिशब्दोऽतिक्रान्तायं वृत्तिरिति
 क्रमेरप्रयोग-एव धातुलोपः । अतिगार्ग्य इति । ययान्यासे त्वयापि प्राप्नोति गार्ग्यशब्द-
 स्यादुदन्तत्वात् । तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्तिपरिहारार्थमङ्कुशदे इत्येतदपनीय धातुलोप इति
 वक्तव्यमित्यर्थः । नेरनि । निशब्दादुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादनिधानेऽर्थे । निमूलमिति ।
 निर्गतं मूलमस्य, निर्गतं वा मूलं निमूलम् । निदण्ड इति । निशब्दो निधातायै वर्तते ।
 कथं पुनर्निशब्दस्यायमर्थ इति चेच्छृणु । प्रादयो हि वृत्तिविषये सक्रियं साधनमाहुः ।
 समासान्तस्यानित्यत्वादिति । इह राजन्शब्दस्य पाठ एव ज्ञापयति समासान्ता
 अनित्या इति । अन्यथा 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टचधित्वादेव सिद्धं स्यात् । सोरव ।
 सोरुतरपदं निन्दायामन्तोदात्तं शततत्पुरुषे । सुप्रत्यवसित इति । 'सुः पूजायाम्' इति
 कर्मप्रवचनीयस्य सोः 'स्वती पूजायाम्' इति समासः । तेन सुप्रत्यवसिते यायादिविधिनं
 शङ्कनीयः । ननु यदि सुशब्दोऽत्र पूजायां वर्तते कथं तर्हि क्षेपो गम्यत इत्याह वाक्यार्थ-
 स्त्विति । कथमित्याह असूययेति । यस्त्वनये उपस्थिते सुज्ञायमान आस्ते तं
 प्रत्येवमुक्ते क्षेपो गम्यते । विभापोत् । उच्छब्दात्परः पुच्छशब्दः अन्तोदात्तो

द्विचक्रयिते योज्यः पश्चात्कथ्यते सोऽन्वादिष्टः । अतेर । अङ्कुदन्तं पदशब्दश्चेति । अय-
 श्चाज्यो वृत्तौ । भाष्यात्तु अतेरुत्तरपदमन्तोदात्तात्, कुदन्तम्, पदशब्दश्च वर्जयित्वेत्यर्थः प्रतीयते ।
 नेरनि । निशब्दादुत्तरपदमन्तोदात्तं स्यादनिधानेऽर्थे । निमूलमिति । निर्गतं मूलमस्येति ।
 निर्गतं मूलमिति वाऽर्थः । अव्ययोभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । निदण्ड इति ।
 निशब्दोऽत्र निधानार्थं प्रवीति । प्रादयो हि वृत्तिविषये सक्रियं साधनमाहुः । अनित्यत्वा-
 दिति । अङ्वादिषु राजन्शब्दापाठ एवात्र ज्ञापको बोध्यः । अंशु, जन, राजन्, चट्ट, रोटक,
 अजिर, बार्दा, श्रवण, कृत्तिका, अर्ध, पुर । वृत् । उपाद्द्वय । गौर, तैप, तैल, लेट, लोट, जिह्वा,
 कृष्ण, कत्या, गुह, कल्प, पाद । वृत् । उपगौर इति । अव्ययपूर्वपदस्वरः । यद्गमोहाद्यप्येवम् ।

यदा तु पुच्छमदस्यति उत्पुच्छयते 'एरच्' (सू० ३२३१) उत्पुच्छस्तदा धायादिस्वरेण नित्यमन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽप्यम् । सेणुभयत्र विभाषा । तत्पुरुषे किन्-उदस्तं पुच्छं येन स उत्पुच्छः । ३६३१ द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्धसु बहुव्रीहौ । (६-२-१९७) आभ्यां परेष्वे-
 प्वन्तोदात्तो वा । द्विपाच्चतुष्पाच्च रथाय । त्रिपाद्वच्चः । द्विदन् । त्रिमूर्धानं संतरदिमम् ।

मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धशब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्ते अन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यद्यपि च समासान्तः क्रियते तथापि बहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च समासान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव ।

वा स्यात्तत्पुरुषे । सेयमुभयत्र विभाषेति । आद्यायां तु व्युत्पत्तौ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बाधितत्वात्समासस्यान्तोदात्तत्वमप्राप्तम् । द्वितीयायां तु व्युत्पत्तौ धायादिस्वरेण नित्यमन्तो-
 दात्तत्वं प्राप्तमिति कृत्वोभयत्र विभाषा । द्वित्रिभ्याम् । पादिति कृत्कारलोपो गृह्यते । ददिति कृतददादेशो दन्तशब्दः । आभ्यामिति । द्वित्रिभ्याम् । द्विपादिति । द्वौ पादौ यस्येति द्विपात् । 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पादशब्दस्याकारलोपः । द्विदन्निति । 'वयसि दन्तस्य दत्' । मूर्धन्नित्यकृतसमासान्त एव मूर्धन्शब्द इति । एतच्च मूर्धस्त्विति निर्देशादेवा-
 वसीयते । अन्यथा मूर्धेष्त्विति निर्देश्यं स्यात् । किमर्थं पुनरकृतसमासान्त एव निर्दिष्ट इत्यत आह तस्येति । यद्यकृतसमासान्तस्योपादानं तर्हि यदा समासान्तः क्रियते तदा न प्राप्नोति तस्य शब्दान्तरत्वादित्यत आह यदापीति । इह हि बहुव्रीहिः कार्यत्वेनोपात्तो न मूर्धन्-
 शब्दः । तदेकदेशत्वाच्चेति । तस्य बहुव्रीहेरेकदेशः समासान्तस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मा-
 दिति स एवार्थः । तदेकदेशित्वादिति पाठे तु स बहुव्रीहेरेकदेशो अवयवी यस्य स तदेक-

संरेव । सोऽन्तरपदमन्तोदात्तं निन्दायां तत्पुरुषे इत्यर्थः । पूजायामेवेति । एवञ्च कर्मप्रव-
 चनीयत्वेन गतित्वाऽभावात् धायादिस्वरोऽत्र नास्ति । निन्देति । अनर्थे उपस्थिते यः
 सुखायमान आस्ते तं प्रतीदं वाक्यमसूयया प्रदुष्यते । कुत्राह्मण इति । 'नञ्कुनिपाताना'
 मिति ईषदर्थे चरितार्थम् । विभाषोत्पु । तत्पुरुषरूपेऽपि उत्पुच्छशब्दे यदुत्तरपदमन्तोदात्ते
 नेत्यर्थः । उत्क्रान्तः पुच्छादिति । अत्राव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः । यदा त्विति ।
 केचित्त्वस्य लासणिकत्वादन न ग्रहणम् । किञ्चाऽप्यमुत्पुच्छो न तत्पुरुषः, किं तु तदवयवकः
 नापि तदघटकः पुच्छशब्द उत्तरपदमित्याहुः । मूर्धन्नित्यकृतेति । केचित्तु "अत एव बहु-
 व्रीहिग्रहणं चरितार्थम् ।" अन्यथा मूर्धेष्त्वित्येव वदेत् । बहुव्रीहिर्निन्नञ्च समासान्तविरहादेव
 वारयिष्यते । न च द्विदन्त इति बहुव्रीहौ वयोवाचकत्वाऽभावाद्वादेशाऽभावे शसादौ 'पद्मन्'
 इति ददादेशे प्रवृत्त्यर्थं बहुव्रीहिग्रहणस्यावश्यकत्वेन समासान्तनिर्देशगौरवम् । किं च समा-
 सान्तनिर्देशेऽत्र प्रवृत्तिर्न सुलभा । कृतसमासान्तसाहचर्येण ददादेशस्यैव ग्रहणापत्तेः । अत
 एव द्वयोर्दन्ता इति विग्रहे 'द्विदन्तः पश्ये'त्यादौ ण्योतत्पुरुषे च प्रवृत्तिरिति वाच्यम्,

द्विमूर्धः । त्रिमूर्धः । द्वित्रिमूर्धा किम्-कल्याणमूर्धा । बहुव्रीही किम्-द्वयोर्मूर्धा द्विमूर्धा । ३६३६
सकथं चाऽक्रान्तात् । (६-२-१९८) गौरसकथः । श्लक्ष्णसकथः । आक्रान्तात्किम्-चक्र-
सकथः । समासान्तस्य पचश्चित्त्वान्नित्यमेवान्तोदात्तत्वं भवति । ३१३३ परादिश्छन्दसि
बहुलम् । (६-२-१९९) छन्दसि परस्य सकथशब्दस्यादिह्वातो वा । अजिसकथमालभेत । अत्र
वातिकम्- + परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते पूर्वादयश्च दृश्यन्ते

देशी समासान्तस्तद्भावस्तत्त्वं तस्मादिति स एवार्थः । तदेवं बहुव्रीहेः कार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्च
समासान्तस्येति । यदा समासान्तः क्रियते तदाप्ययं विविर्भवत्येव । द्विमूर्ध इति । 'द्वित्रिमूर्धा
प मूर्धः' इति पः । कल्याणमूर्धेति । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एवात्र भवति । कल्याणशब्दो
'लघावन्ते-' इत्यादिना मव्योदात्तः । सकथं च । 'बहुव्रीहौ सकथ्यक्ष्णोः-' इति पजन्तः
सकथशब्दः उत्तरपदमन्तोदात्तं वा स्यात् स चेत् क्रशब्दान्तात्परो न भवति । चित्त्वान्नित्य-
मन्तोदात्तत्वे प्राप्तेऽप्यं विकल्पः । गौरसकथ इति । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । 'शुक्लगौर-
योरादिः' इति गौरस्याद्यन्तावुदात्तौ । तेनात्र त्रैस्वर्यम् । श्लक्ष्णसकथ इति । 'कृत्यशूभ्यां
वन्तः' 'श्लिषेरचोपधायाः' इति श्लक्ष्णशब्दोऽन्तोदात्तः । पचश्चित्त्वादिति । एतेन
चित्स्वरस्यापवादः । प्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति । परादिश्छन्दसि । परशब्देनात्र
सकथशब्द एव । तस्यैव पूर्वसूत्रे सन्निहितत्वात्तदाह परस्य सकथशब्दम्येति । ननु
तर्हि परग्रहणमनर्थकम् । प्रकृतो हि सकथशब्दोऽनुवर्तते । नैतदस्ति । बहुव्रीहेरपि
प्रकृतत्वात्तस्यादयुदात्तत्वं शङ्क्येत । 'विभाषोत्पुच्छ-' इत्यतो विभाषेति वर्तमाने
बहुलग्रहणं बह्वर्थप्रदर्शनार्थम् । बहुलग्रहणस्यायं श्लोकेन दर्शयति परादिश्चेति ।
उरुक्षयेति । ऊरूणां क्षयो निवास इति विग्रहः । 'क्षयो निवासे' इति क्षयशब्द
आदयुदात्तः । 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तं वावित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणोत्तरपदादयुदात्तत्वं
प्राप्तं तत्प्रायादित्वरेण वाधितम् । अतो बाहुलकेनोत्तरपदादयुदात्तत्वम् । एतच्च 'क्षि निवास-
गत्योः' इति धातोर्बाहुलकादधिकरणे 'एरच्' इति नायवेनोक्तम् । वस्तुतस्तु घप्रत्य-

ययान्यासे हि पूर्वोत्तरसाहचर्येण विभक्त्यनिमित्तददादेशस्यैव ग्रहणान्, शसादिनिमित्तकस्य
बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वाच्च, भाष्योक्तप्रकृत्यन्तरत्वपक्षेऽत्र तदप्राप्तेऽप्यं । एवञ्च बहुव्रीहिग्रहणमपि
समासान्ताऽर्गित्यत्वे जापकमित्याहुः । बहुव्रीहिर्कार्यत्वादिति । 'अस्य स्वरस्ये'ति शेषः ।
तदेकदेशत्वाच्चेति । 'समासान्तस्ये'ति शेषः । नमानान्तोदात्तत्वम्-एतत्सूत्रविहितम् । पक्षे
भवत्येवेति । अत्र च सूत्रे समासस्यैव कार्यत्वमिति निदान्तः । सकथञ्चा । 'बहुव्रीहौ सकथ्य'
इति पजन्तः सकथशब्दोऽन्तोदात्तो वा स्यात्, क्रशब्दान्तादपर्येषेण भवनीत्यर्थः । चित्त्वान्नित्य-
मन्तोदात्तत्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । 'नञ्ङुःसुम्भ' इत्यजन्तस्तु न गृह्यते, च्यायानादित्याहुः ।
पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । 'शुक्लगौरयोरादि'रिति गौरः पचयिनाऽऽद्यन्तोदात्तः । परादि-
श्छन्दसि । इदञ्च समानमाने । परादिश्चेत्यस्योदाहरणम्-ऊरुक्षया इति । उरूणां =
बहूनां क्षयादित्यर्थः । क्षयशब्दः 'क्षयो निवासे' इत्यादयुदात्तः । 'नमानस्ये' इत्युक्तो-

व्यत्ययो बहुलं ततः । इति । परादि । तुविजाता उरुभ्या परान्तः । नि येने मुष्टिह-
त्यया । यत्रिचक्रः । पूर्वान्तः । विश्वायुर्वेहि ।

इति समासत्वरः ।

—०—

यान्तः क्यशब्द इति हरदत्तोक्तरीत्या धायादिस्वरस्येहाप्राप्त्या कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरे-
णैव सिद्धम् । 'परादिश्च' इत्यस्योदाहरणं तु 'चोदयित्री सूतृतानाम्' इति बोध्यम् ।
ऊन परिहाणे । चुरादिष्वदन्तः णिच् क्विप् सुतरामूनयत्यप्रियमिति सून् तद्वत् च
सूतृतम् 'अयस्मयादीनि-' इति भत्वान्नलोपो न । मुष्टिहृत्ययेति । मुष्ट्या हननं
मुष्टिहृत्या 'हनस्त च' इति नुवन्ते उपपदे क्यप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽत्र प्राप्तः ।
चित्रक इति । बहुव्रीहिवात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः । विश्वायुरिति । विश्वना-
युर्यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । विश्वशब्दः कन्प्रत्ययान्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्ताः प्राप्तः ।

इति स्वरनुबोधिन्यां समासत्वरप्रकरणम् ।

—०—

घातात्वं वाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदाद्युदात्तत्वं प्राप्तम्, तत् धायादिस्वरेण वाधि-
तमतो बाहुलकेनोत्तरपदाद्युदात्तत्वमिति वेदभाष्ये स्थितम् । इदञ्च 'नि निवासगत्यो'रित्यतो
बाहुलकादधिकरणे एरजन्तः क्यशब्द इत्यभिप्रायेण । यदि तु क्यशब्दो धाज्जस्तदा धायादि-

स्वराप्प्राप्त्या कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवेदं सिद्धम् । अस्योदाहरणम् 'चोदयित्री सूतृतानाम्' इति ।
सुपूर्वाद्हनयतेः क्विप् । सुतरामूनयत्यप्रियमिति सून् = प्रियम्, तच्च तद्वत्त्वचेति सूतृतम् ।
'अयस्मयादीनी'ति भत्वान्नलोपो न । परान्तोदाहरणं-मुष्टिहृत्ययेति । मुष्ट्या हननं मुष्टि-
हृत्या । 'हनस्त च' इति क्यप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरोऽत्र प्राप्तः । त्रिचक्रे-बहुव्रीहिवात् पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते पराज्ज उदात्तः । पूर्वान्तत्वे-विश्वायुरिति । विश्वनायुर्यस्मिन्वेने इति

बहुव्रीहिरित्यम् । विश्वशब्दः क्वभन्तत्वादाद्युदात्तः । तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् ।
'व्यत्ययो बहुल'मित्यनेनैक सिद्धे 'परादि'रिति सूत्रम्, 'त्रिचक्रादीनाञ्छन्दस्यन्तोदात्तत्वं'मिति
वार्तिकं च न कार्यमित्यर्थः । यद्वा चाग्रहणेऽनुवर्त्तमाने बहुलग्रहणेनेतदर्थेलाभाय कृतमित्यर्थः
यतो व्यत्ययो बहुलपदार्थ इति भावः । बहुलग्रहणादेव 'पुरः सो वस्तु' इत्यादौ शिद्स्वरा
प्रवृत्तिः, 'अस्यन्तं यदनस्या विभक्तो'त्यत्र 'भीहो'त्यस्य च स्वरस्याप्रवृत्तिरित्याद्वक्ष्यम् ।

इति समासत्वरः ।

—०—

अथ तिङन्तस्वराः ।

३६३४ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । (८-१-२७)
 तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः । पचति गोत्रम् । पचतिपचति गोत्रम्
 एवं प्रवचनप्रहसनप्रकथनप्रत्यायनादयः । कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं पाठविशेषणम्
 तेनान्यत्राणि गोत्रादिग्रहणे कुत्सनादात्रेव कार्यं ज्ञेयम् । गोत्रादीनि किम्-पचति
 पापम् । कुत्सेति किम्-खनति गोत्रम् । समेत्य कूपम् । ३६३५ तिङ्ङतिङ्ङः ।

तिङो । पचति गोत्रमिति । गोत्रं स्वकुलं षोडशतीत्यर्थः । एवं हि कुत्सा भवति ।
 आभीक्ष्ण्ये उदाहरणमाह पचतिपचति गोत्रमिति । अनेकार्थत्वात्पचिः करोत्यर्थे वर्तते ।
 विवाहादौ गोत्रं पुनः पुनः मुखीकरोतीत्यर्थः । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम् । ननु किं कुत्स-
 नाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणम्, एतयोरर्थयोगोगोत्रादीनि भवन्ति । तानि च तिङः
 पराण्यनुदात्तानि भवन्ति, आहोस्विदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भव-
 न्त्येतयोरर्थयोरिति । अस्मिन्विचारे निर्णयमाह कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमिति । अयं चार्थो
 योगविभागाल्लभ्यते । तिङो गोत्रादीनीत्येको योगोऽनुदात्ताविधानार्थः । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययो-
 रिति द्वितीयो योगो गोत्रादीनीत्येव । परिभाषेयम् । इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सना-
 भीक्ष्ण्यविषयाण्येव ग्राह्याणि । तेन किं सिद्धं भवतीत्यत आह तेनेति । अन्यत्रा-
 पीति । 'चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्नेडितेष्वागतेः' इत्यत्र । पचति पापमिति ।
 पापमिति क्रियाविशेषणम् । खनति गोत्रम् । समेत्य कूपमिति । गोत्रं कुलं

अथ तिङन्तस्वराः । पचति गोत्रमिति । गोत्रं=स्वकुलं षोडशतीत्यर्थः । एवं हि
 कुत्सा भवति । पचतिपचति गोत्रमिति । अनेकार्थत्वात्करोत्यर्थे पचिः । विवाहादौ गोत्रं
 पुनः पुनः सुखाकरोतीत्यर्थः । पाठविशेषणमिति । योगविभागः कार्यः । 'कुत्सनाऽऽभी-
 क्ष्ण्ययो'रिति । 'गोत्रादीनी'ति वर्तते । परिभाषेयम् । यानि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाणि तान्ये-
 वात्र शास्त्रे गोत्रादीनीत्यर्थः । यत्र गोत्रादीपदघटितवाक्येन कस्यचित् कुत्सा बोध्यते क्रिया-
 गतमाभीक्ष्ण्यं वा, तानोति यावत् । अन्यत्रापीति । 'चनचिदिवे'त्यादौ । गोत्र, वृच, प्रवचन,
 प्रहसन, प्रयत्न, पवन, यजन, प्रकथन, प्रत्यायन, प्रचक्षण, विचक्षण, स्वाध्याय, भूमिष्ठा वा
 नाम । नामेत्येतद्वा निहन्यते इत्यर्थोऽस्य । वृत् । तिङः किम् ? कुत्सितङ्गोत्रम् ।
 खनतीति । गोत्रं समेत्य कूपह्वनतीत्यर्थः । तिङ्ङतिङ्ङः । 'पदस्य' 'पदान्' 'अनुदात्तं
 सर्वमपादादा'दित्यधिकारादत्र प्रकरणे निहन्यते=सर्वानुदात्तं क्षिपते इत्यर्थः । यथाऽत्र
 सर्वस्यानुदात्ताता तया निरूपितं युष्मदस्मत्प्रकरणे । 'उदात्तास्वरितगुणविशिष्टमेव
 निहन्यते नान्य'दिति 'स्वरितो वाऽनुदात्ते' इति नृपस्वभाष्यस्वरनः । जतिङ् इति
 किम् ? पचति भवति । पाको भवतीत्यर्थः । वस्तुनोऽतिङ्ङत्वं व्ययम् । नमान-
 वाक्याधिकारस्य वार्तिकोक्तस्यावश्यकत्वान् । 'एकतिङ्' हि नत्र चास्य'मिति भाष्ये

(८-१-२८) अतिङन्तात्पदात्परं तिङन्तं निह्न्यते । अग्निमौले । ३६३६ न

लुट् । (८-१-२९) लुङन्तं न निह्न्यते । श्वःकर्ता । श्वःकर्तारौ । ३६३७
निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चणूकच्चिद्यत्रयुक्तम् । (८-१-३०) एतै-

निपातैर्युक्तं न निह्न्यते । यद्गन्ने स्यामहं त्वम् । युवा यदीकृयः । कुविदङ्गः ।

प्रासन् । अचित्तिभिश्चक्रमा कच्चित् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति । ३९३८

समुदितं भूत्वा कूपं खनतोत्यर्थः । तिङः । अनुदात्तं सर्वमिति वर्तते । तदाह निह्न्यत
इति । सर्वानुदात्तो निघात इति वैयाकरणानां व्यवहारः । अतिङ् इति किम् । पचति
भवति । एककर्तृका पचिक्रिया भवतीत्यर्थः नन्वतिङ्ग्रहणं व्यर्थं 'समानवाक्ये निघातयुष्म-
दप्मदादेशः' इत्युक्तत्वात् । एकस्मिन् वाक्ये तिङन्तद्वयाभावादिति चेत्सत्यम् । सूत्रकारेण
समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्ग्रहणमकारि । भाष्ये तु अतिङ्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् ।
न लुट् । इत आरभ्य निषेधसूत्राणि । श्वःकर्ता । श्वःकर्तारविति । तातेः परस्य
लसार्वाधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते तासिद्वात्तः । एकवचने टिलोपे कृते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण डा
उदात्तः । निपातैः । यदित्यादीनां यत्रेत्यन्तानां द्वन्द्वे तृतीयायाः सौत्रो लुक्, न तु युक्तशब्देन
समासः । निपातैरिति विशेषणस्यानन्वयापत्तेस्तदाह एतैर्निपातैरिति । यद् यदि हन्त
कुवित् नेत् चेत् चणू कच्चित् यत्र एतैरित्यर्थः । 'यद्यदायं च हैतौ च विचारे यदि चेच्चणः ।
हन्त हर्षेणुकम्पायां वाक्यारम्भविपादयोः । कच्चित्प्रश्ने नेत् निषेधे प्रशंसायां कुवित्समृतम् ।
यत्रेत्याधारे तत्र मूले कुविदुदाहृतः' । अन्येऽप्युहाः । तत्रग्रहणं साक्षात्संबन्धप्रति-
पादनार्थम् । यद्गन्ने स्यामिति । अस्तोलिङि अम् । चक्रमा कच्चिदिति ।
चक्रमेति लिट् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । कच्चिदयं निपातसमुदायः पदकाले कत्
चिदिति विच्छिद्य पाठात् । निपातैः किम् । यत्कूजति शकटम् एतीति यत् । इणः
शतरि रूपम् 'इणो यण्' इति यण् । ननु प्रतिपदोक्तत्वात् यदादिभिः साहचर्याच्च
निपातस्यैव यच्छब्दस्य ग्रहणं स्यादिति चेत्सत्यम् । एतदेव ज्ञापयति अस्मिन्प्रकरणे

स्पष्टम् । अपदादौ किम् ? तन्वा वाजेषु वाजिनं वाजयामः शतक्रतो । निपातैर्यद्यदि । यदा-
दियत्रान्तानां द्वन्द्वे तृतीयायाः सौत्रो लुक्, न तु युक्तशब्देन समासः, निपातैरिति विशेषण-
स्याजन्वयापत्तेः । यदादयो निपातत्वाद्युदात्ताः । सर्वानाम्ना यच्छब्दस्य न तु ग्रहणम्;
यत्रयद्योः पृथग्रहणात् यद्यदायं च हैतौ च, विचारे यदिचेच्चणः । हन्त हर्षेणुकम्पायां
वाक्यारम्भविपादयोः । कच्चित्प्रश्ने, निषेधे नेत्, प्रशंसायां कुवित्समृतः । नेत्रिषेधे, यत्रेत्या-
धारे । हन्त करोति । 'हन्ताऽहं पृथिवीमिमां निदवानि हवे हवा'—इत्यादौ दधानीत्यादिनिघात-
श्छान्दसः । एतेन 'हन्तो नु किमाससे' इत्यादिव्याख्यातम् । हन्तो इत्यखण्डो वा निपातो बोद्धव्यः ।
तस्यैव पदकारैः पाठात् । 'नेदेवमायुनजन्नत्र देवाः' । युनजन्निति युजेलेंटि रूपम् । अन्यश्चे-

नह प्रत्यारम्भे । (८-१-३१) नहेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । प्रति-
पेययुक्त आरम्भः प्रत्यारम्भः । नह भोक्ष्यसे । प्रत्यारम्भे किम्-नह वैतस्मि-
ल्लोके दक्षिणमिच्छन्ति । ३६३६ सत्यं प्रश्ने (८-१-३२) । सत्ययुक्तं तिङन्तं
नानुदात्तं प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । प्रश्ने किम्-सत्यमिद्वा उ तं वयमिन्द्रं स्तवाम ।

३६४० अङ्गाऽप्रातिलोम्ये (८-१-३३) अङ्गेत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् ।

नेदमुभयं व्यवस्थापकमिति । तेन 'यावद्यवाम्याम्' इत्यत्र 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति
व्युत्पादितस्यापि लाक्षणिकसंनिपातस्यापि ग्रहणं भवति । 'यावत् स्तोतृभ्योऽरदो गृणानाः'
इति । अत्रादर इत्यदस्वरेणादयुदात्तम् । युक्तग्रहणं किम् । अग्नान्विते मा भूत् । 'यत्र क्व च
ते मनो यज्ञं दधत उत्तरम्' इह यत्रेत्यस्योत्तरमित्यनेन साप्रात्संबन्धः । दध धारणे । अनुदा-
त्तोत् । नह प्रत्या । नहशब्दो निपातसमुदायो निपेवे वर्तते । नह भोक्ष्यसे इति । अदुपदे-
शात्परत्वात्स इत्यस्य निघातः । स्यप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तां पदम् । पूर्वं भुङ्क्ष्वेत्युक्ते पुनः
क्लोचनापहासेन वा पुनः पुनः प्रतिपेय उक्ते पृच्छति भोजनं करिष्यति न एवमुच्यते । नह
वै तस्मिन्निति । तस्मिन्शब्दः फिट्स्वरेणादयुदात्ताः । लोकशब्दः पचाद्यजन्तत्वादन्तोदात्ताः ।
दक्षिणशब्दः 'स्वाङ्गशिचामदन्तानाम्' इति शिट्त्वादादयुदात्ताः । सत्यं भोक्ष्यसे इति ।
इदं मध्योदात्ताम् । अङ्गा । प्रातिलोम्यं प्रतिकूलकारित्वं ततोऽप्यदमितककारित्वम-
प्रातिलोम्यम् । एवं चानुलोम्य इति वक्तव्यम् । अङ्गशब्द उदाहरणेऽनुज्ञायां प्रत्यु-

ज्ञामिगच्छति । अत्र नवाम्यां विच्छिद्य इच्छदस्य पदकाले पाठाभिप्रातसमुदायावेतौ । चणि ते
चेदर्थे णित् । अन्यत्र त्वणित् । इन्द्रश्च मृळ्याति नः । इन्द्रश्चेदस्मान् सुखयेदित्यर्थः । कच्चि-
दिति निपातसमुदायः प्रश्ने । यथा-नङ्कमा कच्चिदिति । यद्यप्यत्र एतैरेव परभूतैर्योगे
नियमो नाज्यैरित्यर्थक- 'यद्वितुपर'मिति नियमान्निषेधो न प्राप्नोति, तथापि द्वान्दस्त्वेनाऽत्र
नियमाऽप्रवृत्तिरित्याहुः । निपातैः किम् ? यत् कूजति शकटम् । इणः शतरि इगो यनि
हपम् । ननु प्रतिपदोक्तत्वात्, यथादिभिर्निपातैः साहचर्याच्च निरात एव ग्रहोप्यते ? तत्तम् ।
अत्र प्रकरणे क्वचिन्व्यायाऽप्रवृत्तिज्ञापनार्थत्वात् । तेन 'यावद्यवाम्या'मिति सूत्रे वदन्तस्याऽ-
व्ययस्य च यावच्छब्दस्य ग्रहणमिति स्पष्टमाकरे । युक्तग्रहणं किम् ? अन्यत्र गान्धर्वितरेतौ
परम्परासंबन्धे नाभूदिति । यथा- 'यत्र क्वच ते मनो दधत उत्तरम्' । यत्रेत्यस्योत्तर-
मित्यनेन साक्षात् संबन्धः । दध धारणे । अनुदात्तोत् । नहम् । नहेति निरातसमुदायो
निपेवे वर्तते । प्रतिपेययुक्त इति । पूर्वं भुङ्क्ष्वेत्युक्ते कर्तव्यतयोपन्यस्तस्य भोजनादेरव-
ज्ञानेऽवज्ञातुस्नात्तिप्राप्ता पुनः क्लेशेनोपहासेन वा यत्र प्रतिपेययुक्तं पृच्छयते न प्रत्या-
रम्भ इत्यर्थः । भोक्ष्यसे इति । स्यस्वरेण मध्योदात्ताम् । अदुपदेशादस्वरात् 'थि'
इत्यस्य निघातः । सत्यं भोक्ष्यसे इति । सत्यशब्दः 'नत्वादग्नये' इत्यन्तोदात्तो
निपात्यत इत्याहुः । अङ्गाप्रा । अङ्गेति लुप्तवृत्तीयाकम् । अप्रानिन्धेन्यमानुमूल्यम् ।

अङ्ग कुर । अत्रातिलोम्ये किन्-अङ्ग कृजति वृषल । इदानीं शास्त्रसि ज्ञात्म् । अननिप्रेतमनौ
 कृद्वन्त्रतिलोमो भवति । ३९४१ हि च (८-१-३४) । हियुक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आ हि
 प्मा याति । आ हि रहन्तम् । ३९४२ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् (८-१-३५) ।

हीत्यनेन युक्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तम् । अनृतं हि नत्तो वदति पाप्मा ज्ञेनं पुनाति ।
 तिङन्तद्वयमपि न निहत्यते । ३९४३ यावद्यथाभ्याम् (८-१-३६) ।

धाम्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । यथा चित्कृष्वनावतम् । ३९४४ पूजायां

दाहरणे त्वमर्थे । अङ्ग कुर्विति । करोतेर्लोपमध्यमपुरुषैकवचनं सिप् उत्स्य सिर्हपिन्व
 इति हिरादेशः । 'तनादिहृन्म्यः षः' 'सार्ववानुक' इति करोतेर्गुणः । 'अत उत्साङ्गवानुके'
 इत्युत्त्वम् 'उतश्च प्रत्ययाश्चयोगपूर्वात्' इति हेङुक् । कृवित्युप्रत्ययस्वरूपान्तोदात्तम् । हि च ।
 अत्राप्यत्रातिलोम्य इति संबध्यते । आ हि प्मेति । स्मशब्दो निपातोऽपि चादित्वाद्गु-
 दात्तः । दीर्घत्वं च छान्दसम् । प्रातिलोम्ये तु हि कृज वृषल । उदाहरणे हिशब्दोऽवधारणे
 हेतौ वा । स च प्रत्युदाहरणे त्वमर्थे । छन्दस्य । अनेकमपीति । अपिशब्दादेकम् ।
 तत्रानेकमुदाहरति अनृतं हीति । हियेत इत्यर्थे । यस्मादयं मत्तोऽनृतं वदति ततः पाप्मा ।
 पापमेतं पुनाति अनृतवदनदोषेण युज्यत इति तात्पर्यार्थः । एकस्योदाहरणम् । अग्निर्ह
 पूर्वमुदजयत्तमिन्द्रोऽजयत् । अत्र एकमजयेदित्याद्युदात्तम् । परं निहतम् । अत्र
 हेतुहेतुवद्भावस्य द्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति । अत्र पूर्वेण सर्वस्य
 निघातप्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिदेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम् । तत्र छन्दसि
 दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था । यावद्यथा । इयं तृतीया न पञ्चमोत्याह धाम्यां

अङ्गेति आमन्त्रितत्वादाद्युदात्तम् । 'अन्तोदात्तमिदमव्ययम्, 'इन्द्रो अङ्गे'त्यादौ तदादर्शना-

दित्यन्ते । अङ्ग कृजतीति । अत्राङ्गेत्यमर्षे, कृजतीत्याद्युदात्तम् । हि च । आनुकूल्य
 इत्येव । नेह 'हि कृज वृषल' । अत्रामर्षे हिशब्दः । उदाहरणेऽवधारणे । स्मशब्दो निपातत्वा-

दाद्युदात्तः । छान्दसे दीर्घत्वपत्वे । छन्दस्यनेकमपि । अत्राना एकमपि । अनृतं हीति । हि-
 यंत इत्यर्थे । यतोऽयं मत्तोऽनृतं वदति अतः पाप्मा=पापं ज्ञेनं न पुनाति=न व्याप्नोतीत्यर्थः । अ-

नृतवदनदोषेण न युज्यत इत्यर्थः । युज् बन्धने इत्यस्य रूपं-पुनातीति । अग्निर्ह पूर्वमुदजयत्त-
 मिन्द्रोऽजयत् । अत्रैकमाद्युदात्तमपरं निहतम् । अत्र हेतुहेतुमद्भावद्योतको हिरित्यनेकमपि
 तिङन्तं हियुक्तम् । तत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातप्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिदेकस्य, क्वचिदेकस्येवेतदर्थमि-
 दम् । छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथा प्रयोगं व्यवस्था । यावद्यथा । यावदिति निपाताग्निरात-

नानन्तरम् (८-१-३७) । यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां नानुदात्तम् । यावत्प-
चति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । पूजायां किम्—यावद्भुङ्क्ते । अनन्तरं किम्—
यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । पूर्वेणात्र निघातः प्रतिपिच्यते । ३६४५ उपसर्गव्यपेत्तं च
(८-१-३८) । पूर्वेणानन्तरमित्युक्तम् । उपसर्गव्यवधानार्थं वचनम् । यावत्प्रपचति शोभ-
नम् । अनन्तरमित्येव । यावद्देवदत्तः प्रपचति शोभनम् । ३९४६ तुपश्यपश्यताऽहैः
पूजायाम् । (८-१-३९) । एभिर्भुङ्क्ते तिङन्तं न निहन्त्यते पूजायाम् । आदह स्ववामनु

पुनर्गमन्त्वमेरिरे । ४९४७ अहो च (८-१-४०) । एतद्योगे नानुदात्तं

युक्तमिति । तेन परभूतयोरपि भवति । देवदत्तः पचति यावदिति यावच्छब्दोऽनितात्त्वा-
निपातश्च गृह्यते 'निपातैर्यद्यदि' इत्यत्र ज्ञापितत्वात् । आद्यः साकल्ये, द्वितीयः परिमाणो-
पाधिको वतुप्रत्ययान्तः । यथाशब्दो योग्यतादिषु । आवतमिति । अवतैर्लोण्मध्यमपुरुष-
द्विवचनम् । यावच्छब्दोदाहरणं तु यावद् भुङ्क्ते देवदत्तः । पचति यावदिति । 'यावत्स्तो-
तृभ्योऽरदो गृणानाः' इति रद विलेखने लङि सिपि अट् अट्स्वरेणाद्विधातः । पूजायाम् ।
नानुदात्तमिति । अनुदात्त एव भवतीत्यर्थः । यावद्देवदत्ता इति । पूर्वेणात्र निघातप्रति-
पेवो व्यवाये यदि भवति उपसर्गैवेति नियमादत्रातिप्रसङ्गामावेज्जन्तग्रहणं शक्यमकनुम् ।
उपसर्ग । यावद्यथाभ्यां युक्तमनन्तरमुपसर्गेण व्यवहितं तिङन्तं पूजायां विषये नानुदात्तं
स्यात् । अनन्तरमित्येवेति । तच्चानन्तर्यं सोपसर्गस्य न तिङन्तामात्रस्य । प्रपचतीति ।
प्रशब्द आधुदात्ताः । तुपश्य । तुप्रभृतीनि पूजाविषयाणि । उदाहरणानि तु माणवको भुङ्क्ते,
पश्य माणवको भुङ्क्ते । माणवकस्तु भुङ्क्त इति आद्यर्थे तुशब्द इति भोजनस्य पूजा गम्यते
एवमन्यत्रापि । पूजायां किम् । पश्य मृगो घावति । तत्त्वकथनमेतत् । ननु 'पूजायां नानन्तरम्'
इत्यतः पूजायामिति वर्तमाने पूजाग्रहणं व्यर्थमिति चेन्मैवम् । पूजाग्रहणं निघातप्रतिपेयार्थम् ।
पूजाग्रहणं प्रतिपेवेन संबद्धम् । ततश्च तदनुवृत्ताविहापि न लुङित्यादिके विषये प्रतिपेवस्य
प्रतिपेवः स्यात्, मा भूदेवं निघातस्यैव यथा स्यादित्येतदर्थं पूजाग्रहणम् । किं चानन्तर-
मित्येवं तदभूत् इह त्वविशेषेणेप्पते । अहो च । अहो देवदत्ताः पचति शोभनमित्युदाहरणम् ।
पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् । उत्तरो अहोयोग एव यथा स्यात्तु प्रभृतिभिर्योगो मा भूदिति ।

योरपि ग्रहणमित्युक्तम् । आद्यः साकल्ये, द्वितीयः परिमाणोपाधिको वतुवन्तः । यथा-
योग्यतादिषु । म्यामिति तृतीया । तु पश्य । पूजायापिति वर्तमाने पुनः पूजाग्रहण-
मनन्तरग्रहणस्य, निघातनिपेवस्य चानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । निपेवाऽनुवृत्ती हि 'निपातै-
र्यद्यदेत्यस्य प्रतिपेवः सम्भाव्येत । पूजायां किम् ? पश्य मृगो घावति । तत्त्वकथन-
मेतत् । ग्रहेत्यस्योदाहरणमाह आदहेति । त्वादीनान्तु 'तु माणवको भुङ्क्ते शोभन'-
मित्याद्यल्लम् । अहो च । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् । अहो देवदत्तः करोति शोभनम् ।

पूजायाम् । अहो देवदत्तः पवति शोभनम् । ३६४८ शेषे विभाषा (८-१-४१) अहो इत्यनेन युक्तं तिङन्तं वानुदात्तं पूजायाम् । अहो कटं करिष्यति । ३९४६ पुरा च परीप्सायाम् (८-१-४२) । पुरेत्यनेन युक्तं वानुदात्तं त्वरायाम् । अक्षौष्य नाणक्क पुरा विद्यात्ते विद्युत् । निकटागामित्यत्र पुराशब्दः । परीप्सायां किम्-न तेन स्म पुरावोयेत । चिराती-तेऽत्र पुरा । ३९५० नन्वित्यनुज्ञैपणायाम् (८-१-४३) । नन्वित्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तमनुजाप्रार्थनायाम् । ननु गच्छामि नोः । अनुजानीहि मां गच्छन्तमित्यर्थः । अन्विति किम्-अकार्षोः कटं त्वम् । ननु करोमि । पृष्टप्रतिवचनमेतत् । ३९५१ किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिपिद्धम् (८-१-४४) । क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन

शेषे । पूर्वं पूजायामित्युक्तत्वात्ततोऽप्यः शेष इत्याह पूजायामिति । अहो कटं करिष्यतीति । पञ्जेऽप्य प्रत्ययस्वरः । अनाश्रयभूतमेव वस्तु अनुयया आश्रयवत्प्रतिपाद्यते न पूजा । शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । योगविभागज्ञानव्याप्तिरिति । 'पावत्पुरा-' इति नविष्यति लट् । विद्योत्तनादावध्ययनं घर्मेणात्रप्रतिपिद्धम् । अतस्तदुपन्यासेन स्वरित्तनधीष्वेति गम्यते । पञ्जे द्योतत इति वानुस्वरेणाद्युदात्तम् । 'तात्प्यनुदात्ता-' इति लसार्धवानुक्तनिश्चातः । न तेन स्म पुराधीयत इति । 'लट् स्मे' इति भूते लट् । अत्र भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं गम्यते न त्वरा । नन्वि । किञ्चित्कर्तुं स्वयमेवोद्यतस्य एवं क्रियतामित्यनुपगमोऽनुज्ञा । तस्याः ऐपणा प्रार्थनाऽनुज्ञैपणा । अनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः । तदाह अनुज्ञाप्रार्थनायामिति । उदाहरणे वर्तमानसामीप्ये लट् । प्रत्युदाहरणे 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' इति भूते लट् । अन्विति किमिति । अनुज्ञैपणायामिति किमित्यर्थः । 'अङ्गाप्रतिशोभ्ये' इत्यादिद्विदितिकरणं विनापि सिद्धे एकनिपातोऽयमिति प्रदर्शनार्थमिति शब्दः । अन्यथा द्वयोर्निपातयोर्ग्रहणं

अत्रापि पूजायामित्येव । शेषे विभाषा । पूर्वं पूजायामित्युक्तेरपूजा शेषः । अहो कटमिति । पञ्जे स्यप्रत्ययस्वरः । अनाश्रयभूतमेव वस्तु अनुयया आश्रयवत्प्रतिपाद्यते, न पूजा । शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । पूर्वत्र वानुङ्गृह्णत्वादेव पूजायामित्यस्य निवृत्तेः योगविभागज्ञानव्याप्तिश्च । तेन पूजायां नित्यम्, तदभावे विकल्प इति व्यवस्थोपपत्तेः । पुरा च । परीप्सा त्वरा । निकटेति । विद्योत्तनादावध्ययनं प्रतिपिद्धमतस्तदुपन्यासेन स्वरित्तनधीष्वेति गम्यते । पञ्जे द्योतते इत्याद्युदात्तः । पुराशब्दोऽत्र निमात एव, पूर्वोत्तरसहचर्यात् । परीप्सेत्यस्य प्रत्युदाहरणमाह न तेन स्मेति । 'लट् स्मे' इति भूते लट् । भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं गम्यते न त्वरा । नन्वित्यनुज्ञै । किञ्चित्कर्तुं मुद्यतस्यैवं क्रियतामित्यनुपगमाऽनुज्ञा, तस्याः प्रार्थना अनुज्ञैपणा । ननु गच्छामि भोरित्युदाहरणे वर्तमानसामीप्ये लट् । गमनं प्रति मामाज्ञापयेति गम्यते । पृष्टप्रतिवचनाऽभावात् 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' इत्यस्य न प्राप्तिः । नन्वित्यस्यैकनिपातत्वं जापयितुमिति शब्दः भूते । किङ्क्रियाप्रश्नेऽनुप । किमिति लुप्तवृत्तीयान्तम् । क्रियाप्रश्ने इति किमो विरेषणम्, अनुपसर्गमित्यादि तिङो

किंशब्देनयुक्तं तिङन्तं नानुदात्ताम् । किं द्विजः पचत्याहोस्विद्वच्छति । क्रियेति किम्-साधनप्रश्ने मा भूत । किं भक्तं पचत्यपूपान्वा । प्रश्ने किम्-किं पठति । क्षेपेऽप्यम् । अनुपसर्गं किम् । किं प्रपचति उत प्रकरोति । अप्रतिपिदं किम्-किं द्विजो न पचति । ३६५२ लोपे विभाषा । (८-१-४५) किमोऽप्रयोगे उक्तं वा । देवदत्ताः पचत्याहोस्विताठति । ३६५३ एहि मन्ये प्रहासे लृट् । (८-१-४६) यहि मन्ये इत्यनेन युक्तं लृङ्गन्तं नानुदात्तं क्रीडायाम् । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यसे, भुक्तं तत्त्वतिथिभिः । प्रहासे किम्-एहि मन्यसे भोदनं भोक्ष्ये

संभाव्येत । किं क्रिया । अप्रतिपिद्वमिति । अप्रतिपिद्वार्थमित्यर्थः । किं द्विजः पचति आहोस्विद्वच्छतीति । आहोस्विदेको निपात आद्युदात्ताः । अत्र केचित् पूर्वं कियुक्तं तत्र निहन्त्यते उत्तरं तु न कियुक्तमिति निहन्त्यत एवेति । अन्ये तु यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते, तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति उभयत्रापि निषेधेन भाव्य-मिति । अत्र हरदत्ताः-ये त्वाहुः पूर्वं कियुक्तमिति, ते मन्यन्ते-अस्तु द्वयोः संशयविषयत्वं किंशब्देन तु श्रुतक्रियाविषय एव प्रश्नो द्योत्यते । क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्नः आहोस्विदित्य-नेन । क्रियाप्रश्न इति चोच्यते । तस्मात्तास्यैव निघातप्रतिषेध इति । प्रश्ने किम् । किं देवदत्ताः पठति । क्षेपे किंशब्दः । वचिपुस्तके किमधीयत इति प्रत्युदाहरणं दृश्यते तन्नाद-तन्व्यं सोपसृष्टत्वात् । लोपे । 'किंक्रियाप्रश्न-' इति सूत्रमनुवर्तते । तथा चायमर्थः-क्रियाप्रश्ने यः किंशब्दः तस्य लोपे तदर्धेन युक्तमनुपसर्गमप्रतिपिदं च तिङन्तं नानुदात्तं स्यात् । सूत्रेण किमो लोपस्याविधानादर्थप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपे विवक्षितः । देवदत्तः पचति आहोस्विद्वच्छतीति । अत्र पक्षे निघातः । पक्षे धातुस्वरेणाद्यु-दात्ताता । किंशब्दाप्रयोगादप्राप्तविभाषेयम् । यद्वा तस्याप्रयोगेऽपि अर्थेन योगादप्राप्त-विभाषा पूर्वसूत्रस्यानि प्रत्युदाहरणानि किंशब्दं त्यक्त्वात्र योजनीयानि । एहि । एहि मन्य इत्यनेन युक्तमिति । समुदायान्निप्रायमेकवचनम् । अन्यथा आख्याते द्वे, आहु-चापर इति बहुवचनप्रसङ्गः । एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यस इति । मन्यसे भोक्ष्ये

विशेषण, अप्रतिपिद्वमित्यप्रतिपिद्वार्थकं तिङन्तविशेषणम् । 'किम् देवदत्ताः पचति आहोस्वि-द्वच्छतीत्यादावुभयोः संशयविषयत्वाद्युभयोरपि किमा युक्तत्वेन निघातनिषेध इति केचित् । हर-दत्तस्तुभयोः संशयविषयत्वेऽपि किंशब्देन स्वसन्निहितक्रियाविषय एव प्रश्नो द्योत्यते, क्रिया-न्तरविषयत्वाहोस्विदित्यनेन, तस्मात्तास्यैव निघातप्रतिषेध इत्याह । क्रियाप्रश्ने किम् ? कार-कप्रश्ने मा भूत-किम् भक्तं पचति आहोस्विदपूपानिति । 'प्रश्ने किम् ? किंपठतीति पाठः । 'किमधीते' इत्यपपाठः, उपसृष्टत्वात् । किं द्विज इति । द्विजस्याप्रचनं हि प्रतिपिदम् । इदन्तु युक्तमुदाहरणं-किम् संन्यासी पचति । केचित्तु प्रतिपिदं प्रतिषेधस्तदप्रतियोग्यार्थकं तिङन्तमित्यर्थः, तदा मूलोक्तमेवोदाहरणमित्याहुः । लोपे वि । किमर्थयोगेऽपि किमोऽप्रयोगे इत्यर्थः । अर्थाव्याहारत्वाद इदम् । पक्षे निघातः । पक्षे आद्युदात्ताम्-पचतोत्यादि ।

इति मुष्ण् मन्थते । 'गत्यर्थलोटा लृट्' (सू० ३९५८) इत्यनेनैव सिद्धे नियमार्योऽ-
यमारम्भः । एहि मन्ये युक्ते प्रहास एव नान्यत्र । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये ।
३९५४ जात्वपूर्वम् । (८—१—४७) अविद्यमानपूर्वं यजातु तेन युक्तं
नानुदात्तम् । जातु भोक्ष्यसे । अपूर्वं किम्—कटं जातु करिष्यसि । ३९५५
किंवृत्तं च चिदुत्तरम् । (८—१—४८) अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत्किंवृत्तं
तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । विभक्त्यन्तं इतरङ्गमान्तं किमो रूपं किंवृत्तम् ।

इत्यर्थे 'प्रहासे च मन्योपपदे-' इत्यादिना मन्ये भोक्ष्यस इति पुरुषव्यत्ययः । इदं च वृत्तिका-
रमत्तरीत्या प्रत्युदाहरणम् । तन्मते उत्तमोपादानं स्यात्तन्त्रत्वात् । भाष्ये तु एहि मन्ये रथेन
यास्यसोति प्रत्युदाहृतम् । तत्रायमर्थः—त्वं रथेन यास्यसोत्यहं मन्य एहोति । गत्यर्थलोटा
लृडित्यनेनैव सिद्ध इति । आङ्पूर्वादिणो लोट् सिगो हिः । अत्र एहोत्यस्य गत्यर्थत्वाद्
गत्यर्थलोटेति सिद्धमित्यर्थः । एतोत्यत्र आङ्ः परत्वादिहोऽयत्र निघातः । मन्ये इति । मन
जाने अनुवात्तेत् । इयन्नन्तत्वादाद्युदात्तत्वम् । 'तास्यनुतात्तेत्-' इति अदुपदेशात्परत्वादिङ्-
नुदात्तः । जात्य । अपूर्वमिष्येतजानुशब्दस्यैव विशेषणं न तिङन्तस्य । 'आहो उताहो' इति
सूत्रे अनन्तरग्रहणाज्जायकात् । अन्यया तत्राप्यपूर्वमित्यनुवृत्तेरेव केवलतिङन्तस्मानन्तर्यं लभ्यते
इति किं तेन । ननु शेषे विभाषा वक्ष्यति । तत्र शेषप्रकल्प्यर्थं तत्स्यात् शेषे विभाषा कश्च
शेषः सान्तरं शेष इति अन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रकृतम् शेषः कथम् । अपूर्वमिति प्रकृतं सपूर्वः
शेष इति तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह । अविद्यमानपूर्वं यजात्विति । जातु भोक्ष्यत इति ।
अदुपदेशात्परत्वात्से इत्यस्य निघातः । मध्योदात्तं पदम् जानुशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः । कटं
जातु करिष्यसोति कटशब्दः फिट्त्वादन्तोदात्तः । किंवृत्तम् । वृत्तमित्यधिकरणे क्तः । किमो
वृत्तं किंवृत्तम् । 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्तरि णि । 'अधिकरणवाचिनां च' इति
समासनिषेवे प्राप्तेऽस्मादेव निपातनात्समासः । इह 'जात्वपूर्वम्' इत्यतोऽपूर्वमिति वर्तते । तद्-
व्याचष्टे अविद्यमानपूर्वमिति । यदि किशब्दो वर्तते तत्सर्वं गृह्यते तर्हि किमीयः कितरा-

किशब्दाऽप्रयोगादप्राप्तविभाषेयम् । केचित्तु तदर्थयोगस्य सत्त्वात्प्राप्तविभाषेवेत्याहुः । 'क्रिया-
प्रश्ने' इत्यादि सर्वमिहाप्यनुवर्तते । एहि मन्ये प्रहास । उदाहरणे 'प्रहासे च मन्योपपदे'
इति पुरुषव्यत्ययः । एहि मन्यसे इति । सूत्रे 'एहि मन्ये' इति 'प्रहासे च' इति सूत्रविहित-
लङ्नुवाद् एव । धातुमात्रं विवक्षितमिति भावः । इदञ्च वृत्तौ स्पष्टम् । भाष्यात्तु उत्तमोऽपि
विवक्षितः । 'एहि मन्ये रथेन यास्यसो'ति प्रत्युदाहरणम् । एहि त्वं रथेन यास्यसोत्यहं मन्ये
इत्यर्थ इति प्रतीयते । गत्यर्थेति । एहोत्यस्य गत्यर्थत्वादिति भावः । जात्वपूर्वम् । तृतीयास्याने
व्यत्ययेन प्रथमा उभयत्र । अविद्यमानपूर्वमिति । जातुविशेषणं, न तिङन्तस्य, 'आहोउ-
ताहो' सूत्रेऽनन्तरग्रहणादिति वक्ष्यते । किंवृत्तञ्च चि । चिदुत्तरमिति । बहुव्रीहिः—
किंवृत्तविशेषणम् । प्रथमा पूर्ववत् । पूर्वसूत्रादपूर्वमिति वर्तते, तेन 'देवदत्ताः किञ्चित्-

कश्चिद् भुङ्क्ते । कतरश्चित् । कतमश्चिद्वा । चिदुत्तरं किम्-को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव ।
रामः किञ्चित्पठति । ३६५६ आहो उताहो चाऽनन्तरम् । (८-१-४९) आहो उताहो
इत्याभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो उताहो वा भुङ्क्ते । अनन्तरमित्येव । शोपे
विभाषां वक्ष्यति । अपूर्वेति किम्-देव आहो भुङ्क्ते । ३६५७ शोपे विभाषा । (८-१-५०)
आभ्यां युक्तं व्यवहितं तिङन्तं नानुदात्तम् । आहो देवः पचति । ३६५८ गत्यर्थलोटा
लृण् चेत्कारकं सर्वान्यत् । (८-१-५१) गत्यर्थानां लोटा युक्तं तिङन्तं नानुदात्तम्,
यत्रैव कारके लोट् तत्रैव लृडपि चेत् । आगच्छ देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । उह्यन्तां देवदत्तेन
शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते । गत्यर्थे किम्-पच देव ओदनं भोक्ष्यसेऽनम् । लोटा किम्-आगच्छे-
देव ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृट् किम्-आगच्छ देव ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेदिति किम्-आगच्छ देव
ग्रामम्, पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । सर्वं किम्-आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एन-

मित्यादेरपि प्रसंगः स्यादिति मत्वा परिसंचष्टे विभक्त्यन्तमित्यादि । शोपे वि ।
अनन्तरापेक्षं शेषत्वमित्याह व्यग्रहितमिति । पचतीति । पक्षे धातुस्वरणाधुदात्तम् ।
गत्यर्थः । गतिरर्थो येषामिति विग्रहः । गत्यर्थलोटा युक्तमिति । योगः पुनरर्थद्वारको
निमित्तानिमित्तीभावः । लोडन्तवाच्यं हि निमित्तं लृडन्तवाच्यस्य न चेत्कारकम् । सर्वान्य-
दिध्यस्य व्याख्यानमाह यत्रैव कारके लोडित्यादि । कर्तरि कर्मणि वा । आगच्छ
देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनमिति । आहुपसगः गच्छदेवदत्तशब्दयोः पदात्परत्वाग्निघातः ।
ग्रामशब्दो 'ग्रामेरा च' इति मन्त्रन्त आद्युदात्तः । द्रक्ष्यसीति । प्रत्ययस्वरण मध्योदात्तम् ।
उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यन्ते इति । वहेः प्रापणार्थत्वेऽपि
गतिर्गम्यत इति गत्यर्थेऽनम् । उह्यन्तामित्यत्र देवदत्तरामयोः कर्त्रोर्भेदेऽपि लकार-
वाच्यस्य शालेः कर्मणः अभेदात् । आगच्छेरिति । लिङ्यं न लोट् । द्रक्ष्यसीति । वर्त-
मानसामीप्ये लृट् । आगच्छ देव ग्रामं पित्रा ते ओदनं भोक्ष्यत इति । कारकशब्देन सूत्रे

पचतो'त्यादौ न । विभक्त्यन्तमित्यादि । [न तु किमीय इत्यादि] । व्याख्यानमेवाऽग्र
शरणम् । किमा वृत्तां = निष्पन्नमित्यर्थः । विच्छेदश्चादिगणेऽनुदात्तो निपात्यते । आहो
उताहो । अपूर्वं किम् ? अयमाहो भुङ्क्ते । वक्ष्यतीति । सान्तरं हि तत्र शेषः । तथा च
तत्र शेषप्रकल्प्यर्थमन्तरग्रहणमिति भावः । नन्वपूर्वमित्यनुवर्तनात्तस्य च तिङन्तविशेषण-
त्वात्सपूर्वं तिङन्तं शोपीभविष्यतीति किमन्तरग्रहणेनेति चेन्न, इदमेव ज्ञापयति- 'अपूर्वमिति
न तिङन्तविशेषण'मिति स्पष्टं भाष्ये । शोपे विभाषा । अपूर्वमित्येव । तेन 'अयमाहो देवो
वर्पती'त्यत्र निहतमेव । गत्यर्थलोटा । अत्र सर्वेति । लुप्तविभक्तिकं कारकविशेषणम् ।
कारकपदेन प्रत्यासत्त्या लकारवाच्यं कर्तृकर्मरूपमेव कारकं गृह्यते । स्पष्टञ्चेदं भाष्ये ।
तदाह यत्रैवेति । अस्य फलमाह उह्यन्तां देवदत्तेनेति । अत्र यद्यपि कर्तृभेदोऽस्ति तथा-
ऽपि लकारवाच्यकर्मभेदो नास्तीति भवत्येव प्रतिषेधः । एवम् । एवम् 'आगच्छ देव ग्रामं, रामं

मित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् । यत्लोडन्तस्य कारकं तच्चात्यक्ष लुङन्तेनोच्यते । ३६५६ लोट च । (८-१-५२) लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं पश्य । गत्यर्थेति किम्-पच देवौदनं भुङ्क्ष्वैनम् । लोट् किम्-आगच्छ देव ग्रामं पश्यसि । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । आगच्छ देव ग्रामं, पश्यत्वेनं रामः । सर्वग्रहणात्तिवह स्यादेव । आगच्छ देव ग्रामं त्वं चाहं च पश्यावः । योगविभाग उत्तरार्थः । ३६६० वि-भाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् । (८-१-५३) लोडन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं वानु-दात्तम् । आगच्छ देव ग्रामं प्रविश । सोपसर्गं किम्-आगच्छ देव ग्रामं पश्य । अनुत्तमं किम्-आगच्छानि देव ग्रामं प्रविशानि । ३९६१ हन्त च । (८-१-५४)

कारकव्यक्तिरेवाश्रीयते तेन कर्तृत्वामेदेऽपि व्यक्तिभेदात्कारकभेदः । त्वं चाहं च द्रष्टव्याव एनमिति । अक्रियमाणे सर्वग्रहणं यत्र वाच्यं न भिद्यते तत्रैव भविनव्यमिह च भिद्यते वाच्यम् । एकत्रैकमन्यत्र द्वयमिति निघातप्रतिषेधो न स्यात्, क्रियमाणे तु सर्वग्रहणे लोड्वा-च्यकारकापेक्षया लुड्वाच्यकारकाधिक्येऽपि निघातप्रतिषेधः सिद्धः । लोट् च । लुट्ग्रहणं विहाय 'गत्यर्थलोटा-' इति संपूर्णं सूत्रमनुवर्तते । तदाह गत्यर्थेत्यादि आगच्छेति । गत्यर्थलोटा युक्तं पश्येति तु निहतमेव । योगविभाग उत्तरार्थ इति । उत्तरो विकल्पो लोट एव यथा स्यात्, लुटो मा भूद् इति । विभाषितम् । पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । प्राप्त-विभाषा चैयम् । गत्यर्थलोटा युक्तं लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमभिन्नं विभाषा नानुदात्तं स्याद् न चेत्कारकं सर्वान्यत् । सोपसर्गमिति । उपसर्गेण सह । उपसर्गं विद्यमान इत्यर्थः । सहशब्दो विद्यमानार्थो, न तुल्ययोगे । न ह्युपसर्गस्य निघातप्रसङ्गोऽस्ति । आगच्छ देव ग्रामं प्रविशेति । अत्र विशेति पक्षे निहतं पक्षे शप्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तम् । यदान्तोदात्तं तदा 'तिङ् चोदात्तवति-' इति गतेनिघातः । पश्य । प्रविशानीति । उभयत्रापि पूर्वेण नित्यमेव निघातः । प्रत्युदाहरणानि पूर्वसूत्रोक्तान्येव प्रशब्दपूर्वाणि योज्यानि । हन्त च । पूर्वसूत्रमनुवर्तते लोट्ग्रहणं च । तदाह हन्तेत्यनेनेत्यादि ।

द्रक्ष्यसी'त्यादौ कर्मभेदेऽपि लवाच्यकर्त्रैव्याद्भवत्येव । पचाँदनमिति । अत्र लुङन्तं निहत-मेव । पिता ते ओदनमिति । आगमने देवः कर्ता, ग्रामः कर्म, भोजने तत्पिता कर्ता, ओदनः कर्मेति कारकभेदः । त्वञ्चाहुञ्चेति । लोड्वाच्यकारकापेक्षया यत्र लुड्वाच्यं कारकं किञ्चिदधिकं भवति तत्राप्यर्थं प्रतिषेधो यथा स्यादित्यर्थं सर्वग्रहणम् । प्रकृते एकस्या-ऽप्यत्वेऽपि सर्वं नाज्यमिति भावः । एवं लोड्वाच्यकारकापेक्षया लुड्वाच्यं कारकं यदा न्यूनं भवति, लोड्वाच्यमधिकं भवति 'आगच्छ देवदत्तयज्ञदत्तौ ! देवदत्ता ओदनं भोक्ष्यते' इति, अत्रापि प्रतिषेधो भवत्येव । सर्वशब्दस्वारस्येन लुट्सर्वकारके एव लोट्सम्बन्धितदपेक्षयाज्य-त्वाभावस्य निमित्ताद्वप्रतीतेरित्याहुः । लोट् च । न चेत्कारकमिति । गत्यर्थलोड्वा-च्यकारकापेक्षया उदाहरणभूतलोड्वाच्यकारकं सर्वश्रेष्ठमन्यत्र भवतीत्यर्थः । विभाषितं सोप-सर्गमनु । अनुत्तममित्यस्य उत्तमपुरुषभिन्नमित्यर्थः । न चेत्कारकं सर्वान्यदित्येव । पक्षे निहतम्,

हन्तेत्यनेन युक्तमनुत्तमं लोङ्गन्तं वानुदात्तम् । हन्त प्रविश । सोपसर्गमित्येव ।
हन्त कुब । 'निपातैर्यद्यदि' (सु० ३९३७) इति निघातप्रतिषेधः । अनुत्तमं किम्-
हन्त प्रभुञ्जावहै । ३९६२ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके । (८-१-५५)
आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितं नानुदात्तम् । आम पचसि देवदत्त ३ । एका-
न्तरं किम्-आम् प्रपचसि देवदत्त ३ । आमन्त्रितं किम्-आम् पचति देवदत्तः ।
अनन्तिके किम्-आम् पचसि देवदत्त । ३६६३ यद्धितुपरं छन्दसि । (८-
१-५६) तिङन्तं नानुदात्तम् । उदसृजो यदङ्गिरः । उशन्ति हि । आल्यास्यामि

प्राप्तविभाषेयम् 'निपातैर्यद्यदि-' इति निघातनिषेधस्य सिद्धत्वात् । प्रभुञ्जावहा इति । भुजे-
लोङ् 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदं च, हिः टेरत्वं इन्म् । 'आहुतमस्य पिब' 'एत ऐ' अनुदात्ते-
त्त्वाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । विकरणस्वरः । आमः । अन्तरयतोत्यन्तरं व्यवधायकम् । एक-
मन्तरं यस्य तदेकान्तरम् । उदाहरणे निघाते प्रतिपिद्धे पाठमादयुदात्तत्वम् । अनन्तिक इति
किमिति । अत्र केचिदनन्तिकं दूरं तस्यैव सामर्थ्यादिकथ्युतेनिघातस्य च प्रतिषेधः । यदि निघा-
तमात्रनिषेधोऽयं तदा निघातस्यैकश्रुत्या वाचितत्वादिवं सूत्रं व्यर्थं स्यादिति सामर्थ्यादेव चैतन्नि-
षेधं प्रति एकश्रुतेरसिद्धत्वाभावः । प्लुतोदात्तस्तु न प्रतिपिष्यत इत्याहुः । अगरे तु अनन्तिक
इत्यनेन यत्नं दूरं न च संनिकृष्टं तदुच्यते न दूरमेव । अन्यथा दूरमित्येव वदेत् । तेनास्मिन्ने-
कश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वात्प्लुतोदात्तोऽपि नोदाहर्तव्य इति । यद्धितु । उदसृज
इति । तुदादेः छजेर्लोङि सिप्यट् । उशन्ति हीति । वश कान्तौ । अदादिः । लटि

पक्षे त्रैस्वर्यम् । प्रथुदाहरणे पूर्वैर्ण नित्यं निघातप्रतिषेधः । हन्त च । 'विभाषितमिति
सम्पूर्णसूत्रम्' 'लोङि'ति च वर्तते । गत्यर्थलोटेत्यादि निवृत्तम्, अस्यापि विकल्पेन निषेधवि-
धायकत्वात् । 'निपातैर्यद्यदी'ति नित्यनिषेधप्राप्तः प्राप्तविभाषेयम् । हन्त प्रविशेति । पक्षेऽ-
न्तोदात्तम् । पक्षे निवृत्तम् । प्रभुञ्जावहै इति । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम् । अत्रापि
'निपातैर्यद्यदी'ति नित्यं निघातप्रतिषेधः । आम एकान्तर । अनन्तिकशब्देनाऽनन्त्रिहितमदूरं
बोध्यते, अत एवादहरणे प्लुतैकश्रुतौ न । आमन्त्रितत्वादादयुदात्तं पदम् । 'आम्नो देवदत्तो'
त्यत्र 'आमन्त्रिते' इत्यविद्यमानवत्त्वनिषेधादेकान्तरत्वं बोध्यम् । आम्प्रपचसीति । अथ
निघातो भवत्येव । आमः किम् ? आकं पचति देवदत्त । आम्प्रपचसि देवदत्तोति ।
अत्राऽन्तिकत्वाच्चैकश्रुतिः, किन्तु निघात एव । भाष्येऽनन्तिकं = दूरमिति पञ्चान्तरमप्युक्तम् ।
तत्र सामर्थ्यादिकश्रुतेर्भावः । अन्यथा निघातस्यैकश्रुत्या वाचितत्वादिवं व्यर्थमेव स्यात् ।
अत एवैकश्रुतेरसिद्धत्वाऽप्राप्तोऽपि बोध्यः प्रकरणाच्च निघातस्याऽपि वाचः ।
अन्यथैकश्रुतिप्रकरण एव 'आम्नो देवदत्तो'मिति ब्रूयात् । प्लुतोदात्तत्वञ्च तु नाऽयं
प्रतिषेधः, 'आम्नो देवदत्तो' एकश्रुत्यप्रतिषेधः इति चातिशयोक्तिः । मूलेऽपि 'अनन्तिकं =
दूरम्, तत्र विहितमैकश्रुत्यं न, 'निघातनिषेधप्रकरणे पाठाद् वचनसामर्थ्याद्विधानोऽपि

चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्ननुदात्ता । गाथ चारयति वीणां वा वादयति । इतो वा सातिमीमहे । उत्तरवाक्ययोरनुपब्जनीयतिङन्तापेक्षयेयं प्रायमिकी । योगे किम्-पूर्वभूत-योरपि योगे निघातायम् । प्रथमाग्रहणं द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूत् । ३६६७ हेति क्रिया-याम् । (८-१-६०) ह्युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्ननुदात्ता धर्मव्यतिरिक्ते । स्वयं ह रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदार्तं गमयति ३ । 'क्षियाशी' (सू० ३६२३) इति प्लुतः । ३९६८ अहेति । विनियोगे च । (८-१-६१) बहुयुक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्ननुदात्ता नाना-प्रयोगे नियोगे क्रियायां च । त्वमहं ग्रामं गच्छ । क्षियायाम् । स्वयमहं रथेन याति ३ । उपाध्यायं पदार्तं नयति । ३९६९ चाहलोप एवेत्यवधारणम् ।

निर्वाहमाह प्रथमातिङ्बिभक्तिरिति । प्रथममुच्चारिता तिङ्बिभक्तिरित्यर्थः । अगतेरिति प्रथमसूत्रे चानुकृष्टत्वादिव नानुवर्तते । उत्तरवाक्ययोरिति । 'दिवो वा पायिवादिवि' । 'इन्द्रं महो वा रजसः' इत्येतयोरित्यर्थः । ननु श्रुतस्यैव तिङन्तस्योत्तरानुपब्जः तत्कथं प्रायम्यमिति चेत्, अनुपत्तस्याप्यौपाधिकं भेदं पुरस्कृत्य प्रायम्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य ह्यन्वति बहुशो दृष्टत्वात् । एतच्चेहैव मन्त्रे नियमेन मुष्टिहृत्ययेति च मन्त्रे वेदभाष्ये स्पष्टम् । हेति । स्वयं ह रथेन यातीति । उपाध्याये पदातौ गच्छति सति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धमित्याचारभेदः । अहेति । अनेकस्मिन्प्रयोजने प्रेषणं विनियोगः । तदाह नाना-प्रयोजने नियोगे इति । अनेकप्रयोजनो नियोगः प्रेषणम् । उदाहरणे पूर्वत्र प्रेषे 'प्लुतः, उत्तरत्र क्रियायाम् । चाहलोप । अवधारणार्थैवशब्दप्रयोगे सति प्रथमं तिङन्तं नानुदात्तम् । सूत्रेण चाहलोपस्याविधानाद् अयंप्रकरणादिना गम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो 'चवायोगे प्रथमा' इत्युत्तरसूत्रेणेत्यर्थः । इदञ्च वृत्तौ स्पष्टम् चानुकृष्टत्वाद्वागतेरिति नानु-वर्तते इति तदाशयः । 'चनचिदिवे'त्यत्र कैयटस्तु 'चवायोगे इति-अनाप्यनुवर्तते' इत्याह । चवायो । प्रथमेत्यस्य । प्रथमांश्चारितेत्यर्थः । योगग्रहणं पूर्वम्यामपि योगे निघातप्रतिषेधा-यम् । तदध्वनयन्नुदाहरति गाथ चारयतीति । नियमोऽयं-प्रथमैव मन्त्रे'ति । इतो वा सातिमिति । अस्य 'दिवो वा पायिवादिवि' 'इन्द्रं महो वा रजसः' इत्युत्तरवाक्ये इन्द्रं प्रति साति = धनदानम् अवि = आविष्करो ईमहे = याचामहे । वैदिकनिघण्टौ याच्त्राकमेनु ईमह इति पाठात् । कस्माल्लोकादित्यात्राङ्ङायामाह-इतः = अस्माल्लोकात्पायिवाद्वा दिवो वा महो = महतः प्रौढात्, रजसः = रजसाद् अन्तरिक्षलोकादिति मन्यायः । ननु श्रुतस्यैव तिङ-न्तस्योत्तरानुपब्जात्कथं प्रथममेतदिति चेत्, अनुपत्तस्यापि औपाधिकभेदं पुरस्कृत्य प्रायम्याश्रयणेन निघातनिषेधस्य ह्यन्वति बहुशो दृष्टत्वात् । एतच्च । वेदभाष्ये स्पष्टम् । हेति किं । धर्मोल्लङ्घनं-क्षिया । उदाहरणे द्वितीयस्य निघातो नयत्येष ह्योगाज्भावादिति बोद्धव्यम् । अहेति विनि । अनेकस्मिन् प्रयोजनं प्रेषणं विनियोगः । नस्योदाहरणे पूर्ववन्निघातप्रतिषेधः, प्लुतश्च बोध्यः । चाहलोपे । अनेकाना-

(८-१-६२) च अह एतयोर्लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्ननुदात्ता । देव एव ग्रामं गच्छतु । देव एवारण्यं गच्छतु । ग्राममरण्यं च गच्छत्वित्यर्थः । देव एव ग्रामं गच्छतु । राम एवारण्यं गच्छतु । ग्रामं केवलमरण्यं केवलं गच्छत्वित्यर्थः । इहाहोः । स च केवलायः । अववारण्यं किम्-देव क्वेव भोक्ष्यसे । न क्वचिदित्यर्थः । अनवक्लृप्तावेव । ३६७० चादिलोपे विभाषा । (८ १-६३) चवाहाहैवानां लोपे प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्ननुदात्ता । चलोपे । इन्द्र वाजेषु नोजव । शुक्ला ब्रौहयो भवन्ति । ह्वेता गा आज्ञाय दुहन्ति ।

बालं पे । ब्रौहिमिर्यजेत । यवैर्यजेत । ३ '७१ वैवावेति च छन्दसि । (८ १-६४) अहवै देवानामासीत् । अयं वाव हस्त आसीत् । ३९७२ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् । (८-१-६५) आभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्बिभक्तिर्ननुदात्ता छन्दसि । अजामेकां जिन्वति । अजामेकां रक्षति । तयारन्यः पिप्पलं स्वाद्वति । समर्थाभ्यां किम्-एको देवानुपातिष्ठत् । एक इति संख्यापरं नान्यार्थम् ।

विवक्षितः । चशब्दः समुच्चयार्थः । अहशब्दः केवलायः । समानकर्तृकेऽहलोप । उदाहरणे चलोपं दर्शयति ग्राममरण्यं चेति । क्वेव भोक्ष्यसे इति । अनवक्लृप्तावेवशब्दः । 'एवे चानियोने' इति परस्मै । चादि । वाजेष्विति । अवेति तिङन्तस्येह निघातः । निघातान्मात्रस्य तूदाहरणान्तरं मृग्यम् । ननु पूर्वतूत्रे समानकर्तृके चलोप इत्युक्तम् । इह तु कर्तृभेदात् कथं चलोप इति चेत् । अववारणार्थे एवशब्दप्रयोगे समानकर्तृके चलोप इति नियमो न तु सर्वत्रेत्यस्तत्र चलोपः । ब्रौहिमिर्यजेति । पक्षे आद्युदात्तम् । द्वितीयं तु निहतमेव । एवं शेषेष्वपि ययादर्शनमुदाहरणम् । वैवाव । आभ्यां युक्तं प्रथमं तिङन्तमनुदात्तं वा स्यात् छन्दसि । वै स्फुटार्थे क्षमार्थे च । वाव प्रसिद्धो स्फुटार्थे च एकान्या । समौ तृत्यावयौ ययोस्तौ समर्थौ । शकञ्चादित्वात्परस्मै । जिन्वतीति । जिवि प्रीणनार्थः । इदित्वानुम् । लट् तिप् शप् । अजामेकां रक्षतीति । अन्यां प्रीणयति अन्यां रक्षतीत्यर्थः । एक इति संख्यापरमिति । एकशब्दस्यानैकार्थत्वात् । तथा

प्रयोग एव, शास्त्रेण लोपनिघानाऽभावान् । अर्थप्रकरणादना गम्यमानत्वाच्चाप्रयोगः । चः समुच्चये, अहशब्दः केवलायः । समानकर्तृके चशब्दस्य लोपः । नाना कर्तृके त्वहशब्दस्य । एवेत्यादेरववारणार्थकेवशब्दप्रयोगे सतीत्यर्थः । अवक्लृप्ताविति । असम्भावनायामित्यर्थः । न क्वचिद्भोक्ष्यसे न क्वचिदध्येत्येने इत्यर्थः । इन्द्र वाजेष्विति । अवेति तिङन्तस्येह निघातः । निघातान्मात्रस्य तूदाहरणान्तरं बोद्धव्यम् । शुक्ला ब्रौहय इति । समानकर्तृके चलोप इति नियमोऽववारणार्थैवशब्दप्रयोगे न तु सर्वत्रेत्यास्त चलोपः पक्षे निहतं, पक्षे आद्युदात्तम् । वैवावेति । वै स्फुटार्थेऽजमायाश्च । 'वाव' इति प्रसिद्धौ, स्फुटार्थे च । एकान्याभ्याम् । समर्थाभ्यां = समानार्थाभ्यामित्यर्थः । अजामेकामिति । अन्यामित्यर्थः ।

३९५३ यद्वृत्तान्तरित्यम् । (८-१-६६) यत्र पदे यच्चन्द्रस्ततः परं तिङन्तं नानुदात्तम् । यो भुङ्क्ते यद्वयञ्चायुर्वाति । अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते । ३९५४ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः । (८-१-६७) पूजनभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम् । काष्ठाध्यापकः । + मलोपश्च वक्तव्यः । दारुणाध्यापकः । अज्ञाताध्यापकः समासान्तोदात्तत्वापवादः । एतत्समाने इष्यते । नेह । दारुणमध्यपक इति वृत्तिमतम् । पूजनादित्येव पूजितग्रहणे चोक्तम्—'एकोज्जगद्ये प्रधाने च प्रथमे केवले तथा । माधारणे समानेऽल्पे संख्यायां च प्रभु-ज्यते ।' इति । ननु माहवर्षादिगणक एवैकगन्धो ग्रहोप्यत इति चेत्तत्त्वम् । न माहवर्षमत्र प्रकरणे व्यवस्थापकमिति 'निरातैर्यच्चरिहन्ते' इत्यत्रैवावाचाम । यद्वृत् । यद्वयञ्ङिति । यद्मञ्जतोति किन् । 'विज्जगदेवयोश्च' इति टेरद्वयादेशः । कय पुनः पञ्च गानिदंरो नति यद्वयञ्ङ वायुर्वाति इत्यादौ व्यवधाने भवत्यत आह अत्र व्यवहिते कार्यमिष्यत इति । अत्र च ज्ञापकमुत्तरमूत्रे मूत्र एव स्फुटोभविष्यति । पूजना । 'काष्ठादिभ्यः' इति वार्तिकं दृष्टं तदनुरोधेन पूजनादिति बहुवचनस्यान एकवचनमिति व्याचष्टे पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति । उत्तरमूत्रे तिङ्ग्रहणादिदं भुवन्विषयकम् । काष्ठाध्यापक इति । काष्ठाद्याश्चमुन-पर्यायाः सन्तः पूजनवचना भवन्ति, समासविषयकं सूत्रमिदम् । उदाहरणे मयूरव्यंमकादि-त्वाः समानः । मलोपश्च वक्तव्य इति । दारुणमध्य पक इति । समाने कृते विभक्ते-लुकि स्वाभाविको मकारनिवृत्तिरित्यनेन वचनेनान्वाहयते इति वृत्तिन्यासकारयामनम् । तदेतदाह इति वृत्तिमतमिति । भाष्यवानिककैयटास्तु वचनास एव क्रिया-जिवि-प्राणतार्यः । अत्र प्रकरणे क्वचित्साहचर्यानाश्रयगज्ञापनायं समर्थग्रहणम् । यद्वृत्ता । तद्यद्वृत्तमिति, न तु उत्तरडनमविभक्त्यन्तमस्त्याग्रहः । इदञ्च भाष्ये ध्वनितम् । अत्र व्यव-हिते इति । तेन 'यो जान एव पर्यमूष' इत्यादौ निधानप्रतिषेधः सिद्धयति । अत्र मानन्तु 'पूजनात्पूजित'मिति मूत्रे पूजितग्रहणम् । तस्मिन् 'काष्ठाध्यापकः' इत्यादौ अनुदात्तताविधानाय । तत्र 'काष्ठादिभ्यः' इति वार्तिकम् । तत्र पूजनादित्येव प्रत्यामत्तया समन्वयिकतया च पूजितपरिग्रहं मिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरप्रतिगत्तयं तदिह प्रकरणे पञ्चमोनिदेशोऽप्यानन्तर्यं नाश्रो-यत इति ज्ञानयतीत्याहुः । 'यथेच्छपवृत्तो वेति वाच्यम्' । यत्र क्वचन यजते । [यत्र क्वचन

यजते] । अत्र पदे निहन्तम्, पदे आश्रुदात्तम् । पूजनात्पू । अत्र वृत्तेरुन्- 'काष्ठादिभ्यः' इति मूत्रे पराठ, तदन्नान् । काष्ठादिगणपाठेन सूत्रकारेणापि ज्ञातमेतन् । काष्ठा-दयोऽद्भुतपर्यायाः पूजनवचना भवन्ति । उत्तरमूत्रे तिङ्ग्रहणादिदं भुवन्विषयम् । अत्र वृत्तिन्यासादयः—'समासविषयमेतत् । काष्ठादारुणादीनां प्रवृत्तिनिमित्तभूताध्याप-नानिहन्तविशिरोपगत्येऽसमानाधिकरणत्वात्समानाध्याप्यो मयूरव्यंमकादिस्वात्मनापकः । तस्मिन्निमित्तविभक्तेलुकि काष्ठाध्यापकतादिनिहातरत्याहुः । भाष्यकारास्तु—असमाने एव क्रियाविशिरोपगोभूतानां दारुणमिदादीनां मन्त्रांशे नितादन्ते । युक्तञ्चेतत् । समासा-

सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितलाभार्थम् । एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नान-
न्तर्यमाश्रीयत इति । ३६७५ सगतिरपि तिङ् । (८-१-६८) पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङन्तं
पूजितमनुदात्तम् । यत्काष्ठां प्रपचति । 'तिङ्ङितिङः' (सू० ३६३५) इति निघातस्य 'निपा-
तैर्यत्' (सू० ३९-३७) इति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् । सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते ।
+ गतिग्रहणे उपसर्गग्रहणमिष्यते । नेह । यत्काष्ठां शुक्लीकरोति । ३६७६ कुत्सने च
सुप्यगोत्रादौ । (८-१-६९) कुत्सने च सुबन्ते परे सगतिरगतिरपि तिङ्नुदात्तः । पचति
पूति । प्रपचति पूति । पचति मिथ्या । कुत्सने किम्-प्रपचति शोभनम् । सुपि

विशेषणीभूतानां दारुणमित्यादीनामसमाप्त एवास्य सूत्रस्य प्रवृत्तिमिच्छन्ति । मयूरव्यंसका-
दित्वे नास्ति प्रमाणम् । हरदत्तोऽप्याह—यदि समासे एवेदमभिमतमर्भावाप्यत्तदा समाप्त
इत्येवावक्ष्यत् । युक्तं चैतत् । न ह्यत्र समाप्ताधिकारोऽस्ति येन समासे स्यात् । अस्मिन् पक्षे
मूलोपवचनं च सार्थकम् । पूजनादिष्वेव पूजितग्रहणे सिद्ध इति । पूजनस्य पूजिता-
पेक्षत्वादिति भावः । अनन्तरपूजितलाभार्थमिति । 'पूजनात्पूजितम्' इति सूत्रे सामा-
न्यगतमानन्तर्यविशेषणं विज्ञायत इति भावः । कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे व्यवहितस्य प्रसङ्ग
इत्याह एतदेवेति । ज्ञापकफलं तु 'यद्वृत्तान्नित्वम्' इत्युक्तम् । सगति । यत्काष्ठां प्रप-
चतीति । ये मलोपश्चेत्यनेन वाक्ये मलोपमाहुस्तेऽपि तिङन्ते परते नैव लोपमिच्छन्ति ।
सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यत इति । तुल्ययोगे अत्र सहशब्दः । यत्र तुल्ययोगे
सहशब्दस्तत्र द्वयोरपि कार्ययोगो भवति । तद्यथा सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते पुत्रोऽपि
भोज्यते । अपिग्रहणं यत्र गतिर्न युज्यते तत्र केवलस्यापि तिङन्तस्य यथा स्याद् गति-
प्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति तिङ्ग्रहणं पूर्वयोगस्यातिङ् विषयत्वज्ञापनार्थम् । कुत्सने
पदादिति निवृत्तम् । पचति विलशनातीति । कथमत्र समानवाक्यत्वस्य

विकाराऽभावात् । मयूरव्यंसकादित्वे प्रमाणाऽभावाच्च । अत एव, 'मलोपो वक्तव्यः' इति
वार्तिककृता वारब्धम् । एवञ्च दारुणमित्यादयः प्रयोगा असावव एव, भाष्यविरुद्धत्वादिति
ध्येयम् । पूजनात्किम् ? दारुणाध्यापकः । दारुणसञ्ज्ञक इत्यर्थः । काष्ठादिभ्यः किम् ?
शोभनाध्यापकः । सगतिरपि । अपिनाऽगतिः । तदाह तिङन्तमिति । 'न छु' इत्यादि-
निषेधापवादः । सगतिरिति । तुल्ययोगे सहशब्दः । तेन गतेरपि निघातमाहुः । तिङ्ग्रहणं
पूर्वसूत्रस्याऽतिङ् विषयत्वलाभार्थम् । अत्रापि गतिग्रहणेनोपसर्गस्यैव ग्रहणमिति 'अनवि'दिति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेन 'यत्काष्ठां शुक्लीकरोतीत्यादौ 'निपातैर्यदने'ति प्रतिषेध एव ।
यत्काष्ठां प्रपचतीति । 'यत्काष्ठं प्रपचती'त्यपपाठः, भाष्यविरोधात्, काष्ठा इत्याकारा-
न्तस्यैव गणे पाठाच्च । काष्ठेति ह्रस्वं पठतां तु भाष्यविरोध एव । काष्ठा, दारुण, वज्रात,
पुत्र, वेश, वनाज्ञात, अनुज्ञात, अपुत्र, अयुत, अदभुत, अनुक्त, मृश, धार, सुख, परम्,
नृ अति । वृत् । कुत्सने च सु । 'पदा'दिति निवृत्तम् । कुत्सनाद्यं सुबन्ते, परे
इत्यर्थः । अयं विविः परत्वाप्रतिषेधान् वाधते । यत्पचतः पूतीत्यादि । पूतीति

किम्-पचति क्लिप्ताति । अगोत्रादौ किम्-पचति गोत्रम् । + क्रियाकुत्सन् इति वाच्यम् ।
कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूतिर्देवदत्तः । + पूतिश्चानुबन्ध इति वाच्यम् । तेनायं
चकारानुबन्धत्वादन्तोदात्तः । + वा बहुवचनमुदात्तमिति वाच्यम् । पचन्ति-पूति ।
३९७५ गतिर्गतौ (८-१-७०) अनुदात्तः । अभ्युद्धरति । गतिः किम्-दत्तः पचति । गतौ
किम्-आमन्दैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । ३९७८ तिङि चोदात्तवति । (८-१-७१)

सायर्थस्य वाग्भावादेवाप्राप्तेः । सुपोति स्मृष्टार्थम् । कर्तुः कुत्सने मा भूत् । पचति पूति-
र्देवदत्त इति । कर्तृत्वमात्रं कुत्स्यते अस्वेदमुक्तमिति । क्रिया तु शोभनैव पूतिश्चानुबन्ध
इत्यर्थः । तिबन्तपूतिशब्द आद्युदात्तः । वशेस्तिविति तिप् बाहुलकादुभौ भवति तस्मादेव
गुणाभावः । तस्य निघातनिमित्तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति चिन्तयमुपसंख्यायते । वा
बहुवचनान्तं तिङन्तं वानुदात्तं स्यात् । यदा तिङन्तस्य निघातस्तदा पूति-
रन्तोदात्तः । अन्यदा द्वाद्व्युदात्तः । आमन्दैरिति । अत्र याहोत्येतत्पूति क्रियायोगादाङि-
त्येव गतिः । तिङि । उदात्तवति तिङन्ते परे गतिर्निहन्यते । 'निघाता आद्युदात्ताः'
इत्यस्यापवादः । यत्प्रचतीति । 'निघातैर्यद्यदि-' इति निघातप्रतिषेधात्तिङन्त-
मुदात्तवत् । ननु तिङ्ग्रहणं व्यर्थम् । न च तिङन्ते यथा स्यात् मन्द्रशब्दे मा भूत्
'आमन्दैरिन्द्र हरिभिर्याहि' इति मन्द्रशब्दो र्वप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्त इति वाच्यम् ।

क्रियाविशेषणत्वाभ्युपसक्तत्वम् । पचति क्लिप्तातीति । पाकक्रियाकर्तृकञ्जेन इत्यर्थः । पूजः,
पूषीवातोर्वा बाहुलकादौगादिके तिपि तत्र एव गुणाभावे आद्युदात्तत्वं पूतिशब्दस्य प्राप्नो-
तीत्यत आह पूतिश्चानुबन्ध इति । चकारानुबन्ध इत्यर्थः । इत्यत्र निघातसंनियामादिष्टम् ।
तेन यदा निघातस्तदाऽन्तोदात्तम्, अन्यदात्वादामुदात्तमेवेति बोध्यम् । वा बहुवचनमिति ।
वहुवचनान्तं तिङन्तमित्यर्थः । गतिर्गतौ । अपम् 'उत्सर्गा' इत्याद्व्युदात्तत्वापवादः । गतौ
परेऽनुपसर्गस्य गतेरनभिधानेन प्रयोगाभावादुत्सर्ग इति वक्तव्ये गतिग्रहणं लाघवायमुत्तरा-
यञ्च । यद्यप्ययमसौ सावकाशस्तथापि, 'अभिगंतो' इति वक्तव्ये गतिग्रहणात्सर्वत्रापि प्रव-
र्तते, एतावतैव तदपवादत्वव्यवहार इत्याहुः । अभ्युद्धरतीति । अत्रोच्छब्दे यणि जमेनि-
घातेऽनिघाते वा विशेषाभावेऽपि प्रवृत्तिमायेनाज्ञाहम् । 'अभिसंहरति' इति मुत्स्यं फलम् ।
गतौ किमिति । गतेः शुद्धे तिङन्ते प्रयोगः, गतिप्रवृत्ते वा, कृदन्ते वा । तत्र कृदन्तं
गतौ किमिति । न कृत्स्वर धावादिस्वर-गतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतेनिघातस्या-
संगतावगतौ न कृत्स्वर धावादिस्वर-गतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतेनिघातस्या-
ऽभावात् 'तिङि चोदात्तवती' ति तिङ्मुदात्तवत्येवेति नियमादनुदात्तवती तिङन्ते
तदप्रसङ्गादुदात्तवती तेनैव सिद्धेयं पारिषेपादपतावेव भविष्यतीति प्रश्नः । आः
मन्दैरिति । ते प्राग्वातोः' इत्यस्य प्रयोगनियमायंनिश्च । प्रयोगनियमपक्षमभि-
प्रेत्यैव 'द्वन्द्वेति परेऽपि' 'व्यवहृतास्त्वे'त्याख्यम् । यदा तु भाष्यरोचना मञ्जानिय-

गतिरनुदात्तः यत्प्रपचति । तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम् । अन्यथा हि यत्क्रियायुक्तः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात् प्रत्यये न स्यात् । उदात्तवति किम्-प्रपचति ।

इति तिङन्तस्वराः ।

‘यत्क्रियायुक्तः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञाः’ इति वचनात् स्वसंवेग्विनमाश्रितोति क्रियावाचिन्येवोदात्तवति भविष्यति । न च कृदन्तेऽतिप्रसङ्गः । तत्र कृत्स्वरथावादिस्वर- गतिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतिनिहन्यत एव । तस्मान्नार्थस्तिङ्ग्रहणेनेत्याशङ्क्याह तिङ्ग्रहणमिति । परिमाणमियत्ता । परिमाणार्थत्वमेव स्पष्टयति अन्यथा हीति । अक्रियमाणे तिङ्ग्रहणे धातुरेव क्रियावाचित्वादगतिर्गतिर्निघातमिति तत्रैवोदात्तः निघातः स्याद् न प्रत्यये, तिङ्ग्रहणे कृते तु यं धातुं प्रति गतित्वं तदघटके तिङन्ते उदात्तवति परे इत्यर्थो जायते, तेन यत्प्रकरोतोत्यादौ धातोः शेषनिघातेनानुदात्तत्वेऽपि तिङन्तस्य उप्रत्यय- स्वरेण मध्योदात्तत्वादगतेनिघातः सिद्ध इत्याहुः । प्रपचतीति । ‘तिङ्ङितिङ्’ इति निघातः ।

इति सुबोधिनः तिङन्तस्वराः ।

मार्थत्वमभिप्रेत्य तत्प्रत्याख्यायते तदा गताविति व्यर्थम् । आङो गतित्वाऽभावादेवाऽप्राप्तेः । मन्द्रशब्दस्तु रुद्धिश्चोदात्तान्न क्रियावाची । आमन्दैरित्यत्र न दोषः, अगतित्वात् । यत्क्रिया- युक्तास्तं प्रति गतिसंज्ञा । न चाऽत्राऽङो मन्द्रं प्रति क्रियायोगः । किं तर्हि ? ‘माहिशब्दं प्रतीति भाष्यस्याप्ययमेवार्थः-यत्क्रियान्वयस्तत्क्रियाव्यवहितत्वात् गतित्वम्, मन्द्रस्तु न क्रियावाचीति । यत्तु कैयटादयः-‘ननु परनिमित्तानुपादाने यत्क्रियायुक्ता इति कथं लभ्यते ? च्यते । पदस्येत्यविकारात्पदनिधित्वात्समर्थपरिभाषोपस्थानादेतद्विशेषलभम्’ इति । तत्तुच्छम् । अस्मदुक्तरीत्या भाष्यस्य सामञ्जस्यात्, एकार्थ्यभावे एव परिभाषाप्रवृत्तेश्च, युष्मदस्मदादेश- निघातविधौ परिभाषाप्रवृत्तेः समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तत्वाच्च । न च मन्द्रादिकरणकेन्द्रकर्तृकं यानमाङ्गा विशेष्यते इति समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रति गतित्वमस्त्येव । अत एवाऽभ्युद्ध- रतोत्यादावभेगतित्वमिति वाच्यम्, धातुपसर्गयोः संबन्धस्यान्तरङ्गत्वेन साधनान्वयात्पूर्व- मेव तदन्वयः । अत एव ‘उपास्थते गुरुः’ इत्यादेः सकर्मकत्वमिति भाष्य एव स्पष्टम् । तिङि चो । ‘निपाता आद्युदात्ताः’ इत्यस्यापवादोऽप्यम् । अनुपसर्गस्यापि गतेर्वात्व- व्यवहितस्य सत्त्वाद् । उदाहरणे ‘निपातैर्यद्यदी’ति निघातप्रतिषेधादुदात्तत्वं तिङ- न्तस्य । ‘यच्छुक्लीकरोतो’त्यत्र च्वेधित्वेऽपि चित्स्वरो येन नाप्राप्तित्वायेन निपाताभ्यु- दात्तत्वमेव बाधते न त्वेनमिति अत्र शुक्लीशब्दस्य निघातः । नन्वामन्दैरित्यत्र स्वप्रत्ययान्ते मन्द्रशब्दे परे आङो निघातनिवृत्त्यर्थन्तदित्यत आह यात्किमेति । एवञ्च तिङ्ग्रहणाऽभावेऽपि गत्याक्षिप्तक्रियावाचकस्योदात्तवतीति विशेषणादपि तस्मि- वृत्तिः सिद्धेति भावः । तत्र दोषमाह धातावेवेति । यस्य वाच्यरूपया क्रियाया युक्तास्तं धातुं प्रत्येव गतित्वादिति भावः । एवञ्च ‘यद् पचती’त्यादावेव स्यान्न तु

स्वरसंचारप्रकारः

अथ वैदिकवाक्येषु स्वरसंचारप्रकारः कथ्यते । अग्निमीळे इति प्रथमा ऋक् । तत्राग्नि-
शब्दोऽन्युत्पत्तिपक्षे (फि०) 'फिपः' इत्यन्तोदात्त इति मायवः । वस्तुतस्तु घृणादित्वात् ।
व्युत्पत्तौ तु निप्रत्ययस्वरेण । अम् सुप्त्वादनुदात्तः । 'अभि पूर्वः' (१९४) इत्येकादेशस्तु
'एकादेश उदात्तेन' (३६५८) इत्युदात्तः । ईळे । 'तिङङतिङः' (२९३५) इति निघातः ।
संहितायां 'उदात्तादनुदात्तस्य (सू० ३६६०) इतीकारः स्वरितः । 'स्वगितात्संहितायाम्'
(सू० ३६६८) इति ले इत्यस्य प्रवयापरपर्याया एकश्रुतिः । पुरःशब्दोऽन्तोदात्तः । पूर्वा-
रावराणाम्' (सू० १९५५) इत्यसिप्रत्ययस्वरात् । हितशब्दोऽर्धधात्रा निघायां 'दधातेहिः'
(सू० ३०७६) इति ह्यादेशे प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'पुराऽण्वदम्' (सू० ७६८) इति सत्रायां
'कुगति' (सू० ७६१) इति समामे समान्तोदात्ते 'तदगुरुपे तुल्यायै' (सू० ३७३६) इत्यव्यय-

ईळे इति । ईङ स्तृती लङुतमैकवचनम् । इद् टेरत्वं द्वयोश्चास्य स्वरयो-

'यत् प्रकराती'त्यादौ । तिङ्ग्रहणे तु सति यं घातुं प्रति गतित्वं तदघटिते तिङन्ते
परे इत्यर्थः सम्पद्यते इति न दोषः । अत्र तिङ्शब्देन क्रियाप्रधानं ऋच्यते । तेन 'उपपदमतिङ्'
इति सूत्रस्याऽऽमदुक्तोऽस्या 'प्रपचित्तर्ग'मित्यत्राऽसमामे उदात्तवदयामन्ते गतेनिघातः
सिद्धः । तिङन्तं तु तत्र नोदात्तम्, आम्स्वरेण शेषनिघातात् । ध्वनितश्चेदं भाष्ये । एते
निघातास्तत्प्रतिषेधाच्च पदकाले । वच्छद्य पाठेऽपि भवन्ति, संहिताधिकाराभावादित्याहुः ।

इति लघुशब्देन्दुशेखरे तिङन्तस्वराः ।

— — —

अथ स्वरसञ्चारप्रक्रिया । वस्तुतस्त्विति । 'इगन्तानाञ्च द्वयेन'मित्यस्य
'फिपः' इत्यपवादस्य सत्त्वादिति भावः । संहितायाम्त्विति । 'तयोऽन्विचो'ति
सूत्रस्यसंहिताग्रहणस्याऽऽशास्त्रसमाप्तेरधिकारात्, स्वरितविशेष तदन्तर्भावमिति भावः ।
अयमेव संहिताधिकारो ज्ञायति—'एतदधिकारबहिर्भूतानां कालव्यवायेऽपि
प्रवृत्तिः' । अन्यथासंहितायां कालव्यवायादेव न भविष्यति किं तदधिकार-
पाठेन ? तेन पदकालेऽपि 'ईळे' इत्यादीनां निघातः, 'बग्नाविष्णू' इत्यादावप-

पूर्वपदप्रकृतिस्वरे 'गतिकारकोपपदाच्छ्र' (सू० ३८७३) इति ह्रस्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरे-
 घात्यादिस्वरे च पूर्वपूर्वोपमर्देन प्राप्ते 'गतिरन्तरः' (सू० ३८८३) इति पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरः । पुरःशब्दोकारस्य संहितायां प्रचये प्राप्ते 'उदात्तस्वरितस्वरस्य सन्-
 तरः' (सू० ३९६९) इत्यनुदात्ततरः । यज्ञस्य । नडः प्रत्ययस्वरः । विमर्जे-
 सुप्त्वादनुदात्तत्वे स्वरितत्वम् । देवम् । पचाद्यच् । फिट्स्वरेण प्रत्ययस्वरेण
 वान्तोदात्तः । अत्विक्षब्दः ह्रस्वोत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । होतृशब्दस्त्व-
 ञ्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । रत्नशब्दो (फि०) 'नन्विषयस्य' इत्याद्यु-

रिति प्रातिशाह्येन लः । यज्ञत्येति । 'यजयाच-' इति यजेर्नङ् विमर्जेः सुप्त्वा-
 दनुदात्तत्वे स्वरितत्वमिति । स्वरितत्वमिति । स्वरितो वानुदात्त इत्यनेन ।

ग्रहे, आनडादयः, पदविनागे च वल्गुसादयः सिद्धयन्ति । जशक्त्यादिना कालव्यवायेऽपि
 नसादयः । व्यवधानञ्च मानाकालेन, न तदविकेनेत्यादि निरूपितम् । संहिताविकारस्थानु-
 यणादिकं स्वरितप्रचयादिकञ्च नेति बोद्धव्यम् । नन्वेवं पुरः-हितमित्यवग्रहं हिशब्दस्य
 स्वरितत्वं बह्वृचैः पठ्यमानं न सिद्ध्येत्, संहिताविकारस्थत्वेन कालव्यवायेऽप्रवृत्तेरिति
 चेन्न, 'यथा सन्वीयमानानामनेकीभवतां स्वरः । उपदिष्टस्तथा विद्याभञ्जराणा-
 मवग्रहे' इति प्रातिशाह्ये विशिष्य विधानात् । अनेकीभवतां-प्रबलेष्वनानुवतां
 पुनः सन्वीयमानानामेकीक्रियमाणानां यथा-येन प्रकारेण स्वर उपदिष्टः शास्त्रे, तं
 स्वरमञ्जराणामवग्रहेऽपि तथैव कुर्यादित्यर्थः । नन्वेवमुपगन्तव्यं अन्वेतवाड इत्यादीनाम-
 वग्रहे उत्तरखण्डाद्यवर्णस्य प्रचयः स्यादिति चेन्न, पद्यादींस्तु द्व्युदात्तानामसंहितबहु-
 स्तरान्, इति विशेषवचनात् । पद्यं-पद्यायं द्व्युदात्तानां पदानामुत्तरान् पदार्थादीन्
 स्वरविवावसंहितवज्जानोयादित्यर्थः । एवं रत्नघातमन्, बल्लभवन्तीरित्यादीनां
 क्रमकाले इतिशब्दोत्तरभागे प्रचयो न प्रवर्तते । 'परिग्रहे त्वनापन्तिात्तैवैकाक्षरी-
 कृतात् । परेषां न्यासमाचारं व्यालिस्तौ चेत्स्वरौ परौ' इति वचनात् । परिग्रहो
 वेष्टक उच्यते । अनार्षशब्देन तथाभूत इतिकरणः, स च द्वयञ्जर बाद्युदात्तः, पदा-
 न्यासस्य मध्ये वर्त्तमानः पूर्वपदान्तमादिना स्पृशति, द्वितीयपदादिमन्तिमेन स्पृशति
 तदार्थं विकारः पदसन्धिरुक्तः । स च व्यञ्जनादिः स्वरादिर्वा भवति । यदि
 व्यञ्जनादिस्तदा प्रचये प्राप्तेऽप्रमपवादः । अनार्षादितिकरणात्परेषामञ्जरानां न्यासमु-
 च्यत्तमाचारं व्याडिराचार्यो मन्यते । यदा तु स्वरादिर्भवति तेन स्वरादिना एकाक्षरी-
 कृतात्परेषां न्यासमिति तुल्यम् । तौ उदात्तस्वरितौ चेत्स्वरौ परौ भवत इत्यर्थः ।

दात्तः । रत्नानि दधातीति रत्नवाः । समासस्वरेण कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वान्तोदात्तः ।
तमपः पित्वादनुदात्तत्वे स्वरितप्रचयावित्यादि ययाशास्त्रमुन्नेयम् ।

इति स्वरसंचारः ।

इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् ।

तदस्तु प्रीतये श्रीमद्भवानोद्दिशनाययोः ॥१॥

इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायां
वैदिकस्वरप्रक्रिया ।

ऋत्विगिति । ऋतावुपपदे यजेः क्तिन् ऋत्विगित्यनेन 'वचिस्वपि-' इति संप्रसारणम् ।
नञिप्रविपयस्येति । इसन्तवजितस्य नित्यनपुंसकस्यादिरुदात्त इति सूत्रार्थः ।

इति श्रीमन्मौनिकुलतिलकायमानश्रीगोवर्धनभट्टात्मजवर्युनायात्मजेन जयकृष्णेन

कृतायां सुवाचिन्याख्यायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां वैदिकस्वरप्रक्रिया ।

अनापान्तादित्यस्योदाहरणं-रत्नवातममिति रत्नवातमम् । तेनैवैकाक्षरीकृतादित्यस्यो-
दाहरणम्-अललामवन्तीरित्यललामवन्तीः अलला इति शब्दानुकरणमिति तद्भाष्यकृत्
इति सर्वेष्टसिद्धिः ।

शब्देन्दुशेखरः पुत्रो मञ्जूषा चैव कन्यका ।

स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य शिवयोरपिती मया ॥१॥

शब्देन्दुशेखरः सोऽयं फणिभाष्योक्तिभूषितः ।

सतां हृत्कमलेष्वास्तां यावच्चन्द्रदिशाकरी ॥२॥

इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टनुतसतीगर्भजनानेशभट्टरचिते लघुशब्देन्दु-
शेखराख्ये सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याने उत्तराखं समाप्तम् ।

समाप्तोऽयं लघुशब्देन्दुशेखराख्यो ग्रन्थः ।

भैरवमिश्रकृतचप्याख्यासंवलित

सिद्धान्तकौमुदी

लिङ्गानुशासनम् । ७१ ।

स्यधिकारः ।

१ लिङ्गम् । २ स्त्री । अविकारसूत्रे एते । ३ ऋकारान्ता मातृ-
दुहितृस्वसृपोवृननान्दरः । ऋकारान्ता एते पठचैव स्त्रीलिङ्गाः । स्वस्नादि-
पञ्चकस्यैव ङीच्निपेधेन कर्त्रीत्यादेर्ङा ईकारान्तत्वात् । तिस्रचतस्रोस्तु
त्रियामादेशतया विधानेऽपि प्रकृत्योत्रिचतुरोऽङ्गदन्तत्वाभावात् । ४ अन्य-

श्रीः । मूले—अधिकारसूत्रे एते इति । उभयोरधिकारसूत्रत्वेऽपि “लिङ्ग” —
मित्याशास्त्रसमाप्तेः, द्वितीयस्तु ‘तारावारा-’ इति यावदिति विवेकः । अत्रापि लिङ्गं
शास्त्रीयं प्रागुक्तमेव त्रिवक्षितम् । तच्चार्थनिष्ठं तच्छब्दप्रतिपाद्यम् । तत्रायं विशेषः ।
शब्दशक्तिस्वभावेन कस्यचित्सर्वलिङ्गप्रतिपादकता, कस्यचिदेकलिङ्गप्रतिपादकता, कस्य-
चिद्विलिङ्गयुक्तार्थप्रतिपादकता चेति । यद्यपि शब्दानामर्थानां चानन्यात्प्रातिस्विक-
रूपेण तेषां ज्ञानं योगिनां युक्तयुञ्जानत्वेन व्यवहारयोग्यानामेव संभवति न त्वस्मदादी-
नामज्ञानाम्, तथाप्यस्मदाद्युद्देशेन शास्त्रप्रवृत्तेर्यथा लघुनोपायेनास्मदादीनां ज्ञानं संभवे-
त्तथाह ऋकारान्ता इत्यादिना । ‘स्त्री’ ति पदमेव सूत्रेषु संबध्यते । तच्च भावप्रधान-
निर्देशेन स्त्रीत्वपरम् । तस्य लिङ्गपदेन बहुव्रीहिमयासे ‘स्त्रीलिङ्गा’ इति सामानाधिकरण्येन
व्यवहारः । मात्रादिशब्दानां विशेषत उपदानात्पठचेति लब्धम् । अवधारणस्य तु यथा
लाभस्तं प्रकारमाह स्वस्नादिपठचकस्यैवेति । ङीच्निपेधेनेति । ‘न पठस्वस्नादिभ्यः’
इति सूत्रेण ङोपो निपेधेन । कर्त्रीत्यादेरिति । अनेन कर्तृपदेन यागिकाः शब्दा ऋकारान्ताः
परिग्राह्याः । ऋदस्य क्रोष्टृप्रभृतिशब्दस्यादिना परिग्रहः । न च सप्तैवेति वक्तव्ये पठचैवेति
नियमानुपपत्तिरिति वाच्यम्, आदेशत्वात्क्रान्ताः पठचैवेत्यर्थात् । यद्यपि भाष्यसंमते ‘तृज्व-
रक्रोष्टुः’ इत्यादित्रिसूत्र्याः प्रयोगनियमार्थत्वपक्षे त्रियां प्रवर्तमानस्य क्रोष्टृशब्दस्यादेशत्वात्-
क्रान्तत्वम्, तथापि परिनिष्ठिते शब्देऽयमोकारान्त एव प्रयुज्यत इति भावः । ‘उणादयो बहु-
लम्’ इति संगृहीतसाधुत्वकानां व्युत्पन्नत्वं शास्त्रान्तरे प्रसिद्धमिति तदभिप्रायेणाह अन्य-

प्रत्ययान्तो धातुः । अनिप्रत्ययान्त ऊप्रत्ययान्तश्च धातुः त्रियां स्यात् । अविनिः । चमूः ।
प्रत्ययग्रहणं किम्-देवयतेः किप् घूः । विशेष्यलिङ्गः । ५ अशनिभरण्यरगयः पुंसि
च । इयमयं वा अशनिः । ६ मिन्यतः । मिप्रत्ययान्तो निप्रत्ययान्तश्च धातुः त्रियां स्यात् ।
भूमिः । ग्लानिः । ७ वह्निवृष्ण्यग्रयः पुंसि । पूर्वस्यापवादः । ८ श्रोणियोन्यूर्मयः
पुंसि च । इयमयं वा श्रोणिः । ९ क्तिन्नन्तः । स्पष्टम् । कृतिरित्यादि । १० ईकारा-
न्तश्च । इप्रत्ययान्तः स्त्री स्यात् । लक्ष्मीः । ११ ऊडावन्तश्च । कुलः । विद्या । १२ ख्य-
न्तमेकाक्षरम् । श्रीः । भूः । एकाक्षरं किम्-पृथुश्रोः । १३ विशत्यादिरानवतेः । इयं
विशतिः । विशत् । चत्वारिंशत् । पञ्चाशत् । षष्टिः । सप्ततिः । अशीतिः । नवतिः । १४ दु-
न्दुभिरक्षेपु । इयं दुन्दुभिः । अक्षेपु किम्-अयं दुन्दुभिर्वाद्यविशेषोऽप्युरो वेत्यर्थः ।
१५ नाभिरक्षत्रिये । इयं नाभिः । १६ उभावप्यन्यत्र पुंसि । दुन्दुभिर्नाभिश्चोक्त-
विषयादन्यत्र पुंसि स्तः । नाभिः क्षत्रियः । कथं तर्हि "समुल्लसत्पद्मजपत्रकोमलै-
रुपाहितश्रोण्युपनोविनाभिभि"रिति भारविः । उच्यते । दृढभक्तिरित्यादाविव कोम-

इत्यादि । अविनिः । अतिसूच्यम्यम्यवितृम्योऽनिः' इत्यनिः । चमूरिति । 'कृषिवमित-
निवनिर्सर्जिभ्य ऊ' इत्युः । घूः । अत्र वकारस्य 'च्युवोः-' इत्युट् । अशनिभर पूर्व-
सूत्रानवादेश्यम् । मिन्यन्तः । भूमिः । 'नियो मिः' इत्यतो मिरित्यनुवर्त्ये विहितो 'भुवः
कित्' इति निः ग्लानिः । 'वह्निश्चिद्रुदुग्लहात्वरिभ्यो नित्' इति निः । वह्न्यादिशब्दानां
निप्रत्ययान्तत्वेन स्त्रीत्वे प्राप्ते आह वह्निवृष्णि । वृष्णिः । 'स्रवृषिभ्यां कित्' इति निः ।
अग्निः । 'अङ्गेनलोपश्च' इति निः । श्रोणियोन्य् । श्रोणिः । योनिः । 'वह्निश्चि-' इति
निः । ऊर्मिः । 'अतैरुच' इति निः । ईकारान्तश्च । अत्र ईकारः प्रत्यय एव पूर्वोत्तरसाह-
चर्यत् । लक्ष्मीरिति । अत्र 'लक्षेर्मुट् च' इति सूत्रे 'अवितृस्तृत्तन्त्रिभ्य ईः' इत्यत ईरित्य-
स्यानुवृत्त्या—तेनेकारः प्रत्ययः । एवमव्यादिवातुम्य ईकारप्रत्ययेऽपि स्त्रीत्वम् । तद्यथा
स्त्रीर्नारी रजस्वला, तरीर्नस्तरी धूमः, तन्नीर्वीणादेर्णः । नच 'यापोः विद्वे च' इति
सूत्रविहितेकारान्तस्यापि स्त्रीत्वापत्तिरिति वाच्यम् । पुंस्त्वाधिकारोक्तेन 'योपचः 'पोपचः'
इत्याभ्यां परत्वाद्वाधात् । वूप इत्यादी प्रथमस्य, समय इत्यादी द्वितीयस्य चारिताभ्याम् ।
त्वं च पपीययीशब्दयोः पुंस्त्वेऽपि न क्षतिः । ऊडावन्तश्च । 'ऊदुतः' इत्युट् । आचपह-
नेन टाप्डाप्चापां ग्रहणम् । ख्यन्तमेकाक्षरम् । ईकाराग्र प्रत्ययः ऊकारसाहचर्यत् ।
विशत्यादिरानवतेरिति । विशत्यादयः 'पङ्क्तिविशति—' इति सूत्रनिदिष्टाः । दुन्दु-
भिरक्षेपु । अक्षेपु बोधनीयेषु यः प्रयुज्यत इत्यर्थः । नाभिरक्षत्रिये । क्षत्रियनिर्मे यो
नाभिश्चोक्तः प्रयुज्यते स त्रियां स्यात् । इयं नाभिरिति । पुरुषावयवे इत्यतः । उभावप्यन्यत्र
पुंसि । इदं स्पष्टार्थम्, पूर्वसूत्रयोः 'अक्षेप्वक्षत्रिये' इत्यनिधानेन सिद्धः । कथं तर्हि । अत्र
भक्तोमलैरिति तदनुपपन्नम् । स्त्रीलिङ्गनाभिश्चोक्तविशेषणत्वात् । सामान्य इति । लिङ्गविशेषा-

प्रातरधिष्ठात्रा देवता । २८ आशीर्धूः पूर्णाद्वारः । इयमाशीरित्यादि । २९ अप्सुमनस्सं-
मासिकतावर्षाणां बहुत्वं च । अवादीनां पञ्चानां क्षीत्वं स्याद्बहुत्वं च । आप इमाः ।
त्रियः सुमनसः पुष्पम् । सुमना मालती जातिः । देववाची तु पुंस्येव । सुपर्वाणिः सुमनसः ।
बहुत्वं प्रायिकम् । एका च सिक्ता तैलदाने असमर्थेति अयंवत्सूत्रे भाष्यप्रयोगात् ।
'समांसमां विजायते (सू० १८१३) इत्यत्र समायां समायामिति भाष्याच्च । 'विभाषा-
घ्राघेत्' (सू० २३७६) इति सूत्रे अघ्रासातां सुमनसाविति वृत्तिव्याख्यायां हरदत्तोऽप्येवम् ।
३० सक्त्वक्त्व्योग्याग्यवागूनौस्फिजः । इयं सक् त्वक् ज्योक् वाक् यवागूः नौः स्फिक् ।
३१ वृट्तिसीमासंवध्याः । इयं वृट्तिः । सीमा । संवध्या । ३२ चुल्लिवेणिस्यार्थश्च ।
स्पष्टम् ३३ ताराधाराज्योत्तनादयश्च । ३४ शलाका त्रियां नित्यम् । नित्यग्रहणमन्येषां
क्वचिद्व्यभिचारं ज्ञापयति ।

इति स्यविकारः

पुंलिङ्गाधिकारः

३५ पुमान् । अधिकारोऽयम् । ३६ घञ्वन्तः । पाङ्गः । त्यागः । करः । गरः ।
भावार्य एवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्त्युद्भवां, क्षीत्वविशिष्टे तु त्तिनादिनिवधिन
परिशेषात् । कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विश्लेष्यलिङ्गम् । तथा च भाष्यम् । संवन्धमनुवर्तिष्यत्
इति । ३७ घाजन्तश्च । विस्तरः । गोचरः । जयः जय इत्यादि । ३८ भयलिङ्गभग-
पदानि नपुंसके । एतानि नपुंसके स्युः । भयम् । लिङ्गम् । भगम् । पदम् । ३९
नडन्तः । नड्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् । यज्ञः यत्नः । ४० याच्ना त्रियाम् ।
पूर्वस्यापवादः । ४१ क्यन्तो घुः । किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् । बाधिः ।
निधिः । उदधिः । क्यन्तः किम्—दानम् । घुः किम्—जन्तिर्बीजम् । ४२ इषुधिः

भावः । भाष्यप्रयोगादिति । तेन भाष्येण 'अप्सुमनः' इति सूत्रनिर्दिष्टानां बहुत्वं प्रायिक-
मिति विकल्पेनान्यत्र बहुत्वाभावेऽपि न क्षतिः । क्वचिद्व्यभिचारमिति । तेन तिथिगच्छस्य
पूर्वत्र यथा पुंस्त्वं प्रदर्शितं तथान्येषामन्यलिङ्गत्वेऽपि साधुत्वमिति नूचयति ।
इति लिङ्गानुशासने स्यविकारः

भावार्य एवेति । नादे यो घञ् तदन्तस्य पुंस्त्वमित्युक्तम् । एतस्मान्नप्रकार-
पाह—नपुंसकेत्यादि । भयलिङ्गेत्यादि । पूर्वस्यापवादोऽयम् । क्यन्तो घुः ।

स्त्री च । इषुविशब्दः द्वितीयं पुंसि च । पूर्वस्यापवादः । ४३ देवासुरात्मस्वर्गगिरिसमु-
द्रनखकेतदन्तर्गतनभुजः ण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि । एतानि पुंसि स्युः । देवाः
सुराः । असुरा दैत्याः । आत्मा ज्ञेयजः । स्वर्गो नाकः । गिरिः पर्वतः । समुद्रोऽब्धिः ।
नखः करग्रहः । केशः शिरोरुहः । दन्तो दशनः । स्तनः कुचः । भुजो दोः । कण्ठो गलः ।
खड्गः करवालः । शरो मार्गजः । पङ्कः कर्दम इत्यादि । ४४ त्रिविष्टपत्रिभुवने
नपुंसके । स्पष्टम् । तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् । स्वर्गाभिधानतया पुंस्त्वे प्राप्ते अयमारम्भः ।
४५ द्यौः स्त्रियाम् । द्यौर्दिवोस्तन्त्रेणापादानमिदम् । ४६ इषुवाहू स्त्रियां च ।
चातुर्भिः । ४७ बाणकाण्डौ नपुंसके च । चातुर्भिः । त्रिविष्टपेत्यादिचतुःस्रो
देवासुरेत्यस्यापवादः । ४८ नान्तः । अयं पुंसि । राजा । तज्ञा । न च चर्मवर्मादिष्व-
तिव्याप्तिः मन् यच्छोऽन्तराति नपुंसकप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वात् । ४९ क्रतुपुरुषकपोल-
गुल्फमेधाभिधानानि । क्रतुरध्वरः । पुरुषो नरः । कपोलो गण्डः ।
गुल्फः । प्रपदः । मेधा नारदः । ५० अभ्रं नपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः ।
५१ उकारान्तः । अयं पुंसि स्यात् । प्रभुः । इक्षुः । हनुर्हन्तृविलासिन्यां
नृत्यारम्भे गदे स्त्रियाम् । द्वयोः कपोलत्रयव इति मेदिनी । 'करेणुरिदम्यां त्री
नेमे' इत्यमरः । एवंजातीयकविशेषवचनाक्रान्तञ्च प्रकृतसूत्रस्य विषयः । उक्तं
च । लिङ्गशेषविधिरपि विशेषैर्यथावाच्यत इति । एवमन्यथापि । ५२ चेनु-
रञ्जुहुहूतरयुतनुरेणु प्रियङ्गवास्त्रियाम् ५३ समासे रञ्जुः पुंसि च । कर्कट-
रञ्ज्वा । कर्कटरञ्जुना । ५४ रमश्रुजानुवसुवाह्वृजतुत्रयुताग्रानि नपुंसके । ५५ वसु
चार्यवाचि । अयंवाचोति किम्—वसुर्मसूत्राग्निवनाविंशु । ५६ मदगुमधुसी-
धुशीधुसानुकमण्डलूनि नपुंसके च । चातुर्भिः । अयं मदगुः । इदं मदगुः ।
५७ रु वन्तः । मेरुः । सेतुः । ५८ दारुकशेखरतुवस्तुमस्तूनि नपुंसके । खलन्त
इति पुंस्त्वस्यापवादः । इदं दारु । ५९ सकृर्नपुंसके च । चातुर्भिः । सकृः ।

किप्रत्ययोऽन्तः परो यस्मात्तादृशो ध्रुवज्ञको धातुस्तद्वदितिः पुमानित्यर्थः । देवासुरा । अत्र
पङ्कशब्दान्तद्वयं कृत्वा तस्य पष्ठोत्तमानांऽभिधानशब्देन कर्तव्यः, अभिधानशब्दः करणल्युङ्गन्तो
वाचकशब्दपरः, तेन देवादिशब्दवाच्यतावच्छेदकेत्यादि पूर्ववद्बोध्यम् । शब्दस्वरूपापेक्षया च
नपुंसकत्वम् । त्रिविष्टप । स्वर्गाभिधानत्वा पुंस्त्वे प्रप्तेऽयमारम्भ इति । नत
एवाहानरसिंहः 'करोवे त्रिविष्टपम्' इति । द्यौः स्त्रियाम् । अस्य स्वर्गाभिधानत्वापुंस्त्वस्य
पूर्वेण प्राप्तेरयमारम्भः । इषुवाहू । शरभुजपर्यायाविमौ । बाणकाण्डौ । शराभिधानो-
ऽयम् । नान्त इति । नान्तप्रत्ययान्त इत्यर्थः । अभ्रं नपुंसकमिति । मेधाभिधानविषये
पुंस्त्वस्यापवाद इत्यर्थः । लिङ्गशेषविधिरिति । लिङ्गस्य शेषोऽनशेषस्तस्य विवि-
ध्यापि काण्डत्रयस्य विधिव्यापि काण्डत्रयस्य व्यापका यदि विशेषशास्त्रेण वाचितो
न स्यादित्यर्थः । नपुंसके चेति । चातुर्भिः । वसु चार्थवाचि । अयंवाचो वसु-

सक्तु । ६० प्राग्रश्मेरकारान्तः । रश्मिदिव्याग्निधानमिति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादकारान्त
इत्यविक्रियते । ६१ कोपधः । कोपवोऽकारान्तः पुंमि स्यात् । स्नवकः । कल्कः ।
६२ विवुकशालूकप्रानिपदिक्कांशुकोलमुकानि नपुंसके । पूर्वस्यापवादः । ६३ कण्ट-
कानोकरसरकमोदकचपकमस्तकपुस्तकतडाकनिष्कवर्चस्कपिनाकमाण्डकपिण्ड-
ककटकशण्डकपिटकतालकफलकपुलाकानि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं कण्टकः ।
इदं कण्टकमित्यादि । ६४ टोपधः । टोवोऽकारान्तः पुंमि स्यात् । घटः । पटः । ६५
किरीटमुकुटललाटवटघोटशृङ्गाटकगटलोष्ठानि नपुंसके । किरीटमित्यादि । ६६
कुटकूटकपटकवाटकपटनटनिकटकटीकटानि नपुंसके च । चात्पुंसि । कुटः कुट-
मित्यादि । ६७ णोपधः । णापवोऽकारान्तः पुंमि स्यात् । गुणः । गणः । पाशाणः । ६८
ऋणलवणपर्णतोरगरणोष्ठानि नपुंसके च । चात्पुंसि । ७ थोपधः । रथः । ७१
काष्ठपृष्ठसिक्थोक्थानि नपुंसके । इदं काष्ठमित्यादि । ७२ काष्ठा दिगर्थं त्रियाम् ।
७३ इमाः काष्ठाः । ७४ तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं तीर्थः ।
इदं तीर्थम् । ७५ नोपधः । अदन्त पुंसि । इनः । फेन । ७५ जत्रनाजिननुहिनकान-
नवनवृजिनविपिन तनशासनसोपानमिथु नश्मशःनरत्ननिम्नचिह्नानि नपुंसके ।
पूर्वस्यापवादः । ७६ मानयानाभिधाननलिनपुलिनोद्यानशयनासनस्थानचन्दना-
लानसमानभवनवसनसंभावनविभावनविमानानि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं
मानः । इदं मानम् । ७ पापधः । अदन्तः पुंसि । वृत्ताः । दोनः । ७८ पापरूपाङ्गुवतल्प-
शिल्पपुष्पसमीपान्तरोपाणि नपुंसके । इदं पापमित्यादि । ७९ शूर्पकुनपकुणपट्टीप-
विटपानि नपुंसके च । अयं शूर्पः । इदं शूर्पमित्यादि । ८० भोपधः । स्तम्भः ।
८१ तलभं नपुंसकम् । पूर्वस्यापवादः । ८२ जृम्भं नपुंसके च । जृम्भम् । जृम्भः ।
८३ भोपधः । सोमः । भोमः । ८४ रुक्मसिध्मयुग्मेध्मगुल्माध्यात्मकुङ्कुमानि
नपुंसके । इदं रुक्ममित्यादि । ८५ संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहामोदामानि
नपुंसके । इदं रुक्ममित्यादि । ८६ संग्रामः । इदं संग्रामम् । ८६ योपधः । समयः । हयः ।
नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं संग्रामः । इदं संग्रामम् । ८७ गोमयकपायमलया-
न्याव्ययानि नपुंसके च । गोमयः । गोमयम् । ८८ रोपधः । क्षुरः । अङ्कुरः ।
९० द्वाराग्रन्थारतकवकवप्रक्षिप्रनुद्रनारतीरदूरकृच्छ्ररन्ध्राश्रवभ्रभीरगभोरभूर-
विचित्रकेयूरकेदारोदराजस्रशरीरकन्दरमन्दारपञ्जराजरजठरांजरचैरचामरपु-
ष्करगह्वरकुहरकुटीरकुलीरचत्वरकाशमीरनोराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रनक्षत्रत्रमि-
त्रकलत्रचित्रमूत्रसूत्रवक्त्रनत्रगोत्राङ्गुलित्रभलत्रशस्त्रशास्त्रवस्त्रपत्रपात्रञ्जत्राणि
नपुंसके । इदं द्वारमित्यादि । ९१ शुक्लमद्वेचतायाम् । इदं शुक्लं

शब्दो नपुंसके च द्रष्टव्यः । नृत्वन्तः । उकारो नकारेत्संज्ञकः । मेघः । सेतुरित्यय-
सितनिर्गममसिमच्यविद्यालकुशिरश्चतुर् इति तुम् । मूर्धगचक्रः प्रथमः । दाह-
करोरु । जडशदित्वादुपत्यगन्ता एते । कर्म चाप्राणिनि । कर्ममिति शब्दस्य
निर्देशात् 'नपुंसके च' इत्यस्य संबन्धः । अप्राणिनि वाच्ये संबन्ध इत्यर्थः ।

रेतः । ६२ चक्रवज्रान्धकारसाराचारपक्षीरतोमरशृङ्गारभृङ्गारमन्दारोशीरतिमिर-
 शिशिराणि नपुंसके च । चात्पुंसि । चक्रः । चक्रमित्यादि । ९३ पोषधः । वृषः ।
 वृषः । ६४ शिरीषर्षीषाम्बरीषपीयूषपुरीषकिल्विपकल्माषाणि नपुंसके । ६५
 यूपकरीषमिषविषवर्षाणि नपुंसके च । चात्पुंसि । अयं वृषः । इदं यूपमित्यादि ।
 ६६ सोषधः । वत्सः । वायसः । महानसः । ६७ पनसविसवुससाहसानि नपुंसके ।
 ६८ चमसांसरसनिर्यासोपवासकार्पासवासमासकासकांसमासानि नपुंसके
 च । इदं चमसम् । अयं चमस इत्यादि । कंसं चाप्राणिनि । कंसोऽत्री पानभाजनम् ।
 प्राणिनी तु कंसो नाम कश्चिद्राजा । १०० रश्मिदिवसाभिधानानि । एतानि पुंसि
 स्युः । रश्मिमयूखः दिवसो घनः । १०१ दीधितिः स्त्रियाम् । पूर्वस्यापवादः । १०२ दि-
 नाहनी नपुंसके । अयमप्यपवादः । १०३ मानाभिधानि । एतानि पुंसि स्युः ।
 कुडवः । प्रत्यः । द्रौणाटकौ नपुंसके च । इदं द्रोणम् । अयं द्रोणः । १०५ खारी-
 मानिके स्त्रियाम् । इयं खारी । इयं मानिका । १०६ दाराक्षतलाजासूनां बहुत्वं च ।
 इमे दाराः । १०७ नाड्यपजनोपपदानि त्रणाङ्गपदानि । ययासंख्यं नाड्याद्युपपदानि
 वणादीनि पुंसि स्युः । अयं नाड्यद्रणः । अपाङ्गः । जनपदः । त्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेऽपि
 क्लीवत्वानुवृत्त्यर्थं सूत्रम् । १०८ मरुद्गरुत्तरदृत्विजः । अयं मरुत् । १०९ ऋषि-
 राशिदृतिग्रन्थिक्लिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः । एते पुंसि स्युः ।
 अयमृषिः । ११० घ्वजगजमुञ्जपुञ्जाः । एते पुंसि । १११ हस्तकुन्तान्तब्रातवातदूत-
 धूतसूतचूतमुहूर्ताः । एते पुंसि । अमरस्तु मुहूर्तोऽस्त्रियामित्याह । ११२ पण्डमण्डक-
 ण्डभरण्डवरण्डतुण्डगण्डभुण्डपापण्डशिखण्डाः । अयं पण्डः । ११३ वंशांश-
 पुरोडाशः । अयं वंशः । पुरो दास्यते पुरोडाशः । कर्मणि घञ् । भवव्याख्यानगोः प्रकरणे
 पुरोडाशपुरोडाशात्पठन् (सू० १४९९) इति विकारप्रकरणे 'ब्रीहेः पुरोडाशे' (सू० १५२८)
 इति च निपातनात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वा दस्य इत्वम् । पुरोडाशमुजामिष्टमिति माघः ।
 ११४ हृदकन्दकुन्दवुद्वुदशब्दाः । अयं हृदः । ११५ अर्धपथिमथ्यभुक्षिस्तम्बनि-
 तम्बपूगाः । अयमर्धः । ११६ पल्लवपल्वलकफरेफकटाहनिर्य्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्ग-
 गन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्गङ्गाः । अयं पल्लवः इत्यादि । ११७ सारथ्यतिथिकुक्षिबस्ति-
 पाण्यञ्जलयः । एते पुंसि । अयं सारथिः ।

इति पुंलिङ्गाधिकारः ।

दिनाहनी । दिवसाभिधानाविमौ । खारीमानिके । मानाभिधानत्वात्पुंस्त्वे प्राप्तेऽस्या-
 रम्भः । बहुत्वं चेति । चकारः पुंस्त्वस्य समुच्चायकः । नाड्यपजनोपपदानि त्रणाङ्ग-
 पदानि । अत्रोपपदशब्दः पूर्वपदपरो ननु 'तत्रोपपदम्-' इति तत्संज्ञकपरः । तस्य प्राप्य-
 भावात् । क्लीवत्वनिवृत्त्यर्थमिति । नपुंसकाधिकारे 'मुखनयन' इत्यादिब्रह्ममाणसूत्रेण
 विवरामिधानत्वेन क्लीवत्वं प्राप्तं तन्नित्यर्थमित्यर्थः । अमरस्त्विति । एवं च तन्मतेऽङ्ग-
 चादिष्वयं द्रष्टव्यः ।

इति लिङ्गानुशासने पुंलिङ्गाधिकारः ।

नपुंसकाधिकारः

११८ नपुंसकम् । अविकारोऽयम् । ११९ भावे ल्युडन्तः । हसनम् । भावे किम्-
पचनोऽग्निः । इध्मप्रव्रश्चनः कुठारः । १२० निष्ठा च । भावे या निष्ठा तदन्तं क्लोवं
स्यात् । हसितम् । गीतम् । १२१ त्वप्यञौ तद्धितौ । शुक्लत्वम् । शौक्ल्यम् । प्वजः
पितृवासामर्थ्यात्पक्षे लोत्वम् । चानुयम् । चानुरो । सामग्रयम् । सामग्री । औचित्यम् ।
औचिती । कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः । ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मण्यम् ।
१२३ यद्यदग्यगवण्वुबुल्लाश्च भावकर्मणि । एतदन्तानि क्लोवानि । 'स्तेनाद्यन्नलोपथ'
(सू० १७९०) । स्तेयम् । 'सख्युयः' (सू० १७९१) । सख्यम् । 'कपिनात्योर्ढक्' (सू०
१७९२) कापेयम् । 'पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक्' (सू० १७९३) आधिपत्यम् । 'प्राणभृजा-
तिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्' (सू० १७९४) । औष्ट्रम् । 'हायनान्त्युवादिभ्योऽञ्' (सू०
१७९५) । द्वैहायनम् । 'द्वन्द्वमनोनादिभ्यो वुञ्' (सू० १७९८) पितापुत्रकम् । 'होत्राभ्यश्छः'
(सू० १८००) । अच्छात्राकीयम् । 'अव्ययीभावः' (सू० ६५९) । अविवि । १२४
द्वन्द्वैकत्वम् । पाणिपादम् । १२५ अभापायां हेमन्तशिशिरावहोरात्रं च । स्पष्टम् ।
१२६ अनव्कर्मधारयस्तत्पुरुष । अविकारोऽयम् । १२७ अनल्पे छाया । शरच्छा-
यम् । १२८ राजाऽमनुष्यपूर्वा सभा । इनसभमित्यादि । १२९ सुरासेनाच्छायाशा-
लानिशा स्त्रियां च । १३० परवत् । अन्यस्तत्पुरुषः परवत्स्त्रिङ्गः स्यात् । रात्राहाहाः
पुंसि । १३१ अपथपुण्याहे नपुंसके । १३१ संख्यापूर्वा रात्रिः । तिरात्रम् । संत्पा-

भावे ल्युडन्तः । इदं सूत्रं यद्यपि 'नपुंसके भावे क्तः' 'ल्युट् च' इत्यनेन गतायं
तथापि स्पष्टार्थमुपात्तम् । एवमन्नग्रहणं चेति बोध्यम् । इध्मप्रव्रश्चन इति । अत्र करणे ल्युट् ।
निष्ठा च । अत्र निष्ठापदं क्तस्य बोधकम् । इदमपि सूत्रं 'नपुंसके भावे क्तः' इत्यनेन
गतार्थम् । प्रत्ययग्रहणे तदन्तस्य ग्रहणम् । त्वप्यञौ तद्धितौ । भावे इत्यनुवर्तते ।
यद्यपि 'तस्य भावः-' इति सूत्रे भावशब्दः प्रकृतिजन्यबोधीयप्रकारतात्पर्यमपरः । 'भावे
ल्युडन्तः' इत्यत्र तु भावशब्दो भावनावोधक इति भेदस्तथापीह भावशब्दः द्वादशधारे-
णान्यार्थको द्रष्टव्यः । कर्मणि च । चाद्भावे । त्वप्यत्रावित्याद्यनुवर्तते । स्तेनाद्यन्नलो-
पान्यार्थको द्रष्टव्यः । कर्मणि च । चाद्भावे । त्वप्यत्रावित्याद्यनुवर्तते । स्तेनाद्यन्नलो-
पश्चेति । यद्यपीदं सूत्रं प्राग्व्याख्यातमेव तथापीतः प्रभृति नपुंसकत्वस्वप्नप्रतिनित्य-
यमिहोपादानमिति बोध्यम् । द्वन्द्वैकत्वमिति । 'द्वन्द्वश्च प्राप्तिवृत्त्यं-' इत्यादिना येषां
द्वन्द्वानामेकवद्भावो भवति ते द्वन्द्वा नपुंसकत्वानिवायका बोध्या इत्यर्थः । अभापाया-
मिति । इदमपि सूत्रं हेमन्तशिशिरावहोरात्रे च दृश्यते इति सूत्रे दृश्यसंख्यापादानेन
गतार्थम् । हेमन्तशिशिरावित्यत्र तु निर्देशादेव पुंस्त्वप्रतिपादकता बोध्या । स्त्रियां चेति ।
चेन नपुंसकमित्यनुक्त्यर्थः । 'विभाषा सेना-' इति विभाषानन्दोनादनेनेदमपि गतार्थम् ।
परवदिति । 'परवत्स्त्रिङ्ग-' इति सूत्रोपात्त इत्यर्थः । परवदिति सूत्रस्य स्मारकमिह

पूर्वेति किम्-सर्वरात्रः । १३३ द्विगुः स्त्रियां च । व्यवस्यया । पञ्चमूली । त्रिभुवनम् ।
 १३४ इसुसन्तः । हविः । धनुः । १३५ अर्चिः स्त्रियां च । इत्यन्तत्वेऽपि अर्चिः ।
 स्त्रियां नपुंसके च स्यात् । इयमिदं वा अर्चिः । १३६ छदिः स्त्रियामेव । इयं छदिः ।
 छद्यतेऽनेनेति छादेशचुरादिष्यन्तादचिशुचीत्यादिना इत् । इत्स्मन्नित्यादिना ह्रस्वः । पटलं
 छदिरित्यमरः । तत्र पटलसाहचर्याच्छदिपः क्लीबतां वदन्तोऽमरव्याख्यातार उपेक्ष्याः ।
 १३७ मुखनयनलोहवनमांसरुधिरकार्मुकविवरजलहलघनान्नाभिधानानि ।
 एतेषामभिवायकानि क्लीबे स्युः । मुखमाननम् । नयनं लोचनम् । लोहं कालम् । वनं
 गहनम् । मांसमामिषम् । रुधिरं रक्तम् । कार्मुकं शरासनम् । विवरं विलम् । जलं वारि ।
 हलं लाङ्गलम् । घनं द्रविणम् । अन्नमशनम् अस्यापवादानाह त्रिसूत्र्या । १३८
 सीराथौदनाः पुंसि । १३९ वक्त्रनेत्रारण्यगाण्डीवानि पुंसि च । वक्त्रो
 वक्त्रम् । नेत्रो नेत्रम् । अरण्योऽरण्यम् । गाण्डीवो गाण्डीवम् । १४० अटवी स्त्रियाम् ।
 १४१ लोपधः । कुलम् । कूलम् । त्यलम् । १४२ तूलोपलतालकुसूलतरलकम्बल-
 देवलवृषलाः पुंसि । अयं तूलः । १४३ शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डल-
 पललमृणालवालनिगलपलालविडालखिलशूलाः पुंसि च । चात् क्लीबे ।
 शीलं शील इत्यादि । १४४ शतादिः संख्या । शतम् । सहस्रम् । शतादि-
 रिति किम्-एकौ द्वौ बहवः । संख्येति किम्-शतशृङ्गो नाम पवंतः । १४५
 शतायुतप्रयुताः पुंसि च । अयं शतः । इदं शतमित्यादि । १४६ लक्षा कोटिः
 स्त्रियाम् । इयं लक्षा । इयं कोटिः । बालक्षा नियुतं च तदित्यमरात् क्लीबे-

परवदिति नत्विदमपूर्वम् । तत्पुरुष इति द्वन्द्वस्याप्युपलक्षणम् । संख्यापूर्वा रात्रिः ।
 'संख्यापूर्वं रात्रं क्लीबम्' इत्यस्यानुवादः । द्विगुः स्त्रियां चेति । चात्रपुंसकमिति संवध्यते ।
 इदमपि 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः' 'पात्राद्यन्तस्य न' इत्यनेन गतार्थम् । अतएवाह
 व्यवस्थयेति । इसुसन्तः । 'अचिशुचिहृच्छिदिभ्यः इति', 'जनेरिति' एतयोरुपात्तावेतौ ।
 छदिः स्त्रियामेवेति । यद्यपि छदिरित्यस्येति सन्तत्वेन नपुंसकत्वे प्राप्ते विशेषोपादानेन
 स्त्रियामित्यनेनैव नित्यस्त्रीत्वलामे सिद्धे एवकारो व्यर्थः, तथापि 'पटलं छदिः' इत्यमर-
 ग्रन्थदर्शनेन साहचर्यान्नपुंसकत्वमपीति भ्रान्तिः स्यात्तन्निवारणायैवकारः । अत एव
 वक्ष्यति अमरव्याख्यातार इति । अस्येति 'मुखनयन-' इति सूत्रस्य । सीराथादनाः ।
 सीरशब्दो हलाभिवानः । अर्थशब्दस्तु घनशब्दस्य पर्यायः । ओदनशब्दोऽन्नवाची । मिस्ता-
 मिस्तदाशब्दौ तु द्रव्यान्पराविति तयोः स्त्रीत्वेऽपि न क्षतिरिति । अटवी
 स्त्रियाम् । अयं वनानिवानः । संख्येति । संख्यावाचोत्यर्थः । शतायुत । अयं
 शतशब्दोऽनन्तवाची । 'शतादिः-' इति पूर्वसूत्रापवादोऽप्यम् । लक्षाकोटी । एतयो-
 रपि संख्यावाचकत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्ते इदम् । क्लीबेऽपीति । एवं चायमर्धर्चादिषु
 द्रष्टव्यः । शङ्खः पुंसि । अस्य शङ्खशब्दस्य संख्याविशेषवाचकत्वात् 'शतादिः

ऽपि लक्ष्म । १४७ शङ्कुः पुंसि । १४८ सहस्रः कचित् । अयं सहस्रः । इदं सहस्रम् ।
 १४९ मन्द्वयच्छोऽकर्तरि । मन्प्रत्ययान्तो द्वयच्छः क्लोवः स्यान्न तु कर्तरि । वर्म ।
 चर्म । द्वयच्छः किम्-अणिमा । महिमा । अकर्तरि किम्-ददाति इति दामा । १५०
 ब्रह्मन् पुंसि च । अयं ब्रह्मा । इदं ब्रह्म । १५१ नामरोमणी नपुंसके । 'मन्-
 द्वयच्छ' इत्यस्यायं प्रपञ्चः । १५२ असन्तो द्वयच्छः । यशः । मनः । तपः । द्वयच्छः
 किम्-चन्द्रमाः । १५३ अप्सराः स्त्रियाम् । एता अप्सरसः । प्रावेणायं बहुवचनान्तः ।
 १५४ त्रान्तः । पत्रम् । छत्रम् । १५५ यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेव ।
 १५६ भृत्रामित्रछात्रपुत्रमन्त्रवृत्रमेढ्रोष्ट्रा पुंसि । अयं भूत्रः । न मित्रममित्रः ।
 तस्य मित्राण्यमित्रास्ते इति माघः । स्याताममित्रौ मित्रे चेति च । यत्तु द्विपोऽमित्र इति
 सूत्रे हरदत्तेनोक्तम् । अमेद्विपदित्यौणादिक इत्रच् । अमेरमित्रम् । मित्रस्य
 व्यथयेदित्यादौ मध्योदात्तस्तु चित्त्यः । नञ्समासेऽप्येवम् । परवल्लिङ्गतापि
 स्यादिति तु तत्र दोषान्तरमिति तत्प्रकृतमूत्रापर्यालोचनमूलकम् । स्वरदोषोद्भाव-
 नमपि नञो जरमरमित्रमृता इति । पाठसूत्रास्मरणमूलकमिति दिक् । १५७
 पत्रपात्रपवित्रसूत्रच्छत्राः पुंसि च । १५८ चलकुसुमशुल्बपत्तनरणा-

संख्या' इति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽप्यारम्भः । सहस्रः कचिदिति । क्वचिदिति अयंविशेष
 इत्यर्थः । 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रान्नः सहस्रपात्' इत्यत्रानन्तवाची । नचात्र सहस्रशब्दस्या-
 नन्तपरत्वे संख्यापरत्वाभावेन सहस्रपादित्यत्र 'संख्यासुपूर्वस्य' इति पाठशब्दान्वयलोपो न
 स्यादिति वाच्यम् । नियतविषयपरिच्छेदकत्वरूपसंख्यात्वाभावेऽपि ययाकथंचित्संख्यायाः
 प्रतीतिरिति लोपः । वस्तुतश्छान्दसो लोप इति तूचितम् । मन्द्वयच्छः । अत्र मन्प्रत्ययः
 श्रूयमाणनकारान्तः 'सर्ववानुम्यो मनिन्' इति विहितः । चर्म वर्मेति । चरादिवातोर्मनि-
 म्प्रत्ययः । बाहुलकादिङभावः । अणिमादौ त्विट् । दामेऽप्यत्रापि 'सर्ववानुम्यो मनिन्' इत्यने-
 नैव मनिन्, परं त्वयं विशेषः । उणादिप्रत्ययान्तानां संज्ञाशब्दपरत्वेन यादसौ व्युत्पत्तिर्यत्रो-
 चिता सा कल्पनीयेति कर्तर्यपि प्रत्ययः संभवतीति । ब्रह्मेति । 'बृहेर्नोश्' इति मनिन्प्रत्ययः ।
 असन्तो द्वयच्छः । 'सर्ववानुम्योऽमुन्' इति विहितोऽमुन् । तस्यामुनो येऽनृवृत्तिस्तदन्ता
 अपि बोध्याः । 'वन्देमो ङित्' इति विहितानुप्रत्ययान्तश्चन्द्रमस् शब्दोऽयमुन्नतः । वृद्धग्रहणे
 गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणात् । एवमप्सरःशब्दोऽपि । त्रान्तः । अत्रप्रत्ययान्तो नपुंसकः
 स्यात् । 'सर्ववानुम्यष्टन्' इति अनृप्रत्ययो नकारानुद्गन्धक इति । यात्रामात्रा ।
 'ह्रियाम-' इति विहितानुप्रत्ययोऽपिग्रहणेन गृह्यत इति नपुंसकत्वे प्राप्तेऽप्यारम्भः ।
 एवकारो न्यायसिद्धवाच्यवाचकभावानुवादकः । भृत्रामित्र । पूर्वस्यापवादः ।
 यत्त्विति । दोषान्तरमित्यन्ता तदुक्तिः । मध्योदात्तः मकारेऽनृत्वेन प्रत्ययापुडात्तरेन
 मध्योदात्त इति तद्भावः । चित्त्य इति । चित्त्यस्य नत्वात् । नन्वमित्रशब्दो
 नैवन्तः किन्तु 'अमित्रमि-' इति धातुनिहितकान्तमित्रशब्देन नञः समाने गति
 सिद्ध इत्याह नञ्समासेऽप्येवमिति । अन्तोदात्त इत्यर्थः । परवल्लिङ्गतेति ।

भिधानानि । वलं वीर्यम् । १५६ पद्मकमलोत्पलानि पुंसि च । पद्मादयः शब्दाः कुसुमाभिधायित्वेऽपि द्विलिङ्गाः स्युः । अमरोऽप्याह वा पुंसि पद्म नलिनमिति । एवं चार्ध-
चर्दिसूत्रे तु जलजे पद्मं नपुंसकमेवेति वृत्तिग्रन्थो मतान्तरेण नेयः । १६० आहवसंग्रामौ पुंसि । १६१ आजिः स्त्रियामेव । १६२ फलजातिः । फलजातिवाची शब्दो नपुंसकं
स्यात् । आमलकम् । आत्रम् । १६३ वृत्जाति-स्त्रियामेव । क्वचिदेवेदम् । हरीतकी । १६४ वियज्जगत्सकृत्शकम्पृपत्शकृच्चट्टुदन्वितः । एतेः क्लीबाः स्युः । १६५ न-
वनीतावतानानृतान्मृतानिमित्तवित्तचित्तपित्तत्रतरजतवृत्तपलितानि । १६६ श्राद्ध-
कुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गाङ्गदधिसव्यक्ष्यात्यास्पदाकाशकण्वबीजानि । एतादि
क्लीवे स्युः । १६७ दैवं पुंसि च । दैवम् । दैवः । १६८ धान्याज्यसत्स्यरूप्यपण्य-
वर्ण्यवृष्यहव्यकन्यकाज्यसत्यापत्यमूत्यशिक्यकुड्यमद्यहन्यतूर्यसैन्यानि । इतं
धान्यमित्यादि । १६९ द्वन्द्ववर्द्धुःखवर्द्धिशपिच्छविम्यकुटुम्बकवचवरश्मरघृन्दार-
काणि । १७० अक्षमिन्द्रिये । इन्द्रिये किम्-रथाङ्गादौ मा भूत् ।

इति नपुंसकाधिकारः ।

—००—

एवं सति नपुंसकत्वं स्यात् । हरदत्तोक्तं दूषयति तत्प्रकृतेत्यादिना । नवो जरमरेति ।
यदि तु न मित्रम् अमित्र इति नवसमासस्तदा न 'नवो जरमरमित्र-' इत्यस्य प्राप्तिस्तस्य
बहुव्रीहिसमासे प्रवृत्तेरिति बोध्यम् । कुसुमाभिधायित्वेति । वस्तुतः कुसुमाभिधायित्वे-
ऽप्येत्यर्थः । यदि तु कुसुमविशेषाभिधायकोऽयं न तु कुसुमशब्दशक्त्यतावच्छेदकावच्छिन्नशक्त
इति विभाव्यते तदा त्वपूर्वमेवोभयलिङ्गत्वानिधानमिति । मतान्तरेण जलजशब्दस्य जल-
जातकुसुमान्तराभिधायकत्वमित्यभिप्रायकमतान्तरेणेत्यर्थः । आहवसंग्रामौ पुंसि । एत-
योर्बुद्ध्याभिधायकत्वान्नपुंसकत्वे प्राप्ते । एवमाजिशब्दोऽपि । फलजातिरिति । फलोपादानाद्
वृक्षपरस्यामलकौशब्दस्य स्त्रीत्वेऽपि न क्षतिः । हरीतकीति । हरीतक्याः फलानि हरी-
तक्यः । 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' इति स्त्रीत्वानिधानात् । रथाङ्गादाविति । आदिना
देवनासपरिग्रहः ।

इति लिङ्गानुशासने नपुंसकाधिकारः ।

स्त्रीपुंसाधिकारः

१७१ स्त्रीपुंसयोः । अधिकारोऽयम् । १७२ गोमणियष्टिमुष्टि-
पाटलिवस्तिशोल्मलिव्रुटिमसिमरोचयः । इयं वा गोः । १७३ मृत्युसोधुकर्कन्धुकि-
कुकण्डुरेणवः । इयमयं वा मृत्युः । १७४ गुगवचनमुकारान्तं नपुंसकं च । त्रिलिङ्ग-
मित्यर्थः । पट्ट । पट्टः । पट्टो । १७५ अपत्यार्थतद्धिते । औपगवः । औपगवी ।
इति स्त्रीपुंसाधिकारः ।

पुंनपुंसकाधिकारः

१७६ पुंनपुंसकयोः । अधिकारोऽयम् । १७७ घृतभूतमुस्तद्वेलितैरावतपुस्तक-
चुस्तलोहिताः । अयं घृतः । इदं घृतम् । १७८ शृङ्गार्चनिदाघोद्यमशाल्यदृढाः । अयं
शृङ्गः । इदं शृङ्गम् । १७९ व्रजकुञ्जकुथकूर्चप्रस्थदर्पाभार्धर्चदर्भपुच्छाः । अयं
व्रजः । इदं व्रजम् । १८० कवन्धोपधायुधान्ताः । स्मृष्टम् । १८१ दण्डमण्डलखण्ड-
शमसैन्धवपार्श्वाकाशकुशाकाशाङ्कुराकुलिशाः । एते पुंनपुंसकयोः स्युः । कुशो
रामसुते दर्वे योवत्रे द्वीपे कुशं जले । इति विद्वः । शलाकावाचो तु त्रिपाम् तथा च
'जानपद-' (सू० ५००) इति सूत्रेणायोविकारे ङोपि कुशो दावणि तु टाप् ।
कुशा वानस्पत्याः स्य ता मा पातेति श्रुतिः । 'अतः कृकमि-' (सू० १६०) इति
सूत्रे कुशाकर्णोऽपि प्रयोगश्च । व्याससूत्रे च । हानो तूपायनशब्दे शेषत्वात्कुशाच्छन्द इति ।
तत्र शारीरकभाष्येष्वेवम् । एवं च श्रुतिसूत्रभाष्याणामेकवाक्यत्वे स्थिते आच्छन्द इत्याह-
ङ्गप्र-
ह्लेपादिपरो भामतीप्रत्ययः प्रौढिवादमात्रपर इति विभावनायं बहुश्रुतैः । १८२ गृहमेहदेह-
पट्टपट्टहाष्टापदान्मुदककुदाश्च ।

इति पुंनपुंसकाधिकारः

स्त्रीपुंसयोः । अधिकारोऽयम् । नपुंसकं चेति । चात्त्रोपुंसयोः ।

इति लिङ्गानुशासने स्त्रीपुंसाधिकारः

शलाकावाचीति । सा च शलाका काष्ठादिनिर्मिता । तत्र मान्माह
तथा चेति ।

इति पुंनपुंसकाधिकारः

१८३ अविशिष्टलिङ्गम् । १८४ अव्ययं कतियुष्मदः । १८५ णान्ता संख्या ।
 शिष्टाः परवत् । एकः पुरुषः । एका स्त्री । एकं कुलम् । १८६ गुणवचनं च । युक्तः
 पटः । शुक्ला पटो । युक्तं वस्त्रम् । १८७ कृत्याश्च । १८८ करणाधिकरणयोर्युट्
 च । १८९ सर्वादीनि सर्वनामानि । स्पष्टार्थेयं त्रिसूत्री ।

इति लिङ्गानुशासनं समाप्तम् ।

इति श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचिता वैयाकरण-
 सिद्धान्तकौमुदी संपूर्णा ॥

अविशिष्टलिङ्गम् । तत्तल्लिङ्गवाचकताप्रयुक्तकार्यविशेषशून्यम् । शिष्टा इति ।
 पूर्वोक्तशब्दान्यतमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकनेदवन्तः । परवदिति । विशेष्यवदित्यर्थः ।
 गुणवचनं च । परवदित्यनुवर्तते । कृत्याश्च । कृत्यप्रत्ययान्ताः परवद्बोध्याः । सर्वादीनि
 सर्वनामानि । सर्वनामसंज्ञकानि सर्वादीनि परवद्बोध्यानि । स्पष्टार्थेति । लोकव्युत्पत्त्यैव
 तत्तल्लिङ्गानिधानसिद्धत्वात् । नत एव 'लिङ्गमधिष्यं लोकाधयत्वाल्लिङ्गस्य' इति नगवता
 भाष्यकृतोक्तम् । तेन यौगिकेषु शब्देषु लोकव्युत्पत्तिरेव लिङ्गानिधाने प्रमाणमिति सिद्धम् ।
 इति लिङ्गानुशासनविवरणम् ।

इति श्रीभट्टनन्तकल्याणसद्व्युत्पत्तिनिधानसिलपण्डितसर्वनौमनूमण्डल-
 संचारिविमलतरानन्दसद्व्युत्पत्तिनिधानसिलपण्डितसर्वनौमनूमण्डल-
 वतंसश्रीमद्भुवदेवमिश्रात्मजभैरवमिश्रप्रणीतं लिङ्गानु-
 शासनव्याख्यानं संपूर्णम् ।

संपूर्णा चेयं सिद्धान्तकौमुदी ।

सिद्धान्तकौमुदीपरिशिष्टानि

अथ पाणिनीयशिक्षा १

अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा ।

शास्त्रानुपूर्वं तद्विद्याद्यथोक्तं लोकवेदयोः ॥ १ ॥

प्रसिद्धमपि शब्दार्थमविज्ञातमबुद्धिभिः ।

पुनर्व्यक्तीकरिष्यामि वाच उच्चारणे विधिम् ॥ २ ॥

त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः ।

प्राकृते संस्कृते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा ॥ ३ ॥

स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः ।

यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः ॥ ४ ॥

अनुस्वारो विसर्गश्च कपो चापि पराश्रितौ ।

दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऋकारः प्लुत एव च ॥ ५ ॥ १ ॥

आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ।

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥ ६ ॥

मारुतस्तूरसि चरन्मन्द्रं जनयति स्वरम् ।

प्रातःसवनयोगं त छन्दो गायत्रमाश्रितम् ॥ ७ ॥

कण्ठे माध्यन्दिनयुगं मध्यमं त्रैलोक्यमाश्रितम् ।

तारं तार्तीयसवनं शीर्षणं जागतानुगम् ॥ ८ ॥

सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः ।

वर्णञ्जनयते तेषां विभागः पञ्चषा स्मृतः ॥ ९ ॥

स्वरतः कालतः स्थानात्प्रयत्नानुप्रदानतः ।

इति वर्णविदः प्राहुर्निपुणं तन्निबोधत ॥ १० ॥ २ ॥

उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वराख्यः ।

ह्रस्वो दीर्घः प्लुत इति कालतो नियमा अचि ॥ ११ ॥

उदात्ते निषादगान्धारावनुदात्त ऋभघैवतौ ।

स्वरितप्रमवा ह्येते षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥ १२ ॥

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा ।

जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥ १३ ॥

लोभाश्च विवृत्तिश्च शपसा रेफ एव च ।

जिह्वामूलमुपध्मा च गत्रिरष्टविधोऽप्यमणः ॥ १४ ॥

यद्योभावप्रसङ्गानमुकारादिपरं पदम् ।

स्वरान्ते तादृशं विद्याद्यदन्यद्व्यक्तमूष्मणः ॥ १५ ॥ ३ ॥

हकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम् ।

औरस्यं तं विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम् ॥ १६ ॥

कण्ठ्यावहाविचुंयशास्तालव्या ओष्ठजावृषू ।

स्युमूर्धन्या ऋदुरपा दन्त्या लृतुलताः स्मृताः ॥ १७ ॥

जिह्वामूले तु कु — प्रोक्तो दन्त्योष्म्यो वः स्मृतौ बुधैः ।

एते तु कण्ठ्यतालव्यौ ओञौ कण्ठोष्ठौ स्मृतौ ॥ १८ ॥

वर्धमात्रा तु कण्ठ्या स्यादेकारैकारयोर्भवेत् ।

ओकारौकारयोर्मात्रा तयोर्विवृतसंवृतम् ॥ १९ ॥

संवृतं मात्रिकं ज्ञेयं विवृतं तु द्विमात्रिकम् ।

॥ घोषा वा संवृताः सर्वे अघोषा विवृताः स्मृताः ॥ २० ॥ ४ ॥

स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतम् ।

तेभ्योऽपि विवृतावेडौ ताभ्यामैचौ तथैव च ॥ २१ ॥

अनुस्वारयमानां च नासिकास्थानमुच्यते ।

अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिनः ॥ २२ ॥

अंलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्यस्वराननु ।

अनुस्वारस्तु कर्तव्यो नित्यं ह्योः शषसेषु च ॥ २३ ॥

अनुस्वारे विवृत्यां तु विरामे चाक्षरद्वये ।

द्विरोष्म्यौ तु विगृह्णीयाद्यत्रोकारवकारयोः ॥ २४ ॥

व्याघ्री यथा हरेत्पुत्रान्दंष्ट्राभ्यां न च पीडयेत् ।

भीता पतनभेदाभ्यां तद्वद्वर्णान्प्रयोजयेत् ॥ २५ ॥ ५ ॥

यथा सौराष्ट्रिका नारी तंक्रं इत्यभिभाषते ।

एवं रङ्गाः प्रयोक्तव्याः खे अरां इव खेदया ॥ २६ ॥

रङ्गवर्णं प्रयुञ्जीरन्ना ग्रसेत्पूर्वमक्षरम् ।

दीर्घस्वरं प्रयुञ्जीयात्पश्चान्नासिक्यमाचरेत् ॥ २७ ॥

हृदये चैकमात्रस्त्वर्धमात्रस्तु मूर्धनि ।

नासिकायां तथाघं च रङ्गस्यैवं द्विमात्रजा ॥ २८ ॥

हृदयादुत्करे तिष्ठन्कांत्येन समनुस्वरन् ।

मार्दवं च द्विमात्रं च जघन्वां इति निदर्शनम् ॥ २९ ॥

मध्ये तु कम्पयेत्कम्पमुभौ पार्श्वौ समौ भवेत् ।

सरङ्गं कम्पयेत्कम्पं रथीवेति निदर्शनम् ॥ ३० ॥

एवं वर्णाः प्रयोक्तव्या नाव्यक्ता न च पीडिताः ।

सम्यग्वर्णप्रयोगेण ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३१ ॥ ६ ॥

गीतो शीघ्री शिरःकम्प्यी तथा लिखितपाठकः ।

अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च पठेते पाठकाधमाः ॥ ३२ ॥

साधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः । धैर्यं लयसमर्थं च पठेते पाठका गुणाः ॥

शङ्कितं भीतमुद्धृष्टमव्यक्तमनुनासिकम् ।

काकस्वरं शिरसि गतं तथा स्थानविवर्जितम् ॥ ३४ ॥

उपांगु दण्डं त्वरितं निरस्तं विलम्बितं गदगदितं प्रगीतम् ।

निष्पीडितं ग्रस्तपदाक्षरं च वदेन्न दीनं न तु सानुनास्यम् ॥ ३५ ॥

प्रातः पठेन्नित्यमुरःस्थितेन स्वरेण शार्दूलरूपमेव ।

मध्यंदिने कण्ठगतेन चैव चक्राह्वसंकृजितसन्निभेन ॥ ३६ ॥

तारं तु विद्यात्सवनं तृतीयं शिरोगतं तच्च तदा प्रयोज्यम् ।

मयूरहंसान्यमृतस्वराणां तुल्येन नादेन शिरः स्थितेन ॥ ३७ ॥ ७ ॥

अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वोपक्षेपमस्पृष्टाः शलः स्मृताः ।

शेषाः स्पृष्टा हलः प्रोक्ता निबोधानुप्रदानतः ॥ ३८ ॥

अमोनुनासिका नहो नादिनो ह्रस्वः स्मृताः ।

ईपञ्जादा यणो जश्च आसिनस्तु खफादयः ॥ ३९ ॥

ईपच्छ्वासांश्चरो विद्याद्गोर्धमैमतत्प्रचक्षते ।

दाक्षीपुत्रः पाणिनिना येनेदं व्यापितं भुवि ॥ ४० ॥

ह्रस्वः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽप्य पठ्यते ।

व्योतिषामयनं चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ॥ ४१ ॥

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् ।

तस्मात्साङ्गमधीत्येव ब्रह्मलोके महीयते ॥ ४२ ॥ ८ ॥

उदात्तमाख्याति वृषोऽङ्गुलीनां प्रदेशिनीमूलनिविष्टमूर्धा ।

उपान्तमध्ये स्वरितं धृतं च कनिष्ठिकायामनुदात्तमेव ॥ ४३ ॥

उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात्प्रचयं मध्यतोऽङ्गुलिम् ।

निहतं तु कनिष्ठिकायां स्वरितोपकनिष्ठिकाम् ॥ ४४ ॥

अन्तोदात्तमाद्युदात्तमुदात्तमनुदात्तं नीचस्वरितम् ।

मध्योदात्तं स्वरितं द्व्युदात्तं त्र्युदात्तमिति नवपदशय्या ॥ ४५ ॥

अग्निः सोमः प्रवो दीर्यं हविषां स्वर्गं हस्पतिरिन्द्रावृहस्पती ।

अग्निरित्यन्तोदात्तं सोम इत्याद्युदात्तं प्रेत्युदात्तं व इत्यनुदात्तं वीर्यं नीचस्वरितम् ॥

हविषां मध्योदात्तं स्वरिनि स्वरितम् ।
 बृहस्पतिरिति ह्युदात्तमिन्द्राबृहस्पति इति श्रुदात्तम् ॥ ४७ ॥
 अनुदात्तो हृदि ज्ञेयो मूर्धन्युदात्त उदाहृतः ।
 स्वरितः कर्णमूलीयः सर्वास्ये प्रचयः स्मृतः ॥ ४८ ॥ ९ ॥
 चापस्तु वदते मात्रां द्विमात्रं त्वेव वायसः ।
 शिखी रौति त्रिमात्रं तु नकुलस्त्वर्थमात्रकम् ॥ ४९ ॥
 कुतीर्यादागतं दग्धमपवर्णं च भक्षितम् ।
 न तस्य पाठे मोक्षोऽस्ति पापाहेरिव कित्विषात् ॥ ५० ॥
 सुतीर्यादागतं व्यक्तं स्वाम्नाय्यं सुव्यवस्थितम् ।
 सुस्वरेण सुवक्त्रेण प्रयुक्तं ब्रह्म राजते ॥ ५१ ॥
 मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्याप्रयुक्तो न तमर्थमाह ।
 स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ॥ ५२ ॥
 अवक्षरं हनायुष्यं विस्वरं व्याधिपीडितम् ।
 अक्षताऽशस्त्ररूपेण वज्रं पतति मस्तके ॥ ५३ ॥
 हस्तहीनं तु योऽधीते स्वरवर्णविर्वाजितम् ।
 ऋग्यजुःसामभिर्दग्धो वियोनिमधिगच्छति ॥ ५४ ॥
 हस्तेन वेदं योऽधीते स्वरवर्णार्थसंयुतम् ।
 ऋग्यजुः सामभिः पूतो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५५ ॥ १० ॥
 शंकरः शांकरिं प्रादाद्वाक्षीपुत्राय धीमते ।
 वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥ ५६ ॥
 येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
 कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५७ ॥
 येन धौता गिरः पुंसां विमलैः शब्दवारिभिः ।
 तमश्वाज्ञानजं भिन्नं तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५८ ॥
 अज्ञानान्धस्य लोकस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
 चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः ॥ ५९ ॥
 त्रिनयनमभिमुखनिःसृतामिमां य इह पठेत्प्रयतश्च सदा द्विजः ।
 स भवति धनधान्यपशुपुत्रकीर्तिमानतुलं च सुखं समश्नुते दिवोति दिवीति ६० ॥ ११ ॥
 अथ शिक्षामात्मोदात्तश्च हकारं स्वराणां यथा गीत्यचोस्पृष्टोदात्तं चापस्तु
 शंकर एकादश ।

इति पाणिनीयशिक्षा समाप्ता

अथ गणपाठः

प्रथमोऽध्यायः

२१३ सर्वादीनि सर्वनामानि । (१-१-२७) सर्वं विश्व उभ उभय इतर
इतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम । पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापरावराणि
व्यवस्थायामसंज्ञायाम् । स्वमज्ञातिवनाख्यायाम् । अन्तरं वहिर्योगोपसंव्यानयोः । त्यद् तद्
यद् एतद् इदम् अदस् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवतु किम् ।

इति सर्वादिः ॥ १ ॥

४४७ स्वरादिनिपातमव्ययम् । (१-१-३७) स्वरः अन्तर् प्रातर् ।
अन्तोदात्ताः । पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनैस् ऋक् ऋते युगपत् वारात्
[अन्तिकात्] पृथक् । आद्युदात्ताः । हस् दस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम्
मनाक् इपत् [शब्दत्] जोपम् तूष्णां वहिस् [अवस्] अवस् समया निकषा
स्वयम् मृपा नक्तम् नक् हैतौ [हे ह] इद्धा अद्धा सामि । अन्तोदात्ताः । वत्
[५ । १ । १५] ब्राह्मणवत् क्षत्रियवत् सना सनत् सनात् उपवा तिरस ।
आद्युदात्ताः । अन्तरा । अन्तोदात्तः । अन्तरेण [यक्] ज्योक् [योक् नक्]
कम् शम् सना सहसा [श्रद्धा] अलम् स्ववा वपट् विना नाना स्वस्ति अव्यत
अस्ति उपांशु समा विहायसा दोषा मुवा दिष्ट्या वृवा मिथ्या । क्वातोमुक्तमुनः ।
कृन्मकारसंघ्यस्रान्तोऽव्ययीभावश्च । पुरा मियो मियस् प्रापस् मुहुस् प्रवाहुकम्
प्रवाहिका आर्यहलम् अमीक्षणम् सायम् सार्यम् [सत्रम् समम्] नमस् हिरक् ।
तसिलादयस्तद्धित एवाच्यन्ताः [५ । ३ । ७—४६] घास्तसो कृत्वसुच् मुच्
आस्थालौ । च्यर्थश्च । [अय] अम् आम् प्रताम् प्रतान् प्रशान् । आकृतिगणोऽयम् ।
तेनान्येऽपि । तथाहि माङ् अम् कामम् [प्रकामम्] भूयस् परम् साज्ञान् साचि (साचि)
सत्यम् मंशु संवत् अवश्यम् सपदि प्रादुस् आविस् अनिशम् नित्यम् नित्यदा सदा
अजस्रम् सन्ततम् उपा ओम् भूर् भुवर् इदिति तरसा सुष्ठु कु अञ्जसा अ मिथु (अमिथ)
वियक् भाजक् अन्वक् चिराय चिरम् चिररात्राय चिरस्य चिरेण चिरात् अस्तम्
आनुपक् अनुपक् अनुपट् अमनत् (अमनस्) अमनर् (अमनर्) स्थाने वरम्
सुष्ठु बलात् शु अर्वाक् शुदि वदि इत्यादि । तसिलादयः प्राक्सागणः [६ । ३ । ३६]
शस्त्रभृतयः प्राक्समासान्तेभ्यः [५ । ४ । ४३ ।—६८] मान्तः कृत्वोयः तमिवनो ।
नानावाविति ॥

इति स्वरादिः ॥ २ ॥

२० चादयोऽसत्त्वे (१-४-५७) । च वा ह अह एव एवम् नूनम्
शब्दवत् युगपत् भूयस् सूपत् कूपत् कुवित नेत् चेत् चण् कच्चित् यत्र यत्र नत् हन्त
माकिम् माकीम् माकिर् नकिन् नकीम् नकिर् वाकीम् माङ् नक् तावत् यावत् स्वा
त्वै द्वै न्वै रै [२] औपद् वीपट् स्वाहा स्ववा ओम् तथा तथाहि यत्तु किल अय

सुष्ठु स्म अ इ उ ऋ लृ ए ऐ ओ औ आदह उन् उक्त् वेलायाम् मात्रायाम् यया
 यत् तत् किम् पुरा वधा (वधा) धिक् हाहा हेहे (हेहे) पाट् प्याट् आहो उताहो
 हो अहो नो (नौ) अयो ननु मन्ये मिथ्या असि ब्रूहि तु नु इति इव वत् वात् वन वत
 [सम वशम् शिकम् दिकम्] सनुकं छंवट् (छंवट्) शङ्के शुकम् खम् सनात् सनुतर्
 नहिकम् सत्यम् श्रुतम् अद्धा इद्धा नोचेत् नचेत् नहि जानु कयम् कुतः कुत्र अव
 हा हे [है] आहोस्वित् शम् कम् खम् निष्टया पशु नट् सह [आनुपट्]
 आनुपक् अङ्ग फट् ताजक् भाजक् अये अरे वाट् (चाटु) कुम् खुम् घुम् ईम् सीम्
 सिम् सिम् सि वै । उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च निपाताः । आकृतिगणोऽयम् ।
 इति चादयः ॥ ३ ॥

२१ प्रादयः (१-४-५८) । प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि
 आङ् नि अवि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप । इति प्रादयः ॥ ४ ॥

७२ ऊर्यादिन्विडाचश्च (१-४-६१) ऊरो उररो तन्यो तालो आतालो
 चेतालो धूलो घूसी शकला संशकला व्संसकला भ्रंसकला गुलुगुवा सजूस् फल फली विकली
 छाक्ली आलोष्टी केवाली केवासी सेवासो पर्याली शेवाली वर्षाली अत्यूमशा वश्मशा
 मस्मसा मसमसा औपट् श्रौपट् वौपट् वपट् स्वाहा स्ववा वन्वा प्रादुस् अय् अविस् ।
 इत्यूर्यादयः ॥ ५ ॥

७७५ साक्षाःप्रभृतीनि च (१-४-७४) साक्षात् मिथ्या चिन्ता भद्रा रोचना
 आस्या अमा अद्धा प्राजर्या प्राजरुहा वीजर्या वीजरुहा संसर्या अर्थे लवणम् उष्णम् शीतम्
 उदकम् आद्रम् अग्नौ वशे विकसने प्रसहने प्रतपने प्रादुस् नमस् । आकृतिगणोऽयम् ।
 इति । साक्षात्प्रभृतयः ॥ ६ ॥

इति प्रथमोऽध्यायः

द्वितीयोऽध्यायः

६७१ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च (२-१-१७) तिष्ठद्गु वहद्गु आयतीग्वम् खलेयवम्
 खलेवुसम् लूनयवम् लूयमानयवम् पूतयवम् पूयमानयवम् संहृतयवम् संह्रियमाणयवम्
 संहृतयुसम् संह्रियमाणयुसम् समभूमि समपद्मति सुपमम् विपमम् दुःपमम् निःपमम् अपसमम्
 आयतोसमम् [प्रौढम्] पापसमम् पुण्यसमम् प्राह्मम् प्ररथम् प्रमृगम् प्रदक्षिणम्
 [अपरदक्षिणम्] संप्रति असंप्रति । इच्छप्रत्ययः समासान्तः । [-५ । ४ । १० । ७ । ५ ।
 ४ । १२८] ॥ इति तिष्ठद्गुप्रभृतयः ॥ ७ ॥

७१७ सप्तमी शौण्डैः (२-१-४०) शौण्ड धूर्त कितव व्याड प्रवीण संवीत
 अन्तर अवि पट्ट पण्डित कुशल चपल निपुण । इति शौण्डादयः ॥ ८ ॥

७१५ पात्रेसमितादयश्च (२-१-४८) पात्रेसमिताः पात्रेबहुलाः उदुम्बरमशकः
उदुम्बरकृमिः कूपकच्छपः अवटकच्छपः कूपमण्डूकः कुम्भमण्डूकः उदपानमण्डूकः नगरकाकः
नगरवायसः मातरिपुरुषः पिण्डीशूरः पितरिशूरः गेहेशूरः गेहेनदी गेहेक्ष्वेडो गेहेविजिति
गेहेव्याडः गेहेमेही गेहेदाही गेहेदसः गेहेवृष्टः गर्भेतुतः आखनिकवकः गोष्ठेशूरः गोष्ठेविजिति
गोष्ठेक्ष्वेडो गोष्ठेपट्ट गोष्ठेपण्डितः गोष्ठेप्रगल्भः कर्णेटिरिटिरा कर्णेचुरुचुरा ।
आकृतिगणोऽयम् ।

इति पात्रेसमितादयः ॥ ६ ॥

७३५ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । (२-१-५६) व्याघ्र सिंह
ऋक्ष ऋषभ चन्दन वृक्ष वृष वराह हस्तिन् तर कुञ्जर रुरु पृषू पुण्डरीक पलाश कितव ।
इति व्याघ्रादयः ॥ १० ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । मुखपद्मम् मुखकमलम् करकिस-
लयम् पार्थिवचन्द्रः इत्यादि ॥ ५ ॥

६३८ श्रेण्यादयः कृतादिभिः । (२-१-५९) (१) श्रेणि एक पूग मुकुन्द
राशि निचय विषय निघन पर इन्द्र देव मुण्डभूत श्रमण वदान्य अध्यापक अभिमूपक
ब्राह्मण श्रत्रिय [विशिष्ट] पट्ट पण्डित कुशल चपल निपुण कृपण ॥ इत्येते
श्रेण्यादयः ॥ ११ ॥ (२) कृत मित मत भूत उक्त [युक्त] समाज्ञात समाम्नात
समाख्यात संभावित [संसेवित] अवधारित अवकल्पित निराकृत उपकृत उपाकृत [दृष्ट
कलित दलित उदाहृत विश्रुत उदित] । आकृतिगणोऽयम् ।

इति कृतादयः ॥ १२ ॥

७३९ + शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानम् + । (२-१-६०) शाकपार्थिव
कुतुपसौश्रुत अजातौल्ललि । आकृतिगणोऽयम् । कृताकृत मुक्तविभुक्त पीतविपीत
गतप्रत्यागत यातानुयात क्र्याक्रयिका पुटापुटिका फलाफलिका मानोमानिका ।

इति शाकपार्थिवादयः ॥ १३ ॥

७५१ कुमारः श्रमणादिभिः । (२-१-७०) श्रमणा प्रव्रजिता कुलटा गमिणी
तापसी दासी वन्यकी अध्यापक अभिरूपक पण्डित पट्ट मृदु कुशल चपल निपुणा ॥
इति श्रमणादयः ॥ १४ ॥

७५४ मयूरव्यंसकादयश्च । (२-१-७२) मयूरव्यंसक छानव्यंसक
कम्बोजमुण्ड । यवनमुण्ड । छन्दसि । हस्तेगृह्य (हस्तगृह्य) पादेगृह्य (पादगृह्य)
लाङ्गूलेगृह्य । (लाङ्गूलगृह्य) पुनर्दाय । एहीडादयोऽप्यपदायै । एहीडम् एहियवं
च एहिवाणिजा क्रिया अपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागता अपेहिस्वागता एहि-
द्वितीया अपेहिद्वितीया प्रेहिद्वितीया एहिकटा अपेहिकटा प्रेहिकटा आहरकटा प्रेहि-
कदमा प्रोहकदमा विषमचूडा उद्धमचूडा (उद्धरचूडा) आहरचेजा आहुरदसना
[आ हरसेना] आहरवानता (आहरविनता) कृन्तविचसणा उद्धरोत्सजा उद्धरा-
वसजा उद्धमविषमा उत्पन्ननिपत्ता उत्पन्ननिपत्ता उच्चावचम् उच्चनोचम् आचोपचम्
आचपराचम् [नक्षत्रचम्] निक्षत्रचम् अकिचन स्तात्वाकालक पीत्वात्पिरक नुत्वा-

सुहित प्रोप्यपापीयान् उत्पत्यपाकला निपत्यरोहिणी निपण्णयामा अपेहिप्रघसा एहिविघसा
इहपञ्चमी इहद्वितीया । जहि कर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तारं चाभिदवाति । जहिजोडः ।
जहिजोडम् । जहिस्तम्बम् । जहिस्तम्बः । [उज्जहिस्तम्बम्] । आख्यातमाख्यातेन
क्रियासातत्ये । अस्नीतपिवता पचतमृजता खादतमोदता खादतवमता । खादताचमता ।
आहरनिवपा । आहरनिष्किरा । उत्त्वचविषचा भिन्विलवणा । कृन्विचिचक्षणा पचलवणा
पचप्रकृटा । आकृत्तिगणोऽयम् । तेन । आकुतोभयः । कान्दिशीकः । कान्देशीकः ।
आहोपुरुषिका । अहमहमिका यहच्छा एहिरेयाहिरा उन्मृजवमृज्जा द्रव्यान्तरम्
अवश्यकार्यम् ।

इति मयूरव्यंसकादयः ॥ १५ ॥

७०३ याजकादिभिश्च । (२-२-९) । याजक पूजक परिचारक परिवेचक
परिपेचक स्नापक अव्यापक उत्साह उद्वर्तक होतृ भर्तृ रथगणक पत्तिगणक ।

इति याजकादयः ॥ १६ ॥

६०२ राजदन्तादिषु परम् । (२-२-३१) राजदन्तः अग्रेवणम् लिप्तवासितम्
नग्नमुपितम् सित्संसमृष्टम् मृष्टलुञ्चितम् अवविलम्पकम् अर्पितोत्तम् उत्तगाढम् उल्लुल्लमुसलम्
तण्डुलकिप्वम् दृपदुपलम् आरङ्गायनि । आरङ्गायनवन्वकी । चित्ररथवाहीकम् ।
अवन्त्यश्मकम् शूद्रार्यम् स्नातकराजनौ विष्वक्सेनार्जुनौ अक्षिभ्रुवम् दारगवम् शब्दार्थौ
धर्मार्थौ कामार्थौ अर्थशब्दौ अर्थवर्मा अर्थकामौ वैकारिमतम् गाजवाजम् ।
गोपालिधानपूलासम् । गोपालवानीपूलासम् । पूलासकारणम् । पूलासककुरडणम् ।
स्थूलासम् । स्थूलमूलासम् । उशीरवीजम् । [जिज्ञास्य] सिञ्जास्यम् । सिञ्जश्वत्थम् ।
चित्रास्वाती । चित्रस्वाती । भार्यापती दंपती जंपती जायापती पुत्रपती पुत्रपशू
केशरश्मश्चू शिरोविजु । शिरोवीजम् । शिरोजानु सपिर्मधुनी मधुसर्पिणी (आद्यान्तौ)
अन्तादी गुणवृद्धी वृद्धिगुणौ ।

इति राजदन्तादयः ॥ १७ ॥

९०० वाहिताग्न्यादिषु । (२-२-३७) आहिताग्नि जातपुत्र जातदन्त
जातश्मश्रु तैलपीत धृतपीत [मद्यपीत] ऊढभार्य गतार्थ । आकृत्तिगणोऽयम् । तेन
गडुकण्ठ अस्युद्यत (अमरमुद्यत) दण्डपाणिप्रभृतयोर्ज्ञा ।

इत्याहिताग्न्यादयः ॥ १८ ॥

७५१ कडाराः कर्मधारये । (२-२-३८) कडार गडुल खज्ज खोड काण कुण्ड
खलति गौर वृद्ध भिक्षुक विज्ञ पिङ्गुल (पिङ्गल) तड तनु [जठर] वधिर मठर
कज्ज वर्वर ।

इति कडारादयः ॥ १९ ॥

५८४ + नौकाकानशुकशृगालवर्जेषु + । (२-३-१७) नौकाक अन्न शुक शृगाल ।

इति नावादयः ॥ २० ॥

५६१ प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् । (२-३-१८) प्रकृति प्राय गोत्र सम विषम द्वित्रेण पञ्चक साहस्र ।

इति प्रकृत्यादयः ॥ २१ ॥

६१५ गवाश्वप्रभृतीनि च । (२-४-११) गवाश्वम् गवाविकम् गवैडकम् अजाविकम् अजैडकम् कुब्जवामनम् कुब्जकिरातम् पुत्रपौत्रम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दासीमाणविकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टिकम् उष्ट्रखरम् उष्ट्रशशम् मूत्रशकृत् मूत्रपुरोपम् यकृन्मेदः मांसशोणितम् दर्भशरणम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुरुषम् तृणोपलम् तृणोपलम् [तृणोपलम्] दासीदासम् कुटीकुटम् भागवतोभागवतम् ।

इति गवाश्वप्रभृतीनि । २२ ॥

६१८ न दधिपयआदीनि । (२-४-१४) दधिपयसी सर्पिमधुनी मधुसर्पिणी ब्रह्म-
प्रजापती शिववैश्रवणी स्कन्दविशाखी परिव्राजकौशिकी (परिव्राट्कौशिकी) प्रवर्ग्योपसदी
शुक्लकृष्णौ इक्ष्मावर्हिणी दोक्षातपसी [श्रद्धातपसी मेधातपसी] अव्ययनतपसी उलूखलमुसले
आद्यवसाने श्रद्धामेधे ऋक्सामे वाङ्मनसे ।

इति दधिपयआदीनि ॥ २३ ॥

६१६ अर्धर्चाः पुंसि च । (२-४-३१) अर्धर्चं गोमय कपाय कार्पाषण कुपत कुसप
(कुणप) कपाट शङ्ख गृय गृय घञ्ज कवन्त्र पञ्च गृह सरक कंस दिवस मूष अन्धकार दण्ड
कमण्डलु मण्ड भूत द्वीप धूत चक्र धर्म कर्मन् मोदक शतमान यान नख नखर
चरण पुच्छ दाडिम हिम रजत सक्नु पिधान सार पात्र घृत सैन्धव औषव आढक चपक
द्रोण खलीन पात्रीव पट्टिक वारवाण (वारवारण) प्राथ कपित्थ [शुक्ल] शाल शील शुक्ल
(शुल्क) शीघ्र कवच रेणु [ऋण] कपट शोकर मुसल सुवर्ण वर्ण पूर्वं चमस क्षीर कर्प
आकाश अष्टापद मङ्गल निवन निर्यास जम्भ वृत्त पुस्त बुस्त स्वेडित शृङ्ग निगड [सल]
मूलक मधु मूल स्थूल शराव नल वप्र विमान मुख प्रगोत्र शूल वज्र कटक कण्टक [कर्पट]
शिखर कल्क (वल्कल) नटमस्तक (नाटमस्तक) बलय कुमुम तुंग पङ्क मुण्डल किरीट
[कुमुद] अर्बुद अङ्कुश तिमिर आश्रय भूषण इक्षकस (इक्ष्वास) मुकुल वसन्त तटाक (तडाग)
पिटक विटङ्क विडङ्ग पिण्याक माप कोश फलक दिन दैवत पिनाक समर स्याण् अनाक
उपवास शाक कर्पास [विशाल] चपाल (चत्ताल) खण्ड दर विटप [रण बल नक] मृगाल
हस्त आर्द्र हल [सूत्र] ताण्डव गाण्डोव मण्डप पटह सोय योध पादर्व शरीर फल [छत्र] पुर
(पुरा) राष्ट्र अम्बर विम्ब कुट्टिम मण्डल (कुक्कुट) कुडप ककुद खण्डल ताम्र तारण
मञ्चक पञ्चक पुङ्ख मध्य [वाल] छाल बल्लोक वपं वर वमु देह उद्यान उद्योग स्नेह स्नेन
[स्वन स्वर] संगम निष्क धेन शूक क्षत्रपवित्र [गोमन कन्ह] मातक (पातक) मृषिक
[मण्डल वल्कल] कुज (कुज) विहार लोहित विनाग भजन अरण्य पुलिन दट जावन
ऐरावत सूर्य तीर्थ लोमन (लामण) तनाल लोह दण्डक गन्ध प्रतिसर दाह यन्त्र मान
वर्चक कुर्वं तण्डक मठ सहस्र वादन प्रवाल शतट वपराट नोट शकल तण्डक ।

इत्यर्धर्चादिः ॥ २४ ॥

१०८४ पैलादिभ्यश्च । (२-४-२५) पैल शालाङ्क सात्यकि सात्यकानि राहिवि
रावणि और्वाञ्च औदव्रजि औदमेघि औदव्यञ्जि (औदमञ्जि औदमृञ्जि) दैवत्यानि पङ्कलौ-
दायनि राह्वति भौलिङ्गि राणि औदव्यि औदगाह्मानि औज्जिहानि औदमुद्धि तद्राजा-
च्चाणः (तद्राज) । आकृतिगणोऽयम् ।

इति पैलादिः ॥ २५ ॥

१०८६ न तौत्वलिभ्यः (२-४-६१) तौत्वलि धारणि पारणि रावणि दैलोपि दैवति
धार्कलि नैवति (नैवकि) दैवमित्रि (दैवमति) दैवयज्ञि चाफट्टकि वैत्वकि वैकि (वैङ्कि)
आनुहारति (आनुराहति) पौष्करसादि आनुरोहति आनुति प्रादोहनि नैमिश्चि प्राडाहति
बान्धकि वैशीति आसिनासि आर्हासि आसुरी नैमिपि आसिबन्धकि पौष्पि कारेणुपालि
वैकर्णिवैरकि वैहति ।

इति तौत्वल्यादिः ॥ २६ ॥

११४६ यस्कादिभ्यो गोत्रे (२-४-६३) दस्क लह्य द्रुह्य अयस्सूण (अयःसूण)
दृणकर्ण सदामत्त कम्बलहार वहियोग पर्णाटक वर्णाटक पिण्डीजङ्घ वकसस्थ (वकसस्थ)
विश्वि कुद्रि मजवास्ति मित्रयु रसोमृत्त जङ्घारय उत्कास कटुक मयक (मन्थक) पुष्करट्
(पुष्करसट्) विपण्ट उपरिमेखल क्रोष्टुकमान (क्रोष्टुमान) क्रोष्टुपाद क्रोष्टुमाय शीर्षमाय
खरप पदक वधुर्क भलन्दन भडिल भण्डिल भडित । एते यस्कादयः ॥ २७ ॥

११४६ न गोपवनादिभ्यः । (२-२-२७) गोपवन शैषु (शिषु) विन्दु नाजन अद्या-
वतान श्यामाक (श्योनाक) श्यामक श्यापर्ण । विदाद्यन्तर्गणोऽयम् । (४-१-१०४)

इति गोपवनादिः ॥ ४० ॥

११५० तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे । (२-४-६८) तिककितवाः बह्वरभण्डीरयाः
उपकलमकाः पफकनरकाः वकनखगुदपरिणदाः उज्ज्वकुभाः लङ्कशान्तमुखाः उत्तरशलङ्कुटाः
कृष्णाजिनकृष्णसुन्दराः अष्टकपिष्ठलाः अग्निवेशदशेत्काः । एते तिककितवादयः ॥ २८ ॥

११५१ उपकादिभ्योऽन्वतरस्यामद्वन्द्वे । (२-४-६९) उपक लमक आप्द्रक
कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आडारक गडुक उदङ्क सुयायुक अवन्धक पिङ्गलक
पिष्टक सुपिष्ट (सुपिष्ठ) मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाघल पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुपीतक
काशहृत्स्न (काशहृत्स्न) निदाघ कलशीकण्ठ दायकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिरक
वधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम प्रतान अनभिहित कमक वराटक लेखात्र
कमन्दक पिञ्जलक वर्णक मसूरकर्ण मदाघ कवन्तक कमन्तक कदामत्त दानकण्ठ । एते
उपकादयः ॥ ३० ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः

२६६७ भृशादिभ्यो भुज्यच्चेर्लोपश्च हलः । (३-१-१२) भृश शीघ्र चपल
मन्द परिहृत उत्सुक सुमनस दुर्मनस् अभिमतस् उत्तमनस् रहस् रोहत् रेहत् संश्वत् वृपत्
शश्वत् भ्रमत् वेहत् शुचिस् शुचिर्वचस् अण्डर वचस् ओजस् सुरजस् अरजस् ।

एते भृशादयः ॥ ३१ ॥

२६६८ लोहितादिडाक्षभ्यः क्यप् । (३-१-१३) लोहित चरित नील फेन
मत्र हरित दास मन्द ।

लोहितादिराकृतिगणः ॥ ३२ ॥

२६७४ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् । (३-१-१८) सुख दुःख वृम कृच्छ्र अल
आल अलीक प्रतीप करुण कृपण । सोढ ।

इत्येतानि सुखादीनि ॥ ३३ ॥

२६७८ कण्ड्वादिभ्यो यक् । (३-१-२७) कण्ड्व् मत्तु हृणीद् वल्गु अम्
[मनस्] महीड् लोट् लेट् हरस् इरज् इरज् उवत् उपस् वेट् मेघा कुपुम (नमस्) मगव
तन्तस् पम्पस् (पपस्) सुख दुःख [मिस] चरण चरम [अवर] सपर अरर (अरर्) मिपज्
मिपणुज् [अपर आर] इपुष वरण चुरण तुरण भुरण गदगद एला केला खेला [विला शेला]
लिट् लाट् [लेला लेख] रेखा द्रवस् तिरस् अगद उरस् तरण (तरिण) पयस् संभूयस्
सम्बर । आकृतिगणोऽयम् ।

इति कण्ड्वादिः ॥ ३४ ॥

२६६६ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः (३-१-१३४) नन्दिवाग्निमदिहू-
पिसाविर्वाविशोमिरोविभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायाम् । नन्दनः वाशनः मदनः दूषणः साधनः वर्धनः
शोभनः रोचनः । सहितपिदमः संज्ञायाम् । सहनः तपनः दमनः जल्पनः रमणः दर्पणः
संभ्रन्दनः संकर्षणः संहर्षणः जनादनः यवनः मधूसूदनः विभीषणः लवणः चित्तविनाशनः
कुलदमनः [शत्रुदमनः] इति नन्यादिः ॥ ३५ ॥ ग्राही उत्साही उदासी उद्ग्राही त्यागो
मन्त्री संमर्दो । रक्षश्चपशां नौ । निरली निश्चावी निवापी निशायी । याचव्याहृत्संव्याहृत्प्रज-
वदवसां प्रतिपिद्धानाम् । अयाची अज्याहारो असंव्याहारो अव्राजी अवारी अवानी अचान-
चित्तकर्तृकाणाम् । अकारो अहारी अविनायी [विशायी विपायी] विशायो विपयो देशे ।
विशयी विपयो देशः । अभिभावी भूते । अपरायी उपरोधी परिभयो परिभायी । इति
ग्रहादिः ॥ ३६ ॥ पच वच वष वद चल पत नदट् भपट् प्लवट् चरट् गरट् तरट् चोरट्
गाहट् सरट् देवट् [दोपट्] जर (रज) मर (मद) क्षम (क्षय) तेष मेप कोप (कोप) मेय
नतं व्रण दर्श सर्प [दम्भ दर्प] जारभर स्वपच ।

पचादिराकृतिगणः ॥ ३७ ॥

२६१९ कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम् । (३-२-५) मूलविभुज
नखमुच काकगृह कुमुद नहोघ्र कुघ्न निघ्नः । आकृतिगणोऽयम् ।

इति मूलविभुजादयः ॥ ३८ ॥

पार्श्वीदिपूपसंख्यानम् । (३-२-१५) पार्श्वं चर घृष्ट उत्तान अवनूषणं ।

इति पार्श्वीदिः ॥ ३९ ॥

३१७१ भविष्यति गम्यादयः । (३-३-३) गनी जगनी नावी प्रत्यायी प्रति-
रोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतियायी प्रतियोगी । एते गम्यादयः ॥ ४० ॥

३२८१ पिङ्गिदादिभ्योऽङ् । (३-३-१०४) निदा विदारणे । छिदा द्वैवीकरणे ।
विदा । जिपा । गुहा गियोषब्धोः । अद्वा नेत्रा गोत्रा । चारा शस्त्र्यान् । हारा । कारा
बन्धने । जिया । तारा ज्योतिषि । चारा प्रपातने । रेखा चूडा पीडा वपा वप्ता नृजा । क्रवेः
संस्कारणं च । कृपा । इति भिदादिः ॥ ४१ ॥

२२३३ संपदादिभ्यः क्तिप् । (वा,) (३-३-१०८) संपद् विपद् शानद् प्रति-
पद् परिपद् । एते संपदादयः ॥ ४२ ॥

३१७३ भीमादयोऽपादाने । (३-४-७४) नीन नोष्ण नयानक बहवर (वह-
चर) प्रस्कन्दन प्रतपन (प्रपतन) समुद्र लुव लुक् वृष्टि (दृष्टि) रज संकुच (शङ्कु-
सुक) मूर्खं खलति । आकृतिगणोऽयम् । इति भीमादिः ॥ ४३ ॥

इति तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः

४५४ अजाघतष्टाप् । (४-१-४) अजा एङका कोकिला चटका जश्वा नूपिका
वाला हांडा पाका बत्ता मन्दा विलाता पूर्वापिहाणा (पूर्वापिहाणा) अपरापहाणा । संनद्धा-
जिनशगपिण्डेभ्यः फलात् । सदच्चाण्डप्रान्तश्चैकेभ्यः पुण्यात् । शूद्रा चानहर्त्तुर्वा जातिः ।
कृद्धाः उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा कनिष्ठा । नष्यना पुंयोगेऽपि । मूलाक्षः । दंष्ट्रा ।
एतेऽजादयः ॥ ४४ ॥

३०८ न षट्त्वत्तादिभ्यः । (४-१-१०) त्वत्त दुहितृ वनान्द यातृ नातृ तिष्ठ
चतष्ट । इति त्वत्तादिः ॥ ४५ ॥

४६२ नित्यं सपत्न्यादिषु । (४-१-३५) सनान एक वीर पिण्डश्च (धिये)
छातृ नद्र पुत्र । वाताच्छब्दश्चि । इति समानादिः ॥ ४६ ॥

४६८ पिद्गौरादिभ्यश्च । (४-१-४१) गौर नत्स्य ननुष्य ऋङ्ग पिङ्गज
हय गवय मुकय ऋष्य [पुट तूण] कुण द्रोण हरिण कोकय (काकण)
पटर रणक [जामल] जामलक कुवल विन्ध ददर फर्करक (कर्करक) तर्कार

शर्कार पुष्कर शिखण्ड सलद शण्ड सनन्द मुपम मुपव अलन्द गडुल पाण्डश
 आढक आनन्द आश्वत्य सपाट आखक (आचिचक) शण्डुल सूर्य (तूर्म) शूर्प
 सूप सूप (पूष) बृय सूप मेय बल्लक घातक सल्लक माल्लक मालत साल्वक वेतस
 वृक्ष (वृस) अतस [उभय] भृङ्ग मृह मठ छेद पेश मेद श्वन् तन्नन् अनडुहो
 अनड्वाही । एणः करणे । देह देहल काकादन गवादन तेजन रजन लवण
 औद्गाहमानि आद्गाहमानि गौतम (गोतम) [पारक] अयस्यूण (अयःस्यूण)
 भौरिकि भौलिकि भौलिङ्गि यान मेत्र आलम्बि आलजि आलम्बि आलक्षि केवाल
 आपक आरट नट टोट नोट मूलाट शातन [पोतन] पातन पाठन (पानठ) आस्त-
 रण अविकरण अविकार अग्रहायणी (आग्रहायणी) प्रत्यवरोहिणी [सेचन] सुमङ्ग-
 लात्संज्ञायाम् । अण्डर सुन्दर मण्डल मन्वर मङ्गल पट पिण्ड [पण्ड] उर्दं गुर्दं
 शम सुद औड (आर्द्र) हृद (हृद) पाण्ड [भाण्डल] भाण्ड [लोहाण्ड] कदर
 कन्दर कदल तरुण तलुन कल्माप बृहत् महत् [सोम] सौवर्न । रोहिणी नक्षत्रे ।
 वेती नक्षत्रे । विकल निष्कल पुष्कल । कटाच्छ्रोणिवचने । पिप्पल्यादयश्च ।
 पेप्पली हरितकी (हरीतकी) कोशातकी शमी चरी शरी पृथिवी क्राण्डु मातामह
 पेटामह । इति गौरादिः ॥ ४७ ॥

५०३ बह्वादिभ्यश्च (४-१-४५) बहु पठति अञ्चति अङ्कति अंहति
 शकटि (शकति) शक्तिः शस्त्र । शारि वारि राति रावि [शावि] अहि कपि
 षष्ठि मुनि । इतः प्राप्यङ्गात् । कृदिकारादक्तिनः । सर्वतोऽस्तित्त्वादिष्वेके । चण्ड
 मराल कृपण कमल विकट विशाल विशङ्कट भवज ध्वज चन्द्रभागान्तर्याम
 (चन्द्रभागा नद्याम्) कल्याण उदार पुराण अहन् क्रौड नख मुर शिखा
 शल शफ गुद । आकृतिगणोऽयम् । तेन भग गल राग इत्यादि । इति बह्वादयः ॥ ४८ ॥

५२७ शार्ङ्गर्वाद्यञो ङीन् । (४-१-७३) शाङ्गंरव कापटव गौगुलव
 शह्यण वैद गौतम कामण्डलेय ब्राह्मणकृत्येय [आनिचेय] आनिचेय आशोकेय वात्स्यायन
 मौञ्जायन ककैस काप्य (काव्य) शैव्य एहि पयहि आशमरव्य औदयान मराल चण्डाल
 वेणुण्ड । भोगवद्गौरीमतोः संज्ञायां घादिषु [६-३-४३] नित्यं ह्रस्वायम् । नृनरयोर्वृद्धिश्च ।

इति शार्ङ्गर्वादिः ॥ ४९ ॥

१२०० क्रौडयादिभ्यश्च । (४-१-८०) क्रौडि लाटि व्याटि आपिरालि
 आसक्ति चोषयत चैटयत (वैटयत) नैकयत वैल्ययत नौवातिक । नून पुवत्याम् ।
 नोज क्षत्रिये । दौतकि कौटि भौरिकि भौलिकि [शास्त्रलि] शास्त्रास्यलि काश्मिलि
 गौकद्वय । इति क्रौडयादिः ।

१०७४ अश्वपत्यादिभ्यश्च । (४-१-८४) अश्वपति [निरति] शत-
 ति वनपति गणपति [स्थानपति यज्ञपति] राष्ट्रपति कुलपति गृहपति [पशुपति]
 निष्पति वन्वपति [वन्धुपति वर्मपति] नन्नापति प्रानपति क्षेत्रपति ।
 इत्यश्वपत्यादिः ॥ ५१ ॥

१०७८ उत्सादिभ्योऽब् । (४-१-८६) उत्स उदपान विकर विनद महानद
महानस महाप्राण तरुण तलुन । वष्कयासे । पृथिवी [धेनु] पङ्क्ति जगति त्रिष्टुप् अनुष्टुप्
जनपद भरत उशीनर ग्रीष्म पीलुकुण । उदस्थान देशे । पृषदंश भल्लकोय रयंतर मघ्यंदिन
वृहत् महत् सत्त्वत् कुरु पञ्चाल इन्द्रावसान उष्णिह ककुम् सुवर्ण देव ग्रीष्मादच्छन्दसि ।
इत्युत्सादिः ॥ ५२ ॥

१०६६ बाह्यादिभ्यश्च । (४-१-९६) बाहु उपबाहु उपवाकु निवाकु
शिवाकु वटाकु उपनिन्दु [उपविन्दु] वृषली वृकला चूडा वलाका मूषिका कुशला
भगला (द्यगला) ध्रुवका [ध्रुवका] सुमित्रा दुर्मित्रा पुष्करसद् अनुहरत् देवशर्मन्
अग्निशर्मन् [भद्रशर्मन्] ऋशर्मन् कुनामन् (सुनामन्) पञ्चन् सप्तन् अष्टन् । अमितौ
जसः सलोपश्च । सुधावत् उदञ्चु शिरस् माप शराविन् मरीचि क्षेमवृद्धिन् शृङ्खल
तोदिन् खरनादिन् नगरमदिन् प्राकारमदिन् लोमन् अजोगर्तं कृष्ण युविष्ठिर अर्जुन
साम्ब गद प्रद्युम्न राम (उदङ्क) उदकः संज्ञायाम् । संभूयोम्भसोः सलोपश्च ।
आकृतिगणोऽयम् । तेन सात्वकिः जाङ्घिः ऐन्दर्शमिः आजवेनाविः इत्यादि ।
इति बाह्यादयः ॥ ५३ ॥

१०६६ गोत्रे कुब्जादिभ्यश्चफच् । (४-१-९८) कुब्ज ब्रज शङ्ख भस्मन् गण
लोमन शठ शाक शुण्डा गुभ विपाश स्कन्द स्कन्म ।

इति कुब्जादिः ॥ ५४ ॥

११०१ नडादिभ्यः फक् । (४-१-९९) नड चर (वर वक मुञ्च
इतिक इतिश उपक (एक) लमक शलङ्कु शलङ्कं च । सतल वाजप्य तिकः ।
अग्निशर्मन्वृषगणे । प्राण नर सायक दास मित्र द्वीप पिङ्गरः पिङ्गल किङ्कर
किङ्कल (कातर) कातल काश्यप (कुर्यप) काश्य कात्य (काव्य) अज अमुष्म
(अमुष्म) कृष्णरणौ ब्राह्मणवासिष्ठे । अमित्र लिगु चित्र कुमार क्रोष्टु क्रोष्टं च ।
लोह दुर्गं स्तम्भ शिशपा अग्र तृण शकट सुमनस् सुमत मिमत ऋच् जलंधर अश्व
युगंधर हंसक दण्डिन् हस्तिन् [पिण्ड] पञ्चाल चमसिन् सुकृत्य स्थिरक ब्राह्मण
चटक बदर अश्वल खरप लङ्क इन्ध अल कामुक ब्रह्मदत्त उदुम्बर शोण अलोह
दण्डप । इति नडादिः ॥ ५५ ॥

११०६ अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽब् । (४-१-१०४) विद उवं
कश्यप कुशिक भरद्वाज उपमन्यु किलात कन्दर्प (किदर्भ) विश्वानर ऋषिपेण
(ऋषिपेण) ऋतभाग हर्यश्व प्रियक आपस्तम्ब कूचवार शरद्वत् शुनक (शुनक्)
धेनु गोपवन शिश्रु विन्दु [भोगक] भाजन (शमिक) श्रवावतान दयामाक
श्यामक (श्यावलि) श्यापर्ण हरित किदास बह्यष्क अर्कलूप (अर्कलूप) बध्योण
विष्णुवृद्ध प्रतिवोध रचित (रथीतर) रयन्तर गविष्ठिर निपाद (शवर अलस)
मठर (मृडाकु) सपाकु मृदु पुनर्भू पुत्र दुहितृ ननान्द । परस्त्री परशु च ।

इति विदादिः ॥ ५६ ॥

११०७ गार्गादिभ्यो यञ् । (४-१-१०५) गर्गं वत्स । वाजासे । संहति अज
व्याघ्रपात् विदभृत् प्राचीनयोग (अगस्ति) पुलस्ति चमस रेभ अग्निवेश शङ्ख शट शक
एक धूम अवट मनस् धनंजय वृक्ष विश्वावसु जरमाण लोहित शंसित वभ्रु वल्यु मण्ड
शङ्कु लिगु गुहलु मन्तु मङ्क्षु अलिगु जिगीपु मनु तन्तु मनायोसूनु कयक कन्यक ऋक्ष
तृक्ष (वृक्ष) [तनु] तरुक्ष तलुक्ष तण्ड वतण्ड कपिकत (कपि कत) कुरुकत अनद्रुह कष्व
शकल गोकक्ष अगस्थ कण्डिनो यज्ञवल्क पर्णवल्क अमयजात विरोहित वृषगण रहूगण
शण्डिल वर्णक (चणक) बुलुक मुदगल मुसल जमदग्नि पराशर जतूकर्ण (जातूकर्ण) महित
मन्त्रित अश्मरथ शर्कराक्ष पूतिमाप स्थूरा अदरक (अररक) एलाक पिङ्गल कृष्ण गोलन्द
उलूक तितिक्ष भिपज (भिपज्) [भिणज] भडित भण्डित दत्तम चैकित चिकित्सित
देवहू इन्द्रहू एकलु पिप्पलु बृहदग्नि [सुलोहिन्] मुलामिन् उक्थ कुटोपु ।
इति गार्गादिः ॥ ५७ ॥

१११३ अश्वादिभ्यः फञ् । (४-१-११०) अश्व अश्वन् शङ्ख शूद्रक विद पुट
रोहिण खड्गं (खड्गर) [खड्गार वस्त] पिङ्गर भडिल भण्डिल भडित भण्डित [प्रकृत रामोद]
क्षान्त [काश तीक्ष्ण गोलाङ्क अर्कं स्वर स्फुट चक्र श्रविष्ठ] पविन्द पवित्र गोमिन् श्याम
धूम धूम्र वाग्मिन् विश्वानर कुट शप आत्रेये । जन जड खड ओष्म अहं कित विशांप
विशाल गिरि चपल चुप दासक चैत्य (चैत्व) प्राच्य [धर्म्य] मानद्रुष्य । पुंसि जाते । अजुन
[प्रहृत] सुमनस् दुर्मनस् मन (मनम) [प्रान्त] ध्वन । आत्रेय भरद्वाजे । भरद्वाज आत्रेये ।
वत्स आतव कितव [वद धन्य पाद] शिव खदिर । इत्यश्वादिः ॥ ५८ ॥

१११५ शिवादिभ्योऽण् । (४-१-११२) शिव प्रोष्ठ प्रोष्ठिक चण्ड जम्भ नूरि
चण्ड कुठार ककुब् (ककुबा) अनभिस्मान कोहित सुख संधि मुनि ककुत्स्य क्रहोड कोहट
कहूय कहय रोद कपिञ्जल (कुविञ्जल) खड्गन वतण्ड वृणकर्ण क्षीरहृद जलहृद परिल
[पथिक] पिष्ट हैहय [पार्थिका] गोपिका कपिलिका जटिलिका वाधिरिका मञ्जीरक मजि-
रक वृष्णिक खड्गार खड्गाल [कर्मार] रेख लेख आलेखन विथवण रवण वर्तनाभ ग्रीवान
[पिटक बिटप] पिटाक तुषाक नभक ऊर्णनाभ चरकाह (पृथा उल्मेय) पुरोहितिका सुरो-
हितिका सुरोहिका कार्यश्चेत (अयश्चेत) सुपिष्ट मसुरकर्ण मयूरकर्ण [खड्गं कर्ण] कदूरक
वेदान् ऋष्टिपेण गङ्गा विपाश मस्क लल्ल दुल्ल अयस्थूल वृणकर्ण (वृण कर्ण)
५९ भलन्दन विरूपाक्ष भूमि इला सप्तती । द्रघचो नद्याः । प्रिवेणी प्रियणं च ।
इति शिवादिः । आकृतिगणः ॥ ५९ ॥

११२६ शुभ्रादिभ्यश्च । (४-१-१२३) शुभ्र विष्ट पुर (विष्टपुर)
ब्रह्मकृत शतद्वार शलावल शलाकाभू लेखाभू (लेखान्न) विकना (विगान)
रोहिणी रुक्मिणी घर्मिणी दिश् शालूक अजवस्ति शर्काधि विमावृ विषवा शुक्र
वेश देवतर शकुनि शुक्र उग्र ज्ञातल (शतल) चण्वकी चकण्डु पिन्नि अतिपि गोदान्त

फुशाम्ब मकप्टु शाताहर पवप्टुरिक सुनामन् । लक्ष्मपश्यामयोर्वसिष्ठे । गोचा कृकलास
 अणोव प्रवाहण भरत (भरत) भरम मृकण्डु कर्पूर इतर अन्यतर जालीढ सुदन्त सुदन्त
 सुवसस् सुदामन् कटु तुद अकशाय कुमारिका कुठारिका किशोरिका अम्बिका जिह्माग्नि
 परिवि वायुदन्त शकल शलाका खड्गुर कुवेरिका अशोका गन्वपिङ्गला खड्गोन्मत्ता
 अनुदृष्टिन् (अनुदृष्टि) जर्जरित्त्वं वलीवर्दी विप्र बीज जीव इवन् अश्मन् अश्व अजिर ।
 इति शुभ्रादिः । आकृतिगणः ॥ ६० ॥

११३१ कल्याण्यादीनामिन् च । (४-१-१२६) कल्याणो सुभगा
 हुसंगा दन्वको अनुदृष्टि अनुदृष्टि (अनुदृष्टि) जरती वलीवर्दी ज्येष्ठा कनिष्ठा मध्यमा परलो ।
 इति कल्याण्यादिः ॥ ६१ ॥

११४३ गृष्ट्यादिभ्यश्च । (४-१-१२६) गृष्टि हृष्टि वलि हलि विप्रि कुद्रि
 अजवस्ति मित्र्यु । इति गृष्ट्यादिः ॥ ६१ ॥

११६६ रेवत्यादिभ्यष्टक् । (४-१-१३६) रेवती अश्वपाली मणिपाली
 द्वारपाली वृकवञ्चिन् वृकवन्धु वृकग्राह कर्णग्राह दण्डग्राह कुक्कुटाज (कुकुदाज) चामरग्राह ।
 इति रेवत्यादिः ॥ ६३ ॥

११७५ कुर्वादिभ्यो ण्यः । (४-१-१५१) कुरु गंगर मङ्गुप अज-
 मार रथकार वावदूक । सत्राजः क्षत्रिये । कवि मति (विमति) कापिञ्जलादि वाक्
 वायरय पितृमत् इन्द्रजाला एजि वार्ताकि दामौष्ण्योपि गणकारि केशोरि कटु शालाका
 (शलाका) मुर पुर एरका शुभ्र अन्न दर्भ केशिनी । वेनाच्छन्दसि । शूर्पणाय
 श्यावनाय श्यावरय श्यावपुत्र सत्यंकार वडनीकार पयिकार मूढ शकन्धु शङ्खु
 शाक शालिन् शालीन कर्तुं हर्तुं इन पिण्डी तजन् । वामरथस्य कण्वादिवस्त्वरवजम् ।
 इति कुर्वादिः ॥ ६४ ॥

११७८ तिकादिभ्यः फिञ् । (४-१-१५४) तिक कित्तव संज्ञावालशिख (संज्ञा वाला
 शिखा) उरस् शाठ्य सैन्धव यमुन्द ह्य्य ग्राम्य नील अमित्र गोकश्य (गौकश्य) कुरु देवरय
 तैतल औरस कौरव्य भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत शीकयत् क्षैतयत वाजवत् चन्द्रमस
 शुभ गङ्गा वरण्य तुषामन् आरव्य वाहक स्वल्पक वृष लोमक उदन्य यज्ञ ।
 इति तिकादिः ॥ ६५ ॥

११८२ वाकिनादीनां कुक्च । (४-१-१५८) वाकिन गौवेर काकंश काक
 लंका । चर्मिर्मणिर्णोलोपय । इति वाकिनादिः ॥ ६६ ॥

११९४ कम्बोजाल्लुक् । (४-१-१७५) कम्बोज चोल केरल शक यवन ।
 इति कम्बोजादिः ॥ ६७ ॥

११९४ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः । (४-१-१७८) भर्ग क्रह्य
 कैकय कश्मीर सात्व तुत्याल उरस् कौरव्य । इति भर्गादिः ॥ ६८ ॥
 यौवेय शौत्रेय शौत्रेय ज्यावाणेय वौतैय धातैय त्रिगतं भरत उद्योतर
 इति यौधेयादिः ॥ ६९ ॥

१२४४ भिक्षादिभ्योऽण् । (४-२-३८) भिक्षार्गमिणी क्षेत्र करीप अङ्गार (अङ्गार) चर्मन् चर्मन् सहस्र युवति पदाति पद्धतिं अयवन् दक्षिणा भूत त्रिपय श्रोत्र । इति भिक्षादिः ॥ ७० ॥

११५४ खण्डिकादिभ्यश्च । (४-२-४५) खण्डिका वडवा । क्षुद्र कडालवात् (क्षुद्रकमालवात्) सेना । संज्ञायाम् । भिक्षुक शुक्र उलूक वन अहन् युगवरत्रा (युगवरत्र) हलवन्वा (हलवन्व) इति खण्डिकादिः ॥ ७१ ॥

१२५८ पाशादिभ्यो यः । (४-२-४९) पाश तृण घूम वात अङ्गार पाटल पोत गल पिटक पिटाक शकट हल नट वन । इति पाशादिः ॥ ७२ ॥

१२६१ + खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः + । (४-२-५१) खल डाक कुटम्ब शाक कुण्डलिनो । इति खलादिराकृतिगणः ॥ ७३ ॥

१२६२ राजन्यादिभ्यो वुक् । (४-२-५३) राजन्य अनृत वाभ्रश्च शालङ्कायन दैवयातव (दैवयात) [अत्रोड वरत्रा] जालंघरायण (राजायन) तेलु आत्मकामेय अम्बरीपपुत्र वसाति वैल्ववन शैलूप उदुम्बर तोत्र वैल्वल आजुनाशन संप्रिय दक्षि ऊर्णनाभ । इति राजन्यादिराकृतिगणः ॥ ७४ ॥

१२६३ भौरिक्याद्यैपुकार्णादिभ्यो विधल्मक्तलौ (४-२-५४) भौरिकी भौलिकी चौपयत चौटयत (चैटयत) काणैय वाणिजक वाणिजाज्य (वालिकाज्य) सैकयत वैकयत । इति भौरिक्यादिः ॥ ७५ ॥ ऐपुकारि सारस्यायन (सारसायन) चान्द्रायण द्रव्यासायण त्र्यासायण औडायन जौलायन खाडायन दासमित्रि दासमित्रायण शौद्रायण दासायण शापण्डायन (शायण्डायन) ताक्ष्यायण शौभ्रायण सौवीर (सौवीरायण) शपण्ड (शयण्ड) शौण्ड शयाण्ड (शयाण्ड) वैश्वमानव वैश्वघ्नेनव (वैश्वघेनव) नट तुण्डदेव विश्वदेव (सापिण्ड)

इत्येपुकार्यादिः ॥ ७६ ॥

१२७० ऋतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् । (४-२-६०) उक्त्व लोकायत न्यास न्याय पुनरुक्त निरुक्त निमित्त द्विपदा ज्योतिष अनुपद अनुकल्प यज्ञ धर्म चर्चा क्रमेतर दलक्ष (दलक्ष) संहिता पदक्षम सघट (सघट्ट) वृत्ति परिपद संग्रह गण [गुण] आयुर्देव (आयुर्वेद) इत्युक्थादिः ॥ ७७ ॥

१२७१ क्रमादिभ्यो वुन् । (४-२-६१) क्रम पद शिक्षा भीमांसा सामन् । इति क्रमादिः ॥ ७८ ॥

१२७३ वसन्तादिभ्यष्टक् । (४-२-६३) वसन्त ग्रीष्म वर्षा शरद् धारत् हेमन्त शिशिर प्रथम गुण चरम अनुगुण अयवन् आवर्ण ।

इति वसन्तादिः ॥ ७९ ॥

१२८७ संकलादिभ्यश्च । (४-२-७५) संकल पुष्कल उत्तम उदुष उद्वेप उल्युट कुम्भ निधान सुदक्ष सुदत्त सुभूत सुनेय सुमङ्गल सुपित्तल सूत सिर्वा

पूतिका (पूतिक) पूलास कुलास पलास निवेश (गवेश) गम्भीर इतर आन् वहन्
लोमन् वेमन् चरण (वरण) बहुल सद्योज अभिपित्त गोमृत् राजनृत् नल्ल मल्ल माल ।
इति संकलादिः ॥ ८० ॥

१२८६ सुवास्त्वादिभ्योऽण् । (४-२-७७) सुवास्तु (सुवस्तु) वणुं सण्डुत्तण्डु
सेवानिन् कर्पूरिन् शिखण्डिन् गतं ककेश शकटीकर्ण कृष्णकर्ण [कर्क] कर्कश्रुमती गोह
अहिसक्य । इति सुवास्त्वादिः ॥ ८१ ॥

१२८७ कुमुदकशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशवलपक्षकणसुतंगमप्रगादित्वराहकुमुदादिभ्यः ।
(४-२-८०) (१) अरोहण (अहोरण) दुषण दुहण भलग (भगल) उलन्द किरण
चांपरायण क्रौष्टायन (क्रोष्टायण) औष्टायण व्रगतायन मैत्रायण भाद्रायण वैमतायण
(वैमतायन) गौमतायन सौमतायन सौसायन घौमतायन सौभायन ऐन्द्रायण क्रौद्रायण
(क्रौद्रायण) लाडायन लाण्डित्यायन रायस्योप विपय विपाश उहण्ड उदञ्चन लाण्डवीरण
वीरण काशकृत्स्न (कशकृत्स्न) जाम्बवत् शिशपा रैवत (रैवत) विल्व सुयज्ञ शिरीष
वधिर जम्बु खदिर सुशर्मन् (सधर्मन्) दलतृ भलन्दन खण्डु कलन (कनल) यत्तदत्त ।
इत्यरीहणादिः ॥ ८२ ॥ (२) कृशाश्व अरिष्ट आरिश्म वैश्मन् विशाल लोमश रोमश
लोमक रोमक शबल कूट वचल सुवचल सुकर सूकर प्रातर (प्रतर) सहश पुरग पुराग
सुख घूम अजिन विनत अवनत कुविद्यास (कुवित्वास) पंराशर अत्स व्यस मौद्गल्याकर
(मौद्गल्य युकर) । इति कृशाश्वादिः ॥ ८३ ॥ (३) ऋश्य (ऋष्य) न्यग्रोष शर
निलीन [निवास निवात] निवान निवन्वन (निवन्व) [विवद] परिगूढ [उपगूढ]
असनी सित मत् वैश्मन् उत्तरांश्मन् अश्मन् त्यूल बाहु खदिर शकंरा अनडुह (अनडुह)
अरडु परिवंश वेणु वीरण खण्ड दण्ड परिवृत्त कर्दम अंशु । इत्यृश्यादिः ॥ ८४ ॥ (४)
कुमुद शकंरा न्यग्रोष इक्कटक संकट कंकट गतं वीज परिवाप निर्यास शकट कच मधु
शिरीष अश्व अश्वत्य वल्ज यवास कूप विककृत दशग्राम । इति कुमुदादिः ॥ ८५ ॥
(५) काश पाश अश्वत्य पलाश पीयूषा चरण वास नड वन कर्दम कच्छल कत्तक गुह
विसं तृण कपूर वर्वर मधुर ग्रह कपित्थ जतु सीपाल । इति काशादिः ॥ ८६ ॥
(६) तृण नड मूल वन पर्ण वर्ण वराण विल पुल फल अर्जुन अर्ण सुवर्ण वल चरण
वसु । इति तृणादिः ॥ ८७ ॥ (७) प्रेक्षा फलका (हलका) वन्धुका ध्रुवका शिपका
न्यग्रोष इक्कट कच्छक संकट कट कूप वुक पुक पुट मह परिवाप यवाप ध्रुवका गतं
कूपक हिरण्य । इति प्रेक्षादिः ॥ ८८ ॥ (८) अश्मन् व्यय लप मोन मद दम वृन्द
गुद खण्ड नग शिला कोट पाम कन्द कान्द कुल गह्व गुड कुण्डल पीन गुह
इत्यश्मादिः ॥ ८९ ॥ (९) सखि अग्निदत्त वायुदत्त सखिदत्त [गोपिल] भल्लपाल
(भल्ल पाल) चक्र चक्रवाक छाल अशोक कंरवीर वासव वीर पूर वज्र कुशोरक
शीहर (सीहर) सरक सरस समर समल सुरस रोह तमाल कदव सप्तल । इति

सख्यादिः ॥ ९० ॥ संकाश कपिल कश्मोर [समीर] सूरसेन सरक सूर । सुपन्यन्त्य
च । वृष (वृष) अंश मङ्ग नासा पलित अनु नाश अश्मन् कूट मलिन दश कुम्भ शीर्ष
चिरन्त (विरत) समल सीर पञ्जर मन्य नल रोमन् लोमन् पुलिन सुपरि कटिप सकर्णक
वृष्टि तीर्थ अगस्ति विकर नासिका इति संकाशादिः ॥ ६१ ॥ (११) बल चुल नल दल
वंट लकुल सरल पुल (पुल) मूल उलडुल (उल डुल) वन कुल । इति बलादिः ॥ ६२ ॥
(१२) पक्ष तुक्ष तुष कुण्ड अण्ड कम्बलिका बलिक चित्र अस्ति । सुपयिन् पत्य च । कुम्भ
सीरक सरक सकल सरस समल अतिश्वन् रोमन् लोमन् हस्तिन् मकर लोमक शीर्ष निवात
पाक सहक (सिंहक) अङ्कुश सुवर्णक हंसक हिसक कुत्स बिल खिल यमल हस्त कला
सकर्णक । इति पक्षादिः ॥ ६३ ॥ (१३) कर्ण वसिष्ठ अकं अर्कलूप द्वुपद आनडुल पाञ्च-
जन्य स्फिग (स्फिज्) कुम्भी कुन्ती जित्वन् जीवन्त कुलिश आण्डोवत् (आण्डोवत) जव
जैत्र आकन (अनक) इति कर्णादिः ॥ ६४ ॥ (१४) सुतंगम मुनिचित विप्रचित महापुत्र
स्वप्न श्वेत गडिक (खडिक) शुक्र विप्र बीजावापिन् (बीजवापिन्) अर्जुन श्वन् श्रज्जिर जोव
खण्डिन कर्ण विग्रह । इति सुतंगमादिः ॥ ६५ ॥ (१५) प्रगदिन मगदिन् मददिन् कविल
खण्डित गदित चूडार मन्दार कोविदार । इति प्रगद्यादिः ॥ ६६ ॥ (१६) वराह पलाश
(पलाश) शेरिप (शिरीष) निन्द नवद्व बलाह स्थूल विदग्ध [विजग्ध] विभग्न [निमग्न]
बाहु खदिर शर्करा । इति वराहादिः ॥ ६७ ॥ (१७) कुमुद गोमय रयकार दशग्राम
अश्वत्थ शाल्मलि [शिरीष] मुनिस्थल कुण्डल कूट मधुकर्ण वासकुन्द शुचिकर्ण । इति
कुमुदादिः ॥ ६८ ॥

१३०१ वरणादिभ्यश्च । (४-२-८२) वरणा शृङ्गी शाल्मलि शुण्डि शयाण्डो
पर्णी ताम्रपर्णी गोद आलिङ्गधायन जालपदी (जानपदी) जम्बू पुष्कर चम्पा पम्पा बल्लु
सज्जयिनी-गया मयुरा तलाशिला सरसा गोमती बलभी ।

इति वरणादिः ॥ ९९ ॥

१३०५ मध्यादिभ्यश्च । (४-२-८६) मधु विस स्याणु वेणु कर्कन्वु शमी करोर
हिम किशरा शर्याण महन् वार्दली शर इष्टका आनुति शक्ति आसन्दो शकल शलाका
आनिपी इक्षु रोमन् रुष्टि रुष्य तल्लशिला कड बट बेट ।

इति मध्वादिः ॥ १०० ॥

१३०३ उत्करादिभ्यश्च । (४-२-९०) उत्कर संफल शकर पिप्पल पिप्पलीमूल
अश्मन् सुवर्ण स्वलाजिन तिक कितव अणक व्रवण पित्रुक अश्वत्थ काश क्षुद्र नन्दा शाल
जन्वा अजिर चर्मन् उत्क्रोश धान्त खदिर शूर्पाय दयावनाय नवाकव वृज वृज शाक
पलाश विजिनीपा अनेक आतप फल संपद अर्क गर्त अग्नि वराजक इज अरप्य निगान्त
अण नीचायक शंकर अवरोहित क्षार विशाल वेध वरोहण खण्ड वातागार मन्दगाहं इन्द्र-
वृक्ष नितान्तवृज (नितान्तावृज) वार्द्रवृज । इत्युत्करादिः ॥ १०१ ॥

१३१० नद्यादीनां कुञ्च । (४-२-९१) नड प्लज दित्व वेणु वेत्र वेतस इक्षुः
काष्ठ कपोत वृणु । कुक्षा ह्रस्वत्वं च । तज्जलोपथ ।

इति नडादिः ॥ १०२ ॥

१३१५ कन्यादिभ्यो ढकञ् । (४-२-९५) कन्नि सन्नि पुष्कर पुष्कल मोदन
कुम्भी कुण्डन नगरो माहिष्मती वर्मती उल्या ग्राम । कुल्याया यलोपथ । इति कन्यादिः
॥ १०३ ॥

१३१७ नद्यादिभ्यो ढक् । (४-२-९७) नदी महो वाराणसी श्रावस्ती कौशाम्बी
वनकौशाम्बी (वनकौशाम्बी) काशपरी काशफारी (काशफरी) सादिरी पूर्वनगरी पाठा
माया शाल्वा दारवा सेतकी । वडवाया वृषे ।

इति नद्यादिः ॥ १०४ ॥

१३२१ प्रथोत्तरपदपलद्यादिकोपधाट्ण् । (४-२-११०) पलदी परिपद् रोमक
वाहीक कलकीट बहुकीट जालकीट कमलकीट कमलकीकर कमलमिदा गोष्ठी नैकती परिखा
शूरसेना गोमती पटच्चर उदपान यकूलोम ।

इति पलद्यादिः ॥ १०५ ॥

३४० काश्यादिभ्यष्टञ्जिठौ । (४-२-११६) काशि चेदि (वेदि) सांयाति
संवाह अच्युत मोदमान शकुलाद हस्तिकपू कुनामन् हिरण्या करण गोवातन नारङ्गी
आरिदम आरित्र देवदत्त दशग्राम शोवावतान युवराज उपराज देवराज मोदन सिन्धुमित्र
दासमित्र सुधामित्र सोममित्र द्यागमित्र । (सवमित्र) आपदादिपूर्वपदात्कालान्तरम् । आपद
ऊर्ध्वं तत् । इति काश्यादिः ॥ १०६ ॥

१३५६ धूमादिभ्यश्च । (४-२-१२७) धूम पङ्ण्ड शशादन अर्जुनाव माहकस्यली
मानकस्यली माहिपस्यली मानस्यली अट्टस्यली मद्रुकस्यली समुद्रस्यली दाण्डायनस्यली
राजस्यली विवेह राजगृह तात्राहा शण मित्रवध्रं (मित्रवर्ध) भञ्जाली मद्रकूल बाजीकूल
द्व्याहव (द्व्याहाव) त्र्यहव (त्र्याहव) संस्त्राय वर्वर वर्ज्य गर्त आनतं माठर पाधेय घोष
पल्ली आराज्ञी घातराज्ञी आवय तीर्थ । कलात्तौबोरेषु । समुदाश्रावि मनुष्ये च । कुञ्जि
अन्तरोप द्वीप अरुण सज्जयनी पट्टार दक्षिणापथ चाकेत । इति धूमादिः ॥ १०७ ॥

१३५७ कच्छादिभ्यश्च । (४-२-१३३) कच्छ जिन्धु वर्णु गन्वार मधुमव
कुम्वाज कश्मीर साल्व कुरु अनुशण्ड द्वीप अनूप अजवाह विजापक कलूतर रङ्कु । इति
कच्छादिः ॥ १०८ ॥

१३६२ गहादिभ्यश्च । (४-२-१३८) गह अत्तस्य सम विपन
मध्य । मध्यादिन वरणे उत्तम अङ्ग वङ्ग मगध पूर्वपक्ष अपरपक्ष अवमशास्त्र उत्तम-
शास्त्र समानग्राम एकग्राम एकवृक्ष एकपालश्च इज्वन्न इज्वनीक अवस्यन्दन कामप्रस्य
शाडिकाडायनि (खाडायन) काठेरणि लावेरणि सौमित्रि शैशिरि आसुत देवशर्मि
श्रौति आहिंसि वामित्रि व्याडि वैजि आध्यशिव आनृशति (आनृशंसि) शौङ्गि

आग्निशर्मि भौजि वाराटक वात्मिक (वात्मोकि) क्षैमवृद्धि आश्वत्थि औद्गाहमानि
एकविन्दवि दन्ताग्र हंस तत्त्वग्र (तत्त्वग्र) उत्तर (अनन्तर) मुखपाश्वर्तसोलोचः । जनपरयोः
कुक्क देवस्य च । वेणुकादिभ्यश्छण् । इति गहादिः । आकृतिगणः ॥ १०६ ॥

१३८७ संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् । (४-३-१६) संधिवेला संव्या अमावास्या
त्रयोदशी चतुर्दशी पञ्चदशी पौर्णमासी प्रतिपत् । संवत्सरात्फलपर्वणाः । इति
संधिवेलादिः ॥ ११० ॥

१४२९ दिगादिभ्यो यत् । (४-३-५४) दिग् वर्गं पूग गण पञ्च
वाय्व मित्र मेवा अन्तर पथिन् रहस् अलीक उखा नाभिन् देश आदि अन्त मुख
जघन मेघ द्रव्य । उदकात्संज्ञायाम् । ज्ञाय (न्याय) वंश वेश काल आकाश ।
इति दिगादिः ॥ १११ ॥

+ परिमुखादिभ्यश्च + (४-३-५६) परिमुख परिहनु पर्योष्ठ पयुल्लखल
परिसीर उपसीर उपस्वृण उपकलाप अनुपथ अनुपद अनुगङ्ग अनुतिल अनुसीत अनुसाय
अनुसीर अनुमाप अनुयव अनुयुन अनुवंश प्रतिशाख ।

इति परिमुखादिः ॥ ११२ ॥

१४३७ + अध्यात्मादिभ्यश्च + । (४-३-६०) अव्यात्म अधिदेव अधिभूत
इहलोक परलोक । इत्यध्यात्मादिः । आकृतिगणः ॥ ११३ ॥

१४५२ अणुगयनादिभ्यः । (४-३-७३) ऋगयन पदव्याख्यान छन्दोमान
छन्दोभाषा छन्दोविचिन्ति न्याय पुनरुक्त निरुक्त व्याकरण निगम वास्तुविद्या धानविद्या
अङ्गविद्या विद्या उत्पाद उत्पात उद्याव संवत्सर मुहूर्त उपनिषद् निमित्त शिक्षा मित्रा ।
इत्यणुगयनादिः ॥ ११४ ॥

१४५५ शुण्डिकादिभ्योऽण् । (४-३-७६) शुण्डिक कृष्ण कृपण स्यण्डिल
उदपान उपल तीव्र भूमि तृण पर्ण । इति शुण्डिकादिः ॥ ११५ ॥

१४७२ शाण्डिकादिभ्योऽञ्यः । (४-३-९२) शण्डिक मयमेन सर्वमेग शक
शट रक शङ्ख बोध । इति शाण्डिकादिः ॥ ११६ ॥

१४७३ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽण्वौ । (४-३-९३) सिन्धु वर्णं मधुमत्
कम्बोज सात्व वग्मीर गन्वार किष्किन्धा उरसा दरद (दरद) गन्दिगा इति
सिन्धुवादिः ॥ ११७ ॥ तक्षशिला वत्सोदरग कैर्भेदुर ग्रामणी द्यगल क्रोष्टुकर्ण मिहर्णं
संकुचित किनर काण्डवार पर्वत अवसान वरंर कंस ।

इति तक्षशिलादिः ॥ ११८ ॥

१४८६ शौनकादिभ्यश्छन्दसि । (४-६-१०६) शौनक वाजसनेय शास्त्रंरव
शापेय शापेय साधयन स्तम्भ स्वन्व देवदर्शन रज्जुभार रज्जुकण्ड पठशाठ कपाय तन्त्र
दण्ड दुरुपांसक अरवपेज । इति शौनकादिः ॥ ११९ ॥

१४६८ कुलालादिभ्यो वुञ् । (४-३-११८) कुलाल वरुड चाण्डाल निपाद कर्मार सेना सिरिन्ध्र (सिरिघ्रि) सैरिन्ध्र देवराज पर्यत् (परिपत्) वधू मधु वूह रन्डुह ब्रह्मन् कुम्भकार इवपाक । इति कुलालादिः ॥ १२० ॥

१५११ रैवतिकादिभ्यश्च । (४-३-३१) रैवतिक स्वापिशि क्षेमवृद्धि गौरग्रीव (गौरग्रीवि) औदमेघि औदवापि वेजवापि । इति रैवतिकादिः ॥ १२१ ॥

१५१६ विल्वादिभ्योऽण् । (४-३-१३६) विल्व व्रीहि काण्ड मुग्द मसूर गोघूम इक्षु वेणु गवेधुका कर्पासो पाटलो कर्कन्धू कुटीर । इति विल्वादिः ॥ १२२ ॥

१५२१ पलाशादिभ्यो वा । (४-३-१४१) पलाश खदिर शिशवा स्पन्दन पूलाक करीर शिरीष यवास विकङ्कत । इति पलाशादिः ॥ १२३ ॥

१५२४ नित्यं वृद्धशरादिभ्यः । (४-३-१४४) शर दध्म मृद् (मृत्) कुटी वृण सोम वल्ज । इति शरादिः ॥ १२४ ॥

१५३० तालादिभ्योऽण् । (४-३-१५२) तालाद्वनुपि । बाहिण इन्द्रालिश इन्द्रादृश इन्द्राशिप इन्द्रायुव चय इयामाक पीयूषा । इति तालादिः ॥ १२५ ॥

१५३२ प्राणिरजतादिभ्योऽण् । (४-३-१५४) रजत सीस लोह उदुम्बर नीप दार रोहितक विभीतक पीतदार तीव्रदार त्रिकण्टक कण्टकार ।

इति रजतादिः ॥ १२६ ॥

१५४२ प्लक्षादिभ्योऽण् । (४-३-१७४) प्लक्ष न्यग्रोव अश्वत्य इङ्गुदो शिग्रु रुव कस्तु बृहती । इति प्लक्षादिः ॥ १२७ ॥

१५४६ हरीतक्यादिभ्यश्च । (४-३-१६७) हरीतकी कोशातकी नखरब्जनी शष्पण्डी दाढी दोढी श्वेतपाकी अर्जुनपाकी द्राक्षा काला ध्वाक्षा गमीका कष्टकारिका पिप्पली चिम्पा (चिञ्चा) शेफालिका । इति हरीतक्यादिः ॥ १२८ ॥

१५४८ + माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम् + (४-४-१) माशब्दः नित्यशब्दः । कार्यशब्दः । इति माशब्दादिः ॥ १२९ ॥

१५४९ + आहौ प्रभूतादिभ्यः + (४-४-१) प्रभूत पर्याप्त ।

इति प्रभूतादिः ॥ १३० ॥

१५४९ + पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः + (४-४-१) सुस्नात सुखरात्रि सुखशयन । इति सुस्नातादिः ॥ १३१ ॥

१५४९ + गच्छतौ परदारादिभ्यः + (४-४-१) परदार गुरुतल्प ।

इति परदारादिः ॥ १३२ ॥

१५५८ पर्पादिभ्यः ठन् । (४-४-१०) पर्प अश्व अश्वत्य रय जाल न्यास व्याल । पादः पञ्च । इति पर्पादिः ॥ १३३ ॥

१५५२ वेतनादिभ्यो जीवति । (४-४-१२) वेतन बाहन अर्धबाहन घनुदण्ड जाल वेश उपवेश प्रेषण उपवस्ति सुख शय्या शक्ति उपनिषद् उपदेश स्फिज् (स्फिज) पाद उपस्य उपस्यान उपहस्त । इति वेतनादिभ्यः ॥ १३४ ॥

१५६५ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः । (४—४—१५) उत्सङ्ग उटुप उत्पूत उत्पन्न उत्पुट
पिटक पिटाक । इत्युत्सङ्गादिः ॥ १३५ ॥

१५६६ भस्त्रादिभ्यः घृन् । (४—४—१६) भस्त्रा भरट भरट शीर्षभार शीर्षभार
अंसभार अंसेभार । इति भस्त्रादिः ॥ १३६ ॥

१५६६ निर्वृत्तेऽक्षधूतादिभ्यः । (४—४—१९) अक्षधूत [जानुप्रहत]
जङ्घाप्रहत जङ्घाप्रहत पादस्वेदन कण्ठकमर्दन गतानुगत गतागत यातोपयात अनुगत ।
इत्यक्षधूतादिः ॥ १३७ ॥

१५६८ अण्महिष्यादिभ्यः । (४—४—४८) महिषी प्रजापति प्रजावती
प्रलेपिका विलेपिका अनुलेपिका पुरोहिता माणपाली अनुवारक [अनुचारक] होतृ यजमान ।
इति महिष्यादिः ॥ १३८ ॥

१६०३ किसरादिभ्यः घृन् । (४—४—४३) किसर नरद नलद स्यागल तगर
गुग्गुलु उशीर हरिद्रा हरिद्रु पर्णी (पर्णी) इति किसरादिः ॥ १३९ ॥

१६१२ छत्रादिभ्यो णः । (४—४—६२) छत्र शिखा प्ररोहस्या बुभुक्षा चुरा
तितिक्षा उपस्थान कृपि कर्मवृ विश्वघा तपस् सत्य अनृत विशिखा विशका भक्षा उदस्थान
पुरोडा विसा बुक्षा मन्द्र । इति छत्रादिः ॥ १४० ॥

१६५१ प्रतिजनादिभ्यः खब् । (४—४—९६) प्रतिजन इदंयुग संयुग समयुग
परयुग परकुल परस्पकुल अमुष्यकुल सर्वजन विश्वजन महाजन पञ्चजन । इति
प्रतिजनादिः ॥ १४१ ॥

१६५४ कथादिभ्यष्टक् । (४—४—१०२) कथा विकथा विष्वकथा संकथा
वितण्डा कुपृविद (कुपृविद्) जनवाद जनेवाद जनोवाद वृत्ति संग्रह गुणगण आयुर्वेद ।
इति कथादिः ॥ १४२ ॥

१६५५ गुडादिभ्यष्टक् । (४—४—१०३) गुड कुल्पाय सक्तु अमृष मांसीदन
इक्षु वेणु सङ्ग्राम संघात संवाह प्रवास निवास उपवास ।

इति गुडादिः ॥ १४३ ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

१६५७ उगवादिभ्यो यत् (५—१—२) गो हविस् अक्षर विप बहिस् अटका
स्वदा युग मेवा सत् । नाभि नमं च । शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं तत्संनियोगेन चान्ता-
दात्तत्वम् । ऊवसोऽनङ् च । कूप खद दर सर असुर अध्वन् (अध्वन) क्षर वेद बीज दीप्त
(दीप्त) । इति उगवादिः ॥ १४४ ॥

१६६४ विभापा हविरपूपादिभ्यः । (५—१—४) अपूप तण्डुल अम्युप (अम्यूप)
अम्योप अवोप अन्येप पृथुक ओदन सूय पूष किण्व प्रदीप मुसल कटक कण्ठेष्टक इमंल
वर्गल । अन्नविकारेभ्यश्च । यूप स्थूणा दीप अश्व पत्र ।

इत्यपूपादिः ॥ १४५ ॥

१६८२ असमासे निष्कादिभ्यः । (५-१-२०) निष्क पण पाद माप बाह
द्रोण षष्टि । इति निष्कादिः ॥ १४६ ॥

१७०५ गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणश्चादेर्यत् । (५-१-३६) अश्व अरमन्
गण ऊर्णा (उर्म) उमा भङ्गा (गङ्गा) वर्षा वसु । इत्यश्वादिः ॥ १४७ ॥

१७१६ तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः (५-१-५०) वंश कुल्ल वल्लज
मूल (स्यूण) अल अरमन् अश्व श्लक्ष्ण इक्षु खट्वा ।

इति वंशादिः ॥ १४८ ॥

१७२६ छेदादिभ्यो नित्यम् । (५-१-६४) छेद भेद द्रोह दोह नति (नर्त) कर्प
तीर्थ संप्रयोग विप्रयोग प्रयोग विप्रकर्ष प्रेपण संप्रक्षन विप्रक्षन विकर्ष प्रकर्ष । विराग विरङ्ग
च । इति छेदादिः ॥ १४९ ॥

१७३१ दण्डादिभ्यो यत् । (५-१-६६) दण्ड मुसल मधुपर्क कशा अर्ध मेघ
मेघा सुवर्ण उदक वय युग-गुहा माग इभ भङ्ग । इति दण्डादिः ॥ १५० ॥

१७५८ + महानान्त्यादिभ्यः पृथुयन्तेभ्य उपसंख्यानम् + (५-१-९४)
महानान्ती आदित्यव्रत गोदान । इति महानान्त्यादिः ॥ १५१ ॥

१७६१ + अवान्तरदीक्षादिभ्यो डेर्निर्वक्तव्यः + । (५-१-९४) अवान्तरदीक्षा
तिलव्रत देवव्रत इत्यवान्तरदीक्षादिः ॥ १५२ ॥

१७७१ व्युष्टादिभ्योऽण् । (५-१-९७) व्युष्ट नित्य निष्क्रमण प्रवेशन उपसंक्रमण
तीर्थ आस्तरण सङ्ग्राम संघात । इति व्युष्टादिः ॥ १५३ ॥

अग्निपदादिभ्यः उपसंख्यानम् अग्निपद पीलुपद (पीलुमूल) प्रवास उपवास ।
इत्यग्निपदादिराकृतिगणः ॥ १५४ ॥

१७६५ तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः । (५-१-१०१) संताप संताह संग्राम
संयोग संपराय संवेशन संपेप निष्पेप सर्ग नितर्ग विसर्ग उपसर्ग प्रवास उपवास संघास संवेप
संवास समोदन सकु । मांसौदनाद्विगृहीतादपि ।

इति संतापादिः ॥ १५५ ॥

१७६६ + ऋतोरण् प्रकरणे उपवत्त्वादिभ्य उपसंख्यानम् + । (५-१-१०५)
उपवत्त्वं प्रशितु चूडा धृष्टा ।

इत्युपवत्त्वादिः ॥ १५६ ॥

१७७४ अनुप्रवचनादिभ्यश्छः । (५-१-१११) अनुप्रवचन उत्थापन उपस्थापन
संवेशन प्रवेशन अनुप्रवेशन अनुवासन अनुवचन अनुवाचन अन्वारोहण प्रारम्भण
आरम्भण आरोहण ।

इत्यनुप्रवचनादिः ॥ १५७ ॥

१७७४ + स्वर्गादिभ्यो यद्वक्तव्यः + । (५-१-१११) स्वर्ग यज्ञस्त्र आबुस्त्र
काम वन । इति स्वर्गादिः ॥ १५८ ॥

२७६ + पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः + (५-१-१११) पुण्याहवाचन
स्वस्तिवाचन शान्तिवाचन ।

इति पुण्याहवाचनादिः ॥ १५६ ॥

१७८४ पृथ्वादिभ्य इमनिच्चा । (५-१-१२२) पृथु मृदु महत् पटु तनु लघु
बहु साधु आशु उरु गुरु बहुल खण्ड दण्ड चण्ड अकिंचन बाल होड पाक वत्स मन्द स्वादु
ह्रस्व दीर्घं प्रिय वृष ऋजु क्षिप्र क्षुद्र अणु ।

इति पृथ्वादिः ॥ १६० ॥

१७८७ वर्णदृढादिभ्यः प्यञ्च । (५-१-२३) दृढ वृद्ध परिवृद्ध भृश कृश वक्र
शुक्र चुक्र आन्न कृष्ट लवण ताम्र शीत उष्ण जड बविर पण्डित मधुर मूर्ख मूक स्थिर ।
वैरातिलातमतिमनःशारदानाम् समो मतिमनसोः । जवन ।

इति दृढादिः ॥ १६१ ॥

१७८८ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च । (५-१-१२४) ब्राह्मण वाडव
माणव । अदंतो नुम्ब । चोर घृतं आराधय विराधय अपराधय उपराधय एकभाव द्विभाव
त्रिभाव अन्यभाव अक्षेत्रज्ञ संवादिन् संवेशिन् संभाषिन् बहुभाषिन् शीर्षपातिन् विचातिन्
समस्य विपणस्य परमस्य मध्यमस्य अनोद्वर कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल ध्वेज
निश्चन वालिश असल दुःपुरुष कापुरुष गजन् गणपति अविपति गहुल दयाद विगस्ति
विपम विपात निपात । सर्ववेदादिभ्यः स्वार्ये । चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च । शौटीर ,
आकृतिगणोऽयम् ।

इति ब्राह्मणादिः ॥ १६२ ॥

१६६३ + चतुर्वेदादिभ्य उभयपदवृद्धिश्च + (५-१-१२४) चतुर्वेद चतुर्वर्णं
चतुराश्रम सर्वविद्य त्रिलोक त्रित्वर पट्टगुण सेना अनन्तर संनिधि समीप उपमा मुख तदर्थं
इतिह मणिक ।

इति चतुर्वेदादिः ॥ १६३ ॥

१७६३ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् । (५-१-१२८) पुरोहित । राजाने ।
ग्रामिक पिण्डिक सुहित बालमन्द (बालमन्द) सण्डिक दण्डिक वमिक कर्मिक धर्मिक शनिक
मूर्तिक मूलिक तिलक अञ्जलिक । (अन्तलिक) ह्यपिक ऋपिक पुत्रिक अविच छत्रिक पणिक
चर्मिक प्रतिक सारयि आस्थिक सूचिक संरक्ष सूचक (संरक्षनूचक) नास्तिक अज्ञानिक
शाक्वर नागर चूडिक ।

इति पुरोहितादिः ॥ १६४ ॥

१७६४ प्राणभृज्जातिवयोवचनोदगात्रादिभ्योऽञ् । (५-१-१२९) उदगातृ
उन्नेतृ प्रतिहर्ष प्रशातृ होतृ पोतृ हर्ष रयगजक पतिगजक तुष्टु दुष्टु अक्षयुं ययु
सुभग मन्त्रे ।

इत्युदगात्रादिः ॥ १६५ ॥

१७१५ हायनान्तयुवादिभ्योऽञ् । (५-१-१३०) युवन स्यविर होतृ यजमान
पुरुषाप्ते । आतृ कुतुक धनप (धनप) कटुक कनकल कुत्री मुत्री दुःत्री मुद्दय

दुर्हृदय सुहृद दुर्हृद सुभ्रातृ दुर्भ्रातृ वृषल परित्राजक सन्नह्यचारिन् अनृशंस । हृदयासे ।
कुशल चपल निपुण पिशुन कुतूहल क्षेत्रज्ञ । श्रोत्रियस्य यलोपध ।

इति युवादिः ॥ १६७ ॥

१७६८ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च । (५-१-१३३) मनोज्ञ प्रियरूप अंभिरूप
कल्याण मेधाविन् आढ्य कुलपुत्र छान्दस छात्र श्रोत्रिय चोर घूर्त विश्वदेव पुवन् कुपुत्र ग्राम-
पुत्र ग्रामकुलाल ग्रामड (ग्रामपण्ड) ग्रामकुमार सुकुमार बहुल अवश्यपुत्र अमुष्यपुत्र अमुष्य-
कुल सारपुत्र शतपुत्र ।

इति मनोज्ञादिः ॥ १६७ ॥

तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः कुण्वजाहचौ । (५-२-२४) पीलु कर्कन्धू
(कर्कन्धु) शमी करीर बल (कुवल) वदर अश्वत्य खदिर । इति पील्वादिः ॥ १६८ ॥
कर्णं अक्षि नख मुख केश पाद गुल्फ भ्रू शृङ्ग दन्त ओष्ठ शृष्ठ ।

इति कर्णादिः ॥ १६९ ॥

१८३७ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् । (५-२-३६) तारका पुष्प
कर्णक मञ्जरी ऋजीप क्षण सूत्र मूत्र निष्क्रमण पुरीष उच्चार प्रचार विचार कुड्मल
कण्टक मूसलमुकुल कुसुल कुतूहल स्तवक (स्तवक) किसलय पल्लव खण्ड वेग निद्रा मुद्रा
बुभुक्षा धेनुष्या पिपासा श्रद्धा अभ्र पुलक अङ्गारक वर्णक द्रोह दोह सुख दुःख उत्कण्ठा
भर व्याधि वर्मन व्रण गौरव शास्त्र तरङ्ग तिलक चन्द्रक अन्वकार गर्व कुमुर [मुकुर] हर्ष
उत्कर्ष रण कुवल्य गर्ध क्षुब्ध सीमन्त ज्वर गर रोग रोमाञ्च पण्डा कज्जल तृप् कोरक
कल्लोल स्पष्ट फल कञ्चुक शृङ्गार अङ्कुर शैवल वकुल वृश्च आराल कलङ्क कर्दम
कन्दल मूर्च्छा अङ्गार हस्तक प्रतिविम्ब विघ्नतन्त्र प्रत्यय दोक्षा गर्ज । गर्भादप्राणिनि ।

इति तारकादिराकृतिगणः ॥ १७० ॥

१८६१ विमुक्तादिभ्योऽण् । (५-२-६१) विमुक्त देवासुर रक्षोसुर उपसद्
सुवर्ण परिसारक सदसत् वसु मरुत् पत्नीवत् वसुमत् महीयस् सत्वत् बर्हवत् दशार्ण दशार्ह
वयस् हविर्घानि पत्रतिन् महित्री अत्यहृत्य सोमापूपन् इडा अग्नाविष्णु उर्वशी वृत्रहन् ।
इति विमुक्तादिः ॥ १७१ ॥

१८६२ गोपदादिभ्यो वुन् । (५-२-६२) गोपद [गोपद] इषेत्वा मातरिष्वन्
देवस्यत्वा देवीरापः । कृष्णोऽस्याखरेष्टः देवींघिया [देवींघिय] रक्षोहण युञ्जान अञ्जन प्रसूत
प्रभूत प्रतूत कृशानु (कृशाकु) । इति गोपदादिः ॥ १७२ ॥

१८६ आकर्षादिभ्यः कन् । (५-२-६४) आकर्ष (आकष) त्सर पिशाच पिचण्ड
अशनि अश्मन निचय चय विजय जय आचय नय पाद दीप हृद ह्लाद हाद गद्गद शकुनि ।
इत्याकर्षादिः ॥ १७३ ॥

१८८ इष्टादिभ्यश्च । (५-२-८८) इष्ट - पूर्त उपासादित निगदित
परिगदित परिवादित निकथित निपादित निपठित संकलित परिकलित संरक्षित

परिरक्षित अर्चित गणित अवकीर्ण वायुक्त गृहीत आम्नात श्रुत अवीत अवधान आसेवित
अवधारित अवकलित निराकृत उपकृत उपाकृत अनुयुक्त अनुगणित अनुपठित व्याकुलित ।
इतीष्टादिः ॥ १७४ ॥

१८९५ रसादिभ्यश्च । (५-२-१५) रस रस्य वर्णं गन्धं स्पर्शं शब्दं स्नेहं भाव ।
गुणात् एकाचः । इति रसादिः ॥ १७५ ॥

१९०४ सिध्मादिभ्यश्च । (५-२-१७) सिध्म गड्डु मणि नाभि बीज बीणा
कृष्ण निष्पाव पांसु पार्श्व पशुं हनु सक्तु मास (मांस) पाणिधमन्योर्दोर्घंश्च । वातदन्त-
वलललाटानामृक् च । जटाघटाकटाकालाः क्षेपे । पर्ण उदक प्रजा सक्वि कर्ण स्नेह शीत
श्याम पिङ्ग पित्त पुष्क पृथु मृदु मज्जु मण्ड पत्र चटु कपि गण्डु ग्रन्थि श्री कुश धारा
वर्ष्मन् पक्ष्मन् श्लेष्मन् पेश निष्पाद् कुण्ड । सुद्रजन्तूपतापयोश्च । इति सिध्मादिः ॥ १७६ ॥

१६०७ लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः । (५-२-१००) लोमन्
रोमन् वभ्रु हरि गिरि कर्क कपि मुनि तरु । इति लोमादिः ॥ १७७ ॥

पामन् वामन् वेपन् हेमन् श्लेष्मन् कटु (कटू) वलि सामन् ऊष्मन् कृमि । अङ्गाल-
ल्याणे । शाकीपलालीदङ्गणां ह्रस्वत्वं च । विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंघेः । लक्ष्म्या अच ।
इति पामादिः ॥ १७८ ॥

पिच्छा उरस ध्रुवक ध्रुवक । जटाघटाकालाः क्षेपे । वर्ण उदक पट्ट प्रज्ञा । इति
पिच्छादिः ॥ १७९ ॥

१९१० + ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् + (५-२-१०३) ज्योत्स्ना
तमिस्रा कुण्डल कुतप विसर्प विपादिका । इति ज्योत्स्नादिः ॥ १८० ॥

१६२३ ब्रीह्यादिभ्यश्च । (५-२-११६) ब्रीहि माया शाला शिला माला मेखला
केका अष्टका पताका चर्मन् कर्मन् वर्मन् दंष्ट्रा सज्ञा बढवा कुमारी नौ बीणा बलाका यव-
खदौ कुमारी । शीर्षान्नवः । इति ब्रीह्यादिः ॥ १८१ ॥

१६२४ तुन्दादिभ्य इलच । (५-२-११७) तुन्द उदर पिचण्ड यव ब्रीहि ।
स्वाङ्गाद्विवृद्धौ । इति तुन्दादिः ॥ १८२ ॥

१६३३ अर्शादिभ्योऽच् (५-२-१२७) अर्शत् चरत् तुन्द चतुर कलित जटा
घटा घाटा अन्न अव कर्दम अम्ल लवण । स्वाङ्गाद्विनात् । वर्णात् । इत्यर्शादिभिरा-
कृतिगणः ॥ १८३ ॥

१९३७ सुखादिभ्यश्च । (५-२-१३१) सुख दुःख वृष (वृष) कृच्छ्र अन्न
(आन्न) आस्र अलीक कठिण सोढ प्रतीप शील हल । माला क्षेपे । कृपण प्रणाय (प्रणय)
दल कज । इति सुखादिः ॥ १८४ ॥

१६४१ पुष्करादिभ्यो देशे । (५-२-१३५) पुष्कर पद्म उत्पल तमाल कुमुद
नड कपित्थ चित्र मृगाल कर्दम शालूक विगर्ह किरीट शिरीष यथास (प्रयास) हिरण्य
कैरव वल्लोल तट तरङ्ग पङ्कज सरोज राजीव नायक सरोरुह पुट्य अरविन्द अम्भोज
अब्ज कमल कल्लोल पद्म । इति पुष्करादिः ॥ १८५ ॥

१६४२ वलादिभ्यो मनुवन्यतरत्याम् । (५-२-१३६) वल उत्ताह उद्धास
उद्दास उद्दास शिक्षा कुल चूडा सुल कूल ज्ञायाम व्यायाम उपयाम आरोह अवरोह परिगाह
युद्ध । इति वलादिः ॥ १८६ ॥

१६६३ + दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव + । (५-३-१४) भवान् दीर्घाङुः
देवानांप्रियः जायुष्मान् । इति भवदादिः ॥ १८७ ॥

२०५५ देवपथादिभ्यश्च । (५-३-१००) देवपथ (हंसपथ वारिपथ रथपथ)
स्थलपथ करिपथ अजपथ राजपथ शतपथ शङ्खुपथ सिन्धुपथ सिद्धगति उष्ट्रग्रीव वानरज्जु
हस्त इन्द्र दण्ड पुष्प मत्स्य । इति देवपथादिराकृतिगणः ॥ १८८ ॥

२०२८ शाखादिभ्यो यः । (५-३-१०३) शाखा मुख जघन शृङ्ग नेत्र अत्र
चरण स्कन्द (स्कन्द) उरस् शिरस् अग्र (शान) शरण ॥ इति शाखादिः ॥ १८९ ॥

२०६२ शर्करादिभ्योऽण् (५-३-१०७) शर्करा कपालिका कपाटिका कनिष्ठिका
(कनिष्ठिका) पुण्डरीक शतपत्र गोलोमन् लोमन् गोपुच्छ नराची नकुल चिकता ।
इति शर्करादिः ॥ १९० ॥

२०६६ अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् । (५-३-१०८) अङ्गुली मत्स्य वज्रु वलु मण्डर
मण्डल शङ्खली हरि कपि मुनि वह खल उदश्वत् गोपी उरस् कुलिश । इत्यङ्गुल्यादिः ॥

२०६९ दामन्यादित्रिगर्तपट्याच्छः । (५-३-११६) दाननी औलपि वैजनापि
औदकि औदङ्कि अच्युतन्ति (आच्युतन्ति) अच्युतदन्ति (आच्युतदन्ति) शाकुन्तकि
आकिदन्ति (आक्तिदन्ति) औडवि काकदन्तकि शाशुन्तपि चावसेति बिन्दु वैन्दवि तुलन
मौञ्जयन काकन्दि चावित्रीपुत्र । इति दामन्यादिः ॥ १९२ ॥

२०७० पश्वादिभ्योऽण्वौ । (५-३-११७) पशुं असुर रज्जु
वाहोक वयस् वनु मत्स् सत्त्वत् दशार्हं पशाव अशनि काषापण । इति पश्वादिः ॥ १९३ ॥
गौवेय कौशेय शौत्रेय शौत्रेय वातैय घातैय ज्यावाणेय त्रिगर्त भरत चशीनर ।
इति यौषेयादिः ॥ १९४ ॥

२०७५ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् । (५-४-३) स्थूल अणु नापेष्टु (नाप
इष्टु) कृष्ण तिलेष्टु । यव ब्रीहिष्टु । ईशु तिल । पाद्यकालावदातनुरायाम् । गोमूत्र जाच्छा-
दने । सुराया अहौ । जौर्णशालिष्टु । पत्रमूल समस्तो व्यस्तश्च । कुमारोपुत्र कुमारोश्चमुर
मणि । इति स्थूलादिः ॥ १९५ ॥

२०९७ यावादिभ्यः कन् । (५-४-२९) याव मणि अस्ति तालु जातु चात्र
पीत स्वम्ब । ऋता उष्णशीते । पशौ लूनविपाते । अणु निपुणे । पुत्र कृत्रिमे । स्नात
वेदसमाप्तौ । शून्य रिक्ते । दान कुत्सिते । तनु सूत्रे । ईयसश्च । ज्ञात अज्ञात । कुमारो-
न्नीदनकानि च (कुमारोन्नीदनकानि च) । इति यावादिः ॥ १९६ ॥

२१०२ विनयादिभ्यष्टक् । (५-४-३४) विनय समय । उपायो ह्रस्वत्वं च ।
संप्रति संगति कर्तव्यत्वं अकस्मात् समाचार उपचार समाय (समयाचार) व्यवहार
संप्रदान समुत्कर्ष समूह विशेष अत्यय । इति विनयादिः ॥ १९७ ॥

२१०६ प्रज्ञादिभ्यश्च । (५-४-३८) प्रज्ञ वणिज् उशिज् उणिज् प्रत्यञ्ज विद्वस्
विद्वस् पोडन् विद्या मनस् । श्रोत्र शरीरे । जुह्वन् । कृष्ण मृगे । चिकीर्षत् । चोर शत्रु योव
चक्षुस् वसु [एनस्] मरुत क्रुञ्च सत्त्वत् दशार्ह वयस् [व्याकृत] अमुर रजस् पिशाच
अशनि कार्पाषणा देवता बन्धु । इति प्रज्ञादिः ॥ १९८ ॥

२१११ + आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् + (५-४-४४) आदि मध्य अन्त
ष्टुष्ट पार्श्व । इत्याद्यादिराकृतगणः ॥ १९९ ॥

८७७ अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः । (५-४-१०७) शरद् विपास् अनस् मनस्
उपानाह् अनडुह् दिव् हिमवत् हिंल्क् विद् सद् दिश् दृश् विश् चतुर् त्यद् तद् एतद् कियत् ।
जराया जरस् च । प्रतिपरसमनुम्योऽङ्गः । पथिन् । इति शरदादिः ॥ २०० ॥

८६७ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च । (५-४-१२८) द्विदण्डि द्विमुसलि उभाञ्जलि उभया-
ञ्जलि उभादन्ति उभयादन्ति उभाहस्ति उभयाहस्ति उभाकर्णि उभयाकर्णि उभापाणि
उभयापाणि उभावाह उभयावाह एकपदी प्रोष्ठपदी आच्यपदी (आच्यनदी) सपदि निकुच्य-
कर्णि संहतपुच्छि अन्तेवासी । इति द्विदण्ड्यादिः ॥ २०१ ॥

८७७ पाठस्य लोपोऽहत्यादिभ्यः । (५-४-१०७) हस्तिन् कुदाल अश्व कशिक
कुल्ल कटोल कटोलक गण्डोल गण्डोलक कण्डोल कण्डोलक अज कपोत जाल गण्ड महिला
दासी गणिका कुमूल । इति हस्त्यादिः ॥ २०२ ॥

८७८ कुम्भपदीषु च । (५-४-१३९) कुम्भपदी एकपदी जालपदी शलपदी
मुनिपदी गुणपदी शतगदी सूत्रपदी गोवापदी कलगोपदी विपदी वृणपदी द्विपदी त्रिपदी
पटपदी दासीपदी शितिपदी विष्णुपदी सुपदी निष्पदा आर्द्रपदी कुणिपदी कृष्णपदी मुचिपदी
ब्रौणीपदी (ब्रौणपदी) द्रुपदी मूकरपदी शकृत्वदी वष्टापदी स्तूणापदी अपदी मूचीपदी ।
इति कुम्भपद्यादिः ॥ २०३ ॥

८७६ उरःप्रभृतिभ्यः कप् । (५-४-१५१) उरस् सपिस् उपानह पुमान् अनङ्-
वान् पयः नौः लक्ष्मी दधि मधु शालिः बर्गान्नजः । इत्युरःप्रभृतयः ॥ २०४ ॥

पष्ठोऽध्यायः

७९ + शकन्त्वादिषु पररूपं वाच्यम् + (६-१-९४) शकन्तुः फलन्ति
कुलटा । सीमन्तः केशवेशे । हलोपा मनोपा लाङ्गलोपा पतञ्जलिः । नारङ्गः पशुमनितोः ।
इति शकन्त्वादिः ॥ २०५ ॥

१०७१ पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् । (६-२-१५७) पारस्करो देशः कारस्करो वृजः । रयस्या (रयस्या) नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्किन्वा गृहा । तद्-
बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुद् तलोपश्च । प्रात्तुन्मतौ गत्रि कर्तरि । इति पारस्करादिः ॥

३६८१ लब्ध्यादीनां च । (६-१-१६०) लब्ध म्लेच्छ जञ्ज तल्य (जल्य)
जप वच । युग कालविशेषे स्याद्युपकरणे च । गरो द्वये (गरो द्वये) अवस्तः वेददेग-
वेष्टव्याः करणे । स्तुष्टुवद्व्यन्ति । वर्तनि स्तोत्रे । इवत्रे दरः । सान्वतापी नावगर्हयाम् ।
उत्तमशवत्तमौ सर्वत्र । भजमन्थनोगमन्थाः देहाः । इत्युब्ध्यादिः ॥ २०७ ॥

३६९१ वृषादीनां च । (६-१-२०३) वृषः जनः ज्वरः ग्रहः हयः नयः गयः
तयः तयः चयः अनः वेदः सूदः अंशः गृहा । शमरणौ संज्ञायां नमतौ नावकर्णयोः । मन्त्र-
शान्तिः कामः यामः आरा धारा कारा वहः कल्यः पादः । इति वृषादिराकृतिगणः ।
अविहितलक्षणमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु ज्ञेयम् ॥ २०८ ॥

३७५८ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु । (६-२-२४) विस्पष्ट विचित्र विचित
व्यक्त संपन्न पट्ट पण्डित कुशल चपल निपुण । इति विस्पष्टादिः ॥ २०९ ॥

३७७१ कर्तकौजपादयश्च । (६-२-३७) कर्तकौजपौ सावर्णिमाण्डकेयौ
(सावर्णिमाण्डकेयौ) अवन्त्यश्मकाः पैलस्यापणैयाः कपिश्यापणयाः शैतिकशिपाञ्चालियाः
कटुकवाधूलेयाः शाकलगुनकाः शाकलशणकाः शणकवाभ्रवाः आर्चाभिर्मौद्गिलाः कुन्ति-
मुराष्ट्राः चित्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्याः वाभ्रवशालङ्कायनाः वाभ्रवदान-
च्युताः कठकालापाः कठकौयुमाः कौयुमलौकानाः लोकुमारम् मौद्गपैपन्लादाः वत्सजरत्तः
सौश्रुतपायिवाः जराभृत्य बाज्यानुवाक्ये । इति कर्तकौजपादिः ॥ २१० ॥

३७७६ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रुः
पण्यकन्वलोदासीभाराणां च । (६-२-४२) दासीभारः देवहूतिः देवभोतिः देवलातिः
वसुनोतिः (वसुनितिः) औषधिः चन्द्रमाः । इति दासीभारादिराकृतिगणः ॥ २११ ॥

३८१५ युक्तारोह्यादयश्च । (६-२-८१) युक्तारोही आनतरोही आगतयोषी
आगतवन्धी आगतनन्दी आगतप्रहारी आगतमत्स्यः क्षीरहोता भगिनीभर्ता ग्रामगोष्ठ्य-
अश्वत्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः व्युष्टित्रिरात्रः गणपादः एकशित्तिपाद् । पात्रेसमितादयश्च ।
इति युक्तारोह्यादिराकृतिगणः ॥ २१२ ॥

३८१६ घोषादिषु च । (६-२-८५) घोष घट (कट) वल्लभ ह्रद वदरी
पिङ्गल (पिङ्गली) पिङ्गल माला रक्षा शाला (वृद्) कूट शाल्मली अश्वत्थ वृण जिल्ली
मुनि प्रेजाक (प्रेजा) । इति घोषादिः ॥ २१३ ॥

३८२० द्वाज्यादयः शालायाम् । (६-२-८६) द्वात्रि पेलि भाण्डि व्याहि
अखण्डि आटि गोमी । इति द्वाज्यादिः ॥ २१४ ॥

३८२१ प्रस्थेऽवृद्धमकक्यादीनाम् । (६-२-८७) ककि (कर्की)
मन्नी मकरी कर्कन्धु शमी करीरि (करीर) कन्दुक कुवल (कवल) बदरी ।
इति कक्यादिः ॥ २१५ ॥

३८२२ मालादीनां च । (६-२-८८) । माला शाला शोणा (शोण) द्राक्षा
खाक्षा शामा काञ्जी एक काम । इति मालादिः ॥ २१६ ॥

३८५२ कृत्वादयश्च (६-२-११८) । ऋतु दृशीक प्रतीक प्रवृत्ति हृथ्य भव्य भग ।
इति कृत्वादिः ॥ २१७ ॥

३८५६ आदिश्चिह्णादीनाम् । (६-२-१२५) । चिह्ण मयुर मद्युर वैकुल
पटक वैडालिकर्णक वैडालिकर्णि कुक्कुट चिह्ण चिह्ण । इति चिह्णादिः ॥ २१८ ॥

३८६५ वर्ग्यादयश्च । (६-२-१३१) । दिगादिषु वर्ग्यादयस्त एव कृत्यदन्ताः ।
इति वर्ग्यादयः ॥ २१९ ॥

३८६८ चूर्णादीन्यप्राणिपण्ड्याः (६-२-१३४) चूर्ण करिष करोष शाकिन
शाकट द्राक्षा तूस्त कुन्दम दलप चमसो चकन चौल । इति चूर्णादिः ॥ २२० ॥

३८६९ पट् च काण्डादीनि । (६-२-१३५) काण्ड चौर पलल सूप शाक
कूल । इति काण्डादिः ॥ २२१ ॥

३८७४ उभे वनस्पत्यादिषु शुगपत् । (६-२-१४०) । वनस्पतिः वृहस्पतिः
क्षचीपतिः तन्नपात् नराशंसः शुनःशेषः शण्डामर्को तुष्णावस्त्यो लम्बाविश्ववसो ममृत्तुः
॥ इति वनस्पत्यादिः ॥ २२२ ॥

३८८० संज्ञायामनाचितादीनाम् । (६-२-१४६) आचित पर्याचित आत्वापित
परिगृहीत निरुक्त प्रतिपन्न अनश्लिष्ट उपहित उपस्थित सहितागवि । इत्याचितादिः ॥ २२३ ॥

३८८१ प्रवृद्धादीनां च । (६-२-१४७) प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः । प्रयुता
सुष्णवः । आकर्षे अवहितः अवहितो भोगेषु । सद्वारुहः । कविशस्तः । इति प्रवृद्धादिः
॥ २२४ ॥ आकृतिगणोऽयम् । तेन । प्रवृद्धं यानम् । अप्रवृद्धो वृषकृता रय इत्यादि ।

३८९४ कृत्योक्तेषु चार्वादयश्च । (६-२-१६०) चारु साधु यौधिक (यौधिक)
अनङ्गमेजय वदान्य अकस्मात् वर्तमानवर्धमानत्वरमाणघ्रियमाणक्रियमाणरोचमानसोभमानाः
संज्ञायाम् । विकारसदृशे । व्यस्तसमस्ते । गृह्यति गृह्यतिक । राजागेश्वन्दसि ।
इति चार्वादिः ॥ २२५ ॥

३९१० न गुणाद्योऽवयवाः । (६-२-१७६) शुन वनर अव्याय मूक्त
छन्दोमान । इति गुणादिराकृतिगणः ॥ २२६ ॥

३९१८ निरुद्धादीनि च । (६-२-१८४) निरुद्ध निरुद्ध निमंशिक निमंशक
निष्कालक निष्कालिक निष्पेय दुस्तरोप निस्तरोप निस्तरीक निरविन उदजिन उपाजिन ।
परेहस्तपादकेशकर्पाः । इति निरुद्धादिराकृतिगणः ॥ २२७ ॥

३६२७ प्रतेरंश्वाद्यस्तत्पुरुषे । (६-२-१९३) कञ् जु जन (राजन्) उट्टु छेत्क
षजिर आर्षा ध्वज कृत्तिका बर्धपुर । इत्यंश्वादिः ॥ २२८ ॥

३६३८ उपाद्व्यजजिनमगौरादयः । (६-२-१९४) गौर तैष तैल लेट लोट
जिह्वा कृष्ण कन्या युव कल्प पाद । इति गौरादिः ॥ २२९ ॥

६२६ + त्रिचक्रादीनां छन्दस्तुपसंख्यान्तम् ÷ । (६-२-१२९) त्रिचक्र
त्रिवृत् त्रिवङ्कर । इति त्रिचक्रादिराकृतिगणः ॥ २३० ॥

८२१ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादन्तसमानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ।
(६-३-३४) प्रिया ननीजा कल्याणी सुनगा दुर्भंगा भक्तिः सचिदा स्वला (स्वा) कान्ता
(क्षान्ता) समा चपला दुहिता वाना अवला तनया । इति प्रियादिः ॥ २३१ ॥

८३६ तसिलानिष्ठाकृत्वमुचः (६-३-३५) तसिल् ऋत् तरप् तनप्
वरट् जालीयर् कल्पम् देशीयर् रूपम् पादाय् यल् याल् दाहिल् तिल् ध्यन् ।
इति तसिलादयः ॥ २३२ ॥

९३६ कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु । (६-३-४२) कुक्कुटो मृगी काकी
अण्ड पद शाव भ्रुवुच नृकुतो । इति कुक्कुट्यादिरण्डादिष्व । ॥ २३३ ॥ २३४ ॥

१०३४ वृषोदरादीनि यथोपादिष्टम् । (६-३-१०९) वृषोदर वृषोत्थान बलाहक
जोमत श्मशान उल्लूखल पिशाच वृषी नयूर । इति वृषोदरादिराकृतिगणः ॥ २३५ ॥

१०३८ वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुल्कादीनाम् (६-३-११७) कोटर
मिश्रक सिद्धक पुरग सारिक (शारिक इति) इति कोटरादिः ॥ २३६ ॥ किंशुल्क
घात्व नड अञ्जन भञ्जन लोहित कुक्कुट । इति किंशुल्कादिः ॥ २३७ ॥

१०४१ मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् । (६-३-११९) कजिर खदिर पुलिन हंजक
(हंस) कारण्ड (कारण्डव) चक्रवाक । इत्यनजिरादिः ॥ २३८ ॥

१०४२ शरादीनां च । (६-३-१२०) शर वंश धूम लहि कपि नगि मुनि शुचि
हनु । इति शरादिः ॥ २३९ ॥

१०४२ अपील्लादीनामिति वक्तव्यम् (६-३-१२१) पीलु दात रवि
जात गम् कम् । इति पील्लादिः ॥ २४० ॥

१३११ विल्वकादिभ्यश्छत्य लृक् । (६-४-१५३) विल्वक द्वेणु द्वेव द्वेज
तुण इक्षु काष्ठ कपोत क्रुञ्चा तलन् । नडाद्यन्तर्गणो विल्वार्दः । छविचानाद्यं नडादयस्ते
यदा छन्तनियोगे कृतकुणागमास्ते विल्वकादयः ॥ २४१ ॥

इति षष्ठोऽध्यायः

सप्तमोऽध्यायः

स्नात्वाद्यश्च । (७-१-४९) स्नात्वी पीत्वी । इति स्नात्वाद्यादिराकृतिगणः २४२
१३८८ द्वारादीनां च । (७-२-४) द्वार स्वर स्वग्राम स्वाध्याय व्यल्कश्च स्वस्ति
स्वर स्फ्यहव स्नादु मृदु स्वम् क्वन् स्व । इति द्वारादिः ॥ २४३ ॥

१५४९ स्वागतादीनां च । (७-३-७) स्वागत स्वध्वर स्वङ्ग व्यङ्ग व्यड व्यवहार
स्वपति स्वपिति । इति स्वागतादिः ॥ २४४ ॥

१४३८ अनुशतिकादीनां च । (७-३-२०) अनुशतिक अनुहोड अनुसंवरण
(अनुसंवरण) अनुसंवत्सर अङ्गारवेणु असिहत्य (अस्यहत्य) अस्यहेति वधयोग पुष्करसद्
अनुहरत् कुरुकत कुरुपक्षाल उदकशुद्ध इहलोक परलोक सर्वलोक सर्वंपुरुष सर्वंभूमि प्रयोग
परस्त्री । राजपुरुषात्पत्न्यि । सूत्रनड । इत्यनुशतिकादिराकृतिगणोऽयम् ॥ २४५ ॥
तेन । अभिगम अविभूत अविदेव चतुर्विद्या इत्यादयोऽप्यन्ये विज्ञेयाः ।

४६४ + क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् + (७-३-४५) क्षिपका घ्रुवका चरका
सेवका करका चटका अवका लहका अलका कन्यका घ्रुवका एडका ।

इति क्षिपकादिराकृतिगणः ॥ २४६ ॥

१८६४ न्यङ्क्वादीनां च । (७-३-५३) न्यङ्क्व मद्यु मृयु दूरेपाक वलेपाक
क्षणेपाक दूरेपाका फलेपाका दूरेपाकु फलपाकु तरु (तत्र) वक्र (चक्र) व्यतिपङ्क्त अनुपङ्क्त
अवसर्ग उपसर्ग द्वपाक मांसपाक (मासपाक) मूलपाक कपोतपाक उलूकपाक । संज्ञायां
मेघनिदाघावदाघार्थाः । न्यग्रोव वीरत् ।

इति न्यङ्क्वादिः ॥ २४७ ॥

१५७१, १५८३ + काणादीनां चेति वक्तव्यम् + (७-४-३) कण रण भण
अण रुप हेठ व्हायि वाणि (वाणि) लोटि (लोठि) लोपि ।

इति कणादिः ॥ २४८ ॥ इति सप्तमोऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः

३९३४ तिडो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः । (८-१-२७) गोत्र मुत्र प्रवचन
प्रहसन प्रकथन प्रत्ययन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रचक्षण विचक्षण अवचक्षण स्वाध्याय भूयिष्ठ
(भूयिष्ठ) बानाम् ॥ इति गोत्रादिः ॥ २४९ ॥

३६७४ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः । (८-१-६७) काष्ठ दाहण
अमातापुत्र वेश अनाज्ञात अनुज्ञात अपुत्र अयुत अद्विमुत अनुक्त मृश घोर सुख परम सु अति ।
इति काष्ठादिः ॥ २५० ॥

१८६७ मादुपधायाश्च मतोर्चोऽचवादिभ्यः । (८-२-९) यव दल्मि ऊर्मि
(उर्मि) भूमि कृमि कुञ्जा वशा द्राक्षा घ्राक्षा घ्रजि ब्रजि ध्वजि निजि त्रिजि चजि हरिन्
ककुद् मरुत् गरुत् इवुद् मधु । इति यत्रादिराकृतिगणः ॥ २५१ ॥

२३५० + कपिलादीनां संज्ञाच्छन्दसोर्वेति वाच्यम् + (८-२-१८) कपिलः
निर्विलीक लोमानि पांसुल कल्प शुक्ल कपिलिका तपिलिका तपिलि । आकृतिगणोऽयम् ।
इति कपिलादिः ॥ २५२ ॥

१७१ अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः (८-२-७०) अहर् गोर धुर ।
इत्यहरादिः ॥ २५३ ॥ पति गण पुत्र । इति पत्यादिः ॥ २५४ ॥

१४४ कस्कादिषु च । (८-३-४८) कस्कः कौतस्कुतः भ्रातृपुत्रः शुनस्कणः
सद्यस्कालः सद्यस्कीः साद्यस्कः कांस्कान सर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपालम् वहिष्कलम् (वहिष्कलम्)
यजुष्पात्रम् अयस्कान्तः तमस्काण्डः अयस्काण्डः मेदस्विण्डः भास्करः अहस्करः । इति
कस्कादिराकृतिगणः ॥ २५५ ॥

१०२२ सुपामादिषु च । (८-३-९८) सुपामा निःपामा दुःपामा । सुपेवः निपेवः
(निःपेवः) दुःपेवः सुपेविः निःपेविः दुःपेविः सुष्ठु दुष्ठु । गौरिपक्वः संज्ञायाम् । प्रतिष्णिका
जलापाहम् (जलापाडम्) नौपेवनम् दुन्दुभिपेवणम् (दुन्दुभिपेवनम्) । एति संज्ञायामगात् ।
नमश्चाद्वा । हरिपेणः । रोहिणीपेणः ।

इति सुपामादिराकृतिगणः ॥ २५६ ॥

३१६८ न रपरसृपितृजिरसृशिरसृहिसवनादीनाम् । (८-३-११०) सवने
सवने । सूते सूते । सोमे सोमे । सवनमुखे सवनमुखे । किसम् किसम् । (किसः किसः)
अनुसवनमनुसवनम् । गोसनि गोसनिम् । अश्वसनिमश्वसनिम् । पाठान्तरम् । सवने सवने ।
सवनमुखे सवनमुखे । अनुसवनमनुसवनम् । संज्ञायां बृहस्पतिसवः । शकुनिसवनम् । सोमे
सोमे । सुते सुते । संवत्सरे संवत्सरे । विसम् विसम् । किसम् किसम् । मुसलम् मुसलम् ।
गोसनिम् अश्वसनिम् । इति सवनादिः ॥ २५७ ॥

१०५१ इरिकादिभ्यः प्रतिपेधो वक्तव्यः (८-४-६) इरिका मिरिका
तिमिरा । इतीरिकादिराकृतिगणः ॥ २५८ ॥

१०५६ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनां वोप्रसंख्यानम् (८-४-१०) गिरिनदी
गिरिनत्त गिरिनद्ध गिरिनितम्ब चक्रनदी चक्रनितम्ब तूर्यमान मापोन आर्गयन । इति गिरि-
नद्यादिराकृतिगणः ॥ २५९ ॥

१०५५ युवादेर्न युवन् पक्व अहन् । इति युवादिः । आर्ययूना क्षत्रिययूना
प्रपक्वानि परिपक्वानि दोषाही । आकृतिगणोऽयम् ॥ २६० ॥

७६१ क्षुम्नादिषु च । (८-४-३६) । क्षुम्ना नृगमन नन्दिन् नन्दन नगर । एतान्यु-
त्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति । हरिनदी हरिनन्दनः गिरिनगरम् । नृतिर्यङि प्रयोजयन्ति ।
नरीनृत्यते । नर्तन गहन नन्दन निवेश निवास अग्नि अनूप । एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति ।
परिनर्तनम् परिगहनम् परिनन्दनम् शरनिवेशः शरनिवासः शराग्निः दर्भानूपः । आचार्या-
दणत्वं च । आचार्यभोगीनः । आकृतिगणोऽयम् । पाठान्तरम् । क्षुम्ना नृप् नृनमन्
नरनगर नन्दन । यद्गन्तु । गिरिनदी गृहगमन निवेश निवास अग्नि अनूप आचार्यभोगीन
घन्तुर्हायन । 'इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम्' । इरिका तिमिर समीर कुवेर हरि
कर्मार । इति क्षुम्नादिः ॥ २६१ ॥

इत्यष्टमोऽध्यायः

इति श्रीपाणिनिमुनिप्रणीता गणपाठः समाप्तः

अकाराद्यनुक्रमेण

कृदन्तप्रभृति समाप्तिपर्यन्तायाः कौमुद्याः

सूत्रसूचिका

पृष्ठम्	अ	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
			२७९ अणिनुषः ५ । ४ । १५	
			५२८ अतेरकृत्पदे ६ । २ । १९१	
२७१ अकर्तरि च ३ । ३ । १९			९४ अदो जन्वित्यं २ । ४ । ३६	
५०८ अकर्मवारये ६ । २ । १३०			५९ अदोऽनन्ते ३ । २ । ६८	
४९३ अके जीविकार्थे ६ । २ । ७३			३५४ अद्भिः संस्कृतम् ४ । ४ । १३४	
२८३ अक्षेपु ग्लहः ३ । ३ । ७०			३२१ अविकरण ३ । ४ । ४१	
२८५ अगारैकदेशे ३ । ३ । ७९			४४ अविकरणे शेषः ३ । २ । १५	
३८६ अग्नीत्प्रेषणे ८ । २ । ९२			५२८ अव्येष्टपरिस्थं ६ । २ । १८८	
७० अग्नौ चैः ३ । १ । ९१			३०० अव्यायन्यायो ३ । ३ । १२२	
२४ अग्नौ परिचा ३ । १ । १३१			४७१ अव्ययकपाययोः ६ । २ । १०	
३५१ अग्राद्यत् ४ । ४ । ११६			३९२ अनन्त्यस्यापि ८ । २ । १०५	
३७१ अङ्कितश्च ६ । ४ । १०३			३५९ अनसन्तान्तिषु ५ । ४ । १०३	
३६४ अङ्ग इत्यादौ ६ । १ । ११९			४८८ अनिगन्ताऽञ्च ६ । २ । ५२	
१८९ अङ्गमुत्तं तिङ्गा ८ । २ । ९६			४२० अनुदात्तं च ८ । १ । ३	
४९३ अङ्गानि मैरये ६ । २ । ७०			४०१ अनुदात्तं पद ६ । १ । १५८	
५३५ अङ्गात्प्रातिलोम्ये ८ । १ । ३३			३९० अनुदात्त प्रश्ना ८ । २ । १००	
९२ अच उपसर्गा ७ । ४ । ३७			४०४ अनुदात्तस्य च ६ । १ । १६१	
४२६ अचः कर्तुंय ६ । १ । १९५			४२२ अनुदात्ते च ६ । १ । १९१	
७ अचो यत् ३ । १ । ९७			३६५ अनुदात्ते च ६ । १ । १२०	
५२० अच्कावसक्तौ ६ । २ । १५७			१०९ अनुदात्तेतश्च ३ । २ । १४९	
१२ अजयं सङ्गतं ३ । १ । १०५			४५० अनुदात्तौ नुप्तिर् ३ । १ । ४	
२० अजिब्रज्योश्च ७ । ३ । ६०			७८ अनुपमगत्किञ्च ८ । २ । ५५	
८१ अञ्चेः पूजायाम् ७ । २ । ५३			३३ अनुपसर्गाहि ३ । १ । १३८	
४५३ अञ्चेकृदन्त ६ । १ । १७०			३८६ अनो नुट ८ । २ । १६	
७६ अञ्चोऽनपादा ८ । २ । ४८			५१७ अनो नाट ६ । २ । १५०	
४९४ अणि नियुक्ते ६ । २ । ७५			५२८ अनारप्रगान ६ । २ । १८९	
२६९ अण्कर्मणि च ३ । ३ । १२			७२ अनो कर्मणि ३ । २ । १००	

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

४९८ अन्तः ६।२।९२

५१४ अन्तः ६।२।१४३

५२६ अन्तः ६।२।१७९

६१ अन्तः ८।४।२०

३०० अन्तरदेशे ८।४।२४

२८५ अन्तर्धनो देशे ३।३।७८

५२६ अन्तश्च ६।२।१८०

४३० अन्तश्च तवै ६।१।२००

५४ अन्तात्यन्ताच्च ३।२।४८

४५३ अन्तोदात्ताद् ६।१।१६९

४३४ अन्तोऽवत्याः ६।१।१२०

४९६ अत्यात्पूर्वं वक्ष ६।२।८३

३१७ अन्यथैवंकथ ३।४।२७

११६ अन्येभ्योऽपि ३।२।१७८

३४१ अन्येभ्योऽपि ३।३।१३०

६० अन्येभ्योऽपि ३।२।७५

३६८ अन्येषामपि ६।३।१३७

७२ अन्येष्वपि ह ३।२।१०१

३२७ अन्वच्यानुलो ३।४।६४

३२४ अपगुरो णमुलि ६।१।५३

२८५ अपघनोऽङ्गम् ३।३।८१

९१ अपचितश्च ७।२।३०

३७८ अपरिहृ वृताश्च ७।२।३२

३६१ अपस्पृधेयामा ६।१।३६

५२७ अपाच्च ६।२।१८६

३२४ अपादाने परी ३।४।५२

५५ अपे क्लेशतमसोः ३।२।५०

१०८ अपे च लपः ३।२।१४४

२९२ अ प्रत्ययात् ३।३।१०२

२७५ अभिनिसःस्तनः ८।३।८६

२७९ अभिविवौ भाव ३।३।४४

५२७ अभिर्मुक्तम् ६।२।१८५

८८ अभिश्चाविद्वयौ ७।२।२५

४२२ अभ्यस्ताना ६।१।१८९

३३६ अभ्युत्सादयां ३।१।४२

५६ अमनुष्यकर्तुंके ३।२।५३

४९७ अमहन्वन्नगरे ६।२।८९

१९ अमावस्यद ३।१।१२२

३५८ अम च च्छन्द ५।४।१२२

३७४ अमो मश ७।१।४०

३८७ अम्लत्वरवरि ८।२।७०

४१ अम्बाम्बगोभूमि ८।३।९७

३०० अयनं च ८।४।२५

३३१ अयस्मयादीनि १।४।२०

५०० अरिष्टगौडपूर्वं ६।२।१००

४८ अर्द्धिपदजन्त ६।३।६७

११९ अर्तिलूघू ३।२।१८४

४८४ अर्थे ६।२।४४

८८ अर्धेः संनिविभ्यः ७।२।२४

४९७ अर्मे चावर्णे ६।२।९०

१२ अयं स्वामि ३।१।१०३

४४ अर्हः ३।२।१२

१०४ अर्हः प्रशंसा ३।२।१३३

१०५ अलङ्कृतिरा ३।२।१३६

३०४ अलङ्कृतोः ४।३।१८

३४७ अवचसे च ३।४।१५

१० अवद्यपण्णव ३।१।१०१

२६५ अवपथासि च ६।१।१२१

३३९ अवयाः द्वेतवाः ८।२।६७

२८० अवे ग्रहो वर्षप्रति ३।३।५१

३०० अवे तुस्तोर्धम् ३।३।१२०

३३९ अवे यजः ३।२।७२

२७२ अवोदैवोद्यप्रश्न ६।४।२९

२७६ अवोदीनिय ३।३।२६

३२६ अव्ययेऽयया ३।४।५९

३६३ अव्यादवद्या ६।१।१२६

३८२ अव्याधस्यात् ७।४।३७

३५२ अश्विमान् ४।४।१२६

४५६ अष्टनो दीर्घात् ६।१।१७२

३५२ असुरस्य स्वं ४।४।१२३

५१ असुर्यललाटयोः ३।२।३६
 ३२५ अस्यतितृपोः ३।४।५७
 ४८५ अहीने द्वितीया ६।२।४७
 ५४५ अहेति विनियोगे ८।१।६१
 ५३७ अहो च ८।१।४०
 आ
 ५२० आक्रोशे च ६।२।१५८
 २९८ आक्रोशे नभ्य ३।३।११२
 २७९ आक्रोशेष्वन्यो ३।३।४५
 १०४ आ क्वेस्तच्छी ३।३।१३४
 ४४ आङि ताच्छी ३।२।११
 २८४ आङि युद्धे ३।३।७३
 ३६५ आङोऽनुना ६।१।१२६
 ९ आङो यि ७।१।६५
 ५०१ आचार्योपसर्ज ६।२।१०४
 ४८० आचार्योपसर्जन ६।२।३६
 ३७७ आज्ञतेरसुक् ७।१।५०
 ५७ आढ्यमुभगस्थ ३।२।५६
 ३४२ आत ऐ ३।४।९५
 ३२ आतश्चोपसर्गे ३।१।१३६
 २९४ आतश्चोपसर्गे ३।३।१०६
 ३९६ आतोऽष्टि नित्यम् ८।३।३
 ४० आतोऽनुपसर्गे कः ३।२।३
 ३३९ आतो मनिन्व ३।२।७४
 ३०३ आतो युच् ३।३।१२८
 ६५ आत्ममाने लब्ध ३।२।८३
 ४७७ आदिः प्रत्येनासि ६।२।२७
 ४६५ आदिः सिचो ६।१।१८७
 ८२ आदिकर्मणि क्तः ३।४।७१
 ७८ आदितश्च ७।२।१६
 ४९१ आदिरुदात्तः ६।२।६४
 ४२४ आदिर्गुण्य ६।१।१९४
 ५०७ आदिश्चिह्ना ६।२।४२५
 ११४ आहगमहन ३।२।१७१

५०५ आद्युदात्त ६।२।११६
 ४५० आद्युदात्तश्च ३।१।३
 २२ आनाध्योऽनि ३।८।१२७
 १०१ आने मुक् ७।२।८
 ३६४ आपो जुपाणा ६।१।११८
 ३१४ आभीक्ष्णे णमु ३।४।२२
 ५४३ आम एकान्तर ८।१।५५
 ४०६ आमन्त्रितस्य ६।१।१९८
 ४०६ आमन्त्रितस्य च ८।१।१९
 ३८९ आम्रेडितं भर्तं ८।२।९५
 ४९० आयोः ग्राहण ६।२।५८
 ३०३ आवश्यकाय ३।३।१७०
 ४७४ आशङ्कानाय ६।२।२१
 ४३१ आशितः ६।१।२०७
 ५३ आशिते भुवः ३।२।४५
 ३८ आशिपि च ३।१।१५०
 ५५ आशिाप हनः ३।२।४९
 २२ आसुयुवपिर ३।१।१२६
 ५४१ आहो जताहो ८।१।४९
 इ
 ३६८ इकः सुत्रि ६।३।१३४
 ४७७ इगन्तकालक ६।२।२९
 ३२ इगुपवज्ञाप्ती ३।१।१३५
 २७४ इडश्च ३।३।२१
 १०४ इङ्घायोः ३।२।१३०
 ६६ इव एकावो ६।३।६८
 २९१ इच्छा ३।३।१०१
 ६ इजादेः सन्तुमः ८।४।३२
 ३९८ इजाया वा ८।३।५४
 ११२ इप्पिसिजिर्नति ३।२।१६३
 ८१ इप्पिगुयाम् ७।२।४७
 ३४२ इतश्च लोपः ३।४।९७
 ५१६ इत्यंभुतेन कृत ६।२।१४२
 ३७६ इदन्तो मसि ७।१।४६

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

३३१ इन्विमचतिभ्यां १ । २ । ६
 ३६९ इरयो रे ६ । ४ । ७६
 ३७७ इष्ट्वोनमिति च ७ । १ । ४८
 ६१ इस्मन्निविषु ६ । ४ । ९७

ई

१५ ई च खनः ३ । १ । १११
 ३७८ ई च द्विवचने ७ । १ । ७७
 ४३३ ईडवन्दवृशंस ६ । १ । २१४
 १०२ ईदासः ७ । २ । ८३

८ ईद्यति ६ । ४ । ६५

४३४ ईवत्याः ६ । १ । २२१
 ३४७ ईवरे तोमुक्तमु ३ । ४ । १३
 ४८९ ईपद्व्यतरस्ता ६ । २ । ५४
 ३०१ ईपद्वुःसुपु ३ । ३ । १२६

उ

५१ उग्रपश्येरमद ३ । २ । ३७
 ४१६ उच्चैस्तरां वा १ । २ । ३५
 ४२७ उच्छादीनां च ६ । १ । १६०
 २६६ उणादयो बहुलम् ३ । ३ । १
 ५०१ उत्तरपदवृद्धौ ६ । २ । १०५
 ५०३ उत्तरपदादिः ६ । २ । १११
 ४९९ उदफेऽकेवले ६ । २ । ९६
 ३०१ उदङ्कोऽनुदके ३ । ३ । १२३
 ५०१ उदराश्वेषु ६ । २ । १०७
 ४५७ उदात्तयो ह ६ । १ । १७४
 ४१९ उदात्तस्वरित १ । २ । ४०
 ४०९ उदात्तस्वरितयो ८ । २ । ४
 ४१२ उदात्तादनुदात्त ८ । ४ । ६६
 ५० उदि कूचे रुजि ३ । २ । ३१

३१९ उदि ग्रहः ३ । ३ । ३५
 ३०९ उदितो वा ७ । २ । ५६
 २८० उदि श्रयति ३ । ३ । ४९
 ३५२ उदीचां माडो ३ । ४ । १९
 ३ उदुपधाद्भावादि १ । २ । २१

२८५ उद्धनोऽत्यावान ३ । ३ । ८०
 २७६ उज्ज्योग्रः ३ । ३ । २९

२८६ उपघ्न आश्रये ३ । ३ । ८५
 ३२१ उपदंशस्तृतीया ३ । ४ । ४७
 ४९५ उपमानं शब्दार्थ ६ । २ । ८०
 ३२१ उपमाने कर्मणि ३ । ४ । ४५

३६१ उपरिस्विदासो ८ । २ । १०२
 ३४३ उपसंवादाशङ्क ३ । ४ । ८
 ५३७ उपसर्गव्यपेतं ८ । १ । ३८
 ३५६ उपसर्गाच्छन्द ५ । १ । ११८
 ३०२ उपसर्गात्तत्त्व ७ । १ । ६७

५२६ उपसर्गात्स्वाङ्गं ६ । २ । १७७
 २८८ उपसर्गं घाः किः ३ । ३ । ९२
 ७२ उपसर्गं च संज्ञा ३ । २ । ९९
 २८२ उपसर्गोऽदः ३ । ३ । ५९

२७५ उपसर्गं खः ३ । ३ । २२
 १२ उपसर्गं काल्य ३ । १ । १०४
 ९ उपात्प्रशंसायाम् ७ । १ । ६६
 ५२९ उपाद्द्वयजजिन ६ । २ । १९४

१०० उपेयिवानना ३ । २ । १०९
 ४६६ उपोत्तमं रिति ६ । १ । १९७
 ३९५ उपमययकुं ८ । ३ । ८
 ५११ उभे वनस्पत्या ६ । २ । १४०
 ४८२ उष्ट्रः सादिवाभ्यो ६ । २ । ४०

ऊ

४५४ ऊडिदंपदाद्य ६ । १ । १७१
 २९० ऊतिवृत्तिवृत्ति ३ । ३ । ९७
 ५१८ ऊर्गार्थकलहं ६ । २ । १५३
 ३२१ ऊर्वे गुपिपूरोः ३ । ४ । ४४

ऋ

३६७ ऋचि तुनुष ६ । ३ । १३३
 ८० ऋणमाघमण्यं ८ । २ । ६०
 ३५९ ऋतश्चन्सि ५ । ४ । १५८
 ३७१ ऋत्व्या ६ । ४ । १७५
 १४ ऋदुपवाच्चा ३ । १ । ११०

पृष्ठम्

ॐ

२८१ ऋदोरप् ३ । ३ । ५७

ए

४१३ एकश्रुति दूरा १ । २ । ३३

४१० एकादेश उदात्ते ८ । २ । ५

५४६ एकान्यास्यां ८ । १ । ६५

३९२ एचोऽप्रगृह्य ८ । २ । १०७

४८ एजे खश् ३ । २ । २८

१३ एतिस्तुशा ३ । १ । १०९

२८१ एरच् ३ । ३ । ५६

५३९ एहिमन्ये प्रहासे ८ । १ । ४६

ओ

२० ओक उच्चः ७ । ३ । ६४

३५४ ओजसोऽह्नि ४ । ४ । १३०

७५ ओदितश्च ८ । २ । ४५

३८७ ओमम्यादाने ८ । २ । ८७

२२ ओरावश्यके ३ । १ । १२५

३६७ ओषधेश्च ६ । ३ । १३२

क

३९७ कः करत्करति ८ । ३ । ५०

५०६ कंसमन्यशूर्प ६ । २ । १२२

५०३ कण्ठपृष्ठग्रीवा ६ । २ । ११४

४९० कतरकतमौ ६ । २ । ५७

३४९ कद्रुकमण्डलो ४ । १ । ७१

५०७ कन्या च ६ । २ । १२४

५२४ कपि पूर्वम् ६ । २ । १७३

९५ कपिष्ठलो गोत्रे ८ । ३ । ६१

२९९ करणाधिकर ३ । ३ । ११७

६८ करणे यजः ३ । २ । ८५

२८६ करणेऽयोविद्रुषु ३ । ३ । ८२

३१० करणे हतः ३ । ४ । ३७

५०३ कर्णो वर्ण ६ । २ । ११२

३ कर्तरि कृत् ३ । ४ । ६७

सूत्रम्

पृष्ठम्

११९ कर्तरि चपि ३ । २ । १८६

५७ कर्तरि भुवः ३ । २ । ५७

६५ कर्तृर्गुणमाने ३ । २ । ७९

३०२ कर्तृ कर्मणोश्च ३ । ३ । १२७

३२१ कर्त्रोर्जीवपुल्प ३ । ४ । ४३

२९९ कर्मणि च ३ । ३ । ११६

३१८ कर्मणि हशि ३ । ४ । २९

४७ कर्मणि भृती ३ । २ । २२

६८ कर्मणि हनः ३ । २ । ८६

७० कर्मणोनि विक्रि ३ । २ । ९३

७० कर्मण्यग्न्या ३ । २ । ९२

३९ कर्मण्यण् ३ । २ । १

२८८ कर्मण्यधिकरणे ३ । ३ । ९३

३१६ कर्मण्याक्रोशे ३ । ४ । २५

४८४ कर्मवारयेऽनि ६ । २ । ४६

२७८ कर्मव्यतिहारे ३ । ३ । ४३

४२७ कर्पाऽञ्ज्व ६ । १ । १५६

३८२ कव्यव्वरपृत्तन ७ । ४ । ३९

३३८ कव्यपुरीष ३ । २ । ६५

३२१ कपादिषु यया ३ । ४ । ४६

५१६ कारकादृत्तश्रु ६ । २ । १४८

४८१ कार्तकीजपाद ६ । २ । ३७

२६९ कालसमय ३ । ३ । १६७

४५१ कितः ६ । १ । १६५

५३८ किंक्रियाप्रक्षे ८ । १ । ४४

५४० किवृत्तं च ८ । १ । ४८

५०९ कुण्डं वनम् ६ । २ । १३६

५४८ कुत्तने च मुष्य ८ । १ । ६९

५५ कुमारगोप्यो ३ । २ । ५१

४७७ कुमारश्च ६ । २ । २६

४९८ कुमार्या वयसि ६ । २ । ९५

४८२ कुरुग्राहंषत ६ । २ । ४२

५०० कुल्लकूप ६ । २ । १०२

५०६ कुल्लतीरवृत्त ६ । २ । १२१

५०७ कुल्लमूदस्यल ६ । २ । १२९

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

८८ कृच्छ्रगहनयोः ७।२।२२

२९१ कृत्रः श च ३।३।१००

४५ कृत्रो हेतुता ३।२।२०

४ कृत्यचः ८।४।२९

७ कृत्यल्युटो बहु ३।३।११३

३ कृत्याः ३।१।९५

३४७ कृत्याये तवैके ३।४।१४

३०४ कृत्याश्च ३।३।१७४

५२१ कृत्योक्तेष्णुच्चा ६।२।१६०

३३७ कृमृहृहृभिः ३।१।५९

३८३ कृपेच्छन्दसि ७।४।६४

२७६ कृ घान्ये ३।३।३०

७२ कृत्तवत् निष्ठा १।१।२६

३०४ कृत्तौ च ३।३।१७४

४८४ कृते च ६।२।४५

४९० कृते नित्याये ६।२।६१

९५ कृतोऽधिकरणे ३।४।७६

३७३ कृत्वापि च्छन्द ७।१।३८

३०७ कृत्वि स्कादि ६।४।३१

३७६ कृत्रो यक् ७।१।४७

११३ कृयाच्छन्दसि ३।२।१७०

२४ कृतौ कुण्डपा ३।१।१३०

५०५ कृत्वाद्यश्च ६।२।११८

३०९ क्रमश्च कृत्वि ६।४।१८

६० क्रम्ये च ३।२।६९

११० क्रुधमण्डाधेन्यः ३।२।१५१

८२ क्लिशः कृत्वानिष्ठ ७।२।५०

२८३ क्वणो वीणायां च ३।३।६५

९७ क्वत्तुश्च ३।२।१०७

६० क्विप्च ३।२।७६

४३० क्षयो निवासे ६।१।२०१

७८ क्षायो मः ८।२।५३

३१३ क्षियः ६।४।५९

३९२ क्षियाशीः प्रैषेण ८।२।१०४

७३ क्षियो दीर्घात् ८।२।४६

८५ कुञ्जस्वान्त ७।२।१८

४८२ कुल्लकरच वैदवदेवे ६।२।३९

५०१ क्षेपे ६।२।१०८

५३ क्षेमप्रियमद्रेष्ण च ३।२।४४

स्व

३५४ खच ४।४।१३३

५२ खचि ह्रस्वः ६।४।९४

३०१ खनो घ च ३।३।१२५

४९ खित्यनव्यय ६।३।६६

३६१ खिदेश्छन्दसि ६।१।५२

न

५१० खतिकारकोप ६।२।१३९

४८५ खतिरनन्तरः ६।२।४९

५४९ खतिगंतौ ८।१।७०

५४१ खत्यर्थलोटा ८।१।५१

९५ खत्यर्थकिर्नक ३।४।७२

११२ खत्वरश्च ३।२।१६४

१० गदमदचर ३।१।१००

४७३ खल्लव्यपण्यं ६।२।१३

६२ खमः क्वी ६।४।४०

५४ खमश्च ३।२।४७

२७ खत्यकन् ३।१।१४६

४६९ खाल्लवणयोः प्रना ६।२।४

४३ खापोष्टृक् ३।२।८

३३६ खपेच्छन्दसि ३।१।५०

२९२ खुरोश्च हलः ३।३।१०३

३६ खेहे कः ३।१।२४४

३७७ खोः पादान्ति ७।१।५७

३०० खोचरसंचर ३।३।११९

४९४ खोतन्तियवं ६।२।७८

४९२ खोत्रान्तेवासि ६।२।६९

४९३ खोविडाल्लसिंह ६।२।७२

४८२ खोः सादसादि ६।२।४१

३७८ खसितस्क्रान्त ७।२।३२

२८१ खल्लवृद्धनिधिगम ३।३।५८

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

४९२ ग्रामः शिल्पिनि ६ । २ । ६२
 ४९६ ग्रामेऽनिवसन्तः ६ । २ । ८४
 १०६ ग्लाजिस्यश्च ३ । २ । १३९

घ

३४१ घच्छौ च ४ । ४ । ११७

२८२ घलपोश्च २ । ४ । ३८

२७१ घनि च भाव ६ । ४ । २७

३७० घसिभसोर्हलि ६ । ४ । १००

८८ घुपिरविशब्दने ७ । २ । २३

३८० घोर्लोपो लेटि ७ । ३ । ७०

४९६ घोपादिषु च ६ । २ । ८५

ङ

४२२ ङयि च ६ । १ । २१२

४५० ङ्याच्छन्दसि ६ । १ । १७८

च

४२६ चङ्यन्यतर ६ । १ । २१८

१६ चजोः कु घिण्य ७ । ३ । ५२

४२८ चतुरः शसि ६ । १ । १६७

४८४ चतुर्थी तदर्थे ६ । २ । ४३

३३३ चतुर्थ्यर्थे बहुलं २ । ३ । ६

५४४ चनचिदिवगोशा ८ । १ । ५७

४५ चरेष्टः ३ । २ । १६

३१९ चर्मोदरयोः पूरेः ३ । ४ । ३१

१०९ चलनशब्दायां ३ । २ । १४८

५४४ चवायोगे प्रथमा ८ । १ । ५९

५४६ चादिलोपे विभा ८ । १ । ६३

५४४ चादिषु च ८ । १ । ५८

३६० चायः की ६ । १ । ३५

५४५ चाहलोप एवे ८ । १ । ६१

४५० चितः ६ । १ । १६३

२५ चित्वाग्निचित्ये ३ । १ । १३२

३९१ चिविति चोप ८ । २ । १०१

२८४ चित्तिपूजि ३ । ३ । १०५

५०७ चोरमुपमानं ६ । २ । १२७
 ५०८ चूर्णादिन्यप्रा ६ । २ । १३४
 ५०७ चेलखेटकटु ६ । १ । १२६
 ३१९ चेले क्तोपेः ३ । ४ । ३३
 ३०५ चौ ६ । १ । २२२

छ

३४१ छन्दसि गत्यर्थे ३ । ३ । १२९

३५६ छन्दसि घस ५ । १ । १०६

३५६ छन्दसि च ५ । १ । ६७

३५९ छन्दसि च ५ । ४ । १४२

३६७ छन्दसि च ६ । ३ । १२६

३४९ छन्दसि ठक् ४ । ३ । १९

३३७ छन्दसि निष्ट ३ । १ । १२३

३३१ छन्दसि परेऽपि १ । ४ । ८१

३२९ छन्दसि पुनर्व १ । २ । ६१

९७ छन्दसि लिट् ३ । २ । १०५

२४१ छन्दसि लुङ् ३ । ४ । ६

३३८ छन्दसि वनसन ३ । २ । २७

३९६ छन्दसि वाप्रा ८ । ३ । ४९

३४३ छन्दसि शायज ३ । १ । ८८

३३८ छन्दसि सहः ३ । २ । ६३

३८६ छन्दसोरः ८ । २ । १५

५३६ छन्दस्यनेकम ८ । १ । ३५

३६९ छन्दस्यपि ह्रस्व ६ । ४ । ७३

३७६ छन्दस्यपि ह्रस्व ७ । १ । ७६

३४५ छन्दस्यभयया ३ । ४ । ११७

३६८ छन्दस्यभयया ६ । ४ । ५

३७० छन्दस्यभयया ६ । ४ । ८६

४०० छन्दस्यभयया ८ । ४ । २६

३८६ छन्दोनाम्नि च ३ । ३ । ३४

३८६ छन्दोनाम्नि च ८ । ३ । ९८

१९६ छान्द्यादयः ६ । २ । ८६

३०० छान्दोनाम्नि ६ । ४ । ९६

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

ज

- ३३८ जनसमखन ३।२।६७
 ३६९ जनिता मन्त्रे ६।४।५३
 ४३० जयः करणम् ६।१।२०२
 १११ जल्पमिअकुट्ट ३।२।१५५
 ३१० जहातेश्च क्त्वि ७।४।४३
 ११२ जागुल्कः ३।२।१६५
 ५२४ जातिकालसु ६।२।१७०
 ५४० जात्वपूर्वम् ८।१।४७
 ३१० ज्ञान्तनशां ६।४।३२
 ३०३ ज्ञालमानायः ३।३।१२४
 १११ जिह्मिन्विधौ ३।२।१५७
 ९७ जीयतेरित् ३।२।१०४
 १०९ जुचङ्क्रम्य ३।२।१५०
 ४३२ जुष्टापिते च ६।१।२०९
 ३०९ जृष्वच्योः क्त्वि ७।२।५५
 ३१३ ज्यश्च ६।१।४२
 ३४ ज्वलितिकस ३।१।१४०

झ

- ४२५ झल्युपोत्तमम् ६।१।१८०

ञ

- ९६ जीतः क्तः ३।२।१९७
 ४२९ ज्निव्यादिनित्यं ६।१।१९७

ट

- २८७ ट्वितोऽयुच् ३।३।८९

ठ

- २८७ ठ्वितः क्त्वि ३।३।८८

ड

- ३५० ढश्छन्दसि ४।४।१०६

ण

- २७८ णचः क्रियामल् ५।४।१४
 ४९४ णिनि ६।२।७९

- ८८ णेरव्ययने वृत्तम् ७।२।२६

- ५ णेविभाषा ८।४।३०

- १०५ णेष्ट्वन्सि ३।२।१३७

- २१ ण्य आवश्यके ७।३।६५

- २९४ ण्यासथन्यो ३।३।१०७

- २७ ण्युच् च ३।१।१४७

- २७ ण्युल्लुचौ ३।१।१३३

त

- ४६७ तत्पुरुषे तुल्यार्थः ३।२।२

- ५०६ तत्पुरुषे शाला ६।२।१२३

- ४५० तद्धितस्य ६।१।१६४

- ३५२ तद्धानासामुप ४।४।१२५

- ३७० तनिपत्योद्भव ६।४।९९

- ३७६ तप्तनप्तनयनाश्च ७।१।४५

- ४ तयोरेव कृत्यक्त ३।४।७०

- ३५८ तयोर्दोर्हिलौ च ५।३।२०

- ३२३ तयोर्ध्वावचि ८।२।१०८

- ४८७ तवै चान्तश्च ६।२।५१

- ४ तव्यत्तव्यानीयरः ३।१।९६

- ३७४ तस्य तात् ७।१।४४

- १०४ ताच्छील्यवयो ३।२।१२९

- ४८७ तादौ च निति ६।२।५०

- २६७ ताम्यामन्यत्रो ३।४।७५

- ४६३ तास्यनुदात्त ६।१।१८६

- ५४९ तिङि चोदात्तव ८।१।७१

- ५३३ तिङो गोत्रादीनि ८।१।२७

- ५३३ तिङ्ङितिङः ८।१।२८

- ७९ ति च ७।४।८९

- ११८ तितुन्नतयसि ७।२।९

- ४६३ तित्स्वरितम् ६।१।१८५

- ३२६ तिर्यच्यपवर्गो ३।४।६०

- ४५१ तिष्ठम्यो जलः ६।१।१६६

- ३५१ तुग्राद्धन् ४।४।११५

- ३६० तुजादीनां दोषो ६।१।७

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

४२ तुन्दशोकयोः ३।२।५
 ५३७ तुपश्यपश्यताहैः ८।१।३९
 ३४५ तुमर्थं सेसेमसे ३।४।९
 २६७ तुमुन्वृलौ क्रिया ३।३।१०
 ३२७ तूष्णीमि भुवः ३।४।६३
 ४८५ तृतीया कर्मणि ६।२।४८
 ३३३ तृतीया च हो २।३।३
 १०५ तृन् ३।२।१३५
 ३०८ तृपिमृपिकृपेः १।२।२५
 १०३ तौ सत् ३।२।१२७
 ४३३ त्यागरागहास ६।१।२१६
 १०६ त्रसिगृविष्टुपि ३।२।१४०

थ

३५७ थट् च छन्दसि ५।२।५०
 ४६६ थलि च सेटि ६।१।१९६
 ५१४ थाथचञ्चताज ६।२।५४४
 ३५८ था हेतौ च ५।३।२६

द

३४ ददातिदधात्यो ३।१।१३९
 ९२ ददातेहिः ७।४।४२
 ९३ दस्ति ६।३।१२४
 ३८३ दार्घातिदार्घाति ७।४।६५
 ११२ दाघेदुसिषदस ३।२।१५९
 ११८ दाम्नीशसयुयुज ३।२।१८२
 ४७० दायार्थं दायदे ६।२।५
 २६७ दशगोष्ठी संप्र ३।४।७३
 ३९५ दशवान्साह्वान्मी ६।१।१२
 ५०० दिक्छन्दा ग्राम ६।२।१०३
 ४६ दिवाविभानिशा ३।२।२१
 ४६१ दिवो झल् ६।१।१८३
 ७७ दिवोऽविजिगीषा ८।२।४९
 ४७८ दिष्टिवितस्त्योश्च ६।२।३१
 ४९६ दीर्घकाशतुष ६।२।८२
 ३४६ दीर्घजिह्वो च ४।१।५९

३९६ दीर्घादिटि समानपा ८।३।६
 ३६ दुन्योरनुपसर्गे ३।१।१४२
 ३८१ दुरस्युर्द्विणस्यु ७।४।३६
 ६० दुहः कव्यश्च ३।२।७०
 ३५१ दूतस्य भाग ४।४।१२०
 ३७८ दृक्स्ववस्स्वतव ७।१।८३
 ८७ दृढः स्थूलवलयोः ७।२।२०
 ७१ दृशेः क्वनिप् ३।२।९४
 ३४६ दृशे विह्ये च ३।४।११
 ५१३ देवताद्वन्द्वे च ६।२।१४१
 ४१८ देवब्रह्मणोरनुदा १।२।३८
 ३८२ देवसुम्नयोर्यजुपि ७।४।३८
 १०८ देविकुशोश्चोपस ३।२।१४७
 ९२ दो ददोः ७।४।४६

९१ द्यतिस्त्यतिमास्या ७।४।४०
 ७५ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः ६।१।२४
 ४९९ द्विगी क्रतौ ६।२।९७
 ४७२ द्विगी प्रमाणे ६।२।१२
 ३२३ द्वितीया ब्राह्मणे २।३।६०
 ३२४ द्वितीयायां च ३।४।५३
 ५३० द्वितृभ्यां पाद् ६।२।१९७
 ५२ द्विपत्परयोस्तापेः ३।२।३९
 १०४ द्विपोऽमित्रे ३।२।१३१
 ३५० द्वयचद्वन्द्वसि ४।३।१५०
 ३६८ द्वयचोऽस्तितिः ६।३।१३५

घ

११८ घं कर्मणि घृन् ३।२।१८१
 १ घातोः ३।१।६१
 ४२१ घातोः ६।१।१६२
 ८६ घृपिषासी घेयात्ये ७।२।१९
 ३७४ घ्नमो घ्नान् ७।१।४२

न

२७८ न कर्मव्यतिहारे ७।३।६
 ३०४ न नितदि दीर्घश्च ६।४।३९

पृष्ठम्

सूत्रम्

३०७ न क्त्वा सेट् १।२।१८
 १९ न क्त्वादेः ७।३।५९
 ४०७ नञ्वाद्धः ४।४।१४१
 ५२५ न गुणादयो ६।२।१७
 ४६० न गौश्चन्सानव ६।१।१
 ३८१ न च्छन्दस्यपुत्र ७।४।३५
 ५१९ नञो गुणप्रति ६।२।१५५
 ५०४ नञो जत्सर ६।२।११६
 ५२४ नञ्मुभ्याम् ६।२।१७२
 ५०२ नदी वन्धुनि ६।२।१०९
 ७९ न घ्याख्याय ८।२।५७
 ५२६ न निविन्याम् ६।२।१८१
 ३४ नन्दिग्रहिपचा ३।१।१३४
 ५३२ नन्वित्यनुजैपणा ८।१।४३
 ९७ नपुंसके भावे ३।३।११४
 ७ न भामूपकामि ८।४।३४
 ४९७ न भूताविकसं ६।२।९१
 ४७४ न भूवाविचद्वि ६।२।१९
 ११३ नमिकम्पित्य ३।२।१६७
 ११० न यः ३।२।१५२
 ३१५ न यद्यनाकाङ्क्षे ३।४।२३
 ३६४ न स्परस्यपि ८।३।११०
 ५३७ न छुट् ८।१।२९
 ३६० न ल्यपि ६।४।६९
 ४७ न शब्दश्लोक ३।२।२३
 ४०० नश्च घातुस्यो ८।४।२७
 ३८७ नञत्तनिपता ८।२।६१
 ३०२ न सुदुर्भा ७।१।६८
 ४१७ न सुव्रह्मण्यायां १।२।३७
 ५३५ नह प्रत्यारम्भे ८।१।३१
 ४०१ न हास्तिनफ ६।२।१०१
 ५०८ नाचार्यराज ६।२।१३३
 ५० नाडीमुष्टयोश्च ३।२।३०
 ६८६ नादस्य ८।२।१७
 ३२६ नाचार्यप्रत्यये ३।४।६२

पृष्ठम्

सूत्रम्

५४९ नामन्यतर १।१।६७
 ३२५ नान्यादिधि ३।४।५८
 ५२३ नाव्ययदिक् ६।२।१६८
 ४९ नासिकास्तनयोः ३।२।२९
 ३८९ निगृह्यानुयोगे ८।२।९४
 २८६ निघो निर्मितम् ३।३।८७
 ३४८ नित्यं छन्दसि ४।१।४६
 ३८१ नित्यं छन्दसि ७।४।८
 २८३ नित्यं पणः ३।३।६६
 ४३२ नित्यं मन्त्रे ६।१।२१०
 ९४ नितरीभ्यां ८।३।८९
 १०८ निदर्हिस्तकिल ३।२।१४२
 ३६८ निपातस्य ६।३।१३६
 ५३१ निपातैर्यद्यदि ८।१।३०
 २८५ निपानमाहावः ३।३।७४
 ३१९ निमूलसमूलयोः ३।४।३४
 २७६ निरभ्योः पूत्वोः ३।३।२८
 ५२७ निरुदकादीनि ६।२।१८४
 ७७ निर्वणिश्रुते ८।२।५०
 ४७१ निवाते वातश्राणे ६।२।८
 २७७ निवासचित्ति ३।३।४१
 ३९९ निव्यभिग्नो ८।३।११९
 ७२ निष्ठा ३।२।१०२
 ४३१ निष्ठा च ६।१।२०५
 ८४ निष्ठायां सेटि ६।४।५२
 ७३ निष्ठायां मण्यद्वये ६।४।६०
 ८२ निष्ठा षोडश्वि १।२।१९
 ५२३ निष्ठोपमाना ६।२।१६९
 ५०२ निष्ठोपसंगपूर्व ६।२।११०
 ७९ नुदविदोन्दना ८।२।५६
 ४६२ नृ चान्यतरस्यां ६।१।१८४
 ६० नेङ्वशि कृति ७।२।८
 ३७२ नेतराच्छन्द ७।१।२६
 ५२९ नेरनिघाने ३।२।१९२
 ४५८ नोद्धात्वोः ६।१।१७५

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

५१३ नोत्तरपदेज्जु ६ । २ । १४२
 ३५० नोत्वद्भ्रंविता ४ । ३ । १५१
 ४१३ नोदात्तस्वरितो ८ । ४ । ६७
 ३३६ नोनयतिव्वनय ३ । १ । ५१
 ३०८ नोपवात्यफान्ता १ । २ । २३
 २८३ नौगदनदपठ ३ । ३ । ६४
 २८२ नौ ण च ३ । ३ । ६०
 २८० नौ वृ वाग्ये ३ । ३ । ४८
 १६ न्यङ्क्वादीनां ७ । ३ । ५३
 ४८९ न्यघो च ६ । २ । ५३
 प

७८ पचो वः ८ । २ । ५२
 ३९७ पञ्चम्याः पराव ८ । ३ । ५१
 ७१ पञ्चम्यामजातौ ३ । २ । ९८
 ४७४ पत्यावैश्वर्ये ६ । २ । १८
 ३६६ पथि च च्छ ६ । ३ । १०८
 ४३० पयिमयोः ६ । १ । १९९
 २७० पदरजविश ३ । ३ । १६
 १८ पदास्त्रैरिवा ३ । १ । ११९
 ४७० पदेऽपदेशे ६ । २ । ७
 ५३१ परादिबद्ध ६ । २ । १९९
 २७७ परावनपात्य ३ । ३ । ३८
 ३०५ परावरयोगे च ३ । ४ । २०
 ३२४ परिहृत्स्वयमाने ३ । ४ । ५५
 २७७ परिन्योर्नोणो ३ । ३ । ३७
 ४७९ परिप्रत्युपापा ६ । २ । ३३
 २७३ परिमाणा ३ । ३ । २०
 ५० परिमाणे पचः ३ । २ । ३३
 ७७ परिस्कन्दः ८ । ३ । ७५
 ५२७ परेरभितो ६ । २ । १८२
 २८६ परेश घाङ्कयोः ८ । २ । २२
 १८६ परौ घः ३ । ३ । ५५
 २८१ परौ भुवाञ्ज ३ । ३ । ८४
 २८० परौ यजे ३ । ३ । ४७

२६९ पर्याप्तिवचनेष्व ३ । ४ । ६६
 २९७ पर्यायार्हणो ३ । ३ । १११
 ५०७ पललसूप ६ । २ । १२८
 ३५८ पथ पथा च ५ । ३ । ३३
 ३२ पात्राव्मावेष्ट ३ । १ । १३७
 ५६ पाणिघताडवौ ३ । २ । ५५
 ३९७ पातौ च ८ । ३ । ५२
 ३५० पायोनदी ४ । ४ । १११
 ४९२ पापं च शिल्पि ६ । २ । ६८
 २३ पाप्यसांना ३ । १ । १२९
 ३६६ पितरामातरा ६ । ३ । ३३
 ३०० पुंसि संज्ञायां ३ । ३ । ११८
 ५०८ पुत्रः पुम्यः ६ । २ । १३२
 ५३८ पुरा च परौ ८ । १ । ४२
 ५२८ पुरुषश्चान्वा ६ । २ । १९०
 ५०० पुरे प्राचान् ६ । २ । ९९
 ४५ पुरोऽप्रतोऽपु ३ । २ । १८
 ११९ पुवः संज्ञा ३ । १ । १८५
 १७ पुष्पसिद्धयौ ३ । १ । १०८
 ५३ पुःसर्वयोर्दास्ति ३ । २ । ४१
 ४७७ पुगेऽन्यतर ६ । २ । २८
 ८२ पृष्ठः क्त्वा च १ । २ । २२
 ८२ पृष्ठश्च ७ । २ । ५१
 १०३ पृष्ठयजोः ३ । २ । १२८
 ५४७ पूजनात्पूजितम् ८ । १ । ६७
 ५३६ पूजायां नान ८ । १ । ३७
 ३९० पूर्वं तु भाषा ८ । २ । ९८
 ३९८ पूर्वोदात्त ८ । ३ । १०६
 ४५ पूर्वो कर्तरे ३ । २ । १९
 ४७५ पूर्वो भूतपूर्वे ६ । २ । २२
 ३५४ पूर्वो कृतमिन् ४ । ४ । १३३
 ८ पारदुषधात् ३ । १ । ९८
 ९१ व्यापः पी ६ । १ । २८
 ३६३ प्रहृत्यान्तः पा ६ । १ । ११५
 ६०९ प्रहृत्या भगालं ६ । २ । १३७

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

२८४ प्रजने सत्तेः ३।३।७१
 १११ प्रजोरितिः ३।२।१५६
 ३८८ प्रणवष्टे ८।२।८९
 २३ प्रणव्योऽसंम ३।१।१२८
 ४७० प्रतिघन्धि चिर ६।२।६
 ३९० प्रतिघ्नणे च ८।२।९९
 ७७ प्रतिस्तव्यनिस्त ८।३।११४
 ५२९ प्रतेरंश्वादय ६।२।१९३
 ७६ प्रतेश्च ६।१।२५
 ३५८ प्रत्नपूर्वं विश्वे ५।३।१११
 १८ प्रत्यपिभ्यां ३।१।११८
 २७६ प्रयने वाव्यान्दे ३।३।३३
 ४८९ प्रयनोऽविरोप ६।२।५६
 ८७ प्रमौ परिवृढः ७।२।२१
 २८० प्रमदसंनदौ हर्ष ३।३।६८
 ३२४ प्रमाणे च ३।४।५१
 २० प्रयाजानुयाजौ ७।३।६२
 ३४६ प्रयै रोहिष्यै ३।४।१०
 २१ प्रयोज्यनियो ७।३।६८
 ५१५ प्रवृद्धादीनां च ६।२।१४७
 ४१ प्रष्टोऽप्रगामिति ८।३।९२
 ३८६ प्रसमुपोदः पादपू ८।१।६
 ७८ प्रस्त्योऽन्यतर ८।२।५४
 ४९७ प्रस्येऽवृद्धमक ६।२।८७
 ४९४ प्राचां क्रीडायाम् ६।२।७४
 ५२७ प्रादस्वाङ्गं ६।२।१८२
 ५१ प्रियवशे वदः ३।२।३८
 ४७४ प्रीतौ च ६।२।१६
 ३२ प्रुल्लः सम ३।१।१४९
 ४२ प्रे बाजः ३।२।६
 २७६ प्रे हुस्तुत्तुपुः ३।३।२७
 २८१ प्रे वणिजाम् ३।३।५२
 १०८ प्रे लपल्लुमय ३।२।१४५
 २७९ प्रे लिप्तायाम् ३।३।४६
 २७६ प्रे लोप्यन्ते ३।३।३२

३९२ पृष्ठावैच इदु ८।२।१०६

फ

४८ फलेऽग्रहिचानं ३।२।२६

व

३५१ वहिषि दत्तम् ४।४।११९
 ३४९ बहुप्रजादन्त ५।४।१२३
 ३३३ बहुलं छन्दसि २।४।३९
 ३३४ बहुलं छन्दसि २।४।७३
 ३३४ बहुलं छन्दसि २।४।७६
 ३४० बहुलं छन्दसि ३।२।८८
 ३५७ बहुलं छन्दसि ५।२।१२२
 ३६० बहुलं छन्दसि ६।१।३४
 ३७२ बहुलं छन्दसि ७।१।१८
 ३७२ बहुलं छन्दसि ७।१।१०
 ३७८ बहुलं छन्दसि ७।१।१०३
 ३८० बहुलं छन्दसि ७।३।९७
 ३८५ बहुलं छन्दसि ७।४।७८
 ३६१ बहुलं छन्दस्य ६।४।७५
 ६५ बहुलनामीक्ष्ये ३।६।८१
 ५२१ बहुब्रीह्याविद ६।२।१२२
 ४६७ बहुब्रीहौ प्रकृत्या ६।२।१
 ५०१ बहुब्रीहौ विश्वं ६।२।१०६
 ३५९ बहुप्रजा ५।४।१२३
 ५२५ बहौन्यद्वुत ६।२।१७५
 ४७८ बहुन्यतरस्याम् ६।२।३०
 ६८ ब्रह्मभूगवृक्षेषु ३।२।८७
 ३८८ ब्रूहिप्रप्यश्रौष ८।२।९१
 भ
 ४९३ नत्ताल्यास्तद ६।२।७१
 ५९ नजो ण्विः ३।२।६२
 ११२ नब्जनासनिदो ३।२।१६१
 ३६३ नभ्यप्रवत्ये च ६।१।८३
 २६७ नदिष्यति गन्याद ३।३।३

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

३५० भवे छन्दसि ४।४।११०
 २८ भव्यगेयप्रवच ३।४।६८
 ३४७ भावलक्षणे स्थे ३।४।१६
 २६९ भाववचनाश्च ३।३।११
 २७१ भावे ३।३।१८
 ३५५ भावे च ४।४।१४४
 २८५ भावेऽनुपसर्ग ३।३।७५
 ९९ भाषायां सद ३।२।१०८
 ४५ भिक्षासेनादाये ३।२।१७
 ८० भित्तं शकलम् ८।२।५९
 १७ भिद्योद्धयौ ३।१।११५
 ११५ भियः कुक्कुक् ३।२।१७४
 २६७ भीमादयोऽग्रा ३।४।७४
 ४२३ भीहोमृदुमद ६।१।२९२
 २० भुज्जुब्जौ पा ७।३।६१
 ११७ भवः संज्ञान्त ३।२।१७९
 १०६ भुवश्च ३।२।१३८
 ३४८ भुवश्च ४।१।४७
 ३८७ भुवश्च महाव्या ८।२।७१
 १३ भुवो भावे ३।१।१०७
 ६८ भूते ३।२।८४
 २६६ भूतेऽपि दृश्यन्ते ३।३।२
 १५ भूवोऽसंज्ञाया ३।१।११२
 २१ भोज्यं भक्ष्ये ७।३।६९
 ११६ भ्राजभासधु ३।२।१७७

म

९७ मतिबुद्धिपूजा ३।२।१८८
 ३९५ मतुवसो रु ८।३।१
 ४३४ मतोः पूर्वमा ६।१।२१९
 ३५४ मतौ च ४।४।१३६
 ३५३ मत्वर्थे मासत ४।४।१२८
 २८३ मदोऽनुपसर्ग ३।३।१३६
 ३५४ मघोर्न च ४।४।१२९

६५ मनः ३।२।८२
 ५१७ मन्त्रित्व्या ६।२।१५१
 ३३४ मन्त्रे घसह्मरण २।४।८०
 ३४० मन्त्रे वृषेपच ३।३।९६
 ३३९ मन्त्रे श्वेतवहो ३।२।७१
 ३७१ मन्त्रेष्वाङ्ग्या ६।४।१४१
 ३६७ मन्त्रे सोमाश्वे ६।३।१३१
 ३०५ मयतेरिदित्य ६।४।७०
 ३५५ मये च ४।४।१३८
 ४८१ महान्नोल ६।२।३८
 ४७३ मात्रोपज्ञोपक्रम ६।२।१४
 ३५२ मायायामणु ४।४।१२४
 ४९७ मालादीनां च ६।२।८८
 ५० मितनले च ३।२।३४
 ५१८ मिश्रं चानुपस ६।२।१३४
 ३८० मीनातेनिगमे ७।३।८१
 ५२३ मुख स्वाङ्गम् ६।२।१६७
 २८५ मूतौ घनः ३।३।७७
 १६ मृजेर्विभाषा ३।१।११३
 ३०७ मृडमृदगुय १।२।७
 ८३ मृपस्तितिज्ञायाम् १।२।२०
 ५३ मेघर्तिभयेषु ३।२।४३

य

११३ यजजपदशां ३।२।१६६
 ३७५ यजध्वनमिति ७।१।४३
 २८७ यजयाचयत ३।३।९०
 २१ यजयाचरुव ७।३।६६
 ३६४ यजुष्युरः ६।१।११७
 ३९८ यजुष्येकेषाम् ८।३।१०६
 ३३३ यजय करणे २।३।६३
 ४१४ यजकर्मण्य १।२।३६
 २७६ यजे समि स्तुयः ३।३।३१
 ४३२ यतोऽज्ञानः ६।१।२१३
 ३१८ ययातययोस्म ३।४।२८

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

५४३ यद्विनुपरं छन्द ८।१।५६
 ५४७ यद्वृत्तान्नित्यम् ८।१।६६
 २८३ यमः समुपनिवि ३।३।६३
 ५२० ययतोश्चातद ६।२।१५६
 ११५ यञ्च यङः ३।२।१७६

७६ यस्य विभाषा ७।२।१५
 ३८८ याज्यान्तः ८।२।९०
 ३१८ यावति विन्दजी ३।४।३०
 ५३६ यावद्ययाग्यां ८।१।३६
 ४९५ युक्कारोह्यादय ६।२।८१
 ४९२ युक्ते च ६।२।६६

१९ युग्यं च पत्रे ३।१।१२१
 ३६९ युप्लवोर्दीर्घश्च ६।४।५८
 ३९८ युष्मत्तत्तसु ८।३।१०३
 ४३२ युष्मदस्मदो ६।१।२११
 ३८८ ये यत्नकर्मणि ८।२।८८

र

३५१ रक्षोयोतूनां ४।४।१२१
 ७३ रदाम्यां निष्ठा ८।२।४२
 २८१ रदमौ न ३।३।५३
 ७१ राजनि युधिष्ठि ३।२।९५
 ४७९ राजन्यबहुवच ६।२।३४
 १६ राजसूयसूर्य ३।१।११४
 ४९० राजा च ६।२।५९
 ४९१ राजा च प्रशं ६।२।६३
 ३४८ रात्रेश्चाजसौ ४।१।३१
 ४३१ रिक्ते विभाषा ६।१।२०८
 ९० रज्यमत्तर ७।२।२८
 ३५२ रेवतीजगती ४।४।१२२
 २९५ रोगाख्यायां ३।३।१०८

ल

१०२ लक्षणहेत्वोः ३।२।१२६
 ५६ लक्षणे जाया ३।२।५२
 १०१ लटः शतृसा ३।२।१२४

११० लपपतपद ३।२।१५४
 ३४१ लिङ्ये लेट् ३।४।७
 ३४५ लिङ्याशिष्यङ् ३।१।८६
 ९७ लिटः कान ३।२।१०
 ४२३ लिति ६।१।१९३

८१ लुभो विमोहने ७।२।५४
 १०३ लुटः सहा ३।३।११
 ३४२ लेटोऽडाटौ ३।४।९४
 ५४२ लोट् च ८।१।५२
 ३७५ लोपस्त आत्मने ७।१।४१
 ५३९ लोपे विभाषा ८।१।४५
 ३१३ ल्यपि च ६।१।४१
 ३१२ ल्यपि लघुपूर्वति ६।४।५६
 २९८ ल्युट् च ३।३।११५
 ७४ ल्वादिभ्यः ८।२।४४

व

२१ वचोऽशब्द ७।३।६७
 ३०३ वञ्चिषुञ्च्युत १।२।२४
 २० वञ्चेर्गतौ ७।३।६३
 ३५६ वत्तरान्ता ५।१।९१
 १३ वदः सुपि ३।१।१०६
 ५६६ वनं समाप्ते ६।२।१७८
 ४३ वयसि च ३।२।१०
 ३५३ वयस्यासु ४।४।१२७
 ५०८ वग्यादियश्च ६।२।१३१
 ४६९ वर्णोवर्णज्वनेते ६।२।३
 ३१९ वर्षप्रमाण ३।४।३२
 ८१ वसतिषुचोरिट ७।२।५२
 ३४९ वसन्ताच्च ४।३।२०
 ३५५ वसोः समूहे ४।४।१४०
 ९८ वस्वेकाजादय ७।२।६७
 ३३८ वहश्च ३।२।६४
 ५० वहाम्ने लिहः ३।२।३२
 ११ वर्ध करणं ३।१।१०२
 ९४ वाऽऽक्रोशदैन्य ६।४।६१

उष्टम्

सूत्रम् प्रथम्

- ५२ वाचंयमपुरन्द ६।३।६९
 ५२ वाचि यमो ३।२।८०
 ३७१ वा छन्दसि ३।४।८८
 ३६१ वा छन्दसि ६।१।१०६
 १२४ वा जाते ६।२।१७१
 ८९ वा दान्तशा ७।२।२७
 ६ वा निसनिसनि ८।४।३३
 ४७४ वा भुवनम् ६।२।२०
 २९९ वा यौ २।४।५७
 ३११ वा ल्यपि ६।४।३८
 ३६८ वा पपूर्वस्य ६।४।९
 २ वाजस्ररूपोऽस्त्रि ३।१।९४
 ९५ त्रिकुशमिपरि ८।३।९६
 ३९० विचार्यमाणा ८।२।९७
 ३३९ विजुपे छन्द ३।२।७३
 ६० विड्वन्नोरनुना ६।४।४१
 ८० वित्तो भोगप्रत्य ८।२।५८
 ११२ विदिमिदि ३।२।१६२
 १०२ विदेः शनुर्वसुः ७।१।३६
 ५९ विड्वन्नोरनुना ३।२।३५
 ११३ विन्दुरिच्छुः ३।२।१६९
 १७ विपुयविना ३।१।११७
 ११८ विप्रसंभ्यो ३।२।१८०
 ३७१ विभाषणोऽस्त्रि ६।४।१६२
 १८ विभाषा कृ ३।१।१२०
 २९७ विभाषाभा ३।३।११०
 १०० विभाषा गम ७।२।६८
 ३६ विभाषा ग्रहः ३।१।१४३
 ३१६ विभाषाग्रेप्रयम ३।४।२४
 २८० विभाषाङि ६।३।५०
 ४१६ विभाषा छन्द १।२।३६
 १२२ विभाषा छन्द ६।२।१६४
 १८२ विभाषा छन्द ७।४।४४
 १२१ विभाषा वृत्त ६।२।१६१
 १९२ विभाषाव्यसे ६।२।६७

- ३१३ विभाषाऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽऽ ६।४।५७
 ३१४ विभाषा परे ६।१।४४
 ३८९ विभाषा पृष्ठप्रति ८।२।९३
 ८३ विभाषा भावा ७।२।१७
 ४२६ विभाषा भाषा ६।१।१८२
 ७६ विभाषाम्यव ६।१।२६
 ४३३ विभाषा वेण्वि ६।१।२१५
 ५४२ विभाषापितं साप ८।१।५३
 ५२९ विभाषोऽस्तु ६।२।१९६
 ३३० विशाखयोश्च १।२।६२
 ३२५ विशिषतिपदि ३।४।५६
 ४६६ विस्मृष्टादीनि ६।२।२४
 ५०५ वीरवीर्यो ६।२।१२०
 ४५९ वृक्षज्येष्ठाभ्यां ५।४।४१
 २८१ वृक्षासनयोर्वि ८।३।९३
 ०८१ वृणातेराच्छा ३।३।५४
 ४३० वृषादीनां च ६।१।२०३
 ३५० वेशन्तहिम ४।४।११२
 ३५४ वेशायशशादे ४।४।१३१
 ३४२ वैतोऽज्यम ३।४।९६
 ५४६ वैवावति च ८।१।६४
 १०६ वौ कपालस ३।२।१४६
 २७५ वौ द्युभुवः ३।३।२५
 ३४ व्यत्यया वह ३।१।८५
 २८२ व्यवजगोरनु ३।३।६१
 ३३१ व्यनहिनाथ १।४।८२
 ५२२ व्यवायिनाऽ ६।२।१६६
 ३१४ व्यथ ६।१।४३
 २७७ व्युपयोः शीतेः ३।३।३९
 २९१ व्रजयजोर्भवि ३।३।६८
 ६५ व्रते ३।२।८०

श

- २६८ शक्रकृपना ३।४।६५
 ३४७ शक्ति पदुल्लभु ३।४।१२
 ९ रुद्रिहोष ३।१।९३

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

५६ शक्तौ हस्ति ३ । २ । ५४
 ४५६ शत्रुनुमो ६ । १ । १७३
 ३६९ शनिता यजे ६ । ४ । ५४
 १०६ शमित्यष्टान्यो ३ । २ । १४१
 ४४शनि घातोः ३ । २ । १४
 ९१ शान्धोरान्य ७ । ४ । ४१
 ४७१ शारदेजातवे ६ । २ । ९
 ५०९ शितेनित्या ६ । २ । १३८
 ४९४ शिल्पिनि चाङ्गः ६ । २ । ७६
 ३७ शिल्पिनि षुम् ३ । १ । १४५
 ३५५ शिवशमरि ४ । ४ । १४३
 ३६१ शीर्षद्वन्द्वसि ६ । १ । ६०
 ७८ श्रुपः कः ८ । २ । ५१
 ३२० शुष्कवृण्वल्लेषु ३ । ४ । ३५
 ४३१ शुष्कवृष्टौ ६ । १ । २०६
 ५०४ शृङ्गमवत्या ६ । २ । ११५
 ८९ शृतं पाके ६ । १ । २७
 ११५ शृवन्धोरातः ३ । २ । १७३
 ३६२ शेषद्वन्द्वसि ६ । १ । ७३
 ५३८ शेषे विभाषा ८ । १ । ४१
 ५४१ शेषे विभाषा ८ । १ । ५०
 ३५ द्याद्वयवाश्रु ३ । १ । १४१
 ७५ द्योऽप्यर्शौ ८ । २ । ४७
 ४७६ श्रज्यावमक ६ । २ । २५
 २७५ त्रिणोनुवोऽनु ३ । ३ । २४
 ३७७ श्रीग्रामण्योदष्ट ७ । १ । ५६
 ३७० श्रुशृणुपृष्ठवृ ६ । ४ । १२२
 ७९ श्रीदितो निष्ठा ७ । २ । १४

घ

५०८ षट् च काण्डा ६ । २ । १३५
 ४६० षट्त्रिचतु ६ । १ । १७९
 ३११ षत्वनुकोरसिद्धः ६ । १ । ८६
 ४९० षष्ठी प्रत्येनसि ६ । २ । ६०
 ३३९ षष्ठीयुक्तद्वन्द्वसि १ । ४ । ९

३९७ षष्ठ्याः पतिपुत्र ८ । ३ । ५३
 ३०३ पातवान्तात् ८ । ४ । ३५
 २९३ पिङ्गिदादिन्यो ३ । ३ । १०४

स

३४२ स वृत्तनत्य ३ । ४ । ९८
 ७४ संयोगादेरातो ८ । २ । ४३
 ५३१ सक्क्यं चाक्रा ६ । २ । १९८
 ५४८ सगतिरपि तिङ् ८ । १ । ६८
 ३५० सगर्नचद्वय ४ । ४ । ११४
 ४८० संख्या ६ । २ । ३५
 ५२२ संख्यायाः स्त ६ । २ । १६३
 २७८ संवे चानौत्तरा ३ । ३ । ४२
 २८६ संघोदौ गण ३ । ३ । ८६
 २९६ संज्ञायान् ३ । ३ । १०९
 ३२१ संज्ञायान् ३ । ४ । ४२
 ५२१ संज्ञायान् ६ । २ । १५९
 २९२ संज्ञायां सनज ३ । ३ । ९९
 ४९८ संज्ञायां गिरि ६ । २ । ८४
 ४९४ संज्ञायां च ६ । २ । ७७
 ५१५ संज्ञायानना ६ । २ । १४६
 ४३० संज्ञायानुपना ६ । १ । २०४
 ५४ संज्ञायां मृत् ३ । २ । ४६
 ५२२ संज्ञायां मित्रा ६ । २ । १६५
 ५०३ संज्ञौपम्ययोश्च ६ । २ । ११३
 ५३५ सत्यं प्रत्ये ८ । १ । ३२

५९ सत्सुद्विपुहृहृहृ ३ । २ । ६१

३६६ सवमादत्ययो ६ । ३ । ९६

३०४ सनः क्लिचि । ६ । ४ । ४५

११३ सनाशंनमिज ३ । २ । १६८

३५० सनिप्रसनिवा ७ । २ । ६९

३९९ सनोत्तेरना ८ । ३ । १०८

३५६ सप्तनोऽष्टद्व ५ । १ । ६१

४७८ सप्तमी सिद्धशु ६ । २ । ३२

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

४९१ सप्तमीहारिणी ६।२।६५

५१७ सप्तम्याः पुण्यं ६।२।१५२

३२३ सप्तम्यां चोपमी ३।४।३९

७१ सप्तम्यां जनेडः ३।२।९७

४९९ सभायां नपुंसके ६।२।९८

३०६ समानकर्तृकयोः ३।४।२१

२६८ समानकर्तृकेषु ३।३।१५८

३२३ समासतौ ३।४।५०

४६७ समासस्य ६।१।२२३

३१० समासेऽनन्पूर्वे ७।१।३७

४२ समि ह्यः ३।२।७

२७७ समि मुष्टौ ३।३।३६

२७५ समियुद्धुवः ३।३।२३

२८३ समुदोरजः पशुषु ३।३।६९

१५१ समुद्रान्नादः ४।४।११८

३२० समूलावृत्तजीवेषु ३।४।३६

३५६ संपरिपूर्वात्त्व च ५।१।९२

१०७ संप्रचानुवा ३।२।१४२

१०२ संबोधनं च ३।२।१२५

५३ सर्वकूलाभ्रकरी ३।२।४२

४९८ सर्वं गुणकार्त्तव्यं ६।२।९३

३५५ सर्वदेवाताति ४।४।१४२

४२९ सर्वस्य सुपि ६।१।१९१

४७५ सविवसनीड ६।२।२३

३८५ ससूदेति निगमे ७।४।७४

३५४ सहजेन समि ४।४।१३५

३९९ सहः घृतनर्ता ८।३।१०९

७१ सहं च ३।२।९६

३६७ साह्ये साह्या ६।३।११३

४०७ सामान्यवचनंविना ८।१।७४

४५२ सावेकाचस्तृती ६।१।१६८

३४२ सिद्धहुलं लेटि ३।४।३४

६९ सुकर्मपापमन्त्र ३।२।८९

४७३ सुखप्रियमोहिते ६।२।१५

३६९ सुजः ८।३।१०७

१०४ सुबो यज्ञसंयो ३।२।१३२

३८२ सुवितवसुवित ७।४।४५

३७२ सुपां सुलुक्पूर्वं ७।१।३९

४० सुपि स्यः ३।२।४

६३ सुप्यजातौ ३।२।७८

४०७ मुवामन्त्रिते परा २।१।२

९७ सुयजोर्द्ध्वनिप् ३।२।१०

९५ सूत्रं प्रतिष्ठातम् ८।३।९०

११० सुददीपदीप्तश्च ३।२।१५३

५१५ सूपमानाक्तः ६।२।१४५

११२ सुवस्यदः क्व ३।२।१६०

३४७ सुपितृदोः कसुम् ३।४।४७

२७० सु स्थिरे ३।३।१७

३५४ सोममर्हति यः ४।४।१३७

७० सोमे सुवः ३।२।९०

३७८ सोमे ह्वरितः ७।२।३३

५२९ सोरदनेपणे ६।२।१९५

५०४ सोमनमी बलो ६।२।११७

४४ स्तम्बकर्णयोः ३।२।१३

४८ स्तम्बशङ्करोरि ३।२।२४

२८६ स्तम्बे क च ३।३।८३

३९८ स्तुतस्तोभयोः ८।३।१०५

७८ त्वयः प्रपूर्वस्य ६।१।२३

२८८ त्रियां लिम् ३।३।९४

६३ त्वयः क च ३।२।७७

२९० त्वागापापयो ३।३।९५

११५ त्वेदानानपिप्त ३।२।१७५

३७७ त्वात्वाद्यदयश्च ७।१।४९

३२० त्नेहने पिपः ३।४।३८

१११ त्नेहिगृहिपति ३।२।१५८

८१ त्नायः स्तो, ६।१।२२

५२७ त्तिगृह ६।२।१८७

२७१ त्त्तुरतिस्तुत्तयोः ६।१।४७

२७२ त्त्तदो ज्व ६।४।२८

३६५ त्त्तन्त्यसि ६।३।१३३

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
३५० स्रोतसो विभा ४।४।११३		६ हलश्चेजुपवात् ८।४।३१	
४७४ स्वं स्वामिनि ६।२।१७		११९ हलसूकरयोः ३।२।१८३	
३९६ स्वतात्पायो ८।३।११		३३८ हव्येऽन्तःपादम् ३।२।६६	
२८२ स्वनहसोर्वा ३।३।६२		३७ हश्च व्रीहि ३।१।१४८	
४२१ स्वपादिहिंसा ६।१।१८८		२७७ हस्तादाने चेर ३।३।४०	
११५ स्वपितृपौर्नजि ३।२।१७२		३२० हस्ते वर्तिग्रहोः ३।४।३९	
२८८ स्वपो नन् ३।३।९१		३२३ हिसार्वाणां च ३।४।४८	
३९१ स्वरितमात्रेडि ८।२।१०३		५३६ हि च ८।१।३४	
४१९ स्वरितात्संहिता १।२।३९		४८९ हिङ्ग्यपरिमाणं ६।२।५५	
४११ स्वरितो वानुदात्ते ८।२।६		९ हपेलोमसु ७।२।२९	
३२६ स्वाङ्गे तत्प्रत्यये ३।४।६१		५४५ हेति शिञ्जायाम् ८।१।६०	
३२४ स्वाङ्गेऽग्नौ ३।४।५४		३३४ हेमन्तशिथिरा २।४।२८	
३१६ स्वादुमि णमुल् ३।४।२६		३४९ हेमन्ताच्च ४।३।२१	
३२१ स्वे पुपः ३।४।४०		४५८ ह्रस्वनुङ्भ्यां ६।१।१७६	
ह		१३ ह्रस्वस्य पिति ६।१।७१	
२८५ हनश्च वधः ३।३।७६		३६५ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तर ६।१।१५१	
१३ हनस्त च ३।१।१०८		५२५ ह्रस्वात्तेऽन्या ६।२।१७४	
५४२ हन्त च ८।१।५४		३७८ हु ह्रस्वेऽन्तसि ७।२।३१	
४३ हरतेरनुद्यमनेऽच् ३।२।९		९१ ह्रादो निष्ठायाम् ६।४।६५	
४८ हरतेर्दन्तिनाययोः ३।२।२५		२८४ ह्रः संप्रसारणं च ३।३।७२	
३०० हलश्च ३।३।१२१		३६ ह्रावामश्च ३।२।२	

कृदन्तरभृति-समाप्तिपर्यन्तायाः कौमुद्याः वार्तिकसूचिका

वार्तिकम्	सूत्राङ्काः	वार्तिकम्	सूत्राङ्काः
अ		अन्यत्रापि दृश्य	२९६५
अञ्जरसमूहे छन्दस	३४८६	अपादाने त्रियायुप	३१९१
अग्रग्रामाभ्यां नयतेणौ	२९७५	अमुष्येत्यन्तः	३६६६
अङ्गेः क्यपि वीभावो	३२७६	अवहारावारा	३३०१
अतद्धित इति	३६५२	अव्ययानां च	३६५६
अतेर्धानुलोप इति	३९२५	अव्ययीभावस्य	"
अनव्ययीभावस्यत्वप्य	३६५६	अव्यये नञ्कु	३७३६
अनुपसर्ग इति	३७८१	असावित्यन्तः	३६६६
		असि अकेने च	२९०७

वार्तिकम्	सूत्राङ्काः	वार्तिकम्	सूत्राङ्काः
आ		ए	
आङ्याजयारामुप	३५६१	एमन्नादिषु छन्दसि	३५१६
आङ्पूर्वस्या	३०७२	एरजविकारे	३५१९
आङ्पूर्वदब्जेः	२८५८	क	
आदिकर्मणि निष्ठा	३०५२	कप्रकरणे मूल	२९१९
आद्युदात्त	३८२५	कर्तृकर्मणोश्च्यय	३३०८
आमन्त्रिते छन्दसि	३६२६	कर्मणि समि च	२९६६
अविष्टयस्योप	३४४९	कविषौ सर्वत्र	२९१५
आशासः क्वौ	२९८४	क्रियत्तद्गुण कृणो	२९३५
इ		कुत्तितग्रहणं	३००३
इक्कुप्यादिभ्यः	३२८५	केलिमर उपसर्गानाम्	२८३४
इविस्तपौ धातुनिर्देशे	३२८५	क्रमेः कर्तर्यात्मनेपद	२८९५
इन्वपादिभ्यः	"	क्विन्वचिप्रच्ययायतस्तु	३१५८
इणजादिभ्यः	"	क्त्वौऽपि वाच्यः	२९७४
इन्वेच्छन्तोविषयत्वा	३३९३	ख	
इयाडियाजीकाराणामुप	३५६१	खच्च डिङ्गा वाच्यः	२९५३
इपेरनिच्छार्थस्य	३२८४	खनेडंडरेकेकवका	३३०४
ई		ख्यात्रः शस्य	२८४०
ईलिसमिम्यां	२९१३	ग	
ईद्रयिनः	३६०२	गतिग्रहणे	३९१५
ईपा अज्ञादीनां	३५२५	गमादीनामिति	२९८६
उ		गमेः सुपि वाच्यः	२९५३
उत्तानादिषु	२९२९	गवादिषु विन्देः	२६००
उत्फुल्लसंफुल्ल	३०३७	गिरौ ढश्छन्दसि	२८२९
उभयसंज्ञान्य	३३९०	गुगुलुमधु	३८४६
उरसो लोपश्च	२९६५	घ	
ऊ		धज्ये क्विघातम्	३२३५
ऊ च गमादीनामिति	२९८६	घटाक्षारोक्षरो	२९४५
ऊङ्गुवामग्रहणं	३७१७	घट्टिवन्दिविदि	३२८४
ऊर्णतिबुवद्भावो	३०१५	घ्रः संज्ञायां न	२८९९
ऋ		च	
ऋचि त्रेहतरपदादि	३५१०	चरिचलिपतिवदीनाम्	२८९६
ऋत्वादिभ्यः	३२७२	चरेराटि चायुरौ	२८८८
ऋप्रतिपेवो	३८९९	चायतेः तिति	३२७२
		चारो वा	२९६६

वार्तिकम्	सूत्राङ्काः	वार्तिकम्	सूत्राङ्काः
चितः सुप्रकृते	३७१०	द्विगोर्धम्	३७६३
चैलराज्य	३८६४	द्वित्वप्रकरणे	३२३४
छ		य	
छन्दसि द्वियाम्	३५२८	वात्वर्यनिर्देशे	३२८५
छन्दसीति वक्तु	२८६९	व्यायते संप्रसा	३१५८
छन्दसीवनिषौ	३४९८	न	
छन्दस्यधराब्दा	३४१९	नमोजिह्वरा मनुषां	३३८९
छन्दोविप्रकरणे	३१९८	निमिमौलियां	३३०५
ज		निर्विण्णस्योपसं	२८३५
जसादिषु छन्दसि वा	३५८६	निष्ठादेशः पत्व	३०२५
जागतैरकारो	३२७८	निष्ठायामनित इति	२८६३
जुहोतेर्दोषश्च	३१५८	निष्ठायां सेट इति	३२८०
झ		नूतिस्त्वनिरञ्जिन्यः	२९०७
झलादाविति	३३३०	नौ लिङ्येर्वाच्यः	२९००
ङ		प	
ढे च विहायसो	२९६५	पण्यकम्बलः	३७३६
ण		परादिश्च परान्तश्च	३९३३
प्यत्प्रकरणे त्यजे	२८८२	परिचर्यापरि	३२७८
प्यत्प्रकरणे लपि	२८८५	परेर्वा	३२८४
प्यन्तभादीनामुप	२८४०	पाटेणिषुक्चोक्च	२८९६
त		पाणौ छजेर्ष्वद्वाच्यः	२८७४
तकिशसिचति	२८४३	पादवादिषूप	२९२९
तनोतेरपसंख्यानम्	२९०२	पावकादीनां छन्दसि	३५८३
तन्वादीनां छन्दसि	३५४८	पित्रतेः मुराशोच्चोरिति	२९२२
तमबोष्टो	३७६३	पूज एवेह	२८४०
तितुत्रैष्वग्रहादीनान्	३०८०	पूजो विनाशे	३०१८
तैन तत्र न भवेद्विनियम्यम्	२८४८	पूतिश्चानुक्च	३९७६
त्यजेश्च	२८८२	पूचाङ्गवच्चेति	३६५६
ट		प्रमाणे लो	३७४६
टंशेच्छन्दस्युप	३११९	प्रश्नान्ताभिपूजित	३६२६
टारजारौ कर्तारि	३१९०	व	
टुबोर्दोषश्च	३०१८	वहूलं छन्दसीति	३५८६
ट्रोश्च	३०९९	ब्रह्मणि वदः	२९८८
द्युतिगनिजुहो	३१५८		

वार्तिकम्	भ	सूत्राङ्काः	वार्तिकम्	श	सूत्राङ्काः
भगे च दारेः		२९५८	शक्तिलाङ्गला		१९२३
भयादीनामुप		३२३१	शत्रुकरणेभ्यः		३०५६
भाषायां वाक्कृ		३१५१	शंसिदुहिगुहि		२८५८
भाषायां शसि		३३०९	शोडो वाच्यः		३१३८
भूस्तिन्नस्तुट		२६०२	शृ वायुवर्ण		३१९१
	म		श्रद्धन्तरोरुप		३२८१
मलोपश्च		३९७४	श्रूयजोपिस्तुभ्यः		३२७२
माङ्ग्याक्रोशे		३१०१	श्वतवहादीनां		३४१४
नासरद्धन्दसीति		३५९४		ष	
मितप्रवादिभ्यः		३१६०	पष्ठयथे चतुर्थीति		३३९६
मुद्रलाच्छन्दसि		३४४७	पष्ठयामन्वित		३६५६
	य			स	
युष्मदस्मदोः		३४९१	संपदादिभ्यः		३२७२
	र		सतिशिष्टस्वर		३६५०
रयेर्मतौ बहुलम्		३५१०	समवपूर्वाच्च		२८७४
राजबलपत्तं		२९७२	समथ बहुलम्		२८६१
रादिफः		३२८५	समानान्ययोश्चेति		२९७४
	व		सर्वत्रपन्नयोरुप		२९६५
वन उपसंख्यानम्		३६२९	साधुकारिण्युप		२९८८
वर्णाकारः		३२८५	सासहिवावहि		३१५१
वसिरण्योरुप		३२३४	सिनेतिशंसिमुमे		३०१८
वसेस्तव्यकर्तरि		२८३४	सुदुरोरधिकरणे		२९६५
वातशुनीतिल		२९४२	सूत्रे च घाघेऽथे		२९२३
वा नामधेयस्य		३६६६	सापमगस्य न		३०७२
वा बह्वर्धमनु		४९७६	स्तने घेटो		२९४४
वालमूललघ्व (उ. मू.)		२९	स्यान्तस्वापोत्तमं च		३६६६
विबोधिखिदि		३७३०	स्ववःस्वतवसा		३५६४
विशतश्चेति		३४९१		ह	
विस्मितप्रति		३०७०	हनां वा पद्व		२८१३
विहायसो विह		२९५३	हनेर्दत्तं च		२८९६
वृजेरिति		३०७३	हस्तिमूचकयोरिति		२९२७
वृषण्वस्वद्ययोः		३३८९	हिरण्य इति		३४०७
व्याघिमत्स्यबलेषु		३१८३	हृग्रहोर्मन्त्र		३४२२
व्रीहिवत्सयोरिति		२९३८	हृदग्ना नाप उप		३५१७

कृदन्तप्रभृति-समाप्तिपर्यन्तायाः कौमुद्याः परिभाषासूचिका

परिभाषा

५५ अन्तरङ्गानपि विधीन्
८४ तदनुवन्वकग्रहणे

सूत्राङ्काः

३३३४
२८६१

परिभाषा

८ नानुवन्वकृतमसारूप्यम्

सूत्राङ्काः

२८४४

अथ उणादिसूत्रसूचिका

सूत्राङ्काः

सूत्रम्

७६ अगारे णिच्च
५५१ अङ्गतेरसिरिह
४१४ अङ्गिमदिमन्दि
४९० अङ्गेनलोपश्च
५७८ अच इः
७०९ अच् तस्य जङ्घ
३४१ अजियमिशोद्
३२७ अजियुधुनोम्यो
५३ अजिरघिशिरसि
३१८ अजिवुरोम्यो नि
२०६ अजेरज च
५७० अज्यतिम्यां च
५०१ अञ्चेः को वा
६५५ अञ्च्यञ्जियुजि
३६६ अञ्जिष्टिभ्यः
८ अणश्च
८६ अणो डश्च
१२६ अण्डङ्गुवृमृवृम
३९७ अत्यविचक्षितमि
६७९ आदि भवो डुतच्
५०५ अदिशदिभूशु
५५५ अर्धेर्घं च
६४५ अर्धेनुम्यौ च
२६२ अर्धेमुट् च
५०८ अवेजिनिश्च

सूत्राङ्काः

सूत्रम्

४५७ अनिहपिन्यां
३३२ अनुङ् नदेश्च
९३ अन्तुहम्भूजम्भू
६४४ अन्न च
५४५ अन्येभ्योऽपि ह
२५ अपदु.सृपु स्थः
५३८ अव्वादयश्च
६०३ अमिचिमिदिश
१७५ अमितम्योर्धेर्घं
३८५ अमिनञ्जियजिच
४९९ अमेरतिः
४६ अमेर्धेर्घश्च
६१३ अमेर्ध्विपांत चित्
६५२ अमेर्ह्वच
७३८ अमेस्तुट् च
६९९ अमेत्सन्
४६९ अम्वरोपः
२६५ अचिगुचिहृत्
२७ अजिहृषिकम्यमि
४६८ अजङ्गञ्च
३३२ अजङ्गिलुक्
४१२ अतिकमिभ्रमि
४३२ अर्तगृम्यां भन्
२७४ अतिपृथपियजि
२५९ अतिष्ठवधन् य
१३७ अतिस्तुचुहृ

सूत्राङ्काः

सूत्रम्

२०९ अतः किदिच्च
६९५ अतः क्युल्लच्च
५१९ अतोरचः
६३४ अतोरुच्च
४८४ अतोरुच्च
२४५ अतोरुङ्गः शुट् च
३८२ अतोरिच्च
१६५ अतोरिचि
३४० अतेश्च
६८५ अतेश्च
७१ अतेश्च तुः
१७५ अर्धेर्ध्वश्च
७३१ अर्धकपृथुक
४६५ अलीकादयश्च
१३९ अवतोऽष्टिलोपश्च
७३२ अवद्यावमाधमा
४३८ अवितृस्तृतन्त्रि
४५ अविमह्नाष्टिपच्
१४१ अत्रिसिचिसिगु
१६० अवे भुजः
६१२ अशिवादिभ्य
५७२ अशिपणाध्यां
५८६ अशिपकिभ्यां
१४९ अशुभ्रूपिलटिक
३५० अशोः सरः
२३३ अशोरश च

सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्	सूत्राङ्काः	सूत्रम्
५२ अशेषित्		४२८ इण्यशिम्यां तक		२७५ एतेणिच्च	
३४५ अशेदेवने		१३ ईपेः किच्च		१३० एतेस्तुट् च	
६३० अशेदेवने य		४६१ ईपेः किदग्रस्वश्च		७८ एचिवहोश्चतुः	
४३६ अशेषित्		१९७ उदकं च		४१७ कञ्जिमुजिम्यां	
३३७ अशेर्लशश्च		६४३ उदके धुट् च		६४ कठिचकिम्यामो	
४८६ अश्नोते		६३६ उदके नुट् च		१०३ कणेषुः	
७३५ अश्नोतेराशु		६४९ उदके नुम्भौ च		५२३ कदेणित्वाजिणि	
७०७ अश्रवादयश्च		६९० उदि चेडेसि		१५४ कनित्युवृषित्	
४३१ असिसब्जिम्यां		६९७ उदि ह्णातेर		३३१ कन्युच्चिपेथ	
४२ असेरुन्		५२८ उद्यर्नेश्चित्		४२४ कपश्चाक्रमणं	
४४७ आङि णित्		३४८ उन्दिगुधिकुपि		६६ कपिगटिगण्डि	
२०३ आङि पणिपनि		१२ उन्देरिच्चादेः		६२ कचेरोतचश्च	
२६० आङि शुपेः सन		२३४ उन्देर्नलोपश्च		७२ कमिमनिजनि	
५७७ आङिश्रिहनिम्यां		३९६ उमर्गे वपेः		४१८ कमेः किदुच्चोप	
३३ आङ्परयोः खनि		६३१ उज्जेर्वणे वलां		५५ कमेः पथ	
३६३ आणको लुधु		४८१ उलूकादयश्च		१०० कमेरठः	
८० आतुकन्वृद्धिश्च		५३५ उल्वादयश्च		४४५ कलंथ	
३६२ आनकः शोडमि		३६४ उल्लुकर्द्विहोमि		१०८ कलस्तुपश्च	
६४७ आः कर्माख्या		६७३ उपः कित्		५२१ कलिनश्चोरमः	
७४ आप्नोतेर्ह्रस्वश्च		४२२ उपिकुटिदलिक		७०४ कनिगर्जिम्यां	
२१७ आप्नोतेर्ह्रस्वश्च		१६१ उपिकुपिगति		४७२ करोर्मुट् च	
६१४ आः समिन्निक		६०१ उपित्तिनिर्गां		४५६ कपिद्विपिम्यामी	
५५६ इणुपवात् कित्		७१८ ऊर्जि ह्णाते		८४ कपेरुट् च	
६३७ इण आगसि		७२५ ऊर्गोतेरंः		५९७ कापतेर्दिनिः	
६५१ इण आगोऽपरा		३० ऊर्गोतेर्नु लोपश्च		५० किलेर्मुट् च	
६६१ इण आसिः		४११ ऋच्चेररः		६५ किलोर्गदयश्च	
४३३ इणः कित्		७२९ ऋतेः कोरुन्		१ निजरयोः धिजः	
४२९ इणस्तशन्तराशु		४६२ ऋजेथ		५२० कुटः कित् च	
३२३ इणोकाशश्च		१८६ ऋज्जेन्द्राप्रवञ्च		५८३ कुटिन्म्यां	
१५० इणशोम्यां वन्		२४४ ऋज्जिबुधिमन्दि		६२६ कुटिद्विपिम्यां	
२८२ इणिसिजिदोडुण्य		४४२ ऋतेम्यजित्व		५२२ कुणित्पुण्योः कि	
५९६ इन्देः ककमिनलो		९२ ऋतरम्च		५२६ कुपेर्मा यथ	
५१ इपिमिदिमिदिति		४०३ ऋपिद्विपिम्यां		५९ कुम्भेर्नलोपश्च	
१४२ इपियुधोन्मिदिति		३१७ ऋपेर्जातो		३०० कुपुण्या च	
४३७ इपेः वन्		५१३ ऋहनिम्याभूप			

सूत्राङ्काः

सूत्रम्

२२ कुत्रश्च
 ४१३ कुत्रः कुत्रश्च
 ५२१ कुत्रश्च दीर्घश्च
 ६२७ कुपेलश्च
 ५४६ कुसेलन्मोनेदे
 ५२२ कृकदिकदिक
 ६ कृके वचः कश्च
 २४ कृग्रोरञ्च
 ४७३ कृञ् उच्च
 ५६८ कृञः उदीचां
 ७७ कृञः कनुः
 ७२३ कृञः पातः
 ७१३ कृञादिभ्यः सं
 ४२७ कृतिमिदिलिति
 १६ कृतेराद्यन्तवि
 ३८९ कृतेनुं च
 १७८ कृतेर्यः कृञ्
 २३७ कृत्प्रशूम्यां
 ७१९ कृदरादयश्च
 ३२० कृदाधाराचिक
 ३५३ कृद्भनदिभ्यः
 १ कृवापाजिमिस्त्र
 ४९६ कृविष्टुजिष्टवि
 ८१ कृषिचमितति
 २६१ कृपेरादेश
 २८४ कृपेर्षेण
 १९६ कृपेर्वृद्धिश्चोदी
 ५६६ कृपेर्वृद्धिश्च
 ३१० कृहनिन्यां
 १५८ कृहान्यनेपुः
 १५३ कृगृष्टृभ्यो वः
 ५८२ कृगृष्टृकृटि
 २७९ कृगृष्टृकृत्तिभ्यः
 ६२४ कृष्टृकृटिभ्यः
 ४६६ कृष्टृदानीपन्

सूत्राङ्काः

सूत्रम्

२३९ कृष्टृजिनन्दि
 २९० कृष्टृजिद्रुपभ्य
 ३३३ कृष्टृदारिभ्यः
 ४७० कृष्टृपृकृटिपटि
 ४०२ कृष्टृशालिकलि
 ८८ के श्च एरङ्
 ५६४ कोररन्
 ७२१ क्रमिगमिजमि
 ५६१ क्रिमितिमिशति
 २०२ क्रिय इकन्
 ७११ क्रिलशेरन्तो लो
 ७३४ क्रिलशेरौचोप
 ४२३ क्वणेः संप्रसारणं
 ११२ क्वादिभ्यः क्वि
 २१५ क्विञ्चिप्रच्छि
 १९० क्वुत्शिल्पिचञ्च
 ७४३ क्नेरुपवालोप
 २६४ क्निपेः किञ्च
 ३३५ क्विपिशिमिपि
 ४५३ क्वेराकः
 ५७९ क्विकृप्पञ्य
 ३६ क्वेराहृषीपु
 ५३० क्विजिपञ्जादिभ्यः
 ३९२ क्वलतिः
 ३०८ क्वप्पशिल्पिपञ्य
 ४१५ क्वेः कड च
 ३८६ क्वेरादेशः कः
 ५१८ क्वेश्च
 १२४ क्वप्शकुनी
 ६६६ क्विकारकोप
 १२० क्वगन्धयोः
 ४७५ क्वमीर क्वमीरी
 ६०८ क्वमेरा च
 ४४६ क्वमेरितिः
 २३५ क्वमेर्गश्च

सूत्राङ्काः

सूत्रम्

२२५ क्वमेर्गोः
 ३११ क्वमेः सन्धश्च
 २१२ क्वमेरत उच्च
 १६७ क्वचोदि
 २९६ क्वान्यामिप्यु
 ५९५ क्विर उच्च
 ६०६ क्वुवोपचिवचि
 ६८० क्वेह्नमः
 ५६ गुपादिभ्यः क्वि
 ३४९ क्विभनप्योर्दकौ
 १४० क्वेरा च
 ७४५ क्वेरेरितिः
 १४७ क्वीप्यः
 ९५ क्वी मुट् च
 २२२ क्वानुदिन्यां डौः
 १४६ क्वनः
 ४७४ क्वेः किञ्च
 ४९२ क्विपिष्टिनपाणि
 १७१ क्विकरभ्योरुच्चो
 २७६ क्वजेः शिञ्चो
 ६७२ क्वजेर्बहुलं शिञ्च
 ४५८ क्वङ्गणः कङ्गणश्च
 ७३६ क्वतेररन्
 ६५८ क्वन्देरादेश छः
 ६६७ क्वन्द्रे मो ङित्
 ६११ क्वरेवृत्ते
 ७४७ क्वरेश्च
 ७३ चायः क्विः
 ६३९ चायरेणे ह्रस्व
 २२० चिक् च
 ६१५ चित्तेः कणः कश्च
 ७१४ चीक्यतेराद्य
 १०८ चुपेरञ्चोपवादाः
 ३०४ चुपुदः किञ्च
 २२३ च्विरव्ययन्